



# ФИЛОСОФИЯ ЛУҒАТИ

«ЎЗБЕКИСТОН» НАШРИЕТИ  
ТОШКЕНТ—1976

## РЕДАКЦИЯДАН

Лугатда изоҳларнинг ягона системаси ва справочник нашрлар учун қабул қилинган одатдаги қисқартиришлар олинди (уларнинг рўйхати қуйида берилган). Мақолаларни билдирадиган сўз ёки сўзлар текstda биринчи ҳарф билан берилди. Масалан, «Аристотель» мақоласида философиянинг тўла фамилияси ўрнида «А» ҳарфи ишлатилди. Агар мақоланинг номи бир неча сўздан иборат бўлса, у вақтда улар ҳам биринчи ҳарфлар билан Селгиланди. Масалан, «Мазмун ва форма» мақоласи текstda тўлиқ ном ўрнига «А» ва «Ф» шаклида берилди. «Абсолют ва нисбий ҳақиқат» мақоласи текstdaги «А. ҳ.» «Абсолют ҳақиқат»ни, «Н. ҳ.» «Нисбий ҳақиқат»ни билдиради. Мақолада курсив билан берилган ҳамма сўзларга лугатда изоҳ берилган. Масалан, «Анархизм» деган мақолада: «А. нинг пайдо бўлиши Шмидт (*Штирнер*), Прудон, Бакунин номи билан боғлиқдир...» дейилган. Айни ҳолда курсив лугатда «*Штирнер*», «Прудон», «Бакунин» деган мақолалар борлигини билдиради.

Ушбу китоб 1975 йилда Политиздат нашр қилган «Философия лугати»нинг таржимаси бўлиб, таржимани Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси, профессор М. М. Хайруллаев кўриб чиқди ва лугатга Урта Осиё ва Шарқ философиясига доир айрим мақолалар киритди.

К. Маркс ва Ф. Энгельс фикрлари улар асарларининг иккинчи нашридан, В. И. Ленин фикрлари эса тўла асарлар тўламининг ўзбек тилида босилган томларидан олинди ва қолганлари таржимон таржимасида берилди.

*Рустам Абдураҳмонов*  
*таржимаси*

Масъул муҳаррир  
ЎзССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси,  
философия фанлари доктори, профессор М. М. Хайруллаев

## ЛУГАТДАГИ ҚИСҚАРТИШЛАР РҲИХАТИ

*б.* — бет  
*ва б.* — ва бошқа (лар)  
*ваф.* — вафоти  
*ва ш. к.* — ва шу каби (лар)  
*ва ҳ. к.* — ва ҳоказо  
*грек.* — грекча  
*ин-т* — институт  
*кит.* — китоб

*лат.* — латинча  
*с.-д.* — социал-демократик  
*тах.* — тахминан  
*т.* — том  
*туғ.* — туғилган  
*ун-т* — университет  
*қ.* — қаралсин

01001—419  
М351(06)76 15—76

© ПОЛИТИЗДАТ, Москва, 1975 й.

© Русча нашридан таржима, «ЎЗБЕКИСТОН» нашриёти, 1976 й.



**А**—А дир — қ. *Айният қонуни*.

**АБАДИЙЛИК** — абадият — оламнинг мавжудлик вақтининг бениҳоя узунлиги, бу узунлик материянинг яратиб ва йўқ қилиб бўлмаслиги билан боғлиқ эканлиги. А. бутун табиатга хосдир, материянинг ҳар бир конкрет формаси эса замонда ўткинчидир. А. материянинг элли бир ҳолатда чексиз равишда бир зайлда мавжуд бўлишини эмас, балки унинг бениҳоя бир сифат ҳолатидан иккинчи сифат ҳолатига ўтиб туришини назарда тутлади.

**АБАДИЙ ДВИГАТЕЛЬ** — хаёлий машина бўлиб, у ташқаридан энергия олмасдан (биринчи тур А. д.) ёки машина температурасининг пасайиб кетиши ва атроф муҳитнинг (мас., сув ёхуд ҳавонинг жуда қизиқ кетиши ҳисобига энергия олиб (иккинчи тур А. д.) чексиз вақт давомида ишлай беради. *Энергиянинг сақланиш қонуни* ва термодинамиканинг иккинчи қонуни А. д. ни яратиш мумкинлигини исбатисно қилади.

**АБАДИЙ ҲАҚИҚАТ** — билишнинг ривожланиш процессида ҳақиқатларни рад қилиб бўлмаслигини билдирувчи термин. Бу жиҳатдан А. ҳ. абсолют ҳақиқатга ўхшашдир. Аммо билиш процессида инсон кўпинча нисбий ҳақиқатлар билан иш кўради, бу нисбий ҳақиқатларда абсолют ҳақиқатларнинг фақат доналари — бўлақларигина мавжуд бўлади. Метафизика ва догматизм ҳақиқатни шарт-шароитга боғлиқ эмас деб қараган ҳолда, ҳақиқатдаги абсолютлик моментининг ролига ошқича баҳо беради. Бу ҳол барча ҳақиқатларни абадий, радди-бадал қилиб бўлмайдиган ҳақиқатлар даражасига кўтариш учун гносеологик асосдир. Ҳақиқатга бу ҳилдаги қарашни Энгельс «Анти-Дюринг» китобида қаттиқ танқид қилган эди. Утакетган догматизм ифодаси бўлган дин ўз постулатларининг (аҳкомларининг) ҳаммасини радди-

бадал қилиб бўлмайдиган «А. ҳ.» деб қарайди.

**АБЕЛЯР** Пьер (1079—1142) — француз философи ва теологи. Урта аср философияси учун характерли бўлган *универсалийларнинг* табиати ҳақидаги мунозарада (бу мунозарада материализмнинг идеализмга қарши кураши ифодаланарди) материализмга яқин турган *концептуализм* идеяларига амал қилиб, схоластик реализмга қарши (*Урта аср реализми*) кескин мунозара қилган эди. А. нинг диний эътиқодни «оқилона асослар» билан чеклаш талабини илгарй сурган ва черков пешволарининг муҳокамаларидаги мурасага келолмайдиган эъдиётларни очиб ташлаган «Ҳа ва йўқ» номли китоби ўрта асрчилик шаронтида прогрессив аҳамиятга эга эди. Унинг қарашлари катolik черкови томонидан даҳрийлик қарашлар деб қораланган.

**АБСОЛЮТ** (лат. *absolutus* — мутлақ) — идеалистик философия тушушчаси бўлиб, абадий, бениҳоя, мутлақ, мукамал ва ўзгармас субъектив англатиш учун ишлатилади; бу субъект «ўзига етарли» бўлиб, бошқа ҳеч нарсага боғлиқ эмас эмиш, ўз-ўзликчи бутун мавжудотни ўзида сақлар ва уни яратар эмиш. Дин учун А. худодир, *Фихтеда* у «Мен»дир; *Гегель* философиясида оламий ақл (абсолют руҳ) А. ролда чиқади; *Шопенгауэрда* у прода, *Бергсонда* интуициядир. Диалектик материализм А. ҳақидаги тасавурни гайри илмий тасавур деб рад этади.

**АБСОЛЮТ ВА НИСБИЙ ҲАҚИҚАТ** — диалектик материализм категориялари бўлиб, билишнинг ривожланиш процессини характерлайди ва 1) билиб олинган нарса билан илмфаннинг янада ривожланиш процессида билиб олинмайдиган нарса ўртасидаги, 2) фаннинг янада ривожланиши жараёнида билимимиз таркибида ўзгарши, аниқланиши, рад этили-

ши мумкин бўлган нарса билан радди-бадалсиз қоладиган нарса ўртасидаги ўзаро муносабатларни очиб беради. А. ва н. ҳ. ҳақидаги таълимот мана бу саволга жавоб беради: «Объектив ҳақиқатни ифода этадиган инсон тасаввурлари бу ҳақиқатни бирданга, тўла-тўқис, батамом, абсолют равишда ифода эта оладими, ёки тахминий, нисбий суратда ифода эта оладими?» (В. И. Ленин, 18-т., 137-б.). Шу муносабат билан А. ҳ. воқелик ҳақидаги тўла, тугал-тўқис билим деб (1) ва билимларнинг келажакда рад қилиб бўлмайдиган элемент деб (2) тушунилади. Бизнинг билимларимиз тараққиётнинг ҳар бир босқичида фан, техника, ишлаб чиқаришнинг эришилган даражасига боғлиқдир. Билиш ва практика янада тараққий қилиб борган сари, табиат ҳақидаги инсон тасаввурлари ҳам чуқурлашиб, аниқланиб, такомиллашиб боради. Шу сабабли илмий ҳақиқатлар шу маънода нисбийдирки, улар предметларнинг ўрганиладиган соҳаси ҳақида тўла, тугал-тўқис билим бермайди ва уларда шундай элементлар бўладикки, бу элементлар билишнинг ривожланиши процессида ўзгарди, аниқланади, чуқурлашади, янги элементлар билан алмашинади. Шу билан бирга ҳар бир Н. ҳ. А. ҳ. ни билишда олга ташланган қадам дсмакдир ва унда, агар у илмий бўлса, А. ҳ. нинг элементлари, зарралари мавжуддир. А. ҳ. билан н. ҳ. ўртасида ўтиб бўлмайдиган чегара йўқ. Н. ҳ. мажмудан А. ҳ. таркиб топади. Билиш тараққиётининг бу диалектик характери ни фан ва ижтимоий практика тарихи тасдиқлаб бермоқда. Тараққиёт процессида фан предметларнинг хоссаларини ва улар ўртасидаги муносабатларни тобора чуқурроқ ва тўлароқ очиб, А. ҳ. ни билишга яқинлашиб бормоқда, буни назариянинг практикада (техникада, ишлаб чиқариш технологиясида ва ш. к. ларда) муваффақият билан татбиқ этилаётганлиги тасдиқлайди. Иккинчи томондан, илгари яратилган назариялар донмо аниқланиб, ривожланиб бормоқда. Баъзи гипотезалар рад қилин-

моқда (мас., эфирнинг мавжудлиги ҳақидаги гипотеза), баъзилари эса тасдиқланиб, исбот этилган ҳақиқатларга айланмоқда (мас., атомларнинг мавжудлиги ҳақидаги гипотеза); баъзи тушунчалар фандан четлаштирилмоқда (мас., «теллород» ва «флогистон»), баъзилари эса аниқланиб, умумлаштирилмоқда (классик механикадаги ва нисбият назариясидаги бир вақтдалик, инерция ҳақидаги тушунчаларни таққослаб кўринг) ва ш. к. А. ва н. ҳ. ҳақидаги таълимот *мувофиқлик* принципи асосида конкретлаштирилмоқда. Бу таълимот ҳар бир ҳақиқатни абадий, ўзгармас («абсолют») деб эълон қилувчи метафизикага ҳамда ҳар қандай ҳақиқат фақат нисбий (релятив)дир, фаннинг тараққиёт фақат бирин-кетин келувчи янгилишларнинг алмашинуvidан далолат беради ва шунинг учун объектив ҳақиқат йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас, деб даъво қилувчи *релятивизмнинг* турли идеалистик концепцияларига қарши қаратилгандир. Ҳақиқатда эса, Ленин таъбирига кўра, «ҳар қандай идеология тарихан шартлидир, лекин ҳар қандай илмий идеологияга (илмий идеологиянинг, масалан, диний идеологиядан фарқи шунда) объектив ҳақиқатнинг, абсолют табиатнинг мувофиқлиги шубҳасиздир» (18-т., 154-б.).

**АБСОЛЮТ ЗАМОН, МАКОН, ҲАРАКАТ** — қ. *Замон ва макон, Ҳаракат, Ньютон.*

**АБСОЛЮТ ИДЕАЛИЗМ** — қ. *Объектив идеализм.*

**АБСОЛЮТЛИК ВА НИСБИЙЛИК** — философик категориялар. А.—мутлақ, ноқарам, бенисбат, мустақил, ҳеч нима билан белгиланмаган, ўзгармас демакдир. Н. (релятив) ҳодисаларни унинг бошқа ҳодисалар билан муносабатларида, алоқаларида, уларга боғлиқ бўлган ҳолида тавсифлайди. Ҳаракатланувчи материя умуман ҳеч нима билан шартланмаган ва чекланмагандир, у абадий ва битмас-туганмасдир, яъни абсолют, мутлақдир. Материянинг сон-саноксиз турлари, унинг ҳаракатининг чексиз равишда бир-бирини алмаштириб турувчи кон-

крет формалари вақтли, ниҳояли, ўткинчи, нисбийдир. Ҳар бир нарса нисбийдир, лекин у бутуннинг қисмидир ва шу маънода унда абсолютлик элементи бордир. Бир муносабатда нисбий бўлган нарса иккинчи муносабатда абсолютдир ва ҳ. к. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, релятивлик билан А. ўртаксидаги тафовутнинг ўзи ҳам нисбийдир.

**АБСТРАКТЛИК ВА КОНКРЕТЛИК.** А. (лат. ... abstractio—мавҳумлик)—бутуннинг томони, қисми, бир ёқлама, ривожланмаган демакдир; К. (лат. conpescere—қуюқлашиш)—таркибли, мураккаб, кўп ёқлама демакдир. Философия тарихида Гегелдан илгари К. асосан айрим нарсалар ва ҳодисаларнинг ҳиссий идрок этиладяган хилма-хиллиги деб, А.—фақат тафаккур маҳсулларининг характеристикаси деб тушунилган (*Абстракция*). Гегель биринчи бўлиб философияга А. ва к. категорияларини шундай ўзига хос маънода киритдики, бу маъно марксистик философияда янада ривожлантирилди: К.—диалектик ўзаро алоқадорликнинг бўлакларга бўлиниган бутуннинг синонимидир; А. К. га қарама-қарши бўлмай, балки К. нинг ўзининг ҳаракат босқичидир, очилмаган, инкишоф этмаган, ривожланмаган К. дир (А. билан к. нинг муносабатини Гегель, мае., куртак билан меванинг, чўчкаёнгоқ билан дубнинг муносабатига ўхшатади). Бироқ, Гегель фикрича, К.—фақат «руҳ»нинг, тафаккурнинг, «абсолют» идеянинг таъсифидир, холос. Табиат ва кишиларнинг ижтимоий муносабатлари эса, унингча, умумий руҳ ҳаётининг айрим томонлари, моментларининг ноқарқий «ўзгача борлиги», абстракт кўриниши бўлиб, майдонга чиқарди. Марксистик философияда К. нинг эгаси, субъекти—моддий воқеликдан, ҳиссий маълумотлар, ниҳояли нарсалар ва ҳодисалар оламидан иборат. Предметнинг К. и.—унинг томонларининг объектив алоқадорлиги бўлиб, бу алоқадорликни унинг асосида ётган муҳим, қонуниятли муносабат белгилайди; Билишинг К. и эса предметнинг объектив мазмуининг тузили-

ши ва генетик равишда такрор ҳосил қиладиган тушунчалар системасидаги реал ўзаро алоқадорликнинг ингико-сидир. Воқеликнинг ўзидаги А. унинг ҳар қандай фрагментининг нотўғрилиги, очилмаганлиги, авж олмаганлиги, ривожланмаганлиги, чекланмаганлигининг ифодасидир, чуқки у ўз-ўзлнғича, унинг воситачи алоқаларидан ёки ўзининг давом этаётган тарихидан ажралган ҳолда олиб қаралади. А. билими предметнинг бирор томонини бошқа томонлар билан боғламасдан, унинг бутуннинг ўзига хос характери билан боғлиқ эканлигини назардан соқит қилган ҳолда қайд этувчи бир томонлама билим сифатида, тегишиича, К. билимига қарама-қаршидир. Шундай қилиб назарий билишнинг мақсади фақат ҳиссий хилма-хилликни такрор ҳосил қилишдан иборат бўлмас экан ва бундай бўлиши лозим ҳам эмас экан, шунингдек қандайдир «абсолют» мантиқий алоқаларининг бўлакларнинг бўлакларга бўлиниши ҳам асло бундай мақсад бўлиб хизмат қилолмайди. Чуқки бундай алоқалар бир-биридан ажратиб яқкаланиб кўйилган ҳамон, улар ўзининг конкретлигини ва ҳақиқатлигини йўқотади. Ҳақиқатда илмий назарий билиш фикрининг шундай ҳаракатидан иборатки, бу ҳаракат К. нинг ҳиссий хилма-хиллигидан бошлаб йўналади ва объектни унинг бутун моҳияти ва мураккаблигида қайта ҳосил қилишга эришади. Объектнинг бутунлигини назарий равишда онда такрор ҳосил қилиш усули—А. дан К. га қараб юқорилаб боришдан иборат бўлиб, бу юқорилаб бориш илмий билимни авж олдиришининг, объектни тушунчаларда систематик акс эттиришининг умумий формасидир. Тушунчаларда тадқиқ қилинувчи объектнинг объектив бўлакларга бўлинишини ва унинг барча томонларининг бирлигини акс эттирувчи усул бўлган А. дан К. га қараб юқорилаб бориш дастлаб К. дан (мушоҳадада кўринган К. дан) А. га қараб ҳаракат қилишни назарда тутуди. Ана шу сўнги йўлда объектнинг айрим томонлари ва хоссаларини акс эттирувчи тушунчалар ҳосил

бўлади ва бу тушунчалар бутуннинг узинга хос мазмуни билан белгиладиган моментлари деб қаралган тақдирдагина уларнинг ўзлари тушунарли бўлади. Шу сабабли ўрганиладиган предмет сифатидаги, тадқиқотнинг бошланғич нуқтаси сифатидаги К. (ҳиссий К.) билан тадқиқотнинг тугаллашиши, яқуни сифатидаги, объект ҳақида илмий тушунча сифатидаги К. ни (фикрий К. ни) фарқ қилмоқ керак.

**АБСТРАКТ АЙНИЯТ, БИРДАЙЛИК** — қ. *Айнйят, бирдайлик*.

**АБСТРАКТЛИКДАН КОНКРЕТЛИККА ТОМОН ЮҚОРИЛАБ БОРИШ** — қ. *Абстрактлик ва конкретлик*.

**АБСТРАКЦИЯ** (лат. abstractio — мавҳумлик; бу латинча терминни Аристотель ишлатган грекча терминдан Бозций таржима қилиб киритган) — билиш томонлари, формаларидан бири бўлиб, у предметларнинг бир қанча хоссаларини ва улар ўртасидаги муносабатларни фикран назардан соқит қилишдан ҳамда бирон-бир хосса ёки муносабатни ажратиб кўрсатишдан иборат. А. бундай назардан соқит қилиш процессини ва унинг натижаларини ҳам билдиради. А. процессида баъзан инсоннинг айрим субъектив имкониятларини ҳам назардан соқит қилишга тўғри келади. Мас., сонларнинг бутун натурал қаторини «санаб чиқиш» мумкин эмас, лекин шундай бўлса-да, бундай имкониятнинг назардан соқит қилган ҳолда актуал (яъни «санаб чиқилган», «тугалланган» (ниҳоясизлик А. си вужудга келтирилади. А. процессининг натижалари сифатида турли тушунчалар ва категориялар, мас., материя, ҳаракат, қиймат юзага келади. Ҳар қандай билиш А. процесслари билан заруран боғлиқдир. Бу процессларсиз предметнинг моҳиятини очиб бериш, унинг ичига чуқур кириш мумкин эмас. Предметни бўлакларга бўлиш ва унда муҳим томонларни ажратиш, уларни «соф» ҳолида ҳар томонлама анализ қилиш — буларнинг ҳаммаси тафаккурнинг абстракциялаштирувчи фаолияти натижасидир.

Билиш учун А. нинг аҳамияти ҳақида В. И. Ленин бундай деб ёзган эди: «Тафаккур конкретликдан абстрактликка томон юқорилашиб борганда — агар у тўғри бўлса... — ҳақиқатдан йироқлашмайди, балки унга яқинлашиб боради. Материя, табиат қонуни абстракцияси, қиймат абстракцияси ва ҳ. к., хуллас, барча илмий (тўғри, жиддий, бамаъни) абстракциялар табиатни чуқурроқ, тўғрироқ, тўлароқ, акс-эттиради» (29-т., 152-б.) А. нинг характери, шунингдек ҳар бир конкрет ҳолда ажратиладиган нарса ва фикран назардан соқит қилиш объектининг қайси томонларидан юзага келиши инсоннинг амалий ва билувчилик фаолияти вазифалари билан ҳамда тадқиқ қилинаётган объектининг табиати билан белгиланади. Фанга жорий этилган А. нечоғлик чиннакам илмий бўлишига қараб, практика критерия бўлиб ҳам хизмат қилади. Диалектик материализм А. процессини ва унинг натижаларини илмий равишда зоҳулайди. Идеализм кўпинча тафаккурнинг абстракциялаштирувчи фаолиятига боғлиқ бўлган қийинчиликларни дастак қилиб сафсата сотарди. Шу муносабат билан Ленин, идеализм имконияти элементар А. нинг ўзидаёқ мавжуддир, деб огоҳлантирган эди. А. маҳсулларини — тушунчалар, идеяларни — оламнинг моҳиятига ва бош асосига айлантириш идеалистик философия учун характерлидир. Позитивистик рўҳдаги ҳозирги замон номиналиزم юқори даражалардаги абстракцияларнинг фан учун зарурлигини инкор этади ва шу билан фанни воқеликни акс эттиришининг энг муҳим воситаларидан, унинг потенциал эвристик имкониятларидан маҳрум қилади. Диалектик логикада А. тушунчаси конкретликдан фарқли ўлароқ, бир ёқламалик, ривожланмаганлик маъносида ҳам ишлатилади (*Абстрактлик ва конкретлик*).

**АВГУСТИН** («Блаженный») Аврелий (354—430) гиппон епископи (Шимолий Африкада), христиан илоҳийётчиси ва философ-мистик бўлиб, *неоплатонизмга* яқин турарди, пат-

ристиканинг нуфузли вакили. Ушшг бутун дунёқарши яққол фиденстик характерга эга бўлиб, «Диний эътиқодсиз билим йўқ, ҳақиқат йўқ» деган принципга бўйсунарди. А. нинг қарашлари *схоластика* манбаларидан биридир. «Илоҳий шаҳар ҳақида»ги асариди А. фаталлистик тарзда, худо томондан тақдирни азалга битилиш натижаси деб тушуниладиган жаҳон тарихи тўғрисидаги христианлик концепциясини баён қилган. У «дунёвий шаҳар»га, «гуноҳга боғган» дунёвий давлатга «илоҳий шаҳар»ни, черковнинг жаҳонга ҳукмронлигини қарама-қарши қилиб кўяди. Бу таълимот папаларнинг дунёвий феодалларга қарши курашида катта роль ўйнади. А. нинг христианлик теологиясининг сўнгги ривожланишига таъсири гоят каттадир. Ҳозирги вақтга қадар августинизмдан протестант черков ходимлари ҳам, католик черков ходимлари ҳам кенг фойдаланиб келмоқдалар.

**АВЕНАРИУС** Рихард (1843—96)— швейцариялик философ — субъектив идеалист, *эмпириокритицизмнинг* асосчиларидан бири, Цюрих ун-тетининг профессори. Унинг философияси марказида тажриба тушунчаси туради; бу тажрибада гўё онг билан материянинг, психик ҳолат билан физик ҳолатнинг қарама-қаршилиги орадан кўтарилар эмиш. А. материалистик билиш назариясини танқид қилиб чиқиб, бу назарияни *интродекция* деб, яъни ташқи оламни инсон миёнасига жо қилиш деб таърифлади. У шунингдек субъект билан объектнинг «*принципиал координацияси*» назариясини, яъни уларнинг мутлақ ўзаро-боғлиқлигини ҳам қаттиқ туриб ёқлаган эди. В. И. Ленин ўзининг «*Материализм ва эмпириокритицизм*» китобида А. нинг қарашлари асоссизлигини, уларнинг табииёт илми фактларига зид эканлигини кўрсатди. А. нинг асосий асари — «Соф тажрибани танқид» деган асардир (1888—90).

**АВЕРРОИЗМ** — Аверроэс. (Ибн Рушд) ва унинг издошларининг таълимоти, ўрта аср филозофиясидаги оқим. Бу таълимот вакиллари олам-

нинг абадийлигини, руҳнинг ўлишини, *икки ёқлама ҳақиқат* назариясини қаттиқ туриб ёқлаган эдилар. А. ни черков қаттиқ таъқиб қиларди. 13-асрда А. ҳукмрон черков догматикасига қарши қаратилган прогрессив фалсафий оқим сифатида Францияда (Сигер Брабантский), 14—16-асрларда эса Италияда (падуан мактаби) анча эътибор қозонди.

**АВЕРРОЭС** — қ. *Ибн Рушд Муҳаммад*.

**АВИЦЕННА** — қ. *Ибн Сино Абу Али*.

**«АВЛИЕЛАР ОИЛАСИ», ЕКИ «ТАНҚИДИЙ ТАНҚИДНИ» ТАИҚИД»** (1845)—Маркс ва Энгельсининг *ёш гегелчиларга* қарши қаратилган илк фалсафий асари. «Авлиёлар оиласи» — философлардан ака-ука Бауэрлар ва уларнинг мухлисларига ҳазил тарқасида қўйилган лақаб. Улар «қар қандай воқеликдан устуи турадиган, партиялар ва сиёсатдан устуи турадиган, ҳар қандай амалий фаолиятни инкор этадиган ва теварак-атрофдаги дунёни ва унда ҳодисаларни фақат «танқид» кўзи билангина кузатиб ёзрадиган танқидни тарғиб қилар эдилар. Жаноб Бауэрлар пролетариатни танқидга арзимайдиган омма деб уни менсимас эдилар. Маркс билан Энгельс бундай сохта ва зарарли оқимга қатъий суратда қарши чиқдилар» (В. И. Ленин, 2-т., 11-б.). «А. о.» да *Гегелнинг* ва ёш гегелчиларнинг идеализми чуқур танқид қилинади ва диалектик ва тарихий материализмни ишлаб чиқиш давом эттирилади. Маркс ва Энгельс тарихни материалистик тушуниш ҳақидаги энг муҳим идеяга — ижтимоий ишлаб чиқариш муносабатлари ҳақидаги хулосага келадилар. Улар ёш гегелчилар ҳимоя қилаётган шахсга сифинишни кескин танқид қилиб, тарихнинг мазмуни — меҳнаткашлар оммасининг эксплуататорларга қарши курашидан иборат, деб кўрсатадилар, пролетариат капитализмнинг гўркови эканлиги ҳақидаги фикрни ифодалаб берадилар. Бу асарда пролетариатнинг революцион ролига Маркс ва Энгельсининг деярли ўша вақтдаёқ таркиб топган қарши

баён этилган. «А. о.» да философия тарихининг, айниқса Англия ва Франциядаги материализм тарихининг чуқур ва мазмунли очерки берилган. Бу асар илмий коммунизмни яратиш йўлидаги, антипролетар, майда буржуа идеологияси ва идеализмга қарши курашдаги муҳим босқичдир.

**АВТОГЕНЕЗ** (грек. autos ва genesis — ўз-ўзидан келиб чиқиш) — биологияда ва медицинада идеалистик оқим бўлиб, бу оқим *филогенез* ва *онтогенез*ни фақат ички, автоном факторларнинг ҳаракати натижаси деб қарайди. А. вакиллари организмни ташқи муҳитдан ажратиб, мистик «такомиллашув принципини» ва бошқа номоддий сабабларни организмлар тараққиётининг ҳаракатлантурувчи кучи деб ҳисоблайдилар. Автогенетик концепцияларнинг тарафдорлари (немис ботаниги Негели, швейцариялик зоолог Агассис, америкалик биолог Кои ва бош.) тирик вужудлар эволюциясини илгаритдан белгилаб қўйилган телеологик процесс деб қарардилар (*Телеология*). А. *витализм*га яқиндир.

**АВТОМАТ** — одамнинг бевосита иштирокисиз бирон хилдаги процессларини, ҳаракатларини ёки операцияларини (мас., технологик операцияларни, ишлаб чиқаришни бошқариш процессларини ва ш. к.) амалга оширувчи техникавий мослама. Энг оддий А. қадимги замондаёқ маълум эди. 19- ва 20-асрларда станок-автоматлар кенг тарқалди. Кейинги ўн йилликлар мобайнида А. жуда тараққий қилиб, унда *қайтарма алоқалардан* фойдаланиб келинмоқда ва улар ўзгарувчи шароитда процесснинг талаб этиладиган жараёнини қувватлаш қобилиятига эгадирлар. *Кибрнетиканинг* ва электрон ҳисоблаш техникасининг ривожланиши оптимал режимда процессни бошқарадиган А. нинг пайдо бўлишига олиб келди. Ҳозирги замон А. нининг ривожланиши А. лар фақат *тиссоннинг* мускул кучини алмаштиришига қодир бўлиб қолмай, шу билан бирга инсон мияси бажарадиган бир қанча функцияларни ҳам ўз зиммасига олишга: ҳаракатларнинг

изчиллигини ва йўналишнинг танлашга, мураккаб ҳисоблашларни ва маънавий хулосаларни амалга оширишга, *информацияни* «ёдда сақлаш»га, тажриба тўплашга, «таълим олиш»га ва ҳ. к. ларга ҳам қодир эканлигини кўрсатмоқда. Бу эса ақлий меҳнатнинг баъзи томонлари ва процессларини автоматлаштириш учун кенг имкониятлар очиб бермоқда. А. ларнинг техникавий характеристикаларини абстракциялаштириш абстракт А, деб аталувчи тушунчага олиб келади, Назарий кибернетика билан *математик логика* туташмасида яратилган абстракт А. лар назарияси идеаллаштирилган қурилмаларни қараб чиқади, муайян А. нинг мавжуд ҳолатига қараб қайта ишлаб чиқиладиган информация мазкур қурилмаларнинг «киришлари»га, сўнгра эса «чиқишлари»га бориб тушади. Худди реал автоматик қурилмалардан иборат бўлган абстракт А. «ниҳояли зехн»га (яъни ҳолатларнинг ниҳояли сонига) эгадир. Ундан кейинги абстракция ниҳояли А. лардан ниҳоясиз зехн ҳажмига эга бўлган А. ларга ўтишдан иборатдир, бунга ҳозирги замон логикасида муҳим роль ўйнаётган абстракт «*Тюринг* машинаси» тушунчаси мисол бўлиши мумкин.

**АВТОМАТЛАШТИРИШ** — техника тараққиётида олий босқич бўлиб, унинг характерли хусусияти — ишлаб чиқариш, бошқариш ва ижтимоий зарур процессларни уларда бевосита кишиларнинг иштирокисиз амалга оширишдан иборат. А. автоматик станокли линияларнинг (20-асрнинг 20-йиллари), автоматик цехлар ва заводларнинг пайдо бўлиши билан, ҳозирги замон ҳисоблаш ва бошқариш машина техникасидан фойдаланиш билан (50-йиллардан бошлаб) боғлиқ ҳолда юзага келди. А. одамни тамомлашдан истисно қилмайди, одам машиналарнинг иши устидан назорат қилиб туради ва унга умумий раҳбарлик қилади (созлайди, иш программасини тузиб беради, хом ашё билан таъминлайди, ремонт қилади), аммо автоматика ривожланиб бориши билан машиналар бу ишларни ҳам тобо-



ра ўз зиммасига ола беради. А. меҳнат унумдорлигини кескин ошириш, маҳсулот чиқаришни кўзайтириш, маҳсулот таннарихини пасайтириш ва сифатини яхшилаш учун имконият туғдиради. Бир қанча процессларни (атом энергетикасида, космосни ўзлаштиришда ва ш. к.) фақат А. орқалигина бошқариш мумкин. Ишлаб чиқаришни кенг А. иқтисодий, сиёсий ва социал характердаги муҳим оқибатларга олиб келади. Уларнинг моҳияти А. амалга оширилаётган ижтимоий тузум шароити билан белгиланади. Капитализм шароитидаги А. оммавий ишсизликка, ишчиларнинг кам малака талаб қиладиган ва паст ҳақ тўланадиган ишга ўтишига олиб келади; у иқтисодий депрессиялар ва кризисларни кучайтириб, буржуа жамияти эҳдиётларини кескинлаштиради. Капитализм шароитидаги А. ошнқча фойда олишни кўзлайди ва ишхўятда нотекис амалга ошади. Социализм ва коммунизм шароитидаги А. инсон меҳнатини энгиллаштириш ва мўл-кўлчилик вужудга келтириш учун хизмат қилади, меҳнаткашлар моддий ва маданий турмуш даражасини муттасил оширишга олиб боради, меҳнатни инсоннинг биринчи ҳаётий эҳтиёжига айланишига кўмаклашади. КПСС Программаси ишлаб чиқариш процессларини А. ни коммунизм моддий-техника базасини яратишнинг зарур таркибий қисми деб қарайди.

**АВТОНОМ ВА ГЕТЕРОНОМ ЭТИКА** (грек. autos — ўзича ва heteros — ўзгача) — буржуа ахлоқий назариялари. А. э. ахлоқни ички тугма, априор одоб бурчи ҳақидаги идеалистик тасаввурлардан келтириб чиқаради. У асос тутган принципга кўра, ахлоқ-одоб негизи гўё ахлоқан амал қилувчи субъектнинг ўзида эмиш. Инсон ўзига ўзи ахлоқий қонун яратар ва бунда у ҳар қандай ташқи таъсирдан мутлақо холи бўлар эмиш. Кант 18-асрдаги француз материалистлари этикасига қарши чиқиб, «Танқидий ақлни танқид» асарида А. э. идеяларини ривожлантирди, унда ахлоқий хатти-ҳаракатнинг автономлигини

тарғиб қилди. А. э. га қарама-қарши қилиб қўйиладиган Г. э. ахлоқ-одобни ҳаракат қилувчи субъектнинг иродасига боғлиқ бўлмаган сабаблардан келтириб чиқаради. Давлат қонунлари, дин аҳкомлари, шунингдек шахсий манфаатдорлик ва бошқа кишиларга яхшилик тилаш каби мотивлар мазкур ташқи сабаблар деб ҳисобланади. Буржуа назариячилари ахлоқий *гедонизм, эвдемонизм, утилитаризмни* Г. э. нинг турли хиллари қилиб кўрсатадилар; бу оқимлар ўз ахлоқий принципларини тегишли ҳузур-ҳаловатга, бахтга, фойда олишга интилишга ва баъзи бошқа системаларга асослайдилар. А. билан Г. э. ўртасидаги тафовут илмга хилофдир. Бу тафовут ахлоқ-одобни объектив қонунларга боғлиқ эканлигини инкор қилишга, ироданинг автономлиги ҳақидаги идеалистик принципга, жамиятда субъектнинг актив роль ўйнашини менсимасликка асосланган.

**АВТОРИТЕТ** (лат. *autoritas*—эътибор, куч, обрў)—муайян сифатлари, хизматларига кўра бирон шахс фойдаланадиган ва ҳамма эътироф қиладиган обрў-эътибор, қарашлар системаси ёки ташкилот. Таъсир қилиш соҳаси ва усулига қараб сиёсий, ахлоқий, илмий ва ҳ. к. А. ни бир-биридан фарқ қиладилар. А. системаси — ижтимоий-тарихий практиканинг ривож учун зарур шартдир. Синфий жамиятда давлатнинг сиёсий ва ҳуқуқий А. и асосий роль ўйнайди. Кенг меҳнаткашлар оммаси жамият ишларида актив қатнашадиган социалистик қурилиш шароитида ахлоқий А. нинг роли кучаяди. Ҳозирги замон буржуа философиясида А. ни талқин қилишда икки қарама-қарши тенденция мавжуддир: унда, бир томондан, авторитаризм (А. қозонган шахснинг айбдан мутлақо-пок эканлиги) тарғиб қилиниб, у фашизм идеологиясида ўзининг энг жирканч формаларида намоён бўлади (фюрерга сиғиниш), иккинчи томондан, ҳар қандай А. нигилистларча инкор этилади, «шахснинг мутлақ эркинлиги» тарғиб қилинади. Марксизм жамият турли хилдаги А. сиз яшай олмаслигини эътироф қил-

ган ҳолда, А. халққа, партияга бера-  
газ хизмат қилиш билан, тинмай  
меҳнат қилиш билан, ишнинг кўзини  
жуда яхши билиш билан қозонилиши  
лозим, деб ҳисоблайди.

**АГНОСТИЦИЗМ** (грек. agnosis —  
билиб бўлмайдиган) — оламни билиш  
мумкинлигини тамомла ёки қисман  
никоҳ этувчи таълимот. «А» термини-  
ни инглиз табиатшуноси *Гексли* жо-  
рий этган. В. И. Ленин А. нинг гно-  
сеологик илдиэларини очиб ташлаб,  
агностик моҳият билан ҳодисани аж-  
ратиб қўяди, сезгилардан нарига ўт-  
майди, деб кўрсатади. А. нинг тутган  
муъсасачилик позицияси унинг вакил-  
ларининг идеализмга олиб боради. Қа-  
димги грек философиясида *скепти-*  
*цизм* формасида пайдо бўлган (*Пир-*  
*рон*), А. Юм ва *Кант* философиясида  
классик шаклга кирди. *Иероглифлар*  
*назарияси* А. —нинг кўринишларидан  
биридир. Ҳозирги замон буржуа фи-  
лософиясида А. кенг тарқалган. *Праг-*  
*матизм*, *позитивизм* вакиллари кант-  
чилликни «нарсалар ўзида»дан тоза-  
лаб, оламни ўз-ўзлигича борлиқ ҳоли-  
да билиш мумкин эмаслигини исбот  
қилишга уринмоқдалар. Буржуа фи-  
лософиясининг А. и фанини чегаралаш-  
га, маънавий тафаккурдан, табиат-  
нинг ва айниқса жамиятнинг объек-  
тив қонунларини билишдан воз ке-  
чишга интилишдан юзага келмоқда.  
А. практикада, илмий экспериментда  
ва моддий ишлаб чиқаришда энг  
қатъий суратда рад этилмоқда. Агар  
кишилар у ёки бошқа ҳодисаларни  
билб, уларни атайин қайта ҳосил қи-  
лаётган эканлар, демак, «билиб бўл-  
майдиган нарса ўзида»га ўрин қол-  
майди.

**АГРИППА** — қадимги Рим филосо-  
фи (1—2-асрлар), энг кейинги *скеп-*  
*тицизм* намояндаси. Унинг ҳаёти ҳа-  
қида ҳеч нарса маълум эмас. Оламни  
билиб бўлмаслик ҳақидаги беш да-  
лилни (*тропни*) — А. га нисбат беради-  
лар. А. нинг троплари оқилона билиш  
проблемаларини тилга олади, уларда  
диалектика элементлари бор, бунинг  
Ленин ўз асаридан кўрсатиб ўтган  
(29-т. 275-б.).

**АДДИТИВ ВА НОАДДИТИВ** (лат.

additivus — қўшилган; айнан — қўшув  
йўли билан ҳосил қилиш) — бутун бил-  
лан унинг таркибидаги қисмлар  
(*Қисм ва бутун*) ўртасидаги нисбат-  
ларнинг типларини акс эттирувчи ту-  
шунчалар. Аддитивлик муносабатини  
кўпинча: «бутун қисмлар йиғиндисига  
тенг»; Ноаддитивлик муносабатини  
эса: «бутун қисмлар йиғиндисидан  
кўпроқ» (супераддитивлик); «бутун  
қисмлар йиғиндисидан камроқ» (су-  
баддитивлик) шаклида ифодалайди-  
лар. Ҳар қандай моддий объектда А.  
хоссалари мавжуд: мае, физик систе-  
ма массаси система қисмлари масса-  
ларининг йиғиндисига тенгдир. Бироқ  
мураккаб объектларнинг кўп хосса-  
лари Н. дан, яъни қисмларининг хос-  
саларига тақаб бўлмайдиган ҳолат-  
лардан иборатдир. Чунотчи, жамият  
бир қанча хусусиятлар билан харак-  
терланадики, бу хусусиятларини айрим  
индивидларнинг хоссаларига асосла-  
ниб изоҳлаш мумкин эмасдир. Мето-  
дологик нуқтан назардан аддитивлик  
принципи бутуннинг хоссаларини  
қисмларнинг хоссаларига асосланиб  
(ёки аксинча — қисмларнинг хосса-  
ларини бутуннинг хоссаларига асосла-  
ниб) тўла-тўқис изоҳлаш мумкинлиги-  
ни назарда тутати, ваҳоланки ноадди-  
тивлик принциплари бундай имкония-  
тини истисно қилган ҳолда бутуннинг  
хоссаларини (шунга мувофиқ — қисм-  
ларнинг хоссаларини ҳам) изоҳлаш  
учун бошқача асосларни татиқ этиш-  
ни талаб қилади.

**АДЕКВАТ** (лат. adaequatus — тенг-  
лаштирилган) — мувофиқ, тенг, экви-  
валент. Билиш назариясида А. ўзи-  
нинг асл нусхасига — объектга муво-  
фиқ келадиган образ, билим деб ҳи-  
собланади ва шунга кўра улар  
ишончли бўлиб, объектив ҳақиқатлар  
характерига эгадир. Адекватлик да-  
ражаси ҳақидаги, яъни объектни акс  
эттиришнинг аниқлиги, чуқурлиги ва  
тўдаллиги ҳақидаги масала нисбий ва  
абсолют ҳақиқатлар билан билимнинг  
ҳақиқатлик критерияси ўртасидаги  
ўзаро муносабат проблемасига бог-  
лиқдир (қ. *Ҳақиқат*).

**АДОЛАТ ВА АДОЛАТСИЗЛИК** —  
*ахлоқнинг* норматив тушунчалари, бу

тушунчалар омманнинг социал-сиёсий онгида ҳам катта роль ўйнайди. Адолат ва адолатсизлик тушунчаларида мавжуд (ёки мавжуд бўлмаган) нарсалар ҳолати лозим даражада, инсоннинг моҳиятига ва ҳуқуқларига мувофиқ даражада характерланади, ёки аксинча, уларга зид бўлиб чиқади ва шунинг учун уни бартаф қилиш лозим бўлади. Бирмунча абстракт *яхшилик ва ёмонлик* тушунчаларидан фарқли ўлароқ, А. ва а. шунчаки умуман қандайдир айрим ҳодисага эмас, балки бир неча ҳодисанинг ўзаро муносабатига, одамлар ўртасида эзгулик билан ёвузлиكنинг тақсимланиши нуқтаи назардан, жумладан жамият ҳаётида айрим кишиларнинг (синфларнинг) роли билан уларнинг ижтимоий аҳволи, меҳнат билан ҳақ, биронинг кирдиқори ва унинг журми, жинойят ва жазо, кишиларнинг қадрқиммати ва бу қадр-қимматнинг жамоатчилик томонидан эътироф этилиши, ҳуқуқ ва бурч ўртасидаги ўзаро муносабатга баҳо беради ва ҳ. к. Марксизм шунини аниқлаб бердики, А. ва а. тушунчаларининг мазмуни тарихан белгиланган характерга эгадир, тўғри, маълум вазиятда у айни вақтда мавжуд шаронлар донрасидан чиқади, ўз замонаси тузумига ҳукм чиқаради ва бошқа ижтимоий тартиблар ўрнатилишини талаб қилади. Маркс ва Энгельс кўрсатдиларки, меҳнатқашлар оммаси эътироф этадиган А. ва а. тушунчалари ҳали объектив тарихий қонуларни онгли равишда тушуниш деган гап эмасдир. Шу сабабли жамият тарихининг илмий назарияси ўз хулосаларини А. ва а. ҳақидаги тасаввурларга асослай олмайди. Шундай бўлса-да, бундай тасаввурлар мазкур қонуларнинг амалини стихияли-инстинктли формада акс эттиради, шунинг учун ҳам, мас., меҳнатқашлар оммаси капиталистик жамиятнинг адолатсизлигини эътироф этиши фан учун бу жамият ўз умрини тугатганлигининг аломати бўлиб хизмат қилади.

**АЖИВИКА** — поортодоксал қадимги ҳинд таълимотларидан бири бўлиб, руҳнинг мавжудлигини инкор этади.

А. дастлабки вақтларда *буддизм* билан алоқадор бўлган ва, эҳтимол, ҳатто унинг кўринишларидан бири ҳам бўлган бўлиши мумкин, чунки А. биринчи марта илк буддийлик аҳкомларининг текстларида тилга олинди, сабабки қадимги замон буддичилари «руҳ» тушуничасини қатъий суратда рад этганлар. Эраминдан олдинги 6—5-асрларда яшаган донишманд Маркалидева анъанага кўра А.нинг асосчиси деб ҳисобланади. Урта аср ведачилик трактатларига кўра, А.нинг негизда атомистик идея асос бўлиб ётади ва бу идея мазкур таълимотнинг бошқа идеялари ва тасаввурларини белгилайди. А. таълимотига кўра, атомларнинг тўрт хил тури бўлиб, улардан табиатнинг тўрт унсuri: тупроқ, сув, олов ва ҳаво тузилади; барча атомлар бирикши қобилиятига эгадир. «Ҳаёт» атомар бир нарса эмасдир, у атомларнинг бирикшини идрок этадиган, биладиган нарсадир. Атомларнинг турли хиллари билан ҳаёт беш моҳиятий ташкил этади ва бу моҳиятлар билан бутун мавжудот тамоатига етади. Онг—«ҳаёт» конфигурациясига қирувчи ўта нозик атомларнинг махсус агрегатидир. Атомлар абадий бўлинмасдир, уларни ҳеч ким яратмаган ва йўқ қилиб ҳам бўлмайди. А. реалистик ва асосан материалистик таълимот сифатида майдонга келиб, қадимги ҳинд динларига ва брахманизм философиясига қарама-қарши турган эди (*Ҳинд философияси*). А. карма, самсара ва мокша каби брахманлик таълимотларини инкор этади; бу инкор баъзан ахлоқий релятивизмни тарғиб қилишга айланиб кетарди.

**АЗАЛДАН БЕЛГИЛАНГАН ГАРМОНИЯ** (мослик) — жон билан жисмнинг худо томонидан белгиланган бир-бирига мос гармоник ўзгаришларини эътироф этиш; жон билан жисм ўртасида сабаб-натيجا боғланиши йўқдир, лекин уларнинг бир-бирдан мустақиллигига қарамай, жоннинг ҳар бир истагига жисмнинг муайян ҳаракати мувофиқ келади, бу бир-бири билан мосликни (синхронликни) ҳам азалдан худой таоло

белгилаб қўйган. А. б. г. ҳақидаги таълимот руҳий ва моддий субстанциялар дуализмининг бартараф қилиншига уринишдан иборатдир. *Декартда* А. б. г. га ишора қилиб ўтилган ўринлар бор, *окаксионалистларда* (Гейлинкс, *Мальбранш*) эса А. б. г. яққол кўриниб турибди. «А. б. г.» тушунчасининг *Лейбниц* бирмунча қайта ишлаб чиқди, у коннотдаги барча монадаларнинг А. б. г. лиги қақида таълим берарди. Лейбницнинг фикрича, олам ва уш тўлдирувчи вужудлардан ҳар бири ўз кучлари билан ривожланади, лекин бу кучларнинг ўзини энг яхши тартибли оламинг азалдан белгилаб қўймоқ учун худо шундай тарзда яратган ва ташлаб қўйган.

А—А-дир—қ. *Айният, бирдайлик қонуни.*

**АЛЕР** Альфред (1910 йил. туг.)—инглиз философи, *неопозитивизм* намояндаси, Оксфорд ун-тетининг логика профессори (1959 дан). «Тил, қақиқат ва логика» китобининг нашр этгач (1936), машхур бўлиб кетди. Мазкур китобида у *Вена тўсараги* идеаларининг тарғиботчисини бўлиб майдонга чиқди. Кейинроқ ёзган асарларида («Эмпирик билнш асослари», 1940, «Тафаккур ва маъно», 1947, «Билнш проблемаси», 1956 ва б.) А. *кантиқий позитивизмнинг* ортодоксал формасидан бирмунча узоқлашади ва *лингвистик философиянинг* кучли таъсирини бошдан кечиради. Мазкур асарларида у худди позитивистик нуқтанг назарлардан қараб, тегишли тушунчаларни анализ қилиш, уларни «мантқий жиҳатдан равшан» терминологияга кўчириш йўли билан фалсафий проблематикани (билншнинг ишончилигини, моддий объектлар билан «ҳиссий маълумотлар»нинг муносабатини ва ҳ. к.) тадқиқ қилишга уринади.

**АЙНИЙ-ЧИИ МУЛОҲАЗАЛАР**—логик ҳисобларнинг мулоҳазалари, ифодалари ёки формулалари, ўзгарувчилари чинлигининг ҳар қандай қимматларида улар чиндир. Формал логиканинг ҳамма қонунилари ана шундай. Шунингдек, айний-ёлгон мулоҳазалар ёки формулалар уларнинг

ўзгарувчилари чинлигининг ҳар қандай қимматларида ёлгондир.

**АЙНИЯТ**—бу категория предметнинг, ҳодисанинг ўз-ўзи билан *тенглигини*, бирдайлигини ёки бир неча предметнинг тенглигини ифодалайди. Агар ва фақат А. га хос барча хоссалар (ва муносабатлар) В. га ҳам тўла мос келган тақдирдагина, А ва В предметларини айнан тенг, деб айтиш мумкин ва аксинча (*Лейбниц қонуни*). Бироқ, моддий воқелик донмо ўзгариб турганлигидан, ўз-ўзига, ҳаттоки ўзларининг муҳим, асосий хоссалари жиҳатдан мутлақ тенг предметлар бўлмайди. А. абстракт эмас, балки конкретдир, яъни ўзининг ички *тафовутлари*га, зиддиятларига эгадир, А. тараққиёт процессида донмо ўзини «олиб ташлаб» туради, у муайян шаронгта боғлиқдир. Предметлар тенглаштирилишининг ўзи уларни дастлаб фарқ қилиш талаб этади; иккинчи томондан, кўп ҳолларда турли предметларни (мас., уларни туркумларга бўлиш мақсадида) тенглаштиришга тўғри келади. Бундан, А. тафовут билан чамбарчас боғлиқдир ва нисбийдир, деган маъно келиб чиқади. Нарсаларнинг ҳар қандай А. и вақтли, ўткинчидир, уларнинг ривожланиши, ўзгарishi эса абсолютдир. Бироқ, аниқ фаилларда абстракт, яъни нарсаларнинг ривожланишини назардан соқит қилувчи А. дан Лейбницнинг юқорнда келтирилган қонунга мувофиқ фойдаланишнинг сабаби шуки, билнш процессида маълум шаронгта воқеликни идеаллаштириш ва соддаллаштириш мумкин ва зарурдир. Мантиқий *айният қонуни* ҳам шу хилдаги чеклашлар билан ифодаланади. Лекин бу қонунинг метафизика учун характерли бўлган тарзда воқеликка жорий қилиш нарсаларнинг ўзгармаслиги, донмиёлиги ҳақидаги хулосаларга олиб келади.

**АЙНИЯТ ФИЛОСОФИЯСИ**—фалсафий концепция, бу концепция тафаккур билан борлиқнинг, руҳ билан табнатиинг ўзаро муносабати масаласини уларнинг абсолют айниятига асосланиб ҳал қилади. А. ф. нинг асосий принципини дуалистик системалар

принципига (*Дуализм*) буткул қарама-қаршидир. А. ф. муайян фалсафий концепция сифатида тарихан *Шеллинг* номи билан боғланади. Шеллинг кантча ва фиктеча системаларнинг дуализмининг бартараф қилишга уриниб, монистик философиянинг янги бошланғич принципни — субъективлик билан объективликнинг, идеявийлик билан реалликнинг абсолют айниятини илгарн сурган. Тафаккур билан борлиқнинг айнияти гегелча системага ҳам асос бўлган, лекин бу принципни *Гегель* бошқача татбиқ этади, айниятнинг ўзини Гегель диалектик тарзда, яъни ҳаракатсиз абсолют борлиқнинг хилма-хиллигига бефарқ қарама-қарши турувчи номуайян бирлик эмас, балки ўз-ўзидан ривожланувчи мантиқий идея деб, бу идеянинг муайянлиги ва тафовутлиги унинг имманент бениҳоя формаси сифатида ўзида жо бўлгандир, деб тушунарди. А. ф. нинг уни бошқа объектив идеалистик концепциялардан фарқ қилдирувчи ўзига хос хусусияти — тафаккур билан борлиқнинг айниятини шунчаки эътироф қилиш эмас, балки бу айниятни метафизикларча тушунишдир. Философиянинг асосий масаласини ҳал этишга уринишлардан бири сифатида А. ф. бу масалани олиб ташлаб, руҳ билан табиатнинг, тафаккур билан борлиқнинг тафовутини ҳаракатсиз абсолют субстанция ичда қориштириб юборди. Ҳозирги вақтда тафаккур билан борлиқнинг метафизик айнияти идеяларини *неотомизмнинг* айрим мактабларни тарғиб қилмоқда. Чинакам илмий монистик философия — марксистик философиядир, бу философия ўз *монизмин*и оламнинг моддий бирлиги ва ривожланиши идеяларидан келиб чиқиб асослаб бермоқда.

**АЙНИЯТ ҚОНУНИ** — логика қонуни, бу қонунга кўра, муҳокама процессида ҳар бир англаган ибора (тушунча, ҳукм) айни бир маънода ишлатилмоғи лозим. Бунинг бажарилишининг зарур шarti — айни муҳокама устида сўз борган объектларни фарқ қилиш ва тенглаштириш мумкинлигидир. Бироқ, ҳақиқатда,

бундай фарқ қилиш ва тенглаштириш ҳамisha мумкин бўла бермайди (*Айният*). Шу сабабли А. қ. айни муҳокамада сўз борган объектларнинг ҳақиқий характерини бир қадар идеаллаштиришни (уларнинг ривожланиши ва ўзгаришини назардан соқит қилишни) назарда тутати, бунинг қонунийлиги объектив оламдаги нарсалар ва ҳодисалар нисбатан барқарорлигидан келиб чиқади.

**АЙРИМЛИК, ХУСУСИЯЛИК ВА УМУМИЙЛИК** — фалсафий категориялар бўлиб, бу категориялар оламнинг турли объектив алоқаларининг ҳамда бу алоқаларни билиш даражаларини ифодалайди. Бошқа категориялар сингарн, бу категориялар ҳам амалий-билувчилик фаолиятининг ривожланиши давомида шаклланиб боради. Воқелик объектлари ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, шу хусусият туфайли улар бир-биридан фарқ қилади. Шу сабабли ҳар бир айрим объект қандайдир А. нарса сифатида идрок этилади. Бироқ бошланғич практиканинг ўзинёқ бу объектларда такрорланувчи белгиларни очиб беради. Маълум бўлишича, А. умумий белгиларга ҳам эга экан. Умумий белгилар ва хусусиятлар ё объектларнинг фақат тор группаларига хос бўлса, у вақтда улар Х. сифатда намоён бўлади, ёки барча предметлар ва ҳодисаларга хос бўлса, у вақтда улар У. дан иборат бўлади. А. х. ва у. чамбарчас алоқада, бирликда бўлиб, уларнинг тафовути нисбийдир, улар ўзаро бир-бирига ўтиб туришадн (қ. *В. И. Ленин*, 29-т., 318-б.). У. нинг онгдаги ўзаро муносабати, унинг воқеликдаги ўхшашлиги ва объектларнинг айрим хоссалари ҳақидаги масалани идмий ҳал қилиш философия тарихида катта қийинчиликларни туғдирди. Ўхшаш, такрорланиб турувчи сифатида У. ҳақидаги содда-яққол тасаввур тарихан ҳаммадан эртароқ шаклланади. Бу ўхшашликнинг манбан, сабаби ҳақидаги масала, У. нинг табиати ҳақидаги энг муҳим масала, яъни у объектив оламнинг реал суратда мавжуд бўлган хоссаларини акс эттирадими ёки умумлаш-

тирувчи онгнинг қобилиятида, ёнқи қандайдир руҳий абсолютнинг хусусиятларида жо бўлганим, деган масала ҳали бу ерда қўйилмайди. Қадимги грек материалистлари У. нинг моҳияти ҳақида биринчи тасаввурнинг мухлислари эдилар. Чунончи, барча нарсаларнинг негизини, уларнинг У. ини Фалес сувда деб, Гераклит оловда деб, Демокрит — атомларда деб билади. Обьективлик сифатида У. тушунчаси қадим замон идеалистларининг кўпчилигига ҳам хосдир, лекин У. эндиликда бунда моддий воқеликдан ажратилиб, моҳиятларнинг алоҳида оламга айлантирилади. Платоннинг У. ҳақидаги идеалистик таълимотини Аристотель танқид қилган-у, лекин унинг ўзи бу проблемани ҳал қила билмаган. Аристотель У. ни А. дан ажратиб ташланган алоҳида моҳият деб ҳисобламайди. Унинг назарига, У.— ҳаммадан бурун янсон ақлининг абстракцияларидир. Лекин Аристотель бу абстракцияларни фақат фикрий моҳиятлар деб эътироф қилишни истамайди, чунки у ҳолда бу уларнинг объективлигини инкор қилишни билдирган бўларди. Шунинг учун У. ни Аристотель айрим объектларнинг моҳияти сифатида ҳам, бу объектларнинг мавжудлигига сабаб бўлувчи мақсад сифатида олиб қарайди. Бунда Аристотель, асда У. ни платонча тушунишга яқинлашиб боради. Шундай қилиб, Аристотель проблемани гарчи ҳал қилган бўлмасда, лекин уни аниқ кўрсатиб берди, шу сабабли унинг таълимоти *номинализм* билан *реализм*нинг мунозаралари учун база бўлиб қолди. Урта аср Шарқда Аристотелнинг бу соҳадаги таълимоти Форобий ва Ибн Синолар томонидан ривожлантирилди. Улар номинализм позициясида турдилар. Аристотель таълимотининг зидма-зид қондалари фалсафий мактабларнинг қарама-қаршилигига айланди. Илоҳиёт абстракт схоластикасига қарши курашда ривож топган янги замон тажрибавий фани У. ни теологик тушунишга қарши порозилик туғдирди. Бу ҳилдаги У. нинг объективлиги яна инкор қилинади. Локк шундай

кайфиятларни ифодалаб, У. ни ҳодисалар ўхшашлигининг фақат абстракт, сўздаги ифодаси деб тушунади ва У. замиридаги ҳар қандай реалликни инкор этади. Бундай талқин ўша замондаги фан билан ва хусусан ҳодисаларнинг унда қабул этилган туркумлини билан келиштирилади. Фаннинг объектив олам қонуниятларини ўрганиши У. ни локкча тушунишга пугур етказди. Бу нарсга Кантда ва айниқса Гегелда кўриниб турибди; Гегель бир қанча ҳодисаларнинг сўзларда қайд этилган айнияти (оддий ўхшашлик натижаси) сифатидаги «абстракт У.» билан ҳодисаларнинг мавжудлиги ва ўзгаришининг ички моҳияти, қонуни сифатида тушуниладиган ҳақиқий «конкрет У.» ни фарқ қилиб қарайди. Бироқ, Гегель фикрича, ҳақиқий У. фақат руҳийликдан, яъни тушунча, идеядан иборат. А. х. ва у. ни марксча тушуниш оламдаги ҳодисалар объектив бирлигининг инъикоси сифатида У. идеясини эътироф қилишга асослаган. Предметлар ёки процессларнинг муҳим ўхшашлиги фақат шу чуқур объектив алоқанинг ифодасидир, ҳолос. «Табиатдаги умумийлик формаси,— деб ёзди Энгельс,— бу *қонунидир...* Умумийлик формаси — ички тугаллик ва шу билан бениҳоялик формасидир; у кўп ниҳояли нарсаларнинг бениҳояликка бирлашувидан иборатдир» (20-т., 548—549-б.). Шунинг учун Х. хусусийлик, индивидуаллик, алоҳидаликнинг бойлигини ўзида гадалантиради. А. х. ва у. диалектикаси оламнинг зарур, моҳиятли алоқаларини ифодалайди. А. х. ва у. нинг объектив алоқадорлиги тилда, баён формасида, объектларни тадқиқ қилиш усулида ўз зухурини топади. А. х. ва у. нинг ўзаро муносабати уларнинг алоқадорлигида, А. нинг У. сиз, У. нинг эса А. сиз мавжуд бўлмаслигида, А. нинг маълум шароитда Х. га ва У. га ўтиб туришидадир ва ҳ. к. Бу диалектик алоқадорликларни анализ қилиш, мас., социализм қурлишининг умумий йўллари ва қонуналарини ҳамда бу қонуналарнинг айрим мамлакатларда ўзига хос равишда, махсус

тарзда юз беришини тушуниш учун катта аҳамиятга эгадир. Шундай қилиб, А. х. ва у. категориялари аввало объектив оламнинг муҳим алоқаларини ифодалайди ва фақат шунинг учун бу оламни билиш процессини характерлайди. Донио айрим объектларга қаратилган амалий фаолият мажмуи объектларда такрорланувчи У. ни, қонуларни, томонларни ва хоссаларни билиш билан ёритилади ва уларнинг хусусиятларини ҳисобга олиш билан конкретлаштирилади.

**АКОСТА** (тўғрироғи да Коста) Урнелъ (1585—90 йиллар ўртасида туғ., ваф. 1640)— голландиялик философ-рационалист; Португалияда туғилган, Коимбрдаги ун-тетда ўқиган, 1614 йилда Голландияга қочган; унда христианликдан *яхудолликка* ўтган. Кўп ўтмай яҳудий диний ақидаларига қарши чиқиб фарисейларни (ровиниларни) Мусо диний таълимотини бузишда айблаган. 1623 йилда «Инсон руҳининг ўлиши ҳақида» трактат ёзиб, унда руҳнинг ўлмаслигини ва охирад дунёни инкор этган. Ўз қарашлари учун икки марта (1623 ва 1633) синагогдан рад этилган. Ровиниларнинг ва Голландия маъмуруларининг таъқибига чидай олмай, ўзини ўзи ўлдирган. А. нинг «Инсон ҳаётининг намунаси» асарида расмий дин ҳамда гўё кишиларга туғма равишда ёто қилинган табиат қонунини ҳақидаги идея танқид қилинган; бу қонун кишиларни бир-бирига меҳр-муҳаббат қўйиш билан бирлаштиради ва яхши билан ёмонни фарқ қилиш учун асос бўлиб хизмат этади, А. нинг идеялари *Спинозага* таъсир кўрсатган.

**АКСИОЛОГИЯ** (грек. *axia* — қимматдор) — *қимматдорлар* табиатини фалсафий тадқиқ этиш. А. буржуа философиясида 19- асрнинг охири — 20- асрнинг бошларида умумий «қимматдорлик проблемаси»га алоқадор бўлган баъзи мураккаб философия масалаларини ҳал қилишга уриниш тарзида пайдо бўлади. Буржуа философияси, бу масалалар (ҳаётнинг ва тарихнинг маъноси, билишнинг йўналиши ва асосланиши, инсон фаолиятининг туб мақсади, ва ҳаққонийлиги,

шахс ва жамиятнинг муносабати ва б.) илмий анализга бўйин бермайди, деган фикрга асосланади. Қимматдорлик проблемаси шу билан ҳамма ва бутун жумбоқни ечиш характерига эга бўлади ва махсус, ғайри илмий тадқиқот соҳаси деб ва оламни кўришнинг ўзинга хос усули деб ҳисобланади. Шу билан бирга қимматдорлик ҳодисалари ғайри социал феноменлар деб қаралади. Буржуа А. уч турдаги қимматдорлик назариялари билан ифодалашди. Обьектив-идеалистик назариялар (*яъни кантчилик, гуссерлиан феноменологиясининг вакиллари М. Шелер ва Н. Гартман, неотомизм, интуитивизм*) қимматдорликни маҳон ва замондан ташқари иариги дунёга хос моҳият деб талқин қиладилар. Субьектив-идеалистик назарияларнинг (*мантқиқий позитивизм, эмотивизм, этикадаги лингвистик анализ, У. Эрбан, Д. Пролл, К. Люис ва б.* ларнинг қимматдорлик аффектирода назарияси) тарафдорлари қимматдорликни фақат онг ҳодисаси деб қарайдилар, уни психологик созликнинг, инсоннинг ўзи қиммат берадиган объектларга субьектив муносабатининг кўриниши деб биладилар. Қимматдорликнинг натуралистик назариялари (*Этикадаги натурализм, Манфаат назарияси, Эволюцион этика, Космик телеология этикаси*) қимматдорликни инсон табиий эҳтиёжларининг ёки умуман табиат қонунларининг ифодаси деб талқин қиладилар. Қимматдорликларни марксистча тушуниш буржуа А. дан принципнал фарқ қилади. «Қимматдорлик» проблемаси марксистик талқинда универсализмдан маҳрум бўлади. Бу проблема замрида илмий йўл билан ҳал қилинадиган энг турли-туман фалсафий масалалар яшириниб ётади. Асл маънодаги аксиологик нуқтан назар — қимматдорлар табиатини тадқиқ этиш шу билан фақат инсбатангина мустақил характер касб этади. Сўнгра марксист қимматдорликларни ўзинга хос социал ҳодисалар деб, ижтимоий муносабатларнинг ва ижтимоий онг норматив — баҳолаш томонининг намоёни бўлган баъзи кўринишлари

деб қарайди. Бу сўнгги ҳол мазкур онгининг дунёқарашлик характери ни акс эттиради-ю, лекин уни бутунлай очиб бермайди. Бошқача қилиб айтганда, дунёқарашни у ёки бошқа қимматдорлик позициясидан иборат қилиб қўйиш ярамайди. Мас., марксистик дунёқараш гарчи баъзан идеалларнинг, ахлоқий баҳолашларнинг ва ҳ. к. норматив формасида ифодаланса-да, ўз асос эътибори билан у илмий дунёқарашдан ва тарихий қонунларни илмий билишга таянган ҳолда жамиятга илмий назар билан қарашдан иборатдир. Қимматдорликлар ҳақидаги умуман марксистик назария тарихий нуқтан назарни пачиллик билан амалга оширади. Бу назарияни ишлаб чиқиш ва буржуача А. ни танқид қилиш илмий материалистик философиянинг муҳим вазифасини ташкил этади.

**АКСИОМА** (грек. *axioma* — қабул қилинган қонда)— баъзи илмий назариянинг қабул қилинган қондаси (ибораси) бўлиб, бу қонда мазкур назариянинг аксиоматик тузилишида айни назарияда исбот қилиб бўлмайдиган бошланғич нуқта тарзида олинди ва ундан (ёки уларнинг жаммундан) назариянинг барча қолган иборалари унда қабул қилинган хулоса қондаларига мувофиқ хулоса қилиб чиқарилади. Антиқ замондан бошлаб то ўрта асрнинг ўрталаригача. А. интуитив суратда яққол ёки априор суратда ҳақиқий иборалар сифатида қараб келинди. Шу билан бирга уларнинг инсоннинг кўп асрлик амалий-билиш фаолиятига боғлиқ эканлиги назардан тушириб қолдирилди. В. И. Ленин ёзган эдики, инсоннинг амалий фаолияти инсон онгини миллиард-миллиард марта турли мантқиқий фигураларни такрорлашга олиб келиши лозим бўлди ва натижада мазкур фигуралар аксиомалар аҳамиятига эга бўлиб қолди. *Аксиоматик методнинг* ҳозирги замон тушунчаси А. нинг априор яққоллигини талаб қилмайди. Улар фақат биргина шартга жавоб бериши лозим: улардан, фақат улардан, қабул қилинган мантқиқий қондалар ёрдамида айни

назариянинг қолган ҳамма иборалари (*теоремалари*) хулоса қилиб чиқарилади. Шу тариқа танлаб олинган А. ларнинг ҳақиқатлиги масаласи ё бошқа илмий назариялар доирасида, ёки айни системанинг интерпретациялари (*Интерпретация ва модель*) топиш чоғида ҳал қилинади: формаллаштирилган аксиоматик системанинг ҳақиқий интерпретациясининг аниқланиши унда қабул қилинган А. ларнинг ҳақиқатлигидан далолат беради (таққослаб кўринг: *Постулат*).

**АКСИОМАЛАР СИСТЕМАСИНING МУСТАҚИЛЛИГИ.** Агар бирон-бир дедуктив система асосида ётувчи аксиомалардан ҳеч бирини шу системанинг хулоса чиқариш қондалари билан қолган аксиомалардан хулоса қилиб чиқариш мумкин бўлмаса, у ҳолда аксиомаларнинг бундай системаси мустақил система деб аталади. Акс ҳолда аксиомалар системаси қарам системадир. Геометрия аксиомалари системасида Евклид бешинчи постулати мустақиллигининг аниқланиши *новёклид геометриялари* яратилган ёрдамлашди (*Аксиоматик метод*).

**АКСИОМАТИК МЕТОД** — илмий назарияларни дедуктив тузиш усулларидан бири бўлиб, бунда: 1) муайян назариянинг исботсиз қабул қилинадиган иборалари (*аксиомалар*)нинг бирон тўплами танлаб олинади; 2) уларга кирадиган тушунчалар айни назария доирасида яққол таърифланмайди; 3) баъзи иборалардан бошқа ибораларга тегишсиз ўтишга ва назарияга янги терминлар (тушунчалар) киритишга имкон берадиган хулоса чиқариш қондалари ва таърифлаш қондалари қайд этилади; 4) айни назариянинг қолган ҳамма иборалари (*теоремалар*) (3) асосида (1) дан хулоса қилиб чиқарилади. А. м. ҳақидаги дастлабки тасаввурлар қадимги Ҳиндистон логикасида ва Қадимги Грецияда пайдо бўлган (Аристотель, Эвклид). Сўнгра фан ва философиянинг турли бўлимларини аксиоматик баён этишга уриниб кўрилган (Форобий, Ньютон, Спиноза ва б.). Бу тадқиқотлар учун характерли хусусият



шу бўлганки, муайян назария (фақат биргина шу назария) мазмунли равишда тузилиб, системага солинган; бунда яққол аксиомаларни таърифлашга ва интунтив танилашга асосий эътибор берилган. 19-асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, математикани ва математик логикани жадал ишлаб чиқиш муносабати билан, аксиоматик назарияга унинг элементлари (белгилари) ўртасидаги нисбатни барқарор қиладиган ва ўзини қаноатлантирадиган объектларнинг ҳар қандай тўп-ламларини тасвирлаб берадиган формал система деб қарай бошлаганлар. Шу билан бирга системанинг *зиддиятли бўлмаслигига*, унинг *тўлиқлигига*, *аксиомалар системасининг мустақиллигига* ва ҳ. к. га асосий эътибор берилди. Белги системалари ё уларда жо бўлган мазмунга боғли бўлмаган ҳолда, ёки уни ҳисобга олган ҳолда қараб чиқишлиши мумкинлиги муносабати билан синтактик ва семантик системаларни бир-биридан фарқ қилладилар (фақат семантик системаларгина асли маънодаги илмий билимлардан иборат). Ана шундай фарқ қилиш аксиоматик системалар олдига қўйиладиган асосий талабларни икки йўсинда ифодалашни, яъни синтактик ва семантик йўсинда ифодалашни зарур қилиб қўйди (синтактик ва семантик зиддиятсизлик, тўлиқлик, аксиомаларнинг мустақиллиги ва ҳ. к.). Формаллаштирилган аксиоматик системаларнинг анализи уларнинг принципал чекланганлигини аниқлашга олиб келди; булардан асосийси — *Гёдель* томонидан исботланган етарли даражада ривожланган илмий назарияларни (мае., арифметикани) тўла аксиомалаштириш мумкин эмаслигидир, бундан эса илмий билимни тўла формаллаштириш мумкин эмаслиги келиб чиқади. Аксиомалаштириш илмий билимни уюштириш методларидан биридир, холос. У одатда мазмунли равишда назария етарли даражада тузилиб бўлгандан ва уни аниқроқ тасаввур қилиш, жумладан қабул қилинган асослардан барча натижаларни хулоса қилиб чиқариш мақсадларига хизмат қила бошлагандан

кейин амалга оширилади. Сўнги 30—40-йиллар ичида фақат математика фанларини эмас, балки физика, биология, лингвистика ва б. фанларнинг муайян бўлимларини ҳам аксиомалаштиришга катта эътибор берилмоқда. Табиий-илмий (умуман ҳар қандай номатематик) билимни тадқиқ қилганда А. м. *гипотетик-дедуктив метод* формасида майдонга келади (шунингдек Қ. *Формаллаштириш*).

**АКСИОМАТИК НАЗАРИЯНИНГ НОЗИДДИЯТЛИЛИГИ** — аксиоматик тарзда тузилган (умуман формал) назариялар олдига қўйиладиган талаб бўлиб, бу талабга қўра, бир назария доирасида бирор гапни ва унинг инкорини айтиб бир вақтда хулоса қилиб чиқариш мумкин эмас. Формаллаштирилган аксиоматик назарияларга татбиқан синтактик ва семантик нозиддиятликлик бир-биридан фарқ қилиб қаралади: агар назарияда бирор гап ва унинг инкори айтиб бир вақтда хулоса қилиб чиқарилмаган бўлса, унда бу назария синтактик жиҳатдан нозиддиятлидир; агар назария ҳеч бўлмаганда бир моделга, яъни объектларнинг айтиб назарияни қаноатлантирадиган бирор соҳасига эга бўлса, унда бу назария семантик жиҳатдан нозиддиятлидир. А. н. п. талабларига риоя қилинмаганда, ҳар қандай гапни исботлаш мумкин бўлиб чиқади ва назария ўзининг илмий қимматини йўқотади.

**АКСИОМАТИК НАЗАРИЯНИНГ ТЎЛИҚЛИГИ** — аксиоматик тарзда тузилган назариялар олдига қўйиладиган талаб; бу талаб шундан иборатки, муайян аксиоматик, формал системада назариянинг ҳамма чип гаплари исбот этилмоғи (яъни *аксиомалардан* хулоса қилиб чиқарилмоғи) лозим. Синтактик ва семантик аксиоматик назариялар бир-биридан фарқ қилиб қаралиши муносабати билан (*Аксиоматик метод*) тўлиқлик талаблари дифференциялаштирилади; аввало кучсиз мазмундаги синтактик тўлиқликни (бирон системага таалуқли бўлган ҳамма гаплар унда хулоса қилиб чиқарилади ёки рад этилади) ва кучли мазмундаги синтактик

түлікликни (акспомаларга бу системада хулоса қилиб чиқарилмайдиган гап қўшилгандан кейін у эиндиятли бўлиб қолади), муайян моделга нисбатан семантик түлікликни (муайян моделдаги чин мулоҳазага мувофиқ бўлган ҳар бир гапни бу системада хулоса қилиб чиқариш мумкин) ва ҳ. к. фарқ қилиб ҳарамоқ керак. Етарли даражада бой аксиоматик назарияларнинг (мас., арифметиканинг) тадқиқотлари давомнда уларнинг принципнал нотўлиқлиги, яъни улар доирасида исбот қилиб ва рад этиб бўлмайдиган гапларнинг мавжудлиги исбот қилинди (*Гедель* — 1931 ва ундан кейинги натижалар). Тўлиқликни талаб қилиш муваффақиятли аксиомалаштиришнинг муқаррар шарти эмасдир: нотўлиқ назариялар (кўпгина турли-туман шарҳларга эга бўлган назариялар) кўп сонли ва бой амалий татбиқотларга эгадир.

**АКТУАЛЛАШТИРИШ** (лат. *actualis* — фаол) — борлиқнинг ўзгаришнинг билдирувчи тушунча. Бу тушунчада ҳаракатнинг фақат бир томони: борлиқнинг имконият ҳолатидан воқелик ҳолатига ўтиши очиб берилган. *Аристотелда* ва *схоластикада* А. га берилган изох муқаррар равишда борлиққа нисбатан ҳаракатсиз, ташқи ҳаракат манбаиши: оламни биринчи ҳаракатга келтирувчинин, худони антидиалектик эътироф этишга олиб келган эди. Имкониятдан воқеликка ўтиш идеяси материалистик диалектика категорияларида ўзининг энг тўлиқ ифодасинин топмоқда (*Имконият ва воқелик*).

**АКЦИДЕНЦИЯ** (лат. *accidens* — тасодиф) нарсанинг муҳим, субстанциал (*Субстанция*) хоссасидан фарқли ўлароқ муваққат, ўткинчи, помуҳим хусусияти демакдир. Бу термин биринчи марта *Аристотелда* учрайди; *Урта аср Шарқ философиясида* (*Форобий, Ибн Сино, Ибн Рушд ва б.*), *схоластикада* ва 17—18-асрлар философиясида кенг тарқалган.

**АЛГОРИТМ** (алгоритм) — математика ва логиканинг асосий тушунчаларидан бири. «А» терминин хоразмлик математик ал-Хоразмий (9-аср) исмининг латинча транслитерацияси-

дан келиб чиққан. А. деганда муайян тизмадаги барча вазифаларни ҳал қилишга олиб борадиган операцияларнинг бирон системасини маълум тартибда бажариш ҳақидаги аниқ буйруқ тушунилади. Қўшув, айирув, кўпайтирув ва бўлув каби арифметик қондалар, квадрат елдири чиқариш қондалари, ҳар қандай икки натурал сон учун энг умумий бўлувчинин топши усули — А. шинг энг оддий мисолларидир. Аслини олганда, бирон-бир вазифани умумий тарзда, яъни унинг вариация қилинувчи шартларининг бутун туркуми учун ҳал қилиш воситаларига эга бўлганмизда, биз ҳаминша А. билан иш кўраимиз. А. буйруқлар системаси сифатида формал характерга эга бўлганлиги сабабли, унинг асосида ҳаминша ҳисоблаш машиналарни учун амаллар программасини ишлаб чиқиш ва вазифани машина орқали ҳал этишнинг амалга ошириш мумкин. Кенг доирадаги вазифаларни ҳал этиши А. инн аниқлаб олиш ва А. назариясини ишлаб чиқиш ҳисоблаш техникаси ва *кибернетиканинг* ривожланиб бораётганлиги муносабати билан айниқса энг муҳимдир.

**АЛЕКСАНДЕР** Сэмюэл (1859—1938) — инглиз философи-неореалисти, идеалистик *эмергент эволюция* назариясининг асосчиси. У макон-замонни ҳаракат билан айнан бирдай қилиб кўрсатиб, уларни оламнинг бошланғич материали деб ҳисоблайди. Бу хилдаги макон-замондан олдиндан кўрилмайдиган сифат сакрашлари йўли билан изчил равишда материя, ҳаёт, психика, «учламчи сифатлар» (қимматдорлар), «фаршталар», худо пайдо бўлади. Эмергент эволюцияни янгиликка интилиш деб идрок этиладиган идея — гоивий импульс йўллаб туради. А. шинг қарашлари ҳозирги замон фанига эиндир. Асосий асарни: «Макон, замон ва худо» (1920).

**АЛЕКСАНДРИЯ МАКТАБИ** — антик философия мактаби (эраминдан олдинги 1-аср — эрамининг 6-асри) — илмий адабиётда икки хил тушунилади. Бир томондан, бу — эраминдан олдинги 1-асрда Мисрдаги Александр-

рия шахрида (Александр Македонский барпо этган) яшаган ва Библияни (тавротни) стоик платонизм методлари ёрдамида талқин этган Филон Александрийнинг яхудийлик философиясидир. Бу кейинги йўналиш платонча идеяларни борлиққа асос қилиб қўйган, лекин бу идеяларни бутун олам бўйлаб сочилган ва оламда барча тирик ва тирикмас нарсаларни яратган яратувчи олов деб талқин қилган. Соф монотеистик методларни татбиқ этишни қали билмаган бутун илк христианлик илоҳиётни ҳам стоик платонизмнинг кучли таъсири остида бўлган. Ориген билан Климент бундай фалсафий талқиннинг вакиллари бўлиб, улар ҳам Александрияда яшаганлар. Иккинчи томондан, кенг маънода тушуниладиган А. м. га мажусий неопифагоризм ва биринчи асрларнинг эклектик мактабларини ҳам, бутун неоплатонизмни ҳам исбат берадилар, ваҳоланки неоплатонизм Римда ҳам, Сурияда ҳам, Пергамда ҳам, Александриянинг ўзида ҳам, бунинг устига мажусийлик формасида ҳам, христианлик формасида ҳам мавжуд эди. А. м. деганда Филоннинг фалсафий мактабини ва 2—3-асрлардаги александриялик христиан мутафаккирларини тушунмоқ тўғрироқдир.

**АЛ КИНДИЙ** (тах. 800—879) — араб философи, астролог, математик ва табиб, араб-аристотелча философиянинг асосчиси, «араблар файласуфи» деган фахрий лақаб олган. А. К. Аристотель асарларига шарҳлар («Органон» ва б.) ҳамда метафизика, математика, музика, психология масалаларига доир бир қанча асарлар ёзган. А. К. ўз дунёқарашига умумий сабабли алоқадорлик идеясини асос қилиб қўйган; бу таълимотга кўра ҳар қандай нарса, агар у охиригача англаб олинган бўлса, унда бутун коинотни худди ойнада кўргандек биллиб олишга имкон беради. Қуръоннинг комил мухлислари А. К. ни даҳрий деб ҳисоблаганлар. А. К. нинг айрим майда рисолалари ва баъзи асарларидан парчалар сақланиб қолган.

**АЛОГИЗМ** (грек. *а*—инкор қўшимчаси, *logos*—ақл)—ҳақиқатга эришиш воситалари сифатида мантиқий тафаккурни инкор этиш; логикага интуицияни, эътиқодни, қароматни қарама-қарши қилиб қўйиш. Реакцион философлар А. дан иррационализмни, мистицизмни, фидеизмни оқлаб кўрсатиш учун фойдаланмоқдалар. Иисониятнинг бутун ижтимоий практикаси ва фан тарихи А. ни рад этмоқда.

**АЛХИМИЯ** — химиянинг унинг тараққиётидаги илмий даврга қадар бўлган номи. А. биринчи марта Қадимги Мисрда пайдо бўлган. «Ал» юкламаси унинг араблар орасида тарқалганлигидан далолат беради. Ҳақиқатда Урта ва Яқин Шарқда илк ўрта асрларда алхимия билан кенг шугулланилган ва кимёвий билимларни тўплашга катта ҳисса қўшилган (мас., ар Розн). Алхимиклар ҳаёлий «ҳикмат тоши» воситаси билан олий металлларни қумуш ва олтинга айлантиришга уринганлар. Шунингдек улар кишиларга абадий ёшлик, навақиронлик бахш этувчи «ҳаёт жавҳари»ни кашф этишга интилганлар. Жобир, Р. Бэкон, Парацельс, Иоганн Батист ван Гельмонт ва Иоганн Фридрих Гельвециус (17-аср) энг йирик алхимиклар бўлганлар. Алхимиклар фаолияти экспериментал материал тўплашга кўмаклашди, бу эса химиянинг мустақил фан сифатида ажрлиб чиқиши учун зарурий шарт бўлди.

**АЛЬБЕРДИ** Хуан Баутиста (1810—84)— аргентин давлат арбоби, ёзувчи, философ ва социолог. Унинг «Аргентинна республикасининг сиёсий ташкилот асослари» (1852) асари Аргентинида давлат тузумининг ривожига таъсир кўрсатди ва мамлакат конституциясига асос бўлди. А. ўзининг «Уруш жинояти» номли китоби билан (бу китоб 1864—70 йиллардаги Парагвай урушининг даҳшатлари таъсири остида ёзилган) урушни эҳтирос билан фош этувчи, ер юзида тинчлик ва биродарлик пропагандисти бўлиб тарихга кирди. У агрессив урушларни жиноят деб эълон қилди. Унинг урушни тушунишида *Гроцийнинг* готлари таъсир кўрсатган. А. қарашлари-

нинг заифлиги шундаки, у урушга ҳуқуқ ва христиан ахлоқни нуқтан назардан баҳо берган.

**АЛЬБЕРТ БУЮК** (1193—1207 йиллар ўртасида туғ., 1280 йили вафот этган) — немис философи, табиатшуноси ва теологи. Уз шоғирди *Фома Аквинский* билан бирга аристотелизмни *аверроизм* руҳида талқин қилишга қарши ва схоластикадаги илғор мактабларга қарши курашган, аристотелча идеяларидан ягона философик-теологик система ишлаб чиқиш учун фойдаланган, А. Б. соф фалсафий асарлардан ташқари («Теология мажмуаси» ва б.) табиий-илмий трактатлар ҳам ёзган; уларда таврот масалалари ва фантастик афсоналар билан бир қаторда табиатни бевосита кузатишлар ҳам баён қилинган.

**АЛЬТЕРНАТИВА** (лат. alter — иккидан бири) — бир-бирини истисно қилувчи икки ёки бир неча имкониятдан танлаб олиш зарурати.

**АЛЬТРУИЗМ** (лат. alter — бошқа) — ахлоқий принцип бўлиб, у бошқа кишиларга беғараз хизмат қилишдан, уларнинг бахт-саодати учун ўз шахсий манфаатларини қурбон қилишдан иборат; *эгоизмга* қарама-қаршидир. А. терминини философияга О. Конт киритган. Буржуа этикасида А. тушунчаси, одатда, яқинларга меҳр-муҳаббат билан қараш, ҳаммасини кечирish ва ш. к. диний ахлоқий таълимотлар билан қўшилиб кетади ва бу таълимотлар капитализмнинг эксплуататорлик, эгонстик моҳиятини яшириш учун хизмат қилади. А. билан эгонизм ўртасидаги зиддият — капитализм шаронтида ҳал қилиб бўлмайдиган бу зиддият — фақат социал антагонизмлар йўқ қилингандан кейингина барҳам ейти, чунки у вақтда А. принципига оид ҳар қандай зарурат ҳам орадан кўтарилади. Социализм шаронтида А. тушунчаси фақат кишиларнинг тор шахсий муносабатларини тавсифлаган чоқдагина аҳамиятини сақлаб қолади, ижтимоий муносабатлар соҳасида эса янги, коммунистик ахлоқ принциплари (*коллективизм*, ҳамкорлик ва ўзаро ёрдам,

ижтимоий бурчни англаш ва ш. к.) амал қилади.

**АМАЛИЙ ФИЛОСОФИЯ**. 1. Классик фалсафий системаларда этика қисми, амалиётнинг принциплари ва қонунлари ҳақидаги таълимот (мас., Ибн Синода *Спиноза* «Этика»си, *Кантнинг* «Амалий ақлни танқид»и ва ҳ. к.) 2. Ҳозирги замон буржуа философиясида кенг оқим бўлиб, бу оқим материализм ва фанга қарши қаратилган. А. ф. га ишчиликни, *прагматизмни*, *ҳаёт философиясини* (*Бергсон*), *экзистенциализмни* ва уларга яқин бўлган, билишни амалий натижаларга эришиш «инструменти», «қурол» деб қарайдиган бошқа мактабларни киритиш мумкин. А. ф. да назарий тафаккурдан ва объектив ҳақиқатдан воз кечни, бешуурликка енгиниш, тафаккурни биологик молашиш функциясида қоринтириб юбориш билан боғлиқдир: идеянинг чинлиги унда объектив реалликнинг акс этиши билан эмас, балки унинг амалий яроқлилиги, фойдалилиги билан белгиланади: ҳамма идеялар (шу жумладан диний идеялар ҳам) муваффақиятга олиб келса, «чиндир». Шундай қилиб, А. Ф. нинг релятивизми ва агностицизм ўта субъектив руҳда талқин этилган практикани далил қилиб кўрсатиш билан илқобланмоқда.

**АМОРАЛИЗМ** (грек. а — инкор юк-ламаси, лат. moralis — ахлоқий) ёки нморализм — ҳар қандай ахлоқни инкор этиш, ахлоқ-одоб қондаларидан олгли равишда воз кечни, «яхшилик ва ёмонликнинг нариги томонида» турини даъво қилиш (Ницше), эгонизми, ғайри инсонийликни «фалсафий асослаш», буржуазиянинг энг сурбет маддоҳлари томонидан тарғиб қилинаётган виждонга ва ор-номусга нафрат билан қараш.

**АМФИБОЛИЯ** — (грек. amphibolia — икки маъноли, дудмал) — грамматик бирикманинг иоравшанлиги ёки кўп маънолиги натижасида, жумладан баъзи грамматик гаплар ёки иборалар аини бир муҳокамада турли маънода ишлатилиши натижасида пайдо бўладиган мантиқий хато. А. ни сўз-

ларнинг икки маънолигидан келиб чиқадиган хато деб *омонимиядан* фарқ қиладилар. А. ва омонимияни топиб, тафаккурдай бартараф қилиш учун муҳокамаларда фойдаланадиган сўзлар, грамматик бирикмалар ва гапларнинг маъносини аниқлаш зарур.

**АНАКСАГОР** Клазоменлик (Кичик Осиёда) (тах. эрамиздан олдинги 500—428)—қадимги грек философи, нонзчил материалист, қулдорлик демократиясининг идеологиди. Худосизликда айбланиб ўлим жазосига ҳукм қилинган, лекин у Афинадан қочиб қутилган. Материянинг бирламчи элементларининг бениҳоя сифатли хилма-хиллигини («нарсаларнинг алмашинуви») эътироф этган; кейинчалик *гомеомериялар* деб аталган бу элементларнинг турлича қўшилишларидан барча мавжуд нарсалар ташкил топади. «Нус» (ақл)ни элементар зарраларнинг қўшилувчи ва айрилувига сабаб бўладиган ҳаракатлантувчи куч деб ҳисоблаган ва уни («нус»ни) энг энгил ва энг нозик мода деб тушунган. А.нинг космогонияси осмоний жисмлар системасини моддаларнинг гирдибодсимон айланиши натижасида бирламчи тартибсиз аралашиб кетишидан пайдо бўлган, деб изоҳлайди.

**АНАКСИМАНДР** Милетлик (тах. эрамиздан олдинги 610—546)—қадимги грек материалист философи, стихияли диалектик, *Фалеснинг* шогирди. Грецияда биринчи «Табиат ҳақида» деган ва бизгача етиб келмаган фалсафий асарнинг автори. А. бутун мавжудотнинг бош ибтидо тушунчасини — «архэ» («принцип»ни) жорий этган ва *апейронни* шундай бош ибтидо деб ҳисоблаган. А.нинг космологик назариясига кўра, коинотнинг марказида ясси цилиндр шаклига эга бўлган Ер жойлашган. Ер атрофида уч осмоний ҳалқа: қуёш, ой, юлдуз ҳалқалари айланади. А. тарихда биринчи бўлиб инсон, бошқа тирик вужудлар сингари, балиқдан бунёдга келган, деган эволюция идеясини баён этган.

**АНАКСИМЕН** Милетлик (тах. эрамиздан олдинги 588—525)—қадимги

грек философ-материалисти, стихияли диалектик, *Анаксимандрнинг* шогирди. Унинг таълимотига кўра, бутун мавжудот бош материядан—ҳаводан вужудга келади ва яна унга қайтади. Ҳаво бениҳоя, абдий, ҳаракатчандир. У қуюқлашиб, аввал булутларни, сўнгра сувни ва ниҳоят тупроқ ва тошларни ташкил этади, сийраклашиб оловга айланади. Бунда миқдорнинг сифатга ўтиши идеясини кўриб турибди. Ҳаво ҳамма нарсани қамраб олади: жон ҳам, коинотнинг беҳисоб оламлари учун ялпи умумий муҳит ҳам унинг ўзидир. А. таълим бериб айтганки, юлдузлар оловдан иборат, лекин биз уларнинг иссиғини сезмаймиз, чунки улар жуда йироқ (Анаксимандрнинг фикрича, юлдузлар сайёралардан яқинроқдир). А. Қуёш ва Ой тутилишини ҳақиқатга яқинроқ изоҳлаган.

**АНАЛИЗ ВА СИНТЕЗ** (грек. *analysis*— ажратиш ва *synthesis*— бирлаштириш)—энг умумий маънода бутунни таркибий қисмларга фикран ёки амалий равишда ажратиш ва қисмлардан бутунни қайта бирлаштириш. А. ва с. билиш процессида муҳим роль ўйнайди ва унинг ҳамма босқичларида амалга оширилади. Анализ-синтезлаш фаолиятининг маркази—бош мия катта ярим шарларнинг пўстидир. Бироқ анализ-синтезлаш фаолияти фақат ижтимоий ишлаб чиқариш процессида ва асосидгина пайдо бўлади ва амалга оширилади. Фикрлаш ишларида А. ва с. абстракт тушунчалар ёрдамида юзага келадиган ва бир қанча фикрлаш операциялари билан: абстракция, умумлаш ва ҳ. к. билан маҳкам боғланган мантиқий тафаккур усуллари сифатида юзага чиқади. Мантиқий А.: тадқиқ қилинувчи объектни фикран таркибий қисмларга бўлишдан иборат бўлиб, янги билимлар олиш методини ташкил этади. Тадқиқ қилинувчи объектнинг характериға қараб А. турли формаларда намоён бўлади. Тадқиқ қилинувчи объектни ҳар томонлама билиш шарт—унинг А. ининг кўп қиррали бўлишидир. Бутунни таркибий қисмларга бўлиш тадқиқ

қилинувчи объектнинг тузилишини, унинг *структурасини* аниқлаб олишга имкон беради; мураккаб ҳодисани энг оддий элементларга бўлиш муҳимни помухимдан ажратишга, мураккаб нарсани оддий нарсага элтиб тақашга имкон беради; предметларни ва ҳодисаларни туркумларга бўлиш А. формаларидан бирн бўлиб хизмат қилади. Ривожланаётган процесснинг А. қилиниши унда турли босқичларни ва зидма-зид тенденцияларни ва ҳ. к. ажратиб қарашга имкон беради. Аналитик фаолияти жараёнида фикр мураккабликдан оддийликка қараб, тасодифдан заруратга қараб, хилма-хилликдан айиниятга ва бирликка қараб ҳаракат қилади. А. нинг мақсади қисмларни мураккаб бутуннинг элементлари сифатида билш ва улар ўртасидаги алоқа ва қонуниятларни аниқлашдан иборатдир. Бироқ А. моҳиятини ажратиб қарашга олиб келадик, бу моҳият ўз юз беришининг конкрет формаларни билан ҳали боғланмаган бўлади; абстракт ҳолда қолишда давом этаётган бирлик хилма-хилликдаги бирлик сифатида ҳали очилмаган бўлади. С., аксинча, А. воқитаси билан ажратилган қисмларни, хоссаларни, муносабатларни ягона бир бутунга бирлаштириш процессдан иборат. С. бирдайлликдан, муҳимликдан тафовутга ва хилма-хилликка қараб бориб, умумийлик ва айримликни, бирлик ва хилма-хилликни жонли конкрет бутунга бирлаштиради. С. А. ни тўлдирди ва у билан чамбарчас бирликда бўлади. А. ва с. нинг объектив олам билан ва инсон практикаси билан боғли бўлмаган фикрлаш усуллари идеалистларча талқин қилинган ҳамон, шунингдек А. ва с. ни метафизикларча ажратиб ташлаганда, уларни қарама-қарши қўйганда ва мазкур икки процессдан бирини абсолютлаштириганда А. ва с. диалектик-материалистларча тушунишга қарама-қарши бўлиб қолади. Философия тарихида А. билан с. ни қарама-қарши қўйиш табиийёт фаинда ва 17—18- асрлардаги классик буржуа сиёсий иқтисодида аналитик методнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ-

дир. Фикрий конструкцияларни эмпирик воқеликни тажрибавий ўрганиш билан алмаштирган бу метод ўша вақтда прогрессив роль ўйнаган эди. Лекин унинг билувчилик имкониятларини ҳаддан ташқари ошириб юбориш метафизиканинг ва унинг учун характерли бўлган ҳодисаларни табақаланган, ажратилган ва статик ҳолда олиб қараш усулининг барқарор бўлишига кўмаклашди. Фанининг ундан кейинги ривожланиши аналитик метод ва у билан маҳкам боғлиқ бўлган синтетик методнинг тарихий зарур шарт сифатида юзага келишини кўрсатди. Назарий-билувчилик аҳамияти нуқтан назаридан бир ёқламаликдан маҳрум бўлган мазкур ҳариккала метод диалектик методнинг умумий талабларига бўйсунган бир-бирига боғлиқ мантиқий процесслар сифатида юзага келади.

**АНАЛИТИК ФИЛОСОФИЯ** — ҳозирги замон буржуа философиясида кенг ва турли хилдаги оқим бўлиб, у философиянинг вазифасини анъана юзасидан фалсафий проблемалар деб ҳисобланган проблемаларнинг мазмунини аниқлаш мақсадида тилни анализ қилишдан иборат деб билувчи турли группаларни, йўналишларни ва айрим философларни бирлаштиради. Уларнинг фикрича, анализ тилда проблеманинг ноаниқ ифодасини шундай формулировка билан алмаштиришни лозимки, натижада бу формулировка проблеманинг ҳақиқий моҳиятини намойиш қилиб кўрсатсин. Бундай ҳолда проблема ё нотўғри қўйилган «сохта проблема» бўлиб, ё бирон-бир тил формаларини ишлатиш билан боғланган бўлиб қолиши ёки, ниҳоят, философияга алоқаси бўлмасдан, хусусий фанлар воситалари билан ҳал этилиши мумкин. А. Ф. асосан АҚШ ва Англияда тарқалган бўлиб, Скандинавия мамлакатларида, Австралияда ва б. мамлакатларда айрим вакиллари ва группалари мавжуддир. Англияда А. Ф. нинг ҳукмрон формаси *лингвистик философия*дир. АҚШда лингвистик философияга яқин турувчи бир қанча философлардан ташқари, А. Ф. нинг *мантиқий эмпиризм*

(В. Карнап, Г. Фейгль ва б.) ва *неопрагматизм* (В. Куайн, Н. Гудмен, М. Уайт) тарафдорларидан иборат вакиллари ҳам бордир. Шунингдек бирон-бир йўналишга мансуб бўлмаган мустақил америкалик аналитиклар ҳам бор (У. Селларс ва б.). Умуман ўзининг асосий даъволарига кўра, А. Ф. ҳозирги замон буржуа философиясида *неопозитивизм* йўлининг давоми сифатида майдонга чиқмоқда. А. Ф. тарафдорларининг кўпчилиги учун шу нарса характерлики, улар оғирлик марказини умумий тарздаги фалсафий масалалардан тилни анализ қилишининг конкрет формалари ва воситаларига кўчирмоқдалар. Бунда икки асосий қарашни ажратиб кўрсатиш мумкин: 1) аниқ қайд этилган мантиқий структурага эга бўлган сунъий «моделли» тилларни тузиш (мантиқий эмпиризм, неопрагматистлар, бир қанча «мустақил» аналитиклар). Бу тадқиқотлар ҳозирги замон формал логикасига таянади; 2) тил ифодаларини ишлатишнинг туслари ва хусусиятларини аниқлаш мақсадида тарихан мавжуд табиий тилларни тадқиқ этиш, токи бу тадқиқ фалсафий проблемаларни яхшироқ аниқлаб олишга ёрдамлашсин (лингвистик философия). А. Ф. философияни унинг дунёқарашлик аҳамиятидан маҳрум қилиб, уни метафилософиядан, яъни фалсафий проблематиканинг тилдаги ифодасининг форма ва усулларини анализ қилишдан иборат қилиб қўяди, ёки умуман философия ўрнига мантиқий ёки лингвистик тадқиқотларни қўяди.

**АНАЛОГ** (грек. analogos — мувофиқ, ўхшаш) — билиш назариясининг термини бўлиб, бу термин бирон моддий предмети, процессини, қонуниятни адекват тарзда акс эттирувчи идеявий объектни (тушунча, назария, тадқиқот методи ва ҳ. к.) билдиради. Энгельс «Табиат диалектикаси» асаринда айтидики, табиёт фани учун (Энгельснинг бу сўзлари социал-тарихий фанлар соҳасига ҳам батамом тааллуқлидир) диалектика тафаккурининг энг муҳим формасидир, «чунки фақат диалектикагина аналогдан ва

шу билан табиатда содир бўлаётган тараққиёт процесслари учун изоҳлаш методидан иборатдир...» (20-т., 367-б.). Бирон назариянинг назарий-билувчилик қонунининг ёки мантиқий қонданинг реал негизи бўлган моддий объектни ҳам (бунга кишилар моддий практикасининг турли кўринишлари ҳам киради) ҳозирги замон философия адабиётида «А.» термини билан белгилайдилар. Мас., нарсаларнинг энг умумий ва оддий муносабатлари тафаккурнинг муҳокама, хулоса чиқариш ва б. формаларининг объектив негизини (А.) ташкил этади. А. ни топиш йўли билан гегезиснинг, у ёки бошқа ҳодисанинг фактини аниқлайдилар, бу эса идеализмнинг турли формаларига қарши курашда жуда муҳимдир. Методологик қонунининг, мантиқий қонданинг ва ҳ. к. ўзига хос хусусиятларини аниқлаш эса билимнинг муайян системасида уларнинг функцияларини ҳар томонлама анализ қилишни назарда тутади. Инъикос ва моделлаштириш проблемалари қараб чиқилганда А. тушунчаси конкретлашади (қ. яна *Изоморфизм ва гомоморфизм*).

**АНАЛОГИЯ** (грек. analogia — мувофиқлик, ўхшашлик) — айнан бирдай бўлмаган объектлар ўртасидаги баъзи томонлар, сифатлар ва муносабатлардаги ўхшашликни аниқлаш. А. юзасидан хулоса чиқариш — шундай ўхшашлик асосида қилинадиган хулосалардир. А. юзасидан хулоса чиқаришнинг оддий схемаси: В. объекти *a, b, c, d, e* белгиларига эгадир; С объекти *b, c, d, e* белгиларига эгадир; демак, С объекти, эҳтимол, *a* белгисига эга бўлиши мумкин. Фан тараққиётининг илк босқичларида А. систематик кузатиш ва эксперимент ўрнини босади, унинг хулосалари сиртқи ва иккинчи даражали белгиларнинг ўхшашлигига асосланади. Қадим замондаги олимларнинг натурфилософия назарияларининг кўп қисми ана шу тариқа пайдо бўлади. Кейинчалик А.нинг рявожланиши изоҳлаш воситаси бўлиш аҳамиятини йўқотади. Лекин проблемаларни кўрсатувчи компас ролини ўйнаш унинг зиммасида қолади. Чу-

нончи, Гюйгенс ёруғлик ва товуш хоссаларида А. ни топғач, ёруғликнинг тўлқинсимон табияти ҳақидаги фикрга келган; Максвелл бу хулосани электромагнит майдон характеристикасига жорий этган. Айрим ҳолда қараб чиқиладиган А. ўз хулосасининг эҳтимоллик характери натижасида исботлаш кучига эга эмасдир. Шу сабабли ундан билишнинг бошқа формалари билан бирликда фойдаланмоқ керак. А. юзасидан қилинадиган хулосанинг эҳтимоллигини ошириш мақсадида қуйидаги талаблар илгари сурилади: 1. А. муҳим белгиларга ва, мумкин қадар, таққосланадиган объектлар умумий хоссаларининг кўпроқ сонига асосланмоғи лозим. 2. Хулоса чиқаришга асос қилиб олинган белгининг объектларда аниқланган умумий белгилар билан алоқаси мумкин қадар маҳкамроқ бўлмоғи лозим. 3. А. нинг вазифаси ҳамма муносабатларда эмас, балки фақат муайян муносабатда объектларнинг мувофиқ келишини аниқлашдан иборат. 4. А. нинг бевоқифа мақсади объектларнинг ўхшашлигини аниқлашдан иборат бўлганлиги сабабли, у тафовутларни кўрсатиши ва бу тафовутларни тадқиқ қилиш билан тўлдирилмоғи лозим. Ҳозирги замон фанида *моделлаштириш* чоғида фойдаланиладиган монандлик назарияси деб аталадиган назария А. ни татбиқ этишнинг кенг ривожланган соҳасидир. Илмий тадқиқотларда ва бошқариш практикасида аналогиясимон моделлаштирувчи мосламалар кенг жорий этилмоқда.

**АНАРХИЗМ** (грек. anarchia — бебошлик, ҳокимиятсизлик) — майда буржуа ижтимоий-сиёсий оқим бўлиб, бу оқим ҳар қандай ҳокимият ва давлатга, шу жумладан пролетариат диктатурасига душманлик кўзи билан қарайди, майда хусусий мулкчилик манфаатларини ва майда деҳқон хўжалигини жамиятнинг йирик ишлаб чиқаришга асосланган тараққиётга қарама-қарши қилиб қўяди. А. нинг фалсафий асоси *индивидуализм*, субъективизм, *волюнтаризм*дир. А. нинг пайдо бўлиши Шмидт (*Штирнер*), Прудон, Бакунин номли билан боғлиқдир;

бу анархистларнинг утопик назариялари Маркс ва Энгельс асарларида танқид қилинган. А. 19-асрда Франция, Италия ва Испанияда ёйилди. А. эксплуатацияга қарши умумий гаплардан нарига ўтмайди, у эксплуатациянинг сабабларини, социализмни амалга оширишнинг ижодий кучи бўлган синфий курашнинг тушунайди. А. нинг сиёсий курашдан ва пролетариатнинг ҳокимиятни қўлга олишидан воз кечиши объектив равишда ишчилар синфини буржуа сиёсатига бўйсундиришга хизмат қилади. А. га қарши курашда энг муҳим нарса — революциянинг давлатга муносабати ҳақидаги масала ва умуман давлат тўғрисидаги масаладир. Анархистлар давлатни дарҳол йўқ қилишни талаб қиладилар, буржуа давлатидан пролетариатни революцияга тайёрлаш учун фойдаланиш мумкинлигини эътироф этмайдилар, пролетариат диктатураси жамиятнинг социалистик асосда қайта қуриш қуроли эканлигини инкор қиладилар. 1917 йилдан кейин А. Россияда контрреволюцион оқимга айланди. Ҳозирги вақтда А. Испанияда, Италияда ва Латин Америкасида маълум нуфузга эгадир.

**АНИМИЗМ** (лат. anima — руҳ, жон) жонга ва руҳларга ишониш; гўё улар кишиларнинг, ҳайвонларнинг ҳаётинга, теварак-атрофдаги оламнинг предметлари ва ҳодисаларига таъсир кўрсатиб турармиш. Анимистик тасаввурлар ибтидоий жамиятда пайдо бўлган. Ибтидоий кишиларнинг тасаввурларида нарсаларнинг, ўсимликларнинг, ҳайвонларнинг жони бордек туюлган. А. нинг пайдо бўлишнинг асосий сабаби шу эдики, ишлаб чиқарувчи кучлар тараққиётининг даражаси ниҳоятда паст эди, бунинг натижасида кишиларнинг билим запаслари арзimas даражада кам эди, табиатнинг стихияли кучларига қарши турнишга инсон қодир эмас эди, бу кучлар унга ёт, сирли бўлиб кўринарди. Жамият тараққиётининг муайян босқичида бу кучларнинг жонлантириш тасаввур этилиши уларни ўзлаштириш формаси бўлиб хизмат қилди. Анимистик тасаввурлар кейинчалик диний эътиқод-



ларга асос бўлди; принцип жиҳатдан А. ҳар қандай динга хосдир.

**АНИЧКОВ** Дмитрий Сергеевич (1733—88) — рус маърифатчиси, философ, деист. Москва ун-тини тамом қилгандан кейин (1761) унда математика, логика, философия муаллими қилиб қолдирилди. /1. «Худога натурал сифинишнинг сошланиши ва юзага келиши ҳақида натурал илоҳиётга доир муҳокамалар» деган фалсафий асарнинг авторидир (1769). Бу асарида у диний эътиқодларнинг «табiiий» келиб чиқиши масаласини ўртага қўйган. 18-асрдаги француз маърифатчилари сингари, А. ҳам, диний эътиқодлар кишиларда улар тараққиётининг «варварлик» босқичида уч сабаб натижасида: нодонлик, қўрқув ва хаёлот натижасида пайдо бўлади, бу вақтда кишилар теварак-атрофларидаги табиат ҳодисаларини изоҳлай олмайдилар ва тушунилмаган нарсаларнинг ҳаммасини ғайри табiiий кучларга нисбат берадилар, деб исбот қилган. Бир қанча Уринларда А. тавротнинг баъзи афсоналарини масхара қилиб кулган ва бунинг учун у реакцион профессорлар ва черков томонидан таъқиб этилган. А. қуйидаги фалсафий асарларнинг автори бўлган: «Иисон билишининг хусусиятлари ҳақида бир неча сўз...» (1770); «Турли сабаблар ҳақида бир неча сўз...» (1774); «Annotationes in logicam, metaphysicam et cosmologiam» (1782) ва б. Бу асарларида А. билиш назариясидаги материалистик *сенсуализм* идеяларини баён қилган картезианцлар, лейбницчилар ва вольфчиларнинг *туғма идеялар* назариясини танқид қилган. Бироқ А. материализми изчил эмас эди, у *деизм* формасига бурканган эди; вольфчиларнинг *азалдан белгиланган гармония* ҳақидаги идеалистик назариясини танқид қилган ҳолда А. нинг ўзи динга ён бериб, руҳнинг ўлмаслиги мумкинлигини фарз қилган.

**АННИГИЛЯЦИЯ** (лат. nihil — ҳеч-нима) — айнан — ҳечнимга айланиш, йўқ қилиниш; физикада зарра ва *антитаррнинг* бошқа зарраларга айланиш процессининг шартли номи. 1930

йилда биринчи марта кузатилган электрон ва позитрон А. си яхши ўрганилган бўлиб, уларнинг тўқнашувидан фотонларнинг нурланиши содир бўлади. Бунинг тескари процесси ҳам мавжуддир. Шунингдек, нуклон (протон, нейтрон) ва антинуклон (антипротон, антинейтрон), гиперон ва антигиперон А. си ҳам маълумдир. «А.» термини ноаниқдир, чунки зарра ва антитезисининг тўқнашувидан уларнинг «ҳечнимга» айланиши содир бўлмайди. *Вавилов, Жолио-Кюри* ва б. ларнинг асарларида кўрсатилишича, бу процесс моддий ҳаракатнинг бир турининг иккинчи турига айланиши билан характерланади ва уни материя билан ҳаракат бирлигининг принципи асосида илмий равишда изоҳлаш мумкин бўлади. А. да зарралар системаси ҳаракатининг умумий массаси, энергияси, импульси, заряди ва миқдор моменти сақлаб қолинади, А. нинг кашф этилиши катта фалсафий аҳамиятга эгадир: у материя ҳаракати формаларининг бениҳоя хилма-хиллигини ва уларнинг ўзаро бири-бирига айланиб туришини тасдиқламоқда, «материянинг йўқ бўлиши» ва «энергиянинг моддийлашуви» ҳақидаги идеалистик уйдирмаларни, материянинг абдий ва ўзгармас бирламчи элементлари мавжудлиги ҳақидаги метафизик қарашни рад этмоқда.

**АНСЕЛЬМ** Кентерберийский (1033—1109) — ўрта аср илоҳиётчиси ва философи, илк *схоластиканинг* вакили. А. нинг даъвосича, эътиқод билимдан олдин келиши лозим: «тушунмоқ учун ишонмоқ» керак; бироқ эътиқод «оқилона» асослаб берилиши мумкин. *Универсалиялар* ҳақидаги мунозарада А. ўта реализмга амал қилган (*Ўрта аср реализми*). А. *худонинг борлигининг* онтологик *исботи* деб аталадиган диний назарияни ривожлантирган. Архиепископ бўлган А. католик черковини баланд даражага кўтаришга қаратилган сиёсатни қаттиқ туриб амалга оширган.

**АНТАГОНИСТИК ВА НОАНТАГОНИСТИК ЗИДДИЯТЛАР** (грек. antagonistes — мухолиф) — турли тарихий шароитларда жамиятнинг ри-

вожланиши учун характерли бўлган зиддиятларнинг асосий турлари, типлари. А. з.—эксплуататорлик жамияти ижтимоий муносабатларининг ўзига хос зиддиятлари бўлиб, бир-бирига душман синфларнинг, социал группаларнинг, кучларнинг муросасиз манфаатлари уларнинг асосини ташкил этади. А. з. революцион синфий кураш ва мавжуд ижтимоий тузумни ўзгартирадиган социал революция йўли билан ҳал этилади. А. з. нинг характерли хусусияти шундан иборатки, ўз тараққиётни процессида улар кескинлашиб, чуқурлашиб боради ва улар ўртасидаги кураш кескин конфликт даражасига бориб етади. Бу конфликтнинг ҳал этилиш формалари курашнинг конкрет-тарихий шарт-шароити билан белгиланади. Капиталистик жамиятда буржуазия билан пролетариат ўртасидаги зиддиятлар, шунингдек империалистик давлатлар ўртасида капиталистик мамлакатларнинг бозорлар учун, таъсир доиралари учун курашдан, рақобатидан келиб чиқадиган зиддиятлар А. з. нинг яққол мисолдир. Империалистик давлатлар ўртасидаги зиддиятлар гарчи синфий зиддиятлар бўлмаса-да ва, бинобарин, улар пролетариат билан буржуазия ўртасидаги антагонизмга қараганда унчалик кучли ва кескин бўлмаса-да, улар турли мамлакатлардаги империалистлар ўртасида зўравонлик курашига олиб бормоқдалар. Дунёни қайта бўлиб олиш учун, мол сотиш бозорлари ва ш. к. учун бўладиган империалистик урушларнинг сабаблари ҳам ана шу зиддиятлардир. Н. з. бир-бирига душман синфларнинг эмас, балки туб манфаатлари муштарак бўлган синфлар, социал группаларнинг зиддиятларини ифодалайди. Бундай зиддиятларнинг характерли хусусияти шундан иборатки, ўз тараққиётида улар албатта душманларча қарама-қаршиликка айланмайдилар ва улар ўртасидаги кураш конфликт даражасига бориб етмайди. Социализмнинг ҳомили бўлган ишчилар синфи билан майда мулкдорлар синфи—деҳқонлар ўртасидаги зиддиятлар бунга мисол

бўлиши мумкин. Н. з. мазкур зиддиятлар оқасида келиб чиқадиган иқтисодий, социал ва б. шароитларни аста-секин ва плали равишда ўзгартиб бориш йўли билан бартаф қилинади. Н. з. ҳам бошқа ҳар қандай зиддиятлар сўнгари, янгиланишнинг эскиликка қарши, илгорликнинг қолақликка қарши, революционликнинг консервативликка қарши кураш воситаси билан ҳал қилинади. Зиддиятларнинг характерни, мазмунни ўзгариши билан уларнинг фақат ҳал қилиш формалари ўзгаради. Лекин тараққиётнинг қонуниятни сифатида зиддият социализм даврида ҳам йўқ бўлмайди. «Антагонизм ва зиддият,—деб ёзган эди Ленин,—мутлақо айни бир нарса эмасдир. Социализм даврида биринчиси йўқолади, иккинчиси қолади» (Ленин тўплами XI, 1929, 357-б.).

#### АНТЕЦЕДЕНТ ВА КОНСЕКВЕНТ — қ. Импликация.

«АНТИ-ДЮРИНГ» — Ф. Энгельснинг «Жаноб Евгений Дюринг томонидан фанда қилинган тўнтариниш» китобининг тарихга кирган номи; бу китобда марксизмнинг уч таркибий қисми: 1) диалектика ва тарихий материализм, 2) сиёсий иқтисод ва 3) илмий коммунизм назарияси ҳар томонлама баён қилинган. «А.-Д.»да «философия, табиёт ва ижтимоий фанларга доир жуда катта масалалар таҳлил қилинган... Бу гоая бой мазмунли ва ибратли китобдир» (В. И. Ленин, 2-т., 13-б.). Бу китобни Энгельс марксистик назарияни майда буржуа идеолог Дюрингнинг ҳужумларидан ҳимоя қилиш учун ёзган. У вақтда ёш герман с.-д. партиясининг айрим аъзолари (мас., И. Мост) Дюринг қарашларини қувватлаб юрардилар. В. Либкнехтнинг илтимосига кўра, Энгельс 1876 йилдан эътиборан янги оқимга қарши бир туркум мақолалар устида ишлаш бошлади; бу мақолалар 1877—78 йилларда, Дюринг тарафдорларининг қаршилик кўрсатишга уринишларига қарамай, с.-д. партиясининг органи «Олга» («Vorwärts») газетасида эълон қилинди. Маркс «А.-Д.» билан қўл ёзмада та-

нишиб чиққан ва снѳсий иқтисод тарихига донр бобини (2- бўлимнинг X бобини) ёзган. 1878 йилда китоб алоҳида нашр қилиб босиб чиқарилган ва ўша йилнѳк тақиқланган. «А.-Д.» уч бўлимдан иборат: Философия, Снѳсий иқтисод, Социализм. Муқаддимада Энгельс философиянинг ривожланиш очеркинн беради ва илмий коммунизмнинг пайдо бўлиши муқаррарлигини кўрсатади. 1- бўлимда у диалектик ва тарихий материализм асосларини баён қилади; философиянинг асосий масаласига материалистик жавоб беради, оламнинг моддийлиги ҳақидаги, уни биллишини асосий қонуниятлари ҳақидаги, ҳар қандай борлик формалари сифатида *замон ва макон* ҳақидаги, материя ва ҳаракатнинг бирлиги ҳақидаги қондаларини асослаб беради. «А.-Д.» да *материянинг ҳаракат формалари* ҳақидаги ва *фанларнинг классификацияси* ҳақидаги масала баён қилиб берилган. Энгельс *диалектиканин*г, унинг асосий қонунларининг характеристикасига, диалектик ва формалогиканиннг ўзаро муносабати масаласига катта эътибор беради. «А.-Д.» да табиѳет илмининг энг муҳим проблемалари: *Дарвин* назарияси, органик ҳужайранинг роли ва ҳаѳтнинг моҳияти, *Кантнинг* космогоник гипотезаси диалектик материализм нуқтан назаридан қараб чиқилади. Энгельс *ахлоқ, тенглик, эркинлик, зарурият* ва ҳ. к. тўғрисидаги масалаларни ҳам тадқиқ қилади. 2- бўлимда Энгельс снѳсий иқтисод масалалари юзасидан Дюринг қарашларини танқид қилиб, снѳсий иқтисод предмет ва методини таърифлаб берган; *товар* ва қиймат ҳақидаги, қўшимча қиймат ва капитал ҳақидаги, ер рентаси ва ш. к. ҳақидаги Маркс таълимотини баён қилган. Энгельс идеалистик *зўрлик* назариясини қаттиқ танқид қилиб, жамият тараққиѳида экономиканиннг ҳал қилувчи аҳамиятини кўрсатган, хусусий мулк ва *синфларнинг* келиб чиқишини тушутириб берган, революцион даврларда зўрликнинг прогрессив ролин таъкидлаб кўрсатган. 3- бўлимда Энгельс *илмий коммунизм* назарияси ва тарихининг порлоқ

очеркинн беради, унинг *утопик социализмга* муносабатини изоҳлайди, жамиятни коммунистик асосда қайта қуришнинг вазифалари ва йўларини чуқур асослаб беради, социализм ва коммунизмнинг бир қанча туб масалалари юзасидан: социализм ва коммунизм даврида ишлаб чиқариш ва тақсимот ҳақидаги, давлат, оила, мактаб ҳақидаги, шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги, ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги қарама-қаршиликни йўқ қилиш ва ш. к. ҳақидаги масалалар юзасидан марксча таълимотни баён қилади. «А.-Д.» да Энгельс илмий дунѳқарашни ва революцион пролетариат манфаатларини изчиллик билан ҳимоя қилиш намунасини, фанни бузишларга ва снѳсатдаги оппортунизмга марксистларча мурасишлик билан қараш намунасини кўрсатган. Энгельснинг китоби ҳозир ҳам диалектик ва тарихий материализм дунѳқарашини эгаллаш учун қўлланма бўлиб, буржуа идеологиясига қарши ва марксизмдан ҳамма хилдаги чеккинишларга қарши курашда меҳнаткашларнинг ғоявий қуроли бўлиб хизмат қилмоқда.

**АНТИЗАРРАЛАР** — моддий зарралар бўлиб, уларни релятивистик квант назарияси олдиндан билдирган (*Дирак*, 1928) ва улар космик нурларда кашф этилган (антиэлектрон, яъни позитрон, 1932), сўнгра эса тезлатгичларда ҳосил қилинган (антипротон ва антинейтрон, 1955). Антиквантнингча, ҳар бир оддий «элементар» зарра билан заряднинг қарама-қарши белгиси ёки бошқа хусусиятлари ила фарқ қилувчи А. таққослаб кўрилган. Материя билан коннот структурасининг диалектик тарздаги зиддиятли табиати ана шунда намоён бўлмоқда. Зарра-антизарра жуфтининг ўзига хос хусусияти уларнинг бир-бири билан аннигиляцияланиш (*Аннигиляция*), яъни материянинг сифат жиҳатдан фарқ қиладиган бошқа турларига айланishi қобилиятида ифодаланади. Коннотнинг бизни қуршаб турган қисмида оддий зарраларнинг кўпчилиги ҳали қаноатланарли изоҳ олган эмас.

**АНТИКОММУНИЗМ** — ҳозирги замон империалистик реакциясининг асосий гоявий-сиёсий қуроли. А.нинг асосий мазмуни — социалистик тузумга туҳмат қилиш, коммунистик партияларнинг сиёсати ва мақсадларини, марксизм-ленинизм таълимотини сохташтираиб кўрсатиш, капиталистик тузумни очикдан-очик мадҳ этишдир (мас., америка социологларидан Л. Келсо ва М. Адлернинг «Капиталистик манифести»). Экономика соҳасида А. аввало СССР ва бошқа социалистик мамлакатлар иқтисодий системасининг социалистик характерини инкор этишда, бу мамлакатлар экономикасини давлат-капиталистик экономика қилиб кўрсатишга уришишда; сиёсат соҳасида совет «тоталитаризми» ҳақидаги, жаҳон коммунизмининг агрессив характери ҳақидаги туҳмат-бўхтондан иборат уйдирмаларда; идеология соҳасида — социализм даврида тафаккурин «стандартлаштириш» ҳақидаги бемаъни сафсаталарни қайта-қайта чайнашда намоён бўлмоқда. Социализм шароитида ижтимоий муносабатларни «дегуманизациялаш» ҳақидаги, одамни «рахбарлар»нинг бирон хилдаги мақсадларини амалга ошириш учун оддий воситага айлантириш ҳақидаги, илмий коммунизм программ талабларининг «утопиклиги» ҳақидаги уйдирмалар мазкур бузиб кўрсатишларининг чўққисидир. «Антикоммунизм — буржуа идеологиясининг ниҳоят даражада инқирозга кетганлигининг нишонисидир» (КПСС Программаси). Буржуа тафаккурининг ҳамма томонларига сингиб бораётган нафрат, яъни коммунизмга нафрат билан қараш коммунизмдан даҳшатга келишдан, социал тараққиётдан қўрқишдан келиб чиққан. А.ни оммавий равишда пропаганда қилишдан мақсад — меҳнаткашларининг революцион ҳаракатини тўхтатиш, коммунизм шюрлари ва идеалларига ишончасизлик уруғини сочиш, ҳозирги замондаги барча чиннакам демократик ҳаракатларни обрўсизлантириш ва бостиришдир. А.идеяларининг мажмуидангина иборат эмасдир. Империалистик давлатлар

энг реакцион доираларининг реал сиёсий йўлини ҳам А. белгилаб бермоқда. Жаҳон социалистик системасининг эришаётган муваффақиятлари, капиталистик мамлакатларнинг ўзида А.га қарши, тинчлик ва демократия учун олиб борилаётган кураш А.нинг ўлимига маҳкум этилганлигини исбот қилмоқда.

**АНТИК ФИЛОСОФИЯ** — қадимги грек қулдорлик жамиятида эраминдан олдинги 7-асрнинг охириларидан бошлаб ва қадимги Рим қулдорлик жамиятида эраминдан олдинги 2-асрдан бошлаб то эрамининг 6-асри бошларигача ривожланиб борган фалсафий таълимотлар мажмуи. А. Ф. инсониятнинг фалсафий онги ривожиде яхлит ва ўзинга хос, лекин ажралмаган, яккаланмаган ҳодисадир. А. Ф. астрономик, математик, физик ва ш. к. биланларнинг куртакларини Шарқдан грек шаҳарларига кўчириш асосида, санъат ва поэзиядаги қадимги мифологияни ишлаб чиқиш, шунингдек фалсафий фикрнинг олам ва инсон ҳақидаги мифологик тасаввурлар асоратидан қутқариш натижасида вужудга келди. Эраминдан олдинги 5-асрдаёқ философик ва космологик системалар пайдо бўлиб, уларда миф (афсона) асосий қарашлар ролин ўйнашдан кўра кўпроқ фикрнинг ифодаланишнинг образли воситаси ролин ўйнайди. Эраминдан олдинги 6-асрда ва ҳаттоки 5-асрда ҳам философия ва табиат ҳақидаги билим ҳали бир-биридан ажратилмаган эди. Экспериментал текшириш усуллари йўқ бўлган бир чоқда пайдо бўлган гипотезалар сонини жуда кўп эди. Философия учун гипотезаларнинг бундай кўплиги оламни фалсафий нуқтаи назардан изоҳлаш типлари хилма-хил эканлигини билдирарди. Бу хилма-хиллик ва ишлаб чиқиш даражаси А. Ф. нинг кейинги замонлар учун фалсафий тафаккур мактабига айлантирди. «...Грек философиясининг хилма-хил формаларида, — деб ёзган эди Энгельс, — энг кейинги назарияларининг деярли ҳаммаси куртак ҳолида, пайдо бўлиш процессида мавжуддир» (20-т., 369-б.) А. Ф. тараққиётининг бошланғич

нуқтаси фалсафий материализм эди. *Фалес, Анаксимандр, Анаксимен, Гераклит*, улар ўртасидаги фарқ-тафовутларга қарамай, ҳамма нарсалар қандайдир битта ва бунинг устига моддий ибтидодан келиб чиққан, деб фараз қилганлар. Бироқ содда-материалистик асос ичида эртарақ айрим назариялар кўриндики, бу назариялар кейинчалик идеализмнинг пайдо бўлишига олиб келди. Материалистик ва идеалистик йўналишларга ажралиб кетишнинг куртаклари илк грек мутафаккирларининг ўзларидаёқ юз берган эди. Эраминдан олдинги 5-асрнинг иккинчи ярмида ва 4-асрнинг биринчи ярмида бу куртаклар материализм билан идеализмнинг қарама-қаршилигига айланиб кетди. А. Ф. да диалектик ва метафизик тафаккур методларининг қарама-қаршилиги ҳам яққолроқ намоён бўлади. Аслини олганда, кўпгина дастлабки грек философлари диалектиклар бўлиб, табиатни бир бутун деб ва, бинобарин, унинг ҳодисалари ўзаро таъсир кўрсатиб ва ўзаро алоқада бўлиб туради, деб қарардилар. А. Ф. нинг минг йилдан ошқ тараққиёти ичида қадимги грек философиясида вужудга келган материализм ва идеализм, диалектика ва метафизика мураккаб эволюцияни бошдан кечирдилар, бу эволюция пировард ҳисобда антик жамият тараққиёти диалектикасини акс эттирди. А. Ф. да материализмни *Эмпедокл, Анаксагор, Левкипп* ва *Демокрит* ривожлантирдилар. *Сократ* ва айниқса *Платон* сиймосида фалсафий идеализм таълимоти вужудга келиб, бу таълимот биринчи навбатда ўзини атомистлар материализмига қарама-қарши қилиб қўйди. Шу вақтдан бошлаб А. Ф. да тараққиётнинг ўзаро курашаётган икки асосий йўли: материализм ва идеализм (ёки В. И. Ленин сўзлари билан айтганда «Демокрит йўли» ва «Платон йўли») яққол намоён бўлади. Материализм билан идеализм ўртасида иккиланиб юрган *Аристотель* ҳам олдин ўтган ва ўзига замондош бўлган таълимотлар билан мунозарада ўз идеяларини баён қилган. Платон идеализмининг

марказий ўрнини тутган «идеялар» назариясини Аристотель томонидан қилинган танқид айниқса ўткир ва чуқур маънолидир. Полис қўлдорлик системасининг кризиси бошланишини акс эттирган эллинизм даврида А. Ф. мактабларининг кураши янгидан кескинлашди. Бу вақтда *эпикуреизм* мактаби билан стоицизм мактаби (*Стоиклар*) ўртасидаги кураш жадаллашиб кетади, чунки бу мактабларнинг ўз асос эътибори билан материалистик бўлган таълимотларига идеализм элементлари кенг суқулиб кирган эди. Философия масалалари орасида биринчи ўринга этика масалалари чиқади, аммо этика табиат ҳақидаги таълимотга ҳамда билиш ва тафаккур ҳақидаги таълимотга таянади. Философия мактаблари ташқи воқеаларга лоқайдлик билан қарайдиган ва этика ҳамда тарбия масалаларига жуда қизиқиб кетган ва мақсад йўлида бирлашган кишиларнинг биқик ҳамдўстликларига айланиб кетади. Айни вақтда философия билан махсус фанлар ўртасидаги нисбат ўзгаради, янги типдаги арбоб ва фақат тайёргарлиги бўлган кишиларга муяссар бўладиган янги типдаги махсус олимона адабиёт пайдо бўлади. Рим империяси даврида, қўлдорлик жамиятининг кризиси кескинлашиб кетган чоқда, дин йўлида фидоийликка ва дин билан таскин топишга интилиш кучаяди. Шарқдан Ғарбга диний эътиқодлар, диний таълимотлар ва расм-маросимлар тўлқини ёпирилиб кириб, тарқала бошлайди. Философиянинг ўзи диний тус олади, баъзи таълимотларда эса ҳатто мистик таълимот бўлиб қолади. *Неоплатонизм* ва *неопифагореизм* ана шундай таълимотлардир. Булардан биринчиси христианлик фалсафий таълимотларининг ривожланишига таъсир кўрсатди. 52 йилда император Юстиниан Афинадаги философия мактабларини ёпиш тўғрисида декрет чиқарди. Лекин бу декрет чиқмасдан илгари ва унга боғлиқ бўлмаган ҳолда А. Ф. идеяларининг асосий доираси ўз тараққиётини тамомига етказган эди.

**АНТИЛОГИЗМ** — логиканинг формаси бўлиб, у қатъий силлогизм тасосларининг унинг хулосаси билан бирга сиғишмаслигини ифодалайди. А. назарияси *силлогистика* вариантларидан биридир.

**АНТИНОМИЯ** (грек. *antinomia* — қонундаги зиддият) — муҳокама давомида бир-бирига зид бўлган ва лекин айни бир даражада асослаб берилган икки ҳукм. «А.» тушунчаси қадим замонда пайдо бўлган (Платон, Аристотель); қадимги грек философиясида «*апория*» термини А. маъносига тез-тез ишлатилган (мас., Элейлик *Зенон*да апориялар ҳаракат ва кўплик ҳақидаги ҳукмларнинг зидма-зидлигини ифодалайди); ҳозир семантик А. ларга («Елгончи») нисбат бериладиган баъзи А. лар уша замондаёқ ифодаланган. Схоластик логика олимлари А. нинг таърифи ва анализига кўп эътибор берганлар. Кант «А.» тушунчасидан ўз философиясининг асосий тезисини оқлаб кўрсатиш учун қилган уринишларида фойдаланган; унинг мазкур тезисига кўра, ақл ҳиссий тажриба доирасидан чиқишга ва «нарсалар ўзида»ни билишга қодир эмасдир. Кантнинг таълимотига кўра, бу ҳилдаги уринишлар ақлни зиддиятларга олиб келади, яъни кейин келувчи «соф ақл антиномиялари»дан ҳар бирининг тасдиқланганини (тезисини) ҳам, инкор этилишини (антитезисини) ҳам асослаб беришни мумкин қилиб қўяди: 1. Олам ниҳоялидир — олам ниҳоясиздир. 2. Ҳар бир мураккаб субстанция оддий қисмлардан таркиб топган — ҳеч қандай оддий нарса йўқ. 3. Оламда эркинлик бор — оламда эркинлик йўқ, лекин фақат сабабият ҳукм суради. 4. Оламнинг бош сабаби (худо) мавжуддир — оламнинг бош сабаблари йўқдир. Гегель Кант А. ларининг муҳим аҳамиятнинг қайд этиб, уларни Кант қарашларининг диалектик элементи, деб кўрсатган эди. Лекин у зиддиятларни фақат фикр, ақл соҳасига кўчирганлиги учун Кантни танқид қилган эди. А. яъни зиддиятлар, деган эди Гегель, «ҳар хил предметларнинг *ҳаммасида*, *ҳамма* тасаввурлар, тушунчалар ва

идеяларда» мавжуддир. Кантнинг А. си ҳозирги замон формал логика формасидаги А. эмасдир, чунки уларда тезисни ҳам, антитезисни ҳам асослаш мантиқий жиҳатдан тўғри муҳокамалар қилиш формасидаги тасаввурга сиғмайди. 19-асрнинг охири — 20-асрнинг бошларида логика ва математикада (тўпламлар назариясида) чин маънодаги бир қанча А. лар топилган эди, бу эса логика ва математикани асослаш юзасидан қилинадиган тадқиқотларнинг активлашуви сабабларидан бири бўлган эди. А. ни одатда асл маънодаги А. га ва семантик А. га (*Семантик антиномиялар*, *Парадокслар* (логика ва тўпламлар назарияси парадокслари)) бўладилар. А. нинг пайдо бўлиши инсоннинг субъектив хатосининг натижаси эмасдир; у билиш процессининг диалектик характери билан, жумладан форма ва мазмун ўртасидаги зиддият билан боғлиқдир. А. муҳокама процессининг бир қадар (балки очиқ қайд этилмайдиган ва лекин ҳамisha амалий равишда назарда тутилмайдиган) формаллаштириш доирасида пайдо бўлади; у, бу формаллаштиришнинг чекланганлигидан далолат беради ва уни қайта қуриш вазифасини илгари суради. А. нинг ҳал этилиши акс эттириладиган мазмунга яхшироқ мувофиқ келадиган янги, тўлароқ формаллаштиришнинг жорий этилишини билдиради. Билишдан А. ни абдул-абад чиқариб ташлаш мумкин эмас; шу билан бирга ҳар бир А. учун формаллаштиришнинг А. пайдо бўлган доирадаги усулини тегинишча ўзгартиш воситаси билан уни истисно қилиш мумкин. А. ни истисно қилишнинг ҳозирги вақтда ишлаб чиқилган турли усуллари билиш диалектикасини ва ундаги мантиқий *формаллаштириш*, ролнинг чуқурроқ тавсифлашга имкон беради. Объектив воқеликни билиш процессида пайдо бўладиган А. замирида кўпинча нарсаларнинг реал диалектик зиддиятлари яшринган бўлади, уларни тегиниш тушунчаларда қайта ҳосил қилиш объектив ҳақиқатни чуқурроқ пайқаб олишга имкон беради.

**АНТИСФЕН** Афиналик (эрамиздан олдин 435—370)—*Сократнинг* шогирди, киник мактаби (кинниклар) деб аталган мактабнинг асосчиси. Бу мактаб Сократ таълимотини ривожлантирган ва фақат айримлик ҳақидаги билимни ҳақиқат деб биларди. Платоннинг идеялар ҳақидаги (мустақил суратда мавжуд бўлган умумий тушунчалар ҳақидаги) таълимотини танқид қилган ва фақат айрим нарсаларнинг борлигини тасдиқлаган. Бироқ цивилизацияни ва унинг эришган барча ютуқларини киникларча қилган танқид, фақат энг зарур эҳтиёжлар билангина чекланишга даъват этиш, сословияли ва сифий тафовутларга нафрат билан қараш ва бундан келиб чиқадиган ўша замондаги жамиятнинг демократик элементлари билан бирлашишга чақиритиш янада кўпроқ аҳамиятга эга эди.

**АНТИТЕЗИС** — қ. *Триада*.

**АНТИЦИПАЦИЯ** (лат. *anticipo* — олдиндан пайқайман) — олдиндан пайқаш, бирон нарса ҳақида илгаридан қилинган тасаввур. А. *стоикларда* ва эпикурчилардаёқ учрайди; у умумий тушунчани билдиради, бу умумий тушунча конкрет айрим нарсалар ҳали бевосита *логосдан* идрок қилиб олинганга қадар онгда пайдо бўлади. *Кантда* А. ни идрок этиш ҳар қандай *тажрибани* формал равишда *априори* тарзда белгилловчи принцип сифатида шомоён бўлади. Ҳозирги замон философиясида «А.» терминини эҳтимол тутилган тажрибани олдиндан кўриш, тадқиқот натижаларини фараз қилиш маъносига ишлатилиб, «*мақсад*», «*илмий башорат*» категориясини ўрганитиш муносабати билан ишлаб чиқилмоқда. Психологияда А.— организмнинг муайян ситуацияни кутишидан иборат бўлиб, бу кутиш бирон позада ёки ҳаракатда юз беради; инсоннинг ўз амалёти натижаларини уни ҳали амалга оширмасданоқ тасаввур этиши. Логикада А. деганда кейинроқ исботланадиган асосни исбот қилинган деб вақтинча қабул қилиш тушунилади.

**АНТОНОВИЧ** Максим Алексеевич (1835—1918)— рус философи-материалисти, публицист, демократ, *Черни-*

*шевский* ва *Добролюбов* тарафдори. Майда руҳоний ўғли. Петербург диний академиясини тамомлаган. Руҳонийлик мансабидан воз кечиб, «Современник» журналининг ходими бўлган (1859 йилдан бошлаб). «Ҳозирги замон философияси» (1861), «Ҳозирги замон философларининг икки тили» (1861), «Гегель философияси тўғрисида» (1861), «Табиаат кучларининг бирлиги» (1865) ва б. мақолаларида «Современник» редакцияси қаттиқ туриб ҳимоя қилаётган материалистик қарашларни ифодаловчилардан бири бўлиб майдонга чиқди. А. *Кантнинг* априоризминини ва агностицизмни, гегелчиликни (Н. Страхов, *Чичерин*), А. Григорьевнинг шеллингчилигини, *Юркевич*, *Гогоцкий*, Карпов ва бошқаларнинг диний-идеалистик қарашларини, славянофилчилик назарияларини, *Лавров* ва *Михайловскийнинг* эклектикасини танқид қилиб чиқди. Фалсафий кураш билан сиёсий курашнинг алоқадорлиги А. га равшан эди. *Фейербах* ва Чернишевскийнинг антропологик принцили асосида А. меҳнаткашлар ҳаётининг моддий шароитларини яхшилаш, хат-саводликни жорий этиш ва сиёсий эркинликлар олиш талабларини илгари сурди; либерализмга қарши олиб борган курашида А. Россиядаги социал тартибларни тубдан ўзгартиш зарурлигини асослаб берди. Чернишевскийнинг эстетик қарашларининг тарафдори бўлган А. «соф санъат» назариясини танқид қилди. Журнал ёпилгандан кейин (1866) А. вақтли матбуотда материализмни ва табиий-илмий билимларни пропаганда қилишни давом эттириб, бунинг учун табиёт илмининг ютуқларидан (*Сеченов*, *Дарвин* ва бошқаларнинг асарларидан) моҳирлик билан фойдаланди. У «Чарлз Дарвин ва унинг назарияси» номли китобини ёзди (1896), 1909 йилда А. вехичликка қарши чиқиб, 60-йиллардаги адабий танқид (Чернишевский ва б.) традицияларини қайта бунёдга келтиришга даъват этди. А. гарчи табиий-илмий материалистик фикр ютуқларининг ва демократизм ғояларининг пропагандистини ва ҳимоячиси бўлсада,

у баъзи-баъзида ўз устозларининг концепцияларини сийқалаштирар ва вуйғарлаштирарди, унинг қарашлари революцион демократларнинг қарашларидек у қадар изчил эмас эди. Унинг материализми, диалектиканинг айрим элементлари бўлишига қарамай, мушоҳадакор, метафизик бўлиб қолган эди. А. бадний асарларга кўпинча ўзининг шахсий дидига мослаб, субъективизм нуқтаи назаридан баҳо берарди. Россиянинг янги шароитида у революцион демократизм асосларининг традицияларини ривожлантиришга лаёқатли бўлмай қолди. А. гарчи марксизмга яхши назар билан қарасада, лекин унн тушунмаган эди. Аста-секин ижтимоий-сиёсий ва адабий фаолиятдан йироқлашиб, табиғат илми билан шугулланди.

**АНТРОПОГЕНЕЗ** (грек. *anthropos* ва *genesis* — инсоннинг келиб чиқиши) — инсоннинг келиб чиқиши ва ривожланиш процесси. *Дарвин*, *Геккель* ва *Геккель* инсоннинг қазиб олинган олий даражада юксалган маймуналардан келиб чиққанлигини исбот қилдилар. Энгельс кўрсатганидек, қадимги кишиларнинг ижтимоий-меҳнат фаолияти А. нинг ҳаракатлантирувчи кучи бўлган. Бу нарса инсоннинг худо томонидан яратилганлиги ҳақидаги диний-идеалистик уйдирмаларни рад этади. Ҳозирги замон фани А. нинг ижтимоий-меҳнат назариясини тасдиқламоқда. Инсоннинг пайдо бўлиш ва ривожланиш процесси бир қанча босқичларга бўлинади. 1- босқич австралопитекларнинг (инсоннинг энг яқин аجدодлари — Жанубий Африкада қазиб олинган маймувларнинг) ер юзиде яшашга, ҳамма нарсани ейишга, табиий предметларни қуроллар сифатида ишлатишга, сўнгра уларни оз-моз тузатишга ва тасодифан уларни ясашга ўтиши билан характерланади. Бу ҳол икки оёқли антропоидларнинг — ҳайвондан инсонга ўтувчи вужудларнинг пайдо бўлишига шарт-шароит тугдирган. 2- босқич А. нинг бошланғич стадиясининг вакиллари — энг қадимги кишилар — питекантроплар ва синантроплардан иборат ибтидоий поданинг

ташкил топиши билан боғлиқдир; бу энг қадимги кишилар систематик сурада ва атайлаб хилма-хил шаклларда қўпол тош қуроллар ясаганлар, биргалишиб ҳайвонларни овлаганлар, оловдан фойдалана билганлар. Уларнинг авлодлари — палеантроплар ёки неандерталлар энди шакли ва бажарадиган иши анча мураккаб бўлган қуролларни ясаганлар, дастлабки сунъий иншоотларни (шамол тўсиқларни) яратганлар, олов топиш йўлини билганлар. Юзага келган ижтимоий ишлар чиқариш онг ва нутқнинг пайдо бўлишига сабаб бўлган, инсон гавдасини шакллантирган. Инсоннинг қарор топиши юз минг йиллар давом этган (Жанубий-Шарқий, Жанубий, Олдинги Осиё ва Африка). 3- босқич — ибтидоий поданинг ибтидоий жамиятга, неандерталларнинг эса ҳозирги индаги инсонга айланишидан иборат.

**АНТРОПОЛОГИЗМ** (грек. *anthropos* ва *logos* — инсон ва таълимот) — Марксдан бурунги материализмнинг характерли хусусияти бўлиб, унда инсон табиатининг олий маҳсули деб тушунилган, инсоннинг барча хусусиятлари ва хоссалари фақат уларнинг табиий келиб чиқиши билан изоҳланган. Инсон билан табиатнинг бирлигини таъкидлаб кўрсатиш инсонни идеалистларча тушунишга қарши ва руҳ билан жасадни дуалистларча ажратиб қарашга қарши қаратилган эди. 17—18- асрлар материализмида А. буржуа революциясининг ғоявий асослаш учун хизмат қилиб, феодал тузум ва диннинг инсоннинг ҳақиқий табиати билан сиғишмаслигини эълон қилди. Умуман Марксдан бурунги материализм билан боғлиқ умумий камчиликлар А. га хос бўлиб, улардан энг асосийси — инсоннинг ва унинг онгининг ижтимоий моҳиятини тушушмасликдир. А. барча инсоний хислатлар ва хусусиятларни «индидивидга хос... абстракт» (Маркс) сифатида яъни жамиятдан, ижтимоий практикадан ажратилган ҳолда олов қарайди. Ижтимоий муносабатларнинг мажмуини эмас, ҳақиқатан ҳам инсон шахсини яратган ижтимоий таъ-



раққиёт объектив қонунларини эмас, балки шу ҳилдаги абстракт ғумуман инсонни фалсафий тадқиқ қилишни биринчи ўринга сурш билан А., аслда, инсонни биологялаштириб қўяди. Бу эса муқаррар равишда тарихни тушунишда идеализмга олиб боради, чўнки барча ижтимоий ҳодисалар инсоннинг фақат табиий сифатларига боғлиқ бўлиб чиқади. А. *Фейербах* ва *Чернишевский* асарларида тўлароқ баён этилган. Чернишевскийда А. нинг баъзи хислатлари ҳаётга актив ва революцион ёндошиш туфайли бартараф қилинган эди. Ҳозирги замон буржуа философиясида А. объектив оламни инсон моҳиятидан ҳосил бўлган бир нарса деб қаровчи идеализмнинг турли формаларини асослаш сифатида майдонга чиқмоқда. У философиянинг кўп йўналишларига (*экзистенциализм*, *прагматизм*, *ҳаёт философияси*, *антропология*), социологияга (*антропосоциология*, *социалдарвинизм*), психологияга (*Фрейдизм*) ва б. хосдир.

**АНТРОПОМОРФИЗМ** (грек *antropos* — инсон ва *morphé* — форма, шакл) — инсонга хос бўлган хоссалар ва хусусиятларни табиатнинг ташқи кучларига кўчирш ва уларни уйдирма афсонавий вужудларга (худоларга, руҳларга ва ҳ. к.) нисбат бериш. *Ксенофан* ҳам А. да диннинг хусусиятини кўрган эди; А. нинг диндаги аҳамиятини *Фейербах* чуқур ва тўла очиб ташлаган эди. А. *анимизм*, *тотемизм* билан боғлиқ бўлиб, ҳозирги замон динларининг кўпига хосдир; *ислом* ва *яхудо* динларида у яширин шаклда юз беради. Янги замонда динни содда-антропоморф тасаввурлардан тозалашга уринилмоқда (*деизм*, *теизм* ва ҳ. к.). Айрим илмий тушунчаларга ҳам антропоморфлик хосдир (мас., куч, энергия, бошқариш ва ҳ. к.). Лекин бу ҳол уларнинг объектив мазмунини истисно қилмайди.

**АНТРОПОСОФИЯ** (грек. *anthropos* — инсон ва *sophia* — донишмандлик) — мистик декадентлик таълимот, *теософия*нинг кўринишларидан бири. А. га пифагорик ва неоплатоник мистикадан, гностика, каббалистика, ма-

сонлик, шунингдек немис натурфилософиясидан ўзлаштириб олинган диний-фалсафий идеяларнинг аралашмаси асос қилиб олинган. Илоҳийлаштирилган ва фақат сирдан воқиф кишиларга маълум бўлган инсон моҳияти А. системасининг марказида туради. А. га немис оккультисти Рудольф Штейнер (1861—1925) 1-жаҳон уруши арафасида асос солган эди («*Фаннинг сирини*», 1910; «*Антропософия тезислари*», 1925). Совет Россиясида 20-йилларнинг бошларида антропософик тўғарақлар бор эди, лекин улар социал заминга эга бўлмасдан тез орада барҳам топди. А. ҳозирги вақтда ГФРда ҳамда Англия ва АҚШда сақланиб қолмоқда.

**АНТРОПОСОЦИОЛОГИЯ** — социологик назария бўлиб, бу назария антропологик фан маълумотларини сохталаштиради ва шу асосда айрим кишиларнинг ва улар гуруппаларининг социал аҳволини одамнинг анатом-физиологик белгилари билан (бош суягининг ҳажми ва шакли, бўйнинг баландлиги, сочиннг ранги ва ш. к.) бевосита боғли қилиб қўяди ва шунга асосланган ҳолда ижтимоий ҳодисаларни қараб чиқади. Унинг асосчиси *Ж. В. де Лапуж* (1854—1936) *Ж. А. Гобинонинг* (1816—82) олий аристократик ирқ деб даъво қилган ва унга дворянлар билан буржуазияни мансуб этган орийлар ҳақидаги сохта илмий назариясини қабул қилиб, ривожлантирди. У синфлар курашини ирқлар кураши қилиб, меҳнаткашлар озодлик ҳаракатининг ўсишини «орий элементининг камайиши натижасида пайдо бўлган инқироз деб кўрсатган ҳолда «нотинч оммани» жиловлаб қўя оладиган евгеник (*Евгеника*) тadbирларни кўриш зарурлигини асослаб берган. А. *ирқчиликнинг* ғоявий қуроли бўлиб хизмат қилмоқда.

**АНТРОПОЦЕНТРИЗМ** (грек. *antropos* — инсон ва *kentron* — марказ) — диний-идеалистик тасаввур бўлиб, бу тасаввурга кўра, инсон кoinотнинг маркази ва дунёнинг охирига мақсадидир; А. телеология билан маҳкам боғлиқдир. *Коперник* назарияси (*Оламнинг гелиоцентрик ва гео-*

центрик системаси), Дарвин таълимоти ва фаннинг б. кашфиётлари А. ни баргараф қилишга муҳим ҳисса қўшдилар.

**АПАТИЯ** (грек. apatheia — эҳтиросизлик, доқайдлик) — бефарқ қараш ҳолати, активлиkning жуда ҳам пасайиб кетиши, бирон-бир ҳаракатга шавқ-ҳаваснинг йўқлиги (кўпинча олий нерв фаолиятининг бузилишидан келиб чиқади). Стоикларнинг ахлоқий таълимотларида А. деганда эҳтиросизлик, руҳий хотиржамлик, ҳиссиёт ақлининг фаолиятига халақит бермайдиган ҳолат тушунилади. Стоикларнинг фикрича, А. ўйлаш-фикрлаш учун идеал шaroитдир. Афтидан, стоикларга шарқ диний-фалсафий қарашлари, жумладан буддизм ва жайнизмнинг ирраван ҳақидаги, яъни ишон руҳининг олий даражадаги ҳолати бўлмиш мутлақ осойишталик ҳақидаги таълимоти таъсир кўрсатганга ўхшайди.

**АПЕИРОН** (грек. apeiron — чексиз) — Анаксимандр томонидан абадий ҳаракатдаги чексиз, ноаниқ, бe-сифат материяни билдириш учун жорий этилган тушунча. Нарсаларнинг ҳамма чексиз хилма-хиллиги, барча оламлар А. дан қарама-қаршиликларнинг (иссиқ ва совуқ, ҳўл ва қуруқ) ажраланишдан ва уларнинг курашидан пайдо бўлган. «А.» тушунчаси материянинг конкрет модда (сув, ҳаво) билан бирдайлиги ҳақидаги тасавурларга нисбатан қадимги грек материализмининг муҳим ютуғидир. Пифагорензмда А., яъни шакленз, чексиз ибтидо ўз қарама-қаршилиги «чеклик» билан бирликда бутун мавжудотнинг негизидир.

**АПОДЕЙКТИКА** (грек. apodeiktikos — ишончли) — сўзсиз, радди-бадалсиз тасдиқ қилинадиган парса, мутлақ ишончли билимни билдириш учун ишлатиладиган тушунча. Бу термин билан Аристотель мутлақ чин асослардан қатъий зарур, дедуктив равишда хулоса қилиб чиқариладиган ибботни билдиради. Чунончи, у силлогизмни аподиктик билимининг қуролли сифатида олиб қарайди. «Аподиктик» термини эҳтимоллик (проблематик)

ҳукмлардан ва воқелик (ассерторик) ҳукмлардан фарқли ўлароқ, зарурият ҳукмларини билдиради.

**АПОЛОГЕТИКА** (грек. apologetikos — ҳимоя қилувчи) — теологянинг бир тармоғи. А.нинг мақсади — ақлга таъсир этишни мақсад қилиб қўйган далиллар ёрдамида диний таълимотни ҳимоя қилиш ва ҳақ қилиб кўрсатишдан иборат. А. католик ва ирравослав илоҳиёти системасига киритилади; протестантизм диннинг ақлдан устунлигини даъво қилиб, А. ни рад этади. А. таркибига қўйидагилар кирради: худо борлигининг ибботи, руҳнинг ўлмаслиги, худо кароматларининг белгилари ҳақидаги (шу жумладан, мўъжизалар ва пайғамбарликлар ҳақидаги) таълимот, динга ва унинг айрим ақддаларига қарши қаратилган эътирозларнинг таҳлили, шунингдек бошқа динга онд тавба-тазарруларнинг теологик ашализи. А.нинг ички иллати шундан иборатки, у ақлга муурожаат қила туриб, айни вақтда асосий диний ақддаларни пайқаш ақлга муяссар бўлмаслиги тўғрисида сўзлайди, яъни форма жиҳатдан рацционалистик бўлган А. мазмун жиҳатдан иррационалистикдир. Нозик софистика, ўтакетган ғаразгўйлик ва догматизм, обскурантизм ва гайри илмийлик А.нинг характерли хусусиятидир. Ҳозирги замондаги диний А. буржуа социал А. си билан ва диний фалсафа билан маҳкам боғлиқдир.

**АПОРИЯ** (грек. aporia — мушкул аҳвол) — қадимги грек философиясида ҳал қилишиши мушкул проблемани билдирувчи тушунча. А. шу асосда юз берадикки, предметнинг ўзида ёки унинг ҳақидаги тушунчада зиддият мавжуд бўлади. А.ни элейлик Зеноннинг ҳаракатнинг мумкин эмаслиги ҳақидаги муҳожамалари деб аташ расм бўлган (Зеноннинг ўзи бу терминни ишлатмайди). «Дихотомия» А.сида айтилишича, бирон масофани босиб ўтишдан олдин унинг ярмини босиб ўтмоқ зарур, ярминин босиб ўтмоқ — учун мазкур ярмининг ярмини босиб ўтмоқ керак ва ҳ. к. ниҳоясиз шундай бўлиб кета беради. Бундан: шундай қилиб, ҳаракатнинг бошлани-

иш мумкин бўлмайди, деган хулоса чиқарилади. «Ахилл ва тошбақа» А. сизда айтилишча, чопогон Ахилл ҳеч қачон тошбақани қувиб етолмайди, чунки «старт» бошланган пайтда тошбақа турган жойга Ахилл то етиб боргунча тошбақа бир қанча масофага илгари кетиб қолган бўлади ва ҳ. к. Ҳаракатнинг зидма-зидлигини тўғри пайқаган ва лекин унинг қарама-қарши моментлари бирлигини тушунолган Зенон ҳаракатнинг бўлиши мумкин эмаслиги ҳақида ва шу билан умуман ҳаракат имкониятдан ташқари эканлиги тўғрисида хулоса чиқарган. «А» терминининг фалсафий маъноси биринчи марта Платонда ва Аристотелда татиқ этилади. Аристотель бу терминга «қарама-қарши хулосаларнинг тенглиги» деб таъриф беради. Кантнинг *антиномиялари* А. га яқиндир.

**АПОСТЕРИОРИ** (лат. *aposteriori*— сўнгидан)— *априоридан* фарқли ўлароқ, тажрибадан олинган билимни билдирувчи термин.

**АПОФАНСИС** (грек. «инкор» маъносига эга «апофасис» билан аралаштирмаслик керак)— Аристотель бу терминни *ҳукм* дейди ва уни бундай деб таърифлайди: «Ҳар қандай гап бир нимани билдиради, лекин ҳар қандай гап ҳукм бўла бермайди, балки фақат тўғри ёки нотўғри фикр бўлган гап ҳукмдир». Қлассик логикада А. бирон нарса тўғрисида тасдиқчи фақат тўғри ёки нотўғри фикрдан иборат қилиб қўйилади. Агар А. хулоса чиқариш мақсадида бошқа фикрлар билан боғлаб олинса, унда Аристотель «протасис» (*асос*) терминини ишлатган.

**АПЕРЦЕПЦИЯ** (лат. *aperceptio* — идрокка)— ҳар бир янги идрок инсоннинг ўтмиш ҳаётий тажрибасига ва унинг идрок этиш пайтидаги руҳий ҳолатига боғлиқлиги. Бу терминни *Лейбниц* киритган; унда А. ўз-ўзини англаш билан боғлиқдир (*перцепциядан* фарқ қилиш учун). Шунингдек: *Трансцендентал аперцепция*.

**АППРОБАТИВ ЭТИКА** (лат. *approbatio* — маъқуллаш) — идеалистик ахлоқий назариялар бўлиб, бу наза-

рияларда яхшилик деганда бирон мўътабар зотнинг (авторитетнинг) руҳсатини олиш тушунади (у буюради ёки маъқуллайди). Қим ёки нима бундай мўътабар зот (худо, инсоннинг ахлоқий ҳисси ёки жамият) ҳисобланишига қараб, А. э. теологик, психологик ва социал-аппробатив назарияларга бўлипади. Теологик назарияларга мисол қилиб *неопротестантизмнинг* ахлоқий таълимотини кўрсатиш мумкин; бу таълимотда худонинг мутақ иродаси ахлоқнинг олий қонунини ҳисобланади. Иккинчи хилдаги концепциялар *ахлоқий ҳиссиёт назариялари* деб ном олган. Социал-аппробатив этикани француз социологлари *Дюркгейм* ва *Леви-Броль* яратганлар. Уларнинг «коллектив тасаввурлар» назариясига кўра, ахлоқий баҳолашлар ва буюришлар бирон-бир объектив ва билувчилик маъносидан маҳрум бўлиб, улар фақат жамият обрў-этиборининг тасдиқлашига асосланади. Шу сабабли *гўё* уларнинг ҳақиқатлигини илмий равишда исбот қилишга уриниш бефойда эмиш. Кейинчалик ахлоқ ҳодисаларини психологик ва социал-аппробатив тушуниш уларни скептикларча ва ингилистларча шарҳлашга олиб келди (*Мантиқий позитивизм, Эмотивизм*). Умуман А. э. ахлоқий объектив-идеалистик ёки субъектив-идеалистик руҳда талқин қилади, ахлоқда баҳо беришларнинг объектив критериялари мавжудлигини инкор этади. Амалда бу ҳол инсоннинг ўзидаги ёки жамиятда расм бўлган ахлоқий тасаввурларга оқилона-танқидий муносабатда бўлишдан воз кечишга, уларни кўр-кўрона ишопиш ёки субъектив мойиллик асосида қабул қилишга сабаб бўлади.

**АПРИОРИ** (лат. *apriori* — азалдан)— идеалистик философия термини бўлиб, тажрибадан илгарига ва унга боғлиқ бўлмаган, азалдан олган хос бўлган билимни билдиради. Тажрибадан ва тажриба натижасида олинган билим — *апостериорнинг* тескариси. Бундай қарама-қарши қўйиш айниқса *Кант* философияси учун характерлидир; ҳиссий идроклар

Ёрдამнда олинган билимни чин билим эмас, деб ҳисоблаган Қант унга ишончли билим шартлари сифатида ҳиссиёт (макон ва замон) ва фаросат (сабаб, зарурият ва қ. к.) априор формаларини қарама-қарши қўйган. Диалектик материализм ҳар қандай априор билимни рад этади.

**АРАБ ФИЛОСОФИЯСИ** — ўрта асрчилик даврида ислом динини қабул қилган ва араб тилидан фан тили сифатида фойдаланган Шарқ халқлари мутафаккирлари томонидан ишлаб чиқилган фалсафий таълимотлар мажмуи. А. Ф. нинг пайдо бўлиши каломнинг (рационал илоҳиётнинг) илк намояндалари бўлмиш муътазиллийлар («алоҳидалар») фаолияти билан боғлиқдир; инсон иродасининг эркинлиги ва илоҳий атрибутлар ҳақидаги масалаларни муҳокама қилишдан иш бошлаган муътазиллийлар дин доирасидан ташқари чиқадиган ва ҳатто унинг баъзи аҳком-ақидаларига футур етказадиган концепцияларни ишлаб чиққанлар. 9-асрда араблар қадимги замоннинг табиий-илмий ва фалсафий мероси билан кеңи танишадилар. *Аристотель* философияси ва унинг табиинёт ва логика масалаларига ниҳоят даражада кўп қизиқиш арабларнинг диққат марказида бўлади. Бироқ Аристотель философиясини ўрганиш унинг Афина ва Александрия неоплатоник мактабларидан чиққан энг кейинги шарҳловчилари асарлари билан ва умуман *неоплатонизм* билан танишиш воситаси орқали амалга ошади. «Неоплатонлаштирилган» аристотелизм ўрта аср А. ф. сида етакчи йўналиш бўлган шарқ перипатетизми (*Перипатетика*) йўлида ривожланган таълимотларга асос бўлди. Аристотелизм концепцияларини биринчи бўлиб татбиқ этган мутафаккир *Ал Қиндий* бу йўналишнинг отаси ҳисобланади. Шарқ перипатетизмининг ундан кейинги ривожини ўрта осийлик мутафаккирлар *Фаробий* (873—950) ва *Ибн Сино* номлари билан боғлиқдир. Ал Қиндийга қарама-қарши ўлароқ, бу философлар оламнинг абадийлигини исбот қилдилар. Уларнинг айтишича, худо «ўз-ўзлиги

туфайли заруран мавжуддир», эманация воситаси билан келиб чиқадиган олам эса «бошқа нарса туфайли заруран мавжуддир» ва «эҳтимол ўз-ўзлиги туфайли мавжуддир», космик ва табиий ҳодисалар илоҳий тадбиркорликка боғлиқ эмасдир, чунки худонни билиш айрим нарсага эмас, балки фақат универсал нарсага жорий қилинади.

Фаробий биринчи бўлиб материянинг абадийлиги, йўқолмаслиги ҳақидаги фикрни олға сурди. Олм эманация асосидан келиб чиқар экан, заруран вужуд сабабдир, материя эса унинг натижаси, сабабнинг хислатлари материяга ҳам кўчади. Фаробий биринчи бўлиб Платоннинг ва турли динларда ҳам учрайдиган руҳнинг ўлмаслиги ва кўчиб юриши тўғрисидаги таълимотни таниқд қилди. Ҳиссий билиш ва айниқса ақлий билишнинг диний ақидалардан устунлигини исботлашга уринди, биринчи бўлиб ижтимоий ҳаёт, инсон практикасининг табиий равишда зарурият натижасида келиб чиққанлигини асослашга ҳаракат қилди. Ибн Синонинг фикрича, универсаллик (умумий идеялар) уч хил борлиққа: илоҳий ақлдаги, нарсалардаги ва инсон интеллектдаги борлиқларга эгадир; материя формаларни қабул қилишга илгаритдан мойилдир, аммо уларни ташқаридан олади; ўлмайдиган инсоний руҳларни ҳам туғдирадиган «фаол ақл» деб аталувчи ақл «ой тағидаги олам» учун «формалар ҳада қилувчи» бўлиб чиқади. Инсон борлигининг олий мақсади — мазкур ақлни билишдан иборат. Фаробий ва Ибн Сино перипатетизми билан ёнма-ён равишда ортодоксал *исломга* душманлик кўзи билан қарайдиган, жумладан, «Ихвон ас-Сафо» («Соф биродарлар») маҳфий ташкилоти нуқтан назари каби баъзи бошқа фалсафий оқимлар ҳам ривожланиб борди. Ортодоксал исломга, худди шунингдек рационалистик философияга ҳам тенг муносабатда бўлган оппозициянинг бошқа бир формаси сўфийларнинг (*Сўфизм*) мистик оқими эди; сўфийларнинг теософик доктриналари гностицизмнинг (*Гнос-*

тиklar), неоплатонизмнинг ва баъзи шарқ динларининг таъсири борлигини кўрсатмоқда. Бу доктриналар замирида моддий дунёнинг алоқаларини тарқ этган инсоннинг худонинг дийдорини мушоҳада қилиш ва охирда у билан бирлашиб кетиши мумкинлигига ишонин асос бўлиб ётади. Кейинроқ юзага келган калом вакиллари бўлиши мутакаллимлар, Ал Ашъорининг (874—935) издошлари рационал далиллар ёрдамида исломни кўкларга кўтариб мақтадилар. Улар худонинг каромати, дунёнинг яратилганлиги ва мўъжизалар бўлиши мумкинлиги ҳақидаги ақидаларни исботлаш учун *атомистикадан* фойдаландилар. Ал Ғаззолий (1059—1111) диний-идеалистик йўналишнинг вакили эди; у мутакаллимлар ва сўфийларнинг концепцияларини синтез қилиш асосида шарқий перипатетикларнинг философиясидаги натуралистик ва рационалистик элементларни танқид қилди. А. ф. нинг ундан кейинги ривожини Андалусияда ва Шимолий Африкада давом эттиб, унда Ибн Бажжа (тах. 1070—1138), Ибн Туфайл (1110—85) ва *Ибн Рушд* (Аверроэс) шарқий перипатетика мактабининг вакиллари эдилар ва бунда Ибн Рушднинг ижодиёти ўрта аср А. ф. нинг чўққисини ташкил этади. У Аристотель таълимотини унга кейинроқ қўшилган неоплатоник гардлардан тозалабгина қолмасдан, шу билан бирга Форобий ва Ибн Сино таълимотини давом эттириб натуралистик *пантеизмга* мойил бўлган мустақил системани ривожлантирди. Ибн Рушд ақлнинг диндан устун туришини асослаб берди ва илоҳиётчиларнинг фалсафий проблемалар билан шугулланишга ҳақли эмаслигини исботлади. Шу билан бирга у философларни ўз таълимотларини «кенг ҳалойиқ» олдиди эълон қилмасликка даъват этди, чунки бу нарса уларни диний эътиқодлардан ва, демак, ахлоқий принциплардан ҳам маҳрум қилиб қўйиши мумкин, деди. Ибн Рушд таълимоти ўрта аср Ғарбий Европасида фалсафий ҳур фикрликнинг ривожланишига катта таъсир кўрсатди (*Аверроизм*). Сўнгги

йирик намояндаси Ибн Рушд бўлган умуман шарқ перипатетик мактаби жамиятнинг илгор табақаларининг диний дунёқараш бўғовларидан қутилишга интилишларини тўлароқ акс эттирарди. Сўнгги юз йилликлар давомида мусулмон Шарқ халқларининг маънавий ҳаётида догматик теология ва мистика кучлари тобора кўпроқ бирлашиб, мустаҳкамланиб борди ва фақат 19-асрнинг охиридан уларга қарши кураш янгидан бошланди. Бундан фақат шимолий африкалик тарихчи Ибн Халдуннинг (1332—1406) ижодиёти мустаснодир, чунки у тарихий ҳодисаларнинг умумий қонуниятларини ўрганиш талабини биринчи бўлиб илгари сурган ва ўзининг мустақил социологик назариясини яратган эди.

**АРГУМЕНТ** — далил. 1. Логикада бирон бошқа ҳукмининг (ёки ҳукмлар системасининг) ҳақиқатлигини тасдиқлаш учун келтириладиган ҳукм (ёки ҳукмлар системаси); *исботнинг асоси* ёки далили, баъзан умуман бутун исбот А. деб аталади. 2. Математикада ва математик логикада — мустақил ўзгарувчи функциядир ва муайян *функциянинг ёки предикатнинг аҳамияти* мазкур ўзгарувчи функциянинг қимматига боғлиқдир.

**АРЕОПАГИТИКЛАР** — «Худонинг номлари ҳақида»ги, «Осмон иерархияси ҳақида»ги, «Черков иерархияси ҳақида»ги ва «Сирли илоҳиётдан иборат тўрт трактатнинг ҳамда эраизмнинг 1-асрида Афинанинг биринчи епископи Дионисий Ареопагитга (мазкур асарлар йиғиндисининг номи ҳам ана шундан келиб чиққан) узоқ вақт давомида ёзилган ўн хатнинг йиғиндисини; лекин сўнгги вақтдаги фан бу йиғиндини сохта деб эълон қилди. А. да 1-асрда ҳали мавжуд бўлмаган *неоплатонизмнинг* кучли таъсири сезилиб турибди. А. да ривожланган черков таълимоти баён қилинган, ваҳоланки 1-асрда бу таълимотнинг ҳам бўлиши мумкин эмас эди. 5-асрнинг ўрталаригача бутун илк христианлик адабиётида бу асарлардан келтирилган бирон далил кўринмайди. Бу ҳилдаги ҳамда бошқа кўп далиллар

олимпларни мазкур тўпламин 5-асрга нисбат беришга ва Дионисий Ареопангит ўз вақтида черков тарихининг ilk арбоби сифатида катта обрў-эътиборга эга бўлганлиги сабабли уни мазкур тўпламининг авторни деб ҳисоблашга мажбур этган. Баъзи олимплар Шарқда иш кўрган грузин епископи Петр Иверини А. нинг авторни деб ҳисоблайдилар. Ўз мазмунига кўра, А. систематик суратда ўйлаб чиқарилган ўрта аср христианлик таълимотдан иборат; су таълимотга кўра, билиб бўлмайдиган худо борлиқининг маркази бўлиб, ундан аста-секин камайиб борувчи ёруғлиқ эманациялари фаришта-лар дунёси, черков ҳокимияти орқали ҳамма томонга ёйилиб, то оддий ки-шилар ва нарсаларгача етиб боради. Бу таълимотдаги пантеистик ҳислат-лар ўзини яққол кўрсатиб турарди ва черков ақидасига нисбатан прогрессив ҳислатлар эди. Бутун минг йиллик давомида, то Уйғониш давригача, А. диний-фалсафий фикрнинг энг маш-хур асарлари бўлган ва бутун ўрта аср философиясининг ғоявий манба-ларидан бири бўлиб хизмат қилган эди. Айни вақтда А. да ўрта аср мис-тикисин бузилиб бориши билан бирга материя ва форма ҳақидаги таъли-мотда диалектика элементлари ва ижобий белгилар кўрине бошлади, бундан ўрта аср аристотелизмга ва схоластикасига қарши курашда му-ваффақият билан фойдаланилди.

**АРИСТАРХ САМОССКИЙ** (эра-миздан олдин тах. 320—250)—қа-димги грек астрономи, пифагорчи, Стратонининг шогирди. Унинг томони-дан Ердан то Кўёш ва Ойгача бўлган масофаларни ва уларнинг ҳажмлари-ни геометрик йўл билан ўтказилган ўлчашлар уни Аристотелнинг геоцент-рик системаси асосиз эканлиги тўғ-рисидаги хулосага ва гелиоцентрик системани яратишга олиб келди (*Оламнинг гелиоцентрик ва геоцент-рик системалари*). А. С. системаси қа-дим замонда эътироф қилинмади ва то *Коперник* давригача унутилиб келди.

**АРИСТИП** (эрамиздан олдин тах. 435—355)—қадимги грек философи, *Сократ*нинг шогирди, Кирена (гедон)

мактаби (*Киренаиклар*) деб аталган мактабнинг асосчиси. Унинг асарлари сақланиб қолмаган. А. билиш назариясидаги *сенсуализмни* этикадаги *ге-донизм* билан қўшиб олиб борган. А. ҳаётнинг олий мақсади хурсандчилик-да деб билган, лекин унинг фикрича, инсон хурсандчиликка бўйсунмаслиги лозим, балки оқилона лаззатланишга интилиши керак, чунки оқилона лаз-затланиш унинг олий саодатидир. Ях-шилик ва ёмонликнинг, чин ва ёлгон-нинг мезони—хурсандчилик ва азоб-уқубатдир.

**АРИСТОТЕЛЬ** (эрамиздан олдин 384—322)—қадимги грек философи ва энциклопедик олимп, логика фани ва махсус билимнинг бир қанча тар-моқларининг асосчиси. Марк уни «қадимги замоннинг буюк мутафакки-ри» деб атаган эди. Фракияда Ста-гирда туғ; Афинада *Платон* мактаби-да таълим олган. Жисмсиз формалар («идеялар») тўғрисидаги платонча на-зарияни танқид қилган, бироқ «идеа-лизм билан материализм ўртасида» (В. И. Ленин, 29-т, 258-б). иккила-ниб, платонча идеализмни батамом бартараф қилолмаган. Афинада (335) ўз мактабини (*Лицей*) ташкил этган. Философияда А. қуйидагиларни бир-биридан фарқ қилган: 1) назарий қисм—борлиқ ҳақидаги таълимот, унинг қисмлари, сабаблари ва асос-лари. 2) амалий қисм—инсон фао-лиятни ҳақида ва 3) поэтик қисм—ижодиёт ҳақида. Фаннинг предмети—ақл билан пайқаладиган умумийлик-дир. Лекин умумийлик фақат ҳиссий идрок этиладиган айримликда мав-жуд бўлиб, у орқали билиб олинади: умумийликни билиш шарти—индук-тив умумлашмадир, бу умумлашма эса ҳиссий идроксиз мумкин эмасдир. А. тўрт сабабни эътироф этарди: 1) материяни ёки қарор топнишнинг пас-сив имкониятши, 2) форма (моҳият, борлиқнинг моҳияти)ни, материяда фақат имконият сифатида мавжуд бўлган нарсанинг воқелигини, 3) ҳа-ракатнинг бошланишини ва 4) мақ-садини. А. бутун табиатни «материя»-дан «форма»га ва аксинча изчиллик билан ўтиб-туришлар тарзида олиб

қарайди. Бироқ материяда А. фақат пассив ибтидони кўриб, бутун активликни эса формага нисбат берарди ва ҳаракат бошланиши билан мақсадни формадан иборат қилиб қўярди. Ҳар қандай ҳаракатнинг манбани А. да — «ҳаракатсиз биринчи ҳаракатлантурувчи» — худодир. Шунга қарамай, А. нинг «форма» ҳақидаги объектив-идеалистик таълимоти «Платон идеализмига қараганда кўп жиҳатдан объективроқ ва *узқлаштирилганроқ, умумийроқдир*, шунинг учун ҳам натурофилософияда кўпроқ материализмга солиб келади» (В. И. Ленин, 29-том., 255-б.); «Аристотель материализмга яқинлашиб боради» (ўша ерда, 259-б). А. нинг формал логикаси борлиқ ҳақидаги таълимот билан, билгиш назарияси билан ва ҳақиқат назарияси билан маҳкам боғлиқдир, чунки мааниқий формаларда А. шу билан бирга борлиқ формаларини ҳам қўрган. Билгиш ҳақидаги таълимотда А. ишончли билимни (*Аподейктика*) «фикр» соҳасида тааллуқли бўлган эҳтимолийлик билимидан фарқ қилиб қараган (*Диалектика*). Бироқ билимнинг бу ҳар иккала тури А. да тил орқали ўзаро боғлангандир. А. нинг фикрича, тажриба — «фикр»ни текширишда охириги инстанция эмасдир ва фаннинг олий асослари ҳислар билан эмас, балки ақл билан ҳақиқий асослар табиғатида бевосита назарда тутилади. Аммо билимнинг ақл югуртириши билан пайқаб олинмаган олий аксиомалари бизнинг ақлимизга туғма қилиб берилган эмасдир ва улар фаолият кўрсатишни: фактлар тўплашни, фикрли фактларга қаратишни ва ҳ. к. назарда тутати. А. нинг фикрича, фаннинг охириги мақсади предметни таърифлашдир, бунинг шарти эса *дедукциячи индукция* билан қўшишдир. Унинг фикрича, бошқа барча тушунчаларнинг предикати бўла оладиган тушунча йўқлиги ва, демак, турли тушунчаларни «ягона» умумий жинсида умумлаштириш мумкин эмаслиги сабабли, А. категорияларни, яъни чинакам мавжуд нарсанинг қолган жинсларни келтириб жамланадиган олий жинсларни кўрсатиб ўтган. Кос-

мологияда А. *пифагорчиларнинг* таълимотини рад этган ва геоцентрик системани ишлаб чиққан; бу система то теллоцентрик системани яратган *Коперникка* қадар олимлар ақлида ҳукмронлик қилиб келган. Этикада А. ақлнинг мушоҳадакорлик фаолиятини олий фаолият деб билган. Қулдорлик Грецияси учун характерли бўлган жисмоний меҳнатни эркин кишиларнинг имтиёзи бўлмиш ақлий дам олишдан ажратиб ана шунда кўриган. А. учун маънавий намуна — худодир ёки энг мукаммал философ, «ўзини фикрловчи тафаккурдир». Жамият ҳақидаги таълимотида А., қулдорлик муносабатлари тўғи табиатнинг ўзида илдиз отган, деб исбот қилмоқчи бўлган. А. давлат ҳокимиятнинг энг олий формалари деб шундай формаларни ҳисоблардики, унда ҳокимиятдан тамаъбирлик мақсадида фойдаланиш имконияти истисно қилинади ва унда ҳокимият бутун жамиятга хизмат қилади. А. нинг философияда иккиланишлари унинг кейинги таъсирининг икки ёқламалигини белгиланган эди: унинг таълимотининг материалистик тенденциялари феодал жамият философиясида прогрессив идеяларнинг ривожланишида муҳим роль ўйнайди, идеалистик элементлари эса А. таълимотини «ўлик схоластика»га айлантирган, ундан «ҳамма изланишларни, иккиланишларни, масалаларни қўйиш усулларини» (В. И. Ленин, 29-т., 326-б.) чиқариб ташлаган ўрта аср черков ходимлари томонидан бўрттириб кўрсатилган эди. А. нинг «Метафизика»сини (асосий асарини) ўрганиб чиққан Ленин унинг таълимотидаги «диалектиканинг жонли куртаклари ва талабларини ақлнинг кучига, билишнинг кучига, қувватига, объектив ҳақиқатлигига» соддалик билан ишонинини юксак баҳолаган эди (ўша ерда).

**АРКЕСИЛАЙ** — (эрампидан олдин 315—241) — «ўрточа». Платон академияси деб аталган (*Платон академияси*) академиянинг асосчиларидан бири. Бу иккинчи академиянинг характерли хусусияти шу эдики, унда Платоннинг ижобий фикрлари бўшашти-

рилган ва скептицизм йўлига ўтилган эди. Платондан бунда фақат турли хилдаги мантикий концепцияларга катта мойиллик қолган эди, бу концепциялар айни ҳолда догматик философиядан ва фақат эҳтимоллик тушунчаларининг барқарорлигидан иборат қилиб қўйилган эди. Этикада ҳам А платонча руҳий кўтаринкилик таълимотини заифлаштириб, уни руҳий ҳолатнинг безовта бўлмаслиги ҳақидаги таълимотдан иборат қилиб қўйилган эди.

**АСКЕТИЗМ** (грек. askeo — машқ қилаётиман) — зоҳидлик — дунёнинг ҳузур-ҳаловатидан ўзни ҳаддан ташқари тийиш ва ахлоқий ёки диний камолатга эришиш учун ноз-неъматлардан ниҳоят даражада воз кечиш билан характерланувчи принцип. Дастлабки вақтларда, Қадимги Грецияда А. эзгулик фазилатини машқ қилиш деб аталган. А. Қадимги Шарқ диний таълимотларида, кейин эса Пифагор таълимотида назарий жиҳатдан асослаб берилган. Илк христианликда умрини хилватда ва ризатда, рўза тутиб ва намоз ўқиб ўтказган кишилар аскет (зоҳид) деб аталган. Реформация даврида А. нинг илк христианлик ва ўрта асрчилик идеали ўзгарди. Протестантизм «дунёвий аскетизм» талабининг илгари сурди. Илк деҳқон ва пролетар ҳаракатлари А. га даъват қилган эдилар. Бу, ҳукмрон синфларнинг зеб-зийнат ичидан ва бекорчилик билан яшашига қарши норозилик формаси эди. Марксистик этика А. ни ақлга тўғри келмайдиган ва оқлаб бўлмайдиган фидойилик деб, ахлоқий камолат ҳақидаги нотўғри тасаввурларнинг натижаси деб қарайди. Бу этика «Ҳамма нарса инсон учун, инсоннинг бахт-саодати учун» деган принципга асосланади. Аммо марксизм бошқа хилдаги ҳаддан ошишларини — нафси тия олмаслиқни, ортиқча зеб-зийнатни, ҳузур-ҳаловат, лаззат кетидан қувиб умр ўтказишни ҳам қоралайдн.

**АСОС** — бу шундай бир ҳодисани, у бошқа бирон ҳодисанинг (натижанинг) зарур шартн сифатида юзага келади ва унинг изоҳи бўлиб хизмат

қилади. А. ни топиш ва ўрганиш ҳамда ундан натижалар чиқариш процесси асослаш деб аталади. Философия ва конкрет фанлар тарихи А. ларни қидириб топишлар ҳамда улар ёрдами билан табиат ва жамнат ҳодисаларининг изоҳлаб беришлар силсиласидан иборат. Диалектик логика системасидаги категория сифатида А. Гегель томонидан ишлаб чиқилган. А., Гегелнинг фикрича, олиб ташланган ва ҳал этилган зиддиятлар. Унинг фикрича, зиддиятларнинг ҳал этилиши абсолют фаоллят ва абсолют А. бўлиб қолади. Буржуа философиясида Гегелдан кейин А. категорияси бошлича умуммантикий нуқтан назардан олиб қаралди (Шопенгауэр, Вундт, Зигварт, Витгенштейн ва б.). А. ва натижа диалектикасига марксистик қараш воқеликнинг ўзига муурожаат этишни ҳамда уни шундай анализ қилишни назарда тутадики, бу анализ фактларни таллаш ва шарҳлашда субъективизмни, шунингдек асослашнинг зоҳирий кўринишини юзага келтирадиган соф формал А. ларни истисно қилади. Нарсаларнинг ҳақиқий А. и. фақат уларнинг моҳиятини, бу нарсаларнинг ҳаракати ва тараққиёти қонуни сифатида уларга ичдан хос бўлган зиддиятларни очиб бериш воситаси билангина пайқалади (шунингдек, қ. *Етарли асос қонуни*).

**АСОСЛАР** (лат. praemissae) — логикада — ҳукмлар бўлиб, бу ҳукмлардан *хулоса чиқаришда* янги ҳукм (хулоса) келиб чиқади. Хулоса чиқаришнинг турига қараб, А. энг турли-туман ҳукмлар ва уларнинг бирикмаларидан иборат бўлиши мумкин. Чиқариладиган хулоса чин бўлмоғи учун А. чин бўлмоғи ва улар мантиқан тўғри бўлмоғи, яъни логика қонунарига кўра, хулосада бирлашмоғи зарур.

**АССОЦИАТИВ ПСИХОЛОГИЯ** — психологияда турли оқимлар бўлиб, улар *ассоциациядан* асосий изоҳлаш принципи сифатида фойдаланадилар. Ўз тарихининг муқаддимасида *Гоббсга*, *Локка* ва *Спинозага* бориб тақалган бу оқимлардан ҳар бири, одатда, материалистик ва идеалистик қанотга бўлинади. *Гартли*, кейинроқ *Пристли*



Гобста эргашиб, ассоцианизмнинг материалистик традициясини ривожлантирадидилар ва психик фаолиятни ассоциацияларнинг умумий қонунаридан хулоса қилиб чиқариб, мазкур фаолиятни мия процессларидан юзага келишини эълон қиладилар. А. п. нинг идеалистик томонини — психик фаолиятни субъектив тасавурлар ассоциациясидан иборат қилиб қўйишни — феноминалистик асосда Юм (у «тасавурларнинг боғламлари» ҳақида сўзлайди) ҳамда Гербарт ишлаб чиқади. 19-асрда асосан Англияда (Д. Милль, Милль, Бен) узил-кесил шаклланган А. п. материалистик ва идеалистик қанотни механицизм (психологик атомизм, ментал химия ва ҳ.к.) заминида бирлаштиради. 20-асрда А. п. *бихевиоризм*да давом этиб, унга хос бўлган механистик тенденциялар ниҳоятда кескинлашиб кетади.

**АССОЦИАЦИЯ** (adsocio — бирлаштираман, қўшаман) — психика элементлари ўртасидаги алоқа бўлиб, шу алоқа туфайли бир элементнинг юзага келиши муайян шароитда у билан боғли бўлган бошқа элементни вужудга келтиради. А. нинг энг оддий натижаси, мас., инсоннинг алифбе ҳарфларини изчиллик билан такрор ҳосил қилишидан иборат. А. субъект билан объектнинг ўзаро таъсири процессида бу ўзаро таъсирнинг элементар маҳсулларидан бири сифатида пайдо бўлиб, предметлар билан ҳодисаларнинг реал алоқаларини акс эттиради. А. психик фаолиятнинг зарур шартидир. *И. П. Павлов* кашф этган вақтли нерв боғланишининг ташкил топиш механизми, яъни бош мия пўстининг (инсонда ва олий даражада юксалган ҳайвонларда) турли участкалари ўртасида солинган нерв йўли, бу участкалар изтиробларининг бекилиши А. нинг пайдо бўлишининг физиологик асосини ташкил этади. А. инсон психикасининг барча мураккаброқ тузилишларининг асосини ташкил этади.

**АСТРОНОМИЯ** — (грек. astron ва potos — юлдуз ва қонун) — осмон жисملари, уларнинг системалари ва космик материянинг бошқа формала-

рининг вазияти, ҳаракати, тузилиши ва ривожланиши ҳақидаги фан. У бир қанча фанларга бўлинади ва фанларнинг ҳар бири ўз навбатида яна майдороқ бўлимчаларга бўлинади. Чунончи, сферик А. ни ҳамда амалий А. нинг геодезик, денгизчилик ва бошқа бўлимларини ўз ичига оладиган астрометрия осмон жисмларининг вазиятини ва ҳажмларини ўлчаш масалалари билан шуғулланади; юлдузлар А. си юлдузларнинг ва улар системаларининг фазода тақсимланиши ва ҳаракат қилиши қонуниятларини ўрганади; 2-жаҳон урушидан кейин пужудга келган радиоастрономия радиотўлқинларни ўрганиш йўли билан турли космик объектларни тадқиқ қилади; астрофизиканинг вазифаларидан бири — космик модданинг (жисмлар, чанг, газ) ва майдонларнинг физик хоссаларини тадқиқ қилишдан иборат; *космогония* уларнинг келиб чиқиши ва ривожланишини, *космология* ягона алоқадор бир бутун сифатидаги, космик системаларнинг ҳаммасини қамраб олувчи система сифатидаги коннотнинг тузилишининг умумий қонуниятларини ўрганади. А. табиёт фанининг тажриба базасини ва умуман инсон билишини макон ва замонда ғоят кенгайтирмоқда. А. туфайли инсоннинг билиши миллиард-миллиард ёруғлик йиллари ҳисобида оламий фазога, замонда юз миллионлаб ва миллиардлаб йил ҳисобида ўтмишга кириб бормоқда. А. нинг объектлари — ғоят улкан табиий физикавий лабораториялардан иборат бўлиб, бу лабораторияларда жуда хилма-хил процесслар содир бўлмоқда, бу процессларни ердаги шароитда такрор ҳосил қилиш ҳозирча умуман мумкин эмасдир ёки улар беқийс кичик миқёсларда такрор ҳосил қилинмоқдадир. Чунончи, термоядро реакциялари биринчи марта юлдузларда кашф этилиб, сўнгра Ерда (ҳозирча бошқариб бўлмайдиган, портловчи реакциялар тарзида) такрор ҳосил қилинган эди; космик нурларда зарралар эга бўлган энергиялар ҳозирча ҳатто энг кучли тезлатгичларга ҳам мўяссар бўлмагачи; космосда биз шу-

нингдек ўта зич ва шижоатда сийрак ҳолатдаги моддан, ғоят катта кўламдаги гравитацион ва электромагнит майдонларни ҳамда жуда улкан миқдорлардаги кучлар, портлашлар ва зарбли тўлқинларни ва ҳ. к. кузатиб турмоқдамиз. А. физиканинг тажриба базасини чексиз кенгайтириш билан ўзи ҳам биринчи навбатда физика фанларининг методларига ва воситаларига таянмоқда. Аммо ҳар ҳолда то сўнгги вақтгача А. кузатувчилик фаши бўлиб келган эди, у экспериментлар ўтказишга олмас эди. 1957 йилдан бошлаб, Совет Иттифоқида Ернинг биринчи суьний йўлдоши учирялгандан ва шу билан космик парвозларга асос солингандан кейин, вазият тубдан ўзгарди. Ердан бошқа соҳаларни ҳам кузатишлар (планеталараро фазода, атмосфераларда ва бошқа планеталар юзасида ва ш. к. ўлчовлар ўтказиш) мумкин бўлади. 1969 йил июлда инсоннинг Ойга учиб биринчи марта амалга оширилди (америка космонавтилари). Совет автоматик станциялар Ойни ва бошқа планеталарни ўрганишда ғоят катта роль ўйнамоқдалар. А. энг қадимги фанлардан бири бўлиб, табиийёт илмининг бошқа соҳаларидан кўпроқ даражада табиатга тўғри, материалистик қарашларни ишлаб чиқиш ва ёйишда кўмаклашмоқда.

**АТАРАКСИЯ** (грек. ataraxia — безовталанмаслик) — рухий осойишталик ва безовталанмаслик ҳолати бўлиб, баъзи қадимги грек философларининг фикрича, бу ҳолатга допишманда киши эришади. *Демокрит, Эпикур, Лукрецийнинг* фикрича, А. га оламни билиш, қўрқувни енгиш ва дунё ташвишларидан қўтилиш орқали борилади. Скептиклар (*Пиррон* ва б.) эса, муҳокамаалардан ўзини тийиш, юз бераётган воқеаларга, шодлик ва қайғуга бепарво қараш билан эришилади (*апатия*) деб таълим берганлар. Марксистик этика ҳаётга мушоҳадаторлик билан қарашни ва, демак, А. идеални, айниқса скептиклар айтган идеални, рад қилади.

**АТЕИЗМ** (грек. {theos — худо; худони инкор этиш) — ғайри табиий куч-

ларга (руҳларга, худоларга, охираг дунёга ва ш. к.) ишонишни инкор этувчи қарашлар системаси; ҳар қандай *динни* инкор этиш. Ҳар бир тарихий даврда А. эришилган билимлар даражасини ҳамда А. ни ўзининг ғойавий қуроли қилиб майдонга чиққан синфлар ва социал группаларнинг манфаатларини акс эттирган. А.нинг динга қарши кураши прогрессив ижтимоий кучларнинг реакцияга қарши курашининг нийкосидир. А. табиатга материалистик қарашлар билан чамбарчас боғлиқдир. Қарашлар системаси сифатида А. қулдорлик жамиятда пайдо бўлди. *Фалес, Анаксимен, Гераклит, Демокрит, Эпикур, Ксенофан, Лукреций Кар* асарларида А.нинг анчагина элементлари бор эди, улар барча ҳодисаларни табиий сабабларга асослаиб изоҳлашга уриндилар. Уларнинг А.ни соддафаҳмлиқ, ақлбозлик, ноизчиллик характериға эга эди. Урта асрларда черков ва диннинг эъраволиғи шаронтида А. унча ривож топмади. *Спаноа*, француз материалистлари, *Фейербах* ва бошқалардан иборат вакиллари бўлган буржуа А.ни диннинг ҳукмронлиғига футур етказишда катта аҳамиятга эга бўлди. Буржуа атеистлари томонидан черковнинг реакционлигининг фой этилиши феодализмга қарши курашда тарихий роль ўйнади, уни агдариб ташлашга кўмаклашди. Шу билан бирга буржуа А.ноизчил ва чекланган бўлиб, маърифатчилик характериға эга эди ва халққа эмас, балки тор доирадаги кишиларга қаратилган эди. Рус революцион демократлари курашчан атеистлар эдилар. А. марксистленнизмда изчиллик формасига киряди. Пролетариатнинг манфаатлари, унинг жамиятдаги мавқен ва роли жамият тараққиётининг объектив тенденцияларига мос бўлиб тушади, шунга кўра марксистик А. унинг номарксистик формалари учун характерли бўлган синфий чекланишдан холидир. Диалектик ва тарихий материализм А.нинг фалсафий асосини ташкил этади, шу сабабли атеистик қарашлар биринчи марта илмий тусга кирмоқда. Илмий А.нинг мавзун — диннинг пай-

до бўлиш ва яшаш манбалари ва сабабларини изоҳлаб беришдан, диний ақидаларни дунёнинг илмий манзараси нуқтан назаридан танқид қилишдан, жамиятда диннинг социал ролини ошқор қилишдан, диний хурофотларни бартараф қилиш йўллари аниқлаб беришдан иборат. Марксистик А. динни ҳар томонлама танқид қилиб, уни батамом бартараф қилиш йўллари ва воситаларини кўрсатиб беради. У коммунистик қурилиш жараёнида диннинг социал илдиэларини йўқ қилиш натижасидагина динни батамом бартараф қилиш мумкин дейди. СССРда А. оммавий ҳодиса бўлиб қолди. Коммунизм қурилиш жараёнида ўтмишнинг диний ва бошқа сарқитларидан ҳоли бўлган янги киши, илмий атеистик дунёқараш билан қуролланган киши камол топмоқда.

**АТОМАР ФАКТ** — *мантиқий атомизмнинг* асосий тушунчаларидан бири бўлиб, таркибий фактларга бўлинмайдиган, нарсаларнинг ва фикр предметларининг қўшилишидан иборат бўлган фактни билдиради. А. ф. бир бирдан мустақил деб фараз қилинади ва натижада бир А. ф. нинг мавжудлиги (номавжудлиги)дан иккинчи А. ф. нинг мавжудлиги (номавжудлиги) ҳақида ҳулоса чиқариб бўлмайди. Шундай қилиб оламнинг ўзаро алоқадорлиги, бирлиги инкор этилади, билиш процесси эса амалда А. ф. ни тасвирлаб кўрсатиш билан чекланади. Бу метафизик тушунча математик логикада муҳим роль ўйнайдиган «атомар» (элементар) ибораларнинг баъзи хоссаларини ташқи олам ҳодисаларига кўчириш натижасида пайдо бўлди. «А. ф.» тушунчаси ўз моҳиятига кўра, Махнинг «дунё элементлари»га жинсдошдир.

**АТОМ. ВА АТОМ ЯДРОСИ.** Атом — химиявий элементнинг энг майда зарраси, марказий мусбат зарядланган ядро билан ядро атрофида айланувчи манфий зарядланган зарралар — электронлар қобигидан иборат мураккаб система. Атом ядроси ҳам мураккаб структурага эгадир: у нейтронлар ва протонлардан иборат

бўлиб («*Элементар зарралар*»), бигаликда нуклонлар деб аталади. Атомнинг ҳажмлари — сантиметрнинг юз миллион улуши чамасида бўлиб, ядролар 10 минг карра кичикдир. Ядро зарядларининг протонлар сонига тенг бўлган ва атомдаги электронлар сонига тўғри келадиган сони Менделеевнинг даврий системасидаги муайян элементнинг тартиб номерини белгилайди. Атом массасининг деярли бутуниси ядрога тўплашган. Яхлит тўзилма сифатида атомнинг мавжудлиги *квант механика* қонунларига бўйсунди, шу қонунлар асосида атомнинг барқарорлиги, унинг нурланиш хусусиятлари; электронлар ҳаракатининг ўзига хослиги ва бу ўзига хослик уларнинг икки ёқлама корпускуляр-тўлқинсимон табиатига боғлиқ эканлиги, атом энергиянинг бир барқарор ҳолатдан иккинчи барқарор ҳолатга ўтиш чоғида сакрашсимон ўзгариши, атомларнинг ўзаро таъсири қонуниятлари ва ҳ. к. изоҳлаб берилди. Атомлар бир-бири билан қўшилиш қобилиятига эгадир, бунда электрон қобиклар ташқи қатламларининг қайта қурилиши юз беради, бу эса материя ҳаракати химиявий формасининг хилма-хил кўринишларининг асосини ташкил этади. Химиявий ўзгариш атом ядросига даҳл қилмайди. Ядро зарядининг катталигига нисбатан электронларнинг ортиқлиги ёки етнмаслиги нонларининг — электр йўсида зарядланган, тегишли атомлардан химиявий жиқатдан фарқ қиладиган ва табнат ҳамда ишлаб чиқаришда муҳим роль ўйнайдиган атом зарраларнинг ташкил топишига олиб келади. Ядронинг мавжудлиги электр кучларининг протонларни итариш ва ядронинг ҳамма зарралари ўртасидаги алоҳида тортилиш кучларининг таъсири билан боғлиқдир. Ўзига хос ядро кучлари фақат кичик массофаларда амал қилади. Ядро массаси ҳаммаша уни ташкил этувчи зарраларнинг умумий массасидан камроқ бўлади. Ядро ташкил топганда муайян миқдорда энергия ажралиб чиқади ва шу муносабат билан масса тегишинча камайди (*Эйнштейн* топган масса би-

лан энергия ўртасидаги нисбатга мувофиқ). Ядроларнинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга айланиши (*Химиявий элементларнинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга айланиши, Радиоактивлик*) гоёт кўп миқдорда энергиянинг ажралиб чиқиши билан бирга боради. Турли элементларнинг атомлари жуда чуқур диалектик ўзаро алоқадордир. Атомлар ва атом ядролар модданинг мураккаблашиб борувчи умумий қаторида «марказий нуқталар»дан иборат бўлиб, материя тараққиётининг муайян босқичларида юз беради. Атомлар ҳақидаги таълимотнинг ривожланиши философия, табиёт ва техникада гоёт катта роль ўйнади (*Атомистика*). Ҳозирги замон физикасининг эришган ютуқлари: атомларнинг мураккаб тузилишининг кашф этилиши, уларнинг бир-бирига айланиш қобилияти (радиоактивлик) ва ҳ. к. табиёт илмида ҳақиқий революция қилди ва бу революция модданинг тузилиши ва хоссалари ҳақидаги илгариги тасавурларни қайтадан қарашга, материализмнинг янги формага киришига олиб келди. Микроолам ҳодисаларининг сифат жиҳатдан ўзига хослиги очилди, бу ўзига хослик материянинг қарама-қарши корпускуляр-тўлқинсимон хоссалари бирлигида, материянинг ҳар қандай, ҳар қанча «оддий» заррасининг хоссалари битмас-туганмаслигида ва ҳ. к. юз бермоқда. Буларнинг ҳаммаси диалектик материализмни тасдиқловчи янги далиллардир.

**АТОМИСТИКА** — материянинг (атомлардан ва бошқа микрозарралардан) дискрет (дона-дона), узлукли тузилиши ҳақидаги таълимот. А. га дастлабки таъриф қадимги ҳинд фалсафий таълимотлари *ньяя, вайшешикада*, лекин тўлароқ ва изчилроқ таъриф *Левкипп, Демокрит, Эпикур* ва *Лукреций* философиясида берилган. Атомларни сўнгги, бўлиnmас, ниҳоятда кичик ва аслда бениҳоя кичик зарралар деб қараганлар. Улар оғирлиги, ҳаракат тезлиги ва жисмларда ўзаро жойлашуви билан бир-биридан фарқ қилади ва шу туфайли уларнинг турли сифатлари пайдо бўлади. 17—

19- асрлар даврида *А. Галилей, Бойль, Ньютон, Ломоносов, Дальтон, Авогадро, Бутлеров, Менделеев* ва бошқаларнинг асарларида ишлаб чиқилди ва материя тузилишининг физикавий-химиявий назариясига айлантирилди. А. деярли ҳамма вақт материалистик дунёқарашнинг асоси сифатида майдонга чиқди. Бироқ эски А. хийла даражада метафизик эди, чунки дискретлик идеясини абсолютлаштирдирди ва материянинг сўнгги, ўзгармас моҳиятининг, коннотнинг «бирламчи гиштчаларининг мавжудлигини фараз қиларди. Ҳозирги замондаги А. материя структурасида хилма-хил молекулалар, атомлар, «элементар» зарралар ва бошқа микрообъектлар мавжудлигини, уларнинг битмас-туганмас мураккаблигини, бир хилдаги формалардан иккинчи хилдаги формаларга айланиш қобилиятини эътироф қилмоқда. Турли дискрет микрообъектларнинг мавжудлигида у миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтishi қонуни юз беришини кўради; фазовий миқёсларнинг кичраиши материянинг сифат жиҳатдан янги тузилмаларига ўтиш билан боғлиқдир. Лекин ҳозирги замондаги А. фақат дискрет (узлукли) деб ҳисобламасдан, шу билан бирга уни узлуксиз деб ҳам ҳисоблайди. Микрозарралар ўртасидаги ўзаро таъсир кучлари узлуксиз майдонлар — электромагнит, ядро ва бошқа майдонлар воситаси орқали кўчирилади, бу майдонлар «элементар» зарралар билан чамбарчас боғлиқдир. Ҳозирги замондаги А. материянинг сўнгги, ўзгармас моҳияти мавжудлигини шикор этади ва материянинг миқдор ва сифат жиҳатдан ниҳоясизлигига асосланиб иш кўради.

**АТРИБУТ** (лат. attribuo — берман, бағишлайман) — предметнинг ажралмас хоссаси бўлиб, бусиз предмет яшай ҳам олмайди, уни фикр ҳам қилиб бўлмайди. *Аристотель* А. ни *акциденциялардан* фарқ қилган. Декарт А. ни *субстанциянинг* асосий хоссаси деб қараган. Шунинг учун унда жисмоний субстанция А. и сифатда кўлам, руҳий субстанция А. и сифатида

тафаккур юзага келадн. *Спиноза* А. нинг кўламини ва тафаккурини ягона бир субстанция деб ҳисоблаган. 18-асрдаги француз материалистлари материя А. нини кўла ва ҳаракат деб, баъзилари (*Дидро, Робине*) эса тафаккур ҳам деб ҳисоблаганлар. Бу термин ҳозирги замон философиясида ҳам ишлатилади.

**АФФЕКТ** (лат. *affectus* — руҳий ҳаяжон) кайфият ва эҳтиросдан фарқли ўлароқ (*Ҳиссиёт*), инсоннинг кучли, шиддат билан ўтадиган ва нисбатан қисқа муддатда ўтиб кетадиган эмоционал кечинмас; ғазаб, даҳшат ва ш. к. А. кескин ифодали ҳаракатлар (ўзига хос бадан ва қўл ҳаракатлари) билан ва баланд нидолар (ийги, бақириш) билан бирга юз беради. Баъзан эса, аксинча, одам индамасдан, ҳаракатсиз данг қотиб қолади. Ташқи ифода формалари, ички А. сингари, кўп жиҳатдан одамнинг шахсий хусусиятларига, жумладан унинг иродаси қандай тарбияланганлигига, *олий нерв фаолиятининг* типологик хусусиятларига боғлиқдир. А. ҳолатида одам кечинма таъсирида бўлади («онги тораяди»), бунинг натижасида ақлий процессларнинг бориши бузилади ва одамнинг ўз хатти-ҳаракатни устидан назорати сусаяди. А. ни тўхтатиш учун ирода кучини анча ишга солмоқ керак бўлади ва А. бошланган паллада уни тўхтатиш анча енгили бўлади.

**АФФИЦИРЛАШТИРИШ** (лат. *aficere* — ўтказиш) — *Кантнинг* термини бўлиб, предметнинг сезги органларига таъсир ўтказиш қобилиятини билдиради. «А.» тушунчасида кантчиликдаги материалистик момент ўз ифодасини топди: ҳиссини яққол тасаввурлар «нарсалар ўзида»нинг сезги органларига таъсири натижасида ҳосил бўлишини Кант эътироф қиларди. Бу тушунча кантча системада *трансцендентал апперцепция* тушунчасига қарама-қарши бўлиб туради. А. га қарамай, Кантнинг фикрича, нарсалар билинмайдиган ҳолича қола беради. Бу тушунча неокантчилар томонидан ва кантчиликни изчил идеализмга айлантирган кишиларнинг

ҳаммаси томонидан танқид қилинди.

**АХЛОҚ** (лат. *mores* — хулқ-атвор) — ижтимоий онг формаларидан бири, социал тартиб-қонда бўлиб, бу тартиб-қонда ижтимоий ҳаётнинг истисносиз ҳамма соҳаларида кишиларнинг хатти-ҳаракатини тартибга солиш функциясини бажаради. А. оммавий фаолиятни тартибга солишнинг бошқа формаларидан (*ҳуқуқ*, ишлаб чиқариш — маъмурий низомлاردан, давлат декретларидан, халқ анъаналаридан ва ҳ. к.) ўз талабларининг асосланиши ва амалга оширилиши билан фарқ қилади. А. да ижтимоий зарурият, эҳтиёж, жамиятнинг ёки синфларнинг манфаатлари стихияли равишда шакланган ва ҳамма қабул қилган, оммавий намуна, одат, расм-таомил, *жамоатчилик фикрининг* кучи билан мустаҳкамланган буйруқлар ва баҳолар тарзида ифодаланади. Шунинг учун А. талаблари ҳаммага баббаравар қаратилган ва лекин ҳеч кимнинг буйруғи билан жорий этилмаган шахсиз бурч формасига кирарди. Бу талаблар нисбатан барқарор характерга эгадир. Улар ўрнашиб қолган тартиб кучи билан сақланиб келаётган оддий расм-одат ва анъанадан шу билан фарқ қиладиларки, инсон қандай яшамоғи ва хатти-ҳаракат қилмоғи лозим, деган тасаввурлар шаклида ғоявий асосга эга бўладилар. Ҳуқуқдан эса, А. шу билан фарқ қиладики, биринчидан, ахлоқ-одоб талабларининг ҳар бир киши томонидан бажарилишини ҳамма назорат қилиб туради, бунда бирон-бир индивиднинг маънавий эътибори қандайдир расмий ваколат билан боғлиқ бўлмайди; иккинчидан, А. талабларининг бажарилиши фақат маънавий таъсир кўрсатиш формалари (жамоатчилик баҳоси, қилинган ишни маъқуллаш ёки қоралаш йўллари) билан тасдиқланади. Бу ҳол А. да онгнинг бошқа социал назорат формаларидан фарқ қараганда каттароқ роль ўйнашини тақозо қилади; зотан, бу онг тушунча ва ҳукмларнинг рационал формасида ҳам, ҳис-туйғу, интижиш, майилларнинг эмоционал формасида

ҳам ифодаланиши мумкин. А. да ижтимоий онг билан бир қаторда индивидиал онг ҳам катта роль ўйнайди. Индивид жамият ишлаб тақомиллаштирган ахлоқ-одоб тасаввурларига таъинган, тарбия процессида уларни ўзлаштириб борган ҳолда ўз хатти-ҳаракатини хийла мустақил равишда тартибга солиши ва теварак-атрофида содир бўлаётган ҳамма нарсанинг ахлоқий аҳамияти ҳақида фикр юргизиши мумкин. Шу туфайли А. да индивид фақат социал назорат объекти сифатида эмас, балки унинг онгли субъект, яъни ахлоқий шахс сифатида ҳам майдонга чиқиши мумкин. Мураккаб ижтимоий тартибот бўлган А. қўйидагиларни ўз ичига олади: маънавий фаолиятни унинг мазмуни ва бонс-сабаблари нуқтан назаридан (яъни бирон жамиятда қандай хатти-ҳаракатда бўлиш кераклиги, кўпчилик кишиларнинг хатти-ҳаракати, *хулқ-атвор*); бу фаолиятни тартибга солувчи, бурчи бўлишининг, инсонга қўйиладиган талабларнинг турли формаларида юз берадиган (*Ахлоқ нормаси, Бурч, Масъулият, Қадр-қиммат, Виждон*) ахлоқий муносабатларни; мазкур муносабатларни тегишли тасаввурлар (нормалар, принциплар, ижтимоий ва маънавий *идеаллар, яхшилик ва ёмонлик, адолат ва адолатсизлик* тушунчалари) тарзда акс эттирадиган ахлоқий онгини. Ахлоқий онгининг барча ана шу формалари маънавий жиҳатдан тартибга солинган системага бирлаштирилган бўлиб, бу система ахлоқий ҳаракатларни фақат буюришга эмас, балки муайян тарзда далиллаш ва баҳолашга ҳам имкон беради. Ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларига татбиқан А. да махсус қондалар (меҳнат ахлоқи, касабавий, партиявий этика, манший турмуш, оила ахлоқи) ифодаланади ва бу қондалар А. нинг ягона асосга эга бўлган инсбатиинга мустақил соҳаларини ташкил этади. А. тарихий ҳолисидир. Инсоият жамияти шаклланишининг илк босқичларида пайдо бўлган А. иқтисодий ва бошқа муносабатларнинг ўзгариши довомида, инсоият моддий ва маънавий мадани-

ятининг тараққиёти жараёнида ривожланади. А умуминсоний элементлар билан бир қаторда тарихан ўткинчи ва синфий нормаларни, принципларни, идеалларни ва ҳ. к. ўз ичига олади. Синфларга бўлинган жамиятда А. муқаррар суратда синфий характерга эга бўлиб, синфий курашнинг акс эттиради. Ҳар қандай синфий антагонистик жамиятда А. мавжуд ижтимоий муносабатларни тасдиқловчи, ҳукмрон эксплуататор синфнинг манфаатини мустақкамловчи А. системаси билан бир қаторда биринчи А. ни инкор этувчи А. шаклланиб боради. Бу А. ни мазлум синф ишлаб чиқади ва бу синф жамиятни қайта қуриш учун курашга отланиб, ҳукмрон А. нинг маънавий ҳокимлигидан халос бўлади, келажак жамият А. ни шакллантириш асоси бўладиган ўз А. ини яратади. Бу жиҳатдан *коммунистик ахлоқ* принципал хусусиятга эга бўлади, пролетариатнинг синфий А. ни сифатида пайдо бўлган коммунистик ахлоқ сўнгра умуман социалистик жамиятнинг умумхалқ А. ни, кейинчалик эса умуминсоний ахлоқ-одоби бўлиб қолади.

**АХЛОҚИЯ БАҲОЛАШ** — социал воқеликнинг турли ҳолисаларини ва кишиларнинг хатти-ҳаракатларини улар қандай ахлоқий аҳамиятга эга бўлишига қараб, маъқуллаш ёки қоралаш. Кишиларга муайян ахлоқ-одоб билан иш тутини буюрувчи ахлоқий нормадан фарқли ўлароқ, А. б. қилинган ҳаракатларнинг ахлоқ-одоб талабларига мувофиқ келиши ёки мувофиқ келмаслигини аниқлайди. Умумий А. б. *яхшилик* ва *ёмонлик* категорияларида амалга оширилади. У ахлоқ-одобнинг объектив мезонига таянади ва бу мезон тарихий характерга эга бўлиб, ижтимоий тузумга, синфий курашга ва ш. к. ларга қараб ўзгаради. А. б. нинг замирида хатти-ҳаракатларнинг объектив социал аҳамиятини билиш асос бўлиб ётади. Ана шу асосда А. б. ёрдами билан кишиларнинг хатти-ҳаракатини тартибга солиш мумкин. Шу билан бирга марксистик этика хатти-ҳаракатларнинг сабаб-бонсларини ҳам, социал

оқибатларини ҳам ҳисобга олишни талаб қилади.

**АХЛОҚИЙ НОРМА** — бир хилдаги иш-амалларга жорий қилинадиган умумий буйруқлар ва тақиқлар воқитаси билан кишилар хатти-ҳаракатини тартибга солувчи ахлоқ-одоб талабларининг формаси. Ҳуқуқий нормалардан фарқли ўлароқ, А. н. ни давлат ҳокимияти эмас, балки расм-одат ва жамоатчилик фикрининг кучи барқарор қилади; у жамиятнинг ахлоқ-одоб онгида бирон киши махсус равишда нашр этган қонун натижасида эмас, балки стихияли суратда шаклланади. Ўз-ўзликча А. н. ҳали инсон хатти-ҳаракати учун етарлича қўлланма бўлиши мумкин эмас; улар абстракт умумий бўлганлиги сабабли алоҳида вазиятларга боғлиқ истиснолар бўлиши мумкинлигини назарда тутмайди. Шунинг учун бу ёки бошқа хилдаги А. н. ларни конкрет вазиятларга татиқ этиш масаласи мазмунан умумийроқ ва айни вақтда конкретроқ ахлоқ-одоб принциплари асосида ҳал этилмоғи лозим. Ўз социал мазмуни жиҳатидан А. н. лар ҳам умуминсоний, ҳам тарихан чекланган, синфий характерга эга бўлиши мумкин. Улар синфий характерга эга бўлганда, бир социал формациядан иккинчисига ўтиш чоғида узоқ вақтгача эски А. н. ларнинг емирилиши ва янгиларининг яратилиши ва барқарор бўлиши содир бўлади (мас., социалистик жамият ҳаётида коммунистик А. н. билан буржуача А. н. ўртасидаги кураш).

**АХЛОҚ-ОДОБ** — қ. *Ахлоқ*.

**АХЛОҚИЙ ҲИССИЕТ НАЗАРИЯЛАРИ** — этикага онд субъективистик назариялар бўлиб, бу назариялар ахлоқнинг келиб чиқиши ва табиатини, инсонга маъқуллаш ва қоралашнинг алоҳида ҳис-туйғулари хосдир, деб изоҳлайди. А. ҳ. н. 17—18-асрларда Англияда пайдо бўлади (А. Смит, Д. Юм, А. Шэфтбери, Ф. Хатчесон). 20-асрда бу назарияларни А. Вестермарк (Финляндия), У Мак-Дугэлл, А. Роджерс, Ф. Шарп (АҚШ), А. Сазерленд ва А. Шэнд

(Англия) ривожлантирадilar. А. ҳ. н. нинг асосий қондасининг мазмуни шундан иборатки, кишиларнинг воқеаларга баҳо беришига ва ўз хатти-ҳаракат йўлини танлаб олишига ёрдам берадиган ахлоқий тушунчалар асосида улар турли ҳодисаларга нисбатан сезадиган маъқуллаш ёки қоралаш ҳиссиети ётади. Бошқача қилиб айтганда, А. ҳ. н. тарафдорлари ахлоқий муҳокамаларда лозим бўлган ёки баҳо берилмаган объектлар ҳақидаги информация эмас, балки инсон шу объектларга нисбатан сезадиган ахлоқий ҳис-туйғулар ҳақидаги информация бор, холос, деб ҳисоблайдилар. Ўз тадқиқотларини асосан психологик ҳодисалар билан чеклаб қўйган ва уларни жамият тараққиётининг объектлар қонуниятлари билан боғлаб қарай олмаган бу назариячилар ахлоқий онгининг ривожланиш қонунларини изоҳлаб беролмадилар. Ахлоқ тушунчаларининг улар бориб тақаладиган релятивистик талқини ҳам ана шундан келиб чиқади. Умуман А. ҳ. н. га *апробатив этика*га хос барча иллатлар жорий этиладикки, бу назариялар мазкур этиканинг бир типига кирди.

**АҚЛИЙ ВА ЖИСМОНИЙ МЕҲНАТ** — инсон *фаолияти* ягона диалектик процессининг икки томони, улар синфий антагонистик жамиятда қарама-қаршиликлар сифатида юзага келади. Бу қарама-қаршиликнинг моҳияти шундан иборатки, ижтимоий меҳнат тақсимооти натижасида А. ва ж. м. турли ижтимоий гуруҳларнинг иши бўлиб қолади, Ж. м. вакиллари, яъни моддий неъматларни бевосита ишлаб чиқарувчилар эса А. м. натижаларидан (фан, техника, маданият ва ҳ. к. ютуқларидан) ўз манфаатлари ва мақсадлари йўлида фойдаланувчи ҳукмрон синфлар томонидан эксплуатация қилинади. Ўз табиатиға кўра, А. ва ж. м., гарчи инсон кучларини сарфлаш жиҳатидан турлича бўлса-да, ўз-ўзликча қарама-қаршилик муносабатларини ташкил этмайди. Бу социал муносабатлардир, улар қулдорлик жамияти қарор то-

паётган даврда пайдо бўлади, унда эксплуататорлар (қулдорлар) синфи бошқариш ишларини ўз қўлига олади ва ақлий фаолиятни аста-секин ўз монополиясига айлантириб боради, Ж. м. эса эксплуатация қилинувчиларга биркигиб қўйилади ва эксплуатация объекти бўлиб қолади. Ақлий ва жисмоний ижтимоий меҳнат тақсимотининг ўзи тарихан прогрессив роль ўйнаган: у одамларнинг бир қисmini оғир Ж. м. дан озод қилиб, фан, маданият, санъат ва ш. к. ларнинг ривожланишига кўмаклашган. Лекин моддий ишлаб чиқаришнинг маънавий ишлаб чиқаришдан ажралиш процессининг янада давом этиши ижтимоий ҳаётда А. м. етакчи роль ўйнаши қақидаги идеалистик тасаввурларнинг пайдо бўлишига ва шунга яраша Ж. (ишлаб чиқариш) м. нинг аҳамиятини камситишга олиб келган. Капитализм шароитида А. м. билан Ж. м. ўртасидаги қарама-қаршилик чуқурлашади, меҳнатнинг бу турлари ходимлари ўртасидаги муносабатлар эса кўпроқ зиддиятли формалар касб этади, чунки буржуа жамиятининг А. м. ва Ж. м. вакилларига бўлиниши, ўтмишда бўлгани сингари, унинг синфий структурасига батамом мувофиқ келмайди. Ишчилар синфи билан деҳқонлар тирикчилик манбаларига кўра Ж. м. вакиллари қаторига киради, лекин А. м. вакиллари унинг иши мураккаб аҳволда бўлади. Бир томондан, А. м. вакиллари қаторига ҳуқумрон синфлар киради, уларнинг кўпчилиги (ҳам А., ҳам Ж.) ёлланма меҳнатни эксплуатация қилувчи паразит (текинхўр) табақани ташкил этади, лекин, иккинчи томондан, А. м., асосан алоҳида социал қатлам бўлган *интеллигенциянинг* ишдан иборат бўлади, бу қатлам буржуа жамиятида икки ёқлама мавқени ишғол қилади: у меҳнатқаш синфларга ҳам қарама-қарши туради, ҳам улар билан боғланган бўлади. Унинг ижодий меҳнати натижаларидан буржуазия Ж. м. кишилари устидан ҳуқумронликни кучайтириш учун фойдала-

нади. Айни вақтда кўп сонли интеллигенция ўз меҳнати ҳисобига кун кўради, унинг меҳнати Ж. м. билан бир қаторда капиталистик эксплуатациянинг объекти бўлиб қолади, бу эса уни ишчилар синфи ва деҳқонлар билан яқинлаштиради. Аммо буларнинг ҳаммасидан, А. м. билан Ж. м. ўртасидаги қарама-қаршилик ҳозирги замон капиталистик жамияти учун проблема эмасдир, деган хулоса чиқмайди. Бу проблемани ҳал қилиш ишлаб чиқариш воситаларининг хусусий мулклигини, кишини киши томонидан эксплуатация қилишнинг ҳамма формаларини тугатиш билан, яъни социализм қуриш билан боғлиқдир, чунки социализмда интеллигенция меҳнатининг натижалари бутун жамиятга хизмат қилади. Социализм даврида А. м. билан Ж. м. ўртасидаги антагонистик қарама-қаршиликнинг тугатилиши меҳнатнинг бу турлари ўртасидаги социал-иқтисодий ва б. тафовутларни ҳали бартараф қилмайди. Юқориде кўрсатилган тафовутлар ишлаб чиқарувчи кучлар ривожининг муайян даражасига, социализмнинг иқтисодий етуқлиги ҳамда жамиятнинг маданий тараққиёти даражасига, жумладан турли гурппадаги юмушчиларнинг маданий-техника даражасидаги айирманинг сақланиб қолишига боғлиқдир. Бу эса ўз навбатида интеллигенция социалистик жамиятнинг алоҳида қатлами сифатида мавжуд бўлишини билдиради. Коммунизм қурилиши давомида А. м. билан Ж. м. ўртасидаги муҳим тафовутларни бартараф қила бориш қўшалоқ ягона процессдан иборат. Бир томондан, меҳнат характерининг ўзини ўзгартириш, ишлаб чиқаришни автоматлаштириш ва илгор технологияни жорий қилиш йўли билан меҳнатнинг асосий турлари ўртасидаги социал-иқтисодий тафовутлар бартараф қилинади, иккинчи томондан, меҳнатнинг айни турларининг вакиллари ўртасидаги — ишчилар синфи, деҳқонлар ва интеллигенция ўртасидаги социал-синфий чегаралар орадан кўтарила боради,



Социализм базасидаги илмий-техника революцияси А. м. билан Ж. м. ни янада яқинлаштириш учун зарур моддий шарт-шароитларни тугдиради. Бу революция ўз ишлаб чиқариш фаолиятида ҳар иккала турдаги меҳнатни узвий равишда қўшиб олиб борадиган янги социал типдаги ходимни камол топтириш проблемасини кун тартибига қўймоқда. А. м. билан Ж. м. ўртасида муҳим тафовутларни бартараф қилиш меҳнат-

нинг бу турларидан бирортасини тугатиш деган маънони билдирмайди. Улар энди социал тенгсизлик манбаи бўлмай қолади, чунки меҳнатнинг ҳамма турлари социал жиҳатдан бир хил бўлади: улардан ҳар бири коммунистик жамиятнинг ҳар томонлама ривожланган кишисининг яхлит фаолиятига киради, унинг биринчи ҳаётий эҳтиёжига айланади (*Коммунистик меҳнат, Шахсни ҳар томонлама, яхлит камол топдириш*).



**БАБУЕИЗМ** — 18-асрда Францияда «Тенглар республикаси» учун ягона, бир марказдан бошқариладиган, умуммиллий коммуна учун бошланган революцион ҳаракат. Бу ҳаракат унинг раҳбари ва энг изчил назариятчи Грахх Бабёф (1760—97) номи билан аталган. 1796 йилда Бабёф ва унинг сафдошлари (Буонаротти, *Маршалль*, Антонелль, Дарте, Жермен, Дебон, Лепелетье ва б.) «Тенглар фитнаси»ни ташкил этдилар, бу ташкилот ҳаракатининг чўққиси бўлди. Фитна шош қилиниб, унинг кўп иштирокчилари қамоққа олинди ва жазоланди, Бабёф ва Дарте гильотинада қатл этилди (1797). Б. 18-асрнинг охиридаги революция даврида вужудга келган эксплуатация қилинувчилар, плебейлар иттифоқининг буржуазия билан алоқани узганлигини билдирарди. У пролетариатдан олдинги йўқсиллар табақасининг Франция революциясига қатнашган плебейлар умумий оmmasидан ажралиб чиқа бошлаганлигини сиёсий ва гоявий жиҳатдан акс эттирар эди. Бабёфчилар — 18-асрдаги француз мате-риализмининг, халқ революцияси ҳақидаги *Мелье* идеяларининг, *Мореллинне* «рационалистик» коммунизмининг, француз революцияси энг сўл оқимлари ташкилий ва гоявий тажрибасининг гоявий ворисларидирлар. Б. социалистик идеялар тараққиётида олға қўйилган қадам демек эди, чунки у Франция социалистиксиний тараққиётининг капиталистик муносабатларининг мустаҳкам-ланиши билан боглиқ бўлган янги босқичда пайдо бўлган эди. Бабёфчилар биринчи бўлиб социализмин назариядан революцион ҳаракат практикасига айлантиришга уринган эдилар. Улар келажакдаги «Тенглар республикаси»нинг умумий қондаси билан бир қаторда камбагалларнинг аҳволини яхшилайдиган ва контрре-волюцион кушларининг қаршилигини

бостирадиган тadbirlарни ишлаб чиқдилар. Улар голубона революциядан кейин меҳнаткашлар диктатурасини сақлаб қолиш зарурлиги ҳақидаги идеяни илгарни сурдилар; тарих, бойлар билан камбагаллар, патрицийлар билан плебейлар, хўжайинлар билан хизматкорлар, тўқлар билан очлар ўртасидаги курашдан иборат, деган фикрни айтдилар. Б. тарихий реализм хислатларига эга бўлишига қарамай, у социалистик революциянинг гегемони сифатида пролетариатнинг ролинини очиб кўрсатмаган, фитначилик тактикаси-дан нарига ўтмаган эди, бу ҳам уни утопик социализм сифатида тавсифлайди, ammo шуниси ҳам борки, Бабёф ва унинг сафдошларининг гоявий ва ташкилий мероси социализмининг утопиядан фанга қараб ривожланиши йўлида муқим босқич бўлган эди.

**БАВОСИТАЛИК** — нарсани (тушунчани) унинг бошқа нарсага (тушунчага) муносабатини очиб бериш орқали аниқлаш. Нарсаларнинг хоссалари уларнинг бошқа нарсалар билан ўзаро алоқадорлигида очиб берилади. Фақат бошқа нарсага муносабати орқалигина нарса ўз ҳолида бўлиши ва муайян конкрет нарса сифатида аниқланиши мумкин. Б.— *Гегель* философиясида асосий категориялардан биридир. Бавоситалик билан бевоситалик бирлигининг гегелча талқинидаги чуқур диалектик фаразга В. И. Ленин юксак баҳо берган эди (қ. 29-т., 92-б.). Б. категорияси бевоситалик категорияси билан бирликда нарсаларнинг ялли ўзаро алоқадорлиги фактини уларнинг конкрет аниқлигининг, уларнинг муайян нарсалар таранда мавжудлигининг шартини сифатида ифодалайди.

**БАДЕН МАКТАБИ** — 20-асрнинг бошларида *исоканчиликнинг* нуфузли мактабларидан бири. Бундай ном олишига сабаб шу эдики, Б. м.

таълимотлари профессор *Виндель-банд* ва профессор *Риссерт* томонидан Баден еридаги — Гейдельберг ва Фрейбургдаги ун-тетларда баён қилинарди. Б. м. нинг асосий идеяси — тарих методини табиёт илми методига қарама-қарши қўйишдан иборат; тарих гўё тараққийнинг маданий бойликдан иборат индивидуал фактлари ҳақидаги фан эмиш; табиёт илми таблат ҳодисаларининг такрорланиб турувчи ва умумий қонуниятлари ҳақидаги фан эмиш. Фанларнинг унисиди ҳам, бунисиди ҳам тушунчалар реаликнинг инъикоси эмас, балки унинг априор принципларга бўйсунадиган фикрга айланишидир: у табиёт илмида умумийликни, тарихда индивидуалликни билишга қаратилган. Б. м. Кантга сунган ҳолда, борлиқни ёки мавжудотни воқеликка қарама-қарши қўйишга асосланади. Унинг учун характерли бўлган тарихий қонуниятни инкор этиш қимматдорлар назарияси деб аталган назария билан боғланади. Бу таълимотларни Г. Мюнстерберг (1863—1916), Э. Ласк (1875—1915), эстетикага татбиқан И. Кон (1869—1947) ва Б. Христиансен, социологияга татбиқан эса *Вебер* ривожлантирдилар. Ҳозирги замон немис социологиясида Б. м. идеяларини марксизмга қарама-қарши қўйилган ҳолда ошқора субъективизм ва волюнтаризм руҳида ривожлантирилмоқда. Бу социологиянинг Г.Рдаги вакиллари В. Таймер ва Г. Риттердир.

**БАДИЙ МЕТОД** — борлиқни, реаликни акс эттиришнинг ва инсоннинг оламга бўлган эстетик муносабатларини ифодалашнинг тарихан белгиланган, ўзига хос усули, воқеликни англаб олиш ва қайта ишлаб санъат образларида акс эттириш усули. Б. м. — муайян эстетик *идеали*ни гавдалантириш ва барқарор қилиш воситасидир. Бирон-бир Б. м. нинг характери ва йўналиши, уни татбиқ этиб, кишилар ҳаётини, шахс билан жамиятнинг ўзаро муносабатини ва ҳ. к. бадий образларида акс эттириш меъёри, қобилияти ва

ймконияти инсониятнинг ҳар бир муайян тарихий моментда ривожланишининг социал-сиёсий ва маънавий шарт-шаронтига, бирон-бир синфнинг жамият ҳаётида ўйнайдиган объектив ролига боғлиқдир. Ҳар қандай Б. м. *дунёқараш* билан чамбарчас боғлиқ; бу дунёқараш бадий ижодга ижобий ёки салбий таъсир кўрсатади. Бироқ бу мураккаб, диалектик тарздаги эздиқатли муносабат, мазкур муносабатда (Энгельс Бальзак мисолида кўрсатганидек) санъаткор ўз реалистик методининг кучи туфайли, ўз қарашларининг маҳдудлигини бирор даражада бартараф қилиши мумкин. *Социалистик реализм* сифат жиҳатдан янги Б. м. дир.

**БАДИЙ ОБРАЗ** — объектив воқеликни муайян эстетик идеал нуқтаи назаридан конкрет-ҳиссий, бевосита идрок этиш формасида такрор ҳосил қилишнинг *санъат* учун ўзига хос усули. Б. о. нинг моҳиятини тўри тушунишнинг гносеологик асоси — марксча-ленинча *инъикос* назариясидир. Б. о. нинг бир қанча хусусиятлари борки, бу хусусиятлар уни илмий тушунчалардан, сиёсий идеялардан, ахлоқий принциплардан ва ш. к. лардан фарқ қилдиради. У ҳиссийлик ва мантиқийликнинг, конкретлик ва абстрактликнинг, бевоситалик ва бавоситаликнинг, индивидуаллик ва умумийликнинг, ташқи ва ички ҳолатнинг, қисм ва бутуннинг, ҳодиса ва моҳиятнинг, форма ва мазмуннинг бир-бирига ўтиб турувчи чамбарчас бирлигидан иборат. Бу қарама-қарши томонларнинг моддий воситалар (санъатнинг ҳар бир тури учун ўзига хос моддий воситалар) ёрдамида мужассамланган диалектик бирлиги асосида муайян эстетик идеялар ва ҳис-туйғуларни ифодаловчи образ-характерлар, образ-воқеалар, образ-вазиятлар пайдо бўлади. Б. о. ни яратиш процессида *гасавур*, фантазия, фавкуллода роль ўйнайди.

**БАЗИС ВА УСТҚУРМА** — муайян жамиятнинг иқтисодий-ижтимоий муносабатларининг ва барча бошқа

муносабатларининг алоқадорлигини очиб берадиган тушунчалар. Жамиятнинг иқтисодий структурасини ташкил этувчи *ишлаб чиқариш муносабатларининг* мажмуи Б. деб аталади. «Б.» ва «ишлаб чиқариш муносабатлари» тушунчалари тенг маъноли бўлсалар-да, лекин айнан бир маънодаги тушунчалар эмасдир. «Ишлаб чиқариш муносабатлари» тушунчаси «ишлаб чиқарувчи кучлар» тушунчаси билан нисбатдошдир. «Б.» тушунчаси эса «У.» тушунчаси билан нисбатдошдир. У. га идеялар, ташкилотлар ва муассасалар кирди. Устқурма идеяларга сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, эстетик, диний, фалсафий қарашлар, бошқача қилиб айтганда, *ижтимоий онг формалари* кирди. Ижтимоий онгнинг барча формалари бироп-бир жамиятнинг иқтисодий муносабатларини, иқтисодий структурасини акс эттиради: баъзилари, мас., онгнинг сиёсий ва ҳуқуқий формалари бевосита акс эттиради; баъзилари эса, мас., санъат, философия билвосита акс эттиради. Бу кейинги формалар иқтисодий Б. билан сиёсат ва бошқа воситалар орқали боғлиқдир. Устқурма муносабатлари идеологик муносабатларни (*Идеология*) ўз ичига олади. Кишиларнинг онгига боғлиқ бўлмаган ҳолда вужудга келадиган ишлаб чиқариш муносабатларидан фарqli ўлароқ, идеологик муносабатлар вужудга келишдан олдин онг орқали ўтади. Б. томондан белгиланган устқурма ҳодисалари ўз тараққиётида нисбий мустақилликка эгадир. Ижтимоий онгнинг ҳар бир формаси билан муайян ташкилотлар ва муассасалар боғлиқдир: сиёсий идеялар билан сиёсий партиялар, сиёсий ва ҳуқуқий идеялар билан давлат муассасалари, диний идеялар билан черков ва черков ташкилотлари боғлиқдир ва ҳ. к. Ҳар бир *ижтимоий-иқтисодий формация* муайян Б. га ва унга мувофиқ келадиган У. га эгадир. Қулдорлик, феодал, капиталистик ва коммунистик жамиятларнинг Б. ва у. лари тарихан бир-бирдан фарқ

қилади. Б. ва у. нинг ўзгариши бир ижтимоий-иқтисодий формациянинг иккинчиси билан алмашинуви натижасида юз беради. У. аини формация ичиди ҳам маълум эволюциядан ўтади. Мас., империализмга ўтиш даврида У. нинг ўзгариши реакциянинг кучайиши билан характерланади. Социализм шаронтида сиёсий У. тобора кўпроқ демократлашув томонига қараб ривожланади. Иқтисодий Б. бунёдга келтирган ва унинг инъикоси бўлган. У. пассив, фаолиятсиз бир нарса эмасдир. У тарихий процесда актив роль ўйнаб, унинг ҳамма томонларига, шу жумладан уни вужудга келтирган экономикага таъсир кўрсатиб туради. Хусусий мулкчиликка асосланган жамиятда Б. ва у. антагонистик характерга эгадир. Мас., капиталистик жамиятда буржуазия билан пролетариат ўртасида — бир-бирига душман бўлган бу синфларнинг сиёсий, ахлоқий, фалсафий ва ҳ. к. қарашлари ўртасида қаттиқ идеологик кураш олиб борилмоқда. Синфларга бўлинган жамиятда У. нинг антагонистик табиати турли синфларнинг иқтисодий Б. га бўлган муносабатида уларнинг идеологиялари қарама-қарши роль ўйнашига ҳам сабаб бўлади. Агар капиталистик жамиятда буржуа сиёсий У. си, буржуа идеологияси ва ш. к. капитализмнинг иқтисодий Б. ига актив хизмат қилишга қаратилган бўлса, пролетар идеологияси ва пролетар ташкилотлари капитализмни революцион йўл билан ағдаршига ва унинг иқтисодий асосларини тугатишга қаратилган. Ишлаб чиқариш муносабатлари антагонизмлардан холи бўлган социалистик жамиятдаги на У. социал жиҳатдан тобора яқини бўлиб бормоқда ва умумий мақсадга: социализмнинг иқтисодий Б. ини изчиллик билан такомиллаштиришга ва ривожлантиришга хизмат қилмоқда.

**БАҚУНИН** Михаил Александрович (1814—76)— рус майда буржуа революционери, *анархизмнинг* ва *народникликнинг* идеологи, филосо-

фияда — эклектик. Келиб чиқиши жиҳатидан дворян. 1836—40 йилларда Москвада истиқомат қилиб, *Фихте* ва *Гегелга* қизиққан, Гегелнинг философиясини консерватив руҳда талқин қилган («Гегелнинг гимназиядаги нутқлари. Таржимоннинг сўз бошиси», 1838). 1840 йилдан муҳожирликда бўлиб, *ёш гегелчиларга* қўшилган («Германияда реакция», 1842). Прага ва Дрезденда 1848—49 йиллар революциясига қатнашган. 1851 йилдан қamoқда бўлган; 1857 йилдан Сибирда сургунда бўлган, 1861 йилда сургундан қочган. 60—70-йилларда Фарбий Европада яшаган; *Герцен* ва *Озарев* билан ҳамкорлик қилган; анархистлик қаракатини ташкил этишда актив қатнашган, I Интернационалда Маркс билан курашган ва 1872 йилда Интернационалдан чиқарилган. 70-йиллардаги рус народниклик ҳаракатининг таниқли назарийчилари ва раҳбарларидан бири. Бернда вафот этган. Б. нинг назарияси 60-йилларнинг охирида узил-кесил таркиб топди («Давлатчилик ва анархия», 1873 ва б.). Б., инсониятнинг золими — уйдирма худога таянувчи давлатдир, деган фикрга асосланади. Дин «коллектив жинилик», эзилган омма онгининг айниган маҳсулидир, черков эса «осмон қовоқхонасининг бир хили» бўлиб, унда халқ ўзининг кундалик кулфатини унутишга ҳаракат қилади. Инсониятни «эркинлик салтанатига етказмоқ учун энг аввал давлатни «портлатмоқ» ва ҳокимият принципини халқ ҳаётидан чиқариб ташламоқ керак. Социалистик инстинктларга ва халқ оммасининг, асосан деҳқонлар ва люмпен-пролетарлар оммасининг стихияли революционлиги битмас-туганмаслигига кўр-кўрона ишонган Б., аслда, революцияни тайёрлаш зарурлигини инкор этар, кўпинча революцион авантюраларга берилиб кетарди. У жамият тўғрисидаги илмий назарияни тушунмас эди, пролетариат диктатураси тўғрисидаги марксистик таълимотга қарши чиқарди. Б. нинг анархистик идеялари Россияда 70-

йиллардаги народниклар орасидаги на тарқалиб қолмасдан, иқтисодий жиҳатдан заиф бўлган бошқа мамлакатларда (Италия, Испания ва б.) ҳам анча тарқалган эди. Б. нинг анархистик назарияларини Маркс, Энгельс ва Ленин танқид қилган эдилар.

**БАТУРИН** Пафнутий Сергеевич (тах. 1740—1803) рус маърифатчиси, *деист*; «Янглишлар ва ҳақиқат тўғрисидаги китобнинг тадқиқоти» (1790), «Аравлянлар ҳақида қисқача қисса» (1787) ва б. асарларнинг автори. Б. нинг «Тадқиқот...» фалсафий асари мунозарали бўлиб, унда мистик Сен-Мартеннинг «Янглишлар ва ҳақиқат тўғрисида ёки одамзоднинг билимнинг умумий ибтидосига мурожаати» китобида баён қилинган идеялари таҳлил қилинган. Б. нинг асари Сен-Мартеннинг мазкур китобини ўзларини гоёвий қуроли қилиб олган масонларнинг диний-мистик таълимоти танқид қилинган деярли бирдан-бир асар эди. Б. ўз замонасидаги табиёт-илмий эришган ютуқларга таяниб, табиат ҳодисаларига материалистик изоҳ беради, космогонияда геліоцентризм гоёларини, материя ва ҳаракатнинг сақланиш қонунини қаттиқ туриб ёқларди, материалистик билиш назариясини ҳимоя қилиб, кузатишга ва тажриба маълумотларига катта ўрин беради. Б. мистикларнинг «гайри жисмий субстанция» ёки предмет оламнинг «руҳий ибтидолари» ҳақидаги таълимотини рад қилди. Б. нинг материализми метафизик характерга эга бўлиб, деистик формада юзага чиқарди. Б. маорифни, табиёт фанларини ривожлантиришни, «яхши» қонунчиликини ва гуманизмни ёқлаб сўзларди.

**БАУМГАРТЕН** Александр Готтлиб (1714—62) — немис философи, *Вольф* ва *Лейбницнинг* издоши. «Поэтик асарга доир баъзи масалалар тўғрисида фалсафий ўйлар» (1735) деган асарида биринчи марта «эстетика» терминини киритди ва бу термин билан ҳиссий билиш фанини белгилади. Унинг фикрича, ҳиссий

билиш гўзаллиқни пайқаб, уни яра-тади ва санъат образларида, логика-нинг қарама-қаршилигида, яъни фа-росатли бўлиш ҳақидаги фанда ифодаланади. Ҳиссий билиш масала-ларига Б. «Эстетика» асарини бағиш-лади ва лекин бу асар тугалланмай қолди (1-т. 1750 йилда, 2-т. 1758 йилда босилб чиқди). Б. фан сифа-тидаги эстетиканинг асосчиси эмас-дир, лекин у киритган «эстетика» тушунчаси эстетик фикр тараққиёти-нинг талабларига мувофиқ келарди ва шунинг учун кенг тарқалган эди.

**БАХОФЕН** Иоганн Якоб (1815—87)—швейцариялик ҳуқуқ ва дин тарихчиси. Узининг «Она ҳуқуқи» деган асарида (1861) Б. оила тари-хини, айниқса оналик проблемалари-ни ўрганишга асос солди. Аммо идеалистик дунёқараши унга оила — эру хотинлик муносабатлари риво-жининг ҳақиқий негизларини очиб беришга ҳалақит етказди. Диний тасаввурлар эволюциясини Б. тарих-нинг ҳаракатлантирувчи кучи деб ҳисобларди. Энгельс Б. нинг қараш-ларига ҳар томонлама баҳо берган («*Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши*»).

**БАҲОНА** — ташқи, кўпинча тасоди-фий, воқеа, вазият бўлиб, у бошқа воқеаларнинг бошланиши учун ун-довчи туртки беради. Б. сабабдан фарқ қилади, чунки у бошқа воқеа-лар, ҳаракатлар (натижалар)нинг заруран бошланиши билан боғлиқ бўлмаган энг хилма-хил фактлардан иборат бўлиши мумкин (*Сабабият*). Б. бирон-бир муҳим ҳодисани фақат шунинг учун юзага келтириши мум-кинки, бу ҳодиса тараққиётнинг қо-нуниятли, зарурий бориши билан тайёрлаб қўйилган бўлади.

**БЕБЕЛЬ** Август (1840—1913)— пе-мис с.-д. партиясининг асосчилари-дан бири, марксизмнинг таниқли пропагандаисти ва назарийчиси, Б. назарий қизиқишларининг марка-зи — тарихий материализмдир. Б. нинг аёллар масаласи юзасидан қилган тадқиқоти айниқса қиммат-лидир. «Аёллар ва социализм» деган

асарида (1879) у аёлларнинг аҳволи пировард ҳисобда ижтимоий муноса-батларга боғлиқ эканлигини кўрсат-ди. Хусусий мулкнинг пайдо бўл-ши — «аёлларни камситишнинг ва ҳатто уларга нафрат билан қараш-нинг» бошланишидир. Шу сабабли аёлларни озодликка чиқариш.— экс-плуатацияни ва социал зулмни ту-гатиш проблемасининг бир қисмидир. Б. буржуа идеологиясига қарши тинмай кураш олиб борди, *маъту-чиликни* танқид қилди, идеализмни ва динни чуқур танқид қилди, бу икка-ласи нчдан муштарак эканлигини кўрсатди. Б. нинг пролетариат интер-национализмининг ёқлаб, миллатчилик-ка ва шовинизмга қарши чиқишлари катта аҳамиятга эга эди. *Бернштейн-нинг* қарашлари пролетариатга тўб-дан душман эканлигини у биринчи-лар қаторида тушунган ва *ревизио-низмни* танқид қилиб чиққан эди. Гарчи Б. да баъзи хато фикрлар ва тактик хатолар бўлган бўлсада, унинг назарий ва амалий фаолияти ишчилар синфининг социал зулмни тугатиш учун олиб борган кураши-да ғоят катта аҳамиятга эга эди.

**БЕВОСИТА БИЛИМ** ёки *интуи-ция* — исбот ёрдамсиз олинган би-лим, фақат тажриба маълумотлари билан эмас, балки мантиқий муҳо-кама билан ҳам ҳаминша воситалан-ган *дискурсив*, ёки намоёншкорона билимдан фарқли ўлароқ, ҳақиқат-ни бевосита мушоҳада этиш. Билиш назариясининг ривожланишида Б. б. нинг икки турининг: ҳиссий ва ин-теллектуал турларининг (ҳиссий ин-туция ва интеллектуал интуция) тафовути пайдо бўлиб, бу турлар метафизик таълимотларда бир-бирига кескин қарама-қарши қилиб қўйилди. *Кантдан* илгари ҳиссий Б. б. ҳаминша ўз манбага кўра тажри-бавий билим деб қараларди. Кант-нинг даъвосича, тажрибадан келиб чиқадиган Б. б. дан ташқари гўё ҳиссий Б. б. нинг ҳар қандай тажри-бадан олдин келадиган (априор) формалари (макон ва замон) ҳам мавжуд эмис. Инсон ақли учун интеллектуал интуциянинг мумкин-

лигини Кант радд этардию, лекин унинг инсон ақлига қараганда юқорироқ ақл учун мумкинлигини эътироф қиларди. Яқоби Б. б. ни «билимнинг олий тури ҳисобларди; У «ҳиссиёт»ни, кейинги асарларида эса «ақл»ни шундай «билимнинг органи деб ҳисобларди. Қадимги замонда Платон, Плотин, 17-асрда рационалистлардан Декарт, Спиноза, Лейбниц, 18-асрнинг охири—19-асрнинг бошларида немис идеалистлари ва романтизм филозофларидан И. Г. Фихте, Шеллинг, Фр. Шлегель, 20-асрда Э. Гуссерль интеллектуал Б. б. ни эътироф қилган эдилар. Интеллектуал интуиция деганда улар ақлнинг ҳақиқатни «ақл кўзи билан кўриш ва кўрганга ҳам тўғридан-тўғри, исбот востасисиз «кўриш» қобилиятини тушунарди; мас., теометрия аксиомалари шундай ҳақиқатлар ҳисобланарди. 20-асрда теометриянинг формалистик йўналишида аксиомаларни таърифлар билан айнан бирдай қилиб қўйган ва уларни бевосита кўз билан кўриш-ликдан маҳрум қилган қараш пайдо бўлди. Гегель ўзидан олдинги Б. б. назарияларини диалектик назариялар деб таъкид қилди. У Б. б. да бевосита ва бевосита билимнинг бирлигини кўрарди. Аммо Гегель ривожланаётган тафаккурнинг ўзини хато равишда бу бирликнинг асоси деб ҳисобларди. Диалектик материализм бевосита ва бевосита билимнинг бирлиги асосини моддий практиканинг ривожланишида деб билади: практика ва унинг сабаби билан юзага келган тафаккур восита бўлган ҳақиқатлар — қайта-қайта тақрор ҳосил қилиниши туфайли — бевосита-нишончли ҳақиқатлар бўлиб қолади.

**БЕВОСИТА ХУЛОСА ЧИҚАРИШ-ЛАР** — мантикий хулосалар чиқариш бўлиб, уларда хулоса бевосита фақат бир асосдан келиб чиқади. Б. х. ч. га мантикий квадрат юзасидан чиқариладиган хулосалар, мантикий эга билан кесимнинг ўзини алмаштирилиши, бир шаклдан иккинчи шаклга айлантириш ва б.

киради. Б. х. ч. икки ёки ундан кўп асосга эга бўлган воситали хулоса чиқаришларга қарама-қарши қилиб қўйилади.

**БЕГОНАЛАШИШ** — бу тушунча, биринчидан, инсон фаолияти маҳсулларининг (ҳам амалий фаолият маҳсуллари — меҳнат маҳсуллари, ипу, ижтимоий муносабатлар ва ҳ. к., ҳам назарий фаолият маҳсулларининг), шунингдек инсоннинг хусусиятлари ва қобилиятларининг кишиларга боғлиқ бўлмаган ва улар устидан ҳукмронлик қиладиган қандайдир бир нарсага айланиш процесси ва натижаларини, иккинчидан, бирон-бир ҳодисалар ва муносабатларнинг уларнинг асли ҳолатидан бошқача бир нарсага айланишини, кишилар онгида уларнинг реал ҳаётий муносабатлари бузук шаклга кирганлигини характерлайди. Б. идеалистнинг манбаларини француз (Руссо) ва немис (Гете, Шиллер) маърифати вакилларидан топиш мумкин. Обьектив равишда бу идея хусусий мулкчилик муносабатларининг антигуманистик характерига қарши норозиликни ифодаларди. Б. проблемаси кейин немис классик философиясида ишлаб чиқилди. Фихтедаёқ предметни «Мен-мас» соф «Мен» деб фарз қилиш Б. сифатида юзага келади. Б.нинг идеалистик шарҳини энг тўлиқ равишда Гегель ривожлантирди, унда бутун объектив олам «бегоналашган руҳ» сифатида юзага келади. Гегелнинг фикрича, тараққиётнинг вазифаси — билиш процессида бу Б. ни олиб ташлашдан иборат. Шу билан бирга Гегелнинг Б. тушунчасида антагонистик жамият шаронтида меҳнатнинг баъзи хусусиятлари тўғрисида оқилона фаразлар бор. Фейербах динни инсон моҳиятининг Б. и деб, идеализмни эса ақлнинг Б. и деб қарарди. Бироқ Б. ни фақат онг ҳодисаларидан иборат қилиб қўйгач, Фейербах уни тузатишнинг реал йўлларини тополмади, чунки уларни фақат назарий танқидда кўрарди. Ҳозирги замон буржуа философиясида, шу-чингдек ревизионистик адабиётда Б.

тақдирга ёзилган муқаррар ҳодиса деб тавсифланади, бу ҳодиса ё техникавий ва илмий тараққиётдан, ёки инсон фаолиятининг ғайри тарихий хусусиятларидан келиб чиққан эмиш. Бундай концепциянинг назарий асоси Б. ни предметлашшиш (*Предметлашиш ва предметликдан чиқиш*) билан тенглаштиришдан иборат, ўзининг социал моҳияти жиҳатидан эса бу концепция маддоҳлик вазибаларини бажармоқда. Маркс «1844 йилги иқтисодий-фалсафий қўл ёзмаларда», «Немис идеологияси»да ва 1857—59 йиллардаги иқтисодий қўлёзмаларда Б. ни анализ қилишга айниқса катта эътибор бераркан, у Б. жамият тараққиёти муайян босқичининг зиддиятларини ифодалашга асосланиб иш қўради. Б. антагонистик *меҳнат тақсимотидан* вужудга келган бўлиб, хусусий мулк билан боғлиқдир. Бундай шаронгда ижтимоий муносабатлар стихияли равишда шаклланади, кишиларнинг назорати остидан чиқади, фаолиятнинг натижалари ва маҳсуллари эса индивидлардан ва социал группалардан бегоналашиб, ё бошқа кишилар томонидан, ёки ғайри табиий кучлар томонидан пеш қилинган нарсалар сифатида юзага келади. Маркснинг диққат марказида меҳнатнинг Б. ини анализ қилиш туради, бу анализ ёрдами билан у капиталистик муносабатлар системасини ва пролетариатнинг аҳволини тавсифлаб беради. Меҳнатнинг Б. ини бошқа барча Б. формаларининг, шу жумладан идеологик формаларининг асоси сифатида эътироф этиш бузуқ, сохта онгни реал ижтимоий ҳаёт зиддиятларининг натижаси деб тушуниш имкониятини берди. Шундай қилиб, назариянинг практикага қарамлиги аниқланди ва шу асосда философия қайтадан тузилди. Айни вақтда Маркс Б.—ни жамиятти коммунистик асосда қайта қуриш йўли билан тугатиш вазифасини асослаб берди. Кейинчалик ўзининг классик асарларида («Капитал»да) Маркс Б. нинг аспектарини узвий бўлақларга бўлиб, капитализм

ижтимоий муносабатлари бутун системасининг ишлаши ва ривожланишини анализ қилиш учун бу категориянинг методологик ролини асослаб беради (*Фетишизм*).

**БЕДИЛ** Мирзо Абдул Қодир (1644—1721)— Ҳиндистонда яшаб ижод этган Шарқнинг машҳур шоир-мутафаккири, чуқур фалсафий мазмундаги шеърлар ва 20 босма вараққа яқин насрий асарлар ёзиб қолдирган. Унинг «Куллиётги»—«Ирфон», «Чор унсур», «Ишорат ва ҳикоёт», «Нукот» каби 16 мустақил асарни ўз ичига олади. Б. оламнинг бирлиги, моддийлиги, йўқолмаслиги ва абадийлиги ҳақидаги фикрини ҳимоя қилади. Турли нарсалар, конкрет ҳодисалар вужудга келиб, ўзгариб йўқ бўлиб туради, лекин табиат абадийдир, мода, табиат турли шаклларда — рангларда мавжуд бўлади, у доимо ҳаракатда, мавжудотнинг асосида 4 моддий унсур (элемент)— тупроқ, сув, олов, ҳаво ётади ва улар турлича таркибда қўшилиб, конкрет предметларни ташкил этадилар. Жисмларда элементларнинг таркибий ўзгариши зарурият асосида юз беради, ҳар қандай ўзгариш сабаб-оқибат принципига бўйсунди. Б. сезги ва айниқса ақлнинг билувчилик қудратини алоҳида таъкидлабди, илмни билишнинг ва ҳақиқатни аниқлашнинг қалити, деб билади. Б. нинг фалсафий қарашлари материалистик гоаяларга бойдир, диний тасаввурларни, тақдирга ишонини танқид қилади. Ижтимоий қарашларда Б. жамиятнинг синфий табақаланишини, бой ва меҳнаткашлар манфаатининг зид эканлигини тушуниш даражасига кўтарибди, зolimларни адолатсизликда, зулмда айблади, ижтимоий тараққиётда илм-фалсафанинг ролига юқори баҳо берди, меҳнат аҳлига хайрихоҳлик билдирди, ҳунар эгалашини тарғиб қилди.

**БЕЙЛЬ** Пьер (1647—1706)— публицист, философ-скептик, француз маърифатпарварлигининг илк намояндаларидан бири; Седан академияси ва Роттердам ун-тетининг про-



фессори бўлган. Б. католицизмга қарши мунозара бошлаб, сўнгра ҳар қандай диндан воз кечган ва диний эркинликни тарғиб қилган. Гарчи Б. ўзи атеист бўлмаса-да, лекин унинг диний индифферентизмини (динга лоқайдлигини) Вольтер нозик нуктадонлик билан пайқаган ва, агар Б. ўзи динга ишонмовчи бўлмаса-да, лекин бошқаларни динга ишонмовчи қилади, деган. Б. шунингдек христианлик таълимотини мажусийлик мифологиясининг кўринишларидан бири деб танқид қилишни бошлаб берган. Декартнинг шаккоклигига бориб тақаладиган ва Маркс ибораси билан айтганда, ҳар қандай метафизикага ва илоҳиётга ишонишга пугур этказган *скептицизм* унинг танқидий далил исботининг асосини ташкил этарди. Б., эстетик проблемаларни дин билан боғлаш ярамайдиган, улар табиий ақл нукта назаридан олиб қаралмоғи лозим, деган фикрни айтган эди. У ёлғиз атеистлар жамияти мавжуд бўлиши мумкинлигини исботлаган эди. Б. ўз асарлари билан (улардан асосийси — «Тарихий ва танқидий лугат», 1695) 18-асрдаги француз материализми учун замин ҳозирлади.

БЕЛГИ — моддий ҳиссий равишда гидрок этиладиган предмет, воқеа ёки ҳаракат бўлиб, бу ҳаракат библишда кўрсатмалар, ишоралар сифатида ёки бошқа предмет, воқеа, амал ва субъектив тузилманинг вакили сифатида юзага келади. Б. тушунчасининг анализи философия, логика, лингвистика, психология ва ҳ. к. да муҳим ўрин тутарди. Антик философлар (*Платон, Аристотель, стоиклар*), 17—18-асрларнинг мутафакирлари (*Локк, Лейбниц, Кондильяк*) Б. нинг гносеологик функцияларини қараб чиқишга катта эътибор берган эдилар. 19-асрда лингвистика ва *математик логика* Б. ни тадқиқ қилишга янги моментлар киритди. Сўнгги вақтда Б. ҳақида махсус фан-семиотика вужудга келди (*Пирс, Соссюр, Ч. Моррис*, ҳозирги замон структурализмининг вакиллари). Махсус социал ситуация-

лар (яъни белги ситуациялари) нинг ажратилиши биринчи даражали аҳамиятга эгадир, чунки бу ситуацияларда Б. дан фойдаланилади. Бу хилдаги ситуациялар *нутқ (тил)* нинг ва *тафаккурнинг* қарор топиши билан чамбарчас боғлиқдир. Б. одатда тил ва ғайри тил белгиларга бўлинади; ғайри тил белгилар ҳам ўз навбатида белги-копиялар, белги-аломатлар, белги-сигналларга ва ҳ. к. бўлинади. Б. нинг *информация* узатиш процесси билан алоқаси фақулдада муҳимдир. Б. нинг таърифидан унинг энг муҳим хусусияти келиб чиқади: бирор моддий объектдан иборат бўлган Б. бошқа бирор нарсани белгилаш учун хизмат қилади; шунга кўра, Б. нинг маъносини — предмет (объектни билдирадиган) маъносини ҳам, мазмун маъносини (белгиланган объектнинг образи) ҳам ва экспрессив маъносини (Б. нинг ҳиссиёт ёрдами билан ифодаланадиган маъносини ва ҳ. к.) ҳам аниқламасдан туриб, Б. ни тушуниш мумкин эмас (*Маъно ва мазмун*). Семиотикада белгиларнинг бир-бирига муносабатлари (синтаксис), белгиларнинг улар билан белгиланадиган нарсаларга муносабатлари (семантика) ва белгилардан фойдаланувчининг у ишлатадиган белги системаларига муносабатлари (прагматика) бир-бирдан фарқ қилиб қаралади. Формаллаштирилган белги системаларининг математик логика ва *метематика* доирасида ўтказиладиган тадқиқоти Б. назариясини яратиш учун катта аҳамиятга эгадир. Юқорнда кўрсатилган барча соҳаларда жадал иш олиб борилаётганлигига қарамай, Б. нинг ҳозирги замондаги синтетик концепциялари етарли даражада қаноатлантирмаётир. Бунинг сабаби аввало шуки, Б. мураккаб структур тузилмаларга оид бўлиб, бу тузилмаларни тадқиқ қилиш методлари ҳали ҳозирча етарли даражада ишлаб чиқилган эмасдир. Б. нинг синтетик назариясини тузиш вазифасини унинг айрим томонларини тадқиқ қилиш йўли билан ҳал этиб бўлмай-

ди. Бинобарин, кўпдан-кўп белги системаларининг, биринчи галда табиий тилларни шжудга келтирувчи ижтимоий-ишлаб чиқарш фаолиятни структураси ва функцияларини батафсил анализ қилиш зарур. Белги системаларининг тадқиқ қилиш қўйидагиларини ўз ичига олади: 1) улар билан бажариладиган амалларни аниқлаш; 2) Б. билан инсон фаолиятининг бошқа элементлари ўртасида ўрнатилдиган алоқаларни тасвирлаш ва тавсифлаш; 3) шу алоқалар туфайли Б. да пайдо бўладиган хоссалар-функцияларни тасвирлаш. Ана шу компонентларнинг ҳаммасини қайд қилиш натижасида Б. нинг маъноси таркиб топади.

**БЕЛИНСКИЙ** Виссарион Григорьевич (1811—48)— рус революцион демократи, адабий танқидчи, рус реалистик эстетикасининг асосчиси. Б. — рус озодлик ҳаракатида рзочинелар томонидан дворянларни батамом суриб чиқаришни бошлаб берган киши. Свеаборгда врач овласида тутилган. 1829 йилдан бошлаб Москва ун-тетининг филология бўлимида ўқиди ва 1832 йилда ун-тетдан чиқарилди. 1833 йилдан «Телескоп» журналининг ходими, бу журналга илова қилиб чиқариладиган «Молва»да Б. нинг «Адабий орзулар» деган биринчи йирик мақоласи босилиб чиқди (1834). Унинг ўзи редакторлик қилган «Московский наблюдатель» журналида мақолаларни босилиб турди (1838—39). 1839 йилнинг охиридан бошлаб Петербургда истиқомат қилди ва «Отечественные записки» журналида адабий-танқидий бўлимини бошқарди, 1846 йилдан бошлаб «Современник» журналининг танқидий бўлимига бошчилик қилди. Петербургда сил касалидан вафот этди. Б. нинг гоёвий ижоди шундай бир даврга тўғри келадикки, бу даврда илгор рус ижтимоий фикри (декабризм сабоқларидан хулоса чиқариб) самодержавие ва крепостникликка қарши курашининг янги йўлларини ҳали эндигина излай бошлаган, ижтимоий тараққиётнинг илмий назариясини

излаб топишга киришган эди. Бу ҳол Б. гоёвий эволюциясининг фақулудда мураккаб ва жадал тус олишига сабаб бўлди. 40-йилларда Б. деҳқонларнинг кайфиятларини акс эттирган революцион демократизмга, социализм, атензм ва материализм гоёларига ўтади. Ана шу йўлда Б. га 19-асрнинг фалсафий ва социал-сиёсий таълимотларига: Фихте ва Шеллинг, Гегель ва Фейербах, ёш гегелчилар, француз социал-утопистлари ва ёш Маркснинг таълимотларига ўз муносабатини белгилаб олишга тўғри келди. Б. фалсафий трактатлар ёзган эмас, лекин унинг бирон каттароқ мақоласи йўқки, унда фалсафий масалалар ўз ифодасини топмаган бўлсин. Бир вақтлар (1837—39) Гегель философиясига жуда берилиб кетган Б. унинг «воқеий нарсаларнинг ҳаммаси оқилонадир» деган қондасини сиёсий консерватизм руҳида, воқелик билан муроса қилиш идеяси сифатида талқин қилади. Лекин ҳатто шу даврда ҳам, яъни Б. нинг умри тугаётган, ақлга хилоф бўлган нарсаларнинг ҳаммасини инкор қилиш идеяларини ва уларга қарши кураш принципини илгари суриши билан таомланган даврда ҳам, унинг гоёвий изланишларининг асосий тенденцияси жамият ва инсон ҳаёти қандай қонунларга бўйсуншини тушунишга интилишдан иборат эди. 40-йилларнинг бошларига Б. материализм позицияларига ўтади. Моддийлик билан идеявийликнинг бирлиги масаласини қараб чиққанда Б. «руҳийлик» «физикавийликнинг фаолиятдан бошқа нарса эмасдир» деб исбот қилади. Шу билан бирга у инсоннинг муҳит билан ўзаро таъсири процессида онгнинг актив роль ўйнашини кўрсатади. Гегель системасининг консерватизмининг танқид қилар экан, Б. унинг диалектикасида илмий тадқиқот методига ва революцион ҳаракатга асос солинганлигини, унда чинакам тарих философияси куртаги борлигини кўради. Объектив қонуният идеясини Б. кишилар фаолиятининг

мажмун орқали йўл очиб борадиган ва, жумладан, буюк шахсларнинг ишларида ўз ифодасини топадиган ижтимоий тараққиётнинг зарурият идеяси сифатида конкретлаштирди. Бу, Б. нинг марказий идеяларидан бири бўлиб, бу идея унинг рус тарихи проблемаларини (Петр. I: ва бошқаларнинг ролини) қараб чиқиш усулига, мазкур идеянинг жаҳон тарихи процесслари билан ўзаро муносабатига асос бўлди, бу идея шунингдек идеал билан воқеликнинг ўзаро муносабати проблемаларини Б. томонидан талқин этилишига омил бўлди. Б. «бойлар ҳам, камбагаллар ҳам, подшолар ҳам, фуқаролар ҳам бўлмайдиган ва лекин биродарлар, одамлар бўладиган» чинакам адолатли жамиятнинг социалистик идеалини табриклар билан бирга Ғарбий Европадаги баъзи социалистларнинг реформаторлик лойиҳаларига скептикларча шубҳа билан қарарди: У, янги жамият зўрлик билан тўнтаришлар қилмасдан, қон тўкилмасдан туриб, «замон равиши билан» қарор топиши мумкин бўлмаса керак, деб фараз қиларди; бироқ унинг ўзи ҳар ҳолда социализмнинг муқаррарлигини илмий асослашга киришмаган эди. Б. нинг келажак ахлоқининг асослари сифатида дастлабки христианлик идеяларига мурожаат қилиши ҳам шунга боғлиқ эди. Б. буржуа тартибларининг ўрта аср тартибларига нисбатан прогрессивлигини этироф қиларди ва патриархал-крепостниклик ҳаёт формаларини (биринчи галда крепостнойлик ҳуқуқини) тугатиш, бир қанча буржуа-демократик реформалар ўтказиш — Россияда ижтимоий ўзгаришларнинг энг яқин вазифаси, деб қисобларди: Ана шунга асосланиб, Б. революцион маърифатчилик нуқтан назаридан туриб, «расмий халқчилар»нинг орқага қайтувчилик ғояларига қарши шафқатсиз кураш олиб борган; славянофилларнинг Россиянинг патриархал ўтмишини идеаллаштириб кўрсатишларини масхара қилиб кулган, турли хилдаги либерал ва ре-

волюцион-утопик ҳаёлларни. (Бакунин билан мунозара) қаттиқ танқид қилган эди. Б. нинг Гоголга ёзган хати (1847 йил июль) унинг революцион демократизмнинг чўққиси, унинг маънавий пасияти эди: ва бу хат 19-асрда Россиянинг цензурасиз демократик матбуотининг энг яхши асарларидан бири эди. Б. нинг эстетик муҳокамалари ҳам историзм (тарихийлик) идеяси билан суғорилган. Санъатнинг моҳияти ва ўзига хос хусусиятини воқеликни унинг типик хислатлари билан такрор қилишдан ибрат, деб билган Б. реакцион романтизмга, декадентлик белетристикасига. («риторизм»га)

кескин қарши чиқди, Пушкин ижодидаги реализм принципларини ва Гоголь бошчилик қилган «натурал мактаб» принципларини пропаганда қилди. Б. санъатда халқчиллик ва реализм тушунчаларининг алоқадорлигини кўрсатиб, адабиётнинг ижтимоий аҳамияти гўё маърифатли «жамият» билан халқ оммаси ўртадаги жарликни бартараф қилишга боғлиқ эканлиги ҳақидаги, «Замонавийликка», яъни ҳақиқий санъаткорнинг ажралмас сифати бўлиши тараққиётга «хайрихоҳлик билан қараш» ҳақидаги энг муҳим қондаларни илғари сурди; Б. нинг санъатга бўлган қарашлари эстетиканинг ривожланишида катта роль ўйнади. ...

**БЕЛЛЕРС** Жон. (1654—1725) — инглиз майда буржуа утописти, филантроп, экономист, қийматнинг меҳнат назарияси салафларидан бири. Меркантилистларга қарама-қарши ўлароқ, Б. меҳнат унумдорлигини ошириш ва ишлаб чиқаришнинг мавжуд усулини ўзгартиш зарурлигини таъкидлаб кўрсатган эди. Кооперация принципини биринчилар қаторида илғари сурган эди: «...Ишлаб чиқариш колледжларининг тузилиши ҳақида таклифлар» деган асарида (1695) у ишлаб чиқариш воситаларига коллектив эгаллик қилишга ва меҳнатни «меҳнат қилмаган киши овқат емайди» принципига мувофиқ оқилона ташиқил этишга асосланган ишлаб чиқариш кооперацияси пла-

нини кенг баён қилган эди. Б. социал страхования ва меҳнат тарбияси зарурлигини таъкидлаб кўрсатган эди.

**БЕНИҲОЯЛИК ВА НИҲОЯЛИ.**—объектив оламнинг ўзаро чамбарчас боғлиқ бўлган қарама-қарши томонларини ифодаловчи категориялар. Чунинчи, мас., чексиз ошиб (камайиб) ўзгарувчи миқдор бениҳоя миқдор деб аталади, бу миқдор олдиндан берилган ҳар қанча ва ҳар қандай катта (кичик) миқдордан каттароқ (кичикроқ) бўла олади ва бўла беради; ниҳояли миқдор шундай муайян миқдордан иборатки, унга нисбатан бошқа, каттароқ (кичикроқ) муайян миқдорни кўрсатиш мумкин. Объектив оламга татибқан Б. қуйидагиларни характерлайди: 1) оламнинг маконда мавжудлигини, барча моддий система-ларнинг принципал нобиқиқлигини; 2) оламнинг замонда мавжудлигини, материяни яратиш ва йўқ қилиб бўлмаслигини, унинг борлиги абадийлигини; 3) материянинг теранликда миқдор жиҳатдан битмас-туганмаслигини, унинг хоссалари, ўзаро алоқалари, бориқ формалари ва ривожланиш тенденциялари бениҳоя хилма-хиллигини; материянинг тузрилиши сифат жиҳатдан бир хил эмаслигини, материянинг структур тузилишининг беҳисоб кўпдан-кўп сифат жиҳатдан турлича даражалари мавжудлигини ва бу даражаларнинг ҳар бирида материя турлича ўзига хос хусусиятларга эга бўлишини ва турли қонуниятларга бўйсунушини. Н.—Б. нинг инкоридир, лекин ҳар қандай ниҳояли объект Б. нинг юз бериш формасидир. Ниҳояли объект мавжуд муайян сифат тарзида чекланган замончида мавжуддир. Аммо уни ташкил этувчи материяни яратиш ва йўқ қилиб бўлмайди, у бениҳоя мавжудликка эга бўлиб, фақат бир хилдаги формалардан иккинчи хилдаги формаларга айланиб туради. Муайян жисмнинг мавжудлигини коинотнинг ҳар қандай, истаган даражада узоқлашган соҳаларида кўриш мумкин,

бу жисм томонидан бошқа жисмлар билан ўзаро таъсир процессида яратиладиган моддий нурланишлар мазкур соҳаларга киришга қодирдир. Шундай қилиб, Б. сон-саноксиз кўп ниҳояли предметлар ва ҳодисалардан таркиб топиши сингара, Н. ҳам Б. ни ўз ичига олади. Б. ва н. нинг зиддиятли бирлиги Б. ни билишга имкон беради, тўғри, шуниси ҳам борки, амалий фаолият ва билишнинг ҳар бир ҳаракатида инсон фақат ниҳояли нарсалар ва процесслар билан иш кўради. Бироқ ҳар бир ниҳояли нарсада ёки ҳодисада Б. мавжуд бўлиши ёки юз бериши сабабли, «табиатни ҳар қандай ҳақиқий билиш — абадий, бениҳоя нарсани билишдир...» (К. Маркс ва Ф. Энгельс. 20-т., 549-б.) (шунингдек қ. *Мужмал бениҳоялик, Абадийлик*).

**БЕНТАМ** Иеремия (1748—1832)—инглиз ахлоқшуноси ва ҳуқуқшуноси. Узининг этика назариясида Б. хатти-ҳаракат боисларини хурсандлик ва азоб чекишдан иборат қилиб, ахлоқийликни эса хатти-ҳаракатнинг фойдалилигидан иборат қилиб кўяди (*Утилитаризм*). Б. нинг фикрича, ахлоқийлик бирон-бир хатти-ҳаракат натижасида ҳосил қилинган хурсандлик ва азоб-уқубатларнинг баланси сифатида математик тарзда ҳисоблаб чиқиши мумкин. Ахлоқийликни тушунишдаги метафизиклик ва механицизм («ахлоқий арифметика») Б. да капиталистик жамиятни очиқдан-очиқ кўкларга кўтариб мақташ билан кўшилиб кетган эди, чунки у «энг кўп кишилар учун энг кўп бахт» таъминлаб бериш (*сальтуризм* принципи) воситаси билан хусусий манфаатни қондиришни («эгоизм принципи») эълон қилган эди. У *табиий ҳуқуқ* назариясини танқид қилган эди. Б. худо тушунчасини ердаги ҳукмдорларга ўхшатиб тузадиган «табиий дин»ни инкор этиб, «каромат дини»ни ёқлаб чиққан эди. Б. билиш назариясида — номиналист. Унинг логикага оид қўлёзмаларида *предикатни квантификациялаш* идеяси бор бўлиб, бу идея назариясини

кейин Буль ва Гамилтон ифодалаб берган эдилар. Асосий асари: «Деонтология ёки ахлоқ ҳақидаги фан» (1834).

**БЕРГСОН** Анри (1858—1941)— франдуз идеалист философи, *интуитивизм* намояндаси. 1900 йилдан Коллеж де Франс профессори, 1914 йилдан Франция академиясининг аъзоси. Б. идеализмининг марказий тушунчаси — «соф», яъни номоддий («замон»дан фарқли ўлароқ) «давомийлик»дир — бутун мавжудотнинг бош негизидир. Материя, замон, ҳаракат «давомийлик»нинг бизнинг тасаввуримизда кўринишларининг турли формаларидир. «Давомийлик»ни билиш фақат интуицияга муяссар бўлади, интуиция эса англаб бўлмайдиган, бевосита «кўриш», «пайқаш» тарзида тушунилади ва унда билиш амалиёти воқеликни туғдирувчи амалиёт билан мослашиб тушади». Диалектикага Б. ўзининг «ижодий эволюция» ҳақидаги талимотини, яъни биологик идеализмдан (*витализм*) ўзлаштириб олинган тушунчаларни универсallasштиришга асосланган талимотини қарама-қарши қилиб қўяди. Б. жамиятга бўлган қарашларида синфий ҳукмронликни ва итоат қилишни оқлаб кўрсатиб, буни «табиий» ҳолат деб, урушни эса муқаррар суратда юз берадиган «табиат қонуни» деб ҳисобларди. Б. нинг философияси империализм давридаги буржуа идеологияси учун характерли бўлган иррационализмнинг яққол ифодасидир. Асосий асарлари: «Онгнинг бевосита маълумотлари» (1889), «Материя ва зеҳн» (1896), «Ижодий эволюция» (1907), «Ахлоқ ва диннинг икки манбаи» (1932).

**БЕРДЯЕВ** Николай Александрович (1874—1948)— рус буржуа мистик философи, экзистенциалист, «янги христианлик» деб аталадиган оқимнинг асосчиси, *вехичилик* идеологи. Уз фаолиятини «легал марксизм»дан бошлаган, 1905 йилга келганда Б. нинг марксизмга «танқидий муносабати» бориб-бориб очиқ контрреволюционликка айланади, неокантчи-

ликка берилиб кетиши эса *худоиловчиликка*, мистикага айланиб кетади. Озодлик учун олиб бориладиган синфий курашга Б. диний мистика йўлларида шахснинг «ички», руҳий» озодлигини қарама-қарши қилиб қўяди («Эркинлик философияси», 1911; «Ижоднинг маъноси», 1916; ва б.). Октябрь революциясидан кейин Б. (муҳожирлик чоғидаёқ) иккиланиб юрган интеллигенцияни марксизмдан йироқлатишга уриниб такомиллаштирилган «руҳий қуроли»ни ишлаб чиқишга киришади. Б. капитализмни «инсон шаънига тўғри келмайдиган тузум» деб, эски христианликни «эксплуатация қуроли» деб атайдди, ҳатто ишлаб чиқаришнинг умумлаштиришдан иборат «коммунизм ҳақиқати»ни тан олади. Шу билан бирга Б. нинг даъвосича, гўё синф билан инсонни тўсиб қўйган марксизм шахснинг активлиги ва эркинлиги проблемасини ҳал қилишга қодир эмас эмиш. Б. нинг фикрича, бу проблемани христианча *экзистенциализм* (ёки персонализм) ҳал қилиб берад эмиш. «Тубсизлик»дан олиб чиқиладиган (Бёмедан ўзлаштириб олинган) «абсолют эркинлик»ни ўз ижодига асос қилиб олган субъектнинг «мавжудлиги»ни Б. бирдан-бир реаллик деб эълон қилади; бу ижоднинг мазмуни — «худонисоният» деб аталувчи нарсдан, «Худонинг инсонда ва инсоннинг Худода тугилиш» мистериясидан (*Достоевскийдан* ўзлаштириб олинган) иборат. «Худонисон ижоди»нинг амалга ошишини Б. «янги ўрта асрчилик» деб аталувчи даврга, «туртинчи ўлчовнинг охира тунёсига кўчиради ва бу дунё ижодини умидсиз деб эълон қилади («Мен ва объектлар олами», 1934; «Эстахологик метафизика тажрибаси. Ижодиёт ва объективлаштириш», 1947; ва б.) Б. нинг реакционлиги унинг асосий асари «Нотенглик философияси»да (1918 йилда ёзилган бўлиб, 1923 йилда нашр этилган) яққол намойиш қилинган. Бу асарда социал нотенглик «саодат, эзгулик, ҳақиқат» деб эълон қилинади, империа-

листик урушлар эса инсоният ижоди ҳаракатининг негизи деб кўрсатилади. Б. нинг идеялари ҳозирги антикоммунистик адабиётда кенг пропанда қилинмоқда.

**БЕРКЛИ Жорж** (1685—1753)—инглиз философи, субъектив идеалист. 1734 йилдан Қлойнада (Ирландия) епископ. Б. инсон фақат ўз «идеяларини» (сезгиларини) бевосита идрок қилишига асосланиб, нарсаларнинг мавжудлиги уларнинг идрок этилишидан иборат (*esse est percipi*) деган хулосага келган. Б. нинг фикрича, идеялар пассивдир, уларни жисмсиз субстанция, руҳ идрок этади, бу субстанция, руҳ активдир ва у идеяларни идрок этиш (ақл) ва уларни вужудга келтириш ёки уларга таъсир кўрсатиш (ирода) қобилиятига эгадир. Б. *солипсизмдан* қочишга уриниб, руҳий субстанцияларнинг кўплигини ҳамда «ниҳоятсиз руҳнинг», худонинг мавжудлигини эътироф этади. Идеялар потенциал равишда илоҳий ақлда мавжуд бўлиб, лекин улар инсон ақл-фаросатида актуал мавжудликка эга бўлади. Кейинчалик Б. неоплатонизмга яқинроқ бўлган объектив-идеалистик позицияларга ўтиб, идеяларнинг худонинг ақлида абадий мавжудлигини эътироф этади. Б. атеизм ва материализмни рад қилиш мақсадида материя тушунчасини, ички томондан зиддиятли ва билиш учун бефойда, деб танқид қилади. Материяни берклича танқид қилишнинг асоси — идеалистик *номинализмдир*. Б. *бирламчи ва иккиламчи сифатлар* тўғрисидаги локкча назарияни (*Локк*) рад қилиб, барча сифатларни субъектив деб эълон қилади. Б. фаннинг дунёқараш аҳамиятини инкор қилиб, олимнинг вазифаси «ҳамма нарсани фақатгина жисмоний сабаблар билан изоҳлашни даъво қилмасдан, балки яратувчининг тилини ўрганиб олишдан иборат», деб ҳисобларди. Б. ана шу позициялардан туриб, ньютонча абсолют фазо-назариясини рад этади, ньютонча тортилиш назариясига қарши чиқиб, уни моддий жисмлар қа-

ракатининг табиий сабаби ҳақидаги таълимот деб ҳисоблайди, ваҳоланки Б. ўзи фақатгина руҳий субстанциянинг активлигини эътироф қилган эди. Б. *Лейбниц* ва *Ньютон* яратган бениҳоя кичик миқдорларни ҳисоблашга салбий назар билан қарарди, чунки «реал фазонинг» бениҳоя бўлинишлигини эътироф этиш Б. философиясининг асосий хулосасига зид келарди. 19-асрнинг иккинчи ярмидан эътиборан Б. философияси жонлана бошлади ва идеализмнинг кўп мактаблари: *имманент мактаб*, *эмпириокритицизм*, *прагматизм* ва ҳ. к. мактаблар уни ўзлаштириб олади. Б. философияси ва унинг тақлидчилари 20-асрнинг бошларида В. И. Лениннинг «*Материализм ва эмпириокритицизм*» асарига қаттиқ танқид қилинди. Асарлари: «Янги кўриш назариясининг тажрибаси» (1709), «Инсон билишининг асослари ҳақида трактат» (1710), «Гилас ва Филонус ўртасидаги уч суҳбат» (1713).

**БЕРНАЛ Жон Десмонд** (1901—71)—инглиз физиги ва жамоат арбоби, «Халқлар ўртасида тинчликни мустаҳкамлаш учун» халқаро Ленин мукофотининг лауреати (1953). Лондон қиролик жамиятининг аъзоси (1937 йилдан), бир қанча мамлакатлар академияларининг, шу жумладан СССР ФА аъзоси (1958 йилдан), Жаҳон Тинчлик Кенгашининг президент-ижрочиси эди. Физика, биохимия, кристаллография соҳасидаги тадқиқотлардан ташқари, Б. қаламига мансуб бўлган асарларда («Фаннинг социал функцияси», 1939; «Фан ва жамият», 1953; «Жамият тарихида фан», 1954) умуман фан ютуқлари умумлаштирилган, фаннинг фалсафий аҳамияти, инсоният тарихидаги роли, унинг эксплуататорлик жамиятида ривожланишининг зиддиятлиги ва социализм даврида муттасил ривожланиб бориши очиб берилган. Б. фан тарихини анализ қилганда диалектик материализм нуқтаи назаридан иш кўради. «Урушсиз дунё» китобида (1953) у фан ютуқларидан инсоният бахт-сао-

дати учун тинчлик билан фойдаланиш истиқболларини тасвирлаб беради.

**БЕРНШТЕЙН** Эдуард (1850—1932)— немис социал-демократи, революцион ишчилар ҳаракатида *ревизионизм* ва *реформизмнинг* тарихан биринчи систематик формасига асос солган киши. «Социализм проблемалари» деб умумий сарлавҳа остида чиққан мақолаларида (1897—98) марксизмнинг философия, сиёсий иқтисод ва илмий коммунизм назарияси соҳасидаги асосий қондаларини ревизия қилди. Б. «Қангга томон орқага» деган шioriни майдонга ташлаб, философиянинг асосий масаласини изчил равишда материалистик ҳал қилишдан бош тортиди; Б. марксистик диалектиканн Тегель диалектикаси билан бирдай қилиб кўрсатиб, илмий социализм имкониятининг ўзини инкор қилди. Б. нинг фикрича, социализм маънавий-ахлоқий идеалдан иборат. Б. пролетар диктатураси идеясини рад қилиб, синфий курашнинг сўниши назариясини тарғиб қилди ва, ишчилар синфининг бирдан-бир вазифаси капитализм доирасида майда реформалар учун курашдан иборат, деб даъво қилди. Ана шундан унинг: «Туб мақсад луч, ҳамма гап ҳаракатда!» деган ибораси келиб чиқди. Философия соҳасида Б. нинг ревизионистик қарашларига қарши курашда *Плехановнинг* чиқишлари катта аҳамиятга эга бўлди. Б. нинг Россиядаги издошлари бўлмиш «экономистлар»ни ва меньшевикларни ҳамда халқаро ревизионизмни Ленин фож қилиб ташлади.

**БЕРУНИЙ** Абу Райҳон (973—1048)— хоразмлик машҳур энциклопедист, мутафаккир, ўрта аср илмининг турли соҳаларига — тарих, математика, астрономия, медицина, минералогия, география каби илмларга оид 200 га яқин асарлар муаллифи. Ўрта аср табиатшунослигининг йирик намоёндаси сифатида Беруний ўз ижодида антик ва ўз даври фанлари ютуқларини умумлаштиришга, тажриба, эксперимент

ва кузатиш методларини кенг қўллашга ҳаракат қилди. Узининг биринчи йирик асари «Ёдгорликлар» даёқ табиатни тушунишда стихияли материалистик фикрларни олга сурди. Турли табиий ҳодисаларни сабабий боғланишлар асосида талқин этди. Кўп Шарқ мамлакатлари, Қадимги Греция ҳақида қimmatли маълумотларни ўз ичига олган бу асарда воқеаларни илмий ўрганишга ёндашиш устида фикр юритиб, илмий ҳақиқат ҳар қандай афсоналардан, субъектив фикрлардан, эътирослардан холи бўлиши, воқеаларнинг объектив тартибини акс эттиришга асосланиши зарурлигини таъкидлади. Ҳинд халқининг маънавий маданияти, тарихига бағишланган катта илмий қимматга эга бўлган «Ҳиндистон» асарида ҳинд фалсафасидаги илғор табиий-илмий, материалистик фикрларга ўз хайрихоҳлигини ифода этди. Материя донм ўзгариб, турли шаклга кириб туриши, моддий нарсалар ва уларнинг ҳаракати абадий эканлиги ҳақидаги фикрларни алоҳида қайд қилди. Б. осмон жисмларининг ҳаракатини ўрганад экан, геоцентрик система назариясининг камчиликларини кўрсатиб, гелиоцентризм позициясини ёқлашга интилди. Хоразм ўтмишига бағишланган асарида ер қобиги, турли геологик процесслар ўз моддий сабабларига эга бўлиб, узоқ тарихий ўзгаришларнинг натижаси эканлигини кўрсатди. «Геодезия», «Минералогия», «Масъуд қонуни» асарлари Б. нинг табиий процессларни ўрганишда диний-мистик фикрлардан узоқ бўлганини, илмий хулосалар эмпирик кузатишларга, аниқ фактларга асосланиши ҳақидаги фикрда қатъий турганлигини ҳар томонлама исботлайди. Дорилар классификацияси, характеристикаси ва манбаига бағишланган «Фармакогнозия» асари Б. нинг илмий ҳақиқатни билишда қисий методга катта аҳамият берганлигини кўрсатади. Б. билиш жараёнида ҳиссий билиш — сезги, гидрок, хотира кабиларга катта эътибор бериб, уларсиз

табиат ҳодисалари ҳақида тасаввур ҳосил қилиш мумкин эмаслигини таъкидлайди. Фандаги умумий ҳулосаларга эса тафаккур ёрдамида эришилади ва назарий билимлар конкрет тасаввурлар, фактларни кузатиш ва умумлаштириш асосида вужудга келади. Б. табиий фанларнинг турли соҳаларида, геометрия ва тригонометрияда бир қанча янги фикрлар, кашфиётларни олға сурди ва бу кашфиётлар ўрта аср Шарқда узоқ вақтгача фан ривожини белгилаб берди. Б. қадимги юнон илмларидан кенг фойдаланган ҳолда, уларнинг камчиликларини ҳам очиб беришга ҳаракат қилди. Б. нинг фалсафий қарашлари денстик характерга эгадир. У оллоҳни биринчи яратувчи сифатида ўтироф этади, лекин табиий процессларни ички реал моддий ўзгаришларга, детерминизмга асосланувчи материя кўринишлари сифатида талқин қилади, табиатдаги турли ҳодисаларни оллоҳнинг қудрати деб тушуштиришга уринувчиларни билимсизликда қоралайди. Дунёнинг тузилишини талқин этишда атомизм принципига яқинлашади. Б. нинг *Ибн Сино* билан *Аристотель* асарлари ҳақидаги ёзишмалари, хусусан турли табиий процесслар, осмон ҳаракати ҳақидаги ажойиб мулоҳазалари унинг стихияли материалистик қарашларининг ранг-баранг ва бойлигини исботлайди. У коннотда Ердан, бизнинг ҳаётимиздан ташқари яна бошқа дунёлар мавжудлиги ҳақидаги, ҳаракат эҳдиётга асослангани, материя формасининг узлуксиз ўзгариб, янгиланиб туриши ҳақидаги илмий фикрларни олға суради. Ўз ижтимоий қарашларида Б. жамоа ва тил инсонларнинг бирлашувга бўлган эҳтижи асосида келиб чиққан деб таълим беради. Б. ҳунар, савдо-сотиқ, мамлакатлараро маданий-илмий алоқаларни кучайтириш, социал ҳаётда илм-фанни ривожлантириш, унинг ролин оширишнинг кескин тарафдори бўлиб танилади, зулм, адолатсизлик, босқинчиликни қоралайди. Б. Ўрта Осиёдаги араб

босқинчилигини, маданий ёдгорликларни йўқотиш соҳасидаги араб феодалларининг сиёсатини қоралайди, Маздак қўзғолонига, карматийлар ҳаракатига хайрихоҳлик билан қарайди. Б. маданий тараққиётда воясизликнинг зарурий эканлигини таъкидлайди ва ўз илмий ишлари билан буни исботлайди. У ўтмиш Шарқ, Греция ва Рим маданиятининг, хусусан, илми ва фалсафасининг чуқур билимдони эди. Б. мамлакатнинг ободончилиги илм-фаннинг гуллашига боғлиқ, инсоннинг бахти эса унинг билим ва маърифатида, деб билди. Б. нинг ижтимоий қарашлари идеалистик характерга эга бўлсада, ислом диний ақидаларига нисбатан прогрессив ва рационализмга асосланган эди.

**БЕШУУР**, беихтиёр — актив психик процессларнинг характеристикаси бўлиб, бу процесслар муайян пайтда онгнинг мазмуни фаолиятни бўлмаган ҳолда онгли процессларнинг оқимига таъсир кўрсатади. Чунончи, айни пайтда инсон бевосита ўйламайдиган ва лекин принцип жиҳатдан унга маълум бўлган, унинг фикрининг предмети билан ассоциатив равишда боғлиқ бўлган нарса замбирий мазмун сифатида фикрнинг оқимига таъсир кўрсатиши, унга ҳамроҳ бўлиб бориши мумкин. Худди шунингдек, вазият, ситуациянинг, автоматик равишда қилинадиган ишларнинг (ҳаракатларнинг) идрок этиладиган (гарчи бевосита англамайдиган) таъсири ҳам ҳамма онгли ҳаракатларда бешуур, беихтиёр идрок сифатида ҳозир бўлади. Нутқнинг тил контексти, айтилмаган ва лекин иборанинг тузилишиданоқ фаҳмланадиган фикр ҳам муайян маънавий роль ўйнайди. Б. да ҳеч қандай мистик ёки билиб бўлмайдиган нарса йўқ. Бу ҳодисалар — онгли фаолиятнинг ёрдамчи маҳсулидир, бинобарин, улар айни пайтда инсоннинг диққат-этибори тўпланган объектларни фаҳмлаб олишда бевосита қатнашмайдиган психик процессларни ўз ичига олади. Б. тушунчасини идеалистик бузишлар ҳа-



қида қаралсин: *онгсизлик, Фрей-дизм.*

**БЕМЕ.** Якоб (1575—1624) — теология билан маҳкам алоқасини сақлаб қолган немис философ-пантенисти. Ўз-ўзидан ўрганиб маълумот олган, у ичидил ва мунтазам система яратган эмас. Нарсаларнинг ва умуман оламнинг зиддиятли табиати ҳақидаги диалектика фаразларини у поэтик образлар тили билан ва христианликдан; астрология; алхимия ва қабаладан ўзлаштириб олган символлар билан ифодалаган. Унинг асаринда таврот афсоналарнинг диний ҳаёл билан бұрттирилган содда нақли чуқур кузатишлар билан туташиб кетади. Б. нинг фикрича, худо ва табиат бирдир, табиатдан ташқари ҳеч нарса йўқ. Ҳамма нарсада зиддият бор, ҳатто худода ҳам яхшилик ва ёмонлик мавжуд. Ана шу икки ёқламаликни Б. оламини ривожланиш манбаи деб биларди. Бир қанча ҳозирги замон буржуа философлари Б. таълимотининг мистик томонига алоҳида қизиқиб қарамоқдалар. Б. нинг «Аврора ёки юксакликдаги тонг шафағи...» номли асосий асари (1612) даҳрлик асари деб қораланган эди. Б. нинг идеялари немис философиясининг ундан кейинги ривожига таъбир кўрсатган эди (Гаман, Гегель, Шеллинг ва б.).

**БИДЪАТ** (грек. *hairesis* — алоҳида диний таълимот) — бирон диннинг расмий аҳком ва ақидаларидан турлича чекиниб, уларга оппозиция ёки душманлик назари билан қараш. Б. халқ оммасининг феодал жамияти ҳукмрон табақаларининг католик черкови ҳимояси остида қилаётган жабр-зулмларига қарши социал норозилигининг диний пардаси бўлиб хизмат қиларди. Дастлабки христианлик Б. и — монтеизм, яҳудохристианлиги, гностицизм — 2—3-асрларда пайдо бўлиб, ўрнатилётган христиан ақидаларига қарши қаратилган эди. Арианчилик, несторианчилик, монофизитчилик 4—5-асрларга оид бўлиб, бу даврда *христианлик* Рим империясининг давлат дини бўлиб қолган эди. Б. ўрта асрларда жуда

равнақ топади, чунки бу даврда катolik черкови феодал жамиятининг эксплуататор синфлари ва унинг қудрати билан қўшилиб кетган бўлади (богомиллар, вальденслар, альбигойлар, беггардлар, лолардлар, таборитлар ва б.). Б. ҳаракати феодал тузуми ғоявий қуроли ислом дини ҳукмрон бўлган ўрта асрда Яқни ва Урта Шарқда ҳам кенг тарқалган эди. Араб истилосига қарши кураш ислом ҳукмронлигидан норозиликни ва турли б. оқимларни келтириб чиқарди. Хусусан ортодоксал ислом, суннизм томонидан шунингдек исмоилизм, карматилар, Форобий ва Ибн Сино таълимотлари ҳам Б. деб қораланди. Бидъатчилик ҳаракатининг аҳамияти жуда катта эди, чунки у Ғарбий Европанинг бир қанча мамлакатларида феодал тузумнинг ҳалокатини тайёрламоқда эди. Бу жиҳатдан деҳқон-плебейчилик Б. лари яққол ажралиб туради, бу Б. лар халқ оммасини идеология жиҳатдан қуроллантириб, деҳқонлар қўзғолонларининг байроғи бўлиб қолган эди. Капитализм пайдо бўлиши билан Б. ўзининг жанговарлик характерини йўқотиб, диний мазҳабга айланиб кетади.

**БИЛВОСИТА ИСБОТ** — мантиқий *исботнинг* бир тури бўлиб, у тезисни асослаш усули билан фарқ қилади. Бевосита исботдан фарқли ўлароқ, Б. и. да исбот, қилинувчи тезиснинг чинлиги баъзи қондаларнинг ёлғонлигини аниқлаш воситаси билан асосланади. Бу қондалар исбот қилинувчи тезис билан шу қадар боғланган бўладикки, уларнинг ёлғонлигидан тезиснинг чинлиги заруран келиб чиқади. Б. и. нинг ҳар хил турлари мавжуд. Айирувчи Б. и. да айни ҳолда мумкин бўлган ҳамма тасдиқларни бутун мажмуида тамомига етказадиган фаразларнинг бир нечаси қараб чиқилади; биттадан бўлак, барча фаразларнинг ёлғонлиги аниқланади ва шундай қилиб, бунда битта фаразнинг чинлиги ҳақиқат бўлади. Б. и. нинг бошқа бир тури — *анагогик исботдир*.

**БИЛИМ** — кишиларнинг ижтимоий

меҳнат ва фикрий фаолиятнинг маҳсули бўлиб, бу маҳсул амалий равишда ўзгартириладиган объектив оламнинг объектив, қонуниятли алоқаларини тил формасида идеявий қайта ҳосил қилишдан иборат. Инсон практикасининг ижтимоий характерини очиб олмасдан туриб, Б. нинг моҳиятини тушуниш мумкин эмас. Инсоннинг ижтимоий кучи Б. да марказлашади ва ойдинлашади. Философия тарихида бу факт инсон ижтимоий фаолиятининг ўз-ўзи билан қаноатланувчи ва белгилувчи аҳамияти ҳақидаги объектив-идеалистик системаларнинг тасавурларига реал асос бўлиб хизмат қилди (*Платон, Гегель*). Марксча материализмдан олдинги гносеологияда Б., аксинча, индивидуал билувчилик ҳаракат-гайратларининг, индивидуал тажрибанинг натижаси деб тушуниларди. Аммо сенсуалистик принципни ҳимоя қилиш билан боғлиқ бўлган бу хилдаги нуқтан назар кишининг жамият томонидан ишлаб чиқилган «гайер» тушунчални ва категорияли аппаратни эгаллаган ҳолда билишга қадам қўйиши каби ҳолатини тушунтириб беролмас эди. Б. нинг бевосита вазифаси — тарқоқ тасавурларни умумийлик формасига ўтказишдан, уларда амалий ҳаракатларнинг барқарор негиз сифатида бошқаларга бериш мумкин бўлган нарсаларни сақлаб қолишдан иборат. Ана шу нуқтан назардан Б. фикрга — нарсаларнинг эмпирик, ўзгарувчан хоссаларини қайд қилиб боровчи кундалик тасавурларга қарама-қарши қилиб қўйилади (шунингдек қ. *Билиш*).

**БИЛИШ** — ижтимоий тараққиёт қонунилари тақозоси билан юз берган ва практика билан чамбарчас боғлиқ бўлган процесс — воқеликнинг инсон тафаккурида акс этиш ва такрор ҳосил бўлиш процесси. Б. нинг мақсади — *объектив ҳақиқатга* эришишдир. Б. процессида кишилар реал ҳодисалар ҳақида билимлар, тушунчалар орттирадидлар, теварак-атрофдаги оламини англаб оладидлар. Бу билимлардан дунёни ўзгартиш, та-

биатни кишиларнинг эҳтиёжларига бўйсундириш мақсадида амалий фаолиятда фойдаланадилар. Б. билан табиат ва жамиятти амалий ўзгартиш — ягона бир тархний процесснинг ўзаро бир-бирини тақозо қилувчи ва бир-бирига ўтиб турувчи икки томондир. Б. нинг ўзи — жамият амалий фаолиятининг зарур моментидир, чунки бу фаолият кишилар томонидан нарсалар ва предметларнинг хоссалари ва функцияларини Б. асосида амалга оширилади. Иккинчи томондан, жамиятнинг ижтимоий-ишлаб чиқариш фаолияти, практика Б. процессининг ўзининг зарур моменти сифатида юзага чиқади. Практикани *билиш назариясига* киритишгина уни моддий олам ҳақидаги билимларнинг келиб чиқиши ва шаклланишининг объектив қонуниларини очиб берадиган ҳақиқий фанга айлантирди. Б. нинг сарчашмаларида табиатга актив амалий таъсир кўрсатиш, табиат моддаларини амалий равишда қайта ишлаш, нарсаларнинг хоссаларидан ишлаб чиқаришда фойдаланиш мавжуддир. Ишлаб чиқариш, амалий фаолиятнинг бирон-бир малакаси — айни вақтда объектнинг ўзининг хоссаларини ялпи умумий формада такрор ҳосил қилиш демакдир. Чунончи, тошга, металлларга ва ш. к. ларга ишлов бериш меҳнат процессларида бу объектларнинг фундаментал хоссалари акс этиб, мустаҳкамланиб қолган. Шу сабабли тош ёки металл инсон олдида шунчаки ташқи, ҳиссий суратда идрок этиладиган сифатлар (қаттиқ, ялтироқ ва ш. к.) комбинацияси шаклида гавдаланиб туриас эди.

Инсон объектни мушоҳада қиларкан, унга тарихан шаклланган қайта ишлаб фойдаланиш малакаларини «юклайди» ва шу билан мазкур объект инсон олдида унинг амалий ишининг мақсадп сифатида ҳам гавдаланади. Ҳиссий образнинг ўзнда амалий фаолият малакалари акс эттирган объектнинг суратда ялпи умумий нарсанинг белгилари мавжуддир. Ана шу маънода К. Маркс «*Ҳиссий*» бевосита ўз. практикасида

назарийчи бўлиб қолди» деб ёзган эди («Илк асарлардан», 592-б.) ва алоҳида равишда таъкидлаб, «беш ташқи сезгининг тузилганлиги бу ҳозирга қадар давом этиб келган бутун жаҳон тарихининг ишидир» деган эди (ўша ерда, 594-б.). Шундай қилиб, объектларни жонли мушоҳада қилиш ҳиссий-амалий фаолият моментидир. Бу мушоҳада сезга, идрок, тасаввур, фактларни ўрганиш, ҳодисаларни кузатиш ва ш. к. формаларда амалга оширилади. Сезгилар инсонни нарсаларнинг ташқи сифатлари билан таништиради. Инсон иссиқ, совуқ, ранг, ҳид, қаттиқ, юмшоқ ва ш. к. ларни фарқ қилиш билан нарсалар оламида тўғри йўл топади, уларни бир-биридан ажратади ва теварак-атрофидаги муҳитда содир бўлаётган ўзгаришлар ҳақида турли информацияни идрок этади. Предметларнинг образларини идрок этиш ва уларни тасаввурда сақлаб қолиш предметлар билан эркин иш кўриш, предметнинг ташқи қиёфаси билан унинг функциялари ўртасидаги алоқани пайқаб олиш имкониятини беради. Нрсаларнинг хоссалари, уларнинг функциялари, практика учун уларнинг объектив аҳамияти кишиларнинг сигнал-нутқ фаолиятида мустақкамланиб, сўзларнинг маъноси ва мазмунни бўлиб қолади ва бу сўзлар ёрдами билан инсон тафаккурни нарсалар, уларнинг хоссалари ва зуҳуротлари ҳақида муайян тушунчалар яратади. Лекин бу босқичда Б. нарсаларнинг вазифаси ҳақида умумий тасаввурлардан юқори кўтарила олмайди. *Меҳнат тақсимо-ти* шароитида предмет фаолият усулларининг янада тарихий ривожланиши ўзига хос назарий фаолиятнинг пайдо бўлишига олиб келади. (*Назария ва практика*). Тафаккурнинг мантиқий фаолият хилма-хил формаларида: *тушунча, муҳокама, хулоса, индукция ва дедукция, анализ ва синтез* формаларида, гипотезалар, назариялар ва ш. к. ларни яратишда амалга оширилади. Ҳаёл, ижодий фантазия, интуиция ҳам Б. да катта роль ўйнайди, чунки улар тажриба-

нинг баъзи маълумотларига асосланиб, нарсаларнинг табиати ҳақида кенг суратда умумлаштирилган тасаввурлар тузишга имкон беради. Идеялар, билимлар, назарияларнинг воқелик билан мос келишини ижтимоий-ишлаб чиқариш практикаси тасдиқлаган тақдирдагина, фақат ана шундагина уларнинг чинлиги тўғрисида сўзлаш мумкин. В. И. Ленин бундай деб ёзган эди: «Жонли мушоҳададан абстракт тафаккурга қараб ва *ундан практикага* қараб бориш — *ҳақиқатни* билишнинг, объектив реалликни билишнинг диалектик йўли ана шундай» (29-т., 152—153-б.). Фан ҳақиқатлари қандайдир бир якка ҳолда, махсус равишда ўтказиладиган экспериментда (тажрибада) узил-кесил амалий суратда текширилмайди. Жамиятнинг бутун ижтимоий-ишлаб чиқариш моддий фаолияти, унинг борлиги унинг бутун тарихи давомида билимларни аниқлаб, чуқурлаштириб, текшириб келмоқда. Объектив ҳақиқатни *яғлишдан* ажратиш, билимларимизнинг чинлигини тасдиқлаш учун жуда муайян мезон бўлган практика шу билан бирга ўзи ҳам ривожланиб бораётган процессдир, бу процесс ҳар бир муайян босқичда ишлаб чиқариш имкониятлари билан, унинг техника даражаси ва ҳ. к. лар билан чеклангандир. Бунинг маъноси — практика ҳам исбийдир, бинобарин, унинг ривожланиши ҳақиқатда домага, ўзгармас абсолютга айланиб кетишга имкон бермайди, демакдир (*Абсолют ва исбий ҳақиқат*). Объектив ижтимоий ва табиий қонунларни чинакам билган тақдирдагина жамиятни революцион йўл билан қайта қуриш ва коммунизмни амалий равишда барпо этиш мумкин.

**БИЛИШ НАЗАРИЯСИ** — философиянинг бир бўлими, бу бўлим билувчилик фаолияти процессида субъект билан объектнинг ўзаро муносабатини, билимнинг воқеликка муносабатини, инсоннинг олами *билиши* мумкинлигини, билимнинг ҳақиқатлик ва ишончлилик критериясини ўрганади. Б. п. инсоннинг олами би-

лувчилик муносабатининг, моҳиятини, унинг бошланғич шарт-шароитини ва умумий асосларини тадқиқ қилилади. Билиш ҳақидаги фалсафий таълимот бўлган ҳар қандай Б. н. муқаррар равишда *философиянинг асосий масаласини* аниқ ҳал этишга бориб тақалади. Шунинг учун Б. н. нинг барча вариантлари аввало материалистик ва идеалистик вариантларга бўлинади. Гарчи Б. н. философиянинг нисбатан мустақил қисми сифатида майдонга келса-да, назарий-билувчилик тасавурлари ҳамisha бошқа фалсафий тасавурлар — борлиқнинг табиати ҳақидаги тасавурлар билан, этикавий ва эстетик қарашлар билан боғлиқдир. Жумладан, ҳаттоки Б. н. нинг бутун философияни ундаи (билиш назариясидан) иборат қилиб қўядиган ва бирон хилдаги онтологиянинг яшашига ҳақ-ҳуқуқ бермайдиган йўналишлари ҳам борлиқнинг табиатига муайян қарашларга очик-ойдин асосланмайдилар. «Ташқи оламнинг ҳам, инсон тафаккурининг ҳам ҳаракатининг умумий қонунилари ҳақидаги фан» (К. Маркс ва Ф. Энгельс, 21-т., 302-б.) бўлган материалистик диалектика билиш тўғрисидаги фалсафий таълимот сифатида, марксизм логикаси ва билиш назарияси сифатида майдонга чиқади; материалистик диалектиканинг қонунилари ва категориялари объектив олам тараққиёти умумий қонуниятларининг инъикоси бўлиш билан бирга билувчи тафаккурнинг умумий формалари ҳам бўлиб чиқадилар. Бинобарин, марксизмнинг Б. н. илгариги гносеологиядан фарқли ўлароқ, фақат билишнинг ўзига хос қонуниятлари ҳақидаги таълимот бўлибгина қолмайди, балки оламни билиш тарихининг якуни, йиғиндиси, хулосаси бўлиб чиқади (Ленин). Бунинг маъноси шуки, марксча-ленинча философияда онг билан материянинг, идеявийлик билан моддийликнинг, билимнинг ишончлилик критерияларининг, ҳиссийлик ва мантиқийлик нисбатининг, инъикос проблемаси ва ҳ. к. муносабатларининг ўзига хос гносеологик тематикаси материалис-

тик диалектика, методи, асосида ва тарихий материализм таълимоти билан чамбарчас боғлиқ ҳолда тадқиқ қилинади; тарихий материализм таълимоти инсоннинг оламга бўлган билувчилик муносабатининг моҳиятини, унинг предмет-амалий ўзгартувчилик фаолиятини анализ қилишга асослашиб, очишга имкон беради. Б. н. тарихи, аслида, философияда билим нима деган масаланинг қўйилишидан бошланади (*Платоннинг «Тетет» диалоги*), аммо бунда шунини айтиб ўтмоқ керакки, «Б. н.» термини анча кейин пайдо бўлган. Философия тарихида Б. н. проблематикаси ҳамisha муҳим роль ўйнаган ва ҳаттоки баъзан марказий ўринни ишғол қилган. Буржуа философиясининг бир қанча йўналишлари учун шу нарса характерлики, улар философияни Б. н. дан иборат қилиб қўядилар (кантчилик, махизм). Махсус-илмий тадқиқот методларининг гуркираб ривожланиши (*математик логика, семиотика, информация назарияси, психология* ва ҳ. к.) баъзи позитивистлар ва позитивистларча фикр қилувчи олимларнинг нуқтан назарича, фалсафий фан сифатида Б. н. ни тугатишга олиб борар эмиш. Диалектик материализм эса, махсус-илмий тадқиқот методларининг ривожланиши принцип этибори билан Б. н. нинг фалсафий проблематикасини олиб ташлаш мумкин эмас, деб ҳисоблайди. Аксинча, бу ривожланиш Б. н. олдига янги проблемалар қўйиб (мас., интеллектуал меҳнатни автоматлаштиришнинг принципал имкониятларини тадқиқ қилиш) ва классик проблемаларда янги аспектларни топиб (мас., логик формализация методларининг ривожланиши билан тафаккурнинг *мазмуни ва формаси* муносабати) уни рағбатлантиради. Диалектик-материалистик Б. н. ўз тараққиётида билиш тўғрисидаги ҳозирги замон махсус фанлари маълумотларидан фойдаланиб, уларнинг фалсафий-методологик асоси сифатида юзага келмоқда.

**БИЛИШ ПРЕДМЕТИ** — объектларнинг тажрибада қайд этилган ва

инсоннинг амалий фаолият процесига киритилган томонлари, хоссалари ва муносабатлари бўлиб, улар муайян шароитлар ва вазиятларда маълум мақсад билан тадқиқ қилинади. Библиянинг ривожланиш даражасига қараб, моҳияти билишнинг бирор даражасида билиб олинган ҳодисалар ҳам тадқиқ этилиши мумкин. Бу ҳолда объектнинг туб ва умумийроқ қонуниятлари билиб олинади, унинг моҳияти чуқурроқ очиб берилади, билиш эса биринчи даражадаги моҳиятдан иккинчи даражадаги моҳиятга томон ҳаракат қилиб боради ва ҳ. к. Бундан ташқари, объект ҳақидаги билимлар ривожлана борган сари, объектнинг янги томонлари очилиб, улар Б. п. бўлиб қолади (мас., анатомия — организмнинг тузилишини, физиология — унинг органларининг функцияларини, медицина — касалликларни ўрганади ва ҳ. к.). Б. п. унинг билиш объектига тааллуқлиги, инсондан ва инсониятдан мустақиллиги маъносида объективдир. Б. п. нинг танланиши ҳар бир айрим ҳолда юзаки қараганда ўзбошимча ва субъектив бўлиши мумкин, аммо пировард ҳисобда у ижтимоий практика ривожининг эҳтиёжлари ва даражаси билан белгиланади. Б. п. бевосита ҳиссиётда берилиши ёки берилмаслиги мумкин. Сўнги ҳолатда у ўз зуҳуротлари орқали ўрганилади. Узининг яхлитлигида ва ўз-ўзидан ривожланишида предмет фикрнинг абстрактликдан конкретликка томон ҳаракат қилиши билан билинади (*Абстрактлик ва конкретлик*). Б. п. ўзи билиш процесси бўлиши мумкин.

**БИОГЕНЕТИК ҚОНУН** (грек. *bios* — ҳаёт ва *genesis* — келиб чиқиш) — биологик қонун бўлиб, бу қонунга кўра, ҳар бир организм ўзининг индивидуал ривожланиши (онтогенези) процессида унинг ажодлари эволюция (филогенез) жараёнида кечирган формаларнинг баъзи белгилари ва хусусиятларини такрорлайди. «Б. қ.» терминини Э. Геккель (1866) киритган, тўғри, унинг юз беришлари илгари ҳам пай-

қалган эди (немис натурфилософи Окен, рус биологи Рулье ва б.), *филогенез билан антогенезнинг* ўзаро муносабати проблемаларини эса Дарвин асосли равишда тадқиқ қилган. Б. қ. нинг методологик аҳамияти шундан иборатки, у тараққиёт назарияси учун мустақкам табиқни ташкил этади (Ф. Энгельс). Б. қ. оддийликдан мураккабликка томон сифатли ривожланишни табиқий-илмий равишда тасдиқлаб берди, эволюцион назариянинг исботи бўлди. Буржуа психологик ва педагогик адабиётда (Болдуин, Стенли, Холл, Фрейд ва б.) Б. қ. нинг аҳамиятини шахснинг психик ривожланиши соҳасига татбиқ этишга уриниб кўрилди, бу эса ижтимоий ҳодисаларни биологик қонунлар амали билан изоҳлашга ожизона механистик уринишларининг кўринишларидан биридир.

**БИОЛОГИЯ** (грек. *bios* — ҳаёт) — ҳаёт ҳақидаги таълимот. Б. материя ҳаракатининг алоҳида формаси бўлган ҳаётдан, тирик табиқнинг тараққиёт қонунларидан, тирик организмларнинг жуда хилма-хил формалари, тузилиши, функциялари, индивидуал ривожланиши ва теварак-атрофдаги муҳит билан ўзаро муносабатидан баҳс қилади. Б. хусусий биологик фанларнинг бутун бир комплексини (зоология, ботаника, физиология, эмбриология, палеонтология, микробиология, генетика ва б. фанлари) қамраб олади. Билимларнинг тартибга солинган системаси сифатида Б. қадимги греклардаёқ пайдо бўлган. Аммо илмий Б. нинг асослари фақат янги замонда таркиб топди. Яшаётган ва ўлиб кетган организмларнинг нисбатан тўлиқ систематикасини биринчи бўлиб Рей (17-аср) ва Линней яратган. 17, 18-асрларда ва 19-асрнинг биринчи ярмида Б. асосан тасвирий характерга эга эди. Биологик ҳодисаларнинг материалистик сабабларини билмаслик, бу ҳодисаларнинг ўзига хос хусусиятларини назар-писанд қилмаслик натижасида идеалистик ва метафизик концепциялар (*сепантизм, келфорицизм, механицизм* ва б.) юзага келди. Тирик вужудларнинг

ҳужайрали тузилишининг кашф этилиши илмий Б. нинг қарор топишида муҳим роль ўйнади. Дарвиннинг эволюцион назарияси Б. да тўнтарош қилди; бу назария эволюциянинг асосий факторларини ва ҳаракатлантувчи кучларини очиб берди, тирик организмларнинг исбатан мақсадга мувофиқлигига материалистик қарашни асослаб берди ва шу билан биологик назарияларда телеологиянинг ўтмишдаги ҳукмронлиги илдирига болта урди. 19-асрнинг охири — 20-асрнинг бошларида биологик фанлар анча муваффақиятларга эришди. Лекин Б. нинг айниқса гуркираб ривожланиши унинг физиология, цитология, биохимия ва биофизика ва хусусан генетика каби бўлимлари пайдо бўлган пайтдан бошланиб кетдики, бу бўлимлар асосий ҳаётний процессларнинг: озикланиш, кўпайиш, моддалар алмашинуви, ирсий белгиларни авлодларга бериш ва бошқа процессларнинг қонуниятларини ўрганмоқдалар. Худди Б. нинг бошқа фанлар (физика, химия, математика ва б.) билан туташуви натижасида бир қанча муҳим биологик проблемаларни ҳал қилиш мумкин бўлди. Б. даги марказий масала — ҳаётний ҳодисаларнинг моҳиятини изоҳлаб бериш, органик олам тараққиётининг биологик қонуниятларини тадқиқ этиш, ҳаётний процессларни, хусусан организмларнинг моддалар алмашинуви, ирсияти ва ўзгарувчанлигини бошқаришининг турли усулларини ишлаб чиқишдан иборат бўлиб қолди. Ҳозирги вақтда Б. да физикавий, химиявий ва математик тадқиқот усулларидан кенг ва муваффақиятли фойдаланилмоқда. Натижа шу бўлдики, Б. нинг турли соҳаларида ва биринчи навбатда генетикада асос солувчи кашфиётлар қилинди. Генетикада ирсиятнинг моддий ҳомиллари очиб берилди, уларнинг структураси ва функциялари аниқлаб олинди ҳамда биологик структураларнинг иккиланиш ва ирсий белгиларни авлодларга бериш механизми умумий тарзда аниқланди. Сўнгги йнгирма йил мобайнида оқсиллар структура-

сини тадқиқ қилишининг турли методларини ишлаб чиқишга муваффақ бўлинди, улардан баъзилари (энг оддийлари) синтезлаштирилди. Ниҳоят, сўнгги йилларда биологлар химиклар ва физиклар билан биргаликда оқсилларнинг биосинтези механизминини аниқлаб беришда анча илгари силжидилар. Бир қанча биологик қонуниятлар ва биринчи навбатда ирсият қонунлари тирик ҳужайранинг химиявий процессларида изоҳлаб берилди ва бунинг асосида молекуляр биология деб аталувчи биология юзга келиб, биологик фанларнинг бир қанча соҳаларининг ривожланишига омил бўлди. Биологик фанларнинг эришган ютуқлари Дарвиннинг эволюцион таълимотини янада кўпроқ ойдинлаштириб берди. Турларнинг ўзгарувчанлиги сабабларини дарвинча тушуниш мутациялар ҳақидаги тасаввур билан аниқланди ва мутацияларнинг моҳияти молекуляр даражада ойдинлаштирилди. Ҳозирги замон Б. си нуқтан назаридан ташқи муҳит таъсири натижасида пайдо бўладиган мутациялар органик эволюциянинг асосий фактори родини ўйнамоқда; бу эволюциянинг асосий ҳаракатлантувчи кучи табиий танланнидир. Ҳозирги замон Б. сининг эришган ва ўз аҳамияти жиҳатидан атом энергиясини эгаллаш билан таққосланадиган ютуқлари халқ ҳўжалигининг энг муҳим проблемалари ҳолатига ҳам қатъий таъсир кўрсатмоқда. Молекуляр Б. нинг ютуқлари катта фалсафий аҳамиятга эгадир, чунки бу ютуқлар ҳали яқиндагина виталистик тасаввурлар ҳукм сурган соҳаларда материалистик қарашларни барқарор қилди. Б. нинг вазифаси — инсон фалсиятининг биосферага салбий таъсир кўрсатишларини бартараф қилишга ёрдам беришдан ва организмлар турларининг ўзаро таъсирини ҳамда Ер юзидagi моддаларини айланниш умумий процессларини маълум мақсадга қарата тартибга солишдан иборат.

**БИОСФЕРА** (грек. *bios* — ҳаёт ва *sphaira* — шар) — ҳаёт қамраб олган ва шу муносабат билан ўзига хос

геологик ҳамда физикавий-химиявий уюшқоқликка эга бўлган ер қобиги, Бу тушунчани фанга Э. Эюс киритган бўлиб, уни *Вернадский* ривожлаштирган; Вернадский Ер юзюда ҳаётнинг пайдо бўлишини ва у билан боғлиқ ҳолда Б. нинг ташкил топишини айрим-якка-якка нуқталарда айрим эмбрионларнинг юзага келиши деб эмас, балки планетанинг тегишли шарт-шароит бўлган соҳасининг бутунисини қамраб олган «монолит» ҳаёт ташкил топишининг қудратли ягона процесси деб қараган. Исоният жамияти юзага келиб, фан ва техника тараққий топгач, Б. қонуниятли равишда *ноосферага* ўтади.

**БИР ВАҚТДАЛИК** — фазода бири-биридан узоқда бўлган воқеаларнинг бир вақтда тўғри келиши. Классик механикада абсолют вақт ҳақида, вақтнинг ягона оқими ҳақида, бу оқим ҳамма жойда бир тарзда оқиши ва у лаҳзалардан иборат эканлиги, бу лаҳзалардан ҳар бири бутун фазода бошланиши ҳақида тасаввур мавжуд эди. Бу тасаввур ёруғлик сигналлари тарқалишининг чексиз тезлигини фарз қилишга асосланар эди. *Нисбият назарияси* ёруғлик тезлигининг ниҳоялилигига асосланиб, абсолют Б. тушунчасидан воз кечди. Биз воқеаларни бирон муайян санаб чиқиш система доирасида олиб қараганимизда, икки воқеанинг вақт моментлари айниятининг маъноси бўлади. Бир санаб чиқиш системасида бир вақтдалик воқеалар иккинчи санаб чиқиш системасида бир вақтдалик бўлмайди.

**БИРЛАМЧИ ВА ИККИЛАМЧИ СИФАТЛАР** — бу терминлар нарсаларнинг сифатларини (хоссаларини) объектив белгига қараб фарқ қилиш учун ишлатилади. Бу терминларни *Локк* киритган, тўғри, ундан илгари *Демокрит*, *Галилей*, *Декарт*, *Гоббс* ҳам уларни шундай фарқ қилиб қараганлар. *Локк* ҳаракатни, зарраларнинг сингдирмаслигини, зичлигини, ёпишувини, фигурани, ҳажмини ва б. н. бирламчи, ёки объектив сифатларга; ранг, ҳид, там, товушни иккиламчи, ёки субъектив сифатларга к-

ритган. Механика нуқтан назаридан изоҳлаш мумкин бўлмаган барча хоссаларни *Локк* фақат субъектнинг уюшуви ва ҳолатлари билан белгиланадиган иккиламчи хоссалар деб эълон қилган. Субъектив сифатларни ажратиб сифатларнинг объектив мавжудлигини уларнинг онгда акс этиш формаси билан аралаштириб юборишга ҳам асосланган, шунингдек у нарсаларнинг сифатлари нийикосида тафаккурнинг алоҳида ролини тушунмаслик билан боғлиқ бўлган. Субъектив идеалистлардан *Беркли*, *Юм* ва б. метафизик материализмнинг нонзчиллигидан фойдаланиб, бирламчи сифатларни ҳам субъектив сифатлар қаторига қўшганлар. Диалектик материализм нарсаларнинг сифатларини объектив ва субъектив сифатларга бўлишни инкор этади.

**БИХЕВИОРИЗМ** (инг. behaviour — хатти-ҳаракат) — ҳозирги замон буржуа психологиясида энг кўп тарқалган йўналишлардан бири. Б. нинг фалсафий негизи — *прагматизм* ва *позитивизмдир*. Б. — га 1913 йилда *Ж. Уотсон* (1878—1958) (Чикаго ун-ти) асос солган. Э. Торндайк (1874—1949) томонидан ҳайвонлар хатти-ҳаракатини қилинган тадқиқотлар Уотсонда Б. нинг экспериментал асоси бўлиб хизмат қилди. *К. Лешли* (1890—1958), *А. Вейс* (1879—1931) ва бошқалар Уотсоннинг назариясига қўшилдилар. Б. психологияда механистик йўналишнинг давом эттириб, психик ҳодисаларни организмнинг реакцияларидан иборат қилиб қўймоқда; у онг билан хатти-ҳаракатни бирдай қилиб кўрсатади ва стимул билан реакциянинг алоқасини (корреляциясини) хатти-ҳаракатнинг асосий единчаси деб ҳисоблайди. Бутун билишни Б. организмларда (инсонни ҳам қўшган ҳолда) шартли реакцияларнинг ташкил топишидан иборат қилиб қўяди. 30-йилларда Уотсон назариясининг ўрнини бир қанча необихевиористик назариялар эгаллади. *К. Халл* (1884—1952), Э. Толмен (1886—1959), Э. Газри (1886—1959) ва Б. Скиннер (1904 йил. туг.) мазкур назарияларнинг асосий вакиллари.

дирлар. Толмен назариясидан ташқари, бу назариялар Павлов таълимоти таъсири остида пайдо бўлди. Необихевиористлар хатти-ҳаракат формалари терминологиясини ва туркумлини И. П. Павлов таълимотидан ўзлаштириб олиб, павловча таълимотнинг материалистик асосларини *операционализм* ва *мантиқий позитивизм* билан алмаштирдилар. Улар шартли-рефлектор методикани татбиқ қилган ҳолда, хатти-ҳаракатда миянинг ролини назар-эътиборга олмайдилар. Ҳозирги замон Б. си «стимул — реакция» формуласини шаклан ўзгартириб, бу формуланинг икки аъзоси ўртасига «оралиқ ўзгаришлар» (кўинкиш, қўзғалиш ва тўсиқланиш потенциали, эҳтиёж ва ш. к.) деган сўзларни киритдилар. Бироқ бу ҳол Б. нинг механистик ва идеалистик моҳиятини ўзгартирмайди. Павловнинг «Физиологининг психологларга жавоби» деган мақоласида (1932) Б. танқид қилинган эди. Скиннер необихевиоризм қарашларининг педагогика соҳасига татбиқ қилиб, линеяли программалаштирилган таълим назариясини яратди. Бу назарияни совет психологлари (А. Н. Леонтьев, П. Я. Гальперин ва б.) танқид қилиб чиқдилар.

**БЛАНКИ** Луи Огюст (1805—81)— француз утопик коммунисти, атоқли революционер, 1830 ва 1848 йиллардаги революцияларнинг қатнашчиси; икки марта ўлим жазосига ҳукм қилинган, умрининг деярли ярмини қамоқда ўтказган. Б. пинг дунёқараши 18-асрдаги маърифатчилик философияси таъсири остида, шунингдек утопик социализм, бошлича *бабувизм* (сабэфчилик) таъсири остида шаклланди. Умумфилософик қарашларига кўра материалист бўлган Б. тарихий тараққиётни идеалистларча изоҳлаб, уни маърифат тарқатишдан келиб чиқади, деб ҳисобларди. Б. тарихнинг асосий мазмунини ваҳшийларнинг абсолют индивидуализмдан бошлаб бир қанча фазалар орқали коммунизмга — «келажак жамиятга», «цивилизация тожига» томон ҳаракат қилишидан иборат, деб ҳисобларди.

Айни вақтда Б. тарихда социал кучлар курашини кўрарди, капиталистик жамият зиддиятларини кескин танқид қиларди ва социал революция тарафдори эди. Бироқ у илгари сурган фитнес тактикаси хато эди, ва бланкистлар уюштирган қўзғолонларини барбод бўлишга олиб келган эди. Революцияда революцион партия бошчилик қилган меҳнаткашлар оммаси қатнашгандагина унинг муваффақият қозониши мумкинлигини Б. тушунмас эди. Бланкизм бошқа мамлакатлардаги, жумладан Россиядаги (*Народниклик*) революцион ҳаракатга таъсир кўрсатди. Марксизм-ленинизм классиклари Б. нинг революцион хизматларини юксак баҳолаб, бланкизмни қаттиқ танқид қилдилар. Б. нинг асосий асари: «Социал танқид» (1885).

**БОГДАНОВ** (Малиновскийнинг тахаллуси) Александр Александрович (1873—1928)— рус философи ва экономисти, публицист, социал демократ. Маълумоти жиҳатидан врач. 1903 йилдан бошлаб большевикларга қўшилди. 1905 йилда МҚ аъзоси қилиб сайланди. Реакция йилларида отзовистларнинг лидерларидан бири бўлди. Каприда партияга қарши мактабни ташкил этишда қатнашди. 1909 йилда большевиктик партиядан чиқарилди. 1917 йилда тузилган Пролеткультнинг ташкилотчилари ва раҳбарларидан бири эди. 1926 йилдан Қон қуйиш ин-тининг директори. Ўз баданида тажриба ўтказишдан вафот этди. Ленин Б. нинг қарашларини тавсифлаб, 1908 йилда унинг «фалсафий адашши»нинг тўрт палласини кўрсатиб ўтган эди. Энг аввал Б. «табiiй-тарихий» материалист («Табиятга тарихий қарашнинг асосий элементлари», 1899), 90-йилларнинг охириларида у энергетизм деб аталувчи оқим позицияларига ўтди (қ. мае., «Тарихий нуқтан назардан билиш», 1901). Сўнгра *Мах* философиясининг тарафдори бўлди. Ниҳоят, махизмнинг зиддиятларини бартараф қилишга ва «объектив идеализм сингари» дарса тузишга уриниш уни эмпириомонизмга олиб келди («Эмпи-



риомонизм», 1—3 кит., 1904—06). Кейинчалик Б. тектология — умумий ташкилий фан, деган нарсани тузишга уринди. Бу фаннинг мақсади — барча фанларни бирлаштириб, ҳар қандай уюшмаларнинг формалари ва типлари ҳақида тасаввур ҳосил қилдиришдан иборат эди, чунки, Б. нинг фикрича, бутун олам тажрибанинг бирор йўсида уюштирилшидир. «Тектология»нинг идеалистик асослари, абстрактлиги ва тарихийликка хилофлиги унинг воқеликни анализ қилишнинг ялпи методи сифатида яроқсизлигини белгилаб берди. Маркс назариясига Б. *мувозанат назариясини* қарама-қарши қилиб қўйди. Ленин «Материализм ва эмпириокритицизм» да Б. ни қаттиқ танқид қилди, шунингдек Плеханов асарларида ҳам у танқид қилинган. Асарлари: «Иқтисодий фан қисқа курси» (1897), «Жонлий тажриба философияси» (1913), «Умумий ташкилий фан (тектология)», (1913—17), «Пролетар маданияти ҳақида. 1904—1924» (1924) ва бош.

**БОКЛЬ** Генри Томас (1821—62) — инглиз тарихчиси ва социолог-позитивисти, «Англияда цивилизация тарихи»нинг автори (1857—61). Тарихни теологик талқин этишни танқид қиларкан, Б. тарихий процесс қонуниятларини очиб беришни ва бир қанча мамлакатлар мисолида уларнинг амални кўрсатишни ўз олдига вазифа қилиб қўйди. У *Контга* эргашиб ақлий прогрессни тарихий тараққиётнинг асосий фактори деб ҳисоблар ва ахлоқий прогресснинг мавжудлигини инкор этарди. Географик детерминизмнинг (*Географик муҳит, Социологиядаги географик йўналиш*) вакили бўлган Б. айрим халқларнинг тарихий тараққиёти хусусиятларини табиий факторларнинг (ландшафт, тупроқ, иқлим ҳамда озик-овқат характери) таъсири билан изоҳларди.

**БОЛЬЦМАН** Людвиг (1844—1906) — австрия физиги-назариятчиси. Б. нинг асосий асарлари нурланиш назариясига, газларнинг кинетик назариясига ва термодинамиканинг иккинчи қонунини статистик асослаш-

га бағишланган. Б. нинг машҳур Н-теоремаси (1872) молекуляр-кинетики назарияси асосида қайтарилмас процесслар фундаментал қонунга — *энтропиянинг* ошиб бориши қонунига изоҳ берди. Б. нинг формуласи термодинамика системалар ҳолатининг эҳтимоллигини уларнинг энтропияси билан боғлади. *Коинотнинг қисқалик йлими* ҳақидаги идеалистик концепцияни бартараф қилиш учун Б. ўзининг флукуацион гипотезасини илгару сурди. Бу гипотезага мувофиқ, яхлит ҳолдаги оламнинг умумий мувозанатли ҳолати айрим соҳаларда гигант флукуациялар (четга оғишлар) билан, яъни айрим оламлар тараққиётини номувозанатли процессга келтирувчи ана шу флукуациялар билан доимо ва муқаррар равишда бузилиб туради. Ўз дунёқарашига кўра Б. эътиқодни мустақкам материалист бўлиб, *энергетизм* ва махизмни танқид қилган эди.

**БОНАВЕНТУРА** Жованини Фиданца (1221—74) — католик схоластикаси ва мистикасининг вакили, францискан ордени (тариқати)нинг генерали, кардинал. Ўз замонасининг илгор гоёларига қарши қўлди, *Р. Бэконнинг* асарларини эълон қилишни тақиқлади. Августинча (*Августин*) *неоплатонизм* руҳида худони мушоҳада қилишнинг шартлари ва босқичлари ҳақидаги таълимотни ривожлантирди; тақводорлик билан ҳаёт кечирини ва ибодат қилишни у ҳақиқатни билишнинг шарти деб ҳисобларди, ҳақиқатни мушоҳада қилишнинг олий босқичи экстаз, яъни гайри табиий ҳолатда жўш-хуружга келиб, зикрга тушиншидир, бундай ҳолатни эса фақат худо назар қилган бандасига бағишлайди. Универсалиялар ҳақидаги мунозарада у реализм позицияларида туради (*Урта аср реализми*). Б.—13-асрдаги католик ортодоксиясининг мужассам тимсолидир. 1482 йилда у авлиё даражасига кўтарилди, 1587 йилда черков устози деб эълон қилинди.

**БОР** Нильс (1885—1962) — даниялик физик, квант назариясини яратувчилардан бири, Нобель мукофоти-

нинг лауреати. 1929 йилдан СССР ФА аъзоси. Копенгаген ун-тетини тавомлаган, Манчестрда Резерфорд лабораториясида ишлаган. Б. томонидан яратилган водород атом модели ва *мувофиқлик* формулировкаси 1913 йилга бориб тақалади. Б. нинг илмий қизиқишлари физика билан философиянинг туташ соҳасида, физик назарияларнинг тушунчалар аппарати доирасида бўлиб, умумметодологик проблематика билан яқиндан ёндашган. *Квант механика*нинг ривожидagi методологик қийинчиликларни бартараф қилиш, уни изоҳлаб бериш учун Б. *қўшимчалик* принципини — қўшимча тасвирлаш усулини — илгарди сурган ва ривожлантирган. Бу принципини у билишнинг турли соҳаларида татбиқ қилиш мумкин деб ҳисоблаган. Б. сўнгги йилларда позитивизм таъсирини енгиб, квант механиканинг ва билиш назариясининг бир қанча проблемаларини материалистик талқин қилишга яқинлашиб борди. Тадқиқотнинг объектив асбоблари сифатида ўлчов приборларининг ва микропроцессларнинг адекват тасвирлаш воситалари сифатида математик формализмнинг ошиб бораётган ролин таъкидлаб кўрсатаркан, Б. «тушунчалар системасининг кенгайтиши... объектив тасвирлашнинг кенгайтиши учун керакли воситаларни бермоқда», деб қайд қилади («Атом физикаси ва инсоннинг билиши», 1961, 98—99-б.). Б. тадқиқотларининг объектив мазмуни микроолам процессларининг диалектик характери ҳақидаги илмий тасавурларни тасдиқламоқда ва бойитмоқда. Атом физикаси ривожининг социал-сиёсий оқибатларидан ташвишланган Б. уруш хавфини бартараф қилиш мақсадида атом қуроли устидан қаттиқ халқаро контрол ўрнатилга ҳаракат қилди. У атом энергиясидан тинчлик мақсадида фойдаланиш Халқаро конференциясида сўзлаган нутқида «бизнинг билимизнинг мақсади табиат кучларни устидан ҳукмронлик қилишдир, бинобарин, билишимизнинг ҳар қандай олга силжиши билан боғлиқ бўл-

ган маъсулиятни» англамоқ керак, деб даъват қилган эди.

**БОРЛИҚ.** 1. Оннга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган объектив оламни, *материални* билдирувчи фалсафий тушунча. Жамиятга татбиқан «ижтимоий Б.» термини ишлатилади. Диалектик материализм оламнинг моддийлигини ва унинг борлигини айнан бирдай тушунчалар деб қараркан, Б. ни материядан олдин ёки унга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд деб қаровчи идеалистик тасавурларни, шунингдек, Б. ни онгдан келтириб чиқаришга идеалистик уринишларни рад қилади. Иккинчи томондан, Б. нинг фақат объективлигини таъкидлаб кўрсатишгина кифоя қилмайди, чунки бундай ҳолда Б. нинг моддийлик ёки идеявийлик характери тўғрисидаги масала аниқланмай қолади. Диалектик материализм Б. нинг бирламчилигини, онгнинг эса иккиламчилигини эътироф қилар экан, шунга қарамай, у онгни фақат пассив инъикос деб эмас, балки Б. га таъсир кўрсатиб турувчи актив куч деб ҳам қарайди.

2. Умуман бирон нарсанинг мавжудлигини билдирадиган энг умумий ва абстракт тушунча. Бу ҳолда Б. ни объектив процесслар ва ҳодисаларнинг конкретроқ ва чуқурроқ тавсифлари бўлмиш *реаллик*, *мавжудлик*, *воқелик* ва ҳ. к. дан фарқ қилмоқ керак.

**БОРЛИҚ АНАЛОГИЯСИ** (*analogue entis*)—католик философиясида марказий методологик тушунча (*Неотомизм*, *Схоластика*, *Томизм*, *Фома Аквинский*). Б. а., ҳар қандай вужуд (моддий предмет ёки ҳодиса, идея) бошқа вужудга ўхшашдир ва айни вақтда ундан фарқлидир, деган маънони билдиради. Шу принципга мувофиқ католик философияси борлиқнинг иерархик эппапоясини ясади. Модомки ўхшашлик, бирлик Б. а. да бирламчи, белгиловчи деб ҳисобланар экан, демак, схоластик метафизикага кўра (Фома Аквинский, ҳозирги замон схоластларидан Э. Пшшвара ва б.) борлиқнинг сифат хилма-хиллигининг сабаби, биринчи миқаб фақат ташқи, гайри табиқий куч, худо

бўлиши мумкин, чунки худода барча тафовутлар мослашиб тушади. Шундай қилиб Б. а. тушунчасида предмет ва ҳодисаларнинг бирдайлиги, ўхшашлиги абсолютлаштирилади, уларнинг сифат тафовутлари эса миқдор тафовутларидан иборат қилиб қўйилади. Бу тушунча ўрта аср схоластикасида жорий этилган эди. Ҳозирги сўхобластлар Б. а. ни қарама-қаршиликлар диалектик бирлигининг антиподи (қарама-қаршиси) деб эълон қилмоқдалар (*Қарама-қаршиликлар-бирлиги ва кураши қонун*).

**БОРН** Макс (1882—1970) — немис физик назарийчиси. 1921 йилдан Геттинген ун-тетининг профессори. Германияда фашизм ҳукмронлик қилган йилларда Англияга кетиб қолди. Сўнгги йилларда ГФРда истиқомат қилди. Кўп академияларнинг, шу жумладан 1934 йилдан СССР ФА аъзоси. Атом ва крвсталлар назариясига оид бир қанча йирик асарларнинг автори. 1925—26 йилларда квант механикани яратишда иштироки, унинг статистик эҳтимолли изоҳини ишлаб чиқиши билан жуда шуҳрат қозонди. Квант механиканинг фундаментал идеяларидан бири Б. га мансубдир: «элементар» зарраларнинг ҳаракати бирон тўлқинсимон процесс билан боғлиқ эканлиги ва уни тўлқинсимон тенглама ёрдами билан ҳисоблаб чиқиш мумкинлиги аниқлангач, Б. тўлқинсимон тенглама ҳар бир моментда фақатгина зарраларнинг муайян ҳолатининг эҳтимоллигини белгилаб беради, холос, деб фараз қилди. «Элементар» зарралар ҳаракатининг қонуниятлари ҳақидаги бу тасаввурдан идеалистлар микрооламда содир бўлаётган процесслар индетерминизмини квант механика маълумотлари билан «асослаш» учун фойдаландилар. Б. ўзи шу хилдаги идеяга тан берарди, лекин у умуман «элементар» зарраларнинг хатти-ҳаракатини белгилаб берадиган статистик қонуниятларни ўз ичига олувчи умумийроқ детерминизм тушунчаси тўғрисидаги тасаввурга мойил эди.

**БОТЕВ** Христо (1849—76) — болгар шоирни ва материалист философи. Б.

душқарашида революцион демократизм ва утопик социализм энч қўйилиб кетган эди. Унинг қарашларининг шаклланишига Герцен ва Чернишевский катта таъсир кўрсатган эдилар. Б. уларнинг гояларини Болгарияда пропаганда қиларди. Болгар деҳқонлар революциясининг йўлбошчиси ва оташин ватанпарвар бўлган Б., мамлакат турк феодаллари ва ҳамюрт эксплуататорлар зулмидан озод қилингандан кейин дарҳол унда социалистик тузум барпо этиш мумкин, деб ҳисобларди ва деҳқонлар жамоасига «социалистик асослар» хосидар, деб ўйларди. Маркс «Капитал»нинг ва Фарбади ишчилар ҳаракатининг таъсири остида Б. ўз ҳаётининг сўнгги йилларида, социализмни пролетариат яратади, деган хулосага келди ва лекин, у хато қилиб, умуман ҳамма камбағалларни пролетариат деб тушунарди. Ўз фалсафий қарашларига кўра, Б. диалектиканинг баъзи элементларини ривожлантирган материалист ва атеист эди; ижтимоий ҳодисаларни тушунишда у идеалист эди; тарихий процессни у, халқ оммасининг кураши жараёнида ақл-идрокнинг камолатга етиш натижаси, деб қарарди. Эстетикада Б. Чернишевский назариясининг тарафдори эди. Унинг революцион ҳаракатда анча катта роль ўйнаган шоирлик ижодида реализм билан революцион романтика узвий равишда қўшилиб кетган эди.

**БОХЕНСКИЙ** Иозеф (1902 йил туғ., Польша) — неомомист, доминненчи, 1945 йилдан Фрейбург ун-тетининг (Швейцария) философия профессори, Б. — антикоммунизм идеологи. Логика тарихи ва назарияси соҳасида ишламоқда. Б. ёзган бир қанча асарларда марксизм ва совет философияси сохталаштирилган («Совет-рус диалектик материализми», 1950, ва б.).

**БОЭЦИЙ**, ёки аниқроғи, Аниций Манлий Северин (480—524) — кейинроқ даврдаги Рим философи, Теодорих томонидан қатл этилган, расман *неоплатонизм* вакили. Ҳақиқатда эса унинг философияси катта эклектизм билан, аниқ фанларга мойиллик би-

лан, ҳаттоки ахлоқда стоицизм билан ажралиб турарди. Б. Аристотелнинг логикага онд асарларини ҳамда Порфирийнинг «Аристотелнинг категорияларига кириш» деган асарини таржима қилган ва шарҳлаган. У Эвклид асарларини таржимга қилган ва Никомачининг «Арифметика асослари»ни изоҳлаган. Шунингдек у музика ҳақида трактат ёзиб, грек музика назариясини синчиклаб ишлаб чиққан. Унинг асосий фалсафий асари — стоикларча тус берилган «Фалсафий таскин» деган асардир. Унинг Аристотелдан қилган баъзи таржималари сохта таржима ҳисобланади.

**БРЕЙ** Жон Фрэнсис (1809—95) — инглиз социалист-утописти, экономист, ишчилар ҳаракатининг арбоби. Уз-ўзича ўқиб маълумот олган ишчи. У инсоният тараққиётининг ҳаракатлантирувчи кучи кишиларнинг моддий эҳтиёжларида деб, меҳнаткашлар кулфат-азобларининг илдизи айирбошлаш системасида деб биларди. У таълим бериб айтар эдики, қийматни фақат меҳнат яратади. Ишлаб чиқарувчи кучларни ва меҳнатни умумлаштирмақ зарур. Қелажадаги коммунистик жамият *Оуэн* идеалига яқинроқ тарзда намоён бўлади. Бу жамиятга айрим соҳаларда тузиладиган ишлаб чиқариш ишчи кооперативлари орқали ва уларни бирлаштирувчи район ва миллий марказлар воситаси билан ҳамда меҳнат пуллари, айирбошлаш бозорлари ва банклар орқали борилди. Бу идеялар *Прудонга* ва унинг мактабига таъсир кўрсатди. Чартистлар ҳаракатининг актив қатнашчиси бўлган Б. жамиятдаги синфий зиддиятларни ҳамда коммунизм фақат ишчилар синфининг ҳаракати туйғайли қурилиши мумкинлигини яққол аниқларди, леккин коммунизмга реформалар орқали борилди, деб ҳисобларди. «Меҳнатга нисбатан адолатсизликлар ва уларни бартараф қилиш воситалари...» (1839) ва «Утопиядан саҳват» (1841) китобларида у Англия ва АҚШ мисолида капитализмни қаттиқ танқид қилди.

**БРЕНТАНО** Франц (1838—1917) — австриялик идеалист-философ. Вюрц-

бург ва Венада философиядан дарс берарди. Қантча *критицизмга* зид ўлароқ, Б. ўзининг тензм ва католик схоластикаси руҳи билан сугорилган фалсафий системасини — метафизикасини илгари сурди. Б. тадқиқотларининг асосий мавзун психология бўлиб, унда Б. психик феноменларнинг «интенционалиги» ҳақидаги идеалистик таълимотини яратди. Бу таълимотга кўра, объект фақат субъектнинг «интенциялари» (ниятлари) тарзидагина, фақат унинг кечинмалари мавзун тарзидагина мавжуддир. Б. нинг қарашлари *Гуссерлага* ва бошқа буржуа философларига катта таъсир кўрсатди. Б. Австрия философиясида *қимматдорликлар* тўғрисидаги идеалистик назариянинг асосчиларидан бири деб ҳисобланади. Б. нинг асосий асарлари: «Эмпирик нуқтан назардан психология» (1874), «Ахлоқий билишнинг келиб чиқиши тўғрисида» (1889), «Философиянинг тўрт фазаси ва унинг ҳозирги аҳволи» (1895).

**БРИЖМЕН** Перси Уильямс (1882—1961) — америкалик физик ва философ. Гарвард ун-тетида (Кембридж) таҳсил кўрган, шу ун-тет математика ва табиий философиясининг профессори (1954 йилгача); юқори босимлар физикасига онд асарлари учун Нобель мукофоти лауреати (1946). Философияда Б. — *операционализи* деб аталувчи субъектив-идеалистик оқимнинг асосчиси ва бошлиғи. Б. нинг фалсафий қарашлари «Ҳозирги замон физикаси логикаси» (1927), «Физика назариясининг табиати» (1936) ва б. китобларида баён қилинган.

**БРОЙЛЬ** Луи де (1892 йил туғ.) — француз физиги, Париж ун-тетининг профессори, СССР ФА чет эл аъзоси. Микрообъектлар ҳаракати — ҳозирги замон квант механика назариясининг яратувчилардан бири. 1923—24 йилларда *Ланжевен* раҳбарлигида баъжарган диссертациясида «материя тўлқинлари» ҳақидаги гипотезани илгари сурди. Б. шундай энг муҳим табиат қонунини аниқладикки, бу қонунга кўра ҳамма микроскопик моддий объектлар ҳам корпускуляр хоссаларга, ҳам тўлқинсимон хоссаларга

эгадирлар. Б. нинг бу назарий тадқиқотлари ҳозирги замон квант механикасининг фундаменти ташкил этди. Мазкур қонун математик тарзда машҳур «де Бройль тенгламаси» шаклида ифодаланади, бу тенглама микрообъектларнинг корпускуляр ва тўлқинсимон характеристикаларини бир-бири билан боғлайди. Б. ҳозирги замон физикасининг бир қанча бўлимларига катта ҳисса қўшди; у релятивистик квант механика билан, электронлар назарияси билан, ядро тузилиши масалалари билан, волноволларда электромагнит тўлқинларининг тарқалиши назарияси билан ва ҳ. к. шуғулланди. Б. квант механикани «сабабли» шарҳлашни ёқлаб чиқмоқда, микроолам ҳодисаларини талқин қилишда материалистик позицияларни қаттиқ туриб ҳимоя қилмоқда.

**БРУНО Жордано (1548—1600)** — италян философи, схоластик философияга ва рим католик черковига қарши курашган курашчи, у *пантеизм* формасига кирган материалистик дунёқарашнинг оташин пропагандисти. 8 йил қамоқда ётгандан кейин Римда инквизиция томонидан ўтга ташлаб куйдирилди. Асосий асарлари: «Сабаб, ибтидо ва якка-ягона ҳақида», «Бениҳоялик, коннот ва оламлар ҳақида» фалсафий диалоглар. Б. нинг дунёқарашини антик философия идеялари таъсири остида (аввал *неоплатонизм* ва пифагорензм, сўнгра материалистлардан *Эмпедокл*, *Анаксагор*, *Эпикур* ва *Лукреций* таъсири остида), Уйғониш давридаги италян материалистик ҳур фикрлик ва ўз замонасининг илм-фани, хусусан *Коперникнинг* гелиоцентрик назарияси таъсири остида таркиб топди. Б. бениҳоя худо билан табиатни изчил равишда қиёс қилиб бориб, бир вақтлар таъсирини бошдан кечирган *Николай Кузанскийга* қараганда янада қатъийроқ суратда табиатнинг ўзининг бениҳоялигини тасдиқлади. Б. Коперникнинг кашфётидан фойдаланиб, мазкур фалсафий принципнинг физик ва астрономик мазмунини конкретлаштиришда интилди ва айни вақтда Коперник назариясини энг

катта камчиликлардан: ҳаракатсиз юлдузлар доираси билан ёқиниб қолган коннотнинг ниҳоялиглиги ҳақидаги анъанавий тасаввурдан, қуёш ҳаракатсиз бўлиб, коннотнинг мутлақ марказини ташкил этади, деган қарашдан холи қилди. Натижада Б. оламларнинг сон-саноқсизлиги ҳақидаги, шунингдек уларда аҳоли яшаши ҳақидаги худосага келди. У схоластиканинг натурфилософик дуализмига барҳам бериб, тупроқ, ҳаво, сув, олов ва эфирдан иборат ер билан осмон оламининг физикавий якжинлигини тасдиқлади. Неоплатонизм таъсири остида Б. оламий руҳ мавжудлигини тан оларди; бу руҳни у ҳаёт принципи ва руҳий субстанция сифатида тушунарди. Унинг фикрича, бу руҳий субстанция истисносиз ҳамма нарсаларда мавжуд бўлиб, уларнинг ҳаракатлантирувчи ибтидосини ташкил этади. Бунда Б. антик материалистларнинг кўпчилиги сингари, *гиллозоизм* позициясида турарди. Б. шунингдек бир қанча диалектик қондаларни: табиатда бирлик, алоқадорлик ва универсал ҳаракат ҳақидаги, бениҳоя каттада ҳам, бениҳоя кичикда ҳам қарама-қаршиликларнинг мослашиб тушиши ҳақидаги қондаларни ривожлантирди.

**БУДДИЗМ** — истак, пафсини тийиш ва «олий рўшнолик»ка — нирванага эришиш йўли билан азоб-уқубатдан қўтилишни тарғиб қилувчи дин. Б. ахлоққа доир кўпдан-кўп еретик таълимотлардан бири сифатида Ҳиндистонда вужудга келган. Бу таълимот эраминдан олдинги 3-асрда расмий дин деб эълон қилинади. Ҳозирги вақтда Б. Япония, Хитой, Непал, Бирма, Тибетда (ламаизм шаклида) ва бош. мамлакатларда тарқалган. Б. га 500 миллионга яқин киши толинади. Б. нинг асосчиси Будда (дили равшан) деб лақаб қўйилган Сиддхартҳа ибтидодий жамоа муносабатлари емирилиб, синфий давлатлар ташкил топаётган даврда халқ оммасининг браҳманлик динига қарши, бу дин муқаддаслаштириб қўйган касталарга бўлинишларга қарши ва худоларга сизгиниш ва қурбонлик қилиш каби

сердахмаза маросимларга қарши норозиллигини ифодалади. У азов-уқубатлардан қўтилишни социал ўзгартишлардан эмас ва табиат кучлари билан курашишдан эмас, балки ҳаётини тарқ этиб, чирванага (рўшноликка) фарқ бўлиш йўли билан эришилладиган ахлоқий камолатдан изларди. Будда худо-халлоқнинг мавжудлигини рад этди. Ведалар динини инкор қилди, лекин у Ведаларнинг туғилишлар доираси (сансара) ҳақидаги ва ажрини бериш (карма) ҳақидаги таълимотини қабул қилди. У фақат туғилиш истиқболни кастага мансуб бўлишга ва қурбонликлар қилишга эмас, балки инсон хулқ-атворининг қандай бўлишига боғлиқ эканлигини кўрсатди. Аввалида (эраимиздан олдинги 3—1-асрларда) Будданинг қўтилиш ҳақидаги идеяси материя ва онг элементларининг — дхармаларинишг — бир-бирини алмаштириб турувчи оқини сифатида олам ва инсон шахси ҳақидаги таълимотда фалсафий жиҳатдан асосланиб берилган эди. Эраимизнинг биринчи асрларида будда дини бутунлай бошқача тус олади. Устоз хотирасини оддийгина ҳурматлаш ўрнини элоҳийлаштирилган Буддага снгиниш эгаллайди. Инсоннинг халос бўлиши худонинг марҳаматига боғлиқ қилиб қўйилади ва бу марҳаматга муқаддас сутраларни такрорлаш билан эришиш мумкин бўлади. Янги дин Буддадан бошланган анъанавий мазҳабдан — хинаянадан фарқли ўлароқ, махаяна деб ном олади. Б. нинг фалсафий мазмуни ҳам ўзгаради. Моддий ва психик дхармаларни реал деб ҳисоблаган наяначи философларга қарама-қарши ўлароқ, махаяначи философлар дхармаларнинг нореаллигини, бутун оламнинг нореаллигини исбот қилишга уринадилар. Дхармаларнинг нореаллиги ҳақидаги ёки шунёт (бўшлик) ҳақидаги таълимотни Нагаржуна (2-аср) мантиқий равишда асослаб берган эди. Нагаржуна трактатлари барча махаяна сутраларидан мантиқий исбот қилинишлиги ва изчиллиги билан фарқ қиларди. Нагаржуна рационализмни будда логикасининг ривожла-

ниши учун бош нуқта бўлиб қолди, Диганга ва Дхармакирти (5—7-асрлар) бу логиканинг вакиллари эдилар. Нагаржунанинг тушунчали тафаккурнинг нореаллиги ҳақидаги ва мутлақ интуитив билим ҳақидаги таълимоти кейинроқ пайдо бўлган идеалистик мактаблар (мадхьямика, вичжнянавада)нинг, тантричи Б. нинг ва ҳатто *дзэн-буддизм*нинг асоси бўлиб қолди. Ҳозирги вақтда Б. тарафдорлари унинг «рационалистик», «атеистик» харақтерини таъкидлаб кўрсатмоқдалар. Ҳақиқатда эса бу янги номлар замоналаштирилган будда динини пропаганда қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган.

**БУЛГАКОВ** Сергей Николаевич (1871—1944) — рус экономисти ва идеалист философи, вехничлик идеологи, 1922 йилдан кейинроқ эмигрант; Париждаги илоҳиёт ин-тининг профессори (1925—44). «*Легал марксизм*» позицияларидан туриб, народникликни танқид қилиб чиқди («Кантиналистик ишлаб чиқариш шаронтидаги бозорлар тўғрисида», 1897); кўп ўтмай капитализмнинг ошқора ҳимоячиси бўлиб қолди. Б. Марксни Кант орқали «текшириш»га ревизионистларча уринишлардан тарихий материализм билан, марксча прогресс назарияси билан курашишга ўтади («Прогресс назариясининг асосий проблемалари», 1902). Б. нинг эволюцияси диний-мистик философияга муружаат қилиш билан тамонига етади. Б. фан, философия ва динни «синтезлаштириб», шу йўл билан ҳаммасини эътиқодга бўйсундиришга ва айни вақтда соф диннинг бемаъниликларидан қочинишга уринган эди. У «абсолют» (худо) ва «космос» билан бир қаторда худо билан табиатни ўзида бирлаштирадиган «софия», «учламчи борлик» тушунчасини киритади. Б. нинг илмга хилоф системаси унинг «пооқшом ёруглиги» (1917), «Сокин ўйлар» (1918), «Илоҳий инсоният ҳақида» (1-қисм, 1933) деган асарларида баён этилган.

**БУЛЬ** Жорж (1815—64) — англиз логика ва математика олми. 1849 йилдан умрининг охиригача Қоркдаги

Кунис-колледжида математика профессор. Б. кейинчалик *логика алгебраси* деб аталган математик логиканинг тарихан биринчи системасини ишлаб чиқди. Алгебра билан логика ўртасидаги аналогия идеяси унинг мантикий тадқиқотларининг бутун йўналишини белгилаб берди. Бу тадқиқотлар унинг «Логиканинг математик анализи» (1847) ва «Фикр қонунларининг тадқиқоти...» (1854) номли икки асарига баён қилинган. Логика билан бир қаторда Б. эҳтимоллик назарияси ва математик анализ масалалари билан шуғулланди. Аристотель ва Спиноза философиясига қизиқди. Булча логика алгебрасининг идеяларини *Пирс*, Э. Шрёдер ва *Порецкий* асарларида ривожлантирилди ва системалаштирилди.

**БУРЖУА РЕВОЛЮЦИЯСИ** — социал революция типи бўлиб, унинг асосий мазмуни — ишлаб чиқарувчи кучлар билан феодал ёки ярим феодал иқтисодий ва сиёсий тузум ўртасидаги зиддиятларни ҳал қилишдан иборат. Империализмга ва феодал сарқитларга қарши қаратилган мустамлака ва қарам мамлакатлардаги революциялар ҳам Б. р. га кирди. Б. р. нинг тарихий роли капиталистик тараққиёт йўлидаги тўсиқларни олиб ташлашдан иборат. Баъзи Б. р. ларда муайян антикапиталистик тадбирларнинг амалга оширилиши мумкинлиги уларнинг умумий характерини ўзгартирмайди, чунки улар буржуа жамиятининг энг чуқур негизига — ишлаб чиқариш воситаларининг хусусий мулкчилигига дахл қилмайдилар. Турли мамлакатларда ва турли вақтда юз берган кўпдан-кўп Б. р. лари тарихдан маълум. 16-асрда бошланган феодализмни тугатиш процесси (Германиядаги Буюк деҳқонлар революцияси, Нидерландия. Б. р.) ҳали тамоминга етган эмас (Африка, Осие ва Латин Америкаси мамлака ва қарам мамлакатларидаги кўпдан-кўп Б. р. лари). Бу, Б. р. конкрет формаларининг жуда хилма-хиллигини, уларнинг ҳаракатлантирувчи кучларини турлича эканлигини олдиндан белгилаб бермоқда. Агар монополистик капита-

лизмдан олдинги даврда Б. р. да буржуазия танҳо раҳбарлик ролини ўйнаган бўлса, империализм даврида пролетариатнинг Б. р. нинг боришига ва натижаларига таъсири кескин суратда ошади; бир қанча ҳолларда гегемония (раҳбарлик) пролетариатга ўтади (мас., 1905 йилдаги рус революцияси). Б. р. нинг умумийроқ туркумлиниш уларнинг юқори қатлам буржуа революцияларига ва буржуа-демократик революцияларга бўлинишидир. Юқори қатлам Б. р. буржуазия гегемониясида (раҳбарлигида) халқнинг кенг иштирокисиз амалга ошади ва чуқур ижтимоий ўзгартишларга олиб бормайди. Мас., Японияда 1867—68 йиллардаги революция, Еш турклар революцияси, шунингдек Осие, Африканинг баъзи мамлакатларида бўлаётган ҳозирги революциялар миллий давлатчиликни қўлга олишдан нарига ўтмади. Б. р. нинг алоҳида формаси буржуа-демократик революция бўлиб, бу революциянинг характерли хусусияти шундан иборатки, унда пролетариат ва деҳқонлар актив қатнашади, у ер муносабатлариниш тубдан қайтадан тақсимлаш учун бошланган аграр революция билан, деҳқонлар ҳаракати билан бошланган бўлади, унда омма буржуазия талабларидан жуда фарқ қиладиган ўз талабларини билан майдонга чиқади. Тарихий роли ва ҳаракатлантирувчи кучларига кўра бир-биридан фарқ қиладиган буржуа-демократик революцияларнинг бир неча маълуми: 1) феодализмга қарши кураш даврида буржуазия гегемонлигида ўтган ва унинг иқтисодий ҳамда сиёсий ҳукмронлигини таъминлаб берган буржуа-демократик революциялар. Мас., 1789—94 йиллардаги француз буржуа революцияси; 2) империализмнинг дастлабки давридаги ва капитализм умумий кризисининг 1-босқинидаги буржуа-демократик революциялар. Деҳқонлар билан иттифоқ бўлиб майдонга чиқадиган пролетариат бу буржуа-демократик революцияларнинг гегемони бўлади. Бундай революциялар буржуа-демократик революциянинг ўсиб-социалистик ре-

волюцияга ўтиши учун шаронт ҳо- зирлаб бердилар, мас., Россиядаги Феврал революцияси (1917); 3) капи- тализм умумий кризисининг 2-босқи- чидаги буржуа-демократик револю- циялар (халқ демократияси мамла- катларидаги революциялар); 4) капи- тализм умумий кризисининг 3-бос- қида мустамлака ва қарам мам- лакатлардаги миллий-демократик революциялар деб аталадиган бур- жуа-демократик революциялар. Бу революцияларнинг муваффақият би- лан ривожланиши мустақил миллий демократия давлати тузишга олиб боради.

**БУРЧ** — этиканинг асосий катего- рияларидан бири бўлиб, бу категория алоҳида ахлоқий муносабатни акс эттиради. Барча кишиларга жорий қилинадиган ахлоқий талаб (*ахлоқ нормаси*) шу вақтда Б. формасига кирадик, бу талаб муайян индивид- нинг тутган мавқега ва бирон-бир конкрет вазиятга татбиқан унинг шахсий вазифасига айланади. Шахс бунда ахлоқнинг актив субъекти си- фатида майдонга чиқади ва унинг ўзи англаб-тушунган ҳолда ўз фаолияти билан ахлоқий талабларни амалга оширади. Номарксистик этика тари- хда Б. нинг манбаини худонинг про- даси ёки ақлида деб (*неопротестан- тизм, неотомизм*), априор ахлоқ қону- нинда деб (*Кант, интуитивизм*), инсон- нинг гайри тарихий табиатида ёки табиий оламнинг қонуनларида деб (*Этикадаги натурализм*) билардилар. Б. нинг асосиш кўпинча бирон кимса- нинг алоҳида обрў-эътиборида деб қар- рардилар (*Аппробатив этика*). Бу проблемаларни илмий равишда фақат марксистик этика ҳал қилади. Бу этика Б. нинг туб манбаини жамият ва синфларининг эҳтиёжлари ва вазифаларни тарзида юз берадиган тарих қонунарида деб билади. Жамият- нинг (коллективнинг, айрим шахс- нинг) обрў-эътибори Б. нинг туб асоси эмасдир, балки унинг ўзининг объек- тив асослари бордир. Бинобарин, ин- сон кимдир ифодалаб берган ёки сти- хийли суратда барқарор бўлган талабларни шунчаки бажариб қол-

масдан, балки уларнинг социал келиб чиқишини ҳамда ўзининг шахсий ва биргалашиб қиладиган ҳаракатлари- нинг оқибатларини тушунмоғи лозим. Коммунистик ахлоқнинг ўзгармас та- лабларидан бири ана шундан иборат; шу талаб туфайли инсон бутун ба- шариятнинг ва тарих яратувчилиги- нинг манфаатларига онгли (демак, шахсан сабаб-боис ифодаланган ва асосланган) равишда хизмат қилиш даражасига кўтарилади. Оламшумул- тарихий вазифани ҳал қилаётган социалистик жамият шаронтида шахс- нинг олий Б. и турли конкрет ва- зиятларда ўз ҳаракатлари билан шу мақсадни амалга оширишга ёрдамла- шишдан, ҳар қандай хусусий социал вазифа замирида умумий тарихий истиқболни кўришдан иборат.

**БУТЛЕРОВ** Александр Михайлович (1828—86)— рус химия олими. Б- яратган химиявий тузилиш назария- си унинг томонидан жаҳон фанига қўшилган энг муҳим ҳисса бўлди. Бу назария химиявий бирикмаларнинг табиати ҳақидаги, модда хоссалари- нинг унинг ички тузилишига боглиқ эканлиги ҳақидаги ҳозирги замон та- савуурларига асос бўлди. Химиявий тузилиш назарияси модда хоссала- рининг модданинг ҳар бир тури учун унинг молекулаларидаги атомлар- нинг ўзаро алоқалари ва муносабат- ларининг барқарор ва ўзига хос тар- тиб мавжудлиги билан сабабли бог- ланиш принципига асосланади. Б. тадқиқотлари туфайли химияда бар- қарор бўлган бу структур принцип моддани тадқиқ қилишда фунда- ментал методологик принциплардан бири, моддаларни илгаритдан берил- ган хоссалар билан яратишнинг на- зарий асоси бўлиб қолди. Б. молеку- лани ўлик, ҳаракатсиз бир нарса тар- зида эмас, балки таркибий қисмлари донм ҳаракат қилиб турадиган ўзига хос динамик система тарзида тасав- вур қиларди. Химизми у материя ҳаракатининг кўринишларидан бири деб қарарди. Унинг назарияси ва илмий билимларни ривожлантириш- нинг умумий проблемалари юзасидан чиқишлари химияда идеалистик ва



агностик тентирашларга қаршн курашда катта роль ўйнади. Фалсафий қарашлари нонзчил бўлишига қарамай, химия фанининг асосий проблемаларини ҳал қилишда Б. материализм ва стихияли диалектика позицияларида турарди.

**БУЮМЛАШУВ** — предметлашувдан фарқли ўлароқ, тарихан ўткинчи, товар ишлаб чиқаришга ва айниқса капиталистик жамиятга хос бўлган хусусият бўлиб, унда социал муносабатлар шахсий муносабатлар ҳолатидан чиқиб буюм муносабатларига (нарсаларнинг муносабатларига) айланади. Б. га мўвофиқ инсоннинг шахслик ҳолатидан чиқиши, деперсонлашуви юзага келади ва нарсаларга субъектнинг хусусиятлари берилди (персонификация). Б. *фетишизм*да намоён бўлади. Б. да инсоннинг *фаолияти* машинанинг ишлашига ўхшатилади, гайри ижодий функцияларни бажаришдан иборат қилиб қўйилади. Инсоннинг ўзи ҳам фақат тайёр ролларни бажарувчи бўлиб, нарсалар ишлаб чиқаришнинг функционал воситаси бўлиб чиқади. «Иш кучининг шунчаки мавжуд борлиги деб қаралувчи инсоннинг ўзи — табиат предметдир, гарчи тирик бўлса-да, нарсадир, ўзини англовчи нарсадир, меҳнатнинг ўзи ҳам шу кучнинг буюмлашган ифодасидир» (К. Маркс).

**БХУТАВАДА** (элементализм) — қадимги ҳинд материализмининг концепцияларидан бири. Бу назария *Упанишадаларда* ва *Махабхарата* эпосидаёқ тилга олинади. Кейинроқ пайдо бўлган баъзи манбаларда *локаята* турларидан бири сифатида намоён бўлади. Б. таълимотига кўра, предметларнинг ўз хоссалари жиҳатидан тафовутлари мазкур предметларни ташкил этувчи моддий элементларнинг бирга қўшилишидан юзага келади. Онг — моддий элементларнинг алоҳида тарзда бирга қўшилишининг натижаси бўлиб, бу бирга қўшилиш бир марта пайдо бўлгач, ўзига ўхшаш бирга қўшилшларни қайта ҳосил қилиши мумкин, аммо бошқа хилдаги бирга қўшилшлар ҳеч қачон онгнинг пайдо бўлишига

олиб келолмайди. Локаятанинг издошлари сингари, Б. нинг мухлислари ҳам гносеологияда сенсуалистлар ва этикада гедонистлар эдилар. Б. нинг энг қадимги текстлари сақлаб қоллинмаган.

**БЭКОН** Роджер (тах. 1214—94) — ўрта аср инглиз мутафаккири-новатори, янги замон тажриба фанининг даракчиси, шаҳар хунарманд табақаларининг идеологи. Феодалларнинг хулқ-атворини, идеологиясини ва сиёсатини фош қилган. Ўз қарашлари учун Б. 1277 йилда Оксфорд ун-тида муаллимликдан четлаштирилган ва черков маъмурларнинг буйруғи билан монастыр турмасига қамалган. Б. нинг дунёқараши нонзчил материалистик дунёқарашдир. У схоластик қироатхонликни ва авторитетларга кўр-кўрона сажда қилишни қоралаб, табиатни тажрибавий ўрганшга, мустақил тадқиқотлар қилишга ва фанни янгилашга даъват этарди. Экспериментга ва математикага асосланган билиш методини ҳимоя қиларди. Б. фанларнинг мақсади — инсоннинг табиат устидан ҳукмронлигини оширишдан иборат, деб ҳисобларди. Унинг асарларида алхимик, астрологик ва сеҳргарлик хурофотлари бўлишига қарамай, Б. бир қанча далил илмий ва техникавий фаразларни айтган эди.

**БЭКОН** Фрэнсис (1561—1626) — инглиз философи, материализмининг ва янги замон экспериментлаштирувчи фанининг асосчиси. Қороль Яков I даврида давлатда олми мартабага эришиб, лорд-канцлер бўлди. Машҳур «Янги Органон» трактатининг автори (1620). Аристотелнинг «Органон»ндан фарқ қиладиган бу трактатда Б. фанининг вазифаларини ва илмий индукция асосларини янгича тушунишни ривожлантирди. Инсоннинг табиат устидан ҳукмронлигини оширишга фанининг қодир эканлигини билимининг мақсади деб эълон қилган Б. бу мақсадга фақат ҳодисаларнинг ҳақиқий сабабларини пайқайдиган фан эришиши мумкин, деб ҳисобларди. Шунинг учун ҳам у схоластикага қаршн чиққан эди. Олдин ўтган фан ё

«догматизм»га мубтало эди, чунки олим қондалар системасини, ургумчак ўз турини тўқигани сингари, ўз тушунчаларидан келтириб чиқаради, ёки у «эмпиризм»га мубтало эди, чунки олим англаб олинмаган фактларини тўплашга нитиларди, холоё, Шундай қилиб, олдин ўтган бутун билимга нисбатан Б. скептик позиция тутишни талаб қилади. Бироқ Б. ишончли билим бўлиши мумкинлигини эътироф қилади, аммо ҳақиқатга етиш учун методни реформа қилиш зарур деб ҳисоблайди. Бу реформаининг биринчи қадами ақлни унга доимо хавф солиб турувчи янглишлардан («идоллар»дан) тозалашдан иборат бўлмоғи лозим. Бу янглишларнинг бир қисми бутун одамзодга хос бўлган ақл мойилликларидан, бир қисми олимларнинг айрим группаларига ва ҳатто айрим шахсларга ҳос бўлган мойилликлардан туғилади, бир қисми тилнинг номукамаллиги ва поаниқлигидан келиб чиқади ва, ниҳоят, бир қисми бировларнинг фикрларини нотаиқидий ўзлаштиришдан пайдо бўлади. Сохта қарашлар бартараф қилингандан кейин янги фаннинг ҳақиқий методига ўтish мумкин. Б. нинг фикрича, фан тажриба фактларини рационал қайта ишлашдан иборат бўлмоғи лозим. Методик умумлаштириш ёки индукция воситаси билан ҳосил қилинган тушунчаларга сунган қондалар мазкур фан хулосаларининг асослари (ўртача аксиомалар) бўлади. Экспериментни аналитик тушуниш индукциянинг асосини ташкил этади. Бир томонлама рижолантирилган бу аналитик тушуниш, Энгельс сўзлари билан айтганда, шунга олиб келдики, Б. (ундан кейин эса Локк) 15—16-асрларда таркиб топган метафизик тафаккур методини табиинётдан философияга

кўчирди. Уз индукция назариясида Б. «салбий инстанциялар»нинг, яъни умумлаштиришга энд келадиган ва шу билан уни, етарли бўлмаган асос сифатида, қайта қарашни талаб этадиган ҳолларни танлашнинг аҳамиятини биринчи бўлиб кўрсатиб ўтган эди. Б. нинг философияни рижолантиришдаги хизмати шундан иборатки, у, биринчидан, материалистик традицияни қайта тиклади ва шу нуқтан назардан — ўтмишнинг фалсафий таълимотларини қайтадан баҳолаб чиқди: илк грек материализмининг юқори кўтарди ва идеализмнинг янглишларини очиб ташлади. Иккинчидан, Б. табиатни ўзинча материалистик тушунишни ишлаб чиқиб, материяни зарраларнинг мажмуи деб қарашни, табиатни эса хилма-хил сифатларга эга бўлган жисмларнинг мажмуи деб қарашни мазкур материалистик тушунишга асос қилиб қўйди. Ҳаракат материянинг ажралмас хоссаси бўлиб, Б. нинг назарига, бу ҳаракат механик равишда ўрин алмаштириш билан чекланмайди (у ҳаракатнинг 19 турини санаб чиққан). Б. нинг бу қарашларининг барчаси янги эҳтиёжлар ва талабларни ақс эттирардики, Англияда дастлабки капитал жамгарлиши даврида фан олдига ана шундай талаблар қўйилган эди. Бироқ, Б. изчил материалист эмас эди. Унинг таълимоти, Маркс таъбири билан айтганда, «теологик нонэчилик билан» ҳали тўла эди. Б. нинг сиёсий эътиқодлари «Янги Атлантида»да ақс этган эди, утопиядан иборат бўлган бу асарда иқтисодий жиҳатдан равнақ топадиган жамият тасвирланган. Бу жамиятда ҳаёт фаннинг ва юксак техниканинг оқилона асосларида ташкил этилган бўлади, аммо унда ҳукмрон ва итоат қилувчи синфларнинг қарама-қаршилиги сақланиб қолади.



**ВАВИЛОВ** Сергей Иванович (1891—1951)— совет физиги, СССР ФА президенти (1945—51). В.нинг асосий асарлари физик оптикага, бошлича, фотолюменесценция табиатини ўрганишга бағишланган. В.нинг хизмати шу эдики, у янги физиканинг бир қанча революцион кашфлётларини диалектик-материалистик нуқтан назардан талқин қилди. У материянинг алоҳида тури сифатида майдон ҳақидаги тасавурни ривожлантирди, *корпускуляр-тўлқин дуализмининг* изчил материалистик шарҳини ишлаб чиқишга муҳим ҳисса қўшди, *математик гипотеза* ҳозирги замон физикасининг етакчи билиш методи эканлигини кўрсатди ва ҳ. к. В. Лукрецкий, Галилей, Ньютон, Ломоносов, Фарадей, Лебедев ва б. ҳақида мароқли ва чуқур тадқиқотлар ёзди.

**ВАЗНСИЗ СУБСТАНЦИЯЛАР** (вазнсиз суоқликлар, флюидлар)— гипотек вазнсиз моддалар (теплород, ёруглик, магнит, электр — мусбат ва манфий — суоқликлар, флогистон ва б.) бўлиб, бу моддалар жисмларнинг таркибий элементлари, тегишли хоссаларнинг ҳомиллари ҳисобланарди. В. с. ҳақидаги тасаввур 18-асрда ва 19-асрнинг бошларида айниқча кўп ёйилган эди. У вақтда жисмларнинг тузилиши ва хоссалари ҳали уларнинг бирлигида идрок этилмас эди ва объектининг турли хоссалари кўп ҳолларда, бир жисмдан иккинчи жисмга ўтиб турувчи алоҳида сиртқи актив ибтидоларнинг атрибутлари, деб тасаввур этиларди. В. с. ҳақидаги таълимот *элементлар* ҳақидаги, актив форма ва пассив материя ҳақидаги қадимги натурфилософия тушунчаларининг (мас., *Аристотель*) ривожланишидир ва химиявий элементлар ҳақидаги тасаввурларининг шаклланиши билан боғлиқдир. Хоссалар, сифатлар, ҳаракат, кучларни улар объектив равишда хос бўлган нарсалардан ажратиб, уларни қандайдир мустақил парса деб қараш динамизм, *энергетизм*,

*витализмда* ҳам ўз аксини топган. В. с. ҳақидаги таълимот нечоғлик хато ва содда бўлишига қарамай, табиёт илмида муҳим роль ўйнади, у хилма-хил физикавий ва химиявий ҳодисаларни умумлаштириш ва система-лаштиришга имкон берди, уларни тадқиқ қилиш учун умумий асос яратиб берди.

**ВАЙШЕШИКА** (санскритча: «више-ша» — хусусият) — қадимги ҳинд философия системаси. Бу философия биринчи марта Канада (эраимиздан олдинги 3-аср) томонидан систематик баён қилинган («Вайшешикасутра») В. Прашастападаннинг (эраимизнинг 4-асри) асари «Падартха-дхарма-санграха»да анча ривожлантирилган. В. системасида материалистик тенденциялар жуда кучли. В. бутун мавжудот учун етти-категория белгилайди: субстанция, сифат, амал, умумийлик, хусусият, хослик, йўқлик. Дастлабки уч категория реал суратда мавжуддир. Ундан кейинги уч мантқий категория — ақл фаолиятининг маҳсулларидир. «Хусусият» категорияси (В. таълимотига ном бўлган бу категория) билиш учун муҳим роль ўйнайди, чунки унда субстанцияларнинг реал хилма-хиллиги акс эттирилади. Олам сифатга эга бўлган ва амал қилиб турадиган субстанциялардан иборат. В. тўққиз субстанция борлигини кўрсатади: тупроқ, сув, нур, ҳаво, эфир, замон, макон, руҳ, ақл. Дастлабки тўрт субстанция атомларни барча моддий объектларни ташкил этади. Атомлар абадий, бўлинмас, кўринмас бўлиб, кўламлари йўқдир, лекин уларнинг комбинациялари барча кўламли жисмларни ташкил этади. Оламий руҳ атомларнинг бири кишини бошқаради. Атомларнинг донмий ҳаракати натижасида замонда, маконда ва эфирда мавжуд бўлган олам вақт-вақти билан яратилиб, бузилиб туради. Атомлар келиб чиқишига қараб сифат жиҳатдан тўрт жинсга бўлинади ва сезгиларнинг тўрт турини:

бадан, тамъ, кўз, ҳид сезгиларини пайдо қилади. В. нинг гносеологияси *нъяйяңинг* билиш назариясига яқин бўлиб, тўрт хил чин, тўрт хил ёлгон билиш борлигини кўрсатади. Идрок, хулоса, зехи ва интуиция ҳақиқатни юзга келтиради.

**ВАН ЧУН** (27—104) — хитой философ-материалисти. «Танқидий мулоҳазалар» («Лунь хэн») деган асосий асариди у мистика ва идеализмга, ҳодисалар ва нарсаларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишини белгилайди, маълум мақсадга йўлловчи олий куч ҳисобланган «осмон» ҳақидаги таълимотга қатъий қарши чиқди. В. Ч. таълимотига кўра нарсаларнинг ҳаммаси моддий элементлар «ци»дан иборат ўз манбаига ва бош негизига эгадир. «Ци» тарқалиб кетса ҳамма нарса ҳалок ва йўқ бўлади. Инсоннинг ҳиссий идрокларини ва сезгиларини В. Ч. объектив оламни билиш процессининг бошлангич моменти деб эълон қилди. У «туғма» билим мавжудлигини инкор қиларди. В. Ч. ижтимоий ҳаёт табиатнинг стихияли ҳодисаларига боғлиқ эканлиги ҳақидаги назарияга қарши чиқди. Тарих давра бўйлаб ривожланади, равнақ даврдан кейин таназул бошланади, сўнгра процесс яна такрорланади.

**ВАТАНПАРВАРЛИК** (грек. *patris* — ватан) — ахлоқий ва сиёсий принцип, социал ҳис-туйғу; бу ҳис-туйғунинг мазмуни — ватанга меҳр-муҳаббат боғлаш, унга содиқ бўлишдан, унинг ўтмиши ва ҳозир учун фохрланишдан, ватан манфаатларини ҳимоя қилишга интилишдан иборат. В. — «алоҳида-алоҳида ватанларнинг асрлар ва минг йилликлари давомида мустаҳкамлаиб келган энг чуқур ҳис-туйғулардан бирidir» (В. И. Ленин, 37-т., 190-б.). Тарихан В. элементлари туғилган ерга, тилга, анъаналарга меҳр қўйиш шаклида қадим замондаёқ шаклланади. Синфий жамиятда В. мазмуни синфий бўлиб қолади, чунки ҳар бир синф ватанга унинг ўзига хос манфаатлари орқали ўз муносабатини ифодалайди. Капитализм ривожланаётган, *миллатлар* шаклланаётган, миллий давлатлар ташкил

топаётган шаронгда В. ижтимоий онгнинг ажралмас таркибий қисми бўлиб қолади. Бироқ синфий антагонизмлар кескинлашиб борган сари буржуа жамиятининг ривожланиши процессида В. нинг зиддиятли характери намоён бўлади: буржуазия ҳукмрон синфга айланиши билан унинг В. и умум-миллий моментларни акс эттирмай қўяди (мас., феодализмга қарши кураш даврида шундай бўлган эди), у эксплуататорлик манфаатлари билан чекланиб, *миллатчилик* ва шовинизм билан туташиб кетади, чунки «капитал меҳнаткашларга қарши барча мамлакатларнинг капиталистлардан иборат ўз иттифонини қўриқлашни ватан, халқ манфаатларидан ва бошқа ҳамма нарсдан юқори қўяди» (В. И. Ленин, 36-т., 328—329-б.). Майда буржуазия В. и учун миллий маддудлик ва миллий худбинлик характерлидир, унинг ватанга бўлган муносабатида белгиланган омил социал тараққиёт манфаатлари эмас, балки тор тамаъгирлик манфаатларидир. Буржуазия жамиятида пролетариатнинг ватани йўқдир, лекин ўз социал табиатига кўра у шундай бир синфдан иборатки, бу синф халқнинг туб миллий манфаатларининг ифодачиси ва шунинг учун ҳам ҳақиқий В. нинг ҳимоячиси бўлиб майдонга чиқади. Социалистик революция давомида ватанининг социал моҳияти ўзгаради, социализм — миллий ифтихор объекти ва меҳнаткашларнинг ҳақиқий ватани унинг бош элементи бўлиб қолади, *интернационализм* билан чамбарчас боғлиқ бўлган социалистик умумхалқ В. и шаклланади. Жаҳон социалистик системаси пайдо бўлиши билан меҳнаткашларнинг ватани кенгайиб бормоқда. Социалистик В. фақат ўз ватанига эмас, балки бутун *жаҳон социализм системасига* ҳам содиқликда, империализмга қарши барча мамлакатларнинг меҳнаткашлари олиб бораётган кураш билан бирдамликда ифодаланади.

**ВАҲИЙ** — каромат — диний-идеалистик философия тушунчаси бўлиб, бу тушунча ҳақиқатга ғайри ҳиссий равишда бевосита эришишни билди-

ради, ammo бу фақат мистик равшанилик пайтида мумтоз кишиларга муяссар бўлади. Идеалист философлар нуқтан назарича, В. ҳақиқатга ва ёзгуликка интилиш билан боғлиқдир. В. ни пайқашга қодир бўлмаган кишилар учун ҳақиқат эътиқод мавзун бўлиб қолади. Фаи бундай изоҳни рад қилади, чунки у В. ни ғайри ҳиссий кучга кўр-кўрона эътиқод қилиш талаби билан боғлайди. В. ни *интуициядан* фарқ қилмоқ зарур.

**ВВЕДЕНСКИЙ** Александр Иванович (1856—1925)— рус буржуа философи ва психолог, неокантчи, Петербург ун-тетининг профессори (1888), Петербург философия жамиятининг раиси (1899). В. Кант философиясининг идеяларини изчиллик билан ривожлантириб, эътиқод билан билимнинг, жон билан жисмнинг дуализминин чуқурлаштирди ва ҳ. к. «Жонлантириш чегаралари ва белгилари» асарида (1892) В., бегона руҳий ҳаётнинг ҳеч қандай объектив белгилари йўқ ва шунинг учун уни билиб бўлмайди деган эди. («В. нинг психо-физик қонуни»). В. факт руҳий ҳодисаларни тасвирлаш билан чекланувчи психология системасини асослаб беришга уринган эди («Ҳеч қандай метафизикасиз психология», 1914). Логикада — собит қадам идеалист («Логика — билиш назариясининг бир қисмидир», 1909). Улуғ Октябрь социалстик революциясидан кейин атеизмга қарши чиқди («Атеизм билан курашда худого ишонини тақдир», 1922).

**ВЕБЕР** Макс (1864—1920)— немис социолог. *Неокантчиликка* ва *позитивизмга* яқин эди. В. нинг фикрича, ҳар қандай социал-иқтисодий ҳодисанинг моҳияти фақат унинг объектив томонлари билангина эмас, балки аввало тадқиқотчи нуқтан назаридан, муайян процессга нисбат берилмаган маданий қиммат билан белгиланади. Ижтимоий фанлар фақат ҳодисалардаги айрим фактни ўрганади, деган фикрга асосланиб, В. илмий абстракциялар ўрнига ўзбошимча фикрий конструкцияни «идеявий тип»ни тикшиштиришга урин-

ган эди. «Идеявий тип», В. нинг фикрича, воқеликни акс эттирмайди; бу фақат айрим фактларни системалаштириш ва тушуниш учун ишлатиладиган қуролдир, тарихчи воқелик билан таққослаб кўрадиган тушунчадир. В. нинг идеялари ўз мазмуни жиҳатидан ижтимоий-иқтисодий формациялар ҳақидаги маркеча таълимотга қарши қаратилган эди. В. нинг «идеявий типлар» назарияси ҳамда унинг тарихий факторларнинг «кўплиги» тўғрисидаги концепцияси ҳозирги замон буржуа социологиясига катта таъсир кўрсатди. Асарлари: «Миллий давлат га халқ хўжалигн снэсати» (1895), «Протестантлик этикаси ва капитализмнинг руҳи» (1905), «Хўжалик ва жамият» (1912) ва б.

**ВЕДАЛАР** — қадимги ҳиндларнинг тўрт асосий муқаддас китоби: Ригведа, Атхарваеда, Самаведа ва Яжурведа. Бу китоблар эраминздан олдинги 12—7-асрлар мобайнида яратилган. Мазкур китоблар сирасига кирадиган браҳманлар (ведачилик маросимларини баён қилувчи ва шарҳловчи китоблар), ведачилик маросимларининг мистик мазмунини тушунтириб берадиган ва ведачилик символикаларини очиб кўрсатадиган араньяклар («Урмончилик китоблари») ва кейинроқ яратилган *Упанишдалар* (В. нинг диний маросимлари ва мифологияси фалсафий нуқтан назардан асослаб берилган ҳамда худо, инсон ва табиат ҳақидаги умумий муҳокамалар биринчи ўринга сурилган китоблар) ҳам «В» сўзи билан белгиланади. «В», сўзи шунингдек турдош тарзда, «муқаддас китоб», «олий донишмандлик» маъносига ҳам ишлатилади. В. да қадимги диний тасавурлар билан бир қаторда мавхум муҳокамаларга доир бўлимлар ҳам бордир, бу бўлимларда энди оламнинг мавжудлигининг сабаблари ва мақсадлари ҳамда инсон хатти-ҳаракатларининг сабаблари масалалари ўртага ташланади.

**ВЕДАНТА** (айнан: «*Ведаларнинг таммати*») — ҳинд философиясининг ортодоксал системаларидан бири, *Упанишдалар* базасида пайдо бўлган диний-фалсафий таълимот. В.

ҳозирга қадар ҳам *ҳиндуизм* философиясида муҳим ўрин тутиб келмоқда. В.нинг асосий қондалари биринчи марта Бадаряна томонидан унинг Ведантасутраларида (3—4-асрлар) баён этилган. Кейинчалик В. маъжур асарга ва Упанишадларга ёзилган шарҳларни нашр этиш йўли билан ривожлантирилди. В. да икки йўналиш мавжуд. Улардан бири — адвайта (мутлақ нодуализм) бўлиб, унинг асосчиси Шанкара (8-аср) эди. Адвайтага кўра, оламда ягона олий руҳий моҳият (худо)дан бошқа ҳеч қандай ўзгача реаллик йўқдир. Бу худо эса ҳеч нима билан белгиланмайди, ҳеч нимага боғлиқ эмас ва бесифатдир. Қонот предметлари ва ҳодисаларининг хилма-хиллиги ҳақидаги тасаввур беҳабарлик натижасидир (авидья): ҳақиқатда эса худодав бошқа ҳамма нарса нуқул хом хаёддир (майя). Адвайта интуиция ва кароматни билишнинг асосий методлари деб билади ва хулоса билан сезги иккинчи даражали роль ўйнайди, деб ҳисоблайди. Индивиднинг зўр бериб ҳаракат қилишларидан мақсад — бутун хилма-хиллик замирида яккаюягона худо турганлигини пайқаб олишдир. Инсоннинг психик ҳолатлари (авастха) тўғрисидаги, ташқи воқеликка сабаб бўладиган нарса ҳақидаги таълимот Шанкара В. сида катта роль ўйнаган. В.нинг иккинчи йўналиши — вишишта-адвайта (фарқ қилувчи нодуализм) бўлиб, унга Раманужа (11—12-асрлар) асос солган. Раманужа таълимотига кўра, уч реаллик: материя, жон, худо мавжуддир. Улар ўзаро бир-бирига бўйсунди: индивидуал жон моддий жисмини ўзига бўйсундиради, худо ҳар иккаласи устидан ҳукмронлик қилади. Худосиз жон ҳам, материя ҳам воқелик сифатида эмас, фақат соф тушунчалар сифатида мавжуд бўлишлари мумкин. Индивиднинг зўр бериб ҳаракат қилишларидан мақсад — моддий мавжудликдан қўтилишдир, бунга эса руҳий активлик, билим ва худога муҳаббат боғлаш йўли билан эришилади. Бу кейинги ҳол айниқса муҳим ҳисобланади. Адвайта худо Шивага

бирмунча кўпроқ даражада сиғиниш билан боғлиқ эди, вишишта-адвайта эса кўпроқ худо Вишнуга сиғиниш билан боғлиқдир.

**ВЕЙТЛИНГ** Вильгельм (1808—71) — коммунизмининг биринчи немис назарнётчиси, коммунист-утопист; агитатор, пропагандист ва ишчилар ташкилотчиси, тикувчилик ишхонасининг халфаси. «Адолатлилар иттифоқи» ишига қатнашиб, унинг учун программ ҳужжат сифатида «Инсоният ҳозир қандай аҳволда ва аслда у қандай аҳволда бўлмоғи лозим» деган брошюрани ёзган (1838). Муҳожир бўлиб АҚШга кетган, унда коммуна тузган ва бу коммуна кейин тарқалиб кетган. Умрининг охирида I Интернационал фаолиятини таъриклаган. Асосий асари «Гармония ва озодлик гарантиялари» (1842); (1962 йилда русчага таржима қилинган). Бу асаринг Маркс немис ишчиларининг тенги йўқ ва порлоқ қалдирғочи, деб атаган эди. В. айрим ҳолда ҳар бир индивиднинг ва яхлит ҳолда бутун жамиятнинг қобилиятлари билан эҳтирослари ўртасида уйғунлиқни таъминлайдиган коммунисттик жамият қуришга интиларди. В. бу жамият қурилиши системасини батафсил тасвирлаб, ўткинчи даврининг қийинчиликларини ҳам назарда тутадди ва бу давр учун диктатуранинг энг яхши идора усули деб ҳисоблайди. В.нинг фикрича, янги жамиятда етакчи ролни фойдалаи фанлар ўйнайди. Барча фанларга философия раҳбарлик қилади. Фанларни В. уч тармоққа бўлади: 1) инсон жисмоний ва руҳий ҳаётининг ҳамма кўринишларини қамраб оладиган фалсафий медицинага, 2) фалсафий физикага ва 3) фалсафий механикага. Шу билан бирга В. абстракт философияга ва айниқса Гегель философиясига меҳри йўқлигини яширмас эди. В.нинг фикрича, коммунисттик жамият революция ва революцион ҳокимият тузиш орқали қурилади; лекин шу билан бирга у тинч йўл билан қурилиши мумкинлигини ҳам айтарди. В. коммунизм идеяларини тарғиб қилиш учун иккил текстларидан кенг фойдаланар ва

айни вақтда динни танқид қиларди. «Бечора гуноҳкорнинг нижиди»ни тайёрлаб нашр этгани учун турмага қамалган эди (1843—44).

**ВЕЛЛАНСКИЙ** (Кавунишк) Данило Михайлович (1774—1847) — рус медицина олими ва идеалист философи, шеллингчи. Петербург медицина-хирургия академиясида таҳсил кўргай (1796—1802) ва унда 1805—37 йилларда ҳамда Германияда (1802—05) муаллимлик қилган. «Медицинага прология...» (1805), «Табиатнинг биологик тадқиқоти...» (1812), «Тажрибавий, кузатувчилик ва ақл югуртириш физикаси» (1831), «Умумий ва хусусий физиологиянинг асосий белгилари» (1836) ва б. асарларида В. идеалистик натурфилософияни ривожлантирди ва унда Россияда биринчи бўлиб идеалистик диалектика идеяларини пропаганда қила бошладиги (ҳодисаларнинг умумий алоқадорлиги, триада формасидаги тараққиёт, тараққиёт манбаи сифатида қутблар кураши ва ҳ. к.).

**ВЕНА ТУГАРАГИ** — мантиқий позитивизмнинг гоявий ва ташкилий ўзаги бўлиб хизмат қилган бирлашма. Шлик томонидан 1922 йилда Вена ун-тида индуктив фанлар философияси кафедраси ҳузурда ташкил этилган семинар асосида ривож топди. В. т. га Карнап (1926 йилдан), Ф. Вайсман, Г. Фейгль, О. Нейрат, Г. Гап, В. Крафт, Ф. Кауфман, Гёдель ва б. кирган эдилар. Франк (Чехословакия), Э. Кайла (Финляндия), А. Бламберг (АҚШ), Й. Йергенсон (Дания), Айер (Англия) ва б. В. т. билан ҳамкорлик қилган эдилар. В. т. маҳизм идеяларининг бевосита вориси бўлди. Унинг иштирокчилари *Витгенштейннинг* бир қанча идеяларини — билимнинг мантиқий анализни концепциясини, логика ва математиканинг аналитик характери қақдаги таълимотни, «метафизика»нинг илмий мазмундан маҳрум қилинган традицион философияни танқид қилишни ҳам қабул қилган эдилар. Махистик йўналишдаги В. т. қатнашчиларини махистик позитивизмни билимнинг мантиқий анализни идеялари би-

лан синтезлаштириб, мантиқий позитивизмнинг асосий қондасини тўлароқ ва аниқроқ формада ифодаладилар. 1929 йилда Карнап, Гап ва Нейраф «Илмий дунёқараш. Вена тўгарағи» манифестини эълон қилдилар. Худди шу вақтда В. т. ташкилий жиҳатдан узил-кесил расмийлашадиган бошқа неопозитивистик группалар билан (В. т. Берлиндаги *Рейхенбах* — Дубислав группаси билан боғлаган алоқаларидан ташқари) халқаро алоқа урнатилди (*Неопозитивизм*). 1930 йилдан бошлаб В. Т. Рейхенбах группаси билан биргаликда «Erkenntnis» («Билиш») журналинини нашр этиди. 30-йилларда В. т. иштирокчилари мантиқий позитивизм идеяларини актив ишлаб чиқадилар. 30-йилларнинг охирига келиб, В. т. нинг бир қанча арбоблари Венадан жўнаб кетиши, Шликнинг ҳалок бўлиши ва, ниҳоят, Австрияни Гитлер босиб олиши муносабати билан В. т. ўз фаолиятига хотима беради. *Мантиқий эмпиризм* (Карнап, Фейгль ва б.) В. т. нинг бевосита вориси бўлди.

**ВЕРАС** Дени — «Севарамблар тарихи» деган роман-саёҳатноманинг авторини (1677—79). Бу, Францияда утопик социализм идеяларини тарғиб қилган биринчи асар эди. В. севарамбларнинг хаёлий жамиятида уларнинг қонун чиқарувчиси Севарис томонидан ўтказилган социал реформаларни тасвирлайди. Реформалардан олдинги жамиятнинг тасвирланishi В. ни *табиий ҳуқуқ* назарийетчилари билан ва 18-асрдаги социалист утопистлар билан яқинлаштиради. Реформалаштирилган Севарамбия шундай жамиятдан иборатки, унда туғилиш билан боғлиқ бўлган имтнэзлар бекор қилинади; хусусий мулкка барҳам берилди: ер ва бутун бойлик халққа тегишли эканлиги барқарор қилинади; меҳнат қариялар ва касаллардан бошқа ҳамма учун мажбурий деб эълон қилинади. Мамлакат ишлаб чиқариш принципларига мувофиқ шаҳар ва қишлоқ осмазияларига бўлинган бўлиб, уларда болаларга умумий ва ҳунар билимлари бирга қўшилган ҳолда таълим берилди. Севарамблар под-

шонин сайлаб қўядилар, унинг ҳокимиятни сайлаб қўйилган муассасалар билан чекланган бўлади. Олий ҳоким ва худо деб қўшига топинилади. В.нинг романи катта шўҳрат қозониб, кўп тақлидларга сабаб бўлди.

**ВЕРИФИКАЦИЯЛАШТИРИШ ПРИНЦИПИ** (лат. Verificare — ҳақиқатни исботламоқ) — *мантқиқий позитивизм*нинг бошланғич принципларидан бири бўлиб, бу принципга кўра олам тўғрисидаги ҳар қандай даъвонинг ҳақиқатлиги пировард ҳисобда уни ҳиссий маълумотлар билан таққослаб кўриш йўли билан аниқланиши лозим. В. п. асосида, *Вена тўғрисида* ифодаб берилганидек, билиш принципи жиҳатдан ҳиссий тажриба доирасидан ташқари чиқолмайди, деган тезис ётади. Бунда тажриба маълумотларини тўғридан-тўғри тасвирловчи даъволарнинг бевосита верификациялаштириш билан бирон қондан тўғридан-тўғри верификациялаштирувчи даъволарга мантқиқий элтиб боғлаш йўли билан билвосита верификациялаштириш бир-биридан фарқ қилиб қаралади. Олам тўғрисидаги билимни «бевосита мувоқабат» дан иборат қилиб қўядиган, бевосита тажриба йўли билан текшириб бўлмайдиган илмий даъволарни билувчилик аҳамиятидан маҳрум қиладиган В. п. нинг очикдан-очик философик ва методологик асоссизлиги мантқиқий позитивистларни илмий қондаларнинг қисман ва билвосита-тажрибавий тасдиқланиши талаби тарзида мазкур принципнинг сусайтирилган вариантини қабул қилишга мажбур этди. Мазкур принцип бу формасида назарий қондаларни эмпирик фактлар билан мувофиқлаштиришнинг фақат оддий методологик талабни ноадекват ифодалайди ва бу методологик талаб назарий билимнинг мақбуллигининг (унинг эвристик кучи, мантқиқий соддалиги ва б.) бошқа факторлари ва критериялари билан бирга қўшилмоғи лозим.

**ВЕРНАДСКИЙ** Владимир Иванович (1863—1945) — академик, табиатшунос, геологик ва биологик фанлар билан атомлар тўғрисидаги фанларни

туташтириб иш олиб борган. 1898—1911 йилларда Москва ун-тининг профессори, 124 профессор ва муаллим қаторида чор ҳукуматининг жабр-зулмига қарши норозилик юзасидан ун-тети ташлаб кетди, сўнгра Фанлар академиясида ишлади. В. геохимиянинг барқарор бўлишини тугаллади: унинг янги тармоғи — биогеохимияни яратди; *ноосфера* ҳақидаги таълимотни ривожлантирди; у — генетик минералогия ва радиогеологияни яратувчилардан бири; шунингдек кристаллография, тупроқшунослик, метеоритика, тарих ва табиёт методологияси соҳасида ҳам ишлади. Ўз илмий ижодиятида В. материализм позицияларида туриб, диалектиканинг бир қанча идеяларига стихияли равишда амал қиларди. Илмий тадқиқот учун философиянинг аҳамиятига юксак баҳо берарди. Логикани ва табиёт илми методологиясини ишлаб чиқиш зарурлигини кўрсатарди. Фан тарихи ва назариясига оид бир қанча асарлар ёзган (мас., «Илмий дунёқараш ҳақида», 1902—03 ва б.).

**ВЕТТЕР** Густав (1911 йил туғ.) — австриялик католик философ, неомист, иезуит, Римда Папа шарқ ил-тининг профессори эди. Унинг буржуа мамлакатларида тарқалган асарларида («Совет диалектик материализми», 1952, «Бугунги совет идеологияси», 1962 ва б.) диалектик материализмнинг тарихи ва назарияси, қозирги замон табиий-илмий назариялар сохталаштирилмоқда. В. философиянинг материалистик ва идеалистик философияга марксистча бўлишига эътироз билдириб, «бетараф» йўналишини — «неотомистик реализм» ни (*Неотомизм*) қаттиқ туриб ҳимоя қилади, бу йўналиш эса ҳақиқатда объектив идеализмнинг теологик формасидир.

**ВЕХИЧИЛИК** — рус буржуазиясининг идеологияси бўлиб, унинг сиёсий ҳаракати мамлакатда ривожланган демократик ва пролетар ҳаракати даврида расмийлашди. Шунга кўра, деб ёзган эди В. И. Ленин, «рус буржуазияси ўзининг «имманент контрреволюционлигини» (17-т., 13-б.) тез



ошкор қилиб қўйди. 1902 йилда собиқ легал марксистлар *Струве, Бердяев, Булгаков* ошкора мистиклар билан бирлиқда «Идеализм проблемалари» тўпламини нашр этиб, материализмга ва материалистларча талқин этилувчи позитивизмга қарши чиқдилар. Ундан кейин тўпламлар нашр этиш ва диний фалсафий жамиятлар тузиш нихоят Столпнин реакцияси даврида программали «Вехи» тўплами (1909) чиқиши билан тугалланади. Бу «либерал ренегатлик энциклопедияси», деб кўрсатган эди Ленин, қуйидаги уч темани ўз ичига олади: 1) рус ва халқаро демократиясининг бутун дунёқарашининг ғоявий асосларига қарши кураш; 2) озодлик қаракатидан юз ўгириш; 3) чоризмга нисбатан ўзининг «малайлик» ҳисларини ва шунга мувофиқ «малайлик» сиёсатини ошкора эълон қилиш. «Вехи» материализм ва атеизмга *Юркевич, Соловьев, Достоевский* илгарин сурган рус диний-фалсафий традицияни қарама-қарши қўйишга уринарди. Синфий кураш шioriга улар «ички», «руҳий» озодлик йўлида жонбозлик қилувчи шахсни ҳимоя қилиш принципини қарама-қарши қўйган эдилар. Улар подшо ҳокимиятни «биргина ўзининг найзалари ва турмалари билан бизларни халқ газабидан ҳали тўсиб турмоқда» («Вехи», 89-б.) деб, подшо ҳокимиятига шукрона билдирган эдилар. Вехичилар I-жаҳон урушини ашаддий шовинистлар лагериди, Октябрь революциясини монархиячи контрреволюция лагериди кутиб олдилар. («De profundis» тўплами, 1918; Н. А. Бердяев ва бошқаларнинг «Нотенглик философияси»). Муҳожирликда юрганда собиқ вехичилар муҳожир зиёлилардан бир қисмининг (сменовехичлар деб аталувчиларнинг) контрреволюциядан узоқлаша бошлаганига қарши чиқдилар. Ўзининг ривожланишида В. ҳозирги замон буржуа философияси учун тилик бўлган бир қанча хислатларини: марксизмга қарши кураш учун диннинг, ноинқлаштирилган формаларидан фойдаланишга уриниш, этикада ўта кетган индивидуализмни ҳимоя

қилиш, философияда антинтеллектуализм ва субъективизмни ҳимоя қилиш каби хислатларини намойён қилди.

**ВИВЕКАНАНДА** (асли номи — Нарендранатх Датта) (1863—1902) — ҳинд идеалист философи. *Рамакришнанинг шогирди*. 1880—84 йилларда Калкутта ун-тетиди философияни ўрганди. 1893 йилда *веданта* идеяларини пропаганда қилиш мақсадида АҚШ, Англия, Японияга сафар қилди. 1897 йилда диний «Рамакришна Миссияси»ни таъсис этди. В. адвайта-веданта идеяларини ўз замонаси фанининг қоидалари билан «яқинлаштиришга» уринди. Рамакришна сингарини, у ҳам ведантага асосланган «ягона дин»ни қаттиқ туриб ҳимоя қиларди. Аммо В. нинг фаолияти кучайиб диний ислохотчилик тор доираларидан чиқиб кетди. У йирик ижтимоий-сиёсий арбоб сифатида майдонга чиқиб миллий-озодлик учун курашга даъват этди, ҳинд либераллари юргизаётган инглиз маъмуруларига мурожаат қилиш сиёсатини қоралади. Ана шуларнинг ҳаммаси унинг 20-аср бошларида ҳинд миллий-озодлик ҳаракатининг ўта сўл қаноти гоёвий лидерларининг бевосита салафи қилиб қўйди. В. ҳукмрон варақа (сословия)га: браҳманлар, кшатрийлар, вайшлар ва шудралар сословиясига қараб фарқ қилинадиган ижтимоий прогресснинг тўрт палласи назариясини қаттиқ туриб ёқларди. В. ўз замонасининг буржуа жамиятини «Вайшлар салтанати» деб, келажак «социалистик» жамиятни «шудралар салтанати» деб атарди. У империалистларнинг миллатларни эзишини, ирқчиликни, милитаризмни қораларди. Шу билан бирга унинг «социализмни» утопик майда буржуа характериға эга эди.

**ВИЖДОН** — этика категорияси, бу категория шахснинг ахлоқий жиҳатдан ўз-ўзини назорат қилишга, ўз-ўзини англашга қобилиятининг олий формасини ифодалайди. Бонс-баҳонадан (*бурч* ҳиссидан) фарқ қилиб, В. кишининг жамият олдидиган ўз масъулиятини тушуниши асосида қи-

линган ишларга ўз-ўзича баҳо беришяни ҳам ўз ичига олади. В; кишини ўз ҳаракатлари билан шунчаки ҳурмат қозониш (ўзьяни камситмаслик), айтайлик, ўз *ор-номусини* ва *қадр-қимматини* сақлаш учун хизмат қилмасдан, балки ўзини тамомила жамиятга, илғор синфга, инсониятга хизмат этишга бағишлашга мажбур этади. Бундан ташқари, В. индивиднинг ўзининг ва ўзгаларнинг фикрига жамиятнинг объектив эҳтиёжларига мувофиқ равишда баб-баравар танқидий кўз билан қарай олиш лаёқатини, шунингдек кишининг фақат ўз ҳаракатлари учун эмас, балки тева-рак-атрофида содир бўлаётган воқеалар учун ҳам жавобгарлигини назарда тутати. В.— кишининг ижтимоий йўсинда тарбияланадиган қобилиятидир. У кишининг тарихий камолоти даражаси ҳамда кишининг ўзи яшайдиган объектив шаронгдаги позицияси билан белгиланади. Жамият талабларига ва унинг прогрессив ривожланишига кишининг актив жавоб реакцияси сифатида В. шахсининг фақат ахлоқий жиҳатдан ўз-ўзини камол топтириш ички ҳаракатлантирувчи кучигина эмас, балки шу билан бирга уни воқеликка фаол-амалий муносабатга ундовчи ҳамдир, В. ўз ҳаракатларининг ахлоқий аҳамиятини англашнинг рационал формасида ҳам, эмоционал кечинмалар комплексида ҳам («виждон азоби») юз бериши мумкин. Ҳар бир кишини В. ли қилиб тарбиялаш — коммунистик ахлоқни шакллантиришнинг энг муҳим шартларидан биридир.

**ВИКО** Жамбаттиста (1668—1744) — италян буржуа философи, социолог, Неаполдаги ун-тет профессори. В. тарихий доиравий айланмиш назариясининг яратувчиси. В. гўё тарих қонуларини яратиб берадиган илоҳий ибтидонинг мавжудлигини тан олиб, шу билан бирга, жамият ички, қонуниятли сабаблар тақозоси билан ривожланади, деб кўрсатган эди. В. таълимотига кўра, ҳар бир халқ ўз тараққиётида уч даврни (хулдлар даврини, қаҳрамонлар даврини, инсоният даврини) кечиради; бу

бамисоли инсон ҳаётининг болалик, ёшлик ва етуқлик даврларига ўхшайди. Давлат фақат қаҳрамонлар даврида пайдо бўлади ва у аристократия ҳукмронлигиндан иборат бўлади. Инсоният даврида унинг ўрнини демократик давлат эгаллайди ва унда эркинлик ҳамда «табиий адолат» тантана қилади. Бу — инсоният тараққиётининг чўққиси, унинг етуқлик даври бўлиб, шундан сўнг таназзул даври бошланади. Жамият бошланғич ҳолатига қайтади. Сўнгра янгида юқорилаб ҳаракат қилиш, янги доиравий айланмиш бошланади. В. ўз тарихий тараққий принципларини тил, ҳуқуқ, санъатга ҳам жорий қилган эди. Асосий асари — «Миллатларнинг умумий табияти ҳақидаги янги фаннинг асослари» (1725).

**ВИНДЕЛЬБАНД** Вильгельм (1848—1915) — немис идеалист философи, неокантчиликнинг *баден мактаби* деб аталувчи оқимнинг асосчиси; философия тарихи, логика, этика ва қимматдорлар назарияси соҳасида ишлади. Философия тарихининг ривожини кантчилик нуқтаи назаридан ёритди. Табиий ва ижтимоий-тарихий фанлар методларининг фарқини асослаб беришга уринди. В. нинг фикрича, табиий фанлар — «нотететик», яъни умумий қонунларни тадқиқ қилувчи фанлар бўлиб, тарихий фанлар — «идиографик», яъни хусусийлик, айримлик ҳақида ҳикоя қилувчи фанлардир. Умумийликни хусусийликка ва айримликка хато равишда қарама-қарши, қўйишга асосланган бу фарқ марксизмнинг тарихий тараққиётнинг объектив қонунлари ҳақидаги таълимотига қарши қаратилган эди. Асосий асарлари: «Қадимги философия тарихи» (1888), «Янги философия тарихи» (2 томлик, 1878—80), «Муқаддима» (1884), «Тарих ва табиёт» (1894).

**ВИНЕР** Норберт (1894—1964) — америка математиги, Массачусет технология ин-ти профессори (АҚШ). В. нинг илк асарлари бошлича математика асосларига бағишланган. В. шунингдек назарий физика билан шуғулланиб, математик анализ ва эҳти-

молликлар - назарияси: соҳасида бир қатор катта натижалар ҳосил қилган. Нерв фаолият юзасидан (мексикалик физиолог А. Розенблют билан биргаликда) қилинган тадқиқотлар билан бир қаторда электрон кузатиш ва ҳисоблаш машиналарининг ишлашини ўрганиш В. ни *кибернетика* идеялари ва принципларини ифодалаб беришга олиб келди («Кибернетика ёки ҳайвон ва машинада бошқариш ва алоқа», 1948). В. нинг умум философик қарашлари эклектик қарашлардир.

**ВИНКЕЛЬМАН** Иоганн Иоахим (1717—68)— немис маърифатчиси, тарихчи ва санъат назарийчиси. В. нинг «Қадимги замон санъати тарихи» (1764) деган асосий асари санъат тарихини илмий тадқиқ қилишга биринчи уриниш эди. В. нинг фикрича, санъатнинг ривожланиши ҳам табиий факторларга (иқлим), ҳам ижтимоий факторларга («дават тузумининг ва бошқаришнинг таъсири ва улар юзга келтирган фикрлар тарзи») боғлиқдир. Эркинлик натижасида, «оллий жаноб оддийлик ва вазмин улугворлик» тимсоли сифатида туғилган қадимги грек санъати В. нинг эстетик идеали эди, у шу идеалга амал қилишга даъват этарди. В. нинг эстетик қарашлари эстетика ва санъатнинг ундан кейинги ривожига таъсир кўрсатди.

**ВИТАЛИЗМ** (vitalis — ҳаётий)— биологияда идеалистик таълимот бўлиб, у ҳаётий фаолиятнинг ҳамма процессларини гўё тирик организмларда жо қилинган алоҳида номоддий факторлар (*энтелехия*, «яратувчи куч», «формага интилиш» ва ҳ. к.)— амалиётга боғлаб изоҳлайди. В. нинг бош манбалари Платоннинг гўё ҳайвонлар ва ўсимликлар бўлимига жон бағишлайдиган жон ҳақидаги таълимотига ҳамда Аристотелнинг энтелехия ҳақидаги таълимотига бўриб тақалади. В. концепция сифатида 17—18-асарларда таркиб топди: Г. Шталь, Я. Икскуль, *Дриш*, ҳозирги вақтда — Л. Бергаланфи, А. Венцль ва б. В. нинг вакиллари дирлар: В. тирик табиатнинг сифат

жиҳатдан ўзига ҳослигини далил қилиб кўрсатиб, ҳаётий фаолият процессларини моддий физикавий-химиявий ва биологик қонуниятлардан ажратиб кўяди. Тирик табиатни тирикмас табиатга ҳаддан ташқари қарама-қарши қилиб қўйиш В. ни тирик нарсанинг тирикмас нарсадан пайдо бўлиши мумкинлигини инкор қилишга олиб келади. Масала бу тахлитда қўйилганда ҳаётнинг ё илоҳий келиб чиқишини, ёки унинг абдий мавжудлигини тан олиш қолади. В. биологиянинг кам ишлашган проблемаларини дастак қилиб яшаб келмоқда. Ҳаёт моҳияти, структура ва функцияларнинг яхлитлиги, мақсадга мувофиқлиги, эмбриогенез, регенерация, организмнинг яллиғланиши проблемалари ва ҳ. к. виталистик бузишларнинг асосий объектларидир. Мас., В. нуқтан назардан эмбрионал ривожланиш — муртакнинг илгаритдан белгилаб қўйилган мақсадни амалга оширишга интилишидир. Фаннинг ривожланиш тарихи В. ни рад этиш тарихидан иборат. Энгельс, Тимирязев, И. Мечников, И. Павлов ва бошқаларнинг асарларида В. чуқур танқид қилинган.

**ВИТГЕНШТЕЙН** Людвиг (1889—1951)— философ ва логик, *аналитик философия*ни яратувчилардан бири, Венада туғилган. «Мантиқий-фалсафий трактат»да (1921) «мантиқий жиҳатдан мукаммал» ёки «идеал» тил концепциясини илгари сурди; унинг назарида *Рассел* ва *Уайтхеднинг* «Principia Mathematica» деган бош асарида баён қилинган тарздаги мантиқий логика тили мазкур «идеал» тилнинг тимсоли эди. Бу концепция билимни *конъюнкция* ва *дизъюнкция* ва ҳ. к. мантиқий операциялари билан ўзаро боғлиқ бўлган кўпдан-кўп элементар даъволар сифатида тасвирлашга асосланган маҳдуд мантиқий формализм хусусиятларини олам ҳақидаги билимнинг бутун мажмуига ноҳақ равишда экстраполяция қилиш (жорий қилиш)дан иборат. В. *мантиқий атомизм* назарияси шаклидаги онтологик асослашни мантиқий-гносеологик концепцияга муқаддима қи-

лади. «Идеал» тил схемасига тушмаган нарсаларнинг ҳаммасини традицион философия, этика ва ҳ. к.—В. илмий мазмундан маҳрум этилган деб эълон қилади; философия фақат «тилни танқид қилиш» сифатидагина бўлиши мумкин деб эътироф этилади. В. «тил»га, онга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган объектнинг реаллик ҳақидаги масаланинг қўйилишини рад қилиб, *солипсизмга* келади. «Мантикий-фалсафий трактат» идеяларини *мантикий позитивизм* қабул қилиб олди. В. нинг бир қанча мантикий идеялари (ҳақиқатлик аҳамиятини аниқлашнинг жадвал ёки матрица методини татбиқ этиш, эҳтимолликка бўлган қарашлар ва ҳ. к.) ҳозирги замон логикасининг ривожланишига таъсир кўрсатди. В. нинг «Фалсафий тадқиқотлар» асарида (1953) яқунланган қарашлари *лингвистик фило-софияга* таъсир кўрсатди.

**ВОЛЬТЕР** Франсуа Мари Аруэ (1694—1778)— француз ёзувчиси, философи, тарихчиси, француз маърифатчилиги йўлбошчиларидан бири. Нотариус оиласида туғилган, незунтлар коллегиясида тарбияланган. Феодализмга қарши ёзган сатираси учун икки марта қамалган (1717 ва 1725). Умрининг кўп қисмини Франциядан ташқарида ўтказган. *Дидро* Энциклопедиясида ҳамкорлик қилган. В. деист (*Деизм*); унинг дунёқараши зиддиятдир, у Ньютон механикаси ва физикаси тарафдори бўлиб чиққан ҳолда худо-халлоқнинг, «биринчи туртки»нинг мавжудлигини эътироф қилади. В. нинг фикрича, табиатнинг ҳаракати абадий қонуиларга мувофиқ содир бўлади, лекин худо табиатдан ажралмасдир, у алоҳида субстанция эмас, балки кўпроқ табиатнинг ўзига хос амалиёт принциpidир. Ҳақиқатда В. худонинг («буюк геометр») табиат билан бирдай қилиб кўрсатишга мойилдир. У *дуализмни* танқид қилади, алоҳида турдаги субстанция сифатида жон тўғрисидаги тасаввурни улоқтириб ташлайди. В. нинг фикрича, онг материянинг хос-саси бўлиб, фақат тирик жисмларга хосдир, лекин у бу тўғри қондан ис-

ботлаш учун теологик далил келтириб, материяга фикрлаш қобилиятини худо ато қилган, дейди. 17-асрдаги теологик метафизикага қарама-қарши ўлароқ, В. табиатни илмий тадқиқ қилиш талабини илгарй сурди. У Декартнинг жон ва тугма идеялар ҳақидаги таълимотини рад этиб, кузатиш ва тажрибани билимларнинг манбаи деб ҳисобларди ва *Локкнинг* сенсуализмнинг тарғиб қиларди. Фаннинг вазифаси — объектив ҳақиқатни ўрганшдан иборат. Бироқ, В. «охирги сабаблар» борлигини фараз қилар ва тажриба бизга «олий ақл» ва коннот «архитектори» мавжудлиги эҳтимолдан дарак бермоқда, деб ўйларди. В. социал-сиёсий қарашларининг феодализмга қарши қаратилганлиги яққол кўрнниб турарди. У крепостникликка қарши курашар, граждандарнинг қонун олдида тенглигини ёқлаб чиқар, мол-мулкка қараб солиқ солишни, сўз эркинлигини талаб қиларди ва ҳ. к. Лекин у, жамиятнинг бойлар ва камбағалларга бўлинишини муқаррар, деб ўйлаб, хусусий мулкни танқид қилишни қатъиян рад этарди. В. нинг фикрича, оқилона давлат тузуми тепасида маърифатли монарх (подшо) турадиган конституцион монархия эди. Умрининг охирида В., давлатнинг энг яхши типни республикадир, деган ишончга мойил эди. Тарихий асарларида у жамият тараққиётинга таърот-христианча нуқтан назардан қарашни танқид қилиб, инсоният тарихи манзарасининг тарихини чизиб берди. «Тарих философияси»га (бу терминни В. киритган) худонинг продасига боғлиқ бўлмаган ҳолда жамиятнинг прогрессив тараққиётни идеяси асос қилиб қўйилган. Лекин тарихнинг боришини В. идеяларининг ўзгаршига боғлаб идеалистларча изоҳларди. В. нинг клерикализмга ва диний фанатизмга қарши олиб борган кураши унинг фаолиятида гоят катта аҳамият касб этган эди. В. сатирасининг ўқлари қаратилган асосий мўлжал христианлик ва католик черковини эди, католик черковининг у тараққиётнинг асосий душмани, деб ҳисоб-

ларди. Шунга қарамай, В. атеизмни маъжуд кўрмас эди. У конкрет образда (Исо, Муҳаммад, Будда ва ҳ. к.) гавдаланган худони инкор этар экан, жазоловчи худо идеяси халқ орасида яшамочи керак, деб ўйларди. Бунда В. нинг синфий маҳдудлиги ўз таъсирини кўрсатган эди. Асарлари: «Фалсафий мактублар» (1733), «Метафизика ҳақида трактат» (1734), «Ньютон философиясининг асослари» (1738), «Халқларнинг хулқ-атворлари ва руҳи ҳақидаги тажриба...» (1756).

**ВОЛЬФ Христиан** (1679—1754)— немис идеалист философи, маърифатчиси, *Лейбниц* философиясини системага солган ва омалаштирган киши, Галледаги ун-т профессори. В. Лейбниц таълимотидан диалектик элементларни ситиб чиқариб, умумий алоқадорликни, борлиқнинг уйғунлигини гўё худо томонидан азалдан белгилаб қўйилган мақсадларга боғлаб изоҳловчи метафизик телеологизмни ривожлаштирди. Шунингдек В. схоластикани ҳам системалаштирган ва уни янгилаган киши эди. Уз системасининг тузиллишига у рационалистик дедукция методини асос қилиб қўйди. Бу методга кўра, философиянинг барча ҳақиқатлари зиддиятнинг формал-мантиқий қонунидан хулоса қилиб чиқарилади. В. математика, физика, химия, ботаника ва ш. к. ларни тарғиб қилишда катта роль ўйнади. Жамиятга бўлган қарашларида у маърифатли абсолютизмни ҳимоя қиларди. В. нинг асосий асари: «Логика, ёки инсон фаросатининг кучлари ҳақида оқилона фикрлар» (1712).

**ВОЛЮНТАРИЗМ** (лат. voluntas — ирода)— идеалистик философиянинг бир йўналиши бўлиб, бу йўналиш, бошқа идеалистик йўналишлардан фарқли ўлароқ, идрокни, тасаввурни ёки тафаккурни эмас, балки иродани бирламчи деб эътироф қилади ва уни бутун мажбудотнинг бош асоси деб билади. В. нинг икки турини — объектив идеализм формасини ва субъектив идеализм формасини фарқ қилиб қарамоқ керак. *Шопенгауэр* ва *Э. Гартман* биринчи форманинг типик вакиллари дирлар. Шопенгауэр *Кант-*

*нинг* агностицизмни ўнгдан танқид қилиб, ҳодисалар (тасаввурлар) асосида ётган «нарсалар ўзида» — бирламчи, ҳеч нимага боғлиқ бўлмаган «оламий ирода»дир, деб даъво қилади. Шопенгауэр фикрича, барча тирик вужудларнинг ҳаракатлантирувчи кучи — стихияли инстинктив характерга эга бўлган «яшашга нитилиш иродаси»дан иборат. Онгли ирода кўр-кўрона, инстинктив индивидуал иродага нисбатан ҳосилладир. Шопенгауэрча, В. *буддизм* еликтирган индивидуал яшаш иродани тарқ этиб, индивидуалликни космик оламий иродага қориштириб юбориш ҳақидаги фаталистик доктринани тарғиб қилади. В. нинг субъектив идеалистик формаси *Штирнер* ва *Ницше* учун характерлидир. Уларнинг таълимотларида индивидуал ирода, «мен» ҳаракатлантирувчи куч бўлиб чиқади. Шу билан умумий объектив қонуният принципи қатъиян рад этилади. Шопенгауэрнинг пессимистик ва фаталистик В. идан фарқли ўлароқ, Ницшенинг В. и агрессив характерга эга бўлиб, олий ирода потенцияси сифатида «иродани ҳокимият мартабаси»га кўтаради. Ницшенинг доктринаси вулгарлаштирилган формада фашизм идеологиясининг манбаларидан бири бўлиб хизмат қилди. Ўзининг ҳариккала формасида В. идеализмнинг иррационал баънидан иборатдир, бу баенда борлиқнинг руҳий бош ибтидоси мантиқий, рационал қонуниятли ибтидо тарзида эмас, балки рационал, илмий билишга бўйин бермайдиган ибтидо тарзида талқин қилинади. Гарчи «В.» термини философия доктринасига фақат 19-асрнинг охирида киритилган бўлсада (Теннисен, 1883, Паульсен, 1892), аслида, В. идеялари борлиқнинг яратилган бош ибтидоси сифатида илоҳий ирода тўғрисидаги теологик доғмалардан бошлаб узоқ ўтмишга бориб тақалади. *Августин*, сўнгра эса *Дунс Скотт* таълимотларида волюнтаристик фикрлар айниқса яққол ифодаланган. В. 19-асрдаги буржуа психологиясида (*Вундт*, *Мюнстерберг*) катта таъсирга эга бўлди. Бу психология ироданиш

Бошқа психик-функцияларга нисбатан устунилигини эътироф қиларди. Идеалистик логикада ва билиш назариясида В. қизиқишлар, интилишлар функцияси деб қараладиган муҳокамадаги ва умуман билишдаги қатъий ролнинг тасдиқлашда ифодаланди. *Прагматизм* филозофияси бу ҳилдаги қарашнинг энг изчил ифодасидир. Социал-сиёсий назарияда ва практикада В. тарихнинг объектив қонуналарини билишга таянадиган, илмий равишда асосланган ижтимоий фаолиятни инкор этишни, бу фаолиятни сиёсий йўлбошчиларнинг субъектив ўзбошимчалигидан иборат қилиб қўйишни билдиради. Сиёсий В. турли формаларга: бир томондан, *народникликнинг* субъектив социологияси, анархистик авантюризм формасига, иккинчи томондан, фашизм агрессияси ва фюрер диктатураси формасига киради. В. нинг турли формалари Маркс ва Энгельснинг «*Немис исологияси*» дан бошлаб марксизм классикларининг асарларида чуқур танқид қилинди. Илмий марксистик дунёқараш табиат, жамият ва билиш процессини тушунишда илмга хилоф, индетерминистик, иррационалистик идеализм билан сиғишмайди. Марксизм сиёсатдаги В. га душманларча қараб, ижтимоий практиканинг ҳамма соҳаларида ижтимоий тараққиётнинг объектив қонуналарини ва тенденцияларини илмий билишга ҳамда волонтаристик ўзбошимчликка ёт бўлган кенг социалистик демократия принципларига таянади.

**ВОРИСЛИК** — тараққиёт процессида *янгилик* билан *эскилик* ўртасидаги объектив зарурий алоқа, *инкорни инкор* қонунининг энг муҳим белгиларидан бири. Метафизикадан фарқли ўлароқ, материалистик диалектика асосий диққат-эътиборни табиат, жамият ва тафаккурдаги илгарилаб ривожланиш процессларини ўрганишга кўчиради. Материя ҳаракати формаларининг генезисеёқ шунинг кўрсатадики, ҳаракатнинг ҳар бир юқорироқ формаси, қўйи формалар билан ворисларча алоқадор бўлганлигидан, уларни беқор қилмайди,

балки ўзинга киритиб, бўйсундириб олади. Диалектикларча тушунилган инкор фақат эскиликни тугатишни эмас, балки олдинги босқичларда қўлга киритилган прогрессив рационал нарсани сақлаб, янада ривожлантиришни назарда тутаяди, бусиз борлиқда ҳам, билишда ҳам олдинга қараб ҳаракат қилиб бўлмайди. В. процессларини тўғри тушуниш фанининг, санъатнинг ривожланиш қонуниятларини анализ қилиш учун, ўтмиш ютуқларига нотанқидий муносабат билан ҳам, маданий меросни ингилистларча инкор қилиш билан ҳам курашиш учун алоҳида аҳамиятга эгадир.

**ВОРОВСКИЙ** Вацлав Вацлавович (1871—1923)— марксист публицист, революционер, совет дипломати. 1891—97 йилларда Москва ун-тида ва Москва олий техника билми юртида ўқиди. Октябрь революциясидан кейин дипломатик ишда ишлади. В. нинг асарларида марксистик идеяларни пропаганда қилиш ва омдалаштириш, уларни бузишга ва сиёқалаштиришга қарши кураш қатта ўрни тутади. Унинг Маркс ҳақидаги биографик асарларида («Берлиндан хат», 1908; «Карл Маркс», 1917 ва б.) марксизм асосчиларининг фалсафий, иқтисодий ва сиёсий қарашлари баён этилган. «Коммунистик манифест» ва унинг Россиядаги тақдири» (1907), «Россиядаги марксизм тарихига доир» (1908) асарларида Россияда марксистик таълимотнинг тарқалиш тарихи баён қилинган, «Манифест» нинг рус тилига қилинган таржималари батафсил таҳлил этилган: В. «Коммунистик манифест»ни, Маркснинг 1849 йил 7 февралда присяжнийлар суди олдида сўзлаган нутқини ва «Гегелнинг ҳуқуқ филозофияси танқидига доир» асарини таржима қилган. В. нинг бир қанча асарлари ишчилар ҳаракатидаги стихиялилик ва онглилик масаласига, партиянинг касба союзларига, аграр масалага муносабатига ва Россиядаги революцион ҳаракат тарихига, неокантчилик, махистлик, диний-мистик идеологияни танқидий таҳлил қилишга бағиш-

ланган («Жизнь» журнали редакциясига хат», 1901; «Саросималар ва тилпирчилаб қолганлар», 1906; «Герцен социалист эдимми?» 1920 ва б.). В.— дастлабки марксистик адабий таъқидчилардан бири. У санъатда революцион идеалларнинг ролини, социал пессимизм ва декадентликнинг синфий моҳиятини оқиб кўрсатди («Модернистларнинг буржуалиги ҳақида», 1908; «Базаров ва Санин», 1909; «Максим Горький», 1910; «Леонид Андреев», 1910 ва б.).

**ВОҚЕЛИК** — реал суратда мавжуд бўлиб, ривожланаётган, ўз моҳиятини ва қонуниятини ўз-ўзида ҳамда ўз амалиёти ва тараққиётининг натижаларини ўзида жо этган нарса. Бундай В.— ўзининг бутун конкретлигида объектив реалликдан иборат. Ана шу маънода В. бутун зоҳирий, уйдирма ва хаёлий нарсадангина эмас, балки фақат мантқий (фикрий) бўлган нарсаларнинг ҳаммасидан ҳам (гарчи бу нарсалар бутунлай тўғри бўлса-да), шунингдек ҳали ҳозирча мавжуд бўлмасдан, фақат мумкин деб билинган, эҳтимол тутилган нарсаларнинг ҳаммасидан ҳам фарқ қилади (таққосланг: *Борлик*, *Реаллик*, *Моҳият*, *Мавжудлик*, *Икониёт* ва *воқелик*).

**ВУЛЬГАР МАТЕРИАЛИЗМ** (лат. vulgaris — содда, оддий) 19-асрнинг ўрталаридаги фалсафий оқим бўйлаб, у материализмнинг асосий принципларини сийқалаштирар ва дағаллаштиради. Табиёт илми гуркираб ривожланиб, унинг ҳар бир янги кашфиёти идеалистик ва диний тасавурларнинг емирилишига ёрдам бераётган шаронгда, В. м. табиёт илми стихияли материализмнинг идеалистик (аввало классик немис) философияга позитив реакциянинг ифодаси бўлиб майдонга чиқди. Бу оқимнинг вакиллари (Фогт, Бюхнер, Молешотт) табиий-илмий назарияларни актив омалаштириб, уларни ўз таъбирларича, фалсафий «шарлатанлик»ка қарама-қарши қўйдилар. Лекин улар идеализм ва дин билан бирга умуман философияни рад этдилар, барча фалсафий масалаларни табиёт

илмининг конкрет тадқиқотларида ҳал қилишни ўйладилар. Улар метафизик материализмнинг камчиликларига шерик бўлиб, онг ва бошқа ижтимоий ҳодисалар фақат физиологик процессларнинг натижасидан иборатдир, овқатнинг таркибига, иқлимга ва ҳ. к. боғлиқдир, деб ҳисоблардилар. Вульгар материалистлар физиологик процессларни онгнинг сабабчиси деб эътироф қилиб, онг билан материяни бирдай қилиб кўрсатардилар, фикрни миянинг модда ажратиб чиқаришидан иборат деб қарардилар. Вульгар материалистик тенденция турли формаларда кейинчалик ҳам, хусусан табиёт илми ва, жумладан, физиология фактларини баъзи фалсафий умумлаштиришларда намоён бўлди. Чунончи, инсоннинг онги ижтимоий маҳсул эканлиги ва барча психик процессларнинг мазмуни ижтимоий борлиққа сабабли боғлиқ эканлигини тушунмаслик баъзи философлар ва табиатшуносларнинг фикрларимиз, ҳисларимиз, тасавурларимизнинг мазмунини белгилайдиган конкрет физиологик процессларни топнишга уринишларига ҳали ҳам сабаб бўлмоқда.

**ВУЛЬГАР СОЦИОЛОГИЗМ** — ижтимоий ҳодисаларни сийқа талқин қилишдан иборат бўлиб, бундай талқин қилиш тарихий материализмни бузади, чунки у ижтимоий тараққиётнинг айрим факторларини: техникани, ишлаб чиқаришни ташкил этиш формаларини, экономикани, сибсатни, идеологияни бир томонлама бўрттириб кўрсатади. Тор маънода — идеологиянинг синфий шарт-шаронгда боғлиқ эканлигини сийқа тушуниш. Философиядаги В. с. (*Богданов*, *Шулятиков*) адабий танқид ва эстетикадаги В. с. (*В. Шулятиков*, *В. Перверзев*, *В. Фриче*) идеологиянинг ялбик мустақиллигини инкор этишда ва барча идеологик формаларни бевосита ишлаб чиқариш усулидан келтириб чиқаришда намоён бўлди. В. с. нинг тилшуносликдаги кўриниши тилни синфий ва устқурма ҳодиса деб талқин қилишдан иборат таълимот эди. В. И. Ленин В. с. ни матери-

лизмни беҳад сийқалаштириш, тарихдаги материализмга карикатура деб атаган эди.

**ВУЛЬГАР ЭВОЛЮЦИОНИЗМ** — бу назария тараққиётни бирон-бир ҳодисанинг бошланғич хоссаларининг оддий кўпайиши ёки камайиши деб қарайди, тараққиётнинг сакрашсимон юз беришини, миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтишини, бир сифатнинг ўзгариб бошқа сифатга айланишини инкор қилади; *диалектиканинг* қарама-қаршиси. В. э. реформизм ва оппортунизмнинг фалсафий асосидир; ҳозирги вақтда у капитализмнинг социализмга «трансформацияси» ҳақидаги буржуа назарияларнинг методологик асоси бўлиб қолди. *Преформизм* деб аталувчи концепция В. э. нишг биологиядаги кўринишидир.

**ВУНДТ** Вильгельм (1832—1920) — немис психологи, физиолог ва идеалист философи, Лейпциг ун-тетида философия профессори. В. экспериментал психологиянинг асосчиларидан бири. Бу психологияни у материализм ва идеализмдан юқори турувчи фан

деб қарарди. *Психофизик параллелизм* назарияси унинг психологик қарашларининг асосини ташкил этарди. В. нишг фалсафий қарашларида *Спиноза, Лейбниц, Кант, Гегель* ва б. идеялари эклектик тарзда қўшилиб кетган эди. Билиш процессини В. уч босқичга бўлган эди: биринчи босқич — кундалик оддий турмушни ҳиссий билиш, иккинчи босқич — айни бир тадқиқот мавзунга фақат турлича нуқтан назардан қарашдан иборат хусусий фанларни фаросат билан билиш; учинчи (оқилона билиш) босқич — «метафизика» шуғулланадиган ҳар қандай билимнинг фалсафий синтези. В. пинг фикрича, метафизикада табиғат билан психологиянинг дуализми бартараф қилиниб, материализм билан идеализмнинг қўшилишига эришилади. Метафизика предмети — борлиқни — В. прода бахш этилган руҳий қимматдорлар системаси деб таърифлайди. В. нишг фалсафий қарашлари В. И. Лениннинг «*Материализм ва эмпириокритицизм*» китобида қаттиқ танқид қилинган.





**ГАЛАКТИКА** (грек. galaktikos — сомон йўли) — Сомон йўли системаси — тахминан 100 миллиард юлдуз ва шулардан бири бўлмиш Қуёшни ҳам ўз ичига оладиган космик система. Г. га кирувчи юлдузларнинг тўдалари ва ассоциациялари, газ ва чағ туманликлари бутун олам тортилиш кучлари билан ягона мураккаб системага боғланган бўлиб, бу системада жуда хилма-хил ҳаракатлар содир бўлиб туради. Г. да қўшни юлдузлар ўртасидаги масофа тахминан бир неча ёруғлик йилига барабардир, Г. нинг кўндаланги — тахминан 100 минг ёруғлик йилига барабар. Г. га ўхшайдиган ва ҳар бири бир неча миллиарддан тортиб то юз миллиардгача юлдузларни ўз ичига оладиган космик системалар, шунингдек газ (бошлича водород) ва чағ ҳам галактикалар деб аталади. Улар жам бўлиб *Мегагалактика*ни ташкил этадилар. Адабиётда ҳали ҳам «гайри галактик туманликлар» деган анъанавий ном учраб туради. Бу ном шу нарса билан боғлиқки, галактикаларнинг юлдузлик табиати аниқ 20-асрнинг 20-йилларида узил-кесил аниқланди.

**ГАЛИЛЕЙ** Галилео (1564—1642) — италян физиги ва астроном. Г. Аристотелнинг обрў-эътибори олдида кўркўрона сажда қилишни, догматик схоластикани танқид қилди ва биринчи бўлиб табиат ҳодисаларини математик ва аиниқса геометрик *моделлаштириш* шаклида илмий *эксперимент*ни систематик татбиқ эта бошлади. Г. нинг механикадаги асосий ютуғи инерция қонунини, нисбий принципни аниқлашдан иборат эди; бу қонунга кўра жисмлар системасининг бир маромдаги ва тўғри чизиқ бўйлаб қиладиган ҳаракати бу системада содир бўладиган процессларда акс этмайди. Г. нинг астрономик кашфиётлари диний ақидаларга қарши курашда муҳим аҳамиятга эга эди ва улар *Коперникнинг* гелиоцентрик сис-

темасининг ҳақиқатлигини тасдиқловчи муҳим далил бўлди. Г. нинг дунёқарashi ҳам ўз замонаси учун прогрессив дунёқараш эди. У, олам бениҳоя, материя абадий, табиат ягонадир, деб ҳисобларди. Табиатнинг замирида механика қонунларига бўйсунувчи мутлақ ўзгармас атомларнинг қатъий механик сабабияти асос бўлиб ётади. Кузатиш, тажриба табиатни билишнинг бошланғич нуқтасидир. Ҳодисаларнинг ички заруриятини билиш, Г. фикрича, билишнинг олий босқичидир. Бироқ Г. диний хурофотлардан халос бўлмаган эди, у плохий биринчи турткини эътироф этарди. Асосий асари: «Оламнинг энг асосий икки системаси — Птоломей системаси ва Коперник системаси ҳақида диалог» (1632).

**ГАЛИЧ** Александр Иванович (1783—1848) — рус философи, эстетик ва психолог, Петербург педагогика ин-тини тамомлаган (1808), Германияда таҳсил кўрган (1808—13). Объектив идеалист, Г. университет лекцияларида (у 1817—21-йилларда Петербург ун-тида дарс берган) ва «Инсон манзараси...»да (1834) индивидуал тафаккурнинг борлиқ қонунларига бўйсунушини, билиш процессида сезгиларнинг катта роль ўйнашини, билишнинг босқичма-босқич ривожланиб боришини (гипотеза — тушунча — идея), тафаккурнинг физиология билан боғлиқлигини таъкидлаб кўрсатган. «Фалсафий системалар тарихи...» асарида (1—2 китоб, 1818—19) философия тарихининг ривожланиш қонуниятларини ифодалаб беришга уринган, материализмга қарши чиққан, лекин тажрибавий фанларнинг методологиясига юксак баҳо берган. «Нафосат фани тажрибаси» асарида (1825) Россияда биринчилардан бири сифатида *романтизм* эстетикасини тарғиб қилиб, классицизмга тақлид назариясини танқид қилган.

**ГАЛЛЬ** Людвиг (1794—1863) — немис социалист-утопистлардан

бири бўлиб, француз ва инглиз коммунистик идеяларнинг таъсирини бошдан кечирган; *Фурье* билан, баъзи сен-симонистлар ва *Оуэн* билан шахсан таниш бўлган. 1825—28 йилларда эълон қилинган асарларида («Менинг истаklarим ва ҳаракатларим» ва б.) Г. эндигина туғилиб келаётган капиталистик тузумни танқид қилган. Г. халқ оммасининг қашшоқлигининг тўхтатишининг йўли кам ерли деҳқонларни ва ҳунармандларни кооперативлаштиришдан иборат деб билган-у, лекин революцион тўнтарош идеясини ҳам, капиталистларни экспроприация қилиш идеясини ҳам илгари сурмаган. Г. нинг идеологияси — пролетарлашиш процессини дард-алам билан ҳис қилаётган ва лекин хусусий мулкка асосланган тузумни идеаллаштиришдан воз кеча олмаган майда мулкдорнинг социализмдан иборат. Трирда Г. иш билан ва бошпана билан таъминлаш жамияти ташкил этган. Америкага бориб, унда социалистик жамоа ташкил этишга уринган. Муваффақиятсизликка учрагач, ўз ватанига қайтиб келган.

**ГАМАН** Иоганн Георг (1730—88) — исми идеалист философи, *бевосита билан ҳақидаги* таълимот тарафдори, «Бурон ва ҳужум» адабий ҳаракати таъсир кўрсатган. Г. *маърифатчилик ва рационализм* идеяларига қарши чиқди. Мистик интуициянинг ижодий кучига ишонини уларга қарама-қарши қилиб қўйди. Шу билан бирга Г. борлиқнинг умумий қонуни сифатида қарама-қаршиликлар бирлиги ҳақида чуқур фикр айтиб, бу билан *Фихте*, *Шеллинг* ва *Гегелнинг* идеалистик диалектикасига таъсир кўрсатди. Г. нинг асосий асари: «Философининг салб юришлари» (1762).

**ГАМИЛЬТОН** Уильям (1788—1856) — инглиз идеалист философи ва логика олими. Г. билишни «билинувчи предметнинг мавжудлик шароитларининг юз бериши» деб тушуниб, объектив ҳақиқатни инкор қилган ва агностицизм позициясига ўтган; «абсолютликни», яъни моддий воқеликни, Г. нинг фикрича, фақат гайри табиий ҳаромат воситаси орқали билиш мум-

кин. У Қантга эргашиб, априоризмни ҳамда ахлоқий постулатларни диний эътиқоднинг асоси деб эътироф қилган. Логикага предикатнинг миқдорий таърифи (квантификацияси) ҳақидаги таълимотни киритиб, шу билан ҳукмини тенгламадан, логикани эса ҳисобдан иборат қилиб қўйишга уриниб кўрган; ҳозирги замон *математик логиканинг* салафларидан бири эди. Асосий асари: «Метафизика ва логикага доир лекциялар» (4 томлик, 1859—60).

**ГАНДИ** Мохандас Кармчанд (1869—1948) — Ҳиндистонда миллий-озодлик ҳаракатининг лидерларидан бири, гандизм идеологияси ва тактикасининг асосчиси. Философияда Г. объектив идеалист. Унинг системасининг бош принципи — худо билан ҳақиқатнинг айнан бирдайлигидир. Ҳақиқатга эришиш ахлоқий жиҳатдан ўз-ўзини камол топтириш процесси билан боғлиқдир. Г. нинг ахлоқий қарашлари жайинзмдаги аҳимс принципи, «севги қонуни» ва «азоб-уқубат қонунига» (*Жайнизм*), шунингдек браҳмачария (ўз занфликларига эрк беришдан сақланиш), апариграҳа (тамаъғир бўлмаслик) ва бошқа принципларга асосланади. Гандизмнинг характерли хусусияти ижтимоий-сиёсий проблемаларни ҳал қилишга ахлоқий нуқтан назардан қарашдан, сиёсий фаолиятни «ахлоқлаштириш»дан иборат. Г. нинг ижтимоий-сиёсий қарашлари аввало унинг сатяграҳа (айнан: ҳақиқатда қаттиқ туриш) концепциясида баён этилган. Сатяграҳани амалга оширишнинг асосий формалари — ҳамкорлик қилмаслик ва граждандарча итоат қилмасликдир (инглиз империализмининг ҳукмронлиги шароитида). Г. эксплуататор синфларни экспроприация қилишга қарши чиқиб, жамиятни тубдан революцион йўл билан қайта қуриш мумкинлигини инкор этиб, ижтимоий тараққиёт ўсишдан иборат эмас, балки кишиларнинг эҳтиёжларини ихтиёрий чеклашдан иборат; деяр эди. Г. ҳиндлар билан мусулмонлар бirliғининг ҳимоячиси бўлиб, паст табақаларнинг (касталарнинг) хўрлаишини туга-

тишни, хотин-қизларни озодликка чиқаришни, халқ маорифини миллий системага солишни ва ш. к. ёқлаб чиқди. Махатма («буюк қалб») унвонига сазовор бўлди. Гандизм Ҳиндистон миллий конгресси ҳукмрон буржуа партиясининг расмий идеологиясидир.

**ГАРТЛИ** Дэвид (1705—57) — инглиз медицина олими ва материалист философи, узининг идеялар ассоциацияси вибрацион назарияси билан шуҳрат қозонган. Г. нинг таълимоти унинг асосий асари «Йисоң ҳақида, унинг тузилиши, бурчи ва умидлари ҳақида ўй-фикрлар» да баён қилинган. Г. нинг фикрича, ташқи объектлар сезги органларига таъсир кўрсатиб, сенсор нервларда модданинг энг майда зарраларининг вибрацияларини (изтиробланишларини) юзага келтиради. Бу вибрациялар (изтиробланишлар) нервлар бўйлаб эфир орқали бир заррадан иккинчи заррага ўтказилиб мияга берилади. Миядаги вибрацияларнинг тартиби, йўналиши, миқдори ва частотаси тегишли сезгилар ва идеяларнинг пайдо бўлишини белгилайди. Г. идеяларнинг келиб чиқишининг моддий характерини таъкидлаб кўрсатаркан, шу билан бирга механик вибрацияларни идеяларнинг ўзлари билан айнан бирдай қилиб қўймас эди, чунки «вибрациялар жисмоний бўлиб, идеялар эса руҳий табиатга эгадир». Г. нинг материализми ҳар ҳолда механистик материализм эди, бугина эмас, у ҳатто деистик формага буркалган эди. Г. нинг таълимоти *Пристлига* ва *Ж. Миллга* катта таъсир кўрсатган ва *ассоциатив психологиянинг* манбаларидан бири бўлиб хизмат қилган эди.

**ГАРТМАН** Николай (1882—1950) — немис идеалист философи, Марбург, Берлин ва б. ун-тларнинг профессори. *Неокантчиликнинг марбург мактабига* қўшилди, сўнгра унинг субъектив — идеалистик рационализи билан қаноатланмай, ундан узоқлашди. Борлик ҳақидаги, борлик категориялари ва билиш категориялари ҳақидаги таълимотни ривожлантирди. Г. нинг «таъқидий онтология» деб аталувчи назарияси

марказида борлиқнинг қатламлари: анорганик, органик қатламлар, жон ва руҳ ҳақидаги таълимот турарди. Унинг философиясида иррационализм ва агностицизм хислатлари кўриниб туради, чунки борлиқнинг ҳамма қатламларига кирувчи асосий формалари сирли ва билиб бўлмайдиган формалар деб эълон қилнади. Г. ўз онтологияси асосларида натурфилософиясини, объектив руҳ философиясини, «қимматдорлар» назарияси билан бирга этикани, эстетика ва билиш назариясини тузган эди. Г. нинг асосий асарлари: «Этика» (1925), «Онтологияни асослашга доир» (1935), «Табнат философияси» (1950), «Эстетика» (1953).

**ГАРТМАН** Эдуард (1842—1906) — немис идеалист философи, ҳозирги замон иррационализм ва волюнтаризм мактабларининг салафларидан бири. Г. нинг асарлари орасида «Онсизлик философияси» (1869) энг катта таъсирга эга эди. *Шопенгауэр* сингари, у ҳам онсиз руҳий ибтидон борлиқнинг асоси деб ҳисобларди. Шундай ибтидо идеяси Г. нинг этикасига сингиб кетади. Унинг фикрича, бахт тилаш бахтсизлик манбандир; барча истақ ва тилақлардан воз кечиш — машаққатсизликка, бахтнинг ягона тўрига ва ягона замирига эришиш йўлидир. Машаққатсизликка эришиш учун иңсониятни унинг устидан ҳукмронлик қилувчи уч иллюзиядан: бу дунёдаги бахтдан, охират дунёдаги бахтдан ҳамда жамиятни ўзгартириш ва такомиллаштириш воситаси билан эришиладиган бахтдан халос қилмоқ зарур. Г. нинг социал тараққиёт натижасида бахтга эришининг ҳар қандай имкониятини инкор қилувчи таълимоти фақат фалсафий маънодагина эмас, балки социал-сиёсий маънода ҳам реакцияон таълимотдир.

**ГАССЕНДИ** Пьер (1592—1655) — француз материалист философи, физик ва астроном, поп, бир қанча ун-тларнинг профессори. *Г. схоластикани*. *Аристотелнинг* схоластика томонидан бузилган таълимотини ҳамда *Декартнинг тўғна идеялар* ҳақидаги таълимотини қаттиқ танқид қилиб

чиқди; Эпикур материализминин қайтадан бунёдга келтириб, унинг асосида ўз таълимотиини қурди. «Философия мажмуаси» (1658) номли асосий асариди у философияни уч қисмга бўлди: 1) логика, унда билишнинг ишончлилиқ проблемаси анализ қилиб берилди ҳамда скептицизм ва догматизм танқид қилинади; 2) физика, унда Г. атомистик назарияни асослаб, макон ва замоннинг объективлигини, уларни яратиб ва йўқ қилиб бўлмаслигини исбот қилган; 3) этика, унда Г. черковнинг таркидунёчилиқ ахлоқига қарши чиқди ва, Эпикур сингари, у ҳам ҳар қандай мамнуният ўз-ўзича саодатдир, ҳар қандай фазилат — қанчалиқ «хузур-ҳаловат» бахш этса, шунчалиқ саодатлидир, деган фикрини тасдиқлади. Ўз ижтимоий-сиёсий қарашлари жиҳатидан Г. чекланмаган монархия тарафдоридир, бу эса буржуазиянинг абсолют монархия билан сиёсий муроса-мадора қилишнинг ифодаларди. Г. астрономия соҳасида кўпгина кузатишлар ўтказган ва кашфиётлар қилган (Меркурийнинг қуёш гардиши бўйлаб юриши ҳақидаги кузатиш, Юпитернинг илгарини кашф этилган тўрт йўлдошидан ташқари яна беш йўлдошнинг кашф этилиши ва б.) ҳамда фан тарихига доир асарлар ёзган. 17-асрнинг тарихий шароитида Г. философ ва олим сифатида прогрессив роль ўйнаган эди. Бироқ унинг материализми изчил эмас эди, бу ҳол дин ва черков билан муроса қилишда намоён бўлган эди. Мас., у худонин атомларнинг яратувчисини деб эътироф қиларди, инсонда материалистларча тушуниладиган «ҳаётий жон»дан ташқари, яна ғайри ҳиссий «ақлий жон» ҳам бор, деб ҳисобларди.

**ГЕГЕЛЬ** Георг Вильгельм Фридрих (1770—1831) — немис философи, объектив идеалист, немис классик философиясининг вакили. 1801 йилдан Иена ун-тетида, 1818 йилдан Берлин ун-тетида муаллимлик қилди. Ешлигида Г. радикал тафаккур тарзи билан ажралиб турарди, у француз революциясини табриклаган эди, прусс-монархиясининг феодал тартиб-

ларига қарши чиққан эди. Вена конгрессидан кейин бошланган реакция Гегелга ҳам таъсир кўрсатди. Г. философияси буржуа революцияси арафасида Германия тараққиётининг зиддиятли характерини ўзига хос бир тарзда акс эттирарди: Г. немис буржуазиясининг идеологи эди, бироқ унинг философияда мазкур буржуазиянинг икки ёқлама табиати акс эттирилган эди. Шунинг учун ҳам, бир томондан, унинг философияси Германияда буржуа революциясини гоёвий тайёрлашнинг ифодаси сифатида прогрессив ва ҳатто революцион тенденцияларга эга эди, иккинчи томондан эса, унда немис буржуазиясининг ноизчиллиги ва қўрқоқлигининг, унинг реакцион юнкерлик билан муроса-мадора қилишга мойиллигининг натижаси сифатида консерватив ва реакцион идеялар яққол кўриниб турарди. Бу икки ёқламалиқ Г. нинг ҳамма асарларида, шу жумладан унинг «Рух феноменологияси» (1807) асариди ҳам ўз ифодасини топган эди. Бу асарни Маркс «Гегель философиясининг ҳақиқий сарчашмаси ва сирини» деб атаган эди. Бу асарда инсон онгининг дастлабки уқунларидан бошлаб то фанни ва илмий методологияни онгли равишда эгаллаб олганга қадар давом этган эволюцияси қараб чиқилади (феноменология — оннинг тарихий тараққиёт ҳолатида олинган ҳодисаларни (феноменларни) ҳақидаги таълимот демакдир). Г. *бегоналашиш* категориясини анализ қилганда, гарчи идеалистик формада бўлса-да, «меҳнатнинг моҳиятини фаҳмлайди», яъни инсоннинг предмет *фаолиятининг* кўпгина муҳим томонларини англаб олади, инсонни ва унинг тарихини «унинг ўз *меҳнатининг* натижаси» (Маркс) деб қарайди, демак, тарихнинг баъзи реал қонуниятларини пайқай бошлайди. Г. *субстанция* тўғрисидаги тезисни субъект сифатида, фаол, актив ибтидо сифатида асослайди. Г. философиясининг бошланғич қондаси — борлиқ билан тафаккурнинг айшиятидир; яъни реал оламни идеянинг, тушунчанинг, рухнинг зуҳуроти деб тушунишдир. Бу

айниятин Г. абсолют идея билан ўз-ўзини билишнинг тарихан ривожланувчи процесси деб қарайди. Г. нинг абсолют (объектив) идеализми системасининг («Фалсафий фанлар Энциклопедияси»да (1817) қисқача баён қилинган идеализми системасининг) кенгайтирилган тарздаги мазмунни қуйидагилардан иборат. Табиат ва жамиятнинг барча ҳодисалари замирида, — «абсолют идея», «оламий ақл» ёки «оламий руҳ» асос бўлиб ётади. Бу ибтидо актив ва фаолдир, шу билан бирга унинг фаолияти тафаккурда, аниқроғи эса, ўз-ўзини билишдадир. Ўз тараққиётида абсолют идея уч босқични босиб ўтади: 1) идеянинг ўз бағрида, «соф тафаккур стихияси»да ривожланиши — Логика, бунда идея бир-бирига боғлиқ бўлган ва бир-бирига ўтиб турадиган мантиқий категориялар системасида ўз мазмунини очиб кўрсатади; 2) идеянинг «ўзга шакл» формасида, яъни табиат формасида ривожланиши — табиат философияси; табиат ривожланмайди, балки унинг руҳий моҳиятини ташкил этувчи мантиқий категорияларнинг ўз-ўзича ривожланишининг ташқи кўриниши бўлибгина хизмат қилади; 3) идеянинг тафаккурда ва тарихда («руҳ»да) ривожланиши — руҳ философияси. Бу босқичда абсолют идея яна ўз-ўзига қайтади ва инсон онги ва фаолиятининг турли кўринишларида ўз мазмунини пайқаб олади. Г. нинг назарича, абсолют идеянинг ўз-ўзича ривожланиши ва шу билан бирга ўз-ўзини билиши унинг ўз системаси билан тугалланади. «Логика фани»да (1812—16) айниқса тўлиқ баён этилган *диалектика* Г. философиясининг энг қимматли ютуғи эди. Бу асарда Г. диалектиканинг энг муҳим қонунилари ва категорияларини анализ қилиб берган, диалектика, логика ва билиш назариясининг бирлиги тўғрисидаги тезисни асослаган, тафаккур тарихида диалектик логиканинг биринчи кенгайтирилган системасини яратган. Г. нинг билиш назариясига қўшган ҳиссаси гоёқ катта, хусусан унинг *мушоҳадачиликни*, «нарсалар ўзида»нинг ва ҳо-

дисаларнинг кантча дуализмининг қилган чуқур танқиди катта аҳамиятга эгадир. Г. нинг шунингдек «Хуқуқ философияси» (1821), «Философия тарихига доир лекциялар» (1833—36), «Тарих философиясига доир лекциялар», (1837) каби асарлари ҳам гоёқ мароқлидир. У диалектикани татбиқ этиб, фаннинг актуал проблемаларини анализ қилиб, философиянинг ҳамма соҳаларида чуқур из қолдирди. Аммо Г. нинг диалектикаси мистик пардага бурканган эди. Г. философиясининг идеализми ҳамда унинг буржуача маҳдудлиги уни ўз диалектик идеяларига тўғридан-тўғри хиёнат қилишга (оламнинг ва билишнинг ривожланиши тугалланганлигини эътироф этиш, диалектикани мистификациялаштириш, тараққиёғ принципини фақат идеявий ҳодисаларга жорий этиш, бир қанча мантиқий категорияларни ривожлантиришдаги схематизм ва сунъийлик, улар системасининг биқиклиги, диалектикадан изчил социал ҳудосалар чиқара билмаслик ва чиқаришни истамаслик, мавжуд нарса билан муроса қилиш ва уни оқлаб кўрсатиш, прусс монархиясини жамият тараққиётининг тожи деб эътироф қилиш), миллатчилик хурофотларига олиб келди ва ҳ. к. Г. нинг философияси марксизмнинг шаклланишида катта роль ўйнайди; марксизм унинг философиясидаги энг қимматли нарсани — диалектикани сақлаб қолиб, уни қайта ишлаб, табиат, жамият ва тафаккурнинг тараққиёти ҳақидаги жиддий илмий таълимотга айлантирди. Марксизм бу немис философиянинг агностицизмга қарши курашига, унинг историзмига, инсон ақлининг кучи ва қобилиятига ишонишига, унинг логика ҳақидаги таълимотига юсак баҳо берди; Г. логика ҳақидаги таълимотда реал олам билан назарий ва амалий фаолиятнинг муҳим қонуниятлари алоқадор эканлигини пайқай билган эди.

**ГЕГЕЛЧИЛИК** — қ. *Еш гегелчилар*, *Эски гегелчилар*.

**ГЕДОНИЗМ** (грек. hedone — хузур-ҳаловат) — этика назариясидаги ахлоқий талабларни асослаш принци-

ли бўлиб, бу принципга кўра, ҳузур-ҳаловат келтирувчи ва азоб-уқубатдан қутқазувчи нарса яхшилик деб, азоб-уқубат келтирувчи нарса эса ёмонлик деб таъриф қилинади. Назарий Г. этикада *натурализмнинг* бир кўринишидир. Инсондаги унга табиат томонидан жо қилинган ва унинг бутун иш амалини белгилайдиган бош ҳаракатлантирувчи ибтидо ҳузур-ҳаловатдан иборат, деган тасаввур Г. нинг асосини ташкил этади. Ҳузур-ҳаловатга эришиш мақсади бирдан-бир иштиёқ ва шу билан бирга ахлоқий талаб деб эълон қилинади. Г. ахлоқ-одоб принцили сифатида кишиларга дунёнинг шод-хуррамликларига, ўзлари учун ва бошқалар учун максимал роҳат-фароғат олишга интилишин буюради. Г. қадим замондаёқ пайдо бўлган. Грецияда *Аристипп* этикасининг мухлислари бўлган ва ҳузур-ҳаловатнинг олий саодат деб ҳисоблаган кишилар гедониклар деб аталган. Г. *Эпикур* назариясида энг ривожланган формасига эришган. Г. идеялари *Милль* ва *Бетнал утилитаризмида* марказий ўринни ишғол қиларди. Ҳозирги замон буржуа назарияларида Г. одатда фақат методологик принцип — яхшиликни таърифлаш усули сифатидагина мавжуддир. Лекин ҳатто буржуа этика олимларининг кўпчилиги ҳам яхшиликни ҳузур-ҳаловат орқали таърифлашни ахлоқ проблемаларини қўпол сийқалаштириш ва вульгарлаштириш деб ҳисобламоқдалар.

**ГЕЙЗЕНБЕРГ** Вернер (1901 йил туг.) немис физик назарийчиси. Ҳозирги вақтда ГФРда ишлайди. *Квант механикани* яратувчилардан бири. 1927 йилда *ноаниқликлар нисбати*ни ифодалаб берди. 30-ва 40-йилларда квант механиканинг ва атом физикасининг турли назарий проблемаларини ишлаб чиқди. 50-йилларнинг бошидан «элементар» зарраларнинг ягона назарияси устида ишламоқда. Бу назария зарраларнинг юз беришини субстанциянинг («бош материянинг») ўзи билан (унинг «ўз таъсири» билан) ўзаро таъсирга боғлаб низоҳлайди. Г. Ҳозирги замон назарий физикасининг

фалсафий масалаларни юзасидан кўпдан-кўп чиқишларида позитивистик платформага мойиллик кўрсатди: физик реалликнинг кузатишга боғлиқ эмаслигини инкор этарди, микропроцессларнинг «индетерминизми» ҳақида сўзларди. Бироқ табиатшунос сифатида у махсус тадқиқотларда, асда, табиатга материалистик қарашларга қўшилди.

**ГЕЙНЕ** Генрих (1797—1856)— немис шоир, революционер-демократ, Маркснинг дўсти. Г. биринчи бўлиб немис классик философиясига (ва Гегель диалектикасига) хос революцион характерни кўрсатиб, бу философияни сиёсий революцияни тайёрлаш деб қаради. Философия тарихи, Г. нинг фикрича, спиритуализм билан сенсуализмнинг кураш тарихидан иборат; шоир ўзини сенсуализм тарафдори деб эълон қилди. («Германияда дин ва философия тарихига доир», 1834). Дин ва идеализмни танқид қилишни Г. феодализмга, монархияга ва филистерликка қарши кураш билан боғлайди. У демократик революцияни, сен-симонча руҳда тушуниладиган социализмни ёқлаб чиқадди. Г. нинг фикрича, инсониятнинг келажакги халқ оmmasинг ўз моддий эҳтиёжлари ва маънаётларини қондириш ҳуқуқини амалга ошириш билан чамбарчас боғлиқдир. «Материализм» терминини Г. 18-асрдаги механистик материализм билан бирдай деб тушуниб, унга Спиноза руҳидаги *пантеизми* қарама-қарши қилиб қўйди.

**ГЕККЕЛЬ** Эрнст (1834—1919)— немис дарвинист биолог, Иена ун-те-ти профессор. *Дарвиннинг эволюцион назариясини* ва *табiiй-тарихий материализмни* ёқлаб чиқишлари билан шуҳрат қозонди. Г. дарвинизмни янада ривожлантиришга қаратилган бир қанча назарий қондаларни айтди — *биогенетик қону*н, *филогенез* ҳақидаги таълимот (*филогенез* ва *онтогенез*), ҳаётнинг анорганик моддалардан табiiй пайдо бўлиши идеяси. Г. Дарвиннинг «органик эволюция фактори сифатида табiiй танланиш ҳақидаги тасаввурини чуқурлаштириб, организмларнинг муҳит таъсири

остида ўзгарувчанлигининг мослашувчилик характерини таъкидлаб кўрсатди. Г. нинг «Дунё жумбоқлари» китоби (1899) унинг шуҳратини кенг ёйди. Бу китобида олим диний идеалистик дунёқарашини фож қилди ва табиатга материалистик қарашларини қаттиқ туриб ёқлади. Идеалистик философия ва дин тарафдорлари, идеалистик кайфияттаги табиатшунослар (Лодж, Хвольсон) бу китобга қарши курашга отландилар. Илгор олимлар Г. ни ҳимоя қилиб чиқдилар. В. И. Ленин «Дунё жумбоқлари»га юксак баҳо берди. (18-т., 413—425-бет) Г. дин ва черков билан алоқасини расмий равишда узди. Аммо у ҳамма вақт собит қадам эмас эди, материализм ва атеизмдан чекинишларга йўл қўйиб, расмий дин ўрнига худо — Табиатга ишонини (*Спиноза* пентензми руҳида) жорий этишни таклиф қилди.

**ГЕКСЛИ** Томас Генри (1825—95) — инглиз табиатшуноси *Дарвин*нинг дўсти ва давомчиси. Г. биология, қиссий анатомия, палеонтология ва антропологияга доир бир талай асарлар ёзган. Ўз асарлари билан у дарвинизмни ҳимоя қилиш ва асослаб бериш ишига катта ҳисса қўшди. У философия соҳасида ўзини Юм тарафдорни ҳисобларди, унга эргашиб, сезгиларимизнинг ҳақиқий сабабини ҳеч қачон ишончли равишда билиб бўлмайди, деб исбот қилмоқчи бўларди. Г. ўзининг философияда тутган бу позициясини «агностицизм» сўзи билан роса ўринлатиб тавсифлаган эди. Лекин *агностицизм* унинг стихияли-материалистик позицияларини (айниқса табиёт илми соҳасида) ҳаспўшлаш учунгина хизмат қиларди.

**ГЕЛЬВЕЦИИ** Клод Адриан (1715—71) — 18-асрдаги француз материализмининг намоянчаси. Г. философиясининг асосини Локкнинг *сенсуализми* ташкил этарди ва бу таълимотдан идеалистик элементлар чиқариб ташлаган эди. Объектив равишда мавжуд бўлган материя, Г. нинг фикрича, сезгилар ердамида билинади. Г. хотираини билишнинг ик-

кинчи қуроли деб ҳисобларди ва уни «бўлинувчи ва лекин занфлашган сезги» деб таърифлар эди. Г. тафаккурни сийқалаштирган ҳолда талқин қилиб, уни фақат сезгиларнинг комбинациялаштирилиши деб тушунарди. У ижтимоий муҳитнинг инсон характерини тарбиялашдаги ролинини таъкидлаб кўрсатар ва шунга боғлаб феодал муносабатларни капиталистик муносабатлар билан алмаштириш зарурлигини асосларди. Бироқ, Г. нинг фикрича, ижтимоий тараққиётда инсон онги ва эҳтироси беркиловчи роль ўйнайди. Г. нинг қарашларини Маркс ва Энгельс чуқур тавсифлаб берганлар: «Ҳиссий таассурот, худбинлик ва тўғри тушунилган шахсий манфаат бутун ахлоқнинг асосини ташкил этади. Инсон ақлий қобилиятларининг табиий тенглиги, ақл муваффақиятларининг sanoat муваффақиятлари билан бирлиги, инсоннинг табиий эзгулиги, тарбиянинг бутун куч-қудрати — унинг системасининг энг асосий моментлари ана шулардан иборат» (2-т., 144-б.). Г. нинг инсоннинг камол топишида муҳитнинг ҳал қилувчи роль ўйнашини эътироф этиши, унинг шахсий ва ижтимоий манфаатларнинг уйғунлашиб бирга қўшилиши ҳақидаги идеяси, ақлий қобилиятларнинг тенглиги ҳақидаги идеяси *утопик социализмни* тайёрлашда катта роль ўйнайди. Г. нинг асосий асарлари: «Ақл тўғрисида» (1758) ва «Инсон тўғрисида» (1773).

**ГЕЛЬМГОЛЬЦ** Герман (1821—94) — немис табиатшуноси. Кенигсберг, Бонн, Гейдельберг ва Берлинда профессор эди. Унинг тирик организмнинг физикавий-химиявий тадқиқот методлари витализмга зарба берди ва биологияда материалистик қарашларнинг ривожланишига ёрдамлашди. Физиологияда Г. бир қанча йirik кашфиётлар қилди (нерв толасидаги изтиробнинг тарқалиш тезлигининг ўзгариши, сезги органлари физиологияси ва фазони идрок қилиш қонуниятлари юзасидан ўтказилган тадқиқотлар ва б.). Назарий физика ва табиёт илмининг бошқа бўлимларига оид асарларига Г. сти-

хияли-материалистик қарашларга эмал қиларди. Аммо бир қанча ҳолларда Г. материализмдан чекиниб, интчиликка мойиллик кўрсатган эди. Чунинчи, «сезги органларининг ўзига хос энергияси» ҳақидаги таълимотдан у нотўғри хулоса чиқарган эдп. Бу хулосага кўра, сезгилар нарсаларнинг объектив хоссаларининг субъектив образлари эмас, балки мазкур хоссаларга ҳеч қандай ўхшашлиги бўлмаган белгилар, «нероглифлар»дир, холос (*Нероглифлар назарияси*). В. И. Ленин ўзининг «*Материализм ва эмпириокритицизм*» китобида Г. фалсафий қарашларининг ноинзчиллигини танқид қилган.

**ГЕНЕТИКА** (грек. *genetikos* — келиб чиқишга оид) — организмларнинг ирсияти ва ўзгарувчанлиги ҳақидаги таълимот. Г. нинг предмети — организмларни қайта ҳосил қилиш моҳиятидан иборатдир, бу эса молекуляр ички ҳужайра структураларида ёзилган генетик информация орқали насллар ўртасидаги моддий алоқани назарда тутади. Генетик информациянинг (мутациянинг) молекуляр ёзувидаги ўзгаришлар ирсий ўзгарувчанликнинг юзага келишига сабаб бўлади. Ҳужайрадаги бошқарув системаларини, уларнинг келиб чиқишининг тарихий ўзига хослигини ва уларнинг ўзгаришларга сабаб бўладиган процессларни тадқиқ қилганда, Г. — *биологиянинг* асосий тармоғидан иборат. Г. фан сифатида генларнинг мавжудлиги кашф этилгандан кейин (Г. Мендель, 1866) шаклланди. Ирсиятнинг хромосома назариясининг яратилиши (Т. Х. Морган, 1910) ва бу назариянинг генларнинг хромосомалардан жой олганлигини кўрсатиб берганлиги биологияда материализмнинг қарор топниши йўлида янги қадам бўлди, чунки ген тушунчаси ҳужайранинг муайян моддий структуралари билан алоқадор бўлиб қолди. Бироқ Г. нинг менделизм ва морганизм билан боғлиқ бўлган тараққиёт боққичлари механистик ва идеалистик назариялардан холи эмасдир. Механицизм генетик аппаратининг тўла дискретлиги тўғрисида-

ги таълимотда ва геннинг бўлинмаслиги ҳақидаги идеяда ифодаланган бўлса, идеализм генларнинг ўзгармаслиги ҳақидаги концепцияларда ифодаланди. Г. нинг ривожланиб бориши процессида бу назариялар рад қилинди: генларнинг радиация таъсири остида (Г. А. Надсон, Г. Г. Филиппов, 1925; Г. Г. Меллер, 1927), химиявий бирикмалар таъсири остида (И. А. Рапопорт, Ш. Ауэрбах, 1946) ва табиий шароитларда ўзгариши исбот қилинди. Муҳит факторлари таъсири остида ўзгарувчанлик генларнинг туб хоссаи сифатида кўндаланг бўлиб турди. Геннинг мураккаб тузилишини совет олимлари томонидан кашф этилиши (1929) унинг гўё парчаланмас единица эканлиги ҳақидаги даъвонинг асосизлигини исботлади, генларнинг тутган вазиятнинг таъсири юзасидан ўтказилган экспериментлар (1933, 1934) генетик материалнинг тузилишидаги системадорликни очиб кўрсатди. Сўнгра (1944) оқсил эмас, балки нуклеин кислоталар генетик информациянинг моддий ҳомил эканлиги кўрсатиб берилди. ДНК (дезоксирибонуклеин кислота) молекулаларининг физикавий-химиявий табиатининг ва генетик моҳиятининг Уотсон ва Крик томонидан очиб кўрсатилиши (1953) ҳозирги замон молекуляр Г. ни яратишга олиб келди ва умуман молекуляр биологияга асос солди. Бу йўналишнинг ривожланишида Н. К. Кольцовнинг асарлари асос солувчи роль ўйнайди, чунки бу асарларда хромосома гигант молекула сифатида қараб чиқилган эди. Янада тараққий қилиб бориш процессида Г. аста-секин ўз тадқиқотларида физика, математика, кибернетика ва химиядан комплекс равишда фойдаланишга ўтади. Бу ҳол дискрет тарзда ёзилган генетик информацияда системадорликни барқарор қилишга ва ҳужайра тўғрисидаги таълимотни яхлит, очиқ ўз-ўзини регуляция қилувчи ва ўз-ўзини тақрор ҳосил қилувчи система тўғрисидаги таълимот сифатида, реал мазмун билан тўлдиришга имкон берди. Равшанки, уруғ-



лантирилган тухумдан тортиб то индивидгача бўлган индивидуал ривожланиш сирини генларнинг турли комплексларидан информация кўчириб олишнинг генетик тарзда программалаштирилган алмашинуви хусусиятларида жо қилингандир. Эволюциянинг сирини организмлар билан муҳитнинг диалектик бирлиги асосида турларнинг генетик информацияси янги системаларнинг популяцияларидаги танлаш яратадиган программалаштирилмаган ўзгаришлардадир. Популяциялар Г. си ҳақидаги таълимотга С. С. Четвериков асари билан асос солинди (1926). 1934 йилда генетик ҳодисаси аниқланди ва бу ҳодиса популяциялардаги ва айниқса ирсий касалликлар тарқалиши муносабати билан инсон популяцияларидаги ўзгаришларни ўрганиш учун туб асос бўлиб қолди. Г. нинг назариясининг ҳам, практикасининг ҳам ривожланиш истиқболлари ҳужайралардан изоляция қилинган генларни ажратиб олиш юзасидан ҳамда генларнинг химиявий синтези юзасидан олиб бориладиган ишларга боғлиқ. Ачирқи ҳужайранинг генларидан бирининг химиявий синтези аллақачон амалга оширилди. Маълум мақсадга қаратилган мутацияларни (ўзгаришларни) ҳосил қилиш методларининг ишлаб чиқилиши инсоннинг органик олам устидан тўла ҳукмронлигини таъминлайди. Ҳозирги замон Г. си учун характерли парса шуки, унинг қишлоқ ҳўжалик практикаси билан, медицина билан, микробиология билан, халқ ҳўжалигида атом энергияси ва химиядан фойдаланиш, космик биология билан алоқаси тобора кучайиб бормоқда. Н. И. Вавиловнинг тадқиқотлари билан Г. ва селекция синтези учун асос солинди. Ҳозирги замон фанларини системасида Г. нинг муқим роли шундай бир фактни юзага келтирдикки; у биологиянинг асосий фалсафий масалалари юзасидан тўқнашувлар майдони бўлиб қолди. Г. билан диалектиканинги ўзаро таъсири соҳасида, биринчи навбатда, тарихийлик, системадорлик, яхлитлик, детерминизм

масалаларида идеализм ва механицизмни танқид қилиш вазифалари ҳозир ҳам кўндаланг бўлиб турибди. Инсон проблемасини ўрганиш муносабати билан Г. масалалари айниқса кескин бўлиб турибди. Шундай бир назария вужудга келмоқдаги, бу назарияга кўра, инсоннинг камол топишида социал воронлик категорияси етакчи роль ўйнайди. Бу ҳол инсоният тарихида социал категорияларга биологик тус беришга, ирқий камситишни оқлаб кўрсатишга ва ҳ. к. синфий тақозо билан қилинаётган барча уринишларнинг илдизига болта урмоқда. Социал ва илмий-техника революциялари авж олаётган янги шароитда инсон шахсининг камол топишида генетик программа билан социал тарбиянинг ўзаро муносабати проблемаини махсус ўрганишни талаб қилмоқда. Г. нинг асосий тушунчаларини мантиқий-методологик анализ қилиш, генетик билишни татбиқ этиш имкониятлари ва соҳасини баҳолаш зарур. Бу сўнги масала айниқса муқимдир, чунки генетик ҳодисаларда ҳаракатнинг шундай махсус формасининг ўзига хос хусусияти чуқурроқ тарзда юз бермоқдаки, бу хусусият ҳаётни характерлайди.

**ГЕНЕТИК МЕТОД** (грек. *genesis* — келиб чиқиш; ривожланиш) ҳодисаларни ўрганиш методи бўлиб, бу метод мазкур ҳодисаларнинг ривожланишини анализ қилишга асосланади. Тарихан Г. м. фанда (17-асрдан бошлаб) тараққиёт идеяси барқарор бўлиши натижасида пайдо бўлди: математикада — дифференциал ҳисоб, геологияда *Лайель* назарияси, космогонияда — Кант — Лаплас гипотезаси, биологияда — *эволюцион назария* ва ҳ. к. Шу билан бирга Г. м. философияга кириб, унда ҳукмронлик қилиб келган аналитик методни суриб чиқармоқда. Г. м. методлардан бири сифатида ҳозирги замон математикасига ва логикасига кирди. Г. м. (1) тараққиётнинг бошлангич шароитларини, (2) унинг асосий босқичларини, (3) тараққиёт-тенденциялари, йўлларини аниқлашни

талаб этади. Бундай тадқиқотнинг асосий мақсади — ўрганилаётган ҳодисаларнинг замондаги алоқасини аниқлашдан, қуйи формалардан юқори формаларга ўтишларни ўрганишдан иборат. Г. м. нинг эмпирик анализдан устуңлиги шундаки, тадқиқот бунда реал тараққиётга параллел суратда боради ва худди шу тараққиёт пайдо бўлаётган идеяларнинг текшириш мезони бўлиб хизмат қилади. Бироқ Г. м. ўзининг ҳамма устуңликларига қарамай, тараққиёт процессининг бутун мураккаблигини очиб беришга қодир эмасдир. Шунинг учун, агар Г. м. бирдан-бир, абсолют метод сифатида тадбиқ этилса, агар у бошқа методлар билан тўлдирилмаса, у вақтда бу метод ҳам хатоларга ва воқеликни бузаб кўрсатишга, тараққиёт процессини сийқалаштиришга, вулгар эволюционизмга олиб келади. Ҳозирги эъзом фанига Г. м. диалектик метод элементларидан бири бўлиб кирган.

**ГЕНИЙ** (лат. *genius* — даҳо) — ижодий истеъдоднинг энг юқори даражаси, чўққиси; шундай истеъдод соҳиби бўлган киши. Г. билан талант ўртасидаги тафовутнинг маълум даражада нисбийлигини назарда тутган ҳолда шунинг кўрсатиб ўтиш мумкинки, Г. нинг ижодиёти фавқуллодда янгилиги ва ўзига хослиги билан, инсоният жамияти тараққиёти учун алоҳида тарихий аҳамияти билан характерланади ва шунга кўра бу ижодиёт инсоният хотирасида абадий сақланиб қолади. Г. (баъзи идеалист философлар ўйлаганидек) мистик нарса эмас, инсондан устун турувчи куч эмас, балки ўзининг зўр қобилиятлари ва зўр меҳнати туфайли энг муҳим ижтимоий эҳтиёжларни ифодалай олган ва қондира билган инсондир.

**ГЕОГРАФИК МУҲИТ** — тирик ва тирикмас табиат предметлари ва ҳодисаларининг мажмуи (ер пўсти, атмосферанинг қуйи қисми, гидросфера, устки тупроқ қатлами, ўсимликлар ва ҳайвонлар олами). Бу предмет ва ҳодисаларнинг ҳаммаси муайян тарихий босқичдан ижтимоий

ҳаёт жараёнига тортилган бўлади ва ҳар қандай жамиятнинг яшаш ва ривожланишининг зарур шароитини ташкил этади. Жамият ривожланиб борган сари, Г. м. нинг доираси ўзгариб, кенгайиб боради. Тарихнинг илк босқичларида кишилар тирикчилик воситаларининг асосан табиий манбаларидан (ёввойи ўт ва ҳайвонлардан, унумдор тупроқдан ва ҳ. к.) фойдаланганлар. Кейинчалик меҳнат воситаларини ташкил этувчи табиий бойликлар, яъни қазилма ва энергетик ресурслар тобора катта аҳамият касб этиб боради. Г. м. жамият ҳаётида муҳим роль ўйнайди. У мамлакатлар ва халқларнинг ривожланиш суръатларини фақат секкинлаштириб ёки тезлаштирибгина қолмай, балки бир қанча ҳолларда хўжаликнинг айрим тармоқларининг ривожланишига ҳал қилувчи таъсир ҳам кўрсатади. Ўзининг табиий ҳолатида табиий шароитлар ҳамма вақт ҳам ишлаб чиқаришнинг ўсиб бораётган эҳтиёжларини қондира бермайди. Шунинг учун кишилар уларни ўзгартириб, бошқа шаклга солади. Шундай қилиб, инсон Г. м. ни ўзгартиришнинг энг кучли омилдир. Лекин бу ўзгаришларнинг миқдослари, характери ва формалари техника ва ижтимоий тузум даражасига боғлиқдир. Капитализмга хос бўлган ишлаб чиқариш анархияси ва конкуренция табиатга оқилона таъсир кўрсатишга ҳалақит беради ва Г. м. нинг жамият учун зарарли ўзгаришларига сабаб бўлади. Фақат коммунистик формацияда кишилар «ўзларининг табиат билан модда алмашувларини... тартибга соладилар, бу алмашувни ўзларининг умумий назоратлари остига оладилар... уни энг кам куч сарф қилган ҳолда ва инсон табиатига энг муносиб бўлган ва унга тенг келадиган шаронгта амалга оширадилар» (К. Маркс ва Ф. Энгельс, 25-т., II қисм, 387-б.). Коммунизмнинг моддий-техника базасини барпо этиш Г. м. нинг барча элементларидан халқ манфаатлари йўлида самарали ва планли равишда фойдаланишга асосланган.

**ГЕОПОЛИТИКА** — сиёсий доктрина бўлиб, бу доктрина иқтисодий ва сиёсий география маълумотларини далил қилиб, империалистик босқинчиликнинг турли формаларини оқлаб кўрсатади. Назарий нуқтан назардан Г.— буржуача *фетишизмнинг* турли хил кўринишларидан биридир. Географик фазо хўжалик сиёсатининг элементи сифатидагина эгаллаб оладиган ўзига хос хусусиятлар Ернинг хусусиятлари қилиб кўрсатилади. Г. 1-жаҳон уруши олдида пайдо бўлади: бу назарияни давлатларни «хаётини кенглик» учун кураш олиб боровчи организмлар деб қараган немис географи Ратцел, империалистик босқинчиликнинг ҳимоячилари бўлиш Х. Маккиндер (Англия), адмирал Мэхен (АҚШ) илгари сурадилар. «Г.» тушунчасининг ўзини биринчи бўлиб швед давлатшуноси Р. Челлен киритган. «Давлат ҳаёт формасидир» деган асаридан у географик фазога империалистик қарашнинг қонунийлиги *мальтусчилик* ва *социал-дарвинизм* далиллари билан асосламоқчи бўлади. 1923—27 йилларда немисча «Геополитика» журналі атрофида тўпланган тўгарак Г. ни одатдаги сиёсий географиядан фарқ қилувчи махсус фан деб эълон қилади. Бу тўгаракнинг раҳбарлари Хаусгофер ва Э. Обет Г. ни очикдан-очик нацистлар идеологиясига хизмат қилдирдилар. 2-жаҳон урушидан кейин Г. АҚШда (Н. Спикман ва б.), Канадада (Гринвуд) ва айниқса ГФРда (К. Шмитт, Г. Гримм, А. Хеттнер, А. Грабовский ва б.) янада ишланиб такомиллаштирилмоқда. Г. ҳозирги кунда марказий вазифа — давлатлараро империалистик бирлашмалар ва блокларнинг зарурлигини асослаб беришдан, коммунистик Шарқ билан буржуача Ғарб (цивилизациянинг «қитъа» ва «денгиз» тип) ўртасидаги қарама-қаршилик географик диворидан келиб чиққانлигини исботлашдан иборат, деб бўлади. Г. илгариги *мальтусчилик* далиллари билан бир қаторда бугунги кунда маданият-психология ва маданият-

нинг қиёсий тарихи даъволаридан кенг фойдаланмоқда. Ҳозирги замон геополитик концепцияларида «сиёсий географияга глобал ёндошиш» деб аталадиган, одатда империализмнинг жаҳонга ҳукмрон бўлиш даъвосини акс эттирадиган қараш катта роль ўйнамоқда.

**ГЕРАКЛИД** Понтийлик (эраמידан олдинги 4-аср) — Платоннинг бевосита шогирди. Унинг қарашларига атомистик тенденция хос эди. У, атомлар ўзича бир хил оламий ақд — «нус» томонидан шаклга солинади, деб фараз қиларди. Жонни ҳам у атомистик руҳда тушунади, ammo бунда пифагорча таъсир яққол сезилиб туради. Г. нинг астрономиясида гелиоцентрик тенденция, унинг музика назарияларида эса Аристотелнинг таъсири сезилиб туради. Унинг кўпдан-кўп асарлари сақланиб қолмаган.

**ГЕРАКЛИТ** (эраמידан олдинги тах. 544 — тах. 483) қадимги грек материалист ва диалектик философи. Кичик Оснеда, Эфесда туғилган, аристократлар зотидан. Унинг фақат айрим парчаларигина бизгача етиб келган «Табиаат ҳақида»ги асари чуқур фикрлиги ва баённинг сирлилиги билан шуҳрат қозонган ((Г. нинг «қоронғу» лақаби ҳам ана шуидай келиб чиққан) Г. нинг фикрича, табиатнинг бош моддаси — энг ўзгариувчан ва серҳаракат — оловдир. Умуман олам, айрим нарсалар ва ҳаттоки жонлар ҳам оловдан желиб чиққан. «Бутуи мавжудот учун айни бир бўлган бу космосни ҳеч қандай худо ва ҳеч қандай инсон яратмаган; у меъёри билан ёниб, меъёри билан ўчиб турадиган абадий жонли олов тарзида ҳамиша бўлган, бор ва ҳамиша бўлади». Бу «форизм, В. И. Ленин таъбири билан айтганда, «диалектик материализм асосларининг жуда яхши баёнидир» (29-т., 311-б.). Ҳамма нарсалар Г. «слогос» деб аталган заруриятга мувофиқ оловдан пайдо бўлади. Олам процесси давралаб айланади: «бу юк йил» ўтиши билан ҳамма нарса янгидан «олов»га айланади. Табиатнинг ҳаёти — узлуксиз ҳаракат, процессидан

иборат. Унда ҳар қандай нарса ва ҳар қандай хосса ўз қарама-қарши-сига ўтади; совуқ иссиқ, иссиқ совуқ бўлади ва ҳ. к. Ҳамма нарса мутта-сил ўзгариб, янгиланиб туриши са-бабли, аини бир дарё сувига икки марта кириб бўлмайди, иккинчи мар-та кирувчига энди янги сув оқиб кел-ган бўлади. Инсон ҳаётида ҳамма нрсанинг ўз қарама-қаршисига бун-дай ўтishi оддий ўзгариш эмас, бал-ки курашдир. Бу қарама-қаршилик ёппасига умумийдир, «ҳамма нарсани-нинг отаси, ҳамма нарсанинг подшо-сидир». Бироқ қарама-қаршиликлар курашида уларнинг айнияти намоён бўлади: аини бир нарса юқорига чи-қиш ва пастга тушиш йўлидир, ҳаёт ва ўлимдир ва ҳ. к. ўзгаришнинг ядди умумийлиги ва ҳар бир хосса-нинг ўз қарама-қаршисига ўтishi ҳамма сифатларни нисбий қилиб қўяди. Билишнинг асосини сезгилар ташкил этади. Агарда бирон нарса ҳислар идрок қиладиган ёруғликдан бекиниб қолган бўлса-да, лекин у ақл нуридан бекиниб қололмайди. Г. ўз дунёқарашини кўпчилик замондош-лари ва ватандошларининг дунёқар-рашига қарама-қарши қўяди. Жамиятга аристократларча қарашлар Г. да баъзи прогрессив хислатлар билан қўшилиб кетади: у аристократ-лар ҳимоя қилган анъанавий, ёзил-маган ҳуқуққа қарши чиқиб, унга давлат томонидан белгиланган қо-нунни қарама-қарши қилиб қўядики, бу қонун учун кишилар ўз тугилган шаҳрининг деворлари учун жанг қилгандек жанг қилмоқлари лозим.

ГЕРБАРТ Иоганн Фридрих (1776—1841)—немец идеалист философи, психолог ва педагог. Г. бутун мав-жудотнинг асоси —«реаллардан — абадий, ўзгармас, руҳий (*Лейбниц-даги* «монада» каби) ва билиб бўлмас (*Кантдаги* «нарса ўзида» каби) мо-ҳиятлардан иборат, деб ҳисобларди. «Жон»—ҳамма психик ҳодисаларни тугдирадиган энг мукамал «реал»-дир. Логикада Г. Кант позициялари-да турарди. Педагогикада у ўз усто-зи Песталоццининг демократик принципларидан юз ўгирди. Унинг

айрим қарашлари (диққатнинг ак-тивга ва пассивга бўлиниши, тажри-бавий психологияни эътироф этиш ва б.) ижобий роль ўйнайди. Динни у телеология билан асосларди. Г. нинг социал-сиёсий қарашлари реак-циондир: у конституцион тузумни рад қилар, ҳукмрон синфларга итбат қилишни халқ оmmasининг олий фа-зилати, деб ҳисобларди.

ГЕРДЕР Иоганн Готфрид (1744—1803)—немец маърифатчи философи, ёзувчи, адабиётшунос. 1762—64 йил-ларда Кенигсбергда тақсил кўриб, Кант лекцияларини тинглаган эди. Кантнинг ақлни «танқид»нинг рад этиб, билиш қобилиятини ҳамда ақл-га нисбатан тилнинг бирламчилиги ҳақидаги таълимотни унга қарама-қарши қилиб қўйди. Макон ва замон тушунчаларини, Г. тажрибадан кел-тириб чиқарарди, материя ва билиш формаларининг бирлигини қаттиқ туриб ҳимоя қиларди. Табиатдаги прогресс ҳақидаги тушунчага тая-ниб, тарихдаги прогресс ҳақидаги («Исоният тарихи философиясига доир идеялар», 1784—91) ва жамият-нинг гуманизмга томон ҳаракати ҳа-қидаги таълимотни ривожлантирди. Г. турли халқларнинг, шу жумладан жанубий славян халқларининг маъ-навий маданияти ўзига хослигини таъкидлаб кўрсатар, жанубий славян халқларининг поэзиясига юксак баҳо берарди. Жамият тараққиётида иш-лаб чиқариш (хунармандчилик) га фаннинг роли ҳақида бир қанча фе-разларни айтган эди. Шеллинг га Гегелнинг айрим киши ҳаракатлари-нинг субъектив мақсадлари билан уларнинг объектив тарихий натижа-си бир-бирига мос бўлиб тушмасли-ги ҳақидаги таълимотининг келаже-гини олдиндан пайқаган эди.

ГЕРЦЕН Александр Иванович (1812—70)—рус революцион-демо-крат, ёзувчи, мутафакир — мате-риалист, *народникликнинг* асосчиси. Москва ун-тинин тамомлаган (1833), чор маъмурулари томонидан икки марта (1835—40 ва 1841—42) сургун қилинган. 1847 йилдан муҳожирилик-да яшаган. Франция ва Италияда

1848—49 йиллардаги революцияларни ўз кўзи билан кўрган. 1852 йилдан асосан Лондонда истиқомат қилди ва унда Эркин рус босмаҳонасини ташкил этди (1853). Рус тилида цензурасиз «Колокол» газетасини нашр қилди (1857—67). Парижда вафот этди. Асосий фалсафий асарлари: «Фанда дилетантизм» (1842—43), «Табиятин ўрганиш ҳақида мактублар» (1845—46), «Нариги соҳилдан» (1847—50), «Роберт Оуэн» (1860), «Ўтмиш-кечмиш ва ўйлар»га айрим боб бўлиб кирган), «Муҳолифга мактублар» (1864), «Эски ўртоққа» (1869). Г. нинг гоёвий йўли мураккаб; аммо унинг зиддиятларга тўла назарий изланишлари орасида бир асосий интилиш ўзига йўл очиб олади, у ҳам бўлса, ижтимоий-фалсафий фикр эришган олий ютуқларга асосланиб, келажакдаги социал инқилобга асос бўла оладиган янги, «реалистик», илмий назария яратиб эди. Француз утопик социализмни идеяларини (бу идеялар билан Г. биринчи марта 1832 йилда танишган эди), Реставрация даври романтик тарихшунослигини ва 19-асрдаги немис классик философиясини Г. 40-йилларнинг бошларида танқидий муҳокамадан ўтказиб ва қайта ишлаб, оригинал атенстик ва материалистик дунёқарашга айлантирди; *Гегель* диалектикасини материалистларча талқин қилишга уриниш бу дунёқарашнинг муҳим томони эди. Кейинчалик Г. бу диалектикани «революция алгебраси» деб атаган эди. Г. «диалектик материализмга жуда яқинлашиб борган эди» (Ленин). Г. нинг фалсафий изланишларининг асосий темаси борлиқ билан тафаккурнинг, практика билан назариянинг, жамият билан шахснинг бирлигини исботлашдан иборат. Г. билишнинг воқеликка адекват бўлган ҳамда тажриба ва ақл югуртиришининг, «эмпирия» ва «спекуляция»нинг бирлигидан иборат бўлган методини топишга ва ифода-лаб беришга уринарди. Тарих философияси соҳасида Г. ижтимоий қонун проблемасига катта эътибор берарди; «бу қонун ўнга пировард ҳисобда

тарихнинг стихияли бориши (халқларнинг онгсиз ҳаёти) билан индивидлар онгли фаолиятининг (фандининг ривожланишининг) бирга қўшилшидан иборат бўлиб туюларди. Социал-сиёсий соҳада назария билан практиканинг бирлиги шиори Г. ни халқ оммасига революцион маърифат бериш ва шу йўл билан уни социалистик тўнтаршига тайёрлаш учун курашга бошлаб боради. Бу кўп қиррали ва лекин ичдан боғлиқ бўлган проблематика Г. нинг гоёвий камолотининг турли боқичларида турлича намён бўлади. 1848—49 йиллардаги революция унинг социал-фалсафий қарашларига анча ўзгаришлар киритди ва бу революциянинг маглубияти Г. нинг руҳий тушкунлигига асос бўлди. Фарбий Европа воқелигида тарихнинг бориши билан социалистик идеални илғари суриб, ишлаб чиққан инсон тафаккурининг ривож бири-бирига мос келишини кўрмагач, Г. Фарбда ижтимоий инқилобнинг эҳтимол тутилган истиқболларига нисбатан пессимистик ва скептик кайфиятга тушади. Герценга «рус» деҳқон социализми назарияси бу пессимизмни бартараф қилишга уриниш эди: деҳқонлар жамоаси Г. нинг назарида социалистик келажакнинг реал куртаги бўлиб кўринган эди. Рус тарихининг ундан кейинги боришини Г. деҳқонларни барча феодал-самодержав бўғовлардан қутқариш ва деҳқонларнинг патриархал — коллектив турмушини социалистик назария билан қўшишдан иборат бўлади, деб фикр қиларди. Шу муносабат билан Г. Россияда деҳқонлар масаласини тубдан ҳал этишни талаб қилибгина қолмай, шу билан бирга тараққиётнинг капиталистик фазасини четлаб ўтиш масаласини ҳам ўртага ташлади. Бироқ 60-йилларнинг ўрталаридаги воқеалар Г. ни Россияга ҳам «буржуа чегаги» юқаётганлигига тобора кўпроқ ишонтира бошлади. Г. нинг руҳий тушкунлигини ҳақиқатан бартараф қилиш унинг умрининг охиридагина кўрина бошлайди. Бу вақтда у анархист *Бакунин* билан алоқани

узиб. Фарбий Европада янгидан кўтарилётган ва I Интернационал раҳбарлик қилаётган ишчилар ҳаракати социализмни амалга ошириш учун гарантлар, деган фикрга кела бошлайди. Буржуа тарихшунослиги Г.нинг социал-фалсафий эволюциясининг мазмунини бузиб кўрсатиб, уни дин қидирувчига (*Булгаков*, В. Зеньковский, В. Пирожкова ва б.), революция ва социализмнинг муҳлифига (*Струве*, Г. Кон, И. Берлин ва б.) айлантиришга уринадилар.

ГЕСС Монсей (1812—75)—немис майда буржуа публицисти ва философи. Аввал *ёш гегелчиларга* қўшилди («Европа триархияси», 1841). *Фалсафий коммунизмнинг* шаклланишида катта роль ўйнайди. «Рейн газетаси»да ва «Швейцариядан йигирма бир лист» тўпламида эълон қилинган мақолаларида («Амалнёт философияси», «Социализм ва коммунизм», 1843) ва б. асарларида немис философиясини билан француз утопик социализми идеяларини қўшишга уринди. Г. *Гегель* ва кўпинча *Фейербах* таълимотига таянган ҳолда, мавжуд жамиятни танқид қилиб чиқди, бу жамиятнинг асосий иллатини у инсоннинг «чин моҳияти»ни беғоналаштиришда деб биларди. Фейербахдан фарқли ўлароқ, Г. фақат динни эмас, балки хусусий мулкни ҳам, меҳнатнинг мажбурий характерини ва ҳ. к. тушунарди, у социал революцияни зарур деб биларди. Аммо Г. бу социал революцияни пролетариатнинг синфий курашидан ажралган ҳолда тасаввур қилар ва уни пировард ҳисобда кишиларни маънавий озод қилишдан, абстракт гуманизм ва альтуризм принципларини барқарор этишдан иборат қилиб қўяр эди. Бу қондалар «чин социализм»да янада ривожлантирилди. Г. майда буржуа социализми позицияларида туриб қолган ҳолда, Маркс раҳбарлигидаги коммунистлар Союзининг аъзоси эди, 60-йиллардан бошлаб эса лассалча ишчилар иттифоқига аъзо эди; I Интернационал фаолиятида қатнашди. Сионистик тасаввурларга бир қадар маҳлиё ҳам

бўлди («Рим ва Қуддус», 1862), тамомланмай қолган сўнги асари «Материянинг динамик назарияси»да (1877) Г. ўзининг социалистик қарашларини табиий-илмий нуқтанан назардан асослашга уринган эди.

ГЕДЕЛЬ Курт (1906 йил туғ.)—австрия математиги ва логика олими. *Метаматематика* ва математик логика проблемаларини ишлаб чиққан. 30-йилларда Вена ун-тетиди, 1940 йилдан АҚШда ишлаган. Г. ҳосил қилган энг муҳим натижа—етарлича бой формал системаларнинг нотўлиқлигини (шу жумладан *тўпламлар* аксиоматик назариясини ва натурал сонлар арифметикасини) исботлашдан иборат (1931); бундай системаларда ҳақиқий гаплар мавжуд бўлиб, бу гапларни улар доирасида исбот қилиб ва рад этиб бўлмайди. Г.нинг бу натижаси формал системаларнинг маҳдудликларини жадал тадқиқ қилишга сабаб бўлди (А. Черч, С. Клини, *Тарский*, А. Мостовский, П. Новиков ва б. асарлари), фалсафий нуқтанан назардан эса бу натижа илмий билишнинг тўла формаллаштириш принциплал жиҳатдан мумкин эмаслигини тасдиқлашни билдиради. Моделлар назариясидаги (*предикатлар* тор *ҳисобининг* тўлиқлиги ҳақидаги теорема), *конструктив логика*, рекурсив функциялар назарияси ва ҳ. к. соҳасидаги муҳим натижалар ҳам Г. га тааллуқлидир. Г. ўз фалсафий қарашларида 30-йилларда *неопозитивизм* таъсирини бошдан кечирди, кейинчалик субъективизмни танқид қилиб чиқди.

ГЕТЕ Иоганн Вольфганг (1749—1832)—немис шоири, табиатшуноси ва мутафаккири. Г.нинг фалсафий қарашлари Европа назарий фикрининг ривожланишида катта роль ўйнади. Г. назария билан тажрибанинг бирлигини қаттиқ туриб ҳимоя қилади. «Авалда иш бўлган» деган фикр унинг оламга ва билишга қарашининг асосий принциpidир. У табиат қонунларининг объектив характерига ишонган бўлиб тараққийёт маънасини унинг ўзида, деб биларди. Г. *Спиноза* концепциясини (уни

пантеизм руҳида талқин қилиб) та- раққиёт идеяси билан тўлдиришга интилади. Ижобий ва салбий нбтидо- ларнинг («юқориланиш» ва «қутбий- лик») ўзаро таъсири, Г. нинг фикри- ча, ҳар бир ҳодисага хосдир; бу ўза- ро таъсир янги сифатни туғдиради. Г. ҳаракатни материянинг мавжудли- гининг асосий формаси деб қарайди. Лекин ҳаракатнинг хилма-хил фор- маларини изоҳлашга оғизлик қил- ганлигидан *гилозоизмга* ўтади, аба- дий ҳаётни куч — энтелехиянинг мавжудлигини фараз қилади. Г. нинг қарашлари ноинчил ва зиддиятли бў- лишига қарамай, материализмга яқиндир. Г. нинг эстетикаси ва ба- дий асарлари жаҳон санъати на- зарияси ва практикасининг ривожла- нишига катта таъсир кўрсатди.

**ГЕШТАЛЬТПСИХОЛОГИЯ** (нем. Gestalt — форма, яхлитлик) — ҳозир- ги замон чет эл психологиясида идеа- листик сенсуалистик йўналиш бўлиб, бу йўналиш 1912 йилда Германияда пайдо бўлган. Г. нинг салафи — Хр. фон Эренфельс (1859—1932). Асосий вакиллари: М. Вертгаймер (1880—1944), В. Келер (1887—1967) ва К. Коффа (1886—1941). Фалсафий асоси гуссерлчилик ва махизмдан иборат. *Ассоциатив психологияга* қара- май-қарши ўлароқ Г. *сезгиларни* эмас, балки қандайдир психик структура- ларни, яхлит шаклларни ёки «геш- тальтлар»ни психиканинг бирламчи ва асосий элементлари деб ҳисоб- лайди. Уларнинг шаклланиши, Г. нинг даъвосича, гўё психикага ичдан хос бўлган содда, симметрик, би- қиқ фигуралар тузиш қобилиятига бўйсунди. Г. нинг назарияси инди- видни ташқи муҳитдан ва унинг амалий фаолиятдан ажратиб қў- йишга асосланади. Гештальтчилар тузилмаларнинг яхлитлигини пире- вард ҳисобда имманент субъектив «қонулар» билан изоҳлайдилар, бу эса уларни идеализмга олиб келади. Кейинчалик Г. нинг идеялари (ай- ниқса «гештальт» тушунчаси) физи- кавий, физиологик ва ҳатто иқтисод- ий ҳодисаларга ҳам татбиқ этилди. *И. Павлов* ҳамда материалист пси-

хологлар (Л. Виготский ва б.) Г. нинг назарий асосизлигини кўрсат- дилар.

**ГИЛОЗОИЗМ** (грек. hyle ва zoe — модда ва ҳаёт) — бу шундай бир таъ- лимотки, унга кўра ҳаёт ва, демак, сезувчанлик табнатдаги барча нар- саларга хосдир. Дастлабки грек ма- териалистлари, Бруно, баъзи фран- цуз материалистлари (*Робине*) ва б. гилозонлар эдилар. «Г.» термини биринчи марта 17-асрда жорий этил- ган. Бу таълимот, материянинг бар- ча формалари сезиш ва фикрлаш қо- билиятига эгадир, деб ҳисоблайди. Ҳақиқатда эса сезиш — фақат юксак даражада ривожланган органик ма- териянинг хоссасидир.

**ГИЛЬБЕРТ Давид** (1862—1943) — 19-асрнинг охири, 20-асрнинг бошла- рида немис математика ва логика олим, Геттинген математик макта- бининг асосчиси. Г. нинг асосий иш- лари алгебранинг инвариантлар наза- риясига, алгебринг сонлар назарияси- га, математика ва математик логи- ка асосларига оид. «Геометрия асос- лари» асарида (1899) Г. Эвклид геометриясининг жиддий аксиоматик равишда тузди, бу эса илмий билим- ни аксиомалаштириш соҳасидаги тадқиқотларни янада ривожланти- риш истиқболига олдиндан анча йўл очиб берди (*Аксиоматик метод*). 1900 йилда Г. шундай проблемаларни ифодалаб бердики, бу проблемалар- ни ишлаб чиқиш 20-асрда математи- канинг ривожланишини кўп жиҳат- дан олдиндан белгилаб берди. Г. нинг *мулоҳазалар ҳисоби* ва *предик- катлар ҳисоби* соҳасидаги ишлари катта аҳамиятга эгадир. 20-асрнинг бошларида Г. математикани асос- лашга янгича ёндошни асосларини ифодалаб берди, бу усул, бир томон- дан, математика асосларида форма- лизм концепциясининг юзага кели- шига, иккинчи томондан, математи- канинг янги бўлими *метаматемати- канинг* (исботлар назариясининг) пайдо бўлишига олиб келди.

**ГИПОСТАЗЛАШТИРИШ** (грек. hypostasis — моҳият, субстанция).  
1. Умумий маънода — ҳақиқатда би-

роп ниманинг фақат хоссаси, муносабатигина бўлган нарсани мустақил яшовчи объект (субстанция) даражасига кўтариш. 2. Кенг тарқалган маънода абстракт тушунчалар мустақил яшайди, деган идеализмга хос даво.

**ГИПОТЕЗА** (грек. hypothesis — асос, фараз)—бу бир фараз бўлиб, унда бир қанча фактлар асосида объектнинг, ҳодисанинг алоқаси ёки сабаби мавжудлиги ҳақида хулоса чиқарилади ва лекин бу хулосани тўла исботланган деб бўлмайди. Шу тариқа чиқарилган хулосалар ҳам гипотик хулосалар деб аталади. Фанда Г. га эҳтиёж шундай вақтда пайдо бўладики, у вақтда ҳодисалар ўртасидаги алоқа уларнинг сабаби, гарчи улардан олдин ўтган ёки улар билан бирга борган кўпгина ҳолатлар маълум бўлса-да, ҳали унчалик равшан бўлмайди, у вақтда ҳозирги ҳолатнинг баъзи характеристикаларга қараб ўтмиш манзарасини қайта тиклаш ёки ўтмиш ва ҳозирги ҳолат асосида ҳодисанинг келажак тараққиёти ҳақида хулоса чиқариш керак бўлади. Аммо муайян фактлар асосида Г. ни илгари суриш — бу фақат биринчи қадамдир. Г. нинг ўзи, эҳтимоллик характерига кўра, текширишини, исботлашни талаб этади. Шундай текширишдан кейин Г. ё илмий назария бўлиб қолади, ё ўзгартирилган шаклга солинади, ёки, агар текшириш салбий натижа берса, йиғиштириб қўйиладди. Г. ни илгари суриш ва текширишнинг асосий қондалари қуйидагилардан иборат: 1. Г. ўзи дахлдор бўлган барча фактларга мувофиқ бўлмоғи ёки ҳеч бўлмаганда улар билан бирга сиғишмоғи лозим. 2. Бир серия фактларини изоҳлаш учун илгари сурилган ва бир-бирига қарама-қарши бўлган кўп Г. лардан мазкур фактларнинг кўп сонини бир хилда изоҳлаган Г. афзалроқдир; албатта, мазкур сериядаги фактлардан айримларини изоҳлаш учун иш Г. си деб аталадиган фаразларни илгари суриш мумкин. 3. Бир-бирига боғлиқ бир серия фактларни изоҳлаш учун мумкин қадар камроқ фарқли бўл-

ган Г. ларни илгари суриш лозим ва уларнинг алоқаси мумкин қадар маҳкамроқ бўлмоғи керак. 4. Г. ни илгари суришда унинг хулосаларининг эҳтимоллий характерини англамоқ зарур. 5. Бир-бирига энд келадиган Г. лар ҳаммаси бирга чин бўлиши мумкин эмас; аммо улар айни бир объектнинг турли томонлари ва алоқаларини изоҳлаган тақдирда бу қондадан истиснодир. Ҳозирги замондаги позитивистлар, эмпириклар, «ёппандуктивистлар» ва ш. к. фаннинг вазифаси — объектнинг олам қонуниятлари ҳақида Г. тузиб ўтирмадан, фактларини протокол тарзида қайд қилиб боришдан иборат, деб ҳисоблайдилар, чунки, уларнинг фикрича, Г. фақат «иш гипотезаси» ролини ўйнайди ва реал аҳамиятга эга бўлмайди. Ҳозирги замон фаннинг характерини, илмий тадқиқотда экспериментнинг мураккаблашиб бораётганлиги кенг илмий гипотезаларга тобора кўпроқ мурожаат қилишнинг ниҳоятда зарур қилиб қўймоқда ва Ф. Энгельснинг «Табииётнинг ривожланиш формаси, модомки у фикр қилар экан, гипотезадир»... деган қондасини тасдиқламоқда (К. Маркс ва Ф. Энгельс, 20-т., 555-б.).

**ГИПОТЕТИК-ДЕДУКТИВ МЕТОД** — методологик усуллар системаси бўлиб, бу система баъзи даъволарни гипотезалар сифатида илгари суришдан ва бу гипотезаларни улардан биздаги бошқа билимлар билан жамлаб хулосалар чиқариш йўли билан текширишдан ва бу хулосаларни фактлар билан таққослаб кўришдан иборат. Г.-д. м. ни татбиқ этиш бир қанча бошқа методологик операциялар билан, яъни фактларни таққослаб кўриш, мавжуд тушунчаларни қайта қараб чиқиш, янги тушунчалар тузиш, гипотезаларни бошқа назарий қондалар билан мувофиқлаштириш ва ҳ. к. билан боғлиқдир. Янги гипотезаларни илгари суриш, уларга кирадиган назарий тасаввурларни ишлаб чиқиш ижодий хаёлнинг актив фаолият кўрсатишини назарда тутати. Шу сабабли гипотезанинг мавжуд эмпирик мате-



риал билан фақат формал мантиқий алоқаларининггина аниқлашга асосланган Г.-д. м. нинг формал-мантиқий модели кифоя қилмайдн.

**ГИПОТЕТИК-ДЕДУКТИВ НАЗАРИЯ** — табиий-илмий билишнинг мантиқий уюшув формаларидан бири. Г.-д. н. тушунчаси — дедуктив ёки аксиоматик назария тушуинчасини, бу тушунча математика методологиясида қандай таркиб топганлигини, эксперимент ва кузатишга таянадиган табиий-илмий билимнинг ўзига хос проблематикасини ҳисобга олган ҳолда конкретлаштиришдир. Умуман дедуктив системалар олдига қўйиладиган талаблардан ташқари, Г.-д. н. унинг қондаларини эмпирик текширишдан ўтказишни таъминлайдиган эмпирик шарҳлаш имкониятини назарда тутати. Эмпирик шарҳлаш — шарҳланган гаплар деб аталадиган, назарий тушунчаларнинг ахамиятини қандайдир бевосита кузатиловчи белгилаш билан боғлайдиган гаплар орқали берилади. (*Операционал таърифлар*).

**ГНОСЕОЛОГИЯ** — қ. *Билиш назарияси*.

**ГНОСТИКЛАР** (грек. gnosis — билим) — диний-фалсафий оқим вакиллари бўлиб, улар христианлик теологиясини Қадимги Шарқ динлари билан ҳамда *неоплатонизм* ва пифагорензм билан бирлаштирган эдилар. Г. билиб бўлмайдиган, ўзини руҳий равонда (эманацияда) намоен қиладиган «ёмонлик» манбаи — материяга қарама-қарши турадиган руҳий бош ибтидонини эътироф этадилар. Мисрлик Валентин (2-аср) ва сурялик Василийд (2-аср) асосий гностиклардирлар.

**ГОББС** Томас (1588—1679) — инглиз материалист философи, инглиз буржуа революциясининг замондоши, бу революция вақтида муҳожир бўлиб Парижга кетиб қолди ва унда «Гражданин ҳақидаги таълимотнинг фалсафий элементлари» (1642), «Левнафан» (1651) номли асосий асарларини ёзди. 1652 йилда Англияга қайтиб келди. Г. механистик мате-

риализм таълимотини ривожлантирди, Ф. Бэкон материализмининг системалаштирди. Маркс айтганидек, Г. нинг материализми бир томонлама бўлиб қолади: «Ҳиссиёт ўзининг ёрқин бўёқларидан махрум бўлиб, геометрининг абстракт ҳиссиётига айланади. *Физикавий ҳаракат механик ёки математик ҳаракатга қурбон қилинади: геометрия асосий фан деб эълон қилинади*» (К. Маркс ва Ф. Энгельс, 2-т., 143-б.). Г. нинг фикрича, олам — механик ҳаракат қонунларига бўйсундирилган жисмлар мажмундир. Г. ҳайвонлар ва инсоннинг руҳий ҳаётини ҳам ҳаракат ва куч-гайратдан иборат қилиб қўяди. Улар мураккаб механизмлар бўлиб, тамомила ташқаридан бўладиган таъсирлар билан белгиланади. Бундан Г. қуйидагича хулоса чиқаради:

1) алоҳида субстанциялар сифатида жонларнинг мавжудлигини инкор этиш, 2) моддий жисмларни ягона субстанция сифатида эътироф этиш, 3) худога ишониш фақат хаёлниинг маҳсули эканлигини тасдиқлаш. Г. табиатнинг сифат жиҳатдан хилма-хиллигининг объектив характерини инкор этиб, бу характерни инсон идрокларининг хоссаси деб ҳисобларди ва бу идроклар замирида нарсаларнинг механик тафовутлари асос бўлиб ётади, деб ўйларди. Билим тўғрисидаги таълимотида у *Декартнинг туғма идеялар* назариясини танқид қилди. Г. барча идеяларни сезиларидан келтириб чиқариб, идеяларни таққослаш, бирга қўшиш ва тақсимлаш йўли билан қайта ишлаш ҳақидаги таълимотни ривожлантирди. У, тажриба ёки айрим фактларни билиш нарсаларининг алоқалари ҳақида фақат эҳтимолий ҳақиқатларни кўрсатиб беради, деган фикрни айтиб, ҳар ҳолда тилнинг, яъни номлар қобилиятининг тақозоси билан юзга келадиган ишончли умумий билим умумий идеяларнинг белгилари бўлиб қолиши мумкинлигини эътироф этади. Ҳуқуқ ва давлат ҳақидаги таълимотида Г. жамиятни худо барқарор қилганлиги тўғрисидаги наза-

рияни улоқтириб, ижтимоий шартнома назариясини ёқлаб чиқди (*Ижтимоий шартнома назарияси*). Абсолют монархияни давлатнинг энг яхши формаси ҳисобларди, лекин кўпдан-кўп изоҳлар ва писандлариди, аслида, революцион принципларга ўрин берарди. Унинг ғояси — асли маънодаги монархик принцип эмас, балки давлат ҳокимиятининг чекланмаган характеридир. Г. айтган давлат ҳокимиятининг ҳуқуқлари 17-асрнинг ўрталарида Англияда буржуа революциясини амалга оширган синфларнинг манфаатлари билан мос бўлиб тушади. Г.нинг жамият ва давлат тўғрисидаги назариясида ижтимоий ҳодисаларни материалистик тушуниш куртаклари бор эди.

**ГОГОЦКИЙ** Сильвестр Сильвестрович (1813—89) — рус идеалист философи. Киев руҳоний академиясининг (1841—51) ва Киев ун-тининг (1851 йилдан) профессори. Г.нинг фалсафий қарашлари онгли равишда православияни, снёсий реакцияни ҳимоя қилишга қаратилган эди. У атеизмга олиб боровчи таълимот деб материализмни ерга уради. Философиянинг вазифаси табиий ва ахлоқий оламнинг ақлли ва яратувчи ибтидоси сифатида худонинг идеяларини тасвирлаб кўрсатишдан иборат, деб биларди. Г.нинг фикрича, худони билиш тугмадир ва унга эътиқод ёрдамида эришилади. Худо идеясини инсоннинг билишидан ажратиб бўлмайдми, инсоннинг билиши эса иккиламчи бўлиб, ички тажрибадан, бевосита ишончдан, яъни диний эътиқоддан келиб чиққан ҳосилдир. Г.нинг ёзган асарлари илмга хилоф эканлиги *Антонович* ва *Писарсо* томонидан кўрсатилган. Г.нинг «Фалсафий лекцион» асари (4 томлик, 1857—73) Россияда философик энциклопедия яратиш йўлидаги дастлабки уринишлардан бири бўлиб, бир қадар билдирувчилик аҳамиятига эга эди.

**ГОВДИН** Уильям (1756—1836) — инглиз снёсий мутафаккири ва адиби, майда буржуа тенгламачилик утопиясининг вакили. Ешлигида диссидентлик вобэн эди, 18-асрнинг 80-

йилларидан бошлаб собит қадам рационалист бўлиб қолди. Ижтимоий ахлоқ ва социал муҳитнинг инсонга таъсирини биринчи ўринга қўяр эди. Хусусий мулкни ва ҳар қандай давлат ҳокимиятини бекор қилишни талаб этарди. Унинг ғоя ва мақсади — кичик-кичик жамоаларга уюшган мустақил майда ишлаб чиқарувчилар жамиятидан иборат эди. Г. эҳтиёжларига қараб тақсимлаш коммунистик принципни қаттиқ туриб ёқларди. Шу билан бирга Энгельс антисоциаллик Г. қарашларининг характерли хусусияти эканлигини қайд қилиб ўтган эди. Г. анархистик таълимотларга таъсир кўрсатган эди.

**ГОЛЬБАХ** Поль Анри (1723—89) — француз материалист философи ва атеисти. Келиб чиқиш жиҳатидан немис барони, лекин умрининг кўп қисмини Францияда ўтказди. Г.нинг асосий асари «Табият системаси» (1770) Париж парламентининг қарорига биноан ўтга ташлаб куйдирилди. Унинг бошқа асарлари — «Фош этилган христианлик» (1761), «Чўнтак илоҳиёти» (1768), «Соғлом фикр» (1772) номли асарлардир. Г. динни ва идеалистик философияни, айниқса *Беркли* таълимотини танқид қилиб чиқди. Г. идеализмни *соғлом фикрга* зид келадиган хом хаёл деб биларди. Диннинг пайдо бўлишини у бировларнинг жоҳиллигидан, қўрқувидан ва бошқа бировларнинг алдовидан деб изоҳларди. Г.нинг фикрича, материя — «бизнинг ҳисларимизга бирор тарзда таъсир кўрсатадиган нарсаларнинг ҳаммасидир». Материя ўзгармас ва бўлимас атомлардан иборат бўлиб, бу атомларнинг асосий хоссалари кўламлилиқ, оғирлик, шакл, ўтказмасликдир. Материянинг атрибутини бўлган ҳаракатни Г. механистик нуқтан назардан, фазода жисмларнинг оддий ўрни алмашишдан иборат, деб қарарди. Г.нинг фикрича, инсон табиятнинг бир қисми бўлиб, унинг қонунларига бўйсунди. Г. детерминизмни қаттиқ туриб ҳимоя қиларди-ю, лекин шу билан бирга сабабиятни механистик тарзда тушунарди. У тасодифлар

нинг объектив мавжудлигини инкор этар, уларни сабаблари бизга номаълум ҳодисалар, деб таърифларди. Билиш назариясида Г. сенсуализмга амал қилиб, агностицизмга қарши чиқарди. Сиёсатда Г.— конституцион монархия, кўп ҳолларда эса маърифатли абсолютизм тарафдори эди, Жамиятга қарашларида Г. идеалист бўлиб, «фикрлар оламини идора қилади» деб даъво қиларди. У, қонун чиқарувчиларнинг фаолияти тарихда ҳал қилувчи роль ўйнайди, деб ҳисобларди. Кишиларни озод қилиш йўли маорифда, деб биларди. Г. нинг фикрича, ўзининг асл табиатини билмаслик одамзодни шунга олиб келдики, у асоратга солиниши ва ҳукуматларга қурбон бўлди. Буржуа жамиятининг Г. ақл салтанати, деб тушунарди.

**ГОМЕОМЕРИЯ** (грек. homeometria — ўхшаш қисмни ёки ўхшаш қисмлари бўлган нарса) — Анаксагор философиясининг термини; бироқ Анаксагордан етиб келган ва унинг кейинроқ чиққан шарҳчилари томонидан бизга қолдирилган фрагментларда бу термин йўқ. Бутун мавжудотни Анаксагор турли сифатли зарраларни бениҳоя миқдорга бўлинган деб тасаввур қиларди ва бунинг устига яна ҳар бир зарра унинг назарида ўз зарраларининг бениҳоя миқдорига бўлинарди. Анаксагорнинг фикрича, худди Г. сифат жиҳатдан бир хил ва сифат жиҳатдан оригинал заррадан иборат бўлиб, бу зарра бениҳоят майдороқ зарраларни ўз ичига олган. Шунинг учун ҳам бу зарра бир-бирига ўхшаган ёки ўзаро ўхшаш бўлган зарраларни ўз ичига олган нарса номи билан аталади. Ҳозирги замон математика тили билан айтганда, Г. шундай чексизликдан иборатки, унинг ўзи чексизлик даражасида берилгандир.

**ГОМЕОСТАЗИС** (грек. homoiōs — ўхшаш; stasis — турғунлик, ҳаракатсизлик) — динамик мувозанат. типни бўлиб, бу тип ўз-ўзини регуляция қилувчи мураккаб системалар учун характерлидир ҳамда, у — системани сақлаш учун жуда муҳим бўлган

параметрларни мумкин бўлган чегаралар доирасида тутиб туришдан иборатдир. «Г.» тушунчасини биологик организмлардаги бир қанча гомеостатик процессларни ёзиб чиққан америкалик физиолог У. Кэннон киритган. Кейинчалик бу тушунча кибернетика, психология, социология ва б. фанларда жорий қилинди. Гомеостатик процессларни тадқиқ этиш қўйидагиларни ажратиб кўрсатишни назарда тутди: 1) кўп ўзгарганда системанинг нормал ишлашини бузадиган (мас., юксак даражадаги ҳайвонларнинг қони температураси) параметрларни; 2) ташқи ва ички муҳит шароитлари таъсир остида мазкур параметрларнинг йўл қўйиш мумкин бўлган ўзгариш чегараларини; 3) ўзгарувчиларнинг қимматлари мазкур чегаралардан ташқари чиқётганида ишлаб бошлайдиган конкрет механизмларнинг мажмуини. Ҳар бир шундай механизм муҳим параметрларнинг ўзгаришини қайд этади ва мувозанатнинг бузилган ҳолатини қайта тиклаш томонига қараб ҳаракат қилади. Гомеостатик процессларни ўрганиш гетеростазис тушунчаларини (гомеостатик системалар иерархиясининг параметрларни кўпроқ муҳим ва камроқ муҳим параметрларга бўлишни акс эттирувчи гетеростазис тушунчаларини) ва гомеорез тушунчаларини (системанинг ривожланиш процессида муҳим параметрларнинг қонуний ўзгаришини таъминлайдиган ички механизмларни) ишлаб чиқишга олиб келди.

**ГОМОГЕНЛИЛИК ВА ГЕТЕРОГЕНЛИЛИК** (грек. homogenes ва heterogenes) — бир жинслилик ва турли жинслилик. Кант философияда гомогенлилик принципига кўра, тур тушунчалар уларни умумий бир жинс тушунча билан бирлаштиришга имкон берадиган ўзаро бирон муштаракликка эга бўлишлари лозим. Гетерогенлилик принципи ҳам, ўз навбатида, умумий жинс тушунча билан бирлаштириладиган тур тушунчалар бир-бирларидан фарқ қилишларини тақозо этади. Ҳозирги замон тасаввурларига кўра, гомогенлилик

принципи турли жинсдан бўлган принципларни ягона бир назария доирасида бирлаштиришни таъқиқлайди. Бу принципнинг бузилиши эклектикага олиб боради.

**ГОРГИЙ** (эрампиздан олдин тах. 483—375)— леонтиналик қадимги грек софисти, қўлдорлик демократиясининг тарафдори. *Протагор релятивизмини* рационалистик *агностицизм* билан тўлатди. Унинг асарлари бизгача *Платон* ва бошқа авторлар баёнидеги келиб келган. Узининг «Мавжуд эмаслик ёки табиат ҳақида» асарида *Г. элеатларга* таяниб, уч қондан илгарини суради: қандайдир бирор нарса мавжуд эмасдир; агар қандайдир бирор нарса мавжуд бўлганда ҳам эди, уни билиб бўлмас эди; агар қандайдир бирор нарсаини билиб бўлганда ҳам эди, билинган нарсаини ифодалаб бўлмас эди.

**«ГОТА ПРОГРАММАСИНИ ТАНҚИД»**—К. Маркс асари. 1875 йилда ёзилиб, 1891 йилда эълон қилинган. Немис социал-демократияси програми лойиҳасини танқид қилишдан иборат. Бу программани Маркс герман социал-демократиясининг лассалчилик (*Лассал*) олдида таслим бўлиши, деб атаган эди. Маркс Лассалнинг, ишчилар синфига нисбатан қолган барча синфлар «фақат бир реакция омmani» ташкил этади, деган даъвосини қаттиқ танқид қилди ва бу қонда пролетариат билан деққонлар иттифоқини инкор этади, деб кўрсатди. Маркс Лассалнинг пролетариатнинг қашшоқлигини абадийлаштирувчи «иш ҳақи темир қонуни»нинг реакция мазмунини очиб ташлади. «Г. п. т.»да *илмий коммунизмнинг* асосий проблемаларини очиб берилган. Маркс социалистик революциянинг, пролетариат диктатурасини ўрнатишнинг муқаррарлигини тўғрисидаги қондан ривожлантирди, келажакдаги коммунистик жамиятнинг илмий анализ қилиб берди. Бу асарда биринчи марта капитализмнинг коммунизм билан алмашинуви процессида ўтиш даврининг зарурлиги ҳақидаги, шу давр давлати сифатида пролетариатнинг революцион дикта-

тураси ҳақидаги қонда илгарини сурилди. Маркс томонидан *социализм ва коммунизмга* коммунистик формациянинг икки фазаси деб, «коммунизмнинг иқтисодий етуқлик» (Ленин) босқичлари деб берилган таъриф ҳам илмий коммунизмга қўшилган муҳим ҳисса эди. Маркс кўрсатган эдики, коммунистик жамиятнинг юқори фазасидагина капитализмнинг «туғма доғларидан халос бўлинадиган, инсонини меҳнат тақсирмотига бўйсунтириш каби уни асоратга солувчи ҳолат бартараф қилинади, меҳнат тирикчилик воситасидан биринчи ҳаётини эҳтиёжга айланади, ишлаб чиқарувчи кучлар тараққиётининг шундай даражасига бориб етдики, маҳсулотларнинг мўл-кўллиги таъминланган бўлади ва жамият ўз байроғига: «Ҳар кимдан қобилиятига яраша, ҳар кимга эҳтиёжига яраша» деб ёзиб қўйиши мумкин бўлади.

**ГРАВИТАЦОН ПАРАДОКС** — қ. *Космологик парадокслар*.

**ГРАЖДАНЛИК ЖАМИЯТИ** — бу термин марксизмдан бурунги философияда, 18-асрдан бошлаб, ижтимоий муносабатин, тор маънода эса, мулкий муносабатин билдирарди. Инглиз ва француз материалистларида Г. ж. назариясининг муҳим камчилиги—унинг ишлаб чиқариш усулларининг ривожланишига боғлиқ эканлигини тушунмасликдан, унинг шаклланишини инсоннинг табиий хусусиятларига, сиёсий вазифаларга, бошқариш ва қонун чиқарувчилик формаларига, ахлоқ-одобга ва ҳ. к. боғлаб изоҳладан иборат эди. Г. ж., яъни ижтимоий алоқаларнинг мажмуи индивидларга нисбатан қандайдир ташқи бир нарса деб, бу индивидларнинг фаолияти авж оладиган «муҳит» деб қараларди. Г. ж. деганда Гегель хусусий мулкка, мулкий ва сословияли муносабатларга асосланган «эҳтиёжлар системаси»ни, ҳуқуқий муносабатлар ва ҳ. к. системасини тушуниб, жамият тараққиётининг бирон тарздаги қонунларини ҳақида фараз қилган эди. Гегелнинг идеализми бунда Г. ж.нинг давлатга қарамлигида намоён бўлган эди. Давлатни у; Г. ж.дан фарқлигиз улроқ,

объектив руҳнинг ҳақиқий формаси деб ҳисобларди. Маркс Г. ж. термини ва тушунчасини илк асарларида биринчи марта 1843 йилда, Фегелни танқид қилиш муносабати билан ишлатган эди. Г. ж. деганда Маркс онла, сословиялар, синфлар уюшмасини, мўлк ва тақсимот муносабатларини, умуман жамиятнинг яшаш ва ҳаракат қилиш формалари ва усулларини, инсоннинг ҳақиқий ҳаёти ва фаолиятини тушуниб (бу термин асл маънодаги буржуа жамиятини билдириш учун ҳам ишлатилди), уларнинг объектив характерини ва иқтисодий асосини таъкидлаб кўрсатади. Кейинчалик етарли даражада аниқ бўлмаган Г. ж. терминини Маркс илмий тушунчалар системаси билан алмаштиради (жамиятнинг иқтисодий структураси, иқтисодий базис, ишлаб чиқариш усули ва ш. к.).

**ГРАМШИ** Антонио (1891—1937) — Италия Коммунистик партиясининг асосчиси, марксизмнинг назарийчиси ва пропагандисти. Революцион фаолияти учун Г. фашистлар суди томонидан (1928) 20 йил турма қамонга ҳукм қилинган эди. Г. механистик философияни, яъни (20-йилларда) Европа мамлакатларининг бир қанча компартияларида тарқалган ўнг оғмачилик идеологиясининг ғоявий асосини фош қилишда муҳим роль ўйнайди. Г.нинг асосий асарлари «Турма дафтари»да тўпланган. Философияда Г. асосий эътиборини тарихий материализм проблемаларига қаратган: базис ва устқурманнинг, пролетариат ва интеллигенциянинг ўзаро муносабатларини тадқиқ этган, идеологиянинг (философия, санъат, ахлоқ ва ҳ. к.) илмий мустақиллигини анализ қилиб чиққан. Г.нинг италян маданияти юзасидан ўтказган тадқиқотлари, католицизмни, философиядаги идеалистик таълимотларни (хусусан кроче-лиликни — Кроче) ва социологияни қилган танқиди жуда мароқлидир.

**ГРАНОВСКИЙ** Тимофей Николаевич (1813—55) — рус тарихчиси ва социологи, Москва ун-тининг профессори (1839—55), ғарбчиликнинг кўзга кўринган вақилларидан бири

(*Ғарбчилар, Славянофиллар*). Г.нинг умумназарий қарашларига *Станкевич, Белинский, Герцен* таъсир кўрсатган; шуинингдек у немиш классик философияси идеяларини ўзлаштириб олган. Жамиятдаги революцияларни ҳам ўз ичига оладиган тарихий процесс, Г.нинг фикрича, қатъий, қонунийдир. Қонунини у ғоявий, ахлоқий мақсад деб тушунади, уни амалга ошириш учун шахс катта роль ўйнаши мумкин, лекин шу билан бирга «омманинг ўзида ҳам маълум даражада тарихий мазмун борлигини» инкор қилиш ярамайди. Ана шу нуқтан назардан Г.нисондан маънавий жавобгарликни олиб ташлайдиган таълимот бўлган *фатализмни* рад этади. Г.нинг тарихий таъриқийта бўлган ва диалектика элементларини ўз ичига олган қарашлари эволюцион тарзда ўсиб борарди: бу қарашлар идеализмдан натурализмга тобора кўпроқ майл кўрсатиб, тарих ўз тадқиқот методини табиийет илмидан олиши керак, деб ҳисобларди. Бундай метод руҳий олам билан табиат фактларини ўзаро таъсиринда олиб синчиклаб ўрганиш натижасидир. Социал ҳодисаларни изоҳлашда у географик шартларга кўпроқ аҳамият берарди. Г. конституцион монархия тарафдори; у либераллик нуқтан назаридан крепостной ҳуқуққа қарши чиқарди. Г. рус жамиятига ва рус тарих фанига самарали таъсир кўрсатди. Г. «Умумий тарихнинг ҳозирги аҳвали ва аҳамияти» асарида (1852) ўз қарашларини тавсифлаб берган.

**ГРОЦИЙ** Гуго (1583—1645) — нидерланд юристи, тарихчи, давлат арбоби. *Табиий ҳуқуқ* ва ижтимоий шартнома (*Ижтимоий шартнома назарияси*) тўғрисидаги буржуа назарияларининг таниқли вақилларидан бири. Г.нинг фикрича, ҳуқуқ ва давлатнинг келиб чиқиши илоҳий эмас, балки дунёвийдир. Давлат кишилар ўртасидаги шартнома натижасида пайдо бўлади. Г.нинг таълимоти давлат ва ҳуқуқ тўғрисидаги назарияни теология ва ўрта аср *схоластикаси* ҳомийлигидан ҳалос қилди. Асосий

асарн — «Уруш ва тинчлик ҳуқуқи ҳақида» (1625).

**ГУМАНИЗМ** (лат. *humanus* — инсоний) — инсонпарварлик, инсоннинг фазилатлари ва ҳуқуқларини ҳурмат қилишни, кишиларнинг бахт-саодати тўғрисида, уларни ҳар томонлама камол топтириш тўғрисида, ижтимоий ҳаётда инсон учун қўлай шарт-шароит яратиб бериш ҳақида гамхўрлик эътишини ифодаловчи қарашларнинг мажмуи. Дастлабки вақтларда Г. идеяларини халқ оmmasи эксплуатацияга ва ахлоқий нуқсонларга қарши кураш жараёнида стихияли равишда ишлаб чиққан. Шарқда Г. Фиробий, Саъдий, Навоий ижодида ривожлантирилди. Шаклланган ғоявий ҳаракат сифатида Г. Уйғониш даврида (15—16-асрларда) вужудга келади. Бу даврда Г. феодализмга ва ўрта аср теологик қарашларига қарши курашган буржуазия идеологиясини акс эттиради, прогрессив материаллистик қарашлар билан маҳкам боғлиқ бўлади. Гуманистлар инсон шахсининг эркинчилигини эълон қилдилар, диний аскетизмга (таркидунё қилишга) қарши чиқдилар, инсоннинг дунёвий эҳтиёжлардан лаззатланиш ва завқ-шавқ олиш ҳуқуқини ҳимоя қилдилар. Уйғониш даврининг энг йирик гуманистлари—Петрарка, Данте, Бокаччо, Леонардо да Винчи, Эразм Роттердамский, Бруно, Рабле, Монтель, Коперник, Шекспир, Ф. Бэкон ва б. дунёвий дунёқарашнинг шаклланишида муҳим роль ўйнайдилар, лекин улар халқдан узоқ эдилар, мазлумларнинг революцион ҳаракатига салбий назар билан қарардилар. Буржуа Г. и 18-аср маърифатчиларининг асарларида ўз раънақига эришди: бу маърифатчилар эркинлик, тенглик ва биродарлик шпорини майдонга ташлаган эдилар, кишиларнинг ўз «табиий хулқ-атворини» тўсиқсиз ривожлантиришга бўлган ҳуқуқини ҳимоя қилиб чиққан эдилар. Аммо ҳатто ўзининг энг яхши кўринишлари жиҳатидан ҳам буржуа Г. и чеклангандир, чунки у гуманистик идеалларни хусусий мулкка ва индивидуализмга асослайди. Капиталистик жамиятда Г. широрлари билан бу ши-

орларни реал амалга ошириш ўртасидаги зиддият, яъни буржуазия ҳал қилолмайдиган зиддият ана шундан келиб чиқади. Ҳозирги замон буржуа идеологларининг Г. ҳақидаги муҳокамаларининг мақсади, одатда, капитализмнинг ҳақиқий иллатларини, унинг ғайри инсоний моҳиятини яширишдир. Деярли энг аввалдан бошлаб Г. ичида бошқа бир оқим ҳам ажралиб чиққан эди, унинг вакиллари бўлмиш *Мор*, *Кампанелла*, *Мюнцер*, кейинроқ эса утопик социализм тарафдорлари меҳнаткашлар оmmasининг манфаатларини ифодаладилар. Улар жамиятнинг антигуманистик характерини кўргач, унинг иллатларини таъқид қилдилар, мол-мулк тенглигини талаб қилдилар, лекин улар тарихнинг объектив қонунларини билмаганларидан, адолатли жамиятга эришишнинг реал йўллари ва воситаларини очиб беролмас эдилар. Социалистик Г.—сифат жиҳатдан янги Г. дир. Марксча-ленинча философия ва илмий коммунизм назарияси социалистик Г. нинг назарий асосини ташкил этди; бу философия ва назарий меҳнаткашларни социал зулмдан озод қилиш, коммунизм қуриш барча кишиларнинг ҳар томонлама ва уйғун равишда камол топиши учун, шахсининг чинакам эркинлиги учун зарурий шарт эканлигини исбот қилиб берди. Социалистик Г. пролетариат идеологиясининг муҳим таркибий қисмидир, чунки фақат шу сифатига эксплуататор синфларга қарши, коммунизм учун олиб бораётган кураш билан инсоният гуманистик идеалларининг тантанаси учун барча зарур шарт-шароитларни яратиб бермоқда. Социализм хусусий мулкка, кишининг киши томонидан эксплуатация қилинишга барҳам бериб, кишилар ўртасида чинакам инсонпарварлик муносабатларини киши кишига дўст, ўртоқ ва биродар муносабатларини ўрнатмоқда. Коммунизм Г. нинг олий мужассам титмосидир, коммунистик жамиятда ҳар қандай тенгсизлик қолдиқларига барҳам берилмади, «Ҳар кимдан қобилиятига яраша, ҳар кимга эҳтиёжига яраша» деган принцип барқарор қилинади, маҳс-

нинг ҳар томонлама, мукаммал ривожланиши учун ҳамма шарт-шароит яратилади. Г. тушунчаси шунингдек Уйғониш даврининг маданияти ва идеологиясини тавсифлаш учун ҳам ишлатилади.

«ГУМАНИСТИК» ЭТИКА—буржуа ахлоқ назариясида бир йўналиш бўлиб, у 20-асрнинг 20-йилларидан бошлаб АҚШда тарқалган. Унинг асосий вакиллари—У. Файт, И. Бэббитт, К. Гарнет ва И. Левин—ўз назарияларига шундай деб ном беришларига сабаб шудки, улар ахлоқ-одобни «ўзинга хос инсоний» ҳодисалардан келтириб чиқарар эмишлар, ҳақиқатда эса, буни улар индивидуал психология ҳодисаларидан келтириб чиқарадилар. Ахлоқ асосларини бу хилда чеклаб қўйиш «Г.» э. тарафдорларини ахлоқ-одобни ниҳоятда индивидуалистик ва субъективистик тушуншига олиб келади. Ахлоқ мезонини улар инсоннинг ўз ҳаракатларини англаб олишдан ва илгари ўз олдига қўйган ҳар қандай мақсаддан воз кечишга тайёр бўлиб туришдан (Файт), индивиднинг ички саранжомлигидан ва «ташқи экспанция»дан воз кечишдан (Бэббитт), донишмандликдан (Гарнет) ёки ниҳоят хатти-ҳаракатнинг оқилона бўлишидан (Левин) иборат қилиб қўядилар. Бу критериялар (мезонлар)нинг ҳаммаси нуқул юзаки бўлиб, ахлоқнинг конкрет мазмунини очиб бермайди: улар шахс билан жамият ўртасидаги ахлоқий муносабатларнинг мураккаб системасидан бутунлай ўзбошимчалик билан юзқиб олшган. «Г.» э ахлоқда барча кишилар учун барабарига жорий этиладиган умумий принципларнинг аҳамиятини инкор қилади: бунда ҳар бир шахс ўз ҳаракатлари учун бирдан-бир ҳакам бўлиб майдонга чиқади. Мас. Файт, инсон ўз-ўзларини ҳимоя қилишга қодир бўлмаган бошқа кишиларнинг манфаатларини ҳурмат қилишга мажбур эмасдир, деган хулосага келади. Шундай қилиб, «Г.» э. нинг ҳақиқий гуманизми билан ҳеч қандай алоқаси йўқдир, унинг ошқора индивидуализми баъзан эгоизмни оқлаб кўрсатишга ўтпб кетади.

ГУМБОЛЬДТ Александр (1769—1859)—немис философи, табиятшуноси, ҳозирги замон географиясига асос солганлардан бири. Г. нинг асарлари ичида фалсафий жиҳатдан мароқли бўлганлари: «Изирибланган мускул ва нерв толалари устида ўтказилган тажрибалар» (2 томлик, 1797—99), «Табиаат манзаралари» (1808), «Усимликлар географияси» (мақоалар туркуми, 1806—26), «Янги дунёнинг кеча-кундуз барабарлашадиган соҳаларига саёҳат» (30 томлик, 1807—33), «Қосмос» (5 томлик, 1845—59) номли асарлардир. Философиянинг асосий масаласини Г. материалистларча ҳал қиларди. Ички активлик кучига эга бўлган материяни у бирдан-бир космик субстанция деб ҳисобларди. Унинг фикрича, ҳаракат, мақон ва замоқ материянинг ялли умумий ва туб асосли хоссаларидир. Г. ҳаракатни ҳодисаларнинг универсал ўзаро алоқадорлиги ва ривожланишининг бирлиги, деб диалектик талқин этилишини қаттиқ туриб ҳимоя қиларди. У ҳаракатнинг маъна ва характери тўғрисидаги механистик концепцияни бартараф қилишга уришар ва Гегель ифодалаб берган диалектика қонуनларини материалистларча талқин қилишга ҳаракат қиларди. Г. Кантти, Шеллинг ва Гегель натурфилософиясини, Кантнинг позитивизминини танқид қилиб чиқди. Фан билан материалистик философиянинг иттифоқ бўлишига у катта аҳамият берарди. Унинг фалсафий ва табиий-илмий гояларни метафизик қарашларнинг илдинга болта уришга ёрдамлашди. Г. сенсуализм билан рационализмнинг бирлигини эътироф қилган ҳолда, воқеликни поэтик англашни ёқлаб фикр юритарди, унинг фикрича, воқеликни бундай англаш билишни ижтимоий фойдали ва инсонпарвар қилиб қўяди. Г. нинг гносеологик қарашларининг кучли томони—табиат билан экспериментал алоқа қилиш заминида билишга эришиш мумкинлигини эътироф қилишдан иборат. Индукция, дедукция, анализ, синтез, унинг фикрича, илмий мантиқий тафаккурнинг энг муҳим қонунаридир. Г. немис бур-

жуазиясининг радикал қанотининг манфаатларини ифодалар, 18-аср охиридаги француз буржуа революциясини хуш кўради.

**ГУМБОЛЬДТ** Вильгельм (1767—1835)— немис философи, тилшунос ва давлат арбоби, *А. Гумбольдтнинг* акаси. Унинг асосий асарлари: «Давлат фаолиятининг чегаралари тўғрисида» (1792), «Гётеининг «Герман ва Доротея» эпосининг обзори» (1799), «Тарихчининг вазифалари тўғрисида» (1821), «Ява оролидаги кавиларининг тиллари ҳақида» (1836—39). Г. Кантнинг фалсафий таълимотини қабул қилиб, уни ижтимоий тарих материали асосида конкретлаштиришга ва ривожлантиришга уринди, бир қанча масалаларда эса объектив идеализм томонига оғди. Г.нинг тарихий билиш назариясига кўра, жаҳон тарихи билиш донрасидан ташқарида турадиган руҳий кучнинг фаолияти натижасидир. Г.нинг фикрича, нисолият тарихи, гарчи у индивидларнинг изоҳлаш мумкин бўлган иштиёқлари силсиласидан таркиб топиб, тасвирга бўйин берадиган бир парса сифатида номоён бўлса-да, ҳар ҳолда уни сабабли нуқтан назардан тушуниб бўлмайди. Ана шунинг учун ҳам фан сифатидаги тарихнинг ўрнини маълум даражада эстетика босиши мумкин. Тил тўғрисидаги таълимотида Г. тилларнинг қиёсий-тарихий тадқиқот методи каби жуда қимматли методи тақдим этди. Г. немис буржуазияси либерал қанотининг вакили эди. Унинг антифеодал қарашлари маориф системасини реформа қилиш, Германияни бирлаштириш идеялари донрасидан нарига ўтмас эди. Берлин университетини ташкил этишда (ГДР) актив қатнашди. Бу ун-тет А. ва В. Гумбольдтлар номига қўйилган.

**ГУРВИЧ** Георгий Давидович (1894—1965)— француз социологи, Россияда туғилган, 1917 йилдан кейин муҳожир бўлиб Францияга кетган. Асосий асарлари — «Социологиянинг ҳозирги замондаги вазифаси» (1950), «Социал детерминизм ва инсон эркинлиги» (1955). Социологияда диалектик гиперэмпиризм деб аталувчи

оқимнинг асосчиси. Бу оқим социал реаллиқини унинг барча «қатламлари», «даражалари», «ўлчовлари ва аспектилари»да унинг барча «зиддиятлари» билан ҳар томонлама ўрганишни даъво қилади. Ҳақиқатда эса, Г.нинг концепциясида тарихга хилофлик, ўта формализм ва идеализм яққол кўриниб турибди, чунки бу концепция жамиятнинг ягона белгилувчи асоси тушулчасини, объектив социологик қонуиларини, жамият ва тараққиёт тушунчаларини «сохта проблемалар» деб эълон қилади ва социологиядан чиқариб ташлайди. Г.нинг тарих тарафдорлари ҳаракатига қўшилган эди.

**ГУССЕРЛЬ** Эдмунд (1859—1938)— немис идеалист философи, феноменология мактаби деб аталувчи оқимнинг асосчиси (*Феноменология*), Геттинген ва Фрейбургда профессор. Унинг философиясининг манбалари — *Платон, Лейбниц, Brentano* таълимотларидир. Г.нинг назарий программаси — философияни жиддий фанга айлантиришдан, илмий билимнинг соф логикасини яраттишдан иборат. Г.нинг фикрича, шу мақсад билан маънавий категорияларни ва қонуиларни соф ҳолида дастлаб ажратиб олмақ зарур. Философияда дунёқараш бета-рафлигини даъво қилган Г. борлиқдан ажратилган «соф онг»ни ва конкрет субъект (индивид) онгини ажратиб кўрсатишга уришган эди. Шу тарққат платонча объектив идеализм руҳидаги «соф моҳиятларга» эришилади. Улар «аҳамиятга эга бўлсалар-да», лекин ўз-ўзлигича мавжудликка эга эмасдирлар. Умуман олганда, Г.нинг қарашлари асос эътибори билан субъектив-идеалистик қарашлардан иборат, чунки билишнинг предмети, объекти, унинг нуқтан назарича, субъектнинг унга қаратилган онгидан ташқарида мавжуд бўлмайди. Предмет унга қаратилган интуиция натижасида очилади (ва яратилади). Ҳақиқат критерияси — субъектнинг шахсий кечинмаларидан иборат. Г.нинг идеялари буржуа философиясининг ундан кейинги ривожига катта таъсир кўрсатди. Г. объектив идеализмининг элементлари *Н. Гартманнинг* «тайқи-



дий онтология»сида ҳамда АҚШ ва Англиянинг неореалистик мактабларида ривожлантирилди, Г. нинг субъектив, идеализми эса немис (айниқса *Хайдеггер*) *экзистенциализмига* кўп жиҳатдан асос бўлди. Асосий асарлари—«Мантиқий тадқиқотлар» (1900, 1901) ва вафотидан кейин эълон қилинган «Европа фанларининг кризиси ва трансцендентал феноменология» (1954), «Биринчи философия» (1956—59).

ГҲОШ Ауробиндо (1872—1950)— ҳинд идеалист философи, «интеграл *веданта*» деб аталувчи оқимнинг асосчиси. 20-асрнинг бошларида ҳинд миллий-озодлик ҳаракатининг экстремистлар деб аталувчи радикал қаноти йўлбошчиларидан бири бўлиб майдонга чиқди. 1922 йилда диний жамоа (Ашрам)ни таъсис этди. Г. нинг асосий философик асарлари—«Илоҳий ҳаёт», «Инсоният тарихининг давраси», «Инсоният бирлигининг идеали». Бу асарларда ведантанинг турли йўналишларининг элементлари (адвайта, двайта, вишишта) Ғарбнинг идеалистик философияси (Гегель, Брэдли, Александер) идеялари билан чапишиб кетади. Г. нинг фикрича, инсоният тарихи жараёнида «етилмаган оиғ»дан оиғга ва «олий оиғга» ўтилади ва худди ана шу мистик «олий оиғ»га эришилганда тарихнинг жумбоқлари ҳал қилинади ва инсониятнинг орзу-умидлари рўёбга чиқарилади. Г. ижтимоий тараққиётнинг капитализмдан ва социализмдан фарқ қиладиган «учинчи йўл»ни кашф этганлигини даъво қилди, амалда эса буржуазиянинг идеологид бўлиб майдонга чиқди. Агар 1914—20 йилларда унинг фалсафий таълимотида миллатларнинг мустақил тараққиёт ҳуқуқини ҳимоя қилиш, феодал ўтмишин, империалистик сиёсатни танқид қилиш ва ш. к. масалалар энг муҳим роль ўйнаган бўлса, кейинги йилларда унинг таълимотининг диний тарғиб этиш ва социализмни танқид қилиш билан боғлиқ бўлган реакция томонлари биринчи ўринга сурилди.

**ГУЗАЛЛИК** — эстетика категорияси бўлиб, унда воқелик ҳодисалари

ва санъат асарлари ўз инъикосини ва баҳосини топади; бу санъат асарлари инсонга эстетик лаззат ҳис-туйғусини бағишлайди, ижтимоий ҳаётнинг ҳамма соҳаларида: меҳнат, социал-сиёсий ва маънавий соҳаларида, инсоннинг яратувчиллик ва билувчиллик кучлари ва қобилиятларининг эркинлиги ва тўлиқлигини предмет-ҳиссий формада гавдалантиради. Г. — воқеликни эстетик ўзлаштиришнинг асосий ижобий формасидир. Унда эстетик *идеал* ўзининг бевосита ифодасини топади. Г. озодлик ва инсоният тараққиёсига душман бўлган кучлар билан курашда, хунуклик ва қабихлик билан курашда шаклланганлигидан, у ҳаётда фоживий вазиятлар орқали қарор топиши, фоживий характерга эга бўлиши мумкин. Идеализм (Платон, Кант, Гегель) Г. ни руҳнинг, оиғнинг (объектив ёки субъектив оиғнинг) хоссаси деб қарарди. Марксдан бурунги материализм Г. нинг объективлигини қаттиқ туриб ҳимоя қиларди-ю, лекин кўпинча, ўзининг мушоҳадакорлигига кўра, Г. ни нуқул табиий сифатдан иборат қилиб қўярди (қисмлар билан бутуннинг симметрияси, гармонияси, инсоннинг табиий вужуд эканлиги ва ҳ. к.). Н. Г. Чернышевский Г. нинг ҳаёт деб, ҳаётнинг тўлиқ юз бериши деб оригинал ва революцион таърифини илғари сурди, «Г.» тушунчаси тарихий характерга ва турли синфларда турли мазмунга эгадир. Диалектик-материалистик эстетика Г. ижтимоий-тарихий практиканинг маҳсулидир, деган фикрга асосланади. Г. ижтимоий одам (объектив қонуларини билиш меъёрига мувофиқ равишда) муайян тарихий шароитда ўзининг ижодий истеъодларини ва қобилиятларини энг тўлиқ ва эркин суратда рўёбга чиқарган, у предмет ҳиссий олам устидан ҳукмронлик қилган, меҳнатдан жисмоний ва интеллектуал кучларининг ўйинидан, лаззатлангандек лаззатланган чоқда бундга келади ва ривожланади. Г. ўзининг умумлашган ифодасини санъат асарларида, бадиий образларда топади. Ҳаётдаги ва санъатдаги Г. руҳий шодлик ва лаззат баҳш этиб, жамият-

да гоят катта билувчилик ва тарбиячилик ролини ўйнайди. Капитализм ўз моҳияти билан санъатга ва инсоннинг эстетик камол топишига душмандир. Ҳозирги замон шароитида ҳақиқий Г. жамиятини революцион йўл билан қайта қуриш учун кураш йўлла-

ридагина ўсиб ривожланмоқда. Фақат коммунизм барча меҳнаткашларни гўзаллик қонунилари юзасидан инжодийга жалб этиш учун қулай социалистик шароитларни вужудга келтирмоқда.



**ДАВИДОВ** Иван Иванович (1794—1863) — рус идеалист философи ва филолог, Москва ун-тини тамомлаган ва 1822—47 йилларда профессор бўлган. Ҳз фаолиятининг ilk даврида турли фалсафий идеяларни — сенсуализм ва шеллингча идеализмни эклектикларча бирга қўшган, бу эса унинг «Логиканинг бошлангич асослари» асарида (1819—20) акс эттирилган; унинг «Философиянинг фан сифатида мумкинлиги ҳақида кириш сўзи» ҳам (1826) шеллингча-идеалистик нутқ эди. Кейинчалик Д. «расмий халқ» реакция идеологиясининг тарафдорн бўлиб, ўзининг бутун эътиборини адабиётшунослик, филология ва эстетика проблемаларига қаратди. «Бизда герман философияси мумкин бўлармикан» (1841) мақоласида Д. Гегель философиясини ўнгдан танқид қилди ва рус фалсафий тараққиётининг миллий ўзига хослиги идеясини «славяно-филларча» (*Славянофиллар*) талқин қилди.

**ДАВЛАТ** — иқтисодий жиҳатдан ҳукмронлик қилувчи синфнинг сиёсий ташкилотиг бўлиб, бу ташкилотнинг мақсади мавжуд тартибни қўриқлаш ва бошқа синфларнинг қаршичилигини бостиришдан иборат. Д. жамият синфларга бўлиниши натижасида эксплуатация қилинувчи халқни бостириш учун эксплуататор синфининг қуроли сифатида пайдо бўлди. Д. пинг ташкил топиш процесси ўз армияси, полицияси, турмалари ва турли хилдаги мажбур қилиш муассасалари билан алоҳида ошкора ҳокимиятнинг ажралиб чиқишидан иборат эди. Ишлаб чиқариш воситаларига хусусий эгаллик қилишга асосланган жамиятларда Д. ҳамини ҳукмрон эксплуататор синфининг, унинг диктатурасининг қуроли бўлиб, бостириш формалари қандай бўлишидан қатъи назар, эксплуатация қилинувчи оммаи бостириш учун махсус куч бўлиб келди. Ҳозирги замондаги империалистик Д. лар монополистик буржуазиянинг ҳукмрончилигини сақлаб қолиш ва кен-

гайтириш мақсадини кўзлаб, халқларнинг озодлик ҳаракатини, оммаининг тинчлик, демократия ва социализм учун курашини бостиришга уринмоқдалар. Пролетар Д. н. принципал равишда бошқача характерга эгадир. Бу Д. ҳам синфий диктатура, яъни *пролетариат диктатурасидир*, ammo барча меҳнаткашларнинг — аҳолининг катта кўнчилигининг манфаатларини кўзлаб иш тутадиган диктатурадир, бинобари, бу Д. нинг мақсади эксплуататорларни бостиришдан иборатдир. Социалистик Д. турли формаларга эга бўлиши мумкин, лекин уларнинг моҳияти битта: пролетариат диктатурасидир. 2-жаҳон урушидан кейин Европа ва Осиёнинг бир қанча мамлакатларида *халқ демократияси* Д. лари пайдо бўлди, улар СССРдаги Советлар билан бир қаторда социалистик-Д. формаларидирлар. Энгельс, пролетар Д. нинг зидлигида асл маънодаги Д. деб ҳисоблаш мумкин эмас, деб ёзган эди. Асл маънодаги Д. — ўзини кўпроқ халқдан бепалаштирадиган, унга қарама-қарши бўлиб турадиган ва вазифаси халқни эксплуататор синф иттифогини сақлашдан иборат бўлган кучдир. Пролетар Д. н. эса ўз моҳиятига кўра халқ манфаатларини ифода қилади. Ана шундан унинг *Бошқа бир хусусияти келиб чиқади, бу хусусияти Ленин таъкидлаб, ун «ўлиб борадиган давлат»* деб атаган эди. Д. абадий мавжуд бўлмайдн. Келажикда у ўз ўзини *коммунистик ижтимоий ўз-ўзини бошқаришга* бўшатиб беради. Коммунистик жамият қурилиши жараёнида ишчилар синфий диктатурасидан ўсиб чиқадиган *умумхалқ давлати* келажикда давлатсиз жамиятга борни йўлладаги бир босқичдир.

**ДАВЛАТ ВА ДАВЛАТ-МОНОПОЛИСТИК КАПИТАЛИЗМ** — капиталистик экономика формалари бўлиб, бу формаларнинг характерли хусусияти шуки, бунда хусусий капиталистик хўжаликлар давлат хўжаликларига айланади ва давлат мамлакатининг хў-

жалик ҳаётига кенг миқёсда аралашадиган бўлади. Монополиялардан олдинги даврда Д. к. капиталистик такрор ишлаб чиқариш процессини тезлаштиришга хизмат қилди. Давлатнинг аралашуви шунда ифодаландики, капиталистик экономиканинг ривожланиши учун қулай шароитлар яратиб берилди (хусусий капиталистларга ёрдам пули берилди, улар ҳимоя остига олинди, давлат ҳисобига йирик корхоналар қурилди ва ҳ. к.). Капиталистлар давлатдан мустамлакалар босиб олиш учун ҳам фойдаландилар. Империализм даврида давлатнинг мамлакат экономикасига иқтисодий жиҳатдан аралашуви учун шарт-шароит кучаяди: ишлаб чиқаришни концентратциялаш ва умумлаштиришнинг ўсиши монополияларга мамлакат экономикасини давлат орқали назорат қилишга имкон беради. Д.-м. к. вужудга келиб, унинг характерли хусусияти шу бўладики, энг йирик монополиялар меҳнаткашларни энг кўп талаш ва монопол-юқори фойда олиш мақсадига буржуа давлат аппарати билан бирлашиб, чатишиб кетадилар. Экономикага давлатнинг аралашуви пировард ҳисобда молния капиталининг манфаатларини кўзлаб, ишчилар синфига қарши қаратилган ҳолда амалга оширилади, бу эса эксплуатацияни кучайтиришга олиб боради (тўғри, бу ҳол давлат билан хусусий монополистик группалар ўртасида инзолар чиқиши мумкинлигини исетино қилмайди). Д.-м. к. шаронтида капиталистик экономиканинг давлат томонидан тартибга солиниши турли формаларда амалга оширилади, бу формалардан асосийлари давлат мулки, давлат соҳибкорлиги, товарларни давлат йўли билан сотиб олиш ва давлат йўли билан хизмат кўрсатиш, капитал солишларини ва истеъмолчилик талабинини тартибга солиш, экономикани «давлат йўли билан программалаштириш»дан иборат. Жаҳон капиталистик экономика доирасида ишлаб чиқаришнинг тобора кўпроқ умумлаштирилиши Д.-м. к. нинг халқаро формаларини вужудга келтирди: халқаро иқтисодий муносабатлар хал-

қаро иқтисодий ташкилотлар (мас., ТСГБ — тарифлар ва савдо ҳақида генерал битим, ХВФ — Халқаро валюта фонди, ХРРБ — Халқаро реконструкция ва тараққиёт банки) ёрдамида давлат йўли билан тартибга солинди, империалистик интеграция йўлга қўйилди ва ҳ. к. Лекин буларнинг ҳаммаси капитализмнинг социал табиятини ўзгартирмайди ва капитализмнинг эволюцион йўли билан ўзгариб социализмга айланишига хизмат қилмайди. Капитализмнинг табияти шундайки, давлатлаштириш процесси муайян доира билан чегараланган бўлади, бутун капиталистик ишлаб чиқаришни тамомила қамраб ололмайди. Д.-м. к. капитализмнинг асосий қонувларини бекор қилмайди, ишлаб чиқариш анархиясини, иқтисодий кризисларни бартараф қилмайди. У ишлаб чиқаришни янада концентратциялаш ва умумлаштиришга олиб келади, капитализмнинг асосий зиддиятини, яъни ишлаб чиқарувчи кучлар билан ишлаб чиқариш муносабатлари ўртасидаги, меҳнат билан капитал ўртасидаги зиддиятини ниҳоят даражада кескинлаштиради ва бу билан унинг узил-кесил ҳалокатини яқинлаштиради. «Давлат-монополистик капитализм — социализмни энг тўла моддий тайёрлаш демакдир, унинг муқаддимаси демакдир, бу тарихий зинапояннинг шундай босқичидирки, бу босқич билан социализм деб аталадиган босқич ўртасида ҳеч қандай оралик босқичлар йўқдир» (Ленин, 34-т., 193-б.). Меҳнаткашларни эксплуатация қилишни кучайтирадиган, ишчи ва миллий ҳаракатни бостирадиган Д. м. к. дан мустамлакачилик ҳукмронлигидан озод бўлган мамлакатларда Д. к. ни фарқ қилмоқ зарур. У мазкур мамлакатларда прогрессив роль ўйнаб, миллий экономикани ривожлантиришга ва миллий мустақилликни мустаҳкамлашга кўмаклашмоқда. Бирор мамлакатдаги Д. к. га баҳо берганда, ундан кимнинг манфаати учун: монополиялар манфаати учунми ёки халқ манфаати учунми фойдаланаётганини назарда тутмоқ керак. Пролетариат диктатураси шаронтида Д. к.

асосий иқтисодий уклад бўлмай, принципал равишда бошқача мазмун касб этади, яъни ишчилар синфи назорати остида бўлиб, йирик ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун фойдаланилади. Ленин сўзлари билан айтганда «агар давлатдаги ҳокимият ишчилар синфи қўлида бўлса, давлат капитализми орқали ҳам коммунизмга ўтиш мумкин» (45-т., 263-6).

**ДАВЛАТ ВА КОЛХОЗ-КООПЕРАТИВ МУЛК ФОРМАЛАРИ** — социалистик мулкнинг икки формаси. Бу формаларнинг пикаласи ҳам ишлаб чиқариш воситаларига коллектив эгаллик қилишга асосланган. Улар ўрта-сидаги тафовут шундан иборатки, давлат мулки бутун халққа қарашли бўлиб, кооператив-колхоз мулки эса қишлоқ ва кустар-хунармайдчилик кооперацияси айрим ишлаб чиқариш коллективларининг мулкидир. Колхозларга ер абадий бириктирилган бўлиб, бу ерларни улар ўз хоҳишларига мувофиқ тасарруф қиладилар. Меҳнат натижалари, ҳаракатланувчи ва ҳаракатланмовчи мол-мулк колхозга қарашлидир. Қишлоқ хўжалик артели аъзолари ижтимоий мулкка эгаллик қилишдан ташқари, ўз ихтиёрларидаги ёрдамчи хўжаликдан — томорқа, майда мол ва ш. к. лардан ҳам фойдаланадилар. Колхозлар ишлаб чиқарувчи кучларининг ривожланиши муайян босқичга етиб, колхозчиларнинг эҳтиёжларини ижтимоий ишлаб чиқариш ҳисобидан тўла қондириш мумкин бўлган чоқда, ёрдамчи хўжалик аста-секин барҳам топади. Муайян мулк формаларининг ўзаро муносабатида давлат, умумхалқ мулки етакчи роль ўйнайди. Коммунизм қурилиши жараёнида улар аста-секин яқинлашиб боради. КПСС Программасида келажакда уларнинг ягона коммунистик мулкка қўшилиб кетиши йўллари кўрсатилган. Давлат мулки ишлаб чиқаришни концентрациялаштириш ва марказлаштириш, уни янада кооперативлаштириш ва ихтисослаштириш йўли билан тақомиллаштирилади. Кооператив-колхоз мулки умумхалқ мулкига колхозларнинг иқтисодий жиҳатдан янада ривожланиши, улар асосий

фондларининг ўсиб бориши, колхоз-мулкнинг давлат мулки билан кооперативлаштириш, колхозларaro ишлаб чиқариш алоқаларининг ривожланиши (колхозларро электр станциялар қуриш; қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш корхоналари барпо этиш ва ҳ. к.) йўли билан яқинлашади.

**«ДАВЛАТ ВА РЕВОЛЮЦИЯ**. Давлат тўғрисида марксизм таълимоти ва революцияда пролетариатнинг вазифалари» — В. И. Лениннинг 1917-йил август-сентябрда ёзилган ва 1918-йил май ойида нашр этилган асари. Россияда социалистик революцияга тайёргарлик кўриш шароитида пролетариатнинг давлатга муносабати тўғрисидаги масала кескин назарий ва амалий-сиёсий аҳамият касб этди. «Д. ва р.» да Ленин давлат тўғрисидаги марксистик назариянинг асосий проблемаларини, бу назарияни Маркс ва Энгельс 1848—51 йиллардаги революцияларнинг ва хусусан 1871 йилги Париж коммунасининг тажрибасини умумлаштириш асосида ривожлантирилганлигини ёритиб берган. Ленин марксизмнинг, ишчилар синфининг революцияда давлатга нисбатан асосий вазифаси — буржуа давлат машинасини сиқидириш ва *пролетариат диктатурасини* ўрнатишдан иборат, деган хулосасини асослаб берди. Ленин коммунистик жамиятнинг икки фазасини тавсифлаб, пролетар давлатининг ўлиб боришининг иқтисодий асосларини анализ қилади ва социалистик давлатчиликнинг ривожланиш йўлларини: демократизмни кенгайтириш, жуда кенг меҳнаткашлар оmmasини давлатни идора қилиш ишларига жалб этиш ва ҳ. к. белгилаб беради. В. И. Лениннинг китобида марксизмнинг давлат тўғрисидаги таълимотини бузган, бу таълимотнинг революцион мазмунини сиқиб чиқарган (айниқса пролетариат диктатурасини инкор қилган) анархизм ва оппортунизм маҳв этувчи даражада қаттиқ танқид қилинган. Лениннинг *социалистик давлат* тўғрисидаги асосий идеялари КПСС Программасида янада ривожлантирилди.

**ДАЙ ЧЖЭНЬ** (1923—77) — хитой материалист философи. Табиий фан-

ларини, айниқса математика ва астрономияни ўрганишга кўп эътибор берди. Д. Ч. нинг таълимотига кўра, табият абадийдир ва инсон онгига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуддир. Нео-конфуцийчилик натурфилософиясининг иккинчи асосий—идеявий «ли» ва моддий «ци» тушунчаларининг ўзаро муносабати ҳақидаги саволга жавоб бераркан, Д. Ч., «ци» бирламчи, «ли» эса иккиламчидир, деди. Олам доимо қарор топмиш ва ривожланиш процессидадир. Ҳаракатни у қарама-қарши кучларининг: ижобий «ян» ва салбий «ин»нинг (*Инь ва Ян*) ўзаро таъсирига боғлаб изоҳларди. Уларнинг ҳаракати абадий бўлиб, уни йўқ қилиб ва табиятдан ажратиб бўлмайди. Барча ҳодисалар ва нарсалар табиий заруриятга бўйсундирилгандир. Д. Ч., сезгиларини билишнинг асоси деб эътироф қилган ҳолда, «туғма билим»нинг мавжудлигини инкор этарди. У умумий хулосаларни тажриба йўли билан текшириш зарурлигини айтарди. Узининг ижтимоий-сиёсий қарашларида у, халқнинг озодлиги маорифнинг ривожланишига ва шахсининг ўз-ўзини ахлоқий камолатга етказишига боғлиқдир, деган фикрini билдирарди.

**ДАЛАМБЕР Жан Лерон** (1717—83) — 18-асрдаги француз маърифатчилиги вакилларидаан бири, философ ва математик. Д. *Дидронинг* сафдоши бўлиб, Энциклопедиянинг математик бўлимига редакторлик қилган (*Энциклопедистлар*). У инсон билишнинг пайдо бўлиш ва ривожланиш тарихини ёзишга ҳамда асосан *Ф. Бэкон* принципларига таянган ҳолда фанларни туркумлашга уринган. Философияда Д. *сенсуализм* тарафдори ва декретча *туғма идеялар* назариясининг муҳолифи эди. Бироқ унинг сенсуализми изчил материалист эмас эди. Д. нинг фикрича, тафаккур материянинг хоссаси эмасдир, жон (руҳ) эса материяга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуддир. Шундай қилиб, Д. *дуализм* позицияларида турарди. Шунингдек у нарсаларни билиш мумкинлигини ҳам инкор этарди. Бошқа француз маърифатчиларига қарама-

қарши ўлароқ, у ахлоқ-одоб ижтимоий-муҳит шаронтига боғлиқ эмасдир, деб даъво қиларди. Д. худонини уюштирувчи субстанция, деб эътироф этарди. Д. нинг понизил сенсуализми Дидро асарларида, жумладан унинг «Даламбернинг туши» асарида (1769) танқид қилинган. Д. нинг асосий фалсафий асари — «Философия элементлари»дир (1759).

**ДАЛЬТОН Жон** (1766—1844) — инглиз химия ва математика олими. Д. нинг асарлари атомлар ва бошланғич элементлар ҳақидаги натурфилософик тасаввурларнинг экспериментал маълумотлар билан конкрет алоқасини аниқлашда катта роль ўйнади. Д. химиявий элементларни атомларнинг қатъий муайян миқдорий характеристикага — атом оғирликка эга бўлган турлар деб қарарди ва кўп химиявий элементларнинг атом оғирликларини аниқлаб чиққан эди. Д. ўзаро ҳақат бутун-бутун единицалар билан бирика оладиган, химиявий жиҳатдан бўлимас атомлар ҳақидаги идеяга асосланиб, химиянинг асосий қонуналаридан биринчи — содда қиррални нисбатлар қонунини кашф этди. Д. нинг кашфиётлари атомистиканинг натурфилософик фароздан табиий илмий назарияга айланишига кўмаклашди, табиист илмида материализмнинг позицияларини мустаҳкамлади. Худди шунинг учун ҳам Энгельс Д. ни ҳозирги замон химиясининг отаси деб атаган эди.

**ДАО** — хитой классик философиясида энг муҳим категориялардан бири. Дастлабки пайтда Д. «йўл», «тариқат» деган маънони билдирарди. Кейинчалик Д. тушунчаси философияда табиятнинг «йўлларини» унинг қонуниятларини билдириш учун татбиқ этиладиган бўлди. Шу билан бирга Д. инсоннинг ҳаётий йўли маъносига ҳам эга бўлиб, «ахлоқ нормаси» («дао-дэ») тушунчасига айланди. Тафаккурда Д. «логика», «асос», «далил» («дао-ли») маъносини билдирарди. Хитой философияси ривожланиб бориши билан бирга Д. тушунчасининг мазмуни ҳам ўзгариб борди. Материалист философларда (Лао-цзи, Сюнь-цзи, Ваң Чун ва б), Д. пар-

саларнинг табиий йўли, уларнинг қонуниятини деб қаралади. Идеалистларда Д. «идеявий ибтидо», «ҳақиқий йўқлик» (Ван Би ва б.), «илоҳий йўл» (Дун Чжун-шу ва б.) деб талқин этилади. Шундай қилиб, Д. асосий нуқталардан бири бўлиб, унда материалистлар билан идеалистларнинг қарашлари ажралиб кетади.

**ДАОСИЗМ** — «дао» ёки нарсаларнинг «йўли» ҳақидаги таълимот бўлиб, у Хитойда эрампдан олдинги 6—5-асрларда пайдо бўлган. Лао-цзи Д.нинг асосчиси деб ҳисобланади унинг асосий идеялари «Дао дэ цзин» китобида баён қилинган. Ҳамма нарсалар ўз «йўли» — «дао» туйғайли тугилди ва ўзгаради. Оламда ўзгармайдиган нарсалар йўқ ва ўзгариш жараёнида уларнинг ҳаммаси ўз қарама-қаршиликка айланади. Инсон нарсаларнинг табиийлигига эргашиб бориши, фалсафа сопишдан воз кечиши лозим. Д. ҳукмронликка ва зулмга қарши чиқиб, ибтидоий жамоа ҳаётига қайтишга даъват этарди. Эрампдан олдинги 4—3 асрларда яшаган Ян Чжу, Сунь Цзянь, Инь Вэнь, Чжуан-цзи Д.нинг таниқли тарафдорлари эдилар. Ян Чжунинг фикрича, ҳаётнинг табиий қонунига (дао) риоя қилиш инсонга «бутуликда ўз табиатини сақлаб қолишга» имкон беради, Сунь Цзянь ва Инь Вэньнинг таъбирича, бундай риоя қилиш инсоннинг дошшмандлик соҳибни бўлиши ва ҳақиқатни билиши учун ҳам зарурдир. Сунь Цзянь ва Инь Вэнь, одамнинг жони энг нозик моддий зарралар «цзин цзи» дан иборат бўлиб, бу зарралар бизнинг тафаккур организмиз («син»)нинг «тозалиги» ёки «сифослиги»га қараб келиб-кейтиб туради, деб ҳисоблар эдилар. Чжуан-цзи тафаккурни «осмон ва ер ойнаси, нарсалар мавзусининг ойнаси» деб атарди. У билишнинг предмети сифатида бирлик ва кўплик, абсолютлик ва нисбийлик, доимийлик ва ўзгарувчанлик диалектикасини илгари сурди. Аммо Чжуан-цзи бирликни кўпликда, осойишталикни ҳаракатда абсолютлаштиришга, «дао»ни нарсалардан ажратиб алоҳида қилиб қўлишига ури-

нардди, бу эса унинг «амаллётсизлик» назариясига гоаявий асос бўлди ва бу назария эрамп чегарасида Д. динини шаклланиши учун гоаявий манбалардан бири бўлиб қолди (Д. философиясини диний таълимот бўлган Д. дан фарқ қилмоқ керак). Кейинчалик Д. философиясининг рационал идеялари хитой материалистларининг (Ван Чун ва б.) таълимотларида ривожлантирилди.

**ДАРВИН** Чарлз Роберт (1809—82) — инглиз табиатшуноси, органик олам тарихий тараққиётни назариясининг асосчиси. Кембридж ун-тида таҳсил кўрган. Ўз замонаси биологияси ва қишлоқ хўжалик практикаси маълумотларини ҳамда даврий олам саёҳати вақтида (1831—36) тўплаган жуда кўп факт-материалларни умумлаштириб, тирик табиатнинг эволюцияси ҳақидаги хулосага келган. 1859 йилда босилиб чиққан «Турларнинг табиий танланиш йўли билан келиб чиқиши ёки ҳаёт учун курашда қулай шаронгдаги зотларнинг сақланиб қилиши» асарида *эволюцион назария*нинг асосий қондаларини баён қилиб берди. 1868 йилда «Қўлга ўргатилган ҳайвонлар ва экиб парвариш қилинадиган ўсимликлар» асарида Д. сунъий танлаш йўли билан уй ҳайвонларининг ва маданий ўсимликларнинг пайдо бўлишини тушултириб берди. «Одамнинг келиб чиқиши ва жинсий танланиш» асарида (1871) одамнинг ҳайвон аждодларидан келиб чиққанлигини табиий-илмий асосда изоҳлаб берди. Бироқ одамнинг ҳайвонлар олампдан ажралиб чиқишини белгиланган социал сабабларини — меҳнатнинг, бурро-бурро қилиб сўзлашнинг, ибтидоий поданинг, ижтимоий оғининг ролинини — кейинчалик Ф. Энгельс очиб берди. Дунёқарашин жиҳатидан Д. табиий-илмий материалист, стихияли диалектик, атенст бўлса-да, лекин буржуа маҳдудлик ҳислатларига эга эди. Унинг асарлари илмий биологияни яратишда, идеализмга, теология ва метафизикага қарши курашда муҳим роль ўйнади, табиёт илминини диалектик-материалистик томонга қарата қайта қуришга кўмаклашди.

**ДАЯНАНДА** Мульшанкар (тахаллуси — Сарасвати) (1824—83) — ҳинд идеалист философи, диний реформатор. 1875 йилда Бомбейда «Орнэ самаж» (орийлар жамияти)ни ташкил қилди. Бу жамият «ведаларга қайтишни, орийларнинг қадимги динини қайтадан бунёдга келтиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди. Д. бутпарастликка, кўп худолликка, қочинларнинг зуравонлигига, бидъат-хурофотларга, қолоқ урф-одатларга ва ҳ. к. қарши чиқиб, *ҳиндуизмни* ўрта асрчиликка хос хусусиятлардан «тозалаш»га уринди. Диний реформаторлик Д. да маърифатчилик идеялари билан ажойиб-ғаройиб бир тарзда қўшилган эди. У умумий табиий-илмий таълимнинг зарурлигини ҳимоя қилиш билан бирга фан натижаларини *ведалар* қондаларининг ривожланиши тарзида кўрсатишга уринди. Философияда Д. Мадхванинг двайта-ведантасининг давомчиси сифатида майдонга чиқиб, шу таълимот қондаларини асосида қадим замоннинг 6 «ортодоксал» фалсафий системаларининг ҳаммасини «яраштириш»га уринди. Д. қадимги Ҳиндистон тариқаларининг идеаллаштирилган системасини ўрта асрчилик феодал-каста тузумига ва ўзига замондош бўлган Ғарб буржуа цивилизациясига қарама-қарши қилиб қўйишга уринди. Унинг сиёсий идеали конституцион монархия эди. Ҳиндистоннинг мустақил миллий тараққиётини ёқлаб фикр билдирган Д. шакллари келаётган ҳинд буржуазиясининг идеологик сифатида майдонга чиқди ва ўтмишнинг фалсафий ва сиёсий идеяларини мазкур буржуазия маънавиятига мослаштирди.

**ДЕДУКТИВ МЕТОД** — илмий назариялар тузиш усули бўлиб, бу усулнинг ўзига хос хусусияти — хулоса чиқаришнинг дедуктив техникасини татбиқ этишдан иборат (*Дедуқция, Хулоса*). Философияда Д. м. билан бошқа методлар (мас., индуктив метод) ўртасида қатъий чегара қўйишга, дедуктив муҳокаманинг фанда дедукциянинг ролини гайри тажрибавий равишда ҳаддан ташқари ошириб юбориш деб талқин қилишга уриниб кў-

рилган эди. Ҳақиқатда эса дедукция билан индукция чамбарчас боғлиқ, дедуктив муҳокаманинг бориши эса инсоннинг кўп асрлар давомидаги амалий-билувчилик фаолияти тақозоси билан вужудга келгандир. Д. м. илмий билим тузишнинг мумкин бўлган методларидан биридир. Бу метод, одатда, эмпирик материал тўпланиб, уни системалаштириш, ундан барча натижаларни кўпроқ қатъийлик ва изчиллик билан хулоса қилиб чиқариш ва ҳ. к. мақсадида назарий равишда изохлангандан кейин татбиқ этилади. Бунда янги билим ҳам ҳосил қилинади — мас., дедуктив равишда тузилган назариянинг мумкин бўлган интерпретацияларининг (шарҳларининг) мажмуи сифатида янги билим ҳосил қилинади. Дедуктив системалар (назариялар) тузишнинг умумий схемаси қуйидагиларни ўз ичига олади: 1) бошланғич базисни, яъни бошланғич терминлар ва тасдиқларнинг мажмуини; 2) фойдаланиладиган маънавий воситаларни (хулоса ва таъриф қондаларини); 3) (2 ни) татбиқ этиш йўли билан (1)дан ҳосил қилинадиган хулоса тасдиқларининг (гаиларининг) мажмуини. Бу хилдаги назариялар татбиқ этилганда уларнинг билимнинг генезис ва ривожидан абстракция қилинган айрим компонентлари ўртадаги ўзаро муносабат анализи қилиб чиқилади. Бинобарин, уларни ўзича бир хил *формаллаштирилган тиллар* деб қараш мақсадга мувофиқдир, бу тилларни ё синтактик аспектда (бунда тилга кирувчи белгилар ва ифодалар ўртасидаги ўзаро муносабат уларнинг тилдан ташқаридаги маъносини ҳисобга олилмаган ҳолда ўрганилади), ёки семантик аспектда (бунда система белгилари билан ифодаларни ўртасидаги ўзаро муносабатлар уларнинг маъносини нуқтан назардан қараб чиқилади) анализ қилиш мумкин. Дедуктив системалар аксиоматик системаларга (*Аксиоматик метод*) ва конструктив системаларга (*Конструктив (генетик) метод*) бўлинади. Д. м. дан тажрибача ва экспериментга асосланган билимда фойдаланганда у *эпигенетик-дедуктив метод* сифатида юзага келади.



Илмий билимнинг тузилишининг дедуктив усул билан анализ қилиниши антик философиядаёқ бошланган (Аристотель, Эвклид, стоиклар), у янги замон философиясида катта ўринни ишғол қилган (Декарт, Паскаль, Спиноза, Лейбниц ва б.) лекин билимнинг дедуктив тузилиши принциплари 19-асрнинг охири, 20-асрнинг бошларида тўлиқ ва аниқ ифодалаб берилди (бунда математик логика аппарати-дан кенг фойдаланилди). То 19-асрнинг охиригача Д. м. деярли фақат математика соҳасида татбиқ этилди. 20-асрда кўпгина гайри математик фанларни — физиканинг айрим бўлимлари, биология, лингвистика, социология ва б. ни. дедуктив (қисман, аксиоматик) тузишга уриниш кенг расм бўлди.

**ДЕДУКЦИОН ТЕОРЕМА** — металогицанинг энг муҳим теоремаларидан бири. Унда айтилади: агар В даги мулоҳаза А да ҳам шундай асос бор, деган фараз билан бирор тўплам асосларидан хулоса қилиб чиқарилса (*Хулоса*), у вақтда шундай фаразсиз (А да ҳам шундай асос бор, деган фаразсиз) айни тўплам асосларидан: «Агар А бўлса, у вақтда В бўлади» деган мулоҳаза хулоса қилиб чиқарилади. Д. т. кўпгина муҳим мантикий системаларга: айтилган фикрлар ва предикатларнинг классик ва конструктив ҳисобларига, формал арифметикага ва ҳ. к. татбиқ этилади. (Айни вақтда, мас., *модал логиканинг* баъзи системаларига ушн татбиқ қилиб бўлмайди). Д. т. формаллаштирилмаган муҳокамаларда ҳам кенг татбиқ этилади.

**ДЕДУКЦИЯ** (лат. *deductio* — хулоса чиқариш) муҳокама қилиш (*хулоса чиқариш*) усулларидан ва тадқиқот методларидан бири. Д. деганда кенг маънода умуман хулоса тушунилади, кўпроқ ўзига хослик ва кўпроқ ишлатилиш маъносида эса, логика қону-ларни асосида бир ёки бир неча бошқа тасдиқлар (асослар)дан ишончли харақатерга эга бўлган исбот ёки тасдиқ (натижа) хулоса қилиб чиқарилади. Дедуктив хулоса чиқарилган тақдир-да натижалар асосларда яширин ҳо-

латда бўлса, улар мантикий анализ методларини татбиқ этиш оқибатида мазкур асослардан келтириб чиқарилиши лозим. Д. тўғрисидаги ҳозирги замон тушунчаси Д. нинг аристотелча, умумийликдан хусусийликка хулоса чиқариш деб талқин қилинишидан анча нарига ўтиб кетган умумлашмаси-дан иборат бўлиб, аристотелча таърифнинг бир ёқдамалигини кўрсатади.

**ДЕЗАМИ** Теодор (1803—50) — француз революцион утопик коммунизмининг вакили, махфий революцион жамиятларнинг («Йил фасллари жамияти», «Марказий республика жамияти» ва б.) иштирокчиси. 1848 йилги революцияда ишчиларнинг талабларини актив суратда ҳимоя қилди. Узининг утопик назариясида Д. Морелли, Бабёф (*бабуазм*) ва *Фурье-нинг* издоши бўлиб, *Кабенинг* «типик» коммунизмига ва Ламененинг «христиан социализмига қарши чиқди. Уз фалсафий қарашларига кўра, Д. материалист ва атенист, *Гельвецийнинг* издоши эди. Маркс ва Энгельс Д. нинг таълимотига, «реал гуманизм» деб ва «*коммунизмининг мантикий асоси*» деб юксак баҳо бердилар. Д. нинг асосий асарини — «Муштараклик кодекси» дид (1842).

**ДЕИЗМ** (лат. *deus* — худо) — худонинг оламнинг шахсиз биринчи сабабчиси сифатида мавжудлигини эътироф қилувчи таълимот. Д. нинг нуқтан назарича, олам яратилгач, ўз қонуларининг амалига ташлаб қўйилган. Д. Англияда пайдо бўлган. Унинг отаси Г. Черберн (1583—1648). Феодал-черков дунёқарашни ҳукмронлик қилган шароитда Д. кўп ҳолларда атеизмининг яширин формаси, материалистлар учун диндан ажралишининг қулай ва енгил усули эди. Францияда Вольтер, Руссо, Англияда Локк, Ньютон, Толанд, ахлоқ философи Шефтсберн, Россияда А. Н. Радищев, И. П. Панин, И. Ф. Ертов ва б. — Д. нинг вакиллари эдилар. Идеалистлар (Лейбниц, Юм) ва дуалистлар ҳам Д. байроғи остида чиқардилар. Ҳозирги замон шароитида Д. замирида динни оқлаб кўрсатишга интилиш яширин-гандир.

**ДЕКАБРИСТЛАР** — 1825 йил декабрда самодержавиега ва крепостничликка қарши кўзғолон уюштирган рус дворян революционерлари. Ленин Россиядаги озодлик ҳаракатининг дворянлар босқинчи ҳақида сўзларкан, Д. билан *Герценни* унинг энг атоқли арбоблари деб атаган эди. Д. махфий ташкилотлар туздилар («Шимолий жамият», 1821; «Жанубий жамият», 1821; «Бирлашган славянлар жамияти», 1823); аммо Д. нинг таъсири бу жамиятнинг илгор табақаларини қамраб олди. Д. нинг қуrolли кўзғолон бостирилди. Ҳаракатнинг энг ташиқли ташкилотчилари ва идеологлари (П. Пестель, К. Рилеев, С. Муравьев-Апостоль, П. Каховский ва М. Бестужев-Рюмин) қатл этилди ва 100 дан ошқ киши қаторгага ҳукм қилинди. Д. ҳаракати феодал тартибларга қарши кураш олиб борган халқ оммасининг порозилигини акс эттирарди. Д. самодержавиени йўқ қилишни, ҳуқуқсизлик, крепостничликни тугатишни, демократик эркиликлар барқарор қилишни ўз олдларига ваэифа қилиб қўйган эдилар. Д. нинг дворянларча маҳдудлиги халқ революциясида кўрқинида, кўзғолон вақтида қатъий тактика тутмаганликда ифодаланди. Ленин, Д. халқдан инҳоят даражада йироқ эдилар, деб кўрсатган эди. Рус давлатининг келажакдаги тузилиш режалари бошлича Пестелнинг «Русская правда»сида, Н. Муравьев томонидан ёзилган «Конституция лойиҳаси»да, «Бирлашган славянлар қондалари»да ва б. ҳужжатларда баён этилган. Д. нинг кўпи (Пестель, Рилеев ва б.) республика барпо этиш зарурлигини асослаб бердилар. Д. орасида конституцион монархия тарафдорлари ҳам бор эди. (Н. Тургенев, Г. Батеньков ва б.), бу эса Н. Муравьев конституциясида акс эттирилган эди. Ленин рус ижтимоий фикрида Д. ўриятган республикачилик традициясини таъкидлаб кўрсатган эди. Д. нинг лойиҳалари ва гоёлари улар ҳаракатининг буржуача йўлдан боришини ифодаларди. Д. философиянинг вазифасини, «ҳақиқатни

излашдан, ақлни маърифатли қилишдан ва уни хурофотлардан тозалашдан, инсонга ватанга меҳр-муҳаббат ва инсонларварлик руҳини ситғидиришдан иборат, деб билардилар. Д. нинг қарашларининг шаклланишида *Ломоносов* ва *Радищевнинг* материализми, шунингдек француз материалистик философиясининг гоёлари асосий роль ўйнади. Д. крепостничлик идеологиясига қарши динга, мистицизмга ва идеализмга қарши чиқдилар. И. Якушкин, Н. Крюков, П. Борисов, И. Горбачевский, В. Раевский ва б. Д. орасидаги материалистлар эдилар. Уларнинг материализми табиий фанларга таянади. Мас., Якушкин «Ҳаёт нима?» асарида ёзган эдики, табиат предметлари объектив суратда мавжуддир; материя абадий ҳаракатда бўлган ва маконни тўлдириб турадиган атомлар («бирликлар») дан иборат. Атомларнинг чирмашуви оламий жисмларнинг тузилишига олиб келди. Моддий олам «ўзгартиб бўлмайдиган» қонуналарга бўйсундирилган. Улардан асосийлари сабабият қонунидир. Якушкиннинг фикрича, материя тирик вужудларни тугдиради, бу вужудлар тараққиётининг чўққисин инсон бўлиб, у ўзининг фикрлаш қобилияти билан ҳайвонлардан принципал равишда фарқ қилади. Фикр—материал модданинг, яъни миянинг алоҳида хоссасидир. Тафаккурни материалист-Д. материяга ишбат бермас эдилар, унинг ўзинга хос хусусиятини таъкидлаб кўрсатардилар, лекин унинг социал табиатини тушунмас эдилар. Д. оламни билиш мумкинлигини эътироф этиб, билишнинг икки йўлини: тажриба (ҳиссиёт) ва ақл йўлларини қайд қилиб кўрсатардилар. Ҳиссиёт предметларнинг таъсири остида тасаввурларни, сезгиларни вужудга келтиради. Ақл эса оламдаги ҳодисалар ва қонуларнинг муштарақлигини, алоқадорлигини очиб беради. Билимларнинг ҳақиқатлиги янги тушунчаларни эски тушунчалар билан мувофиқлаштириш ва улар ўртасидаги зиддиятларни бартараф қилиш йўли билан текширилади. Материалист Д. Декартнинг *дуализмини* ва идеалистик немие фи-

лософиясини танқид қилиб, ҳаракат иштирокчилари ўртасидаги идеализм тарафдорларига (Е. Оболенский, В. Кюхельбекер, М. Луини ва б.) қарши чиқдилар. Материалистик философия ва табиий фанларни билиш баъзи Д. нинг атеизмга ўтишига ёрдамлашди. Д. диннинг илдиэларини мазлумларнинг ўзларининг оғир аҳволларини охираат дунёда яхши ҳаёт кечириш умиди билан безашга иштишларида деб билардилар. Д. нинг гоёлари, метафизиклик ва мушоҳадакорлик хусусиятларига қарамай, ўз замонаси учун илғор гоёлар эди. Ижтимоий ҳодисаларни изоҳлашда идеалист бўлган Д. жамият ҳаётида илм-матрифат ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир, деб ҳисоблардилар. Кўп Д. табиий ҳуқуқ ва ижтимоий шартнома тарафдорлари эдилар. Д. ҳаракати рус революционерларни иккинчи авлоди бўлиши революцион демократларнинг камол топишида таъсир кўрсатди.

**ДЕКАРТ** Рене, латинча ёзувда Картезий (1596—1650)—француз философи, математиги, физиги, физиологи. Ла Флеш незунт коллежисида таҳсил кўрган. Армияда хизматни ўтагандан кейин ўша вақтда илғор капиталистик мамлакат бўлган Нидерландияга кўчиб борган ва унда 20 йил хилватда яшаб фан ва философия билан шугулланган. Нидерланд илоҳийтчиларининг таъқибидан Швецияга кўчиб кетишга мажбур бўлган (1649) ва ўша ерда вафот этган. Д. нинг философияси унинг математикаси, космогонияси ва физикаси билан боғлиқдир. Математикада Д.—аналитик геометрияни яратувчилардан биридир. Механикада у ҳаракат ва осойишталикнинг исбийлигини кўрсатди, таъсир ва қарши таъсирнинг умумий қонуни ҳамда икки нозластик жисмнинг урилишида ҳаракатнинг тўла миқдори сақланиши қонунини ифодалаб берди. Космогонияда у фан учун янгилик бўлган қуёш системасининг табиий ривожланишини идеясини ривожлантирди: космик материя зарраларининг уюрмали ҳаракатини у оламнинг тузилишига ва осмон жисмларининг келиб чиқишига сабаб бўладиган мазкур материянинг

асосий ҳаракат формасидир, деб ҳисобларди. Бу гипотеза сўнгра табиатнинг диалектик тушунишга ёрдамлашди, ваҳоланки Д. ўзи тараққиётни ҳали механистик тарзда тушунарди. Д. нинг математик ва физикавий тадқиқотларига боғлиқ ҳолда унинг материя ёки жисмий *субстанция* ҳақидаги таълимоти таркиб топди. Д. материяни кўлам билан, ёки фазо билан бирдай деб тушунарди: фақат кўламгина субъективликка боғлиқ бўлмасдан, жисмий субстанциянинг зарурий хоссалари тақозоси билан юзага келади, дейар эди у. Бироқ Д. нинг материалистик физикасига *дуализм* кириб олади: Д. нинг фикрича, ҳаракатнинг умумий сабабчиси — худодир; материяни ҳаракат ва осойишталик билан бирга худо яратган, худо материяда ҳаракат ва осойишталикнинг айни бир миқдорини сақлаб туради. Д. нинг инсон ҳақидаги таълимоти ҳам худди шундай дуалистик тарздадир: унинг фикрича, инсонда жонсиз ва тирикмас жисмоний механизм продаланувчи ва фикрловчи жон билан боғлиқдир. Д. нинг фикрича, турли хилдаги жисм билан жон махсус орган — гудасинмон без деб аталадиган орган воситаси билан ўзаро таъсир қилишади. Физиологияда Д. ҳаракатлантирувчи реакциялар схемасини белгилаб бердики, бу схема рефлектор ҳаракатнинг дастлабки илмий тасвиротларидан биридир. Аммо Д. нинг материалистик физиологияси жоннинг номоддийлиги ҳақидаги таълимот билан эндма-энд тарзда қўшилиб намоён бўлган эди: Д. нинг фикрича, моҳияти кўламда бўлган жисмдан фарқли ўлароқ, жоннинг моҳияти тафаккурдадир. Д. ҳайвонларни жондан ва фикрлаш қобилиятидан маҳрум бўлган мураккаб автоматлар, деб биларди, холос. *Ф. Бэкон* билан бирга Д. инсоннинг табиат кучлари устидан ҳукмронлигини, техника воситаларини кашф этиш ва ихпро қилишни, сабаб ва амалларни билишни, инсон табиатини такомиллаштиришни билимининг туб вазифаси деб биларди. Бу вазифага эришиш учун Д. ҳамма нарсанинг мажбурдигидан дастлаб шубҳаланмоқ

зарур, деб ҳисобларди. Бу шубҳа — бутун мавжудотнинг биллиб бўлмаслигига ишонилш бўлмай, балки билимнинг сўзсиз ишончли бўлган ибтидосини топиш учун ишлатиладиган бир усул-дир, холос. Д. «фикрлайман, демак, мавжудман» деган қондан ана шундай ибтидо деб ҳисобларди. Д. ана шу тезисга асосланиб, худонинг мавжудлигини ҳам келтириб чиқаришга, сўнгра эса ташқи оламнинг реаллигига ишонилшга уринарди. Билиш ҳақидаги таълимотда Д. — **рационализм**нинг отасидир; рационализм унда математик билимнинг мапикций характери бир ёқлама тушуниш натижасида вужудга келди. Математик билимнинг умумий ва зарурий характери Д. га ақлининг ўз табиатидан келиб чиққандек туюлиши сабабли, Д. билиш процессида дедукциянинг фавқулудда роль ўйнашини кўрсатдики, бу дедукция интуитив тарзда пайқаладиган тўла ишончли аксиомаларга таянади. Д. нинг ўз-ўзини англашининг бевосита ишончлилиги ҳақидаги, *туғма идеялар* ҳақидаги (бундай идеялар сирасига у худо, руҳий ва жисмий идеяни ҳам киритарди) таълимотлари унда кейинги идеализмга таъсир кўрсатди ва материализм вакиллариининг таъқидига учради. Аксинча, табиат ҳақидаги асосан материалистик бўлган таълимот, табиатнинг ривожланиши ҳақидаги назария, материалистик физиология, илоҳиётга душман бўлган механистик метод янги замонда материалистик дунёқарашнинг шаклланишига Д. нинг таъсир кўрсатишига сабаб бўлди. Асосий асарлари: «Метод ҳақида муҳокама» (1637), «Философия асослари» (1644).

**ДЕМБОВСКИЙ** Эдвард (1822—46) — поляк философи, 1846 йилги Краков революциясида революцион-демократик гуруппанинг йўлбошчиси. «Коммунистик партия Манифести»да Маркс ва Энгельс Д. гуруппаси ҳақида ёзиб, уни аграр революцияни Польша миллий озодлигининг шартини қилиб қўяётган ва олиб бораётган курашида уни коммунистлар қўллаб-қувватлайдиган партия деб атаган эдилар. Энгельс Польша масаласи юзасидан сўз-

лаган нутқида (1848) Д. гуруппасининг «деярли пролетарча жасорат кўрсатганлиги»ни таъқидлаб ўтган эди. Философияда Д. 18-аср охиридаги поляк материалистлари Г. Коллонтай ва С. Стацишининг прогрессив традицияларини давом эттирди. Д. гегелча идеализмни бартараф қилиб ва франсуз маърифатчиларининг метафизик материализмни таъқид қилиб, «ижодиёт философияси» ёки ҳаётий практика билан маҳкам боғлиқ бўлган ва «оддий халқ» манфаатларини ифода-лайдиган «келажак философияси»ни яратилиши талаб қилиб чиқди. У, диалектика деҳқонлар томонидан помешчиклар зулминин ағдариб ташлаш ва коммунистик тузум барпо қилиш идеясини асослаб бермоғи лозим, деб ҳисобларди. Ана шу нуқтаи назардан Д. «мавжуд ёмонлик билан муроса қилгани» учун, янгиликни эскиликка хизмат қилдиришга уринганлиги учун Гегель диалектикасини таъқид қилди. Д. атенст эди, бинобарин, динни ва католик черковини феодал реакциясининг қуроли, деб фож қилган эди. Жамиятга бўлган қарашларида Д. идеалист бўлиб қолган эди: Фейербахнинг натурализмни қабул қилмасдан, инсон ақлини тарихнинг ҳаракатлантирувчи кучи деб ҳисобларди. Д. Энгельсининг «Шеллинг ва каромат» асарини табрикларди. У Польшада революцион демократизм эстетикасининг асосчиларидан бири, «соф санъат» назариясининг муҳолифи сифатида «халқчиллик» ва «юксаклик» категорияларини революцион романтизм руҳида ишлаб чиқди. Д. нинг асосий фалсафий асарлари: «Эклектизм ҳақида бир неча фикр» (1843), «Ижодиёт поляк философиясига хос принцип-дир» (1843), «Философиянинг истиқболли ҳақидаги фикрлар» (1845).

**ДЕМИУРГ** (грек. demiurgos, айнан — мастер, ҳунарман, кўчирма маънода — яратувчи, халқоқ) — Платон идеалистик философиясида ва янги платончилар мистикасида оламни яратувчи, коинотни бунёд этувчи халқоқ, худонинг сифатларидан бири.

**ДЕМОГРАФИЯ** (грек. demos — халқ ва grapho — ёзаман; халқно-

ма) — халқаҳоли ҳақидаги фан. Д. халқаҳолини ва унинг ўзгаришнинг миқдор ва сифат тавсифларига мувофиқ ҳам яхлит ҳолда, ҳам айрим гуруҳларини ўрғанади. У халқаҳоли сонини, географик жиҳатдан бўлинишини ҳамда аҳолини синфларга, ижтимоий гуруҳларга мансублигига, машғулотига, жинси, ёши, миллати, тили, оилавий аҳволи, маданий даражасига ва ҳ. к. қараб тадқиқ қилади. Бунда аҳолини тақрор ҳосил қилиш процесслари туғилиш, ўлиш, никоҳда бўлиш, умр кўриш ҳамда аҳолининг миграция процесслари, бу процесслар оқибатидан юзага келувчи факторларнинг уларга таъсир қилиши Д. да марказий ўринини ишғол қилади.

**«ДЕМОКРАТИК СОЦИАЛИЗМ»** — ҳозирги замон *реформизмининг* расмий идеологияси бўлиб, бу идеология социалистик интернационал Франкфурт (1951) конгрессининг «Демократик социализмининг мақсадлари ва вазифалари» деган декларациясида эълон қилинган эди ва марксизм-ленинизм идеологиясига қарама-қарши қилиб қўйилган эди. «Д. с.» нинг назарий илдиэлари *неоканчиликка* ва у тарғиб қилаётган ахлоқий социализмга бориб тақалади. Бу концепцияга кўра, социализм табиий-тарихий тараққиётнинг қонуний маҳсули эмас; у жамиятнинг барча табақа вакилларига баббаравар муассар бўладиган ахлоқий идеалдир. Демак, жамиятни социалистик қайта қуриш проблемаси — бу бошлича ахлоқий проблемадир, кишиларнинг социализм руҳида қайта тарбиялаш ва тарбиялаш проблемасидир. Унда синфий кураш, социалистик революция ва пролетарнат диктатураси рад қилинади. Социализм «фақат демократик тарзда», яъни буржуа давлати доирасида ва буржуа ҳукуматлари томонидан амалга ошириладиган социал ва айниқса маданий-тарбиявий тадбирларнинг йиғиндиси натижасида пайдо бўлади. Социализм «демократия» тарзида, яъни капиталистларни ҳам қўшган ҳолда, барча социал табақалар ва гуруҳларнинг уйғун бирлиги сифатида мавжуд бўлади. Бу реформистик

қондалар Австрия ва ГФР с.-д. партияларининг ҳамда Англия лейбористларининг программ ҳужжатларида акс эттирилгандир. Узининг объектив мазмунига кўра, «Д. с.» концепцияси буржуа жамиятнинг асосий тиргаларини абадийлаштиришга қаратилган.

**ДЕМОКРАТИЯ** (грек. demos — халқ ва kratos — куч, ҳокимият) ҳокимият формаларидан бири бўлиб, унинг характерли хусусияти шуки, озчиликнинг кўпчиликка бўйсунуши принципи расмий равишда эълон қилинади ҳамда граждандарнинг эркинлиги ва тенг ҳуқуқлилиги эътироф этилади. Буржуа фанида Д. га таъриф берилганда одатда фақат ана шу формал белгилар билангина чекланиб қоллинди ва бу белгилар жамият ҳаётининг социал иқтисодий шароитларидан ва ҳақиқий ҳолдан ажратилган ҳолда олиб қаралади. Натижада оппортунистлар ва реформистлар пеш қилдиган «соф» демократия ҳақидаги тасаввур пайдо бўлади. Ҳақиқатда эса ҳар қандай Д. жамиятнинг сиёсий ташкилоти формаси сифатида «пировард ҳисобда, ишлаб чиқаришга хизмат қилади ва, пировард ҳисобда, айни жамиятнинг ишлаб чиқариш муносабатлари билан белгиланади» (В. И. Ленин, 42-т., 276-б). Шу муносабат билан Д. нинг тарихий тараққиётини, унинг тўғридан-тўғри *ижтимоий-иқтисодий формацияларнинг* алмашинувига, синфий курашнинг характерни ва кескинлигига боғлиқ эканлигини ҳисобга олмоқ лозим. Синфий-антагонистик формацияларда Д. ҳақиқатда фақат ҳукмрон синф вакиллари учун мавжуд бўлади. Чунончи, буржуа жамиятида Д. буржуазиянинг синфий ҳукмронлик формасидир. Феодал тузумга нисбатан буржуача Д. жамият тараққиётинда тарихан прогрессив босқич эди. Маълум вақтгача буржуазия ўз сиёсий ҳукмронлигининг воситаси сифатида Д. дан манфаатдор бўлади. У конституция ишлаб чиқади, парламент ва б. вакиллик муассасалари тузади, оммаининг тайинқи остида умумий сайлов ҳуқуқи ва формал сиёсий эркинликлар

жорий қилади. Аммо бу демократик ҳуқуқлар ва муассасалардан фойдаланиш имкониятлари меҳнаткашлар оммаси учун турли йўллар билан қирқиб қўйилади ва буржуа республикасининг бутун демократик аппарати оммашнинг сиёсий активлигини бўғишга ва меҳнаткашларни сиёсий ҳаётга қатнашиндан четлаштиришга мослаштирилган бўлади. Эълои этилади-ган фирмал сиёсий ҳуқуқлар ҳеч нима билан гарантияланмайди, вакиллик муассасалари эса ҳаммадан кўпроқ ҳукмрон синфининг сиёсати учун қурол бўлиб хизмат қилади. Буржуа Д. си учун характерли нарса — унда парламентаризмнинг мавжудлигидир, яъни унда ҳокимиятнинг қонуи чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятга бўлишганлиги ва ижро этувчи ҳокимиятнинг роли тобора ошиб бораётганлигидир. Имперализм даврида буржуа давлатларида Д. дан сиёсий реакцияга бурилиш содир бўлади, бунинг натижасида меҳнаткашлар оммасининг ва барча прогрессив кучларнинг Д. учун, демократик ҳуқуқлар учун кураши жамиятнинг социалистик асосда қайта қуриш йўлида пролетариат синфий курашининг муҳим шарти ва омили сифатида зарур аҳамият касб этади. Социалистик Д. олий формадаги Д. дир, халқнинг кўнчилиги учун, меҳнаткашлар оммасининг кең доиралари учун ҳақиқий Д. дир. Унинг иқтисодий негизи ишлаб чиқариш воситаларининг ижтимоий мулклигидир. Социалистик мамлакатларда пширини овоз бериш йўли билан ҳақиқатан умумий, тўғри тенг сайлов ҳуқуқи амалга оширилмоқда. Барча граждандлар, жинси, миллати, irqидан қатъи назар, сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётда тенг ҳуқуқлардан фойдаланиб, давлатни бошқаришда иштирок этмоқдалар. Социалистик Д. системасида халқ контроли органлари муҳим ўрни тутмоқдалар, уларнинг ишларида миллионларча меҳнаткашлар қатнашмоқдалар. Социалистик Д. граждандларга қонуи чиқариш йўли билан моддий гарантияларни таъминлаб бермоқда. Чунончи, социалистик жамиятда меҳнат қилиш ҳуқуқи эълои

қилинибгина қолмасдан, қонуи чиқариш йўли билан мустаҳкамлангандир ва эксплуатация тугатилганлиги, ишсизлик йўқ қилинганлиги, ишлаб чиқаришнинг ривожланишида кризисларнинг йўқлиги ва ҳ. к. туфайли реал суратда таъминлаб берилгандир. Социалистик демократизмнинг буржуача Д. дан туб фарқи ҳам ана шундадир. Социалистик демократизмнинг янада ривожланиши пролетариат диктатурасининг ўсиб умумхалқ давлатига айланиши билан боғлиқдир. Коммунизм қурилиши жараёнида амалга оширилаётган социалистик Д. нинг ҳар томонлама ривожлантирилиши вақти келиб, давлатни коммунистик ижтимоий ўз-ўзини бошқариш билан алмаштиришга олиб келади.

**ДЕМОКРИТ** Абдерлик (эраминдан олдин тах. 460—370)—қадимги грек материалист философи, *Левкиппнинг* шогирди, греклар орасида биринчи энциклопедик ақл-заковат соҳиб (Маркс). Ленин Д. ни қадим замонда материализмни энг яққол ифодаловчи киши деб ҳисобларди. Д.—*атомистиканинг* асосчиларидан бири. У икки бош ибтидоин: атомлар ва фазонини эътироф этарди. Шу билан бирга у атомларни, яъни материянинг бўлимас зарраларини ўзгармас деб ҳисоблайди; улар абадий бўлиб, доимо ҳаракат қилиб туради ва формаси, катталиги, ҳолати ва тартиби билан бир-биридан фарқ қилади. Товуш, ранг, маза каби бошқа хоссалар атомларга тааллуқли бўлмай, балки фақат шартли равишда, «нарсаларнинг ўз табиатида боғли бўлмаган ҳолда» мавжуддирлар. Нарсаларнинг *бирламчи ва иккиламчи сифатлари* ҳақидаги таълимотнинг куртаклари ана шу қарашдаёқ бордир. Атомларнинг бирикшидан жисмлар ҳосил бўлади; атомларнинг парчаланishi жисмларнинг ҳалок бўлишига олиб боради. Бениҳоя кўп атомлар бениҳоя бўшлиқда абадий ҳаракат қилади; улар турли йўналишларда ўрни алмаштирилганларида баъзан бир-бирлари билан тўқнашиб атомлар уюрмасини ҳосил қиладилар. Бениҳоя кўп «туғилиб ва ўлиб туралган» оламлар ана шу тарих содир

бўлади, бу оламларни худо яратган эмас, улар табиий йўл билан, зарурият юзасидан пайдо бўладилар ва ўладилар. Д. сабабни зарурият билан бирдай деб билиб, тасодифни никор этар ва уни билмаслик натижаси деб қарарди. Билиш назариясида у, нарсаларнинг сезги органларига таъсир қиладиган позикни пардачалари («шакллари» — образлари) жисмлардан чиқиб, ажралиб туради, деган фаразга асосланарди. Ҳиссий идрок — билишнинг асосий манбандир, лекин у предметлар ҳақида «қоронгу» билим беради, холос; бу билим узра бошқа, «ёруғ», янада позикроқ билим — ақл воситаси билан билиш юксалиб туради ва бу билим оламнинг моҳиятини: атомлар ва бўшлиқни билишга олиб боради. Бу билан Д. билишда ҳиссиёт билан ақлнинг ўзаро муносабати проблемасини ўртага ташлади. Уз снётни қарашларига кўра, Д. антик демократиянинг намоиядаси, қулдорлик аристократиясининг мухалифи эди. *Эпикур* ва *Лукреций Кар* Д. материализмининг давомчилари эдилар.

**ДЕ МОРГАН Август** (1806—71) — инглиз математика ва логика олими. У логикага доир бир неча асар ёзган бўлиб, бу асарларида логика соҳасида математик методларни татбиқ этиш идеясини ва бундай татбиқ этишнинг дастлабки натижаларини баён этган. Ҳозирги замон математик логикасида *логика алгебрасининг* қуйидаги фундамента қонунилари Де М. номин билан юритилади: *конъюнция* никориникорлар *дизъюнкциясига* баравардир; *дизъюнкция* никориникорлар *конъюнциясига* баравардир (1847).

**ДЕНОТАТ ВА ДЕСИГНАТ** — қ. *Ном*.

**ДЕОНТОЛОГИЯ** (грек. deon — бурч) — этика назариясининг бир бўлими бўлиб, унда бурч, ахлоқий талаблар ва нормативлар ва умуман ахлоқ-одоб учун социал заруриятнинг юз беришининг ўзига хос формаси сифатида бурчли бўлишлик проблемалари қараб чиқилади. Бу термин *Бентам* томонидан киритилган бўлиб, уни умуман ахлоқ ҳақидаги таълимотга

маъно бериш учун ишлатган. Кейинчалик Д. ахлоқий *аксиологиядан* — ёмонлик ва яхшилик назариясидан, умуман ахлоқий *қимматдорлардан* фарқ қилина бошланди. Бурчли бўлишлик (бирон нарсани амалга ошириш ёки юзага чиқариш лозимлик) йўли билан ахлоқ-одоб социал қонуларининг талабларини, шу жумладан жамиятнинг ва инсоннинг эҳтиёжларини инодалайди, хусусий буйруқда, умумий нормада, катти-ҳаракатнинг умумлаштирилган принципларида, ахлоқий ва ижтимоий *идеалда* турли формаларга кирди. Д. худди ана шу формаларни ва уларнинг ўзаро муносабатини ўрганади. Бурчли бўлишликни қимматдорликдан ажратиб қаровчи кўп буржуа назарияларига (деонтологик *интуитивизм* ва б.) қарама-қарши ўлароқ, марксистик этика бурчли бўлишлик билан қимматдорликни маҳкам алоқадор қилиб, уларни айни бир ахлоқий муносабатнинг икки томони деб қарайди. Шу сабабдан марксистик этика Д. ни алоҳида назарий фан ёки этиканинг мустақил соҳаси деб эмас, балки ахлоқий тадқиқотнинг бирон-бир ўзига хос вазифаларга эга бўлган муайян соҳаси деб ҳисоблайди, холос.

**ДЕСНИЦКИЙ Семён Ефимович** (вафоти 1789) — рус матрифатчиси, ҳуқуқшунос, социолог; Москва ва Петербург ун-тетларида таҳсил кўрган, сўнгра Глазго ун-тетиде ўқиб, унда докторлик диссертацияси ёқлаган (1768). Россияга қайтиб келгач, Москва ун-тетиде ҳуқуқ профессори бўлиб ишлаган. Унинг «Юриспруденцияни ўрганиб олишга доир бевосита ва яқин усул ҳақида бир неча сўз» (1768), «Эр-хотинлиқнинг бошланishi ва келиб чиқиши ҳақида юридик муҳокама...» (1775), «Мулк ҳақида халқлар ишлатадиган турли тушунчалар тўғрисида юридик муҳокама...» (1781), «Муқаддас, табаррук ва тақводорликка қабул қилинган нарсалар ҳақида юридик муҳокама...» (1772) ва б. асарлари рус социологик фикрининг ривожланишида катта роль ўйнайди. Д. тўрт босқич (ҳайвон овлаш, чорвачилик, деҳқончилик ва «тижорат

ҳолати») ҳақида сўзлайди, унинг фикрича, инсоният тараққиёти ана шу босқичларни босиб ўтган. У Россияда биринчилар қаторида мулк ва оила-нинг («эр-хотинлик»)нинг тарихий келиб чиқиши ва ривожланиши ҳақидаги қондаларни илгари сурди. Диний эътиқодларнинг келиб чиқиши масалаларида Д. Аничков қарашларига қўшилларди. Крепостникликка салбий назар билан қараб, Россияда «қонун чиқарувчи, судловчи ва жазоловчи ҳокимиятнинг» янги ташкилоти ҳақида лойиҳа ишлаб чиқди, лекин бу лойиҳани чор ҳукумати рад этди.

**ДЕТЕРМИНИЗМ ВА ИНДЕТЕРМИНИЗМ** (лат. *determinare* — белгиламоқ).—1) *Сабабиятнинг* ўрни ва роли ҳақидаги масала юзасидан қарама-қарши фалсафий концепциялар. Барча ҳодисаларнинг умумий, қонуний алоқадорлиги, сабабли ўзаро боғлиқлиги ҳақидаги таълимот Д. деб аталади. Изчил Д. сабабиятнинг объектив характерини тасдиқлайди, бу эса унн сабабиятнинг умумий характерини сўзда эътироф этиб, амалда унинг объективлигини инкор қилиш орқали мазкур умумий характерни чеклаб қўювчи (*Кант*) сохта детерминистик концепциялардан фарқ қилади. И. учун шу нарса характерлики, у сабабиятнинг умумий характерини инкор этади (ўта кетгап формада — умуман сабабиятни инкор этади). Д. идеялари қадимги философиядаёқ пайдо бўлиб, антик *атомистикада* ўзининг энг яққол ифодасини топади. Д. янги замон табииёт илмида ва материалистик философиясида янада ривожланади ва асосланади (*Ф. Бэкон, Галилей, Декарт, Ньютон, Ломоносов, Лаплас, Спиноза*, 18-асрдаги франсуз материалистлари). Бу даврда Д. табииёт илмининг ривожланиш даражасига мувофиқ механистик, абстракт характерга эга бўлади. Бу ҳол механиканинг қатъий динамик қонуналарига боғлаб тасвирланган сабабият формасини абсолютлаштиришда ўз ифодасини топади, бу эса сабабият билан заруриятни бирдай нарса деб қарашга ва тасодифнинг объектив характерини инкор этишга олиб бора-

ди. Бундай нуқтан назарни энг бўртирилган формада П. С. Лаплас ифодалаб берган эди (механик Д. нинг лапласча детерминизм деган бошқа номн ана шундай келиб чиққан); Лаплас коннотдаги барча зарраларнинг координатлари ва импульсларининг қиммати замоннинг муайян моментида унинг ўтмиш ёки келажак моментдаги ҳолатини бутунай бир қимматли тарзда белгилайди, деб ҳисобларди. Бу тариқа тушунилган Д. *фатализмга* олиб боради, мистик характер олади ва амалда худонинг азалдан белгилаб қўйганига ишонини билан туташиб кетади. Фаннинг ривожланиб бориши лапласча Д. ни органик табият ва ижтимоий ҳаётдагина эмас, балки физика соҳасида ҳам рад этди. Квант механикада *ноаниқликлар нисбатининг* аниқланиши лапласча Д. нинг асосизлигини кўрсатди, лекин шу билан бирга идеалистик философия унн И. руҳида талқин қилди (электроннинг «ирода эркинлиги» ҳақидаги, микропроцессларда сабабиятнинг йўқлиги ва ҳ. к. ҳақидаги хулосалар). Диалектик материализм сабабиятнинг объектив ва ялпи умумий характерини эътироф этиб, механистик Д. нинг маҳдудлигини баргараф қилмоқда, у сабабиятни зарурият билан бирдай нарса деб қарамайди ва унинг юз беришини фақат динамик типдаги қонуналардан иборат қилиб қўймайди (*Статистик ва динамик қонуният*). Д. ва и. нинг илгари ҳам ҳеч қачон саймаган кураши ҳозирги вақтда табиёт илмида ҳам, хусусан ижтимоий ҳодисаларни ўрганиш соҳасида ҳам инҳоятда кескинлашиб кетди. Ҳозирги замон буржуа философияси И. ни социологияда *волюнтаризм*, эмпирик социология формасида кенг пропаганда қилмоқда, унда эмпиризм «ҳар қандай умумлаштиришга тупуришга» интилиш тарзида намоён бўлмоқда ва ҳ. к. Буржуа социологларн Д. ни ўз ҳолча рад этмаган ҳолларда эса Д. уларда дағал-вульгар формаларга киряди (ижтимоий тараққиётнинг биологик назариялари, вульгар техницизм ва б.). Фақат тарихий материализмгина социал тадқиқотларда ҳақиқий Д. ни



биринчи бўлиб барқарор қилди. 2) табиий-илмий адабиётда «Д.» ва и.» тушунчаси реал алоқаларнинг қатъий бир қимматли характерини (Д.) ва уларнинг эҳтимолини характерини (И.) билдирish учун ишлатилади. 3) «Д.» тушунчаси бир хил воқеалар, ҳодисалар, томонларнинг бошқа хиллари билан детерминацияси (белгилаиши) нинг турли формалари учун тўплама ном сифатида ҳам ишлатилади. Бундай ҳолда сабабият детерминация формаларидан бири сифатида тушунилади.

**ДЕФИНИЦИЯ** (лат. definitio—таъриф) — қисқача мантикий таъриф бўлиб, бу таъриф предметнинг муҳим фарқ қилувчи белгиларини ёки тушунчанинг маъносини — унинг мазмуни ва чегараларини белгилайди.

**ДЕШАН** Леже Марн (1716—74) — француз материалист философи, бенедиктинч монах. Унинг «Ҳақиқат ёки Ишончли система» деган асосий асарининг биринчи марта русча таржимада босилиб чиқди (1930). Д.нинг фалсафий қарашлари шу билан характерланадиган, уларда спинозизмга яқин бўлган рационалистик тенденциялар билан диалектик-идеялар ўзинча бир йўсинда қўшилиб кетган. Д. системасининг асосий тушунчаси барча физик жисмларнинг бирлигидан иборат «универсал яхлитликдир», бу «универсал яхлитлик» гайри ҳиссий моҳиятдан иборат бўлиб, у ҳисларга эмас, балки ақлга муяссар бўлади. Д. худо тушунчасини одамлар яратган деб тасдиқлаган ҳолда, атенэмни маърифатчиларнинг тор доирасига муяссар бўладиган нарса деб ҳисобларди.

**ДЗЭН-БУДДИЗМ** — буддизмнинг йўналишларидан бири. 6-асрда Хитойда пайдо бўлди, энг кўп тарқалган жойи Япония эди. Будданинг ва барча вужудларнинг ягона моҳияти ҳақидаги, табиий йўл барча назарий методлардан юқори турадиган *дао* ҳақидаги тасаввур Д.-б.нинг асосини ташкил этади. Бошқа мактаблардан фарқли ўлароқ, Д. б. «йилт этиб кўриши» — *саторини* тарғиб қилади, Д.-б.нинг иррационализмни ва интуитив, «визми хусусан» дейишиги. 20 йил мобай-

нида Фарбий Европа ва Америка философларини унга жалб этмоқда.

**ДИАЛЕКТИКА** (грек. *dialektike*) — табиат, жамият ва тафаккур тараққиётининг энг умумий қонуилари ҳақидаги фан. Д.нинг илмий тушунчасидан олдин узоқ тарихий давр ўтган, Д. тушунчасининг ўзи ҳам терминнинг дастлабки мазмунини қайта ишлаш ва ҳатто бартараф қилиш жараёнида пайдо бўлган. Антик философияёқ бутун мавжудотнинг ўзгарувчанлигини жуда кучли суратда таъкидлаб кўрсатган, воқеликни процесс деб тушунган эди, ҳар қандай хоссанинг қарам-қарши хоссага ўтиши бу процессда қандай роль ўйнашини ёритиб берган эди (*Гераклит*, қисман милет материалистлари, пифагорчилар). Бундай тадқиқотларга «Д.» терминини ҳали татбиқ этилмаган эди. Дастлабки пайтларда бу термин билан («*dialektike techne*» — «диалектика санъати») диалог ва мунозара маҳорати: 1) савол ва жавоблар воситаси билан мунозара олиб бориш қобилияти, 2) тушунчаларни туркумлаш, нарсаларни жинслар ва турларга бўлиш маҳорати белгиланарди. *Аристотель* элейлик *Зенонни* Д.нинг ихтирочисини деб ҳисоблайди, чунки Зенон ҳаракат ва тўплам тушунчаларини фикрлашга уринганда пайдо бўладиган зиддиятларни анализ қилиб чиққан. Аристотелнинг ўзи «Д.» ни исботлаш ҳақидаги фанга онд эҳтимолий фикрлар тўғрисидаги фан бўлган «аналитика»дан фарқ қилиб қарайди. Элейликлар кетидан (*Элей мактаби*) *Платон* ҳам ҳақиқий борлиқни айнан бирдай ва ўзгармас, деб таърифлайди, лекин шунга қарамай «Софист» ва «Парменид» диалогларида у, мавжудотнинг олий жинслари фақат шундай тарзда фикр қилиниши мумкинки, улардан ҳар бири мавжуддир ва мавжуд эмасдир, ўз-ўзига тенгдир ва тенг эмасдир, ўзига айнан ўхшашдир ва ўзининг «ўзга ҳолати»га ўтиб турувчидир, деган диалектик хулосаларни асослаб беради. Шу сабабли борлиқ зиддиятларни ўз ичига олади; у биттадир ва кўлдир, абадийдир ва ўткинчидир, ўзгармасдир ва ўзгарувчандир, осойиш-

тадир ва ҳаракатдадир. Зиддият руҳий фикр юритишга ундаш учун зарурий шартдир. Платоннинг фикрича, худди ана шу санъат — Д. санъатидир. Неоплатончилар (*Плотин, Прокл*) Д. ни ривожлантиришни давом эттирдилар. Феодал жамиятининг философияси бўлмиш схоластикада Д. формал логика деб атала бошланди ва бу логика риторикага қарама-қарши қилиб қўйилди. Уйғониш даврида *Николай Кузанский* ва *Бруно* «қарама-қаршиликларнинг мос келиши» ҳақидаги диалектик идеяларини илгари сурадилар. Янги замонада, *метафизика* ҳукмрон бўлишига қарамай, *Декарт* ва *Спиноза* (биринчиси — ўз космогониясида, иккинчиси — субстанция ҳақидаги, яъни ўз-ўзига сабабчилик ҳақидаги таълимотида) диалектик тафаккур намуналарини кўрсатадилар. 18-асрда Францияда *Руссо* ва *Дидро* диалектик идеяларга жуда бой эканликларини намойиш қиладилар. Биринчиси тарихий тараққиётнинг шартли сифатида зиддиятларини тадқиқ қилади, иккинчиси, бундан ташқари — ўзига замонадош бўлган ижтимоий ондаги зиддиятларини тадқиқ қилади («*Жиния Рамо*»). Д. нинг тараққиётида Марксгача бўлган энг муҳим босқич немис классик идеализми эди ва бу идеализм метафизик материализмдан фарқли ўлароқ, воқеликда фақат билиш предметини кўриб қолмай, айни вақтда уни фаоллият предмети деб ҳам қарарди. Шу билан бирга билишнинг ва субъект фаоллиятининг ҳақиқий, моддий асосини билмаслик натижасида немис идеалистларининг диалектик идеялари маҳдудликка ва хатоликка тушиб қолди. Метафизикада биринчи бўлиб *Кант* раҳна очди. У физик ва космогоник процессларда қарама-қарши кучларнинг аҳамиятини кўрсатди, *Декартдан* кейин биринчи бўлиб табиатин билишда тараққиёт идеясини жорий этди. Билиш назариясида *Кант* «антиномиялар» ҳақидаги таълимотда диалектик идеяларни ривожлантиради. Аммо ақл Д. си, *Кантнинг* фикрича, иллюзиядир, бинобаринг, фикр баъзи ҳодисаларни билиш билан чекланган ўз донраларига қайтиб келгач, бу

иллюзия бартараф қилинади. Кейинчалик билиш назариясида («*Фаншюнослик*»да) *Фихте* категорияларни хулоса қилиб чиқариш «антитетик» методини ривожлантирди, бу методда муҳим диалектик идеялар бор эди. *Кантдан* кейин *Шеллинг* табиат процессларини диалектик тушунишни ривожлантиради. *Гегелнинг* идеалистик диалектикаси Марксгача бўлган Д. тараққиётидаги чўққи эди. *Гегель* «биринчи бўлиб бутун табиий, тарихий ва руҳий оламни процесс тарзида, яъни узлуксиз ҳаракат, ўзгариш, бошқа ҳолатга ўтиш ва ривожланиш тарзида тасаввур этди ҳамда бу ҳаракат ва ўзгаришнинг ички алоқадорлигини очиб беришга уришди». (*К. Маркс* ва *Ф. Энгельс*, 20-т., 23-б.) Д. тушунчасига бериладиган абстракт таърифлардан фарқли ўлароқ, *Гегель* фикрича, бир таърифнинг иккинчисига шундай ўтиши борки, бу ўтишда мазкур таърифларнинг бир томонламалиги ва чекланганлиги, яъни уларда ўз-ўзини инкор қилиш борлиги очилиб қолади. Шу сабабли, *Гегелнинг* фикрича, Д. «фикрнинг ҳар қандай илмий кенгайтирилишининг ҳаракатлантирувчи жонидир ва у шундай бир принципдан иборатдирки, бу принцип ёлғиз ўзи фаннинг мазмунига имманент алоқа ва зарурият киритади». *Гегель* Д. сининг натижаси унинг ўзи берган қимматдан анча ошиб кетди. *Гегелнинг* зарурият ҳақидаги, яъни унинг тақозоси билан ҳамма нарса ўз инкорига келадиган зарурият ҳақидаги таълимоти ҳаётини ва фикрни революционлаштирувчи асосдан иборат эди, шунинг учун ҳам илгор мутафаккирлар *Гегель* Д. сини «революция алгебраси» (*Герцен*) деб билган эдилар. Фақат *Маркс* ва *Энгельс* Д. нинг чинакам илмий тушунчасини яратдилар. Улар *Гегель* философиясининг идеалистик мазмунини улоқтириб ташлаб, тарихий процессини ва билишнинг ривожланишини материалистик тушуниш, табиат, жамият ва тафаккурда юз бераётган реал процессларни умумлаштириш асосида Д. ни туздилар. Илмий Д. да борлиқнинг ҳам, билишнинг ҳам ривожланиш қо-

нуилари узвий равишда қўшилб кетади, чуқки улар ўз мазмунни жиҳатдан айнан бирдай бўлиб, фақат форма жиҳатдан фарқ қиладилар. Шу сабабли материалистик Д. фақат «онтологик» таълимот бўлмай, балки гиёсеологик таълимот ҳамдир, тафаккурини ва билишнинг баббаравар қарор топшида ва ривожланишида олиб қаровчи логикадир, чуқки нарсалар ва ҳодисалар ривожланиш процессида маълум бир ҳолатда қарор топдилар ва уларда, тенденция сифатида, уларнинг келажаги, қандай ҳолатга киришлари жо қилинган бўлади. Ана шу маънода билиш назариясини ҳам билишнинг умумлаштирилган тарихи сифатида материалистик Д. қараб чиқади ва ҳар бир тушунчада, ҳар бир категорияда, инҳоятда умумий характерга эга бўлишига қарамай, тарихийлик тамғаси босилган бўлади. Материалистик Д. нинг асосий категорияси — эйдиятдир. Эйдиятлар ҳақидаги таълимотда у ҳар қандай тараққиётнинг ҳаракатлантирувчи кучини ва маъбанини очиб беради; диалектик тараққиётнинг қолган барча категорияларини ва принципларининг калити ҳам мазкур таълимотдадир, бу категория ва принциплар — миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиш йўли билан ривожланишидан, тадржотнинг узлишидан, сакрашлардан, тараққиётнинг бошланғич моментини инкор этишдан ва бу инкорнинг ўзини инкор этишдан, дастлабки ҳолатнинг баъзи томонлари, ҳислатларининг юқори асосда такрорланишидан иборат. Тараққиётни худди ана шундай тушуниш Д. ни ҳозирги замон буржуа ва реформистик назарияларга хос бўлган ҳар хил вульгар-эволюцион қарашлардан фарқ қилади. Материалистик Д. табиат ва жамиятнинг тадриқ қилиш фалсафий методидан иборатдир. Д. нинг ана шу нуқтан назардан қарагандагина объектнинг ҳақиқатининг қарор топилшининг мураккаб, эйдиятларга тўла йўлини, фан тараққиётининг ҳар бир босқичида абсолютлик ва нисбийлик, барқарорлик ва ўзгарувчанлик элементларининг алоқасини, умумлаштирилишининг

бир хил формаларидан — инкинчи хил чуқурроқ формаларига ўтишларини тушуниш мумкин. Ҳеч қандай турғунлик ва ҳаракатсизлик билан келишолмайдиган материалистик Д. нинг революцион моҳияти уни жамиятнинг амалий равишда қайта қуриш қуролига айлантирмоқда, бу қурол ижтимоий тараққиётнинг тарихий эҳтижларини, эски формаларининг янги мазмунга мувофиқ келмаслигини, инсониятнинг тараққиётга ёрдамлашувчи олий формаларга ўтиш зарурлигини объектнинг равишда ҳисобга олишга ёрдамлашмоқда. Коммунизм учун курашнинг стратегия ва тактикаси диалектик-материалистик дунёқараш билан тўла мувофиқлаштирилиб қурилмоқда (*Диалектик логика*).

**ДИАЛЕКТИК ЛОГИКА** — диалектик материализмнинг логика ҳақидаги таълимоти, объектнинг оламнинг ривожланиши ва ўзгаришининг тафаккурдаги инъикос қонувларини ва формаларини тўғрисидаги, ҳақиқатнинг билиш қонуниятларини ҳақидаги фан. Д. л. ўз илмий ифодаси жиҳатидан марксистик философиянинг таркибий қисми сифатида пайдо бўлди. Аммо унинг элементларини қадим замон философиясида, айниқса антик философияда, Гераклит, Платон, Аристотель ва б. таълимотларида бор эди. Тарихий шароит тақозосига кўра, узоқ вақт давомида тафаккур қонувларини ва формаларини ҳақидаги бирдан-бир таълимот сифатида *формал логика* ҳуқи суриб келди. Лекин тахминан 17-асрдан бошлаб ривожланиб бораётган табиёт илми ва фалсафий фикр эҳтижларининг тақозоси билан формал логиканинг етарли эмаслиги, тафаккур ва билишнинг умумий принципларини ва методларини ҳақида ўзгача таълимот зарурлиги пайқала бошлайди (Ф. Бэкон, Декарт, Лейбниц ва б.). Бу тенденция янги замонда немис классик философиясида энг яққол ифодасини топди. Чунинчи, Кант умумий ва трансцендентал логикани бир-биридан фарқ қилиб қаради; унинг фикрича, трансцендентал логика умумий, яъни формал логикадан шу билан фарқ қилдики, у билимларининг ривожланиш

шини ўрганади ва формал логика сингарини мазмунни назардан қочирмайди. Д. л. ни ишлаб чиқишда Гегелнинг хизмати айниқса каттадир; Гегель уни ҳар томонлама ишланган системага солди ва лекин бу системани оламга идеалистик қараш руҳида талқин қилди. Логика ҳақидаги марксистик таълимот илгариги таълимотдан энг қимматли нарсаларини танлаб олиб, инсон билими тараққиётининг гоят катта тажрибасини қайта ишлаб чиқди ва уни билиш ҳақидаги мунтазам фан сифатида умумлаштирди. Д. л. формал логикани четга улоқтириб ташламайди, балки фақат мантикий тафаккурнинг зарур ва лекин нотўқис формаси сифатида унинг чегараларини чизиб қўяди. Д. л. да борлиқ ҳақидаги таълимот борлиқнинг онда акс этиши ҳақидаги таълимот билан чамбарчас боғлиқдир, у мазмуни логикадир. Диалектика шунинг учун ҳам мантикий таълимотдирки, у тараққиётнинг мантикий ва билувчилик функцияларини тадқиқ қилади. Д. л. нинг билишнинг ўзининг қарор топши, ривожланиш процессини ўрганишдан иборат бошқа бир асосий вазифаси ана шу билан боғлиқдир. Д. л. билиш тарихига таянади, у — инсон тафаккури ва жамият тарихий практикаси тараққиётининг умумлашган тарихидан иборат. Д. л. нуқтан назаридан билиш қонунилари — бу фикрнинг ташқи ҳолатдан ички ҳолатга томон, ҳодисалардан моҳиятга томон, камроқ чуқур моҳиятдан кўпроқ чуқур моҳиятга томон, бевоситаликдан бавоситаликка томон, абстрактликдан конкретликка томон, ишбнй ҳақиқатлардан абсолют ҳақиқатга томон ривожланиш қонунаридир. Бу тарихийлик (историзм) бутун фанга сингиб кетгани сингарини, Д. л. нинг ҳар қандай қондасига ҳам сингиб кетгандир. Д. л. да *анализ ва синтез*нинг, индукция ва дедукциянинг, эмпирик ва назарийликнинг билишнинг мустақил формаларига парчалашиб кетиши бартафай қилинади, бундай парчалашиб кетиш билиш тўғрисидаги илгариги таълимотларнинг характерли хусусияти эди; бошқа

формалар сингарини, билишнинг бу формаларини ҳам Д. л. энг юқори синтезда, бир-бирига ўтиб турувчи қарама-қаршилликлар тарзида тадқиқ қилади. Абстрактликдан конкретликка томон юқорилаб бориш усули (*Абстрактлик ва конкретлик*) Д. л. да умумий мантикий принцип сифатида катта аҳамиятга эгадир, чунки бу принципда *тарихийлик* билан *мантикийлик*нинг бирлиги энг тўлиқ мужассамлашгандир. Д. л. мантикий *категориялар* системаси тарзида тузилади ва бу категорияларда инсониятнинг билувчилик ва амалий фаолиятининг натижалари синтезлаштирилади. Категориялар системаси ҳақидаги, яъни субординация — бараварига бўйсунуш тартиби ҳақидаги масала ҳали етарлича ўрганилган эмасдир, лекин мантикийлик билан тарихийликнинг бирлиги, билимларнинг ҳодисалардан моҳиятга томон, оддийликдан мураккабликка томон ва ҳ. к. ҳаракати принципига мувофиқ келадиган қараш усули энг эҳтимолга яқин ва самарали усулдир. Д. л. ни ишлаб чиқишга гоят зўр ҳисса қўшган Ленин ана шу томонга катта эътибор берарди. Ҳозирги замон фанида формаллаштирилган мантикий системалар ҳамда тафаккурнинг айрим томонларини ва вазифаларини ўрганувчи мазмуни формал мантикий назариялар катта роль ўйнамоқда. Д. л. инсон билишнинг шундай умумий мантикий базисдирки, шундай мантикий назариядирки, бу назария нуқтан назаридан барча хусусий ва конкрет мантикий назарияларни, уларнинг аҳамияти ва ролини изоҳлаб бериш мумкин ва лозимдир.

**ДИАЛЕКТИК МАТЕРИАЛИЗМ** — илмий фалсафий дунёқараш, марксча таълимотнинг таркибий қисмларидан бири, унинг фалсафий асоси. Д. м. Маркс ва Энгельс томонидан яратилди. Ленин ва бошқа марксистлар уни янада ривожлантирдилар. Д. м. 19-асрнинг 40-йилларида пайдо бўлиб, фан ютуқлари ва революцион ишчилар ҳаракатининг практикаси билан чамбарчас боғланган ҳолда ривожланиб келди. Д. м. нинг пайдо бўлиши

инсоният фикри тарихида, философия тарихида чинакам революция бўлди. Лекин бу революция ворисликни, инсоният тафаккури тарихи зришган барча илғор ва прогрессив нарсаларни танқидий равишда қайта ишлаб чиқишни ўз ичига оларди. Олдин Утган фалсафий тараққиётнинг икки асосий оқими Д. м. да бир бутун бўлиб қўшилди ва оламга янгича қараш, янги ва чуқур илмий назар билан ёндошни билан самарадор қилинди. Бир томондан, бу ўз манбалари билан узоқ ўтмишга бориб тақаладиган материалистик философияни ривожлантириш йўли эди, иккинчи томондан, оламга диалектик назар билан қарашни ривожлантириш йўли бўлиб, унинг ҳам философия тарихида чуқур традициялари бор эди. Фалсафий фикрнинг фаён билан ва инсониятнинг бутун тарихий практикаси билан маҳкам боғланган ҳолда ривожланиши қонуниятли равишда материалистик дунёқарашнинг ғалабасига олиб борарди. Лекин эски материалистларнинг таълимотларида шундай жиддий етишмовчилик бор эдики, бу таълимотлар, диалектиканинг айрим уқуқлари бўлишига қарамай, метафизик, механистик таълимотлар эдилар, уларда табиатни тушунишдаги материализм билан ижтимоий ҳодисаларни изоҳлашдаги идеализм қўшилиб кетган эди. Янги замонда оламга диалектик қарашни ривожлантирган философлар асосан идеалистлар эдилар, бу айниқса Гегель системасида яққол кўринган эди. Маркс ва Энгельс эски материалистларнинг таълимотини ва идеалистларнинг диалектикасини шунчаки ўзлаштириб, бир бутунга синтезлаштириб қўя қолмадилар. Улар табиёт илмининг энг янги ютуқларига, инсониятнинг бутун тарихий тажрибасига таянган ҳолда, материализм диалектик бўлган тақдирдагина илмий ва охиригача изчил материализм бўлиши мумкин, диалектика эса материалистик бўлган тақдирдагина чинакам илмий диалектика бўлиши мумкин, деб исбот қилдилар. Ижтимоий тараққиётнинг боришига ва унинг қонунарига илмий қарашнинг ишлаб чиқиши

ҳам (*Тарихий материализм*) Д. м. инг шаклланишининг энг муҳим элементи бўлди. Оламга диалектик-материалистик назар билан қарамасдан туриб, идеализмни унинг энг сўнгги макони бўлмиш инсоният жамиятининг моҳиятини изоҳлаш соҳасида энгши мумкин эмас эди. Лекин жамиятга материалистик нуқтаи назардан қарамасдан, ижтимоий-тарихий практикани ва аввало инсоният турмушининг негизи бўлмиш ижтимоий ишлаб чиқаришни анализ қилмасдан туриб ҳам изчил фалсафий дунёқараш яратиш, инсон билишининг қонунарини изоҳлаб бериш мумкин бўлмас эди. Марксизм асосларни бу вазифани ҳал қилдилар. Шу сабабли Д. м. табиат, инсоният жамияти ва тафаккур ҳодисаларининг бутун соҳасини ягона тушунича билан қамраб оладиган, воқеликни изоҳлаш ва анализ қилишининг фалсафий методини дунёни революцион-амалий ўзгартиш идеяси билан ўзида узвий равишда бирга қўшадиган фалсафий синтез сифатида пайдо бўлди. Дунёни революцион-амалий ўзгартиш, эски философиядан фарқли ўлароқ, Д. м. инг энг характерли хусусиятларидан биридир, чунки эски философия асосан дунёни изоҳлаш вазифаси билан ўзини чеклаб қўярди. Бунда энг революцион синф бўлган, кишини киши томонидан эксплуатация қилишга асосланган социал тузумни йўқ қилишни ва синфсиз, коммунистик жамият қуришни ўз олдига вазифа қилиб қўйган ишчилар синфининг дунёқараш сифатида марксистик философиянинг синфий илдиэлари ўз ифодасини топди. Д. м. пайдо бўлиши билан философиянинг ўзига хос таққикот предметига эга бўлган алоҳида фанга ажралиб чиқиш тарихий процесси асосан тугалланди. Табиат, жамият ва тафаккур тараққиётининг энг умумий қонунари, объектив оламнинг ва унинг инсон миёсидаги ният-қосининг умумий ибтидолари ва асослари Д. м. инг маззунини ташкил этади, мазкур умумий ибтидо ва асослар ҳодиса ва процессларга тўғри илмий қарашни, воқеликни изоҳлаш, билиш ва амалий ўзгартиш методини кўрса-

тиб беради. Д. м. нинг тамал тоши — оламнинг моддий табияти ҳақидаги, оламда материя ҳамда унинг ҳаракат ва ўзгариш қонуларидан бошқа ҳеч нима йўқлиги ҳақидаги таълимотдир. Д. м. гайри табиий моҳиятлар ҳақидаги ҳар қандай тасаввурларнинг, уларнинг диний ва идеалистик философияси қандай либосга бурканмаси, қатъий ва муросасиз душманидир. Табиат наринг дунёга хос кучнинг турткиси билан эмас, балки унинг ўзида, унинг қонуларида жо бўлган сабабларга кўра ривожланиб, ҳаётни ва фикрловчи материяни ўз ичига олган ҳолда ўзининг олий формаларига етади. Д. м. томонидан ишлаб чиқилган тараққиёт дийалектик назария (Дийалектика) шундай умумий қонуларни кўрсатиб берадики, бу умумий қонулар туфайли материянинг ҳаракат қилиши ва ўзгариши, кўйи формалардан юқори формаларга ўтиш процесслари амалга ошади. Табиат, макон, замон ҳамда уларнинг материянинг ҳар қандай турларининг ўзгарувчанлигини ва моддий зарраларининг сифат жиҳатдан бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга айланиши битмас-туганмас қобилиятга эга эканлигини эътироф этилиши ҳақидаги ҳозирги замон физик таълимотлари Д. м. билан тўла мувофиқ бўлибгина қолмасдан, балки фақат ундан зарур фалсафий идеяларни ва методологик принципларни олишлари мумкин. Табиатнинг бошқа ҳодисаларини талдиқ қилувчи фанлар ҳақида ҳам худди шу гапни айтса бўлади. Инсоиятнинг ижтимоий ҳаётнинг ўз умрини ўтаб бўлган эски формаларидан янги, социалистик формаларга томон кескин бурилиш ясаган ҳозирги замон тарихий практикаси ҳам Д. м. принципларини худди шундай тасдиқламакда. Борлиқ ҳақидаги, объектив олам ҳақидаги таълимотнинг объектив оламнинг инсон онгидаги инъикоси ҳақидаги таълимот билан бир бутун қилиб боғлаган Д. м. билниш назарияси ва логикадан иборатдир. Д. м. нинг бу соҳада қўйган ва билниш ҳақидаги таълимотни мустақкам илмий пойдевор устига қурган принципнал янги қадами шундан иборат бўлдики, *прак-*

*тика* билниш назариясига қўшилди. «Назарияни чалғитиб мистицизмга олиб борувчи барча мистериялар инсон практикасида ва бу практикани тушунишда рационал суратда ҳал қилинади» (Маркс). Д. м. дийалектик тараққиёт назариясини билнишга татиб қилиб, инсон тушуночаларининг тарихий характерини аниқлади, илмий ҳақиқатлардаги инсоийлик ва абсолютизмнинг ўзаро алоқасини очиб берди, билниш ҳаракатининг объектив логикаси ҳақидаги масалани ишлаб чиқди (Дийалектик логика, *Билиш*). Д. м. ривожланиб борувчи фандир. Табиёт илми соҳасида ҳар бир йирик кашфиёт қилиниши билан, ижтимоий ҳаёт формалари ўзгариши билан унинг принциплари ва қондалари фанинг ва инсоият тарихий таърибасини янги маълумотларни ўзига сингдириб, конкретлашад ва ривожланади. Д. м.—коммунистик партиялар программаси, стратегия ва тактикасининг, бутун фаолиятининг фалсафий асосидир.

**ДИЯЛЕКТИК ТЕОЛОГИЯ**—ҳозирги замон протестантлик теологиясининг бир йўналиши бўлиб, у асосан ГФР ва АҚШда тарқалган. У 20-йилларда Германияда вужудга келган эди ва буржуа жаҳият кризисини «инсоининг маънавий кризиси» деб изоҳлашга уришилган эди. Д. т. нинг гоявий манбалари—*Кьеркегорнинг* диний-мистик таълимотидан ва немис *экзистенциализмидан* иборат. Бу йўналишга асос солган гарбий герман теолог Карл Барт дастлабки реформаторлик теологиясини кальвинизм руҳида янгиланиши ёқлаб, хоҳ католик философияси томонидан худонинг борлигини фалсафий исботлашдан, хоҳ диний эътиқодни «тақводор руҳининг натижалари»дан келтириб чиқаришдан иборат бўлсин (*Шлейермахер*), диний эътиқодни ҳар қандай рационал асослашга қарши чиқди. Бартининг ва Д. т. бошқа тарафдорларининг асарларида гегелча терминологиядан кенг фойдаланилади. Уз снбсини қарашлари жиҳатидан Д. т. тарафдорлари буржуа либерал доираларга бориб тақаладилар.

**ДИДРО** Дени (1713—84) — француз философи, маърифатчиси, Энциклопедия раҳбари, ёзувчи, санъат танқидчиси, *Вольтер* билан бирга ўз замонасининг ижтимоий фикрига катта таъсир кўрсатди. Философияда деизм ва этика идеализмидан материализмгача (табиат ҳақидаги таълимотда, психологияда, билиш назариясида) ва атеизмгача бўлган йўлни тез босиб ўтди. *Д. Ламетри* ва *Гольбах* билан бирга табиатни механистик материалистик асосда тушунарди; лекин бу тушунчага у диалектиканинг баъзи элементларини — материя билан ҳаракатнинг алоқадорлиги, табиатда содир бўладиган процессларнинг алоқадорлиги, табиий формаларнинг абадий ўзгарувчанлиги идеяларини киритган эди. Сезгиларнинг ўзинга хос мазмунини вужудга келтира оладиган моддий зарраларнинг механик ҳаракатига воситачи бўладиган усул масаласини *Д.* материянинг ялли умумий сезувчанлиги ҳақидаги фикрини илгарчи суриш йўли билан ҳал қилади. *Д.* бу қарашни ривожлантириб, психик функцияларининг материалистик назариясини белгилаб берди, бу назария ундан кейинги рефлекслар ҳақидаги таълимотга муқаддима бўлди. Бу назарияга кўра, ҳайвонлар сингарини, одамлар ҳам сезиш қобилиятига ва зеҳнига мўлжал этилган инструментлардир. *Д.* идеалистларининг тафаккурининг спонтанлиги ҳақидаги тасаввурларини рад этди: ҳамма фикрий хулосалар табиатнинг ўзида жо бўлган, бинобарини, биз фақат тажрибадан бизга маълум бўлган, ўртасида ё зарурий, ёки шартли алоқа бўлган ҳодисаларини қайд қилиб борамиз, холос. *Д.*нинг фикрича, бундан бизнинг сезгилариниз предметларининг ойнада акс этган: дек айни копияларидир, деган хулоса келиб чиқмайди: сезгиларининг кўпчилиги ва уларнинг ташқи сабаблари ўртасидаги ўхшашлик тасаввурлар билан уларнинг тилдаги номлари ўртасидаги ўхшашликдан ортиқ эмасдир. *Д.* Локкнинг *бирламчи ва иккиламчи сифатлар* ҳақидаги фикрига қўшиллиб иккиламчи сифатларнинг объектив характерини таъкидлаб кўрсат-

ган эди. У *Ф. Бэконнинг*, ўз маънаби жиҳатидан тажрибага боғлиқ бўлган билим ҳақиқатга етиш билан қаюотланиб қолишни эмас, балки инсоннинг қудратини такомиллаштириш ва ошириш қобилиятига эришиши ўз олдига мақсад қилиб қўйган, деган қарашини ривожлантирди. Шу билан бирга *Д.* тафаккур ва билишнинг ривожланишида техника ва саноатнинг ролинин назарда тутди. Эксперимент ва кузатиш билишдаги методлар ва қўлланмалардир. Улар асосида тафаккур гарчи тўла ишонарли бўлмаса-да, лекин ҳар ҳолда эҳтимолга жуда яқин билимга эришиши мумкин. Энциклопедия тузиш (*Энциклопедистлар*) *Д.* ҳаётининг энг асосий иши бўлиб қолди. Мазмуни жиҳатидан илгор бўлган Энциклопедия жанговар оҳангда эди: унда янги идеяларни пропаганда қилиш билан бирга қолоқ фикрлар, бидъат-хурофотлар, диний эътиқодлар танқид қилинарди. Ғоят катта қийинчиликларга қарамай, *Д.* Энциклопедияни пашр этишни охирига етказишга муваффақ бўлди. *Д.* санъат ва бадиий танқид масалаларига доир кўп асарлар эди: янги реализм эстетикасини ривожлантириб, яхшилик билан гўзалликнинг бирлиги идеясини ҳимоя қилди. Эстетиканинг ўзи ишлаб чиққан назарий принципларини ўз романлари ва драмаларинда амалга оширишга ҳаракат қилди. Марксизм классиклари *Д.*нинг фаолияти ва таълимотига юксак баҳо бердилар. *Д.* да «Диалектиканинг юксак намуналари бор» («Жюан Рамон», 1762—79) деб кўрсатган эди Энгельс (20-т., 20-б.). Ленин кўрсатган эдики, *Д.* ҳозирги замон материализмин қарашига жуда яқинлашиб келган эди. (18-т., 30-б.) ва у хасосий философик оқимларини яққол суратда қарама-қарши қилиб қўйган» эди (ўша ерда, 34-б.). Аммо шунчалик муваффақиятлар бўлишга қарамай, ижтимоий ҳодисаларни тушунишда *Д.* идеалист бўлиб қолган эди. У феодал истибдодига қарши курашиб, маърифатли монархия сиёсий тузумини ёқлаб чиқарди. *Д.*нинг асосий асарлари: «Табиатни тушуниришга оид фикрлар» (1754), «Далам-

бер билан Дидро суҳбати» (1769), «Материя ва ҳаракатнинг фалсафий асослари» (1770), «Физиология элементлари» (1774—80).

**ДИЗЪЮНКЦИЯ** (лат. disjunctio — ажратмоқ) — маантиқий операция бўлиб, маантиқий боғловчи «ё—ёки» ёрдами билан икки мулоҳазани бирлаштиришдан мураккаб мулоҳаза ҳосил қилади. Символик ёзуви АВВ (А ёки В деб ўқилади). Классик математик логикада Д. нинг икки тури: ноқатъий (бирлаштирувчи) ва қатъий (ажратувчи) турлари фарқ қилиб қаралади. Ноқатъий Д. мураккаб мулоҳаза ҳосил қилади, бу мулоҳаза унга кирувчи мулоҳазалардан лоақал биттаси чин бўлган тақдирда, чин бўлади ва унга кирувчи мулоҳазаларнинг ҳаммаси ёлгон бўлган тақдирда, у ҳам ёлгон бўлади. Қатъий Д. мураккаб мулоҳаза ҳосил қилиб, бу мулоҳаза унинг таркибидagi мулоҳазалардан биттаси чин бўлган тақдирдагина, чин бўлиб чиқади.

**ДИЛЬТЕЙ** Вильгельм (1833—1911) — немис идеалист философи, Берлин ун-тининг профессори, *ҳаёт философияси* деб аталмиш оқимнинг вакили. Д. учун марказий масала — тарихий формаларда ривожланиб борувчи жонли руҳ ҳақидаги тушунчадир. Д. тарихий процесснинг қонуниятларини билишни рад этган: философия гайри ҳиссий моҳиятларини билишдан иборат бўлолмайди, у фақат «фанлар фани», яъни «фан ҳақидаги таълимот» бўлиши мумкин, холос. Фанлар оламини Д. табиат ҳақидаги фанларга ва руҳ ҳақидаги фанларга бўлади; сўнгги фанларнинг мавзун ижтимоий воқеликдан иборат. Философия онгни анализ қилишдан иш бошламоғи лозим, chunkи фақат ана шу анализгина гўё «мен»нинг бевосита кечималаридан йўл олиб табиий ва руҳий ҳаётнинг моҳиятига етиш воситасини берар эмиш. Руҳ тўғрисидаги барча фанларнинг асоси — психологиядир, аммо сабабиятга таянувчи изохли психология эмас, балки тасвирий психологиядир. Д. бадий ижодни тавсифлар экан, фантазиянинг ролини таъкидлаб кўрсатарди: шонр фанта-

зия ёрдами билан тасодифий нарсани муҳим нарса даражасига кўтарди ва типик нарсани индивидуал нарсанинг асоси сифатида тасвирлайди. Д. нинг фикрича, «Изоҳлаш ҳақидаги таълимот» ёки «герменевтика» философия билан тарихий фанлар ўртасида боғловчи ҳалқани ташкил этади.

**ДИН** — кишиларнинг кундалик ҳаётида улар устидан ҳукмронлик қилувчи ташқи кучларнинг уларнинг миёнасида фантастик акс этиши, бу нгънкосда ердаги кучлар ерда турмайдиган кучлар шаклига кирди. Теологик нуқтан назардан (фалсафий идеализм бу нуқтан назарин далиллар билан исбот қилмоқчи бўлади) қараганда Д. инсоннинг азалий ички ҳис-туйғуси билан боғлиқ бўлиб, бу ҳис-туйғу унинг қандайдир руҳий ибтидо билан алоқасини ифодалайди. Д. ижтимоий онгининг ўзинга хос формаси бўлиб, бу форма дунёқараш, ҳис-туйғулар ва сиғиниш маросимларининг (маросимий-сеҳрий амалларининг) бирлиги билан ажралаб туради. Д. нинг асосий ва ҳал қилувчи белгиси — гайри табиий кучга ишонидир. Марксизм Д. ин социал шароитга боғлиқ бўлган ва шунишг учун ҳам тарихан ўткинчи ҳолиса деб қарайди. Иисоният тарихининг узоқ даври давомида одамлар ҳеч қандай Д. ин билмаганлар. Д. *ибтидоий жамоа тузуми* тараққиётининг муайян босқичида инсоннинг даҳшатли ва тушуниб бўлмайдиган табиат кучлари олдида ожизлигининг нгънкоси сифатида пайдо бўлган. Сифий жамиятда Д. нинг илдиэлари аксарият кишиларнинг жамият тараққиётининг стихияли процесслари олдида ожизлиги билан, омманинг эксплуатация қилиниши ва муҳтожлиги билан боғлиқдир. Бунда Д., В. И. Ленин сўзлари билан айтганда, «умр буйи бошқаларга ишлаб муҳтожлик ва ғарбликда яшаб келган халқ оммасини ҳар ерда ва ҳамма ерда «задинган руҳий зулм шаклларидан бйридир». (12-т., 142-б.). Социалистик революция ғалаба қозонгач, Д. ижтимоий онга ўз таъсирини аста-секин йўқота боради. Бунга эса кенг халқ оммаси орасида илмий коммунистик *дунёқарашнинг*



тарқатилиши ёрдамлашадн. Ривож топган коммунистик жамиятдагина Д. узил-кесил барҳам ейди ва уни кишиларнинг турмушидан бартараф қилиш мумкин бўлади. Аммо Д. нинг барҳам ейиши ўз-ўзидан юз берадиган процесс эмасдир, бунинг учун оммани атенем руҳида тарбиялаш соҳасида сабот-магонат билан иш олиб бориш, табиий-илмий, гуманитар билимларни ва марксистик дунёқарашни кенг пропаганда қилиш керак бўлади. В. И. Лениннинг «Социализм ва дин», «Ишчилар партиясининг динга муносабати ҳақида» ва бошқа мақолаларида Д. нинг мохияти ҳақидаги, коммунистик партиянинг Д. га муносабати ҳақидаги масала ҳар томонлама ёришиб берилган.

**ДИНАМИК СТЕРЕОТИП** (грек. *δυναμικός, stereos* ва *τύπος* — ҳаракатчан, қаттиқ из) — И. Павловнинг олий нерв фаолияти ҳақидаги таълимотидаги тушунчалардан бири бўлиб, бу тушунча шартли рефлексларнинг организм ҳаёти процессида ишланган ҳаракатчан, илсбатан мустаҳкам, доимо такрор ҳосил бўлиб турадиган мураккаб системасини билдиради. Д. с. ҳаётнинг барқарор, муайян илчилликда алмашиниб турадиган (уйқунинг уйғоқлик билан, бир хил ҳаракатларнинг иккинчи хил ҳаракатлар билан ва ҳ. к. алмашиниб туриши) шароитларнинг таъсири остида шаклланади. Натижада ўзаро боғланган шартли рефлексларнинг мувозанатли системаси вужудга келади. Шартли рефлексларнинг стереотип оқими бош мия катта ярим шарлари пўстининг ишлашини системалаштиради ва шу билан уни энгиллаштиради. Бу ҳол нерв энергиясининг тежаб сарфланишига ва ишланган Д. с. базасида янги шартли рефлексларнинг энгилроқ ташкил топшига ёрдамлашадн. Одатдаги ҳаёт тарзининг ва фаолиятнинг кескин ўзгариши барқарор бўлган Д. с. ни бузади ва олий нерв фаолиятига салбий таъсир кўрсатади, кўпинча асабийликнинг келиб чиқишига сабаб бўлади. Д. с. нинг мувозанатли жараёни ижобий эмоциялар (мамнуният, қувноқлик, тетиклик

ва б.) билан бирга боради; унинг бузрилиши эса оғир ҳисларни (ҳафалик, руҳий тушкунлик, умидсизлик ва б.) туғдиради. Ҳар қандай ишдаги муваффақият кўп жиҳатдан меҳнат фаолиятининг ташкил этилишига, режали ва маромли бўлишига боғлиқдир.

**ДИОГЕН-КИНИК** (эрампздан олдин 404—323) синоплик — грек философи, киник мактабининг асосчиси (*Киниклар*) *Антисфеннинг* шогирди; ўз устозининг қарашларини энг ўта хулосалар даражасига етказди. Антисфен сингари, у ҳам фақат алоҳид-даликни эътироф этиб, *Платоннинг идеялар* умумий мохиятлардир, деган таълимотини таъқид қилди. У цивилизациянинг барча ютуқларини рад қилди ва фақат зарурий эҳтиёжларни қондириб билангина чекланишга даъват этди. Шунингдек у кўп худолликни ва унинг ҳамма диний маросимларини ҳам рад қилиб, уларни фақат одамлар расм қилган ортиқча даҳмаза деб ҳисобларди. Д. с. словиячилик тафовутларини таъқид қилиб, аскетизмни (тарки дунёчиликни) тарғиб этарди. Аньанавий ривоятга кўра, у ҳукмдорлар олдида ўзини дадил ва мустақил тутган, ижтимоий хатти-ҳаракат қондаларига нафрат билан қараган; айтишларича, у бочкада яшаган эмиш. Аммо унинг очикдан-очик нафсига тош уриб яшаганлиги ҳақиқатга тўғри келмаса керак, чунки унинг ҳақидаги маълумотлар зидма-зиддир.

**ДИОГЕН ЛАЭРТСКИЙ** — эрампзнинг 3-асридаги грек ёзувчиси. Унинг «Философияда шуҳрат қозонган ёзувчиларнинг ҳаёти, таълимоти ва ҳикматлари ҳақида ўн китоб» деган каттакон асари философия тарихидан антик даврининг бизгача етиб келган бирдан-бир йингма асар сифатида аҳамиятга эгадир; бу асар грек философияси вакилларининг таржиман ҳолларига онд маълумотларни ва уларнинг таълимотларини ўз ичига олиб, *Секст Эмпирик* билан тамомланади. Д. Л. кўпинча ҳатто анекдот даражасига бориб етадиган ҳикматлар ва маълумотларнинг энг қадимги тўпловчиси сифатида эътиборга лойиқдир. Унинг асарида *стоикларга* (VII китоб)

ва: *Эпикура* (X китоб). бағишланган бўлиш энг мароқлидир. Унинг сўнгги китобида Эпикурнинг бизгача етиб келган бирдан-бир асарини унинг уч мактуби ва «асосий фикрлар»ни келтирилган. Д. Л. Стоикларга таъкидий муносабатда бўлади; скептикларга ва Эпикура эса у меҳр-муҳаббат кўзи билан қарайди.

**ДИРАК** Поль (1902 йил туғ.) — инглиз физика назарийчиси, *квант механикани* яратувчилардан бири ва релятивистик квант назариясининг асосчиси; бу назария «элементар» зарраларининг ўзаро бир-бирига айланиши қонунини очиб берди ва антизарраларининг (позитрон, антипротон, антинейтроннинг) мавжудлигини биринчи марта башорат қилишга имкон берди. Д. ўзини *копенгаген мактабининг* ва айниқса «кузатувчилик принципи»нинг тарафдори деб эълон қилиб айтган фалсафий фикрлар билан унинг физикага оид асарлари ўртасида баъзи элддиятлар бор; бу асарларида у ўзининг «маъий энергия» ва шу каби энг гайри оддий «кузатилмайдиган» миқдорларни далил жорий қилувчи *математик гипотезанинг* устаси эканлигини кўрсатади.

**ДИСКРЕТЛИК** — қ. *Узлуклик* ва *узлуксизлик*.

**ДИСКУРСИВ** (лат. *discursus* — муҳокама) — ҳиссий, бевосита, интуитив билимдан фарқли ўлароқ, муҳокама орқали, восита билан ҳосил қилинадиган маънавий, далил-исботли билим демакдир. Ҳақиқатларнинг бевосита (интуитив) ва билвосита (далил-исбот асосида қабул қилинадиган) ҳақиқатларга бўлинишини *Платон* ва *Аристотель* асарларидаёқ учратиш мумкин, «Д.» термини эса *Фола Аквинскийда* учрайди. Метафизиклар Д. тафаккур ролини ё буткул инкор қилардилар (Якоби ва б.), ёки унинг ролини бўрттириб кўрсатардилар (X. Вольф ва б.). *Кант* ва *Гегель* (идеалистик нуқтан назардан), марксизм (диалектик материализм нуқтан назаридан) билишнинг Д. томонининг муҳим ролини эътироф қилардилар.

**ДИСПАРАТ** (лат. *disparatus* — бўлишган, алоҳида қилинган) — таққос-

лаб бўлмайдиган. 19—20-асрлар логикасида Д. термини инсбатан жуда кам ишлатилади ва фақат тушунчаларгагина татбиқ этилади. Предметларни умумий хоссалардан маҳрум бўлган ва шунга кўра уларни янада умумлаштириш мумкин бўлмаган тушунчалар таққослаб бўлмайдиган тушунчалар деб аталади (мас., металл ва ўйин, квадрат ва идеология). Баъзан Д. фарқловчи ҳукмлар деб аталади (мас., Лейбницда: «иссиқлик билан ранг мутлақо бир хил эмасдир», «инсон билан жонивор бир хил эмасдир, ваҳоланки ҳар қандай инсон жонивордир»). Баъзи психологлар (мас., Герbart) Д. ни турли сезги органларининг сезишларидан иборат деб атайдилар: мас., кўк ва қаттиқ, ширин ва иссиқ.

**ДИСТИНҚЦИЯ** (лат. *distinctio* — фарқ қилиш) — онгнинг амали бўлиб, бу амал предметлар ўртасидаги ёки онгнинг ўзининг элементлари (сезгилар, тушунчалар ва ҳ. к.) ўртасидаги объектив фарқни акс эттиради. Логикада Д. деганда *тушунча таърифнинг* ўрнини босувчи усул тушунилади (мас., водород кислотоддан шу билан фарқ қиладик, ўзи ёнади, аммо ёнишни кучайтирмайди). Д. термини ўрта асрларда киритилган эди. Схоластлар у билан объектив фарқни (реал, моҳиятли, сабабли ва б. Д. ни) ҳам шунингдек фикрий фарқ қилишни (ақл Д. си, субъектив, формал ва б. Д. ни) ҳам белгилар эдилар. «Д.» термини ҳозирги замонда ҳам ишлатилади.

**ДИЦГЕН** Иосиф (1828—88) — кўнчи ишчи, «Германиянинг энг кўзга кўринган социал-демократ ёзувчи философларидан бири» (В. И. Ленин, 23-т, 130-б.). Уз-ўзидан ўрганиб философ бўлган Д. Фейербах материализмининг кучли таъсирини кечирди ва мустақил равишда материалистик диалектикани кашф этди. Германия, Россия ва Америкада яшаб, ишлади. Д. нинг асосий асарлари — «Инсон мияси фаолиятининг моҳияти» (1869), «Философия аквизити» (1887) — асосан гипсеологияга бағишланган. Д. нинг фикрича, онг — абадий мавжуд бўлган ва ҳаракатланадиган материя-

нинг, «универсум»нинг идеявий маъсулидир. Онгнинг ҳомили бўлмиш мия — «олабий яхлитлик»нинг бир қисмидир. Онгнинг мазмуни — табиий ва ижтимоий борлиқдан иборат. Билиш ҳиссий ва абстракт формаларда содир бўлади; у — нисбий ҳақиқатдан абсолют ҳақиқатга томон ҳаракат процессидан иборат. Кантнинг агностицизмнинг рад қиларкан, Д., нисонининг ҳар иккала формадаги билишни — ташқи оламнинг образи бўлиб, у тажрибада текшириб кўрилади, деган эди. «Универсум»ни у ҳаракатда деб қарарди ва тараққиёт манбанин зиддиятда деб биларди. Бироқ Д. да диалектика илмий системага солинмади, у диалектикани билиш назарияси сифатида тўлиқ очиб беришга муваффақ бўлмади (тўғри, бу соҳада унинг бир қанча айрим фикрлари мавжуддир). Бу ҳол Д. ни релятивизмга ва вульгар материализмга ён босишга, моддийлик билан идеявийликни аралаштириб юборишга олиб келди. Д. нинг хато фикрларидан махистлар диалектик материализмга қарши курашда фойдаландилар. Ленин Д. нинг нонэчиликни қайд қилиб, умуман олганда унинг таълимоти марксизм йўлидан ривожланди, деб таъкидлаган эди. Д. курашчан атеист, Маркс, Энгельс таълимотининг оташин пропагандасти, марксизм философиясининг пролетарча партиявийлигини, ижтимоий тузумнинг социалистик принципларини қаттиқ туриб ҳимоя қилувчи эди.

**ДИҚҚАТ** — психик ҳолат бўлиб, бу ҳолат нисонининг билувчилик ва амалий фаолиятининг йўналишини ва муайян объектда ёки фаолиятда тўп-ланшини таъминлайди. Предметга бенхтиёр (уйламасдан) қилинган Д. (физиологик жиҳатдан мўлжалли рефлексдан иборат бўлган Д.) мазкур предметнинг ўзининг алоҳида хусусиятлари: янглиги, унда юз берадиган ўзгаришлар, бошқа объектлардан фарқ қилиб туриши, унинг таъсир кучи (ёруғ нур, кучли товуш) туфайли юз беради. Ихтиёрий (била-кўра туриб) қилинган Д. англаб олинган вазифа билан белгиланади. Фақат нисонга ҳос бўлган ихтиёрий Д. меҳнат

фаолияти билан бирга ривожланади. Маркс таъбири билан айтганда, меҳнат бажариладиган органларнинг шиддатидан ташқари, меҳнатнинг ҳамма вақтида Д. да ифодаланадиган мақсадга мувофиқ прода бўлиши зарур.

**ДОБРОЛЮБОВ** Николай Александрович (1836—61) — рус революцион мутафаккири, материалист, танқидчи ва публицист, *Чернышевский*ниг сафдош. Рухоний оиласида тугилган. Нижний Новгородда руҳоний семинарияни (1853) ва Петербургда Бош педагогик ин-тини (1857) тамомлаган. 1856 йилда «Современник» да ҳамкорлик қилиб, унда (1857—61) танқид ва библиография бўлимини бошқарган. Беш йиллик ижодий фаолияти давомида Д. фан (педагогика, эстетика ва философия) ҳамда санъат масалаларига онд кўп мақолалар ёзган. Улардан энг муҳимлари: «Гарбияда обрў-эътиборнинг аҳамияти ҳақида» (1857); «Иисонининг ақлий ва ахлоқий фаолияти билан боғлиқ ҳолда узвий камол топиши (1858); «Жаноб Жеребцов тўқиб чиқарган рус цивилизацияси (1858); «Утган йил адабиётидаги майда-чуйдалар» (1859); «Роберт Овен ва унинг ижтимоий реформалар йўлидаги уринишлари» (1859); «Обломовчилик инма?» (1859); «Зулмат салтанати» (1859); «Ҳақиқий кун қачон келади, ахир?» (1860); «Рус авом халқини тавсифлаш белгилари» (1860); Зулмат салтанатида ёруғ нур» (1860). Д. турли фалсафий проблемаларга мурожаат қиларкан, табиат билан нисонининг генетик муштарақлиги принципини, нисон организмда психик ва физиологик процессларнинг бирлиги ҳақидаги материалистик идеяни қаттиқ туриб ҳимоя қилди, фалсафий дуализмга қарши чиқди, билиш масалаларида агностицизм ва скептицизмга қарши курашди ва ҳ. к. Д. ўз замонасининг табиёт илми маълумотларига таяниб христиан динининг асосий ақидаларидан бирига — «жон» билан жисмни қарама-қарши қўйишга қарши мунозара олиб борди. Д. *Фейербах*ни яхлит, бир бутун вужуд бўлмиш нисон ҳақидаги фаннинг асосчиси деб биларди. Д. ижтимоий масалаларга мурожаат қи-

ларкан, инсон ҳаракатларининг социал шариҳатга боғлиқ эканлигини кўрсатиб, шу билан ҳақиқатда антропологик принципнинг етишмовчилигини ва маҳдудлигини очиб берган эди. Д. тарихийликка интилар, табиат ва жамиятдаги тараққиёт принципини қаттиқ туриб ҳимоя қиларди. Гарчи Чернишевскийга инсбатан Д. социалистик назарияни ишлаб чиқишга камроқ эътибор берган бўлсада, лекин у ўз устозин турган позицияларда туриб, Россиянинг социализм йўлидан ривожланиши учун курашарди. Д. йирик эстетик эди. У *Белинский* традицияларини ривожлантириб, адабиёт ва санъатнинг социал вазифаси — ўша давр воқелигидаги «ижтимоий муносабатларнинг гайри табиилиги»ни тасвирлаб кўрсатиш, халқнинг «табиий интилишларини аниқлаб бериш, ҳаётдан идеални излаб топнишдан иборат эканлигини кўрсатган эди. Езувчи-санъаткорнинг асосий фазилати — унинг тасвиротидаги ҳақиқатдадир. Ҳаёт тадқиқотининг усули сифатида «рсал таққид» қақдаги қондан ишлаб чиқар экан, ўзининг асосий мақсади рус жамиятининг онгини уйғотиш ва ривожлантиришдан иборат деб билар экан, Д. шу билан бирга, фақат революция, омманинг революцион ҳаракатини мавжуд тартибларни тубдан ўзгартишга, «илдиздан чирганлиги» яққол кўришиб турган самодержав механизминини синдириб ташлашга, крепостниклик «зулмат салтанати»га хотима беришга қодирдир, деб ўйларди. Д. либерал адабий фох қилувчиликнинг сохта радикал характерини саваларди. У шундай жамиятни орзу қилардики, унда «инсоннинг кадр-қиммати... унинг шахсий фазилатлари билан белгиланадиган бўлсин», «моддий ноз-неъматларни эса ҳар бир киши ўз меҳнатининг миқдори ва арзишига қатъий мутаносиб меъёрда оладиган бўлсин».

**ДОГМАТИЗМ** — ақиданарастилик — философия ва фанда — практика ва фанининг янги маълумотларини, ўрин ва вақтининг конкрет шариҳатларини ҳисобга олмасдан, ўзгармас тушунчалар, формулалар билан иш кўрувчи,

яъни ҳақиқатнинг конкретлик принципини эътиборсиз қолдирувчи тафаккур усули. Д. нинг пайдо бўлиши тарихан диний тасаввурларнинг, дин догматларига (ақидаларига) ишонини талабларининг кучайиб бориши билан боғлиқдир, чунки дин ақидалари радди-бадал қилиб бўлмайдиган, таққид этиб бўлмайдиган ва барча диндорлар учун мажбурий бўлган ҳақиқатлар, деб даъво қилинади. Антик скептицизм тарафдорлари олам ҳақидаги ҳар қандай ижобий таълимотни Д. га қўшардилар. Янги замонда Кант Декартдан тортиб то Хр. Вольфгача бўлган рационалистик философияни «догматик» деб атаб ўз критичизмини унга қарама-қарши қўйган эди. Ҳозирги замон философиясида Д. оламнинг ўзгарувчанлиги ва ривожланиши идеясини инкор этувчи антидиалектик концепциялар билан ҳамда диалектик тараққиёт қонуларининг ўзи турли тарихий шариҳатларда, турли объектлар ва процессларда турлича юз беришини тушунмаслик билан боғлиқдир. Снэсатда Д. сектантликка, ижодий марксизмдан воз кечишга, субъективизмга, практикадан узилишга олиб боради. Ҳозирги замон шариҳотида Д. ревизионизм билан бир қаторда халқаро ишчилар ҳаракати учун катта хавфдир. Догматиклар жаҳон тараққиётининг ўзгарган шариҳатларини ҳисобга олмасдан, бошқача вазиятга мувофиқ бўлган эски формулаларга қаттиқ ёпишиб оладилар. Шунинг натижасида улар, мас., капитализмдан социализмга ўтишининг фақат бир формасини — қуролли кўзғолол формасини қонулаштириб, жамиятни революцион йўл билан қайта қуришининг бошқа формаларни бўлиши мумкинлигини рад этадилар. Д. нинг характерли хусусияти шуки, у «сўл» иборалар ва «ўта революцион» шюрлар билан чиранади, амалда эса бу шюрлар революцион снэсатдан жуда узоқ сафсатабозликка айланиб кетади. Ленин Д. нинг ҳамма хилдаги кўринишларига қарши шафқатсиз кураш олиб боришга даъват этган эди.

**ДОНИШ** Аҳмад (1827—1897)—бухоролик атоқли олим, маърифатпар-

вар мутафаккир, математика, медицина, астрономия, адабиёт, музика, хат-тотлик, философия, ахлоқ масалалари билан шуғулланган. Диний фанатизм ҳукмрон бўлган Бухоро шароитида Д. табиий илмларни тарғиб қилди. Узи астрономия соҳасида қатор кузатишлар олиб борди. *Форобий*, *Ибн Сино*, *Беруний*, *Улугбек*, *Бедил* асарларини ўрганди ва уларнинг фикрларини давом эттиришга ҳаракат қилди. Москва ва Петербургда уч бор саёҳат қилиб, рус маданиятининг ютуқларини билан танишди ва уларни Бухоро шароитида тарғиб қилди, рус халқи билан дўстликка чақирди. «Россия — деб ёзди у, — миллати ва дини билан биздан фарқ қилса ҳам, у инсонгарчиликда, ҳаққонийликда ва дўстликда ҳаммага ўрнақдир». Д. ижтимоий ҳаёт масалалари, тарих, философия ва айрим конкрет табиий фанларга, астрономияга оид «Жадвали соати тулуъ ва гуруби шамс», «Тақвими соли асб», «Рисола фи амали курра», «Манозир ал кавокиб», «Фавонди мутафорриқа дар илми нужум» каби қатор асарлар ёзди. Унинг фалсафий-ахлоқий қарашлари энг катта ҳаққмил асари «Наводир ул вақое» («Нодир воқеалар»)да, сиёсий-ижтимоий қарашлари «Таржиман аҳволи амирони Манғития» («Манғит амирларининг тарихи») асарида кенг ифодасини топди. Д. диний идеология таъсирида бўлса-да, табиий-илмий билмларининг жамият учун зарур эканлигини таъкидлади, табиятни, унинг чексиз бойликларини ўрганишга чақирди, астрономик кузатишларида моддий дунёнинг инсондан ташқарида мавжудлигини ва узлуксиз ўзгарувчанлигини эътироф этди. Ерин бошқа осмоний jismlar сингари юмалоқ, табиий ҳодисалар ўз ички сабабий боғланишда деб тушунди, масалан, ер қимирлаши худодан эмас, унинг марказидаги масса қаракатида деб билди. Тана ва жон узвий боғлиқлигини тасдиқлади. Инсоннинг ақли ва билувчилик қобилиятини улуғлади. Д. ижтимоий қарашларида диний фатализмни қоралади, ижтимоий тенглик назариясини ёқлаб чиқди, лекин турли

табақаларнинг тенг ҳуқуқлигини амалга ошириш катта қийинчиликлар, қон тўкишлар билан боғлиқлигини эътироф этди. Сиёсий эъдиётни яхши тушунган ҳолда руҳонийлар, ҳукмдорлар ва Бухоро амирининг ахлоқсизлиги, шафқатсиз, золимлигини кескин танқид қилди. Улар ахлоқини ҳаётдаги барча ёмонликларнинг сабаби деб билди. Ижтимоий ҳаётни яхшилаш йўлида реформа ўтказишни талаб этди.

ДОСТОЕВСКИЙ Фёдор Михайлович (1821—82) — рус реалист ёзувчиси ва мутафаккири. «Бечора кишилар» деган биринчи романдаёқ (1846) инсонпарвар сифатида майдонга чиқди, унинг бу инсонпарварлик қарашларининг асосий хусусияти «одам ҳақида қайғуриш» (Добролюбов) эди. *Белинский* «Бечора кишиларга юксак баҳо берган эди («бизда социал романига биринчи уриниш»). У вақтда Д. Белинскийнинг идеялари таъсири остида эди. Ушандан буён демократик ва социалистик идеялар доимо ёзувчининг диққат марказида туради. 1847 йилда Д. *петрашевчилар* тўғрисида кириб, унинг Н. А. Спешнев бошчилик қилган радикал қанотига қўшилди. 1849 йилда бошқа петрашевчилар билан бирга қамоққа олиниб, отишга ҳукм қилинди, бу ҳукми кейин тўрт йил каторга билан алмаштирилди. Сибирда Д. нинг қарашларида эволюция содир бўлди, унинг дунёқарашида антиномик эъдиёт кучайди: у социал тенгсизликка қарши курашнинг революцион методларини батамом инкор этишга, Россия ва Фарбнинг қарама-қарши тақдирлари ҳақидаги, халқ онгида самодержавия ва дин идеяларининг алоқадорлиги ҳақидаги фикрга келди ва ҳ. к. Аммо у халқлар биродарлигининг, ҳар бир айрим кишининг камолоти ва бахтсаодатига асосланган социал уйғунлик тўғрисидаги гуманистик идеалларга содиқлигича қолаверди. Д. нинг бу қарашлари заминчилик деб аталган, *славянофиликка* (фарбчилик белгилари билан бирга) яқин турган концепцияда бирёқлама ифодаланди. Д. Петербургда қайтиб келгач (1859),

М. Достоевский, Н. Страхов ва А. Григорьев билан бирга бу концепцияни ривожлатиради. Социализм ва революцияга Д. жамиятнинг юқори табақаларини «эамин» билан — рус халқи билан тинчлик асосида (хат-савад ва маърифат тарқатиш воситаси билан) бирлаштиришни қарама-қарши қилиб қўяди. Д. нинг нуқтаи назарича, рус халқи унда сақланиб қолган «ёппа тотувлик» ва «ёппа одамийлик» ҳақидаги христианлик идеали туфайли, Европа цивилизациясининг натижаларини ўзлаштириб олишга ва гарб жамиятларига хос бўлган сасловиялар адоватидан сақланишга қодирдир. Шу хилдаги идеалини ёппасига амалга оширишни Д. рус халқининг тарихий вазифаси деб биларди. Социал антогонизмларни шу йўсинда бартараф қилишдаги консерватизм ва утонизм яққол кўриниб турибди. Ўзининг бадний асарларида Д. социал ахлоқий масалаларни кескин қилиб қўяди, буржуа цивилизациясига хос бўлган «худбинлик, сурбетлик, қулчилик, нифоқ солиш, сотқинликни таъқид қиладди, реформадан кейинги Россияда ҳукм сурган «ахлоқий бузилиш»ни дард-алам билан ҳис қиладди» (Луначарский). Унинг ижодида шахсининг руҳий-ахлоқий мушкулотлари билан боғлиқ бўлган проблемалар устуни ўрни тутлади. Д. одамни «увада» эмас, «михча» эмас (социология тили билан айтганда), лўттибозлик объекти деб эмас, балки эркин продага эга бўлган ва қилган иши учун жавобгарликни ҳис қиладиган шахс деб биларди ва шунинг учун ҳар қандай ҳаётний вазиятда: «одамлар орасида ҳамниша одам бўлиб қолмоқ керак ва ҳар қандай бахтсизлик юз берганда ҳам зорламаслик ва руҳини туширмаслик лозим» деган юксак ва қаттиқ ахлоқий принципга амал қилишни талаб этади. У инсонга бутунлай вазиятга боғлиқ бўлган ва ҳамниша (агар унга ўзининг ҳақиқий манфаатлари маълум бўлса) ақл-фаросатининг амри билан иш кўрадиган вужуд, деб маърифатчилик нуқтан назаридан қарашни рад қиладди. Д. нинг фикрича, шахсининг унинг бутун структураси билан боғлиқ бўл-

ган эркинлиги фақат яхшилик манбаи эмас, балки ёмонлик манбаи ҳамдир, «инсоннинг шиҳойилик» манбаи ҳамдир. Чексиз эркинлик ёки вужудга келган муносабатларга қарши индивидуалистик исён деспотизмга, кишилар орасига нифоқ солишга, азоб-уқубат чекишга, шахсининг маънавий ҳалокатига, ҳаттоки ўлимга олиб келарди. Д. нинг фикрича, уйғунлашувга ва мукаммал жамиятга бориладиган йўл хокисорлик ва азоб-уқубат чекиш орқали ўтадики, бу ҳол инсонга руҳий тушқунликни енгилшга, ва Христда (Исода) бирлашиб кетиш идеалини, худо-одам идеалини танлаб олишга ёрдам беради (худо бўлмаса, «ҳаммаси раво» деган қонда тантана қиладди ва жамият аста-секин тубсиз зулмат-залолат ичига тушиб боради). Д. ўз диний идеалининг мавжудлигига ишонмоқчи бўлган эди-ю, лекин реал ҳақиқат уни бошқа хулосалар чиқаришга ундаб, унинг онгида ҳал қилиб бўлмайдиган эйдиятларни тугдирди («то тобутга солинишга ишонмайдиган ва шубҳаланадиган ўғлон» дегар эди у ўзи ҳақида). Д. нинг дунёқарашидаги антиномизм (зидма-зидлик) фақат диний масалаларга қарашдагина эмас, балки социал-ахлоқий, эстетик ва тарихий масалаларга қарашда ҳам ифодалангандир, лекин унинг учун белгилловчи нараса гуманистик нуқтан назар эди. У ўз қаҳрамонни тилидан, ёмонлик кишиларининг нормал ҳолати бўлишига ишонгани келмайдиган ва ишонолмайман, деган эди. «Хўрланганлар ва ҳақоратланганлар» га меҳр ва дард-алам билан, шахсининг социал ва маънавий эзлинишига нафрат билан қарашни жиҳатидан Д. прогрессив инсониятга яқин турарди. Ёзувчининг ижоди жаҳон адабиётига, кўп философларнинг қарашларига анча таъсир кўрсатди. Ҳозирги замон буржуа идеологлари (хусусан экзистенциализм ва мистицизм тарафдорлари) Д. нинг қарашларини ниҳоятда бузиб талқин қилдилар. Унинг романлари («Жиноят ва жазо», 1866; «Идиот», 1868; «Ажинналар», 1871—72; «Успирни», 1875; «Ака-ука Карамазовлар», 1879—80) даи ташқари, «Мак-

туб»лари ва «Езувчининг кундалиги» Д. нинг қарашларини аниқлаш учун катта аҳамиятга эгадир.

**ДРАМАТИЗМ** (грек. drama — ҳаракат, амал) — эстетик категория бўлиб, бу категория инсон ҳаётидаги зиддиятларни ва конфликтларни, инсоннинг теварак-атрофидаги ижтимоий ва табиий муҳит билан ўзаро муносабатини акс эттиради ва умумлаштиради. Манфаат ва мақсадлари курашда тўқнашиб, ҳал қилинадиган кишилар Д. нинг ҳомилиридирлар. Ҳаётний Д. дан санъат ўз асарларининг мазмуни ва формасини тўплаб олади. Модернистик санъат ҳаёт ҳақиқатидан, ҳақиқий одамийликдан, демак, Д. дан ҳам қочиш учун турли йўллари излайди. Реалистик санъат воқеликни унинг бутун мураккаблиги ва зидма-зидлиги билан ҳаққоний қайта ҳосил қилган ҳолда ҳаёт Д. нга, кишиларнинг тақдир ва кечинмаларига чуқур кириб боради. *Драматик конфликт* Д. нинг энг тўлиқ ва марказлашган кўринишидир.

**ДРИШ Гаис** (1867—1941) — немис биолог, неовитализмнинг асосчиси (*Витализм*). Ҳаётни механистик изоҳлашга зид ўлароқ, Д. ҳаётий ҳодисалар замирида алоҳида номоддий куч— *энтелехия* асос бўлиб ётади, деган тезисни илгари сурди. Д. шннг фикрича, энтелехия ҳаётий процессларнинг бутун жараёнини белгилаб, уларга мақсадга мувофиқ характер беради. Энтелехиянинг фаолияти моддий қонунларга бўйсунмаганлиги сабабли, уни фанга боглаб изоҳлаш мумкин эмас. Энтелехия ҳақидаги таълимотда Д. қарашларининг идеализми ва агностицизми акс этган эди.

**ДУАЛИЗМ** (лат. duo—икки)—фалсафий таълимот бўлиб, бу таълимот *монизмга* қарама-қарши ўлароқ, моддий ва руҳий субстанцияларни тенг ҳуқуқли асослар деб ҳисоблайди. Д. нинг асосий далили—кўп ҳолларда материализм билан идеализмни келиштиришга урinishдан иборат. Онгни материядан дуалистик ажратиб пировард ҳисобда идеализмга олиб келади. Д. энг кўп даражада *Декарт* ва *Кант* философияси учун характерлидир. Д. *психофизик параллелизм* па-

зариясига фалсафий асос бўлиб хизмат қилмоқда.

**ДУНЁҚАРАШ** — принциплар, қарашлар, маслақларнинг мажмуи бўлиб, улар айрим кишининг, социал группанинг, синф ёки умуман жамиятнинг фаолияти йўналишини ва воқеликка муносабатини белгилайди. Д. ижтимоий онгнинг барча формаларига тааллуқли элементлардан таркиб топади: унда фалсафий, илмий, сиёсий, ахлоқий ва эстетик қарашлар катта роль ўйнайди. Илмий билимлар Д. системасига қўшилгач, инсоннинг ёки группанинг теварак-атрофидаги социал ва табиий реалликда бевосита амалий йўл тутиш мақсадига хизмат қилади; бундан ташқари, фан инсоннинг воқеликка муносабатини рационаллаштириб, уни бидъат-хурофотлардан ва янглишлардан халос қилади. Ахлоқий принциплар ва нормалар кишиларнинг ўзаро муносабатлари ва хатти-ҳаракатини тартибга солувчи бўлиб хизмат қилади ва эстетик қарашлар билан бирга теварак-атрофидаги нарсаларга, фаолият формаларига ва фаолиятнинг мақсад ва натижаларига муносабатни белгилайди. Фалсафий қарашлар ва эътиқодлар Д. нинг бутун системасининг фундаментини ташкил этади: худди философия фан ва практиканинг жами маълумотларини назарий жиҳатдан англайди ва уларни воқеликнинг энг объектив ва тарихан муайян манзараси шаклида ифодалайди. Д. нинг бош масаласи— *философиянинг асосий масаласидир*. Шу масаланинг ҳал этилишига қараб, Д. нинг икки асосий тури: материалистик Д. ва идеалистик Д. бир-биридан фарқ қилиб қаралади. Д. ижтимоий борлиқнинг инъикосидир. Синфий жамиятда у синфий характерга эгадир; одатда, ҳукмрон синфнинг Д. и ҳукмронлик қилади. Ривожланган социалистик жамиятда Д. халқаро миқёсда синфий кураш сақланиб қолганлиги сабабли ўз синфий табиатини сақлаб қолади, ammo бунда ишчилар синфининг Д. и бутун жамиятнинг Д. и сифатида юзага чиқа бошлайди; унинг илмий-назарий ва гоийий-сиёсий асосини марксизм-ленинизм ташкил эта-

ди. Социализм шаронтида коммунистик Д. ни онгли ва маълум мақсадга қаратилган ҳолда ўстириш коммунистик партия ва давлатнинг асосий вазифаларидан бири сифатида юзага келади. Буржуа идеологлар ва ревизионистларнинг даъвосича, коммунистик ижтимоий тузум Д. ни тўла ушғириштиришга (бир андазага солишга) олиб борар эмас. Бироқ, социализм даврида коммунистик Д. нинг ҳукмронлиги фақат жамиятнинг барча аъзолари илмий марксча-ленинча идеологияни қабул қилганликларини билдиради, холос. Социалистик жамиятда Д. ғоявий асосининг сўзсиз бирлиги унинг хусусий компонентларида индивидуал тафовулларнинг бойлигини пазарда тутати ва рўёбга чиқаради. Д. нинг сифат характеристикаси учун унда фақат билимларнинг эмас, балки маслақларнинг ҳам мавжудлиги мўҳимдир. Агар билимлар асосан Д. системасининг мантиқий компонентида иборат бўлса, маслақлар билишга ҳам, реалликнинг ўзинга ҳам муайян ахлоқий ва эмоционал-психологик мўпосабатин назарда тутати. Д. да психологик, социал-психологик ва эмоционал моментида муҳим роли шунга боғлиқки, улар характернинг хислатларини ва инсоннинг кайфиятини, пировард ҳисобда эса ўз Д. нинг принциплари учун ҳаракатга, курашга тайёрлигини белгилайди. Худди билимлар негиздан ўсиб чиқадиган маслақлар шахсининг, группанинг, синфининг активлиги манбандир. Социалистик жамиятда марксча-ленинча Д. принципларини шахсини коммунистик тарбиялаш процессида маслақка айлантиришга гоят катта аҳамият берилишининг сабаби ҳам шудир.

**ДУНС СКОТТ** Иоани (1265 (ёки 1266)—1308) францискчи монах, ўрта аср схоластикасининг таниқли вакили. Шотландияда туғ., Оксфорд ва Париж ун-тетларида дарс берган. Маркс таъбири билан айтганда, Д. С. «...*Теологиянинг ўзини материализмни тарғиб қилишга мажбур этган*». *Томизм*ни кескин танқид қилиб чиққан. *Фома Аквинскийдан* фарқ қилиб, философияни теологиядан ажратишга ҳара-

кат қилган, ҳеч нимадан яратиш идеясини рационалистик асослаш мумкин эмаслигини исботлаган, ақлнинг иродага боғлиқ эканлигини этироф этган. Д. С. нинг тушунишича, худо — бу мутлақ эркинликдир. *Универсалиялар* ҳақидаги ўрта аср мунозараларида *номинализмни* дастур тутган. Яоналиқнинг устуллигини таъкидлаб кўрсатмоқ учун Д. С. индивидуал фарқ маъносида *haecceitas* («этость») терминини ихтиро этган. Логикага «интенция», «ақл билан пайқалувчи тур» тушунчасини киритган, конкрет маънони (унинг термини) абстракт маънога биринчи бўлиб қарама-қарши қўйган. Шунингдек ҳозирги замон математик логикасида машҳур «Елгондан истаган нарсаннинг ҳаммаси келиб чиқади» деган қондаш барқарор этган; логикада умумийликнинг икки кванторини фарқ қилиб қараган: 1) ҳар қандай (*omnis*), «ҳар бир» маъносида ҳаммасини қаторасига олиб; 2) истаган (*unusquisque*), «биз ниманики олмайлик» маъносида (абстракциянинг юқорироқ тури).

**ДЬЮИ** Жон (1859—1952) — америкалик идеалист философ бўлиб, АҚШ буржуа философияси, социологияси, эстетикаси ва педагогикасига катта таъсир кўрсатган; *прагматизмнинг* «Чикаго мактаби»ни таъсис этган. Гегелчиликдан бошлаб эволюционистик позитивизм орқали йўл босиб ўтган Д. прагматизмнинг янги ривоятини ишлаб чиқиб унга «*инструментализм*» ёки «гуманистик натурализм» деб ном берди. Д. материалистик нўнқос назариясига қарши қаратилган ўз философиясининг субъектив-идеалистик ва агностик моҳиятини жуда эҳтиётлик билан ниқоблайди. Узининг социологик асарларида Д. буржуа либерализмининг («тартибга солинувчи эркинлик» ва «тенг имкониятлар» назариясининг) ҳамда индивидуализмининг ҳимоячиси бўлиб чиқади. Синфий курашга ва социалистик революцияга у синфлар ҳамкорлигини ва педагогик реформалар йўли билан жамиятнинг яхшилашини қарама-қарши қилиб қўяди. Д. педагогикасининг «экспериментал методи» илмий билимларини эгал-



лаб олишга хилофан, индивидуал эпчиллик, ташаббускорлик, уддабуронликни тарбиялаб ўстиришга асосланган. Д. бошчилик қилган «Мустақил сиёсий ҳаракат лигаси» антисовет пропагандада актив иштирок этиб келган эди. Асарлари: «Мактаб ва жамият» (1899), «Философияда реконструкция» (1920), «Логика, тадқиқот назарияси» (1938), «Инсон проблемалари» (1946).

ДЮГЕМ Пьер (1861—1916)—француз физиги ва философи, фан тарихи ва методологиясининг мутахассиси. Узининг «Физика назарияси, унинг мақсадлари ва тузилиши» (1909) китобида классик физика қисмларини ҳамда 19- асрнинг охири—20- асрнинг бошларидаги илмий тасавурларни қимматли анализ қилиб берди, лекин умуман олганда *Пуанкаренинг конвенционалиزمини*, *Махнинг тафаккурни тежаш принципини* ва инсон билімларининг инсбійлигини тарғиб қилди ва бунда оламнинг объектив бирлигининг натижаси сифатида турли назарияларнинг ички ворислигини таъкидлашдан кўра кўпроқ уларнинг ўзаро бир-бирини истисно қилишини таъкидлаган. Билишнинг инсбійлигини бир томонлама метафизикларча изоҳлаш идеализмга ва агностицизмга йўл очиб берди (*физик идеализм*). Асосий асари—«Олам системалари» (1913—59).

ДЮРИНГ Евгений (1833—1921)—немис механика профессори, философи ва экономисти. Чинловниклар орасидан чиққан; Берлин ун-тетининг приват-доценти (1863—77). Философияда эклектик бўлиб, позитивизмин, нонзчил ва ҳатто вульгар материализмин ҳамда ошқора идеализмин бирга қўшиб юборган; сиёсий иқтисод ва социология соҳасида майда буржуа идеологиясининг ҳимоячиси. Илгари мавжуд бўлган икки мустақил партияни—лассалчилар ва эйзеначилар партияларини бирлаштириш асосида пайдо бўлган Германия с.-д. партияси ўз сафларини мустақкамлаётган ва назария масалалари айниқса муҳим аҳамият касб этган даврда Д. Маркс ва Энгельс таълимотига қарши чиқди. Д. нинг философия, сиёсий иқтисод ва социализм масалаларидаги чалкаш ва зарарли қарашларини айрим социал

демократлар қувватладилар. Д. нинг ёзганлари ҳали мустақкамланиб олмаган немис ишчилар ҳаракати учун хавфли эканлигини назарда тутиб, Энгельс Д. га қарши чиқди ва махсус ёзган «*Анти-Дюринг*» китобида унинг қарашларини танқид қилиб, дабдаласини чиқарди. Кейинчалик Д. разолатга кетиб, антисемитизм даражасига тушди ва ирқчиллики тарғиб қилишга киришди. Асосий асарлари: «Философия курси» (1875), «Миллий ва социал иқтисод курси» (1876), «Миллий иқтисод ва социализмининг таъкидий тарихи» (1875).

ДЮРКГЕЙМ Эмиль (1858—1917)—француз социологи ва философи; позитивист, *Контнинг* давомчиси, Сорбона ун-тетининг профессори. Д. нинг даъвосича, социология жамиятнинг алоҳида руҳий реаллик сифатида ўрганмоғи лозим, чунки бу реаллик қонуналари индивидуал психика қонуналаридан фарқ қилар эмиш. Д. нинг фикрича, ҳар қандай жамият умумқимматга эга бўлган коллектив тасавурларга асосланади; олим социал фактлар билан, яъни коллектив тасавурлар (ҳуқуқ, ахлоқ, дин, ҳиссиёт, одат ва ҳ. к.) билан иш кўради, бу тасавурларни ижтимоий муҳит инсон онгига мажбурий суратда жо қилади. Ижтимоий тараққиётни уч факторга: аҳоли zichлигига, алоқа йўлларининг ривожланшига, коллектив онгга боғлаб изоҳлайди. Ҳар қандай жамият социал ҳамжиҳатлик билан характерланади. Ибтидий жамиятда ҳамжиҳатлик «механистик» бўлиб, қонқардошликка асосланади. Ҳозирги дунёда ҳамжиҳатлик «узвий» бўлиб, меҳнат тақсимотига, яъни тирикчилик воситаларини топнишда синфий ҳамдўстликка асосланади. Д. дини ижтимоий ҳаётнинг муҳим momenti деб ҳисобларди. Одамлар яшаб турар экан, дин ҳам жамиятнинг тараққиёт босқичларига мувофиқ равишда ўз формаларини ўзгартирган ҳолда яшай беради, чунки динда жамият ўз-ўзини илоҳийлаштиради. Д. нинг асосий асарлари: «Ижтимоий меҳнат тақсимоти тўғрисида» (1893), «Социология методи» (1895), «Диний ҳаётнинг элементар формалари» (1912).



**ЕВГЕНИКА** (грек. *eigenes* — зотдор, зотли) — пренят, нисоп *генетика-си* қонуларини ўрганувчи фан. Буржуа социологиясида бу терминдан *ирқчиликка* ва *мальтусчиликка* яқин бўлган назарияни билдириш учун фойдаланилади; бу назария *Дарвин* таълимотини бузиб, социал тенгсизликнинг мавжудлигини кишиларнинг психика ва физиология жиҳатдан тенг қимматли эмаслиги билан изоҳлайди. Бу назария фашистлар Германиясида ва АҚШда тарқалган эди.

**ЕТАРЛИ АСОС ҚОНУНИ** — умумий мантиқий принцип бўлиб, бу принципга кўра, бирон қонда унинг учун етарли асос ифодалаб бериш мумкин бўлган тақдирдагина чин ҳисобланади. Етарли асос чинлиги илтаритдан маълум бўлган ва ундан мантиқий равишда асосланувчи фикр

кельб чиқадиган қондадан (ёки қондалар мажмундан) иборат. Асоснинг чинлиги ё тажриба йўли билан амалда исбот қилиниши, ёки бошқа қондаларнинг чинлигидан хулоса қилиб чиқарилиши мумкин. Е. а. қ. мантиқий жиҳатдан тўғри тафаккурнинг муҳим белгиларидан бирини — исбот қилиш мумкинлигини характерлайди. Е. а. қ. биринчи марта *Лейбниц* томонидан ифодалаб берилган эди. тўғри, у илгарги ҳам кўп мантиқий системаларда тусмол билан пайқалган эди (мас., *Левкиппа*, *Аристотелда*). Шопенгауэрнинг докторлик диссертацияси («Етарли асос қонунининг тўртламчи илдизи ҳақида», 1813) шу қонунга бағишланган. Ўз характери жиҳатидан Е. а. қ жуда умумий методологик принципдир.



**ЕЛҒОН** — ҳақиқат ҳолини бузиб кўрсатувчи фикр. Аристотель **Е.** ни гнессеологик жиҳатдан таърифлаб, воқеликка зид бўлган нарсани ёлғон деб ҳисобларди: агар ҳукм воқеликда ажралган нарсани бирлаштира ёки воқеликда бирлашган нарсани ажратса, у ёлғондир. Бемаънилик ёки беҳудаликни **Е.** дан фарқ қилмоқ керак. Психологик ва ахлоқий нуқтан назардан олган **Е.** билан беғараз **Е.** ни ажратмоқ лозим (шунингдек қ. *Янглиш*).

**ЕШ ГЕГЕЛЧИЛАР** (ёки сўл гегелчилар) — гегелча фалсафий мактабнинг радикал қаноти. Уларнинг *Гегель* философиясини шарҳлаши ва христианликни танқид қилиши ўша вақтдаги немис шаронти учун буржуа-демократик тафаккурнинг ўйғониши ва умуман сиёсий қизқичсининг ўзига хос формаси эди. Гегелчилик сўл қанотининг шаклланишига **Д. Штраус**нинг «*Исонинг ҳаёти*» китоби (1835) ёрдам берди. Бу китобда илҳил ақидаларни танқидий равишда таҳлил қилинган эди. Штраус Исони одатдаги тарихий шахс деб қарар ва унинг ғайри табиий шахслиги мифнинг уйдирмаси деб ҳисобларди. Ундан кейин динни онгининг сохта формаси деб танқид қилиб чиққан киши **О. Бауэр** эди. Бауэр илҳил ақидаларини гирт сохта гаплар деб, Исонинг шахсини эса уйдирма деб қарарди. **Е. г.** нинг назариялари илҳимоний онгини дин моделида — социал структура (идеология) сифатида анализ қилишга биринчи уриниш бўлганлиги учун қизқарлидир. Уларнинг диққат марказида жамият ҳақидаги сохта тасаввурлар қандай пайдо бўлади ва мажбур қилувчи кучга эга бўлади, деган масала туради. Штраус бу фактни мифологик қарашларнинг анъанавий барқарорлигига боғлаб изоҳларди; Бауэр айни ҳодисанинг

манбаини индивидуал «ўз-ўзини англаш» маҳсулларининг «беғоналашуви»да; инсон миёнасининг маҳсуллари унга боғлиқ бўлмаган абстракциялар деб қарала бошлашда деб биларди. **Е. г.** нинг идеалистик таълимотини танқидий анализ қилиш илҳимоний онгининг соф имманент анализ маҳдудлигини очиб ташлади ва моддий илҳимоний муносабатларни тадқиқ қилиш, жамиятнинг маънавий ҳаётини улардан келтириб чиқариш зарурлигини кўрсатди. Бу вазифани маълум даражада *Фейербах* ҳис қилган эди; уни Маркс ва Энгельс бажардилар; улар 19-асрнинг 40-йилларида ёш гегелчилар ҳаракатида қатнашган бўлсаларда, лскин илҳимоний тараққиётни тубдан янгича тушунишга — тарихий материализм назариясига келган эдилар. Буржуа радикализм сифатида ёш гегелчиликнинг ожизлиги тарихда халқ оmmasининг ролин камситишда энг яққол намоён бўлди. Бу ҳол анархизмнинг даракчиларидан бири бўлиб қолган *Штирнер* асарларидан кўриниб турибди. Сифлар кураши ҳақидаги, илҳимоний тараққиётнинг объектив қонунилари ҳақидаги, илҳимоний муносабатларнинг жамият ҳаётидаги роли ҳақидаги фикр **Е. г.** га ёт эди. Революцион гапбозлик **Е. г.** нинг характерли хусусияти бўлиб, бу гапбозлик Германиянинг буржуача тараққиётига тўсқинлик қилаётган ҳукмрон сифларга қарата қилинган либералларча дўқ-пўписадан иборат эди, холос. **Е. г.** халқни «руҳининг» ва тараққиётининг «душмани» деб қарардилар, «танқидий фикрловчи шахс»ни эса тарихий ҳаракатга келтирувчи куч деб ҳисоблардилар. **Е. г.** идеяларини **К. Маркс** ва **Ф. Энгельс** «*Авидлар оиласи*» ва «*Немис идеологияси*» асарларида танқид қилганлар.



**ЖАЙНИЗМ** — эрампздан олдин тах. 6-асрда пайдо бўлган ҳинд фило-софиясининг ноортодоксал системала-ридан бири. Ж. онтологик плюрализм системасидан иборат. Бу системага таттвалар—моҳиятлар ҳақидаги таъ-лимот асос қилиб олинган, бу моҳият-лар бошлангич материал бўлиб, ундан олам тузилади ва шу билан бирга улар туб асосли ҳақиқат бўлиб, ундан билим тузилади. Икки бош таттва бў-либ, бири жива (жон)дир, унинг асо-сий хусусияти онгдир, иккинчиси ажи-ва (жондан иборат бўлмаган парса-ларнинг ҳаммаси). Ж. да материя аживанинг турли кўринишларидан бири бўлиб, сезиш, товуш, ҳид, ранг ва маза сифатларига эгадир. Материя атомардир, сезги органларига муяссар бўлади, ўзгаришларга дучор бўлади, ибтидоси ва шитидоси йўқ ва илоҳий яратилиш натижаси эмасдир. Бундан ташқари, яна «кармик материя» деб аталувчи материя ҳам мавжуд бўлиб, у жоннинг жисм билан алоқасига са-бабчидир. Ягона жон ёки олий худо йўқ: оламда жонли вужудларда му-жассамлаштирилган ёки мужассам-лаштирилмаган гоят кўп миқдорда ва ўзгармайдиган жонлар мавжуддир. Материя каби жонларни ҳам ҳеч ким яратган эмас, улар азалдан ва ҳам-и-ша мавжуддирлар. Ҳар қандай жон потенциал равишда ҳамма жойда ҳо-зиру нозирдир, ҳамма нарсага кир-адиган ва қудратлидир, лекин унинг имкониятлари ўзи яшайдиган конкрет жисм билан чеклангандир. Ж. нинг этикаси жонли вужудга энён етказ-маслик (ахимса) ҳақидаги таълимот-га таянади. Ж. нинг фалсафий систе-масига жайинистик дин асос қилиб олинган бўлиб, эрампздан олдин 9—8-асрларда яшаган донишманд (тирт-ханкар) Махавира (ёки Жина) унинг асосчиси ҳисобланади. Ж. дини Маха-вирага ва б. тиртханкарларга сиғи-нишни ўз ичига олади.

**ЖАМИЯТНИНГ МОДДИЙ-ТЕХ-НИКА БАЗАСИ** — бирон-бир ишти-

*мой-иқтисодий формациянинг* пайдо бўлиши ва ривожланиши учун зарур бўлган ишлаб чиқариш материал, моддий шароитларининг (меҳнат қу-роллари ва воситаларининг) мажмуи. Ж. м.-т. б. *ишлаб чиқарувчи кучлар-нинг* таркибий элементи бўлиб, улар-нинг бошқа бир элементига—юмушчи-га, унинг маданий камолотига, иштел-лектуал ва продавийлик сифатларига муайян талаблар қўяди. Бирон-бир ижтимоий формациянинг М.-т. б. ол-динги формациядан миқдор ва сифат жиҳатидан фарқ қилиши мумкин. Сифат ўзгаришлари ишлаб чиқариш та-раққиётида ишлаб чиқариш револю-циялари характерига эга бўлган ту-нтаршлар содир бўлган чоқда намоён бўлади. Ҳар бир шундай сакраш жа-мниятга, нисониятга меҳнат характери-да ва унинг унумдорлик даражасида сифат жиҳатдан янги босқичга кўта-рилиш имкониятини беради. Биринчи сифат сакраши *ибтидоий жамоа ту-зуми* доирасида содир бўлган эди ва у металларни, аввало темирни эри-тишнинг кашф этилиши ва меҳнат-нинг металл қуролларини яшаш билан боғлиқ эди. Бу ҳол экпишларни парва-риш қилиш ва ҳайвонларни қўлга ўр-гаттиш билан бир қаторда қўшимча маҳсулот олиш ва кишини киши то-мондан эксплуатация қилиш учун имконият тугдирди ва антагонистик ижтимоий-иқтисодий формациялар-нинг — *қулдорлик тузуми* ва *феода-лизмнинг* пайдо бўлиши учун асос бўлди. Уларнинг М.-т. б. бир-биридан сифат жиҳатдан эмас, балки миқдор жиҳатдан фарқ қилади. Уларнинг ҳар иккаласи асосида юмушчи томондан индивидуал равишда қўлланиладиган ва ундан муайян қўл меҳнати малака-ларини талаб этадиган меҳнат қуро-ллари ётади. Ишлаб чиқариш моддий шароитларининг тараққиётида иккин-чи сифат сакраши саноят революцияси деб аталувчи даврда содир бўлди ва у йирик саноятни вужудга келтир-дики, ана шу йирик саноят *капитализм-*

нинг асл маънодаги М.-т. б. бўлди. Йирик sanoat табиий фанлар кашфиётларидан фойдаланиш натижасида вужудга келтирилган машина техникасига асосланган. Маркс ёзганидек, сув тегири монн феодал бошлиқ жамиятни вужудга келтирса, бул тегири монн капиталист бошлиқ жамиятни вужудга келтиради. Йирик sanoat тараққиётининг муайян даражаси социалистик революциянинг ғалабаси учун имкон беради ва социалистик жамият қурилиши учун иқтисодий база бўлиб хизмат қилади. Социалистик ишлаб чиқариш усули коммунизмнинг биринчи босқичи сифатида капиталистик ишлаб чиқариш усулидан ишлаб чиқаришнинг моддий томонидан кўра кўпроқ юмушчининг аҳволи билан фарқ қилади, чунки унда эксплуатациядан озод қилинганч юмушчи ижтимоий мулк бўлган ишлаб чиқариш воситалари эгаллигига шерикдир. Ишлаб чиқариш моддий шароитларининг ривожланишидаги учинчи сакраш ҳозирги вақтда содир бўлмоқда. Бу ҳозирги замон *илмий-техника революциясидир*. Гарчи илмий-техника революциясининг ютуқларидан капитализм ҳам фойдаланса-да, лекин ишлаб чиқаришнинг моддий томонида унинг тақозоси билан вужудга келадиган туб ўзгариш капиталистик муносабатларининг ишлаб чиқариш воситалари хусусий мулкчилигининг тор тарихий доираларига сикмайди. Аксинча, ижтимоий мулк уларни ҳар томонлама татбиқ қилиш учун, шу асосда *коммунизмнинг* М.-т. б. ини қуриш учун кенг имконият очиб беради. Коммунизмнинг М.-т. б. илмий-техника тараққиётининг барча ютуқларидан, энергиянинг (аввало атом энергетикаси) манбаларидан ва уни ҳосил қилиш ва ўзгартиш усулларидан кенг фойдаланишни, янги сунъий материаллар яратиш ва уларни кенг қўлланнишни (химия ва химия sanoati ролининг ошиши), ишлаб чиқаришни комплекс *автоматлаштиришни*, унга одамнинг воситаси аралашни талаб қилмайдиган технологик процессларни жорий этишни, ишлаб чиқаришни ташкил этишининг ва уни бошқаришининг зарур

моддий шароитлари сифатида электроиникани ва электрон-ҳисоблаш техникасини ривожлантиришни назарда тутати. Коммунизмнинг М.-т. б. ақлий меҳнатининг ҳам, жисмоний меҳнатининг ҳам характерни сифат жиҳатдан ўзгартиради, уларнинг уйғунлашиб қўшилишига олиб келади. У фаннинг бевосита ишлаб чиқарувчи кучга айланишини, ишлаб чиқаришнинг эса фаннинг амалий татбиқотига айланишини назарда тутати, бу эса одамнинг оғир, бир хилдаги меҳнатдан халос бўлишига кўмаклашади, меҳнатни ижодий ва ҳузур-ҳаловат келтирувчи меҳнатга айлантиради. Коммунизмнинг М.-т. б. моддий ва маънавий ноз-неъматларини шу қадар мўл-кўл қилиб яратадик, бу мўл-кўлчилик коммунизмнинг «Ҳар кимдан қобилиятига яраша, ҳар кимга эҳтиёжига яраша» деган асосий принципини амалга оширишга ўтиш имкониятини беради. Халқ хўжалигини ривожлантиришнинг 1971—75 йилларга мўлжалланган беш йиллик плани СССРда коммунизмнинг М.-т. б. ин барпо этишида муҳим босқичдир.

**ЖАМИЯТНИНГ ОРГАНИК НАЗАРИЯСИ** — 19-асрнинг иккинчи ярмидаги буржуа назарияси бўлиб, бу назария инсоният жамиятини биологик организмга ўхшатарди. Бу мактабнинг вакиллари (*Спенсер*, *Шеффл*, *Лимнфельд*) жамият структурасини организмнинг структурасига ўхшаб тузилган, деб қарардилар. Шу билан сифий тенгсизлик ва буржуа жамиятининг бошқа ҳислатлари табиий, бартараф қилиб бўлмайдиган қилиб кўрсатиларди.

**ЖАМИЯТНИНГ СОЦИАЛ-СИЁСИЙ ВА ГОЯВИЙ БИРЛИГИ**—жамиятнинг иқтисодий, сиёсий, гоявий ва маънавий манфаатлари умумияти, бу умумият социализм қуриш натижасида юзага келади. Бу бирликнинг иқтисодий асоси — ишлаб чиқариш воситаларининг социалистик мулклигидан, социалистик ишлаб чиқариш муносабатларидан иборат; унинг сиёсий асосини эса социалистик давлат, социалистик демократия системаси ташкил этади. *Миллий масаланинг* ҳал этили-

ши жамиятнинг бундай бирлигининг зарур шарт-шароитларидан бири ва ажралмас хусусиятидир. Ишчилар синфининг идеологияси бўлган ва социализм қурилгач, бутун халқнинг идеологияси бўлиб қоладиган марксизм-ленинизм жамият социал бирлигининг ғоявий асосини ташкил этади. Совет жамиятининг социал-сиёсий ва ғоявий бирлиги, мас., шунда яққол намоён бўлмоқдаки, бутун совет халқининг умумий мақсади КПСС раҳбарлигида коммунизм қуришдан иборатдир.

**ЖАМОА** — *ибтидоий жамоа тузулишининг* асосий иқтисодий ячейкаси бўлиб, у биқик ишлаб чиқариш уюшмасидан иборат эди, ишлаб чиқариш воситаларининг ижтимоий мулклигига, коллектив меҳнатга ва эркаклар билан аёллар, катталар билан болалар ўртасида меҳнат тақсимотининг табиий формасига ва ишлаб чиқарилган маҳсулотни биргалашиб тақсимлаш ва истеъмол қилишга таянарди. Ж. нинг ривожланиши шу билан характерланардики, унда ишлаб чиқариш воситалари ва ишчи кучи тараққий қилиб, Ж. аъзолари донмо бажарадиган меҳнат фаолиятининг турлари мураккаблашиб ва кўпайиб, бу турларнинг ўзаро алоқаси (неолит даврида деҳқончилик ва чорвачиликка ўтишда) кучайиб, Ж. га кирган онлаларнинг иқтисодий мустақиллиги ўсиб бормоқда эди. Бу шароитда хўжалик, оилавий, диний-маросимий ҳаёт оdatда умумий аждоддан келиб чиққан ва умумий уруғдошлик номи билан юрадиган қондош-қариндошлар группасининг консолидацияси билан белгиланарди. Шу сабабли ибтидоий Ж. нинг энг кўп тарқалган формаси уруғдошлик Ж. си эди. Никоҳнинг экзогамлигига (айни бир уругдаги эркак ва аёлнинг никоҳга киришга унамаслик одатига) кўра, уруғдош Ж. қон-қардош ўзагининг бир қисми вақтинча турарди ва никоҳга киргач Ж. ни ташлаб кетарди (матрилокал никоҳда эркаклар, патрилокал никоҳда аёллар жамоани ташлаб кетардилар, яъни хотин эрининг уруғ жамоасига, эркак эса хотинининг уруғ жамоасига ўтар

ди). Ж. ўзагининг донмий қисми эса бошқа уруғдан хотин олар ёки эрга тегарди. Уруғдошлик алоқалари асосида моддий ва маънавий ҳаётнинг турли соҳаларида жамоалараро алоқалар ривожланади ва бу алоқалар қабила уюшмасини вужудга келтирувчи уруғдошлик жамиятига асос бўлиб хизмат қилади. Ижтимоий меҳнат тақсимоти пайдо бўлгач ва Ж. лар ўртасида донмий савдо-сотиқ йўлга қўйилгач, Ж. лар ўзаро табақаланиб бойларга, зодагонларга ва камбағалларга, бўйсунувчиларга ва жамоа ичида — мулкдорларга ва йўқсилларга, эксплуатация қилинувчиларга ажралди ва аста-секин қишлоқ жамоасига айлана боради.

**ЖАМОАТЧИЛИК ФИКРИ**—афкор омма манфаатларининг муштараклиги билан боғлиқ бўлган кишиларнинг бирон-бир социал группалари, бирлашмаларининг ғайри расмий оммавий оини шаклидаги ижтимоий оинининг ўзинга хос мавжудлик усули бўлиб, бу усулда уларнинг ижтимоий ҳаётдаги воқеалар ёки ҳодисаларга, партиялар, муассасалар ва шахсларнинг фаолиятига муносабати қайд этилади. Ж. ф. тавсиялар ва талаблар формасида ифодаланади, шунингдек бирон-бир социал тартиботларининг ҳаракатларини, айрим кишининг ёки кишиларнинг қандайдир группасининг хатти-ҳаракатларини маъқуллаш ёки қоралашда намоён бўлади. Ж. ф. синфий ташкилотлар ва муассасаларнинг оммага маълум мақсадни кўзлаб кўрсатадиган таъсирли патнжасида ҳам, стихияли равишда — амалий ҳаётний тажриба, барқарор бўлган анъаналар асосида ҳам таркиб топади. Шунинг учун ҳам Ж. ф. да манфаатлар ўртасидаги тафовутгина эмас, балки бу манфаатларни бир хил даражада англамаслик ҳам кўзга ташланади. Антагонистик жамиятда ҳамisha бир-бирини истисно қилувчи икки Ж. ф. мавжуд бўлиб, улар эксплуататорлар билан эксплуатация қилинувчиларнинг қарама-қаршилигини акс эттиради. Социализм шароитида Ж. ф. нинг табиати ва характери тубдан ўзгаради. Бунда фикрлар кураши

антагонистик характерга эга бўлмайди ва фикрлар ўртасидаги тафовутлар туб манфаатларнинг муштараклиги ва жамият аъзолари коммунистик онгининг ўзини туфайли бартараф қилинади. Бунга таъкид ва ўз ўзини таъкиднинг авж олдириш, халқ манфаатларини тобора тўлароқ ҳисобга олиб бориш йўли билан эришилади; ижтимоий тараққиёт қонунилари билми билан қурулланган Коммунистик партиянинг фаолияти ҳам аслда ана шунга қаратилгандир. Социалистик давлатчиликнинг коммунистик ижтимоий ўз-ўзини бошқариш томонига қараб ривожланиши Ж. с. нинг коммунистик тарбия воситаси бўлиш ва кишиларнинг хатти-ҳаракатини ўзинча бир йўсида тартибга солиш сифатидаги ролининг ошиб боришига сабаб бўлади.

**ЖАҲОН СОЦИАЛИСТИК СИСТЕМАСИ** — *социализм ва коммунизм* йўлидан бораётган овоз, суверен халқларнинг социал, иқтисодий ва сиёсий ҳамдўстлиги. Ж. с. с. нинг ташкил топishi — ишлаб чиқарувчи кучларни ва инсоният жамиятини бутун ҳаётини интернационаллаштириши, унинг социал-иқтисодий ва сиёсий тараққиёт йўлидан ҳаракат қилиб боришининг объектив тарихий процессининг қонуниятли натижасидир. Ж. с. с. нинг ташкил топishi ва ривожланишининг объектив зарур шarti — унга кирувчи мамлакатлар иқтисодий асосининг бир типдалиги — ишлаб чиқариш воситаларининг ижтимоий мулклиги, социалистик ишлаб чиқариш муносабатлари (бу ҳол мазкур мамлакатларда социалистик ишлаб чиқариш усулининг ўзинга хос қонуналарининг амал қилишини тақозо этади); давлат тузумининг бир типдалиги — ишчилар синфи бошлиқ халқ ҳокимияти; идеологик асосининг бирлиги — марксизм-ленинизм; революцион ғалабаларни ва миллий мустақилликни империалистик кучлар тажовуздан ҳимоя қилишда мамлакатларнинг муштараклиги; охириги мақсаднинг бирлиги — коммунизм қуриш; Ж. с. с. нинг ташкил топishi — коммунистик формация қарор топшининг сифат жи-

ҳатдан янги босқичи бўлиб, бу босқич социалистик мамлакатларнинг маҳкам иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳамкорлигига асосланган, халқаро социалистик бирдамлик иплари билан боғланган (*Интернационализм*) халқаро муносабатларнинг принципал янги типининг пайдо бўлиши ва ривожланиши билан характерланади. Бу муносабатлар халқаро ҳаётда жаҳон социалистик ҳўжалиги, халқаро социалистик меҳнат тақсимоти, социалистик иқтисодий интеграция, жаҳон социалистик бозори, социалистик мамлакатларнинг халқаро ташкилотлари каби янги ҳодисаларни вужудга келтирди. 1949 йилда тузилган Иқтисодий ўзаро Ёрдам Кенгаши (СЭВ) қардош мамлакатларининг иқтисодий ва илмий-техника ҳамкорлигини кенгайтиришга ва такомиллаштиришга, халқаро социалистик меҳнат тақсимотининг қарор топishi ва ривожланишига кўмаклашди. Социалистик мамлакатларнинг ҳамкорлиги ва ўзаро ёрдами уларнинг куч-ғайратларини бирлаштириш, ишлаб чиқарувчи кучларни тезлик билан юксалтириш, ижтимоий муносабатларни такомиллаштириш, халқ фаровонлиги даражасини ошириш, Ж. с. с. га кирган мамлакатларнинг тараққиёт даражасини тадрижий суратда бараварлаштириб бориш мақсадида иқтисодий ресурслар ва имкониятлардан кўпроқ оқиллона ва тўлароқ фойдаланишга ёрдам бермоқда. 1955 йилда тузилган Варшава Шартномаси Ташкилотни қардош мамлакатларнинг социалистик ғалабаларини ҳимоя қилишда, сиёсий бирлигини мустаҳкамлашда ва уларни жипслаштиришда муҳим роль ўйнамоқда; бу Ташкилот ҳозирги вақтда социализм мамлакатларининг ташқи сиёсат соҳасидаги фаолиятини координациялаштириш маркази бўлиб қолди. Антиимпериалистик курашда ҳал қилувчи куч бўлган Ж. с. с. янги жаҳон урушининг олдини олишга ғоят катта ҳисса қўшмоқда. 60-йилларнинг ўрталарида Ж. с. с. ўз тараққиётининг янги палласига кирди, бу палланинг характерли хусусияти шуки, СССРда коммунистик жамият қуриш авж олиб кет-

ди, социалистик ҳамкорликнинг бир қанча-бошқа мамлакатларида социализмнинг асослари қуриб тугалланди ва улар ривожланган социалистик жамият қуришга ўтдилар. Тобора етуқ бўлиб бораётган социалистик ижтимоий тузум ўзининг иқтисодий ва социал-сиёсий ташкилотининг афзаллигини тобора тўлароқ очиб кўрсатмоқда. Бунга эса социалистик жамият тараққиётинин бошқаришнинг мукамалроқ иқтисодий ва сиёсий формалари ва методларини ишлаб чиқиш ва жорий этиш, шу жумладан иқтисодий реформаларни амалга ошириш, социалистик ишлаб чиқаришнинг ривожлантиришнинг самарадорлигини ва б. сифат кўрсаткичларини оширишнинг таъминловчи *мехнатга моддий ва маънавий рағбатлантиришлари*ни такомиллаштириш ёрдамлашмоқда. Ҳамкорликни янада чуқурлаштириш ва такомиллаштириш ҳамда социалистик иқтисодий интеграцияни ривожлантиришнинг 1971 йил июлда Иқтисодий Узро Ердам Кенгашининг XXV сессиясида қабул қилинган Комплекс программа ана шу проблемаларни ҳал қилишга қаратилган. Ж. с. с.—бу ҳали ёш, ўсиб бораётган социал организм бўлиб, унда синовга барлош беролмаган томонлар ҳам бўлди. Уни такомиллаштириш, юз берувчи зиддиятларни ўз вақтида ҳал этиш кўп жиҳатдан барча социалистик мамлакатларда амал қилаётган умумий қонуниятларини ва ҳар бир мамлакатнинг конкрет-тарихий шароитида бу қонуниятларнинг юз бериш формаларини ҳисобга олиб боришга, яъни Ж. с. с.нинг ривожланишида умумий ва миллий-алоҳида томонларни тўғри қўшиб олиб боришга боғлиқ. ҚПСС XXIV съезди Ж. с. с. яшаб келган чорак аср давомида унинг ривожланишига яқин ясаб, Ж. с. с.нинг ташкил этилиши, ривожланиши, мустақамланиши тарихий тараққиётини тезлаштирувчи омил бўлди, социализмнинг бутун дунёда таъна қилиниш учун янги исติқболлар очиб берди, деб таъкидлади.

ЖЕВОНС Уильям Степли (1835—82)—инглиз экономисти, логика оли-

ми, философи. Манчестер ва Лондон ун-тетлари профессори. Ж. биринчилар қаторида иқтисодий ҳодисаларни анализ қилиш учун математик методни татбиқ этди, аммо у бу ҳодисаларни вульгар материализм руҳида талқин қилди. Логика соҳасида у *Булогнинг* давомчиси дид. Мантқиқий машинани яратиш идеясини ана шу Ж. айтган. Билиш назариясида у *«агностицизмга* мойил эди. Энг йирик асарлари: «Сиёсий иқтисод назарияси», «Дедуктив ва индуктив логикадан бошлангич дарслик», «Фан асослари».

ЖЕГАЛҚИН Иван Иванович (1869—1947)—логика ва математика олими, Москва ун-тетининг профессори, РСФСРда хизмат кўрсатган фан арбоби; математик логика совет мактабни яратувчилардан бири. Ж. 1927—28 йилларда икки сон арифметикаси — поль («тоқ») ва бирлик («жуфт») шаклида мулоҳазалар логикасини тузди ва у билан логик вазибаларни ечишда катта соддаликка эришди. Ж. логикасида, мулоҳазалар логикаси тузилишининг одатдаги усулидан фарқли ўлароқ, қўшувчи *дизъюнкциядан* эмас, балки қатъий айнувчи дизъюнкциядан фойдаланилади (бу арифметикадаги тоқ ва жуфтини қўшувга мувофиқ келади).

ЖЕМС Уильям (1842—1910)—америкалик психолог ва идеалист философ, *прагматизмнинг* энг йирик намояндаси. Гарвард ун-тети (АҚШ) профессори (1889—1907). Материалистик, илмий дунёқарашга қарши курашди. Ж. метафизик методнинг асоссизлигини англаб, унга диалектикани эмас, балки иррационализмни қарама-қарши қилиб қўяди. Ж. психикани «оннинг оқими» деб қарарди ва уни анализ қилганда продавий ва эмоционал ибтидоларнинг ролини таъкидлаб кўрсатган эди. Ж. ҳақиқатнинг объектив тушунчаси ўрнига фойдали амалнёт, манфаатларга мувофиқ иш тутиш деган прагматик принципни тикштириб, *фидеизмга* йўл очади, исботлаб ва асослаб бўлмайдиган диний эътиқод ҳуқуқини асослаб бермоқчи бўлади. Ж.нинг «радикал эмпиризм» фақат шундан иборатки, у реалликни «соф



тажриба»га, «онг»га элтиб тақайди, унинг «бетараф номизми»ни эса моддийлик билан руҳийликни айни ўша «тажриба»нинг икки хил аспекти деб қарайди. Ж. динни ҳимоя қиларди ва мистик «тажриба»ни «ўрганиш» юзасидан унинг ўзи Нью-Йоркда махсус равишда тузган ташкилотда актив қатнашарди. Асосий асарлари: «Психология принциплари» (1890), «Диний тажрибанинг хилма-хиллиги» (1902), «Прагматизм» (1907).

**ЖЕНТИЛЕ** Жованни (1875—1944)—италиялик философ ва сиёсатчи. Рим ун-тиети профессори; Муссолини ҳукуматинда маориф министри. «Маркс философияси» асарида (1899) марксизмни танқид қилиб чиқди. Ж. шунингдек Гегель таълимотини ҳам тафтиш қилиб, ундан табии ва объектив идеяни чиқариб ташлади ва «актуализм» системасини — *янги гегелчиликнинг* субъектив-идеалистик кўринишларидан бирини яратди. Ж. нинг айтишича, бутун мавжудот — фикрловчи фикрнинг натижасидир, бу фикр ҳаммиса актуал, активдир; унинг ижоди макон ва замон шарт-шароити билан боғлиқ эмасдир. У вужудга келтирадиган материя, гарчи фикр билан бирликда бўлса-да, ўлик, қотиб қолгандир. Ж. солицизмдан қочиш учун универсал «мен» тушунчасини киритади. Реалик индивидуал онг идеяларига айнан тенг эмасдир, балки коинотдаги ғайри шахсий трансцендентал ибтидоннинг соф тафаккуридан иборатдир, бу ибтидо эса қарор топши процессида барча қарама-қаршиликларни баргараф қилиб боради. Узининг социал-сиёсий қарашларида Ж. либерализмдан фашизмга томон оғиб борди. Ж. философиясининг субъективизми ва волюнтаризми италян фашизми идеологиясининг асосларидан бири бўлиб қолди. Асосий асарлари: «Гегель диалектикасининг реформаси» (1913), «Биллиш назарияси сифатида логика системаси» (1917).

**ЖИНС** Жемс Хепвуд (1877—1946)—инглиз физиги ва астрофизиги, фанни оммалаштирувчи; фалсафий қарашлари бўйича — *физик идеализмнинг* таниқли намояндаси. Назарий физик

ка, астрофизика ва космогонияга оид бир қанча тадқиқотларнинг аuctори. 20-асрнинг 20—30-йилларида Ж. илгари сурган Қуёшнинг бошқа юлдуз билан жуда яқинлашуви натижасида қуёш системасининг келиб чиқиши ҳақидаги ҳалокатли гипотеза катта шухрат қозонди. Бу гипотеза (асоссиэ бўлиб чиққан гипотеза) нуқтан назардан планеталар системаси коинотда камдан-кам учрайдиган ва тасодифий ҳодисадан иборат бўлмоғи лозим.

**ЖОЛИО-КЮРИ** Фредерик (1900—58)—француз физиги, коммунист, Жаҳон Тинчлик Кенгашининг раиси (1951—58), Париж фанлар академиясининг аъзоси, СССР ФА мухбир аъзоси. Ж.-К. сунъий *радиоактивлик* ҳодисаларини кашф этди, электрон-позитрон буғларинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга айланишини тадқиқ қилди, нейтрон кашф этилиши муносабати билан биринчилар қаторида атом ядроларишиг бўлиниши ва атом энергиясидан амалий фойдаланиш мумкинлигини кўрсатди. Диалектик материализм тарафдори эди. Ж.-К. нинг ҳаёти ва фаолияти илгор философик методологияни эгаллашининг муҳимлигини тасдиқлайди, бу методология илмий ютуқларга эришишга ва олимнинг социал масъулиятини англашига ёрдамлашади. Тинчлик учун атоқли курашини сифатида Ж.-К. 1951 йилда «Халқлар ўртасида тинчликни мустақкамлаш учун» Ленин мукофоти билан тақдирланди.

**ЖОН** — руҳ — бу термин баъзан *психика* терминининг синоними тарзида ишлатилади. Ибтидий одамларининг тасавурларида Ж. қандайдир моддий нарса (соя, қон, нафас ва ш. к.) деб қаралган. Динда Ж. — қандайдир жисмсиз, ўлмайдиган, нарни дунёда жисмдан мустақил, алоҳида яшайдиган номоддий куч деб тушунилади. Идеалистик философияда Ж. онгнинг бирон-бир элементи билан бирдай қилиб кўрсатилади. *Платонда* бу абадий идеядир, *Гегелда* эса руҳнинг материя билан алоқасида юз берадиган қуйи, ҳиссий кўринишидир (ҳис қилувчи ва фаолият кўрсатувчи Ж.). Ж. ҳақидаги таълимот ўрта аср

шарқ философиясида ҳам кенг тарқалган бўлиб, *Форобий*, *Ибн Сино*, *Ибн Рушд* таълимотларида у инсон танаси билан узвий боғлиқ ҳолда талқин этилган. Масалан, *Форобий Ж.* инсон танадан мустақил ажратиб қўйишни, уни танадан танага кўчиб юради, деган таълимотни танқид қилади. Дуалистик таълимотларда *Ж.* қандайдир азалий ва жисм билан бир қаторда мавжуд бўлган нарса деб тушунилади (*Декарт*, *Спенсер*, *Вундт*, *Жемс*). Марксгача бўлган материализмда (*Демокрит*, метафизик материализм) *Ж.* ҳосила, иккиламчи, жисмга боғлиқ, бир нарса деб тушунилган, лекин шу билан бирга *Ж.*, психик фаолият, элементар механикавий ёки физик-химиявий процесслардан иборат қилиб қўйилган. Кўпинча айрим материалист философлар оламнинг ёппасига жон-

длигини фараз қилганлар (*Гилозоизм*). Инсон психикасининг чиннакам илмий изохи диалектик материализм философиясида берилган бўлиб, бу философия ҳозирги замон табиёт илми маълумотлари асосида *Ж.* ҳақидаги гайри илмий, идеалистик тасаввурларни рад қилмоқда.

**ЖОФФРАУ СЕНТ-ИЛЕР** (1772—1844)— француз зоологи, Париж фанлар академиясининг аъзоси. *Ж.* ўз замонаси учун прогрессив бўлган органик оламнинг «ягона тузиллиш плани» идеясини илгари сурди; теварак-атрофдаги муҳитнинг организмларнинг ривожланишига таъсирини, улардаги ўзгаришларнинг авлоддан-авлодга берилиши мумкинлигини эътироф этди. *Ж.* нинг тадқиқотлари эволюцион назарияни тайёрлашда (*Дарвин*) муҳим роль ўйнади.

**ЗАМОН ВА МАКОН**—материя мавжудлигининг асосий формалари. Буни философияни аввало З. ва м. реал парсаларни ёки улар фақат нисон олинганда мавжуд бўлган соф абстракциялардан иборатми, деган масала қизиқтиради. Идеалист философлар З. ва м. нинг объектив характерини писанд қилмайдилар; уларни индивидуал онгнинг мазмунига қарам қилиб қўядилар (Беркли, Юм, Мах), уларни ҳиссий мушоҳиданинг априор формалари деб (Кант) ёки абсолют руҳнинг категориялари деб (Гегель) қарайдилар. Материализм З. ва м. нинг объектив характерини таъкидлаб, замондан ва макондан ташқари реалликни инкор этади. З. ва м. материядан ажралмасдир. Уларнинг универсаллиги ва ялпи умумийлиги ана шунда намоён бўлади. М. уч ўлчовлидир, З. битта ва фақат битта ўлчовга эгадир; М. бир вақтда мавжуд бўлган объектларнинг жойлашиш тартибни ифодалайди, З. эса бир-бирини алмаштириб турадиган ҳодисалар мавжудлигининг изчиллигини ифодалайди. З. орқага қайтмайди, яъни ҳар қандай моддий процесс бир томонга — ўтмишдан келажакка қараб ривожланади. Табиғат илмининг ривожланиши, З. ва м. моддий процессларга боғлиқ бўлмаган ҳолда, бир-биридан алоҳида, мустақил моҳиятлар сифатида мавжуддир, деб даъво қилувчи метафизик концепциянинг асоссизлигини кўрсатди. Диалектик материализм З. ва м. нинг ҳаракатланувчи материя билан сиртқи алоқадорлигини шунчаки эътироф қилибгина қолмайди, балки шу билан бирга, ҳаракат З. ва м. нинг моҳиятидан иборат ва, демак, материя, ҳаракат, З. ва м. бир-биридан ажралмасдир деб ҳисоблайди. Бу идея ҳозирги замон физикасида тасдиқланди. 18—19-асрлардаги табиғат илми З. ва м. нинг объективлиги ҳақида сўзлаб, уларни, Нютон сингари, бир-биридан ажрал-

ган ва материя билан ҳаракатга мутлақо боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган мустақил бир нарс деб қарарди. Қадимги замон натурфилософларининг (Демокрит, Эпикур) атомистик қарашларига мувофиқ табиғатшунослар то 20-асрга қадар М. ни бўшлиқ (фазо) билан бирдай қилиб кўрсатиб келдилар, уни мутлақ деб, ҳаммиша ва ҳамма жойда бир хилда турувчи ва ҳаракатсиз, деб ҳисобландилар, З. ни эса бир маромда ўтиб борадиган нарс деб қарардилар. Ҳозирги замон физикаси М. ни, жисмлар тўпланадиган бўш жой деб ва З. ни бутун бениҳоя қониёт учун ягона деб қаровчи эски тасаввурларни улоқтириб ташлади. *Эйнштейн нисбият назариясининг* энг асосий хулосаси худди шундан иборатки, у З. ва м. ўз-ўзича, материядан ажралган ҳолда мавжуд бўлмасдан, балки улар бир-бири билан универсал алоқадорликда бўлиб, бу алоқадорликда улар ўз мустақилликларини йўқотишларини ва ягона, бўлинмас замон-маконнинг нисбий томонлари сифатида юз беришларини аниқлаб берди. Фан шунини исбот қилиб бердики, замоннинг ўтиши ва жисмларнинг кўлами мазкур жисмларнинг ҳаракат тезлигига боғлиқдир, тўрт ўлчовли континуумнинг структураси ёки геометрик хоссалари (макон-замон) модда массаларининг тўпланишига ва улар вужудга келтирадиган тортилиш майдонига қараб ўзгариб туради. М. ва З. нинг ҳозирги замон назариясини яратишда *Лобачевский*, Римаи, Гаусс, Бойайининг идеялари катта роль ўйлади. Ноэвклид геометриянинг кашф этилиши З. ва м. ни ҳиссий идрокнинг ғайри тажрибавий формалари деб даъво қилган қантча таълимотни рад қилди. *Бутлеров*, *Федоров* ва улар издошларининг қилган тадқиқотлари маконий хоссалар моддий жисмларининг физикавий табиғатига боғлиқ эканлигини, материянинг

физикавий-химиявий хоссаларни атомларнинг маконда жойлашшиш тақозоси билан юзага келишини очиб берди. Бизнинг З. ва м. тўғрисидаги тасаввурларимизнинг ўзгарувчанлигидан фалсафий ва «физик» идеализм уларнинг объектив реаллигини инкор қилиш учун фойдаланимқда. Диалектик материализмга кўра, инсоннинг билиши ўз тараққиётида объектив-реал З. ва м. ҳақида тобора чуқурроқ ва тўғрироқ тасаввур бермоқда.

**ЗАРДУШТИЙЛИК** — қадимги Эрон дуалистик дини бўлиб, афсонавий пайгамбар Зардушт (Зараоштр, Заратуштра) унинг асосчиси ҳисобланади. З. эрамиздан олдинги 7-асрда узилкесил расмийлашган. З. таълимотидаги асосий масала дунёда доимо бир-бири билан курашувчи икки қарама-қарши ибтидо — яхшилик ва ёмонликдир: яхшиликни ёруғлик худоси Аҳурамазда (Ормузд) ўзида гавдалантирса, ёмонликни қоронғулик худоси Анхрамайму (Ахриман) ўзида гавдалантиради. Охират дунё, қиёмат куни худо қози бўлиб, қайтиб тирилган бандаларнинг сўроқ қилиб, тегишли журмини бериши, боқира қиздан келгуси халоскорнинг туғилиши каби эсхатологик (*Эсхатология*) идеялар З. га хосдир, бу идеялар *яхудолик* ва *христианликка* катта таъсир кўрсатган. Ҳозирги вақтда З. форсизм формасида мавжуд бўлиб, унда илгаринги дуалистик идеялар сақланган ҳолда ягона қудратли худо ҳақидаги тасаввурлар авж олиб кетган.

**ЗАРУРИЯТ ВА ТАСОДИФ** — фалсафий категориялар бўлиб, бу категориялар объектив оламнинг икки хилдаги объектив алоқадорлигини акс эттиради. З. ҳодисаларнинг ички моҳиятидан келиб чиқади ва уларнинг қонунини, тартибини, структурасини билдиради. З — муайян шароитда албатта юз бериши лозим бўлган нарсадир. Аксинча, Т. нинг асоси муайян ҳодисанинг моҳиятида эмас, балки муайян ҳодисага бошқа ҳодисаларнинг кўрсатадиган таъсиридадир, бинобарин, у бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам, бу ёки бошқача тарзда юз бериши ҳам мумкин. З. ва т. нинг ўзаро

муносабатини диалектик-материалистик тушуниш икки концепцияга қарама-қарши бўлиб туради, бу концепциялардан бири З. ни инкор қилади ва ҳамма нарсани Т. дан, вазиятларнинг тасодифий тўғри келиб қолишидан иборат қилиб қўяди, иккинчиси эса, аксинча, Т. га хотинга беришга уриниб, умуман унинг объектив характерини инкор этади ва ҳамма нарсани З. дан иборат қилиб қўяди. Биринчи концепция кўпдан-кўп субъектив-идеалистик назарияда (қадимги замон *скептицизмидан* тортиб то Ҳозирги замон *прагматизмигача*) ўз ифодасини топди. Иккинчи концепцияга механистик детерминизм ҳам, диний *фатализм* ҳам амал қилиб келди. Бироқ фаталистик таълимот нормадан ҳар бир тасодифий оғшини ҳам, табиатнинг асосий қонуниларни сингарин, азалдан зарур ҳисобланса-да, амалда Т. ни З. даражасига кўтариш у ёқда турсин, аксинча, З. ни Т. даражасига туширди. Бу ҳар иккала метафизик қингайишни *Гегель* диалектик-идеалистик позициялардан туриб бартараф қилди, лекин фақат диалектик материализм З. ва т. нинг моҳиятини ва ўзаро муносабатини илмий тушуниш йўлини кўрсатди. Марксистик философия ҳар бир ҳодисани унинг қолган ҳодисаларга муносабатида олиб қарайди. У ҳар қандай процесда ҳаминша муҳим (зарурий) ва помухим (тасодифий) хоссаларни ажратиб кўрсатиш мумкин, деган методологик принципга асосланади. Шу сабабли З. ва т. — ўзаро алоқадор бўлган, бир-бирга ўтиб турадиган ва бир-бирисиз мавжуд бўлолмайдиган диалектик қарама-қаршиликдан иборат. Ҳар бир ҳодиса ички зарурият тақозоси билан пайдо бўлади, лекин унинг пайдо бўлиши кўпдан-кўп ташқи шароитлар билан боғлиқдир ва бу шароитлар конкрет ўзига хослиги ва бениҳоя хилма-хиллиги сабабли Т. нинг, муайян ҳодисанинг тасодифий белгилари ва томонларининг манбан бўлиб хизмат қилади.

Ўзининг ички З. н ҳам, ўзининг ташқи «тасодифий» асослари ҳам бўлмаса, ҳеч қандай ҳодисанинг юз бериши мумкин эмас. Шунинг учун З. муқар-

рар равишда Т. билан тўлдирилади. Т. З. дан иборат ўз асосига эгадир, унинг юз бериш формасидир. Т. нинг замирида ҳамиша З. яширинган бўлади ва бу З. табиат ва жамиятдаги тараққиётнинг боришини белгилайди: «Юзада тасодиф ўйини содир бўлган жойда шу тасодифнинг ўзи ҳамиша йчки, пинҳоний қонунларга бўйсунган бўлиб чиқади. Ҳамма гап фақат ана шу қонунларни очишдадир» (К. Маркс ва Ф. Энгельс, 21-т., 306-б.). З. билан Т. нинг ўзаро муносабатини диалектик-материалистик тушуниш ҳодисаларнинг сабабли, қонуниятли силсиласини кузатиб боришга имкон беради. Шу билан бу тушуниш ҳодисаларнинг тасодифий боғланишларидан уларнинг зарурий асосини очиб бериш лозим бўлган фаннинг вазифасига мувофиқ келади. Фан, шу жумладан диалектик материализм—принципиал бўлиб бўлмаслик ва назорат қилиб бўлмаслигининг душмандир. Фан, дейди Маркс, зарурий алоқа кучини йўқотган жойда тўхтаб қолади. Муайян ҳодиса (мас., жамият тараққиёти) нечоғлик мураккаб бўлмасин, қандайдир кўпдан-кўп зоҳирий ёки ҳақиқий Т. ларга боғлиқ бўлмасин, уни пировард натижада объектив қонунлар, объектив З. бошқаради. Диалектик материализм З. билан Т. нинг фақат алоқасини эмас, балки ўзаро бир-бирига ўтишларини ҳам кўришга имкон беради. Мас., *Дарвиннинг* органик оламнинг эволюцияси ҳақидаги таълимоти ана шундай бир-бирига ўтишларни ҳисобга олишга асосланган. Маркс қиймат формаларининг ривожланиш ҳақидаги таълимотида З. ва Т. диалектикасининг бу муҳим томонини очиб берди. Ҳозирги замон табиёт илми ва жамиятшунослик З. ва Т. нинг моҳияти ва алоқалари ҳақидаги диалектик-материалистик ҳулосаларни янги маълумотлар билан бойитмоқда (*Эҳтимолликлар назарияси, Статистик ва динамик қонунийат*).

**ЗЕНОН** (эрампздан олдин 490—430)—элей мактаби вакилларида бири. У биринчи бўлиб диалог формасини амалда жорий қилган. Ҳаракат

нинг диалектик табиати ҳақидаги муҳим масалаларни салбий формада ўртага ташлаган мантиқий парадокслари билан машҳурдир. З. нинг назаринча, борлиқ эиддиятлий эмасдир, шунинг учун эиддиятлий борлиқ хаёлий (зоҳирий) борлиқдир. З. нинг парадокслари шу нарсани исбот қилишга бориб тақаладики, 1) нарсалар тўпламини мантиқий равишда фикр қилиш мумкин эмас, 2) ҳаракатнинг мавжудлигини фарз қилиш эиддиятга олиб келади. Унинг ҳаракатнинг мумкинлигига қарши парадокслари энг машҳурдир: «Ахилл ва тошбақа», «Ей ўқи» ва б. (*Апория*). Ленин З. нинг далиллари устида фикр юритиб, Гегелининг унга қарши эътирозининг тўғрилигини таъкидлаб кўрсатган эди: ҳаракат қилиш — шу жойда бўлиш ва афин вақтда унда бўлмаслик демакдир; бу — макон ва замоннинг узлуқлиги ва узлуқсизлиги бирлигидан иборатдир, ҳаракатни мумкин қилиб қўядиган нарса ҳам худди ана шудир.

**ЗЕНОН** (эрампздан олдин тах. 336 йилда туғилиб, тах. 264 йилда вафот этган)—стонцизмнинг асосчиси. Кипр оролидаги Китионда туғилган. Саудогарнинг ўғли. Кратесда (киник), сўнгра Стильпонда ва Диодорда (*мегага мактаби*) таҳсил кўрган; кейинчалик платончи Полемонда ўқиган. Тах. 300 йилда Афинада ўз мактабин таъсис этган ва бу мактаб стонклар мактаби деб ном олган (бу «стоа пойкилэ» сўзларидан олинган бўлиб, деворлари нақшлар билан безатилган гулдор пешайвон демакдир). З. нинг асарлари бизгача оз-моз фрагментлар шаклида етиб келган. З. философиянинг уч қисмини: логика, физика ва этикани фарқ қилиб қараган. Маълумки, З. «катаlepsис» (тушунча) терминини жорий қилган. З. нинг таълим беришича, тасаввур («фантисия») нарсаларнинг қалбдаги эиддир («тюпосис»). З. «қамраб олувчи образ»ни ҳақиқат мезони деб ҳисобларди, чунки у воқеликни пайқаш билан боғланади (*Стоиклар*).

**ЗИГВАРТ** Христоф (1830—1904)—немис логика олими, Тюбинген ун-те-тининг философия профессори (1865—

1903), неокантчи. Ҳз логикаси билан шухрат қозонган (1873—78). З. нинг фикрича, логика психологияга асосланади, бу тафаккур ҳақидаги техникавий, норматив таълимотдир. У зарурият ва умумқимматдорликни ҳақиқат критерияси деб ҳисобларди, чунки улар учун объектив оламда ҳеч қандай таянч йўқдир; З. диний эътиқодни бош далил қилиб олувчи яққол асликни зарурий тафаккурнинг асоси деб эълон қиларди. У ҳукм тўғрисидаги таълимотни энг муфассал ишлаб чиққан.

**ЗИДДИЯТ**—диалектика категорияси бўлиб, бу категория ҳар қандай ҳаракатнинг ички манбани, ҳаётинлик илдизини, ривожланиш принципини ифодалайди. Объектив оламнинг нарсалари ва ҳодисаларидаги З. ни эътироф этиш худди диалектикани метафизикадан фарқ қилдиради. «...Диалектика — предметларнинг ўз моҳиятида зиддиятти ўргатишдир...» (В. И. Ленин, 29-т., 227-б.). Тафаккурда, тушунчалар, назарияларда инъикос этувчи диалектик З. ларни фикрнинг чалкашлигини ва поймалойилгини ифодаловчи «мантқий» З. лардан фарқ қилмоқ керак.

**ЗИДДИЯТ ҚОНУНИ**—логика қонуни бўлиб, бу қонунга кўра, бир-бириши инкор этувчи (Инкор) икки гап айни бир вақтда чин бўлиши мумкин эмас. З. қ. ни биринчи бўлиб Аристотель ифодалаб берган. З. қ. ни: Сир гап айни бир вақтда ҳам чин, ҳам ёлгон бўлиши мумкин эмас, деб ҳам ифодаласа бўлади. Формал зиддиятларнинг муҳокамага ёки илмий назарияга кириши уларни ожиз қилиб қўяди. З. қ. объектларнинг сифат муайяналигининг тафаккурдаги инъикосидир, бу шундай оддий фактнинг инъикосидирки, агар объектнинг ўзгариши назардан соқит қилинса, унда бу факт айни бир вақтда бир-бирини истисно қилувчи хусусиятларга эга бўлолмайди.

**ЗОМБАРТ** Вернер (1863—1941)—немис-социолог, экономисти, Берлин ун-тети профессори. З. нинг социологик тадқиқотлар мавзуи — алоҳида социал ҳодиса сифатида капитализм

ҳақидаги масаладан, социал мобиллик ва социал стратификация проблемаларидан иборат. Аввал бошда у ўзини социалист ва Маркс тарафдори ҳисоблаб юрарди, сўнгра антимарксистик позицияларга ўтиб кетди. З. нинг марказий идеяси капитализмнинг «социал плюларизми» жамиятига эволюция қилишидан иборат бўлиб, унда капитализм билан социализм узоқ вақт сақланиб турар эмиш. З. нинг ҳозирги замон буржуа ва реформистик социологиясига анча катта таъсир кўратган таълимотининг объектив тарихий мазмуни капитализмни абадийлаштиришдан, унинг умумий кризисини ва унинг ўрнига социализмнинг келиши тарихан муқаррарлигини инкор этишдан иборат. *Баден мактабининг неокантчилиги* З. нинг социологик қарашларининг философик асосини ташкил этарди. Асосий асарлари: «19-асрдаги социализм ва социал ҳаракат» (1896), «Ҳозирги замон капитализми» (3 томлик, 1902, 1928), «Капитализмнинг келажаги» (1932).

**ЗУРЛИК НАЗАРИЯСИ** — идеалистик назария бўлиб, бу назарияга кўра ижтимоий тенгсизлик бировларнинг бошқаларга зўрлик қилиши патижасида пайдо бўлган эмиш. З. н. буржуа идеологлари орасида энг кўп тарқалган. *Дюринг* синфларнинг пайдо бўлишини жамиятнинг бир қисмининг иккинчи қисмига зўрлик қилиши билан боғлаб қарарди (ички зўрлик), австралиялик социолог Гумплович (1838—1909) ҳамда Каутский ва б. кучлироқ қабиляннинг кучсизроқ қабиляни асоратга солишини синфлар ва давлатнинг пайдо бўлишининг ҳал қилувчи сабаби деб ҳисоблардилар (ташқи зўрлик). Марксизм тарихда зўрликнинг ролини инкор этмайди, лекин шу билан бирга, зўрликнинг ўзи иқтисодий шарт-шарондан келиб чиқади, деб эътироф қилди. З. н. дан импералистик буржуазия идеологлари янги мустамлакачиликни ҳимоя қилиш, «зўравонлик» сиёсатини, «совуқ уруш»ни авж олдириш сиёсатини оқлаб кўрсатиш учун фойдаланмоқдалар.

**ИБН РУШД** Муҳаммад (лат. ёзилиши — Аверроэс; 1126—98) ўрта аср араб философи ва олими, Кордова халифалиги даврида Испанияда яшаган. И. Р. ислом динидан алоқасини узмаган ҳолда *Аристотель* философиясининг материалистик элементларини ривожлантирган, материя ва ҳаракатнинг абадийлигини ва яратилмаганлигини исбот қилган, индивидуал жоннинг ўлмаслигини ва охират дунё ҳаётини инкор этган, И. Р. *ихкивқлама* ҳақиқат тўғрисидаги таълимотни асослаб берган. У ислом илоҳиётчиси Ал Газзолийнинг мистик қарашларини қаттиқ танқид қилган. И. Р. нинг Аристотель асарларига ёзган шарҳлари Европа филозофларини антик философия билан таништиришда катта роль ўйнаган, И. Р. таълимоти (*аверроизм*) ни ислом ва христиан ортодоксияси қаттиқ таъкиб қилган.

**ИБН СИНО** Абу Али (лат. ёзилиши — Авиценна; 980—1037) — ўрта осёёлик философ, врач ва энциклопедист олим. Бухоро ва Эронда яшаган. И. С. ислом динига ишончини сақлаб қолган ҳолда, шунга қарамай, антик дунёнинг философик ва илмий меросини, аввало *Аристотелнинг* таълимотини Шарқда ва Европа мамлакатларида тарқатишда катта роль ўйнаган. И. С. рационал тафаккурни барқарор қилиш, табиий-илмий ва материалистик bilimларни тарғиб этиш учун кўп ишлар қилган. И. С. 5 томлик «Тиб қонунилари» асари билан медицина илмининг ривожига катта ҳисса қўшди. Ҳзнининг философик таълимотида у Аристотелнинг материалистик ва идеалистик теъдениясини сақлаб қолади. И. С. Аристотелнинг логика, физика ва метафизикасини мустақил равишда ривожлантирди. У материянинг абадийлигини эътироф этиб, материяни айрим нарсалар хилма-хиллигининг сабабчиси деб қаради, астрологик ва

бошқа хурофотларга қарши чиқди. «Китоб аш-шифо», «Донишнома» асарларида унинг логик ва физик қарашлари баён этилган.

**ИБТИДОИЙ ЖАМОА ТУЗУМИ** — бирламчи (ёки архаик) ижтимоий формация бўлиб, унинг структураси кишилар умумиятнинг жамоа ва уруғдошлик формаларининг ўзаро таъсири билан характерланади. Ибтидоий одамнинг фаолияти *жамоа* (қондош, уруғдош, қишлоқ жамоаси) доирасида ўтади, бу жамоа онлаларнинг (жуфт, катта-катта ва ҳ. к. онлаларнинг) ячейкаларидан таркиб топган бўлиб, бу ячейкалар одамнинг ўзини такрор ҳосил қилади ва жамоага озми-кўпми қарам бўлган хўжалик, диний ва ш. к. фаолият марказларидан иборат бўлади. Никоҳнинг экзогамлигига (эр-хотиннинг бир уруғдан никоҳ қилинмаслигига) кўра, жамоа таркибига қон-қариндошлик ўзаги билан бир қаторда бошқа жамоалардан чиққан эр-хотинлар ҳам кирати. Никоҳ муносабатларининг тартибга солиниши жамоалар орасидаги алоқаларни барқарор қилиб ва тартиб-низомга солиб, жамоаларнинг социал яхлитлигининг ўзаро алоқадор элементларига айланишига ёрдамлашади (австралияликларнинг никоҳли туркумлари, уруғ-қабилла уюшмаси ва ҳ. к.). И. ж. т. социал муносабатларнинг тугилишидан то синфий жамиятнинг пайдо бўлишига қадар даврни ўзичига олади. Бирламчи формация тугунчасини кенг маънода талқин этганда, ибтидоий пода фазаси И. ж. т. нинг бошланиши, синфий табақаланиш эндиғина кўрина бошлаган жамоа давлатчилик жамияти эса унинг тугалланиш бошқичи ҳисобланади. Ибтидоий жамоа муносабатлари уруғдошлик жамоаси билан *уруғнинг* ўзаро таъсири натижасида ташкил топган уруғдошлик тузуми даврида энг структур тугалланишига етади.

Ишлаб чиқариш воситаларининг (ишлаб чиқариш қуроли, ер, шунингдек турар жой, хўжалик асбоблари) умумий мулклиги бунда ишлаб чиқариш муносабатларининг асоси бўлиб хизмат қилади. Бунда умумий мулк доирасида қурул, уй-рўзгор буюмлари, кийим-кечак ва ш. к. лар шахсий мулк ҳисобланади. Инсоният техникаси тараққиётининг бошлангич босқичлари, коллектив мулк формалари, диний-сеҳргарлик тасаввурлари шаронгда мавжуд бўлган ибтидоий турмуш муносабатлари меҳнат қуролининг, хўжалик формаларининг такомиллашуви, оила-никоҳ муносабатлари ва бошқа муносабатларининг эволюцияси натижасида янги социал муносабатлар томонидан суриб чиқарилади (ёки қисман уларга мослашиб кетади).

**ИДЕАЛ** (грек. *idea* — тасаввур)— 1) ижтимоий идеал бирон-бир социал гуруҳнинг интилишлари ва фаолиятининг олий мақсади бўлиши энг мукаммал ижтимоий тузум ҳақида унинг иқтисодий ва сиёсий манфаатларига мувофиқ келадиган тасаввур. Ижтимоий онг тарихида прогрессив И. лар ҳам бўлиб, бу идеаллар жамият тараққиётининг объектив тенденциясига бирор даражада мувофиқ келган ва революцион ҳаракатларнинг гоявий асоси бўлган; шунингдек реакцион И. лар ҳам бўлиб, бу идеаллар умри тугаган синфларнинг манфаатлари ва тасаввурларини акс эттирган, ижтимоий тараққиётнинг боришига зид келган ва шунинг учун ҳам амалга оширилмаган. Синфларни келиштиришга, хусусий мулкни, социал тенгсизликни ва эксплуатацияни сақлаб қолган ҳолда ишлаб чиқариш аниҳиясини бартараф қилишга интилаётган ҳозирги замон буржуазиясининг И. н. утопикдир. Утишидаги кўпгина прогрессив И. лар ҳам утопик бўлган (*Утопик социализм*). Марксизм социализмни утопиядан фанга айлантди, пролетариатнинг ижтимоий И. ни ҳақиқатан амалга ошириш — коммунизм барпо этиш йўлларини кўрсатиб берди, коммунизм — эркин ва онгли меҳнатчиларнинг юксак да-

ражада ташкил топган жамиятидир, унда «Ҳар кимдан қобилиятига яраша, ҳар кимга эҳтиёжига яраша» деган принцип ҳукм суради; 2) ахлоқий идеал — ахлоқий камолот ҳақидаги тасаввурлардир, бу тасаввурлар кўпинча олий ахлоқий намуна бўлиб хизмат қиладиган маънавий сифатларни ўзда гавдалантирган шахс образида ифодаланади. Ахлоқий тарбия мақсади ахлоқий И. га кўпроқ яқинлашиши мумкин. Бу И. синфнинг социал-иқтисодий аҳволини акс эттиради ва унинг ахлоқ-одоб мезонига ва ижтимоий И. нга мувофиқ келади. Индивидуализм, эгонизм (худбинлик), бемеҳр муомала, ҳар қандай воситаларни ишга солиб ўзининг тамаъгирлик мақсадларига эришиш буржуазия А. н. ининг мазмунини ташкил эгади. Пролетариатнинг А. н. и, аксинча, коммунизм учун курашувчининг коллективизм, ўртоқларча ўзаро ёрдам, интернационализм, одампарварлик, ижтимоий бурчни юксак даражада англаш, ҳаққонийлик, камтарлик ва ш. к. хислатларини назарда тутати; 3) эстетик идеал — субъект билан объектининг, инсон билан ижтимоий бутунининг (ҳамда табиатининг) тарихан энг тўлиқ узвий бирлиги бўлиб, бу бирлик туб мақсадлар сифатидаги инсон ижодий кучларининг эркин ва универсал ривожланишида ўз ифодасини топади. Э. н. объектив формада — меҳнат ва бутун ижтимоий практикада ҳам, субъектив формада — яхлит шахс ефатида индивиднинг ҳисларида, кечинмаларида, образларида, дидларида, баҳоларида, тушунчаларида ҳам амалга ошади. *Санъатда* Э. н. бадний образларда ўзининг энг мукаммал ифодасини топади. Фаолиятнинг ҳар қандай соҳасида ижоднинг асоси бўлиши Э. н. айни бир вақтда ҳаётдаги ва санъатдаги *гўзалликни* баҳолаш учун мезон бўлиб ҳам хизмат қилади. Синфий жамиятда Э. н. синфий характерга эгадир. Марксгача бўлган таълимотлар Э. н. ни меҳнат ва ижтимоий-сиёсий практикадан ажратилган ҳолда, ақл сотиш принципларидан келтириб чиқа-



радилар. Шундай бўлишига қарамай, ўтмиш даврлар (антик Греция даври, Уйғониш даври) Э. н. нда, тарихан чекланган томонлар бўлиши билан бир қаторда, умуминсоний элементлар — инсон шахсининг бутунлигини маълум даражада рўёбга чиқариш ҳам бор эди. Ҳозирги замон буржуазияси Э. н. ни аллақачон йўқотиб қўйган, шунинг натижасида буржуа санъати тобора айниб, расво формаларга (абстракционизм, сюрреализм ва ш. к.) кирмоқда. Коммунизм Э. н. н. инсоният эстетик тараққиётида олий ва сифат жиҳатдан янги босқич бўлиб, унинг замиридан маънавий бойлиқни, ахлоқий поклик ва жисмоний камолотни ўзида гавдалантирган ҳар бир кишининг ижодий кучларини ҳар томонлама ва яхлит ҳолда ривожлантириш асос бўлиб ётади.

**ИДЕАЛИЗМ** — философиянинг асосий масаласини ҳал этишда материализмга қарама-қарши философик оқим. И. руҳий, номоддий нарсани бирламчи деб ва моддий нарсани иккиламчи деб билади, бу эса уни, олам замонда ва маконда ниҳоялидр, уни худо яратган, деб даъво қилувчи дин ақидаларига яқинлаштириб қўяди. И. онгни табиатдан ажратилган ҳолда олиб қарайди, бинорани уни ва билиш процессини мистификациялаштиради ва кўпинча скептицизм ва агностицизмга келади. Изчил И. материалистик детерминизмга телеологик нуқтаи назарни қарама-қарши қўяди (*Телеология*.) Буржуа философлари «И.» терминини кўп маънода ишлатадилар, бу йўналишнинг ўзини эса улар ҳозир чинакам философик йўналиш деб қарайдилар. Марксизм-ленинизм бу нуқтаи назарини асоссизлигини исбот қилмоқда, аммо И. ни фақат беҳудалик ва бемаънилик деб қаровчи метафизик ва вульгар материализмга қарама-қарши ўлароқ, марксизм-ленинизм идеалистнинг ҳар қандай конкрет формасида гносеологик илдишлар борлигини таъкидлайди. (қ. В. И. Ленин, 29-т., 322-б.). Назарий тафаккурнинг ривожланиши

шунга олиб келадик, И. инпг имконияти тушунчаларни уларнинг объектидан ажратиб ташлаш энг элементар абстракциядаёқ юз беради. Бу имконият фақат синфий жамият шаронтидагина воқеликка айланади, чунки унда И. мифологик диний-фантастик тасаввурларнинг фансион давоми сифатида пайдо бўлади. Ўз социал илдишларига кўра, И., материализмга қарама-қарши ўлароқ, одатда, борлиқни тўғри акс эттиришдан, ижтимоий муносабатларни тубдан қайта қуришдан манфаатдор бўлмаган консерватив, реакция табақалар ва синфларнинг дунёқарши сифатида юзага келади. Бунда И. инсон билишининг ривожланишидаги муқаррар қийинчиликларни абсолютлаштиради ва бу билан илмий тараққиётга тўсқинлик қилади. Шу билан бирга И. нинг айрим вакиллари янги гносеологик масалаларни ўртага қўйиб ва билиш процесси формаларини тадқиқ қилиб, бир қанча философик проблемаларни ишлаб чиқишга жиддий қизиқдилар (мас., Гегелнинг диалектикани ишлаб чиқиши). И. нинг кўпдан-кўп мустақил формаларининг вакиллари бўлган буржуа философларига қарама-қарши ўлароқ, марксизм-ленинизм унинг ҳамма хилма-хил кўринишларини икки гурпага: шахсли ёки шахсиз умумий руҳни, қандайдир гайри индивидуал онгни воқелиқнинг асоси деб қабул қилувчи *объектив идеализмга* ва олам ҳақидаги билимларни индивидуал онгнинг мазмунидан иборат қилиб қўювчи *субъектив идеализмга* бўлади. Бироқ субъектив И. билан объектив И. ўртасидаги тафовут абсолют эмасдир. Кўпгина объектив-идеалистик системаларда субъектив И. элементлар бор; иккинчи томондан, субъектив идеалистлар *солицизмдан* йироқлашишга уриниб, кўпинча объектив И. позицияларига ўтадилар. Философия тарихида объектив-идеалистик таълимотлар аввал Шарқда пайдо бўлади (*Веданта, Конфуцийчилик*). Объектив идеализмнинг классик формаси *Платон* философияси эди. Платон объектив

И. шнинг, умуман қадимги замон И. ига ҳос бўлган хусусияти диний-мифологик тасаввурлар билан маҳкам алоқадорлигидир. Бу алоқадорлик эрамининг бошларида, антик жамият кризиси даврида кучаяди, чунки бу даврда фақат мифология билан эмас, балки ўта кетган *мистицизм* билан ҳам чагишиб кетган *неоплатонизм* ривожланади. Обьектив И. нинг бу хусусияти ўрта асрчилик даврида янада кучлироқ ифодаланади, чунки бу даврда философия тамомилан теологияга бўйсунди (*Августин, Фома Аквинский*). Аввало Фома Аквинский томонидан қайта қурилган объектив И. сохталаштирилган аристотелизмга асосланади. Фома Аквинскийдан кейин объектив-идеалистик схоластик философиянинг асосий тушунчаси номоддий форма тушунчасидан иборат бўлиб қолдики, бу форма замон ва маконда инҳояси бўлган оламни допилик билан режалаштирган гайри табиий худонинг продасини бажарадиган мақсадли нбтидо деб талқин этилади. Декартда я бошлаб янги замон буржуа философиясида индивидуалистик бонсбаҳоналар кучайиб борган сари субъектив И. тобора кўпроқ ривожлана борди. *Беркли* системасининг ва *Юм* философиясининг гносеологик қисми субъектив И. нинг классик кўриниши бўлди. *Кант* философиясида «нарсанга ўзида» субъектнинг онгига боғлиқ эмаслиги материалистик тасдиқланиш билан, бир томондан, бу онгнинг априор формалари ҳақидаги агностицизмни асослаб берадиган субъектив-идеалистик қоида ва, иккинчи томондан, бу формаларнинг гайри индивидуал характерини объектив-идеалистларча эътироф қилиш бирга қўшиб юборилади. Кейинчалик субъектив-идеалистик тенденция *Фихте* философиясида, объектив-идеалистик тенденция эса *Шеллинг* ва айниқса *Гегель* философиясида устуилликини эгаллади. Гегель диалектик И. нинг ҳамма томондан қамраб оладиган системасини яратди. Гегель мактаби тарқалиб кетгандан кейин И. нинг эволюцияси шу билан

белгиландики, буржуазия энди прогрессив ижтимоий роль ўйнамайдиган бўлиб қолди ва диалектик материализм философиясига қарши кураша бошлади. Буржуа философияларининг ўзлари «И.» тушунчасини фақат унинг энг ошкор, спиритуалистик формаси билан бирдай қилиб кўрсата бошладилар. Кўпгина гўё «оралиқ» ва ҳатто гўёки И. дан ва материализмдан «устун турадиган» таълимотлар (*позитивизм, неореализм* ва б.) пайдо бўлди. Агностикик ва иррационалистик таъсирлар, «запуран ўз-ўзини алдаш» учун философияни мифологиялаштириш, инсон ақлига ва инсониятнинг келажакига ишонмаслик кучайди ва ҳ. к. Реакцион сохта атеизм, (нищечилик, фашистик философик концепциялар, позитивизмнинг баъзи турлари ва б.) рйбож топди. Капитализмнинг умумий кризиси даврида И. нинг *экзистенциализм* ва *неопозитивизм* каби формалари ҳамда католик философиясининг бир қанча мактаблари, биринчи галда *неотомизм* жорий қилинади. Юқоридан айтилган уч оқим 20-асрнинг ўрталарида И. нинг асосий кўринишлари бўлиб, лекин шу билан бир қаторда улар ичида ҳам И. нинг майда-майда эпигончилик (тақлидчилик) мактабларига парчланиш процесси давом этади. Ҳозирги замон И. формаларининг «хилма-хиллиги»га (*феноменология, танқидий реализм, персонализм, прагматизм, ҳаёт философияси, философик антропология* ва б.) асосий социал сабаблар шундан иборатки, буржуа онгининг инқирозга кетиш процесси чуқурлашиб бормоқда ва идеалистик философиянинг империалистик кучларга «боғлиқ эмаслиги» иллюзиясини мустаҳкамлашга уриниш кучаймоқда. Иккинчи томондан, қисман бунга қарама-қарши бўлган процесс — 20-аср буржуа идеологиясининг тутган умумий антикоммунистик йўли асосида И. нинг турли оқимларининг яқинлашиши ва ҳаттоки «дурагайлашиб» кетиши ҳам содир бўлмоқда. В. И. Лениннинг «Материализм ва эмпириокритицизм»

китобида ҳозирги замон И. формаларини танқид қилишга илмий асос солинган ва унда позитивизмнинг фақат махистик кўринишигина эмас, балки империализм даври бутун буржуа философиясининг асосий мазмуни ҳам марксистик анализ қилиб чиқилган.

**ИДЕАЛИЗМНИНГ ГНОСЕОЛОГИК ВА СИНФИЙ ИЛДИЗЛАРИ**— идеалистик философиянинг пайдо бўлиши ва мавжудлигини изоҳловчи сабаблар ва шaroитлар. Идеализмнинг гносеологик (назарий-билиш) илдизлари инсоннинг билиш процессини изоҳлашда метафизик бир ёқламаликдан ва субъективистик гаразгўйликдан иборат. Идеализм жонли инсон билиши заминда пайдо бўлиб, бу билишнинг мураккаблигидан, эндиятлiligидан фойдаланади. Билиш процессининг ўзида инсон сезгилари, тушунчаларининг реал нарсалардан ажрალიши, фантазиянинг объектив воқеликдан йироқларга парвоз қилиш имконияти мавжуддир. Бу имконият белгичаларидан, томонларидан, қирраларидан бирини бир ёқлама бўрттириб ривожлантириш, шишириб материядан, табиятдан ажратилган, илоҳийлаштирилган абсолютга айланттириш натижасида воқелик тусига киради. «Қайсарлик ва бир ёқламалик, подонлик ва қотиб қолганлик, субъектизм ва субъектив кўрлик воёла (ана шу) идеализмнинг гносеологик илдизларидир» (В. И. Ленин, 29-т.; 322-б.). Объектив идеализм тушунчаларининг, абстракт тафаккурнинг родини бўртдириб, абсолютлаштиради, субъектив идеализм эса идрокларнинг, сезгиларнинг родини бўртдириб, уларни объектив оламга бир хилда қарама-қарши қилиб қўяди. Идеализмнинг синфий илдизлари жамиятнинг антагонистик синфларга бўлиниши, эксплуататор синфлар ҳукмронлигининг барқарор бўлганлиги, ижтимоий меҳнат тақсимооти, ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнати бир-биридан алоҳида қилиб, қарама-қарши қўйилиши билан боғлиқдир. Билишнинг меҳнаткашлар эммаси амалий фаолиятидан ажра-

лиши ва идеологик фаолиятнинг ҳукмрон синфлар томонидан монополья қилиниши ана шу тариқа пайдо бўлади, бу эса инсон фаолиятини ақлий, идеявий томонининг абсолют мустақиллиги ва алоҳида яратувчилик роли ҳақидаги хом хабларнишг пайдо бўлишига ва қарор топишига олиб келади. Худди ана шуларнинг ҳаммаси идеяларнинг, тушунчаларининг, умуман идеяга доир нарсаларнинг материяга, табиятга, борлиққа инсбатан бирламчилиги тўғрисидаги нотўғри фикрнинг тугилишига сабаб бўлади. Идеализмнинг назарий-билишчилик илдизлари синфий илдизлар билан маҳкам боғлиқ бўлиб, бу синфий илдизлар идеалистик дунёқарашини туғдирибгина қолмасдан, балки уни эксплуататор синфларнинг маффаати йўлида мустаҳкамлаб ҳам беради.

**ИДЕАЛЛАШТИРИШ** — тажрибада ва воқеликда принципал равишда амалга ошириб бўлмайдиган баъзи абстракт объектларни тузиш билан боғлиқ бўлган фикрий ҳаракат. Идеаллаштирилган объектлар бирон-бир реал объектларнинг баъзи ниҳояли тасодифларидан иборат бўлиб, уларни илмий анализ қилиш учун восита бўлиб, мазкур реал объектлар назариясини тузиш учун асос бўлиб хизмат қилади; шундай қилиб, идеаллаштирилган объектлар пировад ҳисобда объектив предметлар, процесслар ва ҳодисаларнинг инъикоси сифатида майдонга келади. Математикадаги — «нуқта», «тўғри чизиқ», «актуал чексизлик» тушунчалари, физикадаги — «абсолют қаттиқ жисм», «идеал газ», «абсолют қора жисм» тушунчалари, физик химиядаги «идеал эритма» тушунчаси идеаллаштирилган объектларнинг мисоллари бўлишлари мумкин. И. ўзи маҳкам боғлиқ бўлган абстракция билан бир қаторда воқелик қонунларини билишнинг муҳим воситаси бўлиб юзага келмоқда.

**ИДЕНТИФИКАЦИЯ** — бирон-бир аломатлар асосида объектларнинг айниятини аниқлаш.

**ИДЕОЛОГИЯ**—қарашлар ва идеялар, яъни снѳсий, ҳуқуқий, ахлоқий, эстетик, диний, философик қарашлар ва идеялар системаси. И. устқурманянг бир қисми бўлиб (*Базис ва устқурма*), шу тарзида пировард ҳисобда иқтисодий муносабатларни акс эттиради. Антагонистик синфлар мавжуд бўлган жамиятда синфий манфаатлар курашинга идеологик кураш мувофиқ келади. И. воқеликнинг ҳаққийи ёки сохта инъикоси бўлиши, илмий ёки илмга хилоф бўлиши мумкин. Реакцион синфларнинг манфаатлари сохта И. дан озикланади, прогрессив, революцион синфларнинг манфаатлари илмий И. нинг шаклланишига кўмаклашади. Марксизм-ленинизм чиннакам илмий И. бўлиб, ишчилар синфининг, тинчлик, эркинлик ва тараққиётга интилувчи инсоният аксариятининг ҳаётий манфаатларини акс эттиради. Сўнгги вақтларда буржуа философлари орасида И. ва воқеликка илмий қарашнинг сиғишмаслиги ҳақидаги фикрлар тарқала бошлади. И. ни улар фақат бирон хилдаги группалар, партиялар ва ш. к. ларнинг манфаатларини ифодловчи субъектив бир нарса деб қарамоқдалар. Философия ва умуман фанни «идеология доирасидан чиқариш»га интилишнинг сабаби ҳам шундир, бу интилиш амалда фан ва философияни синфий курашдан четга торттишдан, воқеликни жиндий илмий, объектив анализ қилиб берувчи бирдан-бир И. бўлган марксизм-ленинизмнинг родини камситишдан иборат. Шу сабабли, КПСС XXIV съезида таъкидлаб ўтилганидек, буржуа И. сиға, антикоммунизм ва антисоветизм ҳамда ўнг ва «сўл» ревноизмга қарши кураш—халқаро коммунистик ҳаракат гоивий бирлигининг зарур шартидир. Ўз тараққиётида экономика билан боғлиқ бўлган И. айни вақтда маълум даражада нисбий мустақилликка ҳам эгадир. Бу мустақиллик, жумладан, шунда ифодаланадики, И. нинг мазмунига, одатда, бевосита иқтисодий изоҳ бериб бўлмайди, гап шундаки, иқтисодий ва идеологик тараққиётда маъ-

лум даражада тенгенлик мавжуддир. Бунда И. нинг нисбий мустақиллиги идеологик тараққиётнинг тўғридан-тўғри экономикага элиб тақаб бўлмайдиган ички қонуниятларининг амалида, иқтисодий базисдан анча йироқ бўлган идеологик соҳаларда кўпроқ таъсир кўрсатади. И. нинг нисбий мустақиллиги шу билан изоҳланадики, идеологик эволюцияга бир қанча ғайри иқтисодий факторлар: И. нинг тараққиётдаги ички ворислик алоқаси, у ёки бошқа идеологларнинг шахсий роли, И. нинг турли формаларининг бир-бирига ўзаро таъсири ва ш. к. факторлар ердамчи таъсир кўрсатади.

**ИДЕЯ** (грек. *idea*—айнан: «кўрнинг турган нарса», шакл, образ)—философик термин бўлиб, бу термин «мазмун», «маъно», «моҳият»ни билдиради ҳамда у тафаккур ва борлиқ категориялари билан маҳкам боғлиқдир. Философия тарихида «И.» категорияси турли маънода ишлатилади. И. фақат онгда мавжуд деб қаралганда, у: 1) ҳиссий предметларнинг инъикоси сифатида онгда пайдо бўладиган ҳиссий образларни (*Содда реализм*); 2) субъектнинг сезгилари ва таассуратларидан ёки оламни тугдирувчи ижодий ибтидодан иборат қилиб қўйилувчи нарсалар «мазмун» ёки «моҳият»ни (*Субъектив идеализм*) билдиради. Баъзи философик системаларда И. материалистик принципни ҳам билдиради (чунончи, Демокрит ўз атомларни «идеялар» деб атади). Объектив идеализм системаларида И. барча нарсаларнинг объектив равишида мавжуд бўлган моҳияти деб ҳисобланади (*Объектив идея*). Мас., Гегелда И.—барча нарсаларнинг мазмуни ва яратувчиси бўлиб, нуқул логик тарзда ривожланиб боради ва объектив, субъектив ҳамда абсолют босқичларни босиб ўтади. И. тўғрисидаги масаланинг ҳал қилишини тафаккурнинг борлиққа муносабати масаласини тўғри қўйишга боғлиқ. Бу масала фақат диалектик материализмда изчиллик билан илмий равишда ишлаб чиқилган бўлиб, унда И. объек-

тив реалликнинг инъикоси деб қаралади. Шу билан бирга И. нинг моддий воқеликка, уни ўзгартиш мақсадида, тескари таъсири ҳам таъкидлаб ўтилади. И. деганда билиш формалари ва усулларининг яна бири тушунилмадики, бу форма ва усулларнинг мазмуни — умумлаштирилган назарий принципнинг инфодаланишидан иборатдир, бу принцип ҳодисаларнинг моҳиятини, қонунини тушунтириб беради. Мас., оламнинг моддийлиги ҳақидаги, мода ва майдоннинг икки ёклама корпускуляр-тўлқинсимон характери ҳақидаги ва ҳ. к. идеялар ана шундай идеялардир.

**ИДЕЯВИЙЛИК** (грек. *idea* — идея, образ) — инсон *онгининг* тавсифи бўлиб, бу тавсиф уни моддийликка, материяга гносеологик қарама-қарши қўйишга асосланади. «Онгининг қай тариқа мавжудлигини ва онг учун ниманингдир мавжудлигини кўрсатувчи усул *билимдир* (Маркс). Олам ҳақидаги *билим* — нарсаларнинг объектив алоқадорлигининг идеявий формасидир. Лекин муайян форма мустақил борлиққа эга бўлмасдан, фақат инсон фаолиятининг объектив олам билан муносабатдорлигидангина мавжуддир. Шу сабабли мустақил суратда, объектив равишда мавжуд бўлган оламдан фарқли ўлароқ, бу олам тўғрисидаги билим ва умуман онг И. сифатида характерланади. Гарчи онг фақат муайян моддий воситалар ва процесслар (жамиятнинг амалий фаолияти, марказий нерв системасининг физиологияси, тил алоқасининг сигнал воситалари ва ш. к.) ёрдами билан ҳаракат қилса-да, у мазкур воситалар ва процессларнинг ҳеч биридан иборат эмасдир. Реал суратда мавжуд бўлган нарсалар билан эмас, балки нарсаларнинг «ўрин-босарлари», уларнинг моделлари сифатида юзага келадиган образлари, тилдаги маъно ва мазмуни билан иш кўрувчи И. объектив қонунларни тадқиқ этишга ва улар асосида келажак лойиҳаларини тузишга қодирдир. И. шунингдек объектив воқеликни бузиб кўрсатувчи ҳаёлий тасав-

вурлар ва тушунчалар яратишга ҳам қодирдир. Шу сабабли илмий билиш предметлар ҳақидаги билимни предметларнинг ўзи билан зарурият тариқасида доимо қарама-қарши қўйиб ва таққослаб кўриб, нарсалар ҳақидаги билимда ва ҳодисаларда уларнинг объектив моҳияти нечоғлик аниқ ва тўла акс эттишини, бошқача қилиб айтганда, бизнинг билимимиз нечоғлик ҳақиқатлигини равшан қилиб беради.

**ИДРОК** — предметнинг яхлит образи бўлиб, бу образ объектив оламнинг сезги органларига таъсири натижасида пайдо бўлади. И. предметларнинг ташқи томонларини акс эттиради. Кўриш, бадан билан сезиш ва эшитиш И. лари бўлади. Кўриш И. лари энг кўп гносеологик аҳамиятга эгадир. Улар инсоннинг тевааратроф муҳитдаги предметлар билан ўзаро таъсир кўрсатиш процессида кўриш сезгиларидан шаклланади. Бу ўзаро таъсир чоғида предметнинг контурлари предметни пайпасловчи қўлнинг ҳаракат структурасини белгилайди, қўлнинг ҳаракат структураси эса ўз навбатида кўриш образи структурасини белгилайди. Кўриш образининг шаклланишини инсон образни ташқарига чиқариш тарзида субъектив равишда ҳис этади. Ҳақиқатда эса, И. индивидни тааллуқли бўлиб, ташқи предметларнинг ва бизнинг жисмимизнинг кичрайтирилган моделидир. Кўриш И. нинг структураси объектларнинг ўзларининг структураси билан бирдай эмасдир. У объектив инъикос қонунларига мувофиқ тузилади. Мас., темир йўлнинг объектив равишда параллель рельсларни олдан қараганда бизга бир-бирига туташаётгандек кўринади; йироқлашган предметларнинг линия ҳажмлари қисқаради, яқин предметларнинг ҳажми эса ошиб боради ва ш. к. И. нинг қарор топиш процессининг ҳаракатлантирувчи компонентлари катта ёшли одамда минимум даражагача (кўзларнинг ҳаракати) қисқарган бўлади. И. дан тасаввурлар тузилади. Билиш процессида И. лар қўйидагича роль ўйнайди: 1) сигнал функциясини ба-

жаради (мас., қайраш чархида пўлат ишланаётган чоқда ҳосил бўлган учқунларнинг формасига қараб биз пўлатнинг маркази тўғрисида фикр юритамиз); 2) назарияларнинг дастлабки элементлари учун негиз сифатида юзага келадиган айрим алоқалар ва муносабатларни назардан ўтказиш учун бошлангич материал бўлиб хизмат қилади. Чунончи, Вильсон камерасидаги элементар зарраларнинг траектория элементлари ўртадаги муносабатларга қараб мазкур микрообъектларнинг заряди, массаси ва ш. к. ҳақида фикр юритиш мумкин; 3) тасаввурлар каби, И. ҳам ҳиссий тажрибада сезилмаган структураларнинг моделлари бўлиб хизмат қилиши мумкин. Мас., реал даярий (циклик) структураларни кузатиш химия олими Ф. А. Кекулени бинзол молекулаларининг даярий (циклик) тузилиши ҳақидаги фикрга олиб келган.

**НЕРОГЛИФЛАР** (ёки символлар) **НАЗАРИЯСИ** — гносеологик концепция бўлиб, бу концепция, сезгилар ёрдамида онгда предмет ва ҳодисаларнинг белгиларини акс эттирадиган образлар эмас, балки нарсалар ва уларнинг хоссалари билан ҳеч қандай алоқаси бўлмаган символлар, аломатлар, нероглифлар вужудга келади, деб исбот қилмоқчи бўлади. И. н. ни. *Гельмгольц* И. Мюллер нфодалаб берган ва «сезги органларининг ўзига хос энергияси қонуни» деб аталган қонуни асосида ишлаб чиққан эди. Мазкур қонунига кўра, психик ҳолат — организмнинг ўз нервларининг ҳолатини кечиршидан иборатдир, сезгиларнинг ўзига хос хусусияти эса ташқи таъсирларга эмас, балки сезги органларининг хоссаларига боғлиқдир. «Иероглиф» терминини Г. В. *Плеханов* киритган. Бундай нуқтан назар гносеологияга агностицизм элементини киритади. Диалектик материализм сезгини предметларнинг сифатларининг оддий копияси деб ҳисобламайди. Обьектив олам билан ўзаро таъсирда пайдо бўладиган сезгилар сезги органларининг ўзига хос тузилишига

ҳам боғлиқдир. Бироқ бу ўзига хос хусусиятнинг ўзи пировард ҳисобда электромагнит тўлқинлар (ёруглик) ва ҳаво тебранишлари (товуш) ва ш. к. муҳит ўзгаришлари ҳақидаги информациянинг объектив ва донимий ҳомиллари билан белгиланади. Бир томондан, сезгилар — объектив оламнинг субъектив образидир. Улар шундай субъектив воситалардан иборатки, бу воситалар ёрдами билан ташқи нарсаларнинг реал образи қайта ҳосил қилинади. Шу сабабли сезгилар бизни воқелик билан боғлайди, бинобарин, улар инсон онги билан объектив оламни ажратиб турадиган жарликдан иборат эмасдир. Плехановнинг бу масаладаги хатоларини Ленин «Материализм ва эмпириокритицизм» асарида танқид қилган эди.

**ИЖОД**, ижоднёт — сифат жиҳатдан янги моддий ва маънавий қимматдорлар яратадиган инсон фаолияти процесси. И. инсоннинг меҳнатда пайдо бўлган қобилияти, шу қобилияти туфайли у воқелик материалидан (объектив олам қонуниятларини билиш асосида) хилма-хил ижтимоий эҳтиёжларни қондирадиган янги реаллик яратади. И.нинг турлари яратувчилик фаолиятининг характери билан белгиланади (ихтирочи И. н, ташкилотчи И. н, илмий ва бадиий И. ва ҳ. к.). Идеализм бадиий И. ни илоҳий шайдолик (Платон), онглилик билан онгсизликнинг синтези (Шеллинг), «онгсизликнинг ҳаётбахш нафаси» (Э. Гартман), мистик интуиция (Бергсон), инстинктлар зуҳуроти (Фрейд) деб қарайди. Маркча-ленинча назарияга кўра, И. процессида инсоннинг ҳамма маънавий кучлари, шу жумладан *хаёли*, шунингдек таълим ва практикада орттирадиган, ижодий ниятнинг амалга ошириш учун зарур бўлган маҳорати широк этади. Ижод фаолияти эмкобияларни ижтимоий муносабатларга боғлиқдир. Коммунизм хусусий мулкка асосланган жамиятда мавжуд бўлган меҳнатнинг ва инсон қобилиятларининг *бегоналашувини* бартараф қилиб, И.нинг барча тур-

ларининг ривожланиши ва ҳар бир инсон шахсида ижодий қобилиятларини камолотга етказиш учун шарт-шароит туғдиради.

**ИЖОДИЁТ ПСИХОЛОГИЯСИ** — психологиянинг бир соҳаси бўлиб, бу соҳа инсон томонидан фанда, техникада, санъатда, меҳнат фаолиятининг турли шаклларида янги, оригинал нарса яратилишининг қонуниятларини тадқиқ қилади. Таълим ва ўйиннинг ижодий моментлари ҳам И. п. нинг мавзусидир. Идеалистик назарияларда И. п. ни очиб бериш учун ўтмишда қилинган уринишлар илмий жиҳатдан қизиқарли эмасдир, чунки уларнинг авторлари ижодиётни хато равишда фақат мумтоз кишиларга муяссар бўладиган ва сабабини тушунтириб бўлмайдиган ҳодиса, деб қарардилар. Қўпинча ижодий ишда меҳнатнинг ёки умуман бирон хилдаги фаолиятнинг, шу жумладан тафаккурнинг ҳар қандай роли инкор этиларди; янгиликнинг кашф этилиши тўсатдан ўз-ўзича ёки сабабини тушунтириб бўлмайдиган онгсиз иш натижасида бошланади, деб ҳисобланарди. Материалистик психология ижод процессида англамасдан қилинадиган ишларнинг маълум ролининг инкор этмади; шу билан бирга у ривожланган формалардаги ижодиёт меҳнатнинг натижасидир, деган қондага асосланади. Ижодий фаолиятнинг бос-сабаблари ва мақсадлари жамият эҳтиёжларидан туғилади, бирон-бир ижодий вазифани ҳал қилиш имконияти эса жамиятнинг ривожланиши давомида бунинг учун зарур шарт-шароит пайдо бўлган ҳоқда бошланади. Олимлар, ихтирочилар ва санъаткорлар бунда фан, техника ва санъатнинг ривожланиши процессида ишланган ва жамгарилган билимлар ва усуллардан фойдаланадилар. Бироқ асли ижодий момент кўп ҳолларда нарсалар ва ҳодисаларнинг бунгача маълум бўлмаган хоссаларини акс эттирувчи янги иш усулини, методини ва йўлини очиниш назарда тутлади. Инсон бутун диққат-этиборини бирон вазифага тўплаганда одатда ўз-ўзини

кузатиш билан шуғуллана олмайди, бинобарин, кўп ҳолларда ижодий вазифани бажаришнинг бориши ҳақидаги оғзакӣ ҳисобот воқеаларнинг ҳақиқий жараёнига мутлақо мувофиқ келмайди. Фараз, гумоннинг пайдо бўлиши билан боғлиқ бўлган, англамасдан қилинадиган иш процесслари ўз-ўзини кузатишда умуман акс эттирилмайди (улар фақат объектив методлар билан қайд этилиши мумкин), шу сабабли ҳал этиш йўлининг топилиши қандайдир тўсатдан содир бўлган нарса каби ҳис этилади, ваҳоланки ҳақиқатни суриштирганда у шундатли ва жуда узоқ меҳнатнинг маҳсулидир. Ижодий фаолият инсоннинг активлиги, билимлари ва қобилиятларини максимум даражада сафарбар қилишни талаб этади. Бундай сафарбарлик проданинг шундат билан ишга солинишида ва ўзига хос эмоционал ҳолатларда ўз ифодасини топадики, бунинг кўп ёзувчилар бадний адабиётда муфассал тасвирлаб кўрсатганлар.

**ИЖТИМОИЙ БОРЛИҚ** — жамиятнинг моддий ҳаётини тавсифловчи фалсафий категория. И. б. ижтимоий онгга нисбатан бирламчи бўлиб, ундан ташқарида ва унга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуддир. Жамиятнинг моддий ҳаёти — моддий неъматлар ишлаб чиқаришдан ҳамда ишлаб чиқариш ва жамиятнинг реал амалий ҳаёти процессида кишилар ўртасида вужудга келадиган моддий муносабатлардан иборат (*Ижтимоий борлиқ ва ижтимоий онг*).

**ИЖТИМОИЙ БОРЛИҚ ВА ИЖТИМОИЙ ОНГ** — жамият ҳаётининг икки, моддий ва маънавий, томони бўлиб, бу томонлар ўзаро бир-бирин билан муайян алоқада ва ўзаро таъсирда бўлади. И. б. деганда марксизм жамиятнинг моддий ҳаётини, моддий неъматлар ишлаб чиқаришнинг ҳамда шу ишлаб чиқариш жараёнида кишилар қиринишадиган муносабатларини (синфий жамиятда — синфий муносабатларини) тушунади. И. о. — бу қарашлар, тасаввурлар, идеялар, сиёсий, юридик, эстетик, этикавий ва

6. назариялар, философия, ахлоқ, дин ва онгнинг б. формаларидир. И. б. ва и. о. нинг ўзаро муносабати тўғрисидаги масала философиянинг асосий масаласини жамиятга татбиқан конкретлаштиришдан иборат. Марксизмга қадар жамият ҳаётида онгнинг белгилловчи роли ҳақидаги тасаввур философияда ҳукмрон қараш бўлиб келган эди. Ҳақиқатда эса онг — кишиларнинг маънавий ҳаётида улар И. б. нинг инъикосидан бошқа нарса эмасдир. Жамият ҳақидаги фани мустақкам илмий асосга қўйган бу қонданинг биринчи таърифни Маркс ва Энгельс «Немис идеологияси»да қўйидагича ифодалаб берганлар: «... ўз моддий ишлаб чиқаришини ва ўз моддий алоқасини (яъни ишлаб чиқариш муносабатларини.— *Ред.*) ривожлантирувчи кишилар ўзининг ана шу воқелинг билан бирга ўз тафаккурини ва ўз тафаккурининг маҳсулларини ҳам ўзгартиради. Онг турмушни эмас, балли турмуш онгни белгилайди» (3-т., 23-б.). Марксизм кишиларнинг ҳаётини тушуниш учун бу ҳал қилувчи фактни тушунтирибгина қолмади. У И. б. ва и. о. нинг ўзаро муносабатлари оддий эмас, балки мураккаб ҳаракатчан эканлигини ва ижтимоий ҳаёт тараққий этиб, мураккаблашиб бориши билан бирга ривожланиб боришини ҳам кўрсатди. Агар тарихнинг дастлабки босқичларида И. о. кишилар моддий муносабатларининг бевосита маҳсули сифатида шаклланиб борса, кейинчалик, жамият синфларга бўлинганда, сиёсат, ҳуқуқ, сиёсий кураш пайдо бўлгандан кейин, И. б. кишиларнинг онгига кўпдан-кўп ораниқ звенолар воситаси орқали ҳал қилувчи таъсир кўрсатади; давлат ва давлат тузуми, ҳуқуқий ва сиёсий муносабатлар ва ҳ. к. ана шундай воситалар бўлиб, улар ҳам И. о. га ғоят катта таъсир кўрсатади. Бундай шароитда И. о. ни бевосита моддий муносабатлардан келтириб чиқариш вульгарлаштириш ва сийқалаштиришга олиб келади. Айни вақтда марксизм И. о. нинг катта роль ўйнашини ва унинг И. б. нинг

ўзининг ривожланишига таъсир кўрсатишини билишни ва ҳисобга олишни талаб қилади. Кишилар ҳаётининг бу икки томонини мутлақ қарама-қарши қилиб қўйиш, нима бирламчи ва нима иккиламчи, деган асосий масала доирасидаги жонзидир. Бу масала доирасидан ташқарида уларни бундай мутлақ қарама-қарши қилиб қўйиш маъносини йўқотади, аммо у ёки бошқа даврларда И. о. нинг роли ҳал қилувчи роль бўлиши мумкин ва ҳақиқатда шундай бўлмоқда, тўғри, ўшанда ҳам у пировард ҳисобда И. б. билан белгиланади ва унга боғлиқ бўлади. И. о. ва унинг хилма-хил формалари, улар нечоғлиқ И. б. га боғлиқ бўлмасин, нисбий мустақилликка эгадир. Бу нисбий мустақиллик шунда ифодаланадиги, жамият моддий ҳаётинидаги ўзгаришлар ҳеч қачон И. о. нинг маҳсулларини янгидан вужудга келтирмайди, чунки маънавий тасаввурлар — илмий, фалсафий, бадний ва бошқа идеялар — илгари тўпланган материалга боғлиқдир ва ўз тараққийетининг муайян ички логикасига бўйсунди. Бундан ташқари, моддий муносабатлардаги ўзгаришлар И. о. нинг бир онда бўладиган, автоматик ўзгаришларини юзага келтира олмайди, чунки кишиларнинг маънавий тасаввурига анчагина инерция кучи хосдир, бинобарин, фақат янги тасаввурлар билан эски тасаввурлар ўртасидаги кураш ўзгарган моддий ҳаётнинг, янги турмушнинг қатъий талабларидан юзага келадиган кучларнинг галабасига қонуниятли суратда олиб келади. И. б. ва и. о. ҳақидаги марксистик таълимот ғоят катта методологик аҳамиятга эга бўлиб, ижтимоий ҳаёт проблемаларини илмий равишда ўртага қўйишга ва амалий равишда ҳал этишга ёрдамлашади.

**ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ ФОРМАЦИЯ** — жамиятнинг тарихий тип бўлиб, бу тип муайян ишлаб чиқариш усулига асосланади ва инсониятнинг *ибtidoий жамоа тузумидан қўлдорлик тузуми, феодализм ва капитализм* орқали коммунистик формацияга қараб прогрессив ривожланиши-



нинг босқичи сифатида майдонга келади. «И.-и. ф.» тушунчасини биринчи марта марксизм ишлаб чиққан бўлиб, у тарихни материалистик тушунининг туб асосини ташкил этади. Бу тушунча, биринчидан, тарихнинг бир даврини иккинчи даврдан фарқ қилишга ва «умуман жамият» ҳақида муҳокама юргизиш ўрнига тарихий воқеаларни муайян формациялар доирасида тадқиқ қилишга имкон беради; иккинчидан, ишлаб чиқариш тараққиётининг бир хил босқичида турган турли мамлакатларнинг (мас., капиталистик Англия, Франция, АҚШ ва ҳ. к.) умумий ва муҳим белгиларини очиб бериш ва, демак, тадқиқотда такрорланишликнинг умумий илмий критериясидан фойдаланиш имкониятини беради (бу критерияни ижтимоий фанга татбиқ этишни субъективистлар инкор этадилар); учинчидан, жамиятни ижтимоий ҳодисаларнинг (онла, давлат, черков ва ҳ. к.) механик мажмуи деб, тарихий процессни эса турли факторлар (табиий шароитлар ва маориф, савдосотиқнинг ривожланиши ва даҳонинг туғилиши ва ҳ. к.) таъсирининг натижаси деб қаровчи эклектик назарияларга хилофан, «И.-и. ф.» тушунчаси инсоният жамиятини унинг тараққиётининг ҳар бир даврида бир бутун «социал организм» деб, яъни барча ижтимоий ҳодисаларни уларнинг узвий бирлигида ва *ишлаб чиқариш усули* асосида ўзaro таъсирида ўзига қамраб олувчи ягона «социал организм» деб қарашга имкон беради. Ниҳоят, тўртинчидан, бу тушунча айрим кишиларнинг интилиши ва ҳаракатларини катта-катта омма ва синфларнинг ҳаракатларидан иборат қилиб қўйишга имкон берадики, бу омма ва синфларнинг манфаатлари уларнинг айни формация ижтимоий муносабатлари системасида тутган ўрни билан белгиланади. Ҳар бир И.-и. ф. ўз пайдо бўлиши ва ривожланишининг алоҳида қонунарига эгадир. Шу билан бирга ҳар бир формацияда уларни жаҳон тарихининг ягона бир процессига боғловчи умумий қонуналар амал қилади. Бир

формациянинг иккинчиси билан алмашишини социал революция натижасида юзага келади. Капиталистик жамият — синфларнинг антагонизмига асосланган формацияларнинг охиригисидир. У билан инсониятнинг тарих олди даври тугалланади. Коммунистик формация биринчи марта тарихда инсониятнинг социал тенгсизликни тугатиш ва ишлаб чиқарувчи кучларнинг тезлаштирилган ривожини асосида чексиз тараққиётни учун шарт-шароит яратиб беради. Коммунистик формация инсониятнинг чинакам тарихини бошлайди.

**ИЖТИМОИЙ МУНОСАБАТЛАР**— кишилар ўртасидаги муносабатлар бўлиб, бу муносабатлар уларнинг биргаликдаги амалий ва маънавий *фаолияти* натижасида қарор топади; моддий ва идеологик муносабатларга бўлинади. Моддий неъматлар ишлаб чиқариш инсоният жамиятининг яшashi ва ривожланишининг асосини ташкил этади. Шу сабабли ҳамма И. м. дан энг муҳими ишлаб чиқариш, иқтисодий муносабатлардир. *Ишлаб чиқариш муносабатлари* ҳамма бошқа И. м. нинг — сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, диний ва ҳ. к. муносабатларнинг характерини белгилайди. Барча И. м. нинг ишлаб чиқариш муносабатларига боғлиқ эканлигини тушуниш биринчи марта жамият тарихий тараққиётининг қонуниятларини илмий равишда изохлашга имкон беради.

**ИЖТИМОИЙ ОНГ ФОРМАЛАРИ**— объектив олам ва ижтимоий борлиқнинг кишилар онгидаги инъикосининг турли формалари, бу формалар мазкур ижтимоий борлиқ асосида амалий фаолият жараёнида пайдо бўлади. Ижтимоий онг сиёсий идеология, ҳуқуқий онг, ахлоқ, дин, фан, санъат, философия формаларида мавжуд бўлади ва юз беради. Воқеликнинг кундалик онгдаги бевосита инъикосидан фарқ қилиб, И. о. ф. озми-кўпми системалаштирилган онг сифатида назарий тафаккур воситасида юзага келади. И. о. ф. объекти ва инъикос формасига, социал функ-

циялари ва тараққиёт қонуларининг ўзинга хос хусусиятларига қараб бир-бириндан фарқ қилади. И. о. ф. нинг жуда хилма-хиллиги объектив оламнинг ўзининг — табиат ва жамиятнинг сермазмунлиги ва хилма-хиллиги билан белгиланади. Турли И. о. ф. воқеликнинг турли соҳалари ва томонларининг акс эттиради (мас., сиёсий идеялар синфлар, миллатлар, давлатлар ўртасидаги муносабатларининг акс эттиради ҳамда синфлар ва социал группаларнинг амалий ишларида рўёбга чиқариладиган сиёсий программаларга асос бўлиб хизмат қилади; *фанда* табиат ва жамиятнинг конкрет қонуилари билиб олинади ва ҳ. к.). Онгини ҳар бир формаси ўзинга хос инъикос предметига эга бўлганлигидан алоҳида инъикос формаси билан ҳам характерланади (мас., илмий *тушунча*, ахлоқий *норма*, бадний *образ*, диний *ақида*). Лекин объектив оламнинг ранг-баранглиги ва мураккаблиги турли И. о. ф. нинг юз бериш имкониятини яратади, холос. Бу имконият эса конкрет ижтимоий эҳтиёж асосида рўёбга чиқарилади. Чунончи, фан тажриба ва эмпирик билимларнинг оддий жамгариллиши ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ривожланиши учун етарли бўлмай қолган вақтдагина пайдо бўлади; сиёсий ва ҳуқуқий қарашлар ва идеялар синфлар ва давлат пайдо бўлиши билан бирга ҳукмронлик ва нтоат қилиш ва ҳ. к. муносабатларини асослаш ва мустақкамлаш учун пайдо бўлади. Ҳар бир ижтимоий-иқтисодий формацияда онгининг барча формалари ўзаро боғлиқ бўлиб, умуман муайян жамиятнинг маънавий ҳаётини ташкил этади. Бирон хилдаги И. о. ф. ни вужудга келтирувчи ижтимоий эҳтиёжнинг ўзинга хос хусусияти мазкур формалар жамият ҳаётида ва тараққиётда ўйнайдиган конкрет тарихий ролни ҳам белгилайди. Коммунизм галаба қозонгач, сиёсий ва ҳуқуқий идеологияга эҳтиёж ҳам йўқолади, натижада улар барҳам топади. Аммо фан, санъат каби И. о. ф. раvнақ топади ва улар хилма-хил ижтимоий эҳтиёжларга хизмат қи-

либгина қолмасдан, балки шахеннинг маънавий қиёфасини шакллантириб, унинг ҳар томонлама камол топиши, актив ижодий фаолият кўрсатиши учун шарт-шароит бўлиб ҳам хизмат қилади.

### ИЖТИМОИЙ ТАРАҚҚИЁТДА ПРОГРЕСС ВА РЕГРЕСС

(лат. *progressus* — олга қараб ҳаракат қилиш; *regressus* — орқага кетиш) — умуман жамиятнинг ёки унинг айрим томонларининг ривожланишидаги қарама-қарши формалар бўлиб, бу формалар ё жамиятнинг юқорилаб бориш йўли билан илгариллаб ривожланишини, раvнақини, ёки ўз умрини тугатган эски формаларга қайтишини, турғунлик ва инқирозини билдиреди. Ижтимоий П. нинг мезони бўлиб аввало ишлаб чиқарувчи кучларнинг, иқтисодий тузумнинг, шуниингдек улар белгилаб берадиган устқурма тартиботларнинг ривожланиш даражаси, фан ва маданиятнинг ривожланиши ва тарқалиши, шахсининг камол топиши, ижтимоий эркинликнинг ўсиб бориш даражаси хизмат қилади. Тарихнинг айрим давларида айрим мамлакатларда жамият тараққиётини П. ёки Р. нуқтан назардан тавсифлаш учун сиёсий ҳаёт, маданият, маориф ва ҳ. к. формалар ўзининг инсоний мустақиллигига кўра энг муҳим аҳамият касб этиши мумкин; тўғри, шуниси ҳам борки, бу формалар иккиламчи, ҳосила нарсалар бўлиб, жамиятнинг иқтисодий тузуми билан белгиланади. Сиёсий факторлар тақозоси билан юзага келган ижтимоий Р. га фашистик диктаторлик идора усуллари (*фашизм*) ҳукм сурган (ёки ҳукм сураётган) мамлакатларнинг тарихи мисол бўлиши мумкин. Антагонистик ижтимоий-иқтисодий формацияларнинг ривожланиши ниҳоятда зидма-зиддир. Гарчи бу формациялар тарихнинг маълум давларида жамият П. нинг босқичи бўлиб хизмат қилсаларда, уларга ҳаммша Р. нинг хислатлари хосдир, бу хислатлар айни жамият инқирозга юз тутган даврда устун бўлиб қолади. Бироқ ўшанда ҳам Р. ялпи умумий бўлолмайди, чунки бутун инсо-

иният жамияти ривожланишининг асосий тенденцияси Р. эмас, балки П. дир, бу П. айти ҳолда янги жамият элементлари ва зарур шартларнинг пайдо бўлишида ҳам, ижтимоий ҳаётнинг айрим томонларининг ривожланишида ҳам ифодаланади. Чунончи, мае, империализм даврида буржуа жамиятининг ривожланиши умуман Р. ҳодисалари билан характерланса ҳамки, шунга қарамай, капитализм шароитида фан ва техниканинг кўп тармоқларининг ҳамда бир қанча бошқа ижтимоий ҳодисаларининг П. и. кўзга ташланади. Бироқ муайян жамиятнинг ҳаётлигига, унинг П. ёки Р. га қобиллигига баҳо бериш учун унинг жамият П. идан манфаатдор бўлган синфларга ва социал группаларга: ижтимоий тараққиёт қонуниятларини чуқурроқ: билиш ва улардан фойдаланишга ёрдам берадиган умумий ривожланиш тенденциясини аниқлаб, олиш зарур. Философияда ва социологияда «П.» ва «Р.» тушунчалари турлича талқин қилинади. Капитализмнинг прогрессив ривожланиш даврининг мутафаккирлари (*Вико, Гердер, Гегель* ва б.) П. ни эътироф этган ва уни рационал суратда асослаб беришга уринган эдилар. 19-асрнинг иккинчи ярмида бошланган капитализмнинг тушқулик даври учун тарихга асосан икки хил қараш характерлидир: у ҳам бўлса *Қант* асос солган позитивистик қараш ва тарихий-маданий қарашдир. (бу қарашга рус славянофил олми Н. Я. Данилевский асос солган; Ж. Тойнби, П. А. Сорокин ва б. унинг тарафдорларидирлар). Позитивистларнинг концепциясига кўра, тарих илмий равишда аниқланган фактларни эмпирик тасвирлашдан иборат бўлиши, бунда умуман тарихнинг моҳиятига қирилмаслиги ҳамда П. ва р. ҳодисаларини тушунишга уринишлар бўлмаслиги керак. Маданий-тарихий концепция айрим маданиятлар ёки цивилизацияларни тадқиқ этишни тарихда П. ва р. ни ўрганишининг энг муҳим усули деб ҳисоблайди. Бу концепция инсоният тарихини ўзининг П. ва р. давлари-

га эга бўлган маданиятлар ёки цивилизациялар мустақил «типлари»нинг алмашинувидан иборат деб қарайди. Тойнби ва Сорокиннинг фикрича, фақат ҳозирги замонда, маданиятлар аро алоқаларини кенгайтиши (интермаданий коммуникациялар) туфайли, турли маданиятларнинг ўзаро таъсири кучайган. Шу сабабли П. ни эндиликда: турли цивилизацияларнинг ягона умуминсон маданияти томонига янада интеграция қилиши деб тушуниш мумкин. Бироқ бу интеграция, Тойнбининг нуқтан назарича, Ғарбнинг капиталистик маданияти асосида амалга оширилмоғи лозим. Баъзи буржуа психология назариялари тарих ҳодисаларини субъектив факторлар билан, мас., у ёки бошқа «тарихий» шахсларнинг алоҳида хусусиятлари билан изоҳлашга уринмоқдалар. Марксизм-ленинизм П. ва р. ни илмий равишда изоҳлаб берди. П. ҳеч қандай Р. инг қайталанишлари бўлмаган илгарилаб, ривожланиб бориш сифатида фақат иоантогонистик, коммунистик жамиятда юз бериши мумкин.

**ИЖТИМОИЙ ШАРТНОМА НАЗАРИЯСИ** — давлат ва ҳуқуқнинг одамлар орасида онгли равишда тузилган шартнома натижасида пайдо бўлганлиги ҳақидаги идеалистик таълимот. Бу назариянинг тарафдорлари нуқтан назарича, жамият ва давлатдан бурун тўла анархия бўлиб, «ҳамма ҳаммага қарши» уруш қилган» ёки, баъзи қарашларга кўра, роҳат-фароғат эркинлиги бўлган. Кишилар гўё узоқ вақт яшаб келган «табiiий ҳолат»нинг умумий хусусияти чекланмаган шахсий эркинликдир. Кишилар ўз хавфсизлигини, хусусий мулкни ва бошқа шахсий ҳуқуқларини таъминлаш учун давлат фойдасига бу эркинликдан воз кечишга онгли суратда қарор қилганлар. Давлатнинг шартнома асосида келиб чиққанлиги ҳақидаги дастлабки тасаввурлар қадим замондаёқ пайдо бўлган (эраминздан олдинги 5-асрдаги хитой философи Мети, *софистлар, Сократ, Эпикур*). И. ш. и. 17—18-асрларда буржуазиянинг феодализмга ва аб-

солют монархияга қарши курашн муносабати билан кенг авж олган формага кирди (*Гоббс, Гассенди, Спиноза, Локк, Руссо* ва б.). Бу назария буржуазиянинг сиёсий ҳукмронликка бўлган даъволарини идеологик асослаш бўлди. И. ш. н.нинг буржуача маҳдудлиги бошлича хусусий мулкнинг «табiiий» ҳуқуқи абадийлигини тасдиқлашда ва, шундай қилиб, кишиларнинг иқтисодий тенгсизлигини оқлаб кўрсатишда ифодаланди. И. ш. н. га Россиядаги (*Радищев*), АҚШдаги (*Жефферсон*) ва бошқа мамлакатлардаги маърифатчилик фикрининг вакиллари ҳам қўшилдилар.

**ИЗОМОРФИЗМ ВА ГОМОМОРФИЗМ** (грек. *isos* — бир, хил, *homoios* — ўхшаш, *morphē* — форма) — объектларнинг *структуралари* ўртасидаги мувофиқликни тавсифловчи тушунчалар. Таркибдаги элементларнинг табиатидан қатъий назар олиб қараладиган икки система бир-бирига изоморф системалар бўлиши учун биринчи системанинг ҳар бир элементига иккинчи системанинг атиги биргина элементи мувофиқ келиши ва бир системадаги ҳар бир операцияга (алоқага) иккинчи системадаги операция (алоқа) мувофиқ келиши шартдир ва аксинча. Ана шундай ўзаро бир қимматли мувофиқлик И. деб аталади. Тўлиқ И. фақат абстракт, идеаллаштирилган объектлар ўртасида бўлиши мумкин, мае., геометрик фигура билан унинг формула шаклидаги аналитик ифодаси ўртасидаги мувофиқлик. И. таққосланадиган объектларнинг ҳаммаси билан эмас, балки фақат билувчилик ҳаракатнда қайд қилинган баъзи хоссалари ва муносабатлари билан боғлиқ бўлиб, бу объектлар ўзининг бошқа муносабатлари ва хоссаларида фарқ қилишлари мумкин. Г. тушунчаси И.нинг умумлашмасидир, бунда мувофиқлик фақат бир томонга нисбатан бир қимматли бўлади. Шу сабабли асли нухсанинг гомоморф образи унинг структурасининг нотўлиқ, тахминий тасвирдир. Мас., карта билан жой ўртасидаги, ёзилган овоз билан

унинг асли, яъни ҳаво муҳитининг товуш тебранишлари ўртасидаги муносабат ана шундай. И. ва г. тушунчалари *математик логика* ва *кибернетикада*, физика, химияда ва билимнинг бошқа соҳаларида кенг татбиқ этилмоқда. И. ва г. «модель» (*Моделлаштириш*), «сигнал», «образ» (*Иньикос, Идеавийлик*) тушунчалари билан маҳкам боғлиқдир. Объектларни структура тушунчасининг муайян тарзда ташкил топган системалари деб қарашнинг илмий қараш бўлиб қолганлиги туфайли, И. Г. ҳам, мувофиқликнинг ўхшашлари ва б. турлари сингари, муҳим гипотетик аҳамиятга эга бўлган умумий илмий қараш бўлиб қолди.

**ИЗОҲ** — илмий тадқиқотнинг энг муҳим функцияси (ва шунга мувофиқ бу тадқиқотнинг мазкур функция бажариладиган босқичи) бўлиб, унинг вазифаси ўрганиладиган объектнинг *моҳиятини* очиб беришдан иборат. Тадқиқотчининг реал практикасида И. изоҳланувчи объект муайян *қонуна* (қонуларга) бўйсуниниши кўрсатиш йўли билан амалга оширилади. И. атрибутли, субстанционал, генетик (жумладан, сабабли), контрагентик (жумладан, функционал), структур ва ҳ. к. бўлиши мумкин. Уз механизмига кўра, И. ўз қонуни орқали бериладиган И. га ва *моделлаштириш* ёрдами билан бериладиган И. га бўлинади. И. *тасвир* билан маҳкам боғлиқ бўлиб, одатда, унга асосланади ва, ўз навбатида, *илмий башорат* учун базани ташкил этади.

**ИККИ ТОМОНЛАМА ҲАҚИҚАТ** (ёки қўшалоқ ҳақиқат) — бу термин философия ва илоҳиёт ҳақиқатларининг бир-биридан мустақиллиги ва улар ўртасида объектв. зиддиятнинг бўлиши мумкинлиги туғрисидаги таълимотни ифодалайди; бу таъли-

мот ўрта аср даврида пайдо бўлган, фанни дин бўғовларидан халос қилишга қаратилган эди. Бу таълимот *араб философияси*да энг яққол ифодасини топган. Чунончи, *Ибн Рушд*, философияда илоҳиёт учун мақбул бўлмайдиган ҳақиқатлар бор ва, аксинча, деб ҳисобларди. Бу таълимотни *аверроизм*, *номинализм* вакиллари (*Дунс Скотт*, *Уильям Оккам*), Уйғонш даврида — Пьетро *Помпонацци* ва б. ривожлантирдилар.

**ИККИЛАМЧИ СИФАТЛАР** — қ.

*Бирламчи* ва *иккиламчи сифатлар*.

**ИЛЛЮЗИЯЛАР** (лат. *illusio* — алдам, янглишиш) — воқеликни бузуқ тарзда идрок қилиш. И. нинг икки типни фарқ қилиб қаралади. Улардан баъзилари ғайри оддий ташқи шаронддан вужудга келади ва шу шарондта объектлар идрок қилинади: бунда физиологик механизмлар нормал суратда ишлайди. Бошқалари эса идрок қилиш процессида қатнашувчи физиологик механизмларнинг патологик ишлашига боғлиқ бўлади. Идеалистик философиянинг вакиллари И. дан бизнинг идрокларимиз объектив оламга ноадекватлигини исбот қилиш учун далил сифатида фойдаланадилар. Лекин биз И. ни ҳодисаларнинг махус туркуми сифатида ажратиб, уларни адекват идрокларга қарама-қарши қўя олишимиз фактнинг ўзиёқ агностик «хулосалар»нинг нотўғрилигидан далолат беради. И. га қарама-қарши ўлароқ, ташқи объектлар йўқ бўлганда юзага келадиган галлюцинацияларни И. дан фарқ қилиб қарамоқ керак.

**ИЛМИЙ БАШОРАТ** — бу илмий олдиндан кўриш назарий ва экспериментал маълумотларни умумлаштиришга ва тараққиёт объектив қонуинларини ҳисобга олишга асосланади; табиат ва жамиятнинг ҳали кузатилмаган ёки ҳали тажрибада аниқланмаган ҳодисаларини олдиндан айтиш. И. б. икки хил бўлиши мумкин: 1) номаълум, тажрибада қайд этилмаган ва лекин мавжуд бўлган ҳодисалар хусусида (мас., антизарраларнинг, янги химиявий

элементларнинг, қазилма конлар жойининг олдиндан айтилиши ва ҳ. к.); 2) муайян шарт-шароит бўлган тақдирда келажакда эндигина пайдо бўлиши лозим бўлган ҳодисалар хусусида (мас., капитализмнинг ҳалок бўлиши ва коммунистик формациянинг ғалаба қилиши муқаррарлиги ҳақида Маркс ва Энгельснинг олдиндан айтган фикрлари, В. И. Лениннинг социализмни дастлаб алоҳида бир мамлакатда қўриш мумкинлиги ҳақидаги хулосаси, КПСС Программасининг келажакдаги коммунистик тузумнинг асосий белгилари ҳақидаги қондаларни). И. б. ҳамisha табиат ва жамиятнинг библи олинган қонунларини номаълум бўлган ва ҳали юзага келмаган ҳодисалари соҳасига жорий этилишига асосланадиги, айни қонунлар бу соҳада ўз кучини сақлаб қолиши лозим. И. б. да муқаррар равишда эҳтимолий фаразларнинг ҳам, айниқса келажакдаги воқеалар ва уларнинг мударатлари хусусида эҳтимолий фаразларнинг ҳам элементлари бўлади. Бунинг сабаби шуки, тараққиёт процессида илгари мавжуд бўлмаган сифат жиҳатдан янги сабабий боғланишлар ва имкониятлар пайдо бўлади, жамиятга татбиқан эса, бу нарса унинг ривожланиш процессининг алоҳида мураккаблигидан келиб чиқади, бу мураккаблик шу билан боғлиқки, жамиятда онгга, индивидуал характерга ва ш. к. ларга эга бўлган истеъодли кишилар иш кўради, бу эса кутилмаган вазиятларнинг пайдо бўлишига олиб келади. И. б. нинг тўғрилигининг мезони ҳамisha практикадир. Воқеликнинг объектив қонуиниятларини инкор қилиш (агностицизм, скептицизм) И. б. ни инкор қилишга олиб келади, бу эса муқаррар равишда ижтимоий тараққиётнинг идеалистик назариялари билан боғлиқдир. Аксинча, И. б. ни эътироф қилиш тарихни материалистик тушунишга асослангандир.

**ИЛМИЙ КОММУНИЗМ** — *марксизм-ленинизмнинг* уч таркибий қисмидан бири бўлиб, бу қисм капитализмни тугатишга ва социалистик

жамият, сўнгра эса коммунистик жамият қуришга қаратилган социал ҳаракатни ўрганди. Барча эзилганларни ва эксплуатация қилинувчиларни ўз атрофида бирлаштирувчи, бутун прогрессив инсониятнинг меҳр-муҳаббатини қозонувчи ишчилар синфи антикапиталистик ҳаракатнинг ҳаракатлантирувчи кучи ва раҳбари бўлиб майдонга чиқётганлиги сабабли, И. к. нинг асосий масаласи — пролетариатнинг оламшумул-тарихий вазифаси тўғрисидаги масаладан иборат. Бу қонда социалистик жамият қуриш қуроллари бўлган пролетар, социалистик революция ва пролетариат диктатураси назариясида конкретлаштирилмоқда. Шундай қилиб, И. к. кишини киши томонидан эксплуатация қилишни тугатишнинг ва жамиятнинг капитализм зиддиятлари нималигини билмайдиган ва утолик социализм вакиллари орзу қилган янги тузумни жорий қилишнинг фанга асосланган реал йўлини кўрсатмоқда. Маркесча-ленинча фаннинг таркибий қисми бўлган И. к. унинг бошқа икки таркибий қисмининг — диалектик ва тарихий материализм философияси ҳамда сиёсий иқтисоднинг ҳулосаларига таянади. Синфий кураш назарияси ва қўшимча қиймат назарияси И. к. учун айниқса катта аҳамиятга эгадир. Ўз навбатида, И. к. ҳам назарий фикр олдинга жамиятнинг қайта қуришнинг амалий проблемаларини кўяр экан, диалектик тафаккур методини ривожлантиришга, тарихий ва социал қонуниятларни очишга, иқтисодий фанин, шу жумладан социализм сиёсий иқтисодини янада ишлаб чиқишга ундайди. Дунёқараш ва сиёсий идеология сифатида И. к. пролетариатнинг, яъни зиммасига жамиятнинг қайта қуриш вазифаси юкланган синфининг манфаатларини ифодалайди.

У озодлик ҳаракати практикаси билан маҳкам боғлиқдир. Шу сабабли умуман марксистик таълимот ҳақида Маркес айтган фикрни, яъни назария умумий тарзда олинган революцион ишчилар ҳаракатининг

тажрибасидир, деган фикрни И. к. га тўла-тўқис татбиқ этиш мумкин. Шу билан бирга И. к. фақат пролетариат синфий кураши, социалистик революция ва пролетар диктатураси тажрибасини эмас, балки оммавий демократик ҳаракатларнинг, буржуа-демократик ва миллий-озодлик революцияларининг тажрибасини ҳам умумлаштирмоқда. Утолик социализмга қарама-қарши ўлароқ, И. к. янги жамият тузумини ўз ичига оладиган формаларни ўллаб чиқармайди, бу формаларни ўзбошимчалик билан тўқмайди. У кенг халқ оммаси ижоди билан яратиладиган янгиликни ҳаётдан, социалистик ва коммунистик қурилиш практикасида топади, коммунизмнинг бу навбодларининг назарий ва амалий аҳамиятини кўрсатади ва уларнинг тезлик билан ривожланишига ва кенг ёйилишига кўмаклашади. Халқаро коммунистик ва ишчилар ҳаракати тажрибасини, СССРдаги ва бошқа социалистик мамлакатлардаги социалистик ва коммунистик қурилиш практикасини умумлаштириш асосида И. к. капитализмдан коммунизмга ўтиш йўлига кирган ҳар бир мамлакат учун шарт бўлган умумий қонуниятларни ифодалаб бермоқда (*Социализм ва коммунизм*). Амалий фаолиятда олдинда турган вазифаларни ҳал этишнинг хилма-хил усуллари ва воситалари билан, ҳар бир айрим мамлакатнинг конкрет шароитлари ва хусусиятларини ҳисобга олиш билан, янги формалар ва методларни қидириб топиш билан бирга қўшиб олиб бориладиган бу қонуниятларга амал қилиш амалий муваффақиятга кўмаклашибгина қолмасдан, балки шу билан бирга И. к. назариясини янада ривожлантириш ва бойитиш учун қулай шарт-шароит ҳам яратиб беради.

**ИЛМИЙ СОЦИАЛИЗМ** — қ. *Илмий коммунизм*.

**ИЛМИЙ-ТЕХНИКА РЕВОЛЮЦИЯСИ** — ҳозирги замон ишлаб чиқарувчи кучлар системасида юз бераётган туб, сифат ўзгариши бўлиб, бу ўзгариш мазкур системанинг ҳамма

компонентларини, технологик муносабатларнинг ҳамма томонларини қамраб олади ва аввало шу билан характерланадигани, техника ўз тараққиётининг янги босқичига — *автоматлаштириш* босқичига киради, автоматлаштириш эса И.-т. р. нинг бош йўналишидир. Ишчи техника процессида бевосита қатнашишга, техника, машина функцияларини бажаришга мажбур бўлган машинали ишлаб чиқариш автоматлаштирилган ишлаб чиқаришга ўрин бўлгани бера бошлайди ва бунда меҳнат предмети ишчининг бевосита иштирокисиз ҳаракат қиладиган техника системаси томонидан буткул ишлана беради. Ривожланган автоматлаштириш формаларида автоматик линиялар системасига кибернетик аппаратура қўшимча қилиб берилди ва бу аппаратура ҳисоблаб ечиш, назорат қилиш, бошқариш функцияларини бажаради. Кибернетик техника фақат моддий ишлаб чиқаришга эмас, балки бошқариш фаолиятига, хизмат кўрсатиш соҳасига, фанга, таълимга ҳам жорий этилади. И.-т. р. давомида ишлаб чиқаришнинг технологик методлари ҳам ўзгаради. Меҳнат предметини ишлаганинг моддий ишлаб чиқаришда ўстунлик мавқеини эгаллаб келган механик технологияни самаралироқ методлар суриб чиқара бошлайди, бу методлар билан ишлашда предметнинг шунчаки формасининга ўзгариб қолмасдан, балки модданинг молекуляр ва атом структураси ҳам ўзгаради, у ўзгариб кўрсатилган хоссаларга молик янги моддага айланади. Синтетик материаллар ишлаб чиқаришнинг химиявий технологияси, атом энергияси ҳосил қилиш методлари, плазмахимик процесслардан, лазерлардан, юқори ва паст температураларнинг ёпиқ технологиясидан фойдаланиш, қишлоқ хўжалигида, енгил саноатда, медицинада қўлланиладиган биохимик ва биофизик таъсир кўрсатиш методлари ана шундай. Технологиянинг ўзгаришига мувофиқ суратда материаллар, хом ашё ҳам ўзгаради, сунъий материаллар тобора кенгроқ татбиқ этилади.

ган бўлади, электроэнергиянинг ишлаб чиқариш истеъмоли кескин суратда ошади. Жамият ишлаб чиқарувчи кучларининг тубдан ўзгаришини белгилловчи бу процессларнинг ҳаммаси ҳозирги замон *фан* эришган ютуқлар асосида, фан билан техниканинг, фан билан моддий ишлаб чиқаришнинг қўшилиб қатнашиб кетиши асосида содир бўлмоқда. Ҳозирги замон шароитида, айниқса социализм даврида, бу процесс ҳар томонлама йўл билан бормоқда, чунки фан бевосита ишлаб чиқарувчи кучга айланиб, фақат техникада эмас, балки моддий неъматларни ишлаб чиқарувчиларнинг ўзида ҳам мужассамлашмоқда, уларнинг маданий-техника савиясини оширмоқда, уларнинг интеллектини ва ижодий қобилиятларини ривожлантирмоқда. И.-т. р. авж олиб бораётган шароитда ишлаб чиқаришга энди айрим «авангард» фанлар эмас, балки тадқиқотларнинг тобора кенгроқ fronti таъсир кўрсатмоқда. Бунга фақат табиий фанлар эмас, балки ижтимоий фанлар ҳам, мас., ишлаб чиқариш экономикаси ва унинг ташкил этилиши, меҳнатнинг илмий ташкил этилиши, жамиятнинг бошқаришнинг илмий принципларини ишлаб чиқиш, конкрет-социологик тадқиқотлар, *социал психология*, ишлаб чиқариш эстетикаси, социал ва илмий-техника тараққиётни прогнозлаштириш ҳам киради. И.-т. р. нинг социал моҳияти — ишлаб чиқаришда одамнинг ўрни ва ролининг ўзгаришидан иборат. Автоматлаштиришнинг жорий этилиши принцип жиҳатдан бу ролин камситиш у ёқда турсин, балки, аксинча, уни кескин суратда оширади, чунки одам механика, техника функцияларини бажаришдан озод бўлиб, мазмунлироқ ижодий меҳнат билан шугулланиш имкониятига эга бўлади. Одам билан техника ўртасида функцияларнинг қайта тақсимланишининг натижаси сифатида меҳнат мазмунини, кадрларнинг профессионал структурасини, меҳнаткашларнинг маданий-техника савиясини ўзгартиш зарурати пайдо бўлади. Меҳнат унумдорлигининг

Ўсиши таъсири остида моддий ишлаб чиқаришда банд бўлганларнинг ишбий проценти қисқаради ва шунга мувофиқ ишлаб чиқаришдан ташқари соҳадаги фаолият, айниқса илмий фаолият, билим олиш ва медицина хизмати кўрсатиш ривожланади. Капитализм шаронтида И.-т. р. нинг бу талаблари антагонистик ижтимоий муносабатлар натижасида издан чиқади. Чунончи, кадрларнинг профессионал структурасидаги ўзгаришлар шунга олиб борадики, традицион касбларнинг вакиллари кўчага чиқариб ташланади. Янги технологиянинг татбиқ этилиши ишчини «сиқиб сувини олиш» системасини кучайтиради. Ишлаб чиқаришдан ташқари фаолият, аввало, фаолиятнинг «пазарит» турлари (реклама, биржа, маъмурий-бюрократик ва полиция аппарати) ҳисобга ўсади. Социализм шаронтида, КПСС XXIV съездида таъкидлаб ўтилганидек, И.-т. р. ютуқларини социалистик хўжалик системаси афзалликларни билан узвий равишда бирга қўшиб амалга оширилаётган фан ва техника тараққиёти коммунизмнинг *моддий-техника базасини* қўришнинг асосий йўли ва вазитасидир. Социализм шаронтида И.-т. р. нинг муваффақият билан авж олиши муҳим социал-сиёсий вазифаларни ҳал этишга, капитализм билан иқтисодий мусобақада социализмнинг ғалаба қозонишига ёрдамлашмоқда.

**ИЛҲОМ** — илҳомланиш, руҳланиш—нисоннинг ижодий фаолиятнинг турли хиллари учун айниқса хушнуд ҳолати. Пушкин сўзлари билан айтганда «илҳом поэзияда керак бўлгани сингари, геометрияда ҳам керакдир». И. нисоннинг барча маънавий кучлари ижод объектда батамом тўпланганлигини, ҳиссий, руҳий кўтаринкиликни (ижод қувончини, ижодий тугъилиш, эҳтиросни) билдиради, бунинг натижасида меҳнат гоят сермахсул бўлади. И. ни идеалистларча «илоҳий жазава», мистик интуиция ва тўсатдан руҳланиш (*Платон, Шеллинг, Э. Гартман, З. Фрейд, Г. Рид* ва б.) деб тушунишга қарама-қарши ўлароқ, материализм И. нинг қандай

бўлмасни гайри табиий характери борлигини инкор этади, уни ижоднинг ижтимоий ва индивидуал стимуллари ҳамда меҳнат процессининг ўзининг тақозоси билан юз берадиган психик ҳолат деб қарайди. М. Горький, И. муваффақиятли иш процессидаёқ унинг натижаси сифатида, ундан лаззатланиш туйғуси сифатида юз беради, деган эди.

**ИМКОНИЯТ ВА ВОҚЕЛИК** — категориялар бўлиб, бу категорияларда объектив оламнинг диалектик тараққиёти, предметларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишининг турли паллалари ва босқичлари акс эттирилган. И. тараққиётнинг мавжуд ҳодисаларда жо бўлган объектив тенденциясини, объектнинг (предмет, ҳодисанинг) пайдо бўлиши учун шарт-шаронт борлигини ёки ҳеч бўлмаганда, объектнинг пайдо бўлиши учун бундай шаронт йўқлигини ифодалайди. Бирон И. нинг рўёбга чиққанлиги натижаси сифатида мавжуд бўлган ҳар қандай объект (предмет, ҳолат, вазият) В. деб аталади. И. билан В. нинг ўзаро алоқадорлиги ва бир-бирга ўтиб туриши *детерминизм* принципига асосланган. Реал ва абстракт И. ни фарқ қилиб қарайдилар. Абстракт (ёки формал) И. бирон-бир ҳодисани юзага чиқарадиган бирор хилдаги шарт-шаронт ҳақиқатда йўқлигини ифодалайди. У яна бирон нарса томон интилаётган ва лекин ҳали ривожланиб етилмаган тенденцияни ҳам ифодалаш мумкин. Реал И. унинг рўёбга чиқиши учун зарур шарт-шаронт мавжудлигини билдиради. Аммо абстракт И. маълум шаронтида реал И. га айланиши мумкин ва аксинча. Абстракт—ва—реал И. лар ўртасидаги миқдор муносабати ҳодисаларнинг эҳтимоллик даражасида ифодаланиши мумкин (*Эҳтимолликлар назарияси*). Бирон-бир ҳодисанинг И. и. ўз-ўзича қарама-қарши ҳодиса И. нини ёки унинг пайдо бўлмаслиқ И. нини истисно қилмайди. Реал И. ларни ҳисобга олиш, улардан баъзиларни В. га айлантириш учун фаолият кўрсатиш, ноқулай И. ларнинг пайдо бўлиш хавфини



бартараф қилиш инсоннинг энг муҳим амалий вазифасидир. И. ни назарий анализ қилиш, жумладан унинг зарурият ва тасодиф билан ўзаро муносабатини ҳисобга олиш худди ана шундай фаолият кўрсатишни назарда тутди. Муайян ҳодисанинг мавжуд бўлиши учун керакли шарт-шаронглarning тўла комплекси стихияли суратда пайдо бўлган ёки онгли равишда тайёрланган тақдирда И. В. га айланади. Худди шунинг учун ҳам шарт-шаронглар қанчалик кўпроқ бўлса ва улар қанчалик муҳимроқ бўлса, И. шунчалик реалроқ бўлади. Чунончи, товар ишлаб чиқариш шаронтида иқтисодий кризисларнинг пайдо бўлиши И. н. товар айирбошлаш ишларидаёқ мавжуд бўлади. Лекин бу И. нинг В. га айланиши учун шаронглар ва муносабатларнинг бутун бир йиғиндиси керак бўладики, оддий товар ишлаб чиқариш соҳасида бундай ҳол ҳали мавжуд бўлмайди. Бундай шаронт ва муносабатлар фақат ривожланган капиталистик жамиятда пайдо бўлади, чунки унда ишлаб чиқариш кризислари ёки тушкунлиги зарурат бўлиб қолади. Инсон амалий фаолияти давомида табиатнинг муайян материалларини ва кучларини комбинациялаштирган ҳолда ўзи истаган ҳодисаларни (бундай ҳодиса учун тўла шарт-шаронт комплексини яратгач) ҳақиқатда юзага чиқариши ва ўзи истамаган ҳодисаларни (уларнинг сабабини бартараф қилгач) йўқ қилиши мумкин. Албатта, бундай фаолият мутлақ эмасдир — у объектив олам қонунилари билан чекланган бўлиб, бу қонуларга мувофиқ ривожланиб боради. Ижтимоий ҳаётда кишиларнинг амалий фаолияти туфайли И. В. га айланади. Мас., коммунистик партия раҳбарлик қилаётган халқнинг онгли фаолиятсиз коммунистик жамият қуриш мумкин эмас, лекин бу фаолият ижтимоий тараққиётнинг объектив қонунарига мувофиқ амалга оширилмоғи лозим. Философия тарихида Маркс ва Энгельсдан илгари *Аристотель* ва *Гегель* И. билан В. му-

носабатини энг чуқур анализ қилиб берганлар.

**ИММАНЕНТЛИҚ** — анъанавий ақл югуртириш философиясининг ва ҳозирги замон идеалистик мактабларининг марказий тушунчаларидан бири. «И.» термини ўз мазмунини маъносига кўра, Аристотелга бориб тақалади; у ўзининг айнан маъносига биринчи марта ўрта аср схоластикасида татиқ этила бошлади. И. нинг ҳозирги замондаги тушунчасини Кант киритган эди. *Трансцендентликдан* фарқли ўлароқ И. бирор нарсаннинг ўз-ўзида бўлишини билдиради. И. танқид идеяни ёки идеялар системасини танқид қилишдан иборат бўлиб, бу танқид мазкур идея ёки системанинг ўз асосларидан келиб чиқади; философиянинг И.— философияни процесс сифатида идеалистик қараб чиқшадан иборатдир, бу процесс нуқул ўз қонунилари билан белгиланади ва экономика, синфий кураш, ижтимоий онг формаларининг фалсафий фикрнинг эволюциясига таъсирини истисно қилади.

**ИМПЕРИАЛИЗМ** (лат. *imperiūm* — ҳокимият, ҳукмронлик) — монополистик капитализм, капитализмнинг энг юқори ва энг сўнги босқичи, социалистик революция арафаси. И. нинг илмий назариясини В. И. Ленин ишлаб чиқиб, 19—20-асрларнинг чегарасида капиталистик ишлаб чиқариш усули бир қанча янги муҳим хусусиятлар касб этганлигини аниқлаб берди: ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши соҳасида — ишлаб чиқаришни концентрациялаштиришнинг юқори даражасига эришилди ва бу даража капиталистик монополияларнинг тузилишига яқинлаштириб қўйди; ишлаб чиқариш муносабатлари соҳасида — мазкур монополияларнинг ҳукмронлиги ўрнатилди. В. И. Лениннинг тавсифига кўра, «ҳукмронлик ва у билан боғлиқ бўлган зўравонлик муносабатлари» (27-т., 323-б.), яъни монополиялар томонидан капитализмнинг иқтисодий муносабатларига киритилган муносабатлар унинг шёсий устқурмасида буржуа демократиясидан реак-

цияга қараб ва ҳатто фашистлар идора усулини ўрнатишга қадар бурилишни юзага келтирди. Ана шуларнинг ҳаммаси В. И. Ленинга капитализм тараққиётининг алоҳида — импералистик босқичига кирганлиги ҳақида бундай хулоса чиқаришга имкон берди: «Имперализм — шундай бир босқичдаги капитализмдирки, бу босқичда монополиялар ва молния капиталининг ҳукмронлиги вужудга келган, капитални четга чиқариш гоят катта аҳамият касб этган, халқро трестлар ўртасида дунёни бўлиш бошланган ва энг йирик капиталистик мамлакатлар томонидан бутун ер юзи территориясини бўлиб олиш тамомланган бўлади» (27-т., 337-б.). Ҳозирги замон капитализмининг умумий ва асосий қонуни бўлган экономикани монополиялаштириш И.нинг тарихий ўрнини олдиндан белгилаб қўяди: И.— ўз тараққиётининг энг юқори ва энг сўнгги босқичидир, у чириб-ириб бораётган, паразит ва ўлиб бораётган капитализмдир. Экономикани монополиялаштириш бу босқичда капитализмининг барча иқтисодий қонуналарининг, шу жумладан капиталистик мамлакатлар иқтисодий ва сиёсий тараққиётининг нотекислиги қонунининг ўзига хос бир тарзда амал қилишини тақозо этади. Бу нотекислик кескин кучайиб, сакрашмон, конфликтли характер касб этади, бу эса дунёни импералистик давлатлар ўртасида бўлиб олиш тугалланган шаронгда жаҳон урушларини келтириб чиқаради. Агрессив, босқинчилик характери импералистик мамлакатларнинг ташқи сиёсатига хос хусусиятдир, бу хусусият монополияларнинг жаҳонга ҳукмронлик ўрнатишга интилишини акс эттиради. Мамлакат ичкарасида бундай сиёсат экономикани ҳарбийлаштириш билан бирга олиб борилади, бу эса И.нинг паразитлик характерини энг яққол кўрсатади. Монополияларнинг ҳукмронлиги муқаррар равишда жамият ишлаб чиқарувчи кучларининг ривожига тўсқинлик қилиш тенденциясини тугдиради, аммо бу ҳол айрим даврлар

да ишлаб чиқаришни нисбатан тез ўсиб боришини нисбатан қилмайди. Монополиялаштириш ишлаб чиқаришни тобора кўпроқ умумлаштиришга, бу билан эса синфий антагонизмларнинг тобора кўпроқ кескинлашувига олиб боради ва натижада социализмининг ғалабаси учун объектив шарт-шароит вужудга келтиради. Улуғ Октябрь социалистик революцияси *капитализмининг умумий кризисига* — капиталистик ишлаб чиқариш усули ўрнини социалистик ишлаб чиқариш усули эгаллашининг тарихий процессига асос солди. *Жаҳон социализм системасининг* барпо бўлиши ва мустамлакачилик сиёсий системасининг емирилиши бу кризиснинг янада чуқурлашиб бораётганлигини билдиради. Социализм билан қарама-қарши курашни шаронтида капитал мамлакатларининг ҳукмрон доиралари синфий курашнинг кучайиб олмави революцион ҳаракатга айланиб кетишидан ўлгудек қўрқадилар. Монополиялар ўз позицияларини мустақамлаш учун, ишлаб чиқаришни ривожлантиришининг самарадорлиги ва суръатларини ошириш учун, меҳнаткашларни эксплуатация қилишни кучайтириш учун илмий-техника тараққиётни ютуқларидан, капиталистик монополиялар ва буржуа давлати кучларини бир бутун механизмга бирлаштираётган *давлат-монополистик капитализмдан*, шунингдек давлатларро хўжалик интеграциясидан кенг фойдаланмоқдалар. Аммо капиталистик экономикани давлатлаштириш ҳам капитализмининг асосий зиддиятини ҳал қилишга қодир эмасдир, балки у фақат бу зиддиятнинг ҳаракати ва кескинлашувининг ўзига хос формасидир, холос. «Социализм,— дейилади КПСС XXIV съезди резолюциясида,— дунёнинг анчагина қисмида мустақам барқарор бўлган ва муттасил ривожланиб бораётган, капиталистик давлатлар ичда жамиятнинг революцион йўл билан қайта қуришни ёқлаб чиқаётган кучлар ўсиб бораётган, миллий озодлик учун кураш кўп мамлакатларда кучайиб, эксплуатация ва

зулмининг бутун тузумига қарши курашга айланаётган ҳозирги даврда империализмининг тарихий истиқболи йўқлиги яна кўпроқ яққол кўринмоқда».

**ИМПЛИКАЦИЯ** (лат. *implico* — маҳкам боғлайман) — мантиқий операция бўлиб, бу операция «агар... у вақтда» боғловчисига мувофиқ келадиган мантиқий боғловчи воситаси ила икки мулоҳазадан мураккаб мулоҳаза тузади. Импликатив мулоҳазада антецедент, яъни «агар» сўзи бошда келадиган мулоҳаза билан консеквентни, яъни «у вақтда» сўздан кейини келадиган мулоҳазани бир-биридан фарқ қилиб қарайдилар. Классик математик логикада моддий И. тушунчаси асос қилиб олинади ва бу И. чинликнинг функцияси воситаси билан белгиланади: И. антецедент чин бўлиб, консеквент ёлгон бўлган тақдирдагина ёлгон бўлади ва қолган ҳамма ҳолларда чин бўлиб чиқади.

**ИНВARIANTЛИК** — координатлар ва замон муайян ўзгартirilган ҳолларда миқдорлар, тенгламалар, қонуларнинг ўзгармасдан, сақланиб қолиш хоссаси. Мас., классик механикадаги ҳаракат қонулини Галилейнинг макон-замон ўзгартiriшларига нисбатан инвариантдирлар; *нисбият назариясида*ги ҳаракат қонулини Лоренц ўзгартiriшларида инвариантдирлар; «элементар» зарралар назарияларида макон-замоннинг дискрет табиати ақс эттириладиган ўзгартiriшларга нисбатан инвариантдирлар. Эски назариядан янги назарияга ўтганда И. нинг илгариги хоссаси ё қолади, ёки умумлаштирилади, аммо чиқариб ташланмайди. И. оламнинг моддий бирлигидан, физик объектлар ва улар хоссаларининг принципал яқжинлигидан келиб чиқади.

**ИНДЕТЕРМИНИЗМ** — қ. *Детерминизм ва индетерминизм*.

**ИНДИВИДУАЛИЗМ** (лат. *individuum* — бўлинимас) — ахлоқий принцип бўлиб, бу принцип буржуа идеологияси ва ахлоқни учун айниқса характерлидир. И. нинг назарий асоси —

жамиятда шахсининг ўзига мустақиллигини ва абсолют ҳуқуқларини эътироф қилишдан иборат. Эксплуататор синфларининг назариячилари И. «ўзгармас инсоний табиат»да жо қилинган деб ҳисоблайдилар. Ҳақиқатда эса шахсни коллективга қарама-қарши қўйиш, ижтимоий манфаатларни шахсий манфаатларга бўйсундириш принциpidан иборат бўлган И. хусусий мулк пайдо бўлиши ва жамият синфларга бўлиниши билан вужудга келди. И. буржуа философиясида ва этикасида ўзининг энг тўлиқ назарий асосини топди. Агар буржуа муносабатлари барқарор бўлаётган даврда И. концепциялари шахсни феодализм ва католик черкови бўғовларидан озод қилиш учун курашда ижобий роль ўйнаган бўлса (*Гуманизм*), буржуазия ҳукмрон синф сифатида қарор топгандан кейин И. ни тарғиб қилиш тобора кўпроқ антигуманистик мазмун касб этади ва пировард ҳисобда капиталистик эксплуатация муносабатларини ҳақ қилиб кўрсатишга хизмат қилади. И. *Штирнер* философиясида ўзининг энг тугал ифодасини топди, империализм даврида эса, *Ницше* уни тугал-тўқис ифодалаб берди, унинг «элит» ва «инсондан афзал» ҳақидаги таълимотини фашизм ўзига ғоявий қурол қилиб олди. Социалистик жамият шаронтида И. нинг кишилар онгидаги сарқитларни коммунистик ахлоқ принципларига тамомла энд келадиган ва бу ахлоқ И. га коллективизмни қарама-қарши қилиб қўяди. Социалистик жамият И. нинг сарқитларини бартараф қила бориб, шахсининг ҳақиқий манфаатларини ҳиноя қилмоқда ва индивидуалистикни равнақ топтириш ҳамда инсоннинг истеъодларини ривожлантириш учун реал шарт-шароит яратмоқда.

**ИНДУКТИВ ЛОГИКА** — традицион логикада бир бўлим бўлиб, бу бўлим хусусийликдан умумийликка қараб хулосалар чиқаришнинг (*Индукция*) мантиқий процесслари билан шугулланади. Традицион индуктивизм вакиллари, мас., *Милль*, *И. л.*

нинг вазифасини айрим, эмпирик ҳодисалардан умумий назарий билим олиш процессларини анализ қилишдан иборат деб билардилар. Логика тарихида И. л. предметининг бошқа концепцияси ҳам мавжуд бўлиб, бу концепция унинг вазифаларини *гипотетика-дедуктив метод* доирасидаги илмий даъволарни текширишнинг мантикий критерияларини анализ қилиш билан чеклаб қўяди; бу концепцияни 19-асрда инглиз логика олими Уэвслл ифодалаб берган эди, у ҳозирги замон логика фанида кенг тарқалди. Бу концепциянинг илмий-назарий қондалар ҳосил қилиш учун индуктив методларнинг етарли эмаслиги тўғрисида ўз асоси бор, чунки маъмур қондаларни ифодалаш янги фикрий мазмунни узвий бўлакларга бўлиб, янги илмий абстракциялар тузишни назарда тутди. Бу концепциянинг маҳдудлиги — умуман илмий билим олиш процессларини мантикий тадқиқ қилишдан, яъни уларни индивидуал оғининг хусусиятларига боғлиқ бўлмаган ва билиш процессларининг объектив мазмуни билан белгиланадиган ижтимоий процесслар сифатида анализ қилишдан гайри қонуний бош тортишдан иборат. Ҳозирги замон И. л.си ўз татбиқот соҳасини кенгайтирмоқда ва фақат хусусийликдан умумийликка қараб хулоса чиқаришларни эмас, балки текшириладиган билимнинг чинлигини, ҳақиқатлиги бизга маълум бўлган билимлар асосида ишончли тарзда аниқлаш мумкин бўлмайдиган ва фақатгина биринчи билим сўнги билимлар билан тасдиқланиши ёки тасдиқланмаслигини, агар тасдиқланса, қай даражада тасдиқланишини белгилаш мумкин бўлган умуман барча мантикий муносабатларни ҳам қараб чиқмоқда. Ҳозирги замон И. л.сининг марказий тушунчаларидан бири, бинобарин, тасдиқланиш даражаси тушунчасидан иборат бўлиб, бу тушунча одатда мавжуд эмпирик билимларда гипотезанинг эҳтимоллиги сифатида шарҳланади. Ҳозирги замон И. л. си шу билан эҳтимолликлар назарияси методларидан фойда-

ланади ва эҳтимолли логикага айланади.

**ИНДУКТИВ ТАЪРИФ** — математик ва логик системалар объектларини таърифлаш усулларидан бири. Бунда қуйидагилар кўрсатилади: а) системанинг бошланғич ёки элементар объектлари; б) мавжуд объектлардан системанинг янги объектларини тузишга имкон берадиган қондалар ёки операциялар. *Натурал сон* (арифметикада), *тўғри тузилган ҳамда исбот қилинадиган формулалар* (мантикий *ҳисобларда*) ва б. шу тариқа таърифланади. И. т. тўлиқ бўлмағи лозим, яъни унинг воситалари билан айни системадаги барча объектлар ва фақат шуларгина таърифланмоғи лозим.

**ИНДУКЦИЯ** (лат. *inductio* айримликдан умумийликка) — *хулоса чиқариш* типларидан бири ва тадқиқот методи. И. назарияси масалалари Аристотель асарларидаёқ учрайди, ammo 17—18-асрларда эмпирик табиёт пайдо бўлиши билан унга аиникса катта эътибор берилди бошланди. Ф. Бэкон, Г. Галилей, И. Ньютон, Ж. Гершель ва Ж. С. Милль И. масалаларини ишлаб чиқишга катта ҳисса қўшадилар. Хулоса чиқариш формаси сифатида И. айрим фактлардан умумий қондаларга ўтиш имкониятини таъминлайди. Одатда индуктив хулоса чиқаришларнинг уч асосий тури ажратиб кўрсатилади: тўлиқ И.; оддийча ҳисоблаб чиқиш орқали (оммавий И.); илмий И. (сўнги икки тур нотўлиқ И. ни ташкил этади). Тўлиқ И. яхлит туркум ҳақида, унинг барча элементларини қараб чиқиб асосида чиқарилган умумий қонда хулосасидан иборат; унинг хулосаси ишончли бўлади-ю, лекин унинг татбиқот соҳаси туркумлар билан чекланган бўлади ва бу туркумларнинг аъзолари ошонгина кўзга ташланади. Оммавий И. бўлган тақдирда туркум элементларининг бир қисмида бирон аломатнинг мавжудлиги, айни туркумдаги барча элементларда шу аломат бор, деб хулоса чиқариш учун асос бўлиб хизмат қилади. Оммавий И. чексиз

татбиқот соҳасига эгадир, лекин унинг хулосаларни фақат эҳтимоллий қондаларни ташкил этади ва бу қондаларни кейинчалик исбот этиш лозим бўлади. Илмий И. ҳам аини туркумдаги элементларнинг бир қисмидан бутун туркумга нисбатан хулоса чиқаришдан иборат, лекин бунда хулоса чиқариш учун туркумнинг тадқиқ этилувчи элементларидаги аини аломатнинг бутун туркумга мансублигини шарт қилиб қўювчи муҳим алоқаларни очиб бериш усуллари илмий И. да асосий ўрнини иш-гол қилади. Бу ҳол мураккаб анализни назарда тутати. Традицион логикада бундай усуллардан баъзилари, яъни сабабий боғланиш тадқиқоти деб аталадиган усуллар қуйидагича ифодалаб берилган: бирдан-бир ўхшашлик методи, бирдан-бир фарқлаш методи, ўхшашлик ва фарқлашнинг қўшма методи (қўшалок ўхшашлик методи), йўлдош ўзгаришлар методи ва қолдиқлар методи. И.нинг тадқиқот методи деганда ҳодисаларни тажрибавий ўрганиш йўли тушунилади ва бу ўрганиш давомида айрим фактлардан умумий қондаларга ўтилади, айрим фактлар умумий қондага бошлаб бораётгандек туюлади. Реал билишда И. ҳаминша *дедукция* билан бирликда юзага чиқади. Диалектик материализм И. билан дедукцияни ўз-ўзи билан қаноатланувчи универсал методлар деб эмас, балки воқеликни диалектик билишнинг чамбарчас боғлиқ бўлган ва бир-бирини тақозо қиладиган моментларни деб қарайди ва шунинг учун улардан ҳар бирининг ролини бир томонлама бўртдириб кўрсатишга қарши чиқади (*Индуктив логика*).

**ИНКОР** — 1. Материалистик диалектикада И. тараққиётнинг зарур моменти, нарсаларнинг сифат жиҳатдан ўзгариш шарти сифатида қараб чиқилади (*Инкорни инкор қонуни*). 2. Мантиқий операция бўлиб, унинг ёрдамида муайян мулоҳазадан янги (бошлангич мулоҳазанинг инкори деб аталувчи) мулоҳаза келиб чиқади, бу шундайки, агар бошлангич мулоҳаза чин бўлса, у вақтда унинг И. и.

ёлгон бўлади, агарда у ёлгон бўлса, у вақтда унинг И. и. чин бўлади.

**ИНКОРНИ ИНКОР ҚОНУНИ** — диалектиканинг асосий қонунларидан бири. Бу қонун биринчи марта *Гегелнинг* идеалистик системасида ифодалаб берилган. И. и. қ. *ворисликни*, янгининг эски билан алоқасини, қуйи босқичнинг баъзи хоссаларининг тараққиётнинг юқори босқичида тақорланишликни ифодалайди, тараққиётнинг прогрессив характерини асослайди. Диалектикада инкор категорияси бир предметнинг иккинчи предметга айланишини билдиради ва аини вақтда биринчи предмет «йўқ қилинган» бўлади. Лекин бу шундай «йўқ қилиш»ки, у янги тараққиёт учун кенг майдон очиб беради ва босиб ўтилган босқичларнинг бутун ижобий мазмунини сақлаб қолиш билан боғлиқ момент сифатида юз беради. Диалектик инкор ҳодисанинг ички қонуниятларидан туғилади ва ўз-ўзини инкор сифатида майдонга чиқади. Диалектик инкорнинг моҳиятидан тараққиётнинг алоҳида хусусияти келиб чиқади ва бу хусусият қўшалок инкор ёки инкорни инкор билан ифодаланади. Объектнинг ўз-ўзлигича ривожланиши унга нидан хос бўлган эйдиятлардан (*Қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши қонуни*), унда ўз инкорининг мавжудлигидан вужудга келади. Эйдият объектнинг (ва билишнинг) ҳаракатида ҳал этилади, бу эса икки қарама-қаршиликка нисбатан «учинчиси»нинг пайдо бўлганлигини билдиради. Бу икки қарама-қаршилик бир-бирини фақат истисно қилмасдан, балки шу билан бирга ўзаро бир-биринга ўтиб туриши ҳам сабабли, «учинчиси» шундай инкордан иборат бўладики, у аини вақтда сақланб қолиш (*олиб ташланиш*) сифатида юз беради. «...Инкор ҳар қандай тараққиётнинг худди (форма томондан олиб қараладиган) ҳаракатланувчи бошлангичидир: қарама-қаршиликка бўлиниш, уларнинг кураши ва ҳал этилиши, шуниси ҳам борки (тарихда қисман, тафаккурда тамомла), орттирилган тажриба асосида дастлабки

Бошланғич нуқтага янгидан эришилганда эришилганда ҳам юқорироқ босқичда эришилади» (К. Маркс ва Ф. Энгельс, 20-т., 640—641-б.). **Объектнинг** вужудга келтирган шароит ва зарур шартлар унинг ривожланиши билан йўқ бўлиб кетмайди, балки унинг томонидан такрор ҳосил қилиниб, «гўё эскига қайтишини» (Ленин) ташкил этади. Тафаккурда ҳам бу ҳол инкорни инкор орқали, ҳақиқатнинг аллақачон қўлга киртилган моментларининг назариянинг ривожланишидаги янги босқичда чуқурроқ эгаб олиш орқали ифодаланади. Диалектика, логика ва билиш назариясининг бирлиги принципига асосланиб, фақат амалий ва назарий фаолият қонуни сифатида И. н. қ. ни тадқиқ қилиш орқали унинг ялпи умумийлигига мазмунли маъно бериш мумкин. Инсоннинг ташқи оламига бўлган муносабатларининг асосини практика ташкил этиши сабабли, назарий (билувчилик) муносабатни ҳам ана шу практиканинг хусусиятлари белгилаб беради. Бу муносабат шундан иборатки, ривожланаётган объектни қайта ҳосил қилиш фақат унинг билиш тарихида, бир-бирини диалектик тарзда инкор этувчи назария ва концепциялар орқали амалга оширилади. Объектда (ва назарияда) ўзини инкор этиш имкониятининг мавжудлиги фаолият орқали очиб берилди ва бундай фаолиятсиз уни пайқаб бўлмайди. Билим ўз ривожининг ҳар бир босқичида бирёқламадир, яъни предметнинг ялпи умумий таърифларини уни ўз формасида қайта ҳосил қилиш орқали очиб беради. Бу зиддият фаолиятда ҳал қилинади, билим эса бу фаолиятнинг моментидир, чунки у инсон меҳнати-нинг маҳсулларида доимо предметлашиб туради ва шу қадар доимо предметликдан чиқиб туради (*Предметлашини ва предметликдан чиқиш*). Худди ана шу ҳаракатда ялпи билим сифатида билимнинг ривожланиши содир бўлади, бир назария иккинчиси инкор этади, предмет оламнинг ҳаракат қонунилари унинг бир ҳолатини иккинчи ҳолати инкор қилиши

сифатида очиб берилди. Бунда эса шундай бир фактнинг низоҳи борки, инкор этилувчи ҳолат улоқтириб ташланмайди, балки ўзгартирилган шаклда сақлаб қолинади. Сабабки объектга бир ёқлама ёндашиш унда қандайдир ўтнб кетмайдиган; инкор давомида сақланиб қолган бир нарсани очиб беради. Шунинг учун рад этилаётган билимнинг бутун ижобий мазмунини сақлаб қолиб, уни янги назария таркибига қўшган тақдирдагина илмий назарияни ривожлантириш мумкин. Табиёт илмида эски ва янги назариянинг бундай муносабати *мувофиқлик принципида* ифодаланади. **Объектив оламнинг ўз диалектикаси** худди ана шундай йўл билан очиб берилди. И. н. қ. нинг ҳам билиш қонуни сифатида ва ҳам объектив олам қонуни сифатида юз беришининг сабаби шундир. И. н. қ. тараққиётнинг катта давраларига онд бўлиб, бир бутунга татбиқан бу тараққиётнинг формасини ташкил этади; бу тараққиёт доирасидан ташқарида ривожланаётган янги бир бутун пайдо бўлади. Чунинчи, капитализмнинг инкори бўлган коммунизм *иктисодий-ижтимоий формацияларнинг* алмашинуви формасида жамият тараққиётига хотима беради, бу ҳол диалектик инкорни истисно қилмайди, бу инкорнинг ўзига хос хусусиятини эса янги жамият зиддиятларининг поантогонистик характери белгилайди.

**ИНСОН**—одам, киши — ижтимоий мавжудот. «...Инсоннинг моҳияти айрим индивидга хос абстракт эмасдир. Ўз воқелигида бу моҳият бутун ижтимоий муносабатларнинг мажмуидир» (К. Маркс ва Ф. Энгельс, 3-т, 3-б.). И. ни бирор йўсида ҳамма ижтимоий фанлар ўрганади; лекин И. ни бутун ҳолда ва санъатдан фарқли ўлароқ, рационал нуқта назардан фақат философия пайқаб ета олади. Бироқ философия И. нинг кучи ва ҳобилиятини унда ажратилган ва унинг ўзига қарши қўйилган ҳолда, унинг ақлини, активлигини ва ш. к. абсолютлаштирган ва уларга мустақиллик берган ҳолда қараб

чиқса, ўзининг бу вазифасига бирор даражада хилоф нш тутади. И. проблематикасини *антропология* билан алмаштиришга ёки бу проблематикани *онтология* руҳида кичкина бир детал деб ҳисоблашга уриниш ҳам асоссиздир. И. нинг чинакам изчил философиясини марксизм яратиб берди, марксизм кишиларни субъектлар сифатида, бутун моддий ва маънавий маданиятни яратувчилар сифатида олиб қарайди. Биология нуқтан назаридан И. нинг моҳиятини тугул, ҳатто унинг организмнинг аҳамиятини ҳам тушуниб бўлмайди: *антропогенез* тугалланган вақтдан бошлаб организмдаги ўзгаришлар маданиятнинг белгилловчи таъсирида йўланиб келмоқда. Оламга ва бошқа кишиларга инсонларча муомала қилиш, меҳнат қилиш, теварак-атрофдагилар билан алоқада бўлиш, фикрлаш, ахлоқий ҳис-туйғулар ва эстетик кечинмалар қобилияти — буларнинг ҳаммаси натуралистларча ва якка ҳолда олинган индивиднинг («робинзон»нинг) белгилари эмас, организмнинг хоссалари эмас, балки, ижтимоий-тарихий практика жараёнида таркиб топган хислатлардир, бу хислатлар И. нинг моҳиятини унинг индивидуал мужассамоти ва зухуротида кўрсатиб беради. Бу хислатлар инсоннинг ижтимоий муносабатлар системасига, меҳнат фаолияти жараёнига қўшилиши натижасида, ижтимоий маданиятни ўзлаштиришда ва такрор ҳосил қилишда (*Меҳнат, Фаолият*) унинг қатпаша бориши билан шаклланади. Худди ана шу процессда И. тарихан ўзини одам қилиб яратди ва ўзини доимо такрор ҳосил қилиб И. сифатида тарбияланиб келмоқда. И. ни фарқ қилишга имкон берадиган тарихий мезон — қуроллар ёрдами билан меҳнат қуроллари ишлаб чиқаришдан иборат. «...Бутун тарих,— деб ёзган эди Маркс,— ...инсон табиатининг узлуксиз ўзгаришидан иборат» (4-т., 162-б.); И. нинг ўзгармас табиати йўқдир. Лекин бу табиат ўз-ўзлигича эмас, балки И. нинг ўзининг фаолиятида ўзгаради. «...Ҳамма нарсани қиладиган инсондир... Энгельс сўзла-

ри билан айтганда, тарих... инсон фаолиятдан бошқа нарсга эмасдир.» (2-т., 102-б.). Социал «муҳит» сифатида майдонга чиқадиган нарсга ҳақиқатда фақат кишиларнинг ўзларининг ишлаб чиқариш кучларидир, уларнинг ўз ишлаб чиқариш ва бошқа социал муносабатларидир, қисқача қилиб айтганда, «инсоннинг дувёсидир». Вазиятнинг. И. га таъсири пировард ҳисобда фақат унинг активлиги билан предмет фаолият формаларининг диалектик ўзаро таъсирички процессининг бир моментидир, холос. Бинобарин, Маркснинг фикрича, «кишиларнинг ижтимоий тарихи, улар бунинглаш-англамасликларидан қатъи назар, ҳаммаша фақат уларнинг индивидуал ривожланиш тарихидир» (27-т., 402—403-б.). Шу билан бирга И. маданиятнинг муқлақ асоси ва шартли табиатдан иборат, И. шу табиатни ижодий ўзлаштириш йўли билан ундан ўз маданиятини яратади. Ижтимоий И. тарихни яратувчидир, ўз маданияти предмет дунёсини ва шу маънода ўз ўзини яратувчидир. Шунинг учун ҳам И. тамомла социал вужуддир. Айрим И. маданиятнинг бойлиги ҳаммаша унинг бошқа кишилар билан қиладиган алоқалари бойлигига тенгдир ва шу алоқаларда мавжуддир. Тарихан шаклланган ижодий қобилиятларнинг эгаси сифатида, ўз хатти-ҳаракатларининг, баҳоларининг барча оқибатлари учун ва ижтимоий ҳаётнинг муайян нормаларини қабул қилганлиги учун индивидуал *жавобгар* сифатида И.— *шахсдир* (шунингдек қаралсин: *философияда — «Мен»*).

**ИНСОНИЙ МУНОСАБАТЛАР НАЗАРИЯСИ** — ҳозирги замон буржуа социологик назарияси, бу назария капитализмнинг гўё инсонпарварлик характерини асослаб беришга уринади, эксплуататорлар билан эксплуатация қилнувчилар ўртасидаги муносабатларни раҳбарлар (ишлаб чиқариш ташкилотчилари) билан иттифоқ қилувчилар (ижрочилар) ўртасидаги христианлик бурчларига асосланган «инсоний муносабатлар» қилиб кўр-

сатади. И. м. н.—«халқ капитализми» назариясининг таркибий қисмидир. Бу назарияда капиталистик эксплуатацияни ниқобловчи, ишчиларни синфий қурашдан чалғитувчи турли тадбирлар таклиф қилинади (ишчиларни монополияларнинг фойда олишларига иштирок эттириш ва акцияларга эга қилдириш, группалаб страхованига қилдириш, қорхона эгаларининг ишчиларнинг уйларига бориб байрам совгалари топшириши, ишчилар билан маъмуриятнинг биргаликда маслаҳатлашиб олиши ва ҳ. к.). Амалда эса «инсоний муносабатлар» программасининг бир қисмини ташкил этувчи бу тадбирларга қилинадиган чиқимларни қорхона эгалари ишчиларнинг меҳнатини интенсификация қилиш (жадаллаштириш) йўли билан қоплайдилар.

**ИНСТИНКТ** (лат. *instinctus* — табиий туйғу, табиий интилиш) — психик фаолият формаси, хатти-ҳаракат тип. Кенг маънода И. оинга қарама-қарши қўйилади. Хатти-ҳаракатнинг инстинктив типни ҳайвонлар учун характерлидир; у яшашнинг биологик формалари асосида тузилган бўлиб, бу формалар муҳитга мослашиш процессида ҳосил қилиб борилади. Оингли хатти-ҳаракат эса инсоннинг табиатни маълум мақсадга қарата ўзгартиришида ифодаланади ва табиат қонуниятларини англаб олиш асосида қурилади. Ўзига хосроқ маънода И. биологик ирсият билан мустаҳкамланган, ҳайвонларнинг муайян турига хос бўлган хатти-ҳаракатдан иборат. И. Павловнинг фикрича, И. шартсиз рефлекслар силсиласидан иборат. И. нисбатан паст даражада ташкил топган ҳайвонларда (ҳашаротлар, балиқлар, қушларда) энг кескин ифодаланган. Эволюцион тарзда ривожланиб борган сари тугма ҳаракатларнинг роли қисқариб боради ва индивидуал тажрибага таянувчи мураккаб-рефлектор фаолият тобора кўпроқ аҳамият касб этади. Инстинктлар инсонга ҳам хосдир. Аммо бунда улар ҳал қилувчи роль уйнамайди, чунки инсоннинг ўзига хос фаолияти ижтимоий-тари-

хий процессларнинг натижаси сифатида пайдо бўлади ва ривожланади, бинобарин, асосан биологик сабаблар билан эмас, балки социал сабаблар билан қўзғалади.

**ИНСТРУМЕНТАЛИЗМ** — америкалик философ Дьюи ва унинг издошларининг субъектив-идеалистик таълимоти, *прагматизм*нинг кўринишларидан бири. Дьюининг фикрича, субъект билан объектнинг, фикрлар билан фактларнинг, психик ҳолат билан физик ҳолатнинг тафовути — бу фақат «тажриба» ичидаги тафовутлар, «ситуация» элементлари, «воқеа» аспектларидир, ҳолос. Шу хилдаги дудмал терминлар ёрдами билан ҳамда тажрибанинг «социаллиги»ни далил қилиб кўрсатишлар билан И. нинг идеалистик характери ниқобланмоқда. И. га кўра, тушуинчалар, илмий қонулар ва назариялар фақат инструментлардир, ҳолос (бу идеализм формасининг номи ҳам ана шундан келиб чиққан), улар қуроллар, «ситуация калитлари», «амалиёт режалари»дирлар. И. билишни организмнинг ҳаётини функцияси деб эътироф қилган ҳолда, унинг аҳамияти худди объект ив оламни акс эттириш қобилиятидан иборат эканлигини инкор этади ва ҳақиқатни «муайян ситуацияда муваффақиятни таъминловчи» «ҳаққоний» бир нарса деб субъективистларча қарайди. Дьюи ва унинг мухлислари ижтимоий синфларнинг реаллигини тан олмайдилар ва «умуман» жамият, шахс ва давлат тўғрисидаги метафизик абстракциялар билан иш кўрадилар. Инструментал «тараққиёт назарияси» («мелiorизм»)га кўра, тараққиёт жамиятининг муайян мақсадларга эришувиде эмас, балки ҳаракат процессининг ўзида эмиш. Аслини суриштирганда, Дьюининг «мелiorизми» «Ҳамма гап — ҳаракатда, туб мақсад — ҳеч нима» деган эски оппортунистик шиорни қайтадан тирилтирмоқда. Дьюи И. нинг асосий мухлислари (Хук, Чайльдс, Шлезингер) марксизмга актив суратда қарши чиқмоқдалар.

**ИНТЕЛЛЕКТУАЛИЗМ** (лат. *intellectualis* — ақлий) — фалсафий иде-



листик таълимот бўлиб, у интеллект воситаси билан билишни биринчи ўринга сурадн ва уни ҳиссий билишдан ва практикадан метафизикларча ажратиб қўяди. И. *рационализмга* жинсдошдир. Антик философияда И.нинг вакиллари ҳиссий билишнинг ҳақиқатлигини инкор этиб, фақат интеллектуал билишни бирдан-бир ишончли билмн деб ҳисоблаганлар (*элеатлар*, платончилар). Янги философияда И. сенсуализмнинг бир ёқламаллигига қарши чиқади, *Декарт* ва картизианчилар, қисман спинозизм унинг вакилларидирлар. Ҳозирги замон буржуа философиясида хийла даражада агностицизм юки остида қолган И. *манتيқий позитивизм* томонидан амалга оширилмоқда. Диалектик материализм ҳиссий ва интеллектуал билишнинг бирлигини эътироф қилади (*Билиш*, *Назария ва практика*).

**ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ** (лат. *intelligens*—тушунувчи, ақлли)—зиёлилар—касб тариқасида ақлий меҳнат билан шуғулланувчи кишилардан иборат социал группа. Ипженерлар, техниклар, врачлар, адвокатлар, артистлар, ўқитувчилар ва фан ходимлари, хизматчиларнинг кўп қисми И. га кирadi. И. қулдорлик ва феодал жамиятларидаёқ пайдо бўлган, лекин у социалистик формациядан олдинги формацияларда капитализм даврида энг кўп ривожланган. И. ҳеч қачон алоҳида синф бўлмаган ва бўлиши ҳам мумкин эмас, чунки у турли синфлардан тўпланади ва ижтимоий ишлаб чиқариш системасида ўзининг алоҳида мавқеига эга бўлмайди. Социал қатлам сифатида у мустақил снёсат юргизишга қобил эмасдир, унинг фаолияти ўзи хизмат қиладиган синфларнинг манфаатлари билан белгиланади. Капиталистик жамиятда И. нинг анча қисми буржуазияга хизмат қилишга мажбурдир. Илмий-техника тараққиёти И. нинг сонини кўпайтириб, унинг жамият ҳаётидаги ролини оширмоқда. Айни вақтда капитализм бу тараққиётни тобора кўпроқ бўғиб қўймоқда, ҳақиқий маданиятга ўзининг душманлигини кўр-

сатмоқда. И. нинг ижодий кучларининг кенг яйраб ривожланишига тўсқинлик қилмоқда. Бу зиддият. И. нинг кўпгина қатламларини ишчилар синфига ингорон бўлиб қарашга мажбур этмоқда, чунки зиёлиларнинг кўпи ўз ақволи жиҳатидан ишчилар синфига яқинлашади. *Социалистик революция* галаба қозонгандан кейин ишчилар синфи олдида эски И. дан фойдаланиш ва янги И. ни шакллантириш кескин проблема бўлиб туради. Социализм шаронтида ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасида эндиликда қарама-қаршилик бўлмайди, улар ўртасида фақат муҳим тафовут қолади, холос, бу тафовут коммунизм қурилиши давомида бартараф қилиб борилади. Айни вақтда ишчилар синфи, деҳқонлар ва И. нинг яқинлашиш процесси юзага келади. Социализм даврида илмий-техника революциясининг авж олиши шаронтида илмий-техника И. сининг ўсиш суръатлари бошқа ҳамма социал группаларнинг ўсиш суръатларидан ошиб кетади. Ишчилар ва деҳқонлар билан биргаликда социалистик И. коммунистик жамият қуришда актив қатнашади. «Коммунизм галаба қилгач, кишиларнинг ишлаб чиқариш фаолиятида ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат узвий суратда қўшилиб кетади. Интеллигенция алоҳида социал қатлам бўлмай қолади, жисмоний меҳнат ходимлари ўз моддий-техника савияси жиҳатидан ақлий меҳнат кишилари даражасига кўтарилади» (КПСС Программаси).

**ИНТЕЛЛИГИБЕЛ** (лат. *intelligibilis* — ақл-фаросат) — фалсафий термин бўлиб, бу термин фақат ақл ёки интеллектуал *интуиция* билан пайқаладиган предмет ёки ҳодисани билдиради. «И.» терминига ҳиссий ёрдами билан пайқаладиган предметни билдирувчи «сенсibel» термини қарама-қарши қўйилади. «И.» тушунчаси схоластикада ва Кант философиясида кенг татбиқ қилинарди.

**ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМ** (пролетар, социалистик интернационализм) (лат. *inter* — аро ва *patio* — халқ — халқаро) — ишчилар синфи ва унинг

партияси идеологиясининг асос со-  
лувчи принципларидан бири бўлиб,  
у турли мамлакат меҳнаткашлари-  
нинг капитализмга қарши ўз социал  
ва миллий озодлиги учун, социализм  
ва коммунизм қуриш учун курашида  
халқаро ҳамкорлигини ифодалайди.  
И. нинг асоси — пролетариатнинг  
конкрет вакиллари қайси давлат ва  
миллатга мансублигидан қатъи на-  
зар, унинг синфий манфаатлари ва  
слиб бораётган курашининг туб мақ-  
садн муштараклигидан иборат. И.  
халқаро коммунистик ҳаракат тонгида  
пайдо бўлди ва дастлабки вақтларда  
ишчиларнинг кундалик онгида интер-  
национал ҳамкорликнинг социал ҳис-  
туйгулари ва шioriлари тарзида акс  
этди. И. *илмий коммунизм* пайдо бў-  
лиши билан ўз назарий асосига эга  
бўлди. К. Маркс ва Ф. Энгельснинг  
«Коммунистик манифест» ва б. асар-  
ларнда капиталга қарши курашда  
турли мамлакат ишчилари бирлиги-  
нинг объектив зарурати очиб берил-  
ган, И. нинг асосий идеялари ифода-  
лаб берилган ва унинг «Бутун дунё  
пролетарлари, бирлашингиз!» деган  
шiori эълон қилинган. И. нинг при-  
ципи халқаро буржуазияга қарши  
курашда турли мамлакат меҳнатчи-  
ларининг бир-бирларини қўллаб-қув-  
ватлаши ва ҳамкорлигини, барча  
халқларнинг тенг ҳуқуқлилигини  
эътироф этишни, бир миллат томонидан  
ишчилари миллиятни ҳар қандай  
эътибор муросасиз қарашни, интерна-  
ционал ва миллий манфаатларни  
бирга қўшиб олиб боришни назарда  
тутади. Шунинг учун И. буржуа *мил-  
латчилиги* ва буюк давлатчилик шо-  
бинизмига ҳам, шунингдек ирқчилик  
ва мустамлакачилик идеологиясига  
ҳам, бетарафлик ниқоби остида мил-  
лий ва синфий ҳуқуқда тенгсизликни,  
империалистик ҳукмронлик ва зулмин  
яширувчи *космополитизмга* ҳам туб-  
дан қарама-қаршидир. И. идеялари  
тарихда биринчи марта СССРда со-  
циализм қурилиши процессида амал-  
га оширилди, СССРда *миллий маса-  
да* ҳал қилинди, тенг ҳуқуқли халқ-  
ларнинг кўп миллатли давлати  
тузилди, синфий ва миллий антаго-

низларнинг маддигини билмайдиган  
миллатлараро янги типдаги муноса-  
батлар вужудга келди. Шу асосда  
пролетарча И. нинг ўсиб социалисти-  
к И. га айланиши юзага келмоқ-  
да, бу эса И. нинг социал базасининг  
кенгайишида, унинг бутун жамият  
идеологиясига айланишида яққол кў-  
ринмоқда. И. социалистик *ватанпар-  
варлик* билан узвий равишда боғлиқ-  
дир. Коммунистик ва ишчи партия-  
ларнинг 1969 йилда бўлиб ўтган  
халқаро Кенгашида: «Марксчи-ле-  
нинчилар айни бир вақтда ҳам ва-  
танпарварлар, ҳам интернациона-  
листлардирлар, улар миллий торлиқни  
ҳам, миллий манфаатларни инкор  
этишни ёки уларга етарли баҳо бер-  
маслиқни ҳам, гегемонизм тенденция-  
сини ҳам рад этадилар» — деб таъ-  
кидланган эди. Жаҳон социализм  
системаси барпо бўлиши билан И.  
социалистик мамлакатларнинг дав-  
латлараро муносабатларига ҳамда  
социалистик мамлакатлар халқлари-  
нинг капитализм мамлакатлари меҳ-  
наткашлари ва ўз миллий озодлиги  
учун курашаётган халқлар билан  
ўзаро муносабатларига асос қилиб  
қўйилди.

**ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ВА МО-  
ДЕЛЬ** — семантик тушунчалар бўлиб,  
бу тушунчалар *метаматематика* ва *ме-  
талогикада* ҳам, шунингдек умуман  
фанда ҳам муҳим роль ўйнайди. И.  
деганда кенг маънода қимматлар-  
нинг ҳисобнинг бошлангич ифодала-  
рига исбат берилиши тушунилди,  
бунинг натижасида муайян ҳисобнинг  
тўғри тузилган ҳамма ифодалари  
мазмун ҳосил қилади (*Маъно ва  
мазмун, Ном, Логик семантика*). Ин-  
терпретациялаштирилган ҳисоб, шун-  
дай қилиб, *формаллаштирилган* тил-  
дан иборат бўлади ва бу тилда маз-  
мунга эга бўлган турли мулоҳазалар  
ифодалангани ва исботланади. М. ту-  
шунчасидан фойдаланиб, И. нинг  
формал таърифини бериш мумкин.  
Айтайлик, бирон-бир ҳисоб мулоҳа-  
заларининг қандайдир бир туркуми  
берилган бўлсин; агар шу мулоҳаза-  
ларга кирувчи барча константлар ўз-  
гарувчи тегишли типларга алмашти-

рилса (*Туплар назарияси*), у вақтда биз пропозиционал функциялар туркуминин ҳосил қиламиз (*Предикат*). Предметларнинг шу туркумдаги ҳар бир пропозиционал функциянин бажарувчи ҳар қандай тўплами мулоҳазаларнинг ва тегишли ҳисоблашнинг қараб чиқилаётган туркумининг М. и. деб аталади. Ҳисоблаш М. и. тушунчаси ёрдами билан И. тушунчаси киритилади: ҳисоблаш И. си ажратиб олинган ёки билан туриб тузилган М. деб аталади. И. тушунчаси воситаси билан ўз навбатида *логик ва фактик чинлик*, аналитик ва синтетик ҳукмлар аниқланади. Мантиқий системаларнинг моделлар назарияси *Тарский, Карнап, Ж. Кемени*, совет математиги А. И. Мальцев ва б. асарларида ривожлантирилди. Табиий фанларда М. термини одатда «моделлаштирилаётган» ва «моделлаштирилмаган» системаларнинг *изоморфизм* ва *гомоморфизм* тушунчаларига асосланган ўзгача маънода ифодаланади (*Моделлаштириш*).

**ИНТРОЕКЦИЯ** (лат. intro—ич, iectio — жо қилиш) — *Авенариус* томонидан натуралистик ва мушоҳадачилик (метафизик) материализмни талқин ва танқид қилиш учун киритилган тушунча; бу тушунчага қарама-қарши ўлароқ, *Авенариус* «принципиал координация» назариясини илгари сурди. *Авенариус*нинг фикрича, И. ўзинга хос руҳий образни — *идеявийликни* индивид онгига ноқоиш равишда «жо қилиш»дан иборат бўлиб, бу *дуализмга* олиб келади. Бироқ диалектик материализм идеявийликнинг ижтимоий-амалий табиатини очиб бериш, уни фақатгина индивидуал онгнинг ҳолатларидан иборат қилиб қўймаслик, уни моддийликнинг инъикоси деб қараш йўли билан И. ва дуализмдан қочади. Ленин «*Материализм ва эмпириокритицизм*» китобида И. назариясини танқид қилган.

**ИНТРОСПЕКЦИЯ** (лат. intro — ич, spectare — қарамоқ; назар солмоқ) — ўз ички психик ҳодисаларини кузатиш, ўз-ўзини кузатиш. И. блий психик фаолиятнинг ривожланиши би-

дан — инсоннинг теварак-атрофдаги воқеликни англаши билан, унда ички кечинмалар дунёсининг ажралиши билан, иш амалларининг ички режалари шаклланиши билан боғлиқдир. Унинг натижалари ўз фикрлари, ўз ҳис-туйғулари ҳақидаги мулоҳазалари формасида ифодаланиши мумкин. Идеалистик психология И. ни психик ҳодисаларни ўрганишнинг бирдан-бир ёки асосий методи деб ҳисоблайди, бу метод гўё мазкур ҳодисаларнинг моҳиятига бевосита кириш имкониятини берар эмаш. Материалистик психология И. нинг маълумотлари ўзининг билдирувчилик аҳамияти жиҳатидан бевосита ҳиссий биллиш чегарасидан чиқмайди ва бу маълумотларнинг моҳиятини ўрганиш учун қатъий объектив методлар бўлиши зарур деб ҳисоблайди. Шундай қилиб, илмий психологияни ўрганиш учун И. метод сифатида эмас, балки психологик тадқиқот объектларидан бири сифатида юзга келади.

**ИНТУИТИВИЗМ** — 1) философияда идеалистик оқим бўлиб, бу оқим империализм давридаги буржуа философиясида катта таъсирга эга бўлди. Рационал биллишга И. воқеликни бевосита «пайқаш»ни қарама-қарши қилиб қўяди, унингча, бу «пайқаш» *интуицияга* асосланади, интуиция эса онгнинг алоҳида қобилияти деб тушунилади ва унга ҳиссий тажрибага ҳам, дискурсив, мантиқий тафаккурга ҳам нисбат бериб бўлмайди. И. тўғридан-тўғри мистицизм билан туташади. *Бергсон, Лосский* ва б. И. нинг вакиллари диллар; 2) этикада — 20-асрдаги буржуа этикасининг йўналишларидан бири бўлиб, бу йўналиш этикадаги ҳозирги замон *формализмига* асос солди. У дастлаб Англияда (*Мур, Г. Причард, Д. Росс, Ч. Броуд, Э. Кэрригт, Э. Юинг*), 50-йилларда эса АҚШда (*Б. Блэншард, Э. Холл, О. Жонсон*) тарқалди. И. нинг идеялари этикада биринчи марта ҳали 17—18-асрлардаёқ неоплатончиларнинг (*Р. Прайс, Р. Кэворт, С. Кларк*) *кембридж мактаби* томонидан ифодалаб берилган эди, сўнгра улар ҳозирги замон

буржуа этикачилари томонидан риёжлантирилди. И. нинг этикадаги асосий қондаси шундан иборатки, энг умумий ахлоқий тушуночалар (яхшилик ва ёмонлик) «нодир» характерга эга бўлиб, уларни ҳеч қандай бошқа сифатга нисбат бериб бўлмайди, бу тушуночалар гўё шубҳаланиб бўлмайдиган, изоҳлаб бўлмайдиган, «ўз-ўзидан кўриниб турган» тушуночалар эмиш, улар соф интуитив равишда билинар ва исботсиз татбиқ қилинар эмиш. Бу идеялар интуитивистларни шундай ишончга олиб келадикки, *норматив этика* ўз хулосаларини бошқа фанларнинг маълумотларига асослай олмайди, балки у билимнинг тамомига ажратиб яққалаб қўйилган соҳасини ташкил этади. Интуитивистлар дастур қилиб олган нуқтан назарга кўра, асосий ахлоқий тасаввурлар гайри тарихий, абсолют характерга эга бўлиб, инсоният жамияти билан боғлиқ эмасдир, улар универсумнинг «гайри табиий» «ўлчови»ни ташкил этади. Бу нуқтан назар объектнв равишда буржуа ахлоқининг универсаллиги ва мустақкамлигини асослаш ролини ўйнайди.

**ИНТУИЦИОНИЗМ** — математиканинг фалсафий асосларидаги йўналиш бўлиб (*логицизм*, *формализм* ва *эффektivизм* билан бир қаторда), бу йўналиш 20-асрнинг бошларида унинг назарий асослари атрофидаги мунозара муносабати билан пайдо бўлган эди (Л. Брауэр, Г. Вейль, А. Гейтинг ва б.). И. га кўра, математик фикр рационал *интуицияга* асосланади ва бу интуиция, 1-дан, барча математик объектларнинг ақлий тузилиш процессини, 2-дан, бу процессда актуал бениҳоялик (*Актуал ва потенциал бениҳоялик*) абстракциясидан фойдаланишдан воз кечиниши ва, 3-дан, тузилаётган объектларнинг яққол тафовутн ва айниятини ўз ичига олади. И. нинг нуқтан назарича, бутун математика ана шундай интуиция воситаси билан яратилади, шунинг учун математик объектлар уларнинг ақлий системаларига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлмайди. Шу билан бирга бу ақлий системалар арнсто-

телча логика формасидан фарқ қиладиган бошқа логикани, яъни *учинчиси истисно қонунисиз* — интуиционистик логикани талаб қилади. *Парадокслардан* қочиш учун математик исбот мантиқий қатъиятга эмас, балки интуитик яққолликка асосланмоғи лозим: бу исбот бошлангич асослардан ва муҳокама қондаларидан бошлаб унинг қар бир босқичи интуитив тушунилган тақдирдагина ишончли бўлади. Шундай қилиб, исботларда у ёки бошқа мантиқий қонунлар ва қондаларни татбиқ этиш мумкинлигини ҳам пировард ҳисобда интуиция ҳукм қилмоғи лозим. Аммо И. (*интуитивизмдан* фарқ қилиб) интуицияни логикада қарама-қарши қўймайди. У фақат математика логикага асослана олмайди, деб ҳисоблайди ва логикани математиканинг қисмлари деб тушунишни кенгайтириб, мантиқий теоремаларни энг умумийлик тарзидаги математик теоремалар деб қарайди.

**ИНТУИЦИЯ** (лат. *intueri* — синичк-лаб қараш) — мувоқабат — аввал мантиқий муҳокама қилмасдан, ҳақиқатни бевосита пайқаш қобилияти. Марксдан илгаринг философияда И. билувчилик фаолиятининг алоҳида формаси деб қаралган. Мас., ўрта аср Шарқ философиясида И. пайғамбарларга хос бўлган махсус билиш усули сифатида талқин этилиб, у илгор мутафакирлар — *Форобий*, *Берунийлар* томонидан танқид қилинган. *Декарт* исботнинг дедуктив формаси аксиомаларга асосланади, аксиомалар эса ҳеч қандай исботсиз соф интуитив тарзда пайқалади, деб ҳисоблаган. Декартнинг фикрича, И. дедуктив метод билан қўшилганда тўла ишончлиликнинг умумий критерияси бўлиб хизмат қилади. И. *Спиноза* философиясида катта ўрни тутарди. Спиноза И. ни билишнинг «учинчи хили», нарсаларнинг моҳиятини қамраб олувчи энг ишончли ва муҳим билиш деб ҳисобларди. Ҳозирги замон буржуа философияси ва психологиясида И. билимнинг логика ва ҳаётнй практика билан сиғишмайдиган мистик усули, деб қаралади

(*Интуитивизм*). Ҳозирги замон буржуа этникасининг кўп вакиллари нуқтан назарича, И. мантиқий тафаккур билан боғлиқ бўлмаган ҳолда, «тусмол билан» кишиларнинг хатти-ҳаракатини баҳолашга имкон беради. Диалектик материализм И. ни *бевосита билим* деб, воситаланган билим билан диалектик тарзда боғланган (*Билиш*) жонли мушоҳада деб қарайди ва И. ни ақлдан устун турадиган, мистик билиш қобилияти деб талқин этишни рад қилади. И. ни ҳақиқатни пайқашнинг оддий йўлларида қандайдир принципаал оғиш деб ҳисоблаш ярамайди, у мазкур оддий йўлларнинг юз беришининг мантиқий форма ва практика билан воситаланган қонуниятли формасидир. Ҳақиқатни гўёки «тўсатдан» пайқаш замирида жамгарилган тажриба, илгари ҳосил қилинган билим ётади. И. психологик механизми кам ўрганилган, лекин мавжуд экспериментал маълумотлар унинг замирида индивиднинг теварак-атрофдаги муҳит билан информацион, сигналли ўзаро таъсир жараёнида бевосита (англанган) маҳсул билан бир қаторда ёрдамчи (англанмаган) маҳсулни акс эттириш қобилияти бор, деб ҳисоблашга имкон беради. Бироқ муайян шароитда амалиёт натижасининг мазкур (илгари англамаган) қисмини индивид томонидан англаш имконияти туғилади. Интуитив билиш натижалари вақти келиб мантиқий равишда исбот қилинади ва практикада текшириб кўрилади.

**ИНФОРМАЦИЯ** (лат. informatio — тушунтириш, баён қилиш) — а) бирор хилдаги маълумотларнинг, билимларнинг мажмуи; б) *кибернетиканинг* асосий тушунчаларидан бири. И. нинг илмий тушунчаси ахборотларнинг мазмун томонини кўп жиҳатдан назардан соқит қилиб, уларни миқдор нуқтан назаридан олиб қарайди; И. нинг миқдор тушунчаси ана шу тариқа жорий этилади ва бу тушунча ахборот устида сўз борган воқеанинг эҳтимолли даражасига тескари пропорционал миқдор сифатида белгиланади. И. илмий тушунчасининг

ишлаб чиқилиши оламнинг моддий бирлигининг янги аспектини очиб беради, илгарилари бутунлай турлича бўлиб кўринган кўпгина процессларга: алоқанинг техник каналлари бўйича ахборотлар беришга, нерв системасининг ишлашига, ҳисоблаш машиналарининг ишига, бошқаришнинг хилма-хил процессларига ва ҳ. к. ягона бир нуқтан назардан қарашга имкон беради. Буларнинг ҳаммаси И. ни узаттиш, сақлаш ва қайта ишлаш процесслари билан боғлиқдир. И. тушунчаси бунда физикадаги энергия тушунчасига ўхшаш ролни ўйнайди, чунки, физикадаги энергия тушунчаси ҳам умумий нуқтан назардан энг турлича физик процессларни тасвирлашга имкон беради. И. тушунчасида икки нуқтан назарни фарқ қилиб қарамоқ керак. Биринчидан, И. системани уюштириш меъёридан иборатдир. И. учун бўлган математик ифода тескари белги билан олинган *энтропия* учун бўлган ифодага айнан тенгдир. Система энтропияси унинг тартибга солилмаганлик даражасини ифодаласа, И. уни уюштириш меъёрини беради. Шу тариқа тушунилган И. системанинг, ўз-ўзлигида процесснинг ички ҳолатини ташкил этади, бинобари уни структурали И. деб аташ мумкин бўлади. Структурали И. дан ҳақиқат икки процесснинг муносабати билан боғланган нисбий И. ни фарқ қилмоқ керак. И. назарияси одатда инъикос билан маҳкам боғлиқ бўлган худди нисбий И. билан иш кўради. Агар предметда бошқа предметнинг таъсирини акс эттирувчи ўзгаришлар содир бўлса, у вақтда биринчи предмет иккинчи предмет ҳақидаги И. нинг ҳомили бўлиб қолади, дейиш мумкин. Кибернетик системаларда предметда (В) бошқа предметнинг (А) таъсири билан содир бўлган ўзгаришлар В нинг шунчаки қандайдир характеристикалари бўлмасдан, балки А ҳақидаги И. нинг худди ҳомилилари сифатида кибернетик системанинг ишлаш фактори бўлиб қолади. Нисбий И. кибернетик системалардан олдинги системаларда (бошқариш билан боғлиқ бўлмаган тирикмас та-

сиат системаларида) бўлган потенциал ҳолатидан чиқиб, бунда актуал И. га айланади, яъни кибернетик системалардан олдинги системаларда бўлган пассив инъикос актив инъикос бўлиб қолади. Ана шу нуқтан назардан инсоннинг миёси ташқи оламдан тушадиган нисбий актуал И. ни сақлайдиган ва қайта ишлайдиган ғоят мураккаб кибернетик системадан иборат. Миёянинг ташқи оламни акс эттириш ва билиш хусусияти И. ни узатиш ва қайта ишлаш билан боғлиқ бўлган процесслар ривождаги бир ҳалқа сифатида намоён бўлади. Шу сабабли И. тўғрисидаги ҳозирги замон таълимотида сезгига жинсдош бўлган хусусият, яъни инъикос бутун материяга хос эканлиги ҳақидаги ленинча тезиснинг конкретлашувини кўриш мумкин.

**ИНЪИКОС** — материалистик гносеологиянинг асосий тушунчаларидан бири. Диалектик материализм юксак даражада ташкил топган материянинг (ҳайвонлар ва инсоннинг) хос-саси сифатидаги психик И. билан анорганик табиатдаги инъикос хос-сасини фарқ қилиб қарайди. Энг оддий организмлар ва ўсимликлардаги қўзғалиш тирикмас табиат жисмлари билан психикага молик бўлган вужудлар ўртасидаги ўткинчи формадир. Тирикмас табиат жисмларининг И. и шу билан характерланадиги, у нарсаларнинг хоссаси сифатида бошқа нарсаларнинг таъсирни остида ўзгаради ва бунда мажбур ўзгаришларнинг структураси таъсир кўрсатувчи нарсанing бирор томонига мувофиқ келади. И. нинг бу хоссаси инсоннинг теварак-атрофидаги оламни билиш процессининг жисмоний негиздир ва уни билиш мумкинлигини исботловчи муҳим далилдир. Психик И. ҳайвонларда ва инсонда пайдо бўлади, у шунинг натижасида пайдо бўладиги, объектлар уларнинг акс эттириш апаратига таъсир ўтказди, бу таъсирларнинг излари аналитик-синтетик йўл билан қайта ишланади, шунингдек қайта ишлаш маҳсуллари объектларнинг махсус ўринбосарлари сифатида татбиқ этилади. Нарсаларнинг

ва улар хоссаларининг психик инъикоси ёрдами билан субъект ўз тева-рак-атрофидаги муҳитдан йўл топиб олади. Психик И. нинг икки томони: 1) И. нинг мазмуни (таъсир, билим) ва 2) унинг моддий мавжудлик формаси ёки усули ва ифодалар мавжуддир. Психик И. нинг мазмуни қуйидаги асосий белгилар билан характерланади: инъикоснинг модаллиги ёки турли хиллиги ва бу модалликнинг материя ҳаракатининг турли хоссаларига ва формаларига сифат жиҳатдан мувофиқлиги (мас, ранг ва дид сезгилари турли модалликларга оиддир); объектнинг фан қонунлари ёрдами билан ифодаланган *структураси*; инъикос ва оригинал структуралари ўртасидаги мувофиқлик тури (*изоморфизм* ва *гомоморфизм*, ўхшашликнинг ҳар хил турлари ва б.); ҳиссий образнинг предметлиги, тушунчаларнинг, назарияларнинг предмет маъноси ёки эса мазмуни ва ҳ. к.; олувчи учун инъикоснинг қимматлилиги (фойдалилиги); инъикоснинг оригиналга адекватлиги. Адекватлик мана бундай кўрсаткичларга қараб баҳолашни мумкин: инъикоснинг, билимнинг ишончлилигига (исботлаш мумкинлигига) қараб, инъикоснинг аниқлиги ва тўлиқлигига ҳамда унинг чуқурлигига (моҳиятлилигига) қараб. Инсоннинг билиши ҳайвонларнинг психик И. идан ўзининг ижтимоий табияти билан сифат жиҳатдан фарқ қилади, унинг бу ижтимоий табияти эса *тил* билан боғлиқ бўлган *онгининг* мавжудлигида ва ташқи оламни актив ўзгаришда намоён бўлади.

**ИНЪИКОС НАЗАРИЯСИ** — марксистик философияда — диалектик-материалистик *билиш* назариясининг асоси, у барча даражалар ва формалардаги *инъикоснинг* энг умумий белгилари ва хоссаларини очиб беради. И. н. вазифаларига акс эттириш фаолияти барча формаларининг табиий-илмий асосларини аниқлаш, шу жумладан инсон *онгининг* келиб чиқиши ҳақидаги, унинг физиологик механизмлари ҳақидаги масалалар ҳам киради. «И. н.» ва «билиш назария-

си» терминлари марксистик фалсафий адабиётда билувчилик фаолиятининг моҳияти, асоси ҳақида таъбир-борганда синонимлар тарққасида ишлатилади. Гносеологик принцип сифатида инъикос марксистик материализмдан бурунги материализмда ҳам эътироф этилган, бироқ, В. И. Ленин кўрсатиб ўтгандек, эски материализмнинг ҳамма балоси шу эдики, у диалектикани И. н. га татбиқ эта билмас эди, шунинг натижасида инъикос ташқи оламнинг пассив, ўлик «фотосурати» деб тушуниларди. Марксизм инъикосни диалектик равишда, ҳисси ва рационал билшнинг, фикрий ва амалий фаолиятнинг ўзаро таъсирининг мураккаб ва зиддиятли процесси деб, инсон ташқи оламга пассив равишда мослашмасдан, балки унга таъсир кўрсатиб, уни ўзгартирадиган ва ўз мақсадларига бўйсундириб оладиган процесс деб тушунади. Шу сабабли марксистик И. н. ни «конформистик» деб танқид қилишнинг ҳеч қандай асоси йўқдир, бу И. н. гўё билувчи субъектни тева-рак-атрофдаги оламни пассив ва бўшанг мушоҳада этишга маҳкум қилар эмиш. Аксинча, инсоннинг ва инсониятнинг актив предмет фаолияти онгини дунёни адекват билишни таъминловчи акс эттириш функцияси асосидагина ва дунёга объектив қонуналарга мувофиқ таъсир кўрсатиш базасидагина амалга ошириши мумкин.

**ИНЬ ВА ЯН** — қадимги хитой философиясининг асосий тушунчалари. Дастлабки пайтларда ян ва инь табиатдаги ёруғлик ва қоронгулик, қаттиқлик, юмшоқлик, эркаклик ва хотинлик ибтидоларини ифодалаш учун хизмат қилган. Хитой философиясининг ривожланиш процессида ян ва инь энг ўта, энг қатъий қарама-қаршиликларнинг ёруғ ва қоронгу, кундуз ва кеча, куйш ва ой, осмон ва ер, иссиқ ва совуқ, мусбат ва манфий ва ҳ. к. ларнинг ўзаро таъсирини тобора кўпроқ символлаштира борганлар. Инь ва ян неоконфуцийчилик спекулятив схемаларида, хусусан *ли* ҳақидаги, яъни абсолют қонун ҳақидаги таълимотда гоят абстракт аҳами-

ятга эга бўлди. Ҳаракатнинг космик кучлари деб, табиатдаги доимий ўзгарувчанликнинг бош сабабчиси деб қараладиган инь — ян — қутбий кучларининг ўзаро таъсир ҳақидаги концепция аксарият хитой мутафаккирлар диалектик схемаларининг асосий мазмунини ташкил этади. Инь — ян кучларининг дуализми ҳақидаги таълимот — хитой философиясидаги диалектик системаларнинг мутлақ элементидир. Инь — ян ҳақидаги тасаввурлар хитой медицинаси, химияси, музыкаси ва ҳ. к. ларнинг назарий асосларини ишлаб чиқишда ҳам хилма-хил равишда татбиқ этилди.

**ИППОЛИТ Жан** (1907 йил туғ.) — француз философ экзистенциалисти. Асосий асарлари Гегелга бағишланган. Аристотель философиясига ўрта асрлар учун қандай аҳамиятга эга бўлган бўлса, Гегель философияси ҳам ҳозирги замон учун худди шундай аҳамиятга эгадир, деб даъво қилган И. асосий фалсафий йўналишларни гегелча системанинг айрим қисмларининг давомини деб қарайди. И. нинг нуқтани назарича, Гегель таълимоти — «ҳаёт онтологияси» инсоннинг мавжудлигини билишнинг асоси бўлмоғи лозим. Шундай қилиб, у Гегелни экзистенциалистга айлантиради. И. ўзининг сохта концепциясига асосланиб, Марксни гегелча қилиб кўрсатади, марксизмдан идеализм элементларини топишга уринади.

**ИРОДА** — инсоннинг бирон ишга бажаришга қаратилган онгли интилиши. Идеализм И. ни, ташқи таъсирлар ва шароитлардан мустақил бўлган ва объектив зарурият билан боғлиқ бўлмаган хусусият деб, инсоннинг ишлари ва хатти-ҳаракатларини эса идеалистларча тушуниладиган «эркин» И. нинг юз бериши деб, сохта нуқтани назардан олиб қарайди. Ҳақиқатда эса инсоннинг маълум мақсадга қаратилган иродавий фаолиятининг манбаи — объектив оламдан, инсоннинг дунёни ўзгартишга қаратилган ҳамда табиатнинг объектив қонуналарга таянадиган предмет — амалий фаолиятдан иборат.

Субъектнинг ички шароитларини (эҳтиёжларини, қизиқишларини, истакларини, билимин ва ҳ. к.) призмасини орқали акс эттирилган объектив олам унинг учун турли мақсадларни ўз олдига қўйиб, қарорлар қабул қилиш, бирон тарзда ҳаракат қилиш имкониятини яратиб беради. Фақат субъектнинг истакларига қараб танлаб оладиган (*волюнтаризм, экзистенциализм*) И. эмас, балки объектив заруриятга мувофиқ тўғри танлаб оладиган И. эркиндир. Энгельс сўзларини билан айтганда, И. эркинлиги худди ишнинг кўзини биллиб қарор қабул қилиш қобилиятини билдиради. Иш ёки қаракатнинг иродали характерини шундай ҳолларда яққол намоён бўладики, унда инсонга мақсадга эришиш учун ташқи ёки ички тўсиқларини енгишга тўғри келади. Иродали ишнинг бошланғич омилли маълум мақсадни олдига қўйиб, уни англаб олишдан, сўнгра эса қаракатни бошлашга қарор қабул қилишдан, ишни амалга ошириш учун энг мақсадга мувофиқ усулларини танлаб олишдан иборат. Муайян бир ишнинг иродали иш сифатида тавсифлаш учун ҳал қилувчи нарса қарорини бажаришдир. И. кучини инсонга табиат бахш этган эмас. Маълум мақсадларини танлаб биллиш, тўғри қарорлар қабул қилиш, уларини бажариш, бошлаган ишни охирига етказиш қобилиятини — билимлар, тажриба, тарбия ва ўз-ўзини тарбиялашнинг натижасидир.

**ИРОДА ЭРКИНЛИГИ** — қ. *Ирода*.

**ИРРАЦИОНАЛ** — ақл, тафаккур билан пайқалмайдиган, мантиқий тушуналарида ифодалаб бўлмайдиган демакдир. «И.» терминини биллишда ақлнинг ролинини инкор этувчи фалсафий йўналишларини тавсифлаш учун ишлатилади.

**ИРРАЦИОНАЛИЗМ** — (лат. irrationalis — ғайри ақлий — 1. фалсафий таълимот бўлиб, у ақлнинг, тафаккурнинг билувчилик имкониятларини чекланганлигини қаттиқ туриб таъкидлайди ва интуиция, ҳис-туйғу, инстинкт ва ш. к. ларини биллишнинг асосий хили деб эътироф этади. И. воқеликни қонуниятдан маҳрум бўл-

ган, тасодифлар ўйинига, кўр-кўрона иродага бўйсунадиган бетартибликдан иборат деб ҳисоблайди. Иррационалистик таълимотлар, одатда, жамият тараққиётининг «бурилиш давларида пайдо бўлади ва одатда мантиқий мунтазам системалар формасида эмас, балки афоризмларда ифодаланган тарқоқ идеялар, кайфиятлар тарзида илгари сурилади. И. 19-асрнинг охири — 20-асрнинг бошларида, капитализм империализмга айланаётган, капитализмни «рационаллаштириш» ва шу мақсадда табиий-илмий ва техника билимларидан фойдаланиш йўли билан уни «яхшилаш»га қаратилган буржуа либерал реформистик идеялар, умидлар пучга чиққан даврда юзага келди. Бу даврда бир қанча иррационалистик таълимотлар ва аввало «ҳаёт философияси» пайдо бўлади. Кейинчалик, 20-асрнинг 30-йилларида И. нинг бошқа бир турини *экзистенциализм* илгари сурилади. *Фрейдизм*да ҳам иррационалистик мотивлар яққол кўринади. Умуман И. илмга хилоф йўналиш сифатида йўлбошчининг, «фюрер»нинг зийраклиги учун, «қон ва ирқ» индосини учун илмий фикрини рад этган реакцияни фашистик назарияларга озиклантирувчи замни бўлди. Бирон-бир формада у ҳозирги замон буржуа философияси, социологияси ва психологиясида кенг тарқалгандир. 2. Этикада ахлоқ-одоб табиатини талқин этишнинг методологик принципини бўлиб, бу принцип кўп буржуа ахлоқ назарияларини учун характерлидир: ҳозирги вақтда бир қанча мактабларини (экзистенциализм, *неопротестантизм*, «гуманистик» этика, *ўз-ўзини рўёбга чиқариш этикаси* ва б.). э. даги И. нинг ахлоқий формализм ва натурализм билан бир қаторда мавжуд бўлган алоҳида бир йўналишга бирлаштироқда. Э. даги И. учун характерли нарса шуки, у ҳар бир индивиднинг ҳар қандай ахлоқий вазияти ва ҳолати ўзинга хосдир, деб даъво қилади. Шунга асосланиб, ахлоқнинг умумий принципларини ифодалаб бериш, хусусан рационал тафаккур ва фан ёрдами



билан уларни асослаб бериш мумкин эмас, деб хулоса чиқарилади, чунки рационал тафаккурни ва фанини гўё ахлоқ соҳасига татбиқ қилиб бўлмас эмиш, чунки улар хилма-хиллик нидан фақат абстракт — умумий нарсани илиб олар эмиш. Жамиятда татбиқ этиладиган, ўзига хос характерга эга бўлган, бирон-бир амалий эҳтиёжларга хизмат қиладиган ахлоқни иррационалистлар «ноасил» ахлоқ деб эълон қилмоқдалар. Уларнинг нуқтан назарича, «асил» ахлоқ, шунингдек умуман инсоннинг борлиги ҳам, ҳеч қандай таърифга ва умумлаштиришга сиғмайди, улар табиат ва жамият қонуналаридан ташқаридадирлар: унда одам ўзини объектив қарамлик салтанатига хилофан мутлақ эркин вужуд сифатида барқарор қилади. Бу ахлоқ шахсий ниятга (ёки худонинг таърифлаб бўлмайдиган иродасини шахсий талқин этишга) асосланган «ижодий» ахлоқ деб эълон қилинади ва фақат ҳар бир кишининг индивидуал жавобгарлиги деб ҳисобланади. Шундай қилиб, э. даги И. ахлоқни ўта релятивистик ва волюнтаристик тушунишга, инсон томондан танлаб олинмайдиган ахлоқий позициянинг бирон-бир объектив қиммати борлигини инкор этишга олиб келади. Э. даги И. нинг айрим оқимлари гарчи буржуа ахлоқидаги апологетизм, догматизм ва утилитаризмни танқид қилсалар-да, шу билан бирга улар — уларнинг вакиллари бунинг истаидиларми — истамайдиларми — икки дунёқарашнинг кураши шаронтида шахсини йўлдан адаштиришга кўмаклашадилар.

**ИРСИЯТ** — тирик организмларнинг белгилар ва хоссаларни ота-онадан авлодга ўтказиш қобилияти. Бу қобилият биологик эволюция процессида пайдо бўлди ва ривожланди. Организмлар И. нининг ўзгаришлари ташқи муҳит таъсири натижасида юзата келади. Бундай ўзгаришлар мутациялар деб аталади. Зарарли мутациялар организмнинг ҳалок бўлишига олиб боради, фойдалилари табиий танланиш билан мустаҳкам-

ланиб қолади. Мутациялар ва табиий танланиш — биологик эволюциянинг асосий факторларидир, организмларнинг ҳозирги турлари ана шу биологик эволюциянинг натижасидир. Ҳозирги замон *биологиясининг* кашфиётига кўра, молекулалари етарли даражада барқарор бўлган, ўз-ўзини қайта ҳосил қиладиган ва оқсиллар синтезини регуляция этадиган моддалар организмда И. нинг моддий ҳимиллари бўлиши мумкин. Ядро нуклеин кислоталарининг молекулалари хоссаларининг ана шу комплексига эгадирлар. И. моддий ҳимилларининг аниқланиши тирик вужудларнинг бу қобилиятининг ғайри табиий сабаблари ҳақидаги идеалистик тасаввурларни рад этмоқда. Ҳозирги замон *генетикаси* И. нинг маълум мақсадга қаратилган ўзгаришнинг конкрет йўлларини очишга яқинлашиб қолди. Бу кашфиёт тирик табиатни биллишда ва ўзгаришда муҳим босқич бўлади.

**ИРҚҶЙЛИК** — реакция назария бўлиб, бу назария социал тенгсизликни, эксплуатацияни, урушларни кишиларнинг турли ирқларга мансублиги билан оқлаб кўрсатмоқчи бўлади. И. кишиларнинг ижтимоий моҳиятини уларнинг биологик, ирқий белгиларидан иборат қилиб, ирқларни ўзбошимчилик билан «олий ва паст» ирқларга ажратади. Фашистлар Германиясида И. расмий идеология бўлиб, агрессив урушларни, одамларни кўплаб қиришни оқлаб кўрсатишга хизмат қилган эди. И. АҚШда негр аҳолисига нисбатан паст, беқадр кишилар, деб қарашда яққол кўринмоқда. Илгари қолақ бўлган халқларнинг, айниқса социалистик мамлакатларда тез суърат билан ривожланаётганлиги, бу мамлакатларда ирқий антагонизмнинг йўқлиги И. нинг тамоман асоссизлигини исбот қилди.

**ИСБОТ** — бирон-бир даъвонинг чинлигини (ёки ёлгонлигини) асослаб беришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган муҳокама. И. таянадиган ва улардан мантиқий равишда тезис келиб чиқадиган ҳукмлар И. нинг *далиллари*

(асослари) деб аталади. Далилларчин деб қабул қилинади, аммо уларнинг И. н. тезисга таянмаслиги логик, йўқса *исботда мужмаллик* деб аталадиган хато келиб чиқади. Тезиснинг чинлигини аниқлаб берувчи И. оддийча И. деб аталади, тезиснинг ёлгонлигини аниқлаб берувчи И. эса раҳдия деб аталади. И. бевосита бўлиши мумкин, яъни бир қатор хулосалардан иборат бўлиши мумкинки, бу хулосаларнинг асослари далиллардир ёки улардан хулоса қилиб чиқарилган қоидалардир; ённки қўшимча фаразлар ёрдамида амалга оширилган И. дир. Бу сўнгги И. қуйидагича тузилади: фаразлар ёрдамида айрим қоидалар исбот этилади; сўнг бу қоидаларнинг И. н. махсус қоидалар ёрдамида ўзгартирилиб (фаразларсиз) дастлабки И. шаклига солинади. И. да хатолар бўлиши мумкин, бу хатолар ё тезисни сохталаштиришдан, ё асоссиз ёхуд хато далилларни қабул қилишдан, ённки, И. нинг нотўғри усулидан келиб чиқади. Хатоси бўлган И. асоссиздир. Бироқ И. нинг асоссизлигининг очилиши ҳали тезиснинг ёлгонлигининг И. н. демак эмасдир. Тезиснинг чинлигини ишончи далиллар билан эмас, балки бирон-бир эҳтимоллик билан (*эҳтилолли логика*) аниқлаб берувчи И. лар ҳам бўлиши мумкин.

**ИСБОТДА МУЖМАЛЛИК** (лат. *circulus in demonstrando* — манتيқий хато бўлиб, бу хато шундан иборатки, исбот қилинувчи тезиснинг ўзининг ёрдами билан исбот қилинган қонданан исботнинг далили сифатида фойдаланилади. Бу хато баъзан илмий ишларда ҳам учрайди. Мас., кўпгина математиклар 2 нинг йилдан охиқ вақт давомида Эвклиднинг параллеллар ҳақидаги бешинчи постулатини исбот қилишга уриниб, исбот қилинувчи постулатнинг ўзини норавшан формада ўз исботларига асос қилиб қўйган эдилар. Маркс кўрсатган эдики, А. Смит ва б. буржуа экономистларининг муҳокамаларида «мужмаллик» бор: товарларнинг қиймати иш ҳақи, фойда, ренднинг йиғиндисидан пайдо бўлади,

иш ҳақи, фойда, ренднинг қиймати эса, ўз навбатида, товарлар қиймати билан белгиланади ва ҳ. к.

**ИСЛОМ**, ёки мусулмонлик (араб. мўминлик, итоатгўйлик) — дунё динларидан бири бўлиб, у асосан Яқин ва Урта Шарқ мамлакатларида, Шимолий Африкада, Жанубий-Шарқий Осиёда тарқалган; СССРда Урта Осиё республикалари, Шимолий Кавказ, Закавказья, Татаристон ва Бошқирдистон АССРдаги диндорлар орасида ёйилган. И. 7-асрда араб халқлари ибтидоий жамоа тузумидан синфий жамиятга ўтаётган, улар Араб халфалиги феодал теократик давлатига бирлашаётган даврда Ғарбий Арабистонда пайдо бўлди. И. нинг мусулмонларнинг «муқаддас» китоби Қуръонда баён этилган диний таълимоти ибтидоий динларнинг элементларидан, шунингдек *яхудолик*, *христианлик*, *зардуштиликдан* таркиб топган. И. нинг асоси қудратли худо (оллоҳ) ҳақидаги ақидадан иборат. Мусулмончиликнинг ўзаги — худо азалдан тақдирга ёзиб қўйганлиги ҳақидаги таълимотдир. Қуръонда айтилишича, худо ҳар бир кишининг қисматини азалдан белгилаб қўйган. Қуръон инсоннинг худо олдида ожизлигини тарғиб қиларкан, диндорларни сабр-тоқат қилишга, оллоҳга ва унинг ердаги расулларига (вакилларига) қулларча итоат қилишга даъват этади ва бунинг эвазига охират дунёда жаннатда роҳат-фароғатда яшашни ваъда қилади. И. нинг характерли хусусиятлари шундан иборатки, у «гайри динларга, яъни ислом динига топинмайди»ган кишиларга душманлик билан қарашни тарғиб қилади, аёлларнинг қадр-қимматини ерга уради, кўп хотин олишини қонулаштиради. И. социал тенгсизликни ҳақ қилиб кўрсатади, одамларни охират дунёда роҳат-фароғат кўришни бемаъни кутишга ундайди. Ҳозирги замон И. нда замонга мослашув (модернизация) тенденциялари кўринмоқда, бундай тенденциялар янги шароитга мослашиб олишга уринаётган кўпгина ҳозирги динларга хосдир. Бу тенден-

циялар, илмий дунёқараш билан диний дунёқарашнинг «бирга сиғишуби» ғояларини тарғиб қилишда, И. ни энг эскирган диний маросимлардан тозалашга уринишда намоён бўлмоқда. Хорижий Шарқ мамлакатларида айрим мусулмон идеологлар омманинг социал ўзгаришларга интилаётганлигини ҳисобга олиб, худди И. да социалистик ғоялар энг тўлиқ ифодасини топади, деб исбот қилишга уринмоқдалар. Аммо революцион кураш жараёнида меҳнаткаш мусулмонлар диний аҳкомларининг жамиятнинг социал ўзгариш вазифалари билан сиғишмаслигини англамоқдалар. Шу билан бирга реакцион доиралар антикоммунизмни тарғиб қилиш учун И. дан фойдаланмоқдалар. Социалистик жамиятда сақланиб қолаётган мусулмончилик сарқитлари диндорларнинг онгини қоронгулаштириб, коммунизм қурилишида уларнинг активлигини сусайтирмоқда.

**ИСТОРИЗМ** — нарсалар ва ҳодисаларни уларнинг ривожланишида, қарор топишида, уларни белгиловчи конкрет тарихий шарт-шароит билан алоқадорлигида билиш принципи. И. ҳодисаларга шундай ёндашни билдирадигани, бу усул ҳодисаларни муайян тарихий тараққиётнинг маҳсули деб, уларнинг қандай пайдо бўлганлиги, ривожланганлиги ва ҳозирги ҳолатига келганлиги нуқтан назардан қарайди. Назарий тадқиқотнинг муайян усули бўлган И. — ҳар қандай ўзгаришни (боринги ҳатто сифат ўзгаришнинг ҳам) эмас, балки нарсаларнинг моҳиятини, уларнинг сифат жиҳатдан ўзига хослигини аниқлаб берадиган специфик хоссалари ва алоқаларининг шаклланиши ифодаланадиган ўзгаришни қайд қилиб кўрсатишдан иборат. И. нарсалардаги ўзгаришларнинг қайтарилмас ва ворислик характерини эътироф этишни назарда тутлади. И. фаннинг энг муҳим принципларидан бири бўлиб қолди, бу принциплар унга табиатнинг илмий манзарасини тасвирлаб бериш ва унинг ривожланиш қонуниятларини очиб кўрсатиш имкониятини беради (мас., дарвинча эволю-

ция назарияси). Дialeктик методнинг ажралмас ва муҳим томонини ташкил этувчи шу принцип туфайли, марксизм давлат, синфлар ва ш. к. мураккаб ижтимоий ҳодисаларнинг моҳиятини тушунтириб беришга, капитализмнинг тарихан ўткинчи характерини, унинг ўрнини социализм эгаллаши муқаррар эканлигини олдиндан кўришга муваффақ бўлди. Ҳозирги замон буржуа философияси, социологияси, логикасининг характерли хусусиятларидан бири шуки, улар И. принципини инкор этадилар; И. га қарши курашадилар ёки уни позитивистик, эмпирик руҳда талқин қиладилар.

**ИШЛАБ ЧИҚАРИШ** — бу тушунча табиат билан моддалар алмаштиришнинг ўзига хос инсоний типини — кишиларнинг ўз тирикчилиги учун зарур моддий шарт-шароитларни вужудга келтириш мақсадида табиатни актив ўзгариш процессини ифодалайди. Табиат бахш этган нарсалар билан ўз эҳтиёжини қондирувчи ҳайвонлардан фарқли ўлароқ, инсон ўзига тирикчилик учун зарур бўлган нарсаларни — озиқ-овқат, кийим-кечак, турар жой ва ҳ. к. — ишлаб чиқаради. Шундай қилиб, И. ч. инсон ҳаётининг абадий табиий шarti — бутун инсоният тарихининг асосидир. Ҳар қандай нарсани И. ч. учун уч элемент бўлиши зарур: нарсани тайёрлаш мумкин бўлган табиат предмети; бу тайёрлашни амалга оширишга ёрдам берадиган меҳнат воситалари; инсон фаолиятининг, унинг меҳнати-нинг маълум мақсадга йўналтирилиши. И. ч. ҳамisha ижтимоий характерга эга бўлиб, икки хилдаги муносабатларни ўз ичига олади: кишиларнинг табиатга муносабатларини, бу муносабат ишлаб чиқарувчи кучлар тушунчасида ифодаланadi (И. ч. процессининг мазмунини акс эттиради) ва кишиларнинг бир-бирига муносабатини; бу муносабат ишлаб чиқариш муносабатлари тушунчаси билан характерланади (И. ч. процессининг ижтимоий формасини акс эттиради). Бу икки томоннинг ўзаро муносабати ишлаб чиқариш муносабати.

ларининг ишлаб чиқарувчи кучлар характериға (ва ривожланиш даражасига) мувофиқлиги қонуни билан белгиланади. И. ч. ҳамшира тарихан муайян ишлаб чиқариш усули сифатида: ибтидоий жамоа, қулдорлик, феодал, капиталистик, коммунистик ишлаб чиқариш усуллари сифатида реал суратда мавжуддир. Умуман И. ч.—бу ҳар қандай ишлаб чиқариш усулига хос бўлган баъзи умумий моментларни узвий бўлакларга бўлиб, тавсифлашга имкон берадиган абстракциядир. И. ч. ишлаб чиқарилган нарсаларни тақсимлаш, айрибошлаш, истеъмол қилиш билан узвий равишда боғлиқдир. И. ч. билан истеъмол — ижтимоий ҳаётнинг икки хилдаги ва шу билан бирга ўзаро алоқадор бўлган қарама-қарши томонлардир. Бу ўзаро таъсирда белгилувчи нарса И. ч. бўлиб, у фақат истеъмол буюминини яратиб ва истеъмол усулини белгилаб қолмасдан, шу билан бирга инсон эҳтиёжларининг юзага келиши ва ривожланишининг негизи бўлиб ҳам хизмат қилади. И. ч. процессида инсон фақат табиатга таъсир кўрсатиб, уни ўзгартириб қолмайди, шу билан бирга у ўз табиатини, ўз қобилиятларини ва билимларини, эҳтиёжларини ва қизиқишларини ҳам ўзгартиради. И. ч. истеъмол билан ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг тақсимоти орқали боғлиқ бўлиб, бу тақсимот И. ч. амалга ошириладиган ишлаб чиқариш муносабатларининг характериға боғлиқдир. Синфий-антагонистик формацияларда И. ч. воситаларининг эгалари — қулдорлар, помешчиклар, капиталистлар — бутун қўшимча маҳсулотни, баъзан эса ҳатто зарур маҳсулотнинг бир қисmini ҳам ўзлариники қилиб оладилар, меҳнаткашлар оммаси—қуллар, деҳқонлар, пролетарлар эса, И. ч. воситаларидан тамомла ёки қисман маҳрум этилганликлари сабабли, ўзлари ҳосил қилган бойликнинг озгина ҳиссаси билан қапоатланишга мажбурдилар. Коммунистик формация бу адолатсизликка барҳам беради. Коллектив мулк қарор топиши ва эксплуататор синфлар туғатилиши билан И. ч.

процесси барча жамият аъзоларининг ўсиб бораётган эҳтиёжларини қондиришга бўйсундирилади. Социализм шароитида истеъмол буюмларининг тақсимоти ҳар бир киши томонидан умумий фонда қўшган меҳнатнинг миқдори ва сифатиға қараб, коммунизм даврида эса эҳтиёжға қараб амалга оширилади.

**ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ВОСИТАЛАРИ** — бу тушунча ишлаб чиқаришнинг шахсий элементи, яъни юмушчилардан фарқли ўлароқ, ишлаб чиқариш процессининг мавжудлиги учун зарур бўлган буюм элементларининг мажмуини билдиради. И. ч. в., яъни инсон шаклини ўзгартирган табиат буюмлари ва инсонга буюмларнинг шаклини ўзгартишға ёрдам берадиган меҳнат воситалари ўз-ўзлигича ҳеч қандай янги ижтимоий бойлик ярата олмайди. Ишлаб чиқариш процессида улар фақат ўз қийматини — тўла ёки қисман — тайёрланган маҳсулотга кўчиради. Янги бойликлар эса жонли инсон меҳнати билан яратилади, инсон меҳнати табиат берган нарсани самарали қилиб, уни ижтимоий ҳаётнинг зарур элементига айлантиради. И. ч. в. га, биринчидан, инсоннинг таъсир кўрсатишига объект бўлиб хизмат қиладиган меҳнат предметлари киради, ҳозирги замон ишлаб чиқариш процессларида (қазилма саноатдан ташқари) уларга хом ашё ҳам, яъни инсоннинг муайян таъсириға учраган, унинг меҳнати билан шакли ўзгартирилган табиат предметлари ҳам киради; иккинчидан, меҳнат воситалари — инсон меҳнат предметига таъсир кўрсатиш учун фойдаланадиган барча моддий элементлар мажмуи (ишлаб чиқариш қуроллари, ишлаб чиқариш бинолари, транспорт, хом ашё ва маҳсулотларни сақлайдиган омборлар, экин-тикки қиладиган ер) киради. Барча меҳнат воситалари ичиде ишлаб чиқариш қуроллари ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун, демак, жамиятнинг ривожлантириш учун ҳам энг катта аҳамиятга эга, бу қурооллар мажмуини Маркс, «ишлаб чиқаришнинг суяк ва мушак системаси» деб атаган

эди. Инсоннинг ўз табиий кучларини оширишига ёрдам берадиган ишлаб чиқариш қуроллари унинг ишлаб чиқариш имкониятлари ривожининг ва ижтимоий *ишлаб чиқарувчи кучлар* ривожининг мезони бўлиб, демак, меҳнат амалга ошадиган ижтимоий муносабатларнинг кўрсаткичи бўлиб ҳам майдонга чиқади. Шунинг учун ҳам Маркс, иқтисодий даврлар нима ишлаб чиқарилиши билан эмас, балки қандай қилиб ва қандай воситалар орқали ишлаб чиқарилиши билан фарқ қилади, деган эди (қ. 23-т., 191-бет).

**ИШЛАБ ЧИҚАРИШ МУНОСАБАТЛАРИ** — жамият ҳақидаги марксистик фаннинг энг муҳим тушунчаларидан бири бўлиб, бу тушунча ҳар қандай жамиятда мавжуд бўлган объектив, моддий, кишилар онига боғлиқ бўлмаган, ижтимоий маъсулот ишлаб чиқариш, моддий ноз-неъматларни айрибошлаш ва тақсимлаш процессида кишилар ўртасида вужудга келадиган муносабатларни акс эттиради. И. ч. м. ҳар қандай *ишлаб чиқариш усули*нинг зарур томонини ташкил этади, чунки кишилар биргаликда фаолият кўрсатиши ва ўз фаолиятларини ўзаро айрибошлаш учун маълум тарзда бирлашмасдан туриб ишлаб чиқара олмайдилар. И. ч. м. нинг негизи — ишлаб чиқариш воситаларига бўлган *мулк* муносабатларидир. Ижтимоий, коллектив мулк шароитида жамият аъзолари ишлаб чиқариш воситаларига нисбатан тенгдирлар ва ишлаб чиқариш процессида улар ўртасида ҳамкорлик ва ўзаро ёрдам муносабатлари мавжуддир. Хусусий мулк асосида кишилар ўртасида хўжайинлик ва итоат қилиш муносабатлари ўрнатилади. Ижтимоий мулк тарихда уруғ, қабила, жамоа мулк шаклида, умумхалқ ёки давлат мулк, кооператив-колхоз мулк шаклида юзага келади; хусусий мулк эса тарихда уч асосий тип шаклида: қулдорлик, феодал, капиталистик типлар шаклида юзага келган бўлиб, бунга кишини киши томонидан эксплуатация қилишнинг уч асосий формаси мувофиқ келарди. Ишлаб чи-

қарувчиларнинг шахсий меҳнатга асосланган хусусий мулк мавжуд бўлиб келди ва ҳозирга қадар ҳам мавжуд бўлиб келмоқда, лекин бу мулк формаси ҳамisha айни жамиятда ҳукмронлик қилувчи И. ч. м. га бўйсунган бўлади ва уларнинг белгилловчи таъсири остида аста-секин барҳам топиб боради. Асосий И. ч. м. дан ташқари, *ижтимоий-иқтисодий формация*нинг бири ҳалок бўлиб, иккинчиси пайдо бўлиши даврларида ўткинчи И. ч. м. юзага келиб турарди. Бу муносабатларнинг алоҳида хусусияти шундан иборатки, улар бир хўжалик тузилиши доирасида типни жиҳатдан турлича иқтисодий муносабатларнинг қўшилиб кетиши билан характерланади. Мас., *ибтидоий жамоа тузули* бузилаётган даврда патриархал онла доирасида уруғдошлик муносабатларининг қолдиқлари билан қулдорлик муносабатларининг куртаклари бирга қўшилиб кетган эди. Қулдорлик муносабатлари бузилаётган даврда бир қанча мамлакатларда қулдорлик ва феодал муносабатларнинг элементларини ўзида қўшиб олган колонат пайдо бўлди; капитализмдан социализмга ўтиш даврида баъзи иқтисодий формалар коллектив ва хусусий мулкка асосланган муносабатларни ўзида қўшиб олиб боради (давлат капитализми, аралаш давлат-хусусий корхоналар, қишлоқда кооперациянинг ярим социалистик формалари ва ҳ. к.).

**ИШЛАБ ЧИҚАРИШ МУНОСАБАТЛАРИНИНГ ИШЛАБ ЧИҚАРУВЧИ КУЧЛАР ХАРАКТЕРИГА МУВОФИҚЛИГИ ҚОНУНИ** — К. Маркс кашф этган объектив иқтисодий қонун бўлиб, бу қонун барча *ижтимоий-иқтисодий формацияларда ишлаб чиқарувчи кучлар* билан *ишлаб чиқариш муносабатларининг* ўзаро таъсирини белгилайди. Ишлаб чиқарувчи кучлар ишлаб чиқаришнинг белгилловчи, энг революцион ва ҳаракатчан элементидир. Улар доимо ривожланиб боради, ваҳоланки ишлаб чиқариш муносабатлари барқарорроқ элементдир. Шу сабабли жамият та-

раққиётининг маълум босқичида янги ишлаб чиқарувчи кучлар билан эскирган ишлаб чиқариш муносабатлари ўртасида зиддият пайдо бўлади. Лекин ишлаб чиқариш муносабатлари ишлаб чиқарувчи кучлар ривожидан ичоглиқ орқада қолмасин, улар эртамин-кечмин ишлаб чиқарувчи кучлар ривожининг даражасига, уларнинг характерига мувофиқ келишлари лозим ва жамият тараққиётининг тарихи кўрсатишича албатта мувофиқ келадилар. Антагонистик синфларга бўлинган жамиятда ўсиб кетган ишлаб чиқарувчи кучлар билан эски ишлаб чиқариш муносабатлари ўртасидаги зиддият ҳамisha конфликт даражасига бориб етади ва бу конфликт социал революция йўли билан ҳал қилинади (*Социал революция*). Социализм шароитида мулк ижтимоий характерга эга бўлганлиги туфайли ишлаб чиқариш муносабатлари, ишлаб чиқарувчи кучлар ҳолатига тамомила мувофиқ бўлиб, уларга тезлаштирилган ва кризис инмалигини билмайдиган тараққиёт учун кенг майдон очиб бермоқда. Бироқ социализм шароитида ҳам ишлаб чиқарувчи кучлар билан ишлаб чиқариш муносабатларининг айрим томонлари ўртасида зиддиятлар пайдо бўлиб туради. Лекин бунда бу зиддиятлар конфликт даражасига бориб етмайди, чунки бунда ижтимоий мулк ҳукм суради ва умри тугаётган ишлаб чиқариш муносабатларини сақлаб қолишдан манфаатдор бўлган синфлар бўлмайди. Бундай вазиятда ўсиб бораётган зиддиятларни ўз вақтида пайқаб, ишлаб чиқариш муносабатларини такомиллаштириш йўли билан уларни бартараф қилиш тадбирларини кўриш учун имконият яратилади. Мазкур қонун ижтимоий-иқтисодий формацияларнинг алмашувини тушуниш учун калит беради.

**ИШЛАБ ЧИҚАРИШ УСУЛИ** — гишиларнинг тирикчилиги учун зарур бўлган воситаларни (озик-овқат, кийим-кечак, уй-жой, ишлаб чиқариш қуроллари) ишлаб чиқаришнинг конкрет турини тавсифловчи тушунча. Су ишлаб чиқариш ижтимоий муно-

сабатларнинг тарихан муайян формаларида амалга оширилади. И. ч. у.— тарихий материализмнинг энг муҳим категорияларидан биридир, чунки у ижтимоий ҳаётнинг асосий соҳасини — кишиларнинг моддий ишлаб чиқариш фаолияти соҳасини кўрсатади, умуман ҳаётнинг социал, сиёсий ва маънавий процессларини белгилайди. Тарихан муайян ҳар бир жамиятнинг структураси, унинг ҳаракат қилиш ва ривожланиш процесси И. ч. у. га боғлиқдир. Ижтимоий тараққиёт тарихи — И. ч. у. нинг ривожланиш ва алмашиниш тарихидир, жамиятнинг бошқа ҳамма структур элементларининг ўзгариши ҳам ана шу билан белгиланади. И. ч. у. чамбарчас боғлиқ икки томоннинг: *ишлаб чиқарувчи кучлар билан ишлаб чиқариш муносабатларининг* бирлигидир. Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши уни белгилловчи томон — ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланишидан бошланади, бу ишлаб чиқарувчи кучлар муайян даражада ишлаб чиқариш муносабатларига, яъни ўзлари улар доирасида ҳозиргача ривожланиб келган ишлаб чиқариш муносабатларига зид келиб қолади. Бу ҳол ишлаб чиқариш муносабатларининг қонуниятли ўзгаришига олиб келади, чунки улар эндиликда ишлаб чиқариш процессининг зарур шарти сифатида хизмат қилмайдиган бўлиб қолади. Бир ишлаб чиқариш муносабатларининг алмашинуви — эски иқтисодий базисни янгиси билан алмаштиришни билдирадиган алмашинуви — эса улар ўстида турган устқурманнинг озми-кўпми тезлик билан ўзгаришига, бутун жамиятнинг ўзгаришига олиб келади. Шундай қилиб, И. ч. у. нинг алмашиниши кишиларнинг хоҳиши билан эмас, балки *ишлаб чиқариш муносабатларининг ишлаб чиқарувчи кучлар характерига мувофиқ келиши* умумий иқтисодий қонунининг амал қилиши тақозоси билан содир бўлади. Бу алмашиниш бутун жамият тараққиётига *ижтимоий-иқтисодий формациялар алмашинишининг* табиий-тарихий жараёни характерини беради.

Ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатлари ўртасидаги конфликт — социал революциянинг иқтисодий асосидир, бу революцияни жамиятнинг прогрессив кучлари амалга оширади. Социалистик И. ч. у. шариогида ишлаб чиқарувчи кучлар билан ишлаб чиқариш муносабатлари ўртасида пайдо бўладиган энд. диятлар конфликт даражасига бориб етмайди, чунки унда ишлаб чиқариш муносабатлари ишлаб чиқариш эришган янги даражага мувофиқ келмай қолган тақдирда, ишлаб чиқариш қуроли ва воситалари ижтимоий мулк бўлганлиги сабабли, бутун жамият бу муносабатларни ўзгартиришдан манфаатдор бўлади. Коммунистик партия ва давлат социалистик И. ч. у. нинг ривожланиш қонунари билан билишга таяниб, пайдо бўлаётган эндиятларни ўз вақтида пайқаб олиш ва уларни бартараф қилиш учун конкрет тадбирлар ишлаб чиқиш имкониятига эгадир. И. ч. у. нинг ривожланиш ва алмашилиш тарихий босқичлари ибтидоий жамоа, қулдорлик, феодал, капиталистик ва коммунистик И. ч. у. тушунчалари билан аке эттирилади. Юқорида санаб кўрсатилган у ёки бошқа И. ч. у. ни характерлайдиган тушунчалардан ҳар бири янада конкретлаштиришга муҳтождир, токи шу йўл билан айни бир И. ч. у. нинг турли вариантларининг тарихий ўзига хослигини (мас., антик ёки шарқий қулликни, капитализм ривожининг пруссча ёки америкача йўлини, турли мамлакатларда социализмнинг ўзига хос хусусиятларини, айрим мамлакатлар шоккапиталистик ривожланишининг ўзига хослигини ва ҳ. к.) аке эттириш мумкин бўлсин.

**ИШЛАБ ЧИҚАРУВЧИ КУЧЛАР** — жамғарилган ва жонли меҳнатнинг узвий бирлиги, яъни *ишлаб чиқаришнинг* моддий ва шахсий элементларининг мажмуи бўлиб, бу элементлар табиаат предметларидан инсон эҳтиёжларини қондира оладиган нарсаларни ишлаб чиқариш учун зарурдир. Ишлаб чиқаришнинг моддий элементларига меҳнат қуроллари,

ишлаб чиқариш бинолари, темир йўллар, каналлар, тош йўллар, буғ, электр ва бошқалар кучи билан ишлайдиган двигателлар, трубопроводлар, элеваторлар, ёки, бошқача қилиб айтганда, инсон томонидан меҳнат предметига унинг таъсирини ўтказувчи бўлиб хизмат қилиш учун мослаштирилган барча предметлар ва предметларнинг комплекслари кирради. Шахсий элементларга меҳнат воситаларини ишлаб чиқарадиган ва уларни ҳаракатга келтирадиган кишилар кирради. И. ч. к. нинг белгилувчи моддий элементи — ишлаб чиқариш қуроллари, машиналар, машиналарнинг комплексларидир. «Ишлаб чиқаришнинг суяк ва мушак системасининг» (К. Маркс ва Ф. Энгельс, 23-т., 191-б.) ташкил этувчи худди ана шу меҳнат воситаларини марксизм философияси ишлаб чиқаришнинг ривожланиш даражасининг кўрсаткичи деб ҳисоблайди. «Иқтисодий даврлар нима ишлаб чиқарилиши билан эмас, балки қай тарзда, қандай меҳнат воситаларни орқали ишлаб чиқарилиши билан фарқ қилади» (ўша жойда). Ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ҳар қандай процесси даставвал меҳнат воситаларини ясашни, сўнгра эса истеъмол буюмлари ишлаб чиқариш учун улардан фойдаланишни назарда тутлади. Шунинг учун ижтимоий ишлаб чиқариш ишлаб чиқариш воситалари ишлаб чиқаришга («А» группаси) ва истеъмол воситалари ишлаб чиқаришга («Б» группаси) бўлинади. Ҳар қандай кенгайтирилган ишлаб чиқаришнинг қонуни — «А» группасини устун даражада ривожлантиришдан, тобора унумлироқ қуроллар, машиналар ва бошқа меҳнат воситаларини ясаш ва шу асосда экономиканинг барча тармоқларини қайта қуролантиришдан иборат. КПСС XXIV съезди илгор техниканинг ролини назарда тутиб, «ҳозирги замондаги юксак унумдор техника асосида халқ ҳўжалигининг барча тармоқларини қайта қуролантиришнинг оғишмасдан ва планли равишда амалга ошириш, янги техникани ва прогрессив технологияни

яратилган ва ўзлаштириш муддатларини бутун чоралар билан қисқартиш...» учун илмий-техника тараққиётини тезлаштириш вазифасини қўйд. Бу коммунизмнинг *моддий-техника базасини* қуриш учун айниқса муҳимдир, бутун ижтимоий ишлаб чиқаришни комплекс механизациялаштириш ва автоматлаштириш учун машиналар системаси бу базанинг негизи бўлмоғи лозим. Аммо одамларсиз ҳатто энг мукамал техника ҳам ўликдир. Ишлаб чиқариш қуроллари ва меҳнат воситаларининг ҳаммаси инсон қўлларининг ишидир, унинг амалий куч-қувватининг натижасидир, жамғарилган тажриба ва билимларнинг моддийлашувидир, табиатни ўзлаштиришда инсон эришган муваффақиятларнинг кўрсаткичидир. Инсон — энг асосий И. ч. к. дир. Одамлар билан бирликдагина меҳнат воситалари жамиятнинг И. ч. к. ини ташкил этади. Ана шундай бирликда меҳнат воситалари, гарчи улар инсоннинг оқилона фаолиятининг натижаси бўлса-да, шу билан бирга инсоннинг табиатга қанчалик ҳоқимлик қилганлиги меъёрини белгилаб беради, яъни унинг ўзининг қанчалик камолотга эришганлиги даражасини тавсифлайди. Инсон ўзи билан табиат ўртасида жойлаштирадиган меҳнат воситаларини такомиллаштириб ва шу муносабат билан ижтимоий ишлаб чиқаришнинг бутун процессини ривожлантириб бораркан, шу иш давомида ўзи ҳам ўзгаради. И. ч. к. нинг ва аввало меҳнат қуролларининг ривожланиши — бутун тарихий тараққиётнинг асосидир. И. ч. к. нинг ривожланиб бориши кетидан *ишлаб чиқариш муносабатлари* ҳам ўзгаради, ундан кейин эса устқурманиннг ва ижтимоий ҳаётнинг ҳамма бошқа томонларининг ўзгариши содир бўлади.

**ИҚТИСОДИЙ МАТЕРИАЛИЗМ** — ижтимоий тараққиётнинг бирдан-бир кучи — экономикадир, деб тарихни бир томонлама тушуниш. Сиёсат ва сиёсий муассасаларнинг, идеялар, назарияларнинг тарихий процессдаги аҳамияти бунда рад этилади

ёки камситилади. И. м. тарихни материалистик тушунишни вульгарлаштириш сифатида пайдо бўлди. Фарба Э. Бернштейн, Россияда «*легал марксизм*», «*экономизм*» вакиллари — И. м. нинг тарафдорлари эдилар. Тарихий материализм И. м. дан тубдан фарқ қилади. Тарихий материализм моддий ишлаб чиқаришни жамият тараққиётининг асосий ҳаракатлантирувчи кучи деб билар ва сиёсий муассасалар, гоёлар, назарияларнинг келиб чиқишини жамиятнинг иқтисодий тузумига, жамият моддий ҳаётининг шароитларига боғлаб изоҳлар экан, айни вақтда сиёсий муассасалар, идеялар, назарияларнинг ижтимоий тараққиётда гоят катта аҳамиятга эга эканлигини ҳам таъкидлайди (*Экономика ва сиёсат*).

**ИҚТИСОДИЙ УСИШ БОСҚИЧЛАРИ НАЗАРИЯСИ** — америка социологи У. Ростоунинг концепцияси, «ягона индустриал жамият» назариясининг вариантларидан бири, бу вариант «Иқтисодий ўсиш босқичлари. Нокмунисттик манифест» китобида (1960) баён этилган. Бу назарияга кўра, тарих беш босқичга бўлинади: 1) то капитализмга қадар бутун жамиятни ўз ичига оладиган «традицион жамият»; бу жамиятнинг характерли хусусияти шуки, унда меҳнат унумдорлигининг даражаси паст бўлади, экономкада қишлоқ хўжалиги ҳукмронлик қилади; 2) «ўткинчи жамият», бу жамият монополиядан олдинги капитализмга ўтиш билан шартли равишда тўғри келади; 3) «силижи даври», бу давр саноат революциялари ва индустриялашнинг бошланиши билан характерланади; 4) «етуклик даври» — индустриялаштиришнинг тугалланиши ва саноат жиҳатдан юксак тараққий қилган мамлакатларнинг пайдо бўлиши; 5) ҳозир гўё фақат АҚШда эришилган «оммавий истеъмолнинг юксак даражаси даври» И. ў. б. н. да тарихий тараққиётнинг ҳақиқий негизи — ишлаб чиқариш муносабатлари — ўрнига турли факторларнинг (техника-иқтисодий, психологик, сиёсий, маданий-тарихий ва б. омилларнинг) эклектик ўзаро таъсири қўйилади. И. ў.



б. и. ўз социал моҳиятига кўра сифат жиҳатдан турлича бўлган ҳодисаларни умуман «индустрнал жамият» донрасига тиқиштириб, уларни бирдай қилиб кўрсатишга уринади (мас., социалистик ва капиталистик индустриялашнинг бирдай қилиб кўрсатишга ур-

ниш). И. ў. б. и. капитализмни оқлашга уриниб, социалистик революцияларнинг зарурлигини инкор қилади, бутун дунё АҚШ намуна бўлаётган «ягона индустриал жамият»га қараб ҳаракат қилмоқда, деб исботламоқчи бўлади.



**ПОГА** (санскритча—бирлашиш, қўшилиш)— ҳинд диний-фалсафий таълимоти бўлиб, бу таълимотга Патанжалли (эраминдан олдин ёки кейин тахминан I-аср) асос солган деб ҳисоблайдилар. **П.** *ҳиндуизмнинг* асосий қондаларига қўшилиши билан бирга, мистик экстази ҳамда инсонни қуршаб турган реал олам йўқ бўлиб кетадиган тамомла ганглиш ҳолатига олиб борадиган машқлар системасини индивидуал руҳнинг худо билан бирлашуви йўлида асосий нарса деб ҳисоблайди. Бу машқлар энг қадим замонларга бориб тақаладики, у замонда шуларга ўхшаш усуллар гўё ғайри табиий кучларни қўлга олишга ёки бўйсундиришга ёрдам берган эмиш. Патанжали бу машқларни фақат системалаштириб, ўзининг «**П.**-сутра»сида баён қилган эмиш. **П.**нинг қуйи босқичи — «хатха-**П.**» дан, яъни жисмоний машқ усулларидан иборат бўлиб, бу усуллар танин шундай ром қилинша қаратилган бўладики, бундай

ром қилиш «раджа-**П.**» га, яъни психик машқларга ўтиш имкониятини беради, бу машқлар эса реал воқеликдан батамом ажралишга олиб боради. **П.**нинг ёрдами билан гўё бениҳоя кичрайиб, кўзга кўринмайдиган бўлиб қолиш ҳам, жуда улкан даражада катталашиб кетиш ҳам, истаган жойга бориш, нарсаларни мингларча километр наридан туриб «кўриш», бировларнинг фикрларини ўқиш, ўтмишини ва келажакни билиш, ўлганлар билан суҳбат қилиш ҳам мумкин эмиш. **П.** машқлари «қутулиш» йўлларида бири сифатида Ҳиндистон динларининг кўнига (шу жумладан буддизмга ҳам) кирган. «Хатха-**П.**» мутлақо асоссиз равишда ҳамма дардлардан шифо топишнинг ва организмнинг ажойиб бир тарзда соғайиб кетишининг универсал методи қилиб кўрсатилди, аммо унинг баъзи усуллари (мас., нафас олиш методикаси) илмий даволаш физкультурасида муайян ўрин тугандир.



**КАБАНИС** :: Пьер Жан Жорж (1757—1808) — француз материаллист философи, маърифатчиси, врач; 1789—94 йиллар революциясининг замондоши, жирондист; якобинчилар террорини қоралаган эди. К. француз материаллини мактабига мансуб бўлиб, бу мактаб, Декартнинг метафизикасига қарама-қарши ўлароқ, унинг физикасига ёндашарди. К. нинг фалсафий тадқиқотларининг асосий проблемаси физиология эди. У, оғр бошлича инсоннинг физиологик функцияларига, ушннг ички органларининг фаолиятига боғлиқ, деб ҳисобларди. К., жигар сафро ншлаб берганидек, мия ҳам фикр «ажратиб беради», деган даъво си билан *вулгар материализм* томонига оғарди. У, табиий фаилар жамият ҳақидаги таълимнинг асосидир, деб ҳисобларди; медицина ва физиологиянинг вазифаси — жамият хулқ-атворини ўзгартишдан иборат. Инсон организмнинг тузилишини ва фаолиятини билиш ижтимоий ҳодисаларни ва уларнинг ўзгаришларини тушунишнинг калитидир. Умрнинг охирида К. виталист бўлиб, жоннинг мустақил яшашини эътироф қилган эди. Асосий асарн — «Инсоннинг физикавий ва ахлоқий табиати ўртасидаги муносабат» (1802).

**КАБЕ** Этьен (1788—1856) — француз утопик социалисти. Карбонарийлар махфий жамиятининг аъзоси эди. 1830 йилги француз буржуа революциясига қатнашди. «Икарняга саёҳат» фантастик романида (1840) ва б. асарларида К. ўзининг коммунистик идеяларини баён қилган ва бу идеялар «Икарня коммунизми» деб ном олган. К. нинг утопиясига майда буржуача хислатлар — истеъмолда тенгламачилик, келгус жамиятда динни сақлаб қолш, камбағаллар билан бойларни «муро сага келтириш» идеяси хос эди. К. пролетариатнинг революцион курашига қарши коммунизмни тинч йўл билан амалга оширишни ёқлаб чиққан эди.

Фалсафий масалаларда, хусусан тарихга бўлган қарашларида К. идеалистик ақидаларга амал қилиб, 17-аср рационализмни платонизм ва неоплатонизм билан қўшган эди. Маркс К. гарчи коммунизмнинг энг юзаки бўлса-да, танилган вакили эди, — деб ёзган эди.

**КАВЕЛИН** Константин Дмитриевич (1818—85) — рус идеалист, философ, тарихчиси ва сиёсий арбоби. Москва ун-тетининг адъюнкти (адъюнкт — профессор ёрдамчиси — тарж.) (1844—48) ва Петербург ун-тетининг профессори (1857—61). Ешлигида гарбчи (*Гарбчилар*), *Белинский* ва *Герцен* мухлиси эди. 50-йилларда либерал бўлди, бу эса шунга олиб келдики, «Современник» журнали ва Герцен у билан алоқасини узди. У 60-йилларда сиёсий ва ахлоқий қарашларни асослаб бериш учун философияга мурожаат қилади. «Психологиянинг вазифалари» (1872) ва «Этиканинг вазифалари» (1885) асарларида христианлик этикасини оқлаб кўрсатиш учун психологияни мослаштиришга уриниб кўрди. Унинг фикрича, философия индивидуал инсон руҳи ҳақидаги фан, моддий субстратидан қатъи назар ахлоқий, руҳий оламни изоҳловчи психология бўлмоғи лозим. К. умумийликни тадқиқ қилувчи материализм ва идеализмнинг «абстрактлиги»га индивидуал руҳнинг «конкрет» билимини қарама-қарши қўяди. Шу асосда гўё фалсафий системаларнинг (позитивизм ҳам шунга киради) бир ёқламаллиги ва маҳдудлиги орадан кўтарилар эмш. К. — *ирода* эркинлигининг тарафдори. К. назариясининг асоссизлиги *Сеченов* томонидан К. нинг «Психологиянинг вазифаси» китобига ўзилган мулоҳазаларда кўрсатиб ўтилган.

**КАЛЬВИН** Жан (1509—64) — Франциядаги *Реформация* арбобларидан бири. 1536 йилдан Женевада истиқомат қилиб, унда шаҳарнинг ҳа-

қиқий диктатори бўлиб олди (1541), дунёвий ҳокимиятни черковга бўйсундиришга эришди. К. асос солган *протестантизм* системаси — кальвинизм — «ўша вақтдаги буржуазиянинг энг дадил қисмининг» (Энгельс) талабларини ифодаларди. Кальвинизмнинг асоси — худо баъзн кишиларнинг тақдирига «халос бўлишини» ва баъзн кишиларнинг тақдирига «қарғишга қолишини» олдидан ёзиб қўйганлиги ҳақидаги таълимотдир. Лекин бундай тақдирга ёзиб қўйганлик актив фаолият кўрсатишни йўққа чиқармайди, чунки, К.нинг фикрича, диндор киши гарчи ўз қисмати нима бўлишини билмаса-да, ўз шахсий ҳаётидаги муваффақиятлари билан у «худонинг мумтоз кишини» эканлигини исбот қилиши мумкин. Кальвинизм капиталининг дастлабки жамғарилиши даврида буржуазиянинг қорчалонлигини оқлаб кўрсатарди. Бу ҳол шунда ўз ифодасини топган эдикки, мўътадиллик ва тежамкорлик энг яхши фазилат деб эълол этилар ва дунёвий аскетизм тарғиб қилинарди. К.нинг характерли хусусияти шу эдикки, у бошқача фикр қилувчиларга диний нуқтан назардан душманларча қарарди. Унинг буйруғи билан олим Сервет ўтга ташлаб куйдирилган эди (1553). К.нинг асосий асари — «Христианлик диний эътиқодидаги панд-насиҳат» (1536).

**КАМПАНЕЛЛА** Томмазо (1582 йилда монахликка ўтказилганга қадар — Жованни Доменико (1568—1639) — италян философи, илк утопик коммунизмнинг вакилларида бири. К. *Телезионинг* натурфилософик қарашларига қўшилларди, *схоластикага* қарши чиқиб, ўша вақт учун илгор бўлган *сенсуализм* ва *деизм* идеяларини ривожлантирарди (бирок бу идеялар унда диний-мистик қарашлар билан, сеҳргарлик ва астрологияга қиёққиш билан қўшилиб кетган эди). Узининг эркин фикрлиги учун никвизинция томонидан таъқиб қилинарди. К. инсониятнинг бирлигини ва роҳат-фарогатда яшашини орзу қиларди. 1599 йилда К. Италияни испанлар истибдодидан озод қилиш мақсадида кўзголон кўтаришга уришди. Унинг

махфий ташкилоти фoш қилинди, К. шафқатсиз қийноқлардан кейин турмага ташланди ва 27 йил турмада ётди. Турмада ўзининг «Қуёш шаҳри» деган утопиясини ёзди (1602). 1623 йилда эълол қилинган бу асарида К. хусусий мулк бўлмайдиган, ялпи меҳнат мўл-кўлликни таъминлайдиган, аммо турмушнинг қатъий инзом-тартибни мавжуд бўлган, хоҳинлар ҳокимияти, аслда теократик характерга эга бўлган идеал жамият ҳақида ёзган эди. К. ўзининг коммунистик идеалини ақлнинг буйруғи ва табиат қонунари билан асосларди. «Қуёш шаҳри» прогрессив ижтимоий фикрининг ривожланишида катта роль ўйнади.

**КАМЮ** Альбер (1913—60) — француз ёзувчиси ва философи, атеистик *экзистенциализмнинг* вакили, Нобель мукофотининг лауреати (1957). К.нинг қарашлари *Кьеркегор*, *Ницше*, *Достоевскийнинг* ҳамда немис экзистенциалист философларининг таъсири остида шаклланди. К. философиясининг марказий мавзун — инсоннинг яшашининг маъноси ҳақидаги масаладан «ҳаёт яшашга арзийдими» деган масаладан иборат. Буржуа жамиятининг бюрократлаштирилган структурасига киритилган ҳозирги замон индивидини қараб чиқаркан, ўз яшашининг маъноси хусусида ҳар қандай ўй-хаёлдан маҳрум қилинган интеллигентнинг маънавий ҳаёти зиддиятларини анализ қиларкан, К. инсоннинг яшашни беҳуда, деган хулосага келарди ва «беҳудалик» категориясини ўз философиясининг бош принципи қилиб қўяди. Инсон ҳаётининг бемаънлиги К. да Сизифнинг афсонавий образини гавдалантирарди: маккорлиги учун жазога тортилган Сизиф катта тошни думалатиб тоққа чиқаради ва тоғ чўққисига чиқай деганда тош думалаб яна пастга тушади ва Сизифнинг бу иши тўхтовсиз такрорлана беради. Инсон бундай бемаънликка чидай олмасдан «исён кўтарарди»; ана шундан бошлаб вақт-вақти билан «исёнлар», революциялар кўтарилиб, улардан инсон ўзининг «сизифча аҳволи»дан қутилиш учун стихияли равишда

нажот излайди. «Уюштирилган», «тайёрланган» революцияни К. ўз тушунчасига энд деб ҳисоблайди, худди шунингдек у, революция унинг ўзини вужудга келтирган вазиятдан ҳақиқатан қутилиш йўлини кўрсатиши мумкин, деган ҳар қандай умидни пуч хаёл деб ҳисоблайди. К. нинг руҳий кайфияти—«беҳуда» дунёда нажотсиз ёлғизликда қолган, ҳозирги замон капиталистик жамиятнинг шафқатсизлигини ўзича ифодалаган инсоннинг кайфиятидир. Асосий асарлари: «Синтиф ҳақида афсона» (1942), «Чет киши» (1942), «Исёнчи» (1951).

**КАНТ** Иммануил (1724—1804)— немис философи ва олим, немис классик идеализмининг отаси. Кенигсбергда туғилиб, ўқиган ва ишлаган; бу ерда 1755—70 йилларда доцент, 1770—96 йилларда ун-тет профессор. К.—«танқидий» ёки «трансцендентал» идеализмининг асосчиси. «Ғайри танқидий» даврда (1770 йилгача) К. «Небуляр» космогоник гипотезани яратди, бу гипотезада планета системасининг пайдо бўлиши ва эволюцияси дастлабки «туманлик»дан келтириб чиқарилади. Айни шу вақтда К. бизнинг Галактикамиздан ташқарида галактикаларнинг Катта коиноти мавжудлиги гипотезасини айтди. Ернинг бир кеча-кундуздаги айланиши — ишқалашнинг ошини натижасида — секинлашуви ҳақидаги таълимотни, ҳаракат ва осойишталик ҳақидаги таълимотни ривожлантирди. Коинот билан Ернинг табиий ривожланиши ҳақидаги материалистик идеяни бирлаштирган бу тадқиқотлар диалектиканинг шаклланишида муҳим роль ўйнади. «Ғайри танқидий» даврдаги фалсафий асарларида К.—*Юмнинг* эмпиризми ва скептицизми таъсири остида — реал асос билан мантқий асос ўртасидаги тафовутни кўрсатди, философияга манфий миқдорлар ҳақидаги тушунчани киритди ва замондошларининг мистика ва «руҳбинликка» қизиқишларини масхара қилиб қулди. Бу ишларнинг ҳаммасида тафаккурнинг дедуктив-формал методларининг роли тажриба фойдасини кўзлаб чегаралаб қўйилди. 1770 йил-

да К. нинг «танқидий» давр қарашларига ўтиши содир бўлди; 1781 йилда «Соф ақлни танқид», унинг кетидан «Амалий ақлни танқид» (1788) ва «Муҳокама қобилиятини танқид» (1790) асарлари пайдо бўлди. Бу асарларда билишнинг «танқидий» назарияси, этика, эстетика ва табиатнинг мақсадга мувофиқлиги ҳақидаги таълимот изчил суратда баён қилинди. «Танқидий» даврдаги асарида К. билиш формаларини ва бизнинг билувчилик қобилиятларимизнинг чегараларини дастлаб тадқиқ этишдан олдин ақл югуртириш философияси системасини (ўша вақтда расм бўлган терминга кўра, «метафизика») тузиш мумкин эмаслигини исботлашга уринади. Бу тадқиқотлар уни *агностицизмга*, яъни шундай фикрга олиб келадикки, гўё табиатда ўз-ўзligича мавжуд бўлган нарсаларни («нарсалар ўзинда») принцип жиҳатдан биз билишимиз мумкин эмас: билиш фақат «ҳодисалар»га, яъни бизнинг тажрибамизда нарсаларнинг юз беришига воситачи бўладиган усулга исбатан бўлиши мумкин эмши. Фақат математика ва табиётда ишончли назарий билим мавжуддир. К. нинг фикрича, бу билим шунга боғлиқки, бизнинг онгимизда ҳиссий мушоада-нинг «априор» формалари яққол кўришиб турибди, фаросатнинг худди шундай априор формалари ёки тушунчалари, алоқанинг ёки ҳиссий хилма-хиллик ва фаросат тушунчалари синтезининг априор формалари мавжуддир, бу формаларга, мас., субстанцияларнинг донмиёлиги қонуни, субстанцияларнинг ўзаро таъсир қонуни асосланади. К. нинг фикрича, ақлда мутлақ билимга қатъий интилиш жо қилинган бўлиб, бу интилиш олий ахлоқий талаблардан келиб чиқади. Ана шунинг таъсири остида инсон фаросати макон ва замонда оламнинг чегаралари ёки чексизлиги ҳақидаги, оламнинг бўлимас элементлари мавжуд бўлиши мумкинлиги ҳақидаги, оламда содир бўлаётган процессларнинг характери ҳақидаги, мутлақ зарурий вужуд сифатида худо ҳақидаги масалаларни ҳал қилишга интилади.

К. қуйидаги қарама-қарши фикрлар баб-баравар исботлаш йўли билан асослаб борилиши мумкин, деб ҳисобларди: олам ҳам инҳоялидир ва ҳам чегараларни йўқдир; бўлинмас зарралар (атомлар) бор ва бундай зарралар йўқ; ҳамма процесслар сабабли боғланиш тарзида юз беради ва эркин равишда содир бўладиган процесслар (хатти-ҳаракатлар) мавжуддир; мутлақ зарур вужуд бор ва бундай вужуд йўқ. Шундай қилиб, ақл табиятан антиномиялидир, яъни зиддиятларда иккиланувчидир. Бирок, К. нинг фикрича, бу зиддиятлар ҳар ҳолда фақат зоҳирийдир. Жумбоқнинг ечими — эътиқод фойдасини кўзлаб билишни чегаралашда, «нарсалар ўзида» билан «ҳодисалар»ни фарқ қилишда, «нарсалар ўзида»ни билиб бўлмайди, деб эътироф этишдадир. Шундай қилиб, инсон айни бир вақтда ҳам эркин эмасдир (ҳодисалар оламидаги вужуд сифатида), ҳам эркиндир (билиб бўлмайдиган гайри ҳиссий оламининг субъекти сифатида); худонинг борлигини исбот қилиб бўлмайди (билим учун) ва айни вақтда эътиқоднинг зарурий постулати бўлиб, бизнинг оламда ахлоқий тартиб борлигига ишончимиз ана шунга асосланади ва ҳ. к. К. да «нарсалар ўзида»нинг ва «ҳодисалар»нинг дуализми учун ҳамда агностицизм учун асос бўлиб хизмат қилган бу таълимот немис классик идеализмида ижобий диалектикани ишлаб чиқиш учун туртки бўлди. Аксинча, билишни, хатти-ҳаракатни ва ижодиётни тушунишда бу таълимот дуализмининг, агностицизм ва формализмининг асирн бўлиб қола берди. Чунотчи, К. этикада мутлақ буйруқни (*Қатъий императив*) унинг асосий қонунин деб эълон қилди, бу буйруқ хатти-ҳаракатнинг мазмунига мутлақо боғлиқ бўлмаган ҳолда хулқ-атвориининг ялпи умумий қонунин бўла оладиган қондага амал қилишни талаб этади. Эстетикада К. гүзалликни «мароқланмаган» ҳузурдан иборат қилиб қўяди, бу ҳузур эса санъат асарнда тасвирланган предметнинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслигига боғлиқ эмасдир ва у фа-

қат-форманинг тақозоси билан юзага келгандир. Зотан, К. ўз формализмининг изчил суратда амалга оширолмаган; этикада — қатъий императивнинг формал характерига хилофан — у ҳар бир шахснинг ўз қадр-қиммати принципини илгари сурдики, бу қадр-қиммат ҳатто бутун жамиятнинг бахт-саодати йўлида ҳам қурбон қилинмаслиги лозим; эстетикада — гүзалликни тушунишдаги формализмга хилофан — у поэзияни санъатнинг олий тури деб эълон қилди, чунки поэзия идеални тасвирлашгача юксакликка кўтарилди ва ҳ. к. К. нинг жамият ҳаётининг тарихий процессида антагонизмларнинг роли ҳақидаги таълимоти ва абадий тинчликнинг зарурлиги ҳақидаги таълимоти прогрессив таълимотлар эди. К. халқаро савдо-сотиқни ва турли давлатлар учун ўзаро фойдали алоқаларни ривожлантиришни тинчликни барқарор қилиш ва сақлаш воқитаси деб ҳисобларди. К. нинг зиддиятларга тўлиб-тошган таълимоти илмий ва фалсафий фикрнинг ундаи кейинги ривожланишига гоаят катта таъсир кўрсатди. Марксизм-ленинизм классиклари К. ни танқид қилганларида, унинг янглишлари, зиддиятлари ва ноизчиллигининг социал сабаби — ўша вақтдаги немис буржуазиясининг қоқоқлигида ва заифлигида, деб кўрсатган эдилар. 19-асрнинг охири — 20-асрнинг биринчи ярмида тапазуллашиб кетаётган буржуа фикри К. нинг ноизчиллигида фойдаланди, ўзининг реакция системаларини (*Янги кантчилик, Ахлоқий социализм, Марбург мактаби, Баден мактаби*) асослаш учун унинг бир қанча хато таълимотларини ўзлаштириб олди.

«КАПИТАЛ» — Маркснинг бош асарин бўлиб, бу асар капиталистик ишлаб чиқариш усули қонуларини очиб берди ва социализминг илмий асосга қўйди. Маркс «К.»ни ўз умри давомида қилинган иш, деб атаган эди. Маркс «К.» устида ишлашнинг 40-йилнинг ўрталаридан бошлаб то вафотингача давом эттирган эди. Биринчи томи 1867 йилда чиқди, ундаи кейинги томлари Маркс вафотидан

кейин босилиб чиқди, уларни Энгельс нашрга тайёрлаган эди: иккинчи томи 1885 йилда, учинчи томи 1894 йилда чиқди. «К.»нинг чет тилга қилинган биринчи таржимаси русча таржима эди (1872). Биринчи томи капитал ҳо-ҳи қилиш процессини анализ қилиш-га, иккинчиси муомала процессига, учинчиси умуман капитални такрор ҳосил қилиш процессига бағишланган. Тўртинчи том («Қўшимча қўйимат назарияси») иқтисодий таълимотлар тарихига ва танқидига бағишланган. Маркс *ижтимоий иқтисодий формация* сифатида капитализмни тўла-тўқис анализ қилиб берди, унинг пайдо бў-лиш, ривожланиш ва ҳалок бўлиш қо-нуларини очиб кўрсатди. Энг катта иқтисодий тадқиқотдан иборат бўлган «К.» шу билан бирга ғоят катта фал-сафий аҳамиятга ҳам эгадир. У «энг мураккаб бир ижтимоий формацияни материалистик метод билан илмий асосда анализ қилиб беришнинг на-мунаси, ҳамма эътироф қилган ва ҳаммадан устун бўлган намунасидир» (В. И. Ленин, 1-т., 150-б.). Унда ма-териалистик диалектика ажойиб тат-биқ этилибгина қолмай, шу билан бирга у объектив воқеликни тадқиқ қилиш методи сифатида, логика ва билиш назарияси сифатида ҳамма асосий томонлардан ишлаб ҳам чи-қилган. Маркс кўрсатдики, капита-лизм ривожланаётган ҳодисадир, та-рихан ўткннчи ишлаб чиқариш усули-дир, бу усулнинг миқдор ўзгаришлари унинг туб сифат ўзгаришлари учун янги, социалистик ишлаб чиқариш усулига сакраш учун зарур замин ҳо-зирлайди. Капитализмнинг Маркс то-монидан қилинган бутун анализ бошдан охиригача, товар ишлаб чиқа-ришнинг дастлабки кўринишларидан тортиб то «экспроприататорларни экс-проприация қилиш» пайти қонуният-ли суратда бошланадиган энг юқори кульминацион нуқтасигача унинг ҳа-ракати ва тараққиётидаги эндият-ларни очиб ташлаш белгиси остида ўтади. Маркс бу эндиятларнинг ку-чайиб бориш паллаларини; уларнинг мазмуни ва ҳал қилиниш усуллари-нинг ўзгаришларини батафсил ва чу-

қур кузатиб боради ва ижтимоий-иқ-тисодий формациялар тараққиёт-нинг энг муҳим ва умумий қонулла-ридан бирини бундай деб таърифла-б беради: «...Ишлаб чиқаришнинг мат-лум тарихий формаси эндиятлар-нинг ривожланиши — унинг емирли-ши ва янгисининг тузилишининг бир-дан-бир тарихий йўлидир» (23-т., 499-б.). Шу билан бирга «К.» ту-шунчаларини ва тафаккурнинг бошқа формаларини диалектик-материалис-тик анализ қилишнинг конкрет тавда-ланишидан ҳам иборат, чунки маз-кур тушунчалар ва бошқа тафаккур формалари воситаси билан объектив воқелик бутун мураккаблиги ва ҳар-томонлигида қайта ҳосил қилинади. Маркс иш кўрадиган иқтисодий ту-шунчалар эпчил, ҳаракатчан, диалек-тик равишда эндиятли бўлиб, улар реал ижтимоий муносабатларнинг ўзгарувчанлигини ва зидма-зидлигини акс эттиради. Маркс томонидан «К.» да ишлаб чиқилган ва татбиқ этил-ган абстрактликдан конкретликка то-мон (*Абстрактлик ва конкретлик*) юқорилаб бориш методи айниқса му-ҳим аҳамиятга эгадир. Тушунчалар ҳаракати, уларнинг ривожланиш ва ўтишлари логикаси товар ишлаб чи-қаришнинг тарихини, ишлаб чиқариш усулининг тарихий тараққиётини акс эттиради. Бироқ Маркс *тарихийлик билан мантиқийликнинг* алоқаси шу-нақанг оддий ва тўғри йўл билан бо-радиган алоқа эмаслигини кўрсатди. Капиталистик ишлаб чиқариш усули ўтмишда мавжуд бўлган иқтисодий формаларини (мас., савдо ва пул ка-питаллари, рента ва ш. к.) ўзига бўй-сундириб, модификация қилиши са-бабли, анализ қилиш логикаси sanoat капитали каби асосий ва ҳал қилувчи формани асос қилиб олишни талаб этади. Маркс таъбири билан айтган-да, бу шундай бир ёруғликки, қолган ҳамма нарсани ёритиш ва фақат у туфайли муҳим муносабатларни ту-шуниб олиш мумкин бўлади. Шу сабабли Маркс бир қанча ҳолларда тарихан кейинроқ пайдо бўлган кате-горияларни онгли равишда бошлан-гич категориялар қилиб олади, олдин

ўтган категорияларни эса улардан кейин қараб чиқадиган (мас., савдо, банк капиталлари, рента саноат капиталларидан кейин тадқиқ этилади). У жиддий илмий методология туфайли, қайтариққа қўшимча қиймат (қўшимча қиймат ҳақидаги таълимот марксистик сиёсий иқтисоднинг негизини ташиқл этади) капиталистик ишлаб чиқаришнинг барча ҳодисалари ва процессларида ўзининг конкрет гавдаланишига эга бўлишини кўрсата билган. «К.»— жамиятга ва ижтимоий тараққиётга тарихий-материалистик нуқтан назаридан қарашнинг классик намунаси. Ленин, «К.» туфайли тарихий материализм гипотеза бўлмай қолди ва исбот қилинган илмий назарияга айланди, деб кўрсатган эди. «К.»да тарихий материализмнинг ҳамма асосий қондалари ва тушунчалари ишлаб чиқилган. Маркс капитализмнинг ривожланишини табиий-тарихий процесс сифатида ишлаб чиқарувчи кучларнинг, барча ижтимоий ўзгаришларнинг пировард ҳисобда ҳал қилувчи ана шу маъбанининг ривожланиши асосида тадқиқ қилади. Маркс ишлаб чиқарувчи кучлар билан ишлаб чиқариш муносабатларининг диалектикасини, уларнинг бирлигини ва зиддиятларини, буржуа жамиятининг ишлаб чиқариш муносабатлари тадрижий суратда ва лекин муқаррар равишда ишлаб чиқаришнинг эркин ривожланишини бўғиб қўядиган ва буржуа ишлаб чиқариш муносабатларини социалистик ишлаб чиқариш муносабатлари билан алмаштиришни талаб қиладиган факторга айланишини кўрсатади. Капитализмнинг ҳозирги замон идеологларни, «К.» энди эскирди, унинг асосий қондаларини 20-асрдаги буржуа жамиятга татиқ қилиб бўлмайди, деб исботлашга уришмоқдалар. Ҳақиқатда эса идеялари империализм ҳақидаги ленинча назарияда янада ривожлантирилган Маркснинг бу асари ҳозир ҳам ишчилар синфининг капитализм зулмидан қутулиш учун олиб бораётган курашда қудратли қуролдир, марксизмнинг сўнмас илмий ва революцион кучининг мангу ёдгорлигидир.

**КАПИТАЛИЗМ** — феодализм ўрнига келган *ижтимоий-иқтисодий формацция*. К. нинг асоси — ишлаб чиқариш воситаларининг хусусий мулклигидан ва ёлланма меҳнатни эксплуатация қилишдан иборат. Капиталистик ишлаб чиқаришнинг асосий қонуни қўшимча қиймат олишдир. Ишлаб чиқариш анархияси, вақт-вақти билан бўладиган иқтисодий кризислар, сурункали ишсизлик К. нинг характерли хусусиятларидир. К. нинг асосий зиддияти — меҳнатнинг ижтимоий характери билан хусусий капиталистик ўзлаштириш формаси ўртасидаги зиддият — капиталистик жамиятнинг асосий синфлари бўлмиш пролетариат билан буржуазия ўртасидаги антагонизмда ўз ифодасини топади. К. нинг бутун тарихи давомида пролетариат олиб борган синфий курашнинг энг юқори нуқтаси — *социалистик революция*дир. К. нинг идеологлари хар солиб эълон қилаётган сиёсий тенглик кўп жиҳатдан формал тенглиқдир ва у донм иқтисодий тенгсизлик билан тўлиб туради. Капиталистик базис устидаги бутун устқурма, давлат машинаси ва идеология меҳнаткашлар оmmasини сиёсий ҳаётдан четлатишга мослаштирилган. 16-асрда пайдо бўлгач, К. жамият тараққиётида прогрессив роль ўйнади, феодализмга нисбатан анча юқори меҳнат унумдорлигини ва ишлаб чиқарувчи кучларнинг тез ривожланишини таъминлади. 19—20-асрлар чегарасида К. ўзининг энг юқори, охириги босқичига — *империализм* даврига қадам қўйди, империализм даврининг характерли хусусияти шуки, унда монополиялар ва молия олигархияси ҳукмронлик қиладиган, ҳамма соҳада (сиёсат, идеология ва ҳ. к.) реакция кучаяди. Бу даврда милитаризмни кучайтирувчи ва монополияларнинг қувватини давлатнинг кучи билан қўшувчи *давлат-монополистик капитализм* кенг ёйилади. Ҳозирги замон К. и бутун инсониятнинг ҳаётий манфаатларига, прогрессив интилишларига душмандир. Биринчи жаҳон уруши ва Улуғ Октябрь социалистик революцияси *капитализмнинг умумий*



кризисига асос солдилар, К. эндиятларининг кескинлашаётганлиги, тобора янгидан-янги мамлакатларнинг капиталистик системадан тушиб бораётганлиги, миллий-озодлик ҳаракати натижасида мустамлакачилик системасининг емирилаётганлиги, халқаро майдонда кучлар нисбатининг социализм фойдасига ўзгараётганлиги мазкур кризиснинг юз беришидир. «Капитализмнинг янги шароитга мослашишига уриниши ижтимоий система сифатида уни стабиллашга олиб бормаёттир,— дейлади КПСС XXIV съезди резолюциясида,—капитализмнинг умумий кризиси ҳамон чуқурлашиб бормоқда».

**КАПИТАЛИЗМНИНГ УМУМИЙ КРИЗИСИ**—жаҳон капиталистик системасининг бузилиш процесси бўлиб, бу процесс буржуа жамиятининг ҳамма томонларига: экономикасига, сиёсатига ва идеологиясига шиддат билан кириб боради. К. у. к. ҳақидаги назарияни В. И. Ленин чириб бораётган капитализмдан иборат бўлган *империализм* ҳақидаги таълимот муносабати билан ишлаб чиққан эди, сўнгра бу назария КПССнинг ва қардош коммунистик партияларининг назарий ҳужжатларида бойитилди. К. у. к. империализмнинг имманитет қонунларидан тугилган. Унинг асосий белгилари шуки, бу кризис оқибатида жаҳон капитализм системасининг қукмронлик соҳаси тораяди, бу эса социалистик давлатларнинг ташкил топишида ва империализм мустамлака системасининг кризисиди, империализмнинг ички иқтисодий ва сиёсий эндиятларининг ниҳоятда кескинлашишида ифодаланади. Умуман капиталистик системанинг кризиси бўлган К. у. к., шундай бўлишига қарамай, бу системанинг айрим звеноларида капитализмнинг ривожланиши мумкинлигини истисно қилмайди. Шундай даврлар ҳам бўладики, бу даврларда айрим капиталистик мамлакатларнинг ўсиш суръатлари юксак даражага етади. Лекин капитализмнинг ўсиши — бу айни вақтда унинг барча эндиятларининг ўсиши ҳам демакдир. К. у. к. ни бартараф қилиш учун

*давлат-монополистик капитализмдан* фойдаланишга уринишлар бу процессни фақат чуқурлаштирмоқда ва жамиятнинг революцион йўл билан қайта қуришни тайёрламоқда. К. у. к. 3 асосий босқичдан ўтган бўлиб; бу босқичларнинг ҳар бирида К. у. к. нинг асосий белгиси ўзига хос равишда юз беради. 1-жаҳон уруши ва Октябрь революцияси даврида бошланган 1-босқичнинг характерли хусусиятлари шуки, бу босқичда жаҳонда биринчи социалистик давлат барпо бўлди ва мустамлакачилик кризиси бошланди. К. у. к. нинг 2-жаҳон урушидан бошланган 2-босқичи шу билан характерланадики, бу босқичда капитализмдан тобора янгидан-янги мамлакатлар ажралиб чиқди (*Халқ демократияси*) ва жаҳон социализм системаси ташкил топди, мустамлака системаси емирила бошлади. К. у. к. нинг 3-босқичи (50-йиллар) шу билан белгиланадики, бу босқичда капитализмнинг барча эндиятлари янада чуқурлашди ва унинг таъсир доираси торайди. К. у. к. нинг 3-босқичининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у жаҳон урушига боғлиқ бўлмаган ҳолда пайдо бўлди. Бу ҳол уруш ўз-ўзалигича, етилмаган эндиятларсиз К. у. к. нинг ривожланиш шарти бўлмаслигидан далолат беради. Унинг ҳар бир янги босқичининг бошланиши капитализмнинг дунё миқёсида тутган ўрни ва ролининг сифат жиҳатдан ўзгариши билан белгиланади. Бу эса аввало жаҳон социалистик системасининг янада мустаҳкамланиши ҳамда жаҳон тараққиётининг боришига унинг иқтисодий ва сиёсий таъсир кўрсатишининг кучайиши билан боғлиқдир. Ҳозирги замон капитализмининг хусусиятларидан бири шундан иборатки, у дунёдаги янги вазиятга мослашмоқда (эксплуатациянинг кўпроқ ишқобланган формаларини қўлланмоқда, бир қанча ҳолларда жузъий реформаларга рози бўлмоқда). Аммо бундай мослашиш бир система сифатида капитализмнинг стабиллашувини билдирмайди. К. у. к., КПСС XXIV съездида таъкидлаб ўтилганидек, ҳамон чуқурлашиб бормоқда.

**КАРИНСКИЙ** Михаил Иванович (1840—1917) — рус. логика олими ва философи. 1869—94 йилларда Петербург рухоний академиясида ва бошқа ўқув юртларида философиядан дарс берди. «Герман философиясининг охириги даврининг танқидий обзори» асаринда (1873) немис идеализмига қарши чиқди. Ўз қарашларида материализмга мойиллик кўрсатарди («Ходиса ва воқелик», 1878; «Ўз-ўзидан яққол кўришиб турган ҳақиқатлар тўғрисидаги масала юзасидан янги эмпиризм мактабида ихтилоф», 1914; «Логика», литографияда босилган, СПб, 1884—85, ва б.). «Хулосаларининг туркумланиши» деган докторлик диссертациясида (1880) К. логикада силлогистик ва индуктив йўналишларини ишлаб чиқди ва бу масалада янги фикрларини айтди. «Ўз-ўзидан яққол кўришиб турган ҳақиқатлар тўғрисида» деган асаринда (1893) К. билиш назарияси масалаларинда Кант философиясининг догматизм ва априоризмининг танқид қилди. К. бир неча марта неокантчиларга (шу жумладан А. И. Введенскийга) ҳамда берклича субъектив идеализмга қарши чиқди. К. — философия тарихига оид оригинал асарларининг авторини («Ипполитнинг философ Анаксимен ҳақида шубҳали гувоҳлиги», 1881; «Қадимги философия тарихидан лекциялар», 1885; «Янги философия тарихидан лекциялар», 1884, ва б.).

**КАРЛЕПЛЬ** Томас (1795—1881) — инглиз буржуа философи ва тарихчиси. К.нинг дунёқараши — пантеизм. Немис идеалистик философиясининг ва реакцион романтизмнинг тарғиб қилди. *Фихтенинг* оламнинг яратилиш ибтидоси сифатида субъектнинг актив фазолияти ҳақидаги таълимотининг К. жамиятга татбиқ этиб, «қаҳрамонларга сиғиниш»ни яратди. К.нинг фикрича, жамият тарихи — буюк кишилар таржиман ҳолидан иборат. К. — тарихий доиравий айланиш назариясининг тарафдори. Унинг капитализмни танқид қилиши «феодал социализм»га яқиндир. Европада 1848 йил революциялари ва Англияда чартистлар ҳаракати маглубиятга учраган

дан кейин К. узил-кесил йирик буржуазия лагерига ўтиб олди, унинг диктатурасини қувватлади, ишчилар синфига нисбатан кўрилган жазо-таъқибларни, Англиянинг мустамлакачилик сиёсатини ҳақ қилиб кўрсатмоқчи бўлди. Ҳозирги замон буржуа философлари ва социологлари К.нинг меросидан марксизм-ленинизмга қарши кураш учун фойдаланимоқдалар. Асосий асарлари: «Сартор Резартус» (1834), «Қаҳрамонлар, қаҳрамонларни эъзозлаш ва тарихда қаҳрамонлик» (1840), «Ўтмиш ва ҳозир» (1843), «Француз революцияси тарихи» (3 томлик, 1837), «Ҳозирги замон памфлетлари» (1850).

**КАРНАП** Рудольф (1891 йил туг.) — философ ва логик, *неопозитивизм* лидерларидан бири. *Вена тўғрагининг* актив иштирокчиси эди. Вена ва Прага ун-тетларида философиядан дарс берди. 1936 йилдан АҚШда Калифорния ун-тетинда философия профессори бўлиб ишлайди. К. учун характерли нарса шуки, у философиянинг дунёқаровчилик хусусиятини инкор этади ва уни математик логика аппаратига асосланган «фан тилининг мантиқий анализи»дан иборат қилиб қўяди, К.нинг тушунишича, бу аналлизнинг назарий-билувчилик асоси — эмпиризмнинг *конвенционализм* билан бирлаштиришдан иборат. К.нинг асарларида неопозитивизмнинг фалсафий концепцияси логика назарияси ва фаннинг мантиқий-методологик анализи соҳасидаги тадқиқотлар билан чирмашиб кетади. К.нинг табиатга қарашлари эволюциясидаги мантиқийликни икки босқичга ажратиш мумкин: 1) синтаксистик босқич, бунда К. логика фанини тил фанининг мантиқий синтаксиси сифатида олиб қарарди ва 2) семантик босқич, бунда К. фан тилининг фақат формал аспектини эмас, балки мазмун томонини ҳам тадқиқот предмети қилиб қўяди. Бу босқичда К. логик *семантиканинг* бошланғич тушунчалари асосида формал логиканинг ягона бир системасини тузишга уринади. К. ўзининг сўнгги асарларида назарий-прагматикани (*Семантика*) ишлаб чиқиш мум-

қинлигини қараб чиқади. К. нинг асосий асарлари — «Тилнинг логик синтаксиси» (1934), «Семантикага онд тадқиқотлар» (1942—47), «Матно ва зарурият» (1947), «Символик логикага муқаддима» (1954).

**КАРНЕАД КРИЕНЛИК** (эрампиздан олдин 214—129) — грек философи, Янги академиянинг (*Платон академияси*) бошлиғи. Принципиал скептик бўлиб, академия бўйича ўз салафи *Аркесилайнинг* скептик философиясини чуқурлаштирди. Унинг ўзи ҳеч нима ёзмаган, унинг лекциялари эса бизгача етиб келмаган. Унча-мунча жуда камбағал манбалар чинакам билишнинг мумкин эмаслиги ҳақидаги ва ҳар қандай билишни жуда деганда эҳтимолий тасдиқдан иборат қилиб қўйиш ҳақидаги академик скепсис учун типик бўлган таълимотни кўрсатиб ўтадилар. Бу эҳтимоллиқнинг турли даражаси анализ қилиб кўрилса-да, улардан ҳеч бири ҳақиқатга тенг деб эътироф этилмади. Мавжудотнинг номукамаллиги ҳақидаги таълимот муносабати билан К. худонинг борлигини теологик исботлашни танқид қилганлиги маълумдир. Этикада ҳам скептиklar учун одат бўлган табиий ноз-неъматлар ҳақидаги ва табиатга ҳеч қандай таъсир кўрсатмаган ҳолда табиат билан мутапосиб ҳаёт ҳақидаги таълимотни тарғиб қилган.

**КАРТЕЗИАНЛИК** (*Cartesius* — Декарт номининг лат. транскрипцияси) — *Декартнинг* ва хусусан унинг издошларининг таълимоти. 17—18-асрларда француз ва нидерланд философлари орасида айниқса кенг тарқалган картезианлик мактаби икки йўналишга: Декартнинг табиатни механистик-материалистик тушунишига қўшилган прогрессив йўналишга (*Леруа, Ламетри, Кабанис*) ва Декартнинг идеалистик метафизикасига қўшилган реакция йўналишга (*Мерсье, окказионализм, Мальбранш*) ажралиб кетди.

**КАССИРЕР Эрнст** (1874—1945) — идеалист философ, неокантчилик *Марбург мактабининг* асосий вакиллари-дан бири. Берлин, Гамбургда филосо-

фия профессори, Германияда фашистлар диктатураси ўрнатилгандан кейин Швеция ва АКШда иштиқомат қилди (*Иель* ин-тининг профессори эди). *Марбург мактаби* идеяларини гносеология тарихини ва философия тарихини ишлаб чиқишга татбиқ этди. «Субстанция тушунчаси ва функция тушунчаси» китобида (1910; русча таржимаси: «Билиш ва воқелик») — янги абстракцияларга реаллик инъикоси деб қарашга эътироз билдирди, моддий оламни соф тафаккур категорияларига қоршштириб юборди, унинг қонуларини эса сохталаштириб, улар ўрнига идеалистларча талқин этилган функционал қарамликш тикштирди; кейинчалик илмий билишни «символик» тафаккур формаларидан бири қилиб кўрсатишга уринди. К. философия тарихига доир — антик философия, Уйғониш даври, Маърифатчилик даври философиясига доир бир қанча асарлар, *Лейбниц* ва *Кант* ҳақида монографиялар ёзди. Асарлари: «Философияда ва янги замон фанида билиш проблемаси» (4 томлик, 1906—57), «Символик формалар философияси» (3 томлик, 1923—29).

**КАТАРСИС** (грек. katharsis — тозалаш, мусаффо қилиш) — қадимги грек эстетикасининг тушунчаси бўлиб, санъатнинг инсонга эстетик таъсирини тавсифлайди. «К.» сўзини греклар кўп маънода: диний, ахлоқий, физиологик ва тиббий маъноларда ишлатганлар. *Аристотель* «Поэтика»да, трагедия аффектларини (руҳий ҳаяжонларни) тозалашни дард-алам ва қўрқув йўли билан амалга оширадиган деб кўрсатган эди. «Поэтика»да у, музика ҳам инсонга таъсир кўрсатганида «ўзинча бир нав мусаффолик, яъни кўзур қилиш билан боғлиқ бўлган сикиллик» бағишлайди, дейди. К. га бағишлаган жуда кўп адабиётда унинг моҳияти ҳақида бир фикр йўқ. Афтидан, К. эстетик кечинмада синтезлаштирилган физиологик моментни ҳам (ҳис-туйғуларнинг ниҳоятда ҳал-жонланишидан кейинги енгиллик), ахлоқий моментни ҳам (инсон ҳис-туйғуларини ольжаноблик даражасига кўтариш) ўз ичига олади.

**КАТЕГОРИЯЛАР** (грек. *katēgoria* — кўрсатма, гувоҳлик) философияда — асосий тушунчалар бўлиб, бу тушунчалар воқелик ва билиш ҳодисаларининг энг умумий ва муҳим хосларининг, томонларининг, муносабатларининг акс эттирадн. К. билишнинг ижтимоий практика асосида тарихий ривожланиш процессида ташкил топди. Улар инсонга ўз теварак-атрофидаги оламни чуқур билишга имкон беради. Объектни билиш процесси инсон онгида воқеликнинг акс этишининг оддий механистик жараёни бўлмай, балки ҳиссий маълумотлардан абстракцияга, айримликдан умумийликка ва ҳ. к. ўтишнинг мураккаб процессидир. Абстракт тафаккурнинг энг муҳим белгиларидан бири — тушунчаларнинг, К. нинг ташкил топишидир. К. ҳақидаги таълимотнинг сарчашмалари узоқ ўтмишга бориб тақалади. Мас., *вайшешика* таълимотида субстанция, сифат, амал ва ҳ. к. К. н. ҳақида сўзланган. Фалсафий К. ни ишлаб чиқишда *Аристотелнинг* хизмати катта бўлган. У 10 К. ни санаб кўрсатган: моҳият, сифат ва б. К. ни у борлиқнинг асосий жинслари деб қараган ва уларнинг билувчилик аҳамиятига юксак баҳо берган. Урта аср шарҳида *Ал Қинди*, *Фаробий*, *Ибн Сино*, *Беруний*, *Ибн Рушдлар* категориялар ҳақидаги таълимотни ривожлантирдилар. К. ҳақидаги таълимотни янги замонда *Кант* ривожлантирди, аммо К. ни у мушоҳада ва фаросатнинг априор формалари деб билди. *Гегель* К. ни диалектик ривожланишида олиб қарарди — унинг логикасининг гоят катта қиммати ҳам ана шундан иборат, лекин унинг системасида К. идеявий моҳиятлардир, ҳақиқий оламни яратувчи абсолют идея ривожининг поғоначаларидир. Ҳозирги замон идеалистик, хусусан неопозитивистик философиясида К. ё назар-писандга олинмайди, ёки инсон тажрибасини тартибга солишнинг соф субъектив ва «қулай» формаси деб қаралади. Бошқа идеалистлар (*Н. Гартман*, *неотомизм*, *экзистенциализм* ва ҳ. к.). К. ни соф руҳий трансцендент моҳиятларга нисбат берадилар. Диалектик мате-

риализм К. га борлиқни акс эттириш формалари ва билишнинг таянч нуқталари деб катта аҳамият беради. Диалектик материализмнинг асосий К. лари: *материя*, *ҳаракат*, *замон ва макон*, *сифат ва миқдор*, *зиддият*, *сабабият*, *зарурият ва тасодиф*, *мазмуни ва форма*, *имконият ва воқелик* ва ш. к. Бу К. ўзаро муайян алоқада бўлиб, муайян системадан иборатдир, бу системада улар шунчаки ўзбошимчилик билан бир-бири ёнида жойлаштирилган эмас, балки реалликнинг ва билиш тараққиётининг объектив қонунларига мувофиқ равишда бири иккинчисидан келтириб чиқарилади (*Категориялар координацияси ва субординацияси*). К. системасини тузишнинг асосий принципи — *тарихийлик ва мангиқийлик* бирлигидан, билишнинг ҳодисадан моҳиятга томон, ташқи ҳолатдан ички ҳолатга томон, абстрактликдан конкретликка томон, оддийликдан мураккабликка томон ривожланишидан иборат. Марксистик философиядаги ва ҳар қандай бошқа фандаги К. биқик, ўзгармас система эмасдир. Объектив воқеликнинг ривожланиб бориши ва илмий билимнинг илгариллаб кетиши муносабати билан илмий К. нинг сони ва мазмуни бойиб боради, К. системаси объектив оламни тўла ва ҳар томонлама акс эттиришга тобора кўпроқ яқинлашиб боради. К. ривожланаётган воқеликнинг муҳим алоқаларини ифодаларкан, уларнинг ўзлари акс эттиришдан ҳодисалари каби ҳаракатчан, эпчил бўлмоқлари лозим.

**КАТЕГОРИЯЛАРНИНГ КООРДИНАЦИЯСИ ВА СУБОРДИНАЦИЯСИ** (лат. *co, cum* — с, биргаликда; *sub* — остида, кейин; *ordinatio* — тартибга солиш) — тушунчалар, категориялар системаларининг икки хили бўлиб, уларга кирувчи элементларнинг алоқа структураси билан бир-биридан фарқ қилади. Координацион система элементлари мустақил аҳамиятга эгадир ва сиртдан бир-бирига қарамдир. С. элементлари мустақил бирликлардан иборат эмасдир, уларнинг аҳамияти бошқа элементларнинг аҳамиятидан келиб чиқади ва улар билан

ички алоқада бўлиши, биринчи иккинчига ўтиши, ривожланиши назарда тутлади. Билимнинг алоҳида системалари сифатида К. ва С. билишнинг турли процессларнинг якунидир. Бўлишнинг асоси деб қабул қилинган белгига мувофиқ предметнинг таркибий қисмларга бўлишнинг зрощеси К. га олиб келади. Билимнинг бундай турли ягона бир бутуннинг функционал қарам қисмларини кўздан кечириш учун зарур бўлса-да, лекин у абстракт ва чеклангандир. У метафизик, диалектик системалар учун характерлидир. К. с. ривожланаётган нарсалар ва ҳодисаларни диалектик қайта ҳосил қилиш процессида фикрнинг абстрактликдан конкретликка томон, оддийликдан мураккабликка томон ҳаракат қилишга асосланган. Бир фикр иккинчи фикрни туғдиради, бир категориядан иккинчи категорияга ўтиш эса фақат фикр билан белгиланади, деб даъво қилувчи идеалистик С. дан (Гегель) фарқли ўлароқ, диалектик материализм К. с. ни тузиш методини беради ва бу метод объектив предметни ўрганишга ҳамда унинг ҳақидаги билимни назарий жиҳатдан ривожлантиришга асосланади. Маркснинг «Капитал» классик мисол бўлиши мумкин. Билим ҳаракатининг натижаси унда К. с. формасида ифодаланган. Предмет диалектикаси тушуначалар диалектикасида акс эттирилган. Мантиқийлик ва тарихийлик бирлиги, мантиқий категориялар системасини билишнинг умумлаштирилган тарихи деб тушуниш диалектик логика С. к. с. да энг муҳим мезондир.

**КАТЕДЕР-СОЦИАЛИЗМ** (нем. Katheder — кафедра) — 19-асрнинг иккинчи ярмида капитализмнинг социализмга тинч йўл билан ўсиб киришини биринчи марта «асослаб» берган бир гуруҳ герман либерал профессорлари ва сиёсатчиларининг, социал-ахлоқий мактаб вакиллариининг кинояли номи («кафедрадан чиққан социализм»). К.-с. тарафдорлари сиёсий иқтисоддаги тарихий мактаб таълимотига амаг қилиб, сиёсий иқтисодтор маънодаги иқтисодий ҳодиса-

ларни ўрганши доирасидан чиқиши ва бошқа ижтимоий фанлар билан қўшилиши лозим, деб ҳисоблардилар. Иқтисодий муносабатларнинг давлат томонидан тартибга солиниши мумкинлиги ана шу билан боғланарди. К.-с. ишчилар ҳаракатининг кучайишига ўзига хос бир аксадо эди, у буржуазиянинг пролетариатнинг опилиги ўсиб бораётганининг тўхташига уринишини ифодаларди. Париж коммунаси бостирилгандан кейин катедер-социалистлар 1872 йилда «Социал-сиёсий иттифоқ» ташкил этдилар ва бу иттифоқ социал реформалар ва давлатнинг иқтисодий муносабатларга аралашуви зарурлигини тартиб қила бошлади. Л. Штейн, А. Вагнер, Г. Шмоллер, Л. Brentano, *Золбарг* К.-с. нинг вакилларидирлар.

**КАТОЛИЦИЗМ** (грек. catholicos — коннотга онд) — христианликнинг кўринишларидан бири бўлиб, у асосан Ғарбий Европа ва Латин Америкаси мамлакатларида тарқалган. Муқаддас руҳ фақат ота-худодан эмас, балки ўғил-худодан ҳам келиб чиққанлигини эътироф қилиш, атрофда гуноҳдан пок бўлиш ҳақидаги, Рим папасининг Исонинг ноёнби сифатида пешволик қилиши ҳақидаги, папанинг гуноҳдан поклиги ва ҳ. к. ҳақидаги ақида — К. нинг догматик хусусиятларидир. Руҳонийларнинг уйланмаслиги, латин тилида ибодат қилиш, айниқса авж олган маррианизм (худонинг онаси биби Марьямга сиғиниш) ва ҳ. к. К. ни диний маросимлар ва аҳкомлар жиҳатдан *православиядан* фарқ қилдиради. К. нинг маркази — Ватикан монополистик буржуазия билан идеология, сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан боғлиқдир. К. ўз таъсирини католик партияларга, қасаба союзларига, ёшлар ва хотин-қизлар ташкилотларига, ўқув юртларига, матбуотга, наشريётларга ва ҳ. к. ёймоқда. Ҳозирги замон К. и. шу билан фарқ қиладики, у ўз диний таълимотини табииёт илмининг сохталаштирилган маълумотлари билан тасдиқлашга, католик «социал доктрина» ни эълон қилиш йўли билан социал-сиёсий ҳаётга таъсир кўрсатишга

уринмоқда. Сўнгги йилларда К. да шундай тенденциялар кўриндики, бу тенденциялар унинг позицияларини омма орасида мустаҳкамлашга қаратилган бўлиб, улар католик ақидаларини ва диний маросимларнинг замонавийлаштиришида, ибодатларини маҳаллий тилларда ўтказишда, Осиё, Африка ва Латин Америкаси мамлакатларида маҳаллий аҳолидан руҳонийлар тайёрлашда, черковини «сиёсатдан холи қилиш» шioriда ва ҳ. к. ўз ифодасини топди. Католик руҳонийларнинг ҳўп вакиллари омманинг кайфиятини ҳисобга олиб, социал реформалар ўтказишни ва зийрак, реалистик сиёсат йўлини тутишни ёқлаб фикр билдиришмоқдалар, бу эса, мас., Рим папаларининг сўнгги энциклокаларида (ўзинга тобе черковларга қарата қилган мурожаатларида) ва тинчликни ёқлаб сўзлаган нутқларида ифодаланди. **Неотомизм** К. нинг расмий философияси деб эълон қилинган (Папа Лев XIII нинг энциклокаси «Этерни патриси», 1879).

**КАУЗАЛЛИК** — қ. *Сабабият*.

**КАУТСКИЙ** Карл (1854—1938) — кеме тарихчиси ва экономисти, герман социал-демократияси ва II Интернационалининг лидерлари ва назаирётчиларидан бири, центризм идеологи. Прагада туғилган. 1874 йилда с-д. партияга кирган. К. у вақтда Лассаль, анархизм ва *позитивизм* философияси таъсири остида эди. 70-йилларнинг охиридан бошлаб К. с-д. матбуотда актив қатнашди, айниқса 1881 йилда Маркс ва Энгельс билан танишгандан кейин марксизм билан жуда яқинлашди. К. марксистик идеяларни пропаганда қилувчи бир қанча асарлар ёзди: «Карл Маркснинг иқтисодий таълимоти» (1887), «Энг янги социализмнинг салафлари» (1895), «Аграр масала» (1899), «Христианликнинг келиб чиқиши» (1908) ва б. В. И. Ленин сўзлари билан айтганда, К. «марксистик тарихчи бўла биларди» (37-т., 278-б.). Лекция ўша йиллардаёқ К. оппортунистик хатоларга ва марксизмни бузишларга йўл қўйди, бунинг учун Энгельс томонидан танқид қилинди. 1909 йил

да унинг «Ҳокимиятга бориш йўли» брошюраси босилиб чиқди, бу брошюрани Ленин энг сўнгги марксистик асар деб баҳолади. Бу асарда автор социализмга синфий курашнинг кескинлашуви ва социалистик революция орқали борилишини исбот қилган. Лекин у буржуа давлат машинасини синдириб, унинг ўрнига пролетар ҳокимият органларини ўрнатиш тўғрисидаги масалани четлаб ўтган. 1910 йилда К. герман с.-д. сида «центр» группасини ташкил этади ва шу вақтдан бошлаб очиқдан-очиқ революцион марксизмга қарши чиқади, марксистик философиянинг партиябиллигини инкор этади. К. нинг «Пролетариат диктатураси» асарини (1918) Ленин марксизмни мешчанларча бузишнинг ва уни сўзда мунофиқларча эътироф этиб, амалда ундан «разилларча юз ўгиришнинг намунаси» деб атади. К. — «ультраимпериализм» ҳақидаги анти-марксистик назариянинг авторидир. Россиядаги социалистик революцияга душманларча назар билан қараган К. умрининг охиригача Советларга қарши пропаганда олиб борди. К. нинг хонлигини Ленин «Пролетар революцияси ва ренегат Каутский» асарида қаттиқ қоралади. Ўз фалсафий қарашларига кўра, К. эклектик бўлиб, материализм билан идеализм элементларини бирга қўшган эди. 1927—29 йилларда К. нинг «Тарихий материалистик тушуниш» (2 томлик) китоби чиқди. Бу китобида у диалектик ва тарихий материализм назариясини ҳақиқатда бузди ва *социал-дарвинизм* позицияларига ўтади.

**КВАЗАРЛАР** (квazi — юлдузли радиоманбалар, ўта юлдузлар) — галактикалардан ташқари объектлар, оптик ва радио диапазонда интенсив нурланиш манбалари; массада *галактикалардагига* қараганда тахминан юз баравар кичик бўлган К. тахминан юз баравар интенсивроқ нурланади, шу сабабли катта масофаларда (миллиардларча ёруғлик йиллари) кузатилади ва кўп қизил *силжишларга* эгадир. К. 1963 йилда кашф этилди. Ухшаш бўлган ва лекин кўзга кўринарли радионурланмиш бўлмаган обь-

ектлар жвазагалар ёкин квазиюлдузли галактикалар деб аталади. Ҳар иккала объектнинг табиаи ҳозирча аниқланган эмас, эҳтимол, бу жуда ёш (эндигина вужудга келаётган) галактикалар бўлиши мумкин.

**КВАНТ МЕХАНИКА** (квант назарияси) — физиканинг микрообъектлар ҳаракатини ўрганувчи бўлими. К. м. га 1924 йилда физик объектларнинг корпускуляр-тўлқин табиаини кашф этган Луи де Бройль асос солган эди. К. м. нинг изчил схемасини 1925—27 йилларда Шредингер, Гейзенберг ва б. яратган эди. Физик назария (корпускуляр-тўлқин дуализми, номуайяликлар нисбати ва ҳ. к.) сифатида К. м. нинг асосий ҳгилари ҳаракат квантнинг мавжудлигига боғлиқ. Ҳаракат квантининг микдори арзимас даражада кичик деб ҳисоблаш мумкин бўлган шароитда К. м. классик механикага ўтади (*Мувофиқлик принципи*). Классик механикадан фарқли ўлароқ, К. м. да айрим зарранинг хатти-ҳаракати ҳамиша эҳтимолли, статистик характерга эгадир. Шу муносабат билан К. м. да ҳаракат траекторияси тушунчаси ва *сабабият* ҳақидаги классик тасаввур ўз маъносини йўқотади. Микрозарранинг ғайри оддий хоссаларини микрообъект ҳолатининг квант-механик характеристикасини берувчи тўлқин функцияси акс эттиради. Бу функция микрообъектлар ҳаракатининг асосий қонуни бўлган квант-механик «тўлқин тенглама» асосида белгиланади. Кичикроқ тезликлар шароитида бундай қонун Шредингер тенгламаси ҳисобланади. Каттароқ тезликлар бўлган тақдирда микрообъектлар ҳаракатининг қонунлари нисбият назариясининг талабларини ҳисобга олувчи *Дирак* тенгламаси билан ифодаланади. К. м. физика, химия ва ҳатто биология ҳодисаларининг жуда кенг доираини—атом тузилишини, *радиоактивликни*, элементларнинг даврий системасини ва ҳ. к.— тушунтириш имкониятини берди. К. м. классик физикага нисбатан материянинг чуқурроқ даражаси билан иш кўриши сабабли, у субъект билан объектнинг, билим билан фи-

зик реаллигининг, имконият билан воқеликнинг, тасодиф билан заруриятнинг, детерминизм билан индетерминизмнинг, физик «яққоллик» билан математик формализмнинг ва ш. к. фалсафий проблемаларни чуқурроқ тарзда ўртага қўйди. Бу проблемаларга фалсафий нуқтаи назардан турлича қараш К. м. нинг ўзига хос асосий хусусиятларини ва аввало тўлқин функциясини турлича талқин қилишда бевосита юз бермоқда. Классик физика тилида тўлқин функциясининг моҳиятини принцип жиҳатдан ифодалаб бўлмайди, чунки тўлқин функциясига кўра, микрозарранинг хоссалари — тўлқин ва корпускуларнинг қарама-қарши, классик маънода бир-бириши истисно қилувчи хоссаларнинг синтездан иборатдир. Микрозаррани тушуниш учун диалектик эндиятни ва диалектик синтезни тўғри қараб чиқишга имкон берадиган материалистик диалектика нуқтаи назарида турлигина кифоя қилмайди, бунинг учун аввало макон ва замон ҳақидаги тасаввурларимизни чуқурлаштирмоқ ва шу билан К. м. доирасидан чиқмоқ зарур. Физиканинг ўзи бу ишни қилолмаган даврда К. м. нинг «копенгагенча интерпретацияси» кенг тарқалган эди ва ў тўлқин функциясини фақат «микрообъектнинг ҳолати ҳақида бизнинг маълумотларимизнинг ёзиб қўйлиши» деб эълон қилган эди (*Копенгаген мактаби*). Идеалистларча фикр қилувчи баъзи олимлар умуман микроламнинг объективлигини, ундаги сабабиятни инкор этиш, кузатувчининг ва приборнинг ролини ҳаддан ошириб кўрсатиш хулосасига келган эдилар. Ҳақиқатда эса, тўлқин функцияси микрообъектнинг объектив хоссаларини акс эттиради, бинобарин, бу хоссаларнинг ғайри оддийлигидан субъектив хулосалар чиқариш ярамайди. *«Элементар» зарраларнинг* ўзаро бир-бирга айланишини, уларнинг структурасини, уларнинг вакуум билан чамбарчас боғлиқлигини очиб берган ва шу билан «парадокслар»нинг объектив характерини тасдиқлаган ҳозирги замон физикасининг ривожланаётганлиги

муносабати билан бир қанча йирик олимларнинг (мас., Гейзенберг, Борнинг) позитивистик методологиядан узоқлашаётганликларни қонуниятликдир.

**КВАНТОРЛАР** — математик логика операциялари бўлиб, бу операциялар мантиқий ифодаларга татбиқ этилади ва предметлар соҳасининг (ёки *предикатлар* соҳасининг) миқдор характеристикасини беради ва натижада ҳосил қилинадиган ифода мазкур характеристикага киради. Умумийлик К. и ва мавжудлик К. и. энг кўп ишлатилади.

**КВНТИЗМ** (лат. *quiētus* — амал қилмайдиган) — 17-асрда *католицизм*да пайдо бўлган бир йўналиш бўлиб, у ҳаётга пассив мушоҳадакорлик билан қарашни, актив фаолият кўрсатишдан воз кечишни тарғиб қиларди. К. нинг принципи — *фатализмнинг* оқибатидир. У бирор-бир даражада ҳамма диний оқимларга хос бўлган реакция йўналишдир. Марксистик этика фатализмни рад қилган ҳолда, инсон гарчи вазиятга боғлиқ бўлсада, у бу вазиятга актив таъсир қилиши мумкин деб ҳисоблайди. Марксистик этика барварликни, ташаббуссизликни, ёмонликка қаршилик кўрсатмасликни қоралайди ва инсондан коммунизм идеалларини амалга ошириш йўлида актив фаолият кўрсатишни талаб этади.

**КЕМБРИДЖ МАКТАБИ** — 1) 17-асрда инглиз философиясидаги бир йўналиш бўлиб, у *Платон* философиясини қайтадан бунёдга келтирган эди. К. м. Ф. Бэконнинг ва Гоббоснинг эмпирик материализмига таъсир идеялар ҳақидаги идеалистик таълимотни қарама-қарши қўйган эди, бу таълимот эса билиш ҳақидаги платонча таълимот ва ўрта аср «реализми» руҳида талқин қилинарди. Чунончи, Р. Кэворт (1617—88) абадий ҳақиқат идеяларини ва плохий ақлдаги эзгуликларни инсон томонидан айтиладиган муҳокамаларнинг ва унинг амалий ишларининг мезони деб ҳисобларди. Ташқи предметлар фақат билиш учун бир баҳонадир, аммо унинг манбаи эмасдир. Табиат—ило-

ҳий мақсадларни амалга оширишнинг уйғун системасидир. Картезианчилик метафизикасидан (Беме ва каббала таъсири остида) мистицизмга ўтган Г. Мор (1614—87) К. м. нинг ўта мистик қанотининг вакили эди. К. м. вакиллари атеизм ва материализмга қарши кураш олиб бориб, динни қаттиқ туриб ҳимоя қилардилар. Буржуа адабиётида К. м. асосини равишда Уйғоинш даврининг элементлари деб қаралади. 2) Фалсафий анализ мактаби — инглиз *неопозитивизми* кўринишларидан бири. Бу мактаб философияни сунъий «тиллар»нинг эмас, балки жонли, сўзлашув тилининг (умуман мантиқий позитивизмдан фарқли ўлароқ) мантиқий анализи деб қарайди. Аналитикларнинг К. м. қарашларига кўра, «анализ» айни бир мазмунга эга бўлган ва лекин ўзгача формада ифодаланган ва биринчи тушунчани аниқламайдиган бошқа тушунча орқали анализ қилинадиган тушунча ифодасидан иборат. Аналитиклар К. м. нга *Мур* асос солган, Ж. Райл, Ж. Уиндом, М. Блэк ва б. унинг асосий вакиллари. Философияда К. м. неопозитивизм доirasидан чиқмайди. 3) Кенгроқ маънода «К. м.» номл турли йўналишларга мансуб бўлган, Кембридж ун-тети теварагида бирлашган («кембридж философияси») бир гуруҳ ҳозирги замон философлари — С. Д. Броуд, *Поппер*, *Айер*, Ж. Райл, М. Мастерман, Р. Брайтуайт, Г. Бонди ва б. га нисбатан татбиқ этилади.

**КИБЕРНЕТИКА** (грек. *kybernetike* — бошқариш санъати) — техника қўрилмаларида, тирик организмларда ва инсон уюшмаларида бошқариш процесслари ва системаларининг умумий белгилари ҳақидаги фан. К. принциплари биринчи марта *Винер* асарларида баён қилинган. К. нинг пайдо бўлиши автоматий регуляциялаш назарияси соҳасида эришилган бир қатор техникавий ва табиий-илмий ютуқлар асосида тайёрланган эди: тез ҳаракат қиладиган кузатувчи ва программа билан бошқарилувчи ҳисоблаш қўрилмаларини яшашга имкон берган радиоэлектроника; уни *информацияни*



узатиш ва ўзгартиш проблемаларини тадқиқ этишга татбиқ этиш билан боғли бўлган *эҳтимолликлар назарияси*; *математик логика* ва *алгоритмлар назарияси*; нерв фаолияти физиологияси ва гомеостаз бўйича бажарилган ишлар. Энергияни ёки моддани ўзгартирувчи қурилмалардан фарқли ўлароқ, кибернетик системалар учун информацияни қайта ишлаш процеслари характерлидир. Бошқариш системаларини ўрганишда К. макро-ва микроёndoшишларни бирга қўшади. Макроёndoшиш системанинг ички тузилиши номаълум бўлган, фақат унинг «чиқишида» ва «киришида» информациянинг ҳаракати (системага тушадиган информация ва системанинг реакцияси) кузатилган тақдирда татбиқ этилади. Информациянинг асосий оқимлари ва бошқариш системасининг ниҳояли функциялари шундай усул билан очиб берилди. Вазифаларнинг бу типни «*қора қут*» проблемалари деб ном олган. Микроёndoшиш системанинг ички тузилиши ҳақида муайян билимга эга бўлишни назарда тутати ва унинг асосий элементларини, ўзаро алоқадорлиги, уларнинг ичларининг алгоритмларини ва бу элементлардан бошқариш системаларини синтезлаштириш имконияти билан боғлиқдир. К. нинг марказий проблемаларидан бири — ўз-ўзича уюшувчи (ўз-ўзича соzланувчи) системаларнинг структураси ҳақидаги масаладан иборат. Бошқаришнинг мураккаб системалари шундай деб аталади, бу системалар одатда ўзаро таъсир қилувчи кичик системалар иерархияларидан (зинагрияларидан) иборат бўлиб, бирон хилдаги ҳолатларни (ёки ўз ҳолатларининг характеристикаларини) —бу ҳолатларни бузадиган ёки уларга эришишга халақит берадиган ташқи факторларнинг таъсир кўрсатиши шароитида —барқарор сақлашга ёки уларга эришишга қобилдир. Ўз-ўзича уюшувчи системалардан энг мукамалларини тирик табиатда эволюцион процесс шакллантириб бергандир. Шу сабабли К. тирик организмлардаги ва техника қурилма-

ларидаги бошқариш функциялари орасидаги ўхшашликдан фойдаланади. К. нинг аҳамияти ҳозирги вақтда энг аввал шундай имкониятлар асосида яққол кўринмокдаки, бу имкониятларни у ишлаб чиқаришни ва инсоннинг формалаштирилувчи ақлий меҳнатининг барча турларини автоматлаштириш учун, моделлаштириш методи билан бошқаришнинг биологик системаларини тадқиқ қилиш ва регуляциялаш (гормонал, нерв системаларини, ирсият механизмининг регуляциялаш) учун, янги типдаги медицина ва б. аппаратуралар яратиш учун очиб бермоқда. К. методларини экономикани ва инсон фаолияти уюштирган бошқа соҳаларни тадқиқ этишга татбиқ қилиш ҳам ўз истиқболига эгадир. Энг турлича табиат объектларининг К. методлари бундай кенг қамраб олиниши субъектив ўзбошимчалик натижаси бўлмасдан, балки объектив асосга эгадир, чунки тирик организмлар билан математик тасвирга ва тадқиқотга бўйин берадиган сунъий қурилмалар функциялари ва структураларининг бир қадар умумийлиги мавжуддир. Ана шу маънода синтетик фандан иборат бўлган К. ўз мисолида фанларнинг янги типдаги ўзаро таъсир иамунасини кўрсатади ва материя ҳаракатининг янги формалари, *инъикос назарияси* ва фанларнинг туркумланиши ҳақидаги фалсафий таълимот учун кенг материал беради. К. нинг ривожланиши бир қанча умумий методологик проблемаларни: инсон тафаккури билан кибернетика машиналари амалларининг ўзаро муносабати ҳақидаги, информациянинг табиаи ва унинг *энтропиянинг* физик тушунчаси билан алоқаси ҳақидаги, шубҳасиз фалсафий характерга эга бўлган, уюшган, мақсадга мувофиқ келадиган, тирик ва б. деб аталадиган нарсаларнинг моҳияти ҳақидаги проблемаларни муҳокама қилишга сабаб бўлди. Ана шу проблемалар теварагида диалектик материализм билан идеализм ўртасидаги кураш авж олди. Чунончи, идеалистик философия психик фаолиятни тадқиқ этишнинг объектив методла-

ри мумкинлигини рад қилиб, бу фаолиятнинг баъзи муҳим белгилари ва механизмларини очиб беришга ёрдамлашадиган К. патижаларига қарши чиқмоқда. Диалектик материализм кибернетик аналогияларининг объектив асосга эга эканлигини таъкидлаш билан бирга, инсон билан машинани, инсон онги билан кибернетик система функцияларини айнан бирдай қилиб кўрсатиш хато эканлигини қаттиқ туриб изҳор этмоқда.

**КНИИҚЛАР** — қадимги грек фалсафий (сократчи) мактабнинг вакиллари (эрамиздан олдинги 4-аср), *Антисфеннинг* издошлари. Синоплик *Диоген* уларнинг энг машҳур вакилидир. К. қулдорлик жамияти демократик қатламларининг кайфиятини ифодалардилар. Ижтимоий нормаларга нафрат билан қарашини, бойликдан, шон-шухратдан, ҳамма ҳиссий қонқишлардан воз кечишни улар бахт ва фазилат негизи деб ҳисоблардилар.

**КИРЕЕВСКИЙ** Иван Васильевич (1806—56) — рус публицисти ва идеалист философи, славянофилчиликнинг асосчиларидан бири (*Славянофиллар*). «*Любомудрлар*» (яъни философлар — тарж.) тўғарагига яқин эди; «Европеец» (1832) ва «Москвитянин» (1845) журналларига муҳаррирлик қилди. К. нинг бир қанча мақолаларида (Тўла асарлар тўплами, I—II том, 1911) ривожлантирилган ва антирационалистик, диний-интуитивистик назарияга таянган қарашларига кўра, айрим кишининг, миллатлар ва улар гуруппаларининг (мас., славянлар, ғарбий европаликлар ва ш. к.) ҳаёти динга асосланган бўлиб, бу диннинг типин миллатнинг ўқимишлиги ва бутун ҳаётининг характерини белгилайди. К. нинг фикрича, модомки ҳақиқий дин славянлар, бошлича руслар қабул қилган православ дини экан, демак, фақат славянларгина истиқболга эгадирлар. Қолган халқлар православ-христиан цивилизациясини қабул қилиш шарти билангина тараққиётга умид боғлашлари мумкин. Акс ҳолда (К. нинг фикрича, Ғарбий Европа дучор бўлгани сизгари) цивилизация айтиб-бузилиб кетади. Емон-

ликка қаршилик кўрсатмаслигини, синфий табақаланишнинг йўқлигини, жамоа турмушини (уни К. идеаллаштирарди) К. рус халқининг алоҳида хусусиятлари деб ҳисобларди. Ғарчи К. Европа философиясининг (мас., унинг метафизиклигини) ва буржуа цивилизациясининг (мас., тамаъгирлик, эгонизми) айрим томонларини танқид қилган бўлса-да, умуман унинг қарашлари социологияда ҳам, сиёсий проблемаларда ҳам реакцион утопия эди.

**КИРЕНЧИЛАР** — қадимги грек (сократча) фалсафий мактаб тарафдорлари бўлиб (Шимолий Африка, эрамиздан олдинги 5-аср), киренлик *Аристипп* томонидан ташкил этилган ва *гедонизмни* — бахтни ҳиссий лаззатлар билан тенглаштиришни тарғиб қилган. К. қулдорлик аристократиясининг идеологиясини ифодалар эдилар.

**КЛАССИЦИЗМ** (лат. classicus — намунали) — абсолютизм равнақ топган даврда (17—18-асрлар) Европа санъати учун характерли бўлган бадний метод ва эстетик назария. Н. Буалонинг «Поэтик санъат» шеърый трактатида (1674) энг тўлиқ ифодаланган К. эстетик программаси антик давр бадний асарларини санъатдаги намуналар сифатида илгарни сурган эди. Лекин эски формалар янги гоявий мазмун билан: умуммиллий манфаатларни мадҳ қилиш, инсон психологиясига эътиборла қараш билан тўлдирилди. Бироқ, К. шу хилдаги эстетик программа асосида пайдо бўлган реалистик традициялар унинг бошқа принципларига, яъни сарой аристократик маданиятининг тор соловиятли характери, жумладан қуйи сословиялар «чиркин» ҳаётини тамомила назар-писанд қилмаслик тақозоси билан вужудга келган принципларга энд кела бошлади. Бу ҳол К. санъатини абстракт рационализмга ва схематизмга олиб келди. К. Францияда энг изчил ифодасини топди (П. Корнель, Ж. Расин, Ж.-Б. Мольер, Н. Пуссен ва б.). 18-асрнинг охириларида (мас., француз буржуа революцияси даврида) К. доirasида ёш

буржуазиянинг революцион санъати (Ж.-Л. Давид ижодда энг тулиқ ифодасини топган «янги К.») ривожлана бошлади.

**КЛЕРИКАЛИЗМ** (лат. clericalis — черковга оид) — капиталистик мамлакатлардаги ижтимоий-сиёсий йўналиш бўлиб, у ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида дин ва черковнинг позицияларини мустаҳкамлашга урипади. Уз объектив синфий ролига кўра, К. буржуа ҳукмронлигини мустаҳкамлашга, меҳнаткашларни илмий коммунистик дунёқарашдан, коммунизм идеалларидан чалғитишга ҳизмат қилмоқда. Ҳозирги замон К. и. омма орасида черковнинг таъсирини мустаҳкамлаш учун ўз партияларини, касаб, деҳқонлар, ёшлар, хотин-қизлар ташкилотларини ва б. оммавий бирлашмаларини тузмоқда. Черков пешволари бу ташкилотлардан фойдаланиб, «социал тотувлик» гояларини тарғиб қилмоқдалар. Италия, ГФР, Испания ва бир қанча б. мамлакатларда К. нинг таъсири кучлидир.

**КОВАЛЕВСКИЙ** Максим Максимович (1851—1916) — рус социолог, тарихчиси, ҳуқуқшуноси ва сиёсий арбоби, академик (1914 йилдан). Москва ун-тетида (ундан бўшатилди), Петербург ун-тетида, шунингдек Европа ва Американинг бир қанча ун-тетларида ҳуқуқ илмидан дарс берган. К. — классик позитивизм тарафдори, Москва психология жамиятининг асосчиларидан бири (1884). Маркс ва Энгельс гоялари билан таниш бўлган, бу эса унинг асарларида ўз аксини топган ва ер эгаллиги тарихига, Европа иқтисодий тараққиётига қизиқишда ифодаланган («Жамоа ер эгаллиги. Унинг емирилишининг сабаблари, бориши ва оқибатлари», 1879; «Капиталистик хўжалик пайдо бўлишидан олдин Европанинг иқтисодий ўсиши», 1898—1903). К. нинг оила тарихига оид тадқиқотлари тўғрисида Энгельс ижобий фикр билдирган. Узининг конкрет-тарихий асарларида К. «қидсий-тарихий методни» ишлаб чиқди. Унинг махсус асарлари социологик таълимотларни таҳлил қилиш-

га бағишланган («Ҳозирги замон социологлари», 1905; «Социология», 2 томлик, 1910). К. социал тараққиёт назариясининг тарафдори эди. Бу тараққиётни у халқлар, синфлар, гуруҳлар ўртасидаги бирдамликнинг ривожланиб боришида кўрарди. К. нинг фикрича, бу бирдамлик кўпдан-кўп сабаблар (иқтисодий, социал, сиёсий сабаблар) натижасида пайдо бўладики, улар орасидан асосий ва ҳал қилувчи факторни ажратиб кўрсатиб бўлмайди. Шунинг учун тарихчи, К. нинг нуқтан назарича, ижтимоий ҳодисаларнинг ривожидagi ўзаро таъсирини ва нисбатдошликни қайд қилиш билан кифояланмоғи лозим. Социал тараққиётни биологлаштирувчи назариялар ҳамда буржуа «экономизми» ва *катедер-социализм* К. га анча таъсир кўрсатган. Бу оқимларнинг тарафдорлари сингари, К. ҳам жамиятнинг қайта қуришининг революцион методларини инкор этган. У рус либерализмининг, демократияни монархия билан муросага келтиришни асослаб беришга интиларди. Унинг сиёсий фаолияти Ленин асарларида танқид қилинган.

**КОГЕН** Герман (1842—1918) — немис философи, Марбургда профессор, *марбург мактабининг* асосчиси. 70-йиллардан эътиборан Кантнинг таъриба назариясини, унинг этикаси ва эстетикасини идеализм руҳида кантча идеализмга қараганда кўпроқ изчиллик билан қайта ишлаш бошлади: сезгиларнинг реал сабаби сифатидаги «нарса ўзида» инкор этди ва уни фақат таърибанинг сўнгги тушунчаси деб қарай бошлади. К. Кантга таяниб, логика, этика, эстетика ва дин философиясини қамраб оладиган философия системасини тузди. К. нинг фикрича, философия фандан олдин биринчи бўлиб этилада ва у парсаларни эмас, процессларни эмас, балки фаннинг фактларини ўз предмети деб фарз қилади. Философиянинг жони — идеалистик метод бўлиб, бу метод чексиз кичик миқдорларнинг математик ҳисобини намуна қилиб олади. Билувчи тафаккур — ижодий тафаккурдир; унинг предмети «бе-

рилган» эмас, балки унга вазифа қилиб «юклатилган». Тушуначалар билиш талабларини қондираркан, янги талаблар туғдиради, бинобарин, философияда ҳам, фанда бўлгани сингари, охириги инстанцияда жавоблар бўлмайди. Фалсафий онг — билувчи онгдир; ҳатто диндорлик ҳам систематик билишнинг равшанлигига асосланади. Асосий асарлари: «Қаитнинг тажриба назарияси» (1871), «Философия системаси» (1902—12, 3 томлик).

**КОГЕРЕНЦИЯ НАЗАРИЯСИ** (лат. *cohaerentia* — ички алоқа) — неопозитивистик ҳақиқат назарияси. Бу назарияга О. Нейрат ва *Карнап* (*Вена тўғрисида* доирасида) *Шликка* қарши қилган мунозаралари жараёнида асос солдилар ва уни ривожлантирдилар. Шлик ўзининг ҳақиқатни идеалистик тушунишига «реалистик» тус берган бўлса, унинг мухолифлари К. н. ни жорий қилиш билан ҳақиқатда ошқо-ра субъективизм позициясига ўтдилар. К. н. га кўра, ҳақиқатлик муайян системадаги гапларнинг ички мослигига асосланган. Ҳар қандай янги гал, агар уни системанинг ички нозидиятчилигини бузмасдан унга киритиш мумкин бўлса, ҳақиқатдир. Ҳақиқат бўлиш — нозидиятчи системанинг элементи бўлиш демакдир. Бунда система — бошланғич аксиомаларнинг мажмуидан дедуктив равишда ривожлантирилган тил структураси сифатида тушунилади. Дастлабки нитларда К. н. эмпирик фактларни ҳайд этувчи гапларнинг махсус тип бўлган «протокол гаплар»ни эътироф этишга таянади ва шундай қилиб, системанинг реаллик билан алоқасига бирор даражада йўл қўярди. Кейинчалик, ҳар қандай гап «протокол гап» (К. Поппер) деб ҳисобланиши мумкин, деган постулат қабул қилинган. К. н. соф конвенционалистик (*Конвенционализм*) қиёфага кирди.

**КОЗЕЛЬСКИЙ** Яков Павлович (тах. 1728—94) — рус маърифатчиси, философи. Артиллерия ва Инженерлик мактабларида математика ва механикадан дарс берган; кейинчалик сенатда хизмат қилган. К. — «Фалсафий гаплар» (1768), «Инсон билиши...

ҳақида мулоҳазалар» (1788), «Арифметик гаплар...» (1764), «Механик гаплар...» (1764), «Философия ва унинг қисмлари ҳақида француз энциклопедиясидан олинган мақолалар» (I қисм, СПб, 1770) ҳамда «Панд-насиҳат философияси ва унинг қисмлари ҳақидаги мақолалар» (II қисм, СПб., 1770) асарларининг авторидир. К. материалистик идеяларни қаттиқ туриб ҳимоя қилар, ўрта аср схоластикасини ва мистикаши танқид қиларди. У философияни илоҳиётдан ажратиб, философиянинг вазифаси — «нарсалар ҳақида ва инсоннинг ишлари ҳақида бош билимларини» беришдан иборат, философия «сабабларни ҳақиқатлар билан синаяш фанидир» деб ҳисобларди. К. табиатга бўлган қарашларида 18-аср механистик материализми идеяларини ривожлантирди. К. табиатни «барча нарсаларнинг умумий материяси» деб эълон қиларкан, олам тўрт моддий стихиядан иборат, материя ва ҳаракатни йўқ қилиб бўлмайди, деб исбот қилишга уришарди. Айрим мантиқий категорияларни таърифлашда К. да вольтерларнинг таъсири сезилиб туради. К. ҳиссий гидрокларни билиш назариясида бошланғич ибтидо деб ҳисоблаб, тажрибага ҳамда ақлнинг фаолиятига катта ўрин берарди. Бутун билишнинг у тарихий, фалсафий ва математик билишларга, кишилар эришган ҳақиқатларини эса натурал панд-насиҳат ва мантиқий ҳақиқатларга бўларди. К. *монадалар* ҳақидаги, *азалдан белгилаб қўйилган уйғунлик* ҳақидаги, ёмонликка қаршилик кўрсатмаслик ҳақидаги таълимотнинг диний-мистик томонларини қаттиқ танқид қилди. У крепостной ҳуқуқини, бекорчилиқни ва техникўрликни танқид қилиб, меҳнатни, камгарлик билан ҳаёт кечиришини, кишиларга инсонпарварлик билан муносабатда бўлишни кўкларга кўтариб мақтарди.

**ҚОИНОТ** — традицион тушуначада — моддий олам, моддий объектларнинг, сифат жиҳатдан турлича материя формаларининг бутун мажмуи. Ҳозирги вақтда бундай тушуначани аниқланган тушунча суриб чиқармоқда:

К.— космология объекти бўлиб, моддий оламни биллишнинг ҳозирги даражасида астрономик (кузатувчи ва назарий) тадқиқотга муяссар бўладиган қисмидан иборатдир. То 18-асрга қадар қуёш системасида космология объекти бўлиб келди (юлдузларнинг табиати ва уларгача бўлган масофа ҳақида ҳақиқатда ҳеч нарса маълум эмас эди), 20-асрнинг 20-йилларига қадар юлдузлар К. и., яъни *Галактика* унинг объекти бўлди, ҳозирги шароитда эса *Метагалактика* унинг объектидир. Материя сифат жиҳатдан бениҳоя бўлганлиги ва унинг қонунилари турли маконий-замоний миқёсларда бир хил бўлмаганлиги сабабли, ҳар бир бундай конкрет қонунни бутун К. га татбиқ қилиб бўлмайди.

**КОИНОТНИНГ «ИССИҚЛИК УЛИМИ»**— оламнинг охириги ҳолати, бу ҳолат гўё барча ҳаракат формаларининг қайтарилмас иссиқлик формасига айланиши, иссиқликнинг фазода тарқалиши ва *энтропиянинг* максимал даражасида оламнинг мувозанат ҳолатига ўтиши натижасида пайдо бўлар эмиш. Бундай хулоса термодинамиканинг иккинчи қонунини абсолютлаштириш ва уни бутун коинотга жорий этиш асосида қилинади. К. «и. ў.» идеяси асоссиздир, чунки 1) коинот фазода чексиздир ва сифат жиҳатдан турли сон-саноксиз кўп системаларнинг нобиққаж мажмуидан иборатдир; 2) бутун коинотдаги материянинг мумкин бўлган ҳолатларининг кўплиги чексиздир ва уларни инсталганча катта вақт орасида рўёбга чиқариш мумкин эмас: энтропиянинг максимал даражаси билан тенглаштирилмаган энг эҳтимоллик ҳолати тушунчасини умуман оламга татбиқ қилиб бўлмайди; 3) термодинамиканинг иккинчи қонуни материянинг мумкин бўлган барча ўзгаришларининг йўналишини аниқлай олмайди; оламда бошқа қонулар борки, бу қонулар тарқоқ материя ва энергиянинг марказлашуви ва уларнинг тараққиётининг янги даврларига қўшилиши учун шароит яратиб беради. Юлдузлар ва галактикаларнинг ташкил топиши ана шу

процесснинг кўрinishларидан биридир. Коинотда материянинг қайтариб бўлмас ўзгариши оламнинг қандайдир шўхояли ҳолатга интилишини билдирмайди, балки у тараққиётнинг сифат жиҳатдан янги ҳолатлари, имкониятлари ва тенденцияларининг бениҳоя пайдо бўлиб турнишидан иборатдир.

**КОЛЛЕКТИВ ВА ШАХС.** К. тушунчасини қуйидаги белгилардан иборат қилиб кўрсатиш мумкин: а) бирон-бир умумий вазифалар асосида индивидларнинг бирлашуви; б) биргаллашиб ишлаш ва ўзаро ёрдам; в) ҳамжиҳатликнинг маълум даражада доимийлиги; г) ҳар қандай К. составига кирувчи Ш. (*Шахе ва жамият*) мазкур К. билан муайян муносабатларда бўлади. Бу муносабатларнинг характери муайян К. ишлаб турадиган социал муҳитга ҳамда унинг фаолиятининг жинси ва турига боғлиқдир. Мас., капиталистик корхонадаги ишлаб чиқариш К. и билан социалистик ишлаб чиқариш К. и ўртасидаги фарқ жуда муҳимдир. Буржуа жамиятида бундай К. ўртасидаги ўзаро муносабатлар шахсий манфаатлар билан коллектив манфаатларнинг қарама-қаршилигидан келиб чиққан бўлиб, бу қарама-қаршиликни мазкур жамият доирасида бартараф қилиб бўлмайди. Бинобарин, ҳақиқий эркинлик бирон-бир К. га мансуб бўлиш билан сиғишмайди, инсон ўз индивидуал қобилиятини фақат К. дан ташқарида рўёбга чиқара олади, деган тасаввур ана шундан келиб чиқади. Социалистик ижтимоий тузум К. билан ш. ўртасида уларнинг манфаатлари ва мақсадларининг муштараклиги асосида ўзаро муносабатларнинг барқарор бўлиши учун қулай муҳит яратиб беради. Ижтимоий ва шахсий манфаатларнинг бирга қўшиб олиб борилишининг социалистик жамиятга хос бўлган принципи ва практикаси ўзларининг фаолият тури ва у билан боғлиқ бўлган тафовутлардан қатъи назар барча коллективларнинг ҳаётига ўз таъсирини жорий қиладигани, бу тафовутлар қуйидагиларга тааллуқлидир: алоқа даражаси ва ҳамжиҳат-

лигининг тезлигига (моддий ишлаб чиқариш соҳасида ишловчи К. ларда, мас., фабрика- завод коллективларида бундай алоқа ва ҳамжиҳатлик юқори даражада бўлади, устқурма меҳнатнинг бир қанча соҳаларида эса бу алоқа анча суст бўлади); энг юқори даражага бориб етадиган ички группавий регламентацияга, мас., ҳарбий қисмларда; гоёвий мотивларнинг устулик даражасига, бундай устулик партиявий К. ларда яққол намоён бўлади. Социалистик жамиятдаги бу К. ларнинг ҳаммасига, фақат К. да ишдивид ўз қобилиятларини ҳар томонлама ривожлантиришга имкон берадиган воситаларга эга бўлади ва, демак, фақат К. да шахсий эркинлик бўлиши мумкин, деган машҳур марксистик қондан баб-баравар татбиқ этиш мумкин. Бироқ бу қонданнинг амалий равишда рўёбга чиқарилиши кўп жиҳатдан субъектив факторларга: К. нинг шахсий составига ва унинг аъзоларининг манфаатларига, уларнинг ўзаро муносабатларидаги принципалликка ва самимийликка, К. раҳбарининг иш кўзини билишига, кез-хотир қилмаслигига, К. аъзоларининг фикрига ҳурмат билан қарашига, ўзининг бошқариш ҳуқуқлари ва газифаларидан оқилона фойдаланишига боғлиқдир ва ҳ. к. Бу факторларнинг ҳаммаси коллективнинг жинслашувини ҳам, унинг ҳар бир аъзоси учун коллектив алоқада ўз кучи ва қобилиятларини ривожлантириш ботида зарур воситаларни топиш имкониятини ҳам белгилаб беради.

**КОЛЛЕКТИВИЗМ** (лат. *collectivus*— жамлама)— кишилар ижтимоий ҳаёти ва фаолиятининг принципи бўлиб, бу принцип *индивидуализмга* қарама-қаршидир. К. бир қанча тарихий формаларга эгадир. Ибтидоий жамиятда у яшаш учун биргаликда курашда гавдаланган. Жамоа мулк унинг негизи бўлган. Қўлдорлик ва феодал жамиятларда К. ишлаб чиқариш воситаларига хусусий мулк ҳукмрон бўлганлиги сабабли, *индивидуализм* томонидан суриб чиқарилади, К. фақат қолдиқ формалар шаклида (мас., ердан биргаликда жамоа

бўлиб фойдаланиш) сақланиб қолади. Капитализм шароитида буржуа индивидуализми тўла ҳукмронлик қилади. Айни вақтда К. нинг янги формаси ҳам тугилади ва пролетариат бу форманинг эгаси бўлади. Ишлаб чиқаришнинг ижтимоий характерда бўлиши, корхоналардаги меҳнатнинг катта-катта группалар томонидан ба-жарилиши пролетар коллективларининг вужудга келишига ва пролетарларда коллективчилик маслакларининг шаклланишига сабаб бўлади. Социалистик жамиятда К. ижтимоий ҳаётнинг ҳамма соҳаларида кишилар муносабатларининг умумий принципи, *коммунистик ахлоқнинг* энг муҳим талаби бўлиб қолади. К. социалистик ишлаб чиқариш муносабатларини ифодаларкан, социализм даврида ишлаб чиқариш воситаларининг ижтимоий мулклиги унинг социал негизи, барча граждандарнинг тенг ҳуқуқлилиги эса унинг сиёсий негизи бўлади. К. жамият билан шахс ўртасида шундай муносабатлар бўлишини назарда тутадик, бундай муносабатларда умуман жамият тараққиёти шахсининг камол топиши учун қўлай шароит вужудга келтиради, шахсининг камол топиши эса бутун жамият тараққиётининг шартидир. Уртоқларча ўзаро ёрдам, жамият олдидаги бурчини англаш ва адо этиш, шахсий манфаатларини ижтимоий манфаатлар билан оғли равишда бирга қўшиб олиб бориш, коллективда тенглик, коллективни ва унинг қарорларини ҳурмат қилиш, ўз ишлари ва ўртоқларининг хатти-ҳаракати учун коллектив олдида масъулиятини англаш— кишилар ўртасидаги муносабатларда К. принципидан келиб чиқадиган асосий талаблардир. Коллектив одам ҳақида, унинг эҳтиёжларини қондириш ҳақида, шахсининг куч ва истеъдодларини тўла ривожлантириш ҳақида ғамхўрлик қилади. К. принципини инсоннинг индивидуаллигини тугатишини билдирмайди. Аксинча, фақат коллективдагина инсон ўз лаёқатлари ва истеъдодларини тўла-тўқис очиб кўрсата олади. Коммунизм К. нинг олий формасини билдиради.

**КОМБИНАТОР ЛОГИКА** (лат. combinare — бирлаштирмақ, қўшмоқ) — математик логикадаги йўналишлардан бири бўлиб, бу йўналиш шундай тушунчаларни анализ қилиш билан шугулланадики, бу тушунчалар классик математик логика доирасида янада ўрганилмасдан қабул қилинади. Узгарувчи, функция тушунчалари, олмош қондалари ва ш. к. шулар жумласига киради. Классик математик логикада икки хилдаги қондалардан фойдаланилади. Биринчи хилдаги қондалар соддача ифодаланади ва ҳеч қандай чекловсиз фойдаланилади. Мас., *modus ponens* қондаси ана шундай. Бу қонда мана бу тариқа ифодаланади: агар «*B*» ва «*A*» бўлади» деган гаплар хулоса қилиб чиқарилган бўлса, у ҳолда «*B*» гапни хулоса қилиб чиқарилади. Бу қондани бир каррали автоматик бажаришга татбиқ этиш мумкин. Иккинчи хилдаги қондалар (мас., олмош қондаси) жуда мураккаб равишда ифодаланади ва бир қанча чеклашлар ва изоҳларни назарда тутати (буларсиз у қондаларни соф формал равишда фойдаланиб бўлмайди). К. л. нинг вазифаларидан бири шундай формал системаларни тузишдан иборатки, натижада у системаларда олмош қондасига ўхшаш қондалар учрамайдиган бўлсин.

**КОМЕНСКИЙ**. Ян Амос (1592—1670) — чех педагог-гуманисти ва философи, схоластик таълим системасининг душмани. Қ.—«Морава биродарлари» группаларидан бирининг, антифеодал ҳаракат ҳамда немис феодаллари ва католик черковига қарши миллий кураш давомида вужудга келган сектанинг рақбари. Дин масалаларида у протестант бўлиб, *пантеизмга* яқин турарди. Унинг сенсуалистик билиш назариясида ва диалектикасида анчагина материалистик тенденциялар мавжуд. К. нинг фикрича, билиш — оқилона таълим билан маҳкам боғлиқ бўлган актив процессдир. У айтар эдики, барча кишилар билишга ва билим олишга лаёқатлидирлар, бинобарин оддий халқ билимлардан баҳраманд бўлмоғи лозим. Педа-

гогика тарихида К. биринчи бўлиб махсус фан сифатида дидактика системасини тузди. Унинг дидактик принциплари (кўргазмалик, тадрижийлик, тақлид, машқ) табиат қонунларини англаб-тушуниб билишни ва оқилона равишда тузилган билимларни ўзлаштиришни талаб қиларди. К. нинг илгор қарашлари педагогиканинг ундан кейинги ривожига катта таъсир кўрсатди. Унинг асосий асарлари: «Тилларни билишга кенг йўл» (1631), «Буюк дидактика» (1657).

**КОМИКЛИК** (грек. komodia—қувпоқ томоша, ўйин-кулги, ашула)—эстетика категорияси бўлиб, бу категория муайян социал ҳодисанинг, кишилар хулқ-атворлари ва одатларининг объектив ҳақиқат ҳолга ва прогрессив ижтимоий кучлар эстетик *идеалига* тарихан вужудга келган (тўла ёки қисман) номувофиқлигини кулги формасида ифодалайди. Ўз келиб чиқиши, моҳияти ва эстетик функцияси жиҳатдан К. социал хarakterга эгадир. Унинг сарчашмалари ижтимоий ҳаётнинг объектив зиддиятларидадир. К. турлича кўринишда янгилик билан эскиликнинг, мазмун билан форманинг, мақсад ва воситаларнинг, амал ва вазиятнинг, инсоннинг реал моҳияти ва унинг ўзи ҳақидаги фикрининг номувофиқлигида юз бериши мумкин. Мас., *хунгликнинг*, тарихан ўлимга маҳкум бўлган, инсон шаънига тўғри келмайдиган нарсанинг мунофиқона равишда ўзини гўзал, илгор ва инсонпарвар қилиб кўрсатишга уриниши К. нинг бир туридир. Бундай ҳолда К. газабли кулги ва сатирик салбий назар билан қарашга сабаб бўлади. Молдунё тўплаш учун мол-дунёга бемаъни ҳирс қўйиш кулгилидир, ҳунки бундай ҳирс ҳар томонлама камол топган инсон идеалига зид келади. Маркс кулгини умри тугаб бораётган нарсага қарши курашда революцион танқиднинг кучли қуроли деб ҳисобларди. Социалистик жамиятда К. ҳаммадан кўра кўпроқ газабли сатирик танқид мавзуи бўлган *ўтмиш сарқитлари* (текихўрлик, маисабпарастлик, бюрократизм, лаганбардор-

лик, хушомадгўйлик) шаклида ҳамда ижтимоий ва шахсий ҳаётнинг хаттоки ижобий ҳодисаларида учрайдиган ва юмористик тарзда масхараляб кулиш лозим бўлган вазиятлар шаклида юз беради. К.нинг турли формалари: сатира, юмор ва ҳ. к. мавжуддир.

**КОММУНИЗМ** — қ. *Социализм ва коммунизм.*

**КОММУНИКАЦИЯ** (лат. *communicare* — бирон киши билан маслаҳатлашмоқ) — идеалистик философия катеҗорияси бўлиб, алоқа маъносини билдиради ва бу алоқа ёрдами билан «Мен» икинчи «Мен»да ўзини топади. К. *Ясперс*нинг экзистенциализмида ҳамда ҳозирги замон француз *персонализми*да энг тўлиқ ифодаланган. Тарихан К. ҳақидаги таълимот *матрициализм*га бориб тақаладиган *ижтимоий шартнома*га хилофан вужудга келди. К. назариясининг тарафдорлари (Ясперс, О. Больюв, Э. Мунье) ижтимоий шартнома ўз асоси эътибори билан контракт, битимдан иборат бўлиб, унинг иштирокчилари икки томонлама мажбуриятлар олиш билан чекланадилар, улар фақат шу мажбуриятлар туфайлигина, яъни абстракт равишда, қиёфасиз суратда бир-бирларини танийдилар ва англайдилар, деб таъкидлайдилар. Уларнинг фикрича, шартнома — кишиларнинг ҳақиқатан бир-бирдан узилшига асосланган алоқадан иборат. К. эса онгли равишда ўрнатиладиган ўзаро қарамлик деб қаралади ва бу қарамлик шартномага қарама-қарши қилиб қўйилади. «Контракт ўзинга контакт» (Ф. Кауфман). Мунозара К. ни барқарор қилиш воситаси деб эълои қилинади, чунки мунозара давомида кишилар тафаккурнинг умум қабул қилган нормалари уларни бир-бирдан ажратишига ва уларни фарқ қилдирадиган, индивидуал равишда такрорланмайдиган нарса уларни яқинлаштиришига ишонч ҳосил қиладилар. «Индивидуал равишда такрорланмайдиган нарса» — бу ҳақиқатда ҳаётнинг қилиб ишқобланадиган субъектив қўрқув, ташвиш ва изтироблардан иборат бўлиб, шу ташвиш ва

қўрқувлар ичида одамлар (ҳар қайси ўз майлича) пировард ҳисобда ҳозирги замон буржуа жамиятининг бирон группасига амалда мансублигини ҳис қиладди, холос. Ана шу нуқтан назардан мунозара фақат шундай мансубликни аниқлаб олиш воситаси бўлиб чиқади, умуман К. доктринаси эса каста ва корпоратив алоқаларни ҳимоя қилишнинг поэктилаштирилган формасидан иборат бўлади. Объектив равишда К. тўғрисидаги таълимот коллективни марксистларча тушунишга қарама-қарши қилиб қўйилади.

**КОММУНИСТИК АХЛОҚ** — коммунистик ижтимоий-иқтисодий формацияга мувофиқ келадиган ҳаётнинг принциплари ва ахлоқ-одоб нормаларининг мажмуи. К. а.нинг объектив мезони — коммунистик жамият галабаси учун курашдан иборат. Унинг қуйидаги асосий принциплари КПСС Программасида қайд қилинган: коммунизм ишига содиқлик, меҳнат билан ижтимоий бойликни кўпайтириш, ижтимоий бурчин англаш, коллективизм, гуманизм, интернационализм. К. а.нинг бошланғич тарихий формаси ишчилар синфининг капиталистик жамият ичидаёқ шаклланган революцион ахлоқи эди. Гарчи бу ахлоқ пролетариат синфий курашига батамом бўйсундирилган ва ўзини эксплуататорларнинг ҳукмрон ахлоқига қарама-қарши қилиб қўйган бўлса-да, пролетар ахлоқи социал зулмга ва ахлоқий иллатларга қарши курашда мннг йиллар давомида халқ оммаси томондан яратилган асосий умуминсоний ахлоқ-одоб нормаларини ўзинга сингдириб борди. Шу билан бирга ишчилар синфий синфий бирдамлик, интернационализм ва коллективизм каби ўз ахлоқ-одоб нормаларини ҳам илгари сурди. К. а. умуминсоний ахлоқининг бу барча прогрессив нормаларини мерос қилиб олади. Социализм галаба қозонгач, К. а. пролетариатнинг синфий ахлоқлигиндан чиқиб, умуман жамиятининг ахлоқ-одоб қонунига айланади; унинг принциплари янги мазмун билан бойиб боради ва ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларига ёйилади. Шундай қилиб,



К. а. — инсоният ахлоқ-одоб тараққий-сининг олий босқичидир. К. а. нормалари фақат кишиларнинг хатти-ҳаракат доиралари билан чекланмайди; улар жамиятни ўзгартишнинг таъсирчан факторлари бўлиб, бу факторлар коммунистик ижтимоий тараққиётнинг бутун жараёнига таъсир кўрсатади. К. а. нормаларининг ёлпасига раам бўлиши, инсоннинг пухта англаган ижтимоий бурчга мувофиқ хатти-ҳаракат қилиши шахс билан жамият ўртасидаги муносабатларни қонуни чиқариш ва маъмурий пўл билан тартибга солишнинг кўпгина звероиларини аста-секин ортиқча қилиб қўяди, ташқи мажбур этишнинг ҳамма формаларини истисно қилади ва шахспинг чинакам эркинлигини барқарор қилишга олиб келади. Қонунлар кодексининг ва маъмуриятчиллик формаларининг К. а. нормалари билан табиий алмашиши ахлоқ-одоб тарихида революция бўлади. Ҳозирги вақтда К. а. нормалари ўзининг ёйилиши ва қарор топиши процессида икки жиҳатдан нокоммунистик ахлоқий нормалар билан тўқнаш келмоқда: биринчиси социалистик жамият ичидаги тўқнаш бўлиб, унда умри тугаган эски нормалар *ўтмиш сарқитлари* сифатида, жамиятдаги мавжуд қонунларга риоя қилмаслик, бу қонунларни бузиб, ахлоқсизлик ҳаракатлари ва жиноятлар содир қилиш тарзида мавжуддир; социалистик жамиятдан ташқарида К. а. га буржуа жамиятининг ахлоқи қарама-қарши бўлиб туради. Бу мураккаб кураш ва яратувчиликда К. а. бутун инсониятнинг келажак ахлоқи сифатида шаклланоқда (*Ахлоқ, Этика*).

**КОММУНИСТИК ИЖТИМОЙ ҲЗ-ҲЗИНИ БОШҚАРИШ** — коммунизм давридаги жамият ташкилоти бўлиб, бу ташкилот мамлакат ичкарисида ривожланган коммунистик жамият қурилиши билан, халқаро соҳада социализмнинг ғалаба қозониши ва мустақамланиши билан қарор топади. К. и. ў.-ў. б. нинг алоҳида хусусиятлари шундан иборатки, унинг органлари ва функциялари сиёсий хarakterини йўқотади, жамиятни бош-

қариш иши эса алоҳида касб бўлмай қолади. *Коммунизмнинг моддий-техника базасини* вужудга келтириш, коммунистик ижтимоий муносабатларни ривожлантириш ва янги кишини камол топтириш, жамиятнинг барча аъзолари онгини юксак даражага етказиш ва бунинг натижасида ҳуқуқ ва ахлоқ нормаларининг коммунистик жамият аъзолари хатти-ҳаракатининг янги нормаларига қўшилиб кетишига эришиш—К. и. ў.-ў. б. нинг пайдо бўлишининг шартларидир. К. и. ў.-ў. б. нинг ташкил топишнинг асосий йўналиши — социалистик демократияни янада ривожлантиришдан, барча граждандларни жамиятни бошқариш ишларига жалб этишдан иборат. Бу вазифани ҳал этиш меҳнаткашлар турмуши моддий ва маданий шароитини доимо яхшилаб боришни, халқ вакиллиги формаларини ва сайлов системаси демократик принципларини такомиллаштиришни, коммунистик қурилишнинг энг муҳим масалаларини ва қонуиларнинг лойиҳаларини умумхалқ муҳокамасига қўйиш практикасини кенгайтиришни, ҳокимият ва бошқариш органларининг фаолияти устидан халқ назоратининг турли формаларини ҳар томонлама кенгайтиришни, сайлаб қўйиш ва ҳисоб бериш принципини давлат ва ижтимоий ташкилотларнинг барча раҳбар ходимларига аста-секин жорий этишни талаб қилади. К. ў.-ў. б. нинг пайдо бўлиш процесси давлат ҳокимияти органларининг ижтимоий ўз-ўзини бошқариш органларига айланишининггина эмас, балки барча мавжуд ижтимоий ташкилотларнинг ташаббускорлиги ўсшини ҳам назарда тутади. «Социалистик давлатнинг ривожланиши унинг аста-секин ижтимоий коммунистик ўз-ўзини бошқаришга айланишига олиб келади, унда Советлар, касаба союз, кооператив ташкилотлари ва меҳнаткашларнинг бошқа оммавий ташкилотлари бирлашади» (КПСС Программаси).

**КОММУНИСТИК МЕҲНАТ** — 1) Тор ва қатъий маънода — етук коммунистик жамият шароитидаги меҳнат бўлиб, бу меҳнат ташаббускор-

лакка айланади ва шунинг учун ҳам ҳар бир киши учун энг биринчи эҳтиёж бўлиб қолади; бу «ҳеч қандай ҳоқимият, ҳеч қандай давлат нормалаш-ткрмаган» меҳнатдир, «бирон муайян мажбуриятни адо этиш учун, маълум миқдордаги маҳсулотни олиш ҳуқуқига эга бўлиш учун қилинадиган меҳнат эмас... балки ихтиёрий меҳнатдир, нормадан ташқари меҳнатдир, ҳақ олишга умид боғламасдан қилинадиган меҳнатдир...» (В. И. Ленин, 40-т., 36, 315-б.). Коммунизм даврида меҳнатнинг буюмли натижаси ва социал оқибатлари бутун жамиятнинг бойлиги бўлиши билан бирга шахснинг ҳам бойлиги ва ўз-ўзини барқарор қилиш усули бўлиб қолиши сабабли, меҳнат олий мукофот сифатида майдонга чиқади. Бунинг маъноси — муҳтожлик ва ташқи мақсадга мувофиқлик зўри билан қилинадиган иш тўхтайдиган» демакдир (К. Маркс ва Ф. Энгельс, 25-т., II қисм, 386-б.), яъни К. м., Маркс таъбирича, «ташабускорликнинг ўзининг тўла камолоти сифатида майдонга чиқиб, унда табиат тақозоси билан юзага келган зарурат ўзининг бевожута формасида барҳам елди...» Бунинг асосий зарур шарти шундан иборатки, инсоннинг ишлаб чиқарувчи кучлари энг юқори даражада ривожланади, унинг фаолиятининг бўлиниши (Меҳнат тақсимоти) бартараф қилинади, бунинг натижасида «инсоннинг ўзи нарсаларни ўзи учун ишлашга мажбур қила оладиган меҳнат тўхтайдиган» (ўша ерда, 46-т., I қисм, 281, 280-б.). Бундай шароитда инсон кундалик меҳнатда ижтимоий ходим сифатида, барча нормалар ва мақсадларнинг яратувчиси сифатида майдонга чиқади, чунки тирикчилик воқеаларини таъминлаш вазифаси эндиликда унга ҳукмронлик қилмай-диган бўлади. Фаолият заруриятни эндиликда ташқи, сирдан буюриладиган зарурият сифатида юз бермайди, балки ички мазмун касб этади. Шу асосда «инсон кучларининг туб мақсаддан, ҳақиқий эркинлик салта-натидаги иборат ривож» бошланади (ўша ерда, 25-т., II қисм, 387-б.). Ин-

сон «фаолият»дан ташқари сохта эркинлик изламайди, «чунки унинг учун ҳақиқий эркинлик очиб бўлади, меҳнат эса бу эркинликнинг фаол зуҳури бўлади» (ўша ерда, 46-т., II қисм, 110-б.). К. м. иш вақти билан бўш вақт ўртасидаги қарама-қаршиликни бартараф қилади, эстетик ҳузур-ҳаловат манбаи бўлиб қолади. 2) Кенг маънода — социализм давридаги меҳнат элементларининг шундай мажмуидан иборатки, бу элементларнинг ривожланиши асл маънодаги К. м. га ўтишни ҳозирлайди. Бу — меҳнатнинг фақат техникани, илмий, бадний ижодга эмас, балки социал ижодга ҳам айланиш тенденциясидир, меҳнатнинг ҳақ тўланадиган ва ижтимоий асосда бажариладиган меҳнатга яқинлашув тенденциясидир, шахснинг реал масъулиятининг ўсишидир. Бу тенденцияларнинг юз беришининг сабаби ёлғиз онгнинг ўзгаришидагина эмасдир, балки аввало воқеликнинг ўзининг ўзгаришида, меҳнат социал моҳиятининг ўзгаришидадир. Ленин социализм шароитида К. м. нинг куртакларини кўрсатар экан, бу терминни ишлатишга эҳтиётлик билан, ниҳоят даражада талабчанлик билан қарашга, унга фақат «амалда коммунистик бўлган нарсани амалга оширадиган» ҳодисаларни ишлаб беришга, яъни социалистик меҳнат билан К. м. ўртасидаги тафовутларни сидириб ташламасликка даъват этган эди (қ. 40-т., 35—36, 315-б.).

**«КОММУНИСТИК ПАРТИЯ МАНИФЕСТИ»**—К. Маркс ва Ф. Энгельс томонидан ёзилиб, 1848 йилининг бошларида эълон этилган илмий коммунизмнинг биринчи программ хужжати; унда марксизм асослари яхлит баён этилган. «Буржуа ва пролетарлар» деган биринчи бобида ижтимоий тараққиёт қонунилари очиб берилган, ишлаб чиқарув усулларининг алмашинуви муқаррар ва қонуниятли эканлиги асосланган. Маркс ва Энгельс илмий жамоат тузумидан ташқари, жамиятнинг бутун тарихи снфлар кураши тарихи эканлигида асослаиб; капитализмнинг ҳалокати муқаррарлигини асослаб бердилар ва

янги ижтимоий тузум — коммунизмни қуриш йўллари кўрсатдилар. Худди шу бобда эски жамиятни революцион йўл билан қайта қурувчи ва янги жамият барпо этувчи, барча меҳнаткашларнинг манфаатларининг инфодаловчи пролетариатнинг тарихий вазифаси тушунтириб берилган. «Пролетарлар ва коммунистлар» деган иккинчи бобда Маркс ва Энгельс ишчилар синфининг бир қисми ва унинг илгор отряди — коммунистлар партиясининг тарихий ролинини очиб берганлар. Коммунистларнинг энг яқин мақсади — «пролетариатни бир синф қилиб уюштириш, буржуазия ҳукмронлигини афдарिश, сиёсий ҳокимиятни пролетариат қўлига олишдир (4-т., 437—438-б.). Бу бобда Маркс ва Энгельс пролетариат диктатураси идеясининг илгари сурдилар, коммунистларнинг онлага, мулкка муносабатининг тушунтирилди ва пролетариат ҳокимияти тепасига келганда кейин амалга ошириши лозим бўлган иқтисодий тадбирларини белгилادилар. «Социалистик ва коммунистик адабиёт» деган учинчи бобда Маркс ва Энгельс социализм байроғи остида майдонга чиққан буржуа ва майда буржуа оқимларини қаттиқ танқид қилганлар ва утопик социализм ва коммунизм системаларига ўз муносабатларини билдирганлар. «Коммунистларнинг ҳар хил оппозицион партияларга муносабати» деган тўртинчи бобда Маркс ва Энгельс коммунистларнинг бошқа оппозицион партияларга нисбатан тактикасини баён этганлар. «К. п. м.» «Бутун дунё пролетарлари, бирлашингиз!» деган ўлмас шнор билан тамомланади. Ленин «К. п. м.» нинг тарихий аҳамиятига баҳо бераркан бундай деб ёзган эди: «Бу кичкина китобча бир қанча томларга» арзиди: бу китобча маданий дунёнинг уюшган ва курашаётган пролетариатининг ҳозиргача руҳлантириб ва ҳаракатлантириб келмоқда» (2-т., 12-б.). Илмий коммунизмнинг биринчи программ ҳужжат бўлган «К. п. м.» шу билан бирга марксизмнинг янги фалсафий таълимотини — илчил-фалсафий материализм, революцион диалектика, тарих-

ин материалистик тушунишни ўзда гавдалантирган эди.

**КОММУНИСТИК ТАРБИЯ** — ижтимоий тарбиянинг кўп томонлама процесси бўлиб, бу процесс капитализмдан коммунизмга ўтиш даврида жамиятни ўзгартиб қайта қуриш жараҳида амалга оширилади. К. т. нинг асосий вазифаси — коммунистик жамиятнинг ўтмиш сарқитларидан холи бўлган, онгли, ҳар томонлама ривож топган кишиларнинг тарбиялаб етиштиришдир (*Шахнинг ҳар томонлама, мукамал камол топиши*). К. т. нинг ҳал қилувчи фактори — кишилар ижтимоий турмушнинг ўзгартишдан, уларнинг социалистик ва коммунистик қурилишда иштирок этишидан иборат. Янги кишининг камол топиши, ўз навбатида, жамиятни амалий равишда ўзгартиб қайта қуришга таъсир кўрсатади. К. т. процесси стихияли равишда, ёлғиз объектив факторлар таъсири остидагина юз бермайди, балки систематик суратда, маълум мақсадга қаратилган тарбиявий иш олиб боришни талаб қилади ва бу тарбиявий иш ҳаёт билан, жамият бахт-саодати учун қилинган меҳнат билан боғланган тақдирдагина муваффақият қозонади. Меҳнат асосида тарбиялаш, меҳнатга, ижтимоий ишлаб чиқаришга коммунистик муносабатни ривожлантириш — К. т. нинг ҳал қилувчи томонидир. К. т. нинг муҳим вазифаларидан бири — илмий марксча-ленинча дунёқарашни шакллантиришдан иборат бўлиб, бу дунёқараш олдин ўтган бутун прогрессив маданиятни, инсоният жамғарган бидимларнинг бутун бойлигини ўзлаштиришни назарда тутаяди. Ахлоқий тарбия, коммунистик онглиликни ривожлантириш, одамлар орасида коммунистик ахлоқ талабларига мувофиқ келадиган, чинакам инсонпарварлик муносабатларини ўрнатил К. т. нинг таркибий қисmidир. Бу эса кишилар онгидаги капитализм сарқитларига қарши, шу жумладан диний хурофотларга, буржуа ва ревизионистик идеология таъсирига қарши мurosасиз суратда системали кураш олиб боришни талаб этади. К. т. нинг муҳим

томони — эстетик тарбиядан иборат бўлиб, бу тарбия эстетик дидни ривожлантиришни, кишиларни ҳозирги замон буржуа формалистик санъати таъсирининг социалистик жамиятда ҳар қандай кўринишларига муросасиз муносабатда бўлиш руҳида тарбиялашни тақозо қилади.

**КОНВЕНЦИОНАЛИЗМ** (лат. conventio — шартнома, битим) — философик концепция бўлиб, бу концепцияга кўра, илмий назариялар ва тушунчалар объектив оламнинг нўгикоси эмас, балки олимлар орасидаги ўзбошимча битимнинг маҳсулидир; бу битим қўлайлик ва соддалик мулоҳазалари билан белгиланади. К.нинг нуқтаназари субъектив идеализм учун жуда мос бўлиб тушади, чунки у субъект билимларидаги объектив мазмунни инкор этади. К.нинг назарий принципларини Пуанкаре ишлаб чиққан. К.нинг элементлари позитивизм, прагматизм ва операционализмда мавжуддир. Назарий системаларимизни турлича шарҳлашнинг реал имконияти К.нинг гносеологик негизидан иборатдир (айниқса математика соҳасида), чунки илмий назарияни қандайдир соф мантиқий структура деб қараш ана шу негиздан келиб чиқади ва ҳақиқат ёки ноҳақиқат тушунчалари мазкур структурага нисбатан маъносини йўқотиб қўяди. Билиш процессини тарихий анализ қилганда К.нинг нуқтаназари рад қилинади. Бизнинг тушунчаларимиз ва назарияларимиз инсониятнинг амалий фаолияти давомида шаклланиб, оламнинг муайян томонларини акс эттиради. Бироқ, улар ифодалангач, ўзининг реал заминидан мавҳумлаштирилиши ва бутунлай турли хилдаги ҳодисаларни тасвирлаш учун қурол, аппарат бўлиб қолиши мумкин. Чунки, геометрик тасаввурлар техникавий вазибаларни ҳал қилишга, графиклар тузишга ва ш. к. татбиқ этилиши мумкин. Аммо айнан бирдай бўлмаган объектларнинг ўхшашлигига асосланган бундай татбиқотнинг «сунъий характери» асло назарий системаларнинг ўзининг ўзбошимчалик характерини исбот қилмайди.

**КОНДИЛЬЯК** Этьен Бонно де (1715—80) — француз маърифатчиси; (*Маърифатчилик*). Греноблда туғилган, католик руҳонийси; ўз асарлари билан черков идеологиясига футур етказишга ердاملашди. Билиш назариясида Локкнинг издоши. Локкдан фарқли ўлароқ, сезгилардан, билимлар манбаидан ташқари, иккиламчи «рефлексия»нинг мавжудлигини инкор этарди. Бироқ сезгиларнинг ташқи объектлари билан алоқаси характерини тушунмаслик, уларнинг субъективлигини ошириб юбориш К.ни субъектив идеализмга олиб келди. К.нинг фикрича, сезгиларни ташқи предметлар юзига келтирса-да, лекин улар билан ҳеч қандай алоқаси йўқдир. Ақл олам билан фақат сезгилар орқали боғлиқ бўлганлиги сабабли, унинг предмети объектив олам эмас, балки сезгилар мажмуидир. Шундай бўлишига қарамай, К.нинг сенсуализми Лейбниц идеализмига, ҳар қандай спекулятив, ақл сотиш философияга қарама-қарши бўлиб турарди; К. 18-асрдаги француз материализмига катта таъсир кўрсатган эди. Асосий асарлари: «Системалар ҳақида трактат, бу системаларда уларнинг камчиликлари ва яхши томонлари очиб берилди» (1749), «Сезгилар ҳақида трактат» (1754) ва б.

**КОНДИЦИОНАЛИЗМ** (лат. conditio — шаронт) — фалсафий таълимот бўлиб, бу таълимот сабаб тушунчаси ўрнига шаронтлар комплекс тушунчасини қўяди. К.нинг асосчиси — немис физиолог М. Фервордир (1863—1921; философияда идеалистик позицияларни тутган) К.нинг ғоялари чет эллардаги бир қанча медицина назарийчилари орасида ёйилган.

**КОНДОРСЕ** Жан Антуан (1743—94) — француз философ-маърифатчиси, жюрондистларга қўшилган эди, Париж фаилар академиясининг аъзоси. Иқтисодий масалаларда физиократлар (*Тюрго*) тарафдори эди. К.нинг деизм ва буржуа маърифатчилиги нуқтаназаридан танқид қиларди, бидъат-хурофотлардан воз кечишга ва илмий билимларни ривожлантиришга даъват этарди. «Инсон ақли

тараққийсининг тарихий картинаси эскизи» деган асосий асариди (1794) тарихга ақл маҳсули деб қарашни ривожлантирди, буржуа тузумини ақллилик ва «табиийлик» чўққиси деб эъло қилди. К. турли тасодий аломатларга асосланиб, тарихни 10 даврга бўлди, капиталистик тузумнинг бениҳоя тараққий қилиши идеясини асослаб бермоқчи бўлди. К. сиёсий тенгликни ҳимоя қилиб, сословияларга бўлинишга қарши курашди, шахсининг эркин ривожланишини, деспотизмни йўқ қилишни талаб қилди. Шу билан бирга у мулкий тенгсизликни жамият учун фойдали деб ҳисобларди. К. нинг қарашлари ва илюзиялари юксалиб бораётган буржуазиянинг идеолларни учун жуда мос эди.

**КОНКРЕТ СОЦИОЛОГИК ТАДҚИҚОТЛАР** — социал воқеликнинг турли соҳаларидаги (экономика, сиёсат, маънавий ҳаёт, маиший турмуш ва ҳ. к.) ижтимоий муносабатларни, уларнинг ривожланиш қонуниятларини ва функцияларини назарий ва эмпирик тадқиқот методларини қўшиш йўли билан ўрганиш (*Социологик тадқиқот методлари*). К. с. т. бироқ ижтимоий процессни ёки ҳодисани ҳар томонлама, уларнинг жамият иқтисодий, социал-сиёсий ва маънавий ҳаётининг бошқа социал тадқиқотлар белгилаб берадиган қонуниятлари билан ривожланишининг ўзаро боғлиқлиги нуқтан назардан қараб чиқади, шу билан бирга иқтисодий қонуниятлар бу процессларда белгилувчи қонуниятлар сифатида юз беради. К. с. т. нинг назарий асоси — умумий социологик назария — *тарихий материализм* бўлиб, у мазкур тадқиқотларнинг илмий методология функциясини бажаради ва социал воқелик фактларини анализ қилишга объектив нуқтан назардан қараш йўлини топишга имкон беради. К. с. т. — ижтимоий тараққийёт тенденцияларини билишининг, тарихий материализм назарияси билан коммунистик қурилиш практикасини бирлаштиришнинг муҳим қуролидир. Бу тадқиқотлар ижтимоий тараққийётнинг қонуниятлари ҳақида-

ги илмий назарий хулосаларни фактик (эмпирик) асослаб беришга восита бўлиб хизмат қилади ва шу туфайли социалистик жамиятда социал процессларни регуляция қилиш ва уларни бошқариш билан боғлиқ бўлган қарорларни қабул қилишда зарур омилдан иборат бўлади. Ижтимоий процессларни илмий анализ қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўювчи К. с. т. билан тор доирада қилинадиган амалий тадқиқотларни, кундалик информацияни анализ қилишни (мас., жамоатчилик фикрини махсус равишда сўраб чиқишни) бир-биридан фарқ қилиш керак бўлади. Ф. Энгельснинг «Англияда ишчилар синфининг аҳволи» асари, В. И. Лениннинг «Россияда капитализмнинг ривожланиши» ёки «Буюк почин» асарлари ва б. К. с. т. нинг ажойиб намуналаридир. Сўнгги йилларда К. с. т. СССРда кенг ривожланиб кетди. Совет социолларни жамиятнинг социал структурасини, меҳнатнинг омиллари ва рағбатлантиришларини, ишчи кучининг ҳаракатини, вақт бюджетлари структурасини, маиший турмушини, ёшларнинг олий маълумот олиш проблемаларини, аҳолининг миграциясини (мамлакат ичидан бир жойдан иккинчи жойга кўчишини) ва ҳ. к. ўрганмоқдалар. Бу ишлар назарий ва амалий аҳамиятга эга бўлиб, марказдаги ва жойлардаги партия, давлат ва хўжалик органлари томонидан ижтимоий бошқариш масалалари юзасидан илмий асосланган қарорлар қабул қилиш учун фойдаланилмоқда. Марксистик К. с. т. позитивистик йўналишдаги буржуа эмпирик социологиясидан тубдан фарқ қилади, чунки бу социология умумий социологик назариядан воз кечиб, микропроблемалар деб аталувчи проблемаларни ва хусусий социал ҳодисаларни синчиклаб ўрганиш доirasida биқиниб қолади. Социал процесснинг объектив қонуниятлари ўрнига маънавий ҳаётнинг сиртда ётувчи ҳодисаларни (психологизация) ва кишилар хатти-ҳаракатининг сиртдан қайд этилувчи бир хилдаги ишларини (бихевиоризация) қўяр экан, эмпирик социология ижтимоий тараққийёт-

нинг чуқур ички манбаларини очиб беришга қодир эмасдир. Кўпгина буржуа социологлари ижтимоий тараққиётнинг реал практикаси билан ҳам, уларнинг ўзлари қиладиган эмпирик тадқиқотларнинг маълумотлари билан ҳам мос келмайдиган тарихнинг маъхум идеалистик концепциялари нчидан назарий мушкулотдан қўтплиш йўлини топишга уринмоқдалар.

**КОНКРЕТ СОЦИОЛОГИК ТАДҚИҚОТ МЕТОДЛАРИ**—социолог томонидан дастлабки информацияни таппаб олиш ва кейин уни анализ қилиш усуллари ёки йўллари. Шундай методлардан уч группасини фарқ қилиб қарайдилар. Биринчи группага айрим фактларни аниқлаш ва дастлабки маълумотларни тўплаш системаси киради. Фактларни аниқлаш бепосита кузатиш—четдан ёки нчдан (бунда тадқиқотчи социал процессини унинг иштирокчиси сифатда гўё «ичдан туриб» кузатади) кузатиш, ҳужжатларни (расмий ҳужжатларни, мас., протоколларни, индивидуал ҳисоб карточкаларини ва ҳ. к. ҳамда гайри расмий ҳужжатларни—таржиман ҳоллар, хатлар, кундаликларни) анализ қилиш йўли билан ёки сўраб чиқиш (эркин интервью, берилган программага мувофиқ қилинадиган интервью, анкета тарқатиб сиртдан сўраб олиш ва б.) йўли билан бажарилади. Тадқиқотнинг бу босқичида дастлабки маълумотларнинг барқарорлигини, ишонглилигини ва асосланганлигини таъминлаш муҳимдир, бунга эса фактларни қайтадан текшириш, назорат тариқасида кузатишлар ва сўраб чиқишлар, информация тўплашнинг турли методларини қўшиб олиб бориш йўли билан эришилади. Методларни бундай қўшиб олиб бориш ўз навбатида фактларни дастлабки тартибга солиш тартибини, ҳажминин ва системасини белгилаб беради (методларнинг иккинчи группаси). Бу методлар группасига монографик текшириш (муайян ижтимоий ҳодиса ёки процесснинг турли томонларини ҳилма-хил усуллар билан ўрганиш), ёппасига ёки таппаб кузатиш ва сўраб чиқиш киради. Таппаб тек-

шириш кузатиш объектининг умумий мажмуиятидан шундай ҳиссани (мас., ўқувчилар аудиториясини текширган-да газетхоилар ҳиссасини) статистик равишда аёбслашган тапплашин назарда тутадик, натижада бу ҳисса етарли даражада салмоқли бўлсин, токи унинг асосида шу хилдаги нарсаларнинг бутун мажмуига оид тенденцияларни тўғри аниқлаш имконияти тугилсин. Методларнинг учинчи группасини дастлабки маълумотларни ишлаб чиқиш: ёзиш ва туркумлаш, умумлаш, системага солиб анализ қилиш ва б. усуллари ташкил этади. Маълумотларни ишлашда мантқиқий усуллардан (анализ ва синтез) ташқари статистик қонуниятни ишлаш катта аҳамиятга эгадир. Анализнинг муҳим методи социал экспериментдан иборат бўлиб, унинг процессида тадқиқотчи кузатиловчи ҳодисаларда сабаб-натижа алоқалари тўғрисидаги гипотезаларни текширади. Тадқиқотнинг бирон-бир методини тапплаш асосан ўрганиладиган объектининг табиғатига ва тадқиқотнинг назарий асосларига боғлиқ. Бу назарий асослар илгаритдан тадқиқот программаси шаклида ифодаланади ва унда тадқиқотнинг вазифаси, мақсади, маълумотларни анализ қилишга оид асосий тушунчалар, ўрганиладиган процесснинг муҳим характеристикалари ўртасидаги эҳтимол тутилган алоқалар ва қарамликлар ҳақидаги фаразлар (гипотезалар) баён этилади. Марксистик *конкрет социологик тадқиқот* тарихий материализмга таянади. Тадқиқот программасининг методологик принциплари дастлабки маълумотларни тўплаш ва ишлаш методларини шу тариқа қўшиб олиб боришни белгилашга имкон берадики, бундай қўшиб олиб бориш информациянинг объективлигини, фактларни уларнинг мажмуида, «ҳеч бир истиспоиз» (В. И. Ленин), конкрет социал вазиятда қараб чиқишни таъминлайди.

**КОНСЕКВЕНЦИАЛ ЭТИКА** (лат. consequentia — оқibatлар) — ахлоқий назарияларнинг бир тили бўлиб, бу назарияларда хатти-ҳаракатнинг ах-

лоқий қимматдорлиги унинг оқибатларига қараб белгиланади (*утилитаризм, гедонизм, эвдемонизм, аксиологик интуитивизм* ва кўпгина б. оқимлар). К. э. тарафдорлари, ахлоқ-одоб жамият ва инсоннинг бирор хилдаги эҳтиёжларини қондиришга хизмат қиладди, деган фикрга асосланганлар ёки, ҳеч бўлмаганда, унинг мақсадга мувофиқлик харақтерини расмангина тан оладилар. Марксистик этика К. э. принципини умуман эътироф қилган ҳолда, унинг камчилигини қайд қилиб кўрсатади. Ижтимоий мақсадга мувофиқлик тушунчаси ёрдами билан у (гарчи тўлиқ суратда бўлмаса-да) у ёки бошқа жамиятда мавжуд бўлган ахлоқнинг фақат умумий принциплари ва нормаларининга тушуштириб беради-ю, ammo ҳар бир конкрет хатти-ҳаракатнинг баҳосини ва танлашинини у тушунчага нисбат бермайди. Ҳар бир конкрет хатти-ҳаракатини бу хилдаги ҳаракат одатда олиб келадиган социал оқибатларга асосланиб баҳолаш керак бўлади.

**КОНСТРУКТИВ ЛОГИКА** (лат. constructio — тузилш) — математик логикадаги бир йўналиш. К. л. нинг асослари, гарчи улар *интуитционизм* философияси билан боғлиқ бўлмаса-да, интуитционистик мактаб томонидан қўйилган. К. л. нинг ривожланиши Л. Брауэр, Г. Бейль, А. Гейтнинг асарларида бошлаб берилган эди. К. л. нинг асосий идеяси — ниҳояли тўпламлар учун тўғри бўлган принципларни (мас., бутун қисмдан каттароқ, *учинчиси истисно қонуни* ва ҳ. к. ҳақидаги қондани) бениҳоя тўпламларга кўчиришдан иборат. Бениҳоялик тушунчасига классик логика билан К. л. нинг нуқтан назари бошқа-бошқадир: классик логика бениҳояликни актуал, тугал деб қараса, К. л. потенциал, қарор топаётган нарса деб қарайди (*Актуал ва потенциал бениҳоялик*). К. л. учун объектларнинг ва умуман логик-математик назарияларнинг индуктив тузилиши характерлидир. К. л. принципларига асосланиб, ҳозирги замон математик логикаси ва математикасининг асосий натижаларини қайтадан қараб чиқишга урин-

моқдалар. Совет олимларидан А. П. Колмогоров, А. А. Марков, Н. А. Шанин К. л. ни ривожлантиришга катта ҳисса қўшдилар.

**КОНСТРУКТИВ (генетик) МЕТОД** — илмий назарияларнинг дедуктив тузилиши усулларидан бири (*Дедуктив метод*). К. м. идеяси математика ва логиканинг аксиоматик асослашдаги қийинчиликларини бартараф қилишга уриниш сифатида (мас., тўпламлар назарияси парадоксларини тугатиш ва ҳ. к. мақсадларида) пайдо бўлди ва (*Гильберт, Л. Я. Брауэр, А. Гейтинг, А. Н. Колмогоров, А. А. Марков, П. Лоренцен* ва б. асарларида) пшлаб чиқилди. *Аксиоматик методдан* фарқли ўлароқ, назариянинг конструктив тузилишида бошланғич, шу назария доirasида исбот қилиб бўлмайдиган фикрларни ва аниқлаб бўлмайдиган терминларни минимум даражасига етказишга уринибгина қолмасдан, шу билан бирга уларнинг мазмун жиҳатдан яққол бўлиши тўғрисида махсус равишда ғамхўрлик ҳам қиладилар. К. м. бажариши лозим бўлган асосий вазифа формал системада қараб чиқиладиган объектларни ва улар ҳақидаги фикрларни изчиллик билан конструкциялашдан (мавжуд воситалар асосида амалга ошириладиган ёки мумкин бўлган конструкциялашдан) иборат. Назариянинг бошланғич объектларини бериш ва янгиларини тузиш махсус қондалар ва таърифларнинг мажмун ёрдами билан амалга оширилади. Системанинг ҳамма қолган фикрлари конструктив назариялар учун ўзинга хос хулоса чиқариш техникаси ва математик индукцияга асосланган рекурсив таърифлар ёрдами билан назариянинг бошланғич базасидан ҳосил қилинади. Ҳозирги вақтда К. м. фақатгина формал фанлар соҳасида табиқ этилмоқда — унинг ёрдами билан конструктив математика ва логика тузилмақда. Бироқ, бу методни табиқ-илмий билимни тузишга ҳам табиқ этиш мумкинлигини рад этиш учун ҳеч қандай асос йўқ.

**КОНТ** Огюст (1798—1857) — француз философи, *позитивизмнинг*

асосчисн. Сен-Симоннинг секретари ва хизматдоши бўлган (1818—24). Қ. «позитив философияси»нинг асосий тезиси, фан ҳодисаларнинг ташқи қиёфасини тасвирлаб кўрсатиш билан чегараланиши керак, деган талабдан иборат. К. ана шу тезисга асосланиб, «метафизика», яъни ҳодисаларнинг моҳияти ҳақидаги таълимот бартараф қилинмоғи лозим, деб даъво қилган эди. К. кенг табиий-илмий материални синтезлаштиришга уринди, лекин бу уриниш К. нинг фалсафий позицияси (субъектив идеализм ва *гностицизм*) туфайли фани сохталаштиришга олиб келди. К. табиатни биллиш тарихини уч паллага бўлди: бу паллалардан ҳар бири дунёқарашнинг муайян типига: теологик, метафизик ва позитив типларига мувофиқ келарди. Биринчи, теологик паллада инсон ақли ҳодисаларни ғайри табиий кучларнинг, худонинг таъсири билан изоҳлашга уринган. Қ. нинг фикрича, метафизик дунёқараш теологик дунёқарашнинг ўзгарган шаклидир. Метафизик дунёқарашга кўра, барча ҳодисаларнинг асосини абстракт метафизик моҳиятлар ташкил этади. Теологик ва метафизик дунёқараш ўрнига, К. нинг фикрича, «позитив метод» келадн ва бу метод «абсолют билим»дан (аввало материализмдан ва объектив идеализмдан) воз кечишни талаб этади. К. нинг уч ҳадли формуласи фан ва философиянинг ҳақиқий тарихини бузиб кўрсатарди: мас., кочта схемадан инсон фикри тараққиётидаги бутун бир давр — антик давр тушиб қоларди. Пировард ҳисобда кантча формула у Сен-Симондан кўчириб олган диалектик триадага қилинган бемаъни тақлид эди. Қ. ўзининг уч ҳадли схемасидан фанларни туркумлаш учун, гражданлик тарихини системалаштириш учун фойдаланди. К. нинг социологиясининг («социология» термини уникидир) характерли хусусияти шуки, у жамиятти изоҳлашга илмга хилоф нуқтан назардан қарарди. Унинг социологик таълимотининг асосий идеяси — буржуа тартибларини революцион йўл билан ўзгартишни бефойда деб даъво

қилишдан иборат. К. нинг фикрича, капитализм инсоният тарихининг эволюциясини тугаллайди. К. шахсий худого сиғиниш ўрнига абстракт олий зотга сиғинишни илгарн сурувчи «янги» динни тарғиб қилишни социал уйғуниликни барқарор этиш воситаси деб ҳисобларди. К. нинг асосий асари — «Позитив философия курси» (1830—42).

**КОНТА** Василе (1845—82)—румин материалист философи. К. ўзининг фалсафий хулосаларини табиёт илми маълумотларига, айниқса Лайбель, Ламарк, Дарвин, Геккель назарияларига асосланиб чиқаради. К. нинг фикрича, табиат онгдан олдин мавжуд бўлган. Гарчанд К. вульгар материалист Фогтга қарши чиққан бўлса-да, лекин у тафаккурни илмий тушувиш даражасига кўтарилга билмади. К. нинг фикрича, бениҳоя материя макон ва ва замонда абадий ривожланади. Қ. материя формаларининг тафовутига асосланиб қонуларни туркумлаштиракан, айни вақтда тасодифни инкор этарди ва барча қонулар фатал (тақдирга боғлиқ) деб даъво қиларди. Инсоннинг билувчилик қобилиятини у, воқеликнинг ўзи сингарн, битмас-туганмас деб ҳисобларди. К. билим практика билан текширилади деб ҳисобларди ва практика деганда лаборатория экспериментиши ва шахсий тажрибани тушунарди. Аслида атеист бўлган К. подонликин ва ибтидоний одамнинг табиий кучлардан қўрқишини диннинг манбан деб ҳисобларди. Жамият ҳақидаги таълимотида К. идеалистлигича қолган эди. Қ. нинг материализми 19-асрнинг иккинчи ярмида Руминиянинг ижтимоий-сиёсий фикри ривожига анча таъсир кўрсатди. Асосий асарлари: «Фатализм назарияси» (1875—76), «Материалистик метафизикага доир очерклар» (1879).

**КОНТРАПОЗИЦИЯ ҚОНУНИ** (лат. contra — қарши; positio — қонда)—логика қонуни бўлиб, бу қонунга кўра агар бирон-бир А ҳукмидан В ҳукми келиб чиқса, у вақтда В ҳукминн инкор қилишдан А ҳукминн инкор қилиш келиб чиқади.



**КОНФЛИКТ** (драматик) (лат. *conflictus* — тўқнашув) — ҳаётини эидияларни ифодалашнинг ўзинга хос эстетик формаси, қарама-қарши инсоний хатти-ҳаракатлар, идеялар, интилишлар, эқтиросларнинг кескин тўқнашувини санъатда қайта ҳосил қилиш формаси. К. ижтимоий тараққиётдаги муайян социал кучлар ва тенденцияларнинг тўқнашувини асосида пайдо бўлади ва ҳал қилинади. Драматик К.нинг ўзинга хос мазмуни — *гўзаллик* билан *хунуклик* ўртасидаги курашдан, бу курашнинг муайян эстетик *идеал* нуқтаназаридан ҳал қилиниши ва баҳоланишидан иборат. Реалистик санъат ҳаётини эидияларнинг типик вазиятларда типик характерларнинг ўзинга хос тўқнашувини формасида қайта ҳосил қилади. *Социалистик реализм* санъати асаринда К. одатда янгиликнинг, гўзалликнинг галаба қилиши билан ҳал қилинади, аммо бу галабага эришилгунча унинг йўлида жиддий муваффақиятсизликлар, вақтинча мағлубиятлар ёки ҳатто қаҳрамоннинг фожияли ҳалок бўлиши каби ҳодисалар рўй беради. К.нинг роли ва формаси кўп жиҳатдан санъатнинг у ёки бошқа турлари ва жанрларида типиклаштириш қобилиятлари ва воситаларига боғлиқдир. Ҳақиқий санъатда драматик К. ғоявий ва социал мазмунининг чуқурлиги ва аҳамиятлилиги, кескинлиги ва шиддатлилиги билан ажралиб туради ва мукамал бадний формада ифодаланади, бу эса асарнинг инсонга эстетик таъсирини таъминлайди.

**КОНФУЦИЙЧИЛИК** — қадимги Хитойда етакчи ғоявий оқимлардан бири. К.нинг асосчиси Конфуцийдир (эраминдан олдин 551—479). Унинг қарашларини издошлари «Лунъюй» («Сухбатлар ва муҳокамалар») китобида баён қилганлар. К.нинг фикрича, инсон тақдирини «осмон» белгилайди ва одамларнинг «нажиб» ва «паст» кишиларга бўлинишини ўзгартиб бўлмайди. Кичик каттага, пастда турувчи юқорида турувчига сўзсиз итоат қилмоғи лозим. *Мэн-цзи* Конфуцийнинг таниқли издоши бўлиб, у со-

циал тенгсизликни «осмон иродаси»га боғлаб изоҳларди. К.нинг бошқа бир тарафдори Сюнь-цзи (эраминдан олдин 298—238) материалистик таълимот яратди. Бу таълимотга кўра осмон табиатининг бир қисми бўлиб, онга эга эмасдир. У айтар эдики, инсон нарсаларнинг қонунларини (*дао*) билиб олгач, улардан ўз манфаатлари учун фойдаланмоғи лозим. Бироқ К. да имтиёзли синфларни ҳақ қилиб кўрсатиш ва «осмон ирода»сини кўкларга кўтариб мақташ етакчи йўналиш бўлиб қолди, бу эса Дун Жун-шу (эраминдан олдинги 2-асрда) томонидан конфуцийчилик ортодоксал доктринасини яратиш учун асос бўлди. 11—12-асрларда *Чжу Си* ва б. орқали К. янги конфуцийчилик деган оқимда фалсафий асосини топди, бу оқим эса, нарсаларда икки ибтидо: *ли* — оқилна ижодий куч ва *ци* — пассив материя бор, деб таълим беради. Биринчи ибтидо инсонда ижобий фазилат — яхшиликка интилиш пайдо қилади, иккинчи ибтидо эса салбий сифат — ҳиссий вавасаларга итоат қилишни вужудга келтиради. Ван Ян-мин (1472—1528) К.ни субъектив идеализм руҳида асослаб берди. Кўп асрлар давомида К. феодаллар Хитойнинг ҳукмрон идеологияси бўлиб келди.

**КОНЦЕПТ** (лат. *conceptus* — тушунча) — 1) таъриф, ақлий образ, умумий фикр, тушунча (*Концептуализм*); 2) *логик семантикада* — номнинг мазмуни.

**КОНЦЕПТУАЛИЗМ** — схоластик философиянинг бир йўналиши, *Абеляр*, *Жильбер Порретаний*, *Иоанн Солисберий* унинг вакиллари. *Универсалиялар* ҳақидаги мунозараларда концептуалистлар, номиналистлар сингарии (*Номинализм*), реализм таълимотини (*Урта аср реализми*) рад қилган ҳолда, умумийликнинг айрим нарсалардан қатъий назар реал суратда мавжудлигини инкор этган эдилар, лекин улар номиналистлардан фарқ қилиб, мияда тажрибадан олдинги умумий тушунчалар, концептлар, воқеликни билишнинг алоҳида формаси сифатида мавжудлигини эътироф

этардилар. Янги замонда Локк К. позицияларга яқин эди.

**КОНЪЮНКЦИЯ** (лат. conjungere— бирлаштирмақ)— маънавий операция бўлиб, бу операция маънавий «ва» ёрдами билан бирлаштирилган икки мулоҳазадан мураккаб мулоҳаза тузадди. (Символик ёзуви А. В.). Тузилган мураккаб мулоҳаза унга кирувчи барча мулоҳазалар чин бўлган тақдирдагина ва фақат шундагина чин бўлиб, қолган барча ҳолларда ёлгондир.

**КОПЕНГАГЕН МАКТАБИ** — *квант механика* фалсафий проблемаларини позитивистик шарҳлаш йўлини тутган бир группа физикларга (Бор, Гейзенберг, Вейцеккер, Йордан ва б.) берилган ном. Тарихан бу группа 20-асрнинг 20-йиллари охирида Копенгагенда, Бор раҳбарлик қилган назарий физика ин-тутида вужудга келган эди. Бир қанча физиклар, копенгагенча шарҳлаш тарафдорлари, аввало Бор ва Гейзенберг квант механикани яратиш ва ривожлантиришда, унинг математик аппаратини ва экспериментал материалларини ишлаб чиқиш ва шарҳлаш соҳасида катта хизмат кўрсатдилар. Бироқ бу мактабнинг фалсафий позицияларига, унинг, айниқса илк босқичлардаги, субъективистик мулоҳазаларига *неопозитивизмнинг* катта таъсири кўрилган эди. Мазкур мактабнинг баъзи вакиллари микроламдаги прибор ролини хато равишда «назорат қилиб бўлмайдиган бузғинилардан иборат қилиб қўйган ҳолда, «сабабиятнинг ҳалок бўлганлигини», «электроннинг эркин иродасини ва х. к. тарғиб қила бошлаган эдилар. Бу хилдаги қарашлар совет физиклари (С. И. Вавилов, В. А. Фок, Д. И. Блохинцев ва б.) ва чет эл физиклари (Эйнштейн, Ланжевен ва б.) томонидан танқид қилинди. Ҳозирги вақтда бу мактаб яхлит бир бутуп эмасдир. Йордан ва Вейцеккер позитивистик позицияларда қолган бўлсалар, Гейзенберг позитивизмни танқид қилмоқда. Бор квант механиканинг бир қанча фалсафий проблемаларини материалистик тушунишга яқинлашиб борди.

**КОПЕРНИК** Николай (1473—1543)— поляк астроном, оламнинг гелиоцентрик системасини яратувчи. Фаи тарихида К. таълимоти революцион иш эди ва у туфайли табиятнинг тадқиқ қилиш ўзининг мустақиллигини эълои қилди. Табиъатнинг теологиядан қутилиши ана шундан бошланди. К.нинг Ерининг Қуёш атрофида айланиши ҳақидаги ва Ерининг ўз ўқи теварагидан бир кеча-кундузда айланиб чиқиши ҳақидаги таълимоти Птолемейнинг геоцентрик системаси билан ва унга асосланган Ерии худонинг ўзи мумтоз қилганлиги ҳамда коннотда одамнинг имтиёзли мавқеи ҳақидаги диний тасаввурлар билан алоқанинг узиллигини билдирарди. Бу назария шунингдек Аристотелдан бошланиб келган ва схоластика томонидан фойдаланилган осмон ва ер ҳаракатларини қарама-қарши қилиб қўйишни ҳам улоқтириб ташлаб, оламни худо яратганлиги ҳақидаги диний афсонага зарба берди, қуёш системасининг табиий пайдо бўлганлиги ва ривожланганлиги ҳақида келажакда таълимотлар юзага келиши имкониятини яратди. К.нинг кашфиётлари қаттиқ курашга сабаб бўлди: черков уларни қоралади ва таъқиб қилди, унинг замонидаги ва ундан кейинги даврлардаги илгор мутафаккирлар бу кашфиётларни ўзларига жанговар байроқ қилиб олиб, уларни янада ривожлантирдилар ва К. системасидаги, мас., барча юлдузларнинг ягона бир «сфера»да ва Қуёшнинг коннот марказида жойлашганлиги ҳақидаги хато қондаларни бартараф қилдилар. К.нинг «Осмон сфераларининг айланишлари ҳақида» номли асосий асари (1543) К.нинг антик атомизми ютуқлари билан ва қадимги олимларнинг астрономик гипотезалари билан таниш бўлганлигидан далолат беради (*Оламнинг гелиоцентрик ва геоцентрик системаси*).

**КОРПОРАТИВ ДАВЛАТ** (лат. corporatio — бирлашма) — буржуа диктатурасининг энг реакцион, фашистик формаси бўлиб, у 1-жаҳон урушидан кейин *капитализмнинг умумий кризиси* шароитида пайдо бўлди. К. д.

нинг асосий хусусиятлари — ишчилар синфи ташкилотларини тугатишдан, аҳолини мажбурий равишда корпорацияларга тақсимлашдан (мас., капиталистлар корпорацияси, ишчилар корпорацияси, хизматчилар корпорацияси), сайлаб қўйиладиган орган бўлиши парламентни тугатиш ва унинг ўрнига «корпорациялар вакиллик»ни ташкил этишдан иборат; бунинг натижаси шу бўлиб чиқадики, меҳнаткашлар батомом ҳуқуқсиз бўлиб қолади, улар корпорациялар ёрдамида монополиялар томонидан шафқатсиз эксплуатация қилинади. К. д. фашистлар Италиясида ва Португалиясида жорий этилган эди. К. д. нинг асосий мақсади — монополистик капитал диктатурасини ниқоблашдан ва фашистлар давлатини корпорациялар доирасида «синфлар ҳамкорлиги», «манфаатлар уйғунлиги»дан иборат қилиб кўрсатишдир.

**КОРПУСКУЛЯР-ТЎЛҚИН ДУАЛИЗМИ** — микрообъектларнинг ўзинга хос сифати бўлиб, бу сифатни *квант механика* тасвирлаб кўрсатади ва мазкур объектларда қарама-қарши корпускуляр ва тўлқин хоссалари мавжудлигида ифодаланади. К.-т. д. нинг аниқ физик формулировкаси де *Бройль* тенгламаларида берилган. К.-т. д. да *макро-* ва *микрооламнинг* ички алоқаси, улар бирлигининг хусусиятлари ифодаланади. К.-т. д. нинг шарҳлавишида квант механика катта қийинчиликларга дуч келди. Механистик қараб чиқишда қарама-қарши, корпускуляр ва тўлқин хоссалари бир-бирдан ажралиб, турли объектларининг характеристикаси бўлиб қолди. *Қўшимчалик принципи* бирмунча бошқачароқ нуқтан назарни илгарини суради, бу принцип мазкур хоссаларни тасвирлаб кўрсатишлар ўртасида «қўшимчалик» муносабати шаклида муайян алоқалар борлигини аниқлашга интилади. Дialeктик нуқтан назардан қаралганда айни бир вақтда микрообъектга хос бўлган корпускуляр-тўлқин хоссаларининг объективлиги ва уларнинг турли экспериментал шароитларга қараб юз бериш нисбатини таъкидлаб кўрсатилади; мик-

рообъектларнинг бу қарама-қарши хоссаларини уларнинг бирлигида ва ўзаро алоқадорлигида билишга эътибор берилди. К.-т. д. нинг *Ланжевен*, *В. А. Фок*, *Вавилов* ва б. олимлар томонидан ривожлантирилган бу интерпретацияси (шарҳи) микроразрнин корпускула ҳам; тўлқин ҳам эмас, балки қандайдир учинчи нарса, уларнинг синтези деб ҳисоблайди ва бунинг учун ҳозирча яққол тасаввурлар мавжуд эмас, дейди. «*Элементар зарраларнинг* янги назариялари шундай тасаввурларни ҳозирданок бера бошлади.

**КОСМИК ТЕЛЕОЛОГИЯ ЭТИКАСИ** — буржуа ахлоқ философияси йўналиши, бу йўналиш 20-асрнинг биринчи ярмида АҚШда (Фредерик Вудбриж, У. Н. Шелдон) ва Англияда (Оулеф Стэплдон) тарқалган; унда ахлоқий натурализм ва объектив идеализм элементлари бор. К. т. э. га кўра ахлоқни фақат коинотнинг эволюцион ривожланиши нуқтан назардан тушуниш мумкин эмас, бу тараққиёт асосида гўё қандайдир одамий мақсад ётар эмас. Бундай тараққиётнинг ҳар бир босқичи илгаридан белгилаб қўйилган бўлиб, мавжуд воситаларнинг шу мақсадга мослашувчи воситаси билан амалга оширилар эмас. К. т. э. тарафдорлари инсонни табиат ва космоснинг бир қисми деб қарайдилар, унинг ахлоқий вазифасини эса табиатни «табиий телеология» нуқтан назардан янада онгли яратишдан иборат, деб ҳисоблайдилар. К. т. э. да ахлоқий воқелиятнинг мақсади худди шунга бориб тақалади ва шу билан бу мақсадга гайри социал, космик ва биологик мазмун берилди. Ахлоқин инсоннинг қандайдир азалдан белгилаб қўйилган мақсадга хизмат қилиши деб тушуниш К. т. э. ни «табиий қонуи» диний этикаси билан яқинлаштиради (*Неотомизм*).

**КОСМОГОНИЯ** (грек. kosmos — коинот ва genesis — туғилиш) — астрономиянинг бир бўлими; осмон jismlари ва улар системаларининг келиб чиқиши ва ривожланиши ҳақидаги фан. Уни шартли равишда планеталар

К. си ва юлдузлар К. сига бўлиш мумкин, аммо уларнинг ҳар бирининг проблемаларини ҳал қилиш ўзаро боғлиқдир. К. нинг хулосалари астрономия, физиканинг бошқа бўлимлари-га ҳамда геологияга ва Ер ҳақидаги бошқа фанларга асосланади. К. ҳам, космология сингари, философия билан маҳкам боғлиқдир, у материализм билан идеализм, фан билан дин ўртасидаги кескин курашнинг майдони бўлиб келди ва ҳозир ҳам шундай бўлиб қолмоқда. Қосмогоник проблемаларнинг қийинчилиги шунга боғлиқки, космик объектларнинг ривожланиш процесслари бир неча миллион ва миллиард йилларга чўзилади; бунга нисбатан астрономик кузатишлар ва ҳатто бутун астрономия тарихи жуда ҳам оз вақтни ўз ичига олади. Илмий К. тахминан 200 йил бурун, *И. Кант* планеталар бир вақтлар Қуёшни қуршаб турган чаңли туманликдан ташкил топганилиги ҳақидаги гипотезани илгари сургандан кейин, вужудга келди. Кантнинг (1755) ва Лапласнинг (1796) гипотезалари (*Небуляр гипотеза*) кўёш системаси тузилишининг баъзи муҳим хусусиятларини тушунтириб беролмади ва бинобарин йиғиштириб қўйилди. Бир қанча бошқа гипотезалар илгари сурилди, улардан *Жинс* гипотезаси (1916) хатта шуҳрат қозонди. Бироқ бу гипотеза ҳам энгиб бўлмайдиган қийинчиликларга дуч келди. Ҳозирги вақтда фактларга асосланган материал тўплаш ва уни умумлаштириш давом этаётган бўлса-да, лекин проблема ҳали ҳал қилинганича йўқ. Совет олимлари (О. Ю. Шмидт, В. Г. Фесенков ва б.) ўз асарлари билан планеталар К. сига муҳим ҳисса қўшдилар. Юлдузларнинг табияти ва тузилиши фақат 20-асрдагина аниқланди. Юлдузлар эволюциясининг характери ҳозирги вақтда умумий тарздагина равшандир, лекин уларнинг келиб чиқиши ҳақида фақат фаразларни айтиш мумкин. Юлдузларнинг газ ва чаң конденсацияси натижасида вужудга келганлиги ҳақидаги тасавурлар узоқ вақт ҳўкм суриб келди. Ҳозирги вақтда бошқа бир тасавур

ҳам мавжуд бўлиб, унга кўра юлдузлар ва юлдуз системалари ўта зич юлдузлардан олдинги модданинг парчаланishi натижасида пайдо бўлади. Юлдуз тўдалари ва галактикаларнинг ривожланиши ҳақида бир қанча ишлар ҳам амалга оширилди. *Мета-галактик* К. сини одатда космология фанига нисбат берадилар.

**КОСМОЛОГИК ПАРАДОКСЛАР**— коинотнинг ниҳояли қисмлари учун белгиланган физик қонуниятларни яхлит ҳолдаги коинотга татбиқ қилганда пайдо бўладиган мушкулликлар (зиддиятлар). Ньютонча физика доирасида энг муҳим К. п. Нейман-Зелигернинг гравитацион парадокси ва Шезо — Ольберснинг фотометрик парадоксидир. Биринчи парадокс энгиб бўлмайдиган мушкулликлардан иборат бўлиб, бу мушкулликлар умумолам тортилиш қонунини понулевой ўрғача зичликка эга бўлган массанинг беинҳоя статик системасига татбиқ этганда пайдо бўлади. Иккинчи парадокс шундан иборатки, нурланувчи массаларнинг (юлдузлар, галактикаларнинг) худди шундай системаси тунги осмоннинг қуёшнинг сиртқи ёруғлиги билан тенглашадиган ёруғлигини вужудга келтириши лозим эди, маълумки, ҳақиқатда бундай ҳол кўринмайди. К. п. ностационар (кенгайиб борувчи) коинот релятивистик космологиясида мавжуд эмас: *қизил силжиш* барча йироқ нуруланувчи объектларнинг сиртқи ёруғлигини пасайтиради. Эйнштейн тортилиш тенгламалари характерининг ўзи эса (ўзаро таъсирларнинг татбиқ этилиши ниҳояли тезлигини ҳисобга олиш, массалар катта системасининг ностационарлиги) гравитацион парадоксни етисно қилади. К. п. билишда муайян эвристик роль ўйнайди: фикр қилиш мумкин бўлган моделларнинг ҳаммасидан фақат К. п. га олиб келмайдиганларигина ҳисобга ўта олади.

**КОСМОЛОГИЯ** (грек. kosmos — коинот ва logos — таълимот)—*астрономиянинг* бир бўлими, яхлит боғланган бутун сифатидаги *коинот* ҳақидаги ва коинотнинг шу бутуннинг қисмлари сифатидаги астрономик куза-

тишлар қамраб олган коинот соҳаси ҳақидаги фан. Дастлабки содда космологик тасаввурлар энг қадим замонда инсоннинг коинотда ўз ўрнини англаб олишига интилиши натижасида пайдо бўлган. Кузатиш маълумотларининг тўлланиши ва антик философиянинг, планеталарнинг зоҳирий чалқаш ҳаракати замирида қонуниятли ҳақиқий ҳаракатлар бекиниб ётган бўлиши лозим, деб ишонтириши оламнинг геоцентрик системасини яратишга олиб келди, сўнгра бу система черков ва схоластика билан қаттиқ кураш натижасида оламнинг гелиоцентрик системаси билан алмашинди. *Ньютон* томонидан умумолам тортилиш қонуни кашф этилгандан кейин космологик проблемани физик вазифа сифатида — тортилувчи массаларнинг бениҳоя системасининг хатти-ҳаракати ҳақидаги вазифа сифатида—қўйиш имконияти туғилди. Аммо шу билан бирга жиддий мушкулликлар — *космологик парадокслар* пайдо бўлиши аниқланди. Бу мушкулотлар ҳозирги замон релятивистик К. томонидан, яъни *нисбият назариясига* асосланган космологик назария томонидан бартараф қилинмоқда. Бироқ бунда бошқа қийинчиликлар пайдо бўлдики, бу қийинчиликлардан идеалистлар ва фидеистлар кенг фойдаландилар. 20-йилларда совет физиги А. А. Фридман томонидан тузилган, умумий нисбият назариясига асосланган моделлар ҳозирги вақтда фанда деярли умумнинг эътирофига сазовор бўлди. Бу ҳозирги замон космологик моделларнинг реал қиммати шундан иборатки, улар *метагалактиканинг* тузилиши ва ривожланишининг умумий қонуниятлари ҳақида тасаввур ҳосил қилдирмоқдалар ва, шундай қилиб, улар бениҳоя моддий оламни билишнинг бениҳоя процессида муҳим bosқичдилар.

**КОСМОПОЛИТИЗМ** (грек. *kosmopolites* — дунё граждани) — буржуа назарияси бўлиб, бу назария «одамзоднинг бирлиги» учун ватандарварлик ҳис-туйғуларидан, миллий маданият ва анъаналардан воз кетишига даъват этади. Ҳозирги замон

буржуа идеологларни тарғиб қилаётган ана шу формасида К. империализмнинг дунёга ҳукмрон бўлишига интилишини ифодалайди. К. ни (жаҳон ҳукумати тузиш ва б. идеяларни) тарғиб қилиш халқларнинг миллий мустақиллик учун, давлат суверенитети учун курашини сусайтиради. К. *интернационализм* билан сиғишмайди.

**КОСМОС** (грек. *kosmos*—коинот)— коинот, умуман ва яхлит тарздаги олам, Ерни, қуёш системасини, бизнинг ва қолган барча галактикаларни қўшган ҳолда ҳаракатланувчи материянинг бутун мажмуи. Аммо космонавтиканинг ривожланиши билан К. деганда одатда коинотнинг Ерга қўйиш бўлган қисминигина, бу ҳисобдан Ерни чиқариб ташлаган ҳолда, тушуна бошладилар (ана шу маънода «космик» — «ердан ташқари» демакдир); бу ҳолда Ер билан К. ўртасидаги, коинотнинг бир қисми сифатидаги К. билан қолган коинот ўртасидаги чегара одатда аниқ бўлмай қолади (*Космология*).

**КРЕАЦИОНИЗМ** (лат. *creatio* — яратиш) — оламнинг, тирик ва тирикмас табиатнинг бир яратувчиллик ҳаракати билан яратилганлиги ҳақидаги диний таълимот. Бутун мавжудотнинг олти кун ичида худо томонидан яратилганлиги ҳақида тавротда айтилган фикр креационистик фикрdir. *Линней*, *Кювье*, *Ж. Агассис*нинг (1807—73) барча турдаги ҳайвонлар ва ўсимликларнинг ғайри табиий келиб чиққанлиги ҳақидаги нуқтаи назари биологиядаги К. нинг кўринишларидан биридир. Ҳозирги замон фаннинг маълумотлари К. нинг тамоман асоссизлигини кўрсатмоқда (*Энергиянинг сақланиш қонуни*, *Дарвин*, *Ҳаёт*).

**КРИТИЦИЗМ** — *Кант* ўз идеалистик философиясига берган ном. У ўз философиясининг асосий мақсадини инсоннинг билувчилик қобилиятини танқид қилишдан иборат деб ҳисобларди. Ўз танқиди натижасида *Кант* нарсаларнинг моҳиятини билиш учун инсон ақлининг имконияти борлигини инкор этарди. Инсон билишини чеклаб қўядиган ва фақат идеалистик тарз-

да тушунилдиган тажрибани унинг наибан деб билдирган бошқа субъектив-идеалистик таълимотлар ҳам К. деб аталади. Объектив равишда К. эмпиризм ва рационализмнинг чекланганлигини идеалистик нуқтан назардан бартараф қилишга уриниш эди.

**КРОПОТКИН.** Петр Алексеевич (1842—1921)— *анархизмнинг* рус назарётчиси, география олимиди; князь оиласидан келиб чиққан. Экспедициялар натижасида (асосан Сибирь бўйлаб) қимматли физик-географик материал тўплаган; Евросиёнинг қадимги музланиш назариясини ишлаб чиққан («Музлик даври ҳақида тадқиқот», 1876). 70-йилларда «чайқовчилар» партиясида ташкилотига қўшилган, 1874 йилда қамоққа олинган, аммо икки йилдан кейин чет элга қочган. I-жаҳон уруши вақтида шовинист-мудофаачи бўлган. 1917 йилда Россияга қайтиб келган. Гарчи К. ҳамisha марксизмга ва пролетариат диктатурасига қарши чиқиб келган бўлса-да, у ҳар ҳолда умрининг охирида Октябрь революциясининг тарихий аҳамиятини тан олган. Узининг асарларида («Нон ва эрк», 1892; «Далалар, фабрикалар ва мастерскойлар», русча нашри 1903; «Ҳозирги замон фани ва анархия», 1913 ва б.) К. анархик (давлатсиз) коммунизм деб аталувчи назарияни ривожлантирди, бу коммунизмни гўё эски тартиблар смирилгандан кейин дарҳол жорий қилиш мумкин эмис. Келажак жамиятини у социал революция натижасида ташкил топган эркин ишлаб чиқарувчи жамоаларнинг (коммуналари) федерацияси шаклида тасаввур қиларди. К.нинг фалсафий қарашлари *позитивизм* билан механистик материализмни бирга қўшади. Тарихни марксистларча тушунишга у абстракт бирдамлик ва ўзаро ёрдам концепциясини қарама-қарши қилиб қўярди, бу бирдамлик ва ўзаро ёрдамни у ижтимоий ва ахлоқий ривожланишнинг асосий фактори деб қарарди. К. диалектикани рад қилиб, табиъатнинг индуктив-дедуктив методни тафаккурнинг бирдан-бир илмий методи

деб ҳисобларди. *Прудон* ва *Бакунин* назариялари, шунингдек *Конт* ва *Спенсер* позитивизми К.нинг қарашларига катта таъсир кўрсатган эди.

**КРОЧЕ** Бенедетто (1866—1952)— италиян буржуа философи, янги гегелчи, Неаполда профессор бўлган (1902—20). 19-асрнинг охиридаёқ К. марксизмнинг фалсафий ва иқтисодий таълимотини таъқид қилиб чиққан эди. К.нинг философияси — абсолют идеализмдан иборат. К. «оламий руҳнинг юксалиши»нинг 4 босқичини белгилайди: эстетик босқич (руҳнинг айримликда гавдаланиши), маънавий босқич (яъни умумийлик соҳаси), иқтисодий босқич (хусусий манфаатлар соҳаси) ва ахлоқий босқич (умумий манфаат соҳаси). К.нинг эстетикаси ҳозирги замон буржуа санъатшунослигига катта таъсир кўрсатди. Ҳиссий образларда ифодаланган айримликни интуитив лайқаш сифатидаги санъатни у умумийликни оқилона билиш сифатидаги маънавий тафаккурга қарама-қарши қилиб қўйган эди. К.нинг этикаси ахлоқ-одобнинг социал асосларини, унинг сифий характерини бекитишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди. К. индивиднинг «умумийлик»ка, яъни ҳукмрон эксплуататорлик системасига бўйсунуши ахлоқий принципни илгарти суварди. У италиян либерал буржуазиясининг нуфузли идеологиди ва сиёсий лидери ва фашизмнинг душмани эди. Асосий асари — «Рух философияси» (1902—17).

**КСЕНОФАН** Колофоний (эрамиздан олдин 6—5-асрлар) — грек философи, элей мактабнинг асосчиси, элегиянавис шоир ва сатирик. *Антропоморфизмни* ва шу билан бирга бутун мифологияни дастлаб таъқид қилиб чиққанлардан бири сифатида машҳурдир; у қаттиқ уқдириб айтардики, одамлар худоларни фақат ўзларига ўхшатиб яратадилар ва агарда ҳар қандай ҳайвон худоларга ишонганида эди, у ҳам худоларни бiron ҳайвон шаклида тасаввур қилган бўлар эди. Барча *олдсоқратчилар* билан бирга борлиқни нуқул моддий тарзда, яъни ер ва сув тарзида ҳамда улардан

пайдо бўлган нарса тарзида талқин қиларкан, К. абстракциянинг шундай даражасига бориб етдики, бу даража уни борлиқни ҳамма жойда бир хилда, ўзига айнан ўхшаш ҳолда, бир жинсда ва ўзгармас шаклда кўришга мажбур этди. Гарчи К. ўзи бирлик ва кўплик, бирдайлик ва ўзгарувчанлик проблемалари билан ҳам шуғулланган бўлмасида, унинг қарашлари мазкур категорияларни диалектик ўзаро муносабати масаласини ўртага қўйишга ёрдамлашди. Билиш назариясида К. ҳиссий маълумотларнинг, «фикрларнинг» етарли эмаслигини исбот қилди.

**КУЗЕН** Виктор (1792—1867)— француз идеалист философи, эклектик. У ҳар қандай фалсафий система турли таълимотларда мавжуд бўлган «ҳақиқатлар»дан тузилиши мумкин, деб даъво қиларди. К. нинг философияси Гегелнинг идеалистик системасидан, Шеллингнинг «каромат философияси»дан, Лейбницнинг монадологиясида ва б. идеалистик таълимотлардан ўзлаштириб олинган шундай «ҳақиқатлар»нинг эклектик қўшилмасидан иборат. Материализмнинг душмани бўлган К. гўё конютни яратган худо тўғрисидаги қарашларга қўшилди, охирад дунёнинг борлигини эътироф этарди, философия билан динни муросага келтиришга даъват қиларди. К. нинг таълимоти Францияда идеалистик философиянинг ундан кейинги ривожига таъсир кўрсатди. К. нинг асосий асарини— саккиз томдан иборат «Философия тарихи курси»дир (1815—29).

**КУТЮРА** Луи (1868—1914)— француз философия ва логика олими, Рассел ва Уайтхед томонидан ишлаб чиқилган математика принципларини маънавий асослаш тарафдори ва омалаштирувчи; Лейбниц асарларида мавжуд бўлган маънавий ҳисоб идеяларининг тадқиқотчиси; Лейбницнинг логика масалаларига бағишланган, 19-асрнинг охиригагача эълон қилинмаган фрагментлари ва майда асарларининг шошири. «Логика алгебраси» асарида (1905) биринчилар қаторида чет эл логика адабиетида рус

олими *Поретский* томонидан логика алгебрасида ҳосил қилинган натижаларга муносиб баҳо берди ва улардан фойдаланди. Узининг «Математика принциплари» деган асосий асарига (1905) қилган иловасида К.— раселча маънавий ва математик формализм нуқтан назариядан қараб — Кантнинг математика назариясининг, унинг маънавий-гносеологик асосларини танқид қилишни ривожлантирди. Бир қанча мақолаларида *Пуанкаре*нинг «ярим кантча» математик назариясига қарши чиқди.

**КЪЕРКЕГОР** Серен (1813—55)— даниялик философ, *экзистенциализм*нинг салафи. Немис романтикларининг шоғирди бўлган К. кейинчалик ўзи «эстетик ақлбозлик» деб атаган романтик кайфиятга қарши ҳамда немис идеалистлари, асосан Гегель философиясига қарши чиқади. К. Гегелни умумият — инсоният, халқ, давлат нуқтан назаридан муҳокама юргизувчи, шахсли ибтидонинг онтологик аҳамиятнинг истисно қилувчи ақл сотувчи философлар мактабининг бошлиғи деб ҳисоблайди. К. нинг фикрича, шахсли ибтидонинг философия нуқтан назаридан тушуниш мумкин эмасдир, сабабки философия, Гегелда бўлгани сингари, жамиятни бош нуқта қилиб олади, чунки бунда шахсининг асосини ташкил этувчи энг муҳим нарса, унинг *экзистенцияси* йўқолади. К. нинг даъвосига кўра, энг сўнгги философия фақат «экзистенциал» философия, яъни чуқур шахсий характерга эга бўлган философия бўлиши мумкин. К. нинг «фалсафачиликнинг илмий усулини» бешахс усул, деб рад қилишга уриниши ана шундан келиб чиқади. К. инсонни «экзистенция» деб қараркан, унинг «турмушга боғлиқ, онтологик структура»сини анализ қилиб, «қўрқув», «умидсизланиш», «қатъият» ва ҳ. к. тушунчаларни татбиқ этади, кейинчалик бу тушунчаларни экзистенциалистлар ривожлантирадидлар. Шу билан бирга К. шахсининг мавжудлигининг уч усулини, ёки уч типдаги экзистенцияни: эстетик, ахлоқий ва диний типларини белгилайди, улардан диний типини у

энг. олий тип деб ҳисоблайди. К. диний таълимотининг энг муҳим категорияси «парадокс» категориясидир. К.нинг фикрича, илоҳий дунё билан инсоний дунё ўлчовдош эмаслиги сабабли, дини маънавий тафаккурдан воз кечиши назарда тутайди ва «парадокслар» инсоний логика ва этика нуқтан назаридан бемаъни «парадокслар» соҳасига олиб киради. Бу икки соҳани «бирга қўйиш»га ҳар қандай уриinishини, улар ўртасида муроса-мадорани К. қаттиқ қораларди; умрининг охириги йилларида К. билан черков ўртасида пайдо бўлган инсоннинг сабаби ҳам шу эди. К.нинг идеялари экзистенциализмнинг манбаи бўлиб хизмат қилибгина қолмади; унинг диний таълимоти К. Бартнинг *диалектик теологиясига* ҳамда кўпгина бошқа протестант ва католик философларга ҳам таъсир кўрсатди. Асосий асарлари: «Еки — ёки» (1843), «Қўрқув ва титроқ» (1843), «Қўрқув» тушунчаси» (1844), «Улим касали» (1849).

**КЮВЬЕ** Жорж (1769—1832)—француз табиятшуноси, Париж фаилар академиясининг аъзоси. К. қиёсий анатомия ва палеонтологиянинг ривожига катта ҳисса қўшди. Тирик табият ҳодисаларига метафизик қарашларини дастур қилиб олган эди, унинг «ҳалокатлар назарияси» органик олам эволюцияси идеясини истисно қиларди. Энгельс сўзлари билан айтганда, «Кювьеннинг Эрн ларзага солиб турадиган революциялар ҳақидаги назарияси сўзда революцион ва амалда реакция назария эди. Бу назария худонинг бир ҳаракат билан яратиши ўрнига бир қанча такрор яратиш ҳаракатларини қўйган эди ва мўъжизалардан табиятнинг муҳим дастагини ясаган эди» (20-т., 352-б.).

**КУЛАМ** — маконинг асосий тавсифларидан бири бўлиб, унинг ўлчамларини (бўй, эн, баландлигини) ифодалайди. «К.» тушунчасида нарсалар ва ҳодисалар алоқаси муайян типининг нисбий барқарорлик ва доимийлик моментни акс этади. Худди ана шу барқарорлик жиисларининг ўлчамларини тақдослаш имкониятини беради. Метафизик материализм маконини

ҳаракатланувчи материядан ажратиб, уни соф К. деб қарарди. Чунончи, қадимги атомистлар бўшлиқнинг (фазонинг) мавжудлигини атомлар ҳаракатининг зарур шарти сифатида фараз қилиб, маконга фақат К. хоссасини нисбат берадилар. Янги замон философиясида маконга соф К. деб қараш Декартда энг ёрқин ифодасини топди. *Лейбниц* макон тўғрисидаги декартча концепцияни танқид қиларкан, ҳаққоний суратда, К. дан фақат маконининг геометрик хоссалари ҳақида хулоса чиқариш мумкин, деб кўрсатган эди; К. ўзининг изоҳи учун жисм талаб этади, жисмсиз у пуч абстракциядир. Маконни К. билан метафизикларча бирдай қилиб кўрсатишни танқид қилиш бобида ундаи кейинги қадамни *Толанд* қўйди, у таъкидлаб кўрсатдики, маконини бўш ва соф К. деб тасаввур қилиш материяни фақат К. орқали таърифлашдан, К. ни ички активликдан маҳрум деб хато тасаввур қилишдан келиб чиқади. Математикада маконнинг К. и ва формаси каби геометрик хоссаларининг унинг физик хоссаларидан фарқи ҳақидаги яққол тасаввур фақат *нозквид геометриялар* кашф этилгандан кейингина ҳосил қилинди. Шундай фарқ қилиш зарурлиги ҳақидаги дастлабки фикрлардан бирини немис математиги Грассман айтган эди (1844). Ундаи кейин бу идея *Лобачевский*, М. Паша, Д. Пеано ва *Гильберт* асарларида ривожлантирилди. Диалектик материализм маконини материянинг мавжудлик формаси сифатида таърифлар экан, шу билан, жиисларининг, жумладан улар К. ининг хоссалари ҳаракатланувчи материянинг хоссаларига боғлиқдир, деб тасдиқлайди.

**КЎПМАЪНОЛИ ЛОГИКА** — формал-маънавий система бўлиб, унинг ифодалари интерпретацияда (шарҳлашда) иккидан ошқ чинлик маъносини олади (фақат икки маънога — «чин» ёки ёлгон) — маъносига эга бўлган тақдирда, классик икки маъноли логика бўлади), умумий ҳолда эса, маъноларнинг ҳар қандай ниҳояли ёки беиҳоя кўплигидан иборат бўлади.



Шу хилдаги биринчи системалар—мулоҳазаларнинг уч маъноли логикаси ва мулоҳазаларнинг п-маъноли логикаси — *Лукаевич* (1920) ва Э. Пост томонидан (1921) тузилган. Ҳозирги вақтда К. л. нинг бир қанча системалари тузилган бўлиб бундай системаларнинг умумий назарияси ишлаб чиқилмоқда. К. л. системаларини ишлаб чиқишдан мақсад—илмий тадқиқотнинг ҳам умуммантқий, ҳам махсус илмий вазифаларини ўз ичига оладиган турли конкрет вазифаларини ҳал этишдир. Мас., Я. Лукаевичнинг мулоҳазаларнинг уч маъноли ва тўрт маъноли логикаси *модал логика* яратиш мақсадида, Д. А. Бочварнинг уч қимматли ҳисоби классик математик логика *парадоксларини* ҳал қилиш учун тузилган. К. л. нинг квант механикани асослашга (Г. Биркгоф, Ж. Нейман, *Рейхенбах* асарлари) ва релейли схемалар назариясига (В. И. Шестаков, Г. Монсиа ва б. асарлари)

татбиқ этилаётганлигини ҳам қайд қилиб ўтмоқ керак.

**ҚЎРИНИШ** (зуҳур)— нарсалар *моҳиятининг*, аниқроғи, моҳиятнинг бирон-бир томонининг ҳисларга бевоҳида таъсир этган ташқи кўриниши, К. да субъектив момент мавжуд бўлиб, нарса зоҳиран ўзгача бўлиб туюлади (қисман сувга ботган предметларнинг зоҳиран синиқ кўриниши, Қуёшнинг зоҳиран Ер теварағида айлангандек кўриниши ва б.). Аммо К. объектив моҳият билан бирон тарзда боғланган бўлиб, унинг юз беришидир. Ҳодисанинг моҳияти ҳақида нотўғри тасаввур туғдирадиган бу моментнинг ўзи объектив факторлар тақозоси билан юз беради. Билишнинг вазифаси— К: ни моҳиятга элтиб тақашдан ва моҳият қандай қилиб ташқи формаларда, ҳодисаларда юз беришини изоҳлаб беришдан иборат (*Моҳият ва ҳодиса*).



**ЛАБРИОЛА** Антонио (1843—1904)— биринчи итальян марксист, публицисти, философи. Буржуа демократизми ва Гегель идеализми билан алоқани узгач, Л. марксизм йўлини тутди. Л. таъкидлаб айтган эдики, тарихий материализм яратилиши билан коммунизм «фолбинлик фараз» бўлмай қолди, балки муқаррар суратда «қозирги замон синфий курашининг охириги натижаси ва оқибати» сифатида намоён бўлди. «Коммунистик партия манифести»нинг юзага келишини Л. социал фаидаги туб ўзгариш деб қарарди. Устқурманинг ҳосилдлик характерини эътироф қиларкан, Л. шу билан бирга «иктисодий материализм»ни рад этди, иқтисодий момент фақат санъатда, динда ва билимнинг турли соҳаларида фикрнинг йўналишини белгилайди, холос, деб қайд қилди. У *Ницше*, *Э. Гартман*, *Кроче* ва *неокантчилик* идеяларини танқид қилиб чиқди. Л.нинг философи ва социологик қарашлари хатолардан холи эмасдир (*агностицизм* элементлари, диалектикага етарли баҳо бермаслик ва ҳ. к.). Унинг «Тарихий материалистик тушуниш очерклари» дегаи (1895—98, вафотидан кейин 1925 йилда эълон қилинган) энг яхши асари Грамши ва Тольятти қарашларининг шаклланишига катта таъсир кўрсатди.

**ЛАВРОВ** Петр Лаврович (1823—1900)— *народниклик* назариётчиси, социологияда рус «субъектив мактаби»нинг отаси, публицист. Помешчкнинг ўгли. «Земля и воля» ва «Народная воля» махфий революцион ташкилотлари ишида иштирок этди. I Интернационал аъзоси эди. Лондонда турганда, Маркс ва Энгельс билан танилди. Философия, социология, этика, ижтимоий фикр тарихи, санъат масалалари юзасидан мақолалар билан чиқди. Л. қизиққан масалалар марказида... Россияда революциянинг ривожланиш йўллари проблемаси ту-

рарди. Л. социалистик революция ҳақидаги марксистик таълимотнинг Европанинг тараққий қилган капиталистик мамлакатлари учун адолатли эканлигини эътироф қиларди-ю, лекин уни рус шароитига татбиқ этиш мумкинлигидан шубҳаланарди. Л.нинг (*Герцен* таъсири остида таркиб топган) социал-сиёсий доктринасининг маъзи ўзаро алоқадор бўлган икки идеядан иборат эди; 1) рус деҳқонлар жамоасининг социалистик табнати ҳақида; 2) рус озодлиқ ҳаракатида интеллигенциянинг алоҳида роли ҳақида. Бу идеялар Л.нинг бутун фалсафий-тарихий концепциясида из қолдирди. Л. тарихнинг «процесс сифатида»ги хусусиятларини тавсифлар экан, маданият ва цивилизация тушунчаларини бир-биридан фарқ қилиб қарайди. Маданият жамоатчилик асоси бўлиб, у халқнинг психик тузилишида, унинг маънвий турмушининг ва умумий ҳаёт тарзининг ўзига хослигида намоён бўлади. Маданият тафаккурнинг тузилиши билан эмас, балки тафаккурга мойинлик даражаси билан характерланади. Цивилизация — бу онгли, ҳаракатланувчи ибтидоидир; у маданият формаларининг прогрессив алмашинувида намоён бўлади. «Танқидий равишда фикр қилувчи шахслар» цивилизацияни ёювчилардирлар. Инсон онгининг (аввало ахлоқий онгининг) танқидий равшанлик меъёри Л. да тараққиёт критерияси сифатида юзага келади. Ижтимоий тараққиёт шахс онгининг ошишидан ва шахслар ўртасидаги бирдамликдан иборат. Философияда Л. материализм билан идеализмни бирга қўшувчи эклектиkdir. У позитивизм ва агностицизм таъсири остида субъектив идеализмга мойинлик кўрсатарди. Асарлари: «Тарихий мактублар» (1869), «Фанларни туркумлашнинг мақсади ва аҳамияти» (1886), «Позитивизмнинг вазифалари ва уларнинг ҳал қилиниши» (1886).

«Фикр тарихидаги энг муҳим моментлар» (1899) ва б.

**ЛАЙЕЛЬ** Чарлз (1797—1875)—инглиз табиятшуноси, геолог. «Геология асослари» деган асосий асариди (1830—33) ўша вақтда геологияда ҳукмрон бўлган *Кювьенинг* ҳалокатлар назариясига қарши чиқди. Л. геологик ўзгаришларни доимо амал қилувчи сабабларнинг (атмосфера ёғинлари, zilzilалар ва ҳ. к.) таъсири остида Ернинг секинлик билан ўзгариб боришига боғлаб изоҳлайди. Бу ўз асос эътибори билан материалистик назария бўлса ҳам, аммо унинг катта камчилиги бор эди, чунки Ернинг бутун ривожланишини фақат бир хилдаги тасодифий ўзгаришларга элтиб тақарди. Шу билан бирга Л. нинг эволюцион назарияси табиятнинг мутлақ ўзгармаслиги ҳақидаги теологик қарашга раҳна солди ва метафизик тафаккур усулининг ҳалокатга учрашини тайёрлади. Умрининг охирида Л. *Дарвиннинг эволюцион назариясини* тан олди, «Геология асослари»нинг дастлабки нашрларида у бу назарияни инкор қилган эди.

**ЛАМАРК** Жан (1744—1829)—француз табиятшуноси бўлиб, у ўзининг «Зоология философияси» асарида (1809) биринчи бўлиб тирик одамнинг эволюцион ривожланиши ҳақидаги мукамал назарияни баён қилган эди. Л. ўз замонаси табииёт илми натижаларини умумлаштириб, ташқи муҳитнинг ўзгариши организмларда янги хоссаларнинг пайдо бўлишига олиб келади ва бу хоссалар наслдан наслга ўтиб туради, деган қондани илгари сурди. Шу билан Л. турларнинг доимийлиги ҳақидаги метафизик назарияга ҳамда *Кювьенинг* ҳалокатлар назариясига қарши чиқди. Л. нинг фикрича, тирик нарса махус моддий «флюидлар» ёрдами билан тирикмас нарсадан пайдо бўлади, шуниси ҳам борки, аввал энг оддий формалар ташкил толиб; сўнгра улардан аста-секин мураккаброқ формалар ривожланиб чиқади. Бироқ Л. материя ўз-ўзлигича ҳаракат қилиш қобилиятига эга эмас, тирик нарса ҳам, тирикмас нарса ҳам «илоҳий ички мақсад»

туфайли йўлланиб турилади, деб ҳисобларди. Л. таълимотининг телеологик томонини янги ламаркчилар ўзлаштириб олдилар, улар эволюция процессида «руҳ факторлари»нинг етакчи роль ўйнашини ёқлар эдилар. Л. нинг эволюцияда ташқи муҳитнинг ва ирсиятнинг роли ҳақидаги идеясида *Дарвин* ўзининг *эволюцион назариясида* фойдаланган.

**ЛАМЕТРИ** Жюльен Офре де (1709—51)—француз материалист философи, врач. Асосий асарлари: «Одам—машина» (1747); «Эпикюр системаси» (1750). Рухонийлар ва ҳикмларнинг таъқибига учраган. Л. таълимоти *Декарт* физикаси ва *Локк* сенсуализмидан келиб чиқади. Л. кўламли, ички жиҳатдан актив, сезувчан моддий субстанцияни эътироф этарди. Материя формалари—анорганик, ўсимликлар ва ҳайвонлар (инсон ҳам шунга кирди) оламларидан иборат бўлиб, улар ўртасида, Л. нинг фикрича, сифат фарқлари йўқдир. Л. тафаккурнинг ялпи умумийлигини инкор этарди. Тафаккур фақат инсонга хос бўлиб, у материянинг мураккаб тузилишининг натижаси деб қаралади. У тафаккур қобилиятини сезгилар ва хотира асосида пайдо бўлган тасаввурларнинг таққосланиши ва комбинациялашуви деб тушунарди. Л.—*механицизм* вакили бўлиб, шу билан бирга аста-секин эволюция идеяларига яқинлашиб борган эди. У маорифни ва машхур шахсларнинг ишларини тарихий тараққиётнинг асосий сабаблари деб ҳисобларди. Л. маърифатли абсолютизм тарафдори эди. Л. нинг атеизми чекланган бўлиб, у динни халқ оммаси учун сақлаб қолишни ёқлаб чиққан эди.

**ЛАНЖЕВЕН** Поль (1872—1946)—француз физика олим, жамоат арбоби, коммунист, диалектик материализм тарафдори. Париж ун-тини профессор, Париж фанлар академиясининг аъзоси, СССР Фанлар академиясининг чет эллик аъзоси. Л. газларнинг ионизацияси соҳасида, бугун ва диамагнитизм назариясида ва б. соҳаларда бир қанча тирик тадқиқотлар қилган. Л. асарларида Лоренц

ўзгартиришларига, масса дефекти ҳодисасига, *корпускуляр-тўлқин дуализмига*, микроҳодисаларнинг статистик қонуниятларига ва б. га илмий шарҳ берилган. Шунингдек у позитивистик концепцияларни, индетерминизмни, *номудайяликлар нисбатдошлигини* субъективларча талқин қилишларни танқид қилиб чиқди. Л. ёши қайтиб қолганида марксча-ленинча философия билан танишгач, табиёт илми учун унинг аҳамиятига юксак баҳо берди. Л. нинг сўзларига қараганда, диалектик материализм экспериментал методни кенгайтиришга ва бойитишга имкон беради.

**ЛАССАЛЬ** Фердинанд (1825—64) немис ишчилар ҳаракатининг арбоби, оппортунизмнинг алоҳида формаси — лассалчиликнинг асосчиси. 1848 йил революциясида қатнашди, 1860 йилда Умумгерман ишчилар иттифоқи ташкилотчиларидан бири эди. Унинг ишчиларни бирлаштириш учун олиб борган агитациясига марксизм-ленинизм классиклари ижобий баҳо бердилар. Лекин умуман олганда Л. синфий курашдан воз кечиш сўёсатини юргизди. Аслида идеалист бўлган Л. давлатни ғайри синфий ташкилот деб қарарди. Л. Гегелни схоластикларча талқин қилиб, унинг философиясидан ўзининг прусс монархияси билан ҳақиқатда келишиш бобида тутган оппортунистик сўёсий йўлни оқлаш учун фойдаланарди. Социологияда Л. мальтусчилик қарашларига (*Мальтусчилик*) амал қиларди, илмга хилоф бўлган «иш ҳақи темир қонуни»ни тарғиб қиларди, бу қонунга кўра, ишчиларнинг иш ҳақини ошириш учун ҳар қандай кураши бемаъни ҳисобланарди. Л. нинг қарашлари Маркснинг «*Гота программасини танқид*»ида ва Ленининг «*Философиял дафтарлари*»да танқидий анализ қилинган.

**ЛАФАРГ** Поль (1842—1911) — француз социalisti, халқаро ишчилар ҳаракатининг арбоби, Маркс ва Энгельснинг шогирди. Философия ва сўёсий иқтисод, дин ва ахлоқ тарихи, адабиёт ва тил соҳасида иш олиб борган. Лени сўзлари билан айтганда Л. марксизм гоёларини энг талант-

ли ёувчилардан бири эди. Л. 1866 йилда I Интернационал аъзоси бўлгач, прудонча ва позитивистик қарашлардан қутилди. Л. Париж коммунаси воқеаларида актив қатнашди, кейинчалик эса Ж. Гед билан бирга Франция Ишчи партиясига бошчилик қилди. Л. «капитализмнинг социализмга тинчлик билан ўсиб кириши» ҳақидаги оппортунистик назарияга қарши, анархизмга қарши курашди, Ж. Геднинг реформистик ва миллатчилик хатоларини танқид қилди. «Қарл Маркснинг иқтисодий детерминизми» номли ўзининг асосий фалсафий асарида (1909) Л. тарих қонунларининг объектив характери ни таъкидлаб кўрсатди, устқурма ҳодисаларнинг экономика билан ўзаро алоқадорлигини очиб берди. Л. марксизмни кантчилик билан «синтезлаштиришга», материализмни идеализм билан «келиштиришга» ревизионистларча уринишларга қарши, социал-дарвинизмга ва бошқа буржуа назарияларига қарши чиқди. «Билиш проблемаси» асарида (1910) *агностицизмни* чуқур ва зукколик билан рад этди. Л. «Пий IX жаннатда», «Одам ва Ҳаво ҳақида афсона», «Капиталнинг дини» деган динга қарши ёзган памфлетларида дин капитализмнинг ҳимоячиси ролини ўйнашини фож қилди. Л. нинг Маркс ҳақидаги хотиралари жуда мароқлидир, бу хотираларида у буюк курашчи ва мутафаккирнинг образини тасвирлаб берган. Л. нинг асарлари бир қанча хатолар борлигига (баъзи масалаларни сийқалаштиришига, устқурманинг актив ролига етарли баҳо бермаслигига, капитализмнинг импералистик босқинчиининг ўзига хос хусусиятини яхши тушунмаслигига ва б. хатоларига) қарамай, буржуа идеологиясига қарши курашда муҳим роль ўйнади.

**ЛЕБЕДЕВ** Петр Николаевич (1866—1912) — рус олими, Россиядаги биринчи физиклар мактабининг асосчиси. Л. физиканинг турли соҳаларида: акустика, электр, оптика ва б. соҳаларида энг йирик тадқиқотлар қилган. Л. нинг шухратини оламга ёйган асосий ютуғи шуки, у ёруғликнинг

қаттиқ жисмларга босимнин кашф этди ва уни ўлчаб чиқди, бу эса ёругликнинг электромагнит назариясини ривожлантиришга ёрдамлашди. Бу билан ёруглик ҳам, модда сингарин, материянинг мавжудлик формаларидан бири эканлиги кўрсатилди. Л. нинг тадқиқотлари *энергетизмнинг* асоссиэлигини очиб ташлашга ёрдамлашди.

**ЛЕВИ-БРЮЛЬ** Люсьен (1857—1939)— француз социологин ва этнологин; 1899 йилдан Сорбоннда профессор. Л.-Б. нинг социологик қарашлари Дюркгейм таъсири остида шаклланди. Ибтидоий халқларни ўрганаш билан шугулланаркан, Л.-Б., турли социал типларга тафаккурнинг турли формалари мувофиқ келади, деган хулосани чиқарган. Ибтидоий одам тафаккури ҳозирги замондаги одамнинг мантиқий тафаккуридан фарқ қилади: у гайри мантиқий бўлиб (унда зиддият қонуни эътиборга олинмайди), табиий нарсалар билан гайри табиий нарсани фарқ қилмайди. Л.-Б. нинг даъвосича, ибтидоий одам тасаввуринда дастлабки сабаб билан энг охириги натижа бевосита боғлиқ бўлади; оралиқ алоқалар эътиборга олинмайди. Бунда, Л.-Б. нинг фикрича, шерикчилик (партиципация) қонунини амал қилади. Л.-Б. нинг бой этнографик материални ва айрим хулосаларини анча мароқлидир; аммо унинг ибтидоий тафаккурнинг маданий одам тафаккуридан сифат жиҳатдан фарқ қилиши ҳақидаги асосий қондасин илмий танқиддан паст туради. Л.-Б. нинг асосий асарлари: «Қуйин жамиятларда тафаккур функциялари» (1910), «Ибтидоий тафаккур» (1921).

**ЛЕВКИПП** (эраминдан олдин тах. 500—440)— *Демокритнинг* замондошин ва сафдошин, у билан бирга *атомистикага* асос солган киши. Л. нинг ўзининг текстлари деярли бутунлай йўқлиги ва унинг ҳақидаги маълумотлар арзимас даражада бўлганлиги сабабли, Л.— адабий уйдирма бўлса керак, деган фараз илгарини сурилган эди (Эрвин Роде, П. Таннери ва б.); геркулан папируслариндаги янги маълумотлар бу фикрнинг рад этмоқда. Л.

фанда ишлатилмадиган уч янги тушунчани киритган: 1) абсолют бўшлиқ, 2) бу бўшлиқда ҳаракатланувчи атомлар ва 3) механик зарурият тушунчасин. Сақланиб қолган бир текстга асосланиб, Л. сабабият қонунини ҳам, етарли асос қонунини ҳам биринчи бўлиб аниқлаб берган, деб эътироф қилиш мумкин: «Ҳеч бир нарсалар сабабсиз пайдо бўлмайди, аммо ҳамма нарсалар бирон асосда ва зарурият тақозосин билан пайдо бўлади».

**«ЛЕГАЛ МАРКСИЗМ»**— марксизмнинг буржуа адабиётида аке эътирилиши, унинг либерал-буржуага бузилиши. 19- асрнинг 90-йилларида пайдо бўлди. Бу вақтга келганда Ленин, Плеханов ва б. *народниклик* идеологиясининг назарий ожизлигини кўрсатган эдилар, марксизм эса рус фикрининг етакчи йўналиши бўлиб таркиб топган эди. Буржуа интеллигенциясини орасида ишчилар ҳаракатининг вақтинчалик «ҳамроҳларни» пайдо бўлди. Уларнинг мақолалари *легал*, яъни ҳукумат томонидан рухсат этилган «Новое слово», «Начало» ва б. газета ва журналларда босилар эди, улар ўз мақолаларинда *народниклар*нинг танқид қилиш учун марксизмнинг баъзи қондаларидан фойдаланар эдилар (шунинг учун уларни «легал марксистлар» деб атай бошлаган эдилар). «Легал марксистлар» учун, деган эди Ленин, *народниклик* билан алоқани узини мешчанлар (ёки деҳқонлар) социализмдан пролетар социализмга эмас, балки буржуа либерализмга ўтишни билдирарди. *Струве*, М. Туган-Барановский, *Бердяев* ва б. «Л. м.» нинг кўзга кўринарли вакиллари эдилар. Улар ишчилар ҳаракатини буржуазия манфаатларига мослаштиришга уринардилар, буржуа тузумини кўқларга кўтариб мақтардилар ва капитализм олдинга бориб таълим олишга даъват этардилар. Марксизмдаги асосий масалани (синфий кураш ва пролетар революциясини ҳақидаги, пролетариат диктатурасини ҳақидаги таълимотни) «Л. м.» инкор этарди. Ленин «легал марксистларга» қарши бемураса кураш олиб борди, аммо шуниси ҳам борки, на-

родникликни узил-кесил тор-мор қил-  
лиш ва марксистик идеяларни кенгроқ  
ёйиш мақсадида Ленин улар билан  
вақтинча келишига йўл қўяр эди.  
«Народникликнинг иқтисодий мазму-  
ни ва унинг жаноб Струве китобида  
танқид қилиниши» асарида (1894—  
95) Ленин «Л. м.»нинг антимарксист-  
тик моҳиятини кўрсатди, буржуа  
объективизминини қаттиқ танқид қилиб,  
революцион марксизмнинг партиявий-  
лигини унга қарама-қарши қилиб  
қўйди. Философияда «легал» марк-  
систлар», одатда, кантчилик позиция-  
ларида турардилар (*Вехичилик*).

**ЛЕЙБНИЦ** Готфрид Вильгельм  
(1646—1716)— немис философи, оли-  
мп, жамоат арбоби. Математиканинг  
ривожига катта ҳисса қўшди (диффе-  
ренциал ҳисобни яратувчилардан би-  
ри), физиканинг ривожига ҳам қўш-  
ган ҳиссаси катта эди (энергиянинг  
сақланиш қонунини ҳаммадан олдин  
пайқаган эди); бундан ташқари, у  
геология, биология, тарих, лингвистика  
билан шугулланди, у бир қанча  
техника кашфиётларининг автори эди.  
Уз фалсафий эволюциясини Л. меха-  
нистик материализмдан бошлади. Ле-  
кин бу дунёқараш допрасидаги *суб-  
станциянинг* пассив характери билан  
қаноатланмасдан, кейинчалик *мона-  
далар* ҳақидаги («Монадология»,  
1714) таълимотда ўз ифодасини топ-  
ган объектив идеализм позициялари-  
га ўтди. Л.нинг фикрича, материя  
субстанция бўлолмайди, чунки мате-  
рия кўламдир ва шу сабабли бўли-  
пувчидир, субстанция эса мутлақ ба-  
сит бўлмоғи лозим. Монадалар бўлин-  
мас, руҳий субстанциялардан иборат  
бўлиб, бутун кoinот ана шулардан  
таркиб топади. Монадалар сонин чек-  
сиздир, улардан ҳар бири идрок ва  
интилишга эгадир, бу эса Л.нинг  
фикрича, субстанциянинг ҳаракатчан-  
лигини, активлигини ва фаол харак-  
терини таъминлайди. Унинг таълимо-  
тининг диалектикасидан шунда намо-  
ён бўлди. Ленин кўрсатиб ўтганидек,  
Л. «материя билан ҳаракатнинг чам-  
барчаси» боғлиқлиги принципинга яқин-  
лашиб борган эди» (29-т., 67-б). Ле-  
кин бу диалектика идеалистик ва тео-

логик диалектика эди. Л.нинг фик-  
рича, монадалар бир-бири билан  
жисмоний суратда ўзаро таъсир кўр-  
сатишмайди, лекин шу билан бирга  
улар ягона ривожланувчи ва ҳаракат-  
ланувчи оламни ташкил этади ва бу  
олам олпй монадага (абсолютга, худ-  
дога) боғлиқ бўлган олдиндан белги-  
ланган *уйғунлик* билан тартибга со-  
линади. Олдиндан белгиланган уйғун-  
лик тушунчаси Л. философиясининг  
энг реакция қисмига — унинг *теоди-  
цеяси*га асос бўлиб хизмат қилди.  
(«Теодицея», 1710). Л.нинг билиш  
назарияси — идеалистик рациона-  
лизм — *Локкнинг* сенсуализми ва эм-  
пиризмга қарши қаратилган. Локк-  
нинг «Интеллектда ҳеч нарса йўқки,  
у ҳиссиётда бўлмасини» деган қонда-  
спига Л. «Интеллектнинг ўзидан бош-  
қа» деб қўшиб қўйган. Локкнинг, ақл  
силлиқ тахта (*tabularasa*)дир, деган  
қарашларига қўшилмас экан, ҳиссий  
тажриба билимнинг ялпи умумийли-  
ги ва зарурлиги манба эканлигини  
инкор этар экан, Л., фақат ақл шун-  
дай манба бўлиши мумкин, жон тур-  
ли тушунчалар ва қондаларни азал-  
дан ўзида сақлаб келади, бу тушунча  
ва қондаларни фақат ташқи объект-  
лар уйғотади, деб даъво қилган эди  
(«Инсон ақли тўғрисида янги тажри-  
балар», 1704; 1765 йилда нашр этил-  
ган). Аслини олганда, Л. *туғма идея-  
лар* ҳақидаги декартча таълимотни  
ўзгартиб бошқача шаклга солган, Л.  
нинг фикрича, бу идеялар, мрамар  
тошдаги томирчалар сингари, ақлда  
жо этилган. Билимнинг равшанлиги,  
яққоллигини ва зиддиятчи эмаслиги-  
ни у ҳақиқат критерияси деб ҳисоб-  
ларди. Л.нинг фикрича, шунга муво-  
фиқ ақл ҳақиқатларини текшириш  
учун аристотелча логика қонунилари  
(айният, зиддият ва учинчисин истисно  
қонунилари) етарлидир; «факт ҳақи-  
қатлари»ни текшириш учун етарли  
асос қонуни зарур. Л.нинг илмий ме-  
росида логикага онд асарлар катта  
ўрин тутади. У аристотелча *силлогис-  
тиканинг* традицион системасини ри-  
вожлантирибгина қолмасдан, шу бил-  
лан бирга ҳозирги замон *математик  
логиканинг* отаси ҳам эди. Л. бутун

тафаккурни формаллаштиришга имкон берадиган универсал тил (*ҳисоб тили*) яратилган идеал деб ҳисобларди. Ижтимоий сиёсий фаолиятда Л. немис буржуазиясининг феодализм билан муроса қилиш кайфиятини ифодаларди.

**ЛЕММА** (грек. *lemma* — фараз, тахмин) — математикада — теоремаларни исботлашда ишлатиладиган ёрдамчи фараз; логикада — шартли айирувчи хулоса чиқариш (лемматик силлогизм). Катта асосдаги ҳукмларнинг миқдорига қараб (кичик асосдаги *дизъюнкция* ҳадларига мувофиқ равишда) Л. дилемма (икки ҳадли Л.), трилемма (уч ҳадли Л.), полилемма (кўп ҳадли Л.) сифатида юзага келади. Л. нинг энг кўп тарқалган тури дилемма бўлиб, у икки қарордан (*альтернативалардан*) бирини танлаш зарурлигини ифодалайди.

**ЛЕНИН** Владимир Ильич (1870—1924) — Маркс ва Энгельс ишнининг давомчиси, рус ва халқаро пролетариатнинг доҳийси, Совет Иттифоқи Коммунистик партияси ва Совет давлатининг асосчиси. Симбирск (ҳозирги Ульяновск)да туғилган. 1887 йилда гимназияни тамомлагач, Қозон ун-тетининг юридик факультетига кирди, лекин студентлар ҳаракатида қатнашгани учун қамоққа олиниб, полиция назорати остида сургун қилинди. 1891 йилда Петербург ун-тетини экстерн тамомлади. Қозонда (1888—89) ва Самарада (1889—93) Л. марксистик назарияни ўрғанади ва марксист бўлиб етишади, Самарада биринчи марксистик тўғаракни ташкил этади. 1893 йилда Петербургга келгач, Петербург марксистларига раҳбар бўлади. 1894 йилда ўзининг биринчи йирик асари «Халқ дўстлари» кимлар ва улар социал-демократларга қарши қандай курашадилар?» китобини ёзди ва унда народниклар назарияси ва тактикасининг асосизлигини исбот қилди ҳамда Россия ишчилар синфига ҳақиқий кураш йўлини кўрсатди. 1895 йилда Петербург марксистик тўғараklarини «Ишчилар синфини озод қилиш учун кураш союзи»га бирлаштирди. Кўп ўтмай Л. қамоққа олиниб,

турмага ташланади, сўнгра Сибирга сургун қилинади. 1900 йилнинг бошларида чет элга жуъаб кетади ва унда биринчи умумрус марксистик газета «Искра»ни ташкил этади. Бу газета янги тилдаги марксистик партияни вужудга келтиришда, унинг биринчи программасини ишлаб чиқишда, реформистлар ва оппортунистларга қарши курашда гоят катта роль ўйнади. 1903 йилда РСДРПнинг II съездида большевиклар партияси тузилди. Бу партия Л. раҳбарлиги остида Россия пролетариати ва меҳнаткаш деҳқонларини чор самодержавиясини алдариш ва социалистик ижтимоий тузум барпо этиш учун кураш йўлидан бошлаб борди. 1905 йилги рус буржуа-демократик революцияси, 1917 йилги Февраль революцияси ва 1917 йилги голибона Октябрь социалистик революцияси бу йўлдаги босқичлар эди. Л. нинг буюк хизмати шундан иборатки, у марксистик таълимоти янги тарихий шароитга татбиқан ижодий равишда ишлаб чиқди, рус революцияларининг ҳамда Маркс ва Энгельс вафотидан кейинги халқаро революцион ҳаракат тажрибаси асосида ушунга конкретлаштирди. «Империализм капитализмнинг юқори босқичи» асарида (1916) Л. капиталистик ишлаб чиқариш усулининг Маркс «Капитал»ида қилинган анализини давом эттирди ва империализм шароитида иқтисодий ва сиёсий тараққиёт қонуниятларини очиб берди. Ленинизмнинг пажодкорлик руҳи Л. яратган *социалистик революция* назариясида ўз ифодасини топди. У янги шароитда социализм дастлаб бир ёки бир неча мамлакатда талаба қозонишни мумкинлигини исбот қилди. Л. биринчи пролетар давлатига бош бўлди ва бу давлат унинг раҳбарлигида ички ва ташқи душманларга қарши курашда ўз ҳаётини сақлаб қола билди ва социализмни тинчлик билан куришга киришди. Л. Маркс ва Энгельс ғояларини ривожлантириб, СССРда социалистик қурилишнинг конкрет программасини ишлаб чиқди ва бу программа партия ва бутун совет халқи учун қўлланма бўлиб қолди. Маркс-

изм барча таркибий қисмларнинг, шу жумладан философиянинг ривожланишидаги янги босқич Л. номи билан боғлиқдир. Уз фаолиятининг биринчи қадамларидан бошлаб Л. диалектик ва тарихий материализмни янада ривожлантиришга ғоят катта эътибор берди. Марксистик философия шундай бир қурол эдики, Л. янги тарихий давр ишчилар синфи ва унинг партияси олдига қўйган барча масалаларни ҳал этишда шу қуролдан фойдаланди. Л. марксистик философияни кўп идеялар билан бойитди. 1908 йилда у ўзининг асосий фалсафий асарини «*Материализм ва эмпириокритицизм*»ни ёзиб, унда табиёт илминининг эришган янги ютуқларининг диалектик материализм нуқтаназаридан чуқур анализ қилди ва марксистик философия фанининг, айниқса билиш назариясининг туб принципларининг ривожлантириш (материалистик инъикос назариясининг, объектив ҳақиқат ва унинг нисбий ҳақиқатлардан абсолют ҳақиқатга томон ривожланиш диалектикаси ҳақидаги таълимотни асослаб берди, материя, макон ва замон, сабабият ва б. категорияларни таърифлаб берди, материя хоссаларининг мураккаблиги ва битмас-туганмаслиги ҳақидаги қондани ишлаб чиқди ва ҳ. к.). Л. зийраклик билан махизмда ҳозирги замон буржуа ва ревизионистик философиянинг шундай бир йўналишининг кўрдиги, бу йўналиш янги методлар билан материализмга путур етказишга ва гносеология ва логикада мутахассслашиб, идеализмни ҳимоя қилишга ва сақлаб қолнишга уришмоқда эди. Л.нинг махизмни қилган танқиди ўзининг кундалик муҳим аҳамиятини ҳозир ҳам сақлаб қолмоқда, у марксистларга реакцион философияга қарши қандай курашни кераклигини ўргатмоқда. Л. ўзидан олдин ҳеч ким қилмаган ишни қилиб, философияда *партияийлик* принципини тўғрисидаги масалани кескин равишда ўртага қўйди, марксистлардан идеализм ва метафизиканинг ҳар қандай кўринишларига қарши изчиллик билан кураш олиб боришни талаб қилди. У материалист-

тик диалектикани, унинг ўзи «марксистининг жони» ва унинг «туб назарий асоси» деб атаган ана шу диалектикани янада такомиллаштириш ва ривожлантириш устида айниқса кўп ишлади. У тараққиёт назарияси сифатида диалектиканинг кўп қирралигини кўрсатди, диалектика, логика ва билиш назариясининг мос келиши ва бирлиги ҳақидаги ғоят муҳим қондани асослаб берди. Маркс «Капитал»ни ана шундай бирликнинг намунаси қилиб кўрсатаркан, Л. шу жиҳатдан жуда кўп қимматли фикрларни айтди ва бу фикрлар диалектика устида ишлагани янада давом эттириш учун бутун бир программани ташкил этди («*Философия дафтарлари*»). Унинг экономика, сиёсат, стратегия ва тактиканинг энг хилма-хил масалаларига бағишланган конкрет асарларни диалектикани реал ҳаётга табиқ этишининг мислиси намуналарини кўрсатди. «Курашдан динга ва диний дунёқарашга қарши кураш соҳасида уни янада ривожлантиришнинг муҳим вазифаларини белгилаб берди. Бу ленинча кўрсатмалар ҳозирги кунда ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Л. тарихий материалистик тушунишни марксистик философиянинг энг буюк ютуғи деб ҳисобларди. Тарихий материализм назариясининг у ижтимоий тараққиётнинг ва жамиятнинг социалистик асосда қайта қуриш учун олиб бориладиган революцион курашнинг қонуниятларининг тушуниш учун илмий пойдевор деб биларди. Л. янги даврда иқтисодий, сиёсий ва маънавий ривожланиш масалаларини ижодий равишда тадқиқ қиларкан, марксистик социологиянинг ҳамма томонларининг ривожлантиришди. Унинг синфлар ва синфий кураш ҳақидаги, давлат ва революция ҳақидаги («*Давлат ва революция*»), социалистик революция ва коммунистик жамият қурилиш даврида халқ оmmasининг роли ҳақидаги, омма, партия ва йўлбошчиларнинг ўзаро муносабати ҳақидаги масалалар юзасидаги қилган тадқиқотлар



ҳамда социалистик қурилиш шароитида ижтимоий тараққиёт умумий қонуниятлари юз беришининг янги формаларни хусусида, экономика ва сиёсатнинг ўзаро муносабати ҳақида, маданият ва маданий революция ҳақида, социалистик ахлоқ, санъатнинг принциплари ва кўпгина бошқа масалалар ҳақида илгари сурган идеялари алоҳида аҳамиятга эгадир. Л. шунингдек марксистик тарихий-фалсафий фан соҳасида ҳам қимматли фикрларни айтди, ўтмишдаги бир қанча философларга (антик философларга, француз материалистларига, Кантга, Гегелга ва б.) чуқур ва оқилона баҳо берди. Л. рус революцион-демократик мутафаккирларнинг (Белинский, Герцен, Чернышевский ва б.) ролига юқори баҳо берди, улар ҳақида ҳамда Россияда революцион ҳаракат ва ижтимоий фикрнинг ривожланиш процесслари ҳақида унинг айтган фикрлари рус материалистик философиясининг илмий тарихи учун назарий асосни ташкил этади. Марксизмнинг давомини ривожидан иборат бўлган ленинизм, чамбарчас бир бутундан иборат бўлган марксизм-ленинизм — тинчлик, демократия ва социализм учун курашаётган ҳозирги замон илгор инсониятининг байроғидир.

**ЛЕСЕВИЧ** Владимир Викторович (1837—1905) — рус позитивист философи. В. И. Ленин уни биринчи ва йирик рус эмпириокритици деб атаган эди (қ. 18-т., 55-б.). Л. 1877 йилгача *Конт* тарафдори эди («Тараққиёт идеясининг ривожланиш очерки», 1868), сўнгра «янги танқидий немис мактаби» (К. Геринг, А. Риль, *Авенариус*, И. Петцольд ва б.) позициясига ўтиб, бу мактабни позитивизмнинг юқори босқичи деб ҳисоблади. Л. нинг фикрича, бу мактаб *Конт* философиясини билишнинг ишлаб чиқилган ва «соф тажриба» асосида қурилган назарияси билан тўлдирди. Л. нинг фикрича, гносеология ўз анализи учун бошланғич маълумотларни психологиядан олади, психологиянинг ривожланиши эса онгда апрор элементларнинг мавжудлиги ҳақидаги қондан

рад этади. Л. философиянинг дунёқараш ролини инкор этар экан, философия фақатгина хусусий фанлар ишлаб чиқадиган тушунчаларни «бирлаштириб», яхлит «дунё англаш»ни вужудга келтиришга ёрдам беради, деб ўйлайди. У *Лавров* ва *Михайловскийдан* (*Социологиядаги субъектив метод*) кўп идеяларни ўзлаштириб олиб, ижтимоий ҳаётни идеалистларча изоҳларди. Л. рус философиясидаги диний-идеалистик йўналиш вакиллари (Соловьев, А. А. Қозлов ва б.) позитивистик нуқтан назардан танқид қилади. Асосий асарлари: «Позитив философиянинг асос ибтидоларини танқидий тадқиқ қилиш тажрибаси» (1877), «Илмий философия ҳақидаги мактублар» (1878), «Илмий философия нима?» (1891).

**ЛЕССИНГ** Готхольд Эфранг (1729—91) — немис маърифатчиси, философ, публицист, драматург, танқидчи ва санъат назарийчиси. Л. нинг бутун фаолияти немис халқи ва унинг маданиятининг эркин, демократик ривожланиш учун, феодал реакциясининг сиёсати ва идеологиясига қарши курашга қаратилган эди. «Одамзодни тарбиялаш» деган фалсафий асарида (1780) Л. ҳар қандай мажбур қилишлардан холи бўлган, дин маърифатли ақлга бутунлай ўрни бўшатиб берадиган келажакдаги жамиятни орзу қиларди. «Доно Натан» деган фалсафий драмасида Л. фақат дин эркинлиги идеясини эмас, балки ҳур фикрлилик ҳуқуқини ҳам эълон қилади, халқларнинг тенглигини тасдиқлайди ва уларни дўст бўлишга даъват этади. Л. нинг дунёқарашини Германиядаги маърифатчилик ҳаракатининг эндиёқ ташкил этилган ифодалар экан, пироварди ҳисобда идеалистик дунёқарашлигича қолган бўлса-да, лекин унда материалистик тенденциялар ҳам бор эди. Жаҳон эстетик фикрида бир даврни ташкил этган «Лаокоон» (1766) ва «Гамбург драматургияси» (1767—69) асарларида Л. поэзия, драматургия, театрда реализм принципларини қаттиқ туриб ҳимоя қилади, дворянча классицизм назарияси ва практикасига қаттиқ зарба

беради. Лекин Л. тасвирий санъатларининг мавзун фақат гўзаллик соҳаси билан чекланиб қолади. Л. санъатнинг турли шакллари ва жанрларидаги ижодиётининг объектив қонуналарини аниқлаб беришга интилса-да, лекин бу қонуналарнинг тарихий харақтерини кўрмади. Л. сийқа ахлоқ-гўйликка қарши чиқаркан, санъатнинг, айниқса театрнинг ахлоқий-тарбиявий ролин қаттиқ туриб ҳимоя қилади. Л. нинг драматик ижодиёти немис классик адабиётини бошлаб берди, унинг эстетик қарашлари эса мазкур адабиётнинг ривожига самарали таъсир кўрсатди.

**ЛИ** (хитой философиясида) — қонуни, нарсаларнинг тартибини, формани ва ш. к. билдирувчи тушунча. Идеалистлар Л. ни моддий ибтидо қи га қарама-қарши ўлароқ, рухий, номоддий ибтидо деб талқин қилардилар. *Конфуцийчиликда* Л. нинг бошқа бир тушунчаси ҳам бўлиб, бу тушунча турли социал группаларнинг хатти-ҳаракат қондасини билдирарди.

**ЛИБЕРАЛ ХРИСТИАНЛИК** (лат. liberalis — эркин, ҳур) — буржуа теологияси, философияси ва этикасидаги йўналиш бўлиб, 19-асрда кенг тарқалган эди. Унинг қолдиқлари (кваркерлар ҳаракати, «ахлоқий қайта қуроланиш» ва б.) ҳозирга қадар сақланиб келмоқда. Л. х. нинг вакиллари (АҚШда — Уолтер Раушенбуш, Шейлер Мэтьюз, Френсис Пибоди, Европада — Альбрехт Ритчл, Эрнст Трельч, Адольф Харнак ва б.) христианлик диний таълимотини социал ва ахлоқий проблемаларни ҳал қилишни конкрет программага айлантириш («социал инжил» ҳаракати) идеясини кўтариб чиқдилар. Л. х. кўпгина бошқа диний таълимотлардан шу билан фарқ қиладики, у инсон ва жамиятнинг тарихий имкониятларига оптимистик назар билан қарайди, социал ва илмий-техника тараққиётининг «халоскорлик» вазифасини бажаришига ишонади. Л. х. тарафдорлари христианликни ҳозирги замон фани даражасига мувофиқ равишда замонавийлаштиришга уринмоқдалар, Исо масеҳ (Христ) таълимотининг оқило-

налигини ва ижтимоий мақсадга мувофиқлигини рационал-маирикий ишботлашга катта эътибор бермоқдалар, улар жамиятнинг яхшиланishi унинг мулкдорларга ҳам, йўқсилларга ҳам баб-баравар қаратилган ваъз-насиҳатининг ишончли эканлигига боғлиқ бўлади, деб ҳисоблайдилар. Л. х. нинг этикадаги тарафдорлари тавротнинг панд-насиҳатларини дунёвий ахлоқ тушунчаларига яқинлаштиришга уриниб, жамиятга хизмат қилишни худого хизмат қилишининг энг яхши формаси деб қарамоқдалар. «Илоҳий салтанатини улар инсоният тарихининг боришида эришадиган ижтимоий идеал деб, Исо образини оддий бандалар тақлид қиладиган ахлоқий идеал, намуна деб талқин қилмоқдалар. Умуман Л. х. буржуа жамиятнинг тарихий имкониятлари хусусидаги охиригача батамом йўқ қилинмаган ҳом хаблларга асосланади ва у мазкур жамиятнинг мадҳ этишининг либерал формасидан иборат. Капитализм умумий кризисининг ҳужуми унинг социал асосига болта урди. Л. х. нинг идеялари ўнгдан *неопротестантизм* томонидан қаттиқ танқид қилинди.

**ЛИКЕП**, ёки лицей — дастлабки вақтда қадимги Африка яқинида, ликейлик Апполон ободатхонаси ёнида жойлашган муқаддас чакалакзорининг номи, сўнгра гимнастика ўйинлари учун эраминздан олдинги 5-асрда қўрилган бинога берилган ном. Унда эраминздан олдин 335 йилда *Аристотель* ўз философия мактабини таъсис этган ва бу мактаб қарниб саккиз аср мавжуд бўлиб турган. Аристотелдан кейин Л. га унинг шогирди Теофраст раҳбарлик қилган. Эвдем Родосский, Дикеарх, Стратон Л. нинг энг таиқидий арбоблари эдилар. Эраминздан олдинги 1-асрда Л. фалсафий ижодиёт маркази бўлмай қолган, унда фақат Аристотель асарлари нашр этилган ва шарҳланган. Қулдорлик тавзими емирилгандан кейин Л. ҳам мавжуд бўлмай қолган.

**ЛИНГВИСТИК ФИЛОСОФИЯ** (лат. lingua — тил) (шунингдек «лингвистик анализ философияси», «қундалик тил философияси» номи би-

лап ҳам машҳурдир) — *аналитик философиянинг* асосий йўналишларидан бири. Асосан Англияда тарқалган (*Райл, Ж. Остин, Ж. Уинсдон* ва б.) АҚШда *М. Блэк, П. Малкольм* ва б. *Л. ф.* га яқин қарашларга амал қиладилар. *Л. ф.* нинг икки мактаби: «Кембридж» ва «Оксфорд» мактаблари машҳурдир. «Кембридж» мактабининг шаклланишига бевосита *Витгенштейн* таъсир кўрсатган; «Оксфорд» мактаби эса *Витгенштейн* дан ташқари, *Мур* қарашларининг кучли таъсирини ҳам кечирган. Неопозитивизмнинг бошқа мактаблари сингарии, *Л. ф.* ҳам философиянинг дунёқараш характерини инкор этади ва традицион фалсафий проблемаларни тилнинг тафаккурга йўлдан оздирувчилик таъсири натижасида пайдо бўладиган сохта проблемалар деб ҳисоблайди. *Л. ф.* нинг вазифаси, унинг тарафдорлари фикрича, фалсафий проблемаларнинг сохта характерини кўрсатишдан, тилни ишлатишдаги хатоларда уларнинг пайдо бўлиш манбани очиб беришдан ва шу билан, *Л. ф.* «кембридж» мактабининг вакиллари таъкидлаб кўрсатишларича, «терапевтик функция»ни бажаришдан иборат. *Л. ф.* тарафдорлари «метафизикани бартараф қилиш»га интилар эканлар, фақат традицион философиянинг «онтологик метафизикаси»ни ўлоқтириб ташлабгина қолмадилар, шу билан бирга *маънавий позитивизмнинг* гносеологик метафизикасини, унинг «бевосита мавжудлик», *верификациялаштириш* ва б. принциплари билан бирга қўшиб инкор ҳам қиладилар. Худди философиянинг ўзинга хос проблематикасидан воз кечиб *Л. ф.* ни позитивизмнинг ўта формаси сифатида ажратиб кўрсатади. *Л. ф.* тарафдорлари, айниқса унинг оксфорд гуруппасининг вакиллари, маънавий позитивистлардан фарқли ўлароқ, тилни анализ қилиш философиянинг бирдан-бир мумкин бўлган иши деб ҳисоблар эканлар, суъбий тил-моделларни эмас, балки табиий сўзлашув тилини ўз диққат-эътиборларининг объекти қилиб оладилар. Шу билан бирга улар, табиий сўзлашув тилла-

рининг бойлигини қандайдир «идеал тил» схемаларида тўла-тўқисифодалаш мумкин эмас, деган умуман тўғри қондага асосланадилар. Бироқ *Л. ф.* тил билан тафаккур муносабатининг (тилнинг фикри образларининг шаклланиши юзасидан билувчилик фаолияти процесслари билан алоқаси, тил формалари генезиси ва б.) бутун фалсафий проблематикасини анализ қилишдан бош тортар экан, шу билан у тадқиқотни тилдаги ифодаларни ишлатишнинг турли хилларини эмпирик таъсирлашга маққум этади, тилнинг моҳиятини изоҳлаб бериш йўлини беркитади ва *пировард* ҳисобда тилни конвенционалистик талқин қилишга келади. Тил унинг учун дунёни таъсирлаш воситаси эмас, балки конструкциялаш воситасидир, тил қандайдир ўз-ўзи билан қайбатланувчи кўчга айланиб қўлади. Фалсафий проблематикани майдалаб юбориш, фанининг ва ижтимоий онгининг ҳаётини муҳим масалалардан юз ўгириш, схоластик тенденциялар — ана шуларнинг ҳаммаси *Л. ф.* ни ҳатто буржуа философлари орасида (*мас., Рассел*) қаттиқ танқидга учратмоқда, ammo шуни ҳам борки, *Л. ф.* вакиллари асарларининг метафизик тадқиқот учун (*Метагения*) маълум аҳамияти борлигини инкор қилиб бўлмайди. Сўнгги вақтда *Л. ф.* тарафдорларининг соф «анализ»нинг ортодоксал позициясидан йироқлашиш тенденциялари ва мазмунли фалсафий проблемаларга мурожаат қилиши кўринмоқда (*П. Строусон, С. Хэмпшайр*).

**ЛИННЕЙ** Карл (1707—78) — швед табиатшуноси, Упсалада ун-тет профессор. *Л.* нинг тарихий хизмати — ўсимлик ва ҳайвонот оламининг туркумлашини яратишдан иборат. *Л.* туркумлашининг асосий бирлиги — турдир. Унинг системаси суъбийдир, чунки озгина сондаги ташқи белгиларнинг ўхшашлигига асосланади. *Л.* нинг дунёқараш метафизикдир, чунки у турларнинг ўзарувчанлигини инкор этарди, турларнинг сони ўзларининг «яратилган» кунидан бошлаб донийм бўлиб қолади, деб ҳисобларди.

**ЛОБАЧЕВСКИЙ** Николай Иванович (1792—1856)— рус математиги. Асосий асарлари: «Геометриянинг асослари тўғрисида» (1829), «Параллеллиларнинг тўла назарияси билан геометриянинг янги асослари» (1835—38). Л. геометриянинг тузилишига геометрик муносабатларнинг моддий жишмларнинг ўз табиатига маҳкам боғлиқлиги идеяси асос қилиб қўйилган. Л. Эвклид геометриясининг бешинчи постулати шу геометриянинг бошқа қондаларидан мустақил эканлигини фараз қилиб, геометриянинг мантиқан энд келмайдиган янги системасини тузди, бу системада бешинчи постулат бундай талқин этилади: тўғри чизиқдан ташқарида ётган нуқта орқали бир эмас, балки кам деганда икки параллел чизиқ ўтказиш мумкин (Л. нинг фикридан қатъи назар К. Ф. Гаусс ва Я. Бойай ҳам шу идеяларга келган эдилар; лекин улардан фақат иккинчиси 1832 йилда ўз натижаларини эълон қилишга журъат этди). Параллеллар ҳақидаги постулатини Л. реалликининг ўзига, нарсаларнинг табиатига мурожаат қилиш йўли билан исботлашга интиларди. Янги геометрияни ривожлантириб, у эвклидча геометриядаги кесиклар билан бурчаклар ўртасидаги боғлиқлик инкори фазонинг хоссаларини тўлиқ тасвирлаб бермайди, деб кўрсатди; у ҳақиқатда шундай боғлиқлик мавжуд деб ўйларди. Бу ҳол шунда кўринадикки, мас., учбурчак томонларининг миқдори билан унинг бурчаклари ўртасида алоқа бордир. Шунга кўра, Л. геометриясида учбурчак бурчакларининг йигиндисини икки тўғри чизиқдан кичикроқдир. Л., янги геометрик муносабатлар ё астрономик тадқиқотларда, ёки микроҳодисалар соҳасида мамоён бўлиши мумкин, деб фараз қиларди. Одатда эса ердаги миқёслар доираларида мавжуд бўлган геометрик муносабатлардан фойдаланмоқдаларки, бу миқёслар учун Эвклид геометрияси ҳаққонийдир. Л. геометрияси Кант априоризмга қарши ишончли далил бўлди. Ўз фалсафий қарашларига кўра, Л. материалист бўлиб, олам ҳақидаги тасаввурларини

реалликининг инсон онгига таъсири натижаси деб ҳисобларди. Л. янги геометрияни кашф қилганидан кейин эвклидчи геометрияни эндиликда фазовий формалар априорлигининг исботи деб қараш мумкин эмас эди. Априоризмни танқид қиларкан, Л., билмиш ҳис-туйғулар воситаси билан ҳосил қилинади ва туғма тушунчалар йўқдир, деб таъкидлаган эди. Геометрияни революциялаштирган янги идеяларни кашф этиш ва дадил ҳимоя қилиш Л. нинг буюк хизматидир.

**ЛОГИКА** — қ. *Диалектик логика, Математик логика, Формал логика.*

**ЛОГИКА АЛГЕБРАСИ** — *математик логиканинг* бир бўлими бўлиб, у алгебраик методларни мантиқий объектларни — туркумларни, фикрларни ва б. ўрганишга татбиқ этишга асосланади. Тарихан Л. а. туркумлар алгебраси сифатида пайдо бўлди (*Буль*) ва фақат кейингина мулоҳазалар алгебраси сифатида шарҳланади. Л. а. мулоҳазаларни фақат уларнинг ҳақиқатлик аҳамияти томонидан олиб қарайди, шу билан бирга айни бир ҳақиқатлик аҳамиятига эга бўлган мулоҳазалар тенг қимматли деб ҳисобланади. Л. а. харф символикасида фойдаланади. Мулоҳазаларнинг ўзини билдирувчи символлардан ташқари, мантиқий операциялар учун символлар жорий этилади ва бу символлар ёрдамида Л. а. нинг бир хилдаги ифодаларидан иккинчи хилдаги ифодалар тузилади. Ҳозирги вақтда Л. а. электр ва релей-контакт схемалар назариясида ҳам татбиқ этилмоқда.

**ЛОГИК АТОМИЗМ** — *Рассел* ўзининг «Ташқи оламни билишимиз» (1914), «Логик атомизм философияси» (1918) ва б. асарларида, *Витгенштейн* «Мантиқий-фалсафий трактати»да ифодалаб берган концепция. Л. а. га мувофиқ бутун олам бир-бири билан боғланмаган *атомар фактлардан* иборат. Л. а. философияси, *Рассел* ўзи эътироф қилишича, ўта *плюрализмдир*, чунки у кўпдан-кўп айрим нарсаларнинг мавжудлигини тасдиқлайди ва мазкур нарсалардан иборат қандайдир бирликин, яхлитликин инкор

этади. Тарихан Л. а. Ф. Брэдлиннинг янги *гегелчилигига* реакция тариқасида пайдо бўлган, чунки Брэдли фақат абсолютизм, яхлитлик реалдир ва айрим нарсалар фақат зоҳирийдир, деб даъво қилган. Л. а. нинг шаклланишига, жумладан Витгенштейннинг «Мантиқий-фалсафий трактат»ида баён этилган олам ҳақидаги билимнинг мантиқий модели кучли таъсир кўрсатган; бу моделга кўра ҳар қандай билим мантиқий операциялар билан боғлиқ бўлган «саторлар» гаплар мажмуи сифатида тушунилади, оламнинг структураси эса билимнинг мантиқий тузилишига қиёсан ҳулоса қилиб чиқарилади. Л. а. да дискретлик ва айримлик моментлари абсолютиштирилган эди. Л. а. нинг асоссизлигини пировард ҳисобда унинг тарафдорлари ҳам тан олган эдилар.

**ЛОГИК ВА ФАКТИК ҲАҚИҚАТ** (мантиқий ва амалий ҳақиқат)— мантиқий тушунчалар бўлиб, улар *Лейбницга* бориб тақалади. Лейбниц зарур ҳақиқатлар ёки «ақл ҳақиқатлари» билан тасодифий ҳақиқатлар ёки «факт ҳақиқатлари»ни бир-биридан фарқ қилиб қарарди: биринчиларнинг чинлиги логика қонунларидан келиб чиқади, иккинчиларнинг чинлиги ҳақиқат ҳолга мувофиқликдан келиб чиқади. Логика қонунларини абсолютизм қонунлар деб қараркан, Лейбниц «ақл ҳақиқатлари» эҳтимоли тутилган барча оламлардан чиндир, вақолачки факт ҳақиқатлари эҳтимоли тутилган оламлардан фақатгина бирортасида (шу жумладан бизни қуршаб турган оламда ҳам) чиндир, деб ҳисоблайди. Юм билан Кант ҳам ана шундай фарқ қилишарди (*Синтетик ва аналитик тушунчалар*). Ҳозирги замон логикаси бу фарқни сақлаб қолди, уни абсолютизм маънодан маҳрум қилмоқда. Чунинчи, Карнап — Кемени *логик семантикаси* системасида муайян формаллаштирилган тилнинг йўл қўйиши мумкин бўлган барча интерпретацияларида (*Интерпретация ва модель*) чин бўлган мулоҳазалар мантиқан чин деб, йўл қўйиши мумкин бўлган барча интерпретацияларда эмас, балки ажратиб олинган бирор

интерпретацияда чин бўлган мулоҳазалар фактан чин ҳисобланади.

**ЛОГИК КВАДРАТ** — қ *Мантиқий квадрат*.

**ЛОГИК НАТИЖА** — логиканинг асосий тушунчаларидан бири. Агар бирор мулоҳазада айтиладиган информация бошқа мулоҳазаларнинг мажмуидаги информациянинг бир қисмини ташкил этса, у вақтда мазкур мулоҳаза кейинги мулоҳазаларнинг Л. н. си бўлади. Кейинги мулоҳазалар чин бўлганда, биринчи мулоҳаза ҳам чин бўлади. Логик натижа муносабат объектидир, у шу маънода умумий характерга эгадирки, уларнинг дескриптив терминларини (предметларнинг номларини, хоссалар ва муносабатларнинг белгиларини) тегишли семантик категорияларнинг бошқа терминлари билан алмаштирганда ҳосил бўладиган ҳар қандай (англашилган) мулоҳазалар учун ва уларнинг эркини ўзгарувчиларининг (агар айни мулоҳазаларда шундай ўзгарувчилар бўлса) фарз қилиши мумкин бўлган ҳар қандай маъноларида сақланиб қолади. Бошқача қилиб айтганда, мазкур муносабат мулоҳазаларнинг конкрет мазмунига боғлиқ эмасдир ва фақат уларнинг мантиқий формаларидан (ва пировард ҳақиқат — улардаги мантиқий терминларнинг мазмунидан) келиб чиқади. Айни тушунча Л. н. нинг семантик тушунчаси деб аталади. Шу билан бир қаторда бирон-бир *формаллаштирилган тил* учун синтактистик тушунча мавжуд бўлиб, бу тушунча мазкур тил қондалари билан бошқа мулоҳазалардан бирон мулоҳазани ҳулоса қилиб чиқариши мумкинлиги сифатида аниқланади. Формаллаштирилган тилларни тузганда синтактистик мазмундаги натижа муносабатлари семантик мазмундаги тегишли муносабатларни қайта ҳосил қилишига интиладилар.

**ЛОГИК ПОЗИТИВИЗМ** — 1. *Неопозитивизмнинг* кўринишларидан бири. Ҳозирги асрнинг 20-йилларида *Вена тўғарагида* (Карнап, О. Нейрат ва б.) пайдо бўлди. Эмпирик философиянинг Берлин жамияти (*Рейхенбах*, Гемпель ва б.) мазкур тўғарак билан

мақкам ҳамкорлик қиларди. 20-йилларнинг охирилари — 30-йилларнинг бошларида Л. п. буржуа интеллигенциясининг илмий доираларида кенг тарқалади ва неопозитивистик «фан философияси»нинг ғоявий асоси сифатида майдонга келади. 30-йилларнинг охириларидан Л. п. нинг асосий маркази АҚШ бўлиб қолади. Бу босқичда Л. п. (бир қанча хусусий масалалар юзасидан унинг позицияси Вена тўғараги давридагига нисбатан анча ўзгарган эди) логик эмпиризм номи билан машҳурдир. Л. п. маҳизмининг ва умуман Беркли билан Юмдан бошлаб давом қилиб келаётган позитивистик субъектив-идеалистик традициянинг ворисидир. Бироқ логик позитивистлар эски позитивизм учун характерли бўлган ва ўзини обрўсизлантирган психологик ва биологик нуқтан назардан билишга қарашдан воз кечиб, позитивизмнинг умумий дастурларини билимнинг формал-логик анализ методи билан қўшишга уринмоқдалар. Л. п. нинг фикрича, ҳақиқий илмий философия фақат фан тилининг мантиқий анализи сифатида бўлиши мумкин. Бу анализ, бир томондан, «метафизика»ни (яъни традицион философияни) бартараф қиларди, иккинчи томондан, илмий билишнинг мантиқий тузилишини тадқиқ қилишга қаратилмоғи лозим; бундан мақсад «бевосита мавжуд нарса»ни, яъни илмий тушунчалар ва даъволарнинг эмпирик жиҳатдан текшириладиган мазмунини аниқлашдир. Бундай тадқиқотнинг туб мақсади илмий билимни «ягона фан» системасида қайта қуришдан иборат деб назарда тутиларди; токи бу система «бевосита мавжуд нарса»нинг тасвирини берадиган бўлсин ва унда айрим фанлар — физика, биология, психология, социология ва ҳ. к.— ўртасидаги тафовутлар тушунчаларнинг мазмунини типий жиҳатидан ҳам, уларнинг тузилиш усули жиҳатидан ҳам орадан кўтариладиган бўлсин. Шу билан бирга логика билан математика «формал фан» сифатида қараб чиқилади, улар олам қаққидagi билим деб эмас, балки «аналитик» даъволар йиғиндиси деб

талқин қилинади ва бу даъволар формал ўзгаришларнинг келишичи йўли билан белгиланадиган қондаларини ифодалаб беради. 30-йилларнинг бошларида Л. п. «бевосита мавжудлик» принципининг баъзи энг ёқимсиз натижаларидан халос бўлишга уринади. У физикализм концепциясини қабул қилади, бироқ бу ҳол Л. п. философиясининг субъективистик характерини бартараф қилмади. Изнач субъектив-идеалистик сенсуализмдан мажбуран воз кечиш логик позитивистларни худди ўшандай асоссиз конвенционалистик концепцияларга олиб келади (Нейрат—Карнапининг когеренция назарияси). Л. п. нинг субъектив-идеалистик моҳияти унинг «фан философияси» ролига бўлган даъволарининг ноҳақлигини олдиндан белгилаб беради. Шу билан бирга асл маънодаги мантиқий тадқиқотлар соҳасида Л. п. нинг баъзи вакиллари қимматли натижаларга эга бўлдилар (Карнап, Рейхенбах ва б.). 2. Этикада Л. п. 20—40-йилларда Англия, АҚШ, Австрия, Германия, Польшада, Скандинавия мамлакатларида ва Латин Америкасида кенг тарқалди; у ахлоқий муҳокамаларни формал логика ҳамда неопозитивистлар табиий ва аниқ фанларга татбиқ этган методика воситалари билан тадқиқ қилишга уринишдан иборат эди. Бундай уриниш ахлоқ ҳодисаларини ўта формал нуқтан назардан қарашга, уларнинг табиатини ниҳоят даражада сийқалаштиришга ва бир талай илмий жиҳатдан асоссиз хулосаларга олиб келди. Позитивистлар ахлоқ-одобнинг ўзига хос социал табиатини тушунолмаган эдилар; ахлоқнинг келиб чиқиши ва тарихий тараққиёти масалалари уларнинг тадқиқотлари соҳасидан ташқарида қўлиб келди, ахлоқнинг амал қилиш механизми улар учун тушунарли бўлмай қолди. Этикадаги Л. п. тарафдорлари ахлоқ ижтимоий муносабатларининг ва онининг алоҳида формасидан иборат эканлиги фактини эътиборга олмас эдилар; уларнинг ўрганиш объекти нуқул ахлоқий тил эди. Этика фанини ана шундай торайтириш орқасида ахлоқий тушу-

чалар ва муҳокамаларнинг ўзини улар бузиб талқин қилар эдилар. Мас., яхшилик билан ёмонликни сезги органлари идрок қилмаслигига, уларни соф эмпирик кузатиш ва эксперимент билан текшириб бўлмаслигига асосланиб, позитивистлар, бу тушунчалар умуман беазмулдир, деган хулосага келдилар. Ахлоқий муҳокамалар верификацияга (*Верификациялаштиришлик принципи*) бўйин бермаслиги сабабли, позитивистлар уларни маъно-мазмундан маҳрум қилдилар, «бемаъни», «сохта муҳокамалар» деб эълон қилдилар. Бундай методология кейинчалик ахлоқ ҳақидаги бир қанча ингилистик хулосаларга олиб келди (*Эмотивизм*).

**ЛОГИК СЕМАНТИКА** — логиканинг бир бўлими бўлиб, у тил ифодаларининг маъносини ўрганади; аниқроқ маънода — *металогиканинг* бир бўлими бўлиб, у логик ҳисоблар интерпретациясини (*Интерпретация ва модель*) ўрганади (*Формаллаштирилган тил*). Л. с. нинг асосий тушунчаларини икки гурпуга бўлини мумкин: 1) белгилаш назарияси деб аталадиган назарияга кирувчи тушунчалар, бу тушунчаларни муайян тил ифодаларига татбиқ этиш интерпретацияни танлашга (ҳақиқат тушунчаси, белгилаш, бажаришлик, номлаш (*Ном*), экстенционаллик, синтетик чинлик ва б. тушунчалар) жуда ҳам боғлиқдир; 2) мазмун назарияси деб аталадиган назарияга мансуб тушунчалар (*маъно ва мазмун*, синонимия, аналитик чинлик ва б.) муайян тилнинг мумкин бўлган барча интерпретацияларига инсбатан аниқланади. Формаллаштирилган тилларни метаназарий (*Метаназария*) нуқтан назардан қараб чиққанда заруран семантик анализга мурожаат қилишга тўғри келади, чунки кўпгина муҳим фактларни (мас., тўлиқлик ва нозиддиятлик проблемаларига оид фактларни) соф синтактик қараш (*Логик синтаксис*) доирасида аниқлаб бўлмайди. Л. с. масалаларини биринчи марта *Фреге* батафсил қараб чиққан. Поляк логикларининг *Львов-Варшава мактаби* ҳамда *Карнап*, В. Куайн, А. Чёрч, Ж. Кемени

Л. с. нинг ривожига катта ҳисса қўшдилар. Фақ тилларнинг ва табиий тилларнинг семантик хоссаларини тадқиқ қилиш математик лингвистика, машина таржумаси ва б. муносабати билан тобора кўпроқ амалий аҳамият касб этмоқда.

**ЛОГИК СИНТАКСИС** — 1) қондалар системаси бўлиб, бу қондалар бирор ҳисобнинг ифодаларининг тузилиши ва ўзгартрилишини белгилаб беради; 2) *металогика* бўлими бўлиб, бу бўлим шарҳланмаган ҳисоблар структураси ва хоссаларини ўрганади. Логик ҳисобларни синтактик жиҳатдан қараб чиққанда кўндаланг бўлиб турадиган масалалар нозиддиятлик (*Аксиомалар системасининг нозиддиятликлиги*), тўлиқлик (*Аксиоматик назариянинг тўлиқлиги*), мустақиллик (*Аксиомалар системасининг мустақиллиги*), ҳал қилиш (*Проблемани ҳал қилиш*), исбот қилишлик проблемаларидан иборатдир. Исбот қилишлик проблемаси алгоритмни топишдан иборат бўлиб, бу алгоритм ҳар қандай исбот қилинадиган (яъни аксиомалардан хулоса қилиб чиқариладиган) мулоҳаза учун унинг исботини тузади. Шундай қилиб, Л. с. исбот назариясини ўз ичига олади. Л. с. тушунчасини 1919 йилда *Витгенштейн* киритган. Аслини олганда, Л. с. проблемаларини математик логиканинг кўп вакиллари 19-асрнинг охиридаёқ қараб чиққанлар (*Фреге, Рассел, Гильберт, Гёдель, Чёрч, Клини* ва б.). *Карнап* «Тилнинг логик синтаксиси» асарида (1934) Л. с. проблемалари ва тушунчаларини системали суратда баён қилиб берган, унда, жумладан, табиий фанларнинг у ёки бошқа бўлимларини формаллаштирувчи тилларнинг синтактик тадқиқотининг самарадорлиги кўрсатиб ўтилган (*Формаллаштирилган тил*).

**ЛОГИК ФОРМАЛАР** (мантқиқий шакллар) — турли асоснинг мазмунга эга бўлган фикрларни (ва фикрларнинг қисмларини) тузиш, ифодалаш ва боғлашнинг билиш процессида амалга ошириладиган усуллари. Л. с. инсониятнинг ижтимоий-тарихий практикаси жараёнида таркиб топган

бўлиб, умуминсоний характерга эгадир ва тафаккурда воқеликни акс эттириш формаларидир ва ўзларни ҳам воқеликнинг энг умумий хусусиятларини акс эттиради (мас., ҳар қандай предмет у ёки бошқа хоссаларга эга бўлиб, бошқа предметларга нисбатан қандайдир муносабатда бўлади, предметлар туркумларини ташкил этади, баъзи ҳодисалар бошқа ҳодисаларни юзага келтиради ва ҳ. к.). Бир қатор Л. ф. мавжуд бўлиб, улар *формал логикада* ўрганилади) *тушунчалар* ва *ҳукмлар, хулосалар* ва *исботлар, таърифлар* ва б.). Билишда бирон-бир Л. ф. дан фойдаланиш тафаккурда акс эттириладиган мазмуннинг характери билан белгиланади. Тилда Л. ф. тегишли ифодаларнинг грамматик тузилиши билан ҳамда фикрнинг бирон мантиқий структурасини кўрсатадиган махсус сўзларни («ва», «но», «ёки», «агар... у вақтда», «фақат», «барча», «баъзи» ва б.) ишлатиш билан ифодаланади. Математик логикада Л. ф. мантиқий ҳисобларни тузиш воситаси билан ифодаланади. Диалектик логикада Л. ф. ўзгарувчан, ривожланаётган воқеликнинг ҳамда билишнинг ўзининг ривожланишининг тафаккурдаги нийкосни нуқтан назардан ўрганилади.

**ЛОГИК ХАТОЛАР** (мантиқий янгилшлар) — муҳокамада фикрнинг нотўғри боришдан келиб чиқадиган хатолар. Л. х. бирор хилдаги тасдиқларнинг муайян муҳокамасини нотўғри талқин қилиш ёки улардан асослар сифатида фойдаланиш (мас., маълум шароитда чин бўлган бирон-бир даъво мутлақ чин деб қаралади) натижасида, муҳокама давомида логика қонуинларини бузиш (мас., силлогизмда маълум бўлган «терминларни тўртлов», бунда гўе умумий терминларнинг мавжудлиги туфайли асослар бир-бирига боғланади, ваҳоланки, ҳақиқатда бу терминлар замирида турли тушунчалар яширинган бўлади) натижасида, муайян муҳокамада аслда хулоса бўлмаган даъвоини хулоса сифатида нотўғри талқин қилиш (мас., *исботда* — тезисини сохталаштириш) ва ҳ. к. натижасида юз беради.

Л. х. беғараз хатоларга (*паралогизмлар*) ва онгли хатоларга бўлинади.

**ЛОГИК ЭМПИРИЗМ** — *аналитик философия* вариантларидан бири бўлиб, у 20-йилларнинг охири — 30-йилларнинг бошларидаги *логик позитивизмнинг* бевосита давомидир. *Карнап, Рейхенбах, Фейгль*, Гемпель, Бергман, Франк — Л. э. нинг асосий вакилларидирлар. Логик позитивизмнинг асосий идеяларини — философияни фан тилининг мантиқий анализдан (эндиликда 30-йилларнинг бошларида бўлгани сизгари, фақат синтаксестик анализдан эмас, балки семантик анализдан ҳам — *логик семантика*) иборат қилиб қўйиш ҳақидаги тезис, объектив реалликнинг мавжудлигини назарий жиҳатдан оқлаш мумкин эмаслиги ҳақида қонда ва б. ўзгарисиз сақлаб қолган ҳолда Л. э. илк логик позитивизмга нисбатан, жумладан, *Вена тўғарагининг* ўта субъективизмидан воз кечгач, бирмунча ўзгариб бошқа тустга кирди. Чунинчи, «фанининг эмпирик тили» сифатида Л. э. субъектнинг шахсий кечинмалари тилини эмас, балки ҳиссий суратда идрок этиладиган физик ҳодисаларни ифодаловчи буюм тилини илгарни суради. Бироқ бу ҳол фалсафий материализм позицияларига ўтишни билдирмайди, чунки буюм тилининг қабул қилиниши Л. э. учун нарсалар оламининг объектив мавжудлиги ҳақидаги назарий фикрнинг эътироф этиш боғлиқ эмасдир. Л. э. Вена тўғараги даврида илгарни сурилган илмий билимни эмпирик мавжудликдан иборат қилиб қўйишликни ҳам улоқтириб ташлайди. Аммо илмий тушунчалар Л. э. объектив реалликнинг нийкосини эмас, балки фақат ҳиссий-мавжуд нарсани уюштиришини «қулай» ва «мақсадга мувофиқ» формаларини кўради, холос. Илмий билим эмпирик суратда мавжуд бўлган нарсадан ташқари ўзинга хос ғайри ҳиссий мазмунга эгадир, деб эътироф қилиш Вена тўғарагининг Л. э. ўз садоқатини сақлаб қолмоқчи бўлган идеяларига — *верификациялаштиришлик* принципи ва б. га мувофиқ келмайди. 50-йиллардан



бошлаб Л. э. фалсафий оқим сифатида чуқур ички кризисга йўлиқадиган, бу кризис илк логик позитивизм учун характерли бўлган дабдабали программалардан воз кечишда, сусайтирилган муроса-мадора қилиш вариантларини қабул этишда, оғирлик марказини кенг фалсафий проблемалардан конкрет-мантқикий ва конкрет-методологик тадқиқотларга қўчиришда ифодаланган. Бу тадқиқотларда Л. э. вакилларининг маълум хизматлари бор. Ҳозирги вақтда Л. э. ҳозирги замон философиясининг муस्ताқил оқими сифатида мавжуд бўлмай қолди.

**ЛОГИСТИКА** — мантиқий ҳисоблар дастлабки вақтда шундай деб аталарди. Лейбниц кўпинча *математик логика* ҳақида Л. деб сўзларди. Л. ни символистик ёки математик логика деб тушуниш 1904 йил сентябрда Женевада бўлган философлар конгрессида Ительсон, Лаланд ва Кутюр таклифи билан мустаҳкамланиб қўйилган эди (*Логицизм*).

**ЛОГИСТИК МЕТОД** — ҳозирги замон математикаси ва логикасида қабул қилинган формаллаштирилган системалар (*Формаллаштириш*) ёки ҳисобларни тузиш методи (*логик синтаксисда* «синтаксисстик система» термини ишлатилади). Бундай системалар, белгиларнинг баъзи конфигурациялари ва уларнинг тегишли ифодалар мазмунининг мавҳумлигидаги кетма-кетлиги сингари, соф формал равишда тузилади. Л. м. қуйидагиларни назарда тутди: (1) бирламчи символлар системаси рўйхатини; (2) бирламчи символлар кетма-кетлигининг қандай тури системанинг тўғри тузилган формулаларини (қисқартирилган шаклда ТТФ) аниқлаш — қондаларнинг дастлабки икки типини тузиш қондаларига киради; (3) ТТФ нинг қайсылари аксиомаларга киришини аниқлаш; (4) асос сифатида тегишли ТТФлардан натижа сифатида бирон-бир ТТФ бевосита хулоса қилиб чиқаришга восита бўладиган хулоса қондаларини (ёки ўзгартиш қондаларини) кўрсатиш. Бир ёки кўп сонли ТТФ лардан иборат охириги кетма-кетлик шу шарт билан исбот деб атала-

дики, бунинг учун кетма-кетликдаги ҳар ТТФ ё аксиома бўлмоғи керак, ёки хулоса қондаларига мувофиқ кетма-кетликининг олдинги ТТФ ларидан бевосита хулоса қилиб чиқарилиши керак. Исботга мансуб бўлган система ТТФлари система теоремалари деб аталади. Баъзан Л. м. тушунчасига формал системани тузишдан ташқари унинг шарҳини ҳам киритдилар (*Логики семантика*). Системанинг соф формал тузилиши айни вақтда мазмунли томонни, жумладан мантиқий қонунларнинг бирон туркумининг мулақ эътиборсиз қолдириш маъносини билдирмайди. Бу қонунлар ҳисоб тузилганда ҳаминша бирор тарзда назарда тутилади.

**ЛОГИЦИЗМ** — математикани асослашининг асосий йўналишларидан бири бўлиб, бу йўналиш бутун математикани логикадан иборат қилиб қўйишга интилади. Гарчи бу идеяни илгарчи Лейбниц айтган бўлсада, фақат ўтган асарнинг охириларида уни Фреге амалга оширишга уриниб кўрди. Фреге ўз олдига қуйидаги вазифани қўйган эди: 1) математиканинг бошланғич тушунчаларини фақатгина логика терминларида аниқлаш, 2) фақатгина логика принципларига асосланиб ва фақатгина логик исботларни татиқ этиб, математика принципларини исботлаш. Бу йўлда ундан кейин олиб борилган ишлар (*Рассел* ва *Уайтхед*, 1910—13, *Рамсей*, 1926, *Куйн*, 1940), уларнинг конкрет натижалари қанчалик қимматга эга бўлишига қарамай, мазкур программани амалга оширишга имкон бермади, бу эса Л. нинг принципиал жиҳатдан нотўғри методологик дастури — математиканинг объектив оламга ва уни ўрганиш вазифаларга боғлиқ эмаслиги ҳақидаги даъво билан боғлиқдир. Математик логиканинг ривожини, аксинча, математиканинг энг фундаментал бўлимларини (мас., арифметикани) логикага элтиб тақаб бўлмайди, деган хулосага олиб келди (*Гёдель* теоремаси).

**ЛОГОС** (грек. *logos* — сўз, фикр, ақл, қонун) — дастлабки пайтларда ялли умумий қонунни, оламнинг асо-

сини билдируви термин. *Гераклит Л.* тўғрисида худди шу маънода сўзлаб, бундай дейди: ҳамма нарса Л. га мувофиқ содир бўлади, Л. абдий, умийий ва зарурийдир. Идеалистлар (*Гегель, Виндельбанд, Трубецкой* ва б.) *Гераклит Л.* ниш ноҳақ равишда умийий ақл билан бирдай қилиб кўрсатадилар. *Платон* ва *Аристотель Л.* ни ҳам борлиқ қонунин деб, ҳам маънавий принцип деб тушунадилар. *Стойклар «Л.»* термини билан жисмоний ва руҳий оламларнинг қонунини белгилаганлар, чунки улар пантеистик бирликда қўшилиб кетадилар (*Пантеизм*). Яхудо-александрия мактабининг вакили *Филон Л.* ҳақидаги таълимотни платонча идеяларнинг маъмул ҳақидаги таълимот сифатида, шунингдек яратувчи куч — худо билан яратилган олам ўртасидаги воситачи ҳақидаги таълимот сифатида ривожлантирди (I-аср). Л. шунга ўхшаб талқин қилинганлигини биз *неоплатонизмда* ва *гностикларда*, кейинчалик христианлик адабиётида ва схоластларда (мас., *Эригенада*) кўраймиз. Янги замонда *Гегель Л.* ни ўз философиясида абсолют тушунча деб атади. Россиядаги диний-идеалистик философия вакиллари (*Трубецкой, В. Эри* ва б.) *плохий Л.* идеясини қайтадан юзага келтиришга уриндилар. Шарқ философиясида *дао* ва, маълум маънода, *дхарма Л.* га ўхшаш тушунчалардир. Марксистик адабиётда «Л.» термини ишлатилмайди.

**ЛОКАЯТА** — қадимги Ҳиндистонда материалистик таълимот. Л. ҳақидаги ilk маълумотлар будда диний аҳкомлари текстларида, *Ведаларда* ва қадимги ҳинд эпосида баён этилган. Анганага кўра, Л.нинг пайдо бўлишини афсонавий доишманд *Брихаспати* билан боғлайдилар. Айрим атеистик ва антиведачиллик ҳужжатлари афсонавий *Чарвакага* нисбат берилди. Шу сабабли бир қанча қадимги текстларда бу материализм чарвака деб аталади. Л.нинг борлиқ ҳақидаги таълимоти асосида, коннотининг барча предметлари тўрт унсурдан: тупроқ, олов, сув ва ҳаводан иборат, деган тасаввур этади (баъзи текст-

ларда улар қаторига бешинчи унсур — эфир ҳам қўшилади). Ҳар бир унсурга ўзгармайдиган, йўқ қилиб бўлмайдиган ва азалдан мавжуд бўлган атомларнинг ўзига хос турини мувофиқ келади. Предметларнинг барча ҳодалари қандай атомларнинг бирга қўшилишидан таркиб топганлигига ва атомлар қўшилган пропорцияларга боғлиқдир. Онг, ақл ва сезги органлари ҳам атомларнинг қўшилиши натижасида пайдо бўлади; тирик вужуд ўлгандан кейин бу қўшилиш унсурларга бўлиниб кетади ва бу унсурлар тегишли турининг тирикмас табиатда мавжуд бўлган атомларига бирлашади. Баъзи текстларда эволюция ҳақидаги тасаввур баён этилган: бир хил унсурлар бошқа унсурлардан келиб чиқади, зотан бош унсур тупроқ, қуруқликдир. Л.нинг гносеологияси сенсуалистикдир: сезги биллишининг бирдан-бир ишончли манбаи деб эътироф этилади. Сезги органлари шунинг учун предметларни идрок қила оладиларки, уларнинг ўзлари предметлар мансуб бўлган элементлардан иборат («ўхшатмаса учратмас»). Гайри табиий моҳиятлар устида сўз бораркан, Л. ҳар қандай воситали биллишининг ишончли эканлигини инкор этади: худоса, натижа ҳам, худди *Ведаларининг* далиллари сингари, биллишининг сохта усуллари деб ҳисобланади. Л. худонинг, жоннинг, қарманнинг (*Ҳиндуизм*) ва жонларнинг бошқа жисмларга ўтишини инкор этарди. Л.нинг этикасида *гедонизм* устун турарди. Афтидан, Л. давлатни идора қилиш ҳақидаги қадимги ҳинд фанига маълум даражада таъсир кўрсатган бўлса керак. Л.нинг издошларига мансуб бўлган битта ҳам текст бизнинг замонамизгача етиб келган эмас. Л. унинг идеалистик мухолифлари — ведачилар томонидан 9—16-асрларда ёзилган фалсафий трактатларда ва компендиумлар (даршанлар)да тўла-роқ баён этилган.

**ЛОКК** *Жон* (1632—1704) — инглиз материалистик философи. Л.нинг асарлари Англиядаги Реставрация даврига оиддир. У философ, экономист ва сиёсий ёзувчи сифатида Англиядаги

сифлар ва партиялар курашида қатнашди. «Инсон ақли тўғрисидаги тажриба» номли асосий асариди (1690) ў Гоббснинг *норминализм*и ва Декартнинг рационалиزمи таъсири билан мўрақкаблаштирилган материалистик *эмпиризм* билиш назариясини ривожлантирди. Декартнинг *туғма идеялар* ҳақидаги таълимотини рад этгач, Л. тажрибани барча идеяларнинг бирдан-бир манбаи деб эълон қилади. Идеялар ё ташқи нарсаларнинг сезги органларига таъсири натижасида (сезги идеялари), ёки руҳнинг ҳолати ва фаолиятига қаратилган диққат натижасида (рефлексия идеялари) пайдо бўлади. Бу сўнгги фикр идеализмга ён бериш эди. Сезги идеялари воситаси билан биз ё бирламчи, ёки иккиламчи сифатларни идрок этамиз (*Бирламчи ва иккиламчи сифатлар*). Тажрибадан ҳосил қилинган идеялар билим учун фақат материалдир, аммо ҳали билимнинг ўзи эмасдир. Билим бўлмоғи учун идеялар материали фаросат фаолияти билан қайта ишламоғи лозимки, бу фаолият сезгидан ҳам, рефлексиядан ҳам фарқ қилади ва таққослашдан, бирга қўшишдан ва мавҳумлаштириш (абстракция)дан иборат бўлади. Ана шу фаолият воситаси билан оддий идеялар ўзгариб, мураккаб идеяларга айланади. Л., Гоббсга эргшиб, тилини умумий билимга эришиш мумкинлигининг шартини деб ҳисоблайди. Билимни икки идеянинг бир-бирига мувофиқлигини (ёки номувофиқлигини) идрок этиш деб таърифлагач, Л. бутун ақл югуртириш билимининг, яъни идеяларнинг ақл воситаси билан мувофиқ келишини билишнинг ишончли далили деб ҳисоблайди. Аксинча, тажрибавий билим фақат эҳтимолдир; унда идеяларнинг мувофиқлигини билиш тажриба фактларига асосланиш натижасида эришилади. Ташқи предметларнинг мавжудлиги ҳақида бизнинг ишончимиз ҳис-туйғуларга таянади. Билимнинг бу турини («сенситив» турини) Л. оддий эҳтимолликдан юқори ва лекин ақл югуртириш билимининг ишончлилигидан паст қўяди. Бизнинг моддий ва айниқса руҳий субстанция-

ларини билиш қобилиятимиз маълум даражада чекланганлигига ишонилишга қарамай, Л. ни агностик деб бўлмайдиган: Л.нинг фикрича, бизнинг вазифамиз — ҳамма нарсани эмас, балки фақат бизнинг хатти-ҳаракатимиз ва амалий ҳаётимиз учун муҳим бўлган нарсани билишдан иборат, бундай билимни эса бизнинг қобилиятларимиз батамом таъминлайди. Давлат ҳокимияти ва ҳуқуқ тўғрисидаги таълимотида Л. табиий ҳолатдан граждандлик ҳолатига ва давлатни бошқариш формаларига ўтиш идеясини ривожлантиради. Л.нинг фикрича, давлатнинг мақсади — эркинликни ҳамда меҳнат воситаси билан орттирилган мулкни сақлашдир. Шунинг учун ҳам давлат ҳокимияти ўзбошимча бўлиши мумкин эмас. Бу ҳокимият Л. да 1) қонуни чиқарувчи ҳокимиятга, 2) ижро этувчи ҳокимиятга ва 3) иттифоқ, федератив ҳокимиятга бўлинади. Л. ишлаб чиққан давлат ҳақидаги таълимот назарияни бошқаришнинг сиёсий формасига мослаштириш тажрибаси эди, чунки Англияда 1688 йилги буржуа революцияси ва буржуазия билан дворянларнинг буржуазлашган қисми ўртасидаги компромисс натижасида шундай форма барпо этилган эди. Л. философиясининг тарихий таъсири улкан. Агар мавжуд ижтимоий тартиб шаронтида шахс лозим даражада тарбия ва камолотга эга бўлолмаса, у вақтда кишиларнинг ўзлари мавжуд тартибни ўзгартирishлари керак, деган фикр буржуа революциясини ҳақ қилб кўрсатиш учун катта аҳамиятга эга эди. Француз материализмининг йўналишларидан бири Л. дан бошлади. Л. томонидан бирламчи ва иккиламчи сифатларнинг фарқ қилинишидан идеалист Беркли ва агностик Юм фойдаланган эдилар.

**ЛОМОНОСОВ** Михаил Васильевич (1711—65) — рус энциклопедист олим, Россияда материалистик философиянинг асосчиси. Деҳқоннинг ўғли. Москвадаги славян-грек-латин академиясига киргач (1731), сўнгра (энг яхши талаба сифатида) Петербургдаги фаилар Академиясига (1736), ундан кейини чет элга, Марбург ун-тетига

юборилди. 1741 йилда Л. Россияга қайтиб келди. Л. нинг ижоди ниҳоятда ҳар томонлама бўлиб, унинг физика ва химияни ривожлантиришдаги хизматлари айниқса каттадир. Шунингдек у рус филологияси, тарихи ва поэзиясига ҳам ҳисса қўшди. Рус философиясининг материалистик традицияси Л. дан бошланиб келмоқда. Материалист бўлган Л. ўша замондаги фанда ҳукмрон бўлган сафсатабозлик қарашларига қарши курашди. Идеалистик назарияларга у табиат жисмларининг табиий келиб чиққанилиги идеясини қарама-қарши қилиб қўйди. «Ер қатламлари ҳақида»ги асариди (1763) у ўсимлик ва ҳайвонот оламининг эволюцияси ҳақидаги фарзани илгари сурди ва табиатнинг ўзгариш сабабларини ўрганиш зарурлигини кўрсатди. «Худо шундай яратган» деган уч сўзни ёддан билган ва барча сабаблар ўрнига шу жавобни берган мазкур биологларнинг файласуфлар бўлиб олиши қийин эмас»— деб ёзган эди у. Энг майда зарралардан — «корпускуллар» (молекуларлар)га бирлашган элементлар (атомлар)дан таркиб топган материянинг ўзгаришини табиат ҳодисаларини изоҳлашга асос қилиб қўйган Л. материяни ҳаракатдан ажралган ҳолда фикр қилолмас эди. Бу идеяни у модданинг ва ҳаракатнинг сақланиш қонунини ифодалаб берган эди, бу қонунни эса у 1748 йил 5 июлда Эйлерга ёзган мактубида таърифлаб берган эди (*Энергиянинг сақланиш қонуни*). Л. 18-аср табиёт илмида ҳукмрон бўлган илмга хилоф қарашларга қатъий суратда қарши чиққан эди. «Иссиқ ва совуқнинг сабаби ҳақида ўйлар» асариди (1749) у иссиқлик яратувчи материянинг алоҳида тури сифатидаги теплород тушунчасини рад этади ва иссиқлик процессларининг сабабини материя зарраларининг ҳаракатидан изламоқ керак, деб кўрсатади. Бу фикр Л. ни табиатнинг хилма-хил ҳодисаларига материя ҳаракатининг турли формалари сабаб бўлса керак, деган фаразга олиб келади. Л. нинг фикрича, материянинг асосий хоссалари: кўламлилиқ, инерция кучи, форма,

ўтказмаслик ва механик ҳаракатдан иборат. Л. «биринчи туртки»ни табиатнинг ривожланиш сабабларидан бири ҳисобларди ва бунда ҳам у механистик материализмнинг талқинига амал қиларди. Гносеологияда Л. материалистик позицияларда турарди. Ташқи оламнинг сезги органларига таъсирини билишнинг манбан деб ҳисоблар экан, Л. *туғма идеялар* назариясига ва «иккиламчи сифатлар» ҳақидаги таълимотга қарши чиқди. Л. билишда таърибага катта ўрин берардию, лекин шу билан бирга эмпирик методларни назарий умумлашмалар билан бирлаштиришгана ҳақиқатга олиб келиши мумкин, деб ўйларди. Л. ўз замонаси учун янги бўлган фаннинг — физик химиянинг асосини эди; у биринчи бўлиб Венера планетаси атмосфераси билан қўршалганини аниқлади, химияга миқдорий анализ усулини систематик тадқиқот усули сифатида киритди ва ҳ. к. Россияда геология ва географияни ўрганишни ривожлантиришда, тоғ металлургия ва чиннисозлик ишларини йўлга қўйишда Л. нинг хизматлари катта. Москва ун-тетининг асосчиси бўлган (1755) Л. Россияда табиёт илминини ва материалистик философияни ривожлантиришга ёрдамлашган олимлар плеядасини тайёрлади. Ижтимоий ҳодисаларни тушунишда Л. маърифатчилик нуқтан назарига қўшиларди ва жамият ҳаётини фақат маориф воситаси билан ва хулқ-атворни такомиллаштириш йўли билан яхшилаш мумкин, деб ўйларди. Л. халқ оmmasининг жаҳолатда қолиш сабабларидан бири попларнинг нодонлиги, деб ҳисобларди. Руҳонийларга қарши курашда у *деизмга* мойил бўлиб, рационалистик позицияларда турарди. Л. нинг поэтик ва тарихий асарлари ватанпарварлик руҳи билан сўғорилган. «Қадимги Россия тарихи» (1766 йилда нашр этилган) асариди у рус халқининг ўзига хос характерининг ажнабий тарихчилар томонидан сохталаштирилишини рад этди.

**ЛОССКИЙ** Николай Онуфриевич (1870—1965)— рус идеалист философи; Петербург ун-тетининг профессо-

ри эди. 1922 йилдан муҳожирликда бўлди; 1947 йилда Нью-Йоркдаги рус руҳоний академиясининг профессори бўлди. Л. буржуазиянинг идеологи ва Совет ҳокимиятининг душмани эди. У *Платоннинг*, рус персоналисти А. А. Козловнинг идеяларини, *Соловьев* мистикасини ва б. ни бирга қўшувчи «интеграл» *интуитивизм* деган системани яратишга уринди. Л. борлиқ ҳақидаги ўзининг объектив-идеалистик таълимотини (онтологиясини) «персоналистик идеал-реализм» деб атарди; у органик бутун сифатида олам ҳақидаги тасаввурга асосларди: ғайри замоний идеявий шахслар, ўзаро ҳамда ғайри оламий ибтидо (худо) билан боғланган «субстанциал фаоллар» (лейбницча монадага ўхшаш тушунча) воқеликнинг моҳиятини ташкил этади. Худди ана шу «фаоллар» моддий ва психик процессларнинг бутун хилма-хиллигини вужудга келтиради. Гносеологияда Л. *имманент мактабга* яқиндир. Предметлар ҳиссий, мистик ёки интеллектуал *интуиция* воситаси билан билинади (бу сўнггисига Л., *Берсондан* фарқли ўлароқ, фаросатни ҳам киритади). Шуниси ҳам борки, индивид онгда предметнинг образи эмас, балки асли нухадаги предметнинг ўзи ҳозир бўлиб турармиш. «Мен» билан моддий дунё ўртасидаги муносабат масаласининг ҳар қандай тарзда қўйилишини аслда ноқонуний деб ҳисобловчи ва онг билан мазмуннинг билувчиллик ишини фақат субъект доирасида бир-бирдан фарқ қилдирувчи Л. субъектив идеализм доирасидан чиқмаган эди. У 1951 йилда «Рус философияси тарихи»ни ёзиб, унда материализм тарихини сохта-лаштирган, рус философиясининг ўзига хослиги унинг динийлигидадир, деб исбот қилишга уринган эди; унинг китобида совет тузумига тўғридан-тўғри тухмат қилинган. Асарлари: «Интуитивизмни асослаш» (1906), «Философияга кириш» (1911), «Олам — органик яхлитдир» (1917), «Ҳиссий, интеллектуал ва мистик интуиция» (1938), «Достоевский ва унинг христианча дунёқараш» (1953) ва б.

**ЛОТЦЕ** Герман (1817—81) — немис философи, Геттингенда муаллимлик қиларди. Л. нинг философияси материализм билан идеализм ўртасида ўзича бир нав компромиссдан иборат бўлиб, унда идеализм устун турарди. Л. таълимотида аниқ табиғат илми, медицина *Лейбниц* руҳида идеализм билан бирга қўшиллади. Л. нинг энг машҳур асари «Микрокосм»дир (1856—64). Л. нинг идеялари *Гуссерлнинг* феноменологияси учун замин ҳозирлади. Унинг логикаси *Каринскийга* таъсир кўрсатди.

**ЛУКАСЕВИЧ** Ян (1878—1956) — поляк логика олими, Львов ва Варшава ун-тетларининг, кейинчалик Қироллик Ирландия академиясининг профессори. Л. — *Львов-Варшава логика мактабининг* энг таниқли вакиллари билан бирдир. У *кўп маъноли* (уч маъноли) логика системасини, бениҳоя логик символикани ишлаб чиққан, аристотелча силлогистикани, илк стоикларнинг логика таълимотини, дедукция ва модал логиканинг классик ва интуционистик назариясини оригинал суратда тадқиқ қилган.

**ЛУКРЕЦИИ КАР** (эраמידан олдин тах. 99—55) — римлик шоир ва материалист-философ, Эпикурнинг оригинал давомчиси. «Нарсаларнинг табиати ҳақида» поэмасининг автори. У ўз философиясининг мақсадини ижтимоий кураш ва кулфат-мусибатлар гирдобига ташланган, худолардан, ўлимдан, охиратда жазоланишдан қўрқиб эзилган шахс учун мумкин бўлган бахт йўлини кўрсатишдан иборат деб биларди. Улардан қутилиш воситаси — Эпикурнинг нарсаларнинг табиати ҳақидаги, инсон ҳақидаги, жамият ҳақидаги таълимотини билиб олишдир. Л. К. нинг фикрича, жон ўлади, чунки у махсус зарраларнинг вақтинча қўшилишидангина иборат бўлиб, жисм ҳалок бўлгандан кейин — айрим атомларга парчаланиб кетади. Жоннинг ўлишини эътироф этиш фақат охират дунёга ишонини эмас, балки у билан бирга охиратда жазоланишга ишонини ҳам йўққа чиқаради, инсонни дўзахдан қўрқнидан халос қилади. Шу билан бирга ўлимдан қўр-

қиш ҳам йўқ бўлади: биз яшаб турган эканмиз — ўлим йўқ; ўлим келгач — биз йўқ. Ниҳоят худолар олам ичиде эмас, балки оламлар ўртасида бўш ораликда яшашларини биз билганимиз ҳамон худолардан кўрқиш ҳам тарқалиб кетади: худолар унда роҳат-фарогатда яшаб турган ҳолда инсон тақдирига ҳеч қандай таъсир кўрсата олмайдилар. Л. Қ. оламин, инсон табиатини, моддий маданиятининг, техниканинг ривожланганини ёрқин материалистик тасвирлаб ва изоҳлаб берган. Л. Қ. — Рим дунёсининг буюк маърифатчиси; унинг поэмаси Уйғониш даври материалистик философиясининг ривожига гоят катта таъсир кўрсатди.

**ЛУЛЛИЙ Раймунд (1235—1315)** — ўрта аср мистик философи, лоҳиётчи ва миссионер. Парижда таҳсил кўрган ва муаллимлик қилган. *Ўрта аср реализмининг* ортодоксал вакили бўлиб, бу реализм Л. да *панлогизм* даражасига бориб етган эди. Л. *иккиёқлама ҳақиқат* тўғрисидаги масала юзасидан аверронизм билан курашда философиянинг теология билан тўла қўшилиб кетиши мумкинлигини исбот қилишга уринди. Аверронистлар билан мунозарарада Л. «ҳақиқат машинаси» деб аталувчи нарса ёрдами билан илмий вазибаларни ҳал қилишиг махсус усулидан фойдаланди. Бу машинанинг ҳаракати концентрик допраларнинг бир-бирига инсбатан механик айланишидан иборат эди. Допраларнинг ҳар бирида 9 тадан умумий тушунча (мас., «осмон», «худ», «инсон», «яхшиллик», «ҳақиқат» ва ҳ. к.) ёзилган эди. Л. нинг фикрича, бу тушунчалар билимнинг бутун соҳасини қамраб оларди. Допралар айланганда мазкур тушунчаларнинг турли комбинациялари ҳосил бўларди ва бу комбинацияларини Л. янги ҳақиқатлар деб қарарди. Шундай усул билан у христианликнинг барча ҳақиқатларини исбот қилишга умид боғлаган эди. Л. нинг логик машина яратиш йўлидаги уринишда логик операцияларни формаллаштиришининг оқилона идеяси мавжуд бўлиб, бу идея кейинчалик *Лейбницга* ва маълум даража-

да умуман математик логиканинг ривожига таъсир кўрсатган эди.

**ЛУНАЧАРСКИЙ** Анатолий Васильевич (1875—1933) — совет жамоат ва давлат арбоби, марксизм-ленинизм пропагандисти, санъат назарийчиси ва публицисти. Ишчилар ҳаракатига 90-йилларда қўшилди. 1903 йилдан — большевик. Реакция йилларида большевизмдан йироқлашиб, махизм ва худотузувчиликни тарғиб қилиб чиқди («Дин ва социализм», 1-қисм, 1908; 2-қисм, 1911), шу важдан Ленинининг танқидига учради. 1917 йил июлда янгидан большевиклар партиясига кирди. 1917—29 йилларда маориф халқ комиссари. Академик (1930 йилдан). Л. нинг дастлабки асарларида («Позитив эстетика асослари», 1904; «Танқидий ва мунозарали этюдлар», 1905 ва б.) *позитивизмининг* (Спенсер, Авенариус, Богданов) таъсири бор эди. Лекин октябрдан олдин ёзган ўзининг энг яхши асарларида («Санъат ҳақида мунозара», 1905; «С.-д. бадний ижодиёт вазибалари», 1907; «Пролетар адабиёт ҳақида мактублар», 1914) у декадентликни танқид қилади, *санъатнинг партиявийлиги*, маданиятнинг ривожланishiга революциянинг таъсири, пролетар синфий курашида санъатнинг аҳамияти, санъаткор дунёқарашининг унинг ижоди билан алоқаси ва ш. к. проблемаларни пролетарча позициялардан қараб ишлаб чиқишга ҳаракат қилади. Октябрдан кейинги даврда Л. социалистик маданиятнинг йирик ташкилотчиси бўлиб қолди, тўғри, бу соҳада унинг айрим хатолари ҳам бўлди (мас., Пролеткульт масаласида). Бу даврда у санъат назарийчиси сифатида ўзини яққол кўрсатди. У диалектик-материалистик позициялардан адабиёт тарихини сифатида (рус ва совет классиклари ҳақидаги, революцион демократлар ҳақидаги, Габрий Европа ёзувчилари ҳақидаги ва ш. к. асарлар), эстетик сифатида («Санъатда синфий кураш», 1929; «Ленин ва адабиётшунослик», 1932 ва б.); театр ва музика танқидчиси сифатида майдонга чиқади. Бу даврда у санъат назарияси ва бадний ижод

учун-муҳим аҳамиятга эга бўлган проблемаларни: ленинча ғоявий мерос ва илмий эстетика, маданий революция, санъатга партия раҳбарлиги, марксистик танқиднинг вазифалари, социалистик реализм, пролетар санъатининг классик мерос билан алоқаси, буржуа модернизмга қарши кураш, санъатшуносликда *вульгар социологизм* проблемаларини ҳар томонлама ёритишга алоҳида эътибор берди.

**ЛЬВОВ-ВАРШАВА МАКТАБИ** — 1- ва 2- жаҳон урушлари ўртасидаги даврда асосан Варшава, Львов ва Краковда иш олиб борган бир группа поляк логиклари ва философлари (*Лукаевич*, Т. Котарбинский, К. Айдукевич, С. Лесьневский, Л. Хвистек, Тарский ва б.). Унинг асосчиси — К. Твардовский. Фалсафий Л.-В. м. да энг хилма-хил йўналишларнинг (Т. Котарбинский материализмдан тортиб то Я. Саламухи ва *Бохенскийнинг* неотомизмгача бўлган йўналишларнинг) вакиллари бор эди. Бу мактаб вакиллари асарияти учун характерли нарса шуки, улар: а) *иррационализмни* инкор этардилар, математик логика аппарати ёрдами билан традицион *рационализмнинг* асосий идеялари ва принципларини аниқлаб бердилар; б) илмий муҳокама логикасини ашиқ тадқиқ қилишга интилдилар; в) *логик семантикага* қизиқардилар. Л.-В. м. вакиллари математик логикани, математика асосларини, дедуктив фанлар методологияси, логика тарихи ва логик семантикани ривожлантиришга анча ҳисса қўшдилар. Жумладан Я. Лукаевич, М. Вайсберг, Я. Слупецкий ва б. биринчилар қаторида кўпмаъноли ва модал логикани ишлаб чиқдилар, Л. Хвистек, С. Лесьневский, В. Собоцинский, Лукаевич, Тарский ва б. эса *металогиканинг* асосий тушунчаларини тадқиқ қилдилар. Бу мактаб вакиллари шунингдек муносабатлар логикаси, тўпламлар назариясини аксиомалаштириш, номларни ҳисоблаш ва б. проблемалар билан ҳам шуғулланган эдилар. Халқ Польшасининг философиялари ва логиклари Л.-В. м. прогрессив

идеяларини ишлаб чиқишни давом эттирмоқдалар.

**«ЛЮБОМУДРЛАР»** («доншмандликни севувчилар») — 1823—25 йилларда Москвада яшаб турган «Любомудрие жамияти» махфий фалсафий тўғарагининг аъзолари. Бу тўғарак философия, эстетика ва адабиёт масалалари билан шуғулланган. У аъзоларининг сийси қарашлари жиҳатидан бир хилда бўлмаган бу тўғарак философияда немис идеализмига, асосан Шеллингга эргашган, француз материализмининг ва классицизм эстетикасининг танқид қилган. Бу тўғаракнинг рус философияси учун аҳамияти шу билан белгиланадими, натурфилософия, гносеология, эстетика, ижтимоий назарияда идеалистик диалектика идеяларини ривожлантирган ва пропаганда қилган. «Л.» «Мнемозина» альманахини нашр этганлар (4 китоби чиққан. М., 1824—25), альманахда фалсафий мақолалар билан бир қаторда бадний асарлар ҳам босилган. Бу альманахда Пушкин ва Грибоедов қатнашиб турганлар. Тўғаракда унинг раиси В. Ф. Одоевский консерватив позиция тутган. У асосан философия, эстетика масалаларига онд мақолалар ёзган. Декабристлар қўзғолои кўтаргач, Одоевский ташаббус билан тўғарак ёпилган, тўғаракнинг қозғолари куйдирилган. «Мнемозина»да адабиёт бўлиминин бошқарган декабрист В. К. Кюхельбекер, декабризмга меҳр-муҳаббат билан қараган шоир, философ ва эстетик Д. В. Веневитинов, А. И. Кошелев радикал позиция тутганлар. Ака-ука Киреевскийлар, А. С. Хомяков, С. П. Шеврёв ва б. ҳам тўғарак аъзоси бўлганлар, Радикал арбоблар тўғаракдан чиққандан кейин (Кюхельбекер декабрист сифатида сургуи қилинган, Веневитинов Петербургда кетиб қолган ва тез орада вафот этган) декабридан сўнгги реакция шароитида тўғарак консерватив группага айланган («Московский вестник» журнали).

**«ЛЮДВИГ ФЕЙЕРБАХ ВА КЛАССИК НЕМИС ФИЛОСОФИЯСИНING ОХИРИ»** — Ф. Энгельснинг фалсафий асарн бўлиб (1886), диа-

лектик ва тарихий материализмни асослаш ва ривожлантиришда кўзга кўринарли роль ўйнади Бу асарига автор К. Маркснинг «Фейербах ҳақида тезислар» ичи илова қилган. Асарнинг бошида Ф. Энгельс гегелча философиянинг моҳиятини тавсифлайди, унга хос эйдиятларни анализ қилади ва марксистик диалектика билан Гегель диалектиказисининг туб қарама-қаршилгини кўрсатади. Сўнгра Энгельс философиянинг асосий масаласига ва унинг икки томонига классик таъриф беради ва агностицизмни (аввало Юм ва Кант агностицизминин) танқид қилиб, унинг энг қатъий раддияси практика эканлигини кўрсатади. Материализм ва идеализмга таъриф бергач, Ф. Энгельс шу асосда 17—18-асрлардаги инглиз ва француз материалистларининг ҳамда Фейербахнинг қарашларини анализ қилиб чиқади, эски механистик, метафизик материализмнинг маҳдудлигини, ижтимоий ҳодисаларни тушунишда унинг идеалистик поизчиллигини кўрсатади. Фейербах қарашларини муфассал тадқиқ қиларкан, Энгельс унинг идеализмни қилган танқидининг аҳамиятини таъкидлаб кўрсатади, лекин шу билан бирга унинг янги дини яратишга уринишининг ҳамда этика соҳасидаги идеалистик қарашларини танқид қилади. Диалектик материализм билан бутун эски философия ўртасидаги туб тафовутни аниқлаб бергандан кейин, Энгельс асарининг охириги қисмида тарихни материалистик тушунишнинг моҳиятини қисқача формада баён қилиб беради. У тарихий материализм назариясини ривожлантира бориб, устқурманнинг илсбий мустақиллиги ҳақидаги қондан таъкидлаб кўрсатади, бу эса ўша вақтда пайдо бўлган иқтисодий материализмни танқид қилиш учун аҳамиятли эди. Марксизмнинг философияда қилган туб ўзгаришининг сабаблари, маз-

муни ва аҳамиятининг Энгельс томонидан анализ қилиниши ҳамда тарихий ва диалектик материализм моҳиятининг соддача баён этилиши бу асарни (уни В. И. Ленин «Коммунистик манифест» билан бир қаторга қўйган эди) марксизм философиясининг пайдо бўлиш тарихи ва асосий идеяларини ўрганиш учун тенги йўқ қўлама қилиб қўяди.

**ЛЮТЕР** Мартин (1483—1546)—*Реформациянинг* таниқли арбоби, *протестантизмнинг* асосчиси. 16—17-асрларда Германия маънавий ҳаётининг ҳамма соҳаларига катта таъсир кўрсатган. Библиянинг (Тавротининг) Л. томонидан қилинган таржимаси умуммиллий немис тилининг шаклланишида муҳим роль ўйнади. Л. мўътадил бюргерлик реформациясининг тарафдори эди. У черковнинг ва руҳонийларнинг илсон билан худо ўртасида воситачилик ролини ўйнашини инкор этарди. Илсоннинг «халос бўлиши», дер эди у, «хайрли ишлар»ни, сир-асрорларни, диний маросимларни адо этишга эмас, балки унинг эътиқодининг самимийлигига боғлиқдир. Диний ҳақиқат манбаи «муқаддас ривоят» (черков йиғинларининг қарорлари, папаларнинг муҳокамалари ва ш. к.) эмас, балки Илжилнинг ўзидир. Бу талабларда илк буржуа дунёқарашининг феодал идеологияси ва черков билан илсон ифодаланарди. Шу билан бирга Л. немис бюргерчилигининг моддий маифаатларини ифодалаган доктриналарга қарши чикди, *табий ҳуқуқ* назариясини, илк буржуа гуманизми идеяларини, эркин савдо принципларини танқид қилди. Буюк деҳқонлар урушида (1525) Л. ҳукмрон синф томонида турди. «...Лютер,— деб ёзган эди К. Маркс,— *художўйлик* қуллигини фақат шу билан енгдики, унинг ўрнига *этиқод* қуллигини қўйди» (1-т., 422-бет).





**МАБЛИ** Габриэль Бонно де (1709—85)— француз тарихчиси ва спёсий мутафаккири, мол-мулкнинг муштараклигига асосланган тузумнинг қизғин ҳимоячиси. Жуда кенг адабий мерос қолдирган. М. коммунистик тузумни хайрихоҳлик билан тавсифлаб берган, унинг фикрича, бу тузум инсоният тарихининг тонгида мавжуд бўлган ва у хусусий мулкнинг келиб чиқиши барча ижтимоий иллатларнинг сабабчиси, унга асосланган тузум эса кишиларнинг табиий тенглигига ва социал инстинктларига зиддир, деб ҳисоблаган. Аммо М. коммунистик тартибларга қайтишни имкониятсиз ҳисоблаб, мулкий тенгсизликни юмшатишнинг тенгламачилик программасини илгари сурган. М. кишилар адолатсиз, ақлга тўғри келмайдиган қонунларга бўйсунмаётганликларига ишонч ҳосил қилгач, халқнинг революция қилишга ҳақи борлигини эътироф этади. Бироқ революцияни у коммунистик идеалга эришишнинг асосий шартин деб ҳисобламайди, фақат маҳдудроқ мақсадларга эришиш воситасидир, дейди. М. изчил социалист-утопист эмас эди. Лекин унинг социал философиясининг кўп томонлари социалистик идеяларнинг ёйилишига кўмаклашди. Асосий асари: «Қонун чиқарувчилик ҳақида ёки қонун Принциплари» (1776).

**МАВЖУДЛИК** — мавжуд бўлиш — ўзгарувчан нарсаларнинг алоқадорлиги ва ўзаро таъсиридаги бутун хилма-хиллиги. Нрсаларнинг М. ини уларнинг ички моҳиятидан ҳам, фақат уларнинг борлигидан ҳам иборат қилиб бўлмайди. Нрсаларнинг моҳиятини, негизини уларнинг М. идан юқори қўйиб, уларнинг М. ини ўзгармас, тасодифий ва қисқа муддатли деб эътироф этувчи фалсафий назариялар хато назариялардир. Лекин нарсаларнинг М. ини уларнинг моҳиятидан юқори туради, бу моҳиятни ё буткул мавжуд эмас, ёки пайқаб бўл-

майдиган, инсоннинг билиши ва практикаси эришолмайдиган бир нарса деб қаровчи назария ҳам хатодир. Тўғри қараш шундан иборатки, М. бўлмаса моҳиятнинг бўлиши мумкин эмас (у ҳолда табиат ва жамиятнинг реал ҳаёти билан ҳеч қандай алоқаси бўлмаган буткул ҳаракатсизлик олами ҳақидаги тасаввур ҳосил бўлади), моҳият бўлмаса М нинг ҳам бўлиши мумкин эмасдир (у ҳолда фақат ташқи, нотинч, тасодифий ҳолат қайд қилинади). Фақат М. билан моҳиятнинг, борлиқ билан вужудга келишнинг бирлигигина бутун мавжудотни тушуниш имкониятини беради.

**МАДАНИЙ ДАВРАЛАР НАЗАРИЯСИ** — тарихий-маданий тараққиётда муқаррар такрорланишлик ҳақидаги таълимот бўлиб, бу таълимот қиёсий-тарихий методнинг кризисидан келиб чиққан. 19-асрнинг охири — 20-асрнинг бошларида қиёсий анализ критериялари ҳақидаги масала кескин бўлиб турди. Тарихий таққослашлар ва аналогиялар, одатда, процессларнинг бориши формасинигина назарда тутиб, аммо уларнинг мазмунини асло ҳисобга олмаслиги тобора равшанроқ бўлиб қолди. М. д. н. бу қийинчиликларни суъбий бартараф қилиш усулини таклиф этди. Бу назария тарафдорлари (*Шпенглер, Тойнби*), тарихнинг ички қарамлиги худди тарихий процессларнинг бориши формасида, уларни характерловчи «умумий маданий стили»да ифодаланади, деб даъво қилган эдилар. Уларнинг фикрича, тарихий аналогиялар асослашга муҳтож эмасдир, улар ўз-ўзидан ишончлидир. Тарихий аналогиялардан фойдаланиш ёрдамчи метод деб эмас, балки тарихнинг фундаментал онтологик структурасини интуитив пайқаш деб ҳисобланарди. Тарихий-маданий процессларнинг такрорланишлик, синхронлик, даврий айланшлик характери умумтарихий қонунларнинг мавжудлигининг бир-

дан-бир далили деб қараларди. Бу назариянинг социал йўналиши Шпенглер таълимотида яққол очиб берилган. Шпенглер тарихий ҳаракатни ўтмишга онгли тақдир қилиш асосига қуришга даъват этарди. Бундай йўл тутишнинг амалий натижалари шпенглерча «тарихчилик»нинг асосий принципларини қурол қилиб олган фашистлар идеологиясида яққол кўринган эди.

**МАДАНИЙ РЕВОЛЮЦИЯ** (социалистик) — жамият маънавий ҳаётидаги туб ўзгаришлар бўлиб, бу ўзгаришлар социалистик ва коммунистик қурилиш процессида юзага келади. Социалистик М. р. нинг моҳияти — маданият соҳасидаги фаолиятнинг беғоналаштирилган формасига барҳам беришдан иборат, унинг мақсади маданий-тарихий процесснинг субъекти сифатида уйғун, ҳар томонлама ривожланган шахсни камолотга етказишдир. М. р. — умуман социалистик революциянинг таркибий қисми бўлиб, бу революция унинг учун ҳамма зарур шарт-шароитларни яратиб беради ва аввало ҳокимиятнинг, барча моддий ва маънавий бойликларнинг халқ қўлига ўтишини таъминлайди. Капитализмдан социализмга ўтиш даврида М. р. нинг асосий вазифалари озми-кўпми қисқа муддат ичида халқ маорифининг бутун ишнини қайта қуришни амалга оширишдан, кенг халқ оmmasини маданият ютуқларидан баҳраманд қилишдан иборат. Ана шунинг натижасида меҳнаткашларнинг хўжалик, давлат ва ижтимоий ҳаётини бошқаришда бевосита иштирок этиши учун, социалистик интеллигенция кадрларини тарбиялаб етиштириш ва янги социалистик маданиятнинг шакллантириш учун зарур шарт-шароит яратилади. М. р. нинг бу вазифалари муайян конкрет мамлакатга хос хусусиятлардан қатъи назар, социалистик қурилишнинг амалга оширадиган барча мамлакатлар учун муштаракдир. СССРда М. р. нинг бу вазифалари ҳал этилиши натижасида аҳолисининг кўпчилиги саводсиз бўлган мамлакат жаҳолат ва нодонликдан маданият чўққиларини эгаллаш сари сак-

ради. Социализмдан аста-секин коммунизмга ўтиш даврида, КПСС Программасида таъкидлаб кўрсатилганидек, маданий тараққиёт М. р. нинг тугалловчи босқичи бўлади. Бу босқичда маданият соҳасидаги тегибсизлик қолдиқлари, яъни ақлий меҳнат билан jisмоний меҳнат ўртасида, шаҳар билан қишлоқ ўртасида муҳим тафовутларнинг мавжудлиги билан боғлиқ бўлган қолдиқларни тугатиш, социалистик миллатларнинг маданиятларини янада яқинлаштириш, барча меҳнаткашларни юксак ғоявийлик ва коммунизмга садоқат руҳида, меҳнатга ва ижтимоий мулкка коммунистик муносабат руҳида тарбиялаш, буржуа қарашлари ва хулқ-атворларининг сарқитларини батамом бартараф қилиш, маънавий маданиятнинг ҳақиқий бойлигини вужудга келтириш вазифалари биринчи ўринга сурилади. Ишлаб чиқарувчи кучларни юксалтириш, техникани тараққий қилдириш ва ишлаб чиқаришни ташкил этишни ривожлантириш, меҳнаткашларнинг ижтимоий активлигини ошириш, ўз-ўзини бошқаришнинг демократик асосларини ривожлантириш, маънавий турмушни коммунистик қайта қуриш жуда кўп даражада ана шу вазифаларининг ҳал этилишига боғлиқ.

**МАДАНИЙ-ТАРИХИЙ МЕТОД** — тарихий процесснинг ички бирлиги ва яхлитлигини идеалистик асослаш формаларидан бири. Бу методни 19-асрнинг охирида либераллик йўналишидаги немис тарихчиси К. Лампрехт (1856—1915) илгари сурган эди, у буржуа тарихи фанида ҳукмрон бўлган индивидуаллаштирувчи методга — тарихни машҳур шахсларнинг ҳаётини тасвирлашдан иборат қилиб қўйишга (Ранке ва унинг мактаби) ҳарини чиққан эди. Лампрехтнинг фикрича, социал ҳаётнинг турли томонларини маданият тушунчаси ёрдам билан синтезлаштириш мумкин. Шу билан бирга маданият моддий муносабатларга бевосита чирмашиб кетган, стихияли равишда таркиб топадиган, халқ ҳаётининг тузилишида, маънавий турмушда ва

коллективликда ўзини ифодалайдиган онг сифатида талқин қилинади. М.-т. м. буржуа тарихчилиги кризисни идеалистик асосда бартараф қилишга чала-чулпа уринишни билдирарди: ижтимоий ҳаётнинг айрим томонлари маданият тушунчасига соф эклектикларча бирлаштирилади, моддий-иқтисодий муносабатлар маънавий эволюция факторларидан бири сифатида ҳисобга олинади. Шундай бўлишига қарамай, тарихга ижтимоий тараққиёт қонуниятлари ҳақидаги фан деб қараш М.-т. м. ни буржуа тарихшунослигининг бошқа методларидан яққол суратда ажратиб турарди. Философия тарихига доир ҳозирги замон ғарб адабиётида М.-т. м. субъективистик йўналишлар томонидан очиқ-дан-очиқ суриб чиқарилган.

**МАДАНИЯТ** (лат. *cultura* — парвартириш, ишлов, ишлов бериш) — ижтимоий-тарихий практика процессида инсоният яратган ва яратаётган ҳамда жамият тараққиётида тарихан эришилган босқични характерлайдиган моддий ва маънавий қимматдорликлар мажмуи. Торроқ маънода моддий М. (техника, ишлаб чиқариш тажрибаси, ишлаб чиқариш процессида вужудга келтирилган моддий қимматдорлар) ҳақида ва маънавий М. (фан, санъат ва адабиёт, философия, ахлоқ, маориф ва ҳ. к. соҳасида маънавий қимматдорликларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва истеъмол қилиш) ҳақида сўзлаш расм бўлган. М. тарихий ҳодиса бўлиб, социал-иқтисодий формацияларнинг алмашинувиغا қараб ривожланади. Маънавий М. ни моддий негиздан ажратиб қаровчи ва уни «элита»нинг руҳий маҳсули деб талқин қилувчи М. нинг идеалистик назарияларига қарама-қарши Улароқ, марксизм-ленинизм моддий неъматлар ишлаб чиқариш процессини маънавий М. нинг ривожланиши учун асос ва манба деб қарайди: бундан, бевосита ёки билвосита формаларда М. кенг меҳнаткашлар оммасининг фаоллиги билан яратилади, деган хулоса келиб чиқади. Моддий шаронгга боғлиқ бўлган маънавий М. ўз моддий асоси кетидан автоматик тарзда ўзгармай-

ди, балки нисбий мустақиллик билан характерланади (турли халқлар маданиятларининг ривожланишидаги воқислик, ўзаро таъсир ва ҳ. к.). Синфий жамиятда М. ўз гоявий мазмуни жиҳатидан ҳам, ўзининг амалий йўналиши жиҳатидан ҳам синфий характерга эга бўлади, бу эса капитализм шаронтида ҳар бир «М. да икки М. нинг мавжудлигида: ҳукмрон буржуа М. и да ва меҳнаткашлар оммасининг демократик ва социалистик М. ининг озми-кўпми ривожланган элементлари шаклида мавжудлигида ифодаланади. «Буржуа жамияти М. и» билан «буржуа М. и» (яъни ҳукмрон синф М. и) тушунчаларини бир-бирдан ажратиб қараш зарурлиги ана шу билан боғлиқдир. Социалистик М. ўтмишнинг ҳамма прогрессив ютуқларини мерос қилиб олар экан, ўзининг гоявий моҳияти жиҳатидан ҳам, ўзининг социал функцияси жиҳатидан ҳам ҳозирги замон буржуа М. идан тубдан фарқ қилади, бу эса социалистик ишлаб чиқариш усулининг капиталистик ишлаб чиқариш усулидан умуман устулигини ақс эттиради. Социалистик ва коммунистик қурилиш процессида амалга оширилган маданий революция учун барча зарур шарт-шаронгларни таъминлаб берувчи социалистик революциясиз социалистик М. ни вужудга келтириш ва барқарор қилиш мумкин эмас. Халқчиллик, коммунистик гоявийлик ва партиявийлик, илмий дунёқараш, социалистик гуманизм, коллективизм, социалистик ватанпарварлик ва интернационализм социалистик М. нинг яққол ажралиб турувчи хусусиятларидир. Социалистик М. ни вужудга келтириш ва ривожлантиришда Коммунистик партия раҳбарлик ролини ўйнайди, социалистик давлатнинг бутун маданий-тарбиявий фаоллиги шу партия таъсири остида ўтади. Социализм шаронтида шаклан миллий, мазмунан социалистик М. равнақ топади, миллатлар ўртасида моддий ва маданий қимматдорликларнинг айрибошланиши жадаллашади, ҳар бир миллатнинг маданий хазинаси интернационал характерга эга бўлувчи ижо-

диётлар билан тобора кўпроқ бойиб боради. Бу эса келажакда коммунистик жамият ягона умуминсоний М. ининг шаклланишига ёрдамлашади.

«Коммунизм маданияти, дейилади КПСС Программасида, жаҳон маданияти яратган ҳамма яхши нарсаларни ўз ичига олиб ва ривожлантириб, инсониятнинг маданий тараққиётида янги олий bosқич бўлади. Коммунизм маданияти жамият маънавий ҳаётининг барча ранг-баранг томонларини ва бойликларини, янги дунёнинг юксак гоёвийлиги ва инсонпарварлигини ўзида гавдалантиради. Бу — синфсиз жамият маданияти, умумхалқ, умуминсоният маданияти бўлади».

**МАЗМУН ВА ФОРМА** — 1) Фалсафий категориялар, бу категориялар табиий ва социал реалликнинг икки томони ўртасидаги: предмет ёки ҳодисани ташкил этувчи элементлар ва процессларнинг муайян тарзда тартибга солинган мажмун, яъни М. и ва бу М. нинг мавжуд бўлиш, ифодаланиш усули, унинг турли модификациялари, яъни Ф. си ўртасидаги алоқадорликни акс эттиради. Ф. тушунчаси М. нинг ички ташкил топиши маъносида ҳам ишлатилади ва шу маънода Ф. проблематикаси *структура* категориясида янада ривожлантирилади. Марксистик философиядан олдинги философияда, айниқса идеалистик философияда Ф. структурадан иборат қилиб қўйиларди, М. эса элементлар ва хоссаларнинг қандайдир тартибга солинмаган мажмун («материя») билан айнан бирдай қилиб кўрсатиларди, бу эса Ф. нинг М. дан устунлиги ҳақидаги идеалистик тасавурларнинг узоқ тарихий давр давомида мустаҳкамланиб ва сақланиб келишига сабаб бўлди. Материалистик диалектикада М. ва нарсанинг моддий материал субстрати («материя») бир-бирдан фарқ қилинади. Бу эса социал-иқтисодий муносабатларни анализ қилиш учун айниқса муҳим методологик аҳамиятга эгадир, чунки бу социал-иқтисодий муносабатларда нарсанинг асл маънодаги барча таърифлари, шу жумладан моддий М. билан ҳиссий конкрет - моддий Ф. ўзгача, социал

М. нинг мавжудлиги ва юз бериши Ф. си аҳамиятига эгадир. «Материя» билан М. ни фарқ қилиш зарурлиги асл маънодаги табиий ҳодисаларга нисбатан ҳам сақланади: бунда М. таъмомила муайян (яъни унинг структураси билан бирликда олинган) ва айни хилдаги ҳодисалар учун хос бўлган моддий субстратни ташкил этади. Структура, ички тартиб — М. нинг зарур компонентидир. Структура, тuzилиш ўзгариши билан объектнинг М. и, унинг физикавий ва химиявий хоссалари тудан ўзгаради. М. нинг хилма-хил модификацияларини, унинг мавжуд бўлиш ва юз бериш усуллари қайд қилувчи Ф. ҳам муайян структурага эгадир. М. билан Ф. нинг ривожланиш процессидаги ўзаро таъсири М. нинг турли компонентларининг (шу жумладан унинг структурасининг) Ф. га таъсири ҳам, Ф. нинг турли структура компонентларининг М. структурасига таъсири ҳам албатта ўз ичига олади ва бунда М. билан Ф. нинг объектв субординацияси (кичикнинг каттага бўйсунishi) ҳисобга олинади. М. билан Ф. нинг ўзаро алоқадорлигида М. объектнинг етакчи, белгилувчи томонини ташкил этади. Ф. эса объектнинг модификациялашадиган, М. нинг ўзгаришига ва унинг конкрет яшаш шароитига қараб ўзгарадиган томонини ташкил этади. Ўз навбатида Ф. ҳам нисбий мустақилликка эга бўлган ҳолда М. га текари актив таъсир кўрсатади: М. га мувофиқ келадиган Ф. унинг ривожланишини тезлаштиради, ваҳоланки ўзгарган М. га мувофиқ келмай қолган Ф. унинг янада ривожланишига тўсқинлик қилади. М. билан Ф. нинг ўзаро муносабати — диалектик қарама-қаршилиқларнинг типик ҳолати бўлиб, бу қарама-қаршилиқлар М. билан Ф. нинг бирлигини ҳам, улар ўртасидаги зиддиятлар ва конфликтларни ҳам кўрсатади. М. билан Ф. нинг бирлиги нисбий, ўткинчидир, тараққиёт давомида улар ўртасида муқаррар равишда конфликтлар ва зиддиятлар пайдо бўлади. Натижада М. билан Ф. ўртасида номувофиқлик юзага келади, бу номувофиқлик пировард ҳи-

собда эски Ф. нинг «ташланниш» ва ўзгарган М. га тенг келадиган янги Ф. нинг пайдо бўлиши билан ҳал қилинади. М. билан Ф. ўртасида зиддиятларнинг пайдо бўлиши, ривожланиши ва бартараф этилиши, М. билан Ф. нинг кураши (М. билан Ф. нинг бир-бирига ўтиб туриши, эски Ф. нинг янги М. билан «ўлғатилиши», Ф. нинг М. га тескари тасвири ва ҳ. к.) — тараққиёт диалектик назариясининг муҳим компонентидир. Жамият тараққиётидаги М. билан Ф. нинг ўзаро муносабатини айниқса мураккаб ва диалектик зиддиятдир. *Ишлаб чиқариш усулида, базис ва устқурмада, экономика ва сисѳада* ва б. ларда М. билан Ф. ўртасидаги зиддиятлар — ижтимоий тараққиётнинг энг муҳим ҳаракатлантирувчи кучларидан биридир. 2) Тафаккурда — логика фанининг энг асосий тушунчалари, бу тушунчаларнинг конкрет аҳамияти *формал ва диалектик логиканинг* бошланғич назарий абстракциялари ва идеализацияларининг мажмуи билан белгиланади. Билишнинг муайян томонлари ҳозирги замон формал логикасининг аппарати ва методлари билан ўрганиладиган ҳолларда тафаккурнинг М. и ва Ф. си тушунчаларининг аҳамияти тафаккур Ф. ларини (*логик формалар*) хулоса чиқаришнинг, мулоҳазанинг ёки мулоҳазалар мажмуининг (жумладан, *назариянинг*) синтактик структураси воситаси билан тафаккур М. ларини эса уларнинг бирон-бир конкрет интерпретацияси (*Интерпретация ва модель*) ёрдами билан аниқлаш мумкин. Материалистик диалектикада, логикадаги сингарни, тафаккур М. и. деганда табиий ва социал воқелик ўзига хос шаклида, яъни тафаккурнинг илмий-назарий объекти бўлиб кўринган шаклида — тушунчалар, тасаввурлар, назариялар, билишнинг тарихий тараққиётини давоминда ифодаланган ва воқеликка бўлган муносабатларининг бавоситалик даражасига қараб бир-биридан фарқ қиладиган турли абстракциялар ва идеализациялар шаклида тушунилган (конкрет ва абстракт-умумлашган билувчилик М. и, назарий ва эмпи-

рик даражадаги билим ва ҳ. к.). Тафаккур Ф. — ижтимоий субъектнинг объект билан идеявий жиҳатдан амалга оширадиган фаолиятининг хилма-хил усулларидан иборат, бу усуллар объектив реалликнинг қонуниятлари ва хоссаларини тафаккур М. ида такрор ҳосил қилишга қаратилгандир (категориялар, абстракциядан конкретликка томон юқориллаб бориш, хулоса чиқаришнинг турли формалари ва ҳ. к.). Тафаккур Ф. ларининг мажмуи билувчилик М. ини муайян тарзда уюштиради ва янги билим олиш процессларида субъектнинг фикрини йўллаб туради. 3) Санъатда — умуман санъатнинг ёки айрим бадний асарнинг бир-бирини белгилловчи томонлари, бу томонлардан М. етакчилик ролини ўйнайди. Санъатнинг М. и хилма-хил воқеликнинг эстетик ўзига хослигидан, асосан инсондан, инсоний муносабатлардан, ўзининг бутун конкретлиги билан жамият ҳаётидан иборат. Ф. бадний асарнинг ички тузилиши, конкрет структураси бўлиб, бу структура М. ини очиб бериш ва гавдалантириш учун ўзига хос тасвир-ифода воситалари ёрдами билан вужудга келтирилади. Асар М. ининг асосий элементлари — унинг темаси ва ғоясидир. Тема муайян асарда акс эттириладиган ва маъно берилган ҳаётини ҳодисалар мажмуини очиб беради. Ғоя такрор ҳосил қилинадиган воқелик ҳодисалари ва зиддиятларининг моҳиятини, эстетик *идеал* позицияларидан туриб уларга образли-эмоционал баҳо беришни ифодалаб, инсонни муайян эстетик, ахлоқий, сиёсий хулосаларга олиб келади. Санъат асарларининг бадний Ф. си кўп қирралдир. Унинг асосий элементларига қуйидагилар кирadi: сюжет, композиция, бадний тил, моддий тасвир-ифода воситалари (сўз, қофия, ритм, товуш интонацияси, гармония, ранг, колорит, линия, рисонок, ёруғ-соя, ҳажм, тектоника, па, мизансаҳна, кинемонтаж ва ҳ. к.) Ф. ини М. дан ажратувчи *формализмдан* ва Ф. билан М. ини бирдай қилиб кўрсатувчи *натурализмдан* фарқли ўлароқ, марк-

систик эстетика М. билан Ф. нинг чамбарчас бирлигини, уларнинг бир-бирига мувофиқлигини баднийликнинг муҳим мезонларидан бири деб ҳисоблайди.

**МАЙШИЙ ТУРМУШ** — жамият ҳаётининг энг муҳим соҳаларидан бири бўлиб, бу соҳа кишиларнинг ишлаб чиқариш ва ижтимоий-сиёсий фаолиятдан ташқаридаги бутун турмушнинг ўз ичига олади: озиқ-овқат, кийим-кечак, уй-жой, дам олиш, кўнгли очиниш, соғлиқни сақлашга ва ҳ. к. га бўлган эҳтиёжлар қондириладиган моддий ва маданий муҳит. Ижтимоий майший турмуш ва шахсий майший турмуш бир-бирдан фарқ қилинади. Турмуш шароитларини ва турмуш эҳтиёжларини қондириш воқеаларининг характери *ишлаб чиқариш усули* билан белгиланади ва бу усулдаги ўзгаришларга боғлиқ бўлади. Шу билан бирга халқларнинг *урф-одатлари, хулқ-атворлари*, анъаналари, синфий тафовутлар, шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги тафовут, жамиятда аёлларнинг тутган мавқеи, миллий тафовутлар, жамиятнинг идеологияси ва маданияти М. т. да чуқур из қолдиради. Шахсий М. т. ни уюштиришнинг энг муҳим формаси *оиладир*. Социалистик жамиятда меҳнатқашларни М. т. и моддий ва маънавий ишлаб чиқариш даражасининг юксалиши билан бирга яхшиланиб бормоқда: халқнинг моддий фаровонлиги ва маданий даражасини оғишмай юксалтириш амалга оширилмоқда. «КПСС Совет Иттифоқида ҳар қандай капитализм мамлакатига нисбатан энг юксак турмуш даражасини татминлашдан иборат оламшумул тарихий аҳамиятга эга бўлган вазифани қўймоқда» (КПСС Программаси).

**МАЙМОНИД** (Моисей бен-Маймун, 1135—1204) — яҳудий философи, аристотелчи, *яхудолликда* (нуданэмда)ги рационалистик мактаб лидерларидан бири. Гносеология ва илмда Форобийга эргашди. М. философиясининг асоси — яҳудий теологиясининг аристотелизм билан синтезидаи иборат; М. Тавротни ва яҳудолликнинг

айрим ақидаларини «кўтаринки руҳ билан» (аллегорик) талқин қилиш йўли орқали дин ва философияни бирлаштиришга уринган эди. М. нинг фикрича, билишнинг туб мақсади — олий ҳақиқатни оқилона асослаб беришдир. М. ўзининг яққол ифодаланган рационалистик идеялари учун диний мутаассиблар томонидан таъқиб қилинди. М. нинг асосий асарн «Иккиланувчиларнинг пири» («Морэ Невухим») Фарбий Европада катта шухрат қозонди ва кейинроқ юзага келган *схоластикага* анча таъсир кўрсатди. М. нинг идеялари Россияда «жуҳудлар қавми» сектасида ҳам ёйилган эди.

**«МАЙМУННИНГ ОДАМГА АЙЛАНИШИ ПРОЦЕССИДА МЕҲНАТНИНГ РОЛИ»** — Ф. Энгельснинг асари (1876), унда инсон ва инсоният жамиятининг пайдо бўлиши қонуниятлари қараб чиқилган. Энгельс биология, палеонтология ва антропология тўплаган материалларни умумлаштириб, биологик эволюция процессида меҳнатга ўттиш учун зарур шартлар (одамнинг аждодлари бўлмиш одамсимон маймулларнинг тик юриши, олдинги оёқларининг эркин тугилиши, психиканиннг юксак даражада ривожланиши) вужудга келишини кўрсатади. Қурулларни ясаш бошлангани билан меҳнат ўзига хос инсон фаолиятининг хусусиятларини касб этади, бу эса нутқ ва тафаккурнинг пайдо бўлишига олиб келади, ҳаётнинг социал формалари қарор топа борган сари нутқ ва тафаккур ҳам ривожлана боради. Инсон табиат кучларини ўзига бўйсундиради. Инсон табиатдан, ҳайвонлар сингарни, фақат истеъмолчи сифатида фойдаланмайди, балки уни ўзининг илгаритдан белгилаб қўйган мақсадларига хизмат қилдиради. Меҳнат, нутқ, тафаккур ва инсоннинг қарор топиш даврида жисмоний тузилиши бир-бирга таъсир ўтказиб туради. «Меҳнатнинг роли...» асари тугаллашмаган қўлэзмадан иборат бўлиб, бу қўлэзма дастлаб Энгельс ёзмоқчи бўлиб ният қилган «Қулликнинг уч асосий формаси» деган катта асарнинг кириш қисми сифатида

бунёдга келган. Бу очерк биринчи марта 1896 йилда немис тилида Эдлон қилинган. Кейинчалик у «*Табиат диалектикази*»га киритилган.

**МАКИАВЕЛЛИ** Никколо ди Бернардо (1469—1527) — италян мутафаккири, эндигина вужудга келаётган буржуазиянинг идеолог. Жамият, деб таълим берарди М., худонинг продаси билан эмас, балки табиий сабаблар тақозоси билан ривожланади. Тарихнинг ривожланишига «моддий манфаат» ва куч асосдир. М. халқ оmmasи билан ҳукмрон синфлар манфаатларининг қарама-қаршилигини уқдириб кўрсатган, феодал ўзаро урушлардан холи бўлган, халқ ғалаёнларининг бостира оладиган кучли миллий давлат тузишни ёқлаб чиққан эди. Спёсий курашда буюк мақсадлар учун ахлоқ қонунларини менсимаслигини ва ҳар қандай воситаларни ишга солишни жонз деб ҳисобларди, ҳукмдорларнинг ҳокимият учун олиб борган курашида шафқатсизлик ва ҳиёнаткорлиқни ҳақ қилиб кўрсатарди. Маркс сўзлари билан айтганда, М. нинг тарихий хизмати шундан иборатки, у давлатга биринчилардан бўлиб инсоний кўз билан қарай бошлаган ва унинг қонунларини теологиядан эмас, балки ақл ва тажрибадан келтириб чиқарган эди. (қ. I-т., 111-б.). Асосий асарини — «Князь» (1513).

**МАКОН** — қ. *Замон ва макон*.  
**МАКРО- ВА МИКРООЛАМ** — объектив реалликнинг икки ўзига хос соҳаси бўлиб, улар материянинг структур даражаси билан бир-бирдан фарқ қилади. Макроҳодиса соҳаси оддий оламдан иборат бўлиб, унда инсон яшайди ва ҳаракат қилади (планеталар, ер жисмлари, кристаллар, катта молекулалар ва б.). Микроолам (атомлар, -ядролар, «элементар» зарралар ва б.) сифат жиҳатдан бошқа соҳадан иборат бўлиб, унда объектларнинг ҳажмлари сантиметрнинг миллиардлаб улушидан кичикдир, вақт оралиқлари эса секунднинг миллиардлаб улушини ташкил этади, яъни уларни бевосита кузатиб бўлмайди. Бу оламлардан ҳар бири

материянинг тузилишининг, маконий-замоний муносабатларининг, ҳаракат қонуниятларининг ўзига хослиги билан характерланади. Чунончи, макрооламда моддий объектлар яққол ифодаланган узлукли, корпускуляр ёки узлуксиз, тўлқинли табиатга эга бўлиб, уларнинг ҳаракати классик механиканинг динамик қонунларига бўйсунди. Микроолам ҳодисалари учун, аксинча, корпускуляр ва тўлқинли хоссаларнинг маҳкам алоқаси характерли бўлиб, бу алоқа *квант механиканинг* статистик қонунларида ўз ифодасини топади. Макро- ва микрооламининг ўзига хос айрилиш чегараси *Планкнинг* доимий деб аталувчи назарияси кашф этилиши муносабати билан аниқланган эди. Макро- ва микрооламининг ўзига хос хусусияти билишда ўз аксини топтоқда, эски физика назарияларининг табиқ этилиш соҳасининг чекланишга ва янги физика назарияларининг пайдо бўлишига (*нисбият назарияси*, квант механика, «элементар» зарралар физикаси) олиб келмоқда. Ҳозирги замон «физик идеалистлари» макро- ва микрооламининг тафовутини, уларнинг билиш хусусиятларини абсолютлаштириб, микрооламининг объективлигини ва билиш мумкинлигини инкор этмоқдалар. Ҳақиқатда эса, фан макро- ва микроолам ўртасида маҳкам алоқа борлигини кўрсатмоқда ва, жумладан, юқори энергиянинг микроразралари тўқнашганда макроскопик объектларнинг юзага келиши мумкинлигини очиб бермоқда. Физиканинг атом оламига, сўнгра эса атом ядроси ва «элементар» зарралар оламига кириб бораётганлиги В. И. Лениннинг «материянинг теранлик жиҳатдан бениҳоялиги» ҳақидаги хулосасининг порлоқ исботи ва диалектик материализм принципларининг тасдиқланиб ва бойиб бораётганлигини кўрсатувчи далилдр.

**МАЛАКА** — кўшикма — узоқ вақт қайта-қайта такрорлаш натижасида автоматлашиб қоладиган иш-ҳаракат. М. нинг физиологик механизми — *динамик стереотипдир*. Ҳайвонлар М. си англамасдан қилинадиган ҳаракат-

лардир. Улардаги М. теварак-атрофдаги нарсаларга мослашиш, кўниккиш давомида таркиб топади. Психологик механизм жиҳатдан уларга ўхшаш М. инсонда ҳам пайдо бўлади. Бу вазиятнинг конкрет хусусиятларига мослаштирилган автоматлаштирилган ҳаракатлардир. Бу ҳилдаги М. лардан баъзилари амалий жиҳатдан қимматли бўлса-да, лекин ҳозирча улар пишиқ англаб олинган эмасдир, бинобарин, уларни ҳозирги замон таълим формалари ёрдамида бошқа кишига бериб бўлмайди. М. нинг олий формаси инсондаги шундай М. дан иборатки, унинг компонентлари дастлаб англаб олинган бўлади, англаб-билиб бўлакларга бўлинадиган ва М. нинг объектив шаклланиш вазиятининг умумлаштирилган хусусиятларига мувофиқ келадиган системаларга бирлаштирилади. Бундай ҳолда инсон М. нинг автоматлашиши ва ишлаб туриши процессида ўз ҳаракатларини онгли равишда назорат қилиш имкониятини сақлаб қолади ва эҳтиёж туғилишига қарб уларни анча осонлик билан қайта туза олади. М. фаолиятнинг барча турларига, ҳам ташиқ фаолият турига (мас., ҳаракатлантирувчи М.), ҳам ички фаолият турига (мас., автоматлаштирилган ақлий ҳаракатлар) кирадиган М. инсон ижодий фаолиятнинг якунигина эмас, балки шартин ҳамдир.

**МАЛЬБРАНШ** Никола (1638—1715)— француз идеалисти, *окказионализм* тарафдори. *Декарт* системасидаги дуализмни идеалистик позициялардан туриб бартараф қилишга уринди. М. нинг философиясида ҳудода гоят катта ўрин берилган: ҳудод бутун мавжудотни яратибгина қолмасдан, уни ўзида сақлаб ҳам туради; ҳудонинг донмо аралашиб туриши — барча ўзгартишларнинг ягона сабабидир; кўламли ва фикрловчи субстанциялар ўртасида ҳеч қандай «табiiий сабаблар» ва «ўзаро таъсирлар» йўқдир. Билиш назариясида ҳам М. идеалистик позицияларда туради: инсон нарсаларни асло сезги органларининг уларга таъсири туфайли билмайди; билиш бутун мавжудот идея-

ларнинг кишиларнинг мушоҳада қилишидир, бу идеяларнинг манбаи эса худодир. Асосий асари — «Ҳақиқатнинг изланиши ҳақида» (1674—75).

**МАЛЬТУСЧИЛИК** — фанга хилоф социологик доктрина. Инглиз руҳонийси Мальтус (1766—1834) номи билан шундай дб аталган. Мальтус ўзининг «Аҳоли ҳақида қонун таърибаси» асарида аҳоли ҳақида шундай қарашларни баён этган эдики, бу қарашлар сўнгра буржуа ижтимоий фикрида, айниқса 19-аср охириларидаги сиёсий иқтисодда кенг ёйилган эди. Мальтус *халқ-аҳолининг* қандайдир гайри тарихий қонунини ифода-лаб берган, бу қонунга кўра халқ-аҳолининг ўсиши геометрик прогрессияда, тирикчилик воситаларининг ўсиши эса фақат арифметик прогрессияда содир бўлар эмиш. Ана шундан у ижтимоий тараққиётнинг эндиятларини худоса қилиб чиқарган. М. бу эндиятларни бартараф қилишнинг аҳолининг иқтисодий жиҳатдан таъминланган ўсишининг олдини олиш (никоҳларни, туғишларни тартибга солиш) билан ҳамда аҳоли сонини очарчилик, эпидемиялар, урушлар ва ҳ. к. воситаси билан «табiiий» тартибга солиш билан боғлайди. Ҳозирги замон М. нининг асосий вазифаси социал эндиятларни демографик воситалар билан бартараф қилиш ҳақидаги хом хаёллардан иборат бўлиб қолмоқда. Ф. Энгельснинг М. га берган баҳосини унинг ҳозирги замон концепцияларига татбиқ қилиб айтиш мумкинки, худди Мальтуснинг ўз назариясидан бўлганидек, бу концепциялардан ҳам «биз социал ўзгартишлар фойдасини кўзлаб энг кучли иқтисодий далилларни тўплаб ола берамиз, чунки Мальтус сўзсиз ҳақли бўлган тақдирда ҳам ҳар ҳолда бу ўзгартишни дарҳол амалга ошириш зарур бўлган бўларди, негаки фақат ана шу ўзгартиш, фақат ана шу ўзгартишнинг амалга ошириши туфайли оммаи маърифатли қилишгина кўпайиши инстинктининг ахлоқий томондан ҳам чеклаш имкониятини берган бўлар эдики, бу чеклашни Мальтуснинг ўзи аҳолининг



ортишига қарши энг осон ва энг таъсирчан восита деб ҳисоблайди. Ана шу назария воситаси билан биз инсониятнинг ниҳоти даражада хўрланишини, унинг конкуренция шаронтиларига қарамлигини тушуна бошладик» (1-т., 567-б.). Сўнги вақтда М. нинг турли концепцияларининг айниқса актив суратда ёйилаётганлиги (мас., Г. Браун, Ж. Боннер ва б. нинг «аҳоли оптимуми» назариялари) ер юзи аҳолисининг тезлик билан ўсиб бориши ва капитализм эъдиётларининг янада кескинлашаётганлиги билан боғлиқдир. Бу концепциялардан империализмнинг янги мустамлакачилик сифатининг воситаси сифатида кенг фойдаланмоқдалар.

«МАН» (нем. тап — ноаниқ ўзлик олмоши) — *экзистенциализм* тушунчаларидан бири; уни *Хайдеггер* киритган. Немис тилида «М.» шахсий номаълум гапларда субъект сифатида юзага келади. «М.» оламида бўлиш бу, Хайдеггернинг фикрича, шахснинг мавжудлигининг шундай бир усулидирки, унда шахс ҳар бир вазиятда ўзининг ҳақиқий йўлини танлаб ўтирмасдан, «ҳамма сингари» фикрлайди, ҳис қилади ва иш туади. «М.» тил, тафаккурнинг ва ҳ. к. «буюмлашган» формаларида қотиб қолган хатти-ҳаракат, ахлоқнинг ҳамма қабул қилган шаклида намоён бўлади. Хайдеггернинг фикрича, «М.» ҳаминша инсонга душман бўлиб, унинг эркин фаолиятига тўсқинлик қилади, уни шахслик ҳолатидан чиқаради. «М.» нинг ҳукми остидан чиқиб, эркинликка эга бўлмоқ учун инсон, экзистенциализм даъвосича, ўзини ҳаёт билан ўлим ўртасидаги *чегара вазиятига* қўймоғи лозим. Фақат ўлим олдида қўрқувни ҳис қилгач, шахс «кундалик турмуш ташвиши»дан қутилиб чиқиб, эркин бўлиб қолади ва ўз қилмишлари учун жавобгар бўла олади. «М.» концепциясида шахснинг ва буржуа жамиятининг ўзаро муносабатлари проблемаси иррационалистик тарзда ҳал қилинган. Бу концепцияда шахс билан жамиятнинг капиталистик тузум учун характерли бўлган антагонизми акс эттирилган. «М.» буржуа «бегоналаш-

ган жамияти»га (*Бегоналашини*) ўзига хос ахлоқий опозициядан иборатдирки, бу жамиятни қайта қуришнинг реал йўллариини экзистенциалистлар кўрмайдилар.

МАНДЕВИЛЬ Бернард (1670—1733) инглиз насихатгўй философи. Узининг «Асаларилар ҳақида масал»и (1705) билан машҳурдир. Бу масалда ўз замонасининг жамиятини қаттиқ сатира билан саваллаган. Масалда асаларилар уясидаги ҳаёт тасвирланган бўлиб, унда ёмон кирдиқорлар авж олиб кетади ва ҳар бир зот фақат ўз манфаатини ўйлайди. Асалариларни жазоламоқ учун Юпитер уларнинг ҳаммасини ҳалол ишлайдиган қилади. Бу эса асаларилар уясининг хонавайрон бўлишига олиб келади. М. мажозий тарзда инсоннинг ёмон кирдиқорлари бўлиши муқаррардир, кишиларнинг салбий сифатлари — умуман жамият тараққиёти учун шартдир, худбинлик эса — шахсий ва ижтимоий такомиллашувнинг яширин пружинасидир, деган фикрни баён қилади. Социал тенгсизлик шароитида ёмонликнинг бўлиши муқаррарлиги ва ҳатто фойдалилиги ҳақидаги идеяни биринчи бўлиб М. айтган ва сўнгра уни *Гегель* ривожлаттирган эди. Бу идея *Шефтсбери* қарашларига қарши қаратилган эди. Бироқ М. буржуа жамиятининг сўзсиз ҳимоячиси эмас эди. Бу жамиятда миллатнинг бойлиги меҳнатқашларнинг камбағаллигига таянишини у равшан кўриб туради. Маркс М. нинг хизматларига юксак баҳо бериб, уни «софдил ва фикри равшан киши» деб атаган эди (23-т., 629-б.). М. кейинроқ майдонга келган философлар ва экономистларга (*Гельвеций*, Адам Смит ва б.) катта таъсир кўрсатди.

МАНТИҚИЙ КВАДРАТ (қарама-қаршилиқлар квадрати)ни Михаил Пселл тақлиф этган (11-аср): *У Аристотель* логикасидаги *ҳукмларнинг* тўрт асосий турини эсда сақлаш учун мнемоник (Мнемоника — мумкин қадар кўпроқ маълумотлар, фактларни эсда қолдиришни енгиллатиш учун қўлланиладиган усуллар маж-

мун — тарж.) усул бўлиб хизмат қилади. У диаграмма шаклида бўлиб, унда бу муносабатлар яққол кўрсатилган. А, Е, I, O ҳарфлари тегишли равишда умумий тасдиқ, умумий инкор, жузъий тасдиқ ва жузъий инкор ҳукмларни билдиради.



**МАНФААТ** (лат. interest — аҳамиятли, нафли бўлмоқ) — 1) индивид, оила, коллектив, синф, миллат, умуман жамият учун керакли объект қимматини тавсифловчи тушунча. Тегишинча шахсий манфаатлар билан умумий манфаатлар, яъни оила, группа, синф, миллат, жамият манфаатлари бир-биридан фарқ қилиб қаралади. М. индивиднинг онги ва продасининг маҳсули эмас, балки кишиларнинг продаси ва ҳаракатининг тегишли йўналишини белгиловчи объектив социал шариҳлардан вужудга келгандир. Умумий М. ҳамisha бирон социал ва тарихий умумийлик (синф, миллат), у еки бошқа коллектив ва бирлашма (сиёсий партия, касаба, кооператив бирлашмаси ва ш. к.) таркибига кирувчи кишиларнинг М. идан иборат. Ҳар қандай бирлашма мазкур бирлашмага кирувчи индивиднинг танлаб олиши асосида пайдо бўлади ва ташкил топади. Социал ва тарихий умумийликка (синфий, миллий умумийлик) мансублик эса кишиларнинг ўз-ўзини белгилаши натижа-

си эмасдир. У. М. -нинг бирлигига боғлиқдир, бу М. лар эса шу хилдаги ҳар бир умумийликнинг социал табиати ва унинг яшаш шарт-шароити билан белгиланади. Объектив равишда М. муайян умумиятнинг ҳар бир аъзосининг М. и эканлигини унинг барча аъзолари ҳамisha бирдай англай бермайди. Чунончи, пролетариатнинг синфий М. и объектив равишда ҳар бир алоҳида ишчининг М. идир, аммо ишчиларнинг айрим группалари ёт синфий идеология таъсири остида ўз синфий М. ларини англашдан маҳрум бўлишлари ва ҳаттоки бу М. лар зиддига ҳаракат қилишлари мумкин. Марксни-ленинчи партияларнинг барча пролетарлар ўз синфий М. ни англашлари учун кураш олиб боришнинг зарурлиги ана шундан келиб чиқади. Антагонистик жамиятларда прогресс кучлари билан реакция кучлари ўртасида доимо кураш олиб борилади, шунинг учун ижтимоий М. лар уларда ҳеч қачон бир хилда бўлиши, яъни муайян жамиятнинг барча аъзолари учун бир тарзда бўлиши мумкин эмас. Социализм шариҳида барча социал группалар — ишчилар, деҳқонлар, зиёлилар — коммунистик ижтимоий идеалнинг муштараклиги билан бирлашган бўлиб, улар шу идеални рўёбга чиқариш учун интиладилар. Шу билан социализмда жамиятнинг М. и жамиятнинг барча аъзолари учун муштарак бўлиб қолади. Аммо бу ҳол кишиларни ўз ижтимоий М. ни англаш руҳида тарбиялаш вазифасини кун тартибидан олиб ташламайди (*Шахс ва жамият*); 2) психологияда — қизиқиш — объектага ижобий эмоционал муносабат, эътиборни шу объектага тўплаш. Вақтли, вазиятга боғлиқ қизиқиш муайян бир ишни бажариш жараёнида пайдо бўлади ва иш бажариб бўлингандан кейин сўнади. Барқарор қизиқиш шахснинг нисбатан доимий хислатидан иборат бўлиб, инсоннинг ўзи амалга оширадиган фаолиятга ижодий муносабатининг муҳим шариҳидир, бу ҳол инсоннинг фикр доирасини кенгайтиришга, билимларини бойитишга кўмаклашади.

**МАНФААТ НАЗАРИЯСИ** — ҳозирги замон буржуа аксиологияси ва этикасидаги йўналиш бўлиб, бу йўналиш 20-йиллардан натурализм доктринасида пайдо бўлди, у прагматизмга яқин туради. Унинг тарафдорлари Р. Перри, Д. Паркер (АҚШ), Ф. Теннант (Англия) ва б. — воқеликдаги предметлар ва ҳодисаларнинг инсон учун аҳамиятини (уларнинг қимматдорлигини, шу жумладан маънавий қимматдорлигини ҳам) уларнинг жамиятда бажарадиган объектив ролига қараб эмас, балки инсоннинг уларга инсбатан субъектив муносабатига, унинг манфаатига қараб белгилайди. Манфаатнинг ўзи эса соф психологик тарзда одамлар ҳис этадиган истак, интилиш, майл, меҳр, муҳаббат (ёки, аксинча, жирканиш, ёмон кўриш, нафратланиш) тарзида тушунилади. Манфаатларнинг инсон ҳаётини фаоллати усулига социал жиҳатдан боғлиқ эканлиги, улар тарихий тараққиётнинг объектив қонунари билан белгиланиши, аслда, эътиборсиз қолдирилади. Бу ҳол қимматдорлар табиатини субъектларча талқин қилишга олиб келади. Ахлоқ-одоб буржуа-либерал руҳида хусусий манфаатларни келиштириш ва муро-са қилдириш деб, яхшилик — индивидуал манфаатларнинг максимал йиғиндисига мувофиқ келадиган нарса деб, бурч эса *утилитаризм* руҳида: шундай иш қилки, айни жамиятда энг кўп миқдорда мавжуд бўлган истак ва интилишлар қондирилган бўлсин деб тушунилади. Шундай қилиб, ахлоқ-одобнинг тарихий мақсади жамиятни қайта қуриш ва бутун инсониятнинг туб манфаатларини қондириш йўли билан манфаатлар душманлигини бартараф қилиш — муро-са-мадора қилиш ва оппортунизмнинг сиёсий программаси даражасига тубанлаштирилади, эҳдиётларни юмшатиш, рақобатчиларнинг ўзаро келишувини вазифаси билан алмаштирилади.

**МАРБУРГ МАКТАБИ** — янги кантчилик йўналишларидан бири. Коген, Натоп, Кассирер; Штаммлер бу йўналишнинг вакиллари эдилар. Улар

Кант таълимотидаги материалистик тенденцияни улоқтириб, изчил субъектив идеализм позицияларига ўтдилар. М. м. таълимотларига кўра, философия олам ҳақидаги билим бўлмайди, у хусусий фанларнинг методология ва логикасидан иборат. М. м. философлари объектив воқеликни инкор этиб, билишни ҳиссий мазмундан ажратишга интилар ва уни тушунчалар тузилишининг мантикий процесси деб қарардилар. Шу билан бирга М. м. методологияси хусусий фанларга мажбуран тикштириладиган мазмунсиз умумий принциплар шаклида юзага келиши муқаррар эди. Бурчли бўлиш принциби бу принципларнинг асосийси ҳисобланарди ва бу принципни М. м. вакиллари социология соҳасига жорий қилган эдилар. М. м. вакиллари ижтимоий тараққиётнинг объектив қонуниятларини инкор қилиб, социализмни фақат ахлоқий ҳодиса деб, гайри синфий «ахлоқий идеал» деб қарардилар. М. м. назариячилари марксизмни кантчилик билан «тўлдириш»га даъват этиб, янми коммунизмдан унинг асосий иқтисодий ва сиёсий мазмунини ситиб чиқарган, уни революцион курашни ва пролетариат диктатурасини инкор қилишга яқинлаштириб қўйган эдилар. М. м. нинг социологик идеялари Россиядаги «легал марксизм»га таъсир кўрсатди ва II Интернационал оппортунистларининг (*Бернштейн, Каутский, М. Адлер* ва б.) марксизмни ревизия қилишларига асос бўлди. Ҳозирги вақтда бу идеялардан унғ социалистлар марксизм-ленинизмга қарши курашда фойдаланмоқдалар.

**МАРЕШАЛЬ** Пьер Сильвен (1750—1803) — француз материализми ва атеизмининг плебей-демократик қанотининг вакили. М. табиатнинг абадий мавжудлигини эътироф этарди. Фақат унинг конкрет кўринишлари — «формалари» пайдо бўлиб ва йўқ бўлиб туради. Билиш ҳақидаги таълимотда М. сенсуалист. М. нинг материализми унинг атеизмининг назарий асосидир. Худо — табиатнинг синонимидир. Одамлар қўрқувининг таъсири

остида олний вужудини ўйлаб чиқарганлар ва табиат хоссаларининг унга нисбатан берганлар. М. бабёфчилар (*Бабёфчилик*) ҳаракатига қўшилиб, утолик коммунизм даражасига кўтаририлган. М.нинг асосий асарини «Тенглар манифести»дир. Узининг атенетик қарашлари жиҳатидан М. *энциклопедистлардан* юқори туради. Диннинг узил-кесил бартараф қилишини у эксплуататорлик тузумининг революцион йўл билан ағдариб ташлаш ва коммунизм барпо қилиш билан боғлаб қарарди.

**МАРИТЕН** Жак (1882 йилда туғ.)— француз католик философи, неотомизмнинг таниқли лндери, 1945—48 йилларда Ватиканда француз элчиси. Сўнгги йилларда Принстон ун-тетиди (АҚШ) муаллим. Дастлабки вақтларда М.нинг қарашлари *Берсон* философиясига ва витализм идеяларига яқин эди. 1906 йилдан М. узил-кесил равишда католик философиясини позицияларига ўтади. М.нинг фикринча, фан, метафизика ва мистика—булар мустақил, бир-бирини тўлдирувчи билим формаларидир. М.нинг кўлдан-кўп асарларида психология, социология, эстетика, этика ва педагогика проблемалари ортодоксол тоғизм нуқтан назаридан ёритилади. Асосий асарлари: «Саъбат ва схоластика» (1920), «Антимодерн» (1922).

**МАРК АВРЕЛИЙ** Антонин (121—180)— философ-стоик, Рим императори (161—180). Узининг фалсафий қарашларининг афоризмлар шаклида «Уз ўзимга» деган ягона асариди баён қилган. Рим империясининг етилиб қолган кризисини М. А. философиясининг ўзинга хос хусусиятини белгиллаб берди. Унинг талқинида стоицизм материалистик хислатларини узил-кесил йўқотиб, диний-мистик характер олади. М. А. да худо бутун мавжудотнинг боши асосидир, у оламни ақл бўлиб, жисм ўлгандан кейин қар қандай индивидуал онг унда қориниб кетади. М. А.нинг этикасига *фатализм*; тақдирга тан беришини ва аскетизмин тарғиб қилиш ҳам хосдир. У мувоқаблада бўлиш ва оламни идо-ра қилувчи фатал заруриятини эъти-

роф қилиш орқали ахлоқий такомилланишга ва покланишга, ўзини юпатишга даъват этади. М. А.нинг философиясини *христианликка* катта таъсир кўрсатган, вақолаик императорнинг ўзи христианларини шафқатсиз таъқиб этган.

**МАРКОВИЧ** Светозар (1846—75)— серб революционер-демократ, материалистик, философ ва утолик социалист. Россияда тахсил кўрган. М.нинг дунёқарашини шундай бир даврда шаклландики, бу даврда Сербияда буржуа-демократик революцияни тугаллаш масаласи кескин бўлиб туради. Рус революцион-демократларининг идеялари унинг қарашларига катта таъсир кўрсатди. М. капитализминг қаттиқ танқид қилди ва Париж коммунасини далил ёқлаб чиқди. Маркс ва Энгельснинг асосий асарлари билан таниши бўлишига ва I Интернационал ишида қатнашганлигига қарамай, М. диалектик ва тарихий материализм ҳамда илмий социализм даражасига кўтарила олмади. У хато қилиб, задругага (катта патриархал онлага) ва қишлоқ жамоасига таянган ҳолда, халқ революциясини ғалабасидан кейин, капитализминг четлаб, социализмга келиши мумкин, деб ҳисобларди. М.нинг фалсафий қарашлари унинг революцион-демократик программасининг назарий асоси бўлиб хизмат қилди. «Фан ва ҳаётдаги реал йўналиш» асариди (1871—72) философияда, этика ва эстетикада материалистик йўл тутди. М. шунингдек дарвинизмини оммалаштирувчи ҳам эди. Жамиятга қарашларида у идеалистликка қилиб, жамиятнинг ривожланишини асосан кишиларнинг ғоявий етуклиги даражаси билан белгиланади, деб ҳисобларди.

**МАРКС** Карл (1818—83) илмий коммунизм, диалектик ва тарихий материализм ва илмий сиёсий иқтисоднинг асосчиси, халқаро пролетариатнинг йўлбошчиси ва устози. Трирда туғилган, унда 1835 йилда гимназияни тамомлаган. Бонн ва Берлин ун-тетларида ўқиган. Шу вақтларда унинг дунёқарашини шакллана

бошлаган. М. эволюциясининг бош нуқтаси гегелча философия, унинг сўл йўналишидир (*Еш гегелчилар*). Лекин ёш гегелчилар орасида М. назарияда ҳам, практикада ҳам революцион-демократик позицияни энг изчиллик билан ҳимоя қилди. Узининг энг илк асари бўлмиш «Демокрит натурфилософияси билан Эпикур натурфилософияси ўртасидаги тафовут» (1841) деган докторлик диссертациясида М. ҳали идеалистлигича қолган ҳолда Гегель философиясидан энг радикал ва атенстик хулосалар чиқаради. 1842 йилда М. «Рейн газетаси»нинг ходими, сўнгра редактори бўлади. Унинг раҳбарлигида газета революцион демократия органига айланади. Амалий фаолият ва назарий тадқиқотлар гегелча философия билан тўғридан-тўғри тўқнашувга олиб келади, бунга бу философиянинг консерватив сиёсий хулосаларини келиштириш тенденциялари, назарий қондаларнинг реал ижтимоий муносабатларга ва уларни ўзгартириш вазифаларига номувофиқлиги сабаб бўлади. Фалсафий жиҳатдан Гегель ва ёш гегелчилар билан тўқнашиш материалистик позицияларга ўта бошлашда ифодаланган эди, бунга эса М.нинг реал ҳаётний, аввало иқтисодий муносабатлар билан танишиши ва *Фейербах* философияси катта таъсир кўрсатган эди. М.нинг дунёқарашидаги узил-кесил бурилиш (1844) унинг синфий позицияси ўзгариши билан, революцион демократизмдан пролетарча коммунизмга ўтиш билан боғлиқ эди. Бу ўтиш Европада синфий курашнинг ривожланиши тақозоси билан юзага келган эди (шу жумладан Германияда 1844 йилги Силезия қўзғолони М. га катта таъсир кўрсатган эди); бу ўтишнинг яна бир сабаби шу эдики, «Рейн газетаси» ёпилгандан кейин (1843) М. Парижга келган ва унда революцион курашда қатнашган эди. Бунинг устига сиёсий иқтисодий, утопик социализмни, тарихий ўрганиш ҳам бу ўтишда катта роль ўйнаган эди. М.нинг янги позицияси «Немис-француз йилномаси»да ўз ифодасини топди (1844, «Гегелнинг ҳуқуқ фило-

софияси танқидига доир. Муқаддима» ва «Яхудиёлар масаласига доир» мақолалари). Бу асарларида М. биринчи марта пролетариатнинг тарихий ролини очиқ кўрсатади, социал революциянинг муқаррарлиги тўғрисидаги, ишчилар синфи ҳаракатини илмий дунёқараш билан қўшиш зарурлиги ҳақидаги хулосага келади. Шу вақтда М. Энгельс билан яқиндан танишади ва у билан ҳамкорликда янги дунёқарашни систематик ишлашга киришади. М.нинг «Иқтисодий-фалсафий қўлёзмалари» (1844) ҳамда Энгельс билан бирликда ёзилган «*Амаллар оиласи*» (1845) ва «*Немис идеологияси*» (1845—46), М.нинг «*Фейербах ҳақида тезислар*» (1845) ва «*Философия қашшоқлиги*» (1847) асарлари илмий тадқиқотларнинг натижаларини умумлаштиришга ва янги назариянинг асосий қондаларини асослашга бағишланган. Марксизм ўзининг бутун таркибий қисмларининг узвий бирлигида ахлит таълим сифатида шаклланди. М. 1847 йилда Брюсселда истиқомат қилганда коммунистлар Союзининг яшрин пропагандастик жамиятига қўшилди ва Союзнинг II съездига қатнашди. Съезднинг тоишириғига мувофиқ М. ва Энгельс ўзларининг машҳур «*Коммунистик партия манифести*»ни туздилар (1848). Унда олдинги барча назарий тадқиқотлар асосида «янгича дунёқараш, яъни ижтимоий ҳаёт соҳасини ҳам ўз ичига олган изчил материализм, тараққиёт тўғрисидаги энг мукаммал ва чуқур таълим бўлган диалектика, синфий кураш назарияси ва янги, коммунистик жамият ижодчиси бўлган пролетариатнинг оламшумул-тарихий революцион ролни доҳиена бир суратда аниқ ва равшан баён этилган» (В. И. Ленин, 26-т., 53-б.). Диалектик ва тарихий материализм чинакам илмий философиядир; унда материализм ва диалектика, табиатни ва жамиятнинг материалистик тушуниш, борлиқ ва билиш ҳақидаги таълим, назария ва практика узвий равишда қўшилди кетган. Бу эса Марксдан олдинги материализмнинг метафизиклигини, унга хос бўлган му-

шоҳидачиликни, антропологизмни ва тарихни тушунишдаги идеализмни бартараф қилишга имкон берди. М.нинг философияси — билишнинг па дуёни ўзгартишнинг энг актив методидир. 19—20-асрларда практика ва фаннинг ривожланш тарихи марксистик фплософиянинг идеализм ва метафизик материализмнинг барча формаларидан устулигиния яққол исбот қилди. Илмига хилоф, антипролетар ва майда буржуа оқимларига қарши курашда М. таълимоти улгайиб, ишчилар сипфи маффаатларини назарий ифодалашнинг бирдан-бир формаси бўлиб қолди. Партиавийлик, илмий назариядан ҳар қандай чекинишга муросасизлик — М. фаолиятининг характерли хусусиятидир. Фаида революционер, бўлган М. пролетариатни озод қилиш учун курашда актив қатнашди. Германияда 1848—49 йиллардаги революция даврида у сиёсий курашнинг олдинги маррасида турди. Узи ташкил этган ва раҳбарлик қилган «Янги Рейн газетаси»да М. революцияда пролетар позицияларни қатъий суратда ҳимоя қилди. 1849 йилда Германиядан сургун қилинган, М. буткул Лондонга кўчиб кетди. Коммунистлар Союзи тарқатиб юборилгандан кейин (1852) М.нинг пролетар ҳаракатидаги фаолияти I Интернационални ташкил этиш (1864) билан ва унинг бутун иши билан боғлиқдир. М. барча мамлакатлардаги революцион ҳаракатни диққат билан кузатиб борар, Россияга жуда қизиқиб қарарди. Умрининг охиригача у ўз замонасининг энг кескин воқеаларининг қоқ марказида бўлди. Бу эса М. га ўз назариясини ривожлантириш учун зарур материал бериб турди. Еуропада 1848—49 йиллардаги революция тажрибаси М. га социалистик революция ва сиёсий кураш назариясини, пролетариат диктатураси ҳақидаги, буржуа революциясида пролетариатнинг тактикаси ҳақидаги, пролетариатнинг деҳқонлар билан иттифоқининг зарурилиги ҳақидаги («1848 йилдан 1850 йилгача Францияда сиёсий кураш», 1850); буржуа давлат машинасининг емирилиши муқаррар-

лиги ҳақидаги («Луи Бонапартнинг ўн саккизинчи брюмераси», 1852) идеяларни ривожлантириш учун асос бўлиб хизмат қилди. Париж коммунаси тажрибасини ўрганганч («Францияда граждандар уруши», 1871), М. биринчи пролетар давлатининг тадбирларини чуқур анализ қилиб, пролетариат диктатурасининг давлат формасини кашф этди. Илмий коммунизм назарияси М.нинг «*Гота программасини таққиди*нда (1875) янада ривожлантирилди. М.нинг энг катта илмий қизиқиши сиёсий иқтисод билан, унинг асосий асарин «*Капитал*» билан боғлиқ эди («Капитал»нинг I томи 1867 йилда чиқди, II томининг Энгельс 1885 йилда нашр этди, III томи 1894 йилда чиқди). Илмий сиёсий иқтисоднинг яратилиши коммунизмни илмий асослаш учун энг муҳим восита бўлди. Шу сабабли «Капитал»ни М. ўзининг асосий мақсади деб билиб, бутун куч-қувватини унга бағишлаган, ўз онласининг маффаатларини, ўз соғлигини унга қурбон қилган эди. «Капитал» ҳамда унга онд кенг тайёргарлик ишлари (улар пчида 1857—59 ва 1861—63 йиллардаги қўлёзмалар айниқса муҳимдир) беқиёс даражада фалсафий аҳамиятга эгадир. Марксистик философиянинг энг муҳим томон ва принциплари (диалектик метод, диалектика, логика ва билиш назариясининг бирлиги принципи ва б.) ҳар тарафлама ривожлантирилган ва капитализм иқтисодий муносабатлари системасини тадқиқ қилишга порлоқ суратда татбиқ этилган. Узининг дастлабки иқтисодий асарларидан бири бўлмиш «Сиёсий иқтисод таққидига доир» асарига (1859) ёзган сўз бошидаёқ М. тарихни материалистик тушунишнинг моҳиятини қисқача баён қилган. «Капитал»да бу тушуниш гипотезадан фанга айланди. М.нинг философиясини тавсифлаш учун унинг ёзишмаларидан кўп материал топиш мумкин. Инсоният тарихида ҳеч бир бошқа таълимот М. яратган таълимот каби практикада яққол тадқиқланган эмасдир. Янги тарихий шартонда В. И. Ленин, унинг шоғирдлари ва издошлари томонидан ривож-

лантирилган бу таълимот бир қанча мамлакатлардаги голубона социалистик революцияларда мужассам ифодасини топди ва ҳозир у пролетариат партиясининг ҳамда халқаро коммунистик ва ишчилар ҳаракатининг фаолиятига илмий асос бўлиб хизмат қилмоқда.

**МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ**—*Маркс, Энгельс, Лениннинг* революцион таълимоти бўлиб, бу таълимот фалсафий, иқтисодий ва социал-сиёсий қарашларининг яхлит ва мунтазам системасидан иборат. Марксизм 19-асрнинг 40-йилларида ишчилар синфи озодлик курашининг заминида пайдо бўлди ва унинг туб манфаатларининг назарий ифодаси, унинг социализм ва коммунизм учун олиб бораётган курашининг программаси бўлиб қолди. Марксизмнинг пайдо бўлиши табиат ва жамият ҳақидаги фанда буюк революцион тўнтарини эди. Марксизм асосчилари философия, сиёсий иқтисод, социализм ҳақидаги таълимот ва б. шу каби соҳаларда илмий жасорат кўрсатиб, чинакам революцион фан яратдиларки, бу фанинг вазифаси дунёни фақат тўғри изоҳлаб беришдангина иборат бўлмай, балки уни ўзгартришдан ҳам иборатдир. Маркс таълимоти, деб кўрсатган эди В. И. Ленин, тўлиқ ва мунтазам таълимотдир. У кишиларга яхлит дунёқарашни бахш этади. Бу таълимот ҳаммадан кучлидир, чунки тўғри таълимотдир, Марксизмдаги асосий нарсаси — сифсиз коммунистик жамият қурувчи ишчилар синфининг оламшумул-тарихий ролини асослаб беришдир. М.-л. нинг энг муҳим таркибий қисми бўлган *илмий коммунизм* Маркс яратган, капиталистик ишлаб чиқариш усули қонунларини очиб берган ва капиталистик жамият ўрнига социалистик жамият келишини муқаррарлигини исботлаб берган сиёсий иқтисодда чуқур иқтисодий ифодасини топди. М.-л. нинг фалсафий асоси *диалектик ва тарихий материализмдир*. М.-л. догматизм билан сиғишмайдиган жонли ва ижодий таълимот сифатида ривожланмоқда. Узининг ижодий-кучини у ҳаётдан, рево-

люцион практикадан олади. Назария билан практиканинг маҳкам алоқадорлиги М.-л. нинг характерли хусусиятидир. Ана шу хусусият уни ҳар хил реформистик ва ревизионистик назариялардан ажратиб туради. Маркс билан Энгельс ўз таълимотини тинмай ривожлантирдилар, уни янги қондалар ва хулосалар билан бойитдилар, бу қонда ва хулосаларнинг тўғрилигини омманинг революцион тажрибасида, фанинг эришган янги ютуқларида синаб кўрдилар. Марксизмни ижодий ривожлантиришнинг янги босқичи В. И. Ленин номи билан чамбарчас боғлиқдир, В. И. Лениннинг марксизм таълимотга қўшган ҳиссаси шу қадар буюкки, бу таълимот эндиликда ҳақли суратда М.-л. деб аталади. В. И. Ленин марксизм диалектикани бошланган янги тарихий давр ҳодисаларини анализ қилишга моҳирона татбиқ этди, капитализмни марксча анализ қилишни давом эттириб, капиталистик ишлаб чиқариш усулининг империалистик босқичи ҳақидаги таълимотини яратди, социалистик революция, назариясини ривожлантириб, социализмнинг дастлаб бир ёки бир неча мамлакатда галаба қилиши мумкинлиги ҳақидаги хулосага келди. СССРда социалистик революциянинг галаба қозониши ленинча идеяларни турмушга оширди. М.-л. нинг ундан кейинги ижодий ривожлантирилиши СССРдаги ва б. социалистик мамлакатлардаги социалистик қурилиш тажрибаси билан ва жаҳон социалистик системасининг ташкил топиши билан чамбарчас боғлиқдир. КПССнинг ва б. мамлакатлар пролетар партияларининг съездлари, коммунистик ва ишчи партиялари вакилларининг Кенгашлари, қарорлари ва ҳужжатларида марксча-ленинча таълимот ҳозирги замон проблемаларига татбиқан янада ривожлантирилади. КПСС Программасининг ишлаб чиқилиши ва қабул қилиниши, XXIII ва XXIV партия съездларининг қарорлари М.-л. нинг ривожланишида янги муҳим даврни кўрсатади. Програма ҳозирги замон капитализмининг янги ҳодисаларини ҳисобга

олишга асосланади, ҳозирги босқичдаги синфий ва миллий-озодлик кураши тажрибасини умумлаштиради, социалистик революция, уруш ва тинчлик масалаларини, коммунизм қурилишининг туб проблемаларини ижодий ҳал этади. Халқаро коммунистик ҳаракатнинг практикаси ва тарихий тажрибаси кўрсатдики, М.-л. ишчилар синфининг ва барча меҳнаткашлар оmmasининг идеологияси сифатида кўп қиррали ифодага эга бўлиб, ўзининг принципиал асосларини ҳар бир алоҳида мамлакатнинг ўзига хос шaroнгларига татбиқан конкретлаштирилмоқда. Айрим мамлакатлар революцион ҳаракати тажрибаси марксизм-ленинизм таълимотида умумлаштирилмоқда ва М.-л. нинг умумий хазинасига қўшилмоқда. Ҳозирги вақтда М.-л. фақатгина назария эмас, балки социализм ва коммунизм қураётган юз миллионларча кишиларнинг амалий иши ҳамдир. Социализм ва коммунизм қурилиши шаронгида марксча-ленинча назариянинг роли ва аҳамияти беқиёс ўсиб бормоқда, чунки социализм ва коммунизм онгли ва планли равишда қурилмоқда. Ревизионизмга, догматизмга ва сектантликка қарши, Маркс, Энгельс, Ленин революцион назариясини ҳар қандай бузишларга қарши, уни амалда ижодий татбиқ этиш учун кураш М.-л. ни, илгаригидек, янада ривожлантиришнинг муҳим шартларидан биридир.

**МАРСЕЛЬ** Габриэль (1889—1973)— француз философи ва ёзувчиси, католик *экзистенциализм* деб аталувчи оқимнинг етакчи вакили, Сорбоннада философия профессори. Унинг асосий асарлари: «Метафизика кундалиги» (1925), «Борлиқ ва молик бўлишлик» (1929), «Одамлар одамийликка қарши» (1951). Барча экзистенциалистлардан М. *Кьеркегор* таълимотига ҳаммадан кўра яқинроқ туради. М. нинг фикрича, философия фанга қарама-қарши туради, у объектлар олам . . .ни ўрганса-да, лекин экзистенциал тажрибага, яъни шахснинг ички руҳий ҳаётига дахл қилмайди. Экзистенциал тажриба ўз моҳияти

жиҳатидан иррационал бўлиб, унда «сир-асрор» бордир ва бу сир-асрорга шахе «жалб этилгандир»; бишобарни, у эътиқод мавзун бўлиб хизмат қилади. М. нинг фикрича, худди экзистенциал тажриба орқали худони пайқаш мумкин, шунинг учун худо борлигини рационал исбот қилишлардан воз кечиш керак бўлади. М. нинг этикиси тақдирни азал ва прода эркинлиги ҳақидаги католик таълимотга асосланади. Спёсатда у реакцион позиция тутлади.

**МАРТИ** Хосе (1853—95)— кубалик мутафаккир, публицист, шоир, миллий-озодлик ҳаракатининг идеологи ва йўлбошчиси. М. нинг қарашлари яққол ифодаланган революцион-демократик характерга эгадир. Революцияни у фақат миллий мустақилликка эмас, балки социал янгиланшга, чинакам демократик тузум барпо этишга ҳам олиб борадиган йўл деб қарарди («Бизнинг идеяларимиз», 1892; «Революция», 1894, ва б.). М. нинг фикрига кўра, ижтимоий тараққиёт асосини халқ оmmasининг фаолияти ташкил этади. Материализм билан идеализмнинг «ҳаддан ошишини» бартараф қилишга уринишдан иш бошлаган М. нинг фалсафий қарашларида («Философик идеялар», 1877) вақти билан материалистик тенденция яққол кўрина бошлайди. *Дарвин*, *Геккель*, *Гексли* асарлари таъсири остида М. ҳаётнинг келиб чиқишига, одамнинг пайдо бўлишига асос эътибори билан материалистик нуқтан назардан қараб, бу процесслар табиий кучлар таъсири остида содир бўлади, деб тушунарди. У сафсатабозлик ва диний ақидалар бўғиб ташламаган эркин тафаккурни ёқлаб, илмий билим ҳуқуқини қаттиқ туриб ҳимоя қиларди, спиритуализм, схоластика, клерикализмни танқид қилишга катта эътибор берарди («Дарвин ва Талмуд»; «Янги ва қизиқарли китоб», 1884; «Падре Макглиннинг черковдан роида қилиниши», 1887 ва б.). Шоир сифатида М. латин америка адабиётига катта ҳисса қўшди. Унинг эстетик қарашларининг муҳим хусусияти — санъатнинг ижтимоий-тар-



биявий ролни асослаб беришдан иборат.

**МАСАРИК** Томаш Гарриг (1850—1937)— чех философи ва сиёсий арбоби, буржуа Чехословакиясидаги ижтимоий фикрнинг номарксистик оқимлари орасида ҳукмрон мавқеи эгаллаган масарикизм оқимининг асосчиси. Асосий асарлари: «Конкрет логика асослари, фанларнинг туркумланиши ва системаси» (1885), «Ҳозирги замон кишиси ва дин» (1896—98), «Социал масала» (1898), «Социологиядан қўлланма. Социологиянинг моҳияти ва методлари» (1900—01) ва б. М. нинг философияси (ўз философиясини у «реализм» деб атар эди) изчил эмас эди. Унда позитивистик эмпиризм (бу асосан М. нинг илк асарлари учун характерлидир) иррационалистик ва диний-ахлоқий идеялар билан қўшилиб кетади. М. нинг фикрича, билиш ҳодисалар чегарасидан чиқиб, инсон борлигининг маъноси ҳақидаги, тарихнинг маъноси ҳақидаги масала кўндаланг бўлиб турган чоқда, дин ўз ҳуқуқини олади. Шу билан бирга дин деганда у одатдаги ортодоксал илоҳиётни эмас, балки «ахлоқий ишонч»га асосланган этиқодни тушунади. М. абстракт гуманизмни тарғиб қилиб, буржуа реформаторлиги («майда ишлар», ахлоқий камолот назарияси) ва синфий ҳамкорлик программасини кўтариб майдонга чиқди. М. нинг кескин антимарксистик йўналиши билан ажралиб турган қарашлари ҳар хил ўнг оппортунистик бузгунчиликлар учун, марксча-ленинча идеологияга ревизионистларча ҳужум қилиш учун манба бўлиб хизмат қилди.

**МАСЪУЛИЯТ** — жавобгарлик — этика ва ҳуқуқ категорияси бўлиб, бу категория шахснинг жамиятга (бу тун инсониятга) нисбатан алоҳида социал ва ахлоқий-ҳуқуқий муносабатини акс эттиради ва бу муносабат ўз маънавий *бурчини* ва ҳуқуқ нормаларини бажариш билан характерланади. М. категорияси инсоннинг ўз ҳаракатларининг субъекти (автори) сифатида майдонга чиқиш қобилияти ва имконияти меёрининг фалсафий-

социологик проблемасини ва инсоннинг онгли равишида (била турнб, ўз ихтиёри билан) муайян талабларни бажариш ва ўз олдига турган вазифаларни амалга ошириш, тўғри йўл танлаш, муайян натижага эришиш қобилияти конкретроқ масалаларни ҳамда шу билан боғлиқ бўлган инсоннинг ҳақлиги ёки айбдорлиги, унинг хатти-ҳаракатларини маъқуллаш ёки қоралаш, мукофотлаш ёки жазолаш имконияти масалаларини қамраб олади. Барча ахлоқий ва ҳуқуқий таълимоларда М. проблемаси эркинлик фалсафий проблемаси билан боғлиқ ҳолда олиб қаралади. Аммо марксизмдан ташқарида бу проблема, одатда, абстракт тарзда ҳал этиладиган ва умуман инсонни ўз хатти-ҳаракатларида эркинми (*Эркинлик ва зарурият*) деган саволга бериладиган жавобга боғлиқ қилиб қўйилади. Марксизмда М. проблемаси тарихий-конкрет характерга эга бўлиб, муайян тарихий шароитда инсоннинг реал эркинлиги меёрини анализ қилиш асосида ҳал қилинади. Эксплуатациясиз ва душман синфларсиз жамият қуриш, социал ҳаётга планли-онгли асосни жорий этиш, халқ оmmasини жамиятнинг ташаббускорлик билан бошқаришга ва тарихий ижодкорликка жалб этиш ҳар бир кишининг шахсий эркинлиги меёрини ва айни вақтда унинг социал ва маънавий М. и меёрини кескин суратда оширади. Социалистик ҳуқуқда қонунбузарининг гражданлик, маъмурий ва жиноий М. и жиноят таркибинини аниқлашнинг соф формал йўли билан эмас, балки уни тарбиялаш, ҳаёти ва фаолияти, айбини тушуниш даражаси ва келажакда уни тузатиш имконияти каби ҳолатларни ҳисобга олиш йўли билан ҳам аниқланади. Бу нарса ҳуқуқий М. билан маънавий М. ни яқинлаштиради. Коммунистик ахлоқда шахснинг М. и, фақат содир қилинган ишлар масалаларини эмас, балки индивид томонидан умуман жамият манфаатларини англаш, яқин ирровард ҳисобда тарихнинг илгарилаб ривожланиш қонуларини тушуниш масалаларини ҳам ўз ичига олади.

**МАТЕМАТИКА** (грек. *mathema* — Силлим) — математик структуралар (элементлари ўртасида баъзи муносабатлар аниқланган тўпламлар) ҳақидаги фан. Ф. Энгельснинг таърифига кўра, «соф математика воқеий оламнинг фазовий формалари ва миқдор муносабатларининг ўз объекти қилиб олади» (20-т., 37-б). Практика талабларининг таъсири остида энг қадим замонда пайдо бўлган М. тараққиётининг дастлабки босқичларида сонларнинг ва геометрик фигураларнинг энг оддий турларини ўз мавзун қилиб олган. Бу ҳол асосан 17-асргача давом этиб келган. *Нозвклид геометрияларининг* кашф этилиши ва тўпламлар назариясининг яратилиши (*Тўпламлар назарияси*) М. нинг бутун биносини қайта қуришга ва унинг бутунлай янги тармоқларини яратишга олиб келди. Ҳозирги замон М. сида *математик логика* муҳим аҳамият касб этди. М. методларидан аниқ табиқет илмида кенг фойдаланилмоқда. Унинг биологияда ва ижтимоий фанларда татбиқ этилиши сўнгги вақтгача тасодиқий характерга эга бўлиб келди. Чизиқли программалаштириш, ўйинлар назарияси, информация назарияси каби тармоқларининг (практиканиннг бевосита таъсири остида) вужудга келиши ва электрон математик машиналарининг пайдо бўлиши Сунда бутунлай янги истиқболларини олиб бермоқда. М. нинг фалсафий масалалари (математик абстракциянинг характери ва келиб чиқиши, унинг хусусиятлари) ҳаминша материализм билан идеализм ўртасида кураш майдони бўлиб келди. 20-асрда М. нинг асослари проблемалари муносабат билан пайдо бўлган фалсафий масалалар (*Формализм, Интуиционизм*) айниқса муҳим аҳамиятга эгадир.

**МАТЕМАТИК ГИПОТЕЗА**—ҳозирги замон физикасида билишнинг муҳим методларидан бири. Физика фанининг бир қанча тармоқларининг ривожланиб бориши физик объектларнинг «дағал» ҳиссий яққоллигини йўқотиш фактига дуч келиб қолди. Шу сабабли физик эксперимент па-

тижаларини тасвирлаб кўрсатиш, шунингдек эвристик, башорат умумлашмалари аввало математик формада мумкин бўлиб қолди. Буларнинг ҳаммаси шунга олиб келдики, физика назарияси тараққиёсида М. г. (экстраполяция, умумлаштирилган математик схема, математик назарияларини воқелик билан таққослаш формасида) муҳим роль ўйнай бошлади. М. г. ёрдами билан янги физик объектларини ёки уларнинг янги хоссаларини билиш материянинг чуқурроқ даражаси ҳақидаги маълум эмпирик ва баъзи бир назарий маълумотларни олдинги даражанин умумлаштирилган ва тўлдирилган математик схемаси билан таққослаш орқали амалга оширилади. М. г. нинг принципиал мумкинлиги шунга боглиқки, ҳар қандай физика назариясининг математик аппарати материянинг тегишли даражасининг адекват ипъикосидир, материянинг турли даражаларни ўртасида ички ўзаро алоқадорлик, бирлик мавжуддир.

**МАТЕМАТИК ЛОГИКА** (ёки символлик логика)— символлар ва формулаларининг махсус тилдан фойдаланишга таянувчи математика формал методларини логика соҳасига татбиқ қилиш паижиасида вужудга келди. М. л. да мазмуни мантиқий тафаккур (муҳокама ва исбот процесслари) уни формал мантиқий системаларда ёки *ҳисобларда* акс эттириш воситаси билан ўрганлади. Шундай қилиб, М. л. ўз предметига кўра, логика бўлиб, ўз методига кўра, математикадир. У формал логика тараққиётида ҳозирги замон босқичидир. Логик ҳисобларнинг формал тузилишини (*Логик синтаксис*) ўрганши билан бир қаторда М. л. да ҳисоблар билан уларнинг *интерпретациялари* ва *моделилари* бўлиб хизмат қиладиган мазмуни соҳалар ўртасидаги муносабатларни қараб чиқиш вазифаси ҳам кўридалаиқ бўлиб туради. Бу вазифа *логик семантика* проблематикасини тасвирлаб беради. Логик синтаксис ва семантика *металогикага* — логик ҳисобларнинг тасвирлаш воситалари, асослари ва хоссалари назариясига кирди. М. л. нинг баъзи бир

бошлангич тушунчалари дастлабки формада мегаро-стонк мактаби таълимотидаёқ мавжуддир (эрамиздан олдин 3-аср). Логик ҳисоблаш идеясининг ўзини эса, афтидан, биринчи бўлиб, Г. В. Лейбниц ифодалаб берган. Аммо мустақил фан сифатида М. л. 19-асрнинг урталарида Ж. Буль асарлари туяфайли шакллланган. *Логика алгебраси* Булдан бошлаб ривожланади. М. л. ни такомиллаштиришнинг иккинчи йўналиши 19-асрнинг охиридан, математикнинг ўз тушунчалари ва исботлаш усуллари асослашга бўлган эҳтиёжлари муносабати билан бошланади. Бу йўналишнинг сарчашмалари Г. Фрегенинг асарларидир. Унинг ривожланишига Б. Рассел, А. Уайтхед («Principia Mathematica», 1910—13) ва Гильберт қатта ҳисса қўшдилар. Шу даврда фундаментал логик системалар — *мудҳазаларнинг классик ҳисоби ва предикатлар ҳисоби* яратилади. М. л.нинг ҳозирги босқичи шу билан характерланадиги, унда логик ҳисобларнинг хилма-хил турлари тадқиқ этилмоқда, семантика ва умуман металогика проблемаларига, логиканинг махсус илмий ва техникaviй тадқиқотларига қизиқиш уйғонмоқда. Классик логика соҳасидаги ишлар билан бир қаторда математикани асослаш вазифалари муносабати билан интуиционистик ва *конструктив логика* ишлаб чиқилмоқда. Логика асосларининг анализ билан *комбинатор логика* оид тадқиқотлар боғлиқдир. Кўп маъноли логикалар назарияси яратилмоқда. Логик кузатишни формаллаштириш проблемасини ҳал қилишга уринишлар қатъий ва кучли *импликация* ҳисобларини яратишга олиб келди. *Модал логиканинг* асослари қурилмоқда. Шу билан бирга М. л. ҳозирги замон математикасининг ўзига ҳам катта таъсир кўрсатмоқда. М. л. дан математиканинг, мас., алгоритмлар ва рекурсив функциялар назарияси каби муҳим бўлимлари ўсиб чиқди. М. л. электрон-техникага (релей-контакт ва электрон схемалар тадқиқоти), ҳисоблаш техникасига (программалаштириш), *кибернетикага*

(автоматлар назарияси), нейрофизиология (нейрон шохобчаларини моделлаштириш), тилшуносликка (структур лингвистика ва *семантикада*) таъбиқ этилмоқда.

**МАТЕРИАЛИЗМ** (лат. materialis — моддий) — *идеализмга* қарама-қарши бўлган бирдан-бир илмий фалсафий йўналиш. Барча кишиларнинг ташқи оламнинг объектив мавжудлигига стихияли ишоиниши тарзидаги М. билан стихияли М. нуқтан назарини илмий чуқурлаштириш ва ривожлантиришдан иборат фалсафий дунёқараш тарзидаги М. ни бир-бирдан фарқ қилиб қарайдилар. Фалсафий М. моддийликнинг бирламчилигини ва руҳийлик, идеявийликнинг иккиламчилигини тасдиқлайди, бу эса оламнинг абадийлигини, унинг яратиб бўлмаслигини, унинг замонда ва маконда бешҳўя эканлигини билдиради. Онгнинг материянинг маҳсули деб ҳисоблар экан, М. уни ташқи оламнинг ниъкоси деб қарайди ва шундай қилиб, табиатни билиш мумкинлигини тасдиқлайди. Философия тарихида М., одатда, жамиятнинг олами тўғри билишдан, табиат устидан ҳукмронлигини кучайтиришдан манфаатдор бўлган илгор синфлари ва қатламларининг дунёқараш бўлган. М. фан ютуқларини умумлаштириб, илмий билимнинг ўсишига, илмий методларнинг такомиллашувига кўмаклашди, бу ҳол ўз павбатида иңсон практикасининг муваффақиятларига, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланишига самарали таъсир кўрсатди. М. билан махсус фанларнинг ўзаро таъсири процессида М. нинг ўзининг тури ва формалари ўзгарди. М. нинг дастлабки таълимотлари философиянинг пайдо бўлиши билан бирга қадимги Ҳиндистон, Хитой ва Грециянинг қулдорлик жамиятларида эрамиздан бир неча аср бурун астрономия, математика ва б. фанларнинг тараққийси муносабати билан юзага келади. Қадимги ва кўп жиҳатдан ҳали содда М. нинг (*Лао цзи Ян Чжу, Ван Чун, докаята* мактаби, *Гераклит, Анаксагор, Эмпедокл, Демокрит, Эпикур* ва б.) умумий хусусия-

ти — оламнинг моддийлигини, унинг кишилар онига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжудлигини эътироф этишда иборат. Унинг вакиллари табиатнинг хилма-хиллиги нчида бутун мавжудотнинг ва зуҳуротнинг умумий бош асосини топишга уринганлар (*Элемент*). Материянинг атомистик тузилиши ҳақидаги гипотезани яратиб (*Левкипп*, *Демокрит*) қадимги М. нинг хизмати эди. Қўп қадимги материалистлар стихияли диалектиклар эдилар. Бироқ улардан кўпчилиги физик ҳолат билан психик ҳолат ўртасидаги фарқни ҳали аниқ ажратмасдан, бутун табиатга психик хоссаларни нисбат берганлар (*Гилозоизм*). Материалистик ва диалектик қондаларнинг ривожланиши қадимги М. даёқ мифологик идеология таъсири билан қўшиб қаралган. Урта асрларда материалистик тенденциялар *номинализм* формасида, «табиат билан худонинг қўшабадийлиги» ҳақидаги таълимотлар ва илк пантеистик бидъатлар (ереслар) формасида юзага келган. Урта аср Шарқида *Закария Розий*, *Форобий*, *Ибн Сино*, *Беруний*, *Умар Хайём*, *Улугбек* каби олим-мутафаккирлар материалистик гояларнинг ривожланишига, ислом диний-мистик дунёқарашини танқид этишга катта ҳисса қўшдилар. Уйғониниш даврида М. (*Телезио*, *Бруно*, ўша даврдаги натурфилософиянинг бир қанча вакиллари) кўпинча пантеизм ва гилозоизм формасига бурканган бўлиб, табиатни яхлит ҳолида олиб қарарди ва кўп жиҳатдан антик замон М. ини эслатарди. Сўнгра М. 17—18-асрларда Европа мамлакатларида яна ривож топди (*Бэкон*, *Галилей*, *Гоббс*, *Гассенди*, *Спиноза*, *Локк*). М. нинг бу формаси эндигина тугилиб келаётган капитализм ҳамда у билан боғлиқ бўлган ишлаб чиқариш, техника, фаннинг ўсиб бориши замида пайдо бўлди. Уша замондаги прогрессив буржуазиянинг идеологлари сифатида майдонга чиққан материалистлар ўрта аср схоластикасига ва черков пешволарига қарши кураш олиб бордилар: улар устоз деб тажрибага ва философия объекти деб

табиатга мурожаат қилардилар. 17—18-асрлардаги М. ўша вақтда гуркираб ўсиб кетган механика ва математика билан боғлиқдир, бу ҳол унинг механистик характер олишига сабаб бўлди. Уйғониниш давридаги натурфилософик материалистлардан фарқли ўлароқ, 17-аср материалистлари табиатнинг сўнги элементларини жонсиз ва сифатсиз элементлар деб қарай бошладилар. Бу даврдаги М. нинг бошқа бир хусусияти шу эдики, материалистлар табиатни бир-бири билан боғланмаган озми-кўпми алоҳида соҳаларга ва тадқиқот объектларига бўлишга интилар ва уларни тараққийётдан ташқари ҳолатда олиб қарардилар. Бу даврдаги материалистик философия вакиллари орасида 18-асрдаги француз материалистлари (*Ламетри*, *Дидро*, *Гельвеций* ва *Гольбах*) алоҳида ўрин тутадилар. Улар умуман ҳаракатни механистик тушуниш позицияларида қолган ҳолда *Толандга* эргашиб, ҳаракатни табиатнинг универсал ва ажралмас хоссаси деб қарардилар, улар 17-аср материалистларининг аксариятига хос бўлган денстик нончилликдап тамомилла воз кечдилар. Ҳар қандай М. ва атеизм ўртасида мавжуд бўлган узвий алоқа 18-асрдаги француз материалистларида айниқса яққол намоён бўлди. Фарба бу М. формасининг ривожланиш чўққиси *Фейербахнинг* «антропологик» М. и. эди. Шу билан бирга Фейербахда Марксдан олдинги бутун М. га хос бўлган *мушоадачилик* энг яққол кўринган эди. Россияда ва Шарқий Европанинг б. мамлакатларида 19-асрнинг иккинчи ярмида революцион демократлар (*Белинский*, *Герцен*, *Чернышевский*, *Добролюбов*, *Маркович*, *Ботев* ва б.) философияси М. нинг ривожланишида олга қараб ташланган янги қадам бўлдики, бу философия *Ломоносов*, *Радищев* ва б. традициясига таяниб иш кўрарди ва бир қанча жиҳатлардан антропологизм ва метафизик методнинг тор доирасидан юқори кўтарилган эди Маркс ва Энгельс 19-асрнинг ўрталарида яратган диалектик М. олий ва энг изчил М. формаси

бўлиб қолди. Диалектик М. эски М. нинг юқорида кўрсатилган камчиликларини бартараф қилибгина қолмай, шу билан бирга унинг барча вакилларига хос бўлган инсоният жамиятини идеалистларча тушунишни ҳам бартараф қилди. М. нинг ундан кейинги тарихида принципиал равишда бошқа-бошқа бўлган икки йўл: бир томондан, диалектик ва тарихий М. нинг ривожланиши, иккинчи томондан, М. нинг бир қанча сиёқалаштирилган ва вульгарлаштирилган турлича кўринишлари намоён бўлди. Бу турлича кўринишлар орасида энг типинги *позитивизмга* яқинлашган вульгар М. эди; позитивизмга эса 19—20-асрлар чегарасида диалектик М. ни бузиш (марксизмни механистик ревизиё қилиш ва б.) сифатида пайдо бўлган вульгар М. нинг кўринишлари мубайналик кўрсатди. 19-асрнинг иккинчи ярмида ўзининг етук формаларида М. буржуазиянинг тор синфий манфаатлари билан сиғишмай қолди. Буржуа философлари М. ни аморализмда, онгининг табиатини тушунмасликда айблайдилар ва М. ни унинг примитив кўринишлари билан бирдай қилиб кўрсатадилар. Улардан баъзилари М. нинг атеизмни ва назарий-билувчилик оптимизмни рад қилгап бўлишларига қарамай, ишлаб чиқаришни ва табиёт илмини ривожлантириш манфаатларини кўзлаб, материалистик дунёқарашининг айрим элементларига йўл қўйишга мажбур бўлган эдилар. Баъзан идеалистлар ўз таълимотларини «ҳақиқий» ва «энг замонавий» М. қилиб кўрсатмоқчи бўлдилар. (*Карнап*, Г. Башляр, *Сартр*). Буржуа философлари бир қанча ҳолларда М. билан идеализмнинг қарама-қаршилигини хаспўшлаб, фақат позитивизм ва *неореализмга* эмас, балки ҳозирги замон америка натуралиزمни каби тутуруқсиз ва дудмал назарияларга ҳам ёпишиб олмоқдалар. Иккинчи томондан, ўтмишда олимлар орасида кўпгина шундай кишилар бор эдики, улар идеализмни намоёншкорона эътироф этар ёки «ҳар қандай философиядан позитивистларча юз ўнгирар эдилар-у, мах-

сус илмий тадқиқотларида ҳақиқатда М. позицияларини ишғол қилар эдилар (мас., *Геккель*, *Больцманнинг* табиий-тарихий М. и). Ҳозирги замон илғор олимлари учун характерли нарсасуки, улар табиий-илмий М. дан онгли, пировард ҳисобда эса диалектик М. га томон эволюция қилдилар (*Ланжевен*, *Жолно-Кюри*, *Котарбинский*, *Селлар*, *Ламонт* ва б.). Диалектик М. нинг ривожидаги хусусиятлардан бири — унинг янги идеялар билан бойиб боришидир. Фаннинг ҳозирги тараққиёти табиатшунос олимлар диалектик материализмнинг онгли тарафдорлари бўлиб қолишларини талаб қилмоқда. Шу билан бирга ижтимоий-тарихий практиканинг ва фаннинг ривожланиши М. философиясининг ўзини доимо ривожланиб, конкретлашиб боришини талаб этмоқда. Унинг ривожланиши эса идеалистик философиянинг энг янги кўринишларига қарши доимий кураш жараёнида амалга оширилади.

**«МАТЕРИАЛИЗМ ВА ЭМПИРИОКРИТИЦИЗМ.** Бир реакцион философия тўғрисида танқидий мулоҳазалар» — В. И Лениннинг философияга оид асосий асари; 1908 йилда ёзилган, 1909 йил май ойида босилиб чиққан. Бу китоб 1905—07 йиллардаги биринчи рус революциясининг маглубияти оқибатида келиб чиққан реакция шариотида ёзилган. У вақтда диалектик ва тарихий материализмни ревизионизм ҳужумларидан ҳимоя қилиш ва ревизионистлар зўр бериб ўрнатган эмпириокритицизмнинг реакцион философиясини тор-мор келтириш марксистларнинг актуал сисёий ва назарий вазифаси эди. «М. ва э.» китобида эмпириокритицизмнинг субъектив-идеалистик философияси тўла-тўқис танқид қилинади, унинг барча фалсафий масалалар юзасидан диалектик ва тарихий материализмга тамомилан қарама-қарши эканлиги очиб ташланади. Ленин кўрсатадики, марксизмни махизм билан «тўлдирш ва ривожлантириш»ни истовчи рус махистлари амалда фақат *субъектив идеализм ва агностицизмнинг* реакцион идеяларини такролламоқдалар.

Бутун инсоният тажрибаси, табиئат илмининг маълумотлари «энг янги» идеалистларнинг барча назарияларини батамом рад қилмоқда. Ленин *Махизм, Авенариуснинг (Принципиал координация), Пирсон, Петцольдт ва б.)* ҳамда рус махистлари *Базаров, Богдановнинг (Эмпириомонизм), Юшкевичнинг (Эмпириосимволизм)* ва б. идеалистик назарияларини танид қилади. Китобда буржуа философиясининг тараққийсида эмпириокритицизмнинг манбалари ва ўрни кўрсатилган: махистлар *Кантдан* бошлаб, ундан *Юм* ва *Беркли* томон бордилар ва уларнинг қарашлари чегарасидан гарига ўтмадилар. Махизмнинг гоаявий позицияси учун ниҳоятда характерли нарса шуки, у философиядаги *имманент* мактабни каби буржуа фикрининг энг реакцияни йўналишларига эътибор туради. Сўнгра, Ленин марксистик философияда биринчи бўлиб, эмпириокритицизм билан табиئат илмининг ҳақиқий ўзаро муносабатларини счиб берди. Ҳозирги замон табиئат илми философиясини ролинини ўйнашини даъво қилиб чиққан эмпириокритицизм 19- ва 20- асрлар чегарасида физикада рўй берган кризис оқибатида бир қанча физикларнинг иккилашиб қолишларидан фойдаланиб ва уларни кучайтириб, амалда фаннинг ривожига салбий таъсир кўрсатди. В. И. Ленин томонидан махизм философиясини социал илмизлари ва реакция ролининг очиб ташланганлиги гаят муҳимдир. Ленин философиясининг партиявийлиги йўлини қатъият ва шижоат билан амалга ошира боғлиб, махистларнинг ва умуман бутун позитивизм йўналишининг материализм ва идеализмдан баландга кўтарилиши ҳақидаги «туманли даъвоси»нинг асосизлигини очиб ташлади ва эмпириокритицизм реакция кучларига, динга хизмат қилаётганлигини, у фан ва тараққиётга душман эканлигини кўрсатди. Ленин китобининг бутун мазмунини махизмнинг ҳамда унинг руслар нчндаги тарафдорлари ва маслакдошларини тўла-тўқис ва ҳар томонлама танқид қилиши билан чекланмади. Ленин «М. ва э.»да диалектик

ва тарихий материализмнинг энг муҳим қондаларини асослаб берди ва янада ривожлантирди. У *философиянинг асосий масаласини, марксистик философиянинг энг муҳим категорияларини (материя, тажриба, закон ва макон, сабабият, эркилик ва зарурият ва б.)* ҳар томонлама аналлиз қилиб чиқди, марксистик билиш назариясини (айниқса *инфикос назарияси* масалаларини, билишда практиканинг роли ҳақидаги, билишда сезгиларнинг ўрни ва роли ҳақидаги, *объектив ҳақиқат, абсолют ва нисбий ҳақиқатнинг* ўзаро муносабати ҳақидаги масалаларини ва *тарихий материализмнинг* асосий масалаларини ҳар томонлама аналлиз қилиб чиқди. Табиئат илми янги маълумотларининг Ленин томонидан умумлаштириб берилиши айниқса муҳим аҳамиятга эгадир. 19- ва 20- асрлар чегарасида физикада қилинган машҳур кашфиётлар табиئат илмида революция бошланганлигидан дарак берарди, лекин худди шу кашфиётлар табиئат илми тараққиётида *физик идеализм* билан жуда маҳкам боғлиқ бўлган чуқур кризисни тугдирди. Ленин «физик» идеализмнинг синфий ва гипсологик илмизларини очиб ташлагач, физикадаги энг янги кашфиётлар материализмни рад этини у ёқда турсин, балки, аксинча, диалектик материализмни яна бир бор тасдиқлайди, деб кўрсатди. Илмфан қозонган буюк ғалабаларнинг Ленин томонидан диалектик-материалистик асосда умумлаштирилиши табиئат илмининг кризисдан чиқиши йўлини кўрсатиб берди, табиئат илмининг бирдан-бир методи материалистик диалектика методи эканлигини яққол исботлади. Лениннинг бу китобининг аҳамияти шундан иборатки, унда материализмга фан тараққиётининг янги даражасига мувофиқ келадиган янги форма берилган. В. И. Лениннинг «М. ва э.» китоби ҳозирги вақтда ҳам буржуа философиясига ва ревизионизмга қарши курашда гоаявий қурол бўлиб хизмат қилмоқда, табиий фанларнинг ҳозирги тараққиётини фалсафий умумлаштириши ишга ёрдам бермоқда. Лениннинг асарини марксистик

философияни ижодий ривожлантиришнинг намунаси бўлиб, назария масалаларида коммунистик ғоявийлик мисоли бўлиб хизмат қилмоқда.

**МАТЕРИЯ** (лат. materia) — фалсафий категория бўлиб, бу категория оғига боглиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган ва унда акс этадиган объектнинг реаллигини билдиради (қ. В. И. Ленин, 18-т., 146-б.). М. барча мавжуд ҳодисалар, объектлар ва системаларнинг бениҳоя кўплигидир ҳамда ҳаракатнинг барча хилма-хил хоссалари, муносабатлари, ўзаро таъсирлари ва формаларининг *субстратадир*. М. фақат структур тузилиш конкрет формаларининг бениҳоя кўплигида мавжуд бўлиб, бу формалардан ҳар бири хилма-хил хоссалар ва ўзаро таъсирларга, мураккаб тузилишга эга бўлиб, бирон-бир, умумийроқ системанинг элементидир. Шу сабабли «М. ни ўз ҳолича», унинг конкрет формаларидан ташқари, бирон-бир ўзгармас бирламчи *субстанция* сифатида ишлаш потўғри бўларди. М.нинг ички моҳияти унинг хилма-хил хоссалари ва ўзаро таъсирлари орқали очилади, ана шу хоссалар ва ўзаро таъсирларини билнш худди М.нинг ўзини билнш демакдир. М. нақадар мураккаб бўлса, унинг ўзаро алоқалари ва хоссалари шу қадар хилма-хил ва дифференциялашгандир. Ақлли вужудларнинг пайдо бўлиши мувофиқ келадиган олий мураккаблик даражасида М. хоссаларининг баъзилари, мас., *онг*, жуда гайри оддий ва М. га ўхшамайдиган бўлиб кўринади, бу эса дафъатан қараганда М. билан сира боғланмаган бир нарсасдек тасаввур қилинади. Бундай тасаввурни абсолютлаштириш, онгнинг М. билан алоқадор эканлигини оча билмаслик доимо ҳар хил идеалистик ва дуалистик таълимотларнинг пайдо бўлишига олиб келди. Диалектик материализм нуқтан назарича, М. билан онгни қарама-қарши қўйиш инсбий ва шартлидир. Унинг фақат *философиянинг асосий масаласини* қўйиш ва ҳал этиш жиҳатидагина маъноси бўлиб, ундан ташқарида абсолют маъносини йўқо-

тади, чунки онг, ижтимоий идеялар ва ҳ. к. бирон-бир моддий процессларга инсбатан уларни қандайдир белгиловчи бир нарса сифатида юзага келиши мумкин ва ана шу маънода у бирламчидир. Жамиятнинг актив ўзгартрувчи фаолият шунга олиб келадикки, теварак-атрофимиздаги оламда моддий объектларнинг муайян группаси — ишлаб чиқариш воситалари, бинолар, химиявий синтез маҳсулотлари, истеъмол буюмлари ва ш. к. ўзларининг келиб чиқиши ва уларнинг материясини ташкил этувчи тузилиш формаси жиҳатидан маълум даражада инсон онгига боглиқдир, чунки уларда инсоннинг ғоя ва мақсади гавдаланади. Фан ва техника тараққий қилиб борган сари моддий объектларнинг кўплиги тобора кенгайиб боради ва уларнинг хоссалари, тузилиш формаси ва ҳатто келиб чиқиши бунда табиий материялардан фойдаланувчи кишиларнинг ўзгартрувчи онгли фаолиятига боглиқ бўлади. В. И. Ленин ана шу маънода «инсоннинг онги объектнинг оламин фақат акс эттирибгина қолмай, балки уни яратади ҳам» (29-т., 194-б.) деган эди. М. ни *объектив реаллик* деб фалсафий тушуниш М. ning тузилиши ва хоссаларига табиий-илмий қарашлар билан конкретлаштирилмоқда ва тўлдирилмоқда. Лекин фалсафий категория сифатидаги М. ни материянинг тузилишига бирор тарздаги қарашлар билан бирдай қилиб қўйиш потўғрп бўлган бўларди, чунки бундай қарашлар фаннинг янги кашфиётларига қараб ўзгариб туради, ваҳоланки, М. ning фалсафий таърифни ўзгармасдан қола беради. Худди шунингдек, фалсафий категория сифатидаги М. ни унинг бирон конкрет турни билан, мас., модда билан ёки унинг қандайдир бир хоссаси, мас., масса, энергия ва ҳ. к. билан бирдай қилиб қўйиш ҳам хато бўлган бўларди. М. ни диалектик-материалистик тушуниш унинг метафизикларча тушунишдан шу билан фарқ қиладикки, М. фақат объектнинг равишида, инсон онгига боглиқ бўлмаган ҳолда қаралмасдан, балки шу билан бирга ҳаракат, макон ва за-

мон билан чамбарчас боғлиқ ҳолда, ўз-ўзалигича ҳаракат қилишга қобилиятли, миқдор ва сифат жиҳатлардан бениҳоя ҳолатда ҳам олиб қаралди (*Материя ҳаракатининг формалари*).

**МАТЕРИЯ ҲАРАКАТИНИНГ ФОРМАЛАРИ** — моддий объектларнинг ҳаракати ва ўзаро таъсирининг асосий типлари. М. ҳ. ф. ин илмий туркумлашда қуйидагиларни ҳисобга олмақ зарур: 1) моддий объектларнинг, яъни ҳаракат ҳомиллариининг ўзига хос хусусиятини; 2) ҳаракатининг айни формаси учун умумий қонуиларнинг мавжудлигини; 3) материя ва ҳаракатнинг энг оддий формалардан то энг мураккаб формаларигача тарихий ривожланиши қонуиниятини. Ана шу талабларга ва ҳозирги замон фанининг маълумотларига мувофиқ М. ҳ. ф. нинг уч асосий группаси ажратиб кўрсатилади: 1) аниорганик табиатда; 2) тирик табиатда; 3) жамиятда. Бу группаларнинг ҳар бирида кўп М. ҳ. ф. бордир, бу эса материянинг битмас-туганмаслиги билан боғлиқдир. Аниорганик табиатнинг М. ҳ. ф. га қуйидагилар киреди: фазода ўрин алмаштириш; «элементар» зарралар ва майдонларининг ҳаракати — электромагнит, грабитацион, ядро ўзаро таъсирлари, «элементар» зарраларининг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга айланиши ва б.; химиявий М. ҳ. ф. ни ўз ичига олувчи атом ва молекулаларнинг ҳаракати ва ҳолат ўзгариши; микроскопик жисмлар — несиқлик жараёнлари, агрегат ҳолати ўзгариши, товуш ўзгаришлари ва ҳ. к. структурасидаги ўзгаришлар; турли тартиблардаги космик системалар — планеталар, юлдузлар, галактикалар ва бошқаларнинг ўзгариши. Тирик табиатдаги М. ҳ. ф. — бу ҳаётнинг хилма-хил кўринишларидир: *моддалар алмашинуви*, организмлардаги функционал алоқалар, ташқи шаронтларнинг акс этиш процесслари, турлар ичидаги ва турлар орасидаги муносабатлар, бутун биосферанинг Ердagi аниорганик табиат билан ўзаро таъсири. Тирик табиатда мураккаблиги турлича яхлит-яхлит

системалар: вируслар ва бактериялар, бир ҳужайрали организмлар, ўсимликлар ва ҳайвонларнинг кўп ҳужайрали, хилма-хил турлари ва, ниҳоят, бутун биосфера мавжуддир. Ҳаётнинг умумий кўриниши доирасида ҳар бир шундай группага ўзига хос М. ҳ. ф. тегишлидир, бу формаларнинг қонуилари системаларнинг структураси ва амал қилиши билан белгиланади. Ижтимоий М. ҳ. ф. кишилар *фаолиятининг* моддий ишлаб чиқариш усулидан тортиб то инсон онгига, яъни ҳаётнинг ўзига хос ижтимоий шаронтлари ва аввало кишиларнинг меҳнат фаолияти асосида материянинг хоссаи сифатида пайдо бўладиган инсон онгига хилма-хил кўринишларини ўз ичига олади. Олий М. ҳ. ф. инсбатан қуйи формалар асосида тарихан пайдо бўлади ва уларни мураккаброқ системанинг ривожланиши структураси ва қонуиларига мувофиқ равишда ўзгартirilган шаклда ўз ичига олади. Улар ўртасида бирлик ва ўзаро бир-бирга таъсир мавжуд. Лекин олий М. ҳ. ф. қуйи формалардан сифат жиҳатдан фарқ қилади ва уни қуйи формадан иборат қилиб бўлмайди. М. ҳ. ф. ўртасидаги ўзаро муносабатларини очиш табиатнинг ривожланишини тушуниш, мураккаб ҳодисаларнинг моҳиятини билиш ва уларни амалий бошқаришда ғоят катта аҳамиятга эгадир.

МАХ Эрнст (1838—1916) — австриялик физик ва философ, субъектив идеалист, *эмпириокритицизмнинг* асосчиларидан бири. М. нарсаларни «сезилар комплекслари» деб эътироф қилиши билан ўз таълимотини фалсафий материализмга қарама-қарши қилиб қўйди. Юм философиясига асосланиб иш кўрган М., аслда, сабабият, зарурият, субстанция тушунчаларини «тажриба»да мавжуд бўлмаган тушунчалар деб рад этди. Махча «*тафаккурни тежаш* принципи»га мувофиқ оламни тасвирлаш фақат «тажрибанинг бетараф элементларини ўз ичига олмоғи лозим; фақат ана шу элементлар (М. уларни сезилар билан айнан бирдай қилиб қўярди) ва уларнинг функционал алоқаларини



реалдир. Физик ҳолат билан психик ҳолат ўртасидаги тафовут, шундай қилиб, «функционал муносабат» тафовутидан иборат қилиб қўйилдики, ана шу «функционал муносабат»да «элементлар» қараб чиқилади: М. нинг фикрича, физик тадқиқот «элементлар»нинг ўзаро алоқадорлигини анализ қилишдан, психик тадқиқот эса, инсон организмнинг «элементлар»га муносабатини анализ қилишдан иборатдир. Тушунчаларни М. «сезгиларнинг комплексларини» «нарсаларни» билдирувчи символлар деб, умуман фани эса бевосита кузатишлар ўрнини босиши лозим бўлган гипотезалар мажмуи деб қарарди. М. философиясининг субъектив-идеалистик характери В. И. Лениннинг «*Материализм ва эмпириокритицизм*» асаринда очиб ташланди ва танқид қилинди. Асосий асарлари: «Сезгиларнинг анализи ва физик ҳолатнинг психик ҳолатга муносабати» (1886). «Билиш ва янглишиш» (1905). М. нинг философияси *неопозитивизмнинг* шаклланишига таъсир кўрсатди ҳамда марксизмни махистларча ревизия қилишга асос бўлди (Ф. Адлер, Базаров, Богданов, Юшкевич ва б.).

**МАХАЕВШЧИЛИК** — майда буржуа анархистик оқим бўлиб, 1905—07 йиллардаги революциялар даврида бир қадар ёйилиб, интеллигенцияга душманлик билан қарашни тарғиб қилди. Бу оқим ўз номини, интеллигенция текникўр синфдир, деб даъво қилган социал-демократ В. Махайский номидан олган. М. ишчилар синфини спёсий курашдан ва пролетар революциясидан чалғитган *экономизмнинг* кўринишларидан бири эди.

**МАХИЗМ**—қ. *Мах, Эмпириокритицизм*.

**МАШИНА** — тор маънода система бўлиб, бу система фойдали самара ёки фойдали иш ҳосил қилиш мақсадида энергиянинг бир турини иккинчи турига айлантириш учун инсон меҳнати билан яратилган. Моддий ишлаб чиқариш соҳасида фойдаланиладиган, кишиларнинг жисмоний меҳнати ўрнини босадиган М. лар билан бир қаторда 17-асрдаёқ ақлий меҳ-

нат ўрнини босадиган М. лар пайдо бўлди (ҳисоблаш М. лари). *Автоматлаштиришнинг* ривожланиб бориши ва айниқса *кибернетиканинг* пайдо бўлиши муносабати билан М. тушунишчи ҳодисаларнинг жуда кенг доирасига татбиқ этила бошлади. М. деганда фақат инсон яратган системаларгина эмас, балки тирик организмлар ҳам тушунладиган бўлди, кибернетика эса бошқариш ва алоқа ҳақидаги фан сифатида, аслида, машиналар ҳақидаги фандир. М. ни бу хилда тушунишнинг 17—18-асрлардаги механицизм билан ҳеч қандай алоқаси йўқ. *Декарт* ҳайвонни жондан маҳрум бўлган М. деб қараган, *Ламетри* эса инсонни ҳам М. қаторига қўшган экан, бунда ҳам М. тушунчаси эмас, балки ҳайвон ва инсон тушунчаси бузилган эди, чунки ҳайвон билан инсон механик ҳаракат қонунилари асосида амал қилувчи системаларга ўхшатиш эди. Ҳозирги замон фанида М. тушунчасининг ўзи ўзгариш ҳолатини кечирмоқда, бу тушунча энди материя ҳаракатининг қандайдир конкрет формаси билан боғлаб қаралмайди; фан М. қонуниятларини ўргана бориб, бошқариш системалари структураларини, бу структураларнинг хоссалари ва ишлашини, уларнинг моддий субстратини назардан соқит қилган ҳолда, тадқиқ этмоқда. Шу туфайли М. ҳақидаги илмий билимлардан инсон организмнинг ишлашини ўрганиш учун ҳам фойдаланиш мумкин, ammo инсонда «машинасимон» амаллар бўлган тақдирдагина шундай қилиш мумкин. М. тушунчасини Маркс томонидан анализ қилинган иқтисодий категория сифатида ҳам қараб чиқмоқ лозим.

**МАЪНО ВА МАЗМУН**. 1. Бирон-бир нарсанинг маъноси унинг ижтимоий практика учун нимадан иборат бўлишидадир ва кишиларнинг фаолиятида у бажарадиган функцияларга боғлиқдир. Бу маъно нарсанинг ҳақиқий объектив моҳияти билан белгиланади, чунки нарса фақат унинг ўз табиати билан белгиланадиган функцияларинингга бажаради. Тилда нарсаларнинг амалий маъноси сўзлар

маъносида қайд қилинади, мустақилланади ва сақлаб қоллинади. Мазмун — унинг бошқа сўзлар ёки предметли ситуациянинг маъносини билан ўзаро муносабатдаги маъносини координатлаштиришдир. Маъноларнинг ўзаро муносабати, мазмунни тугдирувчи ўзаро алоқадорлиги ё воқеликнинг объектив факторлари ва муҳокаманинг объектив логикаси билан, ёки субъектив факторлар билан: инсоннинг истаклари, ниҳтиллари, ижтимоий (шу жумладан синфий) ва шахсий мақсадлари, ниҳатлари ва ш. к. билан белгиланади. Бинобарин, фақат ижтимоий таърибига объектив маъноларнинг бироқ-бир мазмунини реал нарсалар ва ҳодисаларнинг муҳияти билан мувофиқлаштирилади. Ижтимоий практика субъектив бузишларни бир четга ташлаб, конкретликнинг реал хилма-хиллигини қайта ҳисла қиладиган мазмун хилма-хиллигини мустаҳкамлайди. 2. Тил тўғрисидаги фанда маъно (лексик маъно) деганда сўзнинг мазмуни тушунилади. Сўзларнинг характерли хусусияти шундан иборатки, одатда, уларда турлича маъно бўлади, шунингдек уларнинг мазмуни ўзгарувчан бўлади. Ана шу сабабларга кўра, сўзларнинг маъносини контекстга ва М. (маъно) сўзлари ишлатиладиган ситуацияга маҳкам боғлиқ бўлади. Бироқ-бир объектни билдирувчи тил ифодаларининг М. ва м. тушуничи логик семантикада яхшироқ аниқланади. Тил ифодасининг маъносини деганда одатда муайян ифодани белгилайдиган (атайдиган) предмет ёки предметлар туркуми тушунилади, ифода мазмуни деганда эса унинг фикрий мазмуни, яъни айни ифодада жо қилинган илҳомация тушунилади ва шу илҳомация туфайли ифода у ёки бошқа предметга ишбат берилади. Мас., «Шом юлдузи» ва «Тонг юлдузи» ифодаларининг маъносини айни бир предметдан — Венера юлдузидан иборат, ваҳоланки, уларнинг фикрий мазмуни бошқа-бошқадир. Ҳозирги замон логикасида М. билан м. ни фарқ қилиш Фрейдга бориб тақалади. Тил ифодалари мазмуларининг тенглиги (сипо-

симияси) критериялари билан боғлиқ бўлган масалаларни ўрганш логик семантика вазибаларидан биридир (Нол).

**МАЪРИФАТЧИЛИК** — ижтимоий-сиёсий оқим бўлиб, бу оқимнинг вакиллари эзгулик, адолат қонунларини, илмий билмларни тарқатиш йўли билан мавжуд жамиятнинг камчиликларини бартараф қилишга, унинг хулқ-атворини, сиёсатини, турмушини ўзгартиришга ниҳтилардилар. М. инг асоси шундан иборат эдики, унинг тарафдорлари жамият тараққиётида оқининг белгиловчи ролини идеалистларча тасаввур қилардилар, ижтимоий иллатларни одамларнинг илоҳлигидан, уларнинг ўз табиатини тушунамаслигидан келиб чиққан деб илоҳламақчи бўлардилар. Маърифатчилар тараққиётнинг иқтисодий шароитларининг ҳал қилувчи аҳамиятини ҳисобга олмас эдилар ва шунинг учун ҳам жамият объектив қонуларини очиб йўлни тутолмаган эдилар. Улар ўз ваъ-насиҳатларини жамиятнинг барча синфлари ва табақаларига, кўпинча ҳокимият эгаларига қаратар эдилар. М. буржуа революцияларини тайёрлаш даврида кучли суратда тарқатилган бўлиб, у буржуа ва майда буржуа идеологиясини ифодаларди. *Вольтер, Руссо, Монтескье, Гердер, Лессинг, И.-Ф. Шиллер, Гёте, Десницкий, Козельский* ва кўпгина бошқалар маърифатчилардан эдилар. Уларнинг фаолияти кўп жиҳатдан черков-феодал идеологияси таъсирини сусайтиришга ёрдамлашди. Маърифатчилар фақат черковга қарши эмас, балки диний ақидаларга ҳам, схоластик тафаккур методларига ҳам қатъий суратда қарши курашдилар. М. 18-асрда социологик қарашларнинг шаклланишига анча таъсир кўрсатди. М. инг идеялари социалист-утопиистлар, рус пародиклари орасида таъсирли эди. Ҳозирги вақтда М. ижтимоий фикрининг таъсирли оқими эмас. Бироқ унинг идеялари номарксистик интеллигенция орасида ҳозир ҳам тарқалгандир.

**МАҚСАД** — амалий иш натижасини оғнда олдиндан пайқаш. Бевоёита

мотив сифатда М. амалий ишларни йўллаб, тартибга солиб туради, практикага ички қонуни сифатида сингиб кетган бўладикки, бу қонунига инсон ўз иродасини бўйсундиради. М. инсон онгининг актив томонини ифодалаганда, теварак-атрофдаги оламнинг ҳамда субъектнинг ўз объектив қонунарига, реал имкониятларига мувофиқ бўлмоғи лозим. Кишиларнинг маълум мақсадга қаратилган фаолиятида эркинлик билан зарурият ўртасидаги диалектик ўзаро муносабат ўз зуҳуротини топади. М. унн амалий рўёбга чиқариш учун зарур бўлган муайян воситалар билан ўзаро боглик ҳолда таъсир қилгандагина воқеликни ўзгартирувчи кучга айланиши мумкин. Йироқ, яқин ва бевосита, умумий ва хусусий, оралиқ ва шиҳояли М. лар бир-бирдан фарқ қилинади. Тор маънода «М.» термини билан фанда (биология, кибернетика) системанинг қайтарма алоқа йўли туфайли эришилган умумий ҳолати билдирилади (*Мақсадга мувофиқлик*).

**МАҚСАДГА МУВОФИҚЛИК**— процесс ва ҳодисаларнинг кенг ёки шартли маънодаги муайян натижага, мақсадга олиб келиш хусусияти. М. м.—органик оламда, ижтимоий системаларда, инсон амалий ишларида сабаб-натига муносабатларининг ўзига хос кўринишидир. М. м. турли соҳаларда турлича ифодаланади: органик табиятда — организмларнинг мослашиш ва регуляциялари, тараққиёт жараёнларининг муайян томонга йўналиши формасида ифодаланади; ижтимоий ҳаётда — ёшнинг яшаб бўлган социал тартибларининг барҳам топшиши ва жамиятнинг янада ривожланишига ёрдамлашувчи янги социал тартибларининг пайдо бўлишида, кишиларнинг муайян мақсадга эришишига қаратилган фаолиятида ва ш. к. ларда ифодаланади. *Телеология* фойдаланиб келган органик М. м. фактлари *Дарвиннинг* табиий танланниш назариясида, ижтимоий ҳаёт формаларининг М. м. и К. Маркснинг иқтисодий назариясида ва тарихий материализмида илмий изоҳлаб бе-

рилди. *Кибернетика* М. м. деганда унн умумий тарзда қайтарма алоқа амалини тушунади, бу қайтарма алоқада талаб қилинувчи ҳолат билан фактик ҳолат ўртасидаги фарқ ҳақидаги информация системасининг талаб этилувчи ҳолатига тобора кўпроқ яқинлашуви сабабига айланади. М. м. нинг олий формаси—инсон *фаолиятининг* М. м. идир, унда ва фақат ундагина сабаб-натига богланган уннинг энг муҳим зеноси сифатида онгли мақсадга қўшилади. Инсоннинг бирон мақсадга мувофиқ келувчи ҳамма ишлари кенг маънода мақсадга мувофиқдир». Торроқ маънода эса фақат айни момент шартинга эмас, балки тараққиётнинг умумий йўналишига ҳам мувофиқ келадиган, объектив қонуларини ва тараққиёт эҳтиёжларини қилишга асосланган фаолиятини «мақсадга мувофиқдир».

**МЕГАГА МАҚТАБИ** — фалсафий йўналиш бўлиб, бу йўналиш эрампдан олдин 4-асрда Қадимги Грецияда мавжуд бўлган; унн *Сократнинг* дўсти ва шогирди мегаралик *Эвклид* (эрампдан олдин тах. 450—380) таъсис этган. Сократ вафотидан кейин мегарачилар *Пармениднинг* абдийи ва ўзгармас якка-ю ягона (борлиқ) ҳақидаги таълимотини сократча этика ва теологиянинг олий тушунчаси — эзгулик тушунчаси билан синтезлаштиришга уринганлар. Эвклиднинг фикрича, фақат якка-ю ягона эзгулик мавжуддир, ўзгармас ва ўз-ўзига айнан тенг бўлган бу эзгулик ҳақиқат, ақл, худо ва ш. к. номлар билан ҳам машҳурдир. Кўпдан-кўп ва хилма-хил нарсалар якка-ю ягона эзгуликка қарама-қарши бўлиб турадилар ва шунинг учун улар мавжудликдан ҳам, реалликдан ҳам иборат эмасдилар. М. м. вакиллари элеилик *Зеноннинг* ва *софистларнинг* традицияларини давом эттириб, фалсафа сотишининг асосий методи сифатида диалектика ва *эристикадан* кенг фойдаланганлар. Кейинчалик мегарачилар (Стилпон ва б.) ўз ахлоқий қарашлари жиҳатидан *киникларга* жуда яқин турганлар. Стилпоннинг шогирди сто-

ик-Зенон М. м. ни киник мактаб билан бирга стоиклар мактабига айлантирган (*Стоиклар*).

**МЕЛЬЕ ЖАН** (1664—1729)—материалист философ, француз *утопик социализми*да революцион йўналишининг асосчиси. М.нинг шампанлик қишлоқ кюресининг «Васият»и асарини жамият ва унинг тақдирин ҳақидаги таълимнинг ўз замонига яраша биринчи намунасидир. Динни ва черковни фони қилиш М.ни илчил равишда материалистик ва атеистик хулосаларга олиб келади; социал адолатсизликни танқид қилиш унда коллектив мулкка асосланган жамият қуришга даъват этиш билан қўшилди кетади. М.унинг сўзларини «шаҳар ва қишлоқларнинг аҳолиси» эшитишини истарди. Меҳнатқашларнинг бирлашуви, уларнинг золимларга қарши қўзғолни, М.нинг фикрича, халқнинг ўзи кишидир ва у янги жамиятга ўтишининг бошланғич зарур шартидирки, бу жамиятда бойлар ва камбағаллар, золимлар ва маълумлар, бекорчилар ва оғир меҳнат билан ҳолдан тойган кишилар бўлмайди. Унинг «Васият» асарини фақат 1864 йилда тўла нашр этилди. Бироқ 18-асрда Францияда бу асарнинг қўлёзма нусхаларини тарқатилди; 18-асрнинг биринчи ярмидаги деистлардан ва *Вольтердан* тортиб то маърифатчи материалистларгача ва бабёфчи *Маршалгача* француз ижтимоий фикрининг энг турли-туман вакиллари М.нинг китобхонлари ва унинг ғояларининг пропагандистлари эдилар. Улардан ҳар бири М.дан ўз фикрига ва сиёсий манфаатларига мувофиқ келадиган нарсаларни ажратиб оларди. М.нинг дунёқарашини 18-асрдаги француз материализми ва социализмининг ғоявий сарчашмаларидан биридир.

**«МЕН»** (философияда) — оламга, ўз-ўзинга фаол муносабатда бўлувчи инсон шахсининг, индивидуаллигининг маънавий маркази. Асли «мен»га ўз хатти-ҳаракатларини мустақил назорат қилувчи ва ҳар томонлама ташаббус кўрсатишга қобилиятли инсон эгадир. Философия тарихида идеалистик концепциялар «мен»ни идеявий

нбтидо сифатида талқин қилганларинда инсон «мен»нинг конкрет-тарихий фаол асосини назарда тутмас эдилар. Қўпичча бу проблема уларда фалсафий системалар тузишининг бошланғич нуқта проблемаси сифатида ўртага қўйиларди. *Декартнинг* фикрича, «мен» ўзини фикрловчи субстанцияга мансуб парса, рационал библишининг интуитив нбтидоси каби намоён қилади ва шу билан ўз мустақиллигини мустаҳкамлайди. Идеализм доирасида яқкаланган индивиднинг нуқтан назарни ва *мушоадачилик солицизмига*, метафизик материализм доирасида инсонни тарихнинг сиртки жараёнига бўйсунувчи пассив объект даражасига тушириб қўйишга олиб келарди. Немис классик философияси «мен»ни инглиз эмпиризмнга ҳос бўлган психологик-индивидуалистик руҳда талқин қилишдан воз кечди. Лекин у «мен»ни жонли ижтимоий одамдан ажратиб, «трансцендентал субъект»га айлантирди. *Фихте фаолиятнинг* азалдан предмет характерга эгалигини тушунмасдан, бундай «мен»ни субстанция, абсолют ижодий нбтидо деб ҳисобларди. Унингча, бу нбтидо фақат-ўз-ўзини эмас, балки ўзининг «мен-маси» сифатида бутун борлиқни ҳам назарда тутарди. Диалектикани ривожлантирган объектив идеализм инсон «мен»нинг ижтимоий моҳиятини конкрет кишилардан юқори турувчи бегоналашган куч—олабий ақл (*Гегель*) ва ҳ. к. деб талқин қиларди. *Иррационализм* эса буржуа жамиятида ўзидаги «мен»ни инкор қилиш билан тўқнашувчи шахсининг сезгини қайта ҳосил қилди. Лекин индивидга иррационал нуқтан назардан қараш *бегоналашши* вазиятини абадийлаштиради, холос. *Фрейдизм* капитализм шаронтида шахсининг парчаланшини, интилишларни «мен»нинг «у»га (кўр-кўрона иштиёқлар оламига) ғарқ бўлиши сифатида биологлаштиришни, индивиднинг ўз ижтимоий моҳиятини бузуқ тарзда идрок этишини эса уйга душман бўлган «ғайри-мен» назоратининг натижаси сифатида ифодаларди. Сиёсий-антагонистик формацияларда

фаолиятнинг парчалашиши ва бегоналаштиши ҳақиқатан индивидларни қиёфасиз қилиб қўйишга, уларнинг ўз «мен»ини йўқотишига олиб боради. Шу сабабли «мен»нинг сохта концепцияларини бартараф қилиш асосида инсоннинг ўзини ижтимоий муносабатлар ва жамият ҳаёти нормаларининг ижодчиси сифатида барқарор қилиш учун кураши ётади. Ҳар бир кишида актив амал қилувчи субъект сифатида унинг инсоний «мен»ининг энг тўлиқ ва эркин юзага чиқиши коммунизм даврида, шахснинг ҳар томонлама, яхлит ривожланиши шариоатида мумкин бўлади.

**МЕНДЕЛЕЕВ** Дмитрий Иванович (1834—1907)—рус олими, химик, фаннинг ишлаб чиқариш билан алоқасини актив ёқлаб чиқди, Россияда саноатни ривожлантириш учун кўп иш қилди. М. нинг фалсафий қарашлари—стихияли диалектика билан қўшилиб кетадиган материализмдир. М. спиритизмга ва энергетизмга қарши курашди. М. нинг энг зўр илмий жасорати—унинг даврий қонунининг кашф этиши (1869) ва унинг асосида химиявий элементларнинг даврий системасини яратиши эди. Бу кашфиёти билан М. химия атомистикасининг ривожига катта ҳисса қўшди ва диалектиканинг асосий қонуниларини, шу жумладан миқдорнинг сифатга ўтиши қонунини химиявий элементларга амалда татбиқ этди. Ҳозирги формулировкасида М. қонунида бундай дейилади: элементларнинг хоссалари тартиб номерига ёки атом ядроси зарядига даврий боғлиқ бўлади. Атом массаси ядро заряди билан маҳкам боғлиқдир, шу сабабли М. атом оғирликларидан фойдаланиб, ўз қонунини кашф эта билди. М. системаси химиявий элементларнинг алоқасининг эмас, балки уларнинг бир қолатдан иккинчи ҳолатга реал айланишини ҳам акс эттиради. Даврий қонуни—анорганик модданинг ривожланиш қонуни бўлиб, табиатга диалектик материалистик қарашни асослашга хизмат қилмоқда. М. нинг асосий асарлари—«Химия асослари» (1869—71), «Даврий қонуни».

**МЕЪЁР**—фалсафий категория бўлиб, бу категория бирон предмет ёки ҳодисанинг *сифати ва миқдорининг* узвий бирлигини акс эттиради. Ҳар бир сифат жиҳатдан ўзига хос объектга муайян миқдор характеристикалари хосдир. Бу характеристикалар ўзгарувчан ва ҳаракатчандир. Бироқ уларнинг ўзгарувчанлигининг ўзи баъзи доиралар билан заруран чеклангандир ва бу доиралар чегарасидан кейин миқдор ўзгаришлари сифат ўзгаришларига олиб келади (*миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиши қонуни*). Ана шу чегаралар М. нинг худди ўзидир. Эънабатда, муайян объект сифатининг ўзгариши унинг миқдор характеристикаларининг ва М. нининг ўзгаришига олиб боради. Миқдор билан сифатнинг алоқадорлиги ва бирлиги муайян объектнинг табиатига боғлиқдир. Агар объектнинг ривожланиши қараб чиқилса, у вақтда мазкур процесснинг сифат жиҳатдан фарқ қиладиган бир босқичдан иккинчисига ўтиш нуқталари М. нинг ўзгаришини марказий нуқталари сифатида юзага келади. Бундай марказий нуқталар ҳақида сўзлаганда меъёрларнинг марказий чизиги ҳақида сўзлаш расм бўлган. Философия тарихида М. категориясини биринчи бўлиб Гегель ишлаб чиққан.

**МЕРИНГ** Франц (1846—1919)—Германия ишчилар ҳаракатининг ва немис с.-д. партияси сўл қанотининг арбоби, Германия Компартиясининг асосчиларидан бири (1918 йил охирида), тарихчи, философ, адабиётшунос, публицист. М. нинг қарашлари немис классик философиясининг таъсири остида таркиб топди; Лассалнинг баъзи идеялари ҳам унга таъсир кўрсатди. 80-йилларнинг охирида сифлар кураши ва Маркс билан Энгельс асарларини ўрганиш М. ни пролетариат позицияларига олиб келди. Ленин сўзлари билан айтганда, М. марксист бўлишни нотабғина қолмади, балки ҳақиқатан марксист бўлди. М. марксизмин ревизионистларча-реформистларча таъкид қилувчиларга (*Бернштейн*, П. Камф-

мейер ва б.) актив суратда қарши чиқди. Унинг буржуа социологиясига (Л. Брентано, П. Барт ва ҳ. к.), янги кантичликка (*Этика социализми*) қарши олиб борган кураш марксистик философияни капитал идеологларни ҳужумларидан ҳимоя қилишда катта роль ўйнади («Тарихий материализм», 1893; «Кант ва социализм», 1900; «Кант, Динген, Мах ва тарихий материализм», 1910 ва кўпгина б. асарлар). М. Шопенгауэр, Ницше, Э. Гартманнинг 19- ва 20- асрлар чегарасидаги модал иррационалистик концепцияларининг реакцион моҳиятини кўрсатди. М. нинг тарихий асарлари (мас., «Герман социал-демократияси тарихи», 4 томлик, 1897—98; «Карл Маркс. Унинг ҳаёти тарихи», 1918), баъзи нотўғри фикрлар бўлишига қарамай, катта илмий қимматга эгадир. «Лессинг ҳақида афсона» асарини (1892) Энгельс прусс давлатининг келиб чиқишининг мавжуд баёнларидан энг яхшиси деб атаган эди. М. Маркс ва Энгельснинг илк асарларини нашр этди. М. нинг адабиётшунослик асарларида («Эстетик разведкалар», 1898—99; «Шиллер», 1905 ва б.) кантичлик эстетикаси, «санъат санъат учун» назарияси, натурализм танқид қилинган. М. хатолардан холи эмас эди, бу хатолардан асосийлари марксистик партиянинг сиёсий раҳбар ва ошманнинг тарбиячиси сифатидаги роляга етарли баҳо бермаслик, оппортунистлар билан алоқани принципиал узишнинг муҳимлигини тушунмасликдан иборат эди. Философияда унинг табиатни билш учун механистик материализмнинг нуқтан назари етарлидир, деган фикри нотўғри эди, шунингдек бир қанча бошқа хато қондалари ҳам бор эди. 1917 йилги Октябрь революциясини М. табриклайди ва унинг таъсири остида ўзининг кўп хатоларини бартараф қилди.

**МЕРЛО-ПОНТИ** Морис (1908—61)—француз экзистенциалисти ва феноменолог (*Экзистенциализм, Феноменология*). Асосий асарлари: «Хатти-ҳаракат структураси» (1942); «Перцепция феноменологияси» (1945); «Диалектиканинг саргузаштлари»

(1955). М.-П. субъект билан объектининг чамбарчас алоқадорлиги идеясини қаттиқ туриб ҳимоя қиларкан (олам субъект проекцияси; субъект олами ва инсонни объективлаштирадиган, уларга ўзнда мавжудлигини исбат беради), философияда «учинчи йўл» тутнишга уринади. Амалда эса идрокнинг бевосита маълумотларини чин реаллик деб даъво қилиш субъектив идеализмин билдиради. Бундан ташқари, М.-П. философияси эклектикдир, у экзистенциализм билан марксистини синтезлаштириб беришга уринади.

**МЕРТОН** Роберт Кинг (1910 йил туғ.)—Америка социолог. Ўз асарларида (улардан асосийси «Социал назария ва социал структура, 1949) М. функционализмнинг (*Структур-функционал анализ*) асосий қондаларини системалаштиришга уринади. У функциялар (кишиларнинг хатти-ҳаракати, унинг социал яхлитлик учун қулай бўлган объектив оқибатлари) билан дисфункциялар (хатти-ҳаракатнинг умум қабул қилган қондалари, стандартларидан ҳар хил йўл билан четга чиқиш, системанинг бирлигини ва яхлитлигини бузадиган инзолар ва ш. к.) ўртасида тафовут жорий қилади. М. кишилар фаолиятининг беғараз оқибатларини (психон функциялар) аниқлашни социологик анализнинг муҳим вазифаси деб ҳисоблайди. «Четга чиқувчи хатти-ҳаракат»ни менсимаслик ёки унга фақат «номатлуб» нарсга деб баҳо бериш, М. нинг фикрича, шунга олиб келадик; ижтимоий ҳаётнинг ўзгаришлари, динамикаси социологнинг назаридан тушиб қолади. Лекин бошқа буржуа социологларни сийғари, М. ҳам «четга чиқишлар»ни кўпинча ахлоқий-психологик, руҳий-қимматдорлик йўсинидаги қодисалар жумласига киритади, уларни социал-иқтисодий муносабатлардан ажратиб қўяди. М. функционализмнинг методологик томонига катта эътибор бериб, социологиядаги сийқа эмпиризмни танқид қилади ва эмпирик тадқиқотларни назария билан қўшиш тарафдорли бўлиб майдонга чиқади. Бироқ наза-

рия деганда у асосан «*ўрта даража*» назарияларни кўзда тутадик, бу назариялар ёрдами билан ижтимоий муносабатларнинг бутун мураккаб мажмуини изоҳлаб бўлмайди. Шунингдек, М. конкрет социологик проблемаларни ишлаб чиқиш (*оммавий коммуникация* воситаларини тадқиқ қилиш, «панел интервью» методикаси ва ҳ. к.) билан ҳам машғурдир.

**МЕТА** (грек. *meta* — кейин, орқали, ташқари) — қўшма сўзларнинг бошланғич қисми бўлиб, у бирон нарсага эрганиб боришни, бирон нарсага ўтишни билдиради. Мас., Аристотелнинг «Метафизика»сининг шундай аталишининг сабаби шуки, унинг асосий масалаларни трактатларда философ асарларини системалаштирувчи Андроник Родосский томонидан (эра-миздан олдинги 2- аср) физика ҳақидаги таълимотни баён қилувчи асарлардан кейин жойлаштирилган. Мазкур юкламадан баъзи ҳозирги замон илмий назарияларнинг номларини яшаш учун фойдаланилмоқда, мас., *метаназария*, *металогика*, *метаэтика* ва ҳ. к.

**МЕТАГАЛАКТИКА** (айнан: «галактиканинг ортидаги нарса» демакдир) — миллиардлаб *галактикаларни* ўз ичига олувчи космик система. Бу термин америка астрономи Х. Шепли томонидан киритилган. Ўтмишда «катта коннот» («юлдузли коннот», яъни «бизнинг Галактика»дан фарқ қилиб) термини ҳам ишлатилган. М. ҳозирги замон кузатиш воситаларига муяссар бўладиган моддий система-лардан энг каттасидир. Бизнинг Галактикамиз ўзининг икки йўлдош-галактикаси билан, бизга энг яқин турган ва Андромеда юлдузлар туркуми-да кўринадиган галактика билан бирга ва б. юлдузлар туркуми билан бир қаторда Маҳаллий группани — М.нинг кўп сонли кичик системаларидан бирини ташкил этади. *Қизил силжиш* М.нинг номуқимлигидан (кеңайишидан) далолат беради.

**МЕТАЛОГИКА** — ҳозирги замон формал логикасининг системалари ва тушунчаларини тадқиқ этувчи назария (Метаназария). Исботлаш наза-

рияси, *формаллаштирилган тилларда* тушунчаларнинг, *ҳақиқатнинг* аниқла-ниши, мазмунини шарҳлаш ва ҳ. к. масалаларни ишлаб чиқмоқда. М. икки бўлимга: *логик синтаксис* ва *логик семантикага* бўлинади. М.нинг ривожланиши *формаллаштирилган тилларнинг* тузилиши ва хоссаларининг ўрганилиши билан боғлиқдир. М. соҳасидаги асосий ишлар Г. Фрегега, поляк логикларининг *Львов-Варшава мактаби* вакиллариغا, Д. Гильбертга, К. Гёделга, А. Тарскийга, А. Чёрчга, Р. Карнапга, Ж. Кеменига ва б. га тааллуқлидир.

**МЕТАМАТЕМАТИКА** (исботлар назарияси) — формал системалар ва ҳисобларнинг турли хоссаларини (эндмаслик, тўлиқлик ва б.) ўрганиш билан шуғулланувчи назария. «М» терминини Гильберт ўзининг математикани асослаш концепцияси (*Формализм*) муносабати билан киритган. Сўнгги йилларда бу соҳада бир қанча муҳим натижалар ҳосил қилинди (формал арифметиканинг нотўлиқли-ги ҳақидаги ва системанинг эндмас-лигини шу системада формаллашти-риладиган воситалар ёрдами билан исботлаш мумкин эмаслиги ҳақидаги Гёдель теоремаси ва б.).

**МЕТАНАЗАРИЯ** — бу шундай назарияки, унинг тадқиқот мавзун қандайдир бошқа бир назариядан иборат бўлади. М. муайян назариянинг қондалари ва тушунчалари системасини ўрганади: унинг чегараларини, янги тушунчалар жорий қилиш ва унинг қондаларини исботлаш усулларини ва ҳ. к. белгилаб, назарияни энг рационал усул билан тузиш имкониятини беради. М. метатилда (*Метатил ва тил-объект*) формаллаштирилади. Ҳозирги вақтда логика М. си (*Металогика*) ва математика М. си (*Математика*) энг кўп ривож топган; уларнинг ривожланишида Гильберт, Гёдель, С. Клини ишлари алоҳида роль ўйнади. Номатематик фанлар учун М. яратилганда фақат дастлабки қадамларгина қўйилди. М.нинг марказий ва-зифаси — илмий назарияларни *формаллаштириш* шарт-шаронтининг ҳамда *формаллаштирилган тилларнинг* син-

тактик (*Логик синтаксис*) ва семантик (*Логик семантика*) хоссаларини тадқиқ қилишдан иборат. Кибернетика ва ҳисоблаш техникасининг ривожланиши муносабати билан бундай тадқиқотлар алоҳида аҳамият касб этмоқда.

**МЕТАТИЛ ВА ТИЛ-ОБЪЕКТ**—ҳозирги замон логикасининг тушунчалари. Табиий ёки сунъий тил (мас. маънавий *ҳисоб* ёки конкрет илмий назария тили) тадқиқот мавзун бўлганда, тадқиқ этиладиган, тил-объект деб аталадиган тилни ана шу тил-объект тадқиқ этиладиган тилдан фарқ қилмоқ зарур; мазкур тил тил-объектга нисбатан метатил деб аталади. Жумладан, бироқ *метаназария* ифодаланадиган тил метатилдир. Метатил билан тил-объект ўртасида тафовутнинг йўқлиги турли хилдаги парадоксларга олиб келади. Қондага кўра, метатил, биринчидан, тил-объектнинг ҳамма ифодаларининг *номларини* ва, иккинчидан, тил-объектнинг турлича синтактик ва семантик характеристикалари учун керакли ифодаларни ўз мазмунига киритиб олмоғи, яъни тил-объектдан маънавий бойроқ бўлмоғи лозим. Табиий тилдан (оддий, сўзлашув тилидан) ёки *формаллаштирилган тилдан* метатил сифатида фойдаланиши мумкин. Бу сўнги ҳолда метатилни *формаллаштириши* иккинчи тартибдаги метатилда бажарилмоғи лозим ҳ. к. Иккинчи томондан, математика ва логикани асослаш юзасидан қилинадиган тадқиқотларда (*Метаматематика, Формализм*) метатилнинг *финитизм* (Финитизм) воситалар билан зич чеклаб қўйиши жуда муҳимдир.

**МЕТАФИЗИКА.** 1. «М.» терминини эрампздан олдинги I-асрда *Аристотель* фалсафий мероси бир қисмининг *белгиси* сифатида пайдо бўлди ва унинг айнан маъноси «физикадан кейин келадиган нарсаси» демакдир. Аристотель ўзи ўз фалсафий таълимотининг, унинг ишонини, бу энг муҳим бўлимининг «биринчи филозофия» деб атаган; бу филозофия гўё бутун маъжудотнинг сезги органларига муяссар бўлмайдиган, фақат ақл югуртириш ёрдамида пайқаладиган ва ўзгармай-

диган, ҳамма фанлар учун мажбурий бўлган олий ибтидоларини тадқиқ қилар эмши. Ана шу маънода «М.» терминини ундан кейинги филозофияда ишлатиб келинди. Урта аср филозофиясида М. теологияга унинг фалсафий асоси бўлиб хизмат қилди. Тахминан 16-асрдан бошлаб «М.» термин билан бир қаторда тенг маънода «*онтология*» терминини ишлатиб келинди. Декарт, Лейбниц, Спиноза ва 17-асрнинг бошқа филозофларида М. ҳали табиий-илмий ва гуманитар билим билан маҳкам боғланган ҳолда юзага келган эди. Бу боғланиш 18-асрда, айниқса *Вольф* ва б. онтологиясида йўқолган эди. Худди ана шу маънода «М.» терминини ҳозирги замон буржуа филозофиясида кенг суратда ишлатилмоқда. 2. Янги замонда М. ни антидиалектик тафаккур усули сифатида, билишдаги бир ёқламалик натижаси сифатида тушуниш пайдо бўлади; бундай тушунишда нарсалар ва ҳодисалар ўзгармас ва бир-бирини боғлиқмас деб қаралади ва икки эндиётларининг табиат ва жамият тараққиётидаги манаба эканлиги инкор этилади. Тарихан бу нарсаси шундан келиб чиққан эдики, илмий-фалсафий билиш қадим замонда ва Уйғонув даврида умуман табиатни ҳаракатда, ривожланишда олиб қараган бўлса, эндиликда, илмий билим чуқурлашиб ва дифференциялашиб бориши муносабати билан, табиатни бир-бири билан алоқадор бўлмаган ҳолда қараб чиқиладиган бир қанча алоҳида соҳаларга бўлиб ташлаган эди. «М.» терминининг антидиалектика маъносидан биринчи марта Гегель ишлатган эди, у илгариги М. ҳам, одатда, антидиалектика тарзида тузилганлигини назарда тутиб, шундай қилган эди. Бу ҳол «М.» терминининг турлича икки маъносини яқинлаштиради. Маркс ва Энгельс фанларининг ва ижтимоий тараққиётнинг маълумотларини умумлаштириб, метафизик тафаккурнинг илмий асоссизлигини очиб ташладилар ва материалистик *диалектика* методини унга қарама-қарши қилиб қўйдилар. Ленин билиш процессининг ҳар қандай томонлари ва моментла-



рини абсолютлаштириш метафизик характерга эга бўлишини кўрсатди.

**МЕТАЭТИКА** — этиканинг бир бўлими бўлиб, унда ахлоқий тилнинг гносеологик ва логик табиатининг проблемалари ишлаб чиқилади. Бу термин этикага логик позитивистлар томонидан киритилган; уларнинг фикрича, М. ўзига хос фалсафий фандир, *норматив этикага* қарама-қарши бўлган бу фан фақат ахлоқий тилни тадқиқ қилади, у турли ахлоқий позицияларга нисбатан «бетараф»дир. Ахлоқий мулоҳазалар логикасини тадқиқ қилиш тўғрисидаги ва этиканинг метадологик ва логик проблемаларини алоҳида соҳага ажратиб муаммоларни тўғрисидаги масала ўз-ўзликча тамомил қонуний масаладир. Лекин позитивистлар М. ни ахлоқий муҳокамаларнинг, уларнинг мазмунидан қатъи назар, соф формал тадқиқоти деб фикр қиладилар. Бундай тадқиқот яхшилик ва ёмонлик нимадан иборат, қандай қилиб ахлоқ социал-тарихий шарт-шароитга боғлиқ бўлади, инсоннинг ҳаётини фаолиятда ахлоқ-одобнинг қандай аҳамияти бор, деган масалаларга дахл қилмайди. Бироқ бу масалаларни ҳал қилмасдан туриб, М. фалсафий назария бўлмайди ва *модал логиканинг* кўринишларидан бирига айланиб қолади. Позитивистларнинг *габри* партиявий, «бетараф» фан сифатидаги этика яратилган бўлган даъвоси ҳам шу қадар ғайри қонунийдир (*Логик позитивизм*). Этиканинг социологик, тарихий ва фалсафий проблемалари инсоннинг ўз ахлоқий позициясини ва амалий хатти-ҳаракатини танлашга бевосита муносабати бўлган норматив масалалар билан узвий равишда боғлиқдир.

**МЕТОД** (грек. *methodos* — айнан маъноси: «бирон нарсага бориш йўли» демакдир) — энг умумий маънода мақсадга эришиш усули, муайян тарзда тартибга солинган фаолият. М. махсус фалсафий маънода, билиш воситаси сифатида, ўрганиладиган предметни тафаккурда қайта ҳосил қилиш усулидир. Илмий равишда асосланган М. ларни онгли суратда

татбиқ этиш — янги билимлар ҳосил қилишнинг энг муҳим шартидир. Билишнинг ривожланиш процессида илмий тафаккурнинг *индукция, дедукция, анализ ва синтез, аналогия, таққослаш, эксперимент, кузатиш* ва ш. к. умумий принциплари ишлаб чиқилди. Ҳамма билиш М. лари асосида воқеликнинг объектив қонунилари ётади. Шу сабабли М. назария билан чамбарчас боғлиқдир. Конкрет фанларнинг махсус М. лари мавжуддир, чунки бу фанлар ўзларига хос предметларни ўрганади. Конкрет фанлардан фарқли ўлароқ, философия билишнинг ялпи умумий М. ини — материалистик *диалектика*ни ишлаб чиқмоқда. Моддий олам тараққиётининг энг умумий қонунилари диалектик М. ининг объектив асосини ташкил этади. Бу М. бошқа фанларнинг М. и. ўрини эгалламайди, балки уларнинг умумий фалсафий асоси бўлиб хизмат қилади ва барча соҳаларда билиш қуроли сифатида юзага келади. Диалектика аини вақтда дунёни ўзгартириш М. и. ҳамдир. Диалектик М. идеалистик диалектикага ва метафизикага қарама-қаршидир.

**МЕТОДОЛОГИЯ** — 1) бирон фанда татбиқ этиладиган тадқиқот усулларининг мажмуи; 2) илмий билиш ва дунёни ўзгартиш *методи* ҳақидаги таълимот. Илмий билиш методларининг назарий асоси ривожланиб бораётган фаннинг эҳтиёжлари тақозоси билан юзага келган бўлиб, Ф. Бэкон ва Декартдан бошлаб янги философияда энг ривож топди. Марксдан олдинги материалистик философия билиш методларини объектив олам қонунилари билан асосларди. Идеалистик системалар уларни руҳ, идея қонуниларига боғлаб изоҳлашга уринарди ёки инсон ақли ўзбошимчалик билан яратадиган қондалар мажмуи деб қарарди. Шу билан бирга кўпича билишнинг умумий методи билишнинг конкрет соҳаларидан бирининг қонунилари билан (механика, математика, биология ва ҳ. к.) боғлаб қараларди, бирон-бир фаннинг методидан иборат қилиб қўйиларди.

Гегель М. га муҳим ҳисса қўшди.

У биринчи бўлиб фалсафий методнинг ўзига хос характериға, унинг конкрет фанлар методларидан фарқ қилишиға ва бу методлардан иборат қилиб бўлмаслиғига эътибор берган эди. У, метод—мазмунининг ўзининг ҳаракатидир ва шунинг учун уни мазмун билан боғламасдан туриб ишлаб чиқиш мумкин эмас, деб таъкидлаган эди. Бироқ гегелча философия идеализми методнинг родини абсолютлаштиришға, объектив олам қонуниятларини билиш қонуниятларидан иборат қилиб қўйишға олиб келди. Марксистик М., билиш методлари замирида табиат ва жамият қонунилари асос бўлиб ётади, деган фикрдан келиб чиқади. Билиш методи воқеликнинг ўзининг объектив қонуниларини акс эттирган тақдирдагина илмий метод бўлиши мумкин. Шу сабабли илмий метод принциплари, унинг категориялари ва тушунчалари — инсон ақли яратган ўзбошимча қондалар йиғиндиси эмас, «инсоннинг ёрдами эмас, балки табиатнинг ҳам, инсоннинг ҳам қонуниятининг инъикосидир...» (В. И. Ленин, 29-т., 83-б.) Шу билан бирга марксистик М. предмет диалектикасига ҳам, унинг тафаккурдаги инъикосининг ўзига хос хусусиятиға ҳам таянади. Бу сўнги ҳол уни Марксдан олдинги материализм М. сиздан тубдан фарқ қилдиради. Марксистик М. тафаккур қонуниятларининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобға олади ва (буниш айниқса муҳим) уларни ижтимоий субъектининг объектив оламға амалий таъсири билан боғлайди. Илмий билиш М. сизнинг аҳамияти ҳозирги шаронгда ўсиб бормоқда, бу эса фаннинг, айниқса унинг физика, математика, биология, кибернетика ва ш. к. тармоқларининг гуркираб ривожланаётганлиги билан боғлиқдир. Метаназарий тадқиқотларнинг кенг ривожланаётганлиги (*Метаназария*), конкрет илмий тадқиқотларининг М. проблемалари билан маҳкам алоқаси методологик масалаларға қизиқиш кучайиб бораётганлиғидан далолат беради.

**МЕХАНИЦИЗМ** — бу шундай дунёқарашки, у табиат ва жамият та-

раққиётини материя ҳаракатининг механик формаси қонунилари билан изоҳлайди. М. ининг тарихан пайдо бўлиши ва ёйилиши 17—18-асрдаги классик механика (*Галилей, Ньютон* ва б.) ютуқлари билан боғлиқ эди. Классик механика материя, ҳаракат, макон ва замон, *сабабият* (лапласча детерминизм) ва ш. к. ҳақида ўзига хос тасаввурларни ишлаб чиқди. Умуман М. сизгари, бу қарашлар ҳам, уларнинг 17—18-асрлардаги табиёт илми даражаси билан чекланган бўлишиға қарамай, фан ва философиянинг ривожланишида ижобий роль ўйнади. Улар табиатнинг кўп ҳодисаларини табиий-илмий нуқтан назардан тушунтириб, бу ҳодисаларни мифологик ва диний-схоластик талқин этишлардан халос қилдилар. Механика қонуниларини абсолютлаштириши шунга олиб келдики, унинг оқибатида оламнинг механистик картинаси яратилди, бу картиниға кўра, бутун кинот (атомлардан планеталарғача) ўзгармас элементлардан таркиб топган биқик механик системадан иборат, бу элементларнинг ҳаракати эса, классик механика қонунилари билан белгиланади. Фан тараққиётининг бу даражасиға метафизик тафаккур усули (*Метафизика*) мувофиқ келарди. Бироқ фаннинг ундан кейинги тараққиётини М. ининг маҳдудлиғини очиб берди. Электромагнит, химиявий, биологик ва айниқса социал ҳодисаларни механика нуқтан назардан изоҳлашға уришишлар муқаррар равишда муваффақиятсиз бўлиб чиқди. 19—20-асрларда табиёт илмининг эришган ютуқлари оламнинг механистик картинасини емириб ташлади ва табиий ҳамда ижтимоий процессларни янги-ча, диалектик-материалистик нуқтан назардан изоҳлашнинг қаттиқ талаб қила бошлади. Бундай шаронгда М. ининг ҳар қандай формасида унға қайтиш илмий билимларнинг прогрессив тараққиётини йўлида тўсиқ бўлиб қолади. Кенг маънода — материя ҳаракатининг юқори формасини қўйи формаси билан (мас., социал формани биологик форма билан, биологик форма билан физик ёки химик форма билан ва

ҳ. к.) абстракт тенглаштириш ҳам «М.» термини билан ифодаланган.

**МЕЧНИКОВ** Илья Ильич (1845—1916)— рус биология ва медицина олим, жамоат арбоби ва мутафаккир. 1888 йилдан чет элда истиқомат қилди. Биологияда материалистик йўлни қаттиқ туриб ёқлади ва дарвинизмни қатъият билан ҳимоя этди ва пронаганда қилди: *Дарвиннинг* мальтусчилик хатоларини таъқид қилди. М. нинг зоология, эмбриология, микробиология, патология, антропология соҳасидаги тадқиқотларида стихияли диалектик тафаккур излари кўринадилар, бу тадқиқотлар бир қанча йўналишларда дарвинизмни ривожлантирдилар ва тирик табиат диалектиказини очиб беришга кўмаклашдилар. М. нинг эволюцион эмбриология соҳасидаги ишлари турли гуруҳлардаги ҳайвонларнинг эмбрион ривожланиш умумий қонуниятларини аниқлашга, уларнинг генетик қардошлигини ва органик оламнинг келиб чиқиши бирлигини исботлашга ёрдамлашди. Уш ишлари билан М. Конгейм ва Вирховнинг ўша вақтда ҳукмрон бўлган метафизик концепцияларига қарама-қарши ўлароқ, эволюцион патология ва иммунологияга асос солди. М. нинг микроблар антагонизмдан фойдаланиш ҳақидаги идеяси кейинчалик антибиотиклар медицинасида рўёбга чиқарилди. Табиатга қарашлардаги материализм М. да тарихий идеалистик тушуниш билан қўшилган кетган эди. Социал иллатга қарши курашда у илмий тараққиётга умид боғлаган эди. Чунки илмий тараққиётни жамият тараққиётининг ҳал қилувчи кучи ва барча социал проблемаларини ҳал этиш калити деб биларди. М. нинг дунёқарашини очиб кўрсатувчи асосий асарлари: «Инсон табиаи ҳақида этюдлар» (1903); «Оптимизм этюдлари» (1907); «Рационал дунёқарашнинг қирқ йил излашини» (1913).

**МЕЧНИКОВ** Лев Ильич (1838—88)— рус социолог, географ ва публицист; И. Мечниковнинг акаси. Италияда миллий-озодлик курашида қатнашган, Гарибальди «Минг»нинг

кўнгилли аскарин бўлган. Герцен «Колокол»да ва Чернишевский «Современник»да ҳамкорлик қилган. 1883—88 йилларда Нефшатель академиясида (Швейцария) қиёсий география ва статистика кафедрасига бош бўлган. Бутун цивилизация тарихига бағишланган социологик асар режасини тузгач, М. унинг фақат муқаддимасини ёзган. Бу муқаддима 1889 йилда «Цивилизация ва буюқ тарихий дарёлар» номи билан нашр этилган. М. географик детерминизм тарафдор. Жамият тараққиётни физик-географик муҳит билан ва аввало гидросфера билан белгиланади. Дарё, денгиз, океан алоқа йўллари, тегишннча, қадимги, ўрта аср ва янги цивилизацияларни туғдиради. Биология қонуналарини жамиятга татбиқ этган социологларга қарши чиқар экан, М. жамиятнинг ўзига хос хусусиятини кишиларнинг эркин кооперация (шеркат) бўлишида деб биларди. Тўғри, бу фикрида у собит қадам эмас эди, чунки у ҳайвонот оламда ҳам социал алоқа (кооперация) элементлари бор деб биларди. М. нинг назарича, социал тараққиёт мезони эзлишдан анархияга қараб ривожланувчи жамиятнинг ҳамкорлиги ва эркинлиги ўсиб боришидан иборат эди (М. нинг қарашларида *Бакунинг* таъсир борлиги сезилиб турарди). М. чоризмга душман эди. Плеханов уш 60-йиллардаги авлодининг ажойиб вакили деб атаган ва «бизнинг ижтимоий ҳаётимиз, бизнинг фанимиз ва адабиётимиз кўп жиҳатдан ундан миннатдордир», деган эди.

**МЕҲНАТ**— бу «аввало инсон билан табиат ўртасида содир бўладиган процессдир, бу процессда инсон ўз фаолияти орқали ўзи билан табиат ўртасидаги моддалар алмашинувини амалга оширади, тартибга солади ва назорат қилади» (К. Маркс ва Ф. Энгельс, 23-т., 188-б.). Инсон табиатга таъсир кўрсатиш жараёнида уни ҳам, ўзини ҳам ўзгартиради. Инсон табиаини ўзгартираркан, ўзининг оғли мақсадини амалга оширади, табиат буюмларини ўз эҳтиёжларига мослаштиради. М. процесси уч мо-

ментни: 1) инсоннинг мақсадга мувофиқ фаолиятини, ёки М. нинг ўзини, 2) М. предметни ва 3) инсон мазкур предметга таъсир кўрсатадиган ишлаб чиқариш қуролларини ўз ичига олади. М.—инсон ҳаётининг биринчи ва асосий шартидир. У инсонга зарур тирикчилик воситаларини берибгина қолмайди. Инсоннинг ўзини ҳам М. яратган. М. туфайли инсон ҳайвонот оламидан ажралиб чиққан. Инсоннинг ҳайвондан муҳим фарқларидан бири шуки, ҳайвон табиатнинг тайёр маҳсулотларидан фойдаланади, инсон эса М. туфайли табиатни ўз мақсадларига хизмат қилдиради, уни ўзгартиради, ўз эҳтиёжларига бўйсундиради. Турли *ижтимоий-иқтисодий формац*ияларда М. турлича формаларда юз беради, бу формалар даврнинг ижтимоий муносабатлари қай даражада ривожланганлигини кўрсатади. *Ибтидоий жамоа тузуми* даврида, гарчи примитив формада бўлсада, умумий, коллектив М. ва ишлаб чиқариш воситаларининг ҳамда М. натижаларининг умумий мулклиги мавжуд бўлади. Бунда бировнинг меҳнати эксплуатация қилинмайди. Ундан кейинги синфий антагонистик ижтимоий-иқтисодий формацияларнинг ҳаммасида инсон М. н. шафқатсизлик билан эксплуатация қилинади: *қулдорлик даврида* қул меҳнати, *феодализм даврида* крепостной деҳқон меҳнати аёвсиз эксплуатация қилинади. *Капитализм даврида* эксплуатация ўзининг энг юқори нуктасига етади. Капитализм даврида М. кишини руҳан ва жисман ишдан чиқаради ва майиб қилади. Фақат *социалистик революция* ишчини эксплуатациядан сзод қилади. *Социализм* ва айниқса *коммунизм* давридагина М. ўзининг ҳақиқий вазифасини бажаради—фақат яшаш манбаи эмас, балки ижодий илҳом ва лаззат манбаи бўлиб ҳам хизмат қилади (*Коммунистик меҳнат, Ақлий ва жисмоний меҳнат, Социализм ва коммунизм*).

**МЕХНАТГА МОДДИЙ ВА МАЪНАВИЙ РАҒБАТЛАНТИРИШЛАР** — инсон *фаолиятининг* англаб тушуниб олинган ундов омиллари бўлиб, бу

омиллар инсоннинг *меҳнатга* бўлган эҳтиёжларини қондиришга қаратилгандир. Моддий рағбатлантиришлар тирикчилик воситаси сифатида меҳнатга бўлган эҳтиёжни қондириш билан боғлиқдир, маънавий рағбатлантиришлар эса меҳнат ижодий фаолиятига бўлган эҳтиёж билан боғлиқ бўлиб, бу фаолият ўз натижаларининг ижтимоий қиймати билан қаноат бахш этади. Ҳар бир *ижтимоий-иқтисодий формац*ияда меҳнатга рағбатлантиришнинг ўз системаси амал қилади ва бу система ижтимоий ҳодисалар (хўжалик, ахлоқий, идеологик ва ш. к. ҳодисалар) мазмундан иборат бўлади. Рағбатлантиришларнинг характери ва мазмуни ижтимоий муносабатлар, *ишлаб чиқарувчи кучлар* тараққиётининг даражаси, шахснинг маънавий камолоти билан белгиланади. Капитализм шароитида ҳамма парса хусусий корчаолонлик манфаатларига бўйсундирилган. Бу эса моддий рағбатлантиришларнинг чўлоқ-чўлтоқ ривожланшига сабаб бўлади ва амал қилиш соҳаси чеклаб қўйилган маънавий рағбатлантиришларга эиён етказлади. Фақат социализм шароитида моддий рағбатлантиришлар билан маънавий рағбатлантиришларнинг диалектик бирлигига асосланган рағбатлантириш системасини вужудга келтириш мумкин. Бу бирликда моддий рағбатлантириш асосий ва етакчи куч бўлиб юзага келади. Моддий ва маънавий рағбатлантиришни айни бир вақтда ўзида мослаб қўшадиган қизиқтириш формаси — мукофот системасидир. Социализм шароитида маънавий рағбатлантириш инсбний мустақилликка эга бўлишига қарамай, у моддий рағбатлантириш билан мустаҳкамланган тақдирдагина доимий амал қилувчи фактор бўлиб қолди. Социалистик жамият қонунияти моддий рағбатлантириш орқали маънавий рағбатлантиришга боришда намоён бўлади. Моддий рағбатлантиришни эътиборга олмастик маънавий рағбатлантиришга эиён етказлади. Уэ навбатида моддий қизиқтиришларни кучайтириш ва маънавий рағбатлантириш системасини ривожлантириш

моддий манфаатдорликни керакли йўлга солиб юборад ва унинг чўлоқ-чўлтоқ формага киришига йўл қўймайдн. Коммунизм даврида, меҳнат ҳаётини эҳтиёжга айлангач, кишилар ҳақ олишни ўйламасдан меҳнат қиладиган бўлгач (*Коммунистик меҳнат*) маънавий рағбатлантиришлар асосий омил бўлиб қолади, шахсий моддий манфаатдорлик эса жамиятнинг моддий манфаатдорлиги билан батамом қўшилиб кетади.

**МЕҲНАТ ТАҚСИМОТИ.** 1. Кенг маънода — ўз белгиларига кўра турлича бўлган ва айни вақтда бир-бири билан ўзаро таъсир қилиб турадиган меҳнат турларининг, умуман ишлаб чиқариш функциялари, машгулотларнинг ёки уларнинг жамларининг системаси ҳамда улар ўртасидаги ижтимоий алоқалар системаси. Машгулотларининг эмпирик хилма-хиллиги иқтисодий статистикада, меҳнат экономикасида, тармоқли иқтисодий фанларда, *демографияда* ва ҳ. к. қараб чиқилади. Территориал, шу жумладан халқаро М. т. ни иқтисодий география тасвирлаб беради. Турли ишлаб чиқариш функцияларининг нисбатини уларнинг моддий натижаси нуқтан назаридан аниқлаш учун К. Маркс «меҳнатнинг тақсимланиши» терминини ишлатишни афзал кўрган. 2. Социал М. т. — ўз социал моҳияти билан инсон *фаолияти* сифатидаги М. т. бўлиб, ихтисослаштиришдан фарқли ўлароқ, у тарихан ўткинчи социал муносабатдан иборат. Меҳнатни ихтисослаштириш — меҳнат турларини предметга қараб бўлишдир, бу бўлиш ишлаб чиқарувчи кучлар тараққиётини бевосита ифодалайди ва унга кўмаклашади. Бундай турларнинг хилма-хиллиги инсоннинг табииатни ўзлаштириш даражасига мувофиқ келади ва унинг ривожланиши билан бирга ўсиб боради. Бироқ синфий формацияларда ихтисослаштириш яхлит фаолиятларнинг ихтисослаштирилиши сифатида амалга оширилмайди, чунки ихтисослаштиришнинг ўзи социал М. т. нинг таъсирига дучор бўлади. Социал М. т. инсон фаолиятининг шундай қисмий функциялар ва операцияларга бўлиб

ташлайдики, булардан ҳар бири ўз-ўзича энди фаолият характериغا эга бўлмайди ва инсон томонидан унинг социал муносабатларининг, унинг маданиятининг, унинг маънавий бойлигининг ва шахс сифатида ўз-ўзини такрор ҳосил қилиш усули сифатида юзага келмайди. Бу қисмий функциялар ўз мазмундан ва мантиқдан маҳрум этилган; уларнинг зарурати М. т. системаси томонидан сиртдан уларга қўйилган талаблар сифатидагина юз беради. Моддий ва маънавий (ақлий ва жисмоний), ижро этиш ва бошқариш меҳнатининг, амалий ва идеологик функциялар ва ш. к. ларнинг тақсимланиши ана шундай. Социал М. т. нинг ифодаси — моддий ишлаб чиқариш, фан, санъат ва ҳ. к. ларнинг алоҳида-алоҳида соҳалар сифатида ажралиб чиқиши ҳамда уларнинг ўзларининг айрим қисмларга бўлиниб кетишидир. М. т. тарихан муқаррар равишда синфий бўлинишга қадар ўсиб боради. Энгельс бу проблеманинг Маркс томонидан қилинган анализини яқунлаб ёзган эдики: «Меҳнат тақсимоти билан бирга одамнинг ўзи ҳам бўлакларга бўлинади... Меҳнат тақсимоти қай даражада ўсиб бурса, одамни бундай майиб қилиш ҳам шу даражада ўсиб боради...» (20-т., 300-б.). Одам «қисмий» бўлиб қолади (Маркс). Демак, гап М. т. ихтисослаштиришни чала-чўлтоқ тор қилишида ва ҳатто одамга муайян касбнинг биркитиб қўйилишида эмас ва фақат шунда эмасдир, гап шундаки, индивид шахс сифатида эмас, балки муайян функциянинг эгаси сифатида; муайян сифатга эга бўлган иш кучи сифатида социал алоқага киради. У ташқаридан буюрилган ролни бажарувчи персонаж сифатида майдонга чиқади. Капитализм М. т. нинг индустрияларини ва унинг оқибатларини ниҳоятда кескинлик даражасига етказди (*Бегоналишиш*). Бу индустриялар, социализм ва коммунизм қурилиши давомида аста-секин ҳал қилиб борилади. Коммунизмнинг вазифаси — инсоннинг ўзини тақсимлаб қўядиган М. т. ни ихтисослаштиришни янада чуқурлаштириш ва хилма-хил қобили-

ятларни ривожлантириш асосида, яъни ҳар бир киши *шахсини ҳар томонлама, яхлит камол топтириши* йўли билан батамом бартараф қилишдан иборат.

**МИКРОСОЦИОЛОГИЯ** (грек. *mikros* — кичик) — социологиянинг бир бўлими бўлиб, унинг ўрганидиган объекти кичик (состави жиҳатидан оз сопили) социал группаларнинг (мас., оила, ишлаб чиқариш бригадаси, мактаб синфи, спорт командаси, дўстлар гуруҳи ва ҳ. к.) структура ва ҳаракатидан иборат. Бундай группаларнинг аъзолари умумий фаолият билан бирлашган бўлиб, бир-бирлари билан бевосита шахсан ҳамжиҳат бўлиб яшайдилар, бу эса ҳар бир группа ичида муайян эмоционал муносабатларнинг (меҳрибонлик, номеҳрибонлик, лоқайдлик) пайдо бўлиши учун ҳам, алоҳида группавий *қимматдорликлар* ва хатти-ҳаракат қоидалари учун ҳам асосдор. М. 20-асрнинг 30-йилларида буржуа социологиясидаги йўналишлардан бири сифатида пайдо бўлди. Бу *позитивизм* философиясининг таъсири билан (социал микрооламни ўрганишга қизиқиш, табиий-илмий терминологиядан социал атом, социал майдон, социал кўламлик қонуни ва ш. к. терминлардан фойдаланиш) ҳамда буржуа жамиятининг амалий социал проблемалари (синфлараро, миллатлараро, irqлараро пизоларни ҳал қилиш, армияда маънавий руҳни кўтариш ва пропаганданинг самарадорлиги, жиноятчиликка, буржуа онласининг ахлоқий бузилишига, руҳий касалликларнинг кўпайишига қарши кураш зарурлиги ва ҳ. к.) натижасида юзага келган. М. *социал психология* билан маҳкам боғлиқ бўлиб, унинг бир қанча йўналишлари бор: социометрик йўналиш (*Ж. Морено* мактаби), «группавий динамика» (*К. Левин* мактаби), социологик йўналиш (*Э. Мэйно* мактаби). Бу йўналишларнинг вакиллари кичик группалардаги социал психологик муносабатларни ўрганиш методлари ва техникасини ишлаб чиқдилар: кузатишлар, сўраб чиқишларнинг турли шакллари, интервьюлар, социометрик техника

(группа аъзолари ўртасидаги эмоционал алоқалар ҳақидаги маълумотлар, ундаги ролларнинг тақсимланиши ва унинг аъзолари ўртасидаги ўзаро таъсир намуналарни асосида кичик группаларнинг шқалаларини, матрицаларини тузиш ва структурасини график тасвирлаш). Микросоциологик назариянинг *Г. Зиммель*, *Ч. Кули*, *Э. Дюркгейм*, *Ф. Теннис* ва б. асарларида бошлаб берилган асослар *Хоуманс*, *Бейлс*, *Морено* (*АҚШ*), *Гурвич* (*Франция*), *Кенни* (*ГФР*) томонидан ривожлантирилмоқда. Бу кишилар кичик группаларнинг структураси ва ҳаракат қилиши қонуниятларини очиб бериш йўли билан кишиларнинг турли вазиятлардаги (ишдаги, турмушдаги, дам олишдаги) социал хатти-ҳаракатини бошқаришнинг оптимал моделини ишлаб чиқиб, микроструктура билан (группалар ичидаги психологик муносабатлар билан) макроструктура (группа аъзоларининг тошириқ характери ва ташқи муҳит таъсирига боғлиқ бўлган маконда жойлашувлари) ўртасидаги зиддиятларни минимумга етказишдан иборат қилиб қўйишни ўз олдларига вазифа қилиб қўймоқдалар. Бу назариянинг асосизлиги шундаки, у кичик группаларни ўрганишдан ҳосил қилинган хулосаларни катта социал группаларга ва бутун жамиятга кўчиришга поҳақ равншда уринмоқда. Бу хил хатоларнинг сабаби шуки, буржуа социологларни социал ҳодисаларни анализ қилишдаги психологик факторларнинг бирламчилигини идеаллаштарча абсолютлаштирмоқдалар.

**МИЛЕТ МАКТАБИ** (нония мактаби) — Грецияда энг қадимги матерналистик фалсафий мактаб; унинг биринчи вакиллари эраминдан олдинги 6-асрга бориб тақалади. У вақтда Милет йирик савдо-сотиқ, денгизчилик ва маданият маркази эди, бу эса *Фалес*, *Анаксимандр*, *Анаксимен* каби атоқли милетликларнинг фикр доираси кенгайишига ва илм-фаига қизиқишларига сабаб бўлди. Математика, география, астрономия соҳасида илмий кашфиётлар қилганлар ҳам шу атоқли милетликлар эди. Улар мод-

дий, жисмоний, алоҳида нарсани сув, ҳаво ва ҳ. к. бенҳоча хилма-хил ҳодисалар асосида ётувчи бирдан-бир нарсаси деб ҳисоблардилар. М. м. философлари шунингдек стихияни диалектиклар ҳам эдилар. Гиппон ва Диоген Апполоний (Эрампиздан олдинги 5-аср) М. м. нинг кейинроқ майдонга чиққан, унча йирик бўлмаган вакиллар эдилар.

**МИЛЛАТ** (лат. *natio* — халқ) — кишилар умумиятининг тарихан таркиб топган формаси бўлиб, бу форма элат ўринга келади. М. га аввало моддий ҳаёт шароитларининг умумияти хосдир: территория ва иқтисодий ҳаёт умумияти; тил умумияти; маданиятининг миллий ўзига хослиги; маданиятининг бўладиган миллий характернинг маълум белгилари умумияти. М. элатга қараганда кенгроқ умумият формаси бўлиб, бу форма капиталистик формация пайдо бўлиши ва шаклланиши билан таркиб топади. Феодал тарқоқликни тугатиш, мамлакат пчидаги айрим областлар ўртасида иқтисодий алоқаларининг мустаҳкамланиши, маҳаллий бозорларнинг умуммиллий бозорга бирлаштирилиши М. нинг пайдо бўлиши учун иқтисодий негиз бўлди. Бу даврда пайдо бўлган. М. ларнинг раҳбар кучи буржуазия эди, бу эса М. ларнинг социал-сиёсий ва маънавий қиёфасига муайян из қолдирди. М. лар ривожланиб борган сари, улар ичидаги социал эидиятлар тобора кескинлашади, синфларнинг қарама-қаршилиги юзага келади. Буржуазия эидиятларини сусайтириш учун миллатлар орасида антагонизмларини авж олдиради. У миллатчилик ва миллий худбинлик идеологиясини тарғиб қилади. М. лар ўртасидаги инзо ва нафрат, миллий жанжаллар капитализмининг муқаррар натижасидир. Пролетариат буржуа миллатчилигига *интернационализм* идеологияси ва сиёсатини қарама-қарши қилиб қўяди. Капитализм тугатилгач, М. ларнинг қиёфаси тубдан ўзгаради. Улар ўзгариб, синфий антагонизмлардан холи бўлган янги, социалистик М. ларга айланадилар; ишчилар синфи билан меҳнаткаш деҳқонлар иттифоқи улар-

нинг асосидир. М. лар ўртасидаги муносабатлар ҳам тубдан ўзгаради: улар ўртасида ўтмишда бўлган ишончсизлик қолдиқлари барҳам ейти, халқлар дўстлиги ривожланади. Миллий зулмининг тугатилиши ва барча халқлар теги ҳуқуқлигининг барқарор этилиши, ўзаро ёрдамнинг амалга оширилиши, ўз тараққиётида орқада қолган халқларнинг хўжалик ва маданий қолақлигининг бартараф қилиниши СССРдаги социалистик М. ларнинг равақи учун шарт-шароит тугдирди. Социализм шаронтида, бир томонидан, миллатлар ривожланиб, равақ топади, иккинчи томондан, улар яқинлашиб боради. Ана шу асосда СССРда кишилар тарихий умумиятининг янги формаси — кўп миллатли совет халқи вужудга келди. Коммунизм тўла галаба қилгандан кейин миллатларнинг ҳар томонлама яқинлашуви миллий тафовутларнинг аста-секин барҳам топишига олиб келади. Ривожланган коммунистик жамиятга кишиларнинг М. га қараганда кенгроқ тарихий умумият формаси хос бўлиб, бу форма бутун инсониятни бир оилга бирлаштиради. Аммо бундай умумият жамиятнинг узоқ ривожланиши натижасидагина ва шуни да ҳам жамиятнинг тўла социал якинчилигига эришилгандан анча кейинроқ вужудга келади.

**МИЛЛАТЧИЛИК** — буржуа идеологияси ва сиёсати принципларидан бири бўлиб, бу принцип миллий айирмачиликни ва миллий мумтозликни, бошқа миллатларга ишонмасликни ва миллатлар орасига адоват солишни тарғиб қилишдан иборат. М. буржуа жамияти миллатларининг ташкил топиши процессида пайдо бўлди ва капитализм тараққиётининг ўзига хос шароитидан келиб чиқди. Капитализм шаронтида миллатларнинг ўзаро муносабатларни характерини акс эттираркан, бунда М. икки формада: ҳукмрон миллатнинг улуг давлатчилик шовинизм формасида ва эзилган миллатнинг маҳаллий миллатчилиги формасида юз беради; улуг давлатчилик шовинизмининг ўзига хос хусусияти шуки, у бошқа миллатларга

менсимаслик назари билан қарайди, маҳаллий миллатчилик эса миллий биқиқликка интилиши ва бошқа миллатларга ишонмаслиги билан ажратилга туради. Буржуа ва реформистик идеологлар «умуммиллий» манфаатлар шioriни дастак қилиб олиб, М. дан нозик восита сифатида меҳнаткашларнинг синфий онгини бостирини учун, халқаро ишчилар ҳаракатига ифоқ солиш учун, миллатлараро урушларини ва мустамлакачиликни ҳақ қилиб кўрсатиш учун фойдаланадилар. М. ҳар қандай формада меҳнаткашлар учун мақбул эмасдир, уларнинг ҳақиқий манфаатларини фақат социалистик *интернационализм* акс эттиради. Аммо миллий-озодлик ҳаракатининг муайян босқичида коммунистлар эзилган миллат М. гини қўллаб-қувватлашни тарихан ҳаққоний иш деб ҳисоблайдилар, чунки бу М. умумдемократик мазмунини (антиимпериалистик йўналиш, сиёсий-иқтисодий мустақилликка интилиш) ўз ичига олади. Бироқ М. нинг бу хилдаги кўринишининг иккинчи томони ҳам борки, бу томони империализм билан келишишга мойил бўлган реакцион эксплуататор юқори табақанинг идеологиясини ва манфаатларини ифодалайди. Бу томонини коммунистлар сўзсиз рад қиладилар. М. дунёқараш хислати сифатида майда буржуазия орасида энг кўп тарқалган ва яшовчандир; у майда буржуа идеологиясига хос бўлган социал қатламлар ва сиёсий партиялар учун характерлидир. Миллатларнинг ҳақиқий тенглиги барқарор қилинган социализм шаронтида М. нинг социал илдиэлари тугатилмоқда, унинг кўринишлари эса фақат айрим кишиларнинг онгида ва ҳатти-ҳаракатида капитализм сарқитлари сифатида сақланиб келмоқда.

**МИЛЛИЙ ДЕМОКРАТИЯ ДАВЛАТИ** — жамиятнинг сиёсий ташкилот формаси бўлиб, бу форма миллий-озодлик революциясининг ривожланиши ва чуқурлашиб бориши давомида пайдо бўлади. М. д. д. ни империализмга ва янги мустамлакачиликка қарши сиёсий ва иқтисодий мустақиллик — учун изчиллик билан

олиб борилаётган кураш, кенг демократик ҳуқуқ ва эркинликларнинг мавжудлиги, халқ оммасининг давлат сиёсатини белгилашда иштироки, революцион социал ўзгаришларнинг, биринчи навбатда аграр реформанинг амалга оширилиши характерлаб бермоқда. «Миллий демократия давлатининг сиёсий негизи тўла миллий мустақиллик учун, кенг демократия учун, антиимпериалистик, антифеодал, демократик революцияни охиригача олиб бориш учун курашаётган барча прогрессив, ватанпарвар кучларнинг блокидир» (КПСС Программаси). М. д. д. нинг ташкил этилиши ишчилар синфининг миллий-озодлик революцияда актив иштироки билан таъминламоқда. М. д. д. ўз социал табиатига кўра, социалистик давлат эмасдир, лекин у маълум шаронтда мустамлака зулмидан қўтилган мамлакатларнинг капиталистик тараққиёт йўлини четлаб, социализмга ўтишининг сиёсий формаси бўлиши мумкин.

**МИЛЛИЙ МАСАЛА** — миллатларнинг озодлиги ва эркин ривожланиш шаронтлари тўғрисидаги масала. М. м. га тарихий нуқтан назардан қарамоқ керак, чунки унинг мазмуни ва аҳамияти турли даврларда бир хил эмасдир. Миллатларнинг пайдо бўлиш процессида М. м. феодализмни ағдариб ташлаш ва миллатларини ёт миллий зулмдан қутқариш вазифалари билан боғлиқ эди. Империализм даврида М. м. давлатлараро масалага айланиб, мустамлака халқларини озод қилиш тўғрисидаги умумий масала билан қўшилиб кетди. Унинг деҳқонлар масаласи билан маҳкам боғлиқ эканлиги маълум бўлди, чунки миллий ҳаракат қатнашчиларининг асосий оммасини деҳқонлар ташкил этарди. Ҳозирги даврда миллий-озодлик курашининг ривожланаётганлиги ва мустамлака системасини тугатиш процесси бораётганлиги муносабати билан халқаро коммунистик ҳаракат олдида империалистик давлатларнинг агрессив янги мустамлакачилик сиёсатига қарши туриш, халқларга ўз миллий мустақиллиги ва суверенитетини сақлаб қолишга ёрдэм бериш



вазифаси турибди. Ҳозирги замон миллий-озодлик ҳаракатининг илғор отряди нокапиталистик тараққиёт йўлига кирган, яъни келажакда социалистик жамият қуриш йўлини туган мамлакатлардир, чунки фақат социализм шароитида М. м. ни изчиллик билан ҳал этишга эришиш мумкин. Буржуа идеологлари миллатларини бир-бирдан ажратиб яккалаб қўйишни М. м. ни ҳал қилишнинг бирдан-бир усули деб ҳисоблайдилар, ваҳоланки бундай яккалаб қўйиш амалда миллатлар орасидаги адоватни кучайтиради, бир миллатни иккинчи миллатга бўйсундиради. СССРдаги социалистик революция ва социалистик қурилиш практикаси миллий зулмин тугатиш ва халқлар дўстлигини йўлга қўйишнинг бошқача, революцион йўлини тутиш мумкинлигини ва мақсадга мувофиқлигини кўрсатди. СССРда миллатларнинг ҳуқуқда тенглиги эълон қилинибгина қолмади, балки шу билан бирга халқларнинг эски тузумдан мерос бўлиб қолган амалдаги хўжалик ва маданий тенгсизлиги тугатилди. Барча совет миллий республикалари қардошларча ўзаро ёрдамга ва биринчи галда рус халқининг ёрдамига таяниб, ўзларида ҳозирги замон саноатини, ишчилар синфи ва интеллигенциянинг миллий кадрларини яратдилар, шаклан миллий, мазмунан социалистик маданиятни ривожлантирдилар. Коммунизм қурилиши совет халқларининг янада зичроқ бирлашувига олиб бормоқда. Синфлар ўртасидаги чегараларнинг битиши ва коммунистик ижтимоий муносабатларнинг ривожланиши миллатларнинг социал яқинлигини кучайтиради, маданият, ахлоқ ва маънавий турмушнинг умумий коммунистик хислатларини ривожлантиришга, халқлар ўртасида ўзаро ишончни ва дўстликни янада мустақамлашга ёрдамлашади.

**МИЛЛС** Райт (1916—62)— америка социологи ва публицисти. Буржуа либерализми нуқтан назаридан ёзган асарларида АҚШда буржуа демократияси ниқирозининг яққол манзарасини тасвирлагани, корпорация, ҳукумат бюрократияси ва ҳарбийларнинг ва-

килларида пборат олигархиянинг ёппа ҳукмронлигини кўрсатган, АҚШнинг ҳарбийлашаётганлигини ва урушга тайёрланаётганлигини фош қилган. АҚШнинг ҳозирги замон социологиясида турли йўналишларни қаттиқ танқид қилиб, унинг методологик заифлигини, формализминини ва монополиялар манфаатига бўйсунини кўрсатган. М.нинг фикри торлиги шунда намоён бўлдики, у жамиятни қайта қуришнинг ҳақиқий йўлларини кўрмасди, ишчилар синфининг оламшумул-тарихий ролинини инкор этарди ва марксистик философияни хато талқин қиларди. Асосий асарлари: «Ҳукмрон элита» (1956), «Учинчи жаҳон урушининг сабаблари» (1958), «Социологик ҳаёл» (1959).

**МИЛЛЬ** Жон Стюарт (1806—73)— инглиз буржуа философи, логик ва экономист, *позитивизм* вакили. Асосий асарлари: «Логика системаси...» (1843), «Спёсий иқтисод асослари (2 томлик, 1848), «Утилитаризм» (1863). Философияда Юм, Беркли, Контнинг издоши. М. материализмни ҳам, идеализмни ҳам икки «метафизик» ҳад деб қарарди ва материяни сезгининг фақат доимий имконияти деб, руҳни эса ҳиссётнинг доимий имконияти деб ҳисобларди. Уларни идрок қилишдан ташқарида нарсалар мавжуд эмасдир. Инсон фақат «ҳодисаларни» (сезгиларини) билди ва уларнинг чегарасидан чиқиб бўлмайди. Логикада М. ёппанидуктивизмнинг энг ёрқин вакилидир: у янги bilimлар ҳосил қилиш методи бўлган *дедукция*ни инкор қиларди ва *индукция*нинг ролинини бир томонлама — метафизикларча бўрттириб кўрсатарди. И.нинг хизмати шуки, у сабабий боғланишнинг индуктив тадқиқот методларини ишлаб чиқди. Этикада М. *Бентам утилитаризми* таъсирини бошдан кечирди. Спёсий иқтисодда М. Д. Рикардонинг меҳнат қиймати назарияси ўрнига ишлаб чиқариш чиқимлари деган вульгар назарияни қўйди, Мальтуснинг халқ-аҳоли назариясини қаттиқ туриб ёқлади. Социал спёсий қарашлари жиҳатидан М. буржуа либерали эди.

**МИЛЮТИН** Владимир Алексеевич (1826—55)—рус экономисти, 19-асрнинг 40-йилларида Россиядаги социалистик фикр вакили. Петербург университетининг юридик факультетини тамомлаган (1847). *Петрашевчилар* тўғрисидаги қатнашиси. 40-йилларининг охирида «Отечественные записки» ва «Современник»да бир туркум мақолалар билан чиқди («Мальтус ва унинг муҳолифлари» ва б.), бу мақолаларида у буржуа иқтисод фани кризис ҳолатда эканлигини тавсифлаб берди. М.нинг фикрича, «фақат аниқ фаилар» инсоннинг ва жамиятнинг тарақиёт қонунларини кашф этишга олиб келиши мумкин. Бинобарин, бир томондан, иқтисодий, ижтимоий таълимотлар табиий, «ижобий» фаиларнинг методларини эгаллаб олишлари, иккинчи томондан эса, иқтисодий таълимотларнинг социализм билан яқинлашуви зарур. М. ўзининг ижобий идеални белгиллаганида илмий-фалсафий соҳада *Конт* социологиясига, социал-сиёсий соҳада реформаторликка мойил эди; унинг реформаторлик умидлари ишлаб чиқариш уюшмаларига бирлашган майда мулкдорлар (деҳқонлар) синфини сақлаб қолган ҳолда бутун ерни тинч йўл билан тапхона меҳнат воситасига айлантиришга қаратилган эди.

**МИМАНСА** (аниқроғи: пурва-миманса)—ҳинд философиясининг ортодоксал системаларидан бири. М.нинг мухлислари, *Ведалар* том маънодаги каромат эмасдир ва ундаги диний ва фалсафий қондалар маънавий далил-исботга муҳтождир, деб ҳисоблар эдилар. Бу системада баъзи брахманлар ва *Упанишадаларнинг* текстларига аниқса катта аҳамият берилди. М. таълимоти асосида, мужассамлик ҳолатидан—моқша—охирги нажот топишни рационал тарзда тушунтириб бўлмайди ва унга билм ва бирон-бир онгли саъй-қаракатлар ёрдами билан эришиш мумкин, деган эътиқод ётади. Асосий эътибор диний маросимларни бажариш ҳамда ҳар бир ҳиндга унинг кастаси томонидан юклатилган ҳар қандай нораволиклар ва тақиқлардан иборат бўлган

ижтимоий ва диний бурчга—дхармага—сўзсиз рўя қилишга қаратилмоғи лозим. М. нуқтаназарича, дхармага амал қилиш ўз-ўзлигича, индивиднинг интилишига боғлиқ бўлмаган ҳолда, уни охириги нажотга олиб келиши мумкин. *Санкхья* сингарини, М. ҳам кинотда руҳий ва моддий ибтидо мавжудлигини эътироф қиларди. М. таълимоти биринчи марта Миманса-сутраларда баён қилинган. Ривоятга кўра, бу асарини 3-асрда яшаган Жайминни ёзган. Кейинроқ майдонга чиққан шарҳловчилар М.нинг теологик томонини кучайтирганлар ва унда шахсий худо идеясини ривожлантирганлар, бу эса, афтидан, нуранки мифологиянинг кучайган таъсири билан боғлиқ бўлса керак (Ведалар). М. санкхьяга қараганда дин билан амалий равишда энчироқ боғланган таълимотдир. Аини вақтда М. методологиясининг ниҳоятда реалистиклиги ва рационалистлиги ушн қадимги ҳинд материализми билан яқинлаштириш учун асос беради.

**МИСТИЦИЗМ, МИСТИКА** (грек. *mystika*—сир-асрор)—воқеликка диний идеалистик қараш бўлиб, бу қарашнинг асосини ғайри табиий кучларга ишонши ташкил этади. М. энг қадим замонда пайдо бўлиб, кейинчалик Қадимги Шарқ ва Ғарб диний жамиятлари сирли маросимларининг (мистерияларининг) ўзгармас муҳим элементи сифатида юзага келади. Бу диний маросимлардаги асосий нарса—инсоннинг худо билан еки қандайдир бошиқа сирли вужуд билан алоқа қилишга гўё назаркардалик, энкр-само, ваҳий-каромат орқали эришилар эмиш. М. элементлари қадим замоннинг кўп фалсафий-диний таълимотларига (*конфуцийчилик*, брахманизм, *орфиклар*, *пифагорчилар*, *Платон* ва янги платончилар ва ҳ.к.) хосдир. Урта аср мистик философияси (ўз социал қиммати жиҳатидан бир хилда бўлмаган философия) Бернар Клервоний (1091—1153), И. Экарт (1260—1327), И. Таулер (1300—61) ва б. номлари билан ҳамда *сўфизм* билан боғлиқдир. Кейинчалик *Беме*, *Сведенборг* каби мистиклар майдонга

чиқди. М. бирон-бир даражада янги ва энг янги замондаги деярли барча идеалистик философияларга (айниқса *неотомизмга, персонализмга* ва *экзистенциализмнинг* баъзи формаларига) хосдир. Россияда *славянофиллар, Соловьёв* ва унинг издошлари (*Бердяев, Трубецкой* ва б.) диний-мистик философияни ривожлантирдилар. Мистик философлар қандайдир мистик *интуицияни*, «руҳий тажриба»ни билишнинг олий формаси деб ҳисоблайдилар, бу «руҳий тажриба»да гўё субъект ва объектга бўлиниш йўқ бўлар эмиш ва оламнинг бош руҳий ибтидоси бўлмиш худонинг реаллиги очилар эмиш. Одатда, М. ни реакцияон сиёфларнинг идеологлари тарғиб қилдидилар; тўғри, шундай ҳоллар ҳам бўлганки (феодалийзм даврида) прогрессив идеялар (мас., Эккартда) ёки революцион оппозиция мистика шаклида майдонга чиққанлар (қ. К. Маркс ва Ф. Энгельс; 7-т., 361-б.).

**МИФОЛОГИЯ** (грек. *mythos* — нақл, ривоят)—1. Ибтидодий онгда воқеликнинг фантастик инъикоси бўлиб, бу инъикос қадимги замон учун характерли бўлган оғзаки халқ ижодида гавдалантирилган. Миф— тарихнинг турли босқичларида пайдо бўладиган нақл бўлиб, унинг фантастик образлари (худодлар, афсонавий қаҳрамонлар ва ш. к) табиат ва жамиятнинг турли ҳодисаларини умумлаштиришга интилишдан иборат эди. «Ҳар қандай мифология табиат кучларини хаёлда ва хаёл ёрдамида енгади, бўйсундиради ва шакллантиради; демак, у табиатнинг ана шу кучлари устидан ҳақиқий ҳукмронлик бошлангани билан бирга йўқ бўлади» (К. Маркс ва Ф. Энгельс, 12-т., 737-б.). М. қадимги жамият дунёқароши юз беришининг ўзига хос формасидир. Унда ғайри табиий куч ҳақидаги тасаввурлар мавжуд бўлганлиги сабабли дин элементлари бордир. М. да шунингдек ахлоқий қарашлар ҳам, инсоннинг воқеликка эстетик муносабати ҳам акс эттирилган. Маркс сўзлари билан айтганда, М. «табиатнинг онгсизларча — бадний қайта ишланишидир» (бунда табиат деганда бутун

предмет парса тушунилади, демак, унга жамият ҳам киряди)» (Уша ерда). Шу сабабли М. образларида турлича тушунишда санъат жуда тез-тез фойдаланиб турган. Янги ва энг янги замон идеологиясида М. тушуничасидан оммавий онга таъсир кўрсатувчи турли хилдаги хаёлий тасаввурларни билдириш учун фойдаланилмоқда. 2. Мифларни, уларнинг келиб чиқшини ва уларнинг воқеликдаги инъикосини ўрганувчи фан.

**МИХАЙЛОВСКИЙ** Николай Константинович (1842—1904)— рус социолог, публицист, *народниклик* назариётчиси. 70-йилларнинг бошларида М. реформистик оқим арбоби. 1877 йилда Россиянинг сиёсий тузумини тубдан ўзгартиш зарурлиги ҳақидаги хулосага келди. 1879 йилда «Народная воля» билан яқинлашди. Ленин М. ни «ўтган аернинг сўнгги учдан бир қисмидаги рус буржуа демократиясининг энг яхши намоёндаларидан ва бу демократия назарларини мифда этган кишилардан бири эди», деб ҳисобларди (24-т., 375-б.). М. «Русское богатство» журналининг етакчи редакторларидан бири эди, бу журнал либерал народникларнинг марксизмга қарши курашига бошчилик қиларди. М. жамиятнинг «уйғун» ривожланиши ҳақидаги, капитализмга нисбатан маддоҳликдан иборат спенсерча назарини танқид қилиб чиққан кишидир. М. «жонли шахс» манфаатларини жамият қимматдорлигининг олий мезони деб ҳисобларди. Бироқ «кишилар ўртасида шахснинг яхлитлигини майдалаб ташлаш йўли билан жорий этилган меҳнат тақсимоти» асосида ривожланаётган ҳозирги замон жамияти шахс манфаатларининг «энг кўп ишлаб чиқариш манфаатларига қурбон қилмоқда. *Спенсерга* хилофан. М. ўзининг «тараққиёт формуласи»ни илгарги суради ва уни «органлар ўртасидаги мумкин қадар тўлароқ ва ҳар томонлама меҳнат тақсимоти»га ва одамлар ўртасидаги мумкин қадар камроқ меҳнат тақсимоти»га аста-секин яқинлаша боришдан иборат деб талқин қилади. Тараққиёт формуласини М. *субъектив метод ва социоло-*

гия ёрдами билан асосламоқчи бўларди; бу метод эса тарихга «ахлоқийлик, адолатчилик, бурччилик» нуқтаназардан қарарди. Бу метод тарихнинг ривожланишининг объектив логикасини, социалистик идеални амалга оширишга қодир бўлган реал ижтимоий кучларни менсимас эди. Халқнинг сиёсий ноетуклиги даврида назариётчи сифатида етиштиб чиққан М., аслда, Россияда оммавий революцион ҳаракатнинг юз бериши мумкинлигини истисно қиларди. Унинг оммавий ҳаракатни ўз асос этибори ила оғирсизлик ва тақдирчилик ҳаракатлари деб талқин этган «қаҳрамонлар» ва «оломонлар» назарияси М. нинг «халқ қўзғололига умид боғловчи революция кишилари» билан мунозарасининг ишъикоси эди. Плеханов ва Ленин М. нинг социологик қарашларини қаттиқ танқид қилган эдилар.

**МИШУРИН** Иван Владимирович (1855—1935) — совет биологи, СССР ФАнинг фахрий аъзоси. М. Дарвин асарларига ва ўзининг кўпдан-кўп тажрибаларига таянган ҳолда ўсимлик организмларининг *ирсиятини* (*Генетика*) ўзгартириш ва бошқариш йўллари ва методларини тадқиқ қилди. У муҳим генетик қонуларни (доминантлик эволюциясини, ирсиятнинг дискретлигини ва б.) кашф этди. М. нинг таълимоти тирик табиатни диалектик тушунишга, организм билан муҳитнинг бирлигини, тирик жисмларининг маълум томонга қарата ўзгариш процесси фақат улар ҳаётининг ташқи шароитига эмас, балки уларнинг ирсий асосига ҳам боғлиқ эканлигини эътироф этишга асосланади. М. нинг ижоди назария ва практиканинг бирлиги билан характерланади: у организмларнинг ривожланиш қонуларини изоҳлаб беришгагина эмас, балки уларни оғли равишда ўзгариш йўллариини ишлаб чиқишга ҳам иштикарди. М. ўсимликларнинг янги формаларини ўстириш методларини ишлаб чиқди (географик жиҳатдан ёнроқ формаларни дурагайлаштириш, жинслараро ва турлараро дурагайлаш ва б.), мевали ўсимликларнинг 300 дан ошдиқ навини яратди. У, тўғ-

ри методологик асос бўлмаса, табиёт илми муваффақият билан ривожлана олмайди ва фақат марксизтик философия — диалектик материализм шундай методологик асос бўлиши мумкин, деб ҳисобларди. Мишурин таълимотининг назарий асослари унинг «Мевали дарахтлар ва буталарнинг маданий навларини уруғлардан урчиши» (1911), «Олтинчи йиллик ишларнинг якунлари» (1929) асарларида баён этилган.

**МИЯ** — нерв системасининг марказий бўлими бўлиб, орқа ва бош М.ни ичига олади. Бош М. нинг энг юқори бўлимлари ҳайвонларнинг ва инсоннинг психик ҳаёти билан боғланган. Инсонда бош М. нинг катта ярим шарлари нутқ ва сўз абстракт тафаккур органидир. Бош М. ҳайвонлар ҳаётининг шундай даражасида пайдо бўлдики, бу даражада қўшимча мослашув реакциялари мураккаб ўзгаришчан муҳитда яшашнинг зарур шароитларини излаб топиш жуда муҳим бўлиб қолди. Марказий нерв системаси ва унинг олий бўлими бўлмиш бош М. бошқариш органидир, яъни турли органларнинг фаолиятини ўзаро мослаштирувчи ва психик ишъикос ёрдамида организмнинг ташқи муҳит билан ўзаро муносабатини тартибга сўлувчи системадир. Философия тарихининг ва инсон ҳақидаги фанлар тарихининг бутун давомида инсон *психикаси, онгининг* табиати тўғрисидаги масала атрофида материалистик ва идеалистик йўналишлар ўртасида кураш борди. Аммо табиёт илмининг марказий нерв системасининг, айниқса М. нинг тузилиши ва фаолиятини ўрганиш соҳасида эришган ютуқлари бу масалада материалистик-позицияларнинг галаба қилишига ёрдамлашди. Ҳайвонлар ва инсон психик фаолиятининг рефлектор табиатини исбот қилиб берган И. Сеченов ва И. Павловнинг ғоялари ва ишларининг роли айниқса каттадир. Инсонда ҳайвонлар билан муштарак бўлган воқеликнинг биринчи сигнал системасидан ташқари, сўз абстракт тафаккур билан боғлиқ иккинчи, нутқ сигнал системаси (*Сигнал системалари*) вужуд-

га келган. Бош  $M$ . да идрок қилишга (эшитишга ва кўришга) ва гапиршишга онд махсус марказлар мавжуддир. Инсоннинг чуқур ижтимоий табияти нутқ билан алоқа қилишни ва сўз тафаккурини таъминлаб берувчи, ҳайвонларга нисбатан, янги, морфологик структураларнинг ташкил топишидагина ифодаланиб қолмайди. Яшашнинг ва инсониятнинг ўтмиш тажрибасини ўзлаштиришнинг ўзинга хос формаси янги мия механизмларининг ишланиб такомилланиши билан ҳам боғлиқдир. Агар ҳайвонларда тур тажрибаси инстинктлар формасида наслдан-наслга берилса, одамларда тарихан таркиб топган фаолият формаларини ўзлаштириш инсоннинг индивидуал ривожланиши жараёнида содир бўлади. Шу сабабли нутқ ва музика оҳангини эшитиш, абстракт тафаккур қила билиш ва ш. к. махсус инсоний қобилиятлар морфологик эмас, балки нейродинамик мия структураларининг функцияларидан иборат бўлиб, бу структуралар нисбий барқарорликка эгадир. Одамлар психик фаолиятининг тараққийси, ҳайвонларда бўлгани сингари,  $M$ . нинг морфологик эволюцияси билан эмас, балки инсон тажрибаси формаларининг ривожланиши, унинг сақланиши, бошқаларга берилиши ва унинг инсоннинг ақлий меҳнатини енгиллаштирувчи ва ижодий имкониятларини оширувчи автоматик қурилмалар яратилганга қайта ишлаб чиқилиши билан боғлиқдир. Кенг кибернетик ёндашиш туфайли бош  $M$ . фаолиятини ўрганиш олий нерв фаолияти физиологияси ва электро-физиологиянинг классик методларидан ташқари *моделлаштириш* методи билан тўлдирилди (*Кибернетика*).

**МИҚДОР** (величина) — асосий математик тушунчалардан бири бўлиб, физик хоссаларнинг сонли характеристикаларини абстракциялаш сифатида пайдо бўлган.  $M$ . тушунчаси воқелик объектлари ва процессларнинг миқдорий муносабатларини аниқ тавсифлаш учун хизмат қилади. Шу сабабли бу тушунча кўплик, узлуксизлик ва б. тушунчалар билан бир қаторда

миқдор категориясининг аниқланган ифодаси деб қаралиши мумкин. Скаляр  $M$ . билан вектор  $M$ . ни фарқ қилиб қарайдилар: скаляр  $M$ . нинг конкрет қиммати фақат бир сон билан (мас., узунлик, юз, ҳажм ва ҳ. к.) тавсифланади; вектор  $M$ . учун фақат абсолют қиммат эмас, балки  $M$ . нинг йўналиши ҳам мумимдир (мас., куч, тезлик ва ҳ. к.).  $M$ . нинг бошқача доний ва ўзгарувчи  $M$ . ларга бўлиниши ҳам маълум. Ўзгарувчи  $M$ . тушунчасини математикага *Декарт* киритган бўлиб, у ҳозирги замон математикаси ва табиёт илмининг қарор топишида муҳим роль ўйнади.

**МИҚДОР ЎЗГАРИШЛАРИНИНГ СИФАТ ЎЗГАРИШЛАРИГА УТИШИ** — *диалектиканинг* асосий қонуларидан бири бўлиб, бу қонуни ҳаракат ва тараққиёт қандай қилиб, қай тарзда содир бўлишини тушунтириб беради. Тараққиётнинг бу ялпи умумий қонун қайд этиб кўрсатадики, сезилмас, тадрижий миқдор ўзгаришларининг жамланиб бориши ҳар бир айрим процесс учун муайян пайтда зарурий тақозоси билан муҳим, туб сифат ўзгаришларига, эски сифатдан янги сифатга сакрашсимон ўтишга олиб келади (*Сифат ва миқдор, Меъёр, Сакраш*). Бу қонуни табиат, жамият ва тафаккур тараққиётининг ҳамма процессларида амал қилиб туради. Бу қонун тараққиётининг диалектик концепциясини ва бу концепциянинг ҳаракатини, тараққиётини мавжудотнинг ёлғиз миқдор ўзгаришларидан, яъни эскиликни йўқ қилмайдиган ва янгиликни вужудга келтирмайдиган ўзгаришлардан иборат қилиб қўядиган ҳар хил метафизик концепциялардан фарқини тушуниш учун муҳимдир. Билимнинг ҳар қандай соҳасида — физика, химия, биология ва б. соҳаларда фаннинг ривожланиши ҳамда сўнгги ўн йилликлар мобайнидаги социал ўзгаришларининг оламшумул-тарихий тажрибаси миқдор ўзгаришларининг натижасида юз бераётган сифат ўзгаришларининг процесси сифатидаги тараққиётининг диалектик назариясини тасдиқламоқда ва бойитмоқда. Миқдор

ва сифат ўзгаришлари ўзаро алоқадор бўлиб, бир-бирини тақозо қилиб туради: фақат миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиши содир бўлмасдан, балки бунинг тескари процесси ҳам бўлиб туради, яъни предметлар ва ҳодисаларнинг сифати ўзгариши натижасида миқдор характеристикалари ўзгаради. Чунончи, капитализмдан социализмга ўтиш оқибатида миқдор кўрсаткичлари ҳам анча ўзгариш: иқтисодий ва маданий тараққиёт суръатлари тезлашди, миллий даромад ошди ва ҳ. к. Миқдор ва сифат ўзгаришлари инсбидир. Айни бир хилдаги ўзгаришлар баъзи хоссаларга (камроқ умумий хоссаларга) инсбатан сифат ўзгаришлари бўлиб, бошқа хоссаларга (умумийроқ хоссаларга) инсбатан фақат миқдор ўзгаришларидир. Чунончи, капитализмнинг монополиядан олдинги босқичидан монополияга ўтиш сифатининг абсолют ўзгариши эмасдир: бунда капитализмнинг сифати фақат шу маънода ўзгаришди, баъзи янги муҳим белгилар ва хоссалар пайдо бўлди, ammo унинг моҳияти ўзгармади. Тараққиётнинг ҳар қандай процесси айни вақтда ҳам узлукли, ҳам узлуксиздир. Бунда узлукли сифат сакраши формасида юз бериб, узлуксизлик миқдор ўзгариши формасида юз беради (*Эволюция ва революция*). Марксизм буржуа идеологлари ва ўнг ревизионистларнинг қарашлари илмга ҳилоф эканлигини исбот қилмоқда, чунки улар жамият тараққиётини аста-секин содир бўладиган эволюциядан, майда реформалардан иборат қилиб қўймоқдалар, сакрашларни, революцион ўзгаришларни инкор этмоқдалар, марксизм шунингдек анархистларнинг ва «сўл» ревизионистларнинг қарашлари илмга ҳилофлигини ҳам исбот этмоқда, чунки улар кучларни тўплаш, оммави уюштириш ва уни ҳал қилувчи революцион ҳаракатларга тайёрлаш юзасидан узоқ вақт давомида қуш билан олиб бориладиганнига назар билан қарайдилар. Миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиш қонунини диалектик-материалистик тушуниш идеалис-

тик тушунишга тамомла қарама-қаршидир. Бу қонунни биринчи бўлиб ифодалаб берган Гегель, диалектиканинг бошқа қонунилари сингари, уни ҳам мистификациялаштириб қўйди. Миқдор ва сифат категориялари ва уларнинг ўзаро бир-бирга ўтиб туришлари Гегелда аввал абсолют идея бағрида абстракт формада ва фақат ундан кейингина табиятда юзга келади. Марксистик философия бу қонуни оламни тузиш учун асос деб эмас, балки оламни ўрганиш натижаси деб, реал воқеликда юз бераётган нарсаларнинг ишъикоси деб қарайди. Объектив оламнинг энг муҳим қонуни бўлган бу қонун шу билан бирга оламни билишнинг ва уни онгли равишда амалий ўзгартиришнинг энг муҳим принципи ҳамдир. Ижтимоий тараққиёт шароитларининг ўзгариши билан диалектика қонуниларининг юз бериш формалари ҳам ўзгаради. Чунончи, социализм шароитида миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига (сакрашларга) ўтиши сиёсий революциялар формасини йўқотади, социал ўзгаришлар бунда тадрижий суратда, эскининг ўлиб бориши ва янгилик элементларининг ўсиб бориши йўли билан амалга ошади. Бу — социализмнинг коммунизмга ўсиб ўта боришнинг асосий қонуниятидир.

**МОДАЛЛИК** (логикада) — ҳукмида айтилган даъвоининг «тақозоси»га кўра, унга бериладиган характеристика: ҳукм зарурий, эҳтимолий, тасодифий, ноэҳтимолий ва ҳ. к. бўлиши мумкин. Традицион логикада зарурий (аподиктик), эҳтимолий (проблематик) ва воқеий (ассерторик) ҳукмларни бир-бирдан фарқ қилиб қарайдилар. Ҳозирги замон логикаси М. нинг хосса-сини анализ қилганда унга мулоҳазанинг маълум «металогик» баҳоси деб қараш имкониятини беради. Шу билан бирга маънавий М. билан тасвирий М. бир-бирдан фарқ қилинади. Мулоҳазаларнинг маънавий М. ги соф маънавий фикрларга асослашиб белгиланади. Мас., *P.* нинг мулоҳазаси, агар ва фақат агар у соф маънавий асосларда чин бўлса, яъни агар *P.* маснининг фарзи маънавий эҳтимолий

олиб борса, демак, у чиндир. Тасвирий М. лар қаторига аввало физикавий (сабабий) М. лар киради. Физикавий М. лар айтилган мулоҳаза қандайдир физикавий қонуларга кўра бирон зарурий, эҳтимолий ёки тасодифий ҳолатни ифодалаш-ифодаламаслигига боғлиқдир. Чунки, «Ҳамма планеталар эллипслар бўйлаб ҳаракат қилади» деган мулоҳаза физик жиҳатдан зарурдир, аммо «Планеталар сони тўққиз» деган мулоҳаза физик жиҳатдан тасодифийдир. Ҳозирги замон логикасида, жумладан *Рейхенбахнинг* помологик мулоҳазалар назариясида жиддий логик критерияларни физикавий М. билан аниқлаш ҳоллари кўришмоқда (*Модал логика*).

**МОДАЛ ЛОГИКА** — маънавий система бўлиб, бу система «зарурият», «воқелик», «имконият», «тасодиф» каби муносабатларни ва уларнинг инкорини (*Модаллик*) формаллаштиради. М. л. ни тузишга биринчи марта Аристотель уринган эди («Топика», «Аналитикалар», «Маъно бериш тўғрисида»); у М. л. нинг бир қанча таърифларини ва принципларини ифодалаб берган эди. *Математик логика* ривож топган, М. л. ни ишлаб чиқишга янгидан қизиқиш пайдо бўлди. Наҳажда М. л. нинг бир қанча системалари тузилди. *Лукаевич* ва *Льюис* системаларида модалликлар абсолют характерга эгадир, яъни улар бирор хилдаги бошқа мулоҳазалардан қатъи назар бир мулоҳазага нисбат берилса беради. Г. Райт системаларида модалликлар нисбийдир, яъни улар мулоҳазалардан биринга нисбат берилди ва буида бошқа мулоҳазада ифодаланган бирон шартнинг бўлиши кўзда тутилади. М. л. нинг қаноатланарлик системасини яратилиши кўришмоқда, афтидан, модалликларни мазмунли анализ қилишнинг мураккаблиги ва бундай маънавий тузилмалар учун семантик асосларни ишлаб чиқиш зарурлиги билан боғлиқ бўлса керак.

**МОДДА ВА МАЙДОН** — асосий физик тушунчалар бўлиб, бу тушунчалар макроскопик даражадаги *материянинг* ҳар бир асосий турини билдира-

ди: М. (модда) осойишталик массасига (атомлар, молекулалар ва улардан тузилган иарсалар) эга бўлган дискрет тузилмаларнинг мажмуи; М. (майдон) материянинг турн бўлиб, бу тур узлуксизликин характерлайди ва у осойишталикинниг нуль массасига эгадир (электромагнит М. ва тортлиш—гравитацион М.). Материянинг бир турн сифатида М. (майдон)нинг кашф этилиши фоят катта фалсафий аҳамиятга эга эди, чунки у материяни М. (модда) билан метафизикларча бирдай қилиб кўрсатишнинг асосизлигини очиб ташлаган эди. В. И. Ленин томонидан материянинг диалектик-материалистик таърифининг ишлаб чиқилиши кўп жиҳатдан М. (майдон) ҳақидаги таълимотининг ривожланишини фалсафий умумлаштиришга асосланган эди. Субатом даражада (яъни «элементар» зарралар даражасида) М. (модда) ва м. (майдон)нинг тафовути нисбий бўлиб қолади. М. (электромагнит ва гравитацион майдонлар) соф узлуксизлик характерини йўқотади: уларга дискрет тузилмалар — квантлар (фотонлар ва гравитонлар) заруран таққосланади. М. (модда)ни протонлар, нейтронлар, электронлар, мезонлар ва ҳ. к. ни ташкил этувчи «элементар» зарралар эса тегишли нуклон, мезон ва ҳ. к. майдонларнинг квантлари сифатида юзага келади ва ўзининг соф дискрет характерини йўқотади. М. (модда) билан м. (майдон)ни субатом даражада ҳамда осойишталик массасининг бор ёки йўқлигига қараб фарқ қилиш қонуний эмасдир, чунки нуклон, мезон ва ҳ. к. майдонлар осойишталик массасига эгадир. Ҳозирги замон физикасида майдон билан зарралар микроламанинг чамбарчас боғлиқ бўлган икки томони сифатида, микрообъектларнинг корпускуляр (дискрет) ва тўлқинсимон (континуал, узлуксизлик) хоссалари бирлигининг ифодаси сифатида юзага чиқмоқда. М. (майдон) ҳақидаги тасавурлар шунингдек *Һазаротаъсир* процессларини изоҳлаш учун асос сифатида юзага келиб, яқин таъсир кўрсатиш ҳариятинини гавдалантирмоқда.

**МОДДАЛАР АЛМАШИНУВИ** — тирик организмлар яшашининг зарур шарти. М. а. тушунчаси билан организмнинг муҳит ила ҳамма энергетик алоқалари ҳамда организм ичида моддалар билан энергиянинг изчилликда бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга айланишларининг мураккаб силсиласи қамраб олинади. Усинликлар ўз танасини сувдан, карбонат ангидриддан ва минерал моддалардан кўзга кўринувчи ёруғликнинг улар илб оладиган энергияси (фотосинтез) ҳисобига, ҳайвонлар эса ўз танасини энергия билан аллақачон бойиган моддалар ҳисобига тузади. Организмлардан фарқли ўлароқ, тирикмас табиатнинг жисмлари энергияни жамгармайди, балки термодинамиканинг иккинчи қонунига бўйсуниб, энергияни фақат беради. Тирик ва тирикмас табиат ўртасидаги бу туб энергетик тафовутни тушунмаслик гўё организмларга ҳаётлилик, активлик бахш этадиган (*Витализм*) ғайри моддий ибтидога ишонининг пайдо бўлиш сабабларидан бири эди. М. а. нинг моҳияти органик моддаларнинг тузиллиш ва бузиллиш процессларининг диалектик бирлигидан иборат.

**МОДУС** (лат. *modus* — ўлчов, усул) — фалсафий термин бўлиб, у Марксдан олдинги философияда ишлатилган ва предметнинг, *атрибутидан* фарқли ўлароқ, фақат баъзи ҳолатларидагина унга хос бўлган хусусиятини билдирган. *Спиноза* философиясида *субстанция*нинг ҳамма ўткинчи ҳолатлари, яъни ўз борлигининг сабабига ўз-ўзлигида эмас, балки субстанцияда ва унинг атрибутларида эга бўлган ҳолатлар М. деб аталади; М. да бениҳоя кўпдан-кўп нарсалар ва уларнинг ўткинчи сифатлари ифодаланадики, ягона, абадий ва бениҳоя моддий субстанция ана шу нарсаларда ўз зухуротини топади.

**МОДЕЛЛАШТИРИШ** — бирон объектининг характеристикаларини уларни ўрганиш учун махсус равишда тузилган бошқа объектда қайта ҳосил қилиш. Бу сўнги объект модель деб аталади. Объектининг ўзини бевосита тадқиқ этиш мумкин бўлмаган, муш-

кул, қиммат бўлган, жуда узоқ вақт талаб қиладиган ва ҳ. к. вақтда моделга тадқиқ пайдо бўлади. Модель билан тадқиқотчининг қизиқтирувчи объект ўртасида маълум ўхшашлик бўлмоғи лозим. Бу ўхшашлик ё модель ва объектнинг физикавий характеристикаларининг монандлигидан ёки модель билан объект бажарадиган *функцияларнинг* монандлигидан ёки объект билан унинг моделнинг «хатти-ҳаракати» математик тасвирининг бирдайлигидан иборат бўлиши мумкин. Ҳар бир конкрет ҳолда модель унинг объект билан мувофиқлик даражаси етарли равишда қатъий белгиланган тақдирда ўз ролин бажара олади. Бундай мувофиқликни белгилаш билан «ўхшашлик назарияси» деган назария шугулланади ва бу назария баъзи бир «ўхшашлик критериялари»ни ишлаб чиқади. Моделнинг ва унда гавдалантириладиган объекти томонларининг табиатига қараб, «физик» моделлар билан «математик» моделлар бир-биридан фарқ қилинади. Ўз навбатида уинси ҳам, буниси ҳам «тўлиқ» ёки «жузъий» бўлиши, объектининг баъзи хоссаларидан ёки у бажарадиган функциядан иборат бўлиши (бундай ҳолда у «функциональ модель» деб аталади) мумкин ва ҳ. к. Бироқ турли моделлар ўртасида белгиланадиган чегаралар етарли даражада шартлидир. Мас., «математик» модель «физик» моделдан фарқли ўлароқ, моделаштирилувчи объектга қараганда, бошқача физик табиат характеристикалари шаклида амалга оширилиши мумкин. Фақат шу шарт биланки, моделнинг маълум томонлари худди объектининг моделаштирилувчи хоссалари тасвирланган математик формула билан тасвирланмоғи лозим. Ҳозирги вақтда электрон ҳисоблаш машиналаридаги ва электрон моделаштириш мосламаларидаги М. кенг расм бўлиб қолди. Бу ҳилдаги «моделлар»нинг асосий фазилати уларнинг универсаллиги, қулайлиги, тадқиқотнинг тезлиги ва арзонлигидир. Турли табиатдаги объектлар (ва аввало тирик организмлар ва машиналар) бажарадиган



функцияларнинг ўхшашлигига асосланган моделлар методі кибернетиканинг асосларидан биридир. Илмий-техника тадқиқотида М. умуман-илмий билиш усулларидан биридир, холос. Ҳиссий ва мантиқий моделларнинг тузилиш процессининг асосий қонуниятларни билиш назариясининг турли бўлимларида (аввало ҳақиқат тўғрисидаги таълимотда) тадқиқ этиладикки, унинг ютуқлари, шундай қилиб, М. нинг илмий-техника назарияси ва практикаси асосида ётади. Бу сўнги ҳол, ўз навбатида, диалектик-материалистик билиш назариясининг янада ривожлантириш ва конкретлаштириш учун жуда муҳимдир.

**МОНАДА** (грек. monas — единица) — фалсафий термин бўлиб, у борлиқнинг структур, субстанциал единичасини билдиради. У ҳар хил фалсафий системаларда турлича шарҳланади. Мас., *пифагорчиларда* М. (математик единица) оламнинг асосидир. *Брунода* («Монада, сон ва фигура ҳақида», 1591, ва б.) М. жонлантирилган материядан иборат (*Пантеизм*) борлиқнинг ягона ибтидосидир. Брунонинг фикрича, бу ибтидода ниҳоялик билан бениҳояликнинг, жуфт билан тоқнинг ва ҳ. к. қарама-қаршиликни бир-бирига мос келади. М. — *Лейбниц* философиясининг асосий тушунчаларидан биридир («Монадология», 1714). У М. оддий, биқик, ўзгарувчи субстанция деб ҳисоблайди. Ўққол идрок қилиш қобилияти бахш этилган монадалар жонлар деб аталади. Инсоннинг оқилона жони эса, Лейбниц фикрича, М. руҳдир. Ленин Лейбницнинг, М. да бутун олам акс этади, индивидуаллик сифатида у бениҳояликни куртак ҳолида бамисоли ўзида сақлаб туради, деган фикрини қайд қилиб, бундай деб ёзган эди: «Бунда идеализм ва динчилик бўлишига қармай, ўзинча бир хил диалектика ва жуда чуқур диалектика бор» (29-т., 70-б.). Ломоносовда «физик М.» деган термин учрайди, бу термин билан у материянинг заррасини (корпускуласини) билдирган. *Гете* М. тўғрисида (унинг *энтелехия* деб атаган

ҳолда) материяга хос бўлган ва объектларни индивидуаллаштиришга ёрдамлашадиган актив руҳий ибтидо деб сўзлайди. *Плюрализм* ва *персонализмнинг* ҳозирги замондаги идеалистик системаларида М. тушунчасидан фойдаланилмоқда.

**МОНИЗМ** — фалсафий таълимот бўлиб, бу таълимот бир ибтидонинг бутун мавжудотнинг асоси деб билади. Материалистик М. ҳам, идеалистик М. ҳам мавжуддир. Материалистлар материяни оламнинг ибтидоси, асоси деб ҳисоблайдилар. Идеалистлар руҳ, идея ва ҳ. к. ларни барча ҳодисаларнинг ягона ибтидоси деб ҳисоблайдилар. *Гегель* философиясида идеалистик М. нинг энг изчил йўналишидир. Илмий ва изчил материалистик М. диалектик материализм учун характерли бўлиб, бу материализм, олам ўз табиатига кўра моддийдир, оламдаги барча ҳодисалар ҳаракат қилувчи материянинг турли кўринишларидан иборат, деган фикрга асосланади. Марксизм философиясида материализм ижтимоий ҳодисаларга ҳам жорий этилгандир. М. нинг қарама-қаршиси *дуализмдир*.

**МОНОТЕИЗМ** — қ. *Политеизм* ва *монотеизм*.

**МОНТЕНЬ** Мишель де (1533—92) — Уйғониш давридаги француз философи. Асосий асари «Тажрибалар»дир (1580). М. таълимотининг бош нуқтаси — *скептицизм*. Унинг даъвосича, нисон шубҳа қилишга ҳақлидир. Урта аср *схоластикаси*, католик динининг ақидаларни, худо ҳақидаги христіанлик тушунчасининг ўзи шубҳа остига олинади. М. жоннинг ўлмаслиги ҳақидаги диний таълимотни рад қилиб онгни материянинг ўзига хос хоссаси деб материалистик тушунишга яқинлашиб борди. *Агностицизмдан* фарқли ўлароқ, М. нинг скептицизм оламини билиш мумкинлигини инкор этмади. Унинг ахлоқининг асосий принципи: нисон унга дин осмонда ваъда қилган бахтини пассивлик билан қутиб ўтирмаслиги лозим, ердаги ҳаётида бахтга интилишга у ҳақлидир.

**МОНТЕСКЬЕ Шарль Луи** (1689—1755)— француз маърифатчи философи, сиёсий мутафаккир, социолог ва тарихчи. Дунёқарашига кўра денсг; М. гарчи ижтимоий ахлоқ-одобга риоя қилишда диннинг муайян роль ўйнашини таъкидлаб ўтган бўлсада, у табиий ва ижтимоий ҳаёт ҳодисалари бўйсунадиган ялли умумий қонуният идеясини ривожлаштирди. У *провиденциализмни* рад қилган ҳолда қонуини «нарсалар табиатидан келиб чиқувчи зарурий муносабат» деб талқин қиларди. *Табиий ҳуқуқ* назариясининг асосларини қабул қилар экан, М. изчил рационалистик концепцияларнинг тарафдорларидан фарқли ўлароқ, ижтимоий қонуинларнинг универсал системасини бу назария асосида қуриш мумкин эмас, деб ҳисобларди, чунки халқларнинг яшаш шароитлари турличадир, деяр эди у. М. ининг фикрича, бошқариш қонуинлари ва формаларининг хилма-хиллиги ана шундан келиб чиқади. М. *социологияда географик йўналишга* асос солганлардан бири эди. Ижтимоий тузумини ва жамиятда ҳукм сурувчи хулқ-одатларини белгиловчи факторлар орасида у географик муҳитга — иқлимга, тупроққа, устин сатҳга ва ҳ. к. алоҳида аҳамият берарди. Шу билан бирга М. ижтимоий муҳитнинг ролини ҳам таъкидлаб кўрсатарди, бу муҳит унда сиёсий тузум ва қонунчилик тушунчаси билан мослашиб тушади. Феодал-абсолютлик тартибларини кескин танқид қиларкан, буржуазия билан дворянларнинг сиёсий компромисси идеологи бўлган М. мўътадил конституцион монархия идеясини ва *ҳокимиятларни ўртада бўлиш* принципини қаттиқ туриб ёқларди. Асосий асарлари: «Эрон мактублари» (1721), «Римликларнинг улғуворлиги ва инквизициянинг сабаблари ҳақида ўй-фикрлар» (1734), «Қонуинларнинг руҳи тўғрисида» (1748).

**МОР Томас** (1478—1535)— *утопик социализмнинг* асосчиларидан бири, Уйғониш даврининг рационалист гуманисти. Буржуазия орасидан келиб чиққан М. 1529—32 йилларда Англияда юқори давлат мансабини эгаллаб

турган эди. Король буйруғи билан қатл этилди. Унинг номаълум Утопия (айнан: «аслида йўқ жой» демакдир) мамлакатига саёҳат тўғрисидаги суҳбати — ҳикояси («Давлатнинг энг яхши тузуми тўғрисида ва янги Утопия ороли ҳақида ҳам фойдали, ҳам қизиқарли олтин китоб», 1516) утопик социализмнинг пайдо бўлиши билан боғлиқдир. Бу 18-асрнинг охирилригача социалистик фикрнинг энг яхши асаридир. М. биринчи бўлиб хусусий мулкка асосланган тузумни, ўз замонида Англиядаги социал-сиёсий муносабатларни ҳар томонлама танқид қилди ва ижтимоий мулк ҳукм сурадиган тузумни тасвирлаб берди: биринчи бўлиб ишлаб чиқаришни умумлаштириш гоёсини изчил сурагда баён қилди ва бу гоёини меҳнатни ва тақсимотни коммунистларча уюштириш гоёси билан боғлади. Идеал эркин Утопия давлатининг асосий хўжалик ячейкаси — оиладир; ишлаб чиқариш ҳунармандликка асосланган бўлади. Утопиячилар демократик идора усули шароитида яшаб, тенг меҳнат қиладилар, унда шаҳар билан қишлоқ ўртасида, ақлий меҳнат билан jisмоний меҳнат ўртасида қарама-қаршилик бўлмайдн. Одамлар кунга 6 соатдан ишлаб, қолган вақтларини илм-фанга ва санъатга бағишлайдилар. Шахсининг ҳар томонлама ривожланишига, назарий билимни меҳнат билан қўшишга катта аҳамият берилади; бу эса тарбия соҳасида социалистик қарашларнинг куртагидир. М. социалистик идеални амалга ошириш учун техниканинг юқори даражада ривожланиши зарурлигини тушунмас эди. Янги тузумга ўтишни у тинч йўл билан амалга оширишни орзу қиларди.

**МОРГАН** Льюис Генри (1818—81)—америкалик олим, этнограф, археолог. М. америка ҳиндуларининг турмушини урганнб, ибтидоий жамият тарихига онд улкан факт-материаллар тўплади ва уларни «Қадимги жамият» китобида умумлаштирди (1877). Синфлар юзага келмасдан бурунги жамият тарихини даврларга бўлишга биринчи бўлиб уринган ки-

ши ҳам М. эди. Бу уринишнинг қим-мағли томони шундаки, у ҳар бир даврни ишлаб чиқариш техникасининг ривожланиши билан боғлашга интилган, ваҳоланки даврларга бўлишнинг амалий жиҳати у вақтда анча эскириб қолган эди. М. биринчилар қаторида *оила* тарихий ҳодиса эканлигини, у жамият тараққиёти билан бирга ўзгариб боришини аниқлаган. Маркс ва Энгельс М. га юксак баҳо берган эдилар. Маркс унинг асосий асарининг муфассал конспектини тузган. Энгельс ёзган: «Эдики, М. «Маркс кашф этган тарихини материалистик тушунишни ўзинча янгидан кашф этди...» (21-т., 25-б.). М. нинг кашфиётларини Энгельс ўзининг «*Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши*» асарида фойдаланган. Бироқ Энгельс М. нинг маълумотларини шунчаки баён қилмасдан, балки уларни марксизм назарияси асосида қайтадан ишлаган.

**МОРЕЛЛИ** (18-аср)— «Рационалистик коммунизм» деб аталувчи оқимнинг собит қадам вакили. Асосий асари — «*Табиат кодекси*» (1755); бу трактат коллектив мулк ҳукм сурайдиган жамият принципларини асослашга бағишланган. М. ўзининг назарий системаларида рационализмга асосланади, оқилона социал тартиботни нооқилона социал тартиботга қарама-қарши қўяди. Ҳозир замонаси тузумини у нооқилона тузум деб, янглишлар натижаси деб қарайди. Оқилона тузумни М. ишлаб чиқаришни ва тақсимотни тартибга солидиган ягона хўжалик плани асосида бошқариладиган марказлашган хўжалик коммунаси тарзида тасаввур қилади. М. табиат ва ақлнинг бўйруқларига мувофиқ келадиган жамиятнинг уч асосий қонуини ифодалаб берган: 1) хусусий мулкни бекор қилиш, 2) «яшаш ҳуқуқи» ва «меҳнат қилиш ҳуқуқи», 3) барча граждандарнинг меҳнат қилишга мажбурлиги. М. қўпол тенгламачлик коммунизмининг типик вакилидир. У овқатлашда мўътадиллик учун ва зеб-зийнатни таққиллаш учун жон куйдиради, турмушдаги майда-чуйда нарсааргача ва ҳатто эру хо-

тилик муносабатларигача маълум чегара қўйишни кўзда тутди. М. 18-ва 19-асрлардаги кўп утопист социалистларга: Бабёф, Кабе, Бланки ва б. ларга хийла таъсир кўрсатган.

**МОРЕНО** Жекоб (1892 йил. туғ.) — америкалик психиатр ва социолог, *социометрия*нинг асосчиси. Асосий асарлари: «Қим тирик қолади?» (1934), «Социометрия асослари» (1954). Социолог сифатида М. кичик социал группаларининг, мактаб ёшидаги болаларнинг, квартир қўшниларнинг, контора хизматчиларининг, самолёт экипажи ва б. ларнинг хатти-ҳаракатидаги психологик аспектларни ўрганади (*Микросоциология*). М. асосий эътиборни одамлар ўртасида вужудга келадиган эмоционал муносабатларга, мас., бир-бирига инсбатан симпатия ва антипатия ёки бифарқлик ҳис-туйғуларига қаратаркан, кишиларнинг бу эмоцияларини, қизиқишларини ижтимоий тараққиётнинг бирламчи ва ҳал қилувчи фактори сифатида тасвирлашга уринади. АҚШда капитализм кризисининг фаҳмига етган М. барча социал проблемаларни ҳал этишининг асосий воситаси—одамлар орасидаги муносабатларни, группаларнинг уюшувини уларнинг қизиқишларига ва симпатияларига мувофиқ тартибга солишдан иборат, деб ҳисоблайди. Америка жамиятини «жипслаштириш» юзасидан М. таклиф этган тадбирлар капитализмининг асосий таянчлари бўлмиш хусусий мулкка, монополиялар ҳукмронлигига, меҳнаткашларни эксплуатация қилишга даҳл қилмайди.

**МОРРИС** Уильям (1834—96)— инглиз социалисти, шоир, беллетристи ва расом; буржуазия онласидан чиққан; буржуа тузумини астойдил ёмон кўрадиган ва кескин таққил қиларди. Аввалида жамиятни тинч йўл билан қайта қуришнинг асосий воситаси сифатида санъатга утопик қарашларга амал қилди. 80-йилларнинг бошларидан ишчи ва социалистик ҳаракатга актив қатнашди, марксизм билан танишди, лекин кўпинча у «хиссиёт социалисти» эди (Энгельс). Келажакдаги коммунистик жамиятни

безаб-бежаб қилинган тасвир («Ҳеч қаердан хабар йўқ» деган утопистик роман, 1891) илмий характерга эга эмас эди. М. ўз ижодиятида ва сиёсий фаолиятида революцион принципларни қаттиқ туриб ҳимоя қиларди. Инглиз демократик адабиётга қимматли ҳисса қўшди.

**МОРРИС** Чарлз (1901 йил туғ.) — америкалик философ; у *прагматизм* идеяларини (айниқса америкалик философ Ж. Миднинг доктринасини) *логик эмпиризмнинг* баъзи қондалари билан қўшиб юборди. Узининг асосий асарларига *бихевиоризм* қондаларига асосланиб, инсоннинг социал ва биологик хатти-ҳаракатини қараб чиқишга уринади. У *Пирснинг* идеяларини ривожлантириб, янги илмий фан — *семиотиканинг* асосий тушунчалари ва принципларини биринчи марта аниқ ифодалаб берди. Асосий асарлари: «Белгилар назариясининг асослари» (1938), «Белгилар, тил ва хатти-ҳаракат» (1946), «Инсон қимматининг хилма-хиллиги» (1956).

**МОТИВ** — инсоннинг бирон-бир эҳтиёжини қондириш учун ҳаракатга сабаб бўладиган онгли нитилиш. М. эҳтиёж асосида пайдо бўлгач, унинг озми-кўпми адекват инъикосдан иборат. М. продали ҳаракатини муайян равишда асослаб ва оқлаб кўрсатишдан иборат бўлиб, инсоннинг жамият талабларига муносабатини билдиради. М. амалий ишлар ва хатти-ҳаракатларга баҳо беришда муҳим роль ўйнайди, чунки ҳаракатнинг муайян киши учун қандай субъектив мазмунига эга бўлиши шу амалий ишлар ва хатти-ҳаракатларга боғлиқ.

**МО-ЎЗИ**, ёки **МО ДИ** (эрампдан олдин 479—381) — қадимги Хитойда фалсафий мактабнинг асосчиси, бу мактабнинг кўп тарафдорлари бор эди. М. *ц. конфуцийчиликнинг* муҳолифи бўлиб, азалдан белгилаб қўйилган тақдир йўқ, тақдир инсон «ялли муҳаббат» (цзань-ай) принципларини қай тарққа амалга оширишига боғлиқ, бу принциплар замирида «осмон продаси» асос бўлиб ётади. У бир-бирларига ёрдам қилишга, фойдали меҳнат билан шугулланишга, зўра-

вонлик ва урушлардан воз кечишга, мамлакатни бошқариш учун, жамиятда тугган мавқеидан қатъи назар, доно ва муносиб кишиларни юқори кўтаришга даъват этарди. М. *ц. мистицизмга* мойил бўлса-да, унинг таълимотида баъзи бир материалистик элементлар ҳам кўринадди. Чунончи, бизнинг билимимиз воқеликни бевосита ўрганншдан пайдо бўлади, деярг эди. Кейинчалик М. *ц.* нинг рационал идеялари негизда, унинг издошлари «мочилар» содда материалистик билиш назариясини яратдилар ва бу назария қадимги Хитойда фалсафий фикрнинг ривожланишида катта роль ўйнайди. Эрампдан олдинги 2-асрдан бошлаб М. *ц.* мактаби мустақил ғоявий оқим сифатида мавжуд бўлмай қолди.

**МОҲИЯТ** — муайян нарсанинг мазмуни, унинг бошқа ҳамма нарсалардан фарқли ўлароқ ва бирон-бир вазиятнинг таъсири остида нарсанинг ўзгарувчан ҳолатларидан фарқли ўлароқ, ўз-ўзинча борлиги. «М.» тушунчаси ҳар қандай фалсафий система учун, уларни М. нинг борлиққа муносабати қандайлиги ва нарсалар М. шпшг онгга, тафаккурга муносабати қандайлиги масаласини ҳал қилиш нуқтан назаридан фарқ қилиш учун жуда муҳимдир. Объектив идеализм назарича, борлиқ, реаллик ва *мавжудлик* нарсаларнинг М. нга боғлиқ, бу М. қандайдир мустақил, ўзгармас ва мутлақ бир нарса деб талқин қилинади. Бу ҳолда нарсаларнинг М. и алоҳида идеявий воқеликни ташкил этади ва бу воқелик ўзидан ҳамма нарсаларни туғдиради ва уларни бошқаради (*Платон, Гегель*). Субъектив-идеалистик йўналишларнинг назарича, М.—субъектдан яратилгандир, субъект М. ни ўзидан ташқарида проекциялаштиради (акс эттиради) ва уни нарсалар шаклида тақдим этади. Бирдан-бир тўғри қараш—нарсаларнинг объектив М. нининг реаллигини ва унинг онгдаги инъикосини эътироф этишдан иборат. М. нарсалардан ташқарида эмас, балки уларнинг ичидан ва улар орқали, уларнинг умумий асосий хоссаси сифатида, уларнинг

қонун сифатида мавжуд бўлади. Инсоннинг билиши эса объектив олам М. ни аста-секин эгаллаб боради, унинг ичига тобора чуқурроқ кира боради. Бу билимдан объектив оламни амалий ўзгартиш мақсадида унга акс таъсир кўрсатиш учун фойдаланилади (қиёс қилинг: *Воқелик, Реаллик, Моҳият ва ҳодиса*).

**МОҲИЯТ ВА ҲОДИСА** — фалсафий категориялар бўлиб, улар оламдаги барча объектлар ва процессларнинг ялли умумий зарур томонларни акс эттиради. М.— моддий система тараққиётининг асосий белгилари ва тенденцияларини белгилайдиган чуқур алоқалар, муносабатлар ва ички қонунларнинг мажмуидир. Ҳ.— конкрет воқеалар, хоссалар ёки процесслардан иборат, бу процесслар воқеликнинг ташқи томонларини ифодалайди ва бирон М. нинг юз бериш, очилиш формасини намоён қилиб кўрсатади. М. ва Ҳ. категориялари ҳаминша ўзаро чамбарчас боғлиқдир. Оламда ҳеч қандай М. йўқки, у сиртга намоён бўлмасин ва билиб олинмасин, шунингдек ҳеч қандай Ҳ. йўқки, у М. ҳақида ҳеч қандай информацияни ўз ичига олмасин. Лекин М. билан Ҳ. нинг бирлиги уларнинг бир-бирига мос келишини билдирмайди, чунки М. ҳаминша Ҳ. замирида яширинган бўлади, у нақадар чуқур бўлса, уни назарияда билиш шу қадар қийин бўлади ва узоққа чўзилади; «агарда нарсаларнинг юз бериш формаси билан моҳияти бир-бирига мос келганда эди, у вақтда ҳар қандай фан ортиқча бўлиб қолган бўлур эди» (К. Маркс ва Ф. Энгельс, 25-т., II қисм, 384-бет.). М. ни фақат абстракт тафаккур ва тадқиқ қилинувчи процесснинг назариясини яратиб асосидагина билиш мумкин. Бу ҳол билишнинг ҳиссий босқичидан рационал босқичга сифатли сакрашдан иборат бўлиб, предметлардаги асосий ва ҳал қилувчи нарсани очиб бериш билан, уларнинг тараққиёт қонунларини ифодалаш билан боғлиқдир. М. ни билиш чоғида Ҳ. ни ташқи қайд этиш ва тасвирлашдан уни изоҳлашга, унинг сабаблари ва пегизини очиб беришга ўтиш содир

бўлади. М. ни билиш критерияларидан бири — келажакдаги воқеаларни уларнинг ўзгаришининг аниқ муайян қонунлари асосида олдиндан кўриш мумкинлигидир. Агар қараб чиқилаётган объект ривожланишининг пайдо бўлиш сабаблари ва манбалари маълум бўлса, унинг шаклланиш ёки техникавий такрор ҳосил қилиниш йўллари очилган бўлса, агар назарияда ёки практикада унинг ишончли модели тузилган бўлса (*Моделлаштириш*) ва бу моделининг хоссалари оригиналнинг хоссаларига мувофиқ келса, М. билиб олинди деб ҳисоблаш мумкин. М. нинг билиб олиниши Ҳ. нинг ҳақиқий объектив мазмунини унинг *зоҳирий кўринишидан* ажратинишга, тадқиқотдаги бузилиш ва субъективлик элементини бартараф қилишга имкон беради. М. очилиши билан билишнинг вазифалари тамомланмайди. Илгари таърифлаб берилган, М. ни ифодалайдиган қонунларни сабаб билан асослаш ва изоҳлаш зарур: муайян қонунларнинг қандайдир бирон бошқа М. га эмас, балки худди шу М. га эга бўлишининг сабаби нима, улар параметрларининг қиммати, амал қилиш чегараларини нима билан белгиланади ва Ҳ. к. Бу М. нинг ўзининг М. н. ҳақидаги масала билан тенгдир. Бу масаланинг ҳал этилиши борлиқнинг умумийроқ ва чуқурроқ ўзаро алоқаларни ва қонунларини билиб олишни билдирмадики, илгари топилган қонунлар ва процесслар уларнинг хусусий кўринишлари шаклида келиб чиқади. Материянинг янги структур даражалари асосида чуқурроқ М. га ўтиш содир бўлади. «Инсон фикри ҳодисадан моҳиятга томон, айтилик, биринчи тартибдаги моҳиятдан иккинчи тартибдаги моҳиятга ва ҳоказоларга томон *чексиз* чуқурлашиб бораверади» (Ленин, 29-т., 227-б.). М. билан Ҳ. нинг ўзаро муносабатида бирлик ва хилма-хиллик диалектикаси очилади. Айни бир М. нинг ўзи кўпдан-кўп турли кўринишларга эга бўлиши мумкин, худди шунингдек етарли мураккаб Ҳ. материянинг турли структур даражаларига онд бир неча М. нинг ифода формаси

бўлиши мумкин. М. Ҳ. га инсбатан барқарорроқдир, Ҳ. га эса ҳаракатчанлик ва ўзгарувчанлик хосдир. Лекин пировард ҳисобда оламдаги барча системалар ва процессларнинг моҳиятлари ҳам табиатнинг умумий тарихий тараққиётига мувофиқ равишда ўзгариб туради. М. билан Ҳ. нинг қарама-қаршилиги инсбийдир. Қонулар ва чуқур муносабатларнинг ҳиссий идрок этиладиган Ҳ. га инсбатан биринчи даражадаги М. сифатида юзага келадиган мажмуининг ўзи чуқурроқ даражадаги М. нинг юз бериши бўлади. Бу М. ҳам ўз навбатида материя структурасидаги бирон янада чуқурроқ М. нинг ифодаси бўлади ва Ҳ. к. Ҳар қандай фан ўзи тадқиқ қилаётган ҳодисалар М. нинг очиб берган ва фақат ҳодисалар соҳасида эмас, балки моҳиятлар соҳасида ҳам уларнинг келажакдаги ўзгаришларини олдиндан кўришга қодир бўлган тақдирдагина етукликка ва камолотга эришади. *Агностицизм* ҳақсиз равишда М. билан Ҳ. ни ажратиб ташлайди, М. га билиб бўлмайдиган «*нарса ўзида*» деб қарайди, гўёки у Ҳ. да юз бермас ва уни билиб бўлмас эмш. Иккинчи томондан идеалистлар пардалар М. нга руҳий, идеявий мазмуини инсбат берадилар ва бу мазмуини моддий жисмларга инсбатан бирламчи деб ҳисоблайдилар (*Платоннинг* умумий моҳиятлар идеявий олами, *Гегелнинг* табиат М. нининг ифодаси сифатидаги абсолют идеяси). Идеализмнинг баъзи вакиллари предметларда М. билан Ҳ. ни ажратиб кўрсатишни соф субъектив процесс деб ҳисоблайдилар (*Дьюи, Льюис*), М. нинг объективлигини инкор этадилар, Ҳ. ни эса сезгилар билан бирдай қилиб қўядилар (*Мах, Феноменализм*).

**МУВОЗАНАТ НАЗАРИЯСИ**—вульгар-механик ва антидиалектик назария, у мувозанатни табиий ва «нормал» ҳолат деб, ҳаракат, тараққиётни эса вақтинча ва ўткинчи ҳолат деб ҳисоблайди. Бу назария тараққиёт манбаини ташқи зиддиятларда деб билди, умуман ички зиддиятларни, хусусан уларнинг тараққиёт манбаи эканлигини инкор этади. Ижтимоий

ҳодисаларга инсбатан М. н. шундай даъвога асосланадими, жамият тараққиёти гўё асосан унинг ташқи муҳит билан, табиат билан ўзаро муносабатига боғлиқ эмш, антагонистик жамият тараққиётининг ҳаракатлантирувчи кучи синфий кураш эмас, балки табиат билан ташқи зиддиятлардан иборат эмш. М. п. ни *Конг, Каутский*, Богданов, Бухарин ва б. қаттиқ туриб ҳимоя қилган эди. Ҳозир ҳам кўп идеалистлар, буржуа социологларни ва экономистларни, ўнг социалистлар, ревизионистлар унга таяниб иш кўрмоқдалар, Оппортунизм идеологларни капитализмнинг социализмга «тичлик билан ўсиб кириши», синфий манфаатларнинг «уйғунлиги», ультра-империализм ва ш. к. лар ҳақидаги ўз антимарксистик ақидаларини М. н. асосида кўрмоқдалар. СССРда социализм қурилиши даврида бу назариядан ўнг оппортунизмнинг амалий ишнинг фалсафий асослаш сифатида фойдаланилган эди. М. н. нинг хусусиятларидан бири шундай даъводан иборатки, қарама-қаршиликлар (мас., синфларнинг қарама-қаршилиги) бир-бирини ўзаро бетарафлаштириши, — баланслаштириши, мувозанатга келтириши лозим, гўё фақат ана шундай йўл билан жамиятнинг барқарор ҳолатига эришиллар эмш. Ҳақиқатда эса, қарама-қаршиликлар курашиб туради, бу кураш муқаррар равишда қарама-қаршиликларни орадан кўтаришга, жамиятнинг муайян конкрет зиддиятларини тугатишга ва натижада жамият янги ҳолатининг пайдо бўлишига олиб боради.

**МУВОФИҚЛИК ПРИНЦИПИ** — илм-фан ривожининг асосий методологик принципларидан бири. М. п. нинг фалсафий маъноси шундан иборатки, у билиш процесси диалектикасини, инсбий ҳақиқатлардан абсолют, тобора тўлароқ ҳақиқатга ўтиш диалектикасини ифодалайди. М. п. биринчи марта классик физика тушунчалари кескин ўзгарган даврда ифодалаб берилган эди (*Бор, 1913*). М. п. га кўра, бир табиий-илмий назариянинг иккинчиси билан алмашинуви фақат

улар ўртасидаги тафовутни эмас, балки алоқани, ворисликни ҳам очиб берадики; бу ворисликни математик аниқлик билан ифодалаш мумкин. Янги назария эски назария ўрнига келганида уни шунчаки инкор қилиб қўймайди, балки маълум формада уни сақлаб қолади. Бинобарин, кейинги назариядан олдинги назарияга қайта ўтиш ўртасидаги тафовутлар унчалик катта бўлмаган бирон туташ соҳада улар мос бўлиб тушиши мумкин. Мас., таъсир кванти катталиги эътиборга олинмаган шаронгда *квант механика* қонунилари классик механика қонуниларига, ёруғлик тезлиги чексиз деб ҳисобланган тақдирда эса *нисбият назарияси* қонунилари классик механика қонуниларига ўтади. М. п. амал қилишини математика, физика ва б. фанлар тарихидан кузатиш мумкин. Эски ва янги назарияларнинг қонуниятли боғланиши материянинг сифат жиҳатдан турлича даражаларни ички бирлигидан келиб чиқади. Бу бирлик фақат фаннинг ва фан тарихининг яхлитлигини эмас, балки ҳодисаларнинг сифат жиҳатдан янги соҳасига кирганда М. п. нинг гоят улкан эвристик ролини ҳам белгилайди. М. п. *релятивизмининг* асосизлигини кўрсатишга имкон беради.

**МУҲЖМАЛ БЕНИҲОЯЛИК**—оламнинг бениҳоялигини метафизик тушуниш бўлиб, бу тушуниш макон ва замоннинг ҳар қандай миқёсларда ҳаракатнинг айни ўша бир хилдаги конкрет хоссаларни, процессларни ва қонуларининг монотон; бепоеи такрорланувчи галма-галлигини эътироф этишини назарда тутлади. Материянинг тузилишига татбиқан М. б. материянинг чексиз бўлишилигини фараз қилишни билдиради, бундай бўлишиликда ҳар бир кичикроқ зарра айни ўша бир хилдаги хоссаларга эга бўлади ва макроскопик жиҳатлар сингарин, ҳаракатнинг айни бир хилдаги ўзига хос қонуниларига бўйсунади. Коинотнинг тузилишини тушунишда у айни бир хилдаги мавжудлик хоссаларини ва қонуниларига эга бўлган механик системаларнинг бениҳоя иерархиясини назарда тутлади. Табиатнинг ривожлани-

шини тушунишда М. б. материянинг айни ўша бир хилдаги бошланғич нуқталарига доимо қайтиб туравчи бениҳоя гирдобларини эътироф этишини билдиради. М. б. тушунчасини *Гегель* киритган. Бениҳоялик тўғрисидаги бундай тасаввурнинг хатолниги материянинг структур тузилишининг беҳисоб кўп сифат жиҳатдан турли даражаларининг мавжудлиги билан исбот қилинадик, бу даражаларнинг ҳар бирида материя турли хоссаларга эга бўлади ва ҳаракатнинг турлича ўзига хос қонуниларига бўйсунади, сифат жиҳатдан бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтишлар билан ҳамда умумий қайтаришмас ўзгариш билан характерланади.

**МУҲЖМАЛ** — моддий неъматларни ўзини қилиб олишнинг тарихан юзага келган формаси, бу формада ижтимоий ишлаб чиқариш процессида кишилар ўртасидаги муносабатлар ифодаланади. М. нинг бирон-бир формасида синфларнинг, гуруҳларнинг ишлаб чиқариш воситаларига муносабати намоён бўлади. М. формаларининг ривожини *ишлаб чиқарувчи кучларнинг* ривожланиши билан белгиланади. *Ишлаб чиқариш усулларининг* алмашинуши М. формаларининг алмашинушига олиб боради. Бир форманинг иккинчи формадан фарқи жамиятнинг иқтисодий етуклик даражасига, иш кучининг *ишлаб чиқариш воситалари* билан қўшилиш характерига боғлиқдир. Шу билан бирга М. нинг турли формалари *меҳнат тақсимотининг* ривожланишидаги босқичлардан иборат. Жамият тарихида М. нинг икки асосий формаси — ижтимоий ва хусусий формалари бўлган. *Ибтидоий жамоа тузулимига* ва *социализмга* ижтимоий М. хосдир. Айрибошлаш ривожланиши билан пайдо бўладиган хусусий М. *қулдорлик тузулими, феодализм* ва *капитализм* даврларида ҳукм суради. Жамиятнинг синфларга бўлиниши, синфий ва миллий антагонизмларнинг юзага келиши хусусий М. билан боғлиқдир. Хукмрон М. формаси муайян бир синфнинг ҳукмронлик қилишига сабаб бўлади. Хусусий М. ни йўқ қилиш, жамиятнинг ижтимоий со-

диалитик М. асосида ташкил этиш антагонизмларни тугатишга, синфий тафовутларни орадан кўтаришга олиб боради.

**МУЛОҲАЗА** — ҳозирги замон формал логикасида муайян *тилдаги* гап бўлиб, бу гап унинг ҳақиқатлигига (чин, ёлгон) ёки модаллигига (эҳтимол, мумкин эмас, зарур ва б.) берилган баҳога боғлаб олиб қаралади. Ҳар қандай М. унинг мазмунини ташкил этувчи бирон фикрни ифодалайди ва М. нинг мазмуни деб аталади. М. нинг бирон-бир чинлик баҳоси унинг чинлик маъносини деб аталади. М. инсбат бериладиган объект М. нинг предмети деб аталади. «М.» термини билан бир қаторда баъзан «гап», «муҳокама» терминлари ҳам ишлатилади.

**МУЛОҲАЗАЛАР ҲИСОБИ**—логик система (*Ҳисоблаш*) бўлиб, бу система ўзининг субъектив предикат структурасидан мавҳумлаштирилган ҳолда олиб қараладиган мулоҳазалар ўртасидаги ҳақиқатлик муносабатларига асосланган муҳокамаларни формаллаштиради. Классик М. ҳ. эиндиятли эмасдир (*Аксиомалар системасининг эиндиятли эмаслиги*), тўлалikka эгадир (*Аксиоматик назариянинг тўлаллиги*). Ноклассик М. ҳ. ҳақида қ. *Конструктив логика, Кўпмаъноли логика*.

**МУНОСАБАТ** — барча ҳодисалар ўзaro алоқадорлигининг зарур моменти бўлиб, бу момент моддий оламнинг бирлиги шароитидан келиб чиқади. Нарсаларнинг М. и. ҳам, уларнинг ўзлари сингари, объективдир. Нарсалар М. дан ташқарида мавжуд бўлмайди. М. ҳаминша нарсаларнинг муносабатидир. Ҳар қандай нарсанинг мавжудлиги, унинг ўзига хос хусусиятлари ва хоссалари, унинг ривожланиши унинг объектив оламнинг бошқа нарсаларига муносабатининг бутун мажмуига боғлиқдир. Бирон-бир процессга ёки нарсага заруран хос бўлган хоссаларининг ўзи фақат уларнинг бошқа нарсалар ва процессларга М. ида юз беради. Ҳодисанинг ри-

вожланиши унинг бошқа ҳодисалар билан М. нининг ўзгаришига, бир муносабатларининг йўқолиб, иккинчи муносабатларининг пайдо бўлишига олиб келади. Иккинчи томондан, М. нинг ичнда муайян предмет мавжуд бўлган мажмуиятининг ўзгариши унинг ўзгаришига олиб келиши мумкин. Нарсалар ва уларнинг хоссалари хилма-хил бўлгани сингари, М. ҳам хилма-хилдир. Объектнинг турли, айниқса қарама-қарши томонларининг ички М. ини ва унинг бошқа объектлар билан ташқи ўзарo муносабатларини фарқ қилмоқ зарур. Бунда, биринчидан, ички ва ташқи М. лар тафовутининг ишбий характери, иккинчидан, уларнинг бир-бирига ўтиб туришини ва, учинчидан, ташқи М. лар ички М. ларга боғлиқ эканлигини, уларнинг зуҳуроти ва намоён бўлиши эканлигини ҳисобга олмоқ зарур. Ижтимоий М. лар алоҳида характерга эгадир. Инсон ўзи яратган нарсалар билан, объектив олам билан ва бошқа кишилар билан М. га киришади. Натижада ўзи ўзлаштирган оламда у ўз-ўзини мушоҳада қилади ва бошқа одамга, у ҳам менга ўхшаш одам, деб қараш билангина ўзига ўзи одам деб қарай бошлайди (*Ўз-ўзини англади*). Бир томондан, инсон онгининг ижтимоий характери, иккинчи томондан эса, тарихни билиш учун ижтимоий М. ларни ўрганиш зарурлиги худди ана шу билан изоҳланади. Диалектик логикада «тушунчаларнинг муносабатлари (= ўтишлари = эиндиятлари) логиканинг бош мазмунидир, зотан бу тушунчалар (ва уларнинг муносабатлари, ўтишлари, эиндиятлари) объектив оламнинг инъикоси сифатида кўрсатилган» (В. И. Ленин, 29-т., 178 б.) *Математик логикада* М. лар хоссаларга, кўп ўрнли предикатларнинг бир ўрнли предикатларга (*Предикат*) қарама-қарши қўйилиши каби, қарама-қарши қўйилади. «Кўпроқ», «баравар», «сабаб», кўпгина жинсдош М. лар ва ҳ. к. ички ўрнли М. нинг мисолларидир; «ўртасида», «орасида» ва б. уч ўрнли М. нинг мисолдир. Формал логикада М. назарияси *Де Морган, Пирс, Э. Шредер* асарларида ба-



ён қилинган. М. нинг мантикий назарияси М. нинг умумий хусусиятларини ҳамда улар бўйсунадиган қонуларни ўрганади. М. назариясининг муҳим бўлимини *туркумлар назариясига* яқин бўлган М. ҳисоби ташкил этади. Бунда М. лар билан улар устида ўтказиладиган операциялар тадқиқ этилади ва бир М. лардан иккинчи М. ларни ҳулоса қилиб чиқаришга ёрдам берадиган қонулар аниқланади.

**МУНОСАБАТЛАР ЛОГИКАСИ** — математик логиканинг *муносабатларни* ўрганувчи бўлими.

**МУР** Жорж Эдвард (1873—1958) — инглиз идеалист философи, *неореализм* вакили. М. субъектив идеализмни танқид қиларкан, «Сезги онгини ва онга боғлиқ бўлмаган объектни ўз ичига олади» деган тезисни унга қарама-қарши қилиб қўйди. М. нинг фикрича, объектнинг статуси равшан эмасдир, уни жисмоний объект деб ҳам, «ҳиссий маълумот» деб ҳам қараш мумкин, бинобарин, фақат соғлом фикр бизни ташқи дунёнинг объективлигини эътироф қилишга мажбур этади. Шу хилдаги «соғлом фикр» философиясига кўра, коинотда моддий жисмларнинг атиги баъзи бирлари билангина алоқадор бўлган моддий объектлар ва онг амалиётлари мавжуддир. Шу билан бирга «соғлом фикр» олам ўз табиятига кўра руҳий эканлигини, илоҳий ақл, бу ақлнинг амалиётлари ва охират ҳаёт мавжудлиги мумкинлигини ҳам истисно қилмайди. М. логик анализ методини ишлаб чиқди. Унинг анализ назарияси *неопозитивизмга* таъсир кўрсатди (Ж. Райль, А. Уиндсом ва б. ларнинг «лингвистик анализи»). М. нинг этикаси яхшилик билан ёмонликни таърифлаб бўлмайдиган тушунчалар билан эътироф қилишга асосланган. Ахлоқий қондалар сўзловчининг эмоцияларини очиб беради, тингловчининг эмоцияларини кўзготади ёки яширин тарзда буйруқларни ифодалайди. Ҳозирги замон позитивистик этикасидаги икки йўл: *эмотивизм* ва «ахлоқий мулоҳазаларнинг анализи» сифатидаги этика йўллари ана шундан келиб чиққани. Асосий асарлари:

«Principia Ethica» (1903), «Фалсафий тадқиқотлар» (1922), «Соғлом фикрнинг ҳимоя қилиб» (1925), «Философиянинг баъзи асосий проблемалари» (1958).

**МУШОҲАДАЧИЛИК** — Марксдан бурунги материализмнинг билиш назарияси соҳасидаги асосий камчилиги; бу камчилик шундан иборатки, мазкур материализм билишни ташқи оламнинг инсон сезги органларига таъсирини пассив идрок этиш, мушоҳада қилиш процесси деб қарайди, инсон эса бу таъсирни фақат идрок этади, деб билади. Шу билан бирга унда объектив олам билан инсон фаолияти бир томонлама қарама-қарши қилиб қўйиларди. Воқелик субъектив тарзда эмас, яъни субъектнинг фаолиятига боғлиқ тарзда эмас, ижтимоий практика ўзгартиб бошқа шаклга солган тарзда эмас, балки фақат объект сифатида олиб қараларди. Дарвоқе, Марксдан бурунги материалистлар практиканинг ўзини фақат тор шахсий ва тамаъгирлик эҳтиёжларини қондиришга қаратилган индивидуал фаолият деб тушунардилар, практиканинг «инфос-савдогарлик формасидаги кўринишини» (Маркс) қайд қилар эдилар. Практикани инсоннинг ўзини ҳам, у яшайдиган дунёни ҳам яратадиган фаолият деб тушуниш уларга насиб бўлмаган эди. Натижада улар фақат назарий фаолиятни чинакам инсоний фаолият деб ҳисоблардилар. Ҳақиқатда эса билиш процессида инсон асл ҳолатдаги табиятдан кўра кўпроқ «одамлашган» дунё билан иш кўради, яъни бирон-бир тарзда ишлаб чиқариш процессига жалб этилган бўлади, худди шунинг учун ҳам дунёни амалий ўзгартиш инсонга унинг қонуниятларини очиб беради. Бинобарин, билиш пассив мушоҳада эмас, балки дунёни амалий ўзгартиш билан чамбарчас боғлиқ бўлган актив фаолиятдир. М. учун шу нарса ҳам характерлики, у билиш субъектини фақат ҳамма билувчилик қобилиятлари биологик тарзда шаклланган табиий вужуд деб қараладиган абстракт индивид («гносологик робинзоннада») сифатида тушунади. М. билиш назариясида му-

қарар равишда метафизикага олиб боради ва идеализмни батамом рад этишни имконсиз қилиб қўяди. Марксизм М. ни бартараф қилди ва шу билан гиосеологияда туб ўзгариш юзга келтирди.

**МУҲИМ ВА НОМУҲИМ ХОССАЛАР** — парсалар ёки ҳодисаларнинг хоссалари, бу хоссалар ҳодисаларда ва предметларда ўйнайдиган ролига қараб бир-биридан фарқ қилинади. М. х. сиз предмет мавжуд бўлолмайди, лекин бирон Н. х. бўлмаганда ҳам предмет мавжуд бўла беради. М. х. предметнинг моҳиятига боғлиқдир. Философия тарихида М. х. *атрибуторлар* деб, Н. х. *акциденциялар* деб аталган. Хоссаларни фарқ қилиш парсалар ҳақидаги билимни уларнинг предметларнинг объектив мавжудлигидан келиб чиқадиган муайян баҳоси сифатида тавсифлаш учун муҳимдир. Субъектив идеализм, аксинча, М. ва Н. х.нинг тафовутини субъект нуқтаи назаридан изоҳлайди ва табиатнинг ўзида шундай тафовут борлигини кўрмайди. М. х. ва уларнинг Н. х. дан тафовути анализ қилиш, абстракциялаш ва ш. к. йўл билан билинади. М. х. ни ажратиб кўрсатишнинг ҳал қилувчи шарти инсон практикаси, чунки инсон практикасида парса худди ўз М. х. ида номоев бўлади.

**МЭНО** Элтон (1880—1949)—америкалик социолог, америка индустриал социологиясининг ва инсоний муносабатлар назариясининг асосчиларидан бири. М.нинг фикрича, социал гуруҳлар ўртасидаги, мас., корхона эгалари билан ишчилар ўртасидаги муносабатлар эмоционал-психологик характерга эгадир ва шунинг учун объектив синфий зиддиятлар йўқдир. Унинг даъвосича, капиталистик корхоналардаги ишчилар ўз моддий фаровонлигини оширишга ва меҳнат шартини яхшилашга эмас, балки бошлиқлар билан хайрихоҳона шахсий муносабатлар ўрнатишга қизиқар эдилар. М.нинг фикрига кўра, социология саноатда «тичилик» ўрнатишга, меҳнаткашларнинг оинига, психологиясига, ахлоқий таъсир кўр-

сатиш тавсияларини ишлаб чиқишга амалий ёрдам бермоғи лозим, токи бунинг натижасида меҳнаткашларни капиталистик эксплуатация билан келиштириш мумкин бўлсин. Асосий асарлари: «Индустриал цивилизациянинг социал проблемалари» (1945), «Индустриал цивилизациянинг сиёсий проблемалари» (1947) ва б.

**МЭН-ЦЗИ** (эраминдан олдин тах. 372—289)—Конфуцийнинг таниқли низоши (*Конфуцийчилик*). Унинг қарашлари «Мэн-цзи» китобида баён этилган. Ўз фалсафий қарашларида М.-ц. идеализм позицияларидан майдонга чиқарди. У ҳиссий идрок ва сезгиларни эмас, балки ақлнинг далолатини билиш процессининг асоси деб ҳисобларди. М.-ц.нинг даъвосига кўра, ахлоқ ва этика инсоннинг табиий сифатларидан келиб чиқади, бу сифатлар эса тугма эзгулик деб эълон қилинади. Инсон табиатига хос бўлган этикавий-ахлоқий дастурлар маълум мақсадга йўналтирувчи олий куч—«космос» дан бунёдга келади. М.-ц. шунингдек «тугма қобилиятлар» ва «тугма билим»нинг ҳам мавжудлигини эътироф қиларди. Ўз социал сиёсий қарашларида М.-ц. айрим прогрессив фикрларни айтарди, халқнинг бошчилик қилиш роли ва ҳукмдорнинг бўйсунушлик роли тўғрисидаги фикрини, агар ҳукмдор қўйилган талабларга жавоб бермаса, халқ уни ўрнидан туширишга ҳақли эканлигини уқдириб кўрсатарди. М.-ц. мамлакатни бирлаштиришга даъват қилиб майдонга чиқарди. Унинг таълимоти феодадал Хитой идеологиясига чуқур таъсир кўрсатган эди.

**МЮНЦЕР** Томас (тах. 1490—1925)—черков вонзи, Германиядаги Буюк деҳқонлар уруши (1523) йўлбошчиларидан бири, *Реформациянинг* радикал деҳқон-плебейлар қапотининг идеологи. Мўътадил реформатор *Лютерга* қарама-қарши ўлароқ, М. фақат католицизмга эмас, балки умуман бутун христианликка ва феодализмга ҳам қатъий суратда қарши чиқди. Реформациянинг асосий вазифасини М. черковни ва унинг таълимотларини янгилашдан кўра кўпроқ деҳқонлар

ва шаҳар камбағаллари кучлари билан социал-иқтисодий инқилоб қилишдан иборат деб биларди. М.нинг ўрта аср деҳқон-плебейлари *бидъати* ва *мистикаси* таъсири остида таркиб топган дунёқарашни пантенистик дунёқараш эди. Унинг тушунишича, диний эътиқод нисонда ақлнинг уйғониши натижасида, осмоний ҳаёт билан дунёвий ҳаёт ўртасидаги узиллишлик бартараф қилинмоғи лозим, деган фикрдан юзага келган. Унинг *пантеизма* диний кейинчалик фалсафий нуқтан назардан қилинган танқиддан (Д. Штраус, *Фейербах* ва б.) уступ турарди. М. христинанлик шиорларидан кенг революцион программани

тантапали эълон қилиш учун фойдаланарди. М. қўзғолон кўтарган деҳқонларни «ер юзида худонинг салтанатини ўрнатишга—синфсиз, хусусий мулксиз ва давлатсиз жамият барпо этишга даъват этарди. М.нинг диний философияси атенэмга яқинлашиб борарди, унинг сиёсий программаси ёса тенгламачилик утопик коммунизмга жуда яқин эди. М.нинг идеаллари деҳқон-плебейлар оmmasининг манфаатлари доирасидан анча нарига ўтиб кетган эди ва Энгельс сўзлари билан айтганда, «эндигина ривожлана бошлаган пролетар элементлари озодлиги...» (7-т., 371-б.) шарт-шаронтини олдидан пайқаган эди.



**НАВОИЙ** Алишер (1441—1501) Низомиддин Мир Алишер—буюк ўзбек мутафаккири, шоири, давлат арбоби. Қатор шеърин тўплам—девоңлар, лирик ва фалсафий мазмундаги дostonлар, тарихий ва дидактик асарлар муаллифи («Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Садди Искандарий», «Саббан-Сайёр», «Хайратул аброр», «Мажолисун нафос», «Мезопул авзон», «Хамсатун мутахаййирин», «Ҳолати Паҳлавон Маҳмуд», «Муҳокаматул луғатайн» ва б.). Н. ўз дунёқарашинда Шарқдаги илғор фалсафий анъаналарни ривожлантирди. Н. нинг фалсафий қарашлари оламни пантеистик тушунишга асосланади. Н. Урта Шарқда, хусусан, Урта Осиёда феодализмнинг ривожланган даврида ижод этди ва ўз дунёқарашинда замонасининг энг илғор интилиш-фикрларини ифодалади. Н. нинг фалсафий қарашлари пантеизмга асосланади. Пантеизм ўрта аср шаронтида прогрессив фикрларин баён этишининг энг қулай формаси, воситаси бўлиб хизмат қилар эди. Н. учун оллоҳ ва табиат бир бутунни ташкил этиб, оллоҳнинг барча ҳислатлари табиат зухуротида намоён бўлади. Табиатнинг ва оллоҳнинг энг етук маҳсули инсондир. Инсон оллоҳ даражасига кўтарилиб унинг тафаккури, ҳис-туйғулари, етук ахлоқий фазилатлари фалсафа ва шеърятнинг ҳақиқий объектини ташкил қилмоғи керак. Н. инсон тафаккурининг буюк қудратини намоён этиб, фан, маърифатнинг ижтимоий тараққиётидаги буюк ролин таъкидлаб оламни билишда рационалистик позицияда туради. Н. ижодида ўрта аср Шарқда шаклланган гуманистик фикрлар олиий даражага кўтарилди. Пантеизм ва рационализмга асосланган ҳолда инсоннинг ижтимоий тараққиётида катта ўрин тутишини эътироф этиб Н. ўз шеърятини ва дostonларинида буюк инсоний фазилатларни

куйлади. Инсонга бўлган муҳаббатни ва ҳақиқий севгини улуғлади. Н. ижтимоий қарашларида реаллик, адолатсизлик, маърифатсизлик, реакцион дин арбобларини, шайх-зоҳидларни кескин танқид этди, инсонларни меҳнатга, адолатга чақирди, маърифатга асосланган жамият яратиш ҳақида орзу қилди. Унинг ижтимоий-фалсафий қарашлари идеалистик характерга асосланган бўлсада ўрта аср шаронтида, феодал истибод, диний фанатизм ҳукмрон бўлган даврда зулм ва мистикага қарши курашда муҳим прогрессив аҳамиятга эга бўлди. Н. сўнги илғор ижтимоий-фалсафий фикрлар ривожига катта таъсир кўрсатди.

**НАЗАРИЯ** (грек. *theoria* — тадқиқот)— умумлаштирилган билим, воқеликнинг у ёки бошқа томонларини изоҳлаш системаси. «Н.» терминини уни практикадан фарқ қилиш ёки уни *гипотезага* (текширилмаган, — тахминий билимга) қарама-қарши қўйиш учун турли маънога эгадир. Н. практикадан фарқ қилади, чунки у реал воқеликни руҳий, фикрий «қуюлмаси», нигъкоси, тақрор ҳосил қилинганлигидир. Шу билан бирга Н. практика билан чамбарчас боглиқдир, чунки практика билиш олдига етилиб келетган вазифаларни қўяди ва уларни ҳал қилишни талаб этади. Бинобарин, практика ва унинг натижалари умумлашган тарзда ҳар қандай Н. га узвий элемент бўлиб киради. Ҳар бир назария мураккаб структурага эгадир. Мас., физика Н. ларида икки қисмин: формал ҳисобларни (математик тенгламалар, логик символлар, қондалар ва б. ин) ва «мазмунли» интерпретацияларни (категориялар, қонунлар, принципларни) ажратиб кўрсатиш мумкин. Н. нинг мазмунли элементларини символик шаклда тасаввур қилиш мумкинлиги туфайли, унинг формал структурасини, маъни-

қий алоқаларини, яъни унинг аксиомалаштирилишини аниқроқ тушунишга эришилади. Н. нинг мазмуни ва формал аспектлари бирлиги — унинг ривожланиш ва такомиллашиш манбаларидан бирдир. Н. нинг мазмуни қисмини тузиш ва талқин этиш олимнинг фалсафий қарашлари, дунёқарашини, воқеликка қарашининг муайян методологик принциплари билан боғлиқдир. Табиий-илмий Н. лар ҳам, ижтимоий Н. лар ҳам уларини пайдо қиладиган тарихий вазият, ишлаб чиқариш, техника, экспериментнинг тарихан муайян даражаси тақозоси билан вужудга келади. Бирон даврда ҳукм сурадиган, илмий Н. ларини тузишга қудайлик туғдирадиган, ёки, аксинча, тўсқинлик қиладиган социал тартиботлар Н. ларининг, айниқса ижтимоий Н. ларининг пайдо бўлиши ва ривожланиши учун катта аҳамиятга эгадир. Чунончи, фақат 19-асрнинг ўрталаридан бошлаб, марксизм пайдо бўлгач, социологик қарашлар биринчи марта ижтимоий тараққиёт қонувлари ҳақидаги илмий Н. га айланди. Н. лар жамиятнинг революцион йўл билан қайта қуришда катта роль ўйнаши мумкин ва ўйнамоқда ҳам. Шундай қилиб, билувчилик фаолияти ва практика натижаларининг умумлашмаси сифатида пайдо бўлгач, Н. табиатни ва ижтимоий ҳаётни ўзгартишга кўмаклашмоқда. Н. нинг ҳақиқатлик критерияси практикадир (*Ҳақиқат критерияси*).

**НАЗАРИЯ ВА ПРАКТИКА** — фалсафий категориялар, бу категориялар билишнинг ҳамда табиат ва жамиятнинг ўзгартишининг ягона бир ижтимоий-тарихий процессининг маънавий ва моддий томонини билдиради. Н. — кишилар онгда умумлаштирилган тажрибадир, объектив олам ҳақидаги билимларнинг мажмуидир, билимларнинг исбатан мустақил системасидир, бу система тушунчалар логикасида нарсаларнинг объектив логикасини такрор ҳосил қилади. Эски, эмпирик ва позитивистик (жумладан прагматик) нуқтан назардан фарқли ўлароқ, марксистик философия П. ни шахснинг ҳиссий субъектив тажриба-

си деб ва фақат субъектив бонс-баҳона билан қилинадиган иш-амал деб қарамайди. П. — кишиларнинг шундай фаолиятдирки, бу фаолият жамиятнинг яшашини ва ривожланишини таъминлайди, у аввало моддий ишлаб чиқаришнинг объектив процессидир, бу процесс кишилар ҳаётининг асосини ташкил қилади, шунингдек у синфларнинг революцион-ўзгартирувчи фаолиятдан ва амалий ижтимоий фаолиятнинг дунёни ўзгартишга олиб боровчи ҳамма бошқа хилдаги формаларидан иборатдир. Илмий эксперимент ҳам П. формаларидан бирдир. Н. ва п. чамбарчас бирликда бўлиб, бир-бирисиз яшай олмайди ва доимо ўзаро бир-биринга таъсир қилиб туради. Бу ўзаро таъсирнинг асоси — П. дир. Худди шу амалий ижтимоий ишлаб чиқариш фаолияти онгини туғдиради ва тараққиётнинг ҳар бир босқичида уни белгилайди, у билан бирга эса воқеликни назарий ўзлаштиришини ҳам белгилаб беради. Кишилар воқеликни бирон-бир тарзда тушунган ҳолда онгли ҳаракат қиладилар. Албатта, бундан, улар ўз ҳаракатларида бирон қатъий изчил илмий Н. ни қўлланма қилиб иш кўрадилар, деган маъно чиқмайди. Лекин уларнинг фаолияти ҳамisha билимларнинг муайян мажмуи билан йўлланиб туради. Инсоният тарихининг тонгида бундай билимлар мавжудлигининг бирдан-бир формаси — узвий қисмларга бўлинмаган, ягона «кундалик онг» бўлган. Меҳнат малакаларини англаш, амалий ишлар ва кузатишларнинг натижаларини эмпирик умумлаштиришлар, ривоятлар ва эътиқодлар, ижтимоий борлиқнинг тўғри ва фантастик инъикоси — бу «Н». тушунчаларининг манتيқан мухтазам системасидан иборат эмас эди, воқеликнинг объектив логикасини илмий равишда қайта ҳосил қилиш эмас эди. Аммо унинг П. билан алоқаси шу қадар тўла эдики, натижада бу «Н.» «реал ҳаёт тили»га — кишиларнинг амалий фаолиятига бевосита «чирмашиб кетган» эди. Ақлий ва jisмоний меҳнат тақсимоти юзага келгач, Н. ва п. турли ижтимоий қўтларга (қарама-қарши то-

монларга) ажралиб кетди. Улар ҳам бир-бирга боғлиқ, ўзаро таъсир қилиб турган ҳолда ижтимоий фаолиятнинг инсбатан мустақил формаларига айланадилар. Фаолиятнинг инсбатан мустақил ва махсус соҳаси сифатида «соф» Н. нинг юзга келиши инсоният тарихида энг буюк революцион сакрашлардан бири эди. Илмий тадқиқотнинг ривожланиши, Н. нинг абстракт-маинтиқий формаси кишиларга табиий ҳодисалар моҳиятига чуқурроқ кириш, оламнинг доимо ривожланиб борадиган илмий манзарасини тузиш имкониятини берди. Иккинчи томондан, Н. ва п. нинг алоқаси олимларнинг ўзлари учун унчалик аён бўлмади қолди. Ана шу асосда хусусий мулкчилик жамияти учун характерли бўлган индивидуалистик дунёқараш билан мос тушган ҳолда билишга «назариятчи»нинг теварак-атрофидаги муҳитни индивидуал пассив мушоҳадасининг иши деб қарашдан тортиб то назарий онгини (ғояни) воқеликни яратувчи деб қарайдиган идеалистик фалсафий системаларга қадар турли иллюзиялар пайдо бўлди. «Шу пайтдан бошлаб онг ҳақиқатан ўзини, мен мавжуд практикани англашдан кўра бошқачароқ бир нарсаман, деб хаёл қилишни мумкин...» (К. Маркс ва Ф. Энгельс, 3-т., 30-б.). Меҳнатни умумлаштирган ва ишлаб чиқарувчи кучларни унчагина исси қўрилмаган даражада ривожлантирган капиталистик ишлаб чиқариш усули Н. нинг п. дан ажралишини бартараф қилиш учун объектив зарур шарт-шаронт яратди. Шу билан бирга Н. нинг роли фақат ишлаб чиқариш процессидагина беқийс ошиб қолмайди. Буржуа тузумини тугатишга қаратилган омманинг амалий ҳаракати илғор марксистик Н. билан қўшилиб кетади, бу назария жамиятнинг объектив қонуларини очиб беради ва пролетариат партиясининг бутун фаолиятини илмий равишда асосланган мақсадга — коммунизмга эришиш сари йўллайди. Меҳнат овоз қилиниб, синфий антагонизм тугатилгач, ақлнинг меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги чегара-

лар барҳам топгач, Н. билан п. ни ажратиб ташлайдиган ва уларни бир-бирга қарама-қарши қўядиган объектив шаронтлар ҳам йўқолади. Н. билан п. нинг узвий боғланиши бўлмаса, халқ оммасининг амалий тажрибаси доимо назарий умумлаштирилиб борилмаса социалистик ва коммунистик жамиятнинг қуриши мумкин эмас.

**НАЗЗАМ** (835 йилда вафот этган) — ўрта аср Шарқнинг йирик мутафаккири, мўътазиллийлар ҳаракатининг раҳбарларидан бири, унинг анча радикал қанотининг бошлиғи сифатида танилган. Н. «наззамия» (наззамизм) номи билан машҳур бўлган ўз фалсафий мактабни яратди. Бу мактаб ўрта аср мутафаккирлари ўртасида рационалистик дунёқарашни тарқатишда катта роль ўйнади. Ортодоксал исломнинг кўпгина ақидаларини рад этганлиги, динга қарши чиққанлиги учун Н. ни эркин фикр юритувчи, даҳрий деб атаганлар. Фалсафий масалаларни ҳал қилишда у диний хурофотлар билан ҳисоблашмаган ва кўпгина масалаларга материалистик позициядан ёндошган. Н. нинг фалсафий қарашлари эркинликни сезувчи мутафаккирлар учун ғоявий манба бўлди. Мусулмон руҳонийлари унга душманлик кўзи билан қарадилар ва оқибатда унинг деярли ҳамма асарлари йўқ қилиб юборилди.

**НАИТИВИЗМ** — билишнинг диний-мистик характери тўғрисидаги идеалистик таълимот бўлиб, бу таълимотга кўра ҳақиқат рационал-маинтиқий йўл билан эмас, дискурсив тарзда эмас, балки гўё тўсатдан, ҳеч қандай боғланишсиз, биргина инантия, яъни илҳомдан туғилган, худонинг каромати билан ғойибдан инсон кўнглига солинган фикр ёрдами билан очилар эмиш. Н. соф ҳолида камдан-кам, асосан, теологик доктриналарда учрайди, аслини суриштирганда эса, бу принципга бутун иррационалистик философия қўшилади (*Иррационализм*).

**НАЛБАНДЯН** Микаэл Лазаревич (1829—66) — арман материалист му-

тафаккири, революцион демократ, социалист утопист, маърифатчи, шоир ва публицист. Москва ун-тининг табиёт факультетини тамомлаган, прогрессив арман журнали «Шимол ёгдуси»га ҳамкорлик қилган. Чет элда бўлган чоғида Герцен группаси билан алоқа боғлаган; умумрус озодлик курашида актив қатнашган. Ўз фаолиятида Н. рус-арман дўстлигини мустаҳкамлаш ғоясига асосланиб, арман халқининг озодлигини рус антикрепостник революциясининг галабаси билан боғлаган, буржуа миллатчиларга ва либералларга қатъий суратда қарши чиққан. Ўз фалсафий қарашлари жиҳатидан Н. материалист бўлиб, материализмни диалектика билан қўшишга уринарди. Билиш назариясида Н. ҳиссий нарса билан рационал нарсанинг, дедукция билан индукциянинг бирлигига асосланарди, умумий тушунчалар ва идеяларнинг табииатини идеалистларча тушунишни танқид қиларди. Н. Кант, Фихте, Гегель философиясини, айниқса уларнинг сиёсий қарашларини танқид қилиб чиқди. Эстетикада у реализмни ва рус революцион демократларининг қарашларини ҳамоя қиларди; бу идеяларни у йirik шоир ва ёзувчи сифатида ўзининг бадий фаолиятида гавдалантирарди. Н. нинг идеялари 19-асрдаги арман прогрессив маданиятининг манбаларидан бири бўлиб қолди. Асосий асарлари: «Икки сатр» (1861), «Деҳқончилик тўғри йўлдир» (1862), «Гегель ва унинг замони» (1863) ва б.

**НАРОДНИКЛИК** — Россиядаги майда буржуа деҳқонлар демократияси қарашлари системаси. Идеология сифатида Н. нинг ўзига хос хусусияти шу эдики, унда аграр демократия деҳқонлар утопик социализми билан чатишиб кетган эди, капитализм йўлини четлаб ўтишга умид боғланган эди. Н. буржуа демократик революция йўлига нисбатан кечроқ кирган мамлакатлар учун характерлидир, чунки бу вақтда Фарбий Европада ва Шимолий Америкада капитализм ўзига хос зиддиятларни аллақачон очиб кўрсатган ва пролетариат социалис-

тик ҳаракатини юзага келтирган эди. Россияда Герцен ва Чернишевский Н. нинг отаси эдилар, улар деҳқонлар жамоаси орқали юқори, коммунистик формага ўтиш мумкинлиги ҳақидаги масалани биринчи бўлиб ўртага ташлаган эдилар. 19-асрнинг 70-йилларида Н. рус демократик ҳаракатида устуи йўналиш бўлиб қолади, янги хусусиятлар касб этади. 70-йилларда М. А. Бакунин, П. Л. Лавров, П. Н. Ткачев ва б. Н. нинг энг кўзга кўринган идеологлари эдилар. Ўзининг ижтимоий-сиёсий мазмун жиҳатдан жанговар революцион демократизм идеологияси бўлган Н. назарий жиҳатдан Чернишевскийга нисбатан бир қадам орқага кетди. Бу даврда Н. қарашларининг алоҳида хусусияти революцион интеллигенциянинг социал тараққиётнинг бориниша ҳал қилувчи таъсир кўрсатишига ишонини эди. Ана шу нуқтан назардан интеллигенция мамлакатнинг тараққиёт йўлини белгилаб бериши лозим эди. Чернишевскийнинг социологик концепциясида марказий ўринни тутган тарихий зарурият идеясини Н. революционерлар учун номақбул бўлган буржуа тараққиёт йўлини ҳақ қилиб кўрсатилган идея деб рад қилди. Народниклар ўз тезисларини тарихий процесснинг алоҳида хусусиятига эга эканлигини, унда инсоннинг «субъектив теологик» фаолиятининг муҳим аҳамияти борлигини далил қилиб келтириш билан ҳамда барча ижтимоий ҳодисаларни муайян «ахлоқий идеал» нуқтан назаридан қараш (*Социологиядаги субъектив метод*) билан асосламоқчи бўлардилар. Философияда 70-йиллардаги Н. назарийчилари позитивизмни тарғиб қилардилар. Улар фалсафий материализмни ва унинг гносеологиясини фан доирасидан четга чиқувчи «метафизик умумлашма» деб рад этардилар. 19-аср 80-йилларининг ўрталаридан бошлаб, Н. чуқур кризис даврига кирди, бунга сабаб шу эдики, бир томондан, Н. нинг қишлоқда олиб борган социалистик пропагандаси муваффақиятсиз бўлиб чиққан ва «Народная воля» ташкилоти тор-мор келтирилган, иккинчи то-

мондан, мамлакатда синфий силжишлар юз берган, деҳқонлар буржуача эволюция қила бошлаган, пролетариат ўсиб ва унинг кураши ривожлана бошлаган эди. Революционерларнинг бир қисми (Плеханов ва б.) Н. билан алоқани узиб, марксизм позицияларига ўтган эдилар. Н. да либерал оқим устуи бўлиб қолди (И. Юзов (И. И. Каблиц), Михайловский, В. В. (В. П. Воронцов), С. Н. Кривенко, С. Н. Южаков ва б.), бу оқим мавжуд тузумни революцион йўл билан ағдариб ташлаш учун курашдан воз кечди. 80—90-йиллардаги Н. нинг асосий идеяси майда деҳқон хўжалигини капитализмга қарама-қарши қилиб қўйишдан иборат эди. Народникларнинг бир қисми мамлакатнинг капиталистик эволюциясини ва деҳқонларнинг табақалашаётганлигини эътироф этишга мажбур бўлди. Лекин у ҳам «халқ ишлаб чиқариши»ни капитализмдан ҳимоя қилиш тўғрисидаги майда буржуача утопик хом хаёлларни пеш қилиб чиқди. Либерал Н. вакиллари марксизмга қарши актив кураш олиб бордилар, бу кураш уларнинг батамом ғоявий тор-мор қилиниши билан тамом топди. 20-асрнинг бошларида деҳқонлар ҳаракатининг юксалиши ва 1905—07 йиллар революцияси патижасида бир қанча народниклик группалари ва партиялари пайдо бўлди, булар ичида сўлроғи эсерлар партияси эди. Эсерлар идеологияси эклектик характерга эга эди. Унда Н. нинг эски ақидалари марксизмнинг бузиб талқин қилинган айтим қондалари билан қўшилган эди. Революция давомида эсерлар донмо иккиланиб гоҳ либераллар гегемониясига бўйсунмоқчи бўлар, гоҳ помещик ер эгаллигига қарши қатъий кураш олиб бормоқчи бўлар эдилар. Ленин ва Плеханов Н. ни чуқур танқид қилдилар.

**НАРСА** — моддий оламнинг бир қисми бўлиб, нисбатан мустақил мавжудлик хусусиятига эгадир. Бир Н. иккинчисидан ўзининг сифат муайянлиги билан (*Сифат*) фарқ қилади. Ўзига хос хусусиятлари туфайли Н.

бошқа Н. билан ўзаро таъсир қилишиб туради.

**«НАРСА УЗИДА» ВА «НАРСА ВИЗ УЧУН»** — фалсафий терминлар бўлиб, биринчиси ўз-ўзидангина, бизга ва бизнинг онгимизга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган нарсаларни, иккинчиси билиш процессида нисон томонидан очилдиган нарсаларни билдиради. Бу терминлар 18-асрда «нарсалар ўзида»ни билиш мумкинлигини инкор қилиш муносабати билан алоҳида аҳамият касб этган эди. *Локк* томониданоқ айтилган бу қондан *Кант* муфассал асослаб берган эди ва у, биз «нарсалар ўзида»дан батамом ажралган ҳодиса билангина иш кўрамиз, деган эди. Кантда ҳам «нарсалар ўзида» ғайри табиий, биллиб бўлмайдиган, тажриба эришолмайдиган моҳиятларни: худо, эркинлик ва ҳ. к. билдиради. Диалектик материализм нарсаларни тўла-тўқис билиш мумкинлигига асосланиб, билишни практика асосида «нарсалар ўзида»нинг «биз учун нарсаларга айланиш процесси деб қарайди (*Билиш, назария ва практика*).

**НАТИЖА** — қ. *Сабабият*.

**НАТУРАЛИЗМ** (лат. *natura* — табиат). 1. Философияда — методологик принцип бўлиб, Марксдан олдинги баъзи буржуа назарияларга хосдир, бу назариялар жамият тараққиётини табиат қонунлари билан (иқлимий шароитлар, географик муҳит, кишиларнинг биологик ва ирқий хусусиятлари ва ҳ. к. билан) изоҳлашга уринадилар. Н. *антропологияга* яқиндир, чунки антропология ҳам ижтимоий ҳаётнинг ўзига хос қонуниятларини кўрмайди. Агар 17- ва 18-асрларда Н. *спиритуализм* билан курашда ижобий роль ўйнаган бўлса, кейинчалик унинг ўзи ҳам айниб реакцион-идеалистик оқимга айланиб кетди. 2. Санъатга эстетик қарашлар системаси ва унга мувофиқ бадний метод бўлиб, у 19-асрнинг иккинчи ярмида шаклланди. Н. нинг фалсафий асоси *позитивизм* эди (Конт, Спенсер, И. Тэн ва б.). Н. воқеликнинг туб, чуқур процесслари ичига кириш вазифаларини ўз олдига қўймасдан, ба-



диний ижодийетни воқеликнинг тасодифий, яккам-дуккам предметлари ва ҳодисаларни копия қилиб кўчиришдан иборат қилиб қўяди. Н. эстетик концепциясининг зиддияти Э. Золяда яққол намоён бўлган эди, Золянинг ижоди кўпинча унинг социал ва биологик ҳодисаларнинг айнан бирдайлиги ҳақидаги, санъатнинг сиёсат ва ахлоқдан мустақиллиги ва ҳ. к. ҳақидаги назарий мулоҳазалари билан зид келарди («Экспериментал роман», 1880; «Театрда натурализм», 1881 ва б.). Санъатдаги ҳозирги замон Н. и. капитализмнинг эстетик мадҳиясидир. Н. учун характерли бўлган физиологизм, ибтидоий ўйин-томошалар, мелодраматизм, ташқи дабдабали чиройлилик ва ш. к. капиталистик мамлакатларда «оммавий санъат» деб аталувчи энг хилма-хил жанрларда намоён бўлмоқда. Н. тарафдорлари (бевосита ёки билвосита) тарғиб қилаётган пассивлик, социал курашдан воз кечиш, кишиларнинг қувончларига ва азоб-уқубатларига бефарқ қараш идеялари, уларнинг инсон ҳаётининг чиркин томонларига алоҳида қизиқиб қараши Н. ни санъатдаги формалистик йўналишлар билан яқинлаштиради (*Формализм*). 3. Этикада — ўтмишдаги кўп назариялар ва 20-асрдаги буржуа этика концепциялари учун характерли бўлган ахлоқни асослаш методологик принципи. Бу принципга кўра, ахлоқий тасаввурлар, жумладан яхшилик тушунчаси инсон турмушининг ижтимоий қонуналаридан эмас, балки қандайдир табиий ибтидодан (космос, органик олам, инсон биологияси ёки психологияси қонуналаридан) хулоса қилиб чиқарилади. Этикадаги Н. га *гедонизм*, *эвдемонизм*, *утилитаризм*, *эволюцион этика* ва б. киради. Буржуа ахлоқ назариясида этикадаги Н. биринчи марта аксиологик *интуитивизм* вакили Ж. Мур томонидан танқид қилинди. Мур ва унинг издошлари, ахлоқ тушунчаларини «табiiий ҳолатлар»дан хулоса қилиб чиқариб бўлмайдди, деб ҳисоблайдилар (уларнинг фикрича, «натуралистик хато» худди ана шундан иборат). Лекин «табiiий

ҳолат» деганда улар жуда кенг нарсани тушуниб, ахлоқ соҳасидан четга чиқувчи нарсаларнинг ҳаммасини, шу жумладан социал ҳодисаларни ҳам унга нисбатан берадилар. Натижада ахлоқ ва этика инсон ҳақидаги ҳақиқий билимлардан ва ижтимоий фанлардан ажратиб қўйилади. Бу иллат ҳозирги замон буржуа этикасида пайдо бўлган бутун формалистик йўналишга хосдир. Ҳозирги замон буржуа этикасида ахлоқ тушунчаларининг табiiий-илмiiй тушунчалардан, антропология ва психология маълумотларидан келтириб чиқарадиган мактаблар унинг натуралистик йўналишининг ташкил этади. Бу, мас., *космик телеология*, *ахлоқ-одоб ҳиссиёти ва манфаат* назариясининг этикасидир ва ҳ. к. 40—50-йилларда Фарода бир қанча тадқиқотлар пайдо бўлди, уларнинг авторлари умуман ҳали Н. доирасидан чиқмасаларда, лекин этиканинг баъзи илмiiй принципларини интуитивизм ва неопозитивизм томондан очиқдан-очиқ идеалистик позициялардан туриб қилинаётган танқиддан ҳимоя қилмоқдалар. Бу принциплар қўйидагилардан иборат: 1) ахлоқий эзгулик объектив характерга эгадир, у кишиларнинг эҳтнэжлари ва манфаатлари билан, уларнинг ҳаётининг тузилиши билан боғлиқдир, 2) эзгулик тушунчасини таърифлаш, ахлоқ-одоб нормаларини эса объектив равишда асослаш мумкин; 3) ахлоқий муҳокамалар билувчилик аҳамиятига эгадир, уларнинг чиғилиги тажриба йўли билан текширилади; 4) этика ва ахлоқ-одоб принциплари инсон ҳақидаги бошқа фанларнинг маълумотлари билан илмiiй равишда асослаб берилиши мумкин. Натуралистларнинг этикадаги формализм ва идеализмни танқид қилиши, уларнинг назарияларида умуман материализм элементларининг мавжудлиги прогрессив характерга эгадир. Марно Бунге (Аргентина) ва Эйбрэхэм Эйделининг (АҚШ) асарлари бунга мисол бўлиши мумкин. Бу асарларнинг камчилиги шундаки, уларда ахлоқ-одоб ривожини социал иқтисодий қонуналарнинг антропологик-психологик моментлардан

фарқи аниқ тушунилмаган. -Маркизм ахлоқ-одоб ўзига хос ижтимоий ҳодиса эканлигини ва этикадаги Н. қолдиқларидан батамом воз кечмасдан туриб унинг табииятини тушуниш мумкин эмаслигини кўрсатди.

**НАТУРФИЛОСОФИЯ** (лат. natura—табиат)—табиат философияси бўлиб, унинг алоҳида хусусияти шуки, табиатни яхлит ҳолда олиб қараб, уни асосан ақл югуртириш тарзида талқин қилади. Табиёт илми билан Н. ўртасидаги чегаралар, бошқа фалсафий фанлар системасида Н. нинг ўзининг тутган ўрни ҳам философия тарихида ўзгариб келди. Қадим замонда Н. табиёт илми билан ҳақиқатда қўшилиб кетган эди ва қадимги грек философиясида одатда физика деб аталарди. Қадим замондаги Н. нинг алоҳида хусусияти шу эдики, у табиатни боғлиқ ва жонли бир бутун нарса деб стихияли ва содда диалектик тарзда талқин қиларди, микрокосмос (нисон) ва макрокосмос (табиат)нинг айнан бирдайлиги идеясини илгари сурарди (*Гилозоизм*). *Космология* ва *космогония* ҳам Н. нинг узвий қисмини ташкил этарди. Н. элементлари ҳатто ўрта аср схоластикасига ҳам хоедир, бу элементлар асосан аристотелча Н. нинг, космологиянинг ҳамда неоплатонизмдаги ёруғлик метафизикасининг баъзи принциплари илгари сурган оламнинг геоцентрик картичасига мослашувдан иборат эди. Уйғоғиш даврида Н. кенг ёйилади. Табиатнинг схоластик картичасига қарши курашда бу давр Н. си (антик Н. нинг тушунчалари ва принципларини асосан сақлаб қолган, лекин табиий-илмий bilimларининг юқорироқ даражасига таянган) бир қанча материалistik ва диалектик идеяларни, мас., табиатнинг беихоёлиги ва унинг ташкил этувчи оламларнинг беҳисоблиги идеясини (*Бруно*) ва чексиз катта ва чексиз кичик миқдорлардаги қарама-қаршиликларнинг мослашиб тушуниш идеясини (*Николай Кузанский*, *Бруно*) ривожлаштиради. 17-асрда табиёт илмининг бир қанча тармоқлари ва, аввало, математика билан механика, Н. дан ажралиб чиқ-

са-да, ҳар ҳолда Н. улар билан маҳкам бирликда фикр қилинарди. *Ньютоннинг* механика ва астрономия принципларини ифодаловчи асосий асари «Натурал философиянинг математик асослари» деб аталиши тасодифий эмасдир. 18-асрда француз ва европа Маорифи ва материализми философиясида Н. олдинги юз йилга нисбатан кенгайиб ва чуқурлашиб кетган барча фанларнинг энциклопедик алоқадорлиги идеясини илгари сурарди. 18-асрнинг охири—19-асрнинг бошларида *Шеллинг* Н. си катта роль ўйнади, бу Н. гарчи идеалистик асосда бўлса-да, табиат кучларининг бирлиги идеясини ифодалаб берди, ўша даврдаги бир қанча муҳим табиий-илмий кашфиётларни умумлаштиради. Шеллингнинг издошларидан бири бўлмиш *Окен* органик оламнинг ривожланиши идеясини баён қилди. *Энгельс* Н. ни тавсифлаб ёзган эдики, у «...ўзига ҳали номаълум бўлган ҳодисаларнинг ҳақиқий алоқадорлигини идеявий, фантастик алоқалар билан алмаштиради ва етншмаган фактлар ўрнини уйдирмалар билан қоплаб, ҳақиқий нуқсонларни фақат хаёлдагина тўлдирди. Шу билан бирга у кўпгина гениал фикрларни айтган ва анча кейин қилинган кашфиётларни олдиндан пайқаган, лекин анчагина бемаъни гапларни ҳам деган эди. У вақтда бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас эди. Эндиликда эса, ўз замонамиз учун қаноатланарли «табиат системаси»ни тузиш мақсадида, бизга табиатни ўрганиш натижаларига диалектик тарзда, яъни уларнинг ўз алоқадорлиги нуқтан назаридан назар ташлаш ва бу алоқадорликнинг ҳатто табиатшunosларнинг метафизикларча фикр қилишга ўрганиб қолган миояларига уларнинг ҳоҳишига қарамай кириб бораётганлигини англаш кифоядир, энди натурфилософиянинг кунни битгандир. Уни қайта тирилтиришга ҳар қандай уришиш ортқича даҳмазагина эмас, балки бир қадим орқага кетиш бўлур эди» (21-т., 304—305-б.). Кейинчалик (19-асрнинг охири, 20-асрнинг бошларида). *Оствальд*, *Авенариус*, *Липпс*,

Дриш ва баъзи бошқа идеалист фило-софлар энг янги табиёт илми кризисини Н. Ердами билан бартараф қилишга уриниб, бир қадам орқага ташлаган эдилар.

**НЕБУЛЯР ГИПОТЕЗА** (лат. nebula — туманлик) — космогоник гипотеза бўлиб, бу гипотезага кўра қуёш системаси (ёки умуман осмон жисмлари) сийраклашган туманликдан пайдо бўлган. Бу термин Лапласнинг, планеталар қизиган газ туманлигидан пайдо бўлган, деб фараз қилувчи гипотезасига, камроқ даражада — *Кантнинг*, планетар чапг туманликдан ташкил топган, деган гипотезасига татбиқ этилган; бу термин баъзан ҳозирги замон гипотезаларига ҳам татбиқ этилади. Космик жисмларнинг ва бошқа космик модда формаларининг (газ, чапгининг) табиий суратда тузилганлиги ҳақида Н. г. га асос бўлган идея ҳозирги вақтга қадар ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас (*Космогония*).

**«НЕМИС ИДЕОЛОГИЯСИ»** (1845—46) — Маркс ва Энгельснинг илк фалсафий асари бўлиб, бу асар *ёш-гегелчилар* идеализминин ва *Фейербах* материализмининг маҳдудлигини танқид қилишга бағишланган. Маркс ва Энгельс барҳаёт бўлган вақтда бу китоб нашр этилмаган эди; биринчи марта СССРда 1932 йилда эълон қилинди. Маркс ва Энгельс *«Авдёллар оиласи»*да баён этилган идеяларни янада ривожлантириб, идеализм пролетариатга душман бўлган синфлар дунёқарашини эканлигини ва, жумладан, немис ёш гегелчиларининг философияси немис буржуазиясининг кўрқоқлиги ва ожизлигини акс эттиришини кўрсатадилар. Маркс ва Энгельс Фейербах материализмининг метафизик характерини ва *мушоҳадачилигини* танқид қилиб, тарихга қарашларида Фейербах идеалист эканлигини ва шунинг учун, худди ёш гегелчилар сингарин, у ҳам, ижтимоий тараққиётнинг ҳаракатлантирувчи кучларини тушунишга қодир эмаслигини кўрсатадилар. «Н. н.» да *Штирнернинг* буржуа индивидуализми ва

*анархизми* ҳамда К. Грюн, *Гесс* ва б. ларнинг «чин социализм» деб аталган реакцион назарияси чуқур танқид қилинган. Пролетариат душманлари билан курашда Маркс ва Энгельс «Н. н.» да илмий коммунизм назариясини ривожлантирадилар, пролетариат ўз фаолиятида ижтимоий тараққиётнинг объектив қонуниятларига таянишини исбот қиладилар. Пролетариатнинг буржуазияга қарши курашида, ғойибона коммунистик революцияда, коммунистик тузумнинг барпо этилиши муқаррарлигида Маркс ва Энгельс кишилар продасига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган иқтисодий қонулар амалининг зарур шартлигини кўрадилар. «Н. н.» да тарихий материалистик тушунининг асосий идеялари: *«ижтимоий-иқтисодий формациялар ҳақидаги, ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатлари ҳақидаги* (кейинги термин ҳали ишлатилмас эди), *ижтимоий борлиқ билан ижтимоий онининг ўзаро муносабати* ҳақидаги ва ҳ. к. масала биринчи марта кенг суратда баён қилинди. «Н. н.» да Маркс ва Энгельс асосан таркиб топган дунёқараш билан чиқдилар. Маркс ва Энгельснинг бу китоби пролетариатга душман идеологияни жанговар танқид қилиши намунасидир, фалсафий проблемаларини ишлаб чиқишда коммунистик партиявийлик мисолидир.

**НЕОДАРВИНИЗМ** — эволюцион таълимотда механистик йўналиш бўлиб, уни бошлича немис биолог А. Вейсман (1834—1914) асослаган ва ривожлантирган. Вейсман таълимотининг марказида «муртак плазмаси»нинг узлуксизлиги ҳақидаги идея бўлиб, бу идея организмда жинсий «муртаклар» («плазмалар») ни ва жинсий элементлар («сомлар») ни ажратилиши таклиф этади. Вейсманнинг фикрича, жинсий элементлар («сомлар») ташқи муҳит таъсири остида ўзгаради ва улар коррелятив характерга эгадирлар, яъни организмнинг бошқа қисмлари билан ўзаро боғлиқдирлар. Лекин бу ўзгаришлар наслдан-наслга ўтмайди ва, демак, организмларнинг тарихий ривожла-

ниш процессида роль ўйнамайдн. Шу билан бирга ташқи факторларнинг тасодифий таъсирлари муртақ плазмасида барқарор ирсий ўзгаришларин юзага келтириши мумкин, чунки муртақ плазмасида айрим уруғлар (моддий зарралар, ёки «детерминатлар») даражасида таиланиш содир бўлади. Шу тариқа Вейсман дарвинча табиий таиланиш принципини *автогенез* руҳида талқин этиб, бу принципини организм ичида содир бўладиган процессларга кўчиради. Вейсманнинг қарашлари унинг антидарвинизм позицияларида турган издошларининг (голландиялик биолог Г. де Фриз, швед Йогансен ва б.) назарияларида идеалистик хулосалар чиқариш учун баҳона бўлди. Шу билан бирга биологиянинг ривожланишининг муайян босқичида Н. пинг баъзи вакилларининг асарлари иш гипотезаси родини ўйнади, наслдан-наслга ўтиш қонуинларини ўрганишга ёрдам берди. Ҳозирги вақтда биологияда ядро нуклеин кислоталари молекулаларини *ирсиятнинг* моддий ҳомиллари сифатида олиб қарамоқдалар. Нео-дарвинистларнинг идеяларига келсак, уларга бир қадар шаклини ўзгартган ҳолда чет эл биологиясининг бир қанча вакиллари (Ж. Гекели — Англияда, Ж. Г. Симпсон — АҚШда ва б.) амал қилмоқдалар. Ҳозирги замон Н. тарафдорлари турли неовиталистик ва теологик концепцияларга хилофан биологик эволюция процессларини сабабга боғлаб изоҳлашга уринмоқдалар. Аммо фалсафий нуқтан назардан бу уринишлар метафизик материализм доирасидан чиқмаётир.

**НЕОЛАМАРКИЗМ** — эволюцион таълимотда ғайри илмий йўналиш бўлиб, бу йўналиш 19-асрнинг охирида кенг тарқалди. Н. нинг характерли хусусиятлари шуки, у эволюцияни фақат физиологик процесслар натижаси деб изоҳлайди, таиланишнинг ижодий родини инкор этади, организмларнинг азалдан мутлақ мақсадга мувофиқ қилиб яратилганлигини эътироф этади. Н. нинг турли хилдаги кўринишларидан бири механиола-

маркизм деб аталувчи концепция эди, бу концепцияни *Спенсер* организм билан муҳитнинг мувозанати, уларнинг ўзаро таъсири шу мувозанатга олиб келиши ҳақидаги ўз назариясида энг изчил формада ишлаб чиққан эди. Эволюция эса, Спенсернинг фикрича, шу мувозанатнинг узлуксиз бузилиши натижасидир. Механоламаркизм вакилларининг организмларнинг мақсадга мувофиқлиги хусусида илмий изоҳ беришга қодир эмаслиги уларни идеализмга олиб келди. Н. нинг ўта кетган идеалистик кўриниши палеонтолог Коп (1840—97) асос солган психоламаркизмдир. Психоламаркизмга кўра, эволюциянинг манбаи онг ва ироданинг ибтидоий формалари эмнш, кимдир витализм руҳида талқин қилган «ижодий» принцип эмнш.

**НЕОПЛАТОНИЗМ** — Рим империяси тушкунлик даврининг (3—6-асрлар) реакцион мистик философияси. *Платоннинг* идеялар ҳақидаги идеалистик назарияси Н. да моддий оламнинг руҳий биринчи ибтидодан мистик эманацияси (нурланиш, оқиб чиқиши) ҳақидаги таълимот формасига кирган эди. Материя коннот иерархиясида (эмпиреясида) фақат қуйин поғонадир, «жаҳол руҳи»нинг эманациясидир, холос, унинг устида «руҳ» юксалиб туради, ундан яна юқорироқда эса «биринчи вужуд», ёки «яккаю-ягона» юксалиб туради. Неоплатончиларнинг фикрича, философиянинг энг юқори босқичига тажриба ва ақл воситаси билан эмас, балки мистик экстаз йўли билан эришилади. Идеализм бу философияда айниб *теософияга* айланди. Неоплатонча мактаб дастлаб Мисрда, Александрияда пайдо бўлди (Аммоний Саккас, кейинчалик — Гипатия). *Платин* неоплатонча мактабин Римда ташкил этди. Сурняда Ямвлих (тах. 330 йилда ўлган) мактаби мавжуд эди, унинг таълимотида пифагорензм элементлари кучли эди. Сўнгги неоплатонча мактабин *Прокл* Афинада ташкил этди ва у 529 йилгача давом этди. Дастлабки вақтларда христианликка душман бўлган ва шарқ сеҳргарлиги ва мифологиясининг кўпдан-кўп эле-

ментларини ўз ичига олган Н., шунги қарамай, христиан *патристикаси*га ва ҳам христиан мамлакатларидаги, ҳам мусулмон мамлакатларидаги феодал жамият философиясига ғоят катта таъсир кўрсатди. Н. Яқин Шарқда араб феодалиزمи ривожланишида шаклланган ижтимоий-фалсафий таълимотларга ҳам маълум таъсир кўрсатди (*Ал Кинди, Форобий, Ибн Сино* в. б.).

**НЕОПОЗИТИВИЗМ** — 20-асрдаги буржуа философия йўналишларидан бири, *позитивизмнинг* ҳозирги замон формаси. Н. философияни унинг предметдан маҳрум қилиб, воқелик ҳақидаги билим фақат кундалик ёки конкрет-илмий тафаккурда ҳосил қилинади, философия эса мазкур тафаккур турлари ифодаланадиган тилни анализ қилиш соҳасидагина бўлиши мумкин, деб ҳисоблайди (*Аналитик философия*). Н. нуқтан назаридан фалсафий анализ объектнинг реалликка жорий этилмайдиган, у фақат «мавжуд», яъни бевосита тажриба ёки тил билан чекланмоғи лозим. Н.нинг ўта кетган формалари, мас., *Вена тўғрагининг* илк Н. и., «мавжудлик»нинг индивидуал кечинмалар билан чеклаб, бевосита *солипсизмга* келади. Н.нинг энг таъсирли кўриниши *логик позитивизм* бўлди. Инглиз аналитик философлари, *Мурнинг* издошлари (Стеббинг, Уинсдом ва б.) ҳам Н.нинг умумий платформасига қўшилдилар. *Логик Львов-Варшава мактаби* бир қанча вакилларининг (К. Айдукевич ва б.) фалсафий қарашлари ҳам неопозитивистик қарашлар эди. 30-йилларда неопозитивистик қарашларга амал қилувчи турли группалар ва айрим философларнинг: Вена тўғрагининг австро-немис логик позитивистлари (*Карнап, Шлик, О. Нейрат* ва б.) ва Берлин «Эмпирик философия жамияти» (*Рейхенбах, Гемпель* ва б.), инглиз аналитиклари, позитивистик-прагматик йўналишдаги «фан философияси»нинг америкалик бир қатор вакиллари (Нагель, Маргенау, Моррис, *Бриджмен* ва б.), Швециядаги Упсала мактаби, Шольц бошлиқ монстер логик группаси (Германия) ва бошқалар

нинг гоаявий ва илмий-ташқиллий қўшилиши воқе бўлди. Уша вақтдаги бери мунтазам суратда бир қанча халқаро конгресслар чақирилди ва матбуотда Н. идеялари кенг пропаганда қилиб келинди. Ўзини «илмий эмпиризм» деб рўқач қилган Н. олимларининг турли доираларига кўзга кўринарли таъсир ўтказмоқда, унинг таъсири остида ҳозирги замон фан кашфиётларига маъно беришда бир қанча идеалистик концепциялар вужудга келмоқда. Шу билан бирга формал логика ва фан методологиясининг баъзи масалалари юзасидан ўтказилган тадқиқотларнинг неопозитивистларнинг ўзлари ҳам ва неопозитивистлар бўлмаган, лекин неопозитивистлар ташқил этган конгрессларда, мунозараларда ва ҳ. к. ларда қатнашган олимларнинг ҳам қўлга киритган конкрет натижаларининг ижобий аҳамиятини қайд қилиб ўтмоқ керак. 30-йилларнинг охиридан Н.нинг асосий маркази АҚШ бўлиб қолади, ҳозирги вақтда АҚШда бу философия *логик эмпиризмдан* иборатдир. Инглиз Н.нинг ўзига хос кўриниши *лингвистик философиядир*. Англияда *Айер* ва *Поппер* ҳам Н.нинг вакиллари диллар. Ҳозирги замон Н. и чуқур гоаявий кризисни кечирмоқда, бу кризис туб фалсафий проблемаларни ҳал этишда қолдир эмасликда, бу проблемалардан қочинишда, оғирлик марказининг конкрет мантикий-методологик тадқиқотларга кўчирлишида ифодаланади.

**НЕОПРОТЕСТАНТИЗМ** — ҳозирги замон буржуа теологияси ва этикасидаги йўналиш бўлиб, 1-жаҳон урушидан кейин Европада (К. Барт, Э. Бруннер — қ. *Диалектик теология*), 30-йилларда эса АҚШда (Рейнгольд ва Ричард Нибурлар, П. Тиллих) ёйилди. Н. *либерал христианликни* кескин танқид қилиб чиққач, абсолют-авторитар худо билан ўз имкониятларида чекланган инсонни қарама-қарши қилиб қўйди. Н.нинг фалсафий таълимотида худо ўз продасини эркин суратда яратувчи субъект деб тушунилади, бу эса худонинг *неотомизмда* абадий қонун деб тушу-

нишга қарама-қаршидир. Н. нуқтан назаридан инсон ўзининг ердаги борлигида худого душман бўлиб, заруран унинг продасини бузади; инсоннинг принципиал суратда бартараф қилиб бўлмайдиган гуноҳга ботиши анд шундадир. Н. кишиларнинг тарихий тараққиётга, жамиятининг, фаннинг, маорифнинг ривожланишига боғлаган умидларини пуч деб эълон қилди ва дунёвий гуманистик маданиятни танқид қилди (бу маданиятга Н. бутун Уйғониш даврини, 17—18-асрлардаги рационализм философиясини, Маорифни ҳамда марксизмни киритади). Н. тарафдорлари социал-тарихий борлиқни инсонни «худого қарши исёнга ундовчи, уни ўзини мустақил субъект ва тарихни яратувчи деб қарашга васваса қилувчи «сохта борлиқ» деб ҳисоблайди. Бу нуқтан назардан дин (ва диний виждон) фақат танқидий вазифани—инсоннинг шунга ўхшаш гуноҳкорона даъволарини фош этиш вазифасини бажаради. Н. этикасида бу нарса дунёвий ва христианча ахлоқни қарама-қарши қўйишда ўз ифодасини топди. Дунёвий ахлоқ гўё моддий ва социал манфаатларга бўйсунар, инсоннинг гуноҳкорона хулқ-атвориغا мослашар ва муроса-мадора характериға эга эмиш. Христианча ахлоқ эса абсолют ва мутлақдир; ҳар қандай мақсадга мувофиқликдан холидир, меҳр-муҳаббат принципіга асослангандир. Лекин христианча ахлоқни, Н. тарафдорларининг фикрича, социал ҳаётда тажриба қилиб бўлмайди ва у ҳамниша фақат «мумкин бўлмаган имконият» бўлиб қола беради. Бу ахлоқни тушуначаларда, хатти-ҳаракатининг конкрет принциплари системасида ифодалаб бўлмайди (*Иррационализм*). У инсоннинг ахлоқ-одобилликка ҳар қандай даъволарини сўзсиз танқид қилишдан, худонинг продасига батамом итбат қилишдан, унинг продаси талабларининг мазмуни ва мақсадга мувофиқлигини тушунишга асло уринмасликдан иборатдир, холос. Н. нинг философияси ва этикаси ҳозирги замон буржуа жамиятининг маънавий кризис ҳолатини, скептик ва пессимистик қайфиятларининг кучаяётганлигини ифодалади.

мистик қайфиятларининг кучаяётганлигини ифодалади.

**НЕОРЕАЛИЗМ** — 20-асрдаги инглиз-америка философиясидаги оқим. Асосий вакиллари: Англияда *Мур*, *Рассел* (фаолиятининг ilk даврида), *Александр*, *Броуд*; АҚШда — *Перри*, *Монтэгю* ва б. Материалистик инъикос назариясига қарши қаратилган, «дуализм» деб қораланадиган неореалистик билиш назарияси замнирида «мустақиллигини имманентлиги» идеяси, билинадиган нарса бевосита онгда бўлиши мумкинлигини, лекин шу билан бирга у ўзининг мавжудлиги жиҳатидан билишга ва табиатга боғлиқ эмаслигини эътироф қилиш асос бўлиб ётади. Н. билиш назариясининг номларидан бири — «эпистемологик монизм» — тажрибанин «бета-раф элементлари» деган махистча концепция билан ва физик ҳолат билан психик ҳолатни «функционал» фарқ қилиш билан боғлиқдир. Онтологияда Н. «идеявий мавжудлик»ка эга бўлган умумий тушунчаларининг реаллигини, шунингдек нарсаларнинг ўзлари боғлайдиган муносабатлардан мустақиллигини («ташқи муносабатлар назарияси») эътироф этади. Неореалистик билиш назариясининг гносеологик манбан билиш мазмунининг билиш процессидан мустақиллигини абсолютлаштиришдан иборат; онтологиядаги манбан — умумийликни айрим нарсалардан ажратинишдан, шунингдек маинтиқий алоқалар ва тушуначаларни онтологлаштиришдан иборат. Н. да «космологик» йўналиш ҳам мавжуд бўлиб, бу йўналиш идеалистларча тушуниладиган тараққиёт назарияси асосида универсал фалсафий системаларни ривожлантирмоқда (*эмержент эволюция* назарияси, *Уйғхаднинг «процесс философияси», Сметснинг холизми*).

**НЕОТОМИЗМ** — католик черковининг расмий фалсафий доктринаси бўлиб, у *Фома Аквинский* таълимотига асосланади. Папа Лев XIII нинг (1879) энцикликаси (ўз қарамоғидagi черковларга қарата қилган мурб-жаати) билан Н. христиан ақидаларига мувофиқ келадиган бирдан-бир

ҳақиқий философия деб танилди. 1889 йилда Олий философия институти ташкил этилди (Лувен, Бельгия). Бу институт ҳозир ҳам католик динига тоқинувчи мамлакатларда (Франция, Италия, ГФР, АҚШ, Латин Америкаси мамлакатлари) кенг тарқалган Н.нинг марказидир. *Маритен*, Жильсон (Франция), де Реймекер (Бельгия), Лотц, де Фриз (ГФР), *Веттер* (Австрия), *Бохенский* ва б. Н.нинг вакилларидирлар. Неотомистик философия *клерикализмни*г гоявий таянчи бўлиб хизмат қилмоқда. Неотомистлар *антикоммунизм* идеологларини орасида етакчи мавқени ишғол қиладилар. Неотомистик таълимот асосини «Философия илоҳиётининг хизматкоридир» деган схоластик принципти ташкил этади. Н. ҳозирги замон объектив идеализмининг теологик формасидир. Неотомистлар руҳий, плоҳий биринчи ибтидо деб тушуниладиган «соф борлиқ»ни олий реаллик деб биладилар. Моддий олам иккиламачи ва ҳосила деб эълон қилинади. Диний ақидаларнинг рақсондай исботи учун неотомистлар сохтадаштирилган аристотелча форма ва материя, потенция ва акт (имконият ва воқелик), мавжудлик ва моҳият категорияларидан фойдаланмоқдалар. Неотомистик ақл сотиш назарияларининг натижаси худони борлиқнинг бош сабабчиси ва барча фалсафий категорияларнинг бош асоси деб эътироф қилишдир. Ҳозирги замон табиий-илмий назарияларни диний талқин қилиш Н. да катта ўрин тутади. Умуман Н. философияси жуда сершаҳобча система — *метафизикадан* иборат бўлиб, онтология, гносеология ва натурфилософия унинг асосий қисмларидир. Уз проблематикаси ва терминологияси жиҳатидан неотомистик метафизика ўрта аср *томизлидан* анча фарқ қилади, унда Фома Аквинский таълимотининг асосий элементлари (дин ва ақлнинг уйғуналошиш принципи ва б.) 18—19-асрлардаги идеалистик системаларнинг (Кант, Шеллинг, Гегель ва б.) айрим қондаларин билан эклектик тарзда бирлаштирилган. Н.нинг нуқтаназарича,

тарихий процесс ҳар бир индивиднинг хатти-ҳаракатини олдиндан белгилаб қўядиган ғайри табиий трансцендент кучларга боғлиқ. Бу билан аслида инсоннинг жаҳон тарихининг борлишига актив таъсир кўрсатиш имконияти истисно қилинади. Неотомистик социология асосини капитализм ва социализмга қараганда прогрессивроқ ва адолатлироқ «учинчи» жамият, яъни ҳокимият тепасида черков турадиган жамият ҳақидаги ғайри илмий утопик идея ташкил этади.

**НИГИЛИЗМ** (лат. nihilе—ҳеч нама)—ҳеч қандай ижобий идеалларга боғлиқ бўлмаган мутлақ инкор қилиш нуқтаназари. Н. терминини биринчи бўлиб Якоби ишлатган, у И. С. Тургеневнинг «Оталар ва болалар» романи туфайли тарқалган. Россияда реакционерлар революцион демократларни нигилистлар деб атади; уларга бутун ўтмиш маданиятни сўзсиз инкор этишни нисбат берардилар. Амалда эса революцион демократия крепостниклик ва буржуа тузумини инкор этиб, социалистик идеаллари билан ўз ижобий программасини илғари суради, В. И. Ленин реакцияни ижтимоий тартибларга нисбатан қўйишни инкор этиш муносабати бўлган революцион Н. (4-т., 305-б.) билан интеллигентларча анархистик Н.ни (20-т., 276-б.) бир-биридан фарқ қилиб қарарди. Бу кейинги Н.нинг реакцияни моҳиятини буржуа философиясида ўз ифодасини топтоқда. Мас., Ницше «қимматдорларни қайта баҳслаб чиқишни», яъни инсоният ишлаб берган маданиятни, ахлоқ порчаларини ва адолатни инкор этишини эълон қилган эди. Ҳозирги замон шаронтида бундай Н. капиталистик мамлакатлардаги майда буржуа интеллигенциясининг бир қисми учун характерли бўлиб, расмий идеологияга қарши унинг порозилигини ифодалайди.

**НИКОЛАЙ КУЗАНСКИЙ** (1401—64); асли оти Николай Кребс ёки Крипфс; тугилган жойидан (Мозель бўйидаги Куэс) олиниб Кузанский деб аталган—немис философи, схоластикадан гуманизмга ва илк капиталистик жамиятнинг янги фанига ўттиш

даврининг олимн ва илоҳиётчиси. **Неоплатонизм** таъсири остида християн философиясининг тушунчаларини қайта ишлаб, борлиқнинг максимуми бўлган ва чекланган фаросат табиат нарсаларини фикр қиладиган қарама-қаршиликлардан юқори турадиган худо ҳақидаги таълимотга айлантирди. Худода ҳамма қарама-қаршиликлар ниҳоялик ва беиҳоялик, энг камлик ва энг кўплик, бирлик ва кўплик ва ҳ. к. мослашиб тушади. Н. К. таълимоти ва унинг худода қарама-қаршиликларнинг мослашиб тушиши (*coincidentia oppositorum*) ҳақидаги асосий тезиси, мистик идеалистик мазмунига қарамай, бир қанча самарали идеяларни ўз ичига олади. Фаросатли қарама-қарши қўйишларнинг чекланганлигини танқид қилиш, табиатни билиш учун математик тушунчаларининг методологик аҳамияти, чексиз кичик миқдорларни олдиндан пайқаш, математик билишда эйдият қонунини татбиқ этиш чегаралари ҳақидаги масаланинг қўйилиши ва ш. к. ана шундай идеялардир. Асарлари: «Олимонга билмаслик ҳақида» (1440), «Келиб чиқиш ҳақида» (1447) ва б.

**НИСБИЙ ҲАҚИҚАТ** — қ. *Абсолют ва нисбий ҳақиқат*.

**НИСБИЯТ НАЗАРИЯСИ** — физика назарияси, бу назарияга кўра физикавий процесслар бири иккинчисига нисбатан тўғри чиқиқ билан бир текисда (махсус Н. н.), шунингдек тезланиш билан (умумий Н. н.) ҳаракат қиладиган барча системаларда бир тарзда содир бўлади. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, системанинг ҳаракати ҳақида шу системани ташкил этувчи жисмлар билан бошқа жисмлар («саноқ жисмлар») ўртасидаги масофаларнинг ўзгаришларига қарабгина ҳукм қилиш мумкин, чунки мазкур жисмлар мавжуд бўлгандагина ҳаракат тушунчасининг маъноси ҳам бўлади. Бу назарияни *Эйнштейн* 1905 йилда (махсус назария) ва 1916 йилда (умумий назария) ифодалаб берган. Бу назария Галилей—Ньютоннинг классик нисбият принципи деб аталувчи принципга асосланади, бу принципга кўра, механик процес-

лар бири иккинчисига нисбатан тўғри чиқиқ билан ва бир текисда ҳаракат қиладиган системаларда бир тарзда содир бўлади. Оптика ва электродинамиканинг ривожланиши бу нисбият принципини ёругликнинг, яъни электромагнит тўлқинларининг тарқалишига татбиқ этиш мумкинлиги (ёруглик тезлигининг система ҳаракатига боғлиқ эмаслиги) ҳақидаги хулосага олиб келди. Бу хулоса махсус Н. н. деб изоҳланди ва бу назария абсолют вақт, абсолют *бирвақтлик* ва абсолют фазо тушунчасидан воз кечди. Эйнштейннинг фикрича, вақтнинг бориши системанинг ҳаракатига боғлиқ, вақт интерваллари шундай бир тарзда ўзгарадики, айни системадаги ёруглик тезлиги унинг ҳаракатига қараб ўзгармайди. Шунингдек, фазовий миқёслар ҳам ўзгаради. Бу асослардан кўп сонли физик натижалар хулоса қилиб чиқарилган эди. Бу хулосалар одатда «релятивистик», яъни Н. н. га асосланган хулосалар деб аталади. Шу хилдаги физик хулосалардан Эйнштейн нисбати алоҳида аҳамият касб этдики, бу нисбатга кўра, жисмнинг массаси унинг энергиясига пропорционалдр. Бу нисбатдан ҳозирги замон ядро физикасида кенг фойдаланилмоқда. Эйнштейн махсус Н. н. ни ривожлантира ва умумлаштира бориб умумий Н. н. га келган. Классик механикада тезланма ҳаракат абсолют маънога эгадир, чунки у тезланиш ҳолатини кечирмайдиган системаларда йўқ бўлган инерция кучларининг пайдо бўлиши билан биргаликда боради. Инерция кучлари саноқ системасини кўрсатмасдан (тезланиш шу саноқ системасига нисбатан содир бўлади) тезланма ҳаракат ҳақида сўзлашга имкон беради. Эйнштейн шунга асосланиб иш кўрганки, тезланишга боғлиқ бўлган инерция кучлари ҳаракат қилмайдиган ёки тезланишсиз ҳаракат қиладиган системалардаги жисмларнинг шунга ўхшаш тезланишларни вужудга келтирадиган огирлик кучларига айнан тенгдир. Бундан, тезланма ҳаракат абсолют эмасдир, деган хулоса келиб чиқади: тезланишли система



ҳаракатини тортилиш майдони йўқ бўлганда ички эффектларига қараб система осойишталигидан ёки унинг тортилиш майдонида бир текисда ва тўғри чизиқ билан ҳаракат қилишидан фарқ қилиб бўлмайди. Умумий Н. н. ўзининг асосий мазмунига кўра тортилишнинг янги назариясидир. Бу назария, тортилиш кучлари амал қиладиган тўрт ўлчовли фазо-вақт нозвклид геометрияси нисбатларига бўйсунди, деган фаразга асосланади. Текисликдаги нозвклид геометрия нисбатлари эгрликка эга бўлган сиртларда одатдаги эвклид нисбатлари сифатида яққол тасаввур қилиниши мумкин. Эйнштейн шунга қиёс қилиб, тўрт ўлчовли фазо-вақтдаги геометрик нисбатларнинг фазо-вақтнинг эгриланиши сифатида эвклид нисбатларидан чеклиниши қараб чиқади. У шундай эгриланишларни тортилиш кучларининг амал билан, тортилиш майдонлари билан бирдай қилиб кўрсатган. Тортилиш — фазо-вақтнинг эгриланишидир. Бундай фаразни 1919 йилда астрономик кузатишлар тасдиқлаб берди; бу кузатишлар юлдузнинг шуъласи тўғри чизиқнинг тимсоли сифатида қуёш яқинида тортилиш таъсири остида эгриланишини кўрсатди. Умумий Н. н. ҳозирга қадар махсус назария эгаллагани сингари, тугал ва шак-шубҳасиз физик концепция характерида эга бўлган эмас. Н. н. нинг фалсафий хулосаларини диалектик материализм идеялари тамомла тасдиқламоқда. Н. н. фазо билан вақт ўртасидиган (бу алоқа фазо-вақт интервалининг ягона тунучасида ифодаланган), шунингдек, бир томондан, моддий ҳаракат ва, иккинчи томондан, унинг мавжудлигининг фазо-вақт формалари ўртасидаги чамбарчас алоқани кўрсатди. Фазо-вақт хоссаларини моддий ҳаракатнинг хусусиятларига қараб (вақтнинг «секинланиши», фазонинг «эгриланиши») аниқлаш классик физиканинг «абсолют» фазо ва вақт ҳақидаги тасаввурларининг чекланганлигини, уларни ҳаракатланувчи материядан ажратиб қўйиш ноҳақ эканлигини очиб берди. Н. н. классик механиканинг

рационал умумлашмаси сифатида ёруғлик тезлигига яқинлашадиган тезликлар билан ҳаракат қиладиган жисмлар ҳаракати соҳасига чиқиб олди. Буржуа философиясининг идеалистик ва позитивистик йўналишлари Н. н. дан фаннинг субъектив характери ва физик процессларнинг кузатишига боғлиқ эканлиги ҳақидаги даъволари учун далил сифатида фойдаланишга уриндилар. Бироқ Н. н. ни, ёки релятивистик механикани илмий билимнинг объективлигини инкор этувчи фалсафий *релятивизм* билан аралаштирмаслик керак. Н. н. объектив процессларнинг манзарасидир, реал воқеликнинг классик механикага қараганда аниқроқ ниъикосидир.

**НИЦШЕ** Фридрих (1844—1900) — немис идеалист философи, Базелда (Швейцария, 1869—78) филология профессори. Н. нинг қарашлари капитализмнинг империализм босқичига ўтиш даврида таркиб топди ва синфий курашнинг кескинлашувида буржуа идеологиясининг реакцияси бўлиб қолди. Унинг дунёқараши «революция руҳи»га ва халқ оммасига нафрат билан тўлиб-тошган. Н. нинг фикрича, қуллик «маданиятнинг моҳияти»га тааллуқли бўлиб, эксплуатация эса «бутун жонзоднинг моҳияти билан алоқадор» эмиш. Н. нинг гоямақсади «афтидан, муқаррар бўлган революция оқимини тўхтатиш»га қаратилган. Ана шу нуқтан назардан Н. либерал-буржуа идеологиясининг принциплари ва нормаларини: рационалистик философияни, традицион этикани, христиан динини қайтадан баҳолайди. Н. уларнинг курашга бўлган продасининг сустигини, кучайиб бораётган революцион ҳаракатни бостиришга қодир эмаслигини эътироф этади ва очиқдан-очиқ улар ўрнига антигуманизм ва антидемократизм принципларини илгари суради. Н. меҳнаткашларда итбатгүйлик руҳини сингдиришга қаратилган идеологияни («қуллар ахлоқи») «хўжайинлар кастаси»ни тарбиялашга қаратилган идеологиядан («хўжайинлар ахлоқи») кескин суратда фарқ қилиб, хўжайинлар учун тийиқсиз «гайри инсо-

ний индивидуализмни тарғиб қилади. Н.нинг философияси *волюнтаризм*. *Дир*: ақлга у продани қарама-қарши қилиб қўяди. Усиб «ҳокимиятга интилиш продасига» айланадиган «ҳаёт учун кураш» тараққиётнинг универсал ҳаракатлантирувчи кучи деб эътироф қилнади. Тараққиёт илмий назариясига қарши Н. «барча нарсаларнинг абадий қайтиши» ҳақидаги афсонани илгари суради. Н. таълимоти фашизм идеологиясининг манбаларидан бири бўлиб хизмат қилди. Асосий асарлари: «Зардушт шундай деган» (1883—91), «Яхшилик ва ёмонликнинг наринги томонида» (1886), «Ҳокимиятга интилиш продаси» (1906 йилда нашр этилган).

**НОАНИҚЛИҚЛАР НИСБАТИ** — *квант механика* принципларидан бири, бу принципни 1927 йилда *Гейзенберг* ифодалаб берган. Бу принцип микрообъектларнинг зиддиятли, корпускуляр-тўлқин табиати натижасида уларнинг координата ва импульсини айни бир вақтда қатъий аниқлаш имконияти йўқлигини билдиради. Н. н. қовушма ўзгарувчиларнинг: координата ва импульсининг, шунингдек вақт ва энергиянинг ноаниқликлари ўртасидаги миқдорий нисбатлар шаклида ифодаланadi. Зарра координатасининг ноаниқлиги нақадар кичик бўлса, унинг импульсининг ноаниқлиги шу қадар катта бўлади ва аксинча. Вақт моментини ва зарра энергиясини аниқлаш ўртасида шунга ўхшаш нисбат мавжуддир. Н. н. микрозарралар ҳаракати статистик қонуниятларининг объектив характеристикаси бўлиб, бу характеристика уларнинг корпускуляр-тўлқин табиати билан боғлиқдир; «ноаниқликлар» микрообъектнинг реал ҳолатига хос бўлиб, улар биллишнинг қандайдир чегарасини асло билдирмайди. Н. н. теварағида кескин фалсафий мунозара олиб борилди. Баъзи чет эл физиклари ва философлари Н. н. дан позитивизм руҳида — «элементар» зарранинг сабабий боғланганлигини инкор этиш ва микрооламнинг объективлигини, унинг биллиш фаолиятига боғлиқ эмаслигини инкор этиш руҳида фалсафий хулоса-

лар чиқардилар («прибор» идеализми — қ. *Прибор*).

**НОЕВКЛИД ГЕОМЕТРИЯЛАР** — айнан—Эвклид геометриясидан фарқ қилувчи ҳамма геометрик системалар. Бироқ одатда Н. г. деганда *Лобачевский*, Я. Бойай ва Риман геометриялари тушунилади. Мантиқий нуқтан назардан қараганда Лобачевский геометрияси худди Эвклид геометрияси аксиомалари билан характерланади, бундан паралеллар ҳақидаги аксиомалар мустаснодир. Лобачевский геометриясида тўғри  $a$  устида ётмайдиган нуқта орқали текисликда (шу нуқта ва тўғри  $a$  томонидан белгиланувчи текисликда)  $a$  ни кесиб ўтмайдиган камнида икки тўғри чизик ўтказиш мумкин, деб қабул қилинади (бундан эса уларнинг чексиз тўплами келиб чиқади). Бу геометрия теоремалари эвклидча теоремалардан фарқ қилади; чунончи, учбурчак бурчакларининг йиғиндисини бунда икки тўғри бурчакдан камроқдир. Риман Н. г. сида, текисликдаги ҳар қандай тўғри чизик ўша текисликда ётган ҳар қандай бошқа тўғри чизик билан кесилиб ўтади, деб қабул қилинади (паралел тўғри чизиклар йўқдир). Н. г. ҳозирги замон назарий физикасида муҳим ролга ўйнайди (*Нисбат назарияси*, *Квант механика*). Уларнинг кашф этилиши фалсафий жиҳатдан ҳам муҳимдир, чунки бу кашфиёт макон тушуничасининг априорлиги ҳақидаги Кант қондасини, маконга қандайдир ўзгармас моҳият деб метафизикларча қарашини рад қилди. Н. г. маконга материянинг мавжудлик формаси, материя билан бирга ўзгариб турувчи форма деб диалектик қарашини тасдиқлайди.

**НОЗИДИАТЛИЛИК** — билми олдига қўйилмаган асосий талаблардан бири бўлиб, бу талаб шундан иборатки, ҳар бир илмий назария доирасида бирор гапни ва унинг инкорини айни бир вақтда хулоса қилиб чиқариш мумкин эмас. Бу талабга риоя қилмаслик назариянинг бузилишига олиб келади, чунки унда ҳар қандай гапни исботлаш мумкин бўлиб чиқади. Объектларнинг ривожланишидаги объект-

тив зиддиятларни очиб ташлашни талаб этувчи қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши диалектик қонуни ва билимнинг Н. гини талаб этиш бир-бирини истисно қилмайди. Мантиқий Н. ҳақидаги қонда билимни тасаввур қилиш усулига дахлдор бўлиб, бизнинг фикрларимиз ва муҳокамаларимиз изчил бўлмоғи ва уларда зиддиятлар бўлмаслиги лозим, деган маънони билдиради (*Зиддият қонуни, Аксиоматик назариянинг нозиддиятчилиги*).

**НОЗ-НЕЪМАТ** — философияда ижобий қияматдорликни билдириш учун ишлатилган энг умумий тушунча (салбий қимматдорлик — офат эса Н. н. лнинг қарама қаршисидир); инсоннинг муайян эҳтиёжнинг қондирадиган, кишиларнинг манфаатларига, мақсадларига ва ниҳтишларига мувофиқ келадиган предмет ёки ҳодиса. *Стихияли табиий процессларнинг натижаси, мас., тупроқнинг ҳосилдорлиги, фойдали қазилмалардан (бунинг тескариси табиий офат — стихияли фалокатлар, касалликлардан) иборат табиий Н.-н. билан инсон фаолиятининг маҳсулларидан иборат ижтимоий Н.-н. ни фарқ қилиб қарайдилар.* Лекин ҳар икки ҳолда ҳам Н. н. предметнинг социал таърифини, унинг инсон учун фойдали аҳамиятини ташкил этади. Қандай эҳтиёжлар қондирилишига қараб, моддий ва маънавий Н.-н.лар бир-биридан фарқ қилинади. Моддий Н.-н. ларга озинча буюмлар, кийим-кечак, уй-жой ва ш. к. ҳамда ишлаб чиқариш воситалари киради. Маънавий Н.-н. ларга билимлар, инсониятнинг маънавий маданияти эришган ютуқлар, эстетик қимматдорлар, кишиларнинг хатти-ҳаракатида жо бўлган ахлоқий фазилат ва ҳ. к. киради. Бундай бўлишиш нотўлиқ ва шартлидир, чунки кўп қимматдор ҳодисаларни унингга ҳам, бунига ҳам исбат бериб бўлмайди, ёки улар айни бир вақтда ҳар иккаласининг ҳам белгиларига эга бўлади (тарихий тараққиёт ютуқлари, ижодиятлар, социал воқеалар, зеб-зийнат буюмлари). Узининг яратувчилик потенциялари, қолган ҳамма қиммат

дорликларни яратишга лаёқатлиги нуқтан назаридан олиб қараладиган инсоннинг ўзи олий даражадаги Н.-н. сифатида майдонга чиқади. Сифлар ва социал системалар манфаатларининг қарама-қаршилиги шунга олаб келадиган, бир сиф (жамият) учун Н.-н. бўлган нарса бошқалар учун офат бўлиши мумкин. Шу сабабли Н.-н. ҳам умуминсоний, ҳам сифий характерга эгадир. Н.-н. агар шахснинг алоҳида эҳтиёжларига ва талабларига мувофиқ келса, у вақтда у индивидуал характерга ҳам эга бўлиши мумкин. Ана шу маънода Н.-н. тушунчасида абсолют (умуминсоний ва умумтарихий) ва исбий (тарихан чекланган, сифий, индивидуал) томонларни ажратиб кўрсатадилар.

**НОМ** — логикада — тилнинг ифодаси бўлиб, бу нифода энг кенг маънода, яъни фақат моддий объект сифатида эмас, балки биз аташмиз мумкин бўлган ҳамма нарса сифатида тушуниладиган бирон предметни билдиради. *Логик семантикада* одатда «семантик учбурчак» олиб қаралади: 1) ном; 2) ном билан белгиланувчи предмет (денотат, ёки десигнат); 3) номнинг мазмуни (*Маъно ва мазмун*). Сўзларнинг одатда ишлатилишидан фарқли ўлароқ, ҳозирги замон логикаси фақат терминларни (сўзларни) эмас, балки гапларни ҳам номлар деб қарайди. Термин билдирадиган объект терминининг денотати, термин ифодалайдиган хосса терминининг мазмуни ҳисобланади. Гапнинг чинлик қиммати (яъни чин ёки ёлгон) гапнинг денотати, гап ифодалайдиган ҳужм гапнинг мазмуни ҳисобланади.

**НОМИНАЛИЗМ** (лат. *nomen* — ном) — ўрта аср философиясидаги бир йўналиш бўлиб, у умумий тушунчаларни фақат айрим предметларнинг номлари деб ҳисобларди. *Ўрта аср реализмига* қарама-қарши ўлароқ, номиналистлар фақат ўзларининг индивидуал сифатларини билан айрим нарсаларнига реал суратда мавжуддир, деб даъво қилар эдилар. Бизнесинг тафаккуримиз бу нарсалар ҳақида яратадиган умумий тушунчалар нарсаларга боғлиқ бўлмаган ҳолда мав-

жуд бўлиши у ёқда турсин, балки ҳатто уларнинг хоссалари ва сифатларининг лоақал акс ҳам эттирмайди. Н. нарсаининг бирламчилигини ва тушунчаниннг иккиламчилигини эътироф этишда материалистик тенденциялар билан боғлиқ эди. Н., Маркс сўзлари билан айтганда, ўрта асрлардаги материализмнинг биринчи ифодаси эди. Бироқ умумий тушунчалар объектив суратда мавжуд бўлган нарсаларнинг реал сифатларини акс эттиришини ва айрим нарсаларни умумий нарсадан ажратиб бўлмаслигини, балки уни ўз ичига олишини номиналистлар тушунмас эдилар. *Росцелин, Дунс Скотт, Оккам* 11—14-асрларда энг таинқили номиналистлар эдилар. Н. идеяларни янги замонда идеалистик асосда *Беркли* ва *Юм* таълимотларида ривожлантирилди, ҳозирги даврда эса улар семантик философияда ривожлантирилмоқда («*Умумий семантика*»).

**НООСФЕРА** (грек. nous — ақл ва sphaîra—соҳа, ақл соҳаси)—планетаниннг оқилона инсон фаолияти билан қамраб олинган соҳаси, фанга *Ле-Руа* киритган ва *Вернадский* ривожлантирган тушунча. Инсоният жамияти юзага келиши ва ривожланиши билан биосфера қонуниятли суратда Н. га ўтади, чунки инсоният табиат қонуналарини эгаллаб ва техникаини ривожлантириб, табиатни ўз эҳтиёжларига мувофиқ равишда тобора кўпроқ ўзгартиб боради. Н. инсоннинг космосга чиқиши ва планетаниннг бағрига кириб бориши ҳисобига узлуксиз кенгайишга мойилдир.

**НОРМАТИВ ЭТИКА** — бу шундай этикаки, унинг тадқиқот мавзун — ҳаётнинг маъноси, инсоннинг вазифаси, яхшилик ва ёмонликнинг мазмуни, маънавий бурч проблемаларидаги иборатдир, у ахлоқ-одоб принципларини, идеалларини ва нормаларини назарий жиҳатдан асослаб беради. У стихияли суратда пайдо бўладиган ва бирон-бир жамият ёки синфнинг ахлоқий онги ҳал этадиган худди ўша масалаларнинг ўзини назарий формада қараб чиқади. Этикага онд ҳар қандай концепция муайян социал

группаларнинг ахлоқ-одоб идеалини ифодаларкан, пировард ҳисобда норматив концепциядир. Неопозитивистлар илмий ҳақиқат билан ахлоқ ўртасида гўё мавжуд бўлган эйдидиятни ҳал этиш учун этикадан норматив масалаларини чиқариб ташлаш йўли билан «илмий» этика яратишга уриниб кўрдилар (*Метаэтика*). Марксизм эса ахлоқ-одоб идеяларини фақат шу шарт билангина илмий-назарий асослаб бериш мумкинки, бунинг учун тарих қонуналарини, мазкур идеялар жамият тараққиётининг объектив логикасини акс эттиришини билиш лозим, деб ҳисоблайди. Ишчилар синфининг ахлоқ-одоби бу шартга жавоб беришга қолмасдан, шу билан бирга синфсиз жамиятда умуминсоний ахлоқнинг шаклланиши учун асос ҳам бўлади. Шундай қилиб, идеалистик ва бошқа ғайри илмий қарашларнинг маҳдудлиги марксистик этикада назарияни синфларнинг кураши практикасидан ва уларнинг ахлоқий қарашларидан ажратиш йўли билан эмас, балки бу курашнинг тарихий истиқболини аниглаш йўли билан бартараф қилинади. Н. э. бунда инсоният ахлоқининг бутун тарихий тараққиётини жиддий объектив анализ қилиш ва унинг социал асосларини тадқиқ этиш туфайли илмий этика бўлиб қолади. Коммунистик ахлоқ-одоб нормалари ва принципларини асослаш сифатида Н. э. марксистик этика соҳаларидан бири бўлиб, бу соҳа унинг қолган ҳамма бўлимлари билан маҳкам боғлиқдир.

**НОУМЕН** (грек. νοῦμενον) — бу термин *феноменга* қарама-қарши ўлароқ, фақат ақл билан пайқаладиган (ақл этадиган) моҳиятини билдиреди. Бу термининг биринчи бўлиб ишлатган *Платон* («Тимей» диалогинда) Н. деганда ўз-ўзинча мавжуд бўлган реалликни ва ақл югуртириш билими предметини тушунган. *Кантда* Н. икки маънода олиб қаралади: салбий, проблематик тушунча сифатида («Соф ақлни таңқид»да) Н.—бу фаросат предмети, интеллектуал *интуициядир*. «Амалий» ақлни таңқид»да Кант Н. ни ғайри ҳиссий мушоҳада

предмети сифатида ижобий тушуниш мумкинлигини кўрсатади. Бу маънода Н. инсонга муяссар бўлмайди, чунки, Кантнинг фикрича, бу сўнгги Н. фақат ҳиссиёт орқали мушоҳада қилиниш мумкин.

**НУС** (грек. nous — ақл) — антик философиянинг асосий тушунчаларидан бири бўлиб, бу тушунча онг ва тафаккурнинг умуман мавжуд бўлган барча иш-амалларнинг жаҳон миқёсида бир марказда тўпланишини билдиради. Яққол формада биринчи марта бу тушунча *Анаксагор* философиясида намоён бўлди ва бу философияда у шаклсиз материяга нисбатан шаклланиш ва тартиб принципи сифатида талқин этилди. Бу тушунча *Платонда* ва айниқса *Аристотелда* идеалистларча талқин этилди; Аристотелда бу тушунча барча формаларнинг абадий ўз-ўзини англашда ҳозир бўладиган формасидир. Бу тушунча неоплатончиларда катта аҳамият касб этди, унда бу бутун олам фахмлайдиган ва унга муайян форма берадиган алоҳида хилдаги гайри ҳиссий борлиқ деб талқин этилмоқда. Материалистлар ҳам бу тушунчани татбиқ этганлар. *Демокрит* Н. ни олов, яъни шарсимон олов деб тушунган. *Фалесда* ҳам у космологик аҳамиятга эгадир. Афтидан, антик материалистларда Н. табиат қонунларининг мажмуи ёки уларнинг манбаидир, бу манба ҳозирча ҳиссий-моддий формада тасаввур қилинарди. Гносеологияда Демокрит аниқлик принципи сифатида Н. ни билишга саросималик ва тартибсизлик киритувчи тўтруксиз ҳиссий сезгиларга кескин қарама-қарши қилиб қўяди. Антик Н. унда шахсий ибтидои топган ўрта аср таълимотларига қарама-қарши ўлароқ, ҳаминша шахсдан ташқаридир ва ҳатто шахсиздир.

**НУТҚ** — инсон фаолияти бўлиб, бу фаолият бошқа кишилар билан алоқа қилишда, фикрларни ифодалаб, бирон тил воситаси билан бошқа кишиларга беришда намоён бўлади. Н. — тилдан фойдаланиш процессидир. Нутқ орқали алоқа қилиш туфайли оламнинг айрим киши онгидаги инъикоси ижтимоий онгда акс этувчи, инсониятнинг

бутун ижтимоий-ишлаб чиқариш практикаси ютуқлари билан боғланувчи нарса билан доимо тўлиб ва бойиб боради. Бу алоқада доимо фикрларнинг алмашиниб туриши содир бўлади: бир томондан, бировларнинг фикрлари тушунилиб ва ўзлаштириб олинади, иккинчи томондан эса, киши ўз фикрларини ифодалаб, изҳор этади. Шу муносабат билан бировнинг нутқини идрок этиш ва тушунишдан иборат пассив (сенсор) Н. билан ўз фикрлари, ҳис-туйғулари ва истакларини изҳор этишдан иборат актив (мотор) Н. фарқ қилиб қаралади. Сўзловчи билан тингловчи ўртасида ажратилган нарса психологик жиҳатдан Н. нинг ички структурасида бир бутунга бирлашган бўлади: киши сўзлаётган эшитиш ва тушунади, эшитиш ва тушунаётган сўзлайди. Физнологик жиҳатдан бу нарса шу билан изоҳланадиган, нутқ-ҳаракатлантириш ва эшитиш анализаторининг ишида бирлик, улар ўртасида алоқадорлик (*Сигнал системалари*) мавжуддир. Н. нинг асосий турлари: оғзаки, яъни сўзланадиган ва эшитиладиган Н. ҳамда ёзма Н. дир. Ёзма нутқ инсоният тарихида оғзаки нутқдан анча кейин пайдо бўлган ва ўз тараққиётида пиктографиядан (фикрни шартли схематик расмлар билан изҳор этишдан) тортиб то ҳозирги замон фонетик ёзувга қадар бир қанча босқичларни босиб ўтган. Н. нинг махсус тури ички Н. дан иборат бўлиб, бу Н. нутқ товушларининг яширин артикуляцияси билан характерланади. Н. психологиянинг ўрганиш мавзудир, психология инсоннинг индивидуал ривожланиши жараёнида тилни ўзлаштириш, Н. нинг шаклланиш процессларини, унинг таъсир этиш, идрок қилиш, тушуниш ва айтиш шартларини тадқиқ қилади.

**НЬЮТОН** Исаак (1643—1727) — инглиз физиги, классик механикани яратувчи, бутун олам тортилиш қонунини ифодалаб берган ва фалсафий фикрнинг ривожига катта таъсир кўрсатган мутафаккир. 1669 йилда Кембридж ун-тетининг профессори бўлди. 1703 йилдан Қироллик жамия-

тининг президенти. Н.нинг асосий асарин «Натурал философиянинг математик асослари»да (1687) ҳаракатнинг уч қонуни (инерция қонуни, куч ва тезлаишнинг пропорционаллиги қонуни, таъсир ва қарши таъсирнинг тенглиги қонуни) баён этилган; бу қонуनлардан классик механика ва классик физиканинг фундаментиини ташкил этувчи кўп сонли натижалар чиқарилмоқда. «Асослар»да моддий jismlарга эмас, балки бўш фазога nisбат берилган абсолют ҳаракат, абсолют фазо ва абсолют вақт тушунчаларини асослаб берилди. Худди шу асаринда Н. jismlарнинг массасига пропорционал бўлган ва массага квадратига тескари пропорционал бўлган jismlарнинг ўзаро тортилишидан планеталар ҳаракатининг Кеплер аниқлаган қонуनларини чиқарган. Бутун олам тортилиш қонуни қуёш системасини ҳақидаги гелиоцентрик тасаввурини тугаллабгина қолмасдан, балки шу билан бирга бутун кoinотда содир бўлаётган кўпдан-кўп процессларга, шу жумладан физикавий ва химиявий процессларга ҳам илмий асос бериб, оламнинг ягона физик картинасининг асосини бўлиб қолди. Бироқ ньютонча тортилиш назариясини эътирозларга учради, чунки у бир jisminинг иккинчи jisimgа таъсир кўрсатишини (таъсир кўрсатганда ҳам лаҳзада таъсир кўрсатишини) мумкин деб ҳисобларди ва лекин бу таъсирини келтирувчи оралиқ моддий муҳитни ҳисобга олмас эди. «Оптика»да Н. ёруглик синишини чоғинда турли раиғларнинг нурларига бўлинишини кўрсатди, ёругликнинг корпускуляр назариясини алоҳида зарралардан иборат ёруглик ҳақидаги тасаввурини илгарин сурди. Математикада Н. «флюксиялар методини» яратди, бу метод худди ўша даврда Лейбниц томонидан кашф этилган дифференциялаш ва интеграциялаш методлари билан асосан тўғри келади, Н. чексиз кичик миқдорлар анализини бошлаб берди. Уз фалсафий қарашларига кўра, Н. объектив реалликни ва оламни билиш мумкинлигини эътироф қилиш позицияларинда турарди. Н. системасида инерция ва

тортилиш осмон jismlарини эллиптик ҳаракатларининг битмас-туганмас такрорлаишнинг изоҳлаб беради, лекин Н. биринчи туркинини ҳўдога nisбат беради. Н.нинг теологик қарашлари ва қизиқишлари, шунингдек унинг тасвирланувчи ҳодисаларнинг ички сабабларини анализ қилишини ўзинга хос равишда истамаслиги («гипотезалар қилмайман» — hypothesis non fingo — деган сўзлар 18-аср фанидаги эмпиризмнинг шiori бўлиб қолди) унинг табиатни бир қимматли ва аниқ изоҳлаш системасига Европада материалистик фикрнинг ривожига катта таъсир кўрсатишга халақит бермади.

**НЬЯЯ** — қадимги ҳинд философиясининг ортодоксал системаларидан бири. Н. таълимотида логика ва гипсеология аиниқса катта роль ўйнаган. Н.нинг пайдо бўлиши қадимги афсонавий донишманд Готама номи билан боғлиқдир. Ньяя-сутралар 2-асрда ёзиб олинган. Н. таълимотига кўра, атомлардан иборат моддий кoinот мавжуд бўлиб, бу атомларнинг бирга қўшилиши барча предметларини ташкил этади. Бундан ташқари, беҳисоб даражада кўп руҳлар мавжуд бўлиб, улар эркин ҳолатда ҳам, моддий атомлар билан боғлиқ ҳолатда ҳам бўлишлари мумкин. Тартибга солувчи олий руҳий ибтидо бўлган худо Ишвара руҳларини ва атомларини яратувчи, ижод этувчи эмасдир, лекин у атомларнинг бирга қўшилишини яратади ва руҳларнинг атомлар билан алоқасини ёки руҳларнинг атомлардан холи бўлишини вужудга келтиради. Н. да Ҳиндистонда биринчи марта силлогизм назариясини ишлаб чиқилган, бу назария қадимги грек силлогизм назариясидан шу билан фарқ қилганки, у беш қисм — асос, исбот, далил, исботни татбиқ этиш ва хулосадан иборат бўлган. Н. билишнинг тўрт усулини: сезгилар, хулоса, аналогияни ҳамда бошқа одамлар ва китобларнинг гувоҳлигини эътироф этади. Н. да шунингдек билимнинг асосий категорияларини (падартх) туркумлаш ва билиш йўналтирилган объектларини туркумлаш ҳам муфассал

нишлаб чиқилган. Н. нинг рагнақи илк ўрта асрга бориб тақалади.

**НЭЖОН** Жак Андре (1738—1810)— француз материалист философи ва атеисти, католик черковига қарши курашчи. Н. нинг дунёқарашини *Дидронинг* бевосита таъсири остида таркиб топди, у билан Н. 1756 йилда танишган эди. Дидро уни «Энциклопедия» ишига жалб этди (*Энциклопедистлар*). Кейинчалик Н. унинг редакторларидан бири бўлиб қолди. Билиш назариясида Н. материалистик сенсуализмга амал қиларди. 1768 йил-

да у «Жангчи-философ» («Худосиз-солдат») асарини эълон қилиб, унда ҳамма динлар сохта эканлигини, қўрқув ҳис-туйғусига асосланганлигини исбот қилди. Дин фақат қулларни қўрқитиш учун ўйлаб чиқарилган. Н. *Гольбахнинг* «Табиаг системаси»ни таҳрир қилишда қатнашди ва у билан биргаликда «Чўнтак илоҳиёти» лугатини ёзди; бу лугатда дин жуда нуқтадонлик билан танқид қилинган. Н. умрининг охириги йилларини Дидронинг асарлар тўпламининг нашр этишига бағишлади.



**ОБЪЕКТ** — қ. *Субъект ва объект.*

**ОБЪЕКТИВ** — объектга онд ёки объект белгилайдиган нарса. Реал объектларга татбиқан бу тушунча предметлар, хоссалар ва муносабатлар субъектдан ташқарида ва унга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуддир, деган маънони билдиради. Тасаввурларга, тушунчаларга ёки муҳокама-ларга татбиқан у билимимизнинг маънасини, унинг моддий асосини кўрсатади. Субъектив диалектика объектив диалектикани акс эттиради. Материалистик билиш назариясининг асоси — *объектив ҳақиқатни* эътироф қилишдан иборат. Идея ёки назариянинг объектив қиммати борлигини исботлашга предметни амалий эгаллаш ёки воқеликни идея ёки назарияга мувофиқ ўзгартиш процессида уларни солиштириб кўриш билан эришилади.

**ОБЪЕКТИВИЗМ** — бу бир концепция бўлиб, у илмий билиш тадқиқотни танқидий баҳолашлар ва партиявий хулосалар даражасига етказа олмайди, деб даъво қилади ва унга бундай ишлардан сақланишни тавсия этади. О. «ақлий тафаккур» доирасини чегаралаб, ғайри илмий идеологиянинг «субъектив», «иррационал» проблемаларини деб, асосий социал дунёқараш проблемаларидан воз кечади. Шунинг учун ҳам О. ҳаминша субъективизмдан ўз қўшимчасини топади ва уни ҳамма вақт назарда тутади. Фаннинг ўзини О. у ишлаб чиқаётган мақсадлар учун ярамайдиган восита деб эълон қилади. Тарихда О. кишилар, социал гуруҳлар, синфларнинг ўзларининг фаолияти, шу фаолият қонунлари асосида юзага келтирилаётган процессни кўрмайди. Марксизм дунёқарашнинг «бетарафлиги» мумкин эмаслигини кўрсатди ва О. ни ҳам, субъективизмни ҳам даф қила билди. «Маркснет объективистдан изчилроқ бўлиб, ўз объективизмининг чуқурроқ, тўлароқ амалга оширади» (В. И. Ленин), бунинг учун у илмий, объектив *партиявийлик* даражасига кўтарилади.

**ОБЪЕКТИВ ИДЕАЛИЗМ** — *идеализмнинг* асосий кўринишларидан бири.

О. и. руҳнинг бирламчилигини ва материянинг иккиламчи, ҳосилалигини эътироф қилар экан, *субъектив идеализмдан* фарқли равишда, шахсий, инсоний онгни эмас, балки қандайдир объектив, нариги дунёга хос онгни, «абсолют руҳ», «оламий ақл» ва ҳ. к. ларни мавжудотнинг бош асоси деб ҳисоблайди. «Абсолют руҳ», аслида, материядан ажратилган ва унга қарама-қарши қилиб қўйилган абсолютлаштирилган тушунчадан бошқа нарса эмасдир. О. и. тушунчани моддий предметларга инсбатан қандайдир бирламчи нарса деб қараб, шу билан улар ўртасидаги ҳақиқий муносабатларни мистификациялаштиради. Чунончи, *Платон* ҳам умумий тушунчаларни «идеялар олами»да азалдан мавжуд деб, моддий предметларни эса мазкур идеяларнинг сўниқ йилтирашлари, соялари деб ҳисобларди. Умумийликни (идеяларни) айримликдан (нарсалардан) ажратиб, биринчисини абсолютлаштириш, К. Маркс сўзлари билан айтганда, О. и. нинг «сафсатабозлик назариясининг сиридир» О. и. нинг рационал билишнинг айрим томонларини абсолютлаштирувчи кўринишидан (*Платон, Гегель*) ташқари, яна шундай кўриниш ҳам борки, у «ғайри ақлий идеявийлик»ни бош асос деб билади (*Шопенгауэр, Э. Гартман*). О. и. нинг бу кўриниши буржуа философиясининг тушкунлик даври учун характерлидир, чунки бу даврда унда иррационалистлик оқинлар айниқса кучаяди. Ҳозирги замон буржуа философиясида О. и. *неотомизм, персонализм* ва б. мактаблардан иборатдир. О. и. одатда, теология билан қўшилиб кетмоқда ва диннинг ўзига хос фалсафий асоси бўлиб қолмоқда.

**ОБЪЕКТИВ ИДЕЯ** — идеализмда энг олий жинсий тушунча бўлиб, бу тушунча объектив реалликка эгагина бўлиб қолмасдан, балки ҳиссий борлиқни ҳам белгилаб беради. Жинсий



тушунча объектив реалликка қандай муносабатда бўлишига қараб қуйидаги назариялар бир-бирдан фарқ қилиб қаралади: 1) О. и. нинг дуалистик назарияси; бу назария нарсаларнинг моҳияти ҳақида ҳиссий борлиққа ҳеч қандай алоқаси бўлмаган идеявий борлиқ деб таълим берувчи *мега-мактабда* энг изчил ифодаланган. 2) О. и. нинг монистик назарияси, бу назария нарсаларнинг идеяларга «тақлиди», идеяларнинг нарсаларда «ҳозирлиги» каби тушунчаларда фойдаланади ва идеявий оламнинг ҳиссий оламга ҳал қилувчи таъсирини таъкидлаб кўрсатади. Бир формада бу монизм (*Платон*) айни идеявий оламнинг реалликка мустақил суратда таъсир кўрсатиши ҳақида сўзлайди. Иккинчи формада (*Гегель*) бундай монизм идеялар ва нарсаларнинг фарқини умуман инкор этади ва унда объектив нарсалар ривожланган ҳолатдаги мантикий категориялар тарзида фикр қилинади; 3) эманацион назария (*Стоиклар, Неоплатонизм*), бу назария бош модданинг (стоикларда бош олов, неоплатончиларда бош ягона) объектив-идеявий бош принцип ёрдами билан пайдо бўлиб, шаклланидиган бутун ҳиссий оламга оқиб ёйилгани ҳақида таълим беради. Диалектик материализм идеявий принципнинг бирламчилигини инкор этади. Идея материянинг инъикосидир, яъни объектив мазмунга эгадир. Шунинг учун ижтимоий онгнинг турли формаларида қайд этилган ва уларнинг мазмуни маъносида ҳамда индивиднинг онгига нисбатан объектив бўлган идеяларнинг реал мавжудлиги ҳақида сўзлаш мумкин. Лекин бу ҳолда ҳам О. и. моддий воқеликнинг субъектив инъикосидир, тўғри, шуниси ҳам борки, у худди моддий воқеликнинг ўзига уни ўзгартириш ва ривожлантириш мақсадида актив таъсир қилиб туради.

**ОБЪЕКТИВ РЕАЛЛИК** — умуман ҳамма формалари ва кўринишлари билан бутун моддий олам. Асосий геоологик масала нуқтан назаридан О. р. деганда инсон онгига боғлиқ бўлмаган ва унга нисбатан бирламчи

бўлган мавжудот тушунилади. «О. р.» тушунчаси нисбийдир. Индивидга нисбатан бу унинг онгидан ташқарида мавжуд бўлган ва у акс эттирадиган нарсаларнинг ҳаммасидир. Лекин индивиднинг ўзи ўз онги билан бошқа кишиларга нисбатан О. р. бўлади. Оламга индивидуал қарашин назардан соқит қилган ҳолда, О. р. умуман *реаллик* билан мос бўлиб тушади, дейиш мумкин. Бу реаллик эса турли моддий объектларни, уларнинг хоссаларини, макон, замонни, ҳаракатни, қонуларни, турли ижтимоий ҳодисаларни — ишлаб чиқариш муносабатлари, давлат, маданият ва ш. к. ларни ўз ичига олади. Аммо бундан, О. р. тушунчаси *материя* тушунчасига қарама-қарши бўлиб туради, деб хулоса чиқариш ярамайди. Агар материяни унинг хилма-хил хоссалари ва кўриниш формаларидан (буларсиз материя мавжуд бўлмайди) ажратиб ташланса, шундай тасаввур пайдо бўлиши мумкин. Ҳаракат, макон, замон, ҳаёт ва ҳ. к.—буларнинг ҳаммаси материянинг мураккаблик даражаси жиҳатидан ҳар хил турларининг хоссалари ёки хоссаларининг ва ўзaro таъсирларининг кўринишларидир, ана шуларнинг ҳаммаси жам бўлиб бутун оламни ёки бутун О. р. ни ташкил этади. (*Борлиқ*).

**ОБЪЕКТИВ ҲАҚИҚАТ**—бу инсон билимларининг шундай мазмундирки, бу мазмун субъектнинг продаси ва истакларига боғлиқ эмасдир. Ҳақиқат кишиларнинг продаси ва хоҳишига қараб тузилмайди, балки акс эттириладиган объектнинг мазмуни билан белгиланади, бу эса унинг объективлигини юзага келтиради. О. ҳ. ҳақидаги таълимот субъектив идеалистик йўсиндаги ҳар хил ҳақиқат концепцияларига қарши қаратилгандир, бу концепцияларга кўра ҳақиқатни инсон ўзёшшимчалик билан тузар эмиш, у кишилар ўртасидаги битимларнинг натижаси эмиш. Ҳақиқатни бундай тушуниш илмга хилофдир ва реакция-тушунчадир, чунки у ҳар хил бидъат-хурофотларни, диний эътиқодларни ва шу кабиларни, одамларнинг кўпчилиги уларга амал

қилиши сабабли, ҳақиқат, деб қараш-га имкон беради. Ҳозирги замон буржуа философияси, одатда, ҳақиқатнинг объективлигига қарши чиқмоқда, бу эса илмий билимни субъективлаштиришга ва шу билан фанни бебурд қилишга ва обрўсизлантиришга олиб бормоқда. Чунончи, *прагматизм* агар ҳаётда фойдасиз тегадиган бўлса ҳар қандай қондани ҳақиқат ҳисоблаб қабул қила беради; *неопозитивизм* математик ва мапикий ҳақиқатларни конвенциялар деб эълон қилади. (*Конвенционализм*) ва ҳ. к.

**ОГАРЕВ** Николай Платонович (1813—77)—рус революционер-демократ, философ, публицист ва шоир. *Герцен* билан бирга чоризм ва крепостной ҳуқуққа қарши, православие, самодержавие ва расмий халқчиллик реакцияни идеологиясига қарши, помешчик буржуа либерализмига қарши чиқди. О. нинг *Герцен* билан ёшлик доғлариданоқ бошланган гоявий дўстлиги умрининг охиригача давом этди. Москва ун-тида бўлганларида *Герцен* ва О. махфий тўғарак туздилар, тўғарак аъзолари сиёсий, шу жумладан социалистик адабиётларни ҳам ўқирдилар. 1834 йилда О., *Герцен* ва тўғаракнинг бошқа аъзолари қамоққа олиндилар, 9 ой қамоқда ётгандан кейин сурғун қилиндилар, *Герцен* — *Вяткага*, *Огарев* — *Пензага*. 1850 йилда О. иккинчи марта қамоққа олинди, 1856 йилда чет элга чиқиб кетди ва унда *Герцен* билан бирга «Полярная звезда», «Колокол», «Общее вече», «Рус яширин адабиёти»ни нашр этди. О. ва *Герцен* рус деҳқон утопик социализмининг, *народниклик*нинг отасидирлар. О. билан *Герцен* нинг жамоа социализми назарияси помешчик ер эгалигини тамомла йўқ қилишга, помешчиклар ҳокимиятини тамомла ағдариб ташлашга нитилган деҳқонлар оmmasи революцион талабларининг ифодаси бўлди. О. 60-йиллардаги «Земля и воля» («Ер ва эрк») революцион яширин ташкилотининг тузувчилардан бири эди, бу ташкилотнинг гояларини у «Халққа инма керак» деган мақоласида (1861) ва бошқа асарларида баён қилган

эди. 1840 йилгача О. идеалистик позицияларда турди. 19-асрдаги табиий-ёт илми ютуқлари билан, француз материализми философияси ва айниқса *Фейербахнинг* «Христианликнинг моҳияти» билан танишиш унга философия материализм ва атензм позицияларида туришга ёрдам берди. *Герчи* О. *антропологияга* тан берган бўлса-да, *Фейербах* философиясининг мушоҳидачилик характери уни қаноатлантирмас эди. У *Герцен* билан бирга *Гегель* философиясини, айниқса унинг диалектикасини танқидий равишда қайта ишлаб чиқади ва қайтадан фикр қилади, унда революцион хулосалар чиқаради ва Россияда революцияни асослаш учун ундан фойдаланади. О. оининг келиб чиқиши ва ривожланиши, абсолют ва нисбий ҳақиқатнинг ўзаро муносабати масалаларни юзасидан, табиат ва жамиятнинг ривожланиш процессидаги зиддиятларнинг проблемаларни юзасидан бир қанча чуқур фикрлар айтган. О. материалистик эстетика принципларини ишлаб чиқди, *санъатнинг* ижтимоий ролини ва *халқчиллигини* таъкидлаб кўрсатди, унинг юксак гоявийлиги учун курашди, шу билан бирга «соф санъат» идеалистик назариясини қатъиян рад қилди. О. рус социал демократиясининг ўтмишдошларидан бири эди. Асарлари: «Рус масалалари» (1856—58), «Яна деҳқонларни озод қилиш тўғрисида» (1858), «Санъаткорнинг хотираси» (1859), «Баъзи масалаларни тозалаш» (1862—64), «Умумий масала ҳақида хусусий мактублар» (1866—67) ва б.

**ОДАТ** — муайян вазиятларда кишилар хатти-ҳаракатининг такрорланиб турадиган, ўрганиш бўлиб қолган усуллари. О. га меҳнатда ҳаммага расм бўлган усуллар, муайян жамиятда турмушда ва онлада кишилар ўзаро муносабатларининг таомул бўлиб қолган формалари, дипломатик ва диний маросимлар ҳамда қабила, синф, халқнинг алоҳида хусусиятларини акс эттирадиган ва такрорланиб турадиган бошқа ишлар кирди. О. да жамиятнинг *хулқ-атвори* ҳам ўз

зухуротнинг топади. О. тарихан шаклланади. О. ларнинг келиб чиқиши ва характерига халқ тарихининг, хўжалик ҳаётининг, алоҳида хусусиятлари, табиий-иқлим шароитлари, кишиларнинг ижтимоий аҳволи, диний қарашлар ва б. таъсир кўрсатади. О. ижтимоий расм-русуум кучига эга бўлиб, кишиларнинг ҳатти-ҳаракатига таъсир ўтказиб туради. Шунинг учун ҳам О. ахлоқий баҳога мансубдир. Утмишда юзага келган О. ларнинг ҳаммаси ҳам прогрессив эмасдир. Мас., социалистик жамиятга умри тугаган О. ларга қарши кураш ва янги, прогрессив О. ларни ёйиш лозим бўлмақда.

**ОИЛА** — жамиятнинг ячейкаси (кичик социал группаси), шахенй турмуш уюшмасининг энг муҳим формаси, бу форма эр-хотинлик иттифоқига ва қариндошлик алоқаларига, яъни бир жойда истиқомат қилиб, умумий хўжалик юргизадиган эр ва хотин, ота-она ва болалар, ака-ука ва опа-сингиллар ва бошқа қариндошлар ўртасидаги муносабатларга асосланади. О. нинг ҳаёти моддий (биологик, хўжалик) ва маънавий (ахлоқий, ҳуқуқий, психологик) процесслар билан характерланади. О. — тарихий категориядир. Унинг формалари ва функциялари мавжуд ишлаб чиқариш муносабатларининг, умуман ижтимоий муносабатларининг характерига, шунингдек жамият маданий тараққиётининг даражасига боғлиқ. Қайтарма алоқа тартибида О. жамият ҳаётига таъсир кўрсатади (бола туғиш, уй-рўзғорда меҳнат қилиш, ўз аъзоларининг жисмоний, маънавий ва ахлоқий-эстетик камолотига таъсир кўрсатиш). О. нинг келиб чиқиши ҳали батамом ойдинлаштирилган эмас. Мутахасссларнинг аксарияти *ибтидоий жамоа тузумининг* аввалида тартибсиз жинсий алоқалар ҳукм сурган ва у вақтда О. ҳали бўлмаган, бу алоқалар ўрнини группавий никоҳ эгаллаган, сўнгра эса мазкур жамият О. сининг асосий формаси сифатида жуфт О. пайдо бўлган, деб ҳисоблашда давом этмоқдалар. Янги тадқиқотлар бир қанча олимларни энг аввал

бошдан жуфт оила мавжуд эди, бу оила эр ва хотин уруғи базасида (*Оталик даври, Оналик даври*) яшаган ва қариндошликни ота томондан ҳам, она томондан ҳам ҳисоблаб борган, деган хулосага олиб келди. *Жамоа* ва *уруғнинг* ривожланиши ва бузилиши жуфт О. нинг аввалида каттакон ота (патриархал) О. сига, кейин эса моногамияга (якка никоҳликка) асосланган кичикроқ ота О. сига ҳам айланишини белгиллаган. Моногамиянинг қарор топиши билан аёллар эркаклар томонидан асоратга солинган. Аёл аста-секин ўз эри — хўжайинининг мулкига, қўлига айлана боради. Бойлик орттириш ва ун қонуний ворисларга бериш О. нинг асосий мақсади бўлиб қолади. Буржуа жамиятида онлавий алоқаларнинг характери кўп жиҳатдан хусусий мулкка боғлиқдир. Бунда қўпол моддий манфаат, никоҳнинг моддий жиҳатдан фойдалилиги гоят катта роль ўйнайди. Қонунлаштирилган фоҳишалик никоҳга қўшимча бўлиб қолади. Фақат меҳнаткашлар орасида бундай бузуқликлардан холи бўлган, севинга, дўстликка ва бир-бирига ишонинга асосланган никоҳ-оила муносабатлари вужудга келди ва ривожланди. Бу нарса аёлларни ишлаб чиқариш соҳасига ва ижтимоий фаолиятга кенг торттиш билан боғлиқдир. Социализмнинг ғалабаси ижтимоий ҳаётнинг ҳамма соҳаларида ва шу жумладан О. да эркак билан аёлнинг тенглиги учун кенг имконият очиб берди. Севги, бир-бирини ҳурмат қилиш, болалар тарбиясига гамхўрлик қилиш — социалистик жамиятда О. нинг энг муҳим ахлоқий принципларидир. Коммунистик қурилиш жараёнида, меҳнаткашларнинг моддий фаровонлиги ўсиб ва жамият ҳаётида коммунистик ахлоқ нормалари мустаҳкамланган сари, онлавий муносабатлар ҳам такомиллашиб бормоқда. Мас., О. даги ҳуқуқий муносабатлар уларга бўлган социал зарурятлар йўқола борган сари барҳам топади; хўжалик-истеъмолчилик муносабатларининг аҳамияти ҳам аста-секин камаяди; ахлоқий, эстетик ва психо-

логик муносабатлар биринчи ўринга сурилади ва бу муносабатлар эркак ва аёл шахсининг уйғун ривожланишига мувофиқ такомиллашиб боради. Коммунизм даврида оила мустақамланади, «онлавий муносабатлар моддий тамаълардан узил-кесил тозаланади», юксак покликка ва мустақамликка эришади (КПСС Программаси).

**«ОИЛА, ХУСУСИЙ МУЛК ВА ДАВЛАТНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ»**—Ф. Энгельснинг 1884 йилда ёзган асари. Энгельс *Морганнинг «Қадимги жамият»* китобидаги материалга ҳамда фаннинг бошқа маълумотларига суянган ҳолда ўз асарини *Ибтидоий жамоа тузумининг асосий белгиларини тадқиқ этади*. У жамиятнинг иқтисодий тараққиёти билан боғлиқ ҳолда никоҳ ва оила формаларининг ўзгариб боришини кузатади, уруғдошлик тузумининг бузилишини (уч халқ: греклар, римликлар ва германлар мисолида) ва унинг иқтисодий сабабларини анализ қилади, Энгельс сўнгра меҳнат унумдорлигининг ўсиши ва *меҳнат тақсимоли* айирбошлашнинг, хусусий мулкнинг пайдо бўлишига, уруғдошлик тузумининг емирилишига ва *синфларнинг* ташкил топишига олиб келганлигини кўрсатади. Синфий эндиятларнинг пайдо бўлиши ҳукмрон синфнинг манфаатларини ҳимоя қилиш қуроли сифатида давлатни вужудга келтирди. Энгельс ўз китобида қуйидаги хулосаларга келади: 1) хусусий мулк, синфлар ва давлат ҳаминша мавжуд бўлмаган, улар иқтисодий тараққиётнинг муайян босқичида пайдо бўлган; 2) эксплуататор синфлар қўлида давлат ҳамма вақт фақат зўрлик қилиш ва кенг меҳнаткаш халқ оммасини эшиш қуролидир; 3) синфлар ўтмишда қандай муқаррар равишда пайдо бўлган бўлсалар, худди шундай муқаррар йўқ бўладилар. Синфлар йўқ бўлгач, давлат ҳам муқаррар равишда йўқ бўлади. Энгельснинг китоби—жамият ҳақидаги марксизм таълимотига қўшилган муҳим ҳиссадир ва у ҳозирги вақтгача тарихий матерна-

лизмни ўрганиш учун қўлланма бўлиб келмоқда.

**ОЛАМНИНГ ФИЗИК МАНЗАРАСИ**—бу термин табиат ҳақида (баъзан торроқ маънода—анорганнк олам ҳақида) баъзи умумий физик принциплардан келиб чиқадиган тасаввурни билдирди. *Антик атомистика, Декарт физикаси, Ньютон системаси* ана шу маънода О. ф. м. эди. 17—18-асрларда О. ф. м. ни тузиш йўлидаги барча уринишлар табиатнинг мураккаб ҳодисаларини модда дискрет қисмларининг оддий механик ўрни алмаштиришига нисбат бериш мумкинлиги ғояси билан характерланарди. 19-асрда табиёт илмида ҳаракатнинг мураккаб, оддийроқ формаларга нисбат бериб бўлмайдиган формаларининг ўзига хос қонуниятлари ҳақидаги тасаввур қарор топди. Бу тасаввур Энгельснинг *«Табиат диалектикаси»*да энг чуқур ва умумий тарзда баён қилинган эди. 19-аср О. ф. м. ҳаракат формаларининг иерархиясига (погоналарига) ва уларнинг ўзаро бир-бирига ўтишларига асосланган, бинобарин, ана шу маънода энергиянинг сақланиш ва бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиш ғояси—энг умумий физик принципдир. 20-асрда ньютонча механика қонунлари эндиликда энг умумий қонунлар ролини ўйнай олмас эди. Бу ролга электромагнит ҳодисаларнинг қонунлари даъвогар бўлиб чиққан эди, лекин оламнинг электромагнит манзараси физик ҳодисаларнинг бутун мажмуини қамраб ололмас эди. Иккинчи томондан, электромагнит майдонлар гравитацион майдонларни тасвирловчи умумий *нисбият назарияси* доирасига сиғмас эди. 20-асрнинг иккинчи чорагида *Эйнштейн* ва бошқа физикларнинг ягона майдон назарияси тузиш йўлидаги уринишлари янги ва бир бутун О. ф. м. ни яратишга олиб келмади. *«Элементар» зарралар* ва уларнинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга айланишлари назарияси шундай манзаранинг асоси бўлиши мумкинки, унинг тахминий тархлари ҳозир физикада кўринмоқда. Шундай қилиб, фаннинг ривожланиши диа-

лектник материализм ғояларини тасдиқламоқда, диалектик материализм, Ленин сўзлари билан айтганда, «*ҳаракат қилувчи материядан* иборат бўлган олам электромагнит бир манзара, ённки беқибс даражада мураккаб бўлган бошқа бир манзара эмас, балки «албатта «механик» манзара» деб даъво қилмайдн (18-т., 333-бет).

**ОККАЗИОНАЛИЗМ** (лат. occasio — тасодиф)— 17-асрдаги диний-идеалистик доктрина бўлиб (Қордемуа, Гейлинкс), бу доктрина жон билан танининг ўзаро таъсирини изоҳлаб бўлмаслигини (*Декартнинг* дуализми муқаррар суратда шунга олиб келади) худонинг бевосита аралашуви билан бартараф қилишга уринадн. Француз спиритуалисти *Мальбрани* О. ни ҳар қандай сабабли боғланиш умуман худонинг иши эканлигини эътироф қилиш даражасига етказди.

**ОККАМ** Уильям (тах. 1300—49)— ўрта аср инглиз теологн ва схоласт философи, Оксфорд ва Париж ун-тетларининг муаллими, *номинализмнинг* энг йирик намояндаси. Папанинг католик черковини жаҳонга ҳукмрон қилиш даъволарига қарши курашда дунёвий феодалларнинг идеологи. *Дунс Скотт* билан бир қаторда *толизма* схоластик оппозиция лидерларидан бири. О. нинг даъвосига кўра, худонинг борлигини ва бошқа диний ақидаларни ақл ёрдами билан исбот қилиб бўлмайди, улар фақатгина эътиқодга асосланган (*Иккиёқлама ҳақиқат*). Философия ҳам, ўз навбатида, теологиядан халос бўлмоғи лозим. Даҳриликда айбланган О. қамоқдан қочиб Баварияга кетди.

**ОККУЛЬТИЗМ** (лат. occultus — сирли, пинҳон)— бу термин шундай таълимотларни билдирадики, бу таълимотлар дунёда илмий тадқиқотга муяссар бўлмайдиган ғайри табиий феноменлар ва кучлар борлигини эътироф қилади ва улар билан ўзаро таъсир кўрсатишнинг «амалий» усулларини (*магия, спиритизм*) ишлаб чиқади. Қадим замонда ва ўрта асрларда, табиат ва жамият ҳақида бошқа сохта тасаввурлар сингари, О. ҳам

кўпинча экономика ва фаннинг паст ривожланганлиги натижаси эди (мас., биз *Р. Бюконда, Луллида, Парациельса* ва б. да О. ни учратамиз). Кейинчалик О. материалистик дунёқарашга қарши кураш воситаларидан бири бўлиб қолди. *Теософия* доирасида оккульт идеаларни *Р. Штейнер* айниқса актив пропаганда қилган эди («Олий оламларни билишга қандай эришмоқ керак», 1909, «Сиршунослик очерклари», 1910 ва б.); у «сиршунослик» аниқ, тажрибавий фандир, деб даъво қиларди. Ҳақиқатда эса, О., гарчи ўзининг баъзи қондаларини табиёт илми тилида ифодаласа-да, унда илмийликдан асар ҳам йўқ. Ҳозирги вақтда кўп буржуа мамлакатларида оккультизм адабиёти нашр этилмоқда.

**ОЛАМНИНГ БИРЛИГИ ВА ХИЛМА-ХИЛЛИГИ.** Оламнинг бирлиги унинг моддийлигидир, у шундан иборатки, оламда мавжуд предметлар ва ҳодисаларнинг ҳаммаси ҳаракатдаги материянинг турлича кўринишлари ёки хоссаларидир. Оламда ҳеч нима йўқки, у материянинг конкрет формаси, унинг хоссаси ёки хоссалари ва ўзаро алоқаларининг юз бериши бўлмасин. Оламнинг бирлиги ҳодисалар ва предметларнинг ўзаро умумий алоқадорлигида, материянинг ҳамма турларида: ҳаракат, макон, замон, ўз-ўзинча ривожланиш қобилияти ва б. универсал атрибутларнинг борлигида, материянинг структур тузилишининг ҳамма даражаларида амал қилувчи борлиқ умумий диалектик қонуниятларининг мавжудлигида ўз ифодасини топади. Лекин оламнинг бирлигини унинг тузилишининг бир хиллиги, мавжудотнинг оддийча бениҳоя такрорланиб туриши ва ҳамма нарсанинг бир хилдаги ўзига хос қонунларга бўйсунуши деб тушувиш ярамайди. Табиатда сон-саноксиз кўлдан-кўп сифат жиҳатдан турлича структур даражалар мавжудки, бу даражалардан ҳар бирида материя турлича хоссаларга, тузилишга эга бўлади ва ҳаракатнинг турлича ўзига хос қонунларига бўйсунди. Ҳозирги вақтда бундай даражаларнинг бир не-

часи маълум бўлиб, улар турлича миқёсларга мувофиқ келади: атом ядролари ва «элементар» зарралар, атомлар ва молекулалар, макроскопик жисмлар, турлича тартиблардаги космик системалар. Табиат ҳодисаларининг миқдор ва сифат хилма-хиллиги уларни ишончли равишда билиш учун енгил бўлмайдиган тўсиқдан иборат эмасдир. Инсон ақли табиат ҳодисаларининг бирлигига, оламда материя ҳаракатининг умумий хоссалари ва қонуниятлари мавжудлигига асосланиб, ҳар бир иржояли ҳодисада бениҳоялик элементларини, ўткинчи ҳодисада абадийлик элементларини очиб бермоқда.

### ОЛАМНИНГ ГЕЛИОЦЕНТРИК ВА ГЕОЦЕНТРИК СИСТЕМАЛАРИ.

Оламнинг геоцентрик (грек. *ge* — Ер) системасига кўра, Ер ҳаракатсиздир ва коннотнинг марказида туради; Қуёш, Ой, планеталар, юлдузлар унинг теварагида айланади. Диний қарашларга ҳамда *Платон* ва *Аристотель* асарларига асосланган бу системани қадимги грек олими *Птолемей* (эрамининг 2-асри) тугаллаган эди. Оламнинг гелиоцентрик (грек. *helios* — Қуёш) системасига кўра, ўз ўқи теварагида айланувчи Ер Қуёш атрофида айланадиган планеталардан биридир. *Аристарх Самосский*, *Абу Райҳон Беруний*, *Николай Кузанский* ва бошқаларда бу система фойдасини кўзлаб айтилган айрим фикрлар бор, лекин бу назариянинг ҳақиқий ижодчиси *Коперникдир*. *Коперник* бу назарияни ҳар томонлама ишлаб математик жиҳатдан асослаб берди. Кейинчалик *Коперник* системасига аниқлик киритилди, Қуёш бутун коннот марказида эмас, балки фақат қуёш системаси марказидадир. Бу системани асослаб беришда *Галилей*, *Кеплер*, *Ньютон* гоят катта роль ўйнадилар. Илгор фаннинг гелиоцентрик системанинг ғалабаси учун олиб борган кураши черковнинг Ер оламнинг марказида туради, деган таълимотиغا лутур етказди.

**ОЛДСОКРАТЧИЛАР** — қадимги грек философияси бошланғич давридаги (эраמידан олдинги 7-аср ва 4-

асрнинг бошлари) бир гуруҳ аربобларнинг шартли номи. Бу номнинг шартли бўлишининг сабаби шуки, атоқли *О.* лардан кўплари *Сократ* ҳаётидан кейин иш кўрганлар. Бу номдаги ношартли нарсаси фақат шуки, *О.* айрим кишининг мақсади ва вазифаси ҳақидаги, тафаккурнинг борлиққа муносабати ҳақидаги, тафаккурнинг имманент диалектикаси ҳақидаги масалани ҳали ўртага қўймаган эдилар ва фақат табиат, космос ҳақидаги, ҳиссий-яққол ва объектив реаллик ҳақидаги таълимот билангина чекланган эдилар. Бу масалаларнинг ҳаммаси худди стихияларнинг абадий гурдобида иборат ҳиссий космос нуқтан назаридан ҳал қилинарди. *О.* қаторига *Фалес*, *Анаксимандр*, *Анаксимен*, *Гераклит*, апполониялик *Диоген* (эраמידан олдинги 5—4-асрлар), *Ксенофан*, *Пифагор*, *Парменид* ва унинг эъелик шоғирдлари *Эмпедокл*, *Анаксагор*, *Левкипп* ва *Демокрит* кирадилар. *О.* даги фалсафачиликнинг асосий мавзуи — космос — одатдаги ҳиссий стихиялардан: яъни тупроқ, сув, ҳаво, олов ва эфирдан таркиб топган бўлиб, бу стихиялар қуюқлашини ва сийрақлашини натижасида ўзаро бир-бирига ўтиб туради, деб фикр қилинарди. *О.* нинг бутун натурфилософияси учун стихиялар диалектикаси характерли бўлиб, бу диалектика *Демокрит* ва *Гераклит*да айниқса яққол ифодалангандир. Ҳиссий стихиялар уюштирувчи ва лекин соф моддий принцип билан йўғрилган эди (*Гераклит*да — *логос*, *Эмпедокл*да — муҳаббат ва адоват, атомистларда — абадий ҳаракатчан атомлар ва ҳ. к.). *Марксизм-ленинизм* классиклари *О.* нинг мифологияда қарши курашга асосланган ва илмий философияни химоя қилишга қаратилган стихияли материализмига юксак баҳо берган эдилар.

**ОЛИБ ТАШЛАШ** (немисча: *Aufhebung* — бекор қилиш, йўқ қилиш ва сақлаш) — *Гегель* философиясида кенг татбиқ этилган термин. Бу термин бирон нарсани айни бир вақтда йўқ қилиш ва сақлаб қолишни бил-

диради. Гегель «О. т.» терминининг абсолют идеянинг ҳаракатини тавсифлаш учун ишлатарди. Бу идеянинг ҳар бир муайян ҳолати юқори ҳолат томонидан «олиб ташланади» ва тараққиёт босқичларининг алоқаси шу билан изоҳланади. Чунончи, *триадада* юқори категория (синтез) фикр ҳаракатида антитезисни йўқ қилибгина қолмасдан, балки шу билан бирга олдинги тарққиётнинг бутун мазмунини қайта ишланган шаклда сақлаб ҳам қолади. О. т. идеясида Гегель моддий олам тараққиётининг объектив қонуниятини ва инсон (назарий ва амалий) *фаолиятининг* хусусиятларини пайқаган. Шу билан бирга О. т. Гегелда абстракт-мантиқий характерга эга бўлиб, зиддиятларни «ҳал этишнинг» формал усули сифатида юзага келади. Диалектик материализмда «О. т.» термини тараққиётдаги *ворислик* тадқиқ қилинганда ҳамда бирон-бир қуйи ҳодисанинг юқори ҳодисага алоқасини, муносабатини тавсифлаш учун ишлатилади (мас., механик ҳаракат материя ҳаракатининг биологик формасига «олиб ташланган» шаклда киритилганлиги ҳақидаги қонда).

**ОЛИЙ НЕРВ ФАОЛИЯТИ** — бош мия катта ярим шарлари пўстида вақтли алоқаларнинг ташкил топшидаги мураккаб процессларнинг мажмуи. О. н. ф. ҳақидаги *И. Павлов* таълимоти ва ҳозирги замон назариялари юксак даражада ривож топган организмларнинг теварак-атрофдаги муҳитнинг ўзгарувчи шароитларига кенг мослашувни таъминлашга имкон берадиган нерв фаолиятининг ўзига хос функциясини очиб бермоқда. О. н. ф. асосан организм индивидуал тажрибада ҳосил қиладиган шартли рефлексларга таянади. Ҳайвонларнинг О. н. ф. биринчи *сигнал системаси* ёрдамида ташқи таъсирларнинг бевосита акс этиши билан чекланган бўлади. Инсон эса кўпинча юқорироқ даражадаги иккинчи сигнал системасидан фойдаланади, бу системада рефлектор фаолият *нутқ* орқали ростиаланган бўлади. Сўз, нутқ кишиларга воқеликни мав-

ҳум, абстракт тушунчалар ва мураккаб хулоса чиқаришлар формасида чуқурроқ, умумлашган тарзда акс эттиришни таъминлаб беради. О. н. ф. тўғрисидаги таълимот психик *фаолиятининг* физиологик асосини ва қонуниятларини очишга имкон беради. Бу таълимот инсон *онининг* келиб чиқиши ва ривожланишини билиб олишга ёрдамлашмоқда, материалистик философиянинг, онг юксак даражада ташкил топган материянинг — бош миянинг функциясини, деган қондасининг тўғридигини тасдиқламоқда.

**ОЛИЙ НЕРВ ФАОЛИЯТИНИНГ ТИПЛАРИ** — нерв процесслари асосий хоссаларининг (қўзғолиш ва тормозланиш) комплекслари, бу комплекслар ҳайвонлар ва инсон олий нерв фаолиятининг индивидуал хусусиятларини белгилайди. О. н. ф. т. тушунчаси *И. Павлов* томонидан киритилган. Миянинг катта ярим шарлари пўстидаги қўзғолиш ва тормозланишга, Павлов фикрича, уч асосий хусусият хосдир. Улар қуйидаги даражалар билан ифодаланади: 1) нерв процессларининг нерв ҳужайраларининг ишлаш қобилиятига боглиқ кучи; 2) бир процесснинг иккинчи процессга мувозанатлиги; 3) уларнинг ҳаракатчанлиги, яъни пайдо бўлиш, тўхташ ва қўзғолишининг тормозланиш билан алмашиниш тезлиги ва аксинча. Ана шу хоссаларнинг комбинацияси натижасида О. н. ф. т. ташкил топади. Тўрт асосий тип энг характерлидир: 1) кучли, мувозанатли, ҳаракатчан тип; 2) кучли, мувозанатли, кам ҳаракат тип; 3) кучли, мувозанатсиз тип (бунда қўзғолиш процесси кескин суратда устун туради); 4) заиф тип (бунда ҳар иккала процесс ҳам заиф, тормозланиш бирмунча устун туради). Асосий О. н. ф. т. га тўрт *темперамент* мувофиқ келади. Юқорида санаб кўрсатилган О. н. ф. т. ҳайвонларга ва инсонга муштаракдир. Павлов яна уч О. н. ф. т. ни ажратиб кўрсатадики, булар фақат инсонга хосдир ва *сигнал системаларининг* инсбатлари хусусиятлари билан белгилангандир: фикрлаш тип (бунда иккинчи сигнал системаси инс-

батан устун туради), бадний тип (бунда биринчи сигнал системаси исбатан устун туради) ва ўртача тип. Индивид нерв процессларининг хусусиятлари унинг умумий истеъдодига боғлиқ бўлиб, *қобилиятнинг* шаклланишида индивидуал тафовутлар шарт-шароитларида биридир.

**ОЛЬМИНСКИЙ** (Александр) Михаил Степанович (1863—1933)— рус революцион ҳаракатининг энг кекса арбобларидан бири, марксистик тарихчи ва публицист. 1883—85 йилларда Петербург ун-тегида ўқиган, народволеждарга қўшилган. Ишчи тўғарақларида революцион пропаганда олиб боргани учун қамоққа олинган ва 1898 йилда сурғун қилинган; сурғунда унинг *народникликдан* марксизмга ўтиши тугалланган. 1903 йилдан большевик. О. нинг публицистик мақолалари марксизм гояларини, партиянинг ташкилий тузилиши ҳақидаги ленинча принципларни пропаганда қилишга, меньшевиктик «оппортунизм кўриниши»ни танқид қилишга бағишланган. Тарихчи сифатида О. давлат проблемасига, давлатнинг гайри синфийлиги ҳақидаги буржуа назарияларини танқид қилишга катта эътибор берарди. («Россия тарихида давлат, бюрократия ва абсолютизм», 1910). О. давлатнинг жамият ҳукмрон синфларига қарамлигини кўрсатар экан, лекин давлатнинг устқурма сифатида ривожланишининг ўзига хос қонуналарини пайқаймай қолган. О. нинг бу методологик хатосини В. И. Ленин ва *Воровский* танқид қилган эдилар. О. нинг асарларида рус революцион-демократик фикрини, жумладан, Салтиков-Шчедрин ижодини тадқиқ қилиш муҳим ўрни тутарди (бу тўғрида 20 га яқин асар ёзган, шу жумладан 1897 йилда турмада тузилган «Шчедрин лугати», «Социал утопист замондошлар баҳосида», 1906 ва б.). О. буржуа либерал ва либерал-народник танқидчиларнинг Шчедринни ўз маслакдоши қилиб кўрсатишга уринишлари асоссизлигини исбот қилди ва бошқа революцион демократлар сингарин, Шчедрин ҳам пролетар идеоло-

гиясининг бевоёнта ўтмишдоши эканлигини кўрсатди. О. сатирик Шчедриннинг асарларини «идеаллар учун оғинмай курашувчи принципал равишда ўзига мустаҳкам, собитқадам шахсни» тарбиялашга ёрдам беришини қайд қилиб кўрсатган эди. Марксистик эстетик ва адабий танқидчи сифатида О. санъатнинг реалистик, гуманистик ва гражданлик аънаналарини қаттиқ туриб ҳимоя қилар, декадентликни танқид қилиб чиқарди («Эстетиканинг енгилиши», 1911, «М. Горькийга қарши юриш», 1913, Ф. Сологуб, Л. Андреев, Арцибашев ва б. ҳақидаги мақолалар).

**ОММАВИЙ КОММУНИКАЦИЯ** (лат. communicare — бирор кимса билан кенгашмоқ)— техника воситалари (матбуот, радио, кинематограф, телевидение) ёрдами билан сон жиҳатдан кўп, тарқоқ ҳолатдаги аудиторияларга информациялар (билимлар, маънавий қимматдорлар, ахлоқий ва ҳуқуқий қондалар ва ш. к.) тарқатиш процесси. Буржуа социологлари, О. к. гайри синфий, партиясизлик характерига эгадир, деб даъво қиладилар. Марксистлар эса, аксинча, уларнинг социал шароитга боғлиқ эканлигини эътироф қилибгина қолмай, таъкидлаб ҳам кўрсатадилар. Капиталистик жамиятда О. к. нинг асосий вазифаси шахсни барқарор бўлган муносабатлар андазасига кўниктиришдан, кишинларни ҳукмрон идеология доирасида сақлаб туришдан иборат қилиб қўйилади. Шу сабабли О. к. воситалари бунда буржуа тафаккурни андазасига оғли равишда мажбур қилишга, нисонинг танқид қилиш қобилиятини бостиришга қаратилган ва стандарт ҳаракатлар, дидлар ва юриш-туришларининг жуда ҳам чекланган миқдорини уқдирадиган пропаганда сифатида намоён бўлмоқда. Социализм шароитида бутунлай бошқача аҳвол юзага келади, бунда жамият ўз олдига шахс билан коллектив (*Коллектив ва шахс*) манфаатларининг уйғунлашувига эришини мақсад қилиб қўяди. Бунда О. к. воситаларининг асосий вазифаси шахсининг ҳар томонлама ва тўла



камол топишга кўмаклашншдан, илмий дунёқарашни ёйнишдан иборат бўлиб қолади. Юқорида кўрсатилган тафовут О. к. воситаларининг илмий анализ қилишнинг усули ва методларидаги тафовутни ҳам юзага келтиради. Ғарбдаги социологлар ва социал психологлар аксарияти фаолиятнинг мақсади О. к. воситаларининг тингловчиларга қиладиған таъсирини ўрганиш, пропаганда таъсири остида одамларнинг ишончлари ўзгарганлик даражасини аниқлашдир. Социалистик жамият шаронтида аудиториянинг талаблари, эҳтиёжларининг структураси, кўринишлари ва уларнинг О. к. воситалари билан рўёбга чиқиш, қондирилиш даражаси тадқиқотнинг асосий мавзун бўлиб қолади.

**ОМОНИМИЯ** (грек. *homos* — бир хил ва *opma* — ном) — номдошлик — бир сўзда бир неча маънонинг бўлиши. Ёзилиши бир хилда бўлган бундай сўзлар турлича (мас., ўт—олов ва ўт—майса) ёки бир сўз (мас., қопун—табиат қонунини ва ҳуқуқий қонун) ҳисобланишига қараб, 1-ҳолда асли маънодаги О. дейилади (ва бундай сўзлар омонимлар деб аталади), иккинчи ҳолда эса полисемия (кўп маъноли) дейилади. Баъзи икки омонимни бирдай ишлатишдан иборат бўлган ва айниқат қонунини бузишга олиб келадиган мантиқий хатонинг ўзи ҳам О. деб аталади. Ана шу маънодаги «О.» терминини Аристотель «Софистик раддиялар ҳақида»ги трактатига киритган.

**ОНАЛИҚ ДАВРИ** (лат. *mater* — она, грек. *arche* — ҳокимият) — *ибтидоий жамоа тузумининг* уругдошлик ташкилоти формаси бўлиб, бу форма ижтимоий ишлаб чиқаришда (ёш бўғинларни тарбиялаш, ижтимоий хўжаликни юргизиш, рўзгор тутиш ва б. ҳаётий муҳим вазифаларни бажариш) ва уругдошлик жамоасининг социал ҳаётида (жамоа ишларини бошқариш, унинг аъзолари ўртасидаги муносабатларни тартибга солиш, диний, маросимларини адо этиш ва ҳ. к.) аёлларнинг етакчилик ролининг характерлайди. Оилавий муносабатлар соҳасида О. д. матрилокалик

(эркакларнинг уругдошлик жамоа оилаларига келиши) билан ва онатомонлик (уруг-аймоқликнинг она томондан ҳисобланиши) билан характерланган. Ҳозирги замон фанининг аниқлашича, О. д. ҳамма халқларда ҳам бўлмаган. Кўп олимларнинг фикрига кўра, О. д. ибтидоий жамоа тузумининг алоҳида бир босқичи бўлмаган.

**ОНГ** — объектив воқелик инъикосининг фақат инсонга хос олий формаси. О. психик процессларнинг маъмуздан иборат, бу процесслар инсоннинг объектив олами ва ўз борлигини англаб олишда актив қатнашади. О. кишиларнинг меҳнат, ижтимоий ишлаб чиқариш фаолияти процессида пайдо бўлади ва у тил билан чамбарчас боғлиқдир, тил ҳам, онг каби, қадимийдир. Инсон туғилишдан бошлабоқ олдинги авлодлар қўли билан яратилган предметлар оламига тушди ва улардан маълум мақсадда фойдаланишни ўрганиб борниш процессидагина одам бўлиб камол топади. Инсоннинг воқеликка муносабати усули унинг бевосита жисмоний тузилиши билан (ҳайвонлардаги сингари) эмас, балки фақат бошқа кишилар билан алоқа қилиш орқали орттирилган предмет иш малакалари билан белгиланади. Предмет *фаолиятининг* тарихан ишлаб чиқилган усулларини ва айниқса тилни эгаллаб олиш индивиднинг ташқи оламга муносабатини маъмур олам предметларининг объектив хоссаларини бевосита билишга айлантиради. Инсон ўзини ажратиб, объектив воқеликка қарама-қарши қўйиши сабабли унинг ҳаракатлари маълум мақсадга қаратилган бўлади, яъни инсоннинг актив ҳаётий фаолияти объектларнинг реал хоссалари тўғрисидаги тасаввурлар ёки билимлар билан йўналтириб турилади. Инсон объектларга тушунган, билган ҳолда муносабатда бўлгани учун унинг оламга муносабатининг усули О. деб аталади. Ижтимоий-тарихий предмет фаолияти ва инсон нутқи орқали ифодаланувчи тушунча бўлмаса, билим бўлмаса — О. ҳам бўлмайди. Предметнинг ҳар қан-

дай ҳиссий образи, ҳар қандай сезги ёки тасаввур О. нинг бир қисми бўлганлигидан, улар ижтимоий фаолият орқали орттирилган билимлар системасида муайян мазмунига эга бўлади. Билимлар тилда сақланадиган маъналар ва мазмун инсон ҳис-туйғуларини, иродасини, диққатини ва бошқа психик ҳаракатларини йўллаб ва дифференциялаштириб, бир бутун О. га бирлаштиради. Тарих тўплаган билимлар, сиёсий ва ҳуқуқий ғоялар, санъат эришган ютуқлар, ахлоқ, дин ва ижтимоий психология умуман жамият онгидан иборатдир (*Ижтимоий борлиқ ва ижтимоий онг*). Аммо О. ни фақат билим билан, мантиқий тафаккур билан бирдай қилиб қўйиш ярамайди. Бутун психик соҳанинг жонли, ҳиссий-иродавий, актив фаолиятдан ташқари тафаккур умуман мавжуд эмас. Агар инсон фақат мантиқий операцияларни бирин-кетин қилиб борса-ю, лекин амалда ўз тушунчаларининг маъноси актив ҳаракатлар ва воқеликни идрок этиш билан доимий муносабатдошлигини сезмаса, ҳис, этмас, кечинмаса, у вақтда воқеликни ҳам, ўз-ўзини ҳам тушунмаган ва англамаган бўлар эди, яъни О. га ҳам, ўз-ўзини англашга ҳам эга бўлмас эди. Иккинчи томондан, «психика» тушунчаси билан «О.» тушунчасини бирдай қилиб қўйиш ярамайди, яъни инсондаги ҳамма психик процесслар аини моментда О. га киритилган деб ҳисоблаш ярамайди. Бир қанча психик кечинмалар муайян вақтда О. «остонасидан ташқарида» бўлиши мумкин (*Бешиур, Бейхтиёр*). О. тарихий тажрибани, олдин утган тарих ишлаб чиққан билимларни ва тафаккур методларини ўзига сингдириб олгач, воқеликни идеявий тарзда ўзлаштиради, шу билан бирга янги мақсадларни, вазифаларни ўртага қўяди, келажакдаги қуролларининг лойиҳаларини тузади, инсоннинг бутун амалий фаолиятини йўллайди. О. ни фаолият шакллантиради, О. ҳам ўз навбатида бу фаолиятга таъсир кўрсади, уни белгилайди ва тартибга солади. Қишлар ўз ижодий ниятларини амалий равишда ру-

ёбга чиқара бориб, табиатни, жамиятни, шу билан бирга ўзларини ҳам ўзгартирадилар. Ана шу маънода, деган эди В. И. Ленин, «инсоннинг онги, объектив оламни акс эттирибгина қолмайди, балки уни яратади» (29-т., 194-б.). Фанда олиб борилган идеологик, дунёқараш курашининг бутун давомида О. ва унинг материяга муносабати проблемаси энг кескин проблема бўлиб келди ва шундай бўлиб қолмоқда (*Философиянинг асосий масаласи*). Тарихни материалистик тушуниш тўғрисида марксизм бу проблемани биринчи марта илмий равишда ҳал этишга ва шу билан ҳақиқатан илмий философияни яратишга муваффақ бўлди.

**ОНГСИЗЛИК** — 1. Бенхтиёр, англамасдан қилинган ҳаракат бўлиб, бунда ҳаракатнинг сабаби онга етиб улгурмаган бўлади (мас., ҳимоя қилиш ҳаракати ва ҳ. к.), шунингдек бу ҳол онг табиий ёки суъбий равишда тўсилган чоқда (уйқуда, гипноз пайтида, қаттиқ маст бўлганда, лунатизм пайтида ва б.) юз беради. 2. Актив психик процесслар бўлиб, бу процесслар субъектнинг воқеликка бўлган онгли муносабатида бевосита қатнашмайди ва унинг учун аини пайтда субъект томонидан анланмайди (*Бешиур*). 3. Буржуа адабиётида О. кўпинча алоҳида психик соҳани билдириш учун ишлатиладиги, бу соҳада абадий ва ўзгармас қизиқишлар, бонс-сабаблар, интилишлар тўпланиб боради, уларнинг маъноси эса инстинктлар билан белгиланади ва онг унга эришолмайди. О. ҳақидаги идеалистик таълимот *Фрейдизмда* ўзининг энг тўлиқ ривожини топган. Бу концепцияга кўра, психика уч қатламдан: О. дан, бенхтиёрликдан ва онгдан ташкил топади. О. психиканинг чуқур пойдевори бўлиб, инсоннинг бутун онгли ҳаётини ва ҳатто шахсларнинг ва бутун бутун халқларнинг тақдирини белгилаб беради. Лаззатланишга ва ўлимга онгсиз интилишлар (агрессия инстинкти) барча эмоциялар ва кечинмаларнинг мазмунини ўзагидир. Бенхтиёрлик (ёки онгдан олдинги ҳолат)

онг билан О. ўртасидаги алоҳида чегара соҳасидир. Бу соҳага онгсиз интилишлар ёриб киради, худди шунда инсоннинг ижтимоий ҳаёти тугдирган алоҳида психик «инстанция», инсоннинг «ўта мени» (ёки виждони) уларни жиддий цензурадан ўтказди. Онг ташқи олам билан туташидиган жойда психиканинг юзаки кўринишидир, у аввало мистик онгсиз кучларга боғлиқдир. О. онгли ншларнинг мистик, билиб бўлмайдиган негизи сифатида *Гербарт*, *Шопенгауэр* ва баъзи бошқа идеалистларнинг концепцияларида баён этилган.

**ОНТОЛОГИЯ** (грек. *ontos* — борлик ва *logos* — таълимот) — 1. О. ёки «биринчи философия» деганда марксистик философиядан олдинги философияда умуман борлик ҳақидаги, унинг айрим турларидан қатъи назар, ўз ҳолича борлик ҳақидаги таълимот тушунилган. Ана шу мазмунда О. *метафизикага* — борлиқнинг ақл югуртириш йўли билан ялпи умумий таърифлари системасига тенгмаънолидир. Кеч ўрта аср даврида католик философлар аристотелча метафизика идеясидан фойдаланиб, борлик ҳақида дин ҳақиқатларининг фалсафий исботи бўлиб хизмат қиладиган таълимот тузишга уринганлар. Бу уринишлар *Фома Аквинскийнинг* фалсафий-теологик системасида энг тугалланган шаклга кирди. Янги замонда (тахминан 16-асрдан бошлаб) О. деганда метафизиканинг алоҳида қисмини, бутун мавжудотнинг гайри ҳиссий, номоддий структураси ҳақидаги таълимотни тушуна бошладилар. «О.» термини немис философи Гокленнуска мансубдир (1613). Бундай О. идеяси *Вольф* философиясида тугал ифодасини топди, бу философия эса хусусий фанларнинг мазмуни билан ҳар қандай алоқани узиб, О. ни кўпинча унинг тушунчаларини (борлик, имконият ва воқелик, миқдор ва сифат, субстанция ва акциденция, сабаб ва амал ва б.) абстракт-дедуктив ва грамматик анализ қилиш йўли билан тузди. *Гоббс*, *Спиноза*, *Локкнинг*, 18-асрдаги француз материалистларининг таълимотларида қа-

рама-қарши тенденция майдонга келди, чунки экспериментал фанларнинг маълумотларига таянган бу таълимотларнинг ижобий мазмуни олий даражадаги фалсафий фан сифатидаги, гносеология ва логикадан ажралган «биринчи философия» сифатидаги О. идеясига объектив равишда путур етказди. Немис классик идеализмининг вакиллари (*Кант*, *Гегель* ва б.) томонидан О. нинг танқид қилиниши икки ёқлама бўлди: бир томондан, О. мазмунсиз ва тавтологик деб ўзлон қилинди, иккинчи томондан, бу танқид янги, муқаммалроқ О. (метафизика) яратиш, уни трансцендентал философия билан (*Кант*), трансцендентал идеализм системаси билан (*Шеллинг*), логика билан (*Гегель*) алмаштириш талаби билан тамомланди. *Гегель* системаси идеалистик формада О. (диалектика), логика ва билиш назариясининг бирлиги идеясини олдиндан билдирган ва шу билан ақл сотиб фалсафабозлик қилиш донарсидан чиқиб оламни ҳақиқатан ижобий билиш йўлини кўрсатган эди (*Энгельс*). 2. 20-асрдаги буржуа философиясида субъектив идеалистик оқимларнинг (*яни кантчилик, неопозитивизм*) тарқалишига реакция натижасида объект-идеалистик асосда «янги онтология» тузишга уринилмоқда (*Гуссерлинг* «трансцендентал онтологияси», *Н. Гартманнинг* «таъқидий онтологияси», *Хайдеггернинг* «Фундаментал онтологияси»). Янги онтологик таълимотларда О. деганда борлиқнинг гайри ҳиссий ва гайри рационал интуенция ёрдами билан пайқаладиган умумий тушунчалар системаси англашилади. «Янги онтология» идеясини бир қанча католик философлар илиб олиб, Аристотелдан бошланиб келаётган «анъанавий» О. ни кантча трансцендентал философия билан «синтезлаштириш»га ва ўзларининг О. сини диалектик материализм философиясига қарама-қарши қилиб қўйишга уринмоқдалар. 3. Марксистик философияда «О.» термини ишлатилмайди, баъзан уни шартли равишда борлик тараққийетининг энг умумий қонунилари тўғриси-

даги таълимотнинг синоними сифатида татбиқ этадилар.

**ОПЕРАЦИОНАЛИЗМ** (лат. *operatio* — амалиёт) — ҳозирги замон буржуа философиясида бир йўналиш бўлиб, у ўз табиғига кўра, *логик позитивизм* билан *прагматизмнинг* синтезидан иборатдир. Унга *Бриджмен* асос солган. Операционал анализ идеяси О. даги асосий идея бўлиб, бу идеяга кўра, ҳар қандай тушунчанинг маъноси шу тушунчанинг шаклланишида, ишлатилишида ва текширилишида фойдаланиладиган операцияларнинг тасвирланиши воситаси билангина аниқланиши мумкин; бу кейинги тушунча операцияларнинг тегишли қаторига айнан тенгдир. Бирон-бир операциялар билан боғлиқ бўлмаган тушунчалар бемаъни тушунчалар деб эълон қилинади. О.нинг бундай тушунчалари қаторига материализмнинг кўп тушунчалари киритилади. Операциялар «инструментал» ва фикрий бўлади («қоғоз ва қалам» операцияси ва «оғзаки» операциялар). Операционал тарзда аниқланган тушунчаларнинг қўшилишидан гаплар, гаплардан эса назариялар тузилади. О. муқаррар равишда субъектив-идеалистик хулосаларга келади; агар биз тушунчаларда фақат ўлчаш операцияларимизнинггина биллиб оладиган бўлсак, у вақтда ўлчашларнинг процедураларидан қатъи назар объектларнинг ўзини эътироф этиш бемаъни бўлиб чиқади. Бриджмен ҳам худди шундай деб ёзади: «Нарсалар бизнинг асамаларимиздир».

**ОПЕРАЦИОНАЛ ТАЪРИФЛАР** — бу *таърифлар* экспериментал равишда қайта ҳосил қилинадиган операцияни кўрсатиш йўли билан амалга оширилади ва бу операциянинг объектив натижасини бевосита кузатиш ёки *ўлчаш* мумкин бўлади. Бу таърифлар ҳаммадан кўпроқ илмий тушунчаларнинг жузъий эмпирик интерпретацияси (шарҳи)нинг воситаси бўлиб хизмат қилади. Энг оддий мисол: «Агар бирон суюқликка лакмус қоғози ботирилса, фақат шу лакмус қоғози кўқарган тақдирдагина

мазкур суюқлик ишқордан иборат бўлади». Айни бир илмий тушунча муайян тушунчани татбиқ этишнинг турли эмпирик вазиятларини кўрсатувчи бир неча О. т. га эга бўлиши мумкин (*Гипотетико-дедуктив назария*). О. т. нинг ролини бўрттириб кўрсатиш, уларни абсолютлаштириш *операционализм* учун характерлидир.

**ОПТИМИЗМ** (лат. *optimus* — энг яхши) **ВА ПЕССИМИЗМ** (лат. *pessimus* — энг ёмон) — воқеаларнинг боришига икки қарама-қарши муносабат. О. энг яхши келажакка, яхшиликнинг ёмонлик устидан, адолатнинг адолатсизлик устидан тантана қилиши мумкинлигига ишонидир; П. эса, воқеалар ёмонлашиб бораёпти, деган қарашларда, тушкунлик кайфиятларида, яхшилик ва адолатнинг тантанасига ишончининг йўқлигида намён бўлади. Философия тарихида оптимистик қарашларни кўп мутафаккирлар бирон тарзда тарғиб қилиб келганлар: мас., қадим замонда — Платон, Аристотель, Эпикур, янги замонда — Г. Лейбниц тарғиб қилган. Лейбниц, мавжуд дунё эҳтимол тутилган дунёлардан энг яхшисидир, деб ҳисоблаган. Лейбницнинг абсолюто О. н пировард ҳисобда ҳаётдаги ёмонликни, бахтсизликларни, кулфат-мусибатларни оқлаб кўрсатишга олиб келган. П. ни немис реакциян философларидан Шопенгауэр ва Э. Гартман, италян шоири Жакомо Леопарди асослаганлар. П. умри тугаб бораётган синфлар учун, мас., ҳозирги замон реакциян буржуазияси учун характерлидир. Ёмонликнинг бўлиши муқаррар деб билувчи ва лекин инсониятнинг куч-гайрати ёрдами билан дунёни яхшилаш мумкин, деб ҳисобловчи назария бўлмиш мелниоризм (лат. *melior* — энг яхши демакдир) вакиллари О. ва п. нинг ўта кескинлигини бартараф қилишга уринган эдилар. Бу термин 19-асрда инглиз адибаси Ж. Эллиот ва француз философи Ж. Селлн томонидан киритилган эди. Мелниоризм тарафдорлари, фақат индидуал камолот йўли билан, маърифатчилик йўли билан дунёни яхшилаш мумкин, деб ҳисоб-

лайдилар. Марксизм ўз моҳияти-эътибори билан оптимистикдир, чунки у жамият тараққиётининг ва инсон имкониятларининг чексизлигига ишониши билан ажралиб туради. Мелиоризмга қарама-қарши ўлароқ, марксистик назария, ижтимоий тараққиётнинг билиб олинган қонунарига мувофиқ келувчи омма революцион фаолияти жамиятнинг прогрессив тараққиётида ҳал қилувчи роль ўйнайди, деган қондага асосланади.

**ОР-НОМУС** — шаън, шараф, шаън-шараф, шон-шараф — ахлоқий онг тушунчаси ва этика категорияси, ўз мазмунига ва ахлоқий муносабатни акс эттирувчи табиатига кўра *қадр-қиммат* тушунчасига ўхшашдир. Индивиднинг ўз-ўзинга ва жамиятнинг индивидга муносабатининг юз бериш формаси бўлган О.-н. ҳам, қадр-қиммат каби, инсоннинг хатти-ҳаракатини ва теварак-атрофдагиларнинг унга муносабатини тегишли равишда тартибга солади. Қадр-қимматдан фарқли ўлароқ, О.-н. тушунчаси ахлоқий жиҳатдан барча кишиларнинг тенглиги принципига эмас, балки уларнинг табақалашган баҳосига (шахснинг социал аҳволига, синфий, миллий, касб ва коллективга мансублигига ёки нуфузига қараб бериладиган баҳога) асосланади. Бу баҳонинг критериялари ва инсонга унинг О.-н. га боғлиқ ҳолда қўйиладиган талаблар тарихан ўзгариб келган. Феодал О.-н. сасловие характериға эға бўлиб, «олижаноб» сасловиенинг ахлоқ нормаларига риоя қилишни талаб этарди. Буржуача О.-н. бирон тарзда хусусий мулк билан боғланади. Социалистик жамиятда фақат миллий, касбий, қисман синфий О.-н. сақланиб қолмоқда (бу О.-н. асос эътибори билан фақат меҳнат характерига эғадир), шунингдек коллектив ва индивидуал О.-н. ҳам сақланиб келмоқда. Индивидуал О.-н. фақат шахсий қадр-қимматга боғлиқ, бу қадр-қимматнинг асоси — одамнинг бошқа кишилар ёки жамият олдидаги реал хизматларидан иборатдир. Лекин О.-н. нинг бу турлари ҳам социализм даврида тубдан ўзгаради: социалис-

тик жамият бирор кишининг алоҳида имтнэзларга ҳақи борлигини тан олмайди ва ўзга миллатларнинг вакиллари, касб эгалари ва ш. к. ларга нисбатан такабурлик-душманлик муносабатлари кўринишларини қоралайди. Сасловие О.-н. нинг сарқитларига (бирон-бир социал табақанинг, ёки коллективнинг муамтозлиги ҳақидаги тасавурларга, снобизм, ҳамма формадаги манманликка ва б.) қарши кураш — кишилар ўртасидаги кундалик муносабатларда коммунистик ахлоқни ўрнатиш учун кураш йўлларидан бирдир.

**ОРТЕГА-И-ГАССЕТ** Хозе (1883—1955) — испан философи, субъектив идеалист; нишечилик йўсинидаги *ҳаёт философияси* билан ҳозирги замон *экзистенциализми* ўртасида ўткинчи позицияни ишғол қилган эди. О. нинг диққат марказида социал проблемалар турарди. «Санъатнинг гуманизмдан четлашиши» (1925) ва «Омма кўзғолони» (1929) деган асарларида О. «оммавий жамият» доктринасининг асосий принципларини биринчи марта буржуа философиясида баён қилди. Буржуа демократиясининг айниб бузилиши, ижтимоий тартиботларнинг бюрократлаштирилиши, пул-айирбош муносабатларининг шахслараро алоқаларнинг ҳамма формаларига жорий этилиши натижасида Ғарбда вужудга келган руҳий кайфиятни О. «оммавий жамият» деб атайди. Ижтимоий алоқалар системаси таркиб топади ва бу система ичида ҳар бир киши ўзини статист, унга ташқаридан мажбуран тиқштирилган ролнинг ижрочиси, қиёфасиз нбтидо — оломоннинг бир қисмчаси деб ҳис қилади. О. муайян руҳий вазиятни «ўнгдан» танқид қилади. У бу вазиятни омманинг демократик активлиги авж олишининг муқаррар натижаси деб ҳисоблайди ва янги аристократик элита тузиш, яъни ўзбошимчалик билан «танлаш»га қобил бўлган, фақат бевосита «ҳаётий иштиёқ»ни (нишечча «ҳокимиятга интилиш продаси»га яқин категория) дастур қилиб оладиган кишиларни уюштириш йўли билан бу аҳволда

қутлиниш мумкин деб билади. О. рационализмни «оммавий жамият»нинг ўзинга хос интеллектуал услуби деб ҳисоблайди. У дунёда илмдан бурунги ориентация формаларига, қадимги, ҳали бўлиниб ташланмаган «донниш-мандликни севиш»га қайтишга даъват этади.

**ОРФИКЛАР** — Қадимги Грециядаги диний оқимнинг мухлислари, бу оқим эраминдан олдинги 8-асрда пайдо бўлиб, Дионис ва Деметрага сизгилиш билан боглиқ бўлган. Ярим афсонавий шонр Орфейни орфизмнинг асосчиси деб ҳисоблайдилар. О. нинг таълимоти хонавайрон бўлаётган деҳқонлар ва қулларнинг дунёқарашини — *мифологияга* — насабли аристократиянинг дунёқарашинга қарама-қарши эди. Мифологияда охираат дунё ҳаёти ердаги ҳаётнинг даъвоми ҳисобланиб, жон қандайдир жисмий вужуд деб қараларди. О. эса охираатдаги ҳаётни роҳат-фароғат билан, ердаги ҳаётни азоб-уқубат билан боглардилар, жоннинг жисмда бўлишини улар охираат дунёдан тушиб келган деб ҳисоблардилар. Жисм гуноҳга боғлан бўлиб, ўлади, жон эса пок ва абадий яшайди. О. таълимотида жон билан жисмнинг мифологияга хос дастлабки бирлиги бузилган эди, инсоннинг билувчилик қобилияти худони мушоҳада қилишга қаратилган эди. О. нинг идеялари инсонни қулга, сўзловчи қуролга айлантиришга қарши норозиликни ифодаларди. Қул ўз озодлигини жоннинг хўжайинига қарашли жисмни ташлаб кетиши билан богларди. Пайдо бўлаётган философияга, айниқса қадимги грек идеализмига катта таъсир кўрсатгач, орфизм эраминдан олдинги 5-асрда келганда ўзининг ижобий мазмунини йўқотди ва мистик диний эътиқодларга айланиб кетди.

**ОСИПОВСКИЙ** Тимофей Федорович (1765—1832) — рус мутафаккир-материалисти, математика профессори ва Харьков ун-тетининг ректори, прогрессив маслакларга амал қилгани учун реакционерлар томонидан ун-тетдан бўшатилди. (1820). *Кант* философиясини, геометрия ҳақиқат-

ларининг априор вужудга келганлиги ҳақидаги кантча даъвоини танқид этиш билан шуҳрат қозонган. О. нинг материалистик қарашлари умуман метафизик механистик материализм доирасидан чиқмаган эди. О. *Декарт* идеяларининг таъсирини ўзида ҳис этарди, бу эса математиканинг методологик ролини ошириб юборишда, аналитик методнинг билувчилик аҳамиятига ортиқча баҳо беришда кўринган эди. О. *мистикага* қарши актив курашарди, маориф ва фаннинг ролига юксак баҳо берарди. Шу билан бирга динга қарашларида у *деизм* позицияларида туриб қолган эди. Унинг асосий фалсафий асарлари: «Мақон ва замон ҳақида» (1807), «Кантнинг динамик системаси ҳақида мулоҳазалар» (1813).

**ОТАЛИК ДАВРИ**, (грек. patriarches — уруғ бошлиги) — *ибтидоий жамоа тузумининг* уругдошлик уюшма формаси бўлиб, бу форма ижтимоий ишлаб чиқаришда (овчилик, балиқ тутиш, чорвачилик ва коллективнинг яшаш учун муҳим бўлган бошқа ишлар) ва уруғ *жамоасининг* социал ҳаётида (жамоа ишларини бошқариш, унинг аъзолари ўртасидаги муносабатларини тартибга солиб туриш, диний маросимларини адо этиш ва ҳ. к.) эркакнинг етакчилик роли билан характерланади. О. д. нинг яна бир характерли хусусияти шу эдики, унда патрилокаллик (аёлларнинг уруғ жамоаларни оилаларига келиши) ва ота томонлик (қариндошчиликнинг ота томондан ҳисобланиши) ҳукм суради. Ҳозирги замон фани илк О. д. билан кеч О. д. ни бир-биридан фарқ қилади; илк О. д. жуфт оиллага асосланган, кеч О. д. эса ибтидоий жамоа тузумининг охирида катта-катта моногам патриархал оилалар шаклида юзага келган эди. *Оналик даври* сингарини, О. д. ҳам ҳамма халқларда мавжуд бўлмаган, кўп олимларнинг фикрича, у ибтидоий жамоа тузумининг тараққиёт босқичи эмасдир.

**ОУЭН** Роберт (1771—1858) — социалист-утопист, инглиз социалистик фикр вакили, 1791—1828 йилларда

капиталистик соҳибкорлик фаолиятида иштирок этиб, йнрик фабрикаларни бошқарди. У капиталистик системанинг салбий томонларини бошқа утопистларга қараганда яхшироқ биларди ва саноат революцияси шароитида мазкур салбий томонларни кескин танқид қилиб чиққан эди. О. Филантропик фаолият (ҳайрия ишлари) билан шугулланарди ва фабрика қонунчилигининг биринчи асосчиси эди. Сўнгра у танқид тигини хусусий мулкка, уни муқаддаслаштирувчи динга ва буржуача никоҳга қарши қаратди. О.—*рационализмнинг* мухлиси, у атеист эди-ю, лекин баъзи жиҳатлардан денэм томонига оғиб турарди. Социал тузумнинг инсонга ҳал қилувчи таъсирини қайд қилиб кўрсатарди. Тарихни инсоннинг ўз-ўзини билишида тадрижий прогресс деб идеалистларча талқин қиларди; социал иллатнинг илдири кишиларнинг нодонлигида деб биларди. «Янги ахлоқий (яъни социалистик) дунёни» тайёрловчи тадбирлар орасида О. тарбияга ғоят катта аҳамият берарди. У педагогика назарияси ва практикасига кўпгина қимматли гоёларни киритди. 1820 йилга келганда О. нинг асосий идеялари таркиб топди, бу идеялар системасини у кейин социалистик система деб атай бошлади. Бу системанинг принциплари—мулкнинг ва меҳнатнинг умумийлиги, ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнатни бирга қўшиб олиб бориш, шахсни ҳар томонлама камол топдириш, ҳуқуқда тенгликдан иборат эди. О. нинг социалистик таълимотида саноат ва деҳқончилик меҳнати қўшилди кетади, лекин деҳқончилик афзалроқ кўрилади. Келажакдаги синфсиз жамият—ўз-ўзини бошқарувчи жамоаларнинг эркин федерациясидан иборат бўлиб, бу жамоалардан ҳар бири 300 дан 2000 гача кишини бирлаштиради. О. асосий эътиборни тақсимотга берарди. У социал революциянинг зарурлигини тушунмасдан, жамиятнинг ўзгартиш ишида буржуа ҳукуматларига умид боғларди. У меҳнат коммуналари (асосийлари—АҚШда 1825 йилдан 1829 йилгача

«Янги гармония», Англияда 1839 йилдан 1945 йилгача «Гармони-холл») ва айрибошлаш бозорлари ташкил этди; буларнинг ҳаммаси ҳалокатга учради. О. буюк утопистлардан ўз фаолиятини ишчилар синфи тақдирини билан боғлаган бирдан-бир кишидир; 19-асрнинг 30-йиллари бошларида у инглиз касабаси союзи ва кооперативчилик ҳаракатида актив қатнашди; унинг идеялари ўша вақтда синдикализмни бир қадар олдиндан билдирган эди. Гарчи О. ишчилар синфининг тарихий ролини тушунмаган бўлса-да, умрининг охиригача унинг томонида турди.

**ОХУНДОВ** Мирза Фатали (1812—78)—Озарбайжон ёзувчиси, жамоат арбоби, маърифатчиси. О. нинг дунёқарашини илгор рус ижтимоий фикри таъсири остида шаклланди. О. материалист бўлиб, фақат бир, моддий субстанцияни, яъни ўз-ўзига сабабчи ҳамда оламдаги ҳамма процесслар ва ҳодисаларнинг негизи бўлган субстанцияни эътироф қилади. *Билиш назариясида* О. оламнинг моддийлигини эътироф қилишга асосланади ва *сенсуализм* позицияларини ҳимоя қилади. О. нинг материализми атеизм билан қўшилди кетади; у исломни танқид қилади, дин билан билимнинг бирга сиғишмаслигини, жамият тарихида диннинг реакцион ролини таъкидлаб кўрсатади. О. Озарбайжон адабиёти, драматургияси ва театрининг асосчиси. О. чинакам ватанпарвар, халқлар дўстлигининг тарафдори бўлиб, Закавказье халқлари билан рус халқининг қардошлик, интернационал муносабатларини вужудга келтиришни ёқлаб чиққан эди. О. нинг асосий фалсафий асари: «Ҳинд шаҳзадаси Камол-Уд-Довленнинг Эрон шаҳзадаси Жалол-Уд-Довлега уч мактуби ва уларга кейинги шаҳзаданинг жавоби».

**ОҚИЛОНА ЭГОИЗМ НАЗАРИЯСИ**—этика концепцияси бўлиб, бу концепцияни 17—18-асрлардаги маърифатчилар илгари сурган эдилар. Унинг асосида: тўғри тушунилган шахсий манфаат ижтимоий манфаат билан мос келиши лозим, деган прин-

цип ётади. *Гельвеций, Гольбах, Дидро*, кейинчалик *Фейербах* этикасида О. э. н. ривожланиб юксалиб бораётган буржуазиянинг аскетик феодал-христианлик ахлоқига қарши курашида унинг манфаатларини ифодаларди, буржуа революцияларининг ғоявий тайёрланиши бўлиб хизмат қиларди. Бу мутафаккирлар хусусий мулкни сақлаб қолган ҳолда ижтимоий манфаатлар билан шахсий манфаатларнинг узвий қўшилиши мумкинлигига асосланардилар. О. э. н. революцион буржуа практикасини, шахсий ташаббускорлик эркинлигини акс эттирар, хусусий соҳибкорликни идеаллаштиради, «ижтимоий манфаат» эса унда амалда буржуазиянинг синфий манфаати сифатида юзага чиқарди. Капитализмнинг амалий иши буржуа жамиятининг оқилоналиги ҳақидаги хом хайёлларни кўкка соворди. Рус революцион демократларида, айниқса *Чернишевский* ва *Добролюбов*да О. э. н. чуқурроқ мазмунга эга бўлиб, меҳнатқашларнинг курашини ҳақ қилиб кўрсатиш учун хизмат қилди. Улар 18-асрдаги француз материалистларининг маърифатли подшоҳлар ёки доно қонун чиқарувчилар томо-

нидан барқарор қилинадиган «оқилона» қонунлар асосида ижтимоий манфаатлар билан шахсий манфаатларнинг бирга қўшилиб кетиши мумкинлиги ҳақидаги сохта идеяларини, шунингдек Фейербахнинг «умумий меҳр-муҳаббат» принципини рад этдилар. Шахсий манфаат хатти-ҳаракат омилли сифатида улар этикасида ижтимоий мазмун билан тўлдирилади. Улар инсон ҳаётининг маъносини, хатти-ҳаракатларининг мезонини халққа беғараз хизмат қилишда, уни крепостниклик бўғовларидан қутқаришда, воқеликни революцион йўл билан ўзгартишда деб билардилар. Лекин рус революцион демократлари О. э. н. га киритган рационал мазмунга қарамай, бу назария ахлоқ-одобнинг ривожланиши, жамиятда инсоннинг юриш-туриши қонуларини изчил равишда илмий изоҳлаб беролмади, чунки у тарихни диалектик-материалистик тушунишга асосланмаган эди. О. э. н., гарчи метафизик назария бўлса-да, тарихан прогрессив роль ўйнади, чунки у умуман инсонга, унинг абстракт «абдий» табиятига мурожаат қиларди.





**ПАВЛОВ** Иван Петрович (1849—1936)—рус табиатшуноси. Ҳарбий-медицина академиясининг профессори (1925 йилгача), академик (1907 йилдан), Нобель мукофотининг лауреати. П.—шартли рефлекслар (*Шартли ва шартсиз рефлекслар*) методи билан ҳайвонлар ва инсоннинг *олий нерв фаолиятини* объектив экспериментал ўрганишнинг асосчиси. П. *Сеченовнинг* психик фаолиятнинг рефлектор характери ҳақидаги таълимотини ривожлантирди. Шартли рефлекслар методи П. га бош мия фаолиятининг асосий қонуларини ва механизмларини очишга имкон берди. Овқатни ҳазм қилиш физиологияси соҳасида қилинган ишлар П. ни шартли рефлекслар методини ҳайвонларнинг хатти-ҳаракати, психик фаолиятини ўрганишга татбиқ этиш мумкинлиги ҳақидаги фикрга олиб келди. «Психик сўлак чиқиш» ҳодисаси ва унинг кўлдан-кўп экспериментал тадқиқотлари П. га психик ҳолатнинг сигнал функцияси ҳақида хулоса чиқариш учун асос бўлди. П. нинг таълимоти ва бу таълимотнинг ҳозирги замондаги ривожли материалистик психологиянинг ва диалектик-материалистик *ингикос назариясининг* энг муҳим табиий-илмий асосларидан бири бўлиб хизмат қилмоқда (тил билан тафаккурнинг, ҳиссий ингикос билан мантиқий билишнинг алоқаси ҳақидаги қонда ва б). П. на унинг мактаби ишларининг маълумотларидан сўнгги вақтда психик фаолиятнинг айрим томонларига тақлид қилувчи кибернетик қурилмалар ишлаш ва яратиш учун фойдаланилмоқда. П. нинг асосий асарлари: «Ҳайвонлар олий нерв фаолиятини (хатти-ҳаракатини) объектив ўрганишнинг йнгирма йиллик тажрибаси. Шартли рефлекслар» (1923). «Бош мия катта ярим шарлари иши ҳақида лекциялар» (1927) ва б.

**ПАВЛОВ** Михаил Григорьевич (1793—1840) — рус натурфилософи. Москва ун-тетини тамомлаган (1816), профессор сифатида (1820—40) унда бир қатор табиатшунослик фанларидан, шу жумладан физика ва қишлоқ хўжалигидан дарс берган. Биринчи асарида материалист сифатида майдонга чиқди, метафизик материализмда ўзини қизиқтирган саволларга жавоб тополмагач (1818—20 йилларда чет элга илмий командировкага бориб келгандан кейин) шеллингча натурфилософия позицияларига ўтди. Унинг натурфилософияга доир асосий асари «Физика асослари»дир (1—2-қисмлар, 1833—36). Уэ дунёқарашининг диалектик рўҳда бўлиши ва фан билан маҳкам алоқаси туфайли П. идеалист бўлиб қолган ҳолда, эмпирия билан ақл сотишининг, фан билан практиканиннг ўзаро муносабати, фанларнинг туркумланиши ва б. проблемаларни самарали ҳал қилди (буни Герцен ва Чернишевский қайд қилиб ўтган эдилар).

**ПАНОЛОГИЗМ** (грек. пан.—бариси ва logos—фикр)—борлиқ билан тафаккурнинг айнияти (бирдайлиги) ҳақидаги объектив-идеалистик доктрина бўлиб, бу доктринага кўра табиат ва жамият тараққиёти—оламий ақл, абсолют идея мантиқий фаолиятининг амалга ошишидан иборат. П. логика қонуларини ҳар қандай тараққиётнинг бирдан-бир ҳаракатлантирувчи кучлари деб эътироф қилиши билан борлиқ ва онгининг ҳақиқий муносабатларини боши билан тўнқариб қўяди. Шу билан бирга бу назарияда бутун мавжудотнинг рационал, мантиқий билишга муяссар бўлиши мумкинлиги ҳақидаги фикр ҳам эслаб ўтилди. П. *Гегель* философиясида энг тўлиқ баён этилган.

**ПАПСИХИЗМ** (грек. рап—барисн ва рsуче—жон)— идеалистик қараш бўлиб, бу қарашга кўра бутун табият жонга, психикага моликдир; бу қараш—анимизмнинг фалсафий йўли билан қайталаншидир. Ҳозирги замондаги кўп идеалист философлар (персоналистлар, Уайтхед, таъқидий реалист Стронг ва б.) бу назариянинг ошқора мухлисларидирлар. Психик фаолиятни, фақат юксак даражада ташкил топган материяга хос алоҳида хусусиятдир, деб илмий асосда тушуниш ҳар қандай П. ни рад этади (шунингдек қ. *Гилозоизм*).

**ПАНТЕИЗМ** (грек. рап—барисн ва theos—худо)— фалсафий таълимот бўлиб, бу таълимотга кўра, худо шахсиз ибтидоидир, у табиятдан ташқарида турмайди, балки у билан айнан бирдир. П. худони табият ичидан қоринтириб, ғайри табиий ибтидони рад қилади. Бу терминни *Толанд* киритган (1705). П., хусусан ўрта аср философиясида ижобий роль ўйнаб, диний-мистик таълимотлардан, мас., Шарқда исломдаги худонинг бирдан яратувчилик фаолияти ҳақидаги ақидадан кескин фарқ қилароқ, оламнинг бирлиги, табиятнинг турли-туманлиги ва ривожни ҳақидаги илгор фикрларини асослаш учун хизмат қилди. Илгор шарқ мутафаккирлари: *Фаробий*, *Ибн Сино*, *Умар Хайём*, *Ибн Рушд*, *Навоий* ва б. пантеистик позицияда туриб каломни, ислом диний ақидаларини таъқид қилдилар. Ўрта аср ва Уйғониб даври Европасида ҳам пантеизм прогрессив фикрларини олға суриш учун хизмат қилди. Илгари П. шаклида кўпинча, аслда, табиятга материалистик қараш юзга келган бўлса (*Брунода* ва айниқса *Спинозада*), ҳозирги вақтда у оламнинг худода мавжудлиги ҳақидаги диний-идеалистик назарияга айлантириб юборилди ва фанни дин билан келиштиришдан иборат бўлиб қолди.

**ПАРАДОКСЛАР** (тўпламлар логикаси ва назарияси (грек. paradoxos—кутилмаган)— формал-мантиқий зиддиятлар бўлиб, бу зиддиятлар

тўпламларнинг мазмунли назариясида (*Тўпламлар назарияси*) ва формал логикада пайдо бўлади, лекин бунда муҳокаманинг мантиқий тўғрилиги сақланиб қолади. Ҳозирги замон фанида П. 19-асрнинг охирида тўпламлар назариясининг баъзи бўлимларидан топилди. П. бир-бирини истисно қилувчи (зидма-зид) икки ҳукм бир хил даражада исбот этиладиган бўлиб чиққан тақдирда пайдо бўлади. П. илмий назария доирасида ҳам, оддий муҳокамаларда ҳам юз бериши мумкин (мас., Рассел келтирган барча тўпламларнинг тўплами ҳақида ўз парадоксининг перифрази бундай ифодаланган: «Қишлоқ сартароши ўз қишлоғининг фақат ўз соқолини ўзи қирмайдиган аҳолисининг соқолини қиради. Хўш, у ўз-ўзининг соқолини қириши керакми?»). Формал-мантиқий зиддият ҳақиқатини топши ва исботлашдан иборат муҳокамани бузиши сабабли (парадокс пайдо бўлган назарияда ҳар қандай гапни, чин гапни ҳам, ёлғон гапни ҳам, исбот қилиш мумкин), П.нинг манбаларини аниқлаш ва уларни бартараф қилиш усулларини топши вазифаси пайдо бўлади. Диалектик-материалистик анализ шуни кўрсатадики, П. чуқур диалектик ва гносеологик қийинчиликларнинг ифодасидир, бу қийинчиликлар формал логикадаги предмет ва предмет соҳа тушуинчалари, логикадаги ва тўпламлар назариясидаги тўплам (туркум) тушунчаси билан, янги (абстракт) объектларни қараб чиқишга киритишга имкон берадиган абстракция принципини татбиқ этиш билан, фандаги абстракт объектларни аниқлаш усуллари ва ш. к. лар билан боғлиқдир. Шунинг учун барча П. ни бартараф қилишнинг универсал усулини бериш мумкин эмас. П. ни фалсафий англаш ва конкрет ҳал этиш проблемаси— формал логиканинг ва математика мантиқий асосларининг проблемаларидан биридир (*Антиномия*, *Семантик антиномиялар*).

**ПАРАЛОГИЗМ** (грек. paralogismos—нотўғри муҳокама)— логика қонунилари ва қоидаларини бегараз

бузишдан иборат бўлиб, бу бузиш муҳокамани исботлаш кучидан маҳрум қилади ва одатда сохта хулосаларга олиб келади. П. нинг логика қондаларини онгли бузишдан (*Софистика*) фарқ қилмоқ керак.

**ПАРАЦЕЛЬС** Филипп Ауреол Теофраст Бомбаст фон Гогенгейм (1493—1541)—Уйғониш даври врачини ва табиатшуносни, Швейцарияда туғилган. П. нинг фикрича, худо яратган бош материяга асосланган олам ўз-ўзидан ривожланувчи яхлитликдан иборат. Инсон (микрокосм) табиатнинг (макрокосмининг) бир қисми сифатида приишдий жиҳатдан уни билишга қодирдир. П. биринчилар қаторида ўрта асрдан кейин тажрибага асосланган билим ҳақидаги идеяни ҳар қапдай илмий билишнинг асоси, деб эълон қилди. Ақл кучига ишонган П. врачларини ва олимларини муқаддас китобларини эмас, балки табиатнинг ўзини ўрганишга даъват этарди, ўрта аср мўътабар зотларини, схоластикани, динни кескин танқид қиларди. Уша вақтда ҳукмрон бўлган илмга хилоф концепциялар билан боғлиқ бўлган П. оламни изоҳлашда *антропоцентризм* ва *панпсихизм* позицияларида туриб қолган эди, оламдаги нарсаларнинг ҳаммасига сирди «архей» (руҳ) сиғиб кетган, деб ўйларди. У медицина ва химияни фанга айлантиришга интилиш билан бирга алхимия ва *сехргарлик* кучига ҳам ишонарди.

**ПАРМЕНИД**— қадимги грек философи (эраминдан олдинги 6-асрнинг иккинчи ярми—5-асрнинг бошлари), элейлик (Жанубий Италия), элей мактабининг бошлиғи (*Элеатар*). П. оламни ҳаракатсиз ва ёппасига тўлдирилган шар шаклида тасаввур этарди. П. «Ҳақиқат таълимоти»ни (яъни ҳақиқий борлик ягонадир, абадийдир, ҳаракатсиздир, бўлимасдир, ичида бўшлиқ йўқдир, деган таълимотини) «фикр таълимоти»га (яъни пайдо бўлиб, ўтиб турадиган, ҳаракатланадиган, қисмларга бўлинадиган, бир-биридан бўшлиқ билан ажратилган кўпдан-кўп нарсалар мавжуддир, деган таълимотга) кес-

кин қарама-қарши қўяди. «Ҳақиқат таълимоти» ишончилидир, «фикр таълимоти» фақат ҳақиқатнамодир. «Ҳақиқат таълимоти»ни П. онгли равишда *Гераклит* ва унинг издошлари диалектикасига қарши қаратган. «Фикр таълимоти»да П. ўзининг астрономик, физик, физиологик гипотезаларини баён қилган. П. нинг содда-материалистик «физика»си икки ибтидонни: актив—оловли, ёруғ ибтидо билан инерт—қоронғу ибтидонни фарз қилишга асосланади. Ҳис-туйғуларнинг кўрсатмаларига ишонмаслик, ақл югуртириш билимига юксак баҳо бериш П. таълимотига идеализм ва ҳатто *рационализм* элементини киритади, ҳаракатни инкор этиш эса П. ни қадимги грек метафизикасининг асосчиси қилиб қўяди.

**ПАРСОНС** Талкотт (1902 йил туғ.)—америка социолоғи, функционал мактабнинг бошлиғи. Ҳозирги замон буржуа социологиясида «умумий назария» қидириб топилгани П. номи билан боғламоқдалар П. «Социал амалиёт структураси» (1937), «Соф ва амалий социологик назария очерклари» (1949), «Социал система» (1951) ва б. асарларида баён этган «социал амалиёт назарияси» ана шундай назариялик ролга даъво қилмоқда. П. *структур-функционал* анализ методидан фойдаланиб, социал система моделини тузмоқда, абстракт индивидларнинг ўзаро таъсири амалиёти бу системанинг бошланғич ҳужайраси бўлиб хизмат қилмоқда. П. нинг нуқтан назарича, абстракт индивидларнинг амалиётларидаги мосликни аниқлашга ва уларга жамият томонидан буюрилган ролларнинг бажарилишига ёрдам берадиган ва умум қабул қилган хатти-ҳаракат нормаларини, стандартларини ўзлаштиришдан, уларни фаолиятнинг ички мотивларига айлантиришдан иборат. П. да идеявий факторлар (аввало ижтимоий онгининг норматив-қимматли структураси) кишиларнинг хатти-ҳаракати (ва, демак, социал бутушнинг характери)ни ҳам белгиловчи факторлар бўлиб юзага чиқади. П. мувоозанатни социал система нормал

ҳолатининг энг муҳим белгиси деб қараб, жамиятнин номатлуб жанжаллардан, кескин ўзгаришлардан ва ш. к. лардан авайлаб сақлашни лозим бўлган бу ҳолатнин тартибга солиш процессларига, уларнин социал жиҳатдан назорат қилиб туриш воситаларига (сиёсий ва ҳуқуқий органларининг фаолияти, кишиларининг юриш-туришига теварак-атрофдагиларининг муносабати) катта эътибор беради. П. кейинги йилларда ёзган асарларида («Жамиятдаги эволюцион универсалиялар», 1964, «Жамиятлар. Тарихий ва қиёсий анализ», 1967) эволюционизмининг баъзи идеяларидан фойдаланишига, социал системалар тасвирига уларининг ўзгаришларни анализинин киритишига уринади. Аммо жамиятда содир бўлаётган процессларга унинг қарашлари консервативлигича қолади. Ўзгаришлар деганда у бошлнча системанин принципнал равншда бошқача система шаклига киришинин эмас, балки системанин адаптив қобилиятини (мослашувчанлигинин) кучайтирувчи ички табақаланишинин тусунади.

**ПАРТИЯВИЙЛИК** (философияда)— ҳар қандай *дунёқарашининг* объектив-қонуниятли социал йўналишин (синфий жамиятда—синфий йўналишин). Философия бу йўналишинин субъективларча, ғараз билан қайта ҳосил қилади, ёки шундай нуқтан назарни ишлаб чиқадики, бу нуқтан назар унинг ўз проблемаларинин жиддий илмий асосда ҳал этишидан келиб чиқади ва лекин у ҳеч қачон «бетараф» бўлиб қолмайди. Унинг П. н социал тараққиёт диалектиказидан, ижтимоий тараққиётнининг объектив зиддиятларидан келиб чиқади. Субъективистик П. нинг моҳияти шундаки, у философияни тарихининг объектив боришинин билни асосида ўзи томонидан ифодаланмаган, балки тайёр нормалар сифатида ташқаридан киритиладиган мақсадлар, нормалар ва принциплар учун воситага айлантиради. Субъективизм философияни тубанлаштириб, догмаларининг ва бу догмалар кетида турган социал кучлар ва тартиботларининг хизматкори

аҳволига тушириб қўяди. Аксинча, объектив П. ҳақиқатин билншдаги изчилликни, монизмнининг натижасидир; у фақат фаниннинг ўзи ҳосил қилган хулосалар ва баҳолашларга амал қилишни талаб этади, чунки «ҳақиқат кимга хизмат қилса, ўшага қарам бўлмаслиги лозим» (В. И. Ленин, 54-т., 446-б.), у истисносиз ҳамма нарсаини ақл ҳукминга тортишни талаб қилади. Шу сабабли объектив П. фақат субъективизмга эмас, балки *объективизмга* ҳам қарама-қаршидир. П. нининг илмий объективлик билан мос келиши воқеликни, айниқса унинг диалектик зиддиятнинин систематик тадқиқ қилиши билан, ҳақиқатинин тинмай излаш билан, фақат принципларга содиқ бўлмасдан, балки принциплар ҳам тўғри бўлиши керак, деган талабга амал қилиши билан таъминланади. Бу принциплар бойнб ва янгиланиб тургандагини тўғри бўлади. Изчил объектив П.—марксистик, коммунистик П. дир, бу П. энг прогрессив П. сифатида фақат ҳар қандай реакцион (буржуа ва ш. к.) П. га қарама-қарши туриб қолмасдан, балки чиннакам илмий П. сифатида, ҳар қандай субъективизмга, *волюнтаризмга* ва *иррационализмга*, шунингдек *догматизмга* ҳам қарама-қарши бўлиб туради. Капиталистик жамиятга хос бўлган идеологик «хилма-хиллик»қа қарши қаратилган коммунистик П. илмий изланишлар ва ҳал қилишларининг хилма-хиллиги учун, яъни бирдан-бир идеология бўлган социалистик идеологиянининг қарор топишига зид келмайдиган хилма-хиллиги учун курашади. Худди ана шундай хилма-хиллик-илмий ва бадний маданиятнининг ривожланиши шартидир ва унинг натижалари бойлигининг ифодасидир. Шу сабабли коммунистик П. илмий мунозараларининг эркинлигига душманлик билан қараш у ёқда турсин, балки уин назарда тутиб, ҳақиқатининг ижодий изланишинин фикрининг қотиб қолганлигидан, догматизмдан ҳимоя қилади. У бутун буржуа маданиятнин актив танқид қилишига, аммо ингилистик танқид қилишига эмас, балки маъна-

вий қимматдорликларни сақлаб қолишга ва ривожлантиришга қаратилган танқид қилишга йўллайди. Коммунистик П. воқеликка энг чуқур революцион-танқидий ижодий эндошишдир.

**ПАСКАЛЬ** Блез (1623—62)—француз математиги ва физиги, *эпистоликлар назариясининг* асосчиларидан бири. П. нинг фалсафий қарашлари эндематик-зиддир: у *рационализм* билан *скептицизм* ўртасида иккиланиб юрар, диннинг ақлдан устунлигини эътироф қилишга мойил эди. П. нинг мантиқий қарашлари (индукция ва дедукция ҳақидаги, ишончли билимнинг турлари ҳақидаги таълимот ва б.) *Декартнинг* метод ҳақидаги таълимотининг давом эттирди ва *Пол-Рояль* логикасига таъсир кўрсатди. «Провинциалга мактублар»ида П. католик черковининг таянчи бўлган незуитларни қаттиқ танқид қилган эди. П. нинг незуитларнинг маънавий зўравонлигига қарши курашини француз жамиятининг илғор қатламлари қўллаб-қувватладилар. Асосий фалсафий асари — «Фикрлар»дир (вафотидан кейин, 1669 йилда нашр этилган).

**ПАСТЕР** Луи (1822—95)—француз олими, илмий микробиологиянинг асосчиси. П. нинг тадқиқотлари медицинада революция қилди ва бир қанча истеҳсолотларнинг илмий асосларини ишлаб чиқиш учун база бўлди. Унинг қилган тажрибалари тирик организмларнинг тирикмас моддадан ўз-ўзидан туғилганлиги ҳақидаги илмга хилоф тасавурларин рад этди ва ҳаётнинг келиб чиқиши ҳақидаги зўр дунёқараш аҳамиятга эга бўлган илмий назарияни ривожлантиришда ижобий роль ўйнади.

**ПАТРИСТИКА** (лат. pater—ота)—1—8—асрларда христианлик илоҳияти, «черков отахонлари»нинг маддоҳлиги бўлиб, бу «отахонлар» аввал бошда мажусийликка қарши христиан динининг ақидаларини қаттиқ туриб ҳимоя қилган ва диний эътиқоднинг антик философия билан бирга ҳақиқатлигини даъво қилиб чиққан эдилар; 3-асрдан бошлаб П. эллинизм философиясини (*неоплатонизм*)

христианликни асослашга мослаштиришга ҳаракат қилди. Тертуллиан (тах. 150—222), Климент Александрий (тах. 150—215), Ориген (185—254), *Авустин* — П. нинг вакиллари дур.

**ПЕРИПАТЕТИКЛАР** (грек. peripatetikos—сайр вақтида қилинадиган)—*Аристотель* философиясининг мухлислари. Бу ном шундан келиб чиққанки, Аристотелнинг эраميزдан олдин 335 йилда Афинада таъсис этилган философия мактабида (*Лицейда*) таълим бериш оdatда сайрлар чоғида олиб борилган. Перипатетик мактаб қарийб минг йил давом этган (эраميزнинг 529 йилга қадар) ва антик фаннинг энг йирик маркази бўлган. Аристотель вафотидан кейин ботаниккага оид асарлари билан айниқса машҳур бўлган эфеслик Теофраст (эраميزдан олдин 372—287), Аристотель философиясининг материалистик тенденциясини ривожлантирган ламисактик Стратон (эраميزдан олдин тах. 305—270), Аристотель асарларини нашр этган Андроник Родосский (эраميزдан олдинги 1-аср), Аристотель философиясининг материализм руҳида шарҳлаган Александр Афродизийский (эраميز 2-асрининг охири — 3-асрининг бошлари) перипатетик мактабнинг энг атоқли раҳбарлари (схолярхлари) бўлганлар.

**ПЕРСОНАЛИЗМ** (лат. persona—шахе)—диний-идеалистик оқим бўлиб, бу оқим *Лейбницнинг* монадологиясидан бошланган ва 19-асрнинг охири — 20-асрнинг бошларида америка буржуа философиясида қамда ҳозирги замон француз философиясида тарқалган. Бу терминни биринчи марта В. Олкотт (АҚШ, 1863), Тайхмюллер (Германия, 1889) ва Ш. Ренувье (Франция, 1901) ишлатганлар. П. нинг алоҳида хусусиятлари мана булардан иборат: 1) «шахс»ни бирламчи реаллик ва олий руҳий қимматдорлик деб эътироф этиш, шунини ҳам борки, бунда «шахс» борлиқнинг руҳий бош элементи деб тушунилади; 2) теизм билан маҳкам алоқада бўлиш. Илмий-материалистик дунёқарашга П., табнат — руҳ-«шахс»

лар»нинг мажмундан иборат (*Плюрализм*), деб даъво қилувчи концепцияни қарама-қарши қилиб қўйди. Тараққиётнинг турли боқичларида турувчи ва оламин ташкил этувчи кўпданкўп «шахслар» тепасида «оллий шахс»—худо ҳукм суради. АҚШда П. нинг асосчиси Б. П. Боун (1847—1910) эди. АҚШда Ж. У. Хаунсон (1834—1916), М. У. Қалкинс (1863—1930), А. К. Киндсон (1873—1954) ҳам П. га қўшилган эдилар. Ҳозирги замон америка философиясида Боуннинг шогирди, Калифорния мактабининг лидери Р. Т. Флюеллинг (1871—1960) ва Бостон мактабининг лидери Э. Ш. Брайтмен (1884—1953) П. нинг асосий вакиллари дидлар. Уларнинг ҳаммаси П. ни протестантлик теологияси билан маҳкам боғлаб қарайдилар. Англияда Х. У. Керр (1857—1931), Германияда психолог В. Штерн (1871—1938) П. нинг энг машҳур вакиллари эдилар. Аммо уларнинг таълимотида америка персоналистлари учун характерли бўлган теология билан бевосита алоқа йўқдир. П. нинг даъвосича, асосий социал вазифа—дунёни ўзгартишдан иборат эмас, балки «шахс»ни ўзгартиб бошқа шаклга киритишдан, яъни унинг «руҳан ўз-ўзини камолотга етказишига» ёрдам беришдан иборат. Бир гурӯҳ француз персоналистлари алоҳида позицияни ишғол қилади; бу гурӯҳнинг бошлиғи Э. Муньедир (1905—50). Бу—«Esprit» журнали (бу журнал 1932 йилда ташкил этилган) теварагида бирлашган майда буржуа зиндилар гурӯҳаси бўлиб, француз Қаршилик кўрсатиш ҳаракатида иштирок этган сўл католик доиралардан иборатдир, ҳозирги вақтда эса бу доиралар тинчликни ва буржуа демократиясини ҳимоя қилиб чиқмоқдалар.

**ПЕРЦЕПЦИЯ** (лат. percipere—идрок этмоқ)—ҳиссий идрок, нарсаларнинг оғда сезги органлари орқали акс этиши. *Лейбниц* философиясида П., руҳийликнинг қуйи (оғсиз) формаси сифатида *апперцепциядан* фарқ қилади.

**ПЕТРАШЕВЧИЛАР**—сиёсий тўғарак аъзолари бўлиб, бу тўғарак

1845—49 йилларда Петербургда давом этган ва уни М. В. Буташевич-Петрашевский (1821—66) ташкил этган. Бу тўғаракка Н. А. Спешнев, А. В. Хаников, П. Н. Филиппов, Н. П. Григорьев, Н. А. Момбелли, И. М. Дебу, Д. Д. Ахшарумов, В. А. Головинский, П. А. Кузьмин, А. П. Баласогло, Ф. М. Достоевский, С. Ф. Дуров ва б. кирганлар. 1849 йилнинг апрелида тўғаракни чор ҳукумати тор-мор қилган. Уз состави жиҳатидан тўғарак бир хилда эмас эди. Революцион-демократик гурӯҳа (Петрашевский, Спешнев, Филиппов, Ахшарумов, Григорьев, Хаников ва б.) билан бир қаторда унга либерал йўналиш тарафдорлари (Н. Я. Данилевский, А. П. Беклемешев, В. Н. Майков ва б.) ҳам кирганлар. Революцион кайфиятдаги П. Россиядаги самодержавиега ва крепостнойликка нафрат билан қараб, чоризмга қарши революцион кураш методларини ёқлаб чиққан эдилар. П. тўғаракда социалистик адабиёт ҳам ўрғаниларди. Белинский, Герцен, Фейербах, *Фурье* асарларига айниқса юксак баҳо бериларди. П. кутубхонасида Руссо, Прудон, Мишле, Леру, Сен-Жюст, Лун Блан ва бошқаларнинг асарлари ҳамда Маркснинг «Философия қашшоқлиги» ва Энгельснинг «Англияда ишчилар синфининг аҳволи» асарлари бор эди. П. нинг фалсафий ва социологик идеялари Петрашевскийнинг «Чет сўзлар қарман лугати»да (1846), Спешневнинг «К. Хаецкийга мактублар»ида, Хаников, Кашкин, Ахшарумов, Толининг «Нутқлар»ида, Филипповнинг «Ун ўғит»ида, Григорьевнинг «Солдат сўхбати»да ва бошқа асарларида энг тўлиқ баён этилган. Материалистик позицияларда турган П. (Петрашевский, Спешнев ва б.) Кант, Гегель, Фихте, Шеллинг идеализминини танқид қилиб чиқдилар. Табиат ва унинг қонуларини улар доимо ўзгариш ва ривожланиш ҳолатида бўлган объектив реалликдан иборат, деб эътироф қилардилар. Табиатни П. ҳаётининг ва ҳиссий билимларининг бош манбаи деб эълон қилардилар. П. тасдиқлаб айтардиларки, «оламда

материядан бошқа ҳеч нарса йўқ», ҳеч қандай гайри табиий нарса йўқ, оламнинг табииотида жо бўлмаган ва унда ривожланиб чиқмайдиган ҳеч бир нарса йўқдир. П. Фейербах философиясига юксак баҳо бериш билан бирга севгини диннинг янги формаси деб тарғиб қилгани учун уни таъқид қилган эдилар, бундай тарғибот «ҳамма одамни худого қарата судрайди» (Спешнев) деган эдилар, Петрашевский, Спешнев, Кашкин ва б. атенст эдилар. Улар Фурье назариясини таъқидий равишда ўзлаштириб, унинг таълимотидаги диний сафсаталарни ўлоқтириб ташлардилар. П. нинг революцион қанотидаги утопик социализм идеялари революцион-демократик идеяларга яқин эди.

**ПИАЖЕ** Жан (1896 йил туг.) — швейцариялик психолог, философ ва логик. Женева ун-тида, Сорбоннада профессор ва генетик эпистемология Халқаро марказининг директори (1955 йилдан). П. каттақон экспериментал материалга таяниб, 30—40-йилларда интеллектнинг шаклланиш назариясини тузди, бу назария интеллектни операциялар системаси деб, яъни субъектнинг ташқи предмет амалиётлардан ҳосил қилинган ва бирон-бир структур яхлитликларни ташкил этадиган ички амалиётлар системаси деб қарайди. П. интеллектуал операциялар системаларини тасвирлашнинг формал аппарат сифатида математик логика ҳисобларидан фойдаланади. П. нинг психологик ва маънавий идеялари «генетик эпистемология» додрасида, яъни билимни анализ қилишга генетик ва тарихий-таъқидий нуқтаи назардан қарашга асосланган назарий-билувчилик концепцияси додрасида ўзининг умумлаштирилган ифодасини топди. П. нинг фикрича, билишнинг ривожланиши шунига олиб борадики, субъектнинг объект ҳақидаги билим тажрибанинг ўзгарувчи шароитларига нисбатан тобора кўпроқ тўврийант бўлиб, тобора кўпроқ барқарор бўлиб қолади, шу билан бирга билимнинг инвариантлиги объектнинг ўзининг ва унинг ҳоссаларининг ҳамда писсиянинг актив

билувчилик фаолиятининг нийнгоси деб қаралади. Сўнгги йилларда П. генетик эпистемология проблемаларини логика, психология, лингвистика ва кибернетиканинг актуал масалалари (жумладан, психологиянинг файллараро алоқалари, файллар системасида унинг тутган ўрни, билишнинг структур методларининг ўзига ҳос хусусияти ва ҳ. к. тўғрисидаги масалалар) билан боғлаб ишлаб чиқмоқда.

**ПИЗАКАНЕ** Карло (1818—57) — италиян революцион-демократи ва утопик социалисти. Италияни ажлабийлар зулмидан озод қилиш учун актив курашчи. П. мамлакатни бирлаштиришни социалистик тузум ўрнатилиш билан боғлаб қарарди. Хусусий мулкни жамиятнинг ағтагонистик сифатларга бўлинишининг боши ва азалий сабаби деб билган П. уни тутатишни, ижтимоий мулк жорий этишни, коллектив хўжаликлар тузишни социал тенгсизликни ва эксплуатацияни бартараф қилишнинг бирдан-бир воситаси деб қарарди. П. халқ революцияси йўли билан буржуазияни ва катта ер эгаларини зўрлик билан экспроприация қилишга даъват этарди. Ўз асарларида П. коммунал ишончли материалист ва диннинг муҳолифи сифатида майдонга чиқарди.

**ПИРРОН** элидалик (тах. эраמידан олдин 365—275) — қадимги грек философи, антик скептицизмнинг асосчиси. П. нинг таълимоти унинг шогирди Тимон асарларидан маълумдир. П. нинг диққат марказида этика, бахт ва унга эришиш масалалари турган. Бахтни П. вазмиллик (*Атараксия*) деб, азоб-уқубат чекмаслик (*Апатия*) деб тушунади, унга эришиш воситасини эса скептицизмда деб билади. П. нинг таълимотига кўра, парсалар тўғрисида биз ҳеч нима биллолмаймиз, шунинг учун энг яхшиси улар ҳақида ҳар қандай муҳокама юргизишдан сақланишимиз керак; бундай сақланишнинг маънавий қиммати руҳий осойишталикка эришишдир. П. нинг таълимоти Янги Академияга ва Рим скептицизмга таъсир кўрсатди.

**ПИРС** Чарлз Сандерс (1839—1914)—америкалик философ ва логик, *прагматизм*нинг асосчиси, Кембридж, Балтимор, Бостонда профессор бўлган. «Бизнинг идеяларимизни қандай равишан қилмоқ керак» деган мақоласида (1878) «Пирс принципи» деб аталувчи принципни киритди: идеянинг аҳамияти унинг амалий оқибатларидадир. П. бу оқибатларни сезги-лар ила бирдай қилиб кўрсатиши билан беркличлик позицияларида турди. П. фанини «эътиқоднинг мустаҳкамланishi» деб тушуниб, прагматизмнинг уч методини ишлаб чиқди: «матонат методи», «авторитет методи», «П. принципига» бориб тақаладиган «илмий» метод. П. билишнинг субъектив-идеалистик назарияси эндиги тараққиётнинг объектив-идеалистик назариясини ишлаб чиқди, бу назария тараққиётнинг йўналтирувчи кучи сифатида «тасодиф» ва «севги» принципларига асосланган. *Симиотека* юзасидан олиб борган ишлари билан у математик логикага ва ҳозирги замон *позитивизмига* анча таъсир кўрсатди. П. *эҳтимоликлар* назарияси ва муносабатлар логикаси билан шуғулланган.

**ПИРСОН** Карл (1857—1936)—инглиз математиги ва идеалист философи, махист. Статистиканинг математик назарияси ва унинг биологияда татбиқ этилиши (биометрия) соҳасидаги асарлари билан шуҳрат қозонган. Лондон ун-тида биометрик ва евгеник лабораторияларнинг директори бўлган. «Фан грамматикаси» деган асосий фалсафий асари (1892) фан методологияси масалаларига бағишланган. П. нинг фикрича, фанининг вазифаси—фактларни тушуштиришдан иборат эмас, балки фақат туркумлаш ва тасвирлашдан иборат, холос. Бошқа махистлар сингари, П. ҳам моддий нарсаларни фақат ҳиссий гидрокларнинг гуруплари деб, табиат қонуларини, макон ва замонни эса инсон ақлининг маҳсуллари деб ҳисобларди. Шу билан бирга П. нинг субъектив идеализми бутун махизмда, ошкоралиги ва изчиллиги билан, материализм тусига киришга

уринмаслиги билан ажралиб туради. В. И. Ленин «*Материализм ва эмпириокритицизм*» китобида П. нинг қарашларини ҳар томонлама танқид қилган.

**ПИСАРЕВ** Дмитрий Иванович (1840—68)—рус революцион публицисти, адабий танқидчи, материалист философ, Петербург ун-тетини тамомлаган (1861). «Русское слово» журналининг хизматдоши ва гоавий раҳбари (1861 йилдан), Герценни подшо agenti Фиркснинг (Шедо-Ферротти) ҳужумларидан ҳимоя қилиб чиққанлиги учун 1862—67 йилларда Петропавловск қалъасида қамоқда ётган. 1867—68 йилларда «Дело», «Отечественные записки» журналларида ҳамкорлик қилган. П. нинг 1861 йилнинг охирида шакланган демократик, революцион ва социалистик қарашлари («XIX аср схоластикаси», 1861, «Шедо-Ферроттига қарши хитобнома», 1862) кейинчалик анча ўзгарди: 1859—61 йилларда кўтарилган революцион-озодлик тўлқинларининг тезда сўниши П. ни Россияда революция қилиш учун зарур шарт-шаронт йўқлигига, деҳқонларнинг ўзини озод қилишга ва эркин жамият тузишга қодир эмаслигига тобора кучлироқ ишонтиради. П. ўз фаолиятининг асосий мақсадини «оч ва юпун кишилар масаласи»ни ҳал этишдан иборат деб биларди, социал идеални ҳимоя қиларди (тўғри, мавжуд социалистик таълимотлардан ҳеч бири П. ни қаиоатланттирмас эди). П. революцион зўрликдан принцип жиҳатдан возкечмаган ҳолда («О. Контнинг тарихий идеялари», 1865; «Фикрловчи пролетариат», 1865; «Салбий доктринани оммалаштирувчилар», 1868; «Генрих Гейне», 1867 ва б.) революциянинг «химиявий» йўли идеясини илгари сурди; унинг фикрича, бу йўл—тадрижий социал ўзгаришлардан иборат бўлиб, бу ўзгаришлар халқни маърифатли қилишга, меҳнат унумдорлигини (билимларни ёйиш туфайли) оширишга ва «ижтимоий муассасаларни тубдан қайта қуриш»нинг асосий зарур шартлари сифатида омманинг турмуш шаронтларини ях-



шилашга олиб бориш керак эди. Халқин маърифатли қилиш вазифасини П. «фикрловчи реалистлар», яъни илгор энеллар зиммасига юкларди. Умрининг сўнгги йилларида ёзган асарлари («1789 йилдаги француз деҳқони», 1869, ва б.) П. нинг дунёқарашинда радикал тенденция ўсиб бораётганлигидан далолат беради. П. фалсафий проблемаларни қараб чиққанда, жумладан илмий билимлар прогрессив тарихий тараққиётнинг асослари деб тушунганда ҳам социал-сиёсий концепциянинг муайян роль ўйнашига сабаб бўлди. Бу ҳол П. нинг динга ва фандаги «калтафаҳм мистицизм»нинг турли хилдаги кўринишларига қарши кескин кураш бошлашига сабаб бўлди, чунки бундай ярамас кўринишлар, унинг фикрича, инсониятнинг ақлий тараққиёт йўлидан чалғитади ва «тажрибанинг энг оддий далилларини» ҳам тамомла ерга уради («Платон идеализми», 1861, ва б.); бу ҳол П. нинг Гегелнинг «ақл сотиш» философиясига салбий назар билан қарашига ҳам сабаб бўлди. П. «вульгар материалистлар»дан Молешотт, Фогтнинг назарияларида идеализмга муайян қарама-қаршилик бор деб биларди ва бу назарияларга ижобий баҳо берарди («Молешоттнинг физиологик эскизлари», 1861; «Ҳаёт процесси», 1861; «Физиологик манзаралар», 1862), П. биринчилар қаторида Россияда дарвинизмни актив пропаганда қилди («Ҳайвонлар ва ўсимликлар оламиндаги прогресс»). П. гипсеологик проблемаларни қараб чиққанда *сенсуализмга* майл кўрсатаркан, аммо *эмпиризмга* салбий назар билан қарарди («Ноетук фикрининг янглишлари», 1864); шу билан бирга у ижодий орзу-хаёлининг яратувчилик ролин кўрсатиб ўтган эди. П. нинг ижодий орзу-хаёлга бундай даъват қилишига Ленин юсак баҳо берган эди. Ҳамма нарсада реализмнинг комил ишончли тарафдори бўлган П. «соф санъат» вакиллари билан кескин мунозара қиларди, бу мунозарада баъзан санъатнинг «энг қатъий маънафатпарастлигини» эълон қилишга бориб етар ва

уни илмий тараққиёт тўсиқларидан бири деб қарарди («Эстетиканинг бузилиши», 1865; «Пушқин ва Беллискый», 1865). П. нинг «Синдириш мумкин бўлган нарсани синдира бермоқ керак» деган ва ўта фикрлардан холи бўлмаган «нигилистик» даъватни олтинчи йиллардаги демократларнинг самодержав-крепостник тартибга ва либерал мослашувчиликка нафратини ифодаларди.

**ПИФАГОРЧИЛАР** — Самос оролидан чиққан қадимги грек философи Пифагорнинг (эрамиздан олдин тах. 580—500) мухлислари. Эрамиздан олдинги 4-асрда айниқса катта нуфузга эга бўлган Пифагор мактаби математика ва астрономиянинг ривожланишига қимматли ҳисса қўшди. Аммо П. миқдор абстракциясини абсолютлаштириб ва миқдорни моддий нарсалардан ажратиб қўйиб, идеалистик философия йўлини тутдилар; бу философияга кўра, миқдор муносабатлари парсаларнинг моҳиятидан иборат. Чунинчи, П. музика оҳанглари билан гармонияси асосида миқдор жиҳатдан муайян интервал борлигини кашф этгач, космик «сфералар гармонияси» ҳақидаги ўз таълимотларида бу кашфиётни абсолютлаштирдилар. Ана шу асосдан пифагорча математик сонларнинг бидъат-хурофотларга тула мистикаси ўсиб чиқди ва бу мистика Пифагорнинг жонларнинг тандан танга кўчиб юриши ҳақидаги диний эътиқоди билан қўшилиб кетди. Мактаб ривожланиб борган сари унинг идеалистик ва мистик тенденцияси ҳам ўса борди. Пифагоризм фақат фалсафий мактаб эмас, балки қулдорлик демократиясининг сиёсий ташкилоти ҳам эди. Пифагор Кротонда (Жанубий Италия) реакция Пифагорчилик иттифоқини тузди. Орадан 500 йил ўтгач, антик қулдорлар жамиятининг тушқунлиги даврида, сонларнинг пифагорча мистикаси *неоплатонизмда* ўзлаштирилди ва қайтадан тиргизилди.

**ПЛАНК Макс** (1858—1947)—немец физика назариятчиси. П. иссиқлик нурланишининг термодинамик назариясини ишлаб чиққанида уни изоҳ-

лаш учун янги универсал доимий  $h$  ни — ҳаракат квантини киритди. Шу нарса аниқландики, ёруғликнинг тарқалиши, унинг нурланиши ва ютулиши дискрет тарзда, муайян порциялар-квантлар билан содир бўлар экан ( $h=6,62517 \cdot 10^{-27}$  эрг. сек.). Бу константанинг кашф этилиши микрооламдан сифат жиҳатдан янги соҳага — квант ҳодисалар оламига ўтishни билдирарди. Шу билан П. квант назариясининг асосчиси бўлди, бу назария энергетик процесслардаги узилшлик моментини аниқлаб берди ва атомизм идеясини табиатнинг ҳамма ҳодисаларига жорий этди. П.нинг кўп асарлари табиёт илмининг фалсафий проблемаларига, шу жумладан энергиянинг сақланиш қонунининг фалсафий аҳамиятига, оламнинг табиий-илмий картинасининг бирлигига, физик тадқиқот методологиясига, сабабият принципига, табиёт илмининг философия ва дин билан ўзаро муносабатига бағишланган. Фанининг бир қанча туб масалаларида материалистик позицияни ишғол қилган П. позитивизмни, айниқса Мах философиясини кескин танқид қилди.

**ПЛАТОН** (эрампдан олдин 428/427—347)— қадимги грек идеалист философи, *Сократнинг* шогирди, *объектив идеализмнинг* асосчиси, 30 дан ошқ фалсафий диалогларнинг автор (*«Софист»*, *«Парменид»*, *«Тезетет»*, *«Давлат»* ва б.). П. оламга идеалистик қарашни қаттиқ туриб ёқлаган ҳолда ўша замондаги материалистик таълимотларга қарши актив курашди. Сократ, *пифагорчилар*, *Парменид* ва *Гераклит* таълимотларидан кенг фойдаланди. Борлиқни изоҳлаш учун нарсаларнинг жисмсиз формалари мавжудлиги ҳақидаги назарияни ривожлантирди, бу нарсаларни «шакллар» ёки «идеялар» деб атаб, уларни борлиқ билан бирдай қилиб кўрсатарди. «Идеялар»га П. материя ва макон билан тенглаштирилган йўқлиқни қарама-қарши қилиб қўярди. П.нинг фикрича, «идеялар» ва «материя»дан тузилган ҳиссий олам улар орасида ўрта мавқени ишғол этади. «Идеялар» абадийдир, «космонинг» парни томо-

нига онддир», улар пайдо бўлмайди, ҳалок бўлмайди, беинсбатдир, макон ва замонга боғлиқ эмасдир. Ҳиссий нарсалар ўтқунчидир, инсбидир, макон ва замонга боғлиқдир. П. космологиясининг марказида «оламий руҳ» психология ҳақидаги таълимот— жон бизнинг жисмимиз зиндонига қамалганлиги ҳақидаги ва қайтадан мужасамланиши ҳақидаги таълимот туради. П. билишнинг турларини билишувчи предметларнинг тафовутларига қараб бир-биридан фарқ қиларди. Фақат чинакам ҳақиқий «шакллар» тўғрисида ишончли билиш бўлиши мумкин. Инсон ўлмас руҳининг идеялар олами ҳақидаги, яъни у ўлувчи жисмга кирганга қадар мушоҳада қиладиган олам ҳақидаги хотиралари ана шундай билишнинг манбаи бўлиб хизмат қилади. «Идеялар» билан ҳиссий нарсалар ўртасида П. фаросат билан билишга мурасар бўладиган математик объектларни жойлаштиради. Билиш методи — «диалектика» деганда П. икки ёқлама йўлни: тушунчаларни умумлаштириш зинапойларни билан то олий жинсларга қадар юқорилаб бориш йўлини ва қайтадан энг умумий тушунчалардан умумийлиги тобора камай боровчи тушунчаларга қараб пастлашиб бориш йўлини тушунган. Шу билан бирга пастлашиб бориш процесси фақат «шакллар»га («идеялар»га) дахлдордир, ammo у ҳиссий айрим нарсаларга дахлдор эмасдир. Ўзининг сиёсий қарашларига кўра, П. Афина аристократиясининг вакили эди. Жамият ҳақидаги таълимотида у идеал аристократик давлатни тасвирлаб кўрсатган, бу давлатнинг зарур шартни қўллар меҳнатидир («Қонуилар»); давлатни «философлар» бошқаради; уни «соқчилар» ёки «аскарлар» қўриқлайди; бу икки хилдаги эркин граждандардан пастда «ҳунармандлар» туради. Маркс сўзлари билан айтганда, П.нинг утопияси Миср каста тузумини афинча идеаллаштиришдан иборат эди. Маркс эса грек «полиси» («шаҳар-давлати») ташкил этишда муҳнат тақсимотиининг ролини П. геннал суратда тушуниганини қайд қилиб

иятида эмас, балки айни назарияни рад этадиган вазиятларнинг мавжудлиги имкониятидадир. Назария уни рад қилиш имкониятига нақадар кўпроқ дувор бўлса, мазкур принциплар назаридан, у фан учун шу қадар катта қимматга эгадир. Социологияда П. марксизмнинг ашаддий душмани сифатида майдонга чиқиб, объектив тарихий заруриятнинг зарурлигини, унга асосланган илмий социал башоратнинг мумкинлигини инкор қилади; у *Риккерт* ва *Виндельбандга* эргашиб, у тарихнинг вазфаларини айрим воқеаларни ўрганишдан иборат қилиб қўяди. Асосий асарлари: «Тадқиқот логикаси» (1935), «Очиқ жамият ва унинг душманлари» (1945), «Историяцизмнинг қашшоқлиги» (1944—45).

**ПОРЕЦКИЙ** Платон Сергеевич (1846—1907)— рус логика олими. 1887—88 йилларда Россияда биринчи бўлиб Қозон ун-тида математик логикадан лекциялар ўқиди. П. *логика алгебрасини* ишлаб чиқди. Бу назария учун у асосларнинг муайян системасидан келиб чиқадиган натижалар тўпламини ва муайян натижалар келтириб чиқариладиган гипотезалар тўпламини излаб топши тўғрисидаги вазифани ҳал этишнинг оригинал ва содда методларини топди («Мантиқий тенгликларни ҳал этиш усуллари ҳақида ва математик логиканинг тескари усули ҳақида», 1884). П. нинг фалсафий позицияларини табиий-илмий материализм деб тавсифлаш мумкин.

**ПОР-РОЯЛЬ**—Париж яқинидаги аёллар монастири, 17-асрда — *янезизмнинг* маркази. П.-Р. Франция йирик маърифат ўчоғи эди. У ерда *Паскаль* яшаб, ишлаган эди. П.-Р. мактабида дарс бериш учун турли дарсликлар, шу жумладан картезнанча рационализм руҳида ёзилган ва катта шухрат қозонган логика дарслиги тузилган эди (авторлари Арно ва Николь). Унда, жумладан, ҳукмларнинг муфассал туркумлианиги берилган ҳамда *синтетик* ва *аналитик* методлар ўртасидаги фарқ масаласи қараб чиқилган эди. 1712 йилда иезуитларнинг яефеннсларга қарши кура-

шида улар томонида турган Людовик XIV нинг буйруғи билан монастирь куйдириб юборилди.

**ПОСТУЛАТ** (лат. *postulatum*—матлуб)— бирон назариянинг принциплари ёки қондас бўлиб, бу қонда мазкур назария доирасида бошланғич, исбот қилиб бўлмайдиган қонда сифатида қабул қилинган. Ҳозирги замон логикасида ва фан методологиясида «П.» тушунчасидан одатда энг кўп ишлатиладиган «аксиома» тушунчасининг синоними сифатида фойдаланилмоқда. Баъзи ҳолларда бу тушунчаларнинг маъносидан антик философиядан бошланиб келаётган тафовут сақланиб келмоқда: аксиомалар деганда бирон назариянинг мантиқий бошланғич принциплари, П. деганда— бу назариянинг бошланғич махсус—илмий принциплари тушунилади. Айрим ҳолларда «П.» термин билан муайян назариянинг аксиомаларини ва хулоса чиқарш қондаларини билдирадидлар.

**ПРАВОСЛАВИЕ** (грек. *orthodoxia*)—*христианликнинг* бир кўриниши бўлиб, у бошлича Шарқий Европа, Яқин Шарқ ва Болқон мамлакатларида тарқалган. П. 11-асрда Европанинг ғарбида ва шарқида феодализмнинг турли йўллар билан ривожланиши натижасида мустақил йўналишга узил-кесил ажралиб чиқди. П. ақидаларининг алоҳида хусусияти шундан иборатки, у муқаддас руҳнинг фақат ота-худодан чиқиб келишини, умуман черковнинг (унинг бошлиқларининг эмас) гуноҳдан поклигини— ақидаларининг ўзгармаслигини эътироф этади, аърофни (чистилищени) инкор этади ва ҳ. к. П. нинг диний маросимлари ва аҳкомлари— бутта сажда қилишдан, оқ руҳонийлар учун никоҳининг мажбурийлигидан, махсус (византийча) системадаги қўшиқ-қироатдан иборат ва ҳ. к. П., *католицизмдан* фарқ қилиб, ягона бир марказга эга эмас, балки у 14 мустақил (автокефал) православ черковидан иборатдир. Принципиал консерватизм П. учун жуда характерлидир. Рус П. си самодержавнега сикқидилдан берилиб хизмат қилди, унинг таянчларидан

бирн бўлиб, унга қарам бўлиб келди. Пётр I дан бошлаб то 1917 йилгача рус православ черкови давлат аппаратининг бир қисми бўлиб келган эди. У революцион ҳаракатнинг душмани эди. Рус П. си юқори табақаларининг контрреволюцион сиёсати Улуғ Октябръ социалистик революциясидан кейин ўзгариб, диндорларнинг таъинқи остида Совет ҳокимиятга нисбатан холисона муносабатга айланади (30—40-йиллардан бошлаб). Ҳозирги замон П. си ўзининг илмга хилоф идеялари ва тасавурларининг ҳаммасини батамом сақлаб қолмоқда. П. идеологлари ҳозирги замон шариоитига мослашишга уринмоқдалар, диний таълимотни, диний эътиқод амалиётларини — маросимларнинг замонвийлаштирмоқдалар, Россия тарихида черковнинг уйнаган ролин сохталаштирмоқдалар ва ҳ. к. П. диний философиясининг вакиллари деярли нуқул мистиклардан (*Хомяков, Бердяев, Лосский, В. В. Зеньковский* ва б.) иборат.

**ПРАГМАТИЗМ** (грек. pragma—иш, амал)— ҳозирги замон буржуа философиясида кенг тарқалган субъектив-идеалистик оқим. П. философиясининг марказида «прагматизм принципи» деб аталувчи принцип бўлиб, бу принцип ҳақиқатининг қимматини унинг фойдалилиги билан белгилайди (*Пирс*). Жемснинг асарларида П. фалсафий мунозараларни бирон-бир назариядан келиб чиқадиган «амалий оқибатлар»ни таққослаш йўли билан ҳал қилиш методи сифатида ва ҳақиқат назарияси сифатида ифодаланади: ҳақиқат — «биз учун энг яхши «ишлайдиган», ҳаётнинг ҳар бир қисмига ҳаммадан яхшироқ муносиб келадиган ва тажрибамизнинг бутун мажмуяти билан қўшиладиган нарсасидир». «Практика» ва ҳақиқатни субъективистик тушуниш П. ни тушунчани (идеяни) амалиёт «қуроли» деб (*Дьюи*), билишни эса субъектив «ҳақиқатлар»нинг мажмуи деб (*Ферд. Шиллернинг* «гуманизми») таърифлашга олиб келади. Бироқ амалий фойдалилик деганда П. объектив ҳақиқатининг практика мезони билан тас-

диқланишини эмас, балки индивиднинг субъектив қизиқишларини қондирувчи нарсани тушунади. Бундай изоҳ пировард ҳисобда америка буржуаларининг тор амалиётчилигини акс эттиради. Воқеликни изоҳлашда П. *эмпириокритицизмга* яқин бўлган «радикал эмпиризм» позицияларида туради. Объектив реаллик П. да тажриба билан бирдай қилиб кўрсатилади, билишнинг субъекти билан объектини ажратиш эса фақат тажриба ичида амалга оширилади П. «радикал эмпиризм»га ва ҳақиқатни амалий жиҳатдан фойдали нарса деб тушунишга асосланиб, «ана шуларнинг ҳаммасига асосланиб амалий мақсадларни кўзлаб, фақат практика учун, бемалол худони пеш қилади...» (*В. И. Ленин, 18-т., 408-б.*), Логикада П. иррационализмга қараб бормоқда: Жемсда очик формада, Дьюида эса «илмий тадқиқот логикаси»ни яратишга даъват қилиш билан иқобланган формада бормоқда. Логиканинг қонунилари ва формаларини П. фойдали функциялар сифатида олиб қарайди. Этикада П. мелиоризмга амал қилади. Социологияда П. «буюк шахслар»га сипиниш (*Жемс*) ва буржуа демократиясини мадҳ этиш (*Дьюи*)дан тортиб то ирқчилик ва фашизмни ҳамоя қилишгача (*Шиллер*) ўзгариб боради. Ҳозирги вақтда П. субъектив идеализмни антикоммунизм билан бирлаштирувчи (*Сидней Хук*) «экспериментал натурализм» формасида ёки П. ни *неопозитивизм* ва семантик идеализм билан бирлаштирувчи «неопрагматизм» формасида майдонга чиқмоқда (*Ч. Морриснинг* «семантикаси», *Бриджменнинг* *операционализи*, *К. Льюис, Карнап* ва *У. Куайн* томонидан формал логиканинг прагматик шарҳланиши). П. узоқ вақт давомида АҚШнинг маънавий ҳаётида ҳукмронлик қилиб келди, фақат кейинги йиллардагина ўз позицияларини неопозитивизмга ва диний фалсафий концепцияларга бўшатиб бера бошлади.

**ПРАГМАТИКА** — семантиканинг бир бўлими.

**ПРАКСИОЛОГИЯ** (грек. praktikos — фаол) — социологик тадқиқот-

лар соҳаси бўлиб, бу соҳа турли амалиётларни ёки амалиётлар мажмуини уларнинг самарадорлиги нуқтан назаридан олиб қараш методикасини ўрганади. П. га Польша ФА президенти Тадеуш Котарбиньский асос солган бўлиб, у ҳозирги замон сопиологик тадқиқот методларидан бирдир. Бу методнинг моҳияти турли меҳнат малакалари ва усулларини амалий (ва тарихий) тадқиқ қилиш ва тавсифлашдан, уларнинг элементларини аниқлаб олишдан ва шу асосда амалий характердаги турли таъсиялар тузишдан иборат. П. мазкур категорияларнинг тарихи билан ҳамда коллективлар меҳнатининг конкрет тадқиқотлари, меҳнатни ташкил этиш, уни ихтисослаштириш формаларини анализ қилиш, меҳнатни ташкил этиш ва унинг самарадорлик даражаси ўзгаринининг субъектив (анча камроқ даражада ва объектив) факторлари билан шуғулланади. П. индивидларнинг, шунингдек ишлаб чиқариш процессида индивид билан коллективнинг ўзаро таъсирини ўрганади.

**ПРАКТИКА** — қ. *Назария ва практика*.

**ПРЕДИКАБИЛИЛАР** (лат. praedicabilia) — Аристотель логикасида кесим жинслари. Аристотель тўрт П. ни: жинс, тур, асл белги ва тасодифий белгини санаб кўрсатади. Аристотель асарларини шарҳловчи Порфирий бу рўйхатга тур фарқини ҳам қўшади. П. айрим номларга қарама-қарши қилиб қўйилади, чунки, П. дан фарқли ўлароқ, бундай номлар кесим бўлмайди. Аристотелда П. ҳақидаги таълимот билан «кесимлик» жинслари — категориялар (praedicamenta) ҳақидаги таълимот боғлиқдир.

**ПРЕДИКАТ** (лат. praedicatum) — традицион логикада *ҳукмининг* икки терминидан бири бўлиб, бу терминда нутқ предмети (субъекти) ҳақида нимадир айтилади. 19-асрнинг охиригача логикада ҳукмининг субъекти, одатда, грамматик эга билан бирдай қилиб, П. эса грамматик кесим тарзида тушунилиб, кесимнинг мас., сифат билан ифодаланадиган қисми билан бирдай қилиб кўрсатилади. Шундай

қилиб, кесимлик формаси (предикатив боғланиш) атрибутив боғланишдан иборат қилиб қўйиларди, яъни предметга (субъектга) муайян белги хослигини билдирарди. Математик логиканинг ривожланиши бу нуқтан назарин қайтадан қараб чиқишга олиб келди. Янги қараш шу билан характерланадики, П. тушунчалари алоҳида хилдаги функция-мантикий (ёки пропозиционал) функция тушунчаси асосида умумлаштирилади, *мулоҳазалар* (ёки уларнинг чинлик қимматлари — «чин» ва «ёлгон») мазкур функциянинг қимматлари бўлиб хизмат қилади. Мас., «Сократ инсондир» деган мулоҳазага традицион тушунчада «S—P дир» схемаси мувофиқ келарди. Агар S ва P қимматларнинг турли соҳаларига: S—«индивидуал предметлар» соҳасига, P эса «тушунчалар» соҳасига эга бўлган ўзгарувчилар деб қаралса, у вақтда, мас., «инсон» тушунчасини ўзгарувчи P қимматли сифатида танлаганда, биз «S—инсондир», ёки «...—инсондир» (нуқталар S ҳарфи ўрнига келади) деган ифодани хосил қиламиз, яъни аслда, бир ўзгарувчи функциясини хосил қиламиз; нуқталар (ёки ўзгарувчи S) ўрнига бирон субъектининг бунда функциянинг оддий далили ролини ўйнайдиган номи (мас., «Сократ») қўйилса, бу функция мулоҳаза бўлиб қолади («чин» ёки «ёлгон» қимматга эга бўлади). Шунга ўхшаш «...қараганда кўпроқ...» ифодаси икки ўзгарувчининг функциясидир, «...ва... орасида туради...» ифодаси эса уч ўзгарувчининг функциясидир ва ҳ. к. Математик логикада мулоҳазалар (ёки уларнинг чинлик қимматлари «чин» ва «ёлгон») уларнинг қимматлари хизматини ўтайдиган функциялар худди П. деб аталади. Шундай қилиб, ҳукмининг структурасига ҳозирги замондаги қараш шундан иборатки, П. ва субъектининг традицион тушунчалари функция ва унинг далилларининг тегишинча аниқ математик тушунчаларига алмаштирилади. Шунга мувофиқ П. тўпламларда (предметларнинг соҳаларида) аниқланади ва бу тўпламларнинг эле-

ментлари тегишли ўзгарувчиларининг далиллари ёки қимматлари бўлиб хизмат қилади. П. нинг янгича талқини мантиқий муҳокамага зарур умумийлик беради, бу муҳокама фақат силлогистик хулосаларини эмас, балки носиллогистик хулосаларини ҳам бирлаштиради, ёзувининг функционал формаси эса ҳар қандай илмий назариянинг мулоҳазаларини *формаллаштириш* учун кенг имкониятлар очиб беради.

**ПРЕДИКАТЛАР ҲИСОБИ**—мулоҳазаларининг ички структурасига асосланадиган хулосаларни формаллаштириш йўли билан *мулоҳазалар ҳисобини* кенгайтиришдир. П. ҳ. формуласининг тушунчаси бир ёки бир неча предмет ўзгарувчиларининг *предикати* тушунчасини киритиш йўли билан кенгайтирилади.

**ПРЕДИКАТНИ КВАНТИФИКАЦИЯЛАШ** (лат. quantum—қанча, инглиз. quantity—миқдор)—ҳукм *предикати* ҳажмининг аниқлаш. Англанавий формал логикада ҳукмлар *субъектнинг* ҳажмига қараб турларга бўлинади; бундан ҳукмларининг икки турни фарқ қилинади: умумий ҳукмлар (мас., «Ҳамма квадратлар — тўртбурчаклардир» ва жузъий ҳукмлар (мас., «Баъзи студентлар — спортсменлардир»). Инглиз логика олми ва философи Гамильтон (1788—1856) предикат ҳажмининг ҳам ҳисобга олишни таклиф этган. Шундай қилиб, предикат бутун ҳажмида олинмаган ва Гамильтон умумий-жузъий ва жузъий-жузъий ҳукмлар деб атаган тасдиқ ҳукмларининг икки туридан ташқари яна икки турдаги ҳукм ажратиб кўрсатилади: умумий-умумий ҳукмлар (мас., «Ҳамма тенг томонли учбурчаклар — тенгбурчакли учбурчаклардир») ва жузъий-умумий (мас., «Баъзи дарахтлар—дублардир»). Бу ҳукмларда предикат бутун ҳажмида олинади. Бундай П. к. ҳукмининг тенглама сифатида олиб қарашга имкон беради. Математик логикадаги П. к. операцияси ўзгарувчи предикатларни *кванторлар* билан боғлаш операциясига бирор даражада мувофиқ келади.

**ПРЕДМЕТЛАШИШ ВА ПРЕДМЕТЛИКДАН ЧИҚИШ**—бу терминлар воситаси билан предмет *фаолиятининг* характерли хусусиятлари аниқланади. П. деганда субъектнинг фаолият процессида инсоннинг фаол кучлари ва қобилиятларининг ҳаракат формасидан предмет формасига айланиши ва ўтиши тушунилади; П. дан чиқиш деганда—объектив предметнинг ўз соҳасидан инсон фаолияти соҳасига ва формасига ўтиши, маданиятнинг предмет-муҳассамланган формаларининг субъектнинг фаол қобилиятларига айланиши тушунилади. Бу тушунчалар *Гегель* философиясида у қай даражада «меҳнат моҳиятини қамраб олганга қараб» (Маркс) фойдаланилган. Лекин Гегель инсоннинг меҳнат фаолиятини абстракт-руҳий меҳнатдан, тафаккурдан идеалистларча келтириб чиқарган ва уни тарихга хилоф равишда бегоналашиш билан тенглаштириб қўйган. Марксининг илк асарларида бу тушунчалар меҳнатни тавсифлаш учун принципиал равишда бошқача маънога эгадир. Маркс П. лашини ва П. дан чиқишни бирликда олиб қарайди. меҳнатнинг инсон ҳаётида турган ўзининг очиб беради, ўз меҳнати билан инсон объектив оламни актив равишда ўзгартриб, инсонлаштириб, ўзининг алоҳида «инсоний воқелигини», маданият оламини (меҳнатнинг актив томонини) ифодалайдиган П. лашини натижасида) вужудга келтиради. Айни вақтда инсон объектив оламга, шу жумладан олдин ўтган инсоният фаолияти натижаларини боғлиқдир, бу натижаларни у ўзлаштириб, ўз фаолиятига киритади ва бу фаолиятини объектив қонулар билан (инсоннинг ўз фаолияти объект билан алоқасини ифодалайдиган *i*. *дз* чиқиш натижасида) мувофиқлаштирилади. Бундай усул Марксга меҳнат процессини илмий равишда тавсифлаш имкониятини беради, *субъект* билан *объектнинг* ўзаро муносабатини диалектик-материалистик тушуниш, билиш назарияси проблемаларини практика нуқтан назаридан ҳал қилиш йўлини очиб беради. П. лашини

листик қарашнинг асоссизлигини ҳам тарихий материализм исботлаб берган.

**ПРОКЛ** (410—485)—Афина неоплатонизм мактабининг бошлиғи. Триадаликнинг (*Триада*, *Гегель*) диалектик идеяси П. га оиндир. Антик мифологияни ягона бир фалсафий схемага жойлаштиришга уришганлиги учун П. тарих-философия адабиётида мажусийликни системалаштирувчи, эллинизмнинг схоласти деб тавсифланади. П. *Платонни*к, бирлик кўпликда очилади, кўплик эса бирликка интилади, деган фикрига асосланиб, бутун мавжудотнинг тараққиётида уч босқични: ҳозир бўлиш, олга интилиш, тескари интилиш босқичларини эътироф этарди. П. нинг фикрича, тараққиёт бўлиши ёки бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга айланиш йўли билан эмас, балки кучларнинг тўлиқлиги натижасида содир бўлади, шу тўфайл бир нарса ўзи ўзгармаган ҳолда иккинчи нарсани вужудга келтиради. П. нинг асосий асарлари: «Теологик бош асос», «Платоннинг теологияси тўғрисида».

**ПРОЛЕГОМЕНЛАР** (грек. prolegomena — сўз боши)— бирон-бир фанга қисқача муқаддима бўлиб, ушннг мақсади мазкур фаннинг мазмуни, вазифалари ва тадқиқот методи билан тахминий таништиришдир. *Кантнинг* «Фан сифатида пайдо бўлиши мумкин бўлган ҳар қандай келажак метафизикасига пролегоменлар»и «Соф ақлни танқид»га бамисоли бир муқаддимадир (ҳақиқатда эса шу асарнинг қисқача баёнидир).

**ПРОЛЕТАРИАТ** (лат. proletarius— қадимги Римда йўқсиллар синфига мансуб киши)— капиталистик жамиятнинг асосий синфларидан бири бўлиб, бу синф ишлаб чиқариш воситаларига эга бўлишдан маҳрум этилган, винобарин, у тирикчилик воситаларини таъминлаш учун ўз иш кучини сотишга мажбурдир. П. феодак жамият бағрида капитализмнинг туғилиши билан бир вақтда пайдо бўлди. Капитализмнинг ривожланиши билан бирга майда товар ишлаб чиқариши емирила боради, деҳқонлар ва ҳунар-

мандлар хонавайрон бўла бошлайди, улар П. сафларини тўлдирга беради. Капитализмнинг ишлаб чиқарувчи кучлари ривожлана бориши билан П. ни эксплуатация қилиш бекиёс даражада кучаяди. Синфий кураш процессида П. нинг синфий ўз-ўзини ангилаши етила боради. У буржуазияга қарши курғи учун ўз ташкилотларини (коммунистик ёки ишчи партиясини, касаба союзларини ва б.) тузади. Бу курашда П. фақат ўз манфаатларини эмас, балки барча меҳнаткашларнинг манфаатларини ҳам ҳимоя қилади ва ифодалайди. П.— капиталистик жамиятнинг бирдан-бир ҳақиқий революцион синфи бўлиб, у коммунистик идеологияни ёяди, *социалистик революция* ва синсий ҳокимиятти қўлга олиш воситаси билан буржуа тузумини йўқ қилишни ўз олдига вазифа қилиб қўяди. Унинг асосий мақсади— социалистик ва коммунистик жамият қуришдир. Ҳозирги замон шароитида капиталистик жамиятнинг янада пролетарлашуви давом этмоқда. П. билан монополиястик буржуазия ўртасидаги эндиият кучаймоқда. Меҳнаткашларнинг кенг қатламлари: деҳқонлар, энелларнинг анча қисми ва бошқа табақалар П. нинг иттифоқчилари бўлмоқда. Империализмга қарши курашда мустамлака ва қарам мамлакатларнинг П. и ўсмоқда ва жипслашмоқда. Социалистик революция ғалаба қозонгач, П. капитализм шаронтидаги ҳолатидан, яъни эрксиз, эксплуатация қилинувчи, ишлаб чиқариш воситаларига эгалик қилишдан маҳрум этилган синфликдан чиқиб, ишчилар синфига—мамлакатнинг тўла ҳуқуқли, ўзи учун, бутун жамият учун ишловчи хўжайинига айланади. Умумхалқ мулки билан боғланган энг илғор, энг уюшқоқ синф бўлган ишчилар синфи аҳолининг қолган қатламларига раҳбарлик қилади. Социализм ва коммунизм қурилишида ишчилар синфи меҳнаткаш деҳқонлар билан иттифоқ бўлиб чиқади, деҳқонларга саноат ишлаб чиқаришида меҳнатни ташкил қилиш тажрибасини ўргатади, чунки бу ишлаб чиқариш онгли интизомга, ижодий ташаббускорликка, ҳар то-

монлама ўзаро ёрдамга асосланган бўлиб, социалистик ва коммунистик меҳнат ва ҳаётнинг янги формалари учун изчиллик билан кураш намунасини кўрсатмоқда.

**ПРОЛЕТАРИАТ ДИКТАТУРАСИ** — пролетариатнинг давлат ҳокимияти бўлиб, бу ҳокимият капиталистик тузумни тугатиш ва буржуа давлат машинасини емириб ташлаш натижасида ўрнатилади. П. д. ни қўлга киритиш *социалистик революцияни* асосий мазмунини ташкил этади, унинг ғалаба қозонишининг зарур шарти ва энг муҳим натижаси ҳисобланади. В. И. Ленин П. д. масаласини марксизмдаги асосий масала деб атаган эди. Пролетариат ўз ҳокимиятидан эксплуататорларнинг қаршиликни бостириш, революция ғалабасини мустаҳкамлаш, буржуа ҳокимиятини қайта тиклашга уринишлари ўз вақтида даф қилиш, мамлакатни халқаро реакциянинг агрессив ҳаракатларидан муҳофаза қилиш учун фойдаланади. Аммо П. д. фақат зўрликдан иборат эмасдир. Унинг асосий вазифаси — ижодкорлик, яратувчиликдан иборат. Пролетариатга диктатура меҳнаткашлар кенг оммасини ўз томонига олдириб ва уларни социалистик қурилишга тортиш учун, социал ҳаётнинг ҳамма соҳаларида: экономика, маданият, маънавий турмуш соҳаларида революцион ўзгаришлар қилиш учун, меҳнаткашларни коммунистик руҳда тарбиялаш ва янги, синфсиз жамият қуриш учун хизмат қилади. П. д. социализм қуришининг асосий қуроли, унинг ғалаба қилишининг зарур шартидир. Ишчилар синфи раҳбарлик ролини ўйнаган ҳолда ишчилар синфи билан деҳқонлар иттифоқи П. д. нинг негизини ва унинг олий принципини ташкил этади. Социалистик қурилиш жараёнида П. д. нинг социал базаси кенгайиб ва мустаҳкамланиб боради, *жамиятнинг социал-сиёсий ва ғоявий бирлиги* вужудга келади. Ишчилар синфининг илгор отряди — коммунистлар партияси П. д. системасида асосий раҳбар ва йўл кўрсатувчи кучдир. П. д. сис-

темасига меҳнаткашларнинг турли оммавий ташкилотлари: халқ вакилиги органлари, касаба союзлари, кооперация, ёшлар союзлари ва социалистик давлат билан меҳнаткашлар ўртасида асосий боғловчи воситалар бўлиб хизмат қиладиган бошқа бирлашмалар кирадилар. Париж коммунаси П. д. нинг тарихан биринчи формаси эди, у марксизмни энг қimmatли тажриба билан бойитди ва бу тажриба Марксга келажакдаги социалистик жамиятнинг давлат формаси ҳақида хулоса чиқаришга имкон берди. Советлар — П. д. нинг янги формаси бўлиб, унн Ленин-икки рус революциясининг тажрибасини ўрганиш асосида кашф этди. Ниҳоят, энг янги революцион тажриба П. д. нинг яна бир формасини — *халқ демократиясини* вужудга келтирди. П. д. ягона мақсад эмасдир, балки диктатурасиз ва синфларсиз жамиятга ўтишининг тарихан зарур ва бирдан-бир мумкин бўлган воситасидир. Социализм қурилиши давомида у ўзгариб боради. Жамиятнинг социал структураси тобора кўпроқ унинг яқинчилигига томон ривожланиши процесси билан бир вақтда П. д. давлатининг ўсиб *мулкхалқ давлатига* айланиши процесси ҳам боради ва бу давлат келажакда *коммунистик ижтимоий йўлини бошқаришни* вужудга келтириш йўлида зарур босқич бўлади.

**ПРОЛЕТАР ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМИ** — қ. *Интернационализм*.

**ПРОПЕДЕВТИКА** (грек. *propaideuo* — дастлаб таълим бераман) — дастлабки машқ, бирон фанга табиёрлов, муқаддима курси бўлиб, бу курс системага солинган ва қисқача формада баён этилган бўлади. Бу курс билимнинг тегишли тармоғини батафсил ўрганишдан олдин ўтилади. Философиянинг мактаб курси баъзан фалсафий П. деб аталади.

**ПРОПОЗИЦИОНАЛ ФУНКЦИЯ** — қ. *Предикат*.

**ПРОСИЛЛОГИЗМ** — қ. *Полисиллогизм*.

**ПРОТАГОР** (эраминдан олдин 481—411) — абдерлик фалсафачи; грек философи, софистлардан энг йиринги;



худосизлиги учун Афинадан ҳайдалди (унинг «Худолар ҳақида» деган китоби куйдирилди). Буржуа тадқиқотчилари П.ни мутлақ скептик деб талқин қилиб, ундан кейин сақланиб қолган фрагментни бундай таржима қилганлар: «Инсон—барча нарсаларнинг: мавжуд бўлгани учун мавжуд ва мавжуд бўлмагани учун номавжуд нарсаларнинг метъеридир». Лекин «учун» сўзига мувофиқ келадиган грекча ифодани бошқача таржима қилиш мумкин: «мавжуд бўлганлигидан мавжуд» ва ҳ. к. Бундай талқин қилганда П. субъективист ҳам, скептик ҳам эмасдир; унинг тезисида материалистик тусдаги *антропология* элементи бордир; бу нарса *Секст Эмпирикнинг*, П.нинг назарида «материя оқиб туради» ва «ҳамма нарсаларнинг асосий сабаблари (логослари) материядир», деб берган характеристикасига мувофиқ келади.

**ПРОТЕСТАНТИЗМ** (лат. *protestans*—норозилик билдирувчи, ошқора несбот қилувчи) — *христианликнинг православие* ва *католицизмдан* кейин учинчи кўриниши бўлиб, у *Реформация* даврида юзага келган. П.—мустақил ва хилма-хил динлар, черковларнинг мажмуи бўлиб, бу динлар ва черковлар ўзларига хос ақидалари ва қонун-қоидалари билан бир-биридан фарқ қилади. Протестантлар католикча аърофни (чистилшчени) тан олмайдилар, православ ва католик авлиёларини, фаришталарини, худонинг онасини рад этадилар; христианча сало-сапахад (учбирлик) худо уларда бутунлай монополь мавқени ишғол қилади. Протестантларнинг тасаввурига кўра, инсонга ҳузур-ҳаловат, баракат черковдан ташқари худодан тушади, «қутилиш»га инсоннинг шахсий эътиқоди ва худонинг иродаси туфайли эришилади. Бу таълимот руҳоний ҳокимиятнинг дунёвий ҳокимиятдан устунлигига, католик черкови ва Рим папасининг пешволик ролига футур етказди, инсонни феодал бўғовлардан озод қилиб, унда шахсий мулк ҳиссини, буржуа-индивидуалистик тасаввурларни уйғотди ва ҳ. к. Инсоннинг худого бошқача қарашин муносабати

билан П. да фақат руҳотғийларга ва черковга эмас, балки диний маросимларга ҳам иккинчи даражали ўрин берилади. Бутларга ва майитларга чўқиниш йўқ, сир-асрорлар соми икки-тага (крещение ва причастиега) тушириб қўйилди, ибодат, одатда, ваъз-насихатлардан, биргалашиб номоз ўқишдан ва забур оятларнинг қироат қилиб куйлашдан иборат. Расман П. фақат Тавротга асосланади, лекин амалда ҳар бир протестантлик динида ўз имон калималари, мўътабар золлари ва «муқаддас» китоблари, яъни ўзинча «муқаддас ривоят» мавжуддир. Ҳозирги замон П. и-бошича Скандинавия мамлакатларида, Германияда, Швейцарияда, Буюк Британияда ва АҚШда тарқалган. 20-асрда П. да экуменик ҳаракат авж олиб, у черковларнинг Жаҳон кенгашини тузишга олиб келди. П. турли сиёсий тенденциялар билан боғлиқдир. Айрим дин ходимлари, айниқса социалистик мамлакатлардаги дин ходимлари П.ни янги шароитга мослаштиришга, уни коммунистик ғоялар билан яқинлаштиришга интилоқдалар. Протестантларнинг бир қисмининг сиёсий жиҳатдан прогрессив интилишларига (тинчлик учун ва халқаро кескинликни юмшатиш учун кураш олиб боришларига) қарамай, П. ҳам, ҳар қандай дин сингари, илмга хилофдир.

**ПРОЦЕСС** (лат. *processus* — ўтиш, силжиш) — ҳодисанинг қонуниятли, изчил ўзгарishi, унинг бошқа ҳодисага ўтиши (*Тараққиёт*).

**ПРУДОН** Пьер Жозеф (1809—65)—француз майда буржуа сиёсий арбоби, философ, социолог ва экономист, *анархизмнинг* асосчидан бири. П.нинг асарлари: «Мулк нима?» (1840), «Қашшоқлик философияси» (1846) ва б. Философияда П.—идеалист, эклектик; у Гегель диалектикасини вульгарлаштирди, уни қўпол схемага, ҳар бир ҳодисада «яхши» ва «ёмон» томонларнинг механик қўшилиши ҳақидаги таълимотга айлантирди. Инсоният жамияти тарихини П. идеялар кураши деб қарарди. П. йирик капиталистик мулкни «ўғри-

лик» деб эълон қилиб, майда мулкчилликни абадийлаштирарди. У капитализм шаронтида айрим товар ишлаб чиқарувчилар ўртасида «адолатли айрибошлашни уюштириш ҳақидаги реакцион ва утопик ғояни қаттиқ туриб ҳимоя қиларди. Марксизм асосчилари П. ва унинг тарафдорларини қаттиқ танқид қилдилар.

**ПСИХИКА** (грек. *psyche* — руҳ) — тирик системанинг теварак-атрофдаги олам билан сигналли ўзаро таъсирининг маҳсули. П. инсон учун бевосита инсон субъектив дунёсининг ўз-ўзини кузатишига муяссар бўладиган ҳодисалари: сезгилар, идроклар, тасаввурлар фикрлар, ҳислар ва ш. к. лар шаклида юз беради. П. нинг моҳияти ҳақида сўзлаганда унинг фалсафий тушунчаси билан конкрет илмий тушунчасини фарқ қилмоқ керак. П. нинг фалсафий тушунчаси *философиянинг асосий масаласи* билан бевосита боғлиқдир. Бу жиҳатдан «П.» тушунчаси «онг», «тафаккур», «билиш», «ақл», «идея», «руҳ» ва ш. к. ғносеологик тушунчалар билан бирдай қилиб қўйилади ва уни диалектик материализм юксак даражада ташкил топган материянинг алоҳида хоссасидир, бу хосса объектив воқеликнинг идеявий образлар формасидаги инъикосидир деб қарайди. Материя билан П. қарама-қаршидир, лекин фақат философиянинг асосий масаласи, яъни онгнинг борлиққа муносабати масаласи доирасидагина қарама-қаршидир, чулки материядан ташқарида ва унга боғлиқ бўлмаган ҳолда П. мавжуд бўлолмайди. «Материя билан руҳнинг, физик нарса билан психик нарсанинг, — деб ёзган эди В. И. Ленин, — қарама-қаршилигини бу чегаралар доирасидан чиқариб абсолют қарама-қаршилиқ сифатида олиб қараш жуда катта хато бўлар эди» (18-т., 290—291-б.) Психологик тушунча тарзида П. маҳсул сифатида ва шу билан бирга тирик система (ҳайвонлар, инсон) учун теварак-атрофдаги муҳит билан ўзига хос сигналли ўзаро таъсир сифатида юзага келади. Бу ўзаро таъсир жараёнида мияда, мае., инсон миясида, инсонни қуршаб тур-

ган муҳитни ва унинг организми системасининг ички ҳолатини акс эттирувчи динамик структуралар (психик моделлар) шаклланади; бу моделлар воқеликнинг акс этишини таъминлаб, шу билан бирга инсоннинг теварак-атрофдаги олам билан ўзаро таъсир процессининг регуляторлари сифатида майдонга келади, инсонга информация ташувчилардан ва уни қайта ишлашдан фойдаланиб, мазкур оламда ўзига йўл топиб олишга имкон беради. П. ўзига хос акс эттирувчи функциясига эга бўлган моддий структура сифатида нерв ҳолатидан иборат эмасдир: бу структуранинг ҳар бир айрим momenti организмнинг органлари ва тўқималарининг ўзаро таъсирини натижасида физиология қонунарига мувофиқ тузилади; лекин П. нинг ўзи индивид билан муҳитнинг сигналли ўзаро таъсирини давомида таркиб топади ва ана шу маънода ўзгача қонуналарга, яъни психологик қонуналарга мувофиқ шаклланади. П. нинг пайдо бўлиши ҳаётнинг ривожланиши билан, тирик вужудларнинг теварак-атрофдаги муҳит билан ўзаро таъсир қилиш формаларининг мураккаблашуви билан, сигнал алоқаларининг юзага келиши билан боғлиқдир. Ҳайвонларнинг эволюцияси жараёнида махсус орган П.—нерв системаси, сунгра эса унинг олий бўлими — мия шаклланган. Инсон П. си социал алоқа, меҳнат процессида, нутқнинг ривожини билан чамбарчас боғлиқ ҳолда тараққий қилган. Инсон П. си биологик ривожланиш маҳсули бўлмиш ҳайвонлар П. сидан сифат жиҳатдан фарқ қилади. Инсон П. сининг алоҳида хусусияти шундан иборатки, у воқеликни англайди ва бу англаш натижасида воқеаларни онгли равишда олдиндан кўради ва ўз иш-амалларини планлаштиради. П. ривожининг олий формасига ўтиш П. органи бўлмиш миянинг қайта тузилиши билан боғлиқ эди: инсон фазасида ҳайвонларнинг нерв фаолияти механизмларига иккинчи сигнал системасининг механизмлари — воқеликни сўз орқали сигналлаш механизмлари келиб қўши-

лади (И. Павлов). Инсон П. си энг аввалданоқ ижтимоий-тарихий маҳсулдир. Индивидуал ривожланишда ҳозирги замон кишининг П. си унинг тарихан таркиб топган фаолият формаларини эгаллаб бориши процессида шаклланимоқда (*Психология, Олий нерв фаолияти*).

**ПСИХОАНАЛИЗ** — нерв ва психик касалликларни даволашнинг умумий назарияси ва методи бўлиб, уни З. Фрейд таклиф этган ва у *Фрейдизмнинг* назарий асосларидан биридир. П. нинг асосий қондалари қуйидагилардир: психика устидан ҳукмронлик қилувчи *онгсизлик* психиканинг теранликларида «цензура» томонидан — ижтимоий тақиқлар системасининг таъсири остида ташкил топган психик инстанция томонидан ушланиб турилади. Алоҳида «жанжалли» ҳолларда онгсизлик иштиёқлари цензуранинг «алдайдн» ва онг олдида туш кўришлар, сўздаги хатолар, ёзувдаги хатолар, асабийлик аломатлари (касалликнинг юз бериши) ва ҳ. к. шаклида келиб туради. Психик ҳолат соматик (жисмоний) ҳолатга нисбатан бирламчи бўлганлигидан, психикани ҳам субъектив методлар билан тадқиқ қилмоқ керак. Шундай методлар сифатида П. «эркин ассоциациялар методи»ни, туш кўришлар, ёзувдаги хатолар ва ш. к. ларни таъбирлаш методини жорий қилади. Бу методларнинг вазифаси — онгсизлик зуҳуротларининг ошқора маъносини (ёки зоҳирий бемаънилигини) замиридан уларнинг «ҳақиқий», яъни сексуал тағсабабининг пайқаб олишдир. П. «исботда мужмаллик»нинг яққол намунаси: исбот қилиниши лозим бўлган онгсизликнинг ҳукмронлиги ҳақидаги фараз П. нинг ҳар бир конкрет ҳолатида худди ўша фаразга асосланган ўзбошимча талқинлар ёрдами билан «исботланади». Фрейд ўз фаолиятининг сўнгги даврида, унинг шогирдлари ва ҳозирги замондаги мухлислари П. нинг субъектив методларини жамият тарихига кўчирдилар, бу тарихнинг ҳамма воқеаларини улар шахсининг ва бутун-бутун халқларнинг онгсизлик иштиёқларининг юз бериши деб ўзбо-

шимчалик билан талқин қилмоқдалар. П. ҳозирги замон *социологиясидаги психологик мактабнинг* бир қанча йўналишларининг назарий ва методологик асосидир. Психоаналитиклар ва психосоциологлар онгсизликнинг асосий психик механизмларининг абадийлиги ва ўзгармаслигини таъкидлаб, капиталистик жамиятнинг иллатларини, инсоннинг ўзгармас онгсиз иштиёқларининг муқаррар кўринишлари, деб оқлаб кўрсатмоқдалар.

**ПСИХОЛОГИЯ** (грек. *psyche* — руҳ ва — *logos* — таълимот) — бу бир фан бўлиб, у юксак даражада ташкил топган тирик системаларнинг теваккатуфрофдаги олам билан ўзаро таъсирининг структур даражаларидан бирини ўрғанади. П. нинг предмети психик *фаолият*, унинг хоссалари ва ҳолатидир. П. ни унга туташ бўлган бошқа фанлардан (билиш назарияси, логика, этика, эстетика ва б.) ажратувчи чегаралар ҳеч қачон аниқ бўлган эмас. П. энг қадим замонда туғилиб, узоқ вақт давомида философия бағрида ривожланиб келган. П. нинг тарихи — материализмнинг идеализм билан қаттиқ кураши майдонидир. П. да қандай ҳал этилишига қараб материалистик ёки идеалистик позицияларни белгилаб берадиган асосий масала — психиканинг табиати тўғрисидаги масаладир; психика материянинг ривожланиш маҳсулими ёки материяга боғлиқ бўлмаган субстанциядан иборатми. 19-асрнинг ўрталарида П. га эксперимент жорий қилиниши муносабати билан у билимнинг мустақил соҳасига ажралиб чиқди. Бироқ ўша вақтда П. нинг кўп вакиллари унинг тутган сохта субъективистик методологик позициялари буржуача П. ни кризисга олиб келди, 20-асрда у бир қанча идеалистик ва механистик оқимларга — *бихевиоризм, гештальтпсихология, фрейдизм* ва б. — бўлиниб кетди. Диалектик материализмга асосланган фан сифатида П. СССРда вужудга келди. Бу фан П. нинг ривожланишида тарихан янги босқичдир. Илмий П. марксча-ленинча билиш назариясидан келиб чиққан бўлиб, *Сеченов* илгари сўрган ва *И. Павлов*

ривожлантирган психик ҳолат рефлексор назариясидан иборат ўз табиий-илмий асосига эгадир. Ҳозирги замон П. си жуда табақалаштирилган бўлиб, психик фаолиятини ва унинг қонуналарини ўрганувчи умумий П. дан ташқари, болалар П. сини, педагогика П. сини, меҳнат П. сини, инженерлик П. сини, космик П. ни ва б. ларини ўз ичига олади. П. нинг муҳим вазифаларидан бири — кишиларнинг меҳнат фаолиятини, айниқса инсон энг янги техникани бошқараётганлиги муносабати билан, тадқиқ қилишдан иборат. Социализм шароитида П. янги кишиларнинг, хусусан ёш авлоднинг маънавий қиёфасининг шаклланишини тадқиқ этмоқда, шахсининг, унинг жиёмоций ва ақлий қобилиятларининг ҳар томонлама ривожланишига ёрдамлашадиган воситалар ва методларни қидириб топмоқда. П. психик фаолиятнинг, унинг пайдо бўлиши ва ривожланишининг қонуниятларини очиб бериб, диалектик-материалистик билиш назариясидан ва логикасини тузиш учун қимматли материал бермоқда (*Олий нерв фаолияти*).

**ПСИХОСОМАТИКА** — субъектив-идеалистик медик-психологик назария бўлиб, бу назария инсонини жон билан танининг яхлит бирлиги деб қарайди ва лекин *психикани* ижтимоий-тарихий практикадан ажратилган қандайдир бир нарсага, инсон организмидagi ҳамма процессларнинг бирламчи объектисига ва асосига айлантиради. П. *фрейдизм* руҳида инсоннинг хатти-ҳаракатидаги, касалликларнинг пайдо бўлиши ва соғлиқнинг сақланишидаги психик реакцияларнинг ролини абсолютлаштиради. П. 20-асрнинг 30-йилларида пайдо бўлди (Александр ва Данбэр).

**ПСИХОФИЗИК ПАРАЛЛЕЛИЗМ** — буржуа психологиясида бир йўналиш бўлиб, у *идеявийлик* сифатидаги психик ҳолат билан моддийлик сифатидаги физиологик ёки физик ҳолатнинг ўзаро муносабати масаласини дуалистларча (*Дуализм*) ҳал қилади. П. п. тарафдорлари (В. Вундт, Т. Липпс, Г. Эббингауз, Э. Б. Титчнер, Т. Рибо ва б.) психик ҳолат билан

физиологик ҳолатни бир-бирига боғлиқ бўлмаган, мустақил, параллел суратда борувчи сабаб-натига қаторларидир, деб қарайдилар. Лекин жиёмоний жароҳатлар, мас., психиканинг ҳолатига таъсир кўрсатиши, психик процессларнинг маънавий мазмуни физиологик процессларнинг оқиниши ўзгартириши сабабли, П. п., одатда, психофизик ўзаро таъсир назарияси билан тўлатилади (Л. Буссе, К. Штумпер, О. Кюльпе ва б.), бу назарияга кўра психик ҳолат билан физиологик ҳолат доимо бир-бирига таъсир кўрсатиб туради. Бунда ҳам, вульгар-материалистик концепциядаги сингари, психиканинг идеявий мазмунини физиология билан писбатдош қилиш принципининг ўзи бемаънидир. Ҳақиқатда эса психик процессларнинг мазмуни объектив оламга ва унинг амалий-назарий ўзлаштирилишига боғланиб, сабабли равишда аниқлаб берилгандир. Физиологик процесслар — зарур моддий механизм бўлиб, бу механизм инсоннинг ҳаётий фаолиятини ва бутун ижтимоий функцияларини, шу жумладан билиш, инъикос процессини ҳам таъминлаб туради. Лекин ўз-ўзидан физиология психик процессларнинг мазмунини белгиламайди. Шунинг учун гипсологик тарзда психик ҳолатни инъикосининг физиологик механизмга эмас, балки инъикос этувчи нарсага қарама-қарши қўймоқ керак. П. п. пировард ҳисобда заруран психосоматик руҳдаги идеалистик худосаларга келади.

**ПСИХОФИЗИК ПРОБЛЕМА** — психик ҳолатнинг физик ҳолатга муносабати масаласи. П. п. 17-асрда *Декарт* икки субстанциянинг (қўламли ва фикр қилмайдиган материя-субстанциянинг) мавжудлигини даъво қилиб, руҳ билан жиёмни кескин суратда қарама-қарши қилиб қўйгандан кейин айниқса кескин тус олди. П. п. ин ҳал этининг сохта тенденциялари ҳозирга қадар ҳам буржуа психологиясида ҳукмирон бўлиб қолмоқда, бу психологияда *психофизик параллелизм* деган назария ва унинг турли кўриниш-

ларни энг кўп тарқалган ҳолича қолиб келмоқда. П. п. га диалектик-материалистик муносабат оламнинг бирлигининг моддийлигидадир, деган қондага асосланади. Психик ҳолат алоҳида нбтидо (субстанция) эмас, балки материянинг ривожланиш маҳсулидир.

**ПУАНКАРЕ** Анри (1854—1912) — француз математиги, Париж ун-тетининг профессори, Париж ФА аъзоси. Асосий асарлари математик физикага, дифференциал тенгламаларга, комбинаторий топологияга, осмон механикасига ва ҳ. к. бағишланган. П. 1905 йилда *Энштейн* билан бир вақтда махсус нисбият назариясининг асосий тушунчаларига келди. П., фан қонун-

ларни реал оламга онд эмасдир, балки ўзбошимча битимлардан (конвенциялардан) иборатдир, деб ҳисобларди, унинг фикрича, бу битимлар тегишли ҳодисаларни (*Махнинг* «фикрини тежаш принципи»га мувофиқ) энг қулай ва фойдали тасвирлашга хизмат қилмоғи лозим. В. И. Ленин сўзлари билан айтганда. «Пуанкаре «оригинал» назариясининг асл моҳияти... табиатнинг объектив реаллигини ва объектив қонуниятини инкор қилишдан иборатдир». (18-т., 190-б.). П. нинг *конвенционализи* физик идеализмнинг турли кўринишларидан биридир. П. математикада интуиционистик (конструктив) йўналишнинг ўтмишдошларидан бири эди.



**РАВАНДИЙ** Абул Хасан Аҳмад ибн Яҳё ибн Исҳоқ (тахминан 827—864)— ўрта аср Шарқининг прогрессив мутафаккири. Унинг тўғрисида жуда кам маълумот сақланиб қолган, чунки Р. «таниқли шаккок, даҳрий» эди. Кейинчалик ортодоксал муаллифлар томонидан онгли равишда эсга олинмай қўйилган, унинг китоблари эса йўқ қилиб юборилган. Р. фалсафа масалаларига кўп эътибор берди. Бағдодда таълим олиб, грек ва яҳудий фалсафасини ўрганди. У аввалига мўътазиллийларга эргашди, кейинчалик шийизмга мойиллик билдириб, оқибатда эса материализм ва атеизмга яқинлашди. Р. ўз замонасининг йirik олими бўлиб, 114 га яқин асар ёзган. У ўз ғояларини пантеистик формада ифода этган, кўзга кўринган материалист бўлган. Р. ўзининг кўпгина асарларида исломнинг диний-идеалистик таълимоти ва ақидаларини танқид қилган. У «Ат тож» деган асарида дунёнинг абадийлигини исботлашга уринган; «Қитоб аз Зумрад» рисоласида пайғамбарларга қарши чиққан ҳамда ислом ва унинг ақидаларини танқид қилган, «Ад дами» («Тўкиладиган») да худони ёвузликни яратishi ва бошқаларда айблаган. Р. Қуръоннинг худо томонидан юборилганини тан олмай, уни ақл хулосаларига зид келадиган, бадий жиҳатдан хом асар сифатида талқин этган, пайғамбарлик миссиясига ишонмаган.

**РАДИОАКТИВЛИК** — атом ядроларининг спонтан (ўз-ўзидан) парчаланиши бўлиб, бу парчаланиш турли хилдаги нурланишлар ҳамроҳлигида содир бўлади. Сунъий ва табиий Р. мавжуддир (радиоактив изотопларнинг вужудга келтирилиши). Ҳозирги вақтда Р. ҳодисасидан фанда (минералларнинг ёшини аниқлаш ва ҳ. к.), техникада (нишонланган атомлар), ҳарбий ишда (атом бомбаси) ва ш. к.

кенг фойдаланилмоқда. Р. нинг кашф этилиши (Беккерель, 1896) атомнинг бўлимаслигига бўлган ишонччи пучга чиқарди. В. И. Ленин «Материализм ва эмпириокритицизм» китобида Р. нинг кашф этилишини илмий диалектик-материалистик нуқтаназардан тушутириб берди, бу китобида у материянинг битмас-туганмаслигини, уни билишдаги ҳамма чегараларнинг инсбиллигини кўрсатди.

**РАДИШЧЕВ** Александр Николаевич (1749—1802)— рус ёзувчиси, Россияда революцион фикрнинг биринчи мутафаккири, материалист. Лейпциг ун-тетида таҳсил кўрган (1766—71). Р. нинг қарашларининг шаклланишига *Руссо*, *Гельвеций*, *Мабли*, *Дидро*нинг социологик идеялари муҳим таъсир кўрсатди. Маблининг «Греция тарихи тўғрисида ўйлар» китобини ўзи қилган таржимасининг низоҳида (1773) Р. самодержавие «инсонлик зотига қарши энг жирканч ҳолат» деб қоралаган эди. «Тобольскда истиқомат қилувчи дўстимга хат»ида (1782) Р., подшолар халқ «эрки» учун ўз ҳокимиятидан ҳеч қачон кечган эмас ва кечмайди ҳам, деб таъкидлаган эди. Р. нинг «Эрк» одаси (1783) инглиз ва америка революцияларининг «буюк намунаси»ни— Кромвель томонидан қоралининг қатл этилишини ва америка колонистларининг озодлик учун олиб борган қуроли курашини мадҳ этган эди. «Ф. В. Ушаковнинг ҳаёти» асарида (1789) Р. «сабр косаси тўлиши» даражасига етказилган халқнинг қўзғолонини «азоб-уқубат чекаётган жамият»ни озод қилиш гарови деб эълон қилди ва «ҳокимият кўзидан пардани олиб ташлаш»га, яъни подшоларга мурожаат қилиш йўли билан халқнинг қисматини енгиллаштиришга уринувчиларни қоралади. Бу асарларда ишлаб чиқилган концепция Р. нинг «Петербургдан

Москвага саёҳат» деган асосий асариди (1790) рус ҳаётидан олнинган материал билан ҳар томонлама асослаб берилди. Бу асарда либералларча ислохотчилик йўллари билан халққа ёрдам беришга уринишнинг бефойдалиги кўрсатилган ва келажакдаги халқ революциясининг шартли сифатида халқни революцион маърифатли қилиш вазифаси илгари сурилган. Р.нинг сиёсий тоялари асосида—17—18-асрлардаги энг муҳим воқеалар: Фарбдаги ғолибона буржуа революциялари ва Екатерина II «маърифатли абсолютизм» сиёсатининг шарманда бўлганлиги, бу идора усули «юқорига умид боғлашнинг бефойдалигини (1773—75 йиллардаги деҳқонлар уруши воқеаларидан кейин айниқса яққол суратда) кўрсатганлиги умумлаштирилган. «Саёҳат»ни нашр этгани учун Р. ўлим жазосига ҳукм қилинган, сўнгра бу жазо Сибирга (1797 йилгача) сургун қилиш билан алмаштирилган. Сургунда Р. «Инсон, унинг ўлиши ва ўлмаслиги ҳақида» фалсафий трактат ёзиб (1792), унда руҳнинг ўлмаслиги деган масалани қараб чиққан, батамом қарама-қарши бўлган икки қарашлар системасини: 18-асрдаги француз ва инглиз материалистлари (*Гольбах, Гельвеций, Пристли*) қарашлари системаси билан 17—18-асрлардаги немис идеалистлари (*Лейбниц, Гердер, Мендельсон*) қарашлари системасини тўқнаштирган. Р. мазкур материалистларнинг далилларини тажриба ва исботга асосланган далиллар деб, идеалистларнинг даъволарини эса, «хаёл»га туташ бўлган ақл сотиш фалсафаси деб тавсифлаш билан бирга руҳнинг ўлиши ҳақидаги исботларнинг материалистик системасида диалектик идеяларини, жумладан Лейбницнинг, «ҳозирда келажакнинг куртаги бор» деган идеясини татбиқ этишга уришди. У инсоннинг ердаги ҳаётида у ўлгандан кейин руҳнинг яшashi мумкинлигидан далолат берувчи ҳеч нарса йўқлигини кўрсатди. Бироқ Р. чекланган метафизик материализм нуқтан назаридан ҳар ҳолда инсон билишнинг активлиги фактини — немис идеализмининг ва-

киллари дастмоя қилиб юрган ана шу фактни пухта ўйлаб англаб ололмади. Умрининг охирида Р.нинг француз революцияси натижаларидан ҳафсаласи пир бўла бошлади. Р. «эркинлик» ва «қуллик»нинг доиравий айланиши идеясига қўшилган ҳолда якобинчилар диктатурасини эркинликнинг бузилиб мутлақ ҳокимликка айланишини кўрсатувчи янги мисол деб талқин қилди. Халқларга «бахт, яхшилик ва эркинлик» олиб келаётган «умид кемаси» гарқ бўлганлигининг шохиди бўлгач ва Екатерина II нинг ясама либерализми Александр I идора усулида такрорланаётганлигини кўргач, Р. ўз-ўзини ўлдирди. Умуман Р.нинг ижтимоий-сиёсий қарашлари эволюцияси маърифатчиларнинг ва француз революция йўлбошчиларининг сўнгги авлоди учун (Г. Рейналь, Пейн, *Кондорсе*, К. Демулен ва б.) характерли бўлган буржуа-демократик радикализмнинг шиддатли парвозини ва сўнгра унинг революция давомида синфий эҳдииятларнинг чуқурлашиб кетганлиги билан боғлиқ ҳолда юз берган энг чуқур кризисни акс эттирарди.

**РАЙЛ Жилберт** (1900 йил туғ.) — инглиз философи, *лингвистик философия* деб аталувчи оқимнинг лидерларидан бири, Оксфордда философия профессори. Р.нинг фикрича, философиянинг вазифаси — бизнинг билувчилик воситаларимизни номукамал тушуниш орқасида пайдо бўлган проблемаларни ҳал қилишдан иборат, холос. Р., фикрларнинг грамматик ифода формаси кўп ҳолларда бизни адаштиради ва категориял хатолар деб аталувчи хатоларга олиб келади деб ҳисоблайди. Р. «Рух тушунчаси» деган асосий асариди (1949) *бихевиоризмга* жуда яқин бўлган концепцияни илгари суради.

**РАМАКРИШНА** (ҳақиқий номи — Гададхар Чаттержи) (1834—86) — Ҳиндистоннинг жамоат арбоби, *ҳиндуизмнинг* реформатори. Р. ягона умумий башарий динни тарғиб қилиб чиқди, бу диннинг фалсафий асослари *ведантадан* ва шакти-тантрадан оллинган. Р. педагогининг турли мактабла-

рини келиштиришга уриниб, уларни йогча рухий тажрибанинг турли босқичлари шаклида тасаввур этарди. Унчки тафовутлардан махрум бўлган Шанкара абсолютини (инргуна брахманни) борлиқнинг олий ибтидоси деб эътироф қилиш билан бирга оламнинг хаёлий эканлиги ҳақидаги концепцияга қарши чиқди, ижтимоий фаоллиқнинг муҳимлигини ҳимоя қилди. Ижтимоий фаоллиқни у жуда тор тушунарди ва уни асосан филантропиядан ва умумий «рухий камолот» ҳақида қайғуришдан иборат қилиб қўярди. Пулининг ялпи ҳокимлигини, ажнабий асоратчиларнинг зўравонлигини ва ҳ. к. ифодаловчи темир асрининг (кали-юга) кулфат-офатларини бартараф этишининг калитини Р. ана шундай деб биларди. Унинг кали-юга ҳақидаги мулоҳазаларида инглиз мустамлакачилик ҳукмронлигининг оқибатларини яққол фош қилиб ташлашлар миллатни диний эътиқод воситаси билан қайта бунёдга келтиришга гўлларча ишонч билан қўшилиб кетарди. Р.нинг ваъз-насиҳатлари мустамлака тартибларига қарши пассив иорозлик билдиришдан нарига ўтмас эди. Уша вақтдаги Ҳиндистон шаронтида, унда феодад идеологиясининг сарқитлари сифатида сақланиб қолган кўпдан-кўп секталар ва диний таълимотлар ҳукм сурган бир чоқда, ҳар ҳолда Р.нинг ягона диний пропаганда қилиши ўзича бир нав миллий бирликка даъват этиш каби янграрди.

**РАССЕЛ** Бертрам (1872—1970)—инглиз философи, логика олими, жамоат арбоби. Р. ҳозирги замон математик логикасига анча ҳисса қўшди. У муносабатлар логикасини ривожлантирди, логик символика тилини такомиллаштирди. Асрининг бошларида Р. *Уайтхед* билан бирликда *Фрегега* эргашиб, математикани мантиқий асослашга уриниб кўрди (*Логизм*). Табиئёт илмининг фалсафий проблемаларига онд кўп сонли асарлар унинг қаламига мансубдир. Р.нинг айтишича, философия ўз проблемаларини табиئёт илмидан олади, унинг *вазифаси*—табиئёт илми прип-

циплари ва тушунчаларини анализ қилиш ва тушунтиришдан иборат; Р. инглиз *неореализми* ва *неопозитивизмининг* асосчисидир. Философиянинг асосий масаласини ҳал этишда Р.нинг қарашлари объектив идеализмдан субъектив идеализмга томон ўзгариб борди. Р.нинг фикрича, инсон ҳиссий маълумотлар билан иш кўради. Инсон сезадиган нарсас — «факт» дир ёки «фактлар» агрегатидир. Фактларни физик фактлар ҳам, психик фактлар ҳам деб ҳисоблаш мумкин эмас — улар бетарафдир. Р.нинг фикрига кўра, эмпирик тарзда тасдиқланадиган нарсани соф физика соҳасига эмас, балки физикага ва бунинг устига психологиянинг тегишли бўлимига инсбат бермоқ керак. Психология — ҳар қандай эмпирик фанининг муҳим таркибий қисmidир. Билиш назариясида Р. материалистик инъикос назариясини рад этиб, унинг ўрнига скептицизм философиясини таклиф этган эди. Р.—диннинг душмани бўлиб, атеистик маслакларни ҳимоя қиларди. У тинчлик Нобель мукофотининг лауреати, умумий қуролсизланиш ҳаракатининг актив қатнашчиси эди; Р.нинг урушга қарши чиқишлари инсониятнинг тараққиёти ишига хизмат қилди.

**РАЦИОНАЛИЗМ** (лат. rationalis—оқилона). 1. *Билиш назариясидаги* таълимот бўлиб, бу таълимотга кўра, ялпи умумийлиқни ва заруриятни—ишончли билимнинг мантиқий белгиларини — тажрибадан ва унинг умумлашмаларидан чиқариб бўлмайд; уларни фақат ақлнинг ўзидан: ё ақлнинг тугма тушунчаларидан (*Декартнинг тугма идеялар назарияси*), ёки фақат ақлнинг нишоналари, майллари тарзидагина мавжуд бўлган тушунчалардан йнгиб олиш мумкин. Тажриба уларнинг юз беришига маълум даражада қўзғовчи таъсир кўрсатади, лекин мутлақ ялпи умумийлик ва мутлақ зарурият характерини уларга тажрибадан олдин келган ва гўё унга боглиқ бўлмаган ақл мулоҳазалари ёки априор формалар хабар қилади. Ана шу маънода Р. *эмпиризмга* қарама-қаршидир. Р. математика ҳа-



қиқатларининг ва математик табиётининг мантиқий хусусиятларини изоҳлашга уриниш сифатида пайдо бўлди. Унинг 17-асрдаги вакиллари — Декарт, *Спиноза*, *Лейбниц*, 18-асрдаги вакиллари — *Кант*, *Фихте*, *Шеллинг*, *Гегел*. Р. нинг маҳдудлиги — ялли умумийлик ва заруриятнинг тажрибадан келиб чиққанлигини инкор қилишдадир. Р. бу мантиқий белгиларнинг қатъий характерини абсолютлаштиради, билимнинг камроқ умумийликдан ва заруриятдан тобора кўпроқ умумийликка ва қатъий заруриятга ўтиш диалектикасини билмайди. Р. нинг маҳдудлигини фақат марксизм бартараф қилди, чунки марксизм билишни практика билан бирликда олиб қарайди (*Билиш, Назария ва практика*). Р. билимнинг турли соҳаларида кўп томонлама кўринишларга эгадир. Психологияда Р. интеллектуал психик функцияларни биринчи ўрнига суриб, мас., продаани ақлдан иборат қилиб қўяди (*Спиноза*); ахлоқий фаолиятнинг рационал мотивлари ва принципларини биринчи ўрнига суради; эстетикада — ижоднинг рационал (интеллектуал) характерини биринчи ўрнига қўяди. Бу ҳолатларнинг ҳаммаси Р. ақлга, ақлий мулоҳазанинг яққоллигига, исбот қилишлик кучига ишонини билдиради. Ана шу маънода Р. *иррационализмга* қарама-қаршидир. 2. Илоҳиётда Р. — шундай бир йўналишдирки, бу йўналишга кўра; ақл логика билан ва ақлнинг далиллари билан мувофиқ деб ҳисоблаган диний эътиқод ақидаларини мақбулдир.

**РЕАКТОЛОГИЯ** (лат. ге — қарши; астіо — амал) — механистик концепция бўлиб, бу концепция юксак даражада тараққий қилган ҳайвоиларнинг ва инсоннинг *психикасини* ташқи таъсирларга бўлган реакцияларнинг арифметик йиғиндисини деб қарайди. Р. 20-асрнинг 20—30-йилларида совет физиологияси ва психологиясида тарқалган эди. «Р.» терминини К. Н. Корнилов киритган эди («Психологик нуқтан назардан инсон реакциялари ҳақида таълимот», 1922). *Бихевиоризм* сингарин, Р. ҳам ташқи таъсир-

нинг ички ҳолатга, организм олий нерв алоқаларининг бутун системасига боғлиқ эканлигини ҳисобга олмас эди. Р. идеалистик психология ва физиологияга қарши курашда бир қадар ижобий роль ўйнади. Лекин Р. нинг механицизми кўп ҳолларда ўсиб идеализмга айланиб кетарди.

**РЕАЛИЗМ** (лат. realis — таъенрли, моддий) — бадний метод бўлиб, бу метод санъатнинг объектив-билувчилик ва эстетик-ўзгартирувчилик табиатини энг тўлиқ гавдалантиради. Р. нинг характерли хусусияти шуки, у инсон шахсини унинг воқеликка бўлган хилма-хил муносабатларида ҳаққоний тасвирлайди, ҳаётнинг индивидуаллаштирилган таъвирни воситаси билан қонуниятликин, типикликин очиб беради. Р. «ҳаққоний тафсилотлардан ташқари, типик характерларни типик ҳолатларда такрор ҳосил қилишдаги ҳаққонийликин «назарда тутати (Ф. Энгельс). Р. нинг элементлари ва тенденциялари санъат тарихининг илк босқичларидаёқ кўринган эди. Лекин алоҳида бадний метод сифатида Р. Уйғониш даврида таркиб топади (*Сервантес*, *Шекспир* ва б.). 19-асрнинг ўрталарида тапқидий Р. санъатда энг тугал ифодасини топади. Бу даврдаги реалистик асарларнинг (*Стендаль*, *Бальзак*, *Диккенс*, *Хогарт*, *Домье*, *Курбе*, *Менье*, *Гоголь*, *Тургенев*, *Салтиков-Шчедрин*, *Некрасов*, *Л. Толстой* ва б.) феодал ва буржуа жамият иллатларини фош қилишга қаратилган асосий пафосини инсонни социал ва маънавий озодликка чиқариш идеяларининг ривожланишида, кишилар онгида демократик ижтимоий идеалларни қарор топишида катта роль ўйнади. Тапқидий Р. йўли ҳозирги замонда ҳам капиталистик мамлакатларда ҳозирги буржуа формалистик санъатига қарши турувчи кўпгина прогрессив санъат намоиядаларининг ижодида ҳам давом эттирилмоқда. Р. нинг бадний ютуқларидан *социалистик реализм* самарали фойдаланмоқда.

**РЕАЛЛИК** — нарсаларнинг йўқлик билан ҳамда бошқа (мумкин бўлган, эҳтимол тutilган ва ш. к.) борлик

формалари билан таққосланган борлиги. Философия тарихида Р. воқеалардан айниқса яққол фарқ қилинган, яъни Р. кўпичча муайян буюмда бирон-бир муҳим нарсанинг борлиги сифатида, нарсанинг ўзининг борлиги сифатида талқин этилган, воқеалар эса муайян буюмда бутун мавжуд ва номавжуд нарсанинг мавжудлиги деб тушунилган. Р. марксистик философияда ё объектив реалликка тенг тушунча сифатида, ёки бутун мавжудотнинг мажмуи сифатида талқин этилади (қиёс қилинг: *Материя, Моҳият, Мавжудлик*).

**РЕВИЗИОНИЗМ** (лат. revisio — тафтиш, қайтадан қараш)—ишчиларнинг революцион ҳаракатида марксизмга душман бўлган ва лекин марксизм байроғи остида майдонга чиқётган оппортунистик оқим. Бу оқим марксизм таълимотини, унинг революцион программасини, стратегия ва тактикасини «қайтадан қараб чиқиш» (ревизия қилиш) йўлини тутганлиги учун шундай ном олган. Р. 19-асрнинг охирида юзага келди, бу даврада марксизм пролетар социализмининг ҳамма хилдаги кўринишларини устидан тўла галаба қозонган эди. Эски Р.нинг асосий вакиллари (19-асрнинг охири—20-асрнинг бошлари) *Брентейн, Каутский* (Германия), *Ф. Адлер, О. Бауэр* (Австрия), Франциядаги ўнг социалистлар ва бошқалардан иборат эди. Россияда «экономистлар», меньшевиклар ва кейинроқ, Октябрь революциясидан кейин эса, троцкийчилар, бухаринчилар ва бошқалар марксизмни ревизия қилиб чиқдилар. Ревизионистлар марксизмнинг ва унинг ҳамма таркибий қисмлари — философия, сиёсий иқтисод ва илмий коммунизмнинг «мағзини буржуача ситиб чиқариш» (Ленин) билан шуғулландилар. Эски Р.нинг давомчилари бўлмиш ўнг социалистик партияларнинг ҳозирги замондаги лидерлари марксизм билан узил-кесил алоқани уздилар. Қатъий маънода айтганда ҳозирги замон ўнг социализми эндиликда Р. деб атала олмайдиган ва, синобарин, у марксистик адабиётда *реформизм* деб таърифланмоқда. Ҳо-

зирги замон Р. и деганда коммунистик ҳаракат ичидан пайдо бўлаётган ўнг оппортунистик ва «сул» авантюристик оқимлар тушунилади. Ревизионистлар ўзларининг марксизмдан қайтганликларини жамият тараққиётининг ва синфий курашнинг энг янги шароитларини ҳисобга олиш зарурлиги ҳақидаги сафсаталар билан ниқоблаб, амалда буржуа-реформистик идеологиянинг коммунистик ҳаракатдаги югурдакларни ролини бажармоқдалар, улар «марксизм-ленинизмдан унинг революцион мағзини ситиб чиқаришга, ишчилар синфининг, меҳнаткаш халқнинг социализмга ишончинини йўқотишга, ишчиларни, меҳнаткашларни империализмга қарши курашда қуролсизлантиришга ва бу йўлдан қайтаришга интилмоқдалар. Ревизионистлар социалистик революциянинг ва пролетариат диктатурасининг тарихий зарурият эканлигини, марксча-ленинча партиянинг раҳбарлик ролини инкор қилмоқдалар, пролетар интернационализмнинг асосларига путур етказмоқдалар, миллатчиликка оғиб кетмоқдалар» (КПСС Програма маси). Философия соҳасида ревизионистлар диалектик ва тарихий материализмнинг асосий принципларини бузиб, улар ўрнига ҳозирги замон буржуа философияси ва социологиясидан йиғиб олинган гоғлар тўпламини тикиштирмоқдалар. Материалистик диалектика софистика ва эклектика билан алмаштирилмоқда, субъективизм тарғиб қилинмоқда. Шу билан бирга ревизионистлар омманинг онгли фаолиятининг аҳамиятини, тарихда субъектив факторнинг ролини камситмоқдалар, вульгар материализм позицияларига ўтиб, стихияли равишда «капитализмнинг социализмга трансформация қилиши»га умид боғламоқдалар. Р. учун шу нарса харақтерлики, у фалсафий оқимларнинг икки лагерга — материализм ва идеализмга — бўлинишини инкор этмоқда, идеологиянинг партиявийлик принципларидан воз кечмоқда, назарияни практикадан ажратиб қўймоқда. Р. га қарши, шунингдек *догматизмга* қарши муросасиз, ҳужумкорона ку-

раш коммунистик партияларнинг энг муҳим вазибаларидан биридир.

**РЕВОЛЮЦИОН ВАЗИЯТ** — объектив шарт-шароитларнинг мажмуи бўлиб, бу шарт-шароитлар муайян ижтимоий тузумнинг иқтисодий ва сиёсий кризисини ифодалайди ва *социал революциянинг* мумкинлигини белгилайди. В. И. Лениннинг кўрсатишича, Р. в. қуйидаги асосий белгилар билан характерланади: 1. Ҳукмрон синфлар учун ўз ҳукмронлигини ўзгармас ҳолатда сақлаб қолиш имкониятининг йўқлиги. Революциянинг бошланishi учун эскича яшашиш «пастандагиларнинг истамаслиги» етарли эмасдир, бунинг устига тагин «юқоридагилар» ҳам эскича «яшай олмайдиган» бўлиши керак. Бошқача қилиб айтганда, умуммиллий (эксплуатация қилинувчиларга ҳам, эксплуататорларга ҳам даҳл қилувчи) кризис бўлмаса, революциянинг бўлиши мумкин эмас. 2. Эзилган синфлар муҳтожлиги ва кулфатларининг одатдагидан юқори даражада кескинлашуви. 3. «Тинч» даврда ўзининг талашишига бемалол йўл қўйиб берадиган, алгов-далгов замонларда эса бутун кризис шароитига кўра ҳам, «юқори табақаларнинг» ўзлари томонидан ҳам мустақил тарихий ҳаракатга тортиладиган омманинг активлиги анча кучаяди» (қ. 26-т., 250-б.). Социал революциянинг галаба қилиши учун Р. в. нинг мавжудлигининг ўзигина кифоя қилмайди. Бунинг устига тагин объектив шарт-шароитларга субъектив шарт-шароитлар, яъни революцион синфнинг дадил, фидокорона курашга қодирлиги, тўғри стратегик ва тактик раҳбарликни амалга оширадиган тажрибали революцион партиянинг мавжудлиги ҳам келиб қўшилиши керак.

**РЕЙХЕНБАХ** Ганс (1891—1953) — немис философи ва логика олим, Берлин ун-тетининг физика профессори. Илк асарларида геометриянинг гносеологик табиатини ва нисбият назариясининг маңтиқий структурасини анализ қилиб чиққан, 20-йилларда Р. — Берлиндаги илмий философия жамиятининг асосчиларидан бири;

бу Жамият Вена тўғараги билан бирга логик позитивизм ҳаракатининг асосини ташкил этарди. Германияда фашизм галаба қилгандан кейин АҚШга кетиб қолди. Р. сабабиятни, қонуниятни, сабабият ва эҳтимолликнинг, статистик ва динамик қонуниятларнинг муносабатларини анализ қилиш билан шуғулланди ва ҳ. к. Р. гарчи логик позитивизмга ёндашган бўлсада, шунга қарамай, ўзининг баъзи асарларида (мас., «Тажриба ва олдиндан кўриш», 1938) у бевосита материализмга яқинлашади. Логика олимни сифатида Р. ўзининг эҳтимолли логикага оид асарлари («Эҳтимоллик назарияси», 1935) ва фан қонуиларини ифодаловчи мулоҳазаларни (номологик мулоҳазалар назариясини) маңтиқий анализ қилишга оид тадқиқотлари билан машҳурдир.

**РЕЛЯТИВИЗМ** (лат. *relativus* — нисбий) — инсон билимининг нисбийлиги, шартлилиги ва субъективлиги ҳақидаги идеалистик таълимот. Р. билимларининг нисбийлигини таъ олади-ю, лекин билишнинг объективлигини инкор этади, бизнинг билимларимизда объектив олам акс этмайди, деб ҳисоблайди. Бундай нуқтан назар *Горгий* философиясидаёқ яққол ифодаланган, тўғри, унда Р. диалектиканинг ривожланиши учун ижобий аҳамиятга эга эди. Умуман эса Р. агностик ва субъектив-идеалистик системалар учун характерлидир. У, мас., *физик идеализмнинг* гносеологик маъбаларидан бири эди. Диалектик материализм билишнинг нисбийлигини фақат, билишнинг ҳар бир тарихий босқичи ишлаб чиқарувчи кучлар тараққиётининг муайян даражаси билан ва фанининг эришган даражаси билан чеклангандир, деган маънода эътироф этади, аммо объектив ҳақиқатни инкор этиш маъносиде эътироф этмайди. Ҳозирги замон буржуа философиясида Р. дан материалистик философияга қарши кураш воситаси сифатида фойдаланилмоқда (*Абсолют ва нисбий ҳақиқат*).

**РЕНАН** Эрнест (1823—92) — француз философи, физиолог ва дин та-

рихчиси. Бошлича христианлик тарихига оид асарлари («Исоннинг ҳаёти», «Христианликнинг келиб чиқиш тарихи» ва б.) билан машҳурдир. Р.нинг фалсафий қарашлари «Фаннинг келажиги» (1890), «Фалсафий диалоглар», «Фалсафий драмалар» (1888) асарларида баён қилинган. Р. *позитивизмга* мойиллик кўрсатиб, философиянинг мустақил фан сифатидаги аҳамиятини инкор этарди: «Философия шундай зияворки, у бўлмаса, ҳамма овқат тамсиз бўлиб туюлади, аммо унинг ўз овқат бўлишга ярамайди». Р.нинг фикрича, оламнинг табиат қонунарига биноан амалга оширилган тараққиётнинг мақсади — худодир, унинг таъбирича, бу худо оламда ақлий ибтидонинг ҳукмронлигидан иборатдир. Қамолотга етган, гениал инсон ана шундай ибтидонинг мужассамоти бўлиб майдонга чиқади. Бу қонда Р. да аристократизм идеяларини тарғиб қилиш учун асос бўлди: маънавий тараққиётнинг олий босқичида турган мумтоз кишиларгина олий идеалларни амалга оширишлари мумкин. Қолган омма, Р.нинг фикрича, фақат мумтоз кишиларнинг яшаш учун зарур шарт бўлиб майдонга келади. Олий мақомдаги ҳақиқатларни фақат озгина ақл соҳиблари назардан кечирсалар — кифоя. Мумтоз кишилар ва омма ўз бурчларини англаган тақдирдагина ахлоқли ва адолатли жамиятнинг мавжуд бўлиши мумкин. Р. демократия душмани, монархия тарафдори эди. Париж Коммунасига ишқоятда салбий назар билан қараган эди. Шарқ халқлари фалсафий меросини талқин этишда европоцентризм позициясида, шарқ философиясининг оригиналлигини инкор этиш нуқтан назарида турган (қ. *Аверроэс* ва *Аверроизм*).

**РЕСКИН Жон** (1819—1900) — инглиз эстетиги ва танқидчиси. Р.нинг идеалистик қарашларига *Карлейль* таъсир кўрсатган эди. Р. буржуа жамиятини (бу жамиятда индивид ҳодамининг қисмчаларига бўлинган, ҳаётнинг майда-майда синиқларига ва увоқларига парчалаб ташланган), унинг паразитлигини ва хулқ-атвори-

нинг тубанлашганлигини консерватив романтизм нуқтан назаридан танқид қилган. Адолатсиз урушларнинг «асосий илдизи»ни Р. «капиталистларнинг продасида» деб биларди. Р.нинг идеали — патриархал-хунармандлик ишлаб чиқаришидан иборат бўлиб, у шу ишлаб чиқаришни қайтадан бунёдга келтиришга интиларди. Ялин умумий таълимни, кишиларга ахлоқий тарбия беришни Р. ижтимоий кулфатлардан қутилиш воситаси деб ҳисобларди ва бу ишда санъатнинг ғоят катта роль ўйнашини таъкидларди. Эстетик ҳис-уйғунни у туғма деб қарарди. Санъат «тақлидчилик инстинкти»дан ва бирон нарсани гавдалантириш ёки тасвирлаш инстинктив настигидан пайдо бўлади; санъат — «реал кучимиз билан реал предметларнинг шаклини ўзгартиришдир». Унинг объектив негизи — инсон қўли тегмаган табиатнинг руҳий, илоҳий гўзаллигини тақдор ҳосил қилади ва шу орқали инсонни ахлоқий жиҳатдан юксакликка кўтарди. Р. Англиянинг маданий ҳаётига катта таъсир кўрсатди. Асосий асарлари: «Ҳозирги замон рассомлари» (1843—60, 5 томлик), «Венеция тошлари» (1851—53, 3 томлик), «Санъат ҳақида лекциялар» (1870), «Англия санъати» (1883).

**РЕСТАВРАЦИЯ ДАВРИДАГИ ФРАНЦУЗ ТАРИХЧИЛАРИ** (Тьерри; Минье, Гизо, Тьер) — Реставрация даврида (19-асрнинг 20-йилларида) майдонга чиққан буржуа тарихчилари. Француз буржуа революцияси таърибаси ва *Сен-Симон* идеялари таъсири остида бу тарихчилар ижтимоий тараққиётни изоҳлашда 18-асрдаги француз материалистларидан ўтиб кетган эдилар. Буржуа жамияти ғалаба қилишидан олдинги феодализм тарихини улар синфлар кураши тарихи деб қарар, синфлар курашини эса буржуазия бошчилигида «учинчи соловне»нинг дворянларга қарши кураши деб талқин қилар эдилар. Синфий кураш сабабларини улар ижтимоий синфларнинг моддий манфаатлари турличалиги билан боғлардилар. Мас., Тьерри пресвитерианлар билан като-

лплар ўртасидаги диний курашнинг сиёсий партияларнинг турли синфларнинг мулкий манфаатлари учун курашидан иборат деб қарарди. Лекин француз тарихчилари ижтимоий ҳаётни мулкий муносабатлардан иборат қилиб қўйиб, уларнинг асосларини — ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатларини кўрмас эдилар. Синфларнинг келиб чиқиши масаласида улар идеалистик позицияларда турдилар, зўрликка — истилоларга, урушларга — ҳал қилувчи роль берардилар. Либерал буржуа идеологлари бўлган Реставрация даври тарихчилари учинчи сословие ичидаги зиддиятларни инкор этар, дворянлар ва руҳонийлардан ташқари, умуман бутун халқни учинчи сословиёга қўшардилар. Улар синфий кураш буржуазиянинг татанаси учун феодализмга қарши олиб борилганлиги учунгина уни қонуний ва прогрессив кураш деб эътироф этардилар. Лекин пролетариат синфий курашини улар ё кўрмас эдилар, ёки уни нормал, табиий тартибни бузиш деб ҳисоблардилар; синфий тотувликни ва капитализмнинг абадийлигини тарғиб қилардилар.

**РЕФЛЕКСИЯ** (лат. reflexio — орқага қаратиш). Бу термин инъикосни ҳамда билувчилик ҳаракатининг тадқиқотини билдиради. У турли фалсафий системаларда турлича мазмунга эга бўлган. *Локк* Р. ни билимнинг махсус манбаи деб ҳисоблаган, бунда кузатиш онгнинг ички ҳаракатларига йўналтирилади, ваҳоланки сезгининг предмети ташқи нарсалар бўлади. *Лейбницнинг* назарича, Р. бизда содир бўлаётган нарсага эътиборни қаратишдан бошқа нарса эмасдир. *Юмнинг* фикрича, идеялар — бу ташқаридан олиннадиган таассуролар устидаги Р. дир: *Гегелнинг* назарича, Р. — бир нарсанинг иккинчи нарсада ўзаро инъикосидир, мас., моҳиятда ҳодисанинг инъикоси. 2. Рефлеклаштирмоқ — онгни ўз-ўзига қаратмоқ, ўз психик ҳолати устида фикр юргизмоқ демакдир.

**РЕФОРМАЦИЯ** (лат. reformare — шаклини ўзгартмоқ, тузатмоқ) — 16-

асрнинг биринчи ярмида Европада кенг антифеодал ва антикатолик ҳаракат бўлиб, бу ҳаракат *протестантизмга* асос солган эди. Р. — бу инсоният тарихида биринчи, ҳали етилмаган буржуа революциясидир; буржуазия дворянларнинг бир қисми билан иттифоқ бўлиб ҳукмрон католик черковига қарши чиқди. Р. Германияда бошланиб, сўнгра бир қанча Европа мамлакатларини қамраб олди ва Англия, Шотландия, Дания, Швеция, Норвегия, Голландия, Финляндия, Швейцариянинг, қисман Германия, Чехия, Венгриянинг католик системадан ажралиб кетишига сабаб бўлди. Р. черковни арзонлаштирди, соддалаштирди ва демократлаштирди, ички шахсий эътиқодни диндорликнинг ташқи кўринишларидан юқори қўйди, буржуа ахлоқи нормаларига яхшироқ фотиҳа берди. Р. галаба қилган мамлакатларда черков давлатга қарам бўлиб қолгач, католик мамлакатлардагига қараганда ҳокимиятдан камроқ фойдаланадиган бўлиб қолди, бу эса фаннинг ва умуман дунёвий маданиятнинг ривожланишини енгиллаштирди. Янги диннинг миллий характери буржуа миллатларининг қарор топишига мувофиқ келарди. Р. да дворянлар ва бюргерларнинг лагерлари билан бир қаторда деҳқон-плебейлар лагери ҳам мавжуд эди. Бу лагернинг вакиллари фақат руҳонийларга эмас, балки дворянларга ҳам, фақат сословие тенгсизлигига эмас, балки мулкий тенгсизликка ҳам қарши чиқдилар. Бу масалада улар ижтимоий илк христианликка бориб тақаладиган баъзи қондаларга таянар эдилар (Мюнцер). Католиклар Р. га контрреформация билан жавоб бердилар ва бу контрреформация протестантизмнинг Европа қитъасида янада ёйилишига хотима беришга ва уни Польшада ҳамда Францияда туб томири билан йўқ қилишга муваффақ бўлди.

**РЕФОРМИЗМ** (лат. reformare — ислоҳ қилмоқ) — ишчилар ҳаракати ичидаги сиёсий оқим бўлиб, бу оқим синфий курашнинг, социалистик революциянинг ва пролетариат диктатура-

сининг зарурлигини инкор этади, синфларнинг ҳамкорлигини тарғиб қилади ва ёлғиз реформалар ёрдами билан капитализмни «умумий роҳат-фароғат» жамиятга айлантиришга умид боғлайди. Р. 19-асрнинг охириги чорагида пайдо бўлди. Унинг социал базаси — ишчилар синфининг ишчи аристократияси деб аталувчи юқори табақасидан, «ўрта табақалар»нинг вакилларида, касаба союзи бюрократиясидан иборат. Р. *ревизионизм* билан маҳкам боғлиқдир. Ҳозирги замон Р. ини реформистларнинг халқаро бирлашмаси бўлмиш Социалистик интернационал (1951 йилда таъсис этилган) ифодалайди. Унинг бир бутун, ягона дунёқаровчилик асоси йўқдир. Янги кантилик, позитивизм, абстракт антропология, христианлик идеяларини эклектикаларча бирга қўшишдан шундай бир ола-була мато ҳосил бўлганки, бу мато Р. назариётчиларининг (А. Филлип, В. Эйхлер, П. Бонисель, Ж. Стрэнч ва б.) маънавий қашшоқлигини бекитиб турибди. Диалектикани улар эскирган деб эълол этиб, сийқа эволюционизмни тарғиб қилмоқдалар; улар материализмни улоқтириб ташламоқдалар, социализмнинг табиий-тарихий, иқтисодий муқаррарлигини афсона деб эълол қилмоқдалар; социализмни улар руҳ соҳасидан, индивидуумнинг ғайрий замонавий ва ғайри синфий ахлоқий тасаввурларидан «келтириб чиқармоқдалар». Социализмнинг атеистик традицияларига хиёнат қилинди: клерикализм билан иттифоқ тузиш, фан билан динни келиштириш ўнг социал демократиянинг программ талаби бўлиб қолди. Ҳозирги замон Р. и ўнг лидерларининг характерли хусусияти — ошқора *антикоммунизм*дир. «Антикоммунизм социал-реформизмни гоявий-сиёсий жиҳатдан боши берк кўчага киритиб қўйди. Бу — социал-демократизм кризисининг асосий сабабларидан биридир» (КПСС Программаси). Социал-демократиянинг кризиси — *капитализм умумий кризисининг* қонуниятли натижаси, Р. нинг бутун тарихининг яқунидир. Янги программаларининг қабул қилиниши

(1958—61) Р. нинг урушдан кейинги эволюциясини, унинг капиталистик муносабатлар системасига ўсиб киришини тугаллади. Социал-реформизмнинг энг реакцион йўлбошчилари давлат-монополистик капитализмни очиқдан-очиқ ҳимоя қилмоқдалар, империализмнинг агрессив интилишларини қўллаб-қувватламоқдалар. Р. пролетариатнинг синфий ўз-ўзини англашига тўсқинлик қилмоқда. Р. га қарши кураш, ишчилар синфининг ажралиб кетишини бартараф қилиш — коммунистик ҳаракатнинг энг муҳим вазифаларидан биридир. Жамиятнинг революцион йўл билан қайта қурмасдан, яъни капитализмни йўқ қилмасдан туриб, ҳеч қандай реформалар социализмни вужудга келтира олмайдди. Коммунистлар Р. нинг ўнг оппортунистик практикасини ва идеологиясини танқид қилиш билан бирга, тинчлик, демократия ва социализм учун курашда социал-демократик партиялар билан ҳамкорлик қилишни актив ёқлаб чиқмоқдалар.

РИККЕРТ Генрих (1863—1936) — немис идеалист философи, *Виндельбанд* билан бирга янги кантилик *баден мактабининг* бошлиғи. Р. тадқиқотнинг мақсади — билишнинг турли соҳаларидаги имкониятлар ва методларини ўрганшдан иборат, деб ҳисобларди. У тарихий фанлар ва фалсафий тадқиқот методологиясига алоҳида эътибор берарди. Р. фанда икки метод: генераллаштирувчи абстракция методи (табиётда) ва индивидуаллаштирувчи абстракция методи (тарихий фанларда) бор, деб ҳисобларди. Бениҳоя хилма-хил индивидуал объектларни ишлаб берадиган биринчи метод ҳаммасини қамраб оладиган тушунчалар ва қонунларни ифодалаб бериш имкониятини тугдирса, иккинчиси айрим воқеа ва ҳодисаларнинг инсон эркин равишда танлаб оладиган ахлоқий «қимматдорлар» билан, платонча типдаги идеявий моҳиятлар билан алоқасини аниқлашга имкон беради. Р. нинг фикрича, ҳамма воқеалар индивидуаллаштирилган жамият тарихида объектив қонуналар йўқдир. Р. нинг ахлоқий қарашлари

ўз замонасининг социологиясига анча таъсир кўрсатган. Асосий асарлари: «Билиш предмети» (1892), «Тушунчаларнинг табиий-илмий тузилиш чегаралари» (1896), «Фалсафий методология, онтология ва антропологиянинг асосий проблемалари» (1934).

**РОБИНЕ** Жан Батист Рене (1735—1820)— француз материалист философи. Унинг қарашларининг асосий ғоявий манбалари Локк ва Кондильяк таълимотларидан иборат бўлиб, Лейбниц идеяларининг таъсирини ҳам келтирган эди. Р. макон ва замонада бениҳоя моддий субстанцияни эътироф қиларди. Табиатнинг хилма-хиллиги умумий бирлик ва уйғунлик принципига бўйсундирилгандир, бу эса нарсаларнинг сабабий боғланиши тақозоси билан юзага келгандир. Сабабиятнинг тушунишда у юмча концепцияга ён босарди (Юм). Р.—*гиллозоизм* тарафдори бўлиб, анималюқаларни — энг майда тирик зотларни — олам биносининг элементар гиштчаларни ҳисобларди. Р. материализмининг ноизчиллиги оламни моддий субстанциядан яратган худони эътироф этишда ифодаланган. Унинг билиш назариясига кўра, сезгилар — билимларнинг, шу жумладан назарий тафқурнинг манбаидир. Р. уч типдаги ишонччиликка — ҳиссий, намойишкорона, интуитив ишонччиликка мувофиқ равишда билишнинг уч хиллини — сезги, муҳокама ва интуитияни — бири-бирдан фарқ қилган. Идеяларни объектларнинг копиялари ҳисоблаб, Платон идеализмини танқид қилган; ҳиссий билишни ташқи ҳодисалар билан чеклаб қўйган, лекин инсон билишининг чексизлигига ишонганлиги унинг қарашларини *агностицизмдан* фарқ қилдиради. Асосий асари: «Табиат тўғрисида» (1761—66).

**РОЗИЙ** Закария (864—925)— буюк мутафаккир, энциклопедист олим, медицина, химия ва бошқа фанлар бўйича кўплаб рисолалар яратиш билан бирга, фалсафа, хусусан табиат фалсафаси билан ҳам шуғулланган. Р.нинг фалсафий қарашлари Эрон ва ҳинд диний-фалсафий системалари ҳамда қадимги грек материалистла-

рининг таълимоти асосида шаклланди. Унинг дунёқарашида материалистик томон кучли. Р. дунё бешта абдий ибтидодан (яратувчи, мутлақ макон, мутлақ замон, жон ва материядан) ташкил топади деб тасдиқлайди. У ҳаракатни нарсаларнинг ажралмас хусусияти деб ҳисоблаган ва унинг манбаини нарсаларнинг ўз ичидан қидирган. Р. маълум даражада Демокритнинг атомлар ва бўшлиқ тўғрисидаги назариясини тиклади ва идеалистик таълимотга қарши чиқиб, жон ва таниннг бирлиги тўғрисидаги тезисни олға сурди. Билиш масалаларида ҳам Розий, ҳамма вақт изчил бўлмаса ҳам, материалистик тенденцияда турди. У табиатни билиш имконияти ҳақидаги фикрларни олға суриб, тажрибага катта аҳамият берди. Диний масалаларда мутакаллимлар ва умуман ҳукмрон идеологиядан чекинди, пайғамбарликни, шунингдек «муқаддас» китобларни — Библия, Таврот, Қуръон ва бошқаларни танқид қилди. Р. бизгача етиб келмаган иккита бидъат асар — «Маҳорик ал анбиё» («Пайғамбарларнинг найранглари») ва «Хиёл ал мутанабия» («Сохта пайғамбарларнинг ҳийлалари»)нинг муаллифи бўлган. Бу асарларида у пайғамбарлар ва руҳонийларнинг фибригарлик ва алдамчиликларини фош этди, кишиларнинг тенглиги ҳақидаги ғояни тарғиб қилди. Р.нинг фалсафий ғоялари эркин фикр юртиш ва прогрессив фалсафий қарашларнинг янада ривожланишида муҳим роль ўйнади.

**РОМАНТИЗМ** (французча: roman-tisme; лат. romanus — римча) — бадий метод бўлиб, бу методда санъаткорнинг тасвирланувчи ҳодисаларга муносабати яққол ифодаланган бўлади, бу эса санъат асарларига кўтаринкилик руҳини, ҳис-туйғуларнинг алоҳида жүш-хурушини бағишлайди. Р. 19-асрнинг 20—30-йилларида Европа санъатида классицизм ўрнига келди. Унинг пайдо бўлишига икки хил манба асос бўлди: а) халқнинг феодализмга ва миллий зулмга қарши озодлик ҳаракати; б) кенг жамоатчилик доираларининг 18-аср рево-

люцияларнинг натижаларидан ҳафсаласининг пир бўлиши. Бу ҳол Р. да икки оқимнинг шаклланишини олдиндан белгилаб қўйди. Бу оқимлардан бири буржуа тузумининг галабасига реакциядан иборат бўлиб, айни вақтда у революцион ва халқ ҳаракатларидан даҳшатга келарди. Унда капитализмнинг танқид қилиниши, одатда, бир томонлама характерга эга эди: унинг фақат салбий томонлари кўриларди ва янги тузумнинг галабаси ўзи билан бирга олиб келган прогрессив нарса эътиборсиз қолдирилди. Бу тенденция ўрта асрчилик ўтмишини мадҳ этишдан иборат бўлган хаёлий идеалларни яратишда намоён бўларди (Тик, Шлегель, Новалис, Жуковский, Кульбах ва б.). Иккинчи асосий оқим прогрессив, революцион йўналишга эга бўлиб, у жамият кенг донраларининг социал тузумнинг ҳам буржуа системасига, ҳам феодал системасига қарши, сиёсий реакцияга қарши порозилигини ифодаларди (Байрон, Шелли, Гюго, Заид, Мицкевич, Петефи, Рилеев, Делакруа, Брюллов, Шопен, Берлиоз, Лист). Гарчи Р. нинг бу оқимининг ҳам эстетик идеаллари кўпинча утопик характерга эга бўлиб, романтикларнинг образлари эса икки ёқламалик, ички фожиавийлик билан ажралиб турса-да, ҳар ҳолда улар буржуа жамиятининг зиддиятларини маълум даражада тушунишни, кенг халқ оммасининг ҳаётга қизиқишини ифодаларди ва бу идеаллар келажакка қаратилган эди. Р. нинг воқеликни бирон-бир эстетик идеал нуқтан назаридан қайта яратишга интилишда ифодаланадиган элементлари бошқа бадний методларга, шў жумладан *реализмга* ҳам хосдир. Революцион романтика — тарихий башоратнинг бадний формаси, санъаткор орзу-хаёлларининг гавдаланиши — *социалистик реализмнинг* таркибий қисmidир.

**РОМАНТИК МАКТАБ** — *романтизмнинг* биринчи етук ифодаси. Бу мактаб 18-асрнинг охири — 19-асрнинг бошларида Германияда мавжуд эди. У 1798—1800 йилларда равнақ топди, чунки бу даврда Иснада ада-

бий танқидчилардан Фридрих ва Август Шлегеллар, Каролина Шлегелининг, шоирлардан Тик ва Новалисининг, филозофлардан Шеллинг ва Шлейермахернинг маҳкам ҳамкорлиги йўлга қўйилган эди. Бу даврда «Атенеи» журнални нашр этиларди (1798). Р. м. маърифат раціонализмга қарши чиқиб, уни ҳис-туйғуларга сиғишига ва ижодий экстазининг «жонсиз мулоҳазакорлигига» қарама-қарши қилиб қўйди; унинг даъвосича, бу ижодий экстаз табият силраларини олимининг жон куйдириб ишлашига қараганда чуқурроқ очиб берадими. Романтиклар ниҳоялик билан ниҳоясизлик ўртасидаги зиддият кечинмасини, ниҳоясизликка эришиб бўлмаслик муносабати билан чекиландиган ғам-ғуссани, ўзингга ва ўз ижодингга кинояли қарашни билишнинг ҳаракатлантирувчи кучи деб ҳисоблардилар. Р. м. вакиллари муҳаббатни, табиятга мистик сиғинишни, бадний ижодийни, диний кечинмани ниҳоясизликка эришишнинг эҳтимолий воситаси деб ҳисоблардилар. Улар феодал-католик ўтмишини идеаллаштирдилар, улардан баъзилари Реставрация идеоларлари бўлиб қолдилар. Кейинчалик Р. м. Франция, Польша, Италия, Испания, Дания, АҚШда пайдо бўлди.

**«РОМАНТИК» СОЦИОЛОГИЯ** — социологияда бир оқим бўлиб, у 19-асрнинг ўрталарида Англия ва Германияда вужудга келган. Аввалда «Р.» с. феодал социализм билан чирмасиб кетган эди (*Карлейль*), кейинчалик унинг идеяларини немис *фашизмнинг* идеололари (Гюнтер, Крик, Розенберг ва б.) ривожлантирдилар. «Р.» с. вакиллари цивилизацияни танқид қилиб, буржуа демократиясини рад этмоқдалар. Уларнинг фикрича, инсоният кириб қолган боши берк кўчадан чиқишнинг бирдан-бир йўли «жаҳон экспансияси» йўли билан мавжуд тартибни ўзгартишдан иборат. «Р.» с. тарафдорлари ўз идеяларини ирқчилик назарияси билан боғлаб, Гобиннодан бошлаб олий қабилаларининг қаҳрамонона ўтмишига сиғинишни даъво қилмоқдалар ва



«чангалзор қопунлар»га, ҳарбий дружина қонунларига қайтшига даъват этмоқдалар ва «олий орий ирк»нинг бошқа халқлар устидан ҳукмрон бўлишини эълон қилмоқдалар.

**РОСЦЕЛИН** Иоанин (тах. 1050—тах. 1120)— компьенлик (Франция) ўрта аср схоласти. *Ансельм Кентерберрий* ва *Абеляр* билан қилган мунозараси, шунингдек авлиёби «салоса»ни («уч авлиёни») айрим-айрим уч худонинг йиғиндиси деб ериткиларча талқин этиши билан шухрат қозонган. Бу триенстик (уч худонлик) таълимотни черков қоралади ва натижада Р. Суассон жомесидан ундан воз кечишга мажбур бўлди (1092). Р.— ўрта аср философиясида номиналистик анъананинг асосчиларидан бири (*Номинализм*). Асёлумнинг айтишича, Р., умумий тушунчалар— фақат номлардир, шунчаки «ҳавони қалқитишдир» (*flatus vocis*) деб даъво қилган. Р.— нинг фикрича, реал тарзда фақат ҳиссий равишда идрок этиладиган айрим-айрим нарсаларгина мавжуддир. Унинг асарларидан *Абеляр*га ёзилган бир хат сақланиб қолган.

**РУССО** Жан Жак (1712—78)— француз маърифатчиларининг сўл майда буржуа қанотининг вакили, философ, социолог, жаҳон аҳамиятига эга бўлган бадний асарларнинг автори, педагогика назариятчиларидан бири. Р. нинг асосий фалсафий ва социологик асарлари: «Одамлар орасида тенгсизликнинг келиб чиқиши ва асослари ҳақида мулоҳаза» (1755) ва «Ижтимоий шартнома» (1762). Дунёқараш масалаларида Р. *деизмга* амал қиларди. Худонинг борлигини эътироф қилиш билан бирга руҳнинг ўлмаслигини ҳам эътироф қиларди. Р. материя билан руҳни азалдан мавжуд бўлган икки ибтидо деб қарарди (*Дуализм*). Бишиш назариясида, гарчи ахлодий идеяларнинг турмалигини эътироф этса-да, *сенсуализмга* амал қиларди. Социолог сифатида Р. радикал позицияни ишғол этарди. У феодал-сословие муносабатларини ва мустабид идора усулини қаттиқ танқид қилар, буржуа де-

мократиясини ва граждандар эркинлигини, масд-насабдан қатъи назар кишиларини тенглигини ёқлаб сўзларди. Тенгсизликнинг сабабини Р. хусусий мулкнинг найдо бўлишида деб биларди. Шу билан бирга у майда мулкни абадий сақлаб қолиш тарафдор эди. *Ижтимоий шартнома* назариясининг тарафдори бўлганлигидан Р., *Гобсодан* фарқли ўлароқ, «табiiй ҳолатда» ҳамманинг ҳаммага қарши уруш қилиши уёқда турсин, ҳатто кишилар орасида дўстлик ва иноқлик ҳукм суради, деб ҳисобларди. «Эмиль, ёки Тарбия тўғрисида» деган асарида (1762) Р. эски феодал-сословия тарбия системасини қаттиқ танқид қилиб, тарбиянинг мақсади меҳнатни ҳурмат қиладиган актив граждандарни етиштиришдан иборат бўлишини талаб этган эди. Марксизм-ленинизм асосчилари Р. нинг тарихий ролига юксак баҳо бериб, шу билан бирга унинг идеализминини ва буржуача маҳдудлигини қайд қилиб ўтган эдилар.

**РУҲ** (лат. *spiritus*, айнан: эсиш, насим ҳаво, нафас, ҳид)— кенг маънода олганда, бу тушунча психик фаолиятнинг олий формаси бўлмиш *идеявийликка*, *онга* айнан тенгдир; тор маънода эса *тафаккур* тушунчаси билан бирдайдир. Марксгача бўлган философиядаги турли оқимларнинг вакиллари субъектив Р. (субъект, шахс, индивидуум) билан объектив Р. ни (нисондан ажратилган ва мустақил куч сифатида мистификациялаштирилган онгни) фарқ қилиб қарайдилар; субъектив Р. ни абсолютлаштириш *субъектив идеализмга* олик боради; объектив Р. нинг бирламчилигини эътироф қилиш эса *объектив идеализмга* олиб боради. Антик философия Р. ни назарий фаолият деб қарарди (мас., *Аристотель* назарича Р. фаолиятининг олий формаси— тафаккур ҳақидаги тафаккурдир, назариядан лаззатланишдир). Бироқ Р. бевосита интуитив равишда билинадиган ақлдан ташқари ибтидо деб ҳам тушунларди (*Плогин*). Бундай нуқтан назар сиртдан диний идеологияга яқиндир, чунки диний идео-

логия Р.—худодир, фақат эътиқод қилиш мумкин бўлган ғайри табиий кучдир, деб даъво қилади. Немис классик философияси Р. нинг активлигини таъкидлаб, уни аввало *ўз-ўзини англаш* фаолияти нуқтан назаридан олиб қарарди. Чунончи, Гегель Р. ни ўз-ўзини англаш билан онгнинг ақлда амалга ошадиган бирлиги деб, амалий ва назарий фаолиятнинг бирлиги деб тушунарди; Р. нинг борлиги унинг амалий ишидир, ваҳоланки бу амалий иш фақат билиш деб тушунилади. Гегелнинг фикрича, Р. табиий, ҳиссий нарсани енгиб, ўз-ўзини билиш процессида ўз-ўзлиги даражасигача кўтарилади. Материалистик философия Р. ни табиатга нисбатан иккиламчи деб қарайди. Антик материалистлар назарича, Р.—жоннинг бутун жисм бўйлаб қуйилган энг ақлли қис-

мидир. 17—18-асрлардаги материалистлар (*Гоббс, Локк, Ламетри*) Р. ни сезгилар комбинацияси ёки умумий ҳиссиёт деб, умуман — ҳиссий билишнинг кўринишларидан бири деб тушунардилар, холос. Диалектик материализм руҳийликни сезгиларнинг оддий йиғиндисидан иборат қилиб қўймайди ва уни материядан мустақил равишда мавжуд бўлган қандайдир бир нарса, деб тасаввур этишини рад қилди. Руҳийлик — юқори даражада ташкил топган материянинг функциясидир, кишиларнинг моддий, ижтимоий-тарихий практикасининг натижасидир. Жамиятнинг руҳий ҳаёти — ижтимоий онг — ижтимоий борлиқнинг инъикоси сифатида юз беради. Айни вақтда у ижтимоий борлиққа, инсониятнинг амалий фаолиятига актив таъсир кўрсатади.



**САБАБИЯТ** (лат. *causa* — сабаб) — ҳодисаларнинг генетик алоқасини билдирадиган фалсафий категория бўлиб, бу ҳодисалардан бири (сабаб деб аталадигани) иккинчисининг (натيجا ёки амал деб аталадиганининг) юз беришига сабаб бўлади. Тўлиқ сабаб билан ўзига хос сабабни бир-бирдан фарқ қиладилар. Тўлиқ сабаб — бу барча шароитларнинг мажмуи бўлиб, бу шароитлар мавжуд бўлганда натижа заруран бошланади. Ўзига хос сабаб — бу бир қанча шароитларнинг мажмуи бўлиб, бу шароитларнинг юз бериши (айни вазиятда натижа бошланшидан олдин бор бўлган ва сабабнинг амал қилиш шартларини ташкил этадиган кўпгина бошқа шароитлар мавжуд бўлганда) натижанинг юз беришига олиб боради. Маълум бўлишича, тўлиқ сабабни аниқлаш фақат нисбатан оддий ҳоллардагина мумкин, одатда эса илмий тадқиқот муайян ҳодисанинг ўзига хос сабабларини очиб беришга қаратилган бўлади. Бу ҳол яна шунинг учун ҳам содир бўладик, тўлиқ сабабнинг айни вазиятдаги энг муҳим компонентлари ўзига хос сабабга бирлаштирилган бўлади, қолган компонентлар эса бу ўзига хос сабаб ампонентлар *шартлари* сифатидагина юзага келади. С. масаласи материализм билан идеализм ўртасидаги кескин кураш майдонидир. Материализм С. нинг объектив ва ялли умумий характери ҳақидаги тезисни қаттиқ ҳимоя қилиб, сабабий боғланишларни онгдан ташқарида ва унга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган нарсаларнинг ўзининг алоқаларидир, деб ҳисоблайди. Субъектив идеализм ё С. ни умуман инкор этиб, уни атиги сезгиларнинг нисон учун одат бўлиб қолган изчиллигидан иборат қилиб қўяди (*Юм*), ёки С. ни зарурий боғланиш деб эътироф қилган ҳолда, уни ҳодисалар оламига билувчи субъект олиб киради, деб ҳисоблайди (С. нинг априор характе-

ри — *Кант*). Объектив идеализм С. нинг билувчи субъектга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжудлигини эътироф этиши мумкин, аммо С. нинг илдизларини у руҳда, идеяда, тушунчада деб билади ва уларни субъектга боғлиқ эмас деб ҳисоблайди. Диалектик материализм С. нинг объектив ва ялли умумий характерини эътироф қилибгина қолмасдан, шу билан бирга унга сийқа назар билан қарашни, жумладан метафизика учун характерли бўлган сабаб билан натижани бир-биринга қарама-қарши қилиб қўйишнинг рад этади ва уларни ўзаро таъсир моментлари деб қарайди; бу ўзаро таъсирда натижа сабаб билан белгиланиб, ўз навбатида унинг ўзи ҳам сабабга тескари таъсир кўрсатиб, актив роль ўйнайди. Сабабий боғланишлар хилма-хил характерга эгадир, бинобарин уларни, метафизик материализм қилгани сингари (мас., механик С. ни абсолютлаштирган Лаплас детерминизми сингари) қандайдир бир формадан иборат қилиб қўйиш ярамайди. Ҳозирги замон фанининг ривожланиши сабаб-натижа алоқаларининг илгари маълум бўлган формаларини абсолютлаштиришини рад этиб, уларнинг хилма-хил характерини очиб бериб, С. нинг диалектик-материалистик тушунчасини тасдиқламоқда, чуқурлаштирмоқда ва умумлаштирмоқда. Бу ҳол ҳозирги замон квант физикасида айниқса яққол намоён бўлмоқда, чунки унда макроскопик jisмнинг микрообъект билан ўзаро таъсири натижасининг бир қимматли эмаслигининг эмпирик факти билан С. ни традицион тушунуш ўртасида зиддият мавжуддир, негаки, С. нинг традицион тушунчасига кўра, бир хилдаги сабаблар бир хилдаги шароитда бир хилдаги натижалар билан бирга боради. Бунинг маъноси шуки, ё биз микроламда статистик С. амалга ошаётганигини ва бир хилдаги шароитда бир хилдаги микрообъектлар маълум

донрада ўзини турлича тутишини эътироф қилмоғимиз лозим, ёки макрожисм билан микрообъектнинг ўзаро таъсири натижасининг бир қимматли эмаслиги материянинг чуқурроқ даражаларда макрожисм ҳолатининг вариациялари билан изоҳлаб берилади, деб умид қилмоғимиз лозим. Ҳозирги вақтда бу масала мунозара қилинмоқда, лекин олимларнинг кўпчилиги биринчи қарорга мойиллик кўрсатмоқда. Ҳозирги замон фанида сабабий боғлиқларнинг математик формадаги инъикоси муҳим аҳамиятга эгадир. Объектнинг хоссаларига ва инсон билишининг хусусиятларига қараб, С. бир қимматли (динамик) қонулар формасида ҳам, статистик қонулар формасида ҳам ифодаланиши мумкин. Билиш материянинг ич-ичига ҳаракат қилиб борган сари объектларнинг механик ҳаракатини тасвирлашда статистик методларнинг ва физик процессларни тасвирлашда бир қимматли қонуларнинг (сақланиш қонуларининг) роли ошиб боради. С. категорияси илмий тадқиқотнинг етакчи категорияларидан бири бўлиб, бу илмий тадқиқот пировард ҳисобда ҳамниша асосий сабабий қарамликларни очиб беришга қаратилгандир (*Детерминизм ва индетерминизм*).

**САВОЛ** — бирон вазият, вазифанинг номаълум бўлган ва аниқланиши лозим бўлган элементларини қайд этувчи мулоҳаза. Табиий тилда усўроқ гап билан ёки сўз бирикмаси билан ифодаланади. С. мураккаб структурага эга бўлиб, унда проблематик томон ҳам, асерторик (тасдиқловчи) томон ҳам бор. Асерторик томон унинг мавзунини; характерлайди, С. нинг мавжудлиги англашилиб турган ва лекин белгилари ҳали номаълум бўлган бир нарсани ажратиб кўрсатади, шунингдек номаълумнинг мумкин бўладиган қимматларининг туркумини чегаралаб кўрсатади. С. нинг бу томони баъзан биринчи ўринга чиқиб, мустақил аҳамият касб этади (риторик; шама қилувчи, ипвогарона С. лар). Ҳақиқатлик қимматлари нуқтан назаридан С. пухта ўйланган (пухта ўйланганликнинг синтастик, семантик ва прагма-

тик критерияларини қондирадиган), бирор даражада тўғри қўйилган С. ларга ва бемаъни С. ларга бўлинади. С. нинг пухта ўйланганлиги, аниқлиги тўғри, равшан тафаккурнинг муҳим томонидир.

- **САКРАШ** — миқдор ўзгаришлари натижасида предмет ёки ҳодисанинг туб, сифат ўзгариши, эски сифатнинг янги сифатга айланиши (*Миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиши*). Тараққиётнинг илгариги, эволюцион босқичига нисбатан С. озми-кўпми очик, нисбатан тез ўзгаришлардан иборат. Ҳар қандай сифат ўзгариши фақат С. орқали юз бериши мумкин. Лекин С. формалари гоёта хилма-хил, улар ҳодисанинг характерига ҳам, у ривожланадиган шартшароитга ҳам боғлиқдир. Аслида, ҳар бир ҳодиса янги ҳодисага ўзига хос, алоҳида усул билан ўтади. Аммо бу ўтишларнинг ҳаммаси нисбатан муайян икки типга: кескин ва тадрижий С. ларга бўлиниши мумкин (бу С. лар кўпинча айни бир хилдаги процессларда бирга қўшилиб кетади). Кескин С. лар шундай бир тарзда содир бўладик, эски сифат бирданига, буткул ўзгаради (мас., бир хил элементар зарраларнинг иккинчи ҳил элементар зарраларга айланиши; ижтимоий ҳаётда бир синфнинг ҳокимиятини йўқ қилиб, иккинчи синфнинг ҳокимиятини ўрнатувчи социал революция кескин, алғов-далғовли С. га мисол бўлиши мумкин; тўғри, бундаги процесслар ҳам гоёта мураккаб ва хилма-хил, уларнинг ўзига хос формаси кўпгина конкрет вазиятларга боғлиқ). Тадрижий С. лар шундай бир тарзда юз берадики, мавжуд нарсани қисмларга бўлиниб-бўлиниб, айрим-айрим элементлари билан ўзгаради ва шу тариқа у тадрижий ривожланиш натижасида ўзгара бориб бутунлай бошқа шаклга киради. Табиатда ўсимликлар ва ҳайвонот турларининг сифат ўзгаришлари асосан ана шундай усул билан юзага келади. Ижтимоий ҳаётда биринчи типдаги С. лар антагонистик формациялар учун характерлидир, чунки унда ҳукмрон синф эски тузумдан янги ту-

зумга тарихан етилган ўтишга тўсқинлик қилади. Бундай ўтиш (мас., капитализмдан социализмга ўтиш) фақат сиёсий революция йўли билан амалга оширилиши мумкин. Иккинчи типдаги С. лар асосан поантогонистик тузум учун характерлидир, чунки унда барча асосий социал кучлар жамиятнинг прогрессив ривожланишдан манфаатдордир. Маркс, синфсиз жамиятда социал эволюциялар сиёсий революциялар бўлмай қолади, деб башорат қилганда ана шуни назарда тутган. КПСС Программаси тадрижий сифат ўзгаришларни — коммунистик қурилиш қонунидир, деган қондага асосланади. Коммунизм моддий-техника базасининг яратилиши, синфий ва бошқа тафовутларнинг бартараф этилиши, давлатнинг барҳам топиши, янги кишининг тарбиялаб етиштирилиши — буларнинг ҳаммаси социалистик жамият тараққиётида ҳал қилувчи революцион бурилишлар бўлиб, бу бурилишлар тўсатдан ва бирданга эмас, балки тадрижий ва узлуксиз суратда юз бериб боради. Аммо жузъий ўзгаришлар, «кичик» С. лар, бутунни ўзгартирмайди, шу сабабли мавжуд нарсани тамомила ўзгартирувчи ўзгаришларнинг мажмуини бир сифат ҳолатидан (социализм) иккинчи сифат ҳолатига (коммунизм) С. деб ҳисоблаш керак бўлади. Шу билан бирга коммунизмга тадрижий суратда ўтиб бориш жамият ҳаётининг у ёки бошқа соҳаларида (мас., техникада, фанда ва ҳ. к.) тез, кескин С. ларни истисно қилмайди.

**САНКХЬЯ** — 1. Қадимги ҳинд эписи Махабхаратада баён қилинган концепциялардан бири, унинг асосида нишонинг руҳи ва психикаси ҳақидаги олий интуитив билим идеяси бор *йогага* қўшимча бўлиб хизмат қилади. 2. Қадимги ҳинд философиясининг ортодоксал системаларидан бири бўлиб, бу система тах. эраизмнинг I асрида вужудга келган. Дуалистик таълимот бўлганлигидан, С. коннотда икки бош ибтидо: моддий бош ибтидо — пракрити (материя, табиат) ва руҳий бош ибтидо — пуруша (онг) мавжудлигини эътироф этади. Пуру-

ша олий худо — яратувчи ҳам, оламий руҳ ҳам эмасдир. Бу индивидуаллигининг абадий, ўзгармайдиган принциpidир, ўзи ичнда яшаб турган тирик вужуд ҳаётининг боришини ҳам, яхлит ҳолда олинган коннотнинг эволюция процессини ҳам мушоҳада қилувчи онгдир. Практик донмий ўзгариш ва ривожланиш ҳолатида бўлиб, сабаб-натига алоқадорлиги қонунига бўйсунди. Практикнинг ҳамма шаклий ўзгаришлари моддий олам мавжудлигининг асосий тенденциялари бўлиши уч гунанинг, яъни саттва (равшанлик, тозалик), тамас (қотиб қолганлик) ва раджас (активлик)нинг унда қандай нисбатда бўлишига боғлиқдир. Бу гуналарнинг қўшилши табиатнинг хилма-хиллигининг пайдо бўлишига олиб келади. Практик билан пурушанинг ҳамжиҳатлиги индивид-билан коннотнинг эволюцияси бошланғичга сабаб бўлади. Ҳар бир тирик вужуд уч қисмдан: пуруша, нозик жисм ва дағал жисмдан иборат. Нозик жисм интеллектдан, сезги органларидан ва улар билан боғлиқ бўлган элементлардан ҳамда «Мен» ҳиссиётидан иборат. Нозик жисм қарма-қарши марказлашувидан (*ҳиндуизм*) иборат, у пуруша бирон вужудга мужассамлашувда батамом озод бўлишга эришганга қадар унинг кетида бораверади. Дағал жисм моддий элементлардан иборат бўлиб, вужуд ўлғач, ҳалок бўлади. С. системасига афсонавий доншманда Капила асос солган деб фараз қилинади, аммо С. таълимоти — санкхья-карика — эраизмнинг биринчи минг йиллиги ўрталарида Ишваракришна томонидан биринчи марта изчил баён этилган.

**САНТАЯНА** Жорж (1863—1952) — америка философи, ёзувчиси, *танқидий реализм* тарафдори. С. моддий оламнинг объектив мавжудлигини эътироф қилган ҳолда, фақат «моҳиятлар»ни, яъни билишда нарсаларнинг объектларнинг белгилари сифатида юз берадиган ҳақиқий ёки эҳтимоллий сифатларининг билиши мумкин, деб ҳисобларди. «Моҳиятлар»ни тушунишда С. Платонга ва Гуссерлга яқин

туради. С. онгнн *эпифеномен* деб қарайди: билиш воқеликнинг инъикоси эмасдир, лекин «озми-қўпми аҳамиятли поэзиядир». Эстетикада гўзалликни у «объективлаштирилган ҳаловат» деб таърифларди. Этикада «искей-пизм» (инглизча, қочмоқ) тарафдори: бахтин руҳининг тандан, оламдан ва билишдан қутулишидан изламоқ керак. Социологияда («Хукмронлик ва ҳокимият», 1951) С. шундай бир назарияни илгарн сурдики, бу назарияга кўра, жамиятнинг ривожланишига ўз-ўзини сақлаш, моддий неъматларга интилиш ва бошқа инстинктлар сабабчидир. Спёсий таълимотда С.— антидемократ, «элита» ҳокимиятининг тарафдори. С. плохёт ақидаларини рад этади-ю, аммо динни «ижтимоий хатти-ҳаракат поэзияси» деб эътироф этади. Асарлари: «Ақлнинг ҳаёти» (5 томлик, 1905—06) ва б.

**САНЪАТ** — ижтимоий онгнинг ва инсон фаолиятининг ўзига хос формаси бўлиб, бу форма воқеликни бадний образларда акс эттиради; С. дунёни эстетик ўзлаштиришнинг энг муҳим усулларидан бирдир. Марксизм С. ни «абсолют руҳ»нинг, «соламин прода»нинг, «илоҳий каромат»нинг ёки санъаткорнинг беихтиёр ўйлари ва кечинмаларининг маҳсули ва ифодаси деб идеалистларча талқин қилишни рад этади. Бадний фаолиятнинг пайдо бўлишининг ҳамда ундан олдин ўтган инсон ҳис-туйғуларн ва эҳтиёжларининг шаклланиш процессининг манбаи — меҳнатдир. Ибтидоий С. нинг дастлабки излари кеч палеолит даврига, тахминан эрампздан олдинги 40—20 мингйилчи йилларга бориб тақалади. Ибтидоий халқларда С. нинг меҳнат билан алоқаси бевосита бўлиб, ундан кейин бу алоқа тобора мураккаблашиб обрди. С. нинг тарихий тараққиёти замирида жамиятнинг социал-иқтисодий структурасидаги ўзгаришлар асос бўлиб ётади. Ижтимоий борлиқнинг инъикос формаси бўлган С. жамият маънавий ҳаётининг бошқа ҳодисалари билан: фан, техника (*Эстетика ва техника*), спёсий идеология (*Санъатнинг партиявийлиги*), ахлоқ (*Эстетик ва ахлоқий*

*қарашлар*) билан бирон-бир тарзда боғлиқдир. Айни вақтда С. уни ижтимоий онгнинг барча бошқа формаларидан фарқ қилдирадиган бир қанча муайян хусусиятларга ҳам эгадир. С. нинг ўзига хос предмети — инсоннинг воқеликка эстетик муносабатларидан, унинг вазифаси — дунёни бадний ўзлаштиришдан иборат. Худди шунинг учун С. асарларининг марказида инсон, кишиларнинг ижтимоий алоқаси ва ўзаро муносабатлари, уларнинг муайян конкрет-тарихий шароитлардаги ҳаёти ва фаолияти туради. С. предмети (бутун хилма-хил кўринишлари билан ҳаётни) санъаткор ўзига хос формада — бадний *образларда* ўзлаштиради, қайта ишлайди ва акс эттиради. С. да воқеликни акс эттириш предмети ва формасини унинг ўзига хос функцияси белгилаб беради, бу функция одамга лаззат бахш эта оладиган, уни маънавий жиҳатдан бойита оладиган асарлар яратиш йўли билан кишиларнинг эстетик эҳтиёжларини қондиришдан иборат, шу билан бирга бу асарлар одамда ўз фаолиятининг конкрет соҳасида гўзаллик қонунарига мувофиқ ижод қилишга лаёқатли бўлган санъаткорлик ҳис-туйғусини уйғотмоғи лозим. С. нинг ана шу ягона эстетик функцияси орқали унинг билдирувчилик аҳамияти юзага келади ва унинг кишиларга ғоявий-тарбиявий таъсири амалга ошади. Марксизм-ленинизм бадний тараққиётнинг объектив ривожланиш характерини кўрсатиб бердики, шу ривожланиш жараёнида асосий *санъат турлари*: адабиёт, рассомлик, ҳайкалтарошлик, музика, театр, кино ва ҳ. к. вужудга келди. С. нинг ривожн жамият тараққиёти билан, унинг синфий структурасининг ўзгариши билан чамбарчас боғлиқдир. Гарчи С. нинг ривожланишнинг умумий йўли — воқеликни бадний акс эттиришни чуқурлаштириш йўли бўлса-да, бу ривожланиш нотекис борзди. Чунончи, антик дунёдаёқ С. юқори даражага эришадн ва маълум маънода норма аҳамиятига эга бўлади. Ваҳоланки, қулдорлик ишлаб чиқариш усулига нисбатан беқнис юқо-

ри бўлган капиталистик ишлаб чиқариш усули, Маркснинг таъбирича, С. га ва поэзияга душмандир, чунки у юксак социал ва маънавий идеалларга ётдир. Бунда илгор С. буржуазия ҳали прогрессив синф бўлган капитализмнинг қарор топиш даври билан, ёки мазкур тузумга нисбатан танқидий кайфиятда бўлган санъаткорларнинг фаолияти билан боғлиқдир. Ҳозирги замондаги асл буржуа С. н учун ғоявий ва бадний тушқунлик характерлидир (*Формализм, Натурализм*). Жамиятни коммунистик қайта қуриш учун курашаётган ишчилар синфининг дунёқарашинда юксак эстетик идеал гавдалантирилган. Бу идеал социалистик реализм С. нга асос қилиб қўйилган.

**САНЪАТНИНГ ПАРТИЯВИЙЛИГИ** — санъатнинг ғоявий йўналишининг энг тўлиқ ифодаси, бадний ижодда муайян ижтимоий синфнинг манфаатларини ёқлаш ва қаттиқ туриб ҳимоя қилиш. С. п. принципини В. И. Ленин «Партия ташкилоти ва партия адабиёти» мақоласида (1905) ва бошқа асарларида назарий жиҳатдан асослаб берган. Антимарксистик эстетиклар С. п. ни ижод эркинлигига қарима-қарши қўйиб, уларнинг бирга сиғишмаслигини эълон қиладилар. Аммо бадний ижоднинг «бепартиявийлиги» шiori — буржуача партиявийликни ниқоблаш формасидан бошқа нарса эмасдир. Буржуа жамиятида «ижод эркинлиги» деб аталадиган нарса амалда жуда аксарият санъат арбобларининг ижоди капитал манфаатларига бўйсунушига айлантирилмоқда. Санъатнинг эксплуататор синфлар манфаатларига қарамлиги ҳалокатли эканлигини англаётган ва халқ томонида туриб ҳаракат қиладиган, ўз ижодини прогрессив ҳаракатлар билан ва биринчи галда пролетариянинг кураши ва идеологияси билан боғлаётган санъаткорларгинагинакам эркиндирлар. Коммунистик партиявийлик принципи санъаткордан инсониятнинг ана шу гўзал ва олинжаб мақсадларига шу тариқа эркин ва онгли хизмат қилишни талаб этади. Социалистик реализм санъат

корлари ижод эркинлигини ленинча тушунишга амал қилмоқдаларки, бундай тушуниш — халқ билан бирга бориш, халқ учун эстетик жиҳатдан қимматли асарлар яратиш демакдир.

**САНЪАТНИНГ ХАЛҚЧИЛЛИГИ** — эстетик категория бўлиб, бу категория санъат билан халқ ўртасидаги жуда хилма-хил муносабатларни ифодалайди ва умумлаштиради; бу муносабатлар аввало шунда намоён бўладиги, ҳақиқий санъат халқнинг эстетик идеалларини, унинг адолат ва гўзалликни тушунишини, халқнинг озодлик ва бахт-саодат учун революцион кураши жўшқинлигини бевосита ёки бавосита гавдалантиради. С. х. тарихий тушунча бўлиб, унинг мазмуни жамият тараққиётининг конкрет шарт-шароити ва босқичлари билан, унда санъатнинг тугган ўрни ва роли билан белгиланади. Бадний ижод — меҳнаткашлар оммаси фаолиятининг муҳим соҳасидир. Халқнинг коллектив ижоди — профессионал санъатнинг асоси ва доимий хазинасидир. Халқ ижодиётидан энг яхши санъаткорлар ўз асарлари учун мавзулар, ғоялар, образлар танлаб оладилар. Формалистик ва натуралистик йўналишлардан фарқли фарқ, реалистик санъат энг асосий фарқ белгиларидан бири сифатида халқчилликни назарда тутди. Санъаткорнинг ижодидида халқчиллик шунда намоён бўладиги, у халқ донишмандлигини ўзинга сингдириб, унинг озодлик учун курашини акс эттиради. Барча улуг санъаткорлар халқ билан бирон тарзда боғлангандирлар. Улар ўз ижодлари билан, баъзан буни англамасдан, халқ оммасининг курашига ёрдам берадилар. «Санъат халқникидир. У ўзининг энг чуқур илдиэлари билан кенг меҳнаткашлар оммасининг энг қалин қатламларига кириб бориши лозим. У оммага... тушунарли ва омма севадиган бўлмоғи керак»; Лениннинг бу қондаси социалистик санъатнинг асос солувчи принципларидан биридир. Марксча-ленинча эстетика С. х. ни санъатнинг партиявийлиги билан бирликда олиб қарайди. Халқчиллик санъаткорнинг англаб олинган ички инти-

лишига айланган тақдирда, у албатта муайян гоявий-эстетик позицияни эгаллаши, яъни халқ манфаатларини энг изчиллик билан ифодалайдиган синф, партия томонида туриши лозим.

«САНЪАТ САНЪАТ УЧУН» («соф санъат») — идеалистик эстетика принципи бўлиб, бу принцип *санъатнинг партиявийлиги* ва гоявийлиги реалистик талабига хилофан илгари сурилади. «С. с. у.» қондаси замирида санъатини ижтимоий ҳаётдан ажратиб асос бўлиб ётади. Унинг назарий манбалари Кантнинг эстетик муҳокаманинг қизқарли эмаслиги ҳақидаги тезисига бориб тақалади. У 19—20-асрларда, буржуа эстетиклари реализмга қарши курашда гўё фақат соф эстетик лаззатланиш мақсадларига хизмат қиладиган санъатнинг ички «ўз-ўзинча қимматдорлигини», «мутлақлигини» тарғиб қиладиган вақтда, энг кўп тарқалади. Санъатнинг билдирувчилик гоявий-тарбиявий аҳамиятини, шунингдек унинг даврининг амалий эҳтиёжларига, боғлиқ эканлигини инкор этиш муқаррар равишда санъаткорнинг жамиятдан «эркинлигини», унинг халқ олдида тўла масъулиятсизлигини таъкидлашга, яъни ўта индивидуализмга ва субъективизмга олиб келади. «С. с. у.» назарияси биринчи марта 19-асрнинг ўрталарида француз поэзиясида амалий ифодасини топди. 1917 йилги революциядан олдин Россияда «Санъат дунёси», «Зангори атиргул», «Ғиштин саллот» ва б. бадний гуруҳларнинг вакиллари «соф санъат» шпорини кўтариб чиққан эдилар. Буржуа санъати «соф санъат» ҳақидаги сохта сафсаталар билан ўзининг маддэхлик йўналишини инқоблайди. Санъатнинг жамиятдан «мустақиллиги» ҳақидаги мунофиқона буржуача шпорга ва «С. с. у.» концепцияларига марксча-ленинча эстетика санъаткорининг халқ манфаатларига, коммунизм гояларига онгли равишда хизмат қилишини қарама-қарши қилиб кўяди.

«САНЪАТ ТУРЛАРИ» — санъатнинг мавжудлигининг тарихан таркиб топган барқарор формалари: архитекту-

ра, декоратив-амалий санъат, рассомчилик, ҳайкэлтарошлик, графика, музика, хореография (рақс санъати), адабиёт, театр, цирк, бадний фотография, телевидение. Ижтимоий практика жараёнида С. т. нинг пайдо бўлиши ва ривожланишининг туб сабаблари — реал оламдан процесслар ва ҳодисаларнинг хилма-хиллиги, шунингдек воқеликни эстетик акс эттириш ва ўзгартириш усуллари ва вазифаларининг турличалигидир. С. т. нинг хусусиятлари уларнинг акс эттириш предметларининг, воқеликни такрор ҳосил қилиш усуллари ва бадний вазифаларининг ўзига хослиги билан ҳамда бадний образ яратилишининг моддий воситалари билан белгиланади. Чунончи, адабиётда оламни эстетик қайта ҳосил қилиш сўз орқали амалга оширилади; рассомликда — ранг-баранг олам бойлигининг кўз билан идрок этиладиган образлари орқали, ҳайкалтарошликда — пластик образлар, ҳажм-фазо формалари орқали, графикада — расм линияси, штрих, ёруғлик-соя орқали, музикада — товуш интонациялари орқали, театр ва кинода — қаҳрамонларнинг ҳаракатларини ва улар асосида ётган драматик конфликтларини жонли кишилар — актёрлар томонидан гавдалантириш орқали амалга оширилади. Архитектура ва декоратив-амалий санъатнинг асосий хусусияти улар асарларида амалий ва эстетик принципларнинг бирлигидир. Назарияда ва практикада С. т. нинг турлича туркумланиши маълум. Аммо уларнинг ҳаммаси шартлидир. Бадний практикада турлича С. т. нинг ўзаро алоқадорлиги, бир-бирини бойитиши, синтези катта аҳамиятга эгадир.

САРТР Жан-Поль (1905 йил туг.) — француз философи ва ёзувчиси, француз *экзистенциализми*нинг бошлиги. Унинг фалсафий қарашлари энциклопедикдир. Уларда *Кьеркегор*, *Гуссерль* ва Фрейд (*Фрейдизм*) идеялари ўзига хос тарзда чирмашиб кетган. С. марксистик философиянинг прогрессивлигини таъкидлаб, марксизмни экзистенциалистик антропология пойдевори устига қўйишга инти-



лади. Умуман олганда эса С. нинг концепцияси эклектик концепциядир. Бу концепциянинг характерли томони шуки, у субъектив идеализмни объектив идеализм ва материализмнинг айрим элементлари билан синтезлаштиришга уринади. С. экзистенциализмнинг асосий идеясини — «мавжудлик моҳиятдан олдин келади» деган идеяни дастур қилиб олиб, айни бир вақтда материализмдан ҳам, идеализмдан ҳам қочишга интилади. У ўзининг «феноменологик онтологияси»ни борлиқнинг икки тури: объектив борлиқ ўрнини босадиган «борлиқ — ўзид» ва «инсон реаллиги»га, яъни онгига айнан тенг бўлган «борлиқ — ўзи — учун» турларининг тубдан қарама-қарши қўйилиши устида қуради. Борлиқ билан онгни ажратиб қўйиш С. ни идеализмга олиб келади. С. нинг фикрича, ўзининг алоҳида хилдаги борлигининг сабабчиси бўлган онг «борлиқнинг йўқлиги»дир, ундаги раҳнадир, «ҳеч нимадир», лекин фақат угнна ҳаётнинг активлиги, ҳаракати, сифат жиҳатдан хилма-хиллиги манбаи бўлиб, суст ва бемаъни дунёга мазмун киритади. С. ўз концепциясини диалектик концепция деб атайдиган, лекин диалектикани индетерминизмни асослаш методига айлантиради. Унинг диалектикаси нуқул салбий диалектикадир. Унинг доираси онг соҳаси билан чекланиб, табиатдан батамом ҳайдаб чиқарилади. Ахлоқ масаласида С. соф субъективлик ва индивидуализм позицияларида туради. Бунда эркинлик асосий категория бўлиб чиқади. Эркинлик инсон хатти-ҳаракатининг моҳияти, фаолиятининг манбаи ва инсоннинг мавжуд бўлиши учун бирдан-бир имконият деб қаралади: «инсон ҳамisha ва бутунлай эркиндир ёки у буткул йўқдир». С. ахлоқнинг объектив принципларини ва критерияларини, инсон хатти-ҳаракатининг объектив шарт-шароит билан белгиланганлигини инкор этади. Ҳар бир киши «ўзи учун қонун ихтиро қилишга», ўз ахлоқини танилаб олишга мажбурдир, «Диалектик ақлни танқид» асарида (1960) С. ўз концепциясининг субъективистик характерини бартараф қи-

лишга ва ижтимоий муносабатларнинг, тарихий тараққиётнинг янги назариясини тузишга уринади, лекин у асосий социологик категорияларни орқага суриб ва инсоннинг индивидуал мавжудлигига асосланиб, социал-тарихий анализ ўрнига антропологик анализни қўяди. С. нинг фалсафий қарашлари билан унинг адабий ижоди чамбарчас боглиқдир. С. нинг ижтимоий-сиёсий мавқеида собитқадамлик йўқ. У Қаршилик кўрсатиш ҳаракати штирокчиси эди; капиталистик жамият иллатларини кескин танқид қилди, тинчлик ва демократияни ақтиб ёқлаб чиқди, миллий-озодлик ҳаракатини қўллаб-қувватлади, АҚШнинг Вьетнамдаги агрессиясига қарши чиқди. Сўнгги йилларда С. ўтасул ҳаракатга мойиллик кўрсатиб, ревизионистик идеялар билан келишмоқда. Асосий асарлари: «Хаёл» (1936), «Хаёл қилинувчи нарса» (1940), «Борлиқ ва ҳеч нима» (1943), «Экзистенциализм — бу гуманизм» (1946).

**САҚЛАНИШ ПРИНЦИПЛАРИ** — илмий принципларнинг махсус туркуми, бу принциплар табиатнинг фундаментал хоссалари ёки муносабатларининг доимийлигини акс эттиради. Физика назариялари структурасида С. п. сақланиш қонунилари ва *инвариантлик* принциплари сифатида ифодаланади. Ҳозирги вақтда қуйидагилар маълум: *энергиянинг*, *массанинг*, *импульснинг*, *импульс моментининг*, *спиннинг*, *изотопик спиннинг*, *жуфтликнинг*, *галатиликнинг*, *электрон лептон зарядининг*, *барион зарядининг* ва ҳ. к. *сақланиш қонуни*. Махсус *нисбият назариясида* табиат қонуларининг бир-бирига нисбатан бир маромда ва тўғри йўл билан ҳаракат қиладиган системаларга нисбатан *инвариантлик* принципи ифодаланади. Физика назариясига қуйидаги фундаментал доимийлар кирди: *h* — квант физикадаги Планк доимийси, *c* — нисбият назариясида ёруғликнинг доимий тезлиги. Бу миқдорларнинг доимийлигини С. п. нинг махсус типи деб қараши мумкин. Шу тариқа С. п. типлари хилма-хилдир. Бу хилма-хилликни мате-

рия ҳаракат формаларининг хилма-хиллиги билан таққослаш ва мазкур формаларга мувофиқ С. п. ни туркумлаш ҳам мумкин. Амалиётининг умумийлиги даражасига қараб С. п. ни умумий ва хусусий С. п. га бўлса бўлади. Мас., энергиянинг сақланиш қонуни умумий С. п. туркумига, жуфтликнинг сақланиш қонуни эса хусусий С. п. туркумига кирди. С. п. ни сақланиб қолувчи миқдорларнинг (нарсалар, хоссалар ёки муносабатларнинг) характерига қараб ҳам, математик формаларига қараб ҳам фарқ қилиш мумкин. Мураккаб, жумладан биологик системаларнинг ҳозирги замон билишида структура тушунчаси муҳим аҳамият касб этади, бинобарин, С. п. бунда тадқиқотнинг структура принциплари формасига эга бўлади. Шу муносабат билан С.-п.-нинг симметрия хоссалари билан, яъни бутунда қисмларнинг гармоник ритми ёки қонуниятли жойлашув билан шсбати катта роль ўйнайди. Бу нуқтадан назардан симметрия муайян объектларнинг айнияти ва тафовути билан боғлиқ бўлган сақланиш ва ўзгариш бирлиги сифатида намоён бўлади. С. п. моддий объектларнинг ўзаро бир-бирига айланиш процессларини назорат қилиб туради; улар табиатнинг қонуниятли, зарурий сабабий боғланишларининг чуқур негизидир. Улар у ёки бу илмий назарияда энг умумий қонуинлар бўлганлигидан, катта эвристик аҳамиятга эгадир. С. п. диалектик зиддият томонларидан бирини — сақланиш ва ўзгариш зиддиятини акс эттиради.

**СВЕДЕНБОРГ** Эммануил (1688—1772—швед натуралист олим, кейинчалик мистик ва теософ. С. математика, механика, астрономия, қончилик ишига оид асарлари билан машҳурдир, у Петербург фанлар академиясининг фахрий аъзоси эди. С.нинг фалсафий асарлари лейбницчавольфча *рационализм* руҳи билан суғорилган эди. Асабийлик ва галлюцинациялар натижасида С. мистикага берилиб кетди. С. ўзини «соҳиббаромат» эълон қилиб, менга Исонинг ўзи топширди, деган даъво билан Таврот-

ни мажозий шарҳлашга киришди. С.нинг теософик таълимоти *гностиклар*нинг ва яҳудийча каббала таълимотининг таъсирига йўлиққан эди. С.нинг мистик таълимотини *Кант* «Соҳиббароматнинг хаёллари» асарида таъқиқ қилган эди. С.нинг асосий асарлари: «Осмон сирлари» (1749—56), «Осмон, дўзах ва руҳлар олами ҳақида» (1758). С.нинг Германияда, Францияда ва Россияда мухлислари бор эди.

**СЕЗГИ** — объектив оламнинг инсон сезги органларига (анализатор) таъсирининг элементар натижаси. Ташқи муҳитнинг энг хилма-хил факторлари (электромагнит тебранишлар, химиявий моддаларнинг молекулалари ва ш. к.) анализаторнинг периферик қисмини — рецепторни қўзғотади; дискрет импульслар шаклидаги қўзғолув нерв йўллари билан анализаторнинг марказий қисмига — бош миёна пўстига узатилади ва худди ана шу бош миёна пўстида С. пайдо бўлади. Шундай қилиб, С. моддий воқеликка инсбатан иккиламчидир. Ташқи қўзғовчиларнинг ўзига хос хусусиятларига қараб, барча С. лар бир неча алоҳида-алоҳида группаларга: кўриш, бадан сезгиси, эшитиш, там, ҳид ва ҳ. к. группаларга бўлинади. С.нинг ҳар бир группаси ўзига хос модалликка — сифатлар мажмунига эга бўлади ва бу сифатларини С.нинг бошқа группаси сифатлари билан тенглаштириб бўлмайди. Чунончи, ранглар товушларга, тамларга ёки ҳидларга ўхшамайди. Кўриш сезгилари С.нинг энг ривожланганидир; ундан кейин бадан сезгилари, эшитиш, там, ҳид сезгилари келади. С.лар билан уларни қўзғатувчи объектив олам предметларининг хоссалари ўртасида мавжуд бўлган муносабат шу билан характерланадики, С.нинг айни бир сифатига ташқи объектларнинг турли хоссалари мувофиқ келиши мумкин. Обьектив оламни билиш процесси С.дан бошланади. Бу процесда улар икки функцияни бажаради. Биринчидан, айрим равишда олинган С.лар сигнал сифатида юз беради. Мас., ранг бизга қизган металнинг температураси тўғрисида

сигнал беради. Бизнинг айти жисмининг температураси ҳақидаги билиминининг манбаи рангининг ўзи эмас, балки ранг билан температуранинг илгаритдан маълум бўлган нисбатидир. С. ларнинг иккинчи ва энг муҳим функцияси шундан иборатки, улар *идрокда* мавжуд бўлган образ таркибида объектив оламга хос алоқалар ва муносабатларни берадилар. С. лар ҳам (ҳиссий мушоҳаданинг бошқа формалари сингари) бирдан-бир канал бўлиб, инсон шу канал орқали объектив олам билан бевосита боғлангандир. Ленин «Материализм ва эмпириокритицизм»да С. нинг идеалистларча шарҳланишини танқид қилган.

**СЕКСТ ЭМПИРИК** (тах. 200—250 йиллар)—грек философи ва врач, *Энецидемининг* издоши. С. э. нинг сақланиб қолган асарларида—«Пиррон асослари» ва «Математикларга қарши»—ҳамма далиллар йиғиндисини мавжуд бўлиб, бу далиллар ёрдамида антик *скептицизм* «догматик» философиянинг исботланганидан, шак-шубҳадан холи бўлган билимининг мумкинлиги ҳақидаги тасаввурини рад этган эди. С. Э. ҳамма қабул қилиши шарт бўлган қандайдир, илмий, теологик, ахлоқий ва ш. к. қақиқатларнинг бўлиши мумкин эмаслигини исбот қилмоқчи бўлиб, бу тўғрида ҳар қандай қарордан, билимдан сақланишни тавсия этган эди, токи бу билан руҳий мувозанатга ва ҳузур-ҳаловатга эришиш мумкин бўлсин, философиянинг мақсади ҳам ана шу руҳий мувозанат ва ҳузур-ҳаловатни амалга оширишдан иборат. С. Э. ҳаётда табиий эҳтиёжлар, майллар, одатлар, қонунлар, анъаналар ва аввало одатдаги соғлом ақлга амал қилиб иш тутмоқ керак, деб таклиф этарди.

**СЕМАНТИКА** — *семантиканин*г бир бўлими.

**СЕМАНИК АНТИНОМИЯЛАР** — мулоҳазаларда пайдо бўладиган *антиномиялар*, уларнинг предмети бирор тилнинг ифодаларидан иборатдир. Милетлик Эбулидга (эраиздан олдинги 4- аср) бориб тақаладиган «ёлғончи» антиномияси С. а. нинг асосий

типларидан бирининг мисоли бўлиб хизмат қилади, бу антиномияни шу тарзда ифодалаш мумкин: [Шу саҳифада квадрат қавслар ичига олинган гап — ёлгондир]. Агар бу гап чин бўлса, у вақтда унинг мазмунидан унинг ёлгонлиги келиб чиқади. Агар бу гап ёлгон бўлса, у вақтда яна бояғидай унинг мазмунидан унинг чинлиги келиб чиқади. Шундай қилиб, зиддиятнинг мантиқий қонуни бузилганда, ҳар қандай ҳолда бу гап ҳам чин, ҳам ёлгон бўлиб чиқа беради. Греллингнинг «гетерологик предикат» тушунчасига асосланган антиномияси ҳам С. а. га мисол бўлиши мумкин. Предикат, яъни бирон хоссани ифодаловчи сўз, агар унинг ўзи шундай хоссага эга бўлмаса, гетерологик предикат деб аталади (мас., «уч бўғинли» сўзининг ўзи уч бўғинли эмасдир). Бу таърифни «гетерологик» предикатга татбиқ этганда антиномия пайдо бўлади: агар предикат гетерологик бўлса, унда таърифга биноан, у ўзи ифодалайдиган хоссага эга бўлмайди, яъни гетерологик предикат эмасдир; агарда у гетерологик предикат бўлмаса, у вақтда, яна бояғидай таърифта биноан, у ўзи ифодалайдиган хоссага эга бўлмоғи лозим, яъни у гетерологик предикатдир. Юқорида тасвирланган ҳилдаги антиномиялар шундай ҳолларда пайдо бўладикки, бунинг учун антиномия тузиладиган тилда ўз ифодаларини билдирадиган номлар ҳамда «чин», «ёлгон», «гетерологик» ва ш. к. предикатлар бўлиши лозим. С. а. ни истисно қилиш учун турли усуллар мавжуд; бу усуллардан бири — *метатил* билан *тилобъектни* фарқ қилишдан ва метатилдаги тегишли предикатларни қатъий аниқлашдан иборат (*Формаллаштирилган тиллардаги ҳақиқат*).

**СЕМИОТИКА** (грек. semeion — белги) — бу фан сигнализациянинг энг оддий системаларидан тортиб то табиий тилларгача ва фаннинг *формаллаштирилган тилларигача* белги системаларини (*Белги*) қиёсий ўрганиш билан шуғулланади. Белги системасининг асосий функциялари қуйндагича: 1) мазмуни билдириш ёки ифодалаш

функцияси (*маъно ва мазмун*); 2) алоқа функцияси, яъни бериладиган хабарни тингловчи (уқувчи) нинг тушуниб олишини таъминлаш, шунингдек ҳаракатга қўзғаш, эмоционал таъсир кўрсатиш ва ш. к. Бу функциялардан ҳар қандайнинг амалга ошириш белги системасининг муайян ички тузилишини, яъни турли белгилар ва уларнинг қўшилиш қонунлари мавжуд бўлишини назарда тутди. Шунга мувофиқ С. уч асосий бўлимга ажратилади: 1) синтактика, ёки белги системалари бажарадиган функциялардан қатъий назар уларнинг ички структурасини ўрганиш; 2) мазмуини ифодалаш воситаси сифатида белги системаларини ўрганувчи семантика; 3) белги системаларининг улардан фойдаланувчиларга муносабатини ўрганувчи прагматика. Бир томондан, мазмуини ифодалашнинг етарли даражада бой воситаларига, иккинчи томондан эса, етарли даражада аниқ ифодаланган структурага эга бўлган системаларни тадқиқ этиш С. методларини ривожлантиришда энг катта роль ўйнайди. Бундай системалар ҳозирги вақтга қадар аввало математиканинг, хусусан математик логиканинг формаллаштирилган тилларидан иборат бўлиб келмоқда. *Метафизика* энг ривожланган семантик фандир. Семантик тадқиқотлар фаннинг янги соҳаларини формаллаштиришга кўмаклашмоқда (сўнгги вақтда математик лингвистика соҳасида ривожланаётган ҳисоблар, прагматиканинг баъзи тушунчаларининг, «шеър вази» тушунчасини формаллаштириш тажрибалари ва б.). Информациаларни рационал сақлаш ва автоматик ишлаш назарияси ва практикасининг ривожланиши муносабати билан С. тушунчалари в.з. методлари катта аҳамият касб этмоқда; бу соҳада С. *кибернетика* билан зич туташади, С. нинг асосий принципларини биринчи бўлиб америкалик логик ва математик олим *Пирс* ифодалаб берган, кейинчалик уларни филозоф *Моррис* баён этиб, системалаштирган («Белгилар назариясининг асослари», 1938). С. масалалари, аслида, асримизнинг 20-йилларидаёқ

поляк логикларининг *Львов-Варшава мактаби* вакиллари томонидан қараб чиқилган эди.

**СЕНЕКА** Луций Анней (эраминдан олдинги тах. 4-йил—эрамининг 65-йили)—Рим стонцизмининг вакили (*Стоиклар*), император Нероннинг тарбиячиси, унинг ҳукми билан ўз-ўзини ўлдирган. Унинг кўп асарлари ва «Луцилийга мактублар» деган энг йирик асари асл нусхада бизгача етиб келган. С. нинг таълимоти ўша даврнинг низо-жанжаллари ни акс эттирадди ва ниҳоятда зиддиятли таълимот эди, буни Энгельс ўз асариде кўрсатиб ўтган эди (қ. 19-т., 310—311-б.). С. грек стонкларининг *пантеизми*ни сақлаб қолган, яъни оламни бир бутун моддий ва оқилона-яхлит деб қараган ҳолда, бошлича маънавий-ахлоқий проблемаларни ишлаб чиқади, унинг сўзларига қараганда, бу проблемаларни тўғри ҳал қилганда руҳнинг осойишталиги ва вазминлигига эришилади (*Атараксия*). Ҳ.з.нинг асосан индивидуалистик этикасини у жамият ва давлат вазифалари билан боғлашга уринади. С. нинг этикаси христианлик идеологиясини ишлаб чиқишга катта таъсир кўрсатди. Энгельс С. ни христианликнинг амакиси деб атаган эди (қ. 19-т., 307-б.).

**СЕН-СИМОН** де Рувруа Анри Клод (1760—1825)—француз утопист социалисти. Француз буржуа революцияси вақтида яқобинчиларга қўшилди; АҚШда мустақиллик учун урушда қатнашди. С.-С. француз мате­ри­алистларининг фикрларига қўшилиб, деизмга ва идеализмга қарши чиқди, уларга «физицизмни», яъни табиатни ўрганишни қарама-қарши қўйди. У детерминизмни қаттиқ туриб ҳимоя қилди, уни инсоният жамияти тараққиётига жорий этди ва тарихий қонуний идеясини асослашга алоҳида эътибор берди. Тарих ҳам худди табиёт илми сингари, ижобий фан бўлмоғи лозим, деб ҳисобларди у. С.-С. нинг фикрича, ҳар бир ижтимоий система тарихда олға ташланган қадамдир. Бироқ у илмий бияймларнинг, ахлоқ ва диннинг илгарилаб кетишини ижтимоий тараққиётнинг ҳа-

ракатлантирувчи кучларни деб ҳисобларди. Тегишинча тарих тараққиётининг уч фазасини: теологик (диннинг ҳукмронлик даври, бу давр қулдорлик ва феодал жамиятларнинг ўзичига олади), метафизик (феодал ва диний системаларнинг емирлиги даври) ва позитив фазани (келажакдаги ижтимоий тузумни) босиб ўтади. Тарихга идеалистик қарашдан қатъий назар, ижтимоий тараққиётнинг объективлиги ҳақидаги гоя, жамият тараққиётида мулкнинг ва сифларнинг роли ҳақидаги фаразлар С.-С.нинг улкан хизматидир. С.-С.нинг социологик концепцияси олдин ўтган тарихнинг қонуниятли натижаси сифатида янги ижтимоий тузум барпо этишнинг тарихий зарурлигини асослаш мақсадларига хизмат қилди. С.-С.нинг фикрича, келгуси жамият илмий ва планли равишда ташкил этилган йирик саноатга асосланади, аммо унда хусусий мулк ва сифлар сақланиб қолади. Унда фан ва саноат, олимлар ва саноатчилар ҳукмронлик ролини ўйнайди. С.-С. ишчиларни ҳам, фабрикантларни ҳам, савдогар ва банкирларни ҳам саноатчилар қаторига қўшган. Ҳамманинг меҳнат қилиш ҳуқуқи таъминланмоғи лозим; ҳар бир киши қобилиятига яраша ишлайди. Келгуси жамиятда кишиларни бошқариш ўринини нарсаларни саранжомлаш ва ишлаб чиқаришга раҳбарлик қилиш эгаллайди. С.-С. қарашларининг утопик характери айниқса шунда яққол кўриндики, у янги жамиятни яратувчи пролетариатнинг ва эски жамиятни қайта қуриш воситаси бўлган революциянинг тарихий ролини тушунмасди. «позитив» (ижобий) философияни пропаганда қилиш йўли билан кишиларнинг ҳаётини оқилона ташкил этишга эришиш мумкинлигига соддафаҳмлик билан умид боғларди. С.-С.нинг вафотидан кейин унинг таълимотини Б. П. Анфантен (1796—1864) ва С.-А. Базар (1791—1832) пропаганда қилдилар. Бироқ кўп ўтмай сен-симончилар мактаби айниб диний сектага айланиб кетди ва С.-С. таълимотининг заиф тропонларини ҳимоя

қила бошлади. С.-С.нинг асосий асарлари: «Жезевада истикомат қилувчининг замондошларга мактублари» (1802), «Йнсон ҳақидаги фан очерки» (1813—16), «Буту: олам тортилиши ҳақидаги асар» (1813—22), «Саноат системаси тўғрисида» (1821), «Саноатчиларнинг маслакномаси» (1823—24), «Янги христианлик» (1825).

**СЕНСУАЛИЗМ** (лат. *sensus* — ҳис, сезги) — гносеология соҳасидаги таълимот, у сезгини билишнинг бирдан-бир манбаи деб эътироф қилади. Агар сезгилар объектив реалликнинг нинъикоси деб қараладиган бўлса, у вақтда эътибор С. маълум шароитда материализмга олиб келади (*Гольбах, Гельвеций, Фейербах*). Лекин агар сезгилар фақат субъектив нарса деб, ундан нарида ҳеч нима йўқ эканлиги бўлмайдиган «нарсалар ўзидан» бор, деб қаралса, у вақтда С. субъектив идеализмга олиб келади (*Беркли, Юм, Кант, Мах, Авенариус, Богданов*). Шу сабабли ўз-ўзидангина С. философияда ҳали материалистик йўлнинг ифодаси эмас. Гарчи С. материалистик философиянинг ривожланишида катта роль ўйнаган бўлса-да, унинг чекланганлиги кўпичта унинг идеализмга қарши курашда оқибат қилиб қўярди. Сезгилар билиш процессининг бошқа томонлари билан, яъни практика ва абстракт тафаккур билан узвий бирликда бўлган тақдирдагина билишнинг зарур томони бўлиши мумкин (*Билиш, Назария ва практика, Мушоҳадачилик, Эмпиризм, Рационализм*).

**СЕНТИМЕНТАЛИЗМ** (французча: *sentiment* — ҳиссиёт) — бадий метод. 18-асрнинг ўрталарида Англияда пайдо бўлган ва сўнгра асосан Европа адабиётида тарқалган (*Ричардсон, Л. Стерн* — Англияда; *Руссо, Мерсье* — Францияда; *Гердер, Жан-Поль* — Германияда; *Н. Карамзин* ва илк даврда *В. Жуковский* — Россияда). Маърифатнинг ривожланишида сўнгги босқич бўлган С. ўз гоёвий мазмунига ва бадий хусусиятларига кўра *классицизмга* қарама-қарши турарди. С. да «учинчи-сословие» демо-

кратки қисмининг ижтимоий интилишлари ва кайфиятлари, унинг феодал сарқитларга, кучайиб бораётган социал тенгсизликка ва таркиби топаётган буржуа жамиятида шахснинг ўз ўрнини йўқотиб боришига қарши норозилиги ўз ифодасини топди. Лекин С.нинг бу прогрессив тенденциялари унинг эстетик ақидаси билан, яъни табиат бағридаги табиий ҳаётни ҳар қандай зўрлик ва жабр-зулмдан озод, цивилизация иллатларидан холи турмуш деб идеаллаштириш, антирационализм, сирли ҳис-туйғуларга сажда қилиш билан чекланган эди.

**СЕЧЕНОВ** Иван Михайлович (1829—1905)— рус табиатшуноси, «рус физиологиясининг отаси» ва Россияда материалистик психологиянинг асосчиси. У Медицина-Хирургия академиясининг (1860—70) ва Москва ун-тининг (1891—1901) профессори эди, 1904 йилдан фахрий академик. С.—физиологик ва психологик фанларда идеализмга қарши муросасиз курашчи. С.нинг фалсафий ва ижтимоий-сиёсий қарашларига рус революцион демократлари, айниқса Чернишевский муҳим таъсир кўрсатди. С. марказий нерв системасининг, жумладан бош миyaning экспериментал физиологик тадқиқотларига асос солди. Невр системаси физиологияси соҳасида унинг энг муҳим кашфиётлари — марказий тормозланмиш ва нерв тўқимасининг «инертлиги» хоссасининг кашф этилишидир. С. рефлексор принципни бош миya фаолиятига таъбиқ этиб («Бош миya рефлекслари», «Психологияни ким ва қандай қилиб ишлаб чиқиши керак» мақолалари), ҳайвонлар ва инсоннинг психик фаолияти тўғрисидаги рефлексор назариясини яратишга асос солди. У янги тушунчаларни («ҳис қилувчи снаряд» ёки анализатор, орттирилган рефлекслар ва б.) киритди, бу тушунчалар И. Павловнинг олий нерв фаолияти ҳақидаги таълимотини яратишида асосий нуқта бўлди. С. материалистик гипсеологиянинг ҳиссий инъикос табиати ва унинг билувчилик функцияси («Москва университетида биринчи лекция», «Тассурот ва воқелик»,

«Предметли фикр ва воқелик»), ҳиссий инъикосдан тафаккурга ўтиш ва фикрлаш процессларининг табиати («Фикр элементлари» мақоласи), образнинг ва психик қобилиятларнинг шаклланишида предмет, амалий фаолиятнинг роли масаласи каби бир қанча бошқа проблемаларни табиий-илмий нуқтан назардан асослашга муҳим ҳисса қўшди.

**СЕХРГАРЛИК** (грек. mageia — сеҳргарлик)— ибтидоий дин формаларидан бири бўлиб, у шунга асосланган эдики, тушунарли бўлмаган кўп ҳодисалар сеҳрли кучларга нисбат бериларди; у кишиларга, ҳайвонларга, хаёлий арвоҳлар, жин-ажиналарга ва ҳ. к. таъсир қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган диний маросимлар мажмуида ифодаланади. Ибтидоий С.ни Л. Леви-Брюль ва Н. Я. Марр энг самарали ўрганиб чиққанлар, улар С.да тафаккурнинг ўзинга хос формасини пайқаганлар. Бу формада инсон нарсаларининг сифат тафовутини ҳали билмайди (тушунчалар ёрдамида ёки концептуал равишда фикр қилмайди) ва шунинг учун бирон-бир ҳодисанинг ёки нарсанинг хоссаларини истаган бошқа нарсаларга кўчиради. Бундай дахлдор қилиб кўчиришни ибтидоий одам қандайдир гайри табиий ҳолатдан холи бўлган ва сира ўзгармайдиган ҳақиқат деб фикр қилади. Гайри табиий куч ҳақидаги тасаввур билан боғлиқ бўлган амал сифатидаги С. кейинроқ, «сеҳрли тафаккур» манتيкий тафаккур билан ёнма-ён мавжуд бўлганда пайдо бўлади. Бу вақтда табиат қонун ва ҳодисаларини билиш қобилияти бўлса-да, кишига баъзи ҳодисалар ҳар ҳолда ақл етмайдиган бўлиб туюлади. С. ҳақидаги кундалик тасаввур истаklarни маълу мақсадни кўзламасдан бевосита амалга ошириш (мас., касалликни тузатиш, ёмғир ёғдириш, бирон кишини ҳалок этиш ва ҳ. к.) мумкинлигига ишонмиш билан боғлиқдир. Ҳозирги замон онгда «сеҳрлий куч»га ишонмиш воқелик ҳодисаларини бузиб талқин этишда, жумладан инсон яратган нарсаларга улар ҳақиқатда эга бўлмаган куч ва хоссаларини нисбат беришда

намоён бўлмоқда. Бу жиқатдан товар фетишизми яққол мисолдир.

**СИГНАЛ СИСТЕМАЛАРИ** — воқалик илгикосининг шартли рефлектор механизми. Рус физиологи И. Павлов ифодалаб берган С. с. ҳақидаги таълимотининг асосий қондалари қуйидагилардан иборат. Инсонни ҳам қўшган ҳолда олий ҳайвонларда тирик системанинг теварак-атрофдаги муҳит билан мураккаб ўзаро муносабатлари учун биринчи инстанция — ярим шарларга энг яқин турувчи мия тағлусти ва унинг мураккаб шартсиз рефлексларидир, бу рефлексларни озгина шартсиз, яъни туғилишдан бошлаб амал қиладиган ташқи агентлар юзга келтиради. Тирик вужудларнинг теварак-атрофдаги муҳитда чекланган ориентацияси ана шундан келиб чиқади. Иккинчи инстанция — катта ярим шарлар, лекин унда миянинг пешона бўлақлари қатнашмайди. Буида шартли алоқа-ёрдами билан фаолиятнинг янги принциплари пайдо бўлади: у сон-саноксиз бошқа агентларнинг озгина шартсиз агентларнинг сигнализацияси бўлиб, мазкур сон-саноксиз кўп агентлар анализ қилинади ва синтезлаштирилади ва улар худди ўша муҳитда жуда катта ориентация қилиш имкониятини яратиб беради. Бу — ҳайвонлар оламида бирдан-бир, инсонда эса биринчи сигнал системасидир. Инсон миясининг пешона бўлақларида махсус бошқа (иккинчи) сигнал системаси — сўз, нутқ билан сигналлаш қўшилади. Бу билан нерв фаолиятининг янги — олдинги системанинг беҳисоб кўп сигналларини абстракциялаштириш ва умумлаштириш ҳамда бу умумлаштирилган янги сигналларни анализ қилиш ва синтезлаштириш — принциплари жорий этилади ва бу принцип тевзрак-атрофдаги оламда чексиз ориентация қилишга шарт-шароит туғдиради.

**СИЁСАТ** (грек *politike* — давлатни бошқариш санъати) — *давлат* ишларида қатнашиш, давлат фаолиятининг формаларини, вазифаларини, мазмунини аниқлаш (қ. Ленин тўплами, XXI, 14-6.). С. соҳасига давлат тузилиши, мамлакатни бошқариш, синф-

ларга раҳбарлик қилиш масалалари, партиявий кураш ва ҳ. к. масалалар кирати. Унда синфларнинг туб манфаатлари ва ўзаро муносабатлари ўз ифодасини топади. С. шунингдек миллатлар ўртасидаги ва давлатлар ўртасидаги (ташқи сўёсат) муносабатларни ҳам ифодалайди. Синфлар ўртасидаги муносабатлар ва, демак, уларнинг С. и ҳам уларнинг иқтисодий аҳволдан келиб чиқади. Сўёсий идеялар ва уларга мувофиқ бўлган муассасалар иқтисодий базис устидagi устқурмадир. Аммо бундан, С. эконимиканинг пассив натижасидир, деган маъно асло келиб чиқмайди (*Экономика ва сўёсат*). С. ўзгартирувчи куч бўла олиш учун жамиятнинг моддий ҳаёти ривожининг эҳтнёлларини тўғри акс эттирмоғи лозим. Реакцион буржуазия С. и жамиятнинг илгариллаб ривожланиб боришига тўсқинлик қилади, чунки бу С. жамият тараққиётининг объектив эҳтнёлларига эид равишда тузилади. Коммунистик партия С. нинг кучи, аксинча, шундач иборатки, бу С. шундай эҳтнёлларни ҳисобга олган ҳолда тузилади. Бу илмий равишда асосланган, ижтимоий тараққиёт қонуиларини билишга таянадиган ва бу қонуилардан жамият манфаатлари йўлида фойдаланадиган С. дир. Коммунистик партия С. и халқнинг туб манфаатларига жавоб беради, кенг меҳнаткашлар оммаси томонидан доимо қўллаб-қувватланади. Коммунизм қурилишига муваффақиятли раҳбарлик қилишга тўғри С. ни унга мувофиқ келадиган ташкилотчилик ва идеология иши билан узвий равишда боғлаб олиб бориш туфайли эришилади. Коммунистик партия С. нинг раҳбарлик қилувчи ва йўл кўрсатувчи таъсири остуда маданият ва идеологиянинг ҳамма соҳалари ривожланмоқда. Партия сўёсатдан қочишининг, гоёсизликнинг ҳар қандай кўрилишларини қоралайди, буржуа ва ревизионистик идеологияга қарши муросасиз ҳужумкор кураш олиб боришни талаб қилади. Партиянинг коммунизм қуришга қаратилган ички С. и унинг ташқи С. ни белгилайди. Партиянинг ташқи С. нинг мақса-

ди — СССРда коммунизм қуриш учун тинчлик шароитларини таъминлаш, жаҳон социалистик ҳамдўстлигини бутун чоралар билан мустаҳкамлаш, халқларнинг озодлик курашини қўллаб-қувватлаш, империалистик уруш ва агрессия сибсатига қатъий суратда қарши ҳаракат қилишдир.

**СИЛЛОГИЗМ** — қ. *Силлогистика*.  
**СИЛЛОГИЗМ АКСИОМАСИ** — силлогизмнинг асосий принциби; Аристотель уни бундай деб ифодалайди: «Биттаси иккинчиси ҳақида худди эга ҳақида сўзлайдигандек бўлса, у вақтда кесим ҳақида сўзланадиган нарсаларнинг ҳаммаси эга ҳақида ҳам сўзлаган бўлади». Аристотель «сўзлайди» терминини ўрнига кўпинча «хос» терминини ишлатган, «А Б ҳақида сўзлайди» ва «Б А да мавжуд» деган ибораларини эса у тенг маъноли иборалар деб ҳисоблаган. Шундай қилиб, С. а. маъмули (интенсив) изоҳлашга ҳам, ҳажмли (экстенсив) изоҳлашга ҳам йўл қўяди. Традицион формал логикада С. а. нинг аҳамияти барча силлогизмларини биринчи фигурадаги силлогизмларга (*Силлогистика*) нисбат бериш ишларини бажариш билан боғлиқ ҳолда намойиш бўлади. Ҳозирги замон формал логикасида С. а. масаласи силлогистикани аксиомаллаштиришнинг кенгроқ вазифаси контекстда ҳам қилинмоқда.

**СИЛЛОГИСТИКА** — силлогистик *хулоса чиқариш* (силлогизм) ҳақидаги таълимот, тарихан биринчи марта *Аристотель* ифодалаб берган *дедукциянинг* маънавий системаси. Силлогизмнинг мисоли мана бундай бўлади: «Ҳар қандай металл электр ўтказувчидир, баъзи суюқликлар — металлдир, демак, баъзи суюқликлар — электр ўтказувчидир». С. нинг асосий вазифаси — предикатнинг субъектга хослиги ёки хос эмаслиги ҳақидаги тасдиқни ўз ичига олган ва хулосанинг асослари сифатида чиқадиган ҳукмлардан муайян хулоса қачон заруран келиб чиқиши ва қачон келиб чиқмаслиги умумий шартларини аниқлаб беришдан иборат. Силлогизм уч ҳукмдан: икки асос ва хулосадан иборатдир. Хулосага кирмайдиган терминини

(бу ўрта термин деб аталади) ўз ичига оладиган ҳукмлар силлогизмнинг *асосларини* ташкил этади. Ассерторик (воқеий) С. билан бир қаторда Аристотель модал С. га ҳам асос солган эди (*Модаллик*); воқеан, заруран, эҳтимолан ва тасодифан хослик ёки нохослик ҳақидаги алоқалар бу С. нинг маънавий константлари бўлиб майдонга келади. Ҳозирги замон формал логикаси нуқтан назаридан ассерторик С. дедукциянинг нисбатан тор назариясидан иборат. Математик логика воситалари ва методларидан фойдаланиш йўли билан формал-маънавий система сифатида С. ни систематик тузишга эришилади. Бу системани қатъий суратда аксиомаллаштириш амалга оширилади, унинг индентли эмаслиги ва ҳал қилиш мумкинлиги исбот қилинади.

**СИНАКТИКА** — семиотиканинг бир бўлими.

**СИНТЕТИК ВА АНАЛИТИК** — бу тушунчалар гапларнинг (мулоҳазаларнинг) ҳақиқатлигини аниқлашнинг турли усулларини ифодалайди. Билмнинг маънавий жиҳатдан тартибга солинган, одатдаги тилда ёки фаннинг махсус тилида қайд этилган бирон системасининг ҳамма гапларини икки типга: аналитик ва синтетик гапларга бўлиш мумкин; аналитик гаплар шундайки, уларнинг ҳақиқатлигини фақат айни системанинг қоидалари асосида, тилга боғлиқ бўлмаган фактларга мурожаат қилмасдан аниқлаш мумкин; синтетик гаплар шундайки, уларнинг ҳақиқатлигини фақат шу қоидаларга асосланиб аниқлаб бўлмайди ва эмпирик маълумотларга мурожаат қилиш керак бўлади. Философия тарихида С. ва а. проблемаси билмнинг эмпирик ва назарий даражаларини фарқ қилиш билан чамбарчас боғлиқдир. *Лейбниц*да бу фарқ барча ҳақиқатларни зарурий (назарий билмга) ва тасодифий (фактларга асосланган билмга) ҳақиқатларга бўлишда ўз ифодасини топган. *Кант* аналитик ҳукмлар тажрибага боғлиқ эмас, деб ҳисобларди ва уларни, синтетик ҳукмлардан фарқли ўлароқ, предикатни субъектда



мавжуд бўлган ва унга айнан тегиш бўлган ҳукмлар, деб таърифларди. С. билан а. ни қатъий чегаралашнинг фақат муайян формаллаштирилган тил учун аҳамияти бор, холос. Унинг ифодалари орасида мантиқий ҳақиқатлар (аналитик гаплар) ва фактларга асосланган ҳақиқатларни (синтетик гапларни) фарқ қиладилар. Мантиқий ҳақиқатлар тилга боғлиқ бўлмаган реаллик ҳақида ҳеч қандай бевосита хабар бермайди ва формалогиканинг мазмунини ташкил этади. Фактларга асосланган ҳақиқатлар тажрибага таянади ва конкрет фактларнинг мазмунини (шу жумладан қонунларини ҳам) ифодалайди. Аналитик гапларни тил конвенциялари деб талқин қилувчи *неопозитивизмга* қарама-қарши ўлароқ, диалектик материализм ҳар қандай фаннинг барча фикрлари пировард ҳисобда объектив реаллик билан белгилангандир, деган қоидага асосланади. Гапларнинг синтетик ва аналитик гапларга бўлиниши нисбатан уларнинг билим системасида ўйнайдиган роли билан белгиланган.

**СИНТОИЗМ** (японча:— худолар йўли)— ибтидоий жамоа тузуми даврида Японияда пайдо бўлган дин, бу дин ўз ривожини давомиди анча ўзгаришларга дучор бўлган. Биринчи марта «синто» термини 18-асрда С. ни *буддизмдан* фарқ қилиш учун ишлатила бошланган, аммо унинг кўп маросимлари ва тасавурлари аслда буддизмдан олинган. 1868 йилда С. давлат дини деб эълон қилинди ва 1946 йилгача расман шундай дин бўлиб келди; ҳақиқатда эса С. 19-асрнинг охиридан бошлаб ўз аҳамиятини йўқота бошлаган эди. С. даги асосий ақида ва аҳком — кўпдан-кўп камиларга (руҳларга) сифинишдан иборат, бу руҳлар дастлабки вақтларда ҳайвонларда, ўсимликларда, буюмларда, табиат ҳодисаларида ва аждодларнинг арвоҳларида гавдаланиб кўринган. С. га кўра, худолар билан одамлар ўртасида алоқа Амагэрасунинг (қуёш маъбудаси) авлоди ва унинг ердаги вакили бўлмиш император (микадо) орқали амалга

оширилади. Микадо барча японларнинг отаси ҳисобланади ва у худо даражасига кўтарилиб иззат-ҳурмат қилинади. Япония ликкинчи жаҳон урушида маглубиятга учрагач, микадонинг илоҳий насл-насаби инкор этила бошланди.

**СИНФ** (ижтимоий синф)— қ. *Синфлар (ижтимоий синфлар)*.

**СИНФИЯ КУРАШ**— манфаатлари бирга сиғинмайдиган ёки бир-бирини азид келадиган *синфлар* ўртасидаги кураш. Қулдорлик жамиятидан бошлаб барча жамиятлар тарихи — синфлар кураши тарихидан иборат. Марксизм-ленинизм С. к. ни, антагонистик синфларга бўлинган жамият тараққиётининг ҳаракатлантирувчи кучи, деб илмий равишда изоҳлаб берди. Ишчилар синфининг С. к. и заруран *социалистик революцияга ва пролетариат диктатурасини* ўрнатишга олиб боришини, бу диктатуранинг мақсади — ҳар қандай синфларни йўқ қилиш ва синфсиз коммунистик жамият тузишдан иборат эканлигини кўрсатди. Пролетариат С. к. нинг асосий формалари иқтисодий, сиёсий ва идеологик формалардир. Сиёсий кураш — пролетариат С. к. нинг олий формаси, ишчилар синфини ва бутун жамиятни эксплуатациядан озод қилишнинг ҳал қилувчи шартидир. Ҳозирги замон капиталистик жамияти шароитида пролетариат С. к. нинг ўткир тиги монополияларнинг ялпи ҳукмронлигига қарши қаратилган. Капиталистик монополияларга қарши курашда миллатнинг тинчликни сақлашдан, кенг демократик талабларни амалга оширишдан манфаатдор бўлган барча асосий қатламлари пролетариат теварагида бирлашмоқда. Илмий-техника революцияси, реформистлар ва ревизионистлар даъво қилганидек, капиталистик жамиятда С. к. нинг сўнишига олиб бораётгани йўқ. У, аксинча, капитализм системасидаги ҳамма эски антагонистик зиддиятларни тобора кўпроқ кескинлаштирмоқда ва янгиларини туғдирмоқда. Мас., пролетариат стачкачилик ҳаракатининг ўсиб бораётганлиги шу билан боғлиқдир. Пролетариат дикта-

тураси ўрнатилгач, С. к. янги формаларда давом эттирилади. Ленин ёш Совет республикасининг тажрибасига асосланиб, шундай формалар (вазифалар)дан бештасини кўрсатиб ўтган: 1) эксплуататорларнинг қаршичилигини бостириш, 2) пролетариат билан буржуазия ўртасидаги С. к. нинг кескинлашиб боришининг энг ўта формаси бўлган граждандар уруши, 3) деҳқонларга ва пролетар бўлмаган бошқа меҳнаткаш оммага раҳбарлик учун кураш, 4) буржуа мутахассисларидан фойдаланиш учун кураш ва 5) янги, социалистик меҳнат интизомини сингдириш учун кураш (39-т., 261—264-б.). Конкрет тарихий шaroитларга қараб, С. к. кўпми ёки озми кескинлик билан ривожланиши мумкин. «Ички ва ташқи шaroитнинг бирор бир тарзда ўзгариши муносабати билан синфий кураш айрим даврларда кескинлашуви мумкин» (КПСС Программаси). Социализм тўла ва узил-кесил галабага эришгач, мамлакат ичиде синфларнинг тўқнашувлари учун замин қолмайди, жамиятнинг социал-сиёсий ва гоёвий бирлиги барпо бўлади. Барча социал группалар — ишчилар, деҳқонлар, энеллар — коммунизм галабасидан манфаатдор бўлиб, онгли равишда шу галабага интилган шaroитда социализмнинг ўсиб коммунизмга ўтиши амалга ошиб боради. Аммо капитализм сарқитларига қарши кураш зарурияти сақланиб қолади, чунки бу курашда маълум даражада синфий мазмун сақланиб қолади ва у ёски дунёнинг гоёвий қаршилик кўрсатишига қарши курашдан иборат бўлади. С. к. капиталистик дунё билан муносабатларда сақланиб қолади. Социализмни мустаҳкамлаётган, тишчликни қаттиқ туриб ҳимоя қилаётган ва жаҳон озошлик ҳаракатини қўллаб-қувватлаётган совет халқи ишчилар синфи бошчилигида империализм кучларига қарши С. к. олиб бормоқда.

**СИНФЛАР** (ижтимоий синфлар). «Синфлар деб кишиларнинг катта-катта группаларига айтилдики, бу группалар ижтимоий ишлаб чиқаришнинг тарихан муайян системасида

тутган ўринларига, ишлаб чиқариш воситаларига бўлган муносабатларига (кўпинча қонунларда мустаҳкамланган ва расмийлаштирилган муносабатларига), меҳнатни ижтимоий ташкил этишдаги ролларига, бинобарин, ижтимоий бойликдан ўзларига тегишли ҳиссани олиш усуллари ва миқдорларига қараб бир-бирдан фарқ қилади. Синфлар кишиларнинг шундай группаларидирки, ижтимоий хўжаликнинг муайян укладиде уларнинг тутган ўринлари бошқа-бошқа бўлиши сабабли, бир группа иккинчи группанинг меҳнатини ўзиники қилиб олиши мумкин» (В. И. Ленин, 39-т., 15-б.). С. нинг мавжудлиги фақат ишлаб чиқаришнинг тарихан муайян усуллари билан боғлиқдир. С. нинг пайдо бўлишига ижтимоий меҳнат тақсимотининг ривожланиши ва ишлаб чиқариш воситаларига хусусий мулкнинг юзага келиши сабаб бўлди. Ҳар бир синфий жамиятда асосий синфлар (қулдорлар жамиятида — қулдорлар ва қуллар, феодализм даврида — помешчиклар ва крепостной деҳқонлар, буржуа жамиятида — капиталистлар ва пролетариат) билан бир қаторда асосий бўлмаган синфлар ҳам мавжуддир; бундай синфлар ё ёски ишлаб чиқариш усули қолдиқларининг сақланиб қолганлиги билан (буржуа жамиятида — деҳқонлар), ё янги синфнинг туғила бошлаши билан (феодализм бағрида буржуазия С. нинг туғила бошлаши) боғлиқдир. Социалистик революция натижасида ишлаб чиқариш воситаларига хусусий мулкнинг йўқ қилиниши ва унинг ўрнига ижтимоий мулкнинг ўрнатилиши натижасида эксплуататор С. ни тугатиш ва синфий антагонизмни бартараф қилиш мумкин бўлади. Социализмнинг галаба қилиши меҳнаткаш С. нинг қиёфасини тубдан ўзгартиради, ишчи ва деҳқонларни бир-бири билан яқинлаштиради. Социализм шaroитида ишчилар синфини эндиликда пролетариат деб бўлмайди; у эксплуатациядан озоддир, бутун халқ билан бирга ишлаб чиқариш воситаларига эгаллик қилади, шунинг учун унинг иш кучи товар эмасдир. Соци-

лизм шаронтида деҳқонлар хўжалигини хусусий мулкчилик асосида юргизишга ва унинг капитализмдан мерос бўлиб қолган тарқоқлигига, ибтидоий ва қолоқ техникасига абадий барҳам берилди. Деҳқонлар энди хўжаликни коллектив социалистик мулк асосида юргизмоқдалар. Интеллигенция ҳам тубдан ўзгарди. Социализм ривожланиб коммунизмга ўтиб бориши процессида ишчилар, деҳқонлар ва зиёлилар ўртасидаги чегаралар битиб боради. Шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги, ақлий меҳнат билан jisмоний меҳнат ўртасидаги муҳим тафовутларнинг аста-секин бартараф қилиниши бу процесснинг негизини ташкил этади. Социалистик жамиятда эришилган халқнинг *социал-сиёсий ва ғоявий бирлиги* шу билан бирга тобора мустаҳкамланиб боради, жамиятнинг социал яқинлиги эса кучаяди. Ишчилар С. н раҳбарлик ролини бажарган ҳолда ишчилар С. н билан колхозчи деҳқонлар иттифоқининг янада мустаҳкамланиши коммунизм қурилиши учун ҳал қилувчи сиёсий ва социал-иқтисодий аҳамиятга эгадир. Коммунизм галаба қозонгач, жамиятнинг С. га ва социал табақаларга бўлиниши узил-кесил барҳам ейти.

**СИНФЛАР ҚУРАШИ** — қ. *Синфий кураш*.

**СИСТЕМА** — ўзаро муносабат ва алоқада бўлувчи ва муайян *яхлитликни*, бирликни ташкил этувчи элементлар тўплами. С. тушунчаси ҳозирги замон фани, техникаси ва философиясида муҳим роль ўйнайди. 20-асрнинг ўрталаридан бошлаб систем усул ва С. нинг умумий назарияси соҳасида — систем тадқиқотлар ҳақидаги умум илмий ва фалсафий тасаввурларни ривожлантиришни ва С. ларнинг ўзига хос хусусиятларини, уларнинг асосий туркумлари, аналит методлари (*Тадқиқотларнинг систем методлари*) ва ҳ. к. тасвирлайдиган кенг назариялар тузишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган янги илмий йўналишлар соҳасида жадал-ишлар олиб борилмоқда. С. тушунчаси узоқ тарихга эгадир. Бу-

тун ўз қисмларининг йиғиндисидан каттароқдир, деган фикрни Аристотель айтган. Стоиклар С. ни олам тартиби деб талқин этган эдилар. Философиянинг ривожланишида, антик замондан бошлаб, билим С. сининг ўзига хос хусусиятларини очиб беришга катта эътибор берилган. *Кант* билишнинг системалигини таъкидлади; бу йўл *Кандиньяк*, *Шеллинг*, *Гегелда* янада ривожлантирилди. Айни вақтда махсус фанларнинг турли соҳаларида С. нинг муайян типлари (геометрик билим С. си, механик С. лар ва ҳ. к.) тадқиқ этилди. Марксизм яхлит ривожланаётган С. ларни илмий билиш принципларини ифодалаб берди. Кибернетика ва у билан боғлиқ бўлган бир қатор илмий билимлар бошқариш С. си механизмларини (катта, мураккаб С. ларни) тушуниш учун катта аҳамиятга эга. С. учун фақат уни ташкил этувчи элементлар ўртасидаги алоқа ва муносабатларнинг (муайян уюшқоқликнинг) мавжудлиги эмас, балки муҳит билан чамбарчас бирликда бўлиш ҳам характерлидир, чунки муҳит билан ўзаро муносабатларда С. ўзининг яхлитлигини ифодалайди. Ҳар қандай С. юқорироқ даражадаги С. нинг элементи деб қаралиши мумкин, айни вақтда унинг элементлари кўйроқ даражадаги С. сифатида юзага кела олади. С. нинг инвариант (ўзгармаслик) ҳолатлари унинг структурасини белгилайди. Иерархиялилик, кўп даражалилик С. нинг тузилишини, морфологиясини ва унинг хатти-ҳаракатини, амалиётини характерлайди: С. нинг айрим даражалари унинг хатти-ҳаракатининг муайян ҳолатларини юзага келтиради, яхлит ҳолда амал қилиши эса унинг ҳамма томонларининг, иерархия даражаларининг ўзаро таъсири натижаси бўлиб чиқади. Табиий, техник ва ижтимоий табиатга эга бўлган С. ларнинг аксарияти учун уларда информацияни узатиш ва бошқариш процессларининг мавжудлиги характерлидир. Система объектнинг хатти-ҳаракати, амалиёти ва тараққиётининг мураккаблиги фақат унинг, одатда, кўп сонли қисм-

зар, элементлардан, нисбатан алоҳида-алоҳида кичик системалардан, турли алоқалар ва муносабатларнинг ғоят хилма-хиллигидан иборат бўлишида эмас. Маълум мақсадга қаратилган ва хатти-ҳаракати маълум мақсадга эришишга бўйсундрилган С. лар ҳамда ўз амалиёти процессида ўз тузилишини, структурасини ўзгартира оладиган ўз-ўзини уюштирувчи С. лар С. нинг энг мураккаб типларига киради. Зотан, кўп системалар учун (тирик, социал системалар учун ҳам, катта техникавий системалар учун ҳам) даражаси жиҳатдан турлича, кўпинча ўзаро мос келмайдиган мақсадлар, бу мақсадларнинг кооперациялашуви ва низолашуви ва ш. к. лар характерлидир. 20- асрда тадқиқотларнинг систем методлари жадал ривожланиши ва бу методлардан фан ва техниканинг амалий вазифаларини ҳал қилиш учун (мас., турли биологик С. ларни, инсоннинг табиатга таъсир кўрсатиш С. сини анализ қилиш учун транспортни, космик учинишлари бошқарини С. ларини, ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқаришнинг турли С. ларини ва ҳ. к. тузиш учун) фойдаланиш С. тушунчаларининг қатъий формал дефиницияларини (таърифларини) ишлаб чиқишни тақозо қиларди. Бундай таърифлар *тўпламлар назарияси*, *математик логика*, кибернетика ва ҳ. к. тиллари ёрдами билан тузилмоқда. Бироқ ҳар бир бундай формал таъриф С. тушунчаси мазмунининг фақат муайян аспектини ифодалайди, холос. С. нинг хилма-хил томонлари билан бирга олинган умумий таърифига эса фақат бир-бирини тўлдирувчи формал таърифлар оиласини тузиш натижасидагина эришиш мумкин.

**СИСТЕМАЛАР УМУМИЙ НАЗАРИЯСИ** — системалардан иборат бўлган объектларни тадқиқ қилишнинг метаназарий концепцияси. С. у. н. нинг биринчи вариантини 20- асрнинг 40- йилларида австриялик биолог Л. фон Бергаланфи (ҳозир АҚШда ишлайди) томонидан илгари сурилган эди, ammo унинг ўтмишдошлари кўп

эди. Бергаланфи назариясининг асосий идеяси турли типдаги системали объектларнинг ишлашини бошқарувчи қонунларнинг изоморфологини (*Изоморфизм ва гомоморфизм*) эътироф этишдан ва шундай объектларнинг хатти-ҳаракатини тасвирловчи математик аппаратни тузишга уринишдан иборат. Бергаланфининг муҳим хизмати шундаки, у ташқи муҳит билан модда ва энергия доимо алмашилиб турадиган очиқ системаларни тадқиқ қилиб чиқди. 50—60- йилларда С. у. н. ни тузишга бир қанча бошқа усулларни татиқ этиш таклиф этилди (М. Месарович, Ж. Қлир, Л. Апостель, А. И. Уемов ва б.). Бунда системали тадқиқотларнинг концептуал, мапниқий-математик аппаратини ишлаб чиқишга алоҳида эътибор берилди. С. у. н. ҳозирги замон фанларининг ривожланиши учун муҳим аҳамиятга эгадир: у системаларнинг муайян туркумларини анализ қилиш билан шуғулланидиган махсус системали назариялар ва концепцияларнинг ўрнини эгалламасдан, системали тадқиқотнинг умумий метаназарий принципларини ифодалаб бермоқда.

**СИФАТ ВА МИҚДОР** — философия категориялари бўлиб, объектив воқеликнинг муҳим томонларини акс эттиради. Олам тайёр ва тугал нарсалардан иборат эмас, балки процесслар мажмундан иборат бўлиб, бу процессларда нарсалар доимо пайдо бўлади, ўзгаради ва йўқ бўлади. Лекин бундан, улар муайян мавжудлик формасига эга эмас, мутдақ беқарор ва уларни бир-биридан фарқ қилиб бўлмайди, деган хулоса келиб чиқмайди (таққосланг: *Релятивизм*). Предмет қанчалик ўзгармасин, маълум вақтгача бошқача ҳолатда эмас, худди ўз ҳолатида, сифат жиҳатдан муайян предмет бўлиб қола беради. Предмет ва ҳодисаларнинг сифат муайянлиги уларни барқарор қиладиган, уларни чегаралаб қўядиган ва оламнинг бениҳоя хилма-хиллигини вужудга келтирадиган нарсадир. Сифат — предметнинг муҳим муайянлиги бўлиб, шу муайянлик туфайли у бошқача предметдан эмас, балки ай-

ни ҳолатидаги предметдан иборат бўлади ва бошқа предметлардан фарқ қилади. Предметнинг сифати унинг айрим хоссаларидан иборат эмасдир. У яхлит предмет билан боғлиқ бўлиб, уни тамомила қамраб олади ва ундан ажратиш бўлмайди. Шу сабабли сифат тушунчаси предметнинг борлиги билан боғланади. Предмет ўз-ўзидан қоларкан, ўз сифатини йўқотиши мумкин эмас. Бирон предметнинг бошқа предмет билан муносабатларида унинг турли хоссалари намоён бўлади; ана шу маънода предмет ва ҳодисаларнинг кўп сифатлиги ҳақида сўзлаш мумкин. Барча предметлар сифат муайянлиги билан бир қаторда миқдор муайянлигига: муайян катталиқ, сон, ҳажм, процессларнинг юзага келиш суръати, хоссаларнинг ривожланиш даражаси ва ҳ. к. га ҳам эгадир. Миқдор — нарсанинг шундай муайянлигидирки, шу муайянлик туфайли уни (реал равишда ёки фикран) бир жинсли қисмларга бўлиш ва бу қисмларни бир бутун қилиб тўплаш мумкин. Қисмлар ёки предметларнинг бир жинслилиги (ўхшашлиги, монандлиги) миқдорнинг фарқ белгисидир. Бир-бирига ўхшамайдиган предметлар ўртасидаги тафовутлар сифат характериға, бир-бирига ўхшаш предметлар ўртасидаги тафовутлар эса миқдор характериға эгадир. Сифатдан фарқли ўлароқ, миқдор предметнинг борлиги билан унчалик маҳкам боғлиқ эмасдир; миқдор ўзгаришлари предметнинг бирданга йўқ бўлишига ёки муҳим ўзгаришга олиб бормайди. Фақат ҳар бир предмет учун муайян чегарага етгач, миқдор ўзгаришлари сифат ўзгаришларини юзага келтиради. Ана шу маънода миқдор муайянлиги, сифат муайянлигидан фарқ қилиб, предметларнинг табиъатиға ташқи муносабат билан характерланади. Бинобарин, уни билиш процессида (мас., математикада) мазмундан қандайдир иш учун фарқи бўлмаган нарсдан ажратгандек ажратиш мумкин. Математик назарияларнинг табиъети ва техниканинг конкрет мазмун жиҳатдан турли со-

ҳаларида ҳолат кенг татбиқ этилиши мумкинлигининг сабаби шуки, математика кўпинча миқдор муносабатларини ўрганади. Сифатни миқдордан иборат қилиб бўлмайди. Ҳеч бир предмет фақат сифат, ёки фақат миқдор томонга эга бўлмайди. Ҳар бир предмет муайян сифат ва миқдор бирлигидан иборат (*Метър*); у сифат катталиги (миқдор) ва миқдор жиҳатдан муайян сифатдир. Метърнинг бузилиши муайян предмети ёки ҳодисани ўзгаришга, унинг бошқа предмет ёки ҳодисага айланишига олиб келади (*Миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришлариға ўтиши*).

СКЕПТИЦИЗМ (грек. skeptomai — шубҳаланаман) — объектив воқеликни билиш мумкинлигига шубҳа қиладиган фалсафий концепция. Изчил *С. агностицизм* ва *нигилизм* билан туташиб кетади. *С.* жамият тараққиётининг шундай давларида энг кўп тарқаладики, бу давларда эски ижтимоий идеаллар пурдан кетган, янгилари эса ҳали мустаҳкамланмаган бўлади. Фалсафий доктрина сифатида *С.* антик жамиятнинг кризиси даврида (эрамаздан олдинги 4-асрда) олдин ўтган фалсафий система-ларға реакция тариқасида пайдо бўлган эди, бу фалсафий система-лар юзаки ақлий муҳокама-лар ёрдами билан ҳиссий олами изоҳлашга уринар ва бунда улар кўпинча бир-бирига эид келиб қоларди. *С. Пиррон, Аркесилай, Карнеад, Энесидем, Секст Эмпирик* ва б. ларнинг таълимотларида ўз чўққисига етди. Дастлабки скептиклар *софистлар*нинг традицияларини давом эттириб, инсон билишининг нисбийлигини, уни формал исбот қилиб бўлмаслигини ва унинг турли шароитларға (турмуш вазиятлари, сезги органларининг ҳолати, традициялар ва урф-одатларнинг таъсири ва ш. к. ларға) боғлиқ эканлигини кўрсатган эдилар. Ҳамма эътироф этган исботли билимининг бўлиши мумкинлигидан шубҳаланиш антик *С.* нинг ахлоқий концепциясига асос бўлган эди. Антик скептиклар руҳий осойишталикка (*атараксия*) ва шу билан философиянинг асл мақ-

сади бўлган бахтга эришиш учун муҳокамалар, юргизишдан сақланишни тарғиб қилардилар. Аммо скептикларнинг ўзлари муҳокама юргизишдан сақланмас ва асарлар ёзар эдилар, бу асарларда юзаки ақлий фалсафий ақидалар танқид қилинар ва С. нинг фойдасини кўзлаб (*троллар* деб аталувчи) далиллар келтириларди. 17—18-асрлар философиясида С. нинг турли оқимлари мавжуд эди. Умуман. С. ўрта аср идеологиясининг догматизмининг рад этишда муқим роль ўйнади. *Монтень*, *Шаррон*, *Бейль* ва б. ларнинг асарларида теологларнинг далиллари шубҳа остига олинар, материализмин биллиб олиш учун замни ҳозирланар эди. Иккинчи томондан, *Паскаль*, *Юм*, *Кант* ва б. ларнинг С. и ақлнинг имкониятини умуман чеклаб қўяр ва диний эътиқод учун ўрни очиб берарди. Ҳозирги замон философиясида С. нинг айбанавий далилларини позитивизм ўзига хос равишда ўзлаштириб олди. Позитивизм тажриба билан бевосита текшириб бўлмайдиган ҳар қандай муҳокамалар, умумлаштиришлар ва гипотезаларни бемаънилик, деб ҳисоблайди.

**СҚОВОРОДА** Григорий Саввич (1722—94) — украин маърифатпарвар-демократи, философ, шоир. Кам ерли казакнинг ўғли. Киев-Могилян диний академиясида таҳсил кўрди (1738—41; 1744—50). Рухонийлик мансабидан воз кечиб, дарвеш вонзлик-философлик йўлини пхтиёр қилган. С. нинг дунёқарашига Феофан Прокопович ва Ломоносовнинг ижоди таъсир кўрсатган. Илоҳиётдан олган маълумоти эса унинг қарашларига зиддиятли тус берган. Философиянинг асосий масаласини ҳал этишда С. материализм ва идеализм ўртасида иккиланади, аммо кўп проблемаларда материалистик позицияларда турди. У Ломоносовга эргашиб, материянинг абадийлиги ва бениҳоялиги, табнатда қонуниятли боғланишларнинг ҳукмронлиги ҳақидаги ҳудосага келган, табнатни ўз-ўзининг сабабчиси деб билган («Рухий дунё ҳақида дўстона сўхбат», 1775). С.

нинг дуалистик иккиланишлари уни бутун мавжудотни қамраб олувчи «уч олам»: «макрокосм» (табиат), «микроекосм» (инсон) ва «символлар олами» (Таврог) ҳақидаги назарияни яратишга олиб келди. Шу билан бирга бу оламлардан ҳар бири икки — «ташқи» (моддий) ва «ички» (руҳий) натурадан иборат. С. ўз таълимотининг *дуализмини* бартараф қилмоқчи бўлиб, «худо» тушунчаси ва «табиат» тушунчасини бирлаштириш йўли билан уларни айнан бирдай деб ҳисоблаб (бу эса *пантеизмининг* ўғинаси-дир) руҳий ибтидо ва моддий ибтидо ўртасидаги зиддиятни олиб ташлашга интилган. С. инсон билишнинг чексизлигини эътироф қилган, аммо табиятни тадқиқ этишни ўз-ўзини ички анализ қилиш зарурияти ва «символлар оламини» тан олиш билан боглаган. С. догматизм ва схоластикани дастур қилиб олган расмий динни кескин танқид қилиб, черковга душман бўлган *Коперник* гелноцентрик таълимотини пропаганда қилган («Йлон тўфони», 1791 ва б.), попларнинг ярамаслигини ва текинхўрлигини масҳара қилиб кулган. С. нинг ахлоқий ваъз-насихатлари диний пардага бурканган бўлиб, «сезги ва эзгулик» динини излаш билан боглаб олиб борилган. У халқ манфаатларини ёқлаб қикди, меҳнаткашлар оmmasининг ҳуқуқсизлиги ва подонлигига хотима беришга даъват этди, лекин С. нинг социал проблемаларини ҳал этиши утопик характерда эди, чунки С. ахлоқий ибтидонини янги жамият тузишининг асосий фактори деб ҳисобларди. С. нинг социологик қарашлари деҳқонлар антикрепостник ҳаракатининг заифлигини ва чекланганлигини акс эттирди. С. нинг асарлари у барҳаёт бўлган чоқда нашр этилма-са-да, қўлёзма рўйхат ҳолида кенг равишда қўлдан-қўлга ўтиб юрган.

**СЛАВЯНОФИЛЛАР** — 19-асрдаги рус ижтимоий фикрининг консерватив сиёсий ва идеалистик фалсафий оқими вакиллари, улар Россия тараққиётининг алоҳида (Ғарбий Европага нисбатан) йўли зарурлигини асослашга уринганлар. Ўз объектив маз-

соният ҳақида лекциялар» (1877—81). «Теократиянинг тарихи ва келажаги» (1885—87) «Россия ва дунё черкови» (1889), «Эзгуликни оқлаш» (1897—99) ва б.

**СОРИТ** (грек. *sofos* — уюм) — силлогизмлар силсиласи, уларда олдинги силлогизмнинг хулосаси унинг кетидан келувчи силлогизмнинг асосларидан биридир, ammo бунда асослардан бири очиқ формада ифодаланмайди.

**СОСЛОВИЕЛАР** — тоифалар — синфий тафовут формаларидан бири, бу форма қулдорлик ва феодал тузум учун характерлидир. С. ижтимоий гуруҳлардан иборат бўлиб, улар фақат жамиятдаги мавқенга қараб эмас, балки давлатда ишгол қилган юридик ўрнига қараб ҳам бири-бирдан фарқ қилади; бирон-бир С. га мансуб бўлиш наслдан-насла ўтиб боради. Мас., крепостник Россияда дворянлар ва руҳонийлар юқори, имтиёзли С. га мансуб эдилар. Дворянлар бож-хирождан дорхои, тан жазосига тортилмас эди ва уларни фақат махсус дворянлар суди суд қила оларди. Мол-мулкка ва крепостной деҳқонларга эгалик қилишга ёлғиз улар ҳақли эдилар. Мешчанлар (асосан шаҳар майда хунармандлари, савдогарлар) ва деҳқонлар ўлпон тўловчи паст С. ҳисобланар эдилар. Кўп капиталистик мамлакатларда, айниқса умри тугаган феодал муносабатлар қатъий суратда емирилмаган капиталистик мамлакатларда сословиеларга бўлиниш сарқитлари ҳали ҳозиргача сақланиб қолган. Ҳозирги замон буржуазияси ўз синфий ҳуқуқдорлигини сақлаб қолмоқ учун ҳар қандай сословиечилик бидъат-хурофотларнинг қўллаб-қувватлашга тайёр (бу жиҳатдан жамиятни С. га бўлиниш қайта тиклашни таклиф этган фашистларнинг «корпоратив тузум» ҳақидаги, шунингдек докимиятни мумтоз юқори табақага топширишга даъват этувчи реакцияон «элита» назариялари характерлидир). Россияда сословие тафовутлари 1917 йил ноябрида Бутунроссия Марказий Ижроия Қомитети ва Халқ Комиссарлар

Совети декрети билан бекор қилинган эди.

**СОФИСТИКА**—мунозарада ёки ишботларда софизмлар деб аталувчи нотўғри далилларни, яъни ниқобланган ва сиртдан, формал жиҳатдан тўғри бўлиб кўринган ҳар хил найрангларни қўлллиниш. Ленин С. ни диалектикадан фарқ қилиб тавсифлаганида, субъектив равишда татбиқ этилган тушунчаларнинг ихчамлиги — софистикага тенгдир, деб ёзган эди (қ. 29-т., 99-б.). С.нинг характерли усуллари шундан иборатки, у воқеаларни бошқа воқеалар билан алоқадорлигидан ажратиб олади, бир гуруҳа ҳодисаларнинг қонуниятларини иккинчи гуруҳа ҳодисаларига, бир тарихий давр қонуниятларини иккинчи тарихий давр воқеаларига татбиқ этади ва ҳ. к. С. фанда ҳам, сиёсатда ҳам реакцияон роль ўйнайди. Халқ капитализми, демократик социализм ва ҳ. к. тўғрисида буржуа ва реформистик назариялар С. га мисол бўлиши мумкин.

**СОФИСТЛАР** (грек. *sophistes* — уста, моҳир) — «доншмандлик» ва «фасоҳат» муаллимлари сифатида вонзлик қилувчи қадимги грек философлари шундай деб аталган (эрампиздан олдинги 5-аср) С. ягона бир мактабни ташкил этмаган. Уларнинг қарашларидаги умумий нарса — диндан воз кечиш, табиат ҳодисаларини рационалистик изоҳлаш, ахлоқий ва социал релятивизмдир. С.нинг асосий гуруҳаси («катта» С.) қулдорлик демократияси томонида турарди. Улар учун табиатни умуман материалистик тушуниш характерлидир. Бу гуруҳанинг вакиллари — Протагор, Гипсий, Продик, Актифон — биринчи антик маърифатчи-эпиклопедистлар эди. Билиш масалалари уларнинг диққат марказида турарди. Баъзи С. борлиқ ва уни билиш тусида скептик хулосаларга желган эдилар (*Горций*). Аристократик лагерга мансуб бўлган С. — Критий, Гипподам — фалсафий идеализмга мойиллик курсатардилар, С. мунозарада шундай чалкаш усулларга ёпишиб олардиларки, бу усуллар кейинчалик

гофистика деб ном олди. Бу тенденция кейинроқ чиққан (эрампиздан олдинги 4-аср) ва, Аристотель сўзлари билан айтганда, «сохта донишмандлик» муаллимларига айлиниб қолган. С.ларда айниқса яққол кўринган эди.

**СОЦИАЛ АМАЛИЁТ НАЗАРИЯСИ** — ҳозирги замон буржуа социологиясининг асосий йўналишларидан бири, бу йўналиш 20-йилларда пайдо бўлган (*М. Вебер*, *Ф. Знанецкий*, *У. Макайвер*) ва айниқса АҚШда кенг тарқалган. *Парсонснинг* асарлари С. а. н. ни узил-кесил шаклга солди. С. а. н. социология предметини «социал хатти-ҳаракат» соҳаси деб тушунишга асосланади ва асосий вазифа — кишиларнинг шахсий муносабатлари назариясини ишлаб чиқишдан иборат, деб ҳисоблайди. С. а. н. «социология майдонин» концепциясини ривожлантирмоқдаки, у қуйидагилардан иборат: 1) «ҳужайра» сифатида, яъни уни ўрганиш гўё социал қонуниятларини аниқлаш имкониятини берадиган «ҳужайра» сифатида ҳар қандай икки индивиднинг олдин муносабатининг амалиёти олиб қаралади; 2) индивиднинг воқеликка (шу жумладан унинг теварак-атрофидаги одамларга ҳам) олгини муносабатини билишга қарама-қарши бўлган бир парса деб тушунилади («қимматдорлик нуқтан назаридан қараш»); 3) индивидлар ва группалар фаолиятининг ижтимоий шароитларини анализ қилиш ўрнига уларнинг мазкур шароитлар ҳақидаги тасаввурларини анализ қилиш қўйилади; 4) группалар, табақалар, синфлар фаолиятининг моҳиятини тушуниш учун мазкур группаларни ташкил этувчи индивидларнинг олгини тавсифлаш кифоя қилади. Шундай қилиб, С. а. н. нинг бошланғич асослари ижтимоий ҳодисаларни тушунишда фақат материализм принципларини инкор қилишга эмас, балки 19-асрдаги ва 20-асрнинг бошларидаги буржуа социологиясининг (*Спенсер*, *Тард*, *Гиддингс* ва б.) нуқтан назарини ҳам инкор қилишга қаратилгандир, chunki ижтимоий тараққиёт қо-

нуларининг объективлигига ишониниш мазкур социология учун ҳали характерли эди. С. а. н. социал муносабатлардаги шахсий моментларни ўтакетган даражада фетишлаштиради. У ҳар қандай социал группанинг моҳиятини «қимматдорликлар бирлиги»даки, «норматив тартибдан иборат, деб ҳисоблайди ва бу таъбирларда кишиларнинг эмоционал соҳасида умумий хусусиятлар мавжудлигини ва уларнинг психологик реакциялари ва ахлоқий йўл-йўриқларининг ўхшашлигини тушунади. С. а. н. ижтимоий ҳодисалар моҳиятини бевосита кишилар олгидан келтириб чиқаришга уринади. С. а. н. «мувозанат» концепциясидан ижтимоий муносабатлар ҳолатининг идеал формаси сифатида фойдаланиб, улардаги ҳар қандай ўзгарини жамиятнинг «касаллиги», «паталогияси» деб қарайди.

**СОЦИАЛ-ДАРВИНИЗМ** — социологик назария, бу назария *табиат учун курашни* ва табиий тапланининг ижтимоий тараққиётининг асосий ҳаракатлантирувчи кучи деб қарайди. 19-асрнинг охириларида буржуа социологиясида тарқалган бу назария *Дарвин* таълимотиини биологиядан социологияга кўчиришга асосланади (*Гумплович*, *Ратценгофер*, *Смолл*, *Сэмнер* ва б.). Ҳозирги С.-д тарафдорларининг баъзилари табиий танланниш ва яшаш учун кураш инсоният жамиятида ҳозирги кунга қадар ҳам амал қилиб келмоқда, деб даъво қилдилар, бошқалари эса, табиий танланниш соф ҳолида жамиятда 100 йил олдин амал қиларди, лекин сўнгги фан ва техника тараққиётида эришилган ютуқлар натижасида яшаш учун кураш сусайди ва шундай бир аҳвол юзага келдики, эндиликда ҳаётга энг кўп мослашганларгина эмас, балки илгаринги шароитда ўлиб кетишга маҳкум этилганлар ҳам яшаб қоладиган бўлди, деб ҳисоблайдилар. Бундай назарияларнинг тарғиботчилари барча социал офатларнинг илдин мазкур «инимжон зотлар»нинг ниҳоятда кўпайиб кетаётганлигида деб билдилар Бунда С.-д, социоло-



гиядаги ирқий-антропологик мактаб билан тугатишб кетади.

**СОЦИАЛИЗМ** (лат. *socialis* — ижтимоий) — буржуа ишлаб чиқариш усулини тугатиш ва *пролетариат диктатурасини* ўрнатиш натижасида пайдо бўладиган социал тузум, бу тузум ишлаб чиқариш воситаларининг ижтимоий мулклигига асосланади, бу ижтимоий мулк эса икки формада — давлат (умумхалқ) мулки ва кооператив-колхоз мулки формаларида мавжуд бўлади. Ижтимоий мулк эксплуататор синфлар ва кишинин киши томонидан эксплуатация қилиш бўлмаслигини, ишлаб чиқариш юмушчиларининг ўртоқларча ҳамкорлик ва ўзаро ёрдам асосида қурилган муносабатларини тақозо қилади. С. да ҳар қандай социал зулм ва миллий тенгсизлик, *шаҳар билан қишлоқ, ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат* ўртасидаги қарама-қаршилик тугатилган бўлади (тўғри, улар ўртасида муҳим тафовут ҳали сақланиб қолади). Социалистик жамиятда икки дўст синф — ишчилар синфи билан колхозчи деҳқонлар бор. Синфлар ўртасидаги, шунингдек синфлар билан интеллигенция ўртасидаги тафовут аста-секин йўқолиб бормоқда. Барча социал группаларининг муносабатлари социал-сиёсий ва гоаявий бирлик билан, социалистик миллатларининг муносабатлари — дўстлик, ҳамкорлик ва қардошларча ўзаро ёрдам билан характерланади. С. даврида ижтимоий мулк асосида халқ хўжалигини планли ривожлантириш амалга оширилади, капитализм бундай ривожлантиришга асло муяссар бўлолмайди. Ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ривожланиб ва такомиллашиб бориши халқнинг ўсиб бораётган моддий ва маданий эҳтиёжларини тобора тўлароқ қондиришга хизмат қилади. Социалистик жамият ҳаёти кенг демократия асосида қурилиб, меҳнаткашлар давлат ишларини бошқаришга актив қатнашишга жалб этилади. Социалистик демократизм социал ҳуқуқларни — меҳнат қилиш, дам олиш, бепул таълим ва медицина хизмати олиш, қарилликда таъминла-

ниш ҳуқуқларини, аёллар ва эркекларнинг, барча ирқ ва миллат граждандарининг тенг ҳуқуқлиги каби ҳуқуқларни ҳам; сиёсий эркинликларин — сўз, матбуот, митинглар; ва йиғинлар қилиш эркинлигини, сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эга бўлишни ҳам таъминлайди. С. коммунизмнинг юқори фазасидан ижтимоий ҳаётнинг ҳамма томонларининг етуклик даражаси билан фарқ қилади. Социализм шаронтида ишлаб чиқарувчи кучлар ҳам маҳсулотларнинг мўл-кўллигини таъминлаш даражасида ривожланмаган, меҳнат эса ҳали барча жамият аъзоларининг биринчи ҳаётий эҳтиёжига айланмаган бўлади. Шу сабабли моддий неъматлар тақсироти бунда: «ҳар кимдан қобилиятига яраша, ҳар кимга меҳнатига яраша» деган принципга мувофиқ амалга оширилади. Социализмнинг ривожланиб бориши қонуниятли равишда коммунизмга олиб келади. СССРда С. тўла ва узил-кесил ғалаба қилди, ривожланган социалистик жамият қурилди ва коммунизм қурилиши амалга оширилмоқда. С. Европа, Осиё ва Американинг бир қанча мамлакатларида қурилмоқда. *Жаҳон социализм системаси* ер юзи аҳолисининг учдан бир қисмидан кўпрогини ўз ичига олади.

**СОЦИАЛИЗМ ВА КОММУНИЗМ** — коммунистик *ижтимоий-иқтисодий формациянинг* икки фазаси: социализм унинг биринчи ёки қуйи, коммунизм — юқори фазасидир. Улар ўртасидаги тафовутнинг асоси — иқтисодий етуклик босқичидан иборат. Социализм давридаёқ ишлаб чиқариш воситаларига хусусий мулкчилик бўлмайди ва ишлаб чиқариш муносабатлари ҳукмронлик ва итотатўйлик билан эмас, балки эксплуатациядан озод бўлган кишиларнинг ўртоқларча ҳамкорлик ва ўзаро ёрдам билан характерланади. Бу жиҳатдан С. билан Қ. ўртасида фарқ йўқ. Лекин социализм даврида ишлаб чиқариш воситаларининг ижтимоий мулклиги икки формада: *давлат мулки ва колхоз-кооператив мулки* формасида мавжуд бўлади; Қ. даврида эса яғо-

на умумхалқ мулкни бўлади. С. даврида ишчилар синфи билан колхозчи деҳқонлар ўртасидаги тафовутлар сақланиб қолади. К. қурилиши билан бу тафовутлар йўқ бўлади. Ушанда, бир томондан, ишчилар синфи билан деҳқонлар ва, иккинчи томондан, интеллигенция ўртасидаги тафовутлар ҳам йўқолади. Бу тафовутларнинг ҳаммаси пировард ҳисобда ишлаб чиқарувчи кучлар ривожининг даражасига боғлиқдир. Тақсимот формаларидаги тафовутлар ҳам худди шу фактор билан белгиланади: бу формалар С. даврида ҳар кимга унинг меҳнатининг миқдори ва сифатига қараб, К. даврида эса ҳар кимга унинг эҳтиёжларига қараб, деган принципга бўйсундирилган бўлади. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши асосида К. даврида маҳсулотларни бевосита тақсим қилиш барқарор қилинади, унда С. даврида ҳали мавжуд бўлган товар-пул муносабатларига ўрин қолмайди. Экономикадаги ўзгаришларга устқурмадаги ўзгаришлар мувофиқ келади (*Базис ва устқурма*). К. ривожининг муайян босқинчида сиёсий ва ҳуқуқий муассасалар, сиёсий ва ҳуқуқий идеология барҳам топади, коммунистик ижтимоий турмушнинг ҳамма эътироф этган ягона қондалари қарор топади, бу қондаларга риоя қилиш ҳамма кишиларнинг ички эҳтиёжи ва одати бўлиб қолади, давлат батамом барҳам ёйди, миллатларнинг тобора кўпроқ ҳар томонлама яқинлашуви давом этиб, бора-бора улар ўртасидаги ҳар қандай фарқ-тафовутлар батамом йўқ бўлиб кетади. К. жамият ташкилотининг олий формаси бўлиб, у юксак даражада ривожланган ишлаб чиқарувчи кучлар, фан, техника, маданият ва коммунистик ижтимоий-ўз-ўзини бошқариш асосида ишлайдиган бўлади. «Коммунизм,— дейилади КПСС Программасида,— ишлаб чиқариш воситалари бир бутун умумхалқ мулкни бўлган, жамиятнинг барча аъзолари социал жиҳатдан батамом тенг бўлган синфсиз ижтимоий тузум бўлиб, бу тузумда одамларнинг ҳар томонлама камо-

латга етиб бориши билан бирга, доимо тараққий қила борувчи фан ва техника асосида ишлаб чиқарувчи кучлар ҳам ўсиб боради, ижтимоий бойликнинг барча манбалари тўлиб-тошиб туради ва «ҳар кимдан қобилиятига яраша, ҳар кимга эҳтиёжга яраша» деган буюк принцип амалга ошади. Коммунизм— эркин ва оғли меҳнаткашларнинг юксак даражада уюшган жамиятидир, бу жамиятда ижтимоий ўз-ўзини бошқариш қарор топади, жамият бахт-саодати йўлида меҳнат қилиш ҳамма учун биринчи ҳаётий эҳтиёж, англандан зарурият бўлиб қолади, ҳар бир кишининг қобилияти унинг халққа энг кўп фойда келтиришини кўзлаб ишга солинади». С. нинг аста-секин ўсиб К. га айлана бориши уч асосий проблема теваригида тўпланаётган бир қанча чуқур сифат ўзгаришларидан иборат: фан ва техника тараққиётини тезлаштириш асосида К. нинг моддий-техника базасини барпо этиш (бу барча социал-иқтисодий вазифалар занжиринда ҳал қилувчи ҳалқадир), коммунистик ижтимоий муносабатларни ривожлантириш ва янги кишини — маънавий бойликни, ахлоқий покликни ва жисмоний мукамалликни уйғун равишда ўзида бирлаштирган, ҳар томонлама ривожланган шахсни камолатга етказиш. К. шундай бир уюшмаки, бу уюшмада шахс билан жамият ўртасида гармоник муносабатларга эришилади ва бу муносабатлар тўлиқ даражада рўёбга чиқарилади.

**СОЦИАЛИСТИК ДАВЛАТ** — социалистик жамият давлати, социализмнинг иқтисодий базисни устидаги устқурманинг сиёсий қисми. С. д.— янги типдаги давлат, у *социалистик революция* натижасида буржуа давлати ўрнига келади. Социалистик устқурман барпо этиш процесси капитализмдан социализмга ўтишнинг бутун даври мобайнида давом этади. Утиш даврининг давлати *пролетариат диктатураси* формасида майдонга келади. У ўз мақсадлари ва вазифаларига кўра социалистик давлатдир, чунки бу давлат социализм қуриш

воситаси бўлиб хизмат қилади. Социалистик жамият ривожланиб борган сари С. д. нинг функциялари ҳам ўзгариб боради; эксплуататор синфлар тугатилиши муносабати билан уларнинг қаршичилигини бостириш функцияси барҳам ейти, С. д. нинг асосий функциялари, яъни хўжалик-ташкilotчилик ва маданий-тарбиячилик функциялари ҳар томонлама ривож топади. *Жаҳон социализм системаси* ташкил топиши билан тинчлик ва мамлакат мудофааси учун кураш функциялари билан бир қаторда С. д. да янги ташқи функция — социалистик мамлакатлар билан қардошларча ҳамкорликни ривожлантириш функцияси пайдо бўлади. Социализм тўла ва узил-кесил ғалаба қозонгач ва жамият коммунизм қурилиши даврига киргач, пролетариат диктатураси давлати *умумхалқ давлатига* — бутун халқ иродасини ифодаловчи органга айланади. Меҳнаткашларнинг давлатини бошқаришда иштироки халқ ҳокимияти органлари (СССРда — меҳнаткашлар депутатлари Советлари) ҳамда халқ контроли органлари орқали амалга оширилади. Коммунистик жамият қурилиши процессида давлатнинг барҳам топа бориши С. д. нинг ва социалистик жамият бутун сиёсий ташкилотининг аста-секин ўсиб коммунистик *ижтимоий ўз-ўзини бошқаришга* айлана боришини билдиради. Давлат батамом барҳам топиши учун мамлакат ичида ривожланган коммунистик жамият қурилган ҳамда бутун дунёда социализм ғалаба қилиб, мустақамланган бўлиши зарур.

**СОЦИАЛИСТИК МУСОБАҚА** — меҳнаткашлар ижодий ташаббусининг юз бериши ва ривожланиш формаси, бу форма зиммага олинган мажбуриятларни бажариш учун курашда ифодаланади. Социалистик жамиятда амал қилувчи объектив қонуният сифатида С. м. уйинг ҳамма босқичлари учун характерли бўлиб, ишлаб чиқарувчи кучларни юксалтириш, ишлаб чиқариш муносабатларини тақомиллаштириш, меҳнаткашларни тарбиялаш, уларни ишлаб чиқаришни

бошқаришга жалб этишнинг самарали воситаси бўлиб хизмат қилади. Ишлаб чиқариш воситаларининг ижтимоий мулкчилиги, социалистик ишлаб чиқариш муносабатлари мусобақани ҳақиқатан оммавий миқёсда авж олдириш учун кенг имкониятлар туғдиrhoқда. Капиталистик рақобатга қарама-қарши ўларoқ, С. м. меҳнаткашларнинг бирлашувига объектив равишда кўмаклашади, уларни меҳнат қилишда жипслаштиради. С. м. кишиларни меҳнатга ва ижтимоий мулкка коммунистик муносабат руҳида тарбиялашга ёрдам беради, уларда юксак маънавий сифатларни шакллантиради, ҳамкорлик ва ўзаро ёрдам муносабатларини, социалистик *коллективизмни*, интизом ва уюшқoқликни мустақамлайди. С. м. нинг асосий йўналиши — моддий резервларни ва кишиларнинг ижодий имкониятларини меҳнат унумдорлигини, ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини ҳар томонлама оширишга қўшимча сафарбар қилишдир. С. м. ишда юксак кўрсаткичлар учун курашнинг чиннакам ижодий руҳини вужудга келтиришнинг мутлақ шартин бўлган меҳнатни илмий ташкил этишнинг яхшилашга кўмаклашмоғи лозим. С. м. *илмий-техника революцияси* натижаларини энг самарали жорий этишга ёрдамлашади. СССРда С. м. Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларидаги коммунистик шанбаликлардан торттиб то *коммунистик меҳнат* учун бошланган ҳаракатларгача био қанча босқичларни босиб ўтди. С. м. нинг даражаси ва формалари социалистик ва коммунистик қурилишнинг объектив етилган вазифалари билан белгиланади. В. И. Ленин С. м. ни ташкил этишни давлат аҳамиятига молик вазифа ҳисоблаб, у асосланган лозим бўлган бир қанча принципларни илгари сурган эди: ошкоралик, натижаларни таққoслаш, илгор тажрибани амалий тақрорлаш мумкинлиги, ўртоқларча ўзаро ёрдам. С. м. ни туғри ташкил этиш социалистик мажбуриятларнинг иқтисодий жиҳатдан асосланишини, социалистик мажбуриятларнинг бажарилишини таъмин-

лайдиган иқтисодий ва техникавий тадбирларни илмий ишлаб чиқишни назарда тутди. С. м. фақат демократик асосда қуришни мумкин, у субъективизм ва *волюнтаризм* кўринишлари билан, дабдабаозлик, ихтиёрийлик принципини бузишлар, турли ташаббусларни сунъий ўрнатиш, мусобақа иштирокчиларига маъмурий таъйиқ кўрсатиш ҳамда ошқоча мажбуриятлар олиш билан сифишмайди. С. м. меҳнаткашларнинг жонли, ижодий ишидир, бу аввало моҳирлик, омиликорлик мусобақасидир, аммо қандай қилиб бўлса ҳам план кўрсаткичларини бажариш деган гап эмасдир. Бунда шартнома асослари С. м. да катта аҳамиятга эга, шартнома асослари ҳамкасбларнинг меҳнат мусобақасини, маҳорат конкурсларини рағбатлантиради ва ҳ. к. *Меҳнатга моддий ва маънавий рағбатлантиришни* диалектик тарзда бирга қўшиб олиб бориш мустақил ижтимоий ҳодиса бўлган С. м. нинг ривожланишига кўмаклашувчи ички механизм бўлиб хизмат қилади. Ленин С. м. ни моддий манфаатдорлик асосида ташкил этиш зарурлигини алоҳида таъкидлаб кўрсатган эди. Ходимларнинг гайрат-ташаббусидан ва моддий мукофотлашдан тўғри фойдаланишда С. м. даги шахсий ва ижтимоий манфаатлар диалектикаси намоён бўлади.

**СОЦИАЛИСТИК РЕАЛИЗМ** — бадний метод, бу методнинг моҳияти воқеликни революцион ривожланишда олиб, ҳаққоний, тарихий жиҳатдан конкрет акс эттиришдан иборат. С. р. 20-асрнинг бошларида капитализм кризис бошланган, пролетариат сифий кураши юксалган ва Россияда социалистик революцияга тайёргарлик кўрилаётган шартда пайдо бўлди (Горькийнинг «Она» романи ва пьесалари, Д. Беднийнинг ва бошқа пролетар шоирларнинг шеърлари). Утмиш санъати энг яхши реалистик анъаналарининг давоми ва ривожланишида янги босқичдир. С. р. нинг моҳияти — коммунистик дунёқараш нуқтан назаридан ифодаланган

ҳаётий ҳақиқатдир; бу дунёқараш санъаткорларга тасвирланувчи ҳодисаларнинг тарихий моҳиятини англаб олиб, санъатда фақат ҳозир ва ўтмишни эмас, балки ижтимоий тараққиёт тенденциясини ҳам ҳаққоний акс эттириш имкониятини беради. Коммунистик эстетик идеал С. р. санъатда ижобий қаҳрамоннинг — меҳнаткашнинг ва курашчининг, коммунизм жамиятининг яратувчиси ва бунёдкорининг янги типда гавдаланади. С. р. нинг етакчи ғоявий-эстетик принциплари — коммунистик ғоявийликдан, халқчиллик ва партиявийликдан, меҳнаткашлар оmmasининг кураши билан узвий боғланишдан, социалистик гуманизм ва интернационализмдан, тарихий оптимизмдан, формализм ва субъективизмнинг, натуралистик примитивизмнинг ҳар қандай кўринишларини қабул этмасликдан иборат. Шу туфайли С. р. санъати — кишиларни *коммунистик тарбиялашнинг* қудратли қуролидир. С. р. ҳар бир кишининг индивидуал майлларига мувофиқ хилма-хил формалар ва услублар танлашда санъаткорларнинг ижодий ташаббуси кенг намоён бўлишига кўмаклашади.

**СОЦИАЛИСТИК РЕВОЛЮЦИЯ** — жамиятнинг тубдан сифат ўзгариши, бу ўзгариш капитализмдан социализмга ўтишни билдиради. С. р. хусусий мулкка асосланган, ҳукмронлик қилиш ва бўйсуннишдан иборат ишлаб чиқариш муносабатлари ўрнига ҳамкорлик ва ўзаро ёрдам муносабатларини жорий қилади ва шу билан кишини киши томонидан ҳар қандай эксплуатация қилишни тугатади. С. р. назариясига Маркс ва Энгельс асос солдилар, улар ижтимоий тараққиёт қонуларини очиб бериб, С. р. жамият тараққиётининг қонуниятли натижаси эканлигини исбот қилдилар, пролетариатнинг оламшумул-тарихий вазифасини, социализм қуриш учун буржуа давлат машинасини синдириш ва пролетариат диктатурасини ўрнатиш зарурлигини асослаб бердилар. С. р. янги ишлаб чиқариш усулининг тайёр формалари йўқ бўлган чоқда бошланади ва шу-

нинг учун у ижодий характерга эга. Пролетариатнинг ҳокимиятини қўлга олиши — революцион ўзгартишларнинг фақат бошланишидир. Янги жамият қуриш туб социал ўзгартишларнинг бутун бир тарихий даврини ўз ичига олади, бу даврни Маркс капитализмдан коммунизмга (унинг биринчи фазасига) махсус ўтиш даври деб таърифлаган эди. Пролетариат диктатураси янги жамият қуришнинг қуроли бўлиб хизмат қилади. Пролетариат диктатураси ҳақидаги хулоса — Маркс революцион таълимнинг асосий яқинидир. В. И. Ленин марксизмни ижодий ривожлантириб; капитализмнинг империалистик босқичини анализ қилиш асосида революция назариясини бир қанча энг муҳим принципал янги қондалар билан бойитди: пролетариатнинг дастлаб бир ёки бир неча мамлакатда ғалаба қилиши ҳақидаги қонда, бундан социал-иктисодий ва сиёсий системалари турлича бўлган мамлакатларнинг бирга яшаш зарурлиги келиб чиқади; революция энг аввал жаҳон капиталистик хўжалигининг занжирдаги энг заиф ҳалқаларни узиб ташлаши ҳақидаги; буржуа-демократик революцияда пролетариатнинг гегемонлик қилиши ва бу революциянинг ўснб социалистик революцияга айланиши ҳақидаги; революциянинг ғалабаси учун ишчилар синфи билан деҳқонлар иттифоқининг ҳал қилувчи аҳамияти ҳақидаги; ривожланган капиталистик мамлакатлардаги ишчилар курашнинг мустамлака халқларининг миллий-озодлик ҳаракати билан боғланиши ҳақидаги; *революцион вазият* ҳақидаги; объектив ва субъектив факторларни бирга қўшиш ҳақидаги; С. р. нинг хилма-хил формалари ҳақидаги ва қатор бошқа қондалар шулар жумласидандир. СССРдаги ва бошқа мамлакатлардаги социализм қурилишининг тажрибаси шунинг кўрсатдики, ишчилар синфининг раҳбарлиги ва пролетариат диктатурасини ўрнатил, ишчилар синфи билан деҳқонлар иттифоқи, капиталистик мулкни тугатиш, қишлоқ хўжалигини социалис-

тик асосда қайта қуриш, халқ хўжалигини планли ривожлантириш, маданий революция, миллий зулмни тугатиш, социализм ғалабаларини ҳимоя қилиш, пролетар интернационализм — С. р. нинг энг асосий қонуниятларидир. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиш даражасига, миллий хусусиятларга, халқ маданиятининг умумий даражасига, тарихий традицияларга, мамлакат ичида ва халқаро майдонда синфий кучларнинг нисбатига кўра бу қонуниятларнинг бирон-бир тарзда юз бериши ҳар бир конкрет мамлакатда капитализмдан социализмга ўтишнинг ўзинга хос хусусиятларини ташкил этади. Чунончи, мавжуд шарт-шароитларга кўра революция формаси тинч ва нотинч бўлиши мумкин. Марксизм-ленинизм, синфий курашнинг қаттиқлик даражаси ва кескинлиги реакция буржуа доираларининг халқнинг аксарияти продасига қаршилик кўрсатиши кучига; бу доираларнинг зўрлик ишлатишига боғлиқдир, деган қондага асосланади. Ҳозирги даврда С. р. назарияси янада ривожлантирилиб, бир қанча янги хулосалар билан: бирон-бир мамлакатда революцияни тинч йўл билан амалга ошириш учун қулай шарт-шароитнинг мавжудлиги, қоқоқ мамлакатларда тараққиётнинг нокапиталистик йўли бўлиши ва *миллий демократия* давлати тузиш мумкинлиги, жамиятнинг социалистик асосда қайта қуриш учун курашда ўттиш босқичларнинг мумкинлиги, молия олигархиясига қарши чиқаётган барча демократик ҳаракатларни битта қудратли антиимпериалистик оқимга бирлаштириш ҳақидаги хулосалар билан тўлдирилди.

**СОЦИАЛ МОБИЛЛИК** (французча *mobile* — ҳаракатчан) — социологик тушунча бўлиб, бу тушунча ижтимоий структурадаги социал гуруҳларнинг ҳаракатчанлигини билдиради. Буржуа социологиясида (*Социал стратификация*) С. м. — кишиларнинг жамиятнинг бир табақасидан иккинчи табақасига ўтиши, ижтимоий аҳволнинг ўзгариши демакдир. «Гори-

зонтал социал мобиллик» (яъни кишиларнинг бир социал группадан худди ўша социал даражада жойлашган иккинчи социал группага ўтиши) билан «вертикал социал мобиллик»ни (яъни кишиларнинг бошқа социал табақа ёки синфга ўтишини) бир-биридан фарқ қилиб қарайдилар. Социал структуранинг мобиллиги, ўзгарувчанлиги ҳақиқатан бўлиб туради. Лекин буржуа социологларнинг унинг характерини бузиб, капиталистик жамиятда мобиллик синфий эйдиятларнинг юмшаши, социал яқинлиқнинг қарор топиши томонига қараб амалга оширилади, деб даъво қиладилар. Буржуа социологларнинг даъвосига, «вертикал социал мобиллик» «паст табақалардан бўлган кишига социал зинапоядан юқори кўтарилиб, «олий синф» қаторига қўшилиб, миллионер бўлиб олишга имкон берар эмиш. «Социал мобиллик» назарияси «синфий ҳамкорлик»нинг реформистик концепцияси вариантларидан биридир. Ҳақиқатда эса буржуа жамиятида айрим шахслар ва оилаларнинг «юқори кўтарилиш йўли», яъни ижтимоий аҳволнинг ўзгариши истисно бир ҳол бўлиб, ишлаб чиқариш системасида бутун синфнинг аҳволини ўзгартирмайди. Буржуа жамиятида С. м. нинг асосий йўналиши «юқорига» қараб эмас, балки «пастага» қараб кетишидир, бу йўналиш шахар ва қишлоқ майда буржуазиясининг хонавайронлигини акс эттиради. Капитализм синфий эйдиятларини юмшатинга эмас, балки кескинлаштиришга олиб боради. Социализм шаронтидаги социал ҳаракатчанликнинг табиати бошқача. У ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги, шахар билан қишлоқ ўртасидаги муҳим тафовутларни аста-секин тугатиш билан боғлиқ бўлиб, социал структуранинг коммунистик жамиятининг келажакдаги социал яқинлигини шакллантиришга қараб ривожланишининг қонуниятли тенденциясида иборатдир.

**СОЦИАЛ** (ёки ижтимоий) **ПСИХОЛОГИЯ** — 1. Социал группалар, синфлар, миллатлар, халқлар психо-

логиясида улар ҳаётининг социал-иқтисодий шаронтидаги умумийлиги гуфайли юз берадиган ҳис-туйғулар, проба, кайфиятлар, расм-одатлар, аъёналарнинг мажмуи. Масалан, пролетариат психологиясининг ўзига хос хусусиятлари — *коллективизм* ва синфий бирдамлик ҳис-туйғусидан, ижтимоий бурчини англашдан, *интернационализмдан*, инсон қадр-қимматини юксак даражада ҳис этишдан иборат, буржуазия психологияси эса *индивидуализмдан*, юлғичликдан, таъмагриликдан ва ш. к. лардан иборат. Социализм қурилиб, жамиятнинг маънавий-сиёсий ва мафкуравий бирлигига эришилгач, пролетар психологиясининг ўзига хос хусусиятлари бутун жамиятга тааллуқли бўлиб қолади. Коммунизм қурилиши процессида *шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги, ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги* социал чегараларнинг орадан кўтарилиб бориши коммунистик жамият меҳнатчиларининг асосан ягона психологияси шаклланишига олиб келади. 2. Кишиларнинг индивидуал ва группавий (коллектив) фаолиятининг психологик ва социал омилларининг ўзаро таъсирини объектив қонуларини ўрганувчи фан. С. п. жамиятдаги турли социал группалар, табақалар ва синфларнинг психологик хусусиятларини, шахсларнинг социал-тарихий типларининг шаклланиш хоссалари (синфий, миллий ва б.) ва қонуларини, турли ижтимоий группалардаги социал-психологик ўзаро муносабатларни, коллектив алоқа ва ўзаро таъсирининг турли формаларини ўрганади. Социал психологик фикр асосий принципларининг сарчашмалари *Платоч, Аристотель, Фейербах, Гегель* ва ўғмишдаги бошқа мутафаккирларнинг фалсафий қарашларидан бошланади. Фаннинг махсус тармоғи сифатида С. п. 19-аср 90-йилларининг охирида вужудга келди. Буржуа С. п. сининг ривожланишида икки асосий йўналиш — ийсон хатти-ҳаракати психологияси соҳасида социал-психологик проблематикани ажратиб қарашга уриниш (Жамс, У. Мак-Дугалл)

ва ижтимоий алоқалар муайян системанинг маҳсули сифатида инсон шахси ҳақидаги тасаввурларнинг шаклланиши (*Дюркгейм, Леви-Брюль*), «социал роллар» назариясини яратиш (*Парсонс, Мертон*) каби йўналишлар кўринган эди. 20-йилларда буржуа социологияси доирасида социал группалар, жамоатчилик фикри, шахснинг социализациялашиш процессининг социал-психологик хarakterистикаларини эмпирик тадқиқ қилиш ривожланади (*Томас, Лазарсфельд*). Шахснинг ички структураларини, мотивация ва ориентировка системаларини, социал ўстновкаларини, социал ситуацияларга бўлган реакцияларни тадқиқ қилишнинг экспериментал методлари, *Фарбда гештальтпсихология* (*Левин, Аш*), *бихевиоризм* (*Олпорт, Бейлс*), *Фрейдизм* (*Хорни, Фромм, Карднер*) доирасида олиб борилмоқда. Капиталистик мамлакатлар С. п. сидаги турли назарий ва экспериментал усулларга идеализмнинг умумий иллатлари, яъни жамиятда ишлаб чиқариш муносабатларининг белгилоччи ролин менсимаслик ва психик факторларнинг социал тараққийда устунлигини эътироф қилиш каби иллатлар хосдир. Техник усуллар ва эмпирик натижалар (айниқса группа хатти-ҳаракатини ўрганиш) соҳасида буржуа тадқиқотчилари маълум ижобий тажрибага эгадирлар, бу тажрибадан марксча социал-психология фани фойдаланмоқда. Марксча социал-психология фани социал-психологик ҳодисаларга диалектик-материалистик нуқтан назардан қарайди, уларнинг ижтимоий-тарихий шароит тақозоси билан юзага келганлигини эътироф этади. Бундай қараш шахс ва жамиятнинг ривожланиши тарихий тараққиётнинг объектив логикасига боғлиқ эканлигини очиб кўрсатишини эътиборга олади, балки объектив социал-психологик процессларнинг унга таъсир қилишини ҳам назарда тутайди. *Г. Плеханов, А. Лабриоланинг асарлари, совет психологлари ва педагогларидан В. М. Бехтерев, К. Н. Корнилов, Л. С. Выготский, А. С. Ма-*

*каренко* ва б. ларнинг тадқиқотлари марксча-ленинча С. п. нинг ривожланиши учун катта аҳамиятга эга бўлди. Узининг фан сифатида қарор топшининг ҳозирги босқичида С. п. социологияга ва умумий психологияга хос бўлган тадқиқот методларидан кенг фойдаланмоқда (мас., назорат қилиб туриладиган группа эксперименти, анкета тарқатиш ва интервью олиш, жамоатчилик фикрини, ҳужжатларни ўрганиш ва синаш вазиятларини кузатиб бориш). С. п. методлари мантиқий-назарий ва эмпирик анализ аппаратларини ҳамда махсус социометрик процедураларини ўз ичига олади. С. п. нинг таркибий қисмлари унинг қуйидаги бўлимларидан иборат: илдий ишлаб чиқариш психологияси, маънавий турмуш (онла, хизмат кўрсатиш системаси, дам олиш) психологияси, сийсий ҳаёт психологияси, ижтимоий онинг фани, санъат, дин ва бошқа формалари психологияси.

**СОЦИАЛ РЕВОЛЮЦИЯ** (лат. *revolutio* — инқилоб, ўзгариш) — жамият ҳаётида туб ўзгариш бўлиб, бу ўзгариш умри тугаган эски ижтимоий тўзумнинг ағдариб ташланишини ва янги, прогрессив ижтимоий тўзумнинг ўрнатилишини билдиради; бир ижтимоий-иқтисодий формациядан иккинчисига ўтиш қуроли ва воситаси. Социал революцияларни тасодифот деб қаровчи либерал буржуа назарийчилари ва оппортунизмдаш фарқли ўлароқ, марксизм-ленинизм, революциялар — антагонистик формацияларда *синфий кураш* ривожининг зарурий қонуниятли натижасидир, деб таълим беради. С. р. эволюция процессини, янги ижтимоий тўзум элементларининг ёки зарур шартларининг эски жамият бағрида тадрижий суратда етилиб бориш процессини тугаллайди; янги ишлаб чиқарувчи кучлар билан эски ишлаб чиқариш муносабатлари ўртасидаги зиддиятни ҳал қилади, умри тугаган ишлаб чиқариш муносабатларини ва бу муносабатларни мустаҳкамловчи сийсий устқурмани емириб ташлайди, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ярада

ривожланнишга кенг майдон очиб беради. Эски ишлаб чиқариш муносабатлари уларнинг хомиллари бўлган, яъни умри тугаган тартибларни давлат ҳокимияти кучи билан қўриқлаб турадиган ҳукмрон синфлар томонидан қўллаб-қувватланади. Бинобарин, ижтимоий тараққиётга йўл очиш учун илгор синфлар мавжуд давлат тузумининг ағдариб ташламоқлари лозим. Ҳар қандай С. р. нинг асосий масаласи — сиёсий ҳокимият масаласидир. «Давлат ҳокимиятининг бир синф қўлидан иккинчи синф қўлига ўтиши — ҳам қатъий-илмий, ҳам амалий-сиёсий маънодаги *революциянинг* биринчи, бош, асосий принциpidир» (В. И. Ленин, 31-т., 133-б.). Ҳокимиятнинг ҳукмрон реакцион синф қўлидан революцион синф қўлига ўтиши кескин синфий кураш йўли билан амалга оширилади. Революция — синфлар курашнинг олий формасидир. Революция даврларида илгарини сиёсий ҳаётдан четда турган кенг халқ оммаси оғли равишда курашга кўтарилади. Худди шунинг учун ҳам революция даврлари ижтимоий тараққиётнинг ғоятда тезлашувини билдиради. Революцияларини сарой ўзгартишлари, исёнлар ва ш. к. лар билан аралаштириш ярамайди. Бундай ўзгартишлар ҳукумат тепасида турганларини ўзгартишдан, ҳокимиятдаги айрим шахсларни ёки группаларни ўша синфдан бўлган бошқа шахслар ёки группалар билан алмаштиришдан иборат, холос. Ҳокимият масаласи С. р. нинг мазмунини тамомламайдди. Кенг маънода С. р. революцион синф амалга оширадиган барча социал ўзгартишларини ўз ичига олади. Революциялар характери улар қандай социал вазифаларини амалга оширишлари ва уларда қандай социал кучлар иштирок қилиши билан белгиланади. С. р. нинг олий типини *социалистик революция*дир, бу революция ўтмиш даврлардаги ҳамма революциялардан тубдан фарқ қилади, чунки у халқларнинг ҳаётида энг чуқур ўзгартишларни юзага келтиради. Илгарини революциялар эксплуатациянинг бир формаси ўрнига иккин-

чисини жорий қилар эдилар, холос; социалистик революция эксплуататор синфларни тугатди ва кишини кишини томонидан ҳар қандай эксплуатация қилишини илдири билан қуритади. Империализм даврида капиталистик мамлакатлар иқтисодий ва сиёсий тараққиётни нотекислигининг кескинлашуви социалистик революцияларнинг турли мамлакатларда турли вақтда содир бўлишига олиб боради. Бундан жаҳон миқёсида капитализмдан социализмга ўтиш учун бутун бир тарихий давр зарурлиги аён бўлиб турибди. Бу давр ичида мамлакатлар бирин-кетини капитализм системасидан чиқиб, капиталистик системанинг кризисини тобора кўпроқ чуқурлаштиради. Бу даврда миллий-озодлик революциялари ҳам ғоят катта аҳамият касб этиб, империализмнинг мустамакка системасини емира боради, унинг орқа томонларига зарба беради. Шунингдек турли хилдаги демократик озодлик ҳаракатлари ҳам бу даврда катта роль ўйнайди. «Социалистик революциялар, антиимпериалистик миллий-озодлик революциялари, кенг деҳқонлар ҳаракати, халқ оммасининг фашист ва бошқа мустабид режимларини ағдариб ташлаш учун кураши, миллий зулмга қарши умумдемократик ҳаракатлар — буларнинг ҳаммаси капитализмни қақшатиб, емираётган ягона жаҳон революцион процессига қўшилиб кетмоқда» (КПСС Программаси). Ҳозирги даврда умуман жаҳон капиталистик системаси пролетар революцияси учун етилиб қолди. Бироқ ҳар бир айрим мамлакатда революциянинг авж олиш имконияти бир қанча объектив шарт-шароитга (*Революцион вазият*), шунингдек революция субьектив факторининг етуклик даражасига боғлиқдир.

#### СОЦИАЛ СТРАТИФИКАЦИЯ

(лат. *stratum* — қатлам ва *facere* — қилмоқ) — жамиятнинг структураси ҳақида буржуача социологик таълимот, С. с. назариясига кўра, жамият социал қатламларга, ёки «стратларга» бўлинади. Бўлинишга асос қилиб



турли белгилар: иқтисодий, сиёсий, биологик, ирқий, диний ва б. белгилар олинган, зотан, буржуа социологлар орасида стратификация критерияларини танлашда бирлик йўқдир. «С. с.» тушунчаси жамиятнинг синфларга бўлинишини ҳам ўз ичига олади, лекин бу бўлинишга бэъзан муносабатсиз, номуҳим критериялар (мас., машгулот хиллари, турар жой тип, истикомат қиладиган район, даромад миқдори ва ш. к.) асос қилиб қўйилади. Бир қанча буржуа социологларнинг фикрича, С. с. ҳаракатчанлиги, ўзгарувчанлиги билан характерланади, чунки у социал *любиллик*ка, яъни кишиларнинг бир стратдан ёки синфдан иккинчисига ўтиб туришига боғлиқдир. С. с. назарияси ҳозирги замон буржуа жамиятнинг синфий структурасини сохталаштиради, ишлаб чиқариш соҳасидаги муносабатлар тақозоси билан вужудга келган синфий табақаланиш ўрнига иккинчи даражали, ҳосила структур тузилмаларни тикштиради ва шу билан синфий тенгсизликни ва эксплуатацияни хаспўшлаб қўяди. Фақат марксизм-ленинизм синфий бўлинишнинг ҳақиқий критерияси кишиларнинг ишлаб чиқариш воситаларига муносабати билан белгиланишини аниқлаб, жамият синфий структурасининг бирдан-бир тўғри, илмий назариясини яратиб берди. Шу билан бирга марксистик социология ижтимоий меҳнат тақсимоли натижасида юзага келган ички синфий социал тафовутларни ҳам тадқиқ қилади.

**СОЦИАЛ ЭКОЛОГИЯ** (грек. *oikos* — макон ва *logos* — таълимот) — социологиянинг бир бўлими, унда инсон ва муҳитнинг ўзаро муносабати проблемалари қараб чиқилади. С. э. 20-асрнинг 20-йилларида АҚШда пайдо бўлди (Р. Парк ва Э. Бэржесс асарлари). С. э. нинг предмети ва асосий тушунчалари ҳозирча аниқ белгиланган эмас. Баъзи социологлар унинг вазифаси инсоннинг табиий муҳит, яъни ҳайвонлар ва Усимликлар муҳити билан ўзаро муносабатини — С. э. ни ижтимоий формаларнинг социал факторлар билан,

яъни мазкур формаларга нисбатан «муҳит» сифатида юз берадиган социал факторлар билан ўзаро муносабати ҳақидаги фан, деб таърифлайдилар; учинчилари — С. э. ни социал тартиботларнинг маконда жойлашуви ҳақидаги фан деб таърифлайдилар. Буржуача С. э. нинг кўп тушунчалари *социал-дарвинизмдан* ўзлаштириб олинган; чунончи, унда ижтимоий процесслар (мас., миграция) организмларнинг мослашувчанлиги ҳақидаги биологик таълимот доирасида қараб чиқилади. С. э. нинг инсон (ёки группа) ва макон-социал муҳит ўртасидаги ўзаро боғлиқлигини ўрганишга онд бўлимлари илмий жиҳатдан қизиқарлидир. Табиий ресурсларнинг қуритилиши ва инсонни қуршаб турган муҳитнинг ифлосланиши билан бирга содир бўлаётган ҳозирги замон *илмий-техника революцияси* муносабати билан табнат ва жамиятнинг ўзаро муносабати масаласи айнисқа кескин тус олди. Бу *биосфера* мувозанатининг инсоният ҳаёти учун хавфли бўлган бузилишига олиб келади. Буржуа назариялари бу проблеманинг социал шэронлар билан, капитализмнинг табнатга йириқчиларча муносабати билан боғлиқ эканлигини эътиборсиз қолдиради. Марксизм эса жамият билан табнатнинг ўзаро муносабати масаласини диалектик тушуниш учун ҳам, бу масалани жамиятни коммунистик қайта қуриш асосида тубдан амалий ҳал этиш учун ҳам ҳамма зарурий асосларга эгадир.

**СОЦИОЛОГИЯ** (лат. *societas* — жамият ва грек. *logos* — таълимот) — социал системаларнинг ҳам глобал (умуман жамият), ҳам хусусий системалар сифатида ривожланиши ва амал қилиши қонуниятлари ҳақидаги фан; С. эмпирик методлардан фойдаланиб, турли социал ҳодисаларнинг ўзаро алоқасини ва кишилар социал хатти-ҳаракатининг умумий қонуниятларини ўрганади. С. мустақил фан сифатида 19-асрдагина пайдо бўлди («С.» терминини *Конт* киритган), лекин унинг сарчашмалари узоқ ўтмишга бориб тақалади. Энг қадимги фал-

сафий системалар ҳам ижтимоий ҳаётни ва тарихий тараққиёт тенденцияларини ўзича тушутирадиган бирин социал философияни ўз ичига оларди. 18-асрда автоном фан сифатида *тарих философияси* пайдо бўлди, у жамият тараққиёти қонуनларини ва ҳаракатлантирувчи кучларини ўрганишга бағишланади. Аммо Марксдан олдинги тарих философиясида гарчи кўпгина қимматли қондалар бўлса-да, умуман олганда у спекулятив, ақл сойтиш философияси эди. Ижтимоий ҳаётнинг мураккаблашуви ва илмий билимнинг табақаланиши С. нинг философиядан ажралиб, мустақил фанга айланишини муқаррар қилиб қўйди; С. ижтимоий муносабатларни назарий анализ қилишни социал фактларни эмпирик тадқиқ қилиш билан қўшиб олиб борувчи мустақил фанга айланди. Жамиятшуносликни «кузатишга асосланган фанлар даражасига» кўтариш талабни аслда *Сен-Симон* илгарин сурган эди. Аммо бу талабни рўёбга чиқариш фақат Маркс ва Энгельсга муяссар бўлди. Улар яратган тарихий материалистик тушуниш (*тарихий материализм*) ҳар қандай илмий жамиятшуносликнинг фалсафий пойдеворини ташкил этибгина қолмасдан, шу билан бирга ижтимоий ҳаёт структурасини, энг муҳим социал ҳодисаларининг (ишлаб чиқариш усули, синфлар, сиёсий муассасалар, маданият, ижтимоий онг формалари ва ҳ. к.) алоқадорлигини ва ижтимоий-иқтисодий формациялар тараққиётининг қонуниятларини назарий анализ қилишни ҳам ўз ичига олди. Марксизм классиклари эмпирик социал тадқиқотга ҳам катта аҳамият берардилар. Маркснинг «Капитал», Энгельснинг «Англияда ишчилар синфининг аҳволи» ва «Турар-жой масаласига доир» асарлари, Лениннинг «Россияда капитализмнинг ривожланиши» ва «Буюк лозин» асарлари — назарий тадқиқот билан конкрет социал процессларни анализ қилишни узвий қўшиб олиб боришнинг классик намуналаридир. Революция ғалабасидан кейин Ленин бир қанча энг муҳим вазифалар соҳасида социал тадқиқотларни ташкил қилди.

қикотлар ўтказишни илгари сурди (36-т., 372-б.). Сўнги йилларда С. СССРда ва б. социалистик мамлакатларда айниқса тез суръатларда ривожланмоқда. Коммунизм қурилишининг умумий ва ўзига хос қонуниятлари, илмий-техника революциясининг авж олиши, кишиларнинг меҳнатга муносабати, никоҳ ва oilанинг ривожланиш тенденциялари, урбанизация, дам олиш проблемалари, давлатни бошқаришни такомиллаштириш йўллари ва усуллари ва ш. к. лар тадқиқ қилинмоқда. Шу билан бирга хилма-хил тадқиқот методларидан фойдаланилмоқда: назарий анализ, статистик умумлаштириш, турли аникеталар ва ҳ. к. Сўнги вақтда амалий масалаларни ҳал этишда, жамият тараққиётига илмий раҳбарликни таъминлашда марксизм С. нинг роли ошиб бормоқда. Конт отаси ҳисобланадиган номарксизм С. ўз ривожда бир қанча босқичларни босиб ўтди. 19-асрнинг иккинчи ярмиде *позитивизм* таъсири остида бўлган С. асосан тарихий-эволюцион характерга эга. Социологлар ижтимоий ҳаётнинг қайси томонини («фактор») асосий деб ҳисоблашларига мувофиқ С. *социологияда географик йўналиш*, ирқий-антропологик мактаб (Гобино, Чемберлин, Аммон, Лапуж) биоорганик мактаб (Лилленфельд, Шеффле, Вормс, Фулье), *социал-дарвинизм* каби бир қанча оқимларга бўлиниб кетди. 19-асрнинг охириларида *социологиядаги психологик мактабнинг* турли кўринишлари — инстинктивизм, *бихевиоризм*, интроспекционизм — кенг тарқалади. Шундай назариялар пайдо бўлдики, бу назариялар индивидуал эмас, балки коллектив, ижтимоий онгини (Гиддингс, Кули, *Дюркгейм*) ёки социал ўзаро таъсирининг абстракт формаларини (Теннис, Зиммель, Бугле) биринчи ўринга қўяди. Иқтисодий материализм деб аталувчи оқим ҳам тарқала бошлайди. 20-асрнинг бошидан эътиборан ғарбий С. га идеалистик фалсафий оқимлар — *неокантчилик*, *ҳаёт философияси* ва б., шунингдек *Фрейдизм* кучли таъсир кўрсатади. 19-асрда С. асосан назарий фан

эди, 20-асрнинг 20-йилларидан бошлаб эса унда эмпирик тадқиқотлар катта роль ўйнай бошлайди, бу ҳол социологик тадқиқотлар техникасини такомиллаштиришга сабаб бўлди ва С. ни амалий табиқ этиш имкониятини кенгайтirdи. Буржуа С. си ҳукмрон синфга идеологик жиҳатдан хизмат кўрсатиб, унинг манфаатларини назарий жиҳатдан асослабгина қолмайди («халқ капитализми», «ягона индустриал жамият» назариялари, *антикоммунизм*), балки бир қанча амалий вазифаларни ҳал қилишда унга ёрдам бермоқда (жамоатчилик фикрини ўрганиши, пропагандини ташкил этиш, саноатда «инсоний муносабатлар»ни йўлга қўйиш, бошқаришнинг оптимал методларини қидириб топиш ва ш. к.). Ҳозирги замон С. сининг предметини ташкил этувчи ижтимоий ҳодисаларнинг кенг доираси уни ихтисослаштириш муқаррар эканлигини шарт қилиб қўймоқда. Умумий С. ва социологик назария билан бир қаторда тадқиқотнинг озми-кўпми автоном соҳалари ажралиб чиқмоқда (индустриал С., оила, шаҳар, жинойятчилик С. си ва ш. к.). Бироқ соф тасвирий С. ижтимоий ҳаётнинг туб масалаларига жавоб бермайди ва капитализм шароитида осонгина беамаий фактографияга айланиб кетади. Бу ҳол сўнгги йилларда социологик эмпиризмни кризисга олиб келди. Социологларнинг аксарияти умумлаштирувчи социологик назария ишлаб чиқиш зарурлиги тўғрисидаги хулосага келмоқдалар. Философияга қизиқиш пайдо бўлди. Аммо номарксистик С. нинг гоёвий асослари бир хил эмас. Социологлар орасида «табиий-илмий оқим» деб аталувчи оқимнинг вакиллари бўлиб, улар позитивизм ва *неопозитивизм* таъсирини бошдан кечирмоқдалар. Улар орасида шунингдек *феноменология*, *экзистенциализм* ва б. фалсафий оқимларнинг тарафдорлари ҳам бор. Ғарб. социологлар орасида, айниқса ёшлар орасида, ашаддий реакционерлар ва антикоммунистлар билан бир қаторда капитализмга танқидий назар билан қарайдиган ва унинг зиддиятларини текшириб билишга урина-

ётган олимлар ҳам оз эмас. Сўнгги йилларда уларнинг кўпларида марксистизмга ва марксистик С. га қизиқиш кучайди. Бу эса турли социологик гоёларга ва уларнинг авторларига алоҳида-алоҳида баҳо бериш зарурлигини тақозо қилади. Марксистик социологлар, В. И. Ленин кўрсатмаларига амал қилиб, буржуа С. си эришган ҳамма ижобий нарсадан фойдаланмоқдалар, лекин шу билан бирга марксистлар «уларнинг реакцион тенденциясини улоқтириб ташлай билишлари, ўз йўлларини ўтказиб, бизга душман бўлган кучлар ва синфларнинг бутун йўлига қарши кураша билишлари керак (18-т., 409-б.).

**СОЦИОЛОГИЯДАГИ БИОЛОГИК МАКТАБ** — 19-асрнинг иккинчи ярми ва 20-асрнинг бошларида буржуа психологиясидаги бир оқим. Бу мактабнинг асосий қондалари биология қонунларини (яшаш учун кураш, табиий танланиш, организмнинг ҳужайрали структураси ва ҳ. к.) инсоний жамияти ҳаётига, пала-партиш кўчиришга, шунингдек *мальтусчилик* ва *ирқчилик* идеяларидан фойдаланишга қурилмоқда. Ижтимоий ҳаёт ҳодисаларини биологиядан далиллар келтириш ёрдами билан изоҳлашга уриниш илмга хилофдир. Ленин «ёзганидек, «*умуман биологик тушунчаларни ижтимоий фанлар соҳасига кўчириш — пуч гап эканлигини кўрсатишдир*» (18-т., 392-б.). Мазкур таълимотнинг синфий моҳияти шундан иборатки, у ижтимоий ҳаётнинг ҳақиқий қонунларини хаспўшлашга интилиб, инсонни соф биологик вужуд қилиб кўрсатмоқчи бўлади ва унга хусусий мулкчиликнинг, индивидуализмнинг ва ҳ. к. «ўзгармас инстинктлари» азалдан хосдир, деб даъво қилади (шунингдек қ. *Антропосоциология*, *Социал-дарвинизм*, *Жамият органик назарияси*).

**СОЦИОЛОГИЯДАГИ ГЕОГРАФИК ЙЎНАЛИШ** (географик детерминизм) — буржуа социологиясидаги йўналишлардан бири бўлиб, у жамият тараққиётини географик шароитларга (иқлим, замин, дарёлар ва ш. к.) тўғридан-тўғри қарам қилиб қўяди. *Географик муҳитнинг* жамият тараққиё-

тининг асосий фактори деб эътироф этилиши, аслда, тарихин натуралистик, идеалистик руҳда изоҳлашни билдиради. Табиий шарионтларнинг жамият ҳаётида белгиловчи роль ўйнаши ҳақидаги идеяни аллақачон антик мутафаккирлар (*Платон, Аристотель, Форобий* ва б.), диний-афсонавий қарашларга қарама-қарши ўлароқ, илгари сурган эдилар. Муайян йўналиш сифатида географик детерминизм 18-асрда шаклланди. Унга *Монтескье* асос солган эди. Янги замон даврида бу йўналиш, ижтимоий ҳодисаларни худо азалдан белгилаб қўйган, деб тарғибот юргизиб юрган феодал-диний идеологияга қарши курашда прогрессив роль ўйнади. 19-асрнинг ўрталаридан бошлаб географик йўналиш ўзининг прогрессив аҳамиятини йўқотди (*Бокль, Риттер, Ле Пле, Ратцель*). Боклда географик детерминизм социал тенгсизликнинг абадийлигини асослашга, мустахлак босиб олишларни оқлаб кўрсатишга хизмат қилади. *Л. Мечниковнинг* назарияси ҳам географик йўналишга яқин эди. Бу назария, жамият тараққиёти муқаррар равишда деспотиядан анархияга қараб борарди, деган қондан асослаб беришга уринарди. Географик мактаб идеялари импернализм даврида *геополитиканинг* пайдо бўлиши учун замин ҳозирлади.

**СОЦИОЛОГИЯДАГИ ПСИХОЛОГИК МАКТАБ** — жамият ҳақидаги субъектив-идеалистик концепциялар бўлиб, бу концепциялар 19-асрнинг охирида тарқалган. П. м. вакиллари ижтимоий ҳодисаларни тушуниш калитини индивидлар психикасидан ёки коллектив психикадан (индивидларнинг психик ўзаро таъсирдан) излардилар. П. м. га америка социологи *Лестер Уорд* асос солган. Жамиятнинг сифат жиҳатдан ўзига хос хусусиятини Уорд социал ҳодисаларнинг психологлигида деб биларди. П. м. нинг иккинчи йирик вакили француз социологи *Г. Тард* эди, у кишиларнинг бир-бирга тақлид қилишини (мода, анъана) социологиянинг қонунилари деб ҳисобларди. С. п. м. га немис социологи *Г. Зиммель* ҳам қў-

шилади. 20-асрнинг боши шу билан машҳур бўлдики, бу вақтга келиб П. м. емирила бошлади, ошқора, шартан психологизмдан воз кечилди. Жамият ҳақидаги психологик назариялар шаклан ўзгариб, *Дюркгеймнинг* «социологизм»нинг, *Вебернинг* «институционализм»нинг кучли таъсирини кечирмоқда. Ҳозирги замон психологизми мактаб эмасдир, балки деярли бутун буржуа социологиясига асос бўлган ўзига хос методологик принципдир. Ижтимоий ҳодисаларни психологлаштириш ҳозирги вақтда энг кўп даражада социал-психология концепциялари билан белгиланмоқда (*Э. Богардус, Л. Бернад* ва б.). *Фрейдизм* ҳам кенг тарқалди. Психологизмни ўзича бир нав социал реформизм деб қараш мумкин, чунки унинг асосида илмга хилоф интилиш бўлиб, бу интилиш психологик воситалар ёрдами билан инқирозга юз тутган буржуа жамиятини тақомиллаштиришга қаратилган. Шу билан бирга социологиядаги психологизм кенг оммага таъсир кўрсатиш жиҳатдан муайян информациядан иборат.

**СОЦИОЛОГИЯДАГИ СУБЪЕКТИВ МЕТОД** — тарихий билишни идеалистик талқин қилиш, бу талқиннинг асосини тарихий билимни тадқиқотчининг ахлоқий *идеали* билан детерминлаштириш (белгилаш) ҳақидаги қонда ташкил этади. Народниклар бу методнинг Россиядаги тарафдорлари эдилар. «Социология этникадан алоҳида фан эмасдир. Унинг асосий ҳақиқатлари — шахсий ахлоқ-одоб ҳақиқатларидир» (*П. Л. Лавров*). Ана шу маънода тарихий билим табиий-илмий билимга қарама-қарши бўлиб туради. С. с. м. вакиллари фикрича, социологнинг, тарихчининг вазифаси — ҳақиқий ахлоқий идеални ишлаб чиқишдан ва унга мувофиқ равишда фактик материални тартибга солишдан иборат. Бу идеалнинг инсониятнинг ўтмиш ҳаётида амалга оширилиши тарихий воқеаларни группалашнинг бирдан-бир қонуни, ижтимоий тараққиёт қонунидир. Социалистик позициянинг тарихий тадқиқот учун аҳамиятини ҳаққоний суратда

таъкидлаб кўрсатиш билан бирга С. с. м. бирон-бир нуқтан назарни ву-жудга келтирадиган объектив, пировад ҳисобда социал-синфий асосни инкор этарди. С. с. м. назарида ижтимоий фандаги ҳар қандай «ахлоқий идеал» баббаравар субъектив ва нисбийдир. Унга эришиш объектив зарурят билан эмас, балки инрода билан белгиланади. Шунинг учун тарихий билимнинг ҳақиқатлик критериясини С. с. м. субъектив-идеалистик нуқтан назардан қўйиб, ҳал этарди. *Михайловский* «ғаразли фикрлар»дан халос бўлишни, мас., «илмий софдилликда», «сиёсий ахлоқ-одобда», ахлоқий идеал характерида деб биларди. С. с. м. нинг ғносеологик асоси — тарихий процессни позитивистик талқин қилишдан иборат (*Позитивизм*). Марксизм тарихий билимнинг объективлиги ва партиявийлиги принципини С. с. м. га қарама-қарши қўяди.

**СОЦИОЛОГИЯДАГИ ФУНКЦИОНАЛ МАКТАБ** — ҳозирги замон буржуа социологиясидаги мактаблардан бири (Малиновский, Рэдклифф-Браун, Мертон, Парсонс, П. Сорокин). Ф. м. нинг нуқтан назарига кўра, жамият ягона, ўзаро алоқадор «социал система», бу системанинг ҳар бир элементи муайян функцияни бажаради. Компонентларининг ўзаро таъсири ва ягона белгилловчи асоснинг йўқлиги — бундай системанинг туб хусусиятидир. Аммо ҳақиқатда «руҳий қимматдорларнинг типлари» Ф. м. да системанинг асосий белгилловчи қисми ҳисобланади. Марксистик философия ва социология Ф. м. нинг метафизиклигини, тарихга хилофлигини ва идеализмининг танқид қилади (*Структур-функционал анализ*).

**СОЦИОМЕТРИЯ** — амалий микросоциология. С. эмпирик социологиянинг оддий методлари (анкета тўлдириш, интервью олиш ва ш. к.) ёрдамида бирон айрим участкада кишиларнинг кичик группаларида, бирлашмаларида: ҳеда, ўқув синфида, волейбол майдончасида, кваттирада ва ш. к. да иш, ўқиш, дам олиш вақтида, уй-рўзғорда психологик ўзаро муносабатларни ўрганади. Микросо-

циологиядаги алоҳида йўналиш сифатида С. Ж. Морено мактабидан иборат. АҚШда С. нинг махсус маркази — Морено ин-ти мавжуд бўлиб, у «Социометрия» журналини нашр этади. Морено ва унинг мухлислари С. га кичик группаларни шундай қайта группалаш йўли билан социал уйғунликка эришиш воситаси деб қарайдилар, бунинг натижасида гўё мазкур кичик группаларда бирлашган кишиларнинг истаклари ва ҳисуйғуларни бирлиги барқарор бўлар эмиш. Жамиятнинг психологик қайта қуришининг «социометрик революция» деб аталадиган бу идеяси утопик гоядир, чунки у энг асосий нарсага — буржуа жамиятининг иқтисодий ва сиёсий асосларига дахл қилмайди.

**СОҒЛОМ ФИКР** — инсон ўзининг қундалик амалий фаолияти давомда ҳосил қилган қарашлар, маънакалар, тафаккур формаларининг мажмуи. «С. ф.» термини философик адабиётда аввало идеализмнинг ҳаётдан ажралган ақл сотиш назарияларига хилофан ишлатиб келинди. Бу жиҳатдан С. ф. иши нуқтан назари материализм позицияси билан мос бўлиб тушади. Ўтмишдаги материалистларнинг доимо С. ф. далиллариин дастур қилиб олганликлари тасодифий эмасдир. Бироқ С. ф. ин бундай тушунишда катта етишмовчилик бор эди. У предметлар ва процессларнинг моҳиятига тегмасдан, қундалик практикадаги маҳдудликни акс эттиради. Шу сабабли С. ф. нуқтан назари кўпинча илмий тафаккурга қарама-қарши қилиб қўйиларди. Фаннинг ишлаб чиқариш билан тобора кенгроқ алоқаси, илмий қарашларнинг аҳолининг барча табақалари орасида ёйилиши қундалик практиканинг тавсифларини ҳам ўзгартиб, уни фаннинг практикасига яқинлаштирмоқда ва С. ф. нинг тавсифларини ҳам ўзгартиб, уни маълум даражада илмий билишга яқинлаштирмоқда. Худди шунинг учун ҳам уларнинг ўтмишда қарама-қарши қилиб қўйилганлиги жуда шартли бўлиб қолмоқда.

**СПЕКУЛЯТИВ ФИЛОСОФИЯ** (ақл сотиш философияси)— билимнинг ақл сотиш типига, яъни билимни тажрибага мурожаат қилмасдан, *рефлексия* ёрдамида хулоса қилиб чиқаришга асосланган фалсафий системалар. С. ф. «ақлнинг соф кучи»га асосланиб, у ёки бошқа ақл югуртириш принципларини тузади ва бу принциплар билан бутун объектив воқеликни қамраб олишга интилади. Бундай типдаги билимнинг мумкинлигига сабаб шуки, табиий-илмий, тажрибавий билим етарли бўлмайди, бу билим дунёни назарий ва амалий ўзлаштириш доираси билан чекланган, уни уюштириш регулятив принципларини индивидуал тажрибадан хулоса қилиб чиқариб бўлмайди, онгда тажрибавий билишнинг муқаддимаси сифатида оламнинг яхлит манзараси мавжуд, инсон бутун илмий билимни синтез қилишга интилади. Даставвал С. ф. нарсаларнинг гайри табиий асослари ҳақидаги таълимот сифатида *метафизика* тарзида шаклланди. Лекин Аристотелда, мас., бундай таълимот фалсафий билимнинг ўзинга хос хусусиятини англашнинг ўзинча бир хил формаси бўлса, ўрта асрларда ақл сотиш биринчи галда *схоластикани*, унинг *теологияга* бўйсунганлигини билдиради. 17—18-асрларда философиянинг аниқ фанларга (механика-математикага) қараб йўл тутishi муносабати билан антиспекулятив тенденциялар пайдо бўлади, бу ҳол айни бир вақтда метафизик тафаккур методининг ҳукмронлигига олиб келади. Спекулятив тенденциялар эса *натурфилософия* ва ҳар хил теологик понзчилик шаклида сақланиб қолади. *Гегель* системасида спекулятив зиддиятларни диалектик ҳал қилиш йўли билан эришилган ва фаросатликка қарама-қарши қўйилган ижобий-оқилона нарса сифатида қаралади (*Фаросат ва ақл*). Шу туфайли спекуляция доирасида Гегель кўпинча *«предметнинг ўзини қамраб оладиган ҳақиқий баёнотни беради»*, аммо шу билан бирга спекуляция «...сизга ақлга эришмайди» ва «энг гайри табиий равишда предметга

қуларча бўйсунмиш ҳолатига тушиб қоладики, бу предметнинг энг тасодифий ва энг индивидуал таърифларини у мутлақо зарур ва ялли умумий таърифлар деб қайд қилишга мажбур бўлади» (К. Маркс ва Ф. Энгельс, 2-т., 66, 67-б.). Гегель философиясининг умуман спекулятив характери идеалистик ақл юртишини ва ошкора теологияни тугдиради. Фейербах «маёт спекуляция философиясини» қаттиқ танқид қилган эди. Кейинчалик С. ф. га қарши кураш умуман ҳар қандай философияга қарши курашга қўшилиб кетди (*Позитивизм*). С. ф. нинг асосизлигини таъкидлар эканмиз, унинг рацонал натижаларини ва фалсафий тафаккурнинг ўзинга хос хусусиятларини вужудга келтиришга интилишини ҳисобга олмоқ керак. Инсоннинг ташқи оламга муносабатининг умумий формаларини махсус тадқиқ этиш билан боғлиқ бўлган бу ўзинга хос хусусият марксизмда спекулятив тарзда эмас, балки предмет *фаолиятини* анализ қилиш орқали очилади.

**СПЕНСЕР** Герберт (1820—1903)— инглиз социологи ва психологи, *позитивизм* асосчиларидан бири, империализм даври арафасида либерал буржуазия идеологиясининг вакили. С. нинг фалсафий қарашлари *Юм*, *Кант*, *Милль* таъсири остида таркиб топди. Унинг системасида «билиб бўлмас нарса» ҳақидаги таълимот каттагина ўрни тутган эди. С. нинг фикрича, ҳар қандай илмий тушунча зиддиятлидир ва шунинг учун ҳам уни билиб бўлмайди. Унинг даъвосича, фаннинг нарсалар моҳиятига киролмаслигининг бошқа бир далили шундан иборатки, фан фақат индивиднинг чекланган тажрибасига, яъни сохта асосга таянади. «Билиб бўлмайдиган нарсани» эътироф қилиш динга ҳам таянади, С. ана шунга асосланиб, фан билан диннинг яқинлигини даъво қилган эди. С. таълимотидаги субъектив-идеалистик қондалар ва *агностицизм* объектив идеализм элементлари («абсолют реалликни» инсон сезгилари ва таассуротларининг манбайи деб эътироф

асосиёз ва фан маълумотларига эидир.

**СССРДА МАРКСИСТИК ФИЛОСОФИЯ**—Октябрь социалистик революциясидан кейин пайдо бўлди. Ўз ривожининг дастлабки йилларида у эски, буржуа философиясининг қолдиқларига қарши, шунингдек меньшевизмнинг, рус махизмининг (*Богданов* ва б.) ва шу кабиларнинг фалсафий назарияларига қарши курашда тараққий этди. 1922 йилда «Под знаменем марксизма» номи билан биринчи марксистик фалсафий журнал ташкил этилди (1944 йилгача чиқиб турди; 1947 йилдан «Вопросы философии» журнали чиқмоқда). Мазкур журналнинг учинчи сониди В. И. Лениннинг журнал вазифаларига ва совет философиясини ривожлантиришга бағишланган «Курашчан материализмнинг аҳамияти ҳақида» деган мақоласи эълон қилинди. Лениннинг бу мақоласи ҳам, унинг б. назарий асарлари сингари, совет философларининг ундан кейинги фаолиятининг бутунисига қатъий таъсир кўрсатди. Дастлабки йилларда асосий вазифа Коммунистик партия билан ва унинг мамлакатни социалистик асосда қайта қуриш учун олиб бораётган бутун кураши билан маҳкам боғлиқ бўлган янги философ кадрларни тарбиялаб етиштиришдан иборат эди. Совет давлати яшаб турган биринчи даврдаги синфий кураш идеологиянинг ҳамма соҳаларида, шу жумладан философия соҳасида ҳам ўз ифодасини топди. 20-йилларнинг охири — 30-йилларнинг бошларида механистик материализмни яна қайтадан кўтариб чиққан кишиларини (Н. И. Бухарин, А. И. Варьяш, В. Н. Сарабьянов ва б.), шунингдек диалектик материализмни гегелча ревизия қилишнинг кўринишларини (А. М. Деборин группасини) танқид қилиш авж олиб кетди (Дебориннинг тарафдорлари марксистик философиянинг ривожланишида ленинча босқичга етарлича баҳо бермас эдилар, марксча диалектика билан гегелча диалектиканинг туб қарама-қаршилигини етарли даражада таъкидлаб кўр-

сатмас эдилар). «Под знаменем марксизма» ва б. нашрларда социалистик жамият қуриш, маданий революция проблемаларини ишлаб чиқилди. Ўтмишнинг философия тарихи марксистик философия нуқтан назаридан қайтадан фикр қилиб чиқилди, табиатшунослар билан иттифоқ бўлиш учун, уларнинг диалектик материализм позицияларига ўтишлари учун кураш олиб борилди. Биринчи марта эълон қилинган Ф. Энгельснинг «Табиат диалектикаси» (1925), сўнгра В. И. Лениннинг «Философия дафтарлари» (1929) янги масалаларни тадқиқ қилишга ундади. Бироқ бошқа ижтимоий фанлар сингари совет философиясининг ривожланиши ҳам Сталин шахсига сиғиниш даврида жиддий тўқинликка учради. Унинг «Диалектик ва тарихий материализм тўғрисида»ги асари ҳеч бир асос бўлмаган ҳолда марксистик философиянинг «чўққиси» деб эълон қилинди. Шахсга сиғинишнинг партия томонидан танқид қилиниши, КПССнинг XX ва ундан кейинги съездларни қарорларида марксизмнинг янада ижодий ривожлантирилиши совет философиясининг ривожидида янги босқични бошлаб берди. Бу босқичнинг характерли хусусияти шу бўлдики, фалсафий тадқиқотлар тематикаси анча кенгайдди ва ҳозирги замон философия фанининг актуал масалаларини ёритишга бўлган муносабат чуқурлашди. Догматизм белгиларини бартараф қилган янги дарсликлар ва ўқув қўланмаларни яратилди, шунингдек справочник ва энциклопедия характеридagi нашрлар («Философия энциклопедия») чоп этилди. Ҳозирги замон совет философия ривожининг асосий йўналиши коммунистик қурилиш вазифаларидан, табиий ва ижтимоий фанларнинг янги маълумотларини чуқур назарий англаш ва умумлаштириш заруриятдан келиб чиқади. Бир қанча совет философия тарихий материализм проблемалари устида, шунингдек илмий коммунизм назарияси масалаларини: коммунистик қурилиш, социализмдан коммунизмга ўтиш диалектикаси, со-

циалистик давлатнинг ривожланиши, социалистик мулкнинг икки формасининг қўшилиши, шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги, жисмоний меҳнат билан ақлий меҳнат ўртасидаги муҳим тафовутларни бартараф қилиш, социалистик маданиятни ривожлантириш қонуниятлари ва б. масалалар устида ишлаб келдилар ва ишламоқдалар (В. Г. Афанасьев, Г. М. Гак, Г. Е. Глезерман, С. М. Ковалев, А. С. Ковальчук, М. Я. Ковальзон, Ф. В. Константинов, А. Н. Маслин, Ц. А. Степанян, П. Н. Федосеев, Г. П. Францев, Д. И. Чесноков, П. Ф. Юдин ва б.). Сўнгги йилларда социологик тадқиқотлар кенг ривожланди. Г. М. Андреева, Б. А. Грушин, Ю. А. Замошкин, А. Г. Здравомислов, И. С. Кош, Г. В. Осипов, В. С. Семёнов, В. А. Ядов ва бошқаларнинг асарларида социологик тадқиқотлар методологияси проблемаларни ишлаб чиқилмоқда. Мазкур асарларда ижтимоий ҳаётнинг турли томонлари, жумладан ҳозирги замон илмий-техника революциясининг социал тараққиётга таъсири конкрет анализ қилинган, ҳозирги замон буржуа социологияси танқид этилган. Совет филозофларининг тадқиқотларида диалектик материализм масалалари каттагина ўрни тутадди. Улардан энг муҳимлари — материалистик диалектикани, социализм шароитида унинг юз бериш қонуниларининг янги формаларини, диалектик логика ва билиш назарияси масалаларини янада ишлаб чиқиш билан боғлиқ бўлган масалалардир. Совет филозофлари Ленин кўрсатмаларига амал қилиб, диалектик логика ва билиш назариясини ишлаб чиқиш, диалектик материализм категорияларини ўрганиш учун «Капитал» логикаси тадқиқотидан фойдаланмоқдалар (Ф. И. Георгиев, Э. В. Ильенков, Б. М. Кедров, П. В. Коппин, М. М. Розенталь, М. Н. Руткевич, Е. П. Ситковский, А. Г. Спиркин, Б. С. Украинцев, В. П. Чертков). Ҳозирги замон табиётини фалсафий умуллаштириш соҳасидаги асарлар муҳим қимматга эгадир (Э. Кольман, И. В. Кузнецов, С. Т. Ме-

люхин, С. Р. Микулинский, Н. Ф. Овчинников, М. Э. Омельяновский). Жаҳон филозофияси тарихини марксистик тадқиқ қилиш соҳасида совет филозофлари катта роль ўйнадилар; сўнгги йиллар ичида рус материалистик филозофиясини ўрганиш, шунингдек ҳозирги замон буржуа филозофиясини танқидий анализ қилиш юзасидан анча ишлар қилинди (В. Ф. Асмус, Б. Э. Биховский, М. А. Динник, М. Т. Иовчук, Г. А. Курсанов, А. О. Маковельский, Ю. К. Мельвил, М. Б. Митин, Е. Д. Модржинская, Х. Н. Момджян, И. С. Нарский, Т. И. Ойзерман, А. Ф. Окулов, В. В. Соколов, Ш. В. Хидашели, И. Я. Щипанов). Коммунистик қурилиш коммунистик ахлоқ, марксистик этика проблемаларини ишлаб чиқиши, кишилар оғида ва хулқатборидаги капитализм сарқитларига қарши, диний дунёқараш таъсирига ва ҳ. к. қарши курашини филозофия соҳасида энг муҳим вазифалардан бири сифатда илгари сурди. Бир қанча филозофларнинг асарлари ана шу проблемаларга бағишланган (В. Н. Колбановский, В. П. Тугаринов, А. Ф. Шишкин). Сўнгги йилларда совет филозофлари эстетика проблемаларини: эстетик фикр тарихини, эстетика категорияларини, социалистик реализм назариясини тадқиқ этишга, буржуа эстетик концепцияларини танқид қилишга ва ҳ. к. катта эътибор бермоқдалар (Ю. Б. Боров, А. Г. Егоров, А. Я. Зис, В. С. Кеменов, М. А. Лифшиц, М. Ф. Овсянников, Л. Н. Столович, Г. М. Фридендер ва б.). Катта бир группа логика олимлари логика фанининг актуал проблемаларини тадқиқ қилиш билан, математик логика, семантика ва ш. к. эришган ютуқларини умуллаштириш билан шуғулланмоқдалар (К. С. Бакрадзе, Б. В. Бирюков, Е. К. Войшвилло, Д. П. Горский, А. А. Зиновьев, П. В. Таванец ва б.). Психологиянинг фалсафий масалаларини ишлаб чиқиш кенг ривож топди (Б. Г. Ананьев, А. Т. Бочорншвили, А. Н. Леонтьев, С. Л. Рубинштейн). Совет филозофлари олдида катта вазифа-



лар турибди: улардан энг муҳимлари — коммунистик қурилишнинг реал процессларини умумлаштиришдан, янги маданиятни ривожлантиришдан, коммунистик жамият кншисини тарбиялаб камолга етказишдан, табиий илми эришган энг янги ютуқларни фалсафий нуқтан назардан чуқур англаб олишдан, фан ва практиканинг ҳозирги замон даражасига мувофиқ келадиган диалектик-материалистик логика устида иш олиб боришдан иборатдир.

**СТАНКЕВИЧ** Николай Владимирович (1813—40) — рус идеалист мутафаккири; Москва ун-тетининг филология факультетини тамомлаган (1834); С. тузиб, раҳбарлик қилган тўғаракка 1833—37 йилларда Белинский ва турли вақтда Бакунин, К. Аксаков ва б. кирган эдилар. Социал проблемаларни ҳал этишнинг ўзаги сифатида этика масалалари С. нинг диққат марказида турарди. Крепостной ҳуқуқнинг душмани, рус дворянлари ахлоқий бузқўлиги ва худбинлигининг танқидчиси бўлган С. ахлоқий камолатга ва маърифатчилик фаолиятига, кишиларни «меҳр-муҳаббат принципи» асосида бириштиришга даъват этарди, аммо «меҳр-муҳаббат принципи» унда диний формага кирган эди. Ижтимоий тараққиёт йўллари бундай тушуниш утопизм бўлишига қарамай, С. нинг пропагандаси рус воқелигини танқид қилиши ва жамиятга хизмат қилишга даъват этиши билан ижобий аҳамиятга эга эди. С. нинг фалсафий қарашлари дастлаб унинг рус устозлари М. Г. Павлов, Н. И. Надеждин, Давидов, М. П. Погодин ва бошқаларнинг, шунингдек «любомудрлар»нинг таъсири остида шаклланган; бу ҳақда асосан унинг «Езишмалари...» (1857), шунингдек «Шеррлар. Трагедия. Проза» китобида тўпланган асарларига (1890) қараб ҳукм чиқариш мумкин. Кейинчалик (1834 йилдан бошлаб) С. Шеллинг, Кант, Гегель асарларини ўрганиб, улардан ўзини қийнаб келган саволларга жавоб топишни истарди. С. нинг қарашлари идеалистик

диалектика руҳида эди. Умрининг сўнгги йилларида философияни воқелик билан яқинлаштириш фикрига келди, ёш гегелчи Чешковскийнинг ва аллақачон гегелча философияни танқид қилишга ўтган Фейербахнинг идеяларини маъқуллади. Белинский, Герцен, Добролюбов С. нинг фаолияти ва шахсига юксак баҳо берган эдилар.

**СТАТИСТИК ВА ДИНАМИК ҚОНУНИЯТ** — ҳодисаларнинг қонуниятли сабабий боғланишнинг юз бериш формалари. Д. қ. — сабабий боғланиш формаси, бунда системанинг муайян ҳолати унинг ҳамма кейинги ҳолатларини бир маъноли тарзда аниқлайди, бунинг натижасида бошланғич шартларни билиш системанинг янада ривожланишини олдиндан аниқ айтиш имкониятини беради. Д. қ. ташқи таъсирларга каттароқ боғлиқ, нисбатан озроқ сонли элементларга эга бўлган барча автоном системаларда амал қилади. Мас., у қуёш системасида планеталар ҳаракатининг характерини аниқлайди. С. қ. — сабабий боғланиш формаси, бунда системанинг муайян ҳолати унинг ҳамма кейинги ҳолатларини бир маъноли тарзда эмас, балки фақат муайян эҳтимоллик билан аниқлайдики, бу эҳтимоллик ўтмишда жо қилинган ўзгариш тенденцияларини рўёбга чиқариш имкониятининг объектив метериридир. С. қ. доимо ўзгариб турадиган ташқи шартларга боғлиқ ва жуда кўп элементларни бўлган ҳамма ноавтоном системаларда амал қилади. Қатъий қилиб айтганда, ҳар қандай қонуният статистикдир. Бунинг сабаби шунки, материя битмас-туганмасдир ва ҳар қандай система беҳисоб даражада кўп элементлардан иборатдир. Бундан ташқари, ҳар бир система биқик эмас ва у теварак-атрофдаги муҳит билан ўзаро таъсир қилишиб туради. Шу сабабли ҳар қандай Д. қ. рўёбга чиқиш эҳтимоллиги единицага яқин бўлган статистик қонуниятдир, чунки ташқи таъсирлар ва системадаги кўп ички боғланишлар унга катта таъсир кўрсатмайди. С. қ. ни принципал равишда Д. қ. дан иборат қилиб бўл-

майди. Бунинг сабаби шуки: 1) материя битмас-туганмасдир ва системалар биқик ҳолатда эмасдир, 2) системаларнинг ўтмиш ҳолатларида жо қилинган кўп тараққиёт теиенцияларини рўёзга чиқариш имконияти йўқдир, 3) имконият ва теиенцияларнинг тараққиёт процессида сифат жиҳатдан янги ҳолатлар пайдо бўлади. Шу сабабли етарли даражада — мураккаб ҳар қандай тараққиёт процесси С. қ. га бўйсунди, ваҳоланки Д. қ. бу процесснинг айрим ʼосқичларнинг фақат яқин тутилган ифодасидир, холос (*Детерминизм*).

**СТИЛЬ** (санъатда)—услуг—образли системанинг, бадний ифодалаш воситалари ва усулларининг тарихан таркиб топган, барқарор умумийлиги, бу умумийлик гоаявий—эстетик ва ижтимоий—тарихий мазмуннинг бирлигидан келиб чиқади. Бу бирликка муайян ижодий метод асосида эришилади. С. да жамият ҳаётининг социал-иқтисодий шарт-шароити ҳам, бирон-бир халқнинг хусусиятлари ва анъаналари ҳам ўз аксини топади. Мас., архаик С., эллини, роман, готик С., Уйғонинш даври С. и, барокко, рококо, ампири, модерни ва б. С. лар ана шундай. Ҳар бир С. энг тўлиқ равишда муайян *санъат турларида* юз береди. Чўқур ижтимоий ўзгаришларни ифодаловчи янги С. нинг туғилиши бадний форма билан гоаявий мазмун ўртасида принципиал янги нисбат пайдо бўлган чоқда содир бўлади. Буржуа формалистик эстетикаси баъзан С. нинг ҳаддан ташқари кенг тушунчасини бериб, уни бадний метод билан бирдай қилиб кўрсатади (*Бу эса реализмни ёлғиз С. дан иборат қилиб қўяди*), баъзан уни торайтириб, бирон санъаткорнинг ижодий услуби даражасига тушириб қўяди. Шунингдек дунёқарашга ҳам, бадний методга ҳам боғлиқ бўлмаган қандайдир «давр С. и» ҳақидаги даъволар ҳам хатодир. Ҳар бир даврда турли бадний методлар мавжуд бўлади, бу методлар доирасида турли С. лар ривожланади ва бу С. лар ҳам ўз навбатида турли ижодий услуб ва тасвир тарзига эга бўлган санъаткор-

ларни ўз ичига олади. С. ва услубларнинг хилма-хиллиги — *социалистик реализмнинг* характерли хусусиятидир.

**СТИХИЯЛИЛИК ВА ОНГЛИЛИК** — тарихий материализм категориялари, улар объектив тарихий қонуният билан кишиларнинг маълум мақсадга қаратилган фаолияти ўртасидаги муносабатни билдиради. Стихиялилик деганда ижтимоий тараққиётнинг шундай бориши тушуниладики, унда мазкур тараққиётнинг иқтисодий ва социал қонунилари кишилар томонидан англаб олинмаган бўлади, уларнинг назорати остида бўлмайдилар ва кўпинча улар табиий офатларнинг вайронкорлик кучи билан амал қиладилар, кишиларнинг англаб қилинган ҳаракатлари эса кўйилган мақсадларни амалга оширишга олиб бормайдилар, балки, аксинча, улар учун бутунлай қутилмаган натижаларга олиб келади. Тарихий фаолиятда онглилик шуни билдирадики, кишилар ўзлари биллиб олган ижтимоий тараққиёт қонуниларига таяниб амал қиладилар ва бу тараққиётни плани равишда ўз мақсадларини амалга оширишга томон йўллайдилар. Социализмдан бурунги барча ижтимоий формациялар кўпинча стихияли равишда ривожланиб келди. Ҳокимиятнинг Коммунистик партия раҳбарлигидаги ишчилар синфи қўлига ўтиши, ишлаб чиқариш воситаларининг хусусий мулклиги ўрнига ижтимоий мулклигининг ўрнатилиши тарихда янги даврни — онгли тарихий ижодкорлик даврини очади. Бироқ кишиларнинг социализм давридаги тарихий фаолияти билан социализмдан бурунги формациялардаги тарихий фаолияти ўртасидаги фарқ мутлақ эмасдир. Илгари ҳам кишилар ўз фаолиятларида тарихнинг объектив қонуниларига бирор даражада таяниб, тарихий заруриятнинг айрим кўринишларини аста-секин биллиб борганлар. Айниқса бу ҳол ижтимоий тараққиётнинг тарихий бурилиш пайтларида, объектив жиҳатдан етилган вазифалар тазйиқи остида (мас., буржуа революцияларида) юз берган. Ишчилар синфи ва унинг пар-

тияси ҳаракатнинг характерли хусусияти шундан иборатки, у марксизм кашф этган тарих қонунарига таяниб, тараққиётнинг асосий йўналишини олдиндан кўриб туради ва мазкур қонуналарга мувофиқ маълум мақсадни кўзлаб иш куради, ўз мақсадларининг амалга оширишга эришади. Социализм даврида субъектив факторнинг роли ошиб боради. Бироқ ижтимоий фаннинг бирон-бир масалалари ҳар томонлама ишлаб чиқилмаганлиги ва объектив қонуналардан тўла фойдалана билмаслик орқасида, шунингдек ижтимоий онгнинг ижтимоий борлиқдан маълум даражада орқада қолиши натижасида бунда ҳали стихиялилик элементлари қолади. С. ва Қ. масаласи фақат назарий эмас, балки коммунистик партиянинг оммага раҳбарлик қилиши учун муҳим-сиёсий аҳамиятга ҳам эгадир. Марксизм-ленинизм, бир томондан, оппортунизм ва ревизионизмга қарши кураш олиб боради, чунки улар ўз хусусиятларига кўра стихиялилик олдида сажда қиладилар, ишчилар синфи партиясининг онгли, ташкилотчилик фаолияти родини камситадилар, иккинчи томондан, у *волюнтаризмга* ва субъективизмга қарши кураш олиб боради, чунки улар объектив қонуналар билан, омманинг онги даражаси билан ҳисоблашмасдан, фақат ўз хоҳиш-иродалари билан қарорлар қабул қилиш ва ҳаракат этиш кучига таяниб иш кўрадилар.

**СТОИҚЛАР** — эразмиздан олдинги 4-асрнинг охирларида юнон маданияти базасида, космополитик ва индивидуалистик гояларнинг тарқалиши ва математик билимлар асосида техниканинг ривожланиши муносабати билан пайдо бўлган фалсафий таълимот вакиллари. Эразмиздан олдинги 4—3-асрларда стоиклар мактабининг асосий вакиллари — *Зенон* ва *Хрисипп* эди. С. ишлаб чиққан фанларнинг ўрни ва родини улар қуйидаги қиёс билан белгилаганлар: логика — девор, физика — ҳосилдор тупроқ, этика — унинг мевасидир. Философиянинг асосий вазифаси — этикада; билим фақат донишмандлик касб этиш,

яшай билиш учун воситадир, холос. Табиатга муносиб равишда яшамоқ керак. Чин донишманднинг идеали ана шундай. Бахт — эҳтирослардан холи бўлишда, руҳнинг осойишталигида, лоқайдликдадир. Ҳаётда ҳамма нарсани тақдир белгилайди. Кимки шуни истаса, тақдир уни ўзига эргаштириб боради; қаршилиқ кўрсатганини зўрлаб олиб кетади. С. табиатни тушунишда материалист эдилар. Оламда фақат турли зичликдаги жисмлар бор. Чинлик билан чинни фарқ қилмоқ керак. Чинакамга фақат жисмлар мавжуддир. Чинлик эса жисмсиздир ва мавжуд эмасдир. Чинлик — бу фақат айtilган фикрдир. Стоицизмда материализм *номинализм* билан қўшилиб кетади. Ҳиссиёт воқеликни қандайдир айрмлик сифатида қабул қилади. Фан умумийликни билишга интилади, лекин оламда умумийлик мавжуд эмасдир. С. турт категорияни тан олишарди: 1) субстрат (моҳият), 2) сифат, 3) ҳолат (мас, «дадир»), 4) нисбий ҳолат («бирон нарсанинг ўнг томонидадир»). С. предикатлар логикасида (*Аристотель*) фарқли ўлароқ, оддий мулоҳазалардан мураккаб мулоҳазалар тузиш ҳақидаги таълимот сифатида *мулоҳазалар* логикасини яратдилар ва шу асосда пропозиционал ҳулоса назариясини ривожлантирдилар. С. ҳукмларининг шундай боғланиш турларини аниқлардиларки, бу боғланиш ҳозирги замон логикасида *конъюнкция*, *дизъюнкция* ва моддий *импликация* деб аталади. Хрисиппнинг шогирдлари — тарслик *Зенон* ва селевкиялик *Диоген*, сидонлик *Боэт* (119 йилда ўлган) ва родослик *Панэтий* (эразмиздан олдинги 2-аср) кейинги даврларнинг энг атоқли С. и эдилар. Эразмизнинг дастлабки асрларида стоицизм Рим заминида ривожлана бошлади, стоицизм таълимотининг асосан ахлоқий ва диний гоялари ишлаб чиқилди; бунга *Л. Анней Сенекани*, *Муссоний Руфини*, *Эпиктетни*, император *Марк Аврелийни* киритиш керак бўлади.

**СТОЛЕТОВ** Александр Григорьевич (1839—96) — рус олим, ватан

физикасининг ва ҳозирги замон электротехникасининг асосчиларидан бири. С. табнат ҳодисаларининг материалистик талқин қилишни қаттиқ туриб ёқларди. У рус физикларидан биринчи бўлиб, махизм философиясига қарши чиқди ва уни декадентлик, тушқунлик философияси деб тавсифлади («Гельмгольц ва ҳозирги замон физикаси» мақоласи, 1894). Уз фаолиятининг дастлабки даврида С. «барча физик ҳодисаларни механиканинг асосий принципларидан иборат қилиб қўйишга» интиларди эди, лекин табиёт илмининг энг янги кашфиётлари таъсири остида у механистик материализмнинг маҳдудлигини енга бошлади. «Механик» терминини С. кўпинча «материалистик», «илмий» маъносидан ишлатган. «Механицизм» байроғи остида у, аслда, табиёт илмида материализм учун кураш олиб борди. С.нинг дунёқарашин илгор рус материалистларнинг таъсири остида шаклланди. Уз гоилари учун С. чор ҳукумати томонидан таъқиб этилди ва бу унинг академик қилиб сайланишига йўл қўймади.

**СТРУВЕ** Петр Бернгардович (1870—1944)— рус буржуа экономисти, филозофи, публицисти. 19- аснинг 90- йилларида «*легал марксизмнинг*» бош вакили («Россиянинг иқтисодий ривожланиш масаласига доир танқидий мулоҳазалар», 1894). Кейинчалик буржуа-либерал ҳаракати ўнг қанотининг идеолоғи, кадетлар партиясининг лидерларидан бири (1905 йилдан бошлаб) бўлиб қолди. Октябрь революциясидан кейин оқ муҳожир ва Совет ҳокимиятининг душмани. Экономист сифатида С. вульгар сиёсий иқтисод тарафдорин бўлиб, қийматнинг меҳнат назариясини инкор этарди. Философияда *позитивизм* ва *янги кантчиликдан* диний-идеалистик метафизика томон оғиб бориб, «тажрибада ёки фанда» биллиб бўлмайдиган мутлақ идеал борлиқининг мавжудлигини асосламоқчи бўлди («Фалсафий тараққиётимизнинг характеристикасига доир»—«Идеализм проблемалари» тўпламида, 1902). Унинг тарихий процессининг иррационаллиги ҳақидаги

ғояси ана шундан келиб чиқарди. «Вехи» тўпламидаги (*Вехичилик*) «Интеллигенция ва революция» мақоласида у «атеистик социализм»ни танқид қилиб, «давлатга қаршилик қилгани» (яъни самодержавиега қарши курашгани) ва «динсизлиги» учун рус демократик интеллигенциясидан юз ўгирди. В. И. Ленин С. тўғрисида сўзларкан, уни «1894—1898 йилларда марксизмбозлик қилган» контрреволюцион либерал, деган эди (20-т., 242-б.). Ленин асарларида, айниқса унинг «Народникликнинг иқтисодий мазмуни ва унинг жаноб Струве китобида танқид қилиниши» асариди, «Турли мавзуларда» (1902), «Patriotic» (1911), «Хўжалик ва баҳо» (2-қисм, 1913—16) ва б. асарларида С.нинг қарашлари танқид қилинган.

**СТРУКТУРА** (лат. structura — тузилиш)— система ташкил топишининг тузилиши ва ички формаси, бу форма мазкур система элементлари ўртасидаги барқарор ўзаро алоқаларнинг бирлиги сифатида юзага келади. Тадқиқотнинг мақсади қандайлигига қараб назарияда С.нинг дам бир, дам иккинчи компоненти биринчи ўринга чиқиши мумкин. Системалар *изоморфизми* (*Изоморфизм ва гомоморфизм*) даражасини ўрганганда аввало улар С.сининг функционал муносабатларининг умумий қонунилари каби шундай компоненти юз берадики, бу умумий муносабатларни тадқиқ этиш *кибернетиканинг* энг муҳим вазифаларидан биридир. Агарда системалар тузилишининг ўзига хос хусусиятлари, улар хоссаларининг ва ўзаро таъсирларининг табнати ўрганилса, у вақтда С.нинг моддий мазмуни, яъни системаларни ташкил этувчи элементларнинг мажмуи бир-бири билан ўзаро алоқадорлигида биринчи ўринга чиқади. Системаларнинг моддий таркиби ягона бўлганда уларнинг С.си элементлар алоқаларининг характериға, уларнинг фазода жойлашувига ва ш. к.ларига қараб турлича бўлиши мумкин, мас., бу ҳол изомер моддаларда шундай намоён бўлади. Ички алоқаларининг шунга ўхшаш қонуларига эга, лекин моддий таркиби жиҳатдан

турлича системаларда ҳам С. бир хилда эмасдир. С. даги элементларнинг боғланиши *қисм ва бутуннинг* ўзаро алоқадорлиги диалектикасига бўйсунди. Элементларни яхлит системага бирлаштирганда унинг хоссалари таркибий компонентлар хоссаларининг алгебраик йиғиндисидан фарқли бўлиб чиқади. Шу билан бирга яхлит системанинг ўзининг структур муносабатлари система мавжудлигининг умумий қонунига бўйсунувчи компонент элементлар ички хусусиятларининг ўзгаришига сабаб бўлади. Структурлик — реал суратда мавжуд барча объектлар ва системаларнинг ажралмас атрибутидир. Ички ўзгаришлар ва бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиш қобилияти бўлмаган, С. сиз жисмлар оламда бўлиши мумкин эмас. Ҳар бир моддий объект ички ва ташқи алоқаларининг битмас-туганмас хилма-хиллигига, турли-туман ҳолатларга айланш қобилиятига эгадир. Илмий назарияда *тасвирдан изоҳга*, ҳодисалардан моҳиятга ўтиш тадқиқ қилинадиган системалар ва процесслар С. сии билш билан мослаш тушади, шундан кейин материянинг чуқурроқ даражалари структур хусусиятларини билш вазифаси пайдо бўлади, лекин бу жараён ҳам материянинг миқдор ва сифати бешиҳоялиг туфайли тугаллана олмайди. Оламда сифат жиҳатдан турли системаларда структур тузилишининг, структур муносабатларининг беҳисоб кўп даражалари, типлари мавжуддир. Табiiй ва ижтимоий фанларнинг ҳар бирида С. нинг ўзига хос хусусиятлари ҳамда айни фаннинг предметини ташкил этувчи системаларнинг ўзгариш қонунлари тадқиқ этилади. Диалектик-материалистик философия барча моддий системаларнинг структур тузилиши ва ривожланишининг энг умумий, универсал қонунларини ўрганади. Оламни фалсафий ва табiiй-илмий билшш реал суратда мавжуд системаларнинг структур хусусиятларини билшшга анча тўғри келади.

**СТРУКТУРАЛИЗМ** — конкрет-илмий методологик ориентация, у обь-

ектлар *структурасини* аниқлашни илмий тадқиқот вазифаси сифатида йлгарй суради. С. 20-асрнинг бошларида бир қанча гуманитар фанларда (лингвистика, адабиётшунослик, психология ва ʼ.). 'позитивистик' йўналишдаги сийқа эволюционизмга реакция сифатида пайдо бўлди. С. математика, физика ва б. табiiй фанларда ишлаб чиқилган структур тадқиқот методларидан фойдаланади. С. учун шу нарса характерлики, у тадқиқ қилинувчи объектларнинг актуал ҳолатини тасвирлашга, уларга ичдан хос бўлган гайри замонавий хоссаларни аниқлашга чуқур эътибор беради, тадқиқ қилинувчи объектлар билан тадқиқот воситаларини аниқ фарқ қилишга интилади ва, бинобарин, ажратиб яқкалаб қўйилган фактларни биринчи ўринга қўйишдан воз кечади ҳамда ўрганилаётган системанинг фактлари ёки элементлари ўртасидаги муносабатларни қайд этади. Объектни ўрганганда С. тадқиқот вазифаси доирасида кузатилувчи фактлардан объектниг ички структурасини (унинг иерархиясини ва ҳар бир даража элементлари ўртасидаги алоқадорликни) аниқлаш ҳамда тасвирлашга, сўнгра объектнинг назарий моделини тузиб, тадқиқ қилинаётган материал асосида уни шарҳлашга томон ҳаракат қилишни назарда тутати. Бир қанча фанларда С. нинг ривожланишига *семиотиканинг*, лингвистикада Ф. Соссюр, этнологияда К. Левй-Стросс, психологияда Д. Вигетский ва *Пиаже* идеясининг вужудга келиши ҳамда *металогика* ва *метаматематиканинг* ишлаб чиқилиши (*Фреге, Гильберт*) таъсир кўрсатди. Фаолият процессларини С. учун бир қадар умумий тадқиқот предмети деб аташ мумкин, бу процесслар белгилар системалари ёрдами билан уларнинг қатнашчиларининг алоқа қилишида воситачи бўлади. С. учун қуйидагилар ана шундай системалар бўлиб чиқади: табiiй тил, ибтидоий социал ва маданий структуралар ва ш. к. Структур методларнинг конкрет фанларда татбиқ этилиши ижобий натижалар берди, мас., лингвистикада у ёзувсиз

тиллари тасвирлаш, номаълум ёзувларни тил системалари реконструкцияси методлари билан аниқлаб олиш ва ш. к. лар билан боғлиқ бўлган вазибаларни ҳал этишга ёрдам берди. С. идеялари маданият ҳодисалари фанлараро тадқиқотларини бирлаштиришда, ўзинга хос хусусиятларини сақлаб қолган ҳолда гуманитар ва табиий фанларни яқинлаштиришда ҳам муайян методологик роль ўйнайди. Бироқ структур методларнинг турли билим соҳаларида кенг тарқалиши С. ни фалсафий система даражасига кўтариш ва шундай система сифатида уни бошқа системаларга, шу жумладан марксизмга қарама-қарши қўйиш каби асоссиз уринишларни вужудга келтирди. Ҳар қандай конкрет-илмий методология сингари, С. га ҳам хос бўлган билувчилик чегараларини менимайдиган бу хилдаги уринишлар мутлақ қонунсиз уринишлардир, шунинг учун ҳам улар совет олимларининг ҳамда чет элларда марксист филозофларнинг асарларида ҳаққоний танқид қилинмоқда. Структура тушунчасига тарихга хилоф равишда ёндашишга, объектлар структурасининг ривожланиши ва ўзгаришининг манбаи бўлган ички зиддиятларни инкор этишга марксистик философия К. Маркс «Капитал»ида чуқур ифодасини топган структуранинг диалектик анализи методологик принципларини қарама-қарши қилиб қўяди. Маркснинг капитализмга муайян структурага эга бўлган система деб қарашини (бу структуранинг топилиши тасвирлаш даражасидан моделлаштириш даражасига ўтишни талаб қилади) конкрет фанлар методологик аппаратининг такомиллашув йўналишини яққол кўрсатиб берди.

**СТРУКТУР-ФУНКЦИОНАЛ АНАЛИЗ** — системали объектларни, аввало социал системаларни тадқиқ қилиш методи. Ижтимоий ҳаёт турли формаларининг С.-ф. а. и социал системаларда структураларни ташкил этувчи системаларни ва уларнинг бир-бирига нисбатан ролини (функциясини) ажратиш кўрсатиш асосида қурилади. Ҳозирги замон буржуа со-

циологиясида С.-ф. а. *Парсонс* ва *Мертон* номлари билан боғлаб қаралади, чунки уларнинг асарларида умумий антропология доирасида алоҳида методологик йўналиш сифатида шакллланган илк функционализм идеялари ривожлантирилган эди (*Б. Малиновский*, *А. Радклифф-Браун*). *Парсонс* структур категориялар (қимматлар системаси, социал нормалар, умумиятларнинг типлари ва уларда қатнашувчиларнинг роллари) билан функционал категориялар (ўз-ўзини сақлаш, интеграция, мақсадга эришиш ва адаптация) ўртасидаги тафовутни анализга асос қилиб қўяди. У жамиятга идеалистларча қарашга амал қилиш, социал структурани метиндек мустаҳкамлайдиган қимматлар ва нормалар системасини социал муносабатларнинг асосий тартибга солувчи омил деб ҳисоблайди. *Мертон* С. ф. а. га берган шарҳида структур категорияларни социал жиҳатдан ажратиш кўрсатишдан бош тартиб, жамиятнинг амалиётни процессида структур элементлар билан муайян функциялар ўртасида қаттиқ алоқа бўлмайди, деб даъво қилади. У С.-ф. а. аппаратини қатъий функционал асосга қуриб, функцияларни система учун қулай ва ноқулай оқибатларига (функция ва дисфункция) ва уларнинг система қатнашчилари учун яққоллигига (ошкора ва яширин, ёки латент, функциялар) қараб бир-бирдан фарқ қилади. Барча функцияларни у социал ҳодисанинг С.-ф. а. и моделида — парадигмасида (намунасида) бирлаштиради. Бу хилдаги қарашлар ҳозирги замон америка социологияси эмпиризмга реакциядир. Иккинчи томондан, социал системанинг функционал изоҳлангани жамият ҳақидаги марксистик фанга қарама-қарши қилиб қўйилади. Бу қарашларнинг метафизиклиги, тарихга хилофлиги ва идеализми — социал система мувозанатини бошланғич тушунча сифатида эътироф этиш, тарихий процессни инкор қилиш, Буржуа жамиятнинг энг чуқур социал конфликтларини эътиборсиз қолдириш натижасидир. Социал реалликдан ажралганлиги, ақлбозликдан иборат

эканлиги, ижтимоий ҳодисаларни спекулятив нуқтаи назардан изоҳлаганлиги учун. Парсонс ва Мертоннинг социологик идеялари ҳатто буржуа социологиясининг ўз доирасида ҳам танқид қилинмоқда. Марксистик танқид тобора илгари «Бориб бу социологик концепцияларнинг гносеологик ва синфий илҳизини очиб берди. Шу билан бирга Парсонс ва Мертон қарашларининг танқид қилиниши систем объектларни тадқиқ қилиш (*Тадқиқотларнинг систем методлари*) воситаларидан бири бўлмиш С.-ф. а аналитик аппаратни рад этишни билдирмайди. Маркс капитализм тарихи ва структурасини анализ қиларкан, социал-иқтисодий яхлитликнинг юзага келиш қонунлари унинг амал қилиши қонунларининг айни ўзи эмасдир; аммо бу қонунлар узвий равишда бир-бири билан алоқадордир, деб кўрсатган эди. Маркснинг «Капитал»и капиталистик экономикани ва мураккаб ривожланувчи система сифатида умуман капиталистик жамиятни структур (систем) ва функционал анализ қилишнинг классик намунасидир. *Ижтимоий-иқтисодий формация, меҳнат тақсимоти*, ижтимоий ҳаёт ва ижтимоий тартиботларнинг турли соҳалари ва ш. к. тушунчалар марксистик социологиянинг асосий категориялари бўлиб юзага келади. С.-ф. а.— назария доирасида проблемаларни ўртага қўйишдан конкрет социал тадқиқотларга ўтишда социал ҳодисаларни ўрганишнинг айниқса таъсирчан воситадир. Марксистик социологияда С.-ф. а. тарихий (генетик) усулга қарама-қарши қўйилмайди, балки у билан бирликда юзага келади, бу эса тадқиқ қилинувчи объектларни ҳар томонлама, конкрет ўрганиш имкониятини беради.

**СУБСТАНЦИЯ** (лат. substantia — моҳият) — материя ўз-ўзинча ҳаракатининг барча формалари, инсон ва унинг онгини ҳам қўшган ҳолда табиат ва тарихнинг барча хилма-хил ҳодисаларининг ички бирлиги нуқтаи назаридан бутун табиат, бинобарин, илмий билишнинг, конкретликнинг назарий инъикосининг (*Абстрактлик ва*

*конкретлик*) фундаментал категорияси. Философия тарихида дастлабки вақтларда С. ҳамма нарсани ташкил этадиган модда деб тушунилади. Урта аср Шарқида С. *Киндий, Форобий, Ибн Сино, Ибн Рушд* асарларида моддий асос, моҳият сифатида талқин этилиб экзистенциядан фарқ қилинади. Кейинчалик бутун мавжудотнинг асосини излаганда, С. худонинг махсус нишонаси деб тушунилади (*схολастика*), бу эса руҳ билан jisмининг дуализмига олиб боради. Дуализм — теологик ва илмий тафаккурнинг сиғишмаслигининг ўзича бир ифодасидир. Янги замонда Декарт С. проблемасини энг кескин қилиб қўйди. Материалистик философия йўлларидаги дуализмни бартараф қилишни *Спиноза* амалга оширди, у қўла ва тафаккурни ягона бир С. нинг атрибутлари ҳисобларди ва С. ни ўз-ўзига сабабчи деб қарарди. Бироқ Спиноза С. нинг ички активлигини, «ўзинча ташаббускорлиги»ни асослаб бера олмаган эди. Бу вазифа (гарчи изчиллик билан бўлма-маса-да) немис классик философиясида ҳал қилинади. Кант С. ни «у шундай бир доимий нарсани, фақат унга нисбатангина ҳамма вақтги ҳодисаларни аниқлаш мумкин» деб тушунади. Аммо Кант С. ни субъектив равишда, тажриба маълумотларини синтезлаштирувчи тафаккурнинг апрор формаси, деб талқин қилади. Гегель С. ни, нарсаларнинг номуҳим, ўзгарувчи, ўткинчи томонларининг яхлитлигидир, мазкур томонларда бу яхлитлик «уларнинг абсолют инкор этилиши сифатида, яъни абсолют қувват ва шу билан бирга ҳар қандай мазмуннинг бойлиги сифатида очилади» деб «идеянинг (инсон онгининг) ривожланиш процессида муҳим босқич» деб, «ҳар қандай янада ҳақиқий ривожланишнинг негизи» деб таърифлайди. Бу билан С. ни айни бир вақтда субъект деб, яъни актив ўз-ўзини туғдирувчи ва ўз-ўзинча ривожланувчи ибтидо деб тушуниш ҳам боғлиқдир. Шу билан бирга С. ни Гегель идеалистларча, фақат абсолют идеянинг ривожланиш momenti сифатида олиб қарайди. Марксистик философия

бу идеяларни материализм нуқтаи назаридан танқидий равишда қайта ишлаб чиқади. Бунда С. материя сифатида ва айни вақтда ўзидаги ҳамма ўзгаришларнинг «субъекти», ўзидаги барча форма тузилишларининг актив сабабчиси, шунинг учун ҳам у алоҳида, ундан фарқ қиладиган «субъект»нинг (худо, руҳ, идея) «мен», онг, *экзистенция* ва ҳ. к. нинг) ташқаридан дохил бўладиган фаолиятга муҳтож эмасдир, деб тушунилади. С. тушунчасида материя унинг онга қарама-қаршилиги нуқтаи назаридан эмас, балки унинг барча ҳаракат формаларининг, барча тафовутлари ва қарама-қаршиликларининг, шу жумладан борлиқ билан онг ўртасидаги қарама-қаршиликнинг ҳам ички бирлиги жиҳатидан акс эттирилгандир. Маркс «Капитал»да қийматни анализ қилганда, аввало, унинг барча хусусий (алоҳида) юз бериш формаларидан (айирбошлаш ва қўшимча қийматдан, фойда, рента ва ш. к. лардан) қатъи назар, унинг субстанцияси масаласини ўртага қўяди. Шу муносабат билан маҳсулотнинг ҳар қандай товар формаси «инсон меҳнатининг тафовутларидан маҳрум этилган оддий йиғинди» деб қараладики, бу йиғинди «айирбошлаш қийматининг ва унинг барча ривожланган формаларининг субстанциясини ташкил этади». Худди ана шу туфайлигина қўшимча қийматнинг ва капиталнинг сирини очилди; капитал шаклида қиймат ўз-ўзидан ривожланувчи, ўз-ўзидан ҳаракатланувчи субстанция сифатида, «автоматик тарзда амал қиладиган субъект» сифатида юзга келади. Ана шундай тушунишда С. материалистик *монизмнинг* асосий категорияси сифатида, назариянинг ҳақиқий, мазмуни бирлигининг асоси ва шарти сифатида намоён бўлади. Шунинг учун ҳам В. И. Ленин «материяни билишнинг субстанцияни билишгача (тушунишгача) чуқурлаштириш керак» деб талаб қилар ва «сабабни ҳақиқий билиш ҳодисаларининг ташқи қўрнини билишдан субстанцияга чуқурлашиб боришдир», деб ҳисобларди (29-т., 142—143-б.).

Философияда антисубстанциалистик позицияни *неопозитивизм* қаттиқ туриб ёқлаб, С. ни сохта ва шунинг учун ҳам фан учун зарарли категория деб эълон қилмоқда. С. категориясидан воз кечиш, «субстанциал» нуқтаназарни йўқотиш назарияни айниб бузилиш, тутуруксиз эклектизм, бирлаштириб бўлмайдиган қарашлар ва қондаларни формал бирлаштириш йўлига бошлаб боради, К. Маркс таъбири билан айтганда, «фанин гўрга тикади».

**СУБСТРАТ** (лат. sub—ост ва stratum—қўйиш, бино, нишоот)—бирликнинг моддий негизи, турли предметларнинг ва айрим, якка предметнинг, нарсанинг турли хоссаларининг якжинлиги (қиёс қилинг: *субстанция*).

**СУБЪЕКТ ВА ОБЪЕКТ** (лат. sub—jectum—эга; objectum—предмет)—фалсафий категориялар. «С.» тушунчаси аввалда (мас., *Аристотелда*) хоссалар, ҳолатлар ва амалларнинг ҳомилини билдиради ва шу жиҳатдан *субстанция* тушунчасига тенг эди. 17-асрдан бошлаб «С.» тушунчаси, у билан нисбатдош бўлган «О.» сингари, аввало гносеологик маънода ишлатиладиган бўлди. С. деганда ҳозир актив амал қилувчи ва билувчи, онг ва иродага эга бўлган инсон тушунилади; О. деганда С. нинг билувчилиги ва бошқа фаолияти қаратилган нарса тушунилади. С. билан О. муносабатининг философиянинг асосий масаласи билан боғлиқ бўлган проблемаси материализм ва идеализм томонидан турлича ҳал қилиниб келинди. Материализм О. ни С. га боғлиқ бўлмаган нарса деб қарарди ва уни объектив олам деб, тор маънода эса билиш предмети деб тушунарди. Бироқ Марксдан бурунги материализм бу проблемани илмий ҳал қилолмаган эди, чунки С. ва О. нинг С. га бевосита таъсир кўрсатиши билан боғлаб қарарди. Шу билан бирга С. қандайдир пассив, фақат ташқи таъсирларни қабул қилувчи ва уларни «табиат»дан ҳосил қилинган усул билан қайта ишловчи С. деб қараларди. С. нинг ўзи эса ажратиб, яккалаб қўйил-



ган индивид деб, бу индивиднинг хусусиятлари унинг табиий келиб чиқиши билан белгиланган, деб тушунарларди, чунки предмет *фаолиятнинг* қонуниятлари — С. активлигининг ҳақиқий асослари — ҳали очилмаган эди. Идеалистлар С. ва О. нинг ўзаро таъсирини ва О. нинг ўзининг мавжудлигини С. нинг фаолиятидан келтириб чиқарардилар ва шу асосда биллишда С. нинг актив роль ўйнашини изоқлашга уринардилар. Шу билан бирга субъектив идеализм учун шу нарса характерлики, у С. ни индивиднинг психик фаолиятининг бирлигидан ва О. нинг амалда бартараф қилинишидан иборат, деб тушунади, чунки О. унда фақат С. ҳолатларининг мажмун деб тушунилади. Объектив идеализмнинг, айниқса *Гегелнинг* С. ва О. га нисбатан практиканинг роли ҳақидаги, бу муносабатнинг С. нинг тарихига, ижтимоий табнатиға боғлиқ эканлиги ҳақидаги фаразлари қимматлидир. Диалектик материализм О. нинг С. га боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжудлигини эътироф қилишга асосланади, лекин шу билан бирга уларни бирлик ҳолатида олиб қарайди. О. — С. нинг абстракт қарама-қаршилиги эмасдир, чунки С. О. ни актив ўзгартиради, «одамлаштиради», бинобарин, инсониятнинг ижтимоий-тарихий практикаси уларнинг ўзаро таъсирининг асосини ташкил этади. Худди ана шу практикада воқеликнинг томонлари ва хоссалари амалий ва назарий фаолият О. нга айланади. О. нинг онгда ўзгартирилиши орқали объектив реалликнинг мазмун такрор ҳосил қилинади. Шунга мувофиқ, объектив реалликни, О. ни ва *билиш предметини* фарқ қилмоқ керак. Шу нуқтан назардан қараганда ташқи оламни ўзгартириш процессида шаклландиган ва ўзгарадиган С. нинг активлигини тушуниш мумкин. Бунинг маъноси — инсон фақат тарихда, жамиятда С. га (жумладан, ўз-ўзини англовчи С. га) айланади ва шунинг учун у ҳамма қобилиятлари ва имкониятлари практикада ўсиб етишган ижтимоий вужуддир, демакдир. Шу сабабли марксизмда субъективлик С.

нинг О. га қарама-қарши ички (психик) ҳолати деб эмас, балки С. нинг фаолиятидан келиб чиқадиган ҳосила деб ва С. шу фаолият формаларида О. нинг мазмунини такрор ҳосил қилади, деб тушунилади. С. ва О. нинг ўзаро алоқаларида актив куч бўлган инсон шунга қарамай ўзбошимча ҳаракат қилмайди, чунки О. С. нинг фаолиятига муайян чегара ва чек қўяди. Худди ана шу асосда О. нинг қонуниятларини биллиш зарурияти пайдо бўлади, бинобарин С. нинг фаолиятини мазкур қонуниятлар билан мослаштириш керак бўлади, чунки С. нинг мақсади предмет оламнинг ривожланиш мантиқиға мувофиқ шаклланади, объектив равишда С. нинг эҳтиёжларига ва ишлаб чиқаришнинг ривожланиш даражасига боғлиқ бўлади. Инсон шунга ва объектив қонуниятларини биллиш даражасига қараб ўз олдига онгли мақсадларини қўяди, бу мақсадларга эришиш жараёнида О. ҳам, С. нинг ўзи ҳам ўзгариб боради.

**СУБЪЕКТИВ ИДЕАЛИЗМ** — фалсафий оқим, унинг вакиллари объектив оламнинг мавжудлигини инкор этадилар, ёки уни тамомилан субъективнинг активлиги билан белгиланадиган бир нарса деб қарайдилар. Субъект яшайдиган ва амал қиладиган оламни С. н. субъектнинг сезилари, кечинмалари, ҳаракатлари, қайфиятлари олами деб ҳисоблайди. Изначл амалга оширилган С. н. *солипсизмга* олиб келади. *Беркли, Юм, Фихте* — С. н. нинг классик вакилларидир. *Кант* ҳам С. н. идеяларини ривожлантирди. 19—20-асрлардаги С. н. турли кўринишларга эгадир. Булар аввало *позитивизмнинг* турли мактабларидан (*махизм, прагматизм, операциячилик, логик эмпиризм, лингвистик филозофия* ва ш. к.), «*ҳаёт филозофияси*» ва ундан келиб чиққан *экзистенциализмдан* иборат. С. н. нинг ҳозирги замон тарафдорларида (унинг 19-асрнинг охири — 20-асрнинг бошларидаги оқимларидан фарқли ўлароқ) ва аввало позитивизмнинг турли мактаблари вакилларида жуда барала кўриниб турган субъективизмни, пси-

хологизм ва релятивизмни бартараф қилиш тенденцияси сезилиб турибди, «мумқиimmatга эга бўлган ҳақиқатлар»ни ажратиб кўрсатувчи қандайдир критерияларини излаб топнишга уриниш улар учун характерлидир. Бу йўлда субъектив идеализм билан объектив идеализм ўртасида илгари анча яққол кўриниб турган чегара орадан кўтарилади. Субъектив ва объектив идеализм элементлари, мас., хилма-хил неореалистик оқимларда (*Неореализм*) бирлашади. Ҳозирги замон С. и. и ҳаммадан кўпроқ «реализм» байроғини кўтариб чиқмоқда. Бироқ унда иррационализм белгилари (айниқса, экзистенциализм философиясида) тобора кўпроқ кўзга ташланмоқда. С. и. нинг назарий-билувчиллик асоси фаолиятнинг турли соҳаларида субъективнинг актив ролини ва аввало билиш процесси субъектив моментларини абсолютлаштиришдан иборат. Диалектик материализм философиясининг кўрсатишича, амалий-ишлаб чиқариш, илмий-тадқиқот ва ижтимоий-тарихий фаолиятда субъективнинг актив роли ўзбошимчалик билан бажариладиган роль эмасдир... Бу роль инсон онгига боглиқ бўлмаган объектив олам ва унинг қонунларининг мажбурлигига энд бўлиши у ёқда турсин, балки, аксинча, уларни назарда тутати. Билишнинг субъектив формаси унинг объектив мазмуни ва манбаини истисно қилмайди. Бугина эмас, бу форманинг ўзи объектив олам ва инсон практикасининг энг умумий хусусиятларини акс эттиради. Шу сабабли фақат философиянинг асосий масаласи донрасида объективлик билан субъективликни қарама-қарши қўйиш мумкин. Объектив олам бизнинг у ҳақдаги тасаввурларимизга боглиқ эмаслигини, билишнинг объективлигини чинлигини инсонга практика изиб қилиб беради.

**СУНЬ-ЦЗИ** (эрамиздан олдин тах. 298—238) — қадимги Хитой материалист философи. У ўз таълимотида қадимги Хитойнинг кўп фалсафий мактаблари ва йўналишларининг тасаввурларини танқидий қабул қилиб, улардан фойдаланди, табиат ҳақида

мунтазам таълимот яратди. Осмон тушунчаси унда мистик олий ҳукмдор эмас, балки табиий ҳодисалар мазмунини билдиради: С. оламининг яратувчисини мавжудлигини инкор этарди. Барча ҳодисалар ва нарсаларнинг пайдо бўлиши ва ўзгариши доира бўйлаб юзага келади ва уларга икки кучининг: ижобий ян билан салбий инининг (*Инь ва ян*) ўзаро таъсири сабаб бўлади. С. нинг фикрича, билиш процесси сезги органларининг далилларидан бошланади. Бироқ фақат ҳиссий тажриба маълумотлари устидан фикр юргизиш патнжасидагина инсон тўғри ва ҳар томонлама тасаввур ҳосил қилиш мумкин. С. нинг инсон табиатининг тугма ёвузлик сифатлари ҳақидаги назарияси кенг шухрат қозонди. Инсондаги яхши фазилатларнинг ҳаммаси тарбия жараёнида вужудга келтирилади. С. нинг таълимоти хитой философиясининг ундан кейинги ривожига чуқур таъсир кўрсатди.

**СУНЬ ЯТ-СЕН** (1866—1925) — хитой революционер-демократи. Гонконгда медицинадан таҳсил кўрган. 1894 йилда Хитойда биринчи «Хитой уйғониш иттифоқи» революцион ташкилотини тузган. 1905—07 йиллардаги рус революциясининг таъсири остида С. ҳукмрон династияни алдариб ташлаш учун революцион кучларни жипслаштиради ва сиёсий программа сифатида уч принципини: «миллат принципи» (Хитойнинг миллий мустақиллиги), «халқ ҳокимияти принципи» (республика тузиши), «халқ роҳат-фароғати принципи» (социал тенгсизликни йўқ қилиш) илгари суради. С. нинг революцион-демократик программасига Ленин юксак баҳо берди, ammo Ленин С. нинг Хитойда капитализмнинг «олдини олиш» мумкинлиги ҳақидаги хаёлий тасаввурини танқид қилган эди. Улуғ Октябрь социалистик революциясининг галабаси С. га катта таъсир кўрсатди. У Хитой Компартияси билан яқинлашди, гоминданни қайта кўрди ва янги демократик революция талабини қўллаб-қувватлади. Янги шаронгда С. нинг уч принципи уч сиёсий йўл-йўриқ: СССР



**ТАБИАТ** — бутун бениҳоя хилма-хиллигида ўз кўринишлари билан бизни қуршаб турган олам. Т.— онгдан ташқарида ва унга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган *объектив реалликдан* иборат. Унинг ибтидоси ҳам, интиҳоси ҳам йўқдир, замонда ва маконда бениҳоядир, тўхтовсиз ҳаракат қилиб ва ўзгариб турувчидир. Анорганик Т. ўз тараққиётида қонунийяти суратда органик Т. ни туғдиради (*Биосфера*), органик Т. эса инсоннинг пайдо бўлиши учун ҳамма зарур шарт-шаронти ҳозирлайди. Бирок инсоннинг пайдо бўлиш процессида ҳал қилувчи фактор — меҳнатдир. Жамиятнинг пайдо бўлиши Т. нинг ўзини туб моҳияти билан ўзгартиради (*Ноосфера*). Қишилар Т. нинг объектив қонуниятларини билиш, махсус равишда тузилган меҳнат қуроллари ва воситалари ёрдами билан унга таъсир ўтказиб, жамиятга зарур бўлган моддий неъматларни ҳосил қилиш учун Т. нинг моддаларидан ва энергиясидан фойдаланадилар. Шу билан одамлар яшайдиган табиий муҳит сунъий муҳит билан тўлатилади ва у «иккинчи табиат» деб аталади, яъни табиатда тайёр ҳолда топилмайдиган ва ижтимоий меҳнат процессида яратиладиган нарсалар мажмуидан иборат бўлади. Лекин одамлар Т. га тобора кўпроқ ҳукмронлик қилиб, уни актив ўзгартиб боришлари билан унга мансуб бўлишдан чиқмайдилар, унинг узвий қисми бўлмасдан қолмайдилар. Қишилар Т. қонувларига ёрдам қилгандагина табиий кучлар ва процесслардан фойдаланиб, Т. ни исстаган томонга қарата ўзгартиришлари ва бошқа шаклга киритишлари мумкин. Жамиятнинг Т. билан муносабатлари даражасининг асосий кўрсаткичи — *ишлаб чиқарувчи кучлар* характеридир.

**«ТАБИАТ ДИАЛЕКТИКАСИ»** — Энгельснинг тамомланмаган фалсафий асари; биринчи марта СССРда эълон этилган (1925). Бу асар бир қанча

ёзувлардан иборат бўлиб (1873—86), табиёт диалектикасининг энг муҳим проблемаларини ишлаб чиқишга бағишланган. Энгельс, диалектик материализм философияси табиий фанларнинг энг муҳим натижаларини умумлаштиришга асосланмоғи лозим ва ўз навбатида табиий фанлар ҳам фақат диалектик материализм асосидагина самарали ривожланишлари мумкин, деб ҳисобларди. «Т. д.»да тарих ҳамда табиёт илмининг энг муҳим масалалари фалсафий нуқтаназардан чуқур тадқиқ этилган, механицизм, метафизик метод, шунингдек табиёт илмидаги идеалистик ва агностик концепциялар танқид қилинган. Ўз замонаси илм-фаннинг чуқур билимдои бўлган Энгельс қандай қилиб табиатга метафизик қараш фан тараққиётининг ўзи билан ичдан портаётганлигини ва диалектик методга ўрин бўшатиб беришга мажбур бўлганлигини, қандай қилиб табиатшунослар метафизик тафаккурдан диалектик тафаккурга ўтишга тобора кўпроқ мажбур бўлаётганликларини кўрсатди. Энгельс материя ҳаракатининг формалари ҳақидаги диалектик-материалистик таълимотни ривожлантирди; шунга мувофиқ у табиий фанларни туркумлаш принципларини ишлаб чиқди, ўзининг конкрет туркумлашини тақдим этди ва уни «Т. д.» га асос қилиб қўйди. Энгельс табиёт илми тараққиётининг асосий қонуनларини фалсафий нуқтаназардан бағавсил тадқиқ қилди, уларнинг диалектик характерини очиб берди. Энгельс энергиянинг сақланиш ва бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга айланиш қонунининг мазмунини кўрсатаркан, термодинамиканинг иккинчи принципини қараб чиқди ва коинот иссиқлик ўлимига қараб бормоқда, деган хулосанинг элфонлигини очиб ташлади (*Коинотнинг «иссиқлик ўлими»*). Энгельс *Дарвиннинг* турларнинг келиб чиқиши ҳақидаги таълимотини чуқур аялиб қи-

либ, у таълимотнинг асосий мазмуни бўлган тараққиёт назарияси материалистик диалектика билан тўла мувофиқ келишини кўрсатди. Энгельс инсоннинг қарор топишида меҳнатнинг роли ҳақидаги масалани ишлаб чиқишга катта эътибор берди. Шунингдек у қандай қилиб математик тушунчалар ва операциялар табиатнинг ўзиндаги нарсалар ва процессларнинг муносабатларини, унда ўзининг реал тимсолларига эга бўлган ҳолда, акс эттиришини ҳам кўрсатди ва ўзгарувчи миқдорнинг жорий этилиши диалектиканинг математикага кириб бораётганлигини билдиришини таъкидлади. «Т. д.»да Энгельс тасодиф билан заруриятнинг ўзаро муносабати масаласини тадқиқ қилиб, механистик қарашларнинг ҳам, идеалистик қарашларнинг ҳам хатоллигини очиб ташлади ва Дарвин таълимоти материали асосида қандай қилиб табиёт илмининг ўзи диалектика қондаларини конкретлаштираётганлигини кўрсатди. «Т. д.»даги табиёт илмининг махсус масалаларига тааллуқли бўлган айрим қисмлар фаннинг тараққиёти муносабати билан эскирмай қолishi мумкин эмас эди, аммо Энгельснинг табиёт илмий масалаларини анализ қилишга ва уларни фалсафий умумлаштиришга диалектик-материалистик нуқтан назардан қарашни ҳозирги шаронгда ҳам ўз аҳамиятини сақлаб қолгандир. «Т. д.»даги кўп қондалар табиёт илмий тараққиётидан бутун-бутун ўн йиллар олдин башорат қилинган. Бу асар табиёт илмининг мураккаб проблемаларига диалектик қарашнинг намунасидир.

**ТАБИЁТ** — табиат ҳақидаги фан; яхлит тарзда олинган табиий фанларнинг мажмуи; инсон билишининг уч асосий соҳаларидан бири (жамият ва тафаккур ҳақидаги фанлар билан бир қаторда), Т. саноат ва қишлоқ хўжалик техникаси ва медицинанинг назарий асосидир; философик материализмнинг ва табиатни диалектик тушунишнинг табиий-илмий пойдеворидир. Т. нинг мавзун — табиатда юз бериб турадиган материянинг турлича кўринишлари ва уларнинг ҳаракатла-

ридан, уларнинг алоқаларни ва қонунларидан, борлиқнинг асосий формаларидан иборат. Ўз мазмуни ва табиат ҳодисаларини ўрганиш методи жиҳатидан Т. эмпирик ва назарий Т. га, ўз объектининг характери жиҳатидан эса, тирикмас табиатнинг ҳаракат формаларини (механикавий, физикавий, химиявий ва б. формаларини) ўз мавзун қилиб олган аноганик Т. га ва ҳаёт ҳодисалари мавзундан иборат бўлган органик Т. га бўлиниши мумкин. Т. нинг ички структураси, *фанларнинг туркумланиши* ана шу билан белгиланади. Оламнинг табиий-илмий ёки «физикавий» манзарасини ишлаб чиқишда иштирок этиши, бошлнча ўзининг назарий қисми (тушунчалари, категориялари, қонунлари, назариялари, гипотезалари) билан, шунингдек илмий тадқиқот усуллари ва методларини ишлаб чиқиши билан Т. философияга бориб ёндашади; у философиянинг ривожланишига бевосита таъсир кўрсатади, давр яратувчи табиий-илмий кашфётларга қараб материализм формаларининг алмашиниб туришига қонуний шарт-шаронг туғдиради. Иккинчи томондан, Т. техникка билан, ишлаб чиқариш билан маҳкам боғлиқдир. «Ишлаб чиқаришнинг маънавий потенциалиси» (Маркс)дан иборат бўлган Т. шу билан ўзича бир йўсида бевосита ишлаб чиқарувчи куч сифатида юзага чиқади, зотан коммунистик жамият қурилиши процессида Т. нинг бу социал функцияси тўлиқ равишда юз беради. Т. нинг умумий тараққиёт йўли — табиатни бевосита мушоҳада қилишдан бошлаб (қадим замонда) унинг аналитик ўзлигини (15—18-асрлар) ва бу бўлинишни сўнгра мустаҳкамлаш ва абсолютлаштириш ва шунинг учун ҳам табиатга метафизикларча қарашга айлантириш орқали табиат манзарасини ҳар томонламалик, яхлитлик ва конкретлик ҳолида синтетик қайта бунёд қилишга (19—20-асрлар) томон боришдан иборат. Диалектиканинг 19-асрда стихияли равишда Т. га кириши 20-асрда Т. нинг кризиси билан мушкуллашди, бу кризисни сабабларини ва уни бартараф қилиш йўлларини

В. И. Ленин «Материализм ва эмпириокритицизм» китобида кўрсатиб ўтди. Ҳозирги замон Т. нинг марказида то 20-асрнинг ўрталаригача физика турган бўлиб, у атом энергиясидан фойдаланиш усулларини топган ва микроолам соҳасига, элементар зарраларнинг ичига кириб олган эди; физика Т. нинг бошқа тармоқларининг — астрономия (космонавтика), кибернетика, бионика, химия, биология ва б. тармоқларини — ривожланишини тезлаштирди. Физика, химия, математика ва кибернетика билан бирга молекуляр биологияга сунъий биосинтез вазифасини назарий равишда экспериментал тарзда ҳал этишга ёрдамлашмоқда, ирсиятнинг моддий моҳиятини очишга, химиявий алоқанинг табиатини билишга, космогония ва космология проблемаларини ҳал қилишга кўмаклашмоқда. Ҳозирги замон табиатида энди биргина физика эмас, балки фанларнинг бутун бир группаси (молекуляр биология, кибернетика, макрохимия) пешқадамлик қила бошлади. Ҳозирги замон Т. и илгари сураётган философик проблемаларни чуқур ўрганмасдан туриб, материалистик диалектикани ижобий ишлаб чиқиш ва диний-идеалистик таълимотларга қарши муваффақият билан кураш олиб бориш мумкин эмас, чунки диний-идеалистик таълимотлар 19-ва 20-асрлар чегарасида қилганидек, ҳозир ҳам Т. да давом этаётган революциядан озиқланмоқда. Т. нинг тобора ошиб бораётган роли ҳозирги замон *илмий-техника революциясига* айниқса кучли таъсир кўрсатмоқда.

**ТАБИЙ-ТАРИХИЙ МАТЕРИАЛИЗМ** (табиий-илмий материализм) — В. И. Ленин бу тушунчалар билан «ташқи оламнинг онгимизда акс эттирилган объектив реаллигига стихияли равишда жуда аксарият табиатшуносларнинг философик жиҳадан онгсиз ҳолда ишонишларини» тавсифлаб берган эди (18-т., 414-б.). Т.-т. м. нинг табиатшунослар орасида кенг тарқалганлиги моддий оламни эътироф этиш табиатининг ўзини билишдан келиб чиқишидан далолат бе-

ради. Аmmo агар Т.-т. м. мунтазам философик назария бўлиб шаклланмаса, у вақтда у бир ёқлама механик, метафизик материализм доирасидан чиқмайди ва айниб вульгар эмпиризм ва позитивизмга айланиб кетади. Т.-т. м. нинг чекланганлиги илмий назарияларнинг кескин ўзгариши даврида тўлароқ очиб ташланади, у илгари барқарор бўлиб қолган тасаввурларга зид келадиган янги билиш натижаларини изоҳлаш учун кифоя қилмай қолади. Шу сабабдан янги илмий фактларни талқин этишдаги қийинчиликлар кўп ҳолларда табиатшуносларни стихияли-материалистик ишонишлардан воз кечишга, идеализмга (*Физик идеализм*) олиб келади. Фақат диалектик материалистик философия нуқтан назаридан хусусий фанларнинг хулосаларини тўғри фалсафий умумлаштириш мумкин.

**ТАБИЙ ҲУҚУҚ** — давлатдан мустақил бўлган идеал ҳуқуқ ҳақидаги таълимот; бу ҳуқуқ гўё инсоннинг ақли ва «табиати»дан келиб чиқар эмиш. Т. ҳ. идеялари антик даврдасқ илгари сурилган эди (Сократ, Платон ва б.), ўрта асрларда Т. ҳ. илоҳий қонуннинг кўринишларидан бири ҳисобланган (Фома Аквинский). Гарбдаги буржуа революциялари даврида (17—18-асрлар) Т. ҳ. идеялари энг кўп тарқалган эди Т. ҳ. тўғрисидаги таълимот тарафдорлари — *Гроций, Спиноза, Локк, Руссо, Монтескье, Гольбах, Кант, Радищев* ва б. — ундан феодализмни танқид қилиш, буржуа жамиятининг «табиийлиги» ва «ақлга мувофиқлиги»ни асослаб бериш учун фойдаланган эдилар. Имперализм даврида Т. ҳ. идеялари ниҳоятда бузилган формада — айниқса католик черковнинг социал демагогиясида — капитализмни ҳимоя қилиш учун фойдаланилмоқда.

**ТАВТОЛОГИЯ** (грек. *tauto* — худди ушанинг ўзи) — 1. Математик логикада *айнан-чин мулоҳазаларнинг* худди ўзи. 2. Анъанавий логикада — таъриф, бу таърифда таърифловчи таърифланувчида фикр қилинадиган нарсани бошқа сўзлар билан оддий такрорлашидан иборат бўлади.

**ТАДҚИҚОТНИНГ СИСТЕМ МЕТОДЛАРИ** — объектларнинг системалар сифатида анализ қилиш ва тузишнинг методологик принциплари мажмуи. Т. с. м. мураккаб ривожланувчи объектларнинг — кўп даражали, иерархик, одатда ўз-ўзича уюшувчи биологик, психологик, социал ва ҳ. к. системаларнинг, катта техникавий системаларнинг, инсон-машина системалари ва ш. к. системаларнинг тадқиқотида кенг татбиқ этилмоқда. Системаларнинг (систем объектларининг) анализ қилиш вазифасини англаб олишга анча бўлган. Бироқ 19-асрнинг ўрталаригача тадқиқот қилинадиган мураккаб объектнинг айрим қисмларга бўлинишига интилиш ва бутуннинг хоссаларининг унинг қисмлари хоссалари билан изоҳлаш характерли бир тенденция бўлиб қола берган. Илмий билимнинг ривожланиши бундай тадқиқот усулининг етарли эмаслигини ва систем объектларининг адекват билиш методларининг топиш зарурлигини кўрсатди. Диалектик материализм ана шундай методларни ишлаб чиқиш учун назарий база бўлди. Маркс ва Ленин ривожланаётган энг мураккаб объектнинг — капиталистик жамият иқтисодий муносабатлари системасини — чуқур анализ қилиб, тадқиқот систем методологиясининг қатор принципларини баён этиб бердилар. Т. с. м. ни тушуниш учун абстрактликдан конкретликка томон (*Абстрактлик ва конкретлик*) юқорилаб бориш методи катта аҳамиятга эгадир. Т. с. м. нинг кенг ривожланиши — ҳозирги замон фани ва техникасининг характерли хусусиятларидан биридир. Систем тадқиқотда анализ қилинадиган объект элементларининг муайян тўплами деб қаралади ва мазкур элементларнинг ўзаро алоқадорлиги бу тўпلامнинг яхлитлик хоссаларининг белгилайди. Асосий эътибор тадқиқот қилинувчи объектнинг ичида ҳам, унинг ташқи муҳит билан ўзаро муносабатларида ҳам юз бериб турадиган алоқалар ва муносабатларининг барча хилма-хиллигини аниқлашга қаратилади. Систем объектнинг муҳит билан ўзаро таъсирин назарда

соқит қилинса, уни принципиал равишда анализ қилиб чиқиш мумкин бўлмайди. Систем элементлари Т. с. м. доирасида бутун ичида уларнинг тутган «ўринлари» ва функцияларининг ҳисобга олган ҳолда қараб чиқилади; улар нисбатан бўлинмас, яъни муайян вазифа ва айни объект контекстидаги бўлинмас элементлар деб тушунилади. Принцип жиҳатдан система элементларининг ўзлари системалардан иборат бўлиши мумкин; шунга ўхшаш муайян система бошқа бир контекстда мураккаброқ системанинг элементи, ёки кичик система, деб қаралиши мумкин. Яхлит система сифатидаги объектнинг хоссалари фақат унинг айрим элементлари хоссаларининг жамлаш билан эмас, балки кўпроқ унинг структураси хоссалари билан, қараб чиқилаётган объектнинг алоҳида система тузувчи, интегратив (бирлаштирувчи) алоқалари билан белгиланади. Системаларнинг хатти-ҳаракатини, аввало маълум мақсадга қаратилган хатти-ҳаракатини тушуниш учун муайян система рўёбга чиқарадиган бошқариш процессларини — бир кичик системадан иккинчи кичик системага хабар бериш йўлларини ва системанинг бир қисмининг иккинчи қисмига таъсир кўрсатиш усулларини аниқлаш зарур. Системалар тузилиши ва амалнетиининг иерархик тарзда уюшганлиги уларни тадқиқот қилганда система қуйи даражаларининг унинг юқори бошқариш даражаси элементлари томонидан координация қилиниши характерини аниқлаш зарурлигини тақозо қилади. Шу билан бирга системани юқори даражада бошқариш фаолияти унинг қолган барча кичик системаларининг амал қилиши натижалари билан белгиланади. Т. с. м. да тадқиқот қилинувчи объектлар хатти-ҳаракатининг эҳтимолли характерини очнишга муҳим аҳамият берилади. Т. с. м. нинг муҳим хусусияти шундан иборатки, фақат тадқиқот объекти эмас, балки шундай объектнинг тадқиқот қилиш процессининг ўзи ҳам мураккаб система сифатида юзага келади, бу системанинг вазифаси, жумладан, тадқиқот қилинувчи объект-

нинг турли моделларининг бир бутун қилиб қўшишдан иборат. Инҳоят, систем объектлар одатда, ўзларининг тадқиқот процессига бефарқ қарамайди ва улар кўп ҳолларда бу процессга муҳим таъсир кўрсатишлари мумкин. 20-асрнинг иккинчи ярмида илмий-техника революцияси авж олган шароитда Т. с. м. мазмунини янада аниқлаш — систем усулининг фалсафий асосларини батафсил очиб бериш, систем тадқиқотнинг мантиқий ва методологик принципларини ишлаб чиқиш, системаларнинг умумий назариясини тузишда янада илгарилаб кетиш ҳоллари юз бермоқда. Т. с. м. ривожининг ҳозирги босқичи учун худди шу нарса характерлики, кибернетикада, бошқариш ва ташкил қилиш назариясида, ўйинлар ва қарорлар қабул қилиш назариясида ишлаб чиқилган махсус формал тиллар доирасида, шунингдек логика ва фан методологияси доирасидаги систем тадқиқот процедураларини аниқроқ ифодалашга ҳаракат қилинмоқда.

**ТАЖРИБА** — 1. Философияда анъанавий маънода ташқи оламнинг ҳиссий-эмпирик инъикоси. Шундай бир нуқтан назар кенг тарқалганки, бу нуқтан назарга кўра, Т. ҳар қандай билимнинг бирдан-бир манбаидир (*Эмпиризм, Сенсуализм*). Шу билан бирга материализм ташқи, объектив, онгга боғлиқ бўлмаган Т. манбаини эътироф этарди. Марксдан олдинги материализмнинг *мушоҳадачилиги* бу масалани тушунишда шу тариқа таъсир қолдирган эдики, Т. ташқи оламни фақат пассив гидрок этиш натижаси деб қараларди. Лекин ўз-ўзликнича ҳиссий Т. умумий ва зарур билимни бермайди, балки объектив олам ҳодисаларининг фақат ташқи, юзакни томонини илби олади, холос. Т. тушунчасини талқин этишда мушоҳадачилик материализмининг камчиликлари га реакция сифатида, бир томондан, *рационализм*, иккинчи томондан эса, субъектив-идеалистик ва агностик тушунча пайдо бўлди. Бу кейинги тушунча Т. субъект онгининг турли ҳолатларидан (кечинмалар, сезгилар, гидроклар, оғзакни мулоҳазалар, наза-

рий тафаккур системаларидан) иборат қилиб қўярди, унинг манбаи эса ё эътиборсиз қолдириларди, ёки принципал суратда билиб бўлмайдиган манба деб эълон қилинарди. Бу масалада Кант алоҳида позиция тутган эди. У, объектнинг («нарсга ўзида») онгга пала-партиш таъсирлари фақат фаросатнинг априор (тажрибадан бурунги) формаларининг тартибга солувчи фаолияти натижасидагина Т. га айланади, деб ҳисобларди. Аммо Кант томонидан масалани бундай қўйишда, унинг идеализмига қарамай, рационал мазмун бордир, у ҳам бўлса — билишда субъект тафаккурининг активлиги ҳақидаги идеядир. Ҳозирги замон позитивизми Т. ни инсоннинг сезгилари, ҳиссий кечинмалари ва ш. к. ларидан иборат қилиб қўйиш билан, аслида, бу Т. замирида нима борлиги ҳақидаги, яъни онгга боғлиқ бўлмаган ҳолда реал олам мавжудлиги ҳақидаги масалани ўртага қўйиб, ҳал этиш мумкинлиги ва зарурлигини инкор этади ва бу масалани «сохта» масала» деб ҳисоблайди. Марксизм олдин ўтган философиянинг эришган ютуқларидан фойдаланган ва материализм традицияларини давом эттирган ҳолда Т. ни талқин этишнинг мушоҳадачилик характерини бартараф қилди: марксизм объектив реалликка инсбатан тажрибанинг иккиламчи, ҳосила эканлигини эътироф этаркан, уни онгининг пассив мазмуни деб эмас, инсоннинг ташқи оламга амалий таъсир кўрсатиши деб белгилайди. Ана шу таъсир кўрсатиш процессида ҳодисаларнинг зарурий алоқалари, хоссалари, қонуниятлари очилади, фаолиятнинг мақсадга мувофиқ методлари қидириб топилади ва синов кўрилади ва ҳ. к. Шундай қилиб, Т. ижтимоий субъектнинг ташқи олам билан ўзаро таъсир сифатида ҳам, шундай ўзаро таъсирнинг натижаси сифатида ҳам тушунилади. Бундай тушунишда Т. ижтимоий практиканинг бутуниси билан қўшилиб кетади. Т. фанин бойитишнинг, назария ва практикани ривожлантиришнинг энг муҳим воситаси бўлиб хизмат қилмоқда. 2. Шунингдек

илмий эксперимент ва кузатиш ҳам Т. деб аталади.

**ТАЙЦЗИ, ЕКИ «БУЮК ЧЕК»**— Хитой философияси тарихида онтологик ва натурфилософик схемаларнинг асосий тушунчаларидан бири. Бу тушунча биринчи марта «Ўзгарилар китоби»да учрайди, унда мазкур тушунча барча ҳодисалар ва нарсаларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишининг бошланғич босқичини, сабабини билдиради. «Т.» терминини неоконфуцийчилик мактаби назарияларида етакчи ўринни ишғол қилади. Мас., Чжоу Дунь-и (1017—73) «Буюк чек режасининг изоҳи» деган асарида оламнинг ривожланиши жараёнини кўрсатади. Дастлабки вақтда табиат хаос, ёки «чексиз буюк чек» ҳолатида бўлган. «Буюк чек»нинг *инь ва ян* ҳамда беш бош унсур, ёки «стихия» алоқаси орқали ўз-ўзича ҳаракат қилиши воқеликнинг бутун хилма-хиллигининг пайдо бўлишига ва ривожланишига олиб келади. *Чжу Си* таълимотида Т. идеалистларча талқин қилинган. У Т. ни абсолют қонун—*ли* билан тенглаштирган.

**ТАНТРИЗМ** — қадимги Ҳиндистон диний-фалсафий таълимоти, бу таълимот дастлабки вақтда аёллар маъбудаларига сўғиниш ва ҳосилдорликни таъминлашга қаратилган сеҳргарлик маросимлари билан боғлиқ эди. Тарих давомида кейинроқ пайдо бўлган динларнинг таъсири остида Т. ўзгарган: будда, шива, шакта ва вишну Т. и пайдо бўлган. Урта аср Т. ининг характерли хусусияти шу эдики, у майя адвайта-веданта таълимотига қарши қаратилган эди, у оламнинг реаллигини ва унинг руҳий бош ибтидодан эволюция қилиб келганлигини эътироф этарди. Тантристлар микро-ва макрокосмнинг тузилишини айнан бирдай ҳисоблаб, инсон билишидан табиатни билиш қилишни топшига уринардилар. Уларнинг инсон жисми (деха вада) ҳақидаги таълимотида қадимги ва ўрта аср Ҳиндистонда химия ва медицинанинг ривожланганлиги ҳақида фикр юргизишга имкон берадиган кўпгина маълумотлар бор. Шуниси характерлики, тантристлар-

нинг психофизик машқлари (садхана) аскетик тарки дунёчилик билан боғлиқ эмасдир. Бугина эмас, «муқти»нинг анъанавий диний мақсади (руҳий озодликка чиқиш) тантристларда «буқти» (лаззатланиш) билан қўшилиб кетади. Т. нинг муҳим хусусияти — кастаси, жинси ва ёшдан қатъи назар, унинг барча ҳиндларга мурожаат қилишидир. Бу ҳол Т. да ибтидоий жамоа идеологияси бир қанча муҳим белгиларининг сақланиб қолганлиги билан боғлиқдир. Т. ҳинд философиясининг ривожланишига қатта таъсир кўрсатди. Жумладан, афтидан илк санкхья идеялари унинг таъсири остида шаклланган бўлса керак. Янги замонда Т. таъсирини *Рамакришна*, *Вивекананда*, Тагор, *Гхош* ва б. бошдан кечирган эдилар.

**ТАНЬ СИ-ТУН** (1865—98) — хитой философи, 19-аср охиридаги буржуа-реформаторлик ҳаракатининг идеологи. Т. ўз фалсафий қарашларини «Жэнь-сюэ» («Инсонпарварлик ҳақидаги таълимот») китобида баён қилди ва бу китоб Хитойда буржуа-революцион ҳаракатнинг ривожланишида катта роль ўйнади. Т. реформаторлар ҳаракатининг талабларини назарий жиҳатдан асослашга уринган. Унинг таълимоти анъанавий хитой философияси идеяларининг Гэрбий Европанинг баъзи табиий-илмий тасаввурлари билан қўшилиб кетишидан иборат. Унинг таълимотининг асосий тушунчаси — «жэнь» фақат ахлоқий нормани эмас, балки метафизик принципин ҳам билдиради. «Жэнь» «эфир»даги барча ҳодисалар ва нарсаларнинг ўзаро таъсирини бирлаштирувчи фактордан иборатдир. Т. этика ва ахлоқнинг ижтимоий қонун-қондаларга боғлиқ эканлиги ҳақида сўзларди. У ўз қарашларида собит қадам эмас эди. Унинг таълимотида илмий тасаввурлар дин билан, материализм идеализм билан, диалектика метафизика билан чирмашиб кетган эди.

**ТАНҚИД ВА ҲАЗ-ҲАЗНИ ТАНҚИД** (грек. kritike — баҳолаш) — марксистик партияларнинг ва меҳнат-кашларнинг бошқа ташкилотларининг



фаолиятидаги хатоларни ва камчиликларни очиб ташлаш ва бартараф қилиш усули. Маркснинг ўзиёқ, пролетар революцияси — унинг хусусияти ҳам ана шунда — ривожланиш мақсадида ўз-ўзини танқид қилади, деб кўрсатган эди. В. И. Ленин ҳам У.ў. т. ҳақида Коммунистик партия ишининг энг муҳим принципи деб сўзлар эди. Социалистик революция ғалаба қилгач, Т. ва ў.ў. т. жамият тараққиёти асосий ҳаракатлантирувчи кучларидан бирин бўлиб қолади. Т. ва ў.ў. т. социализмнинг ноантагонистик характерга эга бўлган зиддиятларини очиб ташлаш ва ҳал қилишнинг алоҳида формаси сифатида юзага келади. Т. ва ў.ў. т. нинг ижодкорлик роли меҳнаткашларнинг коммунизм қурилишида актив иштирок этиши формаси бўлган социалистик мусобақада яққол ифодаланган. Т. ва ў.ў. т. коммунизмнинг моддий-техника базасини қуришда халқнинг ташаббускорлигини авж олдирмоқда, халқ оmmasини ижтимоий бошқаришга кенг жалб этиш воситаси бўлиб, коммунистик жамият кишинин тарбиялашнинг, жамиятнинг илгарилаб боришига тўққонлик қилувчи консерватив, қолақликка қарши курашнинг қуроли бўлиб хизмат қилмоқда.

**ТАНҚИДИЙ РЕАЛИЗМ** (философияда — 1) 20-асрнинг 20—30-йилларида АҚШ буржуа философиясидаги оқим (Дрейк, Лавджой, Пратт, Роджерс, *Сантаяна*, Селларс ва б.). *Неореализмга* реакция сифатида пайдо бўлди. Неореалистларнинг объектнинг онгга «имманентлиги» ҳақидаги, объектнинг онгга бевосита «кириши» ҳақидаги тезисига Т. р. билувчилик ишининг структураси ҳақидаги ўз таълимотини қарама-қарши қилиб қўйди. Билувчилик иши уч элементга: субъектга, объектга ва «мавжудлик»ка ёки «моҳият»га бориб тақалади. Бу «моҳият» гўё худди бизнинг онгимизнинг мазмунини ташкил этар эмиш. Т. р. нинг таълимотига кўра, «моҳиятлар» объектдан фарқли ўлароқ, бевосита ишончлилик орқали бизга берилган бўлиб, онгимизнинг барча маҳсуллари уларда бирлаштирилган

эмиш. Т. р. бу моҳиятларни, ўрта аср реализмининг универсалиялари сингари, қандайдир объектнинг равишда мавжуд нарсалар, деб тасаввур қилишга уринади. «Моҳият» физик реалликдан фарқ қиладиган, алоҳида реалликка эгадир; мақоний-замоний характеристикани унга татбиқ қилиб бўлмайди. Т. р. нинг даъвосича, «моҳиятлар» ҳеч бир ҳолда нарсаларнинг образлари ёки копиялари бўлолмайди. Шундай қилиб, Т. р. ҳам, неореализм сингари, материалистик *инвйкос назариясига* қарши қаратилган. Т. р. реал оламнинг мавжудлигини эътироф этади; Т. р. га кўра, бу эътироф инстинктга ва реал оламга «ҳайвоний эътиқод»га (*Сантаяна*) асосланган. Бу ҳаёлий «реализм»нинг гносеологик манбаи моддийлик билан идеявийликнинг, объективлик билан субъективликнинг бир-бирдан фарқ қилишини унинг томонидан сохта талқин этилишида, онни объектив оламга метафизикларча қарама-қарши қўйишдадир. 2) 19-асрнинг охирида Германияда пайдо бўлган (Э. Бехер, *Дриш*, Венцль ва б.) ҳозирги замон табиёт илмини теологик шарҳлашга ихтисослашадиган (билимини дин билан муроса қилдиришга ва фаннинг «ожизлиги» ва «маҳдудлиги»ни исбот қилишга уринишлар) оқим ҳам «Т. р.» деб аталади.

**ТАРАҚҚИЁТ** — ривож, ривожланиш, ривожлантириш, тараққий қилиш, тараққий—қуйи (оддий) ҳолатдан юқори (мураккаб) ҳолатга томон ҳаракат қилиш процесси бўлиб, бу процесснинг энг асосий характерли хусусияти — эскиликнинг йўқ бўлиши ва янгиликнинг пайдо бўлишидан иборат (*Янгилик ва эскилик*). Аналогик системалар, тирик олам, инсоният жамияти, билиш Т. и *диалектика*нинг умумий қонунларига бўйсунди. Т. учун спиралсимон форма характерлидир. Т. нинг ҳар қандай айрым процессининг ибтидо ва интиҳоси бор. Шу билан бирга, аввалбошдаёқ тенденцияда Т. нинг интиҳоси бўлади, айни давранинг тугалланиши эса янги давранинг ибтидосини бошлаб беради, бу даврада биринчи давранинг баъзи

хусусиятларни муқаррар равишда тақдорланади. Т.— имманент процессдир: қуйи ҳолатдан юқори ҳолатга ўтиш шунинг учун пайдо бўладики, қуйи ҳолатда пинҳон тарзда юқори ҳолатга олиб борадиган теңизиялар бўлади, юқори ҳолат эса ривожланган қуйи ҳолатдир. Шу билан бирга Т.нинг етарли даражада юқори босқичидагина қуйи ҳолатдаги юқори ҳолатга кўтарилиш ишоралари тамомла аниқ кўринади ва биринчи марта тушунарли бўлиб қолади. Мас., оғ — материянинг Т. н натижасидир, ана шу нуқтан назардангина материя фундаментида ётган умумий нигъкос хоссасини очиб бериш мумкин. Т. ни назарий формада фақат *диалектик логика* методлари ва усуллари ёрдами билангина такрор ҳосил қилиш мумкин (қ. мас., *тарихийлик ва мантиқийлик*).

**ТАРАҚҚИЕТДАГИ СПИРАЛЬ** — тараққийёт натижасининг образли тасвири, бу тасвири Ф. Энгельс ва В. И. Ленин *инкорни инкор* қонунини тавсифлаганда қўлланганлар. Тараққийёт шундай бир тарзда амалга ошадик, бирон-бир ҳодисанинг ўзгариб бошқа шаклга кириш процессида «гўёки эскига қайтиш» (Ленин), яъни қуйи босқичларнинг баъзи белгилари ва хусусиятларининг юқорироқ босқичда такрорланиши содир бўлади. Тараққийётнинг бу хусусиятини тиккасига ўралиб борувчи С.нинг яққол образи шаклида тасаввур қилиш мумкин, унда ҳар бир ўрам олдинги ўрамни такрорлагандек бўлиб кўринади-ю, лекин бу такрор юқорироқ босқичда содир бўлади, умуман олганда эса юқорилаб, юксалиб бораётган тараққийёт образи ҳосил бўлади. С. бўйлаб ривожланиш айни вақтда метафизика учун характерли бўлган тараққийёт тушунчасига қарама-қарши қўйилади, чунки метафизика тараққийётни янгилик пайдо қилмасдан биқик доира бўйлаб ҳаракат қилишдан иборат деб тушунади.

**«ТАРИХГА МОНИСТИК ҚАРАШНИНГ РИВОЖЛАНИШИ МАСАЛАСИГА ДОИР»**—Г. В. Плехановнинг 1895 йилда Н. Бельтов тахаллуси

билан чиққан асари. Шу китоб асосида «рус марксистларининг бутун-бутун авлодларини тарбиялаб вояга етказган...» (Ленин, 19-т., 359-б.). Бу китобда Марксдан олдинги философия ва социология мазмуни равишда анализ қилиб берилган, 18-асрдаги француз материалистларининг, Реставрация давридаги буржуа тарихчиларининг, социалист-утопистларининг қарашлари, немис идеалистик философияси танқидий қараб чиқилган. Плеханов бу назарияларнинг тарихий ва синфий маҳдудлигини очиб ташгайди ва фақат Маркс билан Энгельс илмий материалистик философияни яратганликларини, фақат марксизм жаҳият ҳақида ҳақиқий фан яратганлигини, унинг ривожланишининг моддий асосини очиб берганлигини кўрсатади. Китобда марксистик философияни баён қилиш билан бир қаторда пародикларнинг гайри илмий қарашлари чуқур танқид қилинган, бу танқид ўша даврда, хусусан муҳим аҳамиятга эга эди. Плехановнинг бу асари ҳозирги вақтда ҳам марксизм философиясини ўрганиш учун энг яхши қўлланмалардан биридир.

**ТАРИХИЙ ДОИРАНИШ АЙЛАНИШ НАЗАРИЯСИ**—Вико яратган идеалистик назария, унга кўра жамият тарихида айни бир хилдаги босқичлар бешхоя такрорлана беради. 19—20-асрларда буржуа философлари ва социологлари Вико назариясидаги ижобий элементларни — тарихий тараққийёт гоясини, ижтимоий тараққийёт қонуниятини эътироф қилишни ва ҳ. к. улоқтириб, инсониятнинг доимо бошлангич нуқтага қайтиб туриши ҳақидаги реакция идеясини биринчи ўринга қўядилар (*Ницше, Шпенглер*). Ҳозирги кунда бу назариянинг асосий тарафдори *Тойнбидир* (*Ижтимоий тараққийётда прогресс ва регресс*). Т. д. а. и. да тарихий процесснинг айрим моментлари (такрорланишлик ва б.) абсолютлаштирилади ва бузиб кўрсатилади.

**ТАРИХИЙЛИК ВА МАНТИҚИЙЛИК** — философик категориялар бўлиб, бу категориялар тараққийёт процессининг муҳим хусусиятларини, шу-

шингдек фикрнинг мантиқий ривожланиши билан предметнинг тарихи, процесснинг ўзининг тарихи ўртасидаги ўзаро муносабатни тавсифлайди. Т. муайян объектнинг пайдо бўлиш ва шаклланишининг реал процессини, М. эса, мазкур объектнинг ривожланган ҳолатида мавжуд бўлган томонларининг ўзаро муносабатларини, алоқа ва ўзаро таъсир қонуларини ифодалайди. Т. М. га тарихий процесс сифатида унинг натижасига оид бўлиб, бу натижада реал тарихнинг боришида изчиллик билан таркиб топаётган алоқалар «тўла етукликка, ўзининг классик формасига» (Энгельс) эришган бўлади. Т. ва м. зиддият моментини ўз ичига олувчи диалектик бирликда бўлади. Уларнинг бирлиги, биринчидан, шунда ифодаланадигани, Т. да М. нинг мавжудлик даражаси тараққиётнинг ҳар қандай процесси ўзининг объектив йўналишини, муайян натижага олиб келадиган ўз заруриятини ўзига жо қилган меъёردа бўлади. Гарчи процесснинг бошланишида М. объектнинг ривожланган структурасининг ифодаси сифатида ҳали йўқ бўлса-да, процесс билан ўтадиган фазаларнинг изчиллиги умуман ва яхлит ҳолда шундай бир муносабат билан (мантиқий алоқа билан) мослашиб тушадигани, бу муносабатда ривожланган системанинг компонентлари мавжуд бўлади ва муайян ўзига хос объектнинг қарор топиши билан процесс тугалланади. Иккинчидан, Т. ва м. нинг бирлиги шунда ифодаланадигани, ривожланган яхлитлик томонларининг ўзаро муносабати ва ўзаро қарамлиги мазкур яхлитликнинг пайдо бўлиш тарихини, унинг ўзига хос структурасининг шаклланиш тарихини такрор ҳосил қилади. Натижа ўзининг қарор топиш процессини «олиб ташланган» тарзда ўзида сақлайди: М. Т. ни ўз ичга олади. Лекин гарчи Т. ва м. нинг бирлиги объект тарихи билан унинг ривожланган формаси ўртасидаги ўзаро муносабатни тушуниш учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлса-да, улар фақат умуман ва яхлит ҳолда мослашиб тушади, холос, чунки «тўла етукликка ва классик формага»

эришган объектда ҳамма тасодифий, ўткинчи нарсалар, тарихий процесс учун муқаррар бўлган тараққиётнинг барча эгри-бугри йўллари назардан тушиб, кўздан йўқолади. М. «тузатилган» Т. дир, лекин бу «тузатиш» «тарихий процесснинг ўзи берадиган қонуларга мувофиқ равишда» (Энгельс) амалга оширилади. Тафаккурда воқеликни акс эттиришнинг мантиқий ва тарихий усулларидаги тафовут ана шундан келиб чиқади. Бу тадқиқот усулларининг тафовути — бу шунчаки ва фақат тадқиқот субъектини мақсадларининг тафовути эмасдир, унинг ўз объектив асоси бордир. Худди шунинг учун ҳам воқеликнинг ўзида тараққиёт процесси ва натижаси, улар гарчи бирликда бўлса-да, мослашиб тушмайди, тарихий ва мантиқий тадқиқот усулларининг мазмуни жиҳатдан тафовутли бўлиши муқаррардир. Тарихий тадқиқотнинг вазифаси — у ёки бошқа ҳодисаларнинг конкрет шарт-шароитлари ва асосларини, уларнинг бир хил тарихий зарурий босқичлардан иккинчи хил тарихий зарурий босқичларга ўтишларининг тарихий изчиллигини очиб беришдан иборат. Мантиқий тадқиқотнинг вазифаси — системанинг алоҳида элементларининг ривожланган яхлитлик таркибида ўйнайдиган ролини очиб беришдир. Лекин ривожланган яхлитлик ўз ривожининг фақат унинг ўзига хос характерини ифодалайдиган шароитлари ва моментларинингга сақлаб қолади ва шу билан ривожланган яхлитликни мантиқий қайта ҳосил қилиш унинг ҳақиқий тарихини очишнинг калити бўлиб чиқади. «Одамнинг анатомияси — маймуннинг анатомияси учун калитдир» (Маркс). Шу билан бирга бу икки тадқиқот усулини бир-бирдан фарқ қилдирадиган чегаралар шартли, ҳаракатчандир, чунки М. ҳам пировард ҳисобда Т. дир, ammo фақат унинг конкрет формасидан холи бўлган, умумлашган, назарий тарзда намоён бўлган Т. дир ва, аксинча, Т. ҳам М. дир, ammo фақат конкрет тарихий тараққиётнинг тан ва жонига бурканган М. дир. Т. ва м. диалектикаси билишнинг умум-

мий қонуларини, воқеликни билиш процессида фикрнинг ҳаракати логикасини очиб берувчи *диалектик логика* учун катта аҳамиятга эгадир.

**ТАРИХИЙ МАТЕРИАЛИЗМ** — марксча-ленинча философиянинг таркибий қисми, жамият ҳақидаги фалсафий фан; бу фан философиянинг асосий масаласини тарихга татиққан материалистларча ҳал қилади ва шу асосда тарихий тараққиётнинг умумий қонуларини ва уларнинг кишилар фаолиятида рўёбга чиқиш формаларини тадқиқ қилади. Т. м. *социологиянинг* ва бошқа ижтимоий фанларнинг назарий ва методологик базисини ташкил этади. Марксдан олдин ўтган барча философлар, шу жумладан материалистлар ҳам, ижтимоий ҳаётни тушунишда идеалист эдилар, чунки улар шундай бир фактни қайд қилиб, кўр-кўрона кучлар амал қиладиган табиатдан фарқли ўлароқ, жамиятда одамлар, яъни ўз ҳаракатларида идеал ғоя ва мақсадларни дастур қилиб олган онгли зотлар амал қиладилар, деяр эдилар. Шу муносабат билан В. И. Ленин материализм идеясининг ўзи социологияда генерал идея эди, деб кўрсатган эди (қ. 1-т., 147-б.). Т. м. нинг яратилиши ижтимоий фикрнинг ривожланишида туб ўзгариш бўлган эди. Бу ўзгариш, бир томондан, умуман оламга — фақат табиатга эмас, балки жамиятга ҳам — изчил материалистик нуқта назардан қарашга, иккинчи томондан, ижтимоий ҳаётнинг моддий негизини ва унинг ривожланишини белгилувчи қонуларни, демак, ана шу моддий негиз аниқлаб берувчи ижтимоий ҳаётнинг бошқа ҳамма томонларининг ривожланишини ҳам очиб кўрсатишга имкон берди. Маркс жамият тараққиётининг табиий-тарихий процесси ҳақидаги ўз асосий идеясини ишлаб чиқаркан, ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларидан иқтисодий соҳани ва ҳамма ижтимоий муносабатлар орасидан, бошқа барча муносабатларни белгилувчи ва асосий муносабатлар деб, ишлаб чиқариш муносабатларини ажратиб кўрсатди. Марксизм ҳар қандай инсоният жа-

мнати учун асосий факт — тирикчилик воситалари топишини бошланғич нуқта қилиб олгач, кишилар ўз турмушларини ишлаб чиқариш процессига қиришадиган муносабатларни шу факт билан боғлаб қўйди ва шу ишлаб чиқариш муносабатлари системасида шундай бир негизни — ҳар бир муайян жамиятнинг реал базисини — кўрдик, бу негиз сиёсий-юрдик устқурмаларга ва ижтимоий фикрнинг турли формаларига бурканади. Ишлаб чиқарувчи кучлар ривожининг муайян босқичида пайдо бўладиган ишлаб чиқариш муносабатларининг ҳар бир системаси ҳам улардан фақат биригагина хос бўлган хусусий қонуларга, яъни пайдо бўлиш, ишлаб туриш ва юқори формага ўтиш қонуларига бўйсунди. Кишиларнинг ҳар бир *ижтимоий-иқтисодий формация* доирасидаги ҳаракатлари — бениҳоя хилма-хил, индивидуаллаштирилган, афтидан, ҳеч қандай ҳисобга ва системалаштиришга бўйин бермайдигандек бўлиб кўринган ҳаракатлари — катта-катта оммаларнинг, синфий жамиятда — ўз фаолиятида ижтимоий тараққиётнинг этилган эҳтиёжларини рўёбга чиқарадиган синфларнинг ҳаракатларидан иборат қилиб умумлаштирилди. Т. м. нинг кашф этилиши Марксгача бўлган барча социологик назарияларнинг икки асосий камчилигини бартараф қилди. Бу назариялар, биринчидан, идеалистик назариялар эди, чунки улар инсон фаолиятининг ғоявий мотивларини қараб чиқиш билан чекланардилар ва бу мотивлар ниманинг натижасида келиб чиққанлигини, қандай моддий сабаблар уларни вужудга келтирганлигини тадқиқ қилмас эдилар ва, иккинчидан, улар фақат машҳур шахсларнинг тарихдаги ролини тадқиқ қилиб, тарихнинг ҳақиқий яратувчилари бўлиши халқ оммасининг ҳаракатларига эътибор бермас эдилар. Т. м. ижтимоий-тарихий процесснинг моддий шарт-шаронгга боғлиқ эканлигини очиб бериб, идеялар, сиёсий ва б. муассасалар ҳамда ташкилотларнинг ролини инкор этувчи вульгар-материалистик назарияларга хилофан уларнинг ўз-

ларини вужудга келтирган базисга кўрсатадиган тескари, актив таъсирини уқдириб ўтади ва субъектив факторининг — кишилар, синфлар, партиялар ҳаракатларининг, оммаининг онглилиги ва уюшқоқлигининг ёғат катта роль ўйнашини намоён қилади. Т. м. *фатализмга* ҳам, *волюнтаризмга* ҳам душманлик назари билан қарайди. Одамлар ўз тарихини ўзлари яратдилар, аммо уни ўзбошимчалик билан ярата олмайдилар; чунки ҳар бир янги авлод унгача яратилган муайян объектив шаронгда иш кўради. Бу шаронглар ва уларга таъсир кўрсатувчи асосий қонулар кишиларнинг фаолияти учун хилма-хил имкониятлар очиб беради. Бу имкониятларнинг рўёбга чиқарилиши, демак, тарихнинг реал бориши кишиларга, уларнинг активлиги ва ташаббусига, прогрессив кучларнинг уюшқоқлигига ва жипслашганлигига боғлиқдир. Т. м. нинг асосий белгилари биринчи марта Маркс ва Энгельс томонидан «*Немис идеологияси*» асарига баён этилган эди. Т. м. моҳиятининг таърифи «Сиссий иқтисод танқидига доир» асарининг сўз бошида берилган (1859). Лекин фақат «Капитал» дунёга келгандан бошлаб, Т. м. «ижтимоий фаннинг синоними» бўлиб қолди (В. И. Ленин, 1-т., 149-б.). Тарихий тараққиётнинг янги тажрибасини жамғариб бориш билан бирга, умуман марксизм сингари, Т. м. ҳам заруран ривожланиб ва бойиб боради. В. И. Ленин империализм, пролетар революциялари давридаги бундай ривожланишнинг ажойиб намунасини кўрсатди. Т. м. пролетариатнинг революцион синфий кураши билан, социалистик ва коммунистик қурилиш эҳтиёжлари билан, фанларнинг ривожланиши билан маҳкам боғлиқлар. Ҳозирги замон идеология курашида Т. м. буржуа философияси ва социологиясига, оппортунизмга ва ревизионизмга қарама-қарши туради.

**ТАРИХНИ ИДЕАЛИСТИК ТУШУНИШ** — бу шундай бир таълимотки, у ижтимоий тараққиётнинг асосий кучини идеяларда, назарияларда, кишиларнинг онгида ва ҳ. к.

деб билади. Бу таълимот Марксдан олдинги фанда танҳо ҳукмронлик қилиб келган эди. Унда жамият тараққиёти ё «абсолют идея»нинг, «оламий ақл»нинг, ғайри индивидуал онгининг фаолиятига боғлаб (мас., *Гегель*), ёки айрим атоқли шахснинг фаолиятига боғлаб (мас., *ёш гегелчилар, народниклик*) изоҳланарди. Марксгача бўлган материалистик философия ҳам ана шундай тасаввурлар доирасидан чиқмаган эди. Чунончи, 18-асрдаги француз материалистлари тарихнинг боришини кишиларнинг қарошларининг ривожланишига, билимларнинг тарқалишига боғлиқ деб ҳисоблардилар. Фейербах тарихдаги даврлар алмашинувини диндаги ўзгаришлар билан боғлаган эди ва ҳ. к. Ҳозирги замон буржуа социологиясига идеализм, жамият тараққиётидаги объектив қонуниятни инкор этиш, *волюнтаризм, ирқчилик* ва *мальтусчилик*нинг турли вариантлари ва ш. к. лар танҳо ҳукм сурмоқда. Ҳозирги замон буржуа социологияси ё пессимизм ва тарихий процессга ишонмаслик уругини сочишга, ёки мавжуд ҳақиқат ҳолини оқлаб кўрсатиб, меҳнаткашлар оmmasининг диққат-эътиборини ижтимоий муносабатларни революцион йўл билан ўзгартиш учун курашдан чалғитишга уринмоқда. Ижтимоий тараққиётнинг илмий назарияси — *тарихий материализм*дир.

**ТАРИХНИ МАТЕРИАЛИСТИК ТУШУНИШ** — қ. *Тарихий материализм*.

**ТАРИХНИНГ ОБЪЕКТИВ ВА СУБЪЕКТИВ ФАКТОРЛАРИ** — ижтимоий тараққиётнинг икки хил шаронти. О. ф. деганда шундай шаронглар тушуниладики, бу шаронглар кишиларга боғлиқ эмасдир, ва улар фаолиятининг йўналишини, доираларини белгилаб беради. Мас., табиий шаронглар, ишлаб чиқаришнинг эришилган даражаси, моддий, сиссий ва маънавий тараққиётнинг тарихан этилган вазифалари ва эҳтиёжлари — ана шундай шаронглардир. С. ф. га омма, синфлар, партиялар, айрим шахсларнинг фаолияти, уларнинг оғи, иродаси, ҳаракат қилиш маҳорати

ва ш. к. лар қиради. О. ф. ҳаминша белгилловчи факторлар сифатида юз беради, лекин уларнинг таъсири фақат С. ф. нинг таъсири орқали юзага қолади. С. ф. объектив шарт-шароит ҳозирланган тақдирдагина улар ҳал қилувчи роль ўйнаши мумкин. Бир ижтимоий-иқтисодий формациядан иккинчи, прогрессивроқ ижтимоий-иқтисодий формацияга ўтиш билан С. ф. нинг ижтимоий тараққиётга таъсири орта боради. Социалистик жамиятда С. ф. нинг роли айниқса кучли суратда ошади, чунки инсоният тарихида биринчи марта ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларини планли равишда ривожлантириш имконияти яратилади, кенг халқ оммаси социализм ва коммунизм қурилишига онгли равишда қатнашадиган бўлади.

**ТАРИХ ФИЛОСОФИЯСИ**—Марксдан бурунги философияда тарихнинг мазмунини проблемалари, унинг қонуниятлари, инсоният тараққийсининг асосий йўналиши билан шугулланувчи билим соҳаси шундай деб аталган. Тарихан Т. ф. антик даврдан бошланади. Янги замонда унн 18-асрнинг маърифатчилари (*Вольтер, Гердер, Кондорсе, Монтескье*) ишлаб чиқдилар. Маърифатчилар *Августин Блаженнийдан* бошланиб келаётган тарихни илоҳийлаштиришга қарши курашиб, Т. ф.га сабабият идеясини киритдилар, прогресс назариясини ишлаб чиқдилар, тарихий процесснинг бирлиги идеясини баён этдилар, географик ва социал муҳитнинг инсонга таъсирини асослаб бердилар. Буржуа Т. ф. нинг ривожланишида *Гегелнинг* Т. ф. олий босқич бўлди. Гегель тарихни руҳнинг, идеянинг ўз-ўзидан ривожланишининг ягона, қонуниятли, ички зарур процесси деб қарарди. Т. ф. нинг спекулятив, априор ва идеалистик характерида ифодаланган чекланганлиги Маркс ва Энгельс томонидан бартараф этилди. Тарихий материализмининг кашф этилиши чиннакам илмий тарихни яратиш учун асос бўлди. Ҳозирги замон буржуа философиясида гарб цивилизациясининг муқаррар ҳалок бўлишининг башорат қилаётган *Тоинби, Шпенглернинг* туш-

қулик концепциялари энг муътабар бўлиб қолди. Сўнги вақтда *У. Ростоу* Т. ф. нинг «антимистик» вариантини яратишга уришиб кўрди (*Иқтисодий ўсиш босқичлари назарияси*). Капитализмга ҳалокат келтираётган тарихнинг объектив қонунилари олдида буржуазия даҳшатга тушиб қолганлигини акс эттирувчи буржуа социологларини ва историографларининг кўпчилигини тарихни фалсафий умумлаштиришдан бош тортмоқда. Улар тарихга тасо-дифларнинг бетартиб алмашаниб туриши деб қараб, сабабият, қонуният, прогресс тушунчасини рад этмоқдалар.

**ТАРСКИЙ АЛЬФРЕД** (1902 йил туғ.)—логик ва математик, *Львов-Варшава мактабининг* таниқли вакилларидан бири.

**ТАСАВВУР**—воқелик предметлари ва ҳодисаларининг ҳиссий-яққол, умумлашган образи бўлиб, бу образ предмет ва ҳодисаларининг ўзларининг сезги органларига бевосита таъсиринос ҳам онгда сақланиб қолади ва такрор ҳосил қилинади. Инсон Т. ида индивидуумларнинг ўз практикаси туфайли объектив равишда уларнинг мулкни бўлиб қоладиган нарсаси мустаҳкамланиб, сақланиб қолади. Гарчи Т. индивидуал ҳиссий инъикос формаси бўлса-да, инсонда у ижтимоий тарзда ишланиб келган маънолар билан чамбарчас боғлиқдир, у тил воситасида юзага келган, ижтимоий мазмун билан лиқ тўлдирилган, ҳаминша анланган ва фаҳмлаб олинган. Т.—онининг зарур элементидир, чунки у тушунчаларнинг *маъно ва мазмунини* доимо нарсаларининг образи билан боғлайди ва айни вақтда оннга предметларнинг ҳиссий образлари билан эркин равишда иш кўрини имкониятини беради.

**ТАСВИР**, тасвирлаш — илмий тадқиқот босқичи бўлиб, бу босқич фанда қабул қилинган белгиларининг муайян системалари ёрдами билан эксперимент ёки кузатиш маълумотларини қайд қилишдан иборат. Т. оддий тил йўли билан ҳам, фан тилини ташкил этувчи махсус воситалар (символлар, матрицалар, графикалар

ва ҳ. к.) билан ҳам амалга оширилади. Т. фанда объектни назарий тадқиқ қилишга ўтишни (*Изоҳ*) тайёрлайди. Т. билан изоҳ бир-бири билан маҳкам боғлиқдир. Фактларни тасвирламасдан туриб уларни изоҳлаб бўлмайди; иккинчи томондан, изоҳсиз Т. ҳали фанни ташкил этмайди. Позитивистлар (Конт, Мах, Пирсон ва б.) илмий тадқиқот табиатини ўта феноменализм нуқтаи назаридан талқин этиб, фаннинг вазифаси фақат «фактларни соф ҳолда тасвирлаш» дан иборат деб эълон қилдилар.

**ТАСОДИФ** — қ. *Зарурият ва тасодиф*.

**ТАФАККУР** — алоҳида тарзда тузилган материя—миянинг олий маҳсули, объектив оламнинг тушунчалар, муҳокамалар, назариялар ва ҳ. к. лардаги инъикосининг актив процесси. Т. кишиларнинг ижтимоий-ишлаб чиқариш фаолияти процессида пайдо бўлади ва воқеликнинг воситали инъикосини, унинг қонуниятли алоқаларини очиб беришни таъминлайди. Т. нинг моддий физиологик механизмларини олий нерв фаолияти физиологияси тадқиқ қилади. Аммо миёна билан чамбарчас боғлиқ бўлган Т. ни физиологик аппарат фаолияти билан тўлатукис изоҳлаб бўлмайди. Т. аввало биологик эволюция билан эмас, балки ижтимоий тараққиёт билан боғлиқдир; у ўзининг пайдо бўлиш хусусиятлари жиҳатидан ҳам, фаолият усули жиҳатидан ҳам, ўз натижалари жиҳатидан ҳам, ижтимоий маҳсулдир. Бунинг сабаби шуки, Т. фақат инсоният жамиятига хос бўлган меҳнат ва нутқ фаолияти билан чамбарчас боғлиқ ҳолдагина мавжуддир. Шу сабабли инсон Т. ни нутқ билан жуда маҳкам боғланган ҳолда амалга ошадди ва унинг натижалари тилда қайд қилинади. *Абстракция, анализ ва синтез*, муайян вазифаларни ўртага ташлаш ва уларни ҳал этиш йўллари топши, *гипотезаларни*, идеяларни ва ш. к. ларни илгарини суриш каби процесслар Т. га хос хусусиятлардир. Т. процессининг натижаси ҳаммаша бирон-бир фикрдан иборат бўлади. Т. нинг воқеликни умумлаштириб акс

эттириш қобилияти инсоннинг умумий тушунчалар тузиш қобилиятида ифодаланади. Илмий тушунчаларни тузиш тегишли қонуиларни ифодалаб бериш билан боғлиқдир. Т. нинг воқеликни бевосита акс эттириш қобилияти инсоннинг *хулоса чиқаришга*, *мантқий хулоса қилишга*, *исботлашга* бўлган қобилиятида ифодаланади. Бу қобилият билиш имкониятларини фавқулодда даражада кенгайтиради. У бевосита гидрокка муяссар бўладиган фактларни анализ қилишдан бошлаб, гидрокка сезги органлари ёрдамида муяссар бўлмайдиган нарсаларни билишга қараб боришга имкон беради. Тушунчалар ва уларнинг системалари (илмий назариялар) инсоният тажрибасини қайд қилади (умумлаштиради), улар кишилар билимларининг йиғиндисидир ва воқеликни янада билиш учун бошланғич нуқтадир. Инсон Т. ни турли фанлар (олий нерв фаолияти физиологияси, *логика*, *кибернетика*, *психология*, *гносеология* ва ш. к.) томонидан ва турли методлар билан ўрганилмоқда. Экспериментал тадқиқотлар орасида сунгги вақтда Т. ни турли кибернетик қурилмалар ёрдамида *моделлаштириш* формасида уни тадқиқ қилиш методлари катга роль касб этди. Т. ҳар бир индивидуум ҳаётида соф интеллектуал процесс сифатида мавжуд эмас, балки бошқача психик процесслар билан чамбарчас боғлиқдир, яъни умуман инсон *онгидан* ажралган ҳолда мавжуд эмасдир. Идеализм Т. ни ҳаммаша материядан (инсон миёси, тилидан, жамиятнинг амалий фаолиятидан) ажратишга уриниб келди, улар ўрта-сида алоқа борлигини эътироф қилган тақдирда ҳам, айрим индивидуумларнинг Т. нинг материядан ва айрим кишиларнинг онгидан юқори турадиган қандайдир руҳий ибтидоларнинг ҳосиласи деб кўрсатишга уринди (мас., *Гегель*). Ҳозирги замон буржуа философияси ўзининг *неопозитивизми* орқали, қандайдир реал суратда мавжуд нарса деб умуман Т. ни инкор қилиш позицияларига ўтиб олди. Неопозитивизм *бихевиоризмга* эргашиб, инсоннинг бутун тажрибасини

фақат бевосита кузатиш билан фактлардан иборат қилиб қўйиб, Т. ни материя билан бир қаторда (ҳамниша ҳиссий суратда идрок қилинувчи факт сифатида юз берадиган тилдан фарқли ўлароқ) сохта деб эълон қилди. Непозитивизм тил ифода воситаси, фикрнинг мавжудлик формаси эканлигини назар-эътиборга олмайди. Ҳақиқатда эса тилни анализ қилиш орқали миянинг Т. деб тавсифланган хоссалари ўрганилмоқда.

**ТАФАККУРНИ ТЕЖАШ ПРИНЦИПИ** — субъектив-идеалистик қонда, бу қондага кўра, ҳар қандай билишнинг ҳақиқат критерияси минимум билувчилик воситалари ёрдами билан максимум билимларга эришишдир; бу принципни *Мах* («Ишнинг сақланиш принципи», 1872) ва *Авенариус* («Философия — кучларни энг кам сарфлаш принципида мувофиқ олам ҳақидаги тафаккурдир», 1876) киритган; ҳозирги буржуа философиясида тарқалган. В. И. Ленин Т. т. п. ни идеалистик принцип сифатида («Материализм ва эмпириокритицизм» китобида) қаттиқ танқид қилди, чунки илмий қондаларнинг ҳақиқатлиги улар фикрнинг қанчалик «тежашли» билан эмас, балки уларнинг объектив оламга мувофиқ келиши билан белгиланади.

**ТАФОВУТ** — ҳар қандай бирлиكنинг зарур моменти, ҳар қандай нарса, ҳодиса, процесснинг алоҳида хусусияти бўлиб, бу хусусият уларнинг ички зиддиятини, уларнинг *ривожини* тавсифлайди. Т. материянинг ўз-ўзи-ча ҳаракатида, бир бутуннинг диалектик инкилационидан, *зиддиятларнинг* пайдо бўлишидан келиб чиқади. Т. ларнинг имманент келиб чиқиши ва уларнинг ўзаро муносабати эволюциянинг ички объектв логикасини кўрсатади. Ички Т. ни айни конкрет нарсанинг ривожланиши билан бевосита боғлиқ бўлмаган ташқи Т. лардан фарқ қилмоқ керак. Ташқи Т. фақат айни нарса ҳамма бошқа нарсалардан фарқ қилишини, мустаҳкам ва нисбатан барқарор нарса сифатида юзага келишини билдиради, холоф, Ички Т. ўзининг ривожланиши прб

цессда нарса бошқача бўлгандай кўринади-ю, айни вақтда ўз ҳолича қолади: бунда айният билан Т. нинг бирлиги яққол намоён бўлади. Т. зиддиятининг бошланғич палласини кўрсатади. Т. — «ўзидаги зиддият», очилмаган, ривожланмаган зиддиятдир. Шу билан бирга ички Т. билан ташқи Т. ни бир-бирдан ажратиш бўлмайди. Ички Т. лар процесснинг ривожланиш бориши давомида ва ривожланаётган ҳодисанинг у ёки бошқа томонлари алоҳида-алоҳида бўлиб ажралиши натижасида улардан ташқи Т. ларга айланишлари мумкин. Иккинчи томондан, ташқи Т. лар ички Т. ларга зарур қўшимча бўлиб, уларнинг юз беришига ўзинча бир нав туртки бўлиб хизмат қилишлари мумкин.

**ТАШҚИ ВА ИЧКИ. 1.** Предмет ёки процесснинг томонлари бўлиб, бу томонлар бутунлик структурасидаги ўрни ва роли билан фарқ қилинади. Ташқи ҳолат категорияси предметнинг юзак, бевосита ҳис этиб бўладиган томонини ёки предметдан ташқарида мавжуд бўлган воқеликни акс эттиради. Ички ҳолат категорияси предметнинг муҳим томонини акс эттиради. Ички ҳолат бевосита пайқалмайди ва ташқи ҳолат орқали, зухуротлар орқали билинади. Предметнинг ташқи томонлари ички томонлар билан, қонуни билан, моҳият билан белгиланади ва улар орқали очилади, билинади. Предметнинг ички табиатини қараб чиқиш предметнинг зиддиятларини, унинг ривожланиш манабани ва ташқи юз бериш формаларини тушунишга олиб боради. **2.** Реалистик томонлари бўлиб, бу томонларни кишилар ташқи ва ички олам сифатида фарқ қиладилар. Ички ҳолат — бу маънавий олам бўлиб, ташқи ҳолат — бу табиат оламиндир. Ташқи ҳолат билан ички ҳолатнинг, объективлик билан субъективликнинг ҳақиқий алоқаси фақат ва философия тарихида материализмнинг идеализм ва агностицизм билан кураши жараёнида аниқлаб олинди.

**ТАШҚИ ОЛАМ** — инсон онгидан ташқарида ва унга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган моддий пред-



метлар, ҳодисалар, уларнинг муносабатлари ва ўзаро алоқаларининг мажмуи. Т. ш.—билиш манбаидир. Инсон Т. о. ни — табиат ва жамиятни — ижтимоий-ишлаб чиқариш практикаси жараёнида билади. Идеализм нуқтан назаридан Т. о. ё оламдан устун турувчи руҳий вужуднинг ижодий маҳсулдир (объектив идеализм), ёки шахе онгининг конструкциясидир (субъектив идеализм).

**ТАЪРИФ** (ёки дефиниция)—манتيқий усул бўлиб, бу усул бiron объектни фарқ қилиш, излаб топиш, тузишга, фанга янгидан киритиладиган терминнинг маъносини ифодалашга ёки фанда аллақачон мавжуд бўлган терминнинг маъносини аниқлашга имкон беради. Т. турларининг хилма-хиллиги Т. нинг вазифарини, манتيқий структураси ва ш. к. лар билан нималарнинг таърифлаб-аниқлаб берилишига боғлиқдир. Реал Т. лар ёрдами билан предметлар ўзларига хос характеристикаларига (хоссалари ва муносабатларига) қараб ажратилади. Кўп ҳолларда улар жинс ва тур фарқи орқали Т. формасига киради (мас., «Қислород элементдир (жинс), унинг атом оғирлиги 16 га тенгдир (тур фарқи)»). Номинал Т. лар ёрдами билан фанга, мураккаброқ ифодаларнинг қисқартмалари сифатида, янги терминлар киритилади, янгидан киритиладиган терминнинг маъноси изоҳлаб берилади ва ҳ. к. Семантик Т. ларда аниқланувчи тилининг бiron ифодасидир, аниқловчи эса бironи предметдир (мас., «Бешбурчак» сўзи беш томонли кўпбурчакликни билдиради). Синтаксис Т. ларда аниқланувчи предмет бошқа предметлардан улар билан иш кўриш қондалари, уни ишлатиш усуллари ва мақсадлари орқали фарқ қилинади (мас., шахмат ўйинида фигуралар уларнинг шахмат тахтасида тутган бошланғич мавқеларини, ўйин давомида улар билан иш кўриш қондалари орқали аниқланади). Генетик таърифларда аниқланувчи предмет унинг ташкил топиш, пайдо бўлиш, тузилиш усулини кўрсатиш орқали ажратиб кўрсатилади (мас., «Айлана — туташган эгри чн-

зиқ бўлиб, у кесма текислигида тўғри чизиқнинг ҳаракатиси нуқта атрофидан айлланишидан ҳосил бўлади»). Т. фанда катта роль ўйнайди, у ҳар қандай илмий назариянинг муҳим қисмини ташкил этади. Т. лар ёрдами билан фанга янги тушунчалар киритилади, узоқ вақт давомида олиб борилган илмий тадқиқот натижалари қайд этилади, фанда учраб турадиган мураккаб тасвирлар содалаштирилади ва ҳ. к. Шу билан айрим равишда олинган Т. лар чеклангандир, чунки улар ҳодисаларнинг ҳар томонлама алоқаларини уларнинг тўла ривожланиш ҳолатида қамраб ололмайди (*Операционал таърифлар, Индуктив таъриф*).

**ТАЪСИРЛАНИШЛИК** — қўзишлик, изтиробланишлик — бутун тирик зотнинг хоссаси бўлиб, бу хосса ташқи ва ички муҳитнинг таъсирига қисқа муддатда реакция бериш қобилиятида ифодаланади. Т. — материя инъикосининг умумий биологик формаларида биридир. Т. нинг энг оддий хоссаси деб аталадиган энг элементар формаси таксислардан — таъсирланиш манбаига (ёруғликка, ҳидга ва ҳ. к.) томон ёки ундан орқага томон қилинадиган ҳаракатдан иборат. Т. базасида филогенетик (тарихий) ривожланиш процессида сесканишлик пайдо бўлади. Сесканишлик — тўқималарнинг дифференцияланиши натижасидир. Тирик вужудларнинг мураккаблашиб бориши ва нерв системасининг тузила бориши билан инъикоснинг биологик формалари ҳам мураккаблашади, шартсиз ва шартли рефлекслар пайдо бўлади. Т. нинг асосида муайян алмашинув процесслари содир бўлади, оқсил моддаларнинг компонентлари ҳаракат қилиб туради, Т. ҳақидаги таълимот марксистик инъикос назариясини асослаш учун бой материал бермоқда.

**ТАҚДИР** — қисмат, пешона — кишилар ҳаётидаги ҳамма воқеаларни олдиндан белгилаб қўядиган гайри табиий куч ҳақидаги диний-идеалистик тасаввурни ифодаловчи тушунча. Қадимги грек мифологиясида одамларнинг ва ҳатто худоларнинг қисмати Т. маъбудалари бўлиши мойра-

ларга (римликларда — паркарларга) боғлиқ бўлган. Замон ўтиб бориши билан Т. ни оламни идора қилувчи олий адолат сифатида тасаввур қила бошлаганлар (грекларда — Дике, Немезида). *Христианликда* ва *исломда* ҳам Т. худонинг қудрати, олий зот шаклида намоён бўлади. Т. ни азалдан пешонага ёзиб қўйилган илоҳий қудрат деб тасаввур қилиш ҳозирги замондаги ҳамма динларга хосдир. *Протестантизмда* бу тасаввур яққол ифодаланган фаталистик характерга эгадир (*Фатализм*). Баъзи диний йўналишлар (мас., *католицизм, православие*) Т. ҳақидаги тасаввурлар фатализмнинг илоҳий тақдирни азал идеяси билан инсон прода эркинлигининг эклектик равишда бирга қўшиш воситаси ила бўшатиришга уринмоқдалар. Гайри фалсафий маънода Т. тушунчаси инсон ёки бутун бир халқ ҳаётида юз берган аҳволнинг ифодалаш учун ҳам ишлатилади.

**ТАҚДИР АЗАЛ НАЗАРИЯСИ** — диний-идеалистик таълимот бўлиб, бу таълимотга кўра, оламда бор нарсаларнинг ҳаммаси ва ҳаттоки инсон психикасининг ҳодисалари ҳам ё худонинг продаси билан (*Авустин, Лютер, Кальвин, Азалдан белиланган уйғунлик*), ёки қатъий механик зарурият билан азалдан белгиланган (*Фатализм*). Бу назария хусусан ислом ва унинг теологияси — каломнинг энг муҳим қонуларидан ҳисобланади. Т. а. и. изчиллик билан давом этирилса, тараққиётни инкор этишга ва ҳар қандай фаоллиқнинг бемаънилигини эътироф этишга олиб боради. Ҳозирги замон фанн Т. а. и. ни рад этмоқда ва материянинг *ўз-ўзича ҳаракат қилиши* ҳақидаги диалектик материализм таълимотини тасдиқламоқда.

**ТАҚҚОСЛАШ** — қиёс қилиш, солиштириб кўриш, чоғиштириш — объектлар ўртасидаги ўхшашлик ёки тафовут белгиларини (ёки унисини ҳам, бунисини ҳам) аниқлаш мақсадда уларни таққослаб кўриш. Т. *умумлаштиришнинг* энг муҳим шартидир. У *аналогия* бўйича хулосалар чиқаришда катта роль ўйнайди. Т.

нинг натижасини ифодаловчи муҳокамалар таққосланадиган объектлар ҳақидаги тушунчаларнинг мазмунини очиб беришга хизмат қилади; бу жиҳатдан Т. *таърифи*ни тўлдирувчи, баъзан эса унинг ўзининг босувчи усул бўлиб хизмат қилади.

**ТЕИЗМ** (грек. theos — худо) — диний-фалсафий таълимот. Т. гайри табиий вужуд сифатида шахсан худонинг мавжудлигини тап олади, гўё у ақл ва продага эга бўлиб, барча моддий ва маънавий процессларга сирли равишда таъсир кўрсатиб турар эмиш. Оламда содир бўлаётган нарсаларнинг ҳаммасини Т. худо қудратининг кўриниши деб қарайди. Табиий қонуният Т. да худонинг кароматига боғлаб қўйилади. *Деизмдан* фарқли ўлароқ, Т. худонинг оламдаги барча воқеаларда иштирок этишини даъво қилади ва *пантеизмдан* фарқли ўлароқ, худонинг ломақон, яъни оламда макон-манзилни йўқ қолда мавжуд, деб таъкидлайди. Т. — *клерикализм, теология* ва *фидеизмнинг* идеологик асосидир. Т. фанга ва илмий дунёқарашга душмандир.

**ТЕЙЯР ДЕ ШАРДЕН** Пьер (1881—1955) — француз палеонтолог олимни, философ ва теолог, сипантропни биринчи бўлиб топганлардан бири. Т. нинг фалсафий концепцияси — «христиан эволюционизми» — идеалистик *пантеизмнинг* кўринишларидан биридир. Т. да худо «эволюция Исоси» бўлиб, «универсум тўқнаси»нинг ҳар бир заррасида алоҳида руҳий энергия шаклида намоён бўлади, ана шу энергия эволюциянинг ҳаракатлантирувчи ва йўлловчи кучидир. Коинотнинг рипожланишини («космогенез» — «христегенез») Т. руҳ эволюциясининг бир қанча босқичлардан иборат, бу босқичлар материянинг мураккаблашуви воситасида амалга ошади, деб тасвирлайди. Унинг тараққиёт концепциясида диалектиканинг анча элементлари бор (сакрашмонлик, эйдиятлик ва ҳ. к.). Инсон пайдо бўлгандан кейин амалга ошадиган оламнинг такомиллашуви процессидаги муҳим ўрнн, Т. нинг фикрича, кишиларнинг ўзлари-

нинг онги ва фаолияти орқали фанга тааллуқлидир. Т. фанин воқеликка диний муносабатнинг кўринишларидан бири деб ноҳақ талқин қилиб, дин билан фан ўртасидаги қарама-қаршиликни бартараф этишга умид боғлайди. Т. нинг асарларида *христианликни* замонавийлаштириш масалалари катта ўрин тутади. Т. нинг идеялари Фарбда («тейярдизм» номи билан) кенг тарқалди. Т. концепциясининг ўзи зиддиятли бўлганлиги сабабли, унинг идеяларидан баъзан қарама-қарши сиёсий позицияларда турган турли ижтимоий гуруҳларнинг вакиллари фойдаланмоқдалар. Диний-идеалистик асослар Т. концепциясида воқелик ривожланишининг реал манзарасини бузиб кўрсатса-да, ҳар ҳолда унинг концепциясида оптимизм ва гуманизм элементлари бордир. Тейярдизм ҳозирги замон буржуа философиясининг бир қанча оқимларидан ана шу билан фарқ қилади. Асосий асарлари: «Илоҳий муҳит» (1927), «Йнсон феномени» (вафотидан кейин эълон қилинган, 1955).

**ТЕЛЕЗИО** Бернардино (1508—88)—Уйғониш давридаги италян натурфилософи, материалист. Асосий асари «Нарсаларнинг ўз принципларига кўра уларнинг табиати ҳақида» (1565). У табиатни тажрибавий ўрганишга даъват этарди, сезги органлари нисон билимларининг асосий манбаи эканлигини таъкидлаб кўрсатарди, схоластика учун характерли бўлган ақл сотиш-силлогистик методга қарши чиқди. Т. *Бруно* ва *Қампанеллага* катта таъсир кўрсатди ва Ф. *Бэконнинг* ўтмишдошларидан бири бўлиб қолди. Табиатни талқин этишда Т. бутун фазонни тўлдириб турган (шу тариқа бўшлиққа ўрин қолдирмайдиган) материя, худо сингари, азалий ибтидодир, деган фикрга асосланарди. Унинг давридаги бошқа натурфилософлар сингари, Т. ҳам гилозонистик идеяларга амал қиларди (*Гилозоизм*). Т. ривожлантирган космологик қарашлар системаси шундай бир идеяга бориб тақалардики, бу идеяга кўра, қарама-қарши ва жонли ибтидодлар бўлган ўзини сақлашга

нитиладиган иссиқ ва совуқ материя учун кураш бошлайди. Бунда иссиқ Қуёшда, совуқ эса Ерда тўпланган.

**ТЕЛЕОЛОГИЯ** — грек. *teleos* — мақсад) — табиатдаги барча ҳодисаларнинг мақсадга мувофиқлиги, маълум мақсадга йўналтирилганлиги ҳақидаги фалсафий таълимот. Т. нинг нуқтаи назарича, фақат инсон эмас, балки табиатдаги барча ҳодисалар ҳам бирон мақсадга қаратилган ибтидога, алоҳида жонга эгадир. Агар инсон ўз олдига мақсадни онгли равишда қўйса, табиатда мақсад онгсиз равишда амалга оширилади. Т. *гилозоизм*, *панпсихизм*, *пантеизм* ва ҳ. к. билан чамбарчас боғлиқдир. Т. га кўра, ҳаёт ва тафаккур принциплари материя пойдеворининг ўзидадир, материя эса ўлик атомлардан эмас, балки ғира-шира тасаввур қобилиятга эга бўлган «жонли» монадалардан иборат. Т. нинг биринчи изчил системаси *Аристотель* томонидан ишлаб чиқилган, у ҳар бир нарсанинг ўз вазифини бор, у ўзида актив мақсадли ибтидоини, жонини, *энтелехиани* олинб юради ва шу билан бирга табиатнинг ҳамма мақсади олий бир мақсадга бўйсунган, умумжаҳон гармониясига қўшилган бўлади, деб ҳисобларди. Аристотелча Т. нинг бу асосий идеяси *Фома Аквинский*, *Лейбниц*, *Гегель*, *Хайдеггер* ва б. таълимотида сақланиб келмоқда. Табиатнинг мақсади кўзлаган ибтидоси оламдан ташқаридадир ва унинг ўзи оламий процесснинг олий асосий ва туб мақсади, деган тасаввур худонинг борлигини физикотелеологик исботлашга асос бўлди. *Азалдан белгиланган уйғунлик* таълимоти билан учига чиқазилган бу тасаввурнинг маънавий асосизлигини Кант кўрсатиб берган эди. Тирлик табиатга телеологик қараш 17—19-асрлардаги биологик назарияларда кенг тарқалган эди. *Дарвиннинг эволюцион назарияси* тирлик зотларининг инсбий мақсадга мувофиқлигини оқилона талқин қилиб бериш билан биологияда Т. нинг ҳукмронлигига путур етказди. Дарвиндан кейин биологиядаги телеологик концепциялар неовитализм, *неоламаркизм* ва ш. к.

томонидан тарғиб қилинди. Кибернетика кўрсатадики, мақсадга мувофиқлик—предметнинг теварак-атрофдаги муҳитга оптимал мослашиш процессидир.

**ТЕМПЕРАМЕНТ** (лат. temperamentum — қисмларнинг тегишли нисбати)— шахснинг индивидуал хусусиятларининг мажмуи, бу унинг психик фаолияти динамикасини кўрсатади. Т. ҳис-туйғуларининг кучида, уларнинг чуқурлиги ёки юзакилигида, уларнинг ўтиш тезлигида, барқарорлигида ёки тез алмашишувида юз беради; шунга ўхшаш Т. индивид ҳаракатларининг хусусиятларида намоён бўлади. Т. асосида *олий нерв фаолиятининг типлари* ётади. Кучли, хуштабиат, ҳаракатчан тип сангвиник Т. га мувофиқ келади, бу Т. нинг характерли хусусияти шуки, унда кайф-ҳолат тез пайдо бўлиб, дарров ўзгаради, ҳаракат чаққон бўлади; кучли, вазмин, камҳаракат тип флегматик Т. га мувофиқ келади, бу Т. да кайф-ҳолат барқарор, ҳаракатлар босиқ бўлади; кучли беқарор тип холерик Т. га мувофиқ келади ва унда кайф-ҳолат кескин ўзгаради, ҳис туйғули бўлади, шитоб билан ҳаракат қилинади; бўшанг тип меланхолик Т. га мувофиқ келади ва унда ҳис-туйғулар секинлик билан пайдо бўлиб, лекин чуқур ва узоқ давом этади, сиртдан унчалик сезилмайди. Шуни айтиб ўтмоқ керакки, Т. фақат нерв системасининг тугма хоссалари билан эмас, балки турмуш ва фаолият шароитлари билан ҳам белгиланади; Т. индивиднинг умри ичида ўзгармасдан қолмайди. Ҳар қандай Т. шахснинг барча ижтимоий зарур хусусиятларининг ривожланишига тўқинлик қилмайди, лекин ҳар бир Т. уларнинг шаклланишининг алоҳида йўллари ва усулларини талаб қилади. Т. нисон характерининг ўзига хос хусусиятларининг зарур шартларидан бирини ташкил этади.

**ТЕНГЛИК** — 1. Жамиятдаги кишиларнинг бир хилдаги аҳволини билдирувчи тушунча, аммо бу тушунча турли тарихий даврларда ва турли халқларда турлича мазмунга эгадир. Буржуача тушунчада Т. граждандар-

нинг қонуи олдда ҳуқуқий тенглигини билдиради, холос, аммо бунда кишини киши томонидан эксплуатация қилиш, мулкий ва сиёсий тенгсизлик сақланиб қолади, меҳнатқашлар оммаси амалда ҳуқуқсизлигича қола беради. Т. тўғрисидаги майда буржуа назариялари ҳар бир кишининг хусусий мулки бўлиши, бўлганда ҳам озми-кўпми тенгламачилик асосида мулкка эга бўлишини даъво қилади. Ҳар иккала ҳолда ҳам асосий масала — *ишлаб чиқариш воситаларига* муносабат масаласи ҳисобга олинмайди. Марксизм, ишлаб чиқариш воситаларининг хусусий мулклигини йўқ қилмасдан ва эксплуататор синфларини тугатмасдан туриб, иқтисодий (моддий неъматларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва истеъмол қилиш соҳаси), сиёсий (синфий, миллий ва давлатлараро муносабатлар соҳаси) ва маданий (маънавий неъматларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва истеъмол қилиш соҳаси) Т. бўлиши мумкин эмас, деган фикрга асосланади. Ишлаб чиқариш воситаларига нисбатан чиннакам Т. социализмнинг ғалабаси натижасидагина пайдо бўлади. Лекин социализм шароитида социал тенгсизлик қолдиқлари ҳали сақланиб қолади, бунинг сабаби шуки, моддий ишлаб чиқариш старли даражада ривожланган бўлмайди, ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги, шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги тафовутлар давом этади, меҳнат миқдори ва сифатига қараб тақсимлаш принципи амалга оширилади ва ҳ. к. Коммунизм шароитидагина тўла Т., жамиятнинг тўла социал якжиллигини юзага келади. Аммо коммунистик Т. барча кишиларнинг қандайдир баб-бараварлаштиришни билдирмайди, аксинча, ҳар бир киши учун ўз қобилатларини ва эҳтиёжларини индивидуал сифатлари ва дилларига мувофиқ равишда, эркин суратда ривожлантириш бобида чексиз имкобиятлар очиб беради. 2. Логикада *айният* билан мос келади. Ҳар қандай Т. симметрик, транзитив ва рефлексив муносабат хоссаларига эгадир. Т. нинг бу хоссаларидан,

жумладан, айрича учинчи миқдорга тенг бўлган икки миқдор ўзаро тенгдир, деган машҳур аксиома келиб чиқади.

**ТЕОГОНИЯ** — грек. *theos* — худо ва *gopeia* — тугилиш). 1. Худоларнинг келиб чиқиши ҳақидаги диний афсоналар системаси. Европа адабиётида қадимги грек мифологиясининг машҳур биринчи шеърӣ тўплами Гесиоднинг (эрамиздан олдинги 8- аср) «Теогонияси»дир. 2. Л. Фейербахнинг 1857 йилда нашр этилган асарининг номи; бу асарда антик, яҳудий ва христиан мифологияси ва теологиясида худо ҳақидаги тасавурларнинг эволюцияси танқидий равишда қараб чиқилган.

**ТЕОДИЦЕЯ** (грек. *theos* — худо ва *dike* — ҳуқуқ, адолат) — «худони оқлаш»; диний-фалсафий трактатлар қудратли, энг доно ва пур-неъмат худого ишониш билан оламда ёвузлик ва адолатсизликнинг мавжудлиги ўртасида очиқ ва муросага келтириб бўлмайдиган зиддиятни нима қилиб бўлса ҳам оқлашни ўз олдига мақсад қилиб кўяди. 17—18- асрларда турли-туман «Т.»лар фалсафий адабиётининг бутун бир тармоғи бўлиб қолди. *Лейбницнинг* «Т.»си (1710) катта шуҳрат қозонди, унинг идеяларини Вольтер «Кандид» сатирик фалсафий романида (1759) заҳарханда билан масҳара қилиб кулди. Ўз социал моҳиятига кўра, «Т.»—эксплуататорлик жамиятида ҳукмрон бўлган ёвузлик ва адолатсизликни диний-фалсафий оқлашдан иборат. Бунга ҳозирга қадар қам кўпдан-кўп теологик, жумладан католик асарлар бағишланмоқдаки, улар ёвузликни реаллик деб эмас, балки «маҳрумлик» («*privatio*»), ниманингдир «йўқлиги» деб софистларча талқин қилмоқдалар.

**ТЕОЛОГИК ЭТИКА** — бирон теолог системага асосланувчи этика. Уч асосий дин: *христианлик*, *ислом* ва *буддизмнинг* ахлоқий таълимотлари Т. э. нинг энг таъсирли йўналишлари бўлиб келди ва ҳозир ҳам шундай. Т. э. даги ахлоқ манбаи — худодир, худо унда ахлоқий эзгулик ва фазил

латнинг мужассамланиши сифатида намоён бўлади, жамиятда ёмонлик ва ахлоқсизлик эса инсоннинг «гуноҳқорлиги»га боғлаб изоҳланади. Худо бунинг устига яна ахлоқнинг бирдан-бир мезони бўлиб кўринади. Бирон бир хатти-ҳаракатнинг яхши ёки ёмон бўлишининг сабаби шуки, у худонинг «моҳияти»га ёки продасига мувофиқ ёки зид келади. Ниҳоят, худо ахлоқий баҳо сифатида намоён бўлади, яъни ахлоқий хатти-ҳаракатга баҳо беришда бирдан-бир авторитет ҳисобланади. Т. э. ўз йўналиши жиҳатидан антисоциал ахлоқдир, чунки у жамиятнинг ахлоқий баҳолар беришга ҳақли эканлигини инкор этади. Т. э. да қиёмат куни савобкорларнинг мукофотланиши ва гуноҳкорларнинг жазоланиши ҳақидаги таълимот катта ўрни тутади, илоҳиётчилар охирабда шундай бўлади деб даъво қиладилар (*Эсхатология*). Яхшилик ва адолатнинг тўла таътига қилиши ё охираб билан, ёки «худонинг салтанати» бошланиши билан боғланади. Итоатгўйлик, мўминлик, ёвузликка қаршилик кўрсатмаслик ва ҳаммасини кечирини яхши фазилатлар даражасига кўтариш ана шундан келиб чиққан. Т. э. эксплуататорлик жамиятининг ахлоқий маддоҳи - бўлиб майдонга чиқмоқда.

**ТЕОЛОГИЯ** (грек. *theos* — худо ва *logos* — сўз, таълимот), ёки илоҳиёт, — муайян бир диннинг ақида ва аҳкомларини системалаштириш. Тавротга, биринчи жаҳон соборларининг қарорларига ва «черков отахонларига», «муқаддас китоблар» ва «муқаддас ривоятлар»га таянадиган христиан Т. си асосий илоҳиётга (фундаментал теология, *апологетикага*), догматик илоҳиётга, ахлоқий илоҳиётга, черков тўғрисидаги таълимот ва ҳ. к. га бўлинади. Т. га ўта догматизм, авторитарлик (тўла ҳокимлик) ва схоластиклик (сафсатабозлик) хосдир. Ҳозирги вақтда Т. билан фанни সিғдириш мумкинлигини исбот қилишга уринаётган диний философия Т. билан туташади. Т. бир неча марта барча замонлардаги прогрессив мутафаккирларнинг танқидига учради. Т.

ни танқид қилиш илмий атензмининг ажралмас қисминдир.

**ТЕОРЕМА** — ҳозирги замон формал логикасида ва математикасида қатъий равишда тузилган бирон дедуктив (мас., аксиоматик) назариянинг ҳар қандай ибораси, бу ибора мазкур назариянинг бошланғич қондаларига (*аксиомаларига*) ва (ёки) шу назария учун жонз бўлган хулоса қондалари назариясининг аллақачон исбот қилинган ибораларига татбиқ қилиш асосида исботланган (хулоса қилиб чиқарилган) дир. Синтактик системаларда Т. туркуми хулоса қилиб чиқариладиган формулалар туркумига тенгдир; семантик системаларда аксиомалар ва Т. лар туркуми муайян назариянинг чин иборалари туркумига мос келади. Аксиомалар билан Т. лар ўртасидаги тафовут шартлидир: бирон назариянинг айни бир хилдаги иборалари бир ҳолда аксиомалар сифатида қабул қилиниши, иккинчи ҳолда Т. лар сифатида исбот этилиши мумкин. Шунга кўра, Т. ларга кўпинча аксиомалар ҳам нисбат берилади (аксиоманинг исботи бир формуладан — унинг ўзидан иборат). Бирон назарияга нисбатан ифодаланмадиган ва мазкур назариянинг метаназарияси мазмуни воситалари билан исботланадиган Т. лар метатеоремалар деб аталади (мас., дедукция ҳақидаги Т.).

**ТЕОСОФИЯ** (грек. *theos* — худо ва *sophia* — донишмандлик, билим, аён — «худобилиш») — баъзан *теология* билан (мас., «*Ариопагитикалар*»да) ёки *мистиканинг* ғайри диний эътиқоднинг айрим формалари билан бирдай қилиб қўйиладиган тушунча; бу мистиканинг вакиллари инсоннинг бевосита ички тажрибасини, мистик *интуицияни* худони пайқаш усуллари сифатида расмий черков ақидалари обрў-эътиборидан афзал кўрадиган (ана шу жиҳатдан *Бёме* ёки *Сведенборг* типидagi мутафаккирлар теософлар жумласига киради). 1875 йилда Нью-Йоркда Теософия жамиятини ташкил этган Е. П. Блаватскаянинг (1831—91) таълимоти асл маънодаги Т. деб аталади (бу жамиятнинг мар-

кази кўп ўтмай Ҳиндистонга кўчди; ҳозир ҳам ишлаб турибди). *Антропософияни* тузувчи Р. Штейнер 1913 йилгача бу жамиятнинг актив аъзоси эди. Жамиятнинг мақсадларини ва ўз идеяларини Блаватская «Сирли докторина» (1888), «Теософия калити» (1889) ва б. асарларида баён этган. Т. «илмий» методлар билан илоҳий донишмандликни билишни, бу донишмандликни шахсга муяссар қилишни ва пировард ҳисобда инсонни ўлгандан кейин «жаннат роҳат-фарогати»га сазовор этишни даъво қилади. Бунга индивидда руҳий-илоҳий жавҳарни топиш йўли билан фақат илми ғойибдан хабардор бўлган Т. «пирлар»гига эриша олади (*окультизм*). Турли шарқий ва ғарбий динларнинг ва идеалистик системаларнинг (асосан *буддизмнинг* ва ҳинд философиясидаги бошқа йўналишларнинг) элементларини эклектик равишда ўзидан бирлаштириб олган Т. олам ва инсон ҳақидаги ғайри илмий мистик-фантастик тасаввурлар йиғиндисидир.

**ТЕРМИН** (лат. *terminus* — чек, чегара). 1. Фан, техника, санъат ва ш. к ларнинг муайян тушунчасини қайд этувчи бир маъноли сўз. Т. фан тилининг элементи дир, у фан маълумотларини, айниқса оддий тилда тегишли номлари бўлмаган маълумотларини аниқ ва бир маъно билан билдириш зарурияти тақозоси билан жорий этилган. Т. ларнинг оддий тилдаги сўзлардан фарқи шуки, уларда эмоционал бўёқ бўлмайдн. 2. Логикада ҳукмнинг (субъект ва предикат) ёки силлогизмнинг зарур компоненти (хулоса предикати катта Т. деб, хулоса субъекти кичик Т. деб, силлогизм асосларига кирадиган ва лекин хулосага кирмайдиган тушунча ўрта Т. деб аталади). 3. Қадимги Рим мифологиясида чегараларнинг ва чегара белгиларининг худоси.

**ТЕХНОКРАТИЯ** (грек. *techne* — ҳунар, маҳорат ва *kratos* — ҳокимият) — ҳозирги замон социологик оқими, бу оқим АҚШда буржуа экономисти Т. Веблен идеялари асосида пайдо бўлган ва 30-йилларда анча тарқалган (Г. Скотт, Т. Леб ва б.).

АҚШда ва Европанинг бир қанча мамлакатларида технократлар жамиятлари таъсис этилди. Т. мухлисларининг даъвосича, гўё ҳозирги замон капитализмининг анархияси ва беқарорлиги давлатни «сиёсатчилар»нинг бошқариши натижаси эмиш. Улар бутун иқтисодий ҳаётга раҳбарлик қилиш ва давлатни бошқаришни «техникларга ва бизнесменларга топшириш йўли билан капитализмни соғайтириш идеясини илгари сурмоқдалар. Капиталистик экономикани ва сиёсатни демагогларча танқид қилиш замирида давлат аппаратини sanoat монополияларига тўридан-тўғри ва бевосита бўйсундиришни оқлаб кўрсатишга интилиш яшириниб ётади. Т. га яқин ва лекин ундан ҳам реакционроқ оқим — ҳозирги вақтда АҚШда кенг тарқалган мэнэжеризм, яъни бошқарувчиларнинг (мэнэжерларнинг) раҳбарлик роли ҳақидаги таълимотдир. Бу таълимот Берихем асарларида очиқдан-очиқ антикоммунистик ва милитаристик тус олган. Унинг «мэнэжерал революцияси» («бошқарувчилар революцияси») — америка монополистларининг ошқора диктатурасини мадҳ эттишдан иборат.

**ТИЛ** — ҳар қандай физик табиатнинг белги системаси, бу система инсон фаолияти процессида билувчилик ва коммуникатив (алоқа) функцияларини бажаради. Т. табиий ҳам, сунъий ҳам бўлиши мумкин. Табиий Т. деганда фикрларни ифодалаш формаси ва қишилар ўртасида алоқа воситаси бўлиб хизмат қиладиган кундалик ҳаётдаги Т. тушунилади. Сунъий Т. — кишилар томонидан бирон тор эҳтиёжлар учун яратилган Т. дир (математик символика Т. и, физика назариялари Т. и, сигнализациянинг турли системалари ва ҳ. к.). Т. — социал ҳодисадир. У ижтимоий ишлаб чиқариш ривожини жараёнида пайдо бўлади ва унинг зарур томонидан — кишиларнинг ва алоҳида ҳар бир одамнинг фаолиятини координациялаштириш воситасидан иборатдир. Ўз физиологик асосига кўра, Т. иккинчи сигнал системаси функциясини бажарадики, бу функцияни И. П. Павлов

инсон психикасига ўзига хос қўшимча деб атаган эди. Тафаккурнинг мавжудлик формаси ва ифода формаси бўлган Т. айни вақтда онгнинг шаклланишида муҳим роль ўйнайди. Тил қобиғидан ташқари онг мавжуд бўлмайди ва мавжуд бўлолмайди. Ўз физик табиатига кўра ўзи билдирадиган нарсаса нисбатан шартли бўлган тил белгиси, шундай бўлишига қарамай, пировард ҳисобда реал воқеликни биллиш процесси билан боғлиқдир. Т. жамғарилган билмларни қайд этиш ва сақлаш ҳамда уларни авлоддан авлодга бериш воситасидир. Абстракт тафаккур фақат Т. туфайли мавжуд бўлиши мумкин. Т. нинг мавжудлиги — тафаккурнинг умумлаштирувчи фаолиятининг зарур шартидир. «Ҳар қандай сўз (нутқ) умумлаштиради» (Ленин). Аммо Т. билан тафаккур бирдай эмас, юзага келгач, Т. нисбатан мустақилдир, у тафаккур қонунаридан фарқ қиладиган ўзига хос қонунларга эга бўлади. Шу сабабли тушунча билан сўз ўртасида, логикий ҳукм билан грамматик гап ва ҳ. к. ўртасида айният йўқдир. Бунинг устига Т. муаяйн системадир, «структура»дан иборат бўлиб, ўзининг ички тузилишига эга, ва буис тил белгисининг табиатини ва аҳамиятини тушуниш мумкин эмас. Сўнги ўн йилликларда назарий тадқиқотларнинг роли ошиб бораётганлиги муносабатин билан сунъий, формаллаштирилган тилларнинг қонуниятларини, уларнинг логик синтаксисини ва логик семантикасини ўрганишга қизиқиш кучайди. Шу муносабат билан Т. фақат лингвистика эмас, балки логика ва семиотиканинг ҳам тадқиқот объекти бўлиб қолмоқда. Ҳозирги замон неопозитивизми бу тадқиқотларнинг роли ва аҳамиятини абсолютлаштириб, фалсафий тадқиқотларнинг бутун проблематикасини Т. нинг маънавий анализидан иборат қилиб қўйишга нотўғри уринмоқда.

**ТИМИРЯЗЕВ** Климент Аркадьевич (1843—1920) — рус олими, Дарвиннинг издоши, Россияда ўсимликлар физиологиясининг асосчиси. Унинг дунёқарашини рус революционий демократ-

ларининг идеялари таъсири остида шаклланди. Т. биологиянинг янада ривожланиши организмларнинг ҳаётий фаолиятидаги энг чуқур процессларни билишда эришилган муваффақиятларга (физиология, биохимия ва биофизика) боғлиқ бўлишини эрта тушуинган эди. Т. нинг асосий экспериментал асарини — ўсимликларнинг фотосинтези бўйича — тирик ва нотирек материянинг бирлигини асослашда катта роль ўйнади. Т. тор экспериментал методлар доирасида биқилиб қолмасдан, кенг фалсафий умумлашмалар қилди, кўп жиҳатдан диалектик-материалистик методга тўғри келадиган тарихий методини самарали татбиқ этди. Т. биологияни халққа хизмат қилдиришга интиларди. У ўз тадқиқотларини деҳқончилик практикаси билан боғлаб олиб борарди, биология фанининг ютуқларини оммалаштирарди. Т. нинг биологияда идеалистик назарияларга (*Витализм* ва б.) қарши олиб борган кураши катта аҳамиятга эга эди. Т. йирик рус табиятшуносларидан биринчи бўлиб Улуғ Октябрь социалистик революциясини қабул қилди. Унинг «Фан ва демократия» деган мақолалар тўпламига (1920) В. И. Ленин юксак баҳо берган эди.

**ТИНЧ-ТОТУВ ЯШАШ** — қарама-қарши (социалистик ва капиталистик) ижтимоий тузумга эга бўлган давлатлар ўртасидаги муносабатлар принципи бўлиб, бу принцип мунозарали масалаларни ҳал қилиш воситаси сифатида урушдан воз кечиниши назарда тутлади. Социалистик революциянинг марксча-ленинча назариясига кўра, социализм айни бир вақтда барча мамлакатларда галаба қилиши мумкин эмас. Бундан, маълум тарихий давр мобайнида дунёда социалистик давлатлар билан бир қаторда муқаррар равишда капиталистик давлатлар ҳам яшаб туради, деган хулоса келиб чиқади. Ленин Т.-т. я. принципни асослаб берди ва уни Совет давлатининг дипломатик фаолиятида амалга оширишга ҳаракат қилди. Т.-т. я. принципини социалистик жамият характеридан келиб чиқади, чунки бу

жамиятда урушларнинг иқтисодий асоси — хусусий мулк тугатилган ва, демак, унда урушлардан манфаатдор бўлган ижтимоий кучлар йўқдир. Бу принцип коммунистик идеологиянинг инсонпарварлик моҳиятига мувофиқ келади. Социалистик мамлакатлар ташқи сиёсат соҳасидаги ўз фаолиятларида ва ҳозирги замон шароитида ленинча Т.-т. я. принципига амал қилмоқдалар. Т.-т. я. халқларнинг ички ишларига аралашмасликни, давлатлар суверенитетини ҳурмат қилишни, мамлакатлар ўртасида иқтисодий ва маданий алоқаларни ривожлантиришни назарда тутлади. Аммо Т.-т. я., империалистик кучлар уни бузиб, қуроликчи билан бирон халққа ўз ҳукмронликларини мажбуран қабул қилдиarmoқчи бўлган тақдирда, қуроли курашдан воз кечиниши билдирмайди. Уни золимлар ва мазлумлар ўртасидаги, мустамлакачилар ва мустамлака қурбонлар ўртасидаги муносабатларга татбиқ этиб бўлмайди. Марксизм-ленинизм, ҳар бир халқ қўлига қуроликчи олиб, агрессияга ва эксплуатацияга қарши курашга ҳақи бор, деб сиёсатлайди (*Уруш*). Т.-т. я. сиёсати сиёсатчи курашни истисно қилиш у ёқда турсин, аксинча, уни назарда тутлади. Бу курашнинг асосий майдони — жаҳон миқёсида социалистик мамлакатлар билан капиталистик мамлакатлар ўртасидаги иқтисодий мусобақадир. Бу мусобақада социализмнинг эришаётган муваффақиятлари жаҳон тарихининг борлишига ҳал қилувчи таъсир кўрсатмоқда. Т.-т. я. халқаро майдонда сиёсий курашни ҳам назарда тутлади: социалистик давлатлар халқларнинг ўз сиёсат ва миллий озодлигини учун, демократия ва социализм учун қиладиган ҳаракатининг барча формаларини қўллаб-қувватлайдилар. Т.-т. я. идеология соҳасига жорий этилмайди.

**ТИПЛАР НАЗАРИЯСИ** (типлар иерархияси) формал (математик) логикани тузиш усули, бу усулда турли даражалардаги (типлардаги) объектиларни фарқ қилиш киритилади; *парадокслар*, ёки *антиномиялар* тўпламларининг логикадан ва назариядан



чиқариб ташлаш усулларидан бири. Биринчи марта Т. н. ни туркумлар логикасига татбиқан Э. Шредер ривожлаштирди (1890). 1908—10 йилларда *Рассел предикатлар ҳисобига* татбиқан Т. н. нинг муфассал системасини тузди; унинг мазмуни типлар бўйича фарқ қилишдан иборат: индивидлар типни (1-тип), уларнинг хусусиятлари типни (2-тип), хусусиятларнинг хусусиятлари типни (3-тип) ва ҳ. к. типлар ичига тартибларга бўлишлар киритилади.

**ТИПЛАШТИРИШ ВА ИНДИВИДУАЛЛАШТИРИШ**—санъатда (грек. *typos* — образ; лат. *individuum* — бўлинмас) — воқеликни қайта ҳосил қилишнинг ўзинга хос усули, бу усулда бадний умумлаштириш, тасвирланувчи ҳодисаларнинг моҳиятига кириш, уларнинг индивидуал, конкрет-ҳиссий хусусиятларини очиб бериш орқали амалга оширилади. Санъатда индивидуаллик яқка бир факт сифатида эмас, балки умумийликни очиб воситаси сифатида юзага чиқади, шунинг учун И.—бадий Т. нинг элементи дир. Т. процессида санъаткор асарнинг гоёвий мазмунига, ўз дунёқарашини ва ўз поэтик табиатиининг субъектив хусусиятларига мувофиқ равишда муайян социал ҳодисанинг энг характерли белгиларини ажратиб, таппаб олади. Шу тариқа қилинган умумлашмаларни санъаткор ижодий хаёл ёрдамида конкрет, ўзинга хос вазиятларда ҳаракат қилувчи индивидуаллаштирилган ўзинга хос хусусиятларига эга бўлган характерлар формасида гавдалантиради. Т. ни И. дан ажратишга, уларни бир-бирига қарама-қарши қўйишга уриниш бадний ижодийетга салбий таъсир кўрсатади. И. сиз асарнинг қаҳрамонлари ўзинга хос характерларга эга жонли кишилар бўлиб эмас, балки «замон руҳининг жарчилари» бўлиб кўрнанади, улар қандайдир ўлик схемаларни ва мажъзий тмсолларни эслатади. Иккинчи томондан, Т. сиз И. чинакам реалистик бадний образ яратишга қодир эмасдир: у тасвирланувчи нарсанинг моҳиятига кирмаса бирон йўсинда айрим ва тасодийфий фактларни оддий

протоколлаштиришга айланади. Энгельс бундай И. ни жуда боппаб «мужмал И.» деб атаган эди. Т. билан н. нинг исбати пирёвард ҳисобда бадний методга боглиқдир. Т. билан н. нинг ўзаро бир-бирига ўтнб турадиган, реалистик методга хос бўлган бирлигидагина санъатда оламни ҳаққоний тасвирлаш мумкин.

**ТКАЧЕВ** Петр Никитич (1844—85)—революцион народниклик назарийетчиларидан бири, публицист. Чор ҳукуматининг таъқибига учраган. 1875—81 йилларда муҳожирликда «Набат» журналинн нашр этган. Т. 70-йилларда, мас., *Лауровдан* фарқли ўлароқ, Россияда социал революция дарҳол, ҳозирча мамлакатда буржуа муносабатлар таркиб топмаган чоқда, амалга оширилмоғи лозим, чунки буржуача муносабатлар революцион ўзгаришни узоққа кечиктириб юбориши мумкин, деб фараз қилган. *Бакунин* сингари Т. ҳам рус халқинин, аввало деҳқонларни уларда ҳали сақланиб қолган жамоа ер эғалигига кўра, «инстинктига кўра, анъанасига кўра» социалистлар деб ҳисоблаган. Аммо Т. нинг нуқтан назарича, халқнинг революционлиги бошлиқча эскиликни вайрон қилишда намоен бўлади, яратувчилик вазибаларини эса «кучга, ҳокимиятга ва обрў-эътиборга» эга бўлган «революцион озчилик» ҳал қилади. Бинобарин, Т. социализмнинг ижтимоий-иқтисодий ва маънавий идеалларини амалга оширишнинг зарур шартин (бунда ҳам у бакунинчилардан ажралиб, бланкизм позицияларига ўтган эди)—якши уюшган революционерлар группасин («ҳаракат партияси») томонидан «давлат фитнаси воситасин билан» «сиёсий ҳокимиятнинг қўлга олиш»дан иборат деб ҳисобларди; унинг фикрича, бу «давлат фитнаси» яқка террорини ва мавжуд давлатни издан чиқаришини назарда тутадн, бу давлат Россияда гўе бирон синфнинг манфаатларини ифодаламас ва унинг мамлакат экономикасида илдиэлари йўқ эмиш. Гарчи Т. тарихий материализмнинг баъзи қондаларини эътироф этса-да (мас., у ижтимоий муносабатларда «иқти-

содий турмушнинг белгилувчи роли ҳақида фикр юритганда), тарихга идеалистик, волонтаристик қарашини бартараф қилолмаган эди. Энгельс «Муҳожирлик адабиёти» асарида (1874—75) Т. нинг социал-сиёсий гояларини танқид қилган эди. Т. консерватив адабий-эстетик йўналишларга механистик материализм позицияларидан туриб қарши курашда ва материалистларча талқин қилинадиган позитивизм нуқтан назаридан рус диний-идеалистик философларни (яъни славянофилларни, Соловьевни ва б.) танқид қилди. Асарлари: «Ижтимоий ўз-ўзини сақлаш қонуни» (1870), «Ҳозирги танқиднинг принциплари ва вазифалари» (1872), «Россияда революцион пропаганданинг вазифалари» (1874), «Жаноб Фридрих Энгельсга сич хат» (1874), «Набат» (1875), «Революция ва давлат» (1876), «Халқ ва революция» (1876) ва б.

**ТОВАР ФЕТИШИЗМИ** — қ. *Фетишизм*.

**ТОННИ** Арнольд Жозеф (1889 йил туғ.) —инглиз тарихчиси ва социологи. Унинг тарих философияси ижтимоий тараққиёт тушунчасини «даврийлик назарияси» билан алмаштиради. Жаҳон тарихини у бир хилдаги фазалардан: тугилиш, ўсish, емирилиш, бузиш ва ҳалок бўлиш фазаларидан ўтувчи «цивилизациялар» йиғиндиси деб қарайди. Тарихнинг ҳаракатлантирувчи кучлари проблемасини қараб чиқар экан, Т. «худонинг каромати»ни тарихнинг мазмуни сифатида эътироф қилиш билан шахсларга, «ижодий индивидлар ёки ижодий озчилик»ка сиғиниш орқали худонинг жамолини кўришга муяссар бўлиш умидини бирга қўшади. *Шпенглердан* фарқли ўлароқ, Т. *клерикализмни* жорий қилиш йўли билан «гарб цивилизацияси»ни қутқариб қолиш мумкинлигини исбот қилмоқчи бўлади. Асосий асари — «Тарих тадқиқоти» (10 т., 1934—1954).

**ТОЛАНД** Жон (1670—1722) —инглиз материалист философи. Ҳурфикрлик учун курашувчи. Т. француз материалистлари — Вольтер, Дидро, Гольбах, Гельвеций ва б. ларга катта

таъсир кўрсатди. Т. динни деистик танқид қилишдан иш бошлаб атеизм позицияларига ўтди; у руҳнинг ўлмаслигини, охиратда гуноҳ-савобнинг ажрим қилинишини, оламнинг яратилганини инкор этарди, «муқаддас китобларнинг худодан келмаганлигини исбот қиларди, мўъжизаларни инкор қиларди, диннинг ердаги шарт-шароитлардан келиб чиққанлигини тушунтиришга уринарди ва ҳ. к. Т. нинг «Сир-асрорсиз христианлик» деган китоби (1696) руҳонийларни ғазабга келтирди ва ўтга ташлаб қуйдирилди, Т. ўзи қочиб қутулди. Т. нинг асосий хизмати унинг материя билан ҳаракатнинг бирлиги ҳақидаги таълимотидан иборат; ҳаракат — материянинг муҳим ва ажралмас хоссасидир. Ана шу нуқтан назардан Т. *Спинозани* танқид қилди, чуқки Спиноза ҳаракатни материяни асосий хоссаи ҳисобламас эди, шунингдек у ҳаракат манбаини худода деб билган *Ньютон ва Декартни* ҳам танқид қилди. Т. нинг фикрича, материя абдий ва йўқ қилинмасдир, коинот бениҳодир. Бироқ, Т. механистик материализм доирасида қолаверди: у тасодифни инкор этарди, тафаккурда нуқул мия моддасининг физик ҳаракатини кўрарди; материя ҳаракатини унинг сифат ўзгарини билан боғлаб қарамас эди. Ўз социал-сиёсий қарашларига кўра, Т. Англия буржуа-демократик доираларининг вакили эди. Т. нинг асосий асари — «Серенага мактублар»дир (1704).

**ТОЛСТОЙ** Лев Николаевич (1828—1910) — рус ёзувчиси ва мутафаккири. Т. нинг бадий асарларида ва у 70-йилларнинг охирларидан актив ишлаб чиққан таълимотида асосан капитализмнинг зўр бериб ўсини ва патриархал деҳқонларнинг хонавайрон бўлиш даври ўз аксини топди (1861 йилдан 1904 йилгача). Т. ўз асарларида «бутун биринчи рус революциясининг ўзига хос тарихий хусусиятларини, бу революциянинг кучини ва заиф томонини худди *деҳқон буржуа революцияси*» сифатида тавдирланган (В. И. Ленин, 20-т., 22-б.), Т. ўз-замонасининг «воқелигига» ҳам

деҳқонлар нуқтан назаридан баҳо берган. Унинг қарашларидаги «мана-май» деб турган эъдиётлар ана шундан келиб чиққан: у, бир томондан, капитализмни ва унинг меҳнат тақсимоти, расмий черковни аёвсиз танқид қилиб, буржуа-дворян давлатчилиги халққа қарши моҳиятини фожиятга, иккинчи томондан, тақдирга таянган. «ёвузликка зўрлик билан қаршилик кўрсатмаслик»ни, диннинг нопоклаштирилган формасини тарғиб қилади. Т.нинг диний-фалсафий қарашларига (христианликдан ташқари) *конфуцийчилик* ва *буддизм*, шунингдек *Руссо*, *Шопенгауэр* ва славянофииларнинг идеялари таъсир кўрсатди. Т.нинг таълимоти асосида *этиқод* тушунчаси бўлиб, бу тушунча у кўп жиҳатдан рационалистларча талқин қилади: *этиқод* — инсоннинг нималигини ва унинг ҳаётининг маънавийни нимадан иборат эканлигини билдириши. Т. инсон ҳаётининг маънавийни кишиларнинг бегоналашувидан сартараф қилиш, меҳр-муҳаббат асосида уларни бир-бири билан ва ўз-ўзидан илоҳий руҳини англаш асосида худо билан эркин бирлаштиришдан иборат деб билди. Унинг нуқтан назарича, шахсан ўз-ўзини такомиллаштириш орқали эришилаётган, тарихий бувиликлардан «чинакам» халос қилинган Исо диний таълимотининг идеали шундан иборат. Т.нинг фикрича, давлат, хусусий мулк, черков, халққа ёт бўлган бутун ҳозирги замон цивилизацияси социал инқилобларни тўқатириб, бу идеални амалга оширишга тўқнаш қилади; натижада у ҳар қандай давлатни (*анархизм*) ва умуман маданиятни инкор этишга келати, соддалашинга даъват этади, деҳқонлар меҳнатини, жамоани идеаллаштиради; инсон фақат руҳан, ҳудуда (эзгуликка; ёқп мутлақ «кўзга кўринмас жаҳоний ибтидо»га) ибодат қилиш жиҳатдан эркиндир; тарихий процессни худо-йўллаб туради (*провиденциализм*) ва у омманнинг фаолияти орқали амалга оширилади; айрим шахс ҳақто подшо ҳам тарихнинг қулдир. Шу тарихга *фатализм*га келди. Эстетикага унинг асарларида

(«Санъат нима?», 1897—98, ва б.) у деканентликка ва расмий, «жаноблар» санъатига қарши чиқди. Т. санъатни, кишилар ўз ҳис-туйғуларини бир-бирларига беришларига восита бўладиган фаолият деб таърифлайди. Санъат кишиларни бирлаштироғи, халққа яқин бўлмоғи, унга ўз идеалларини амалга оширишга ёрдам бермоғи лозим. Лекин Т. инсониятнинг олий мақсадини ер юзидан «худо салтанатининг амалга ошириш деб билганлигидан, у санъатнинг раҳбар идеали диний идея бўлмоғи лозим, деган ғайри илмий хулосага келди. Т. реакция-утопик идеалларнинг вонзи сифатида эмас, балки геннал реалист санъаткор сифатида, «Уруш ва тинчилик», «Анна Каренина», «Тирилик» ва б. асарларнинг автори сифатида, социал тенгсизлик ва зулмга қарши омманнинг норозилигини ифодаловчи гуманист мутафаккир сифатида буюқдир. В. И. Ленин ва б. марксистлар Т.нинг ижодига ҳар томонлама илмий баҳо бердилар. Т.нинг асосий фалсафий-диний асарлари: «Догматик илоҳиёт тадқиқоти» (1880), «Тавбатазарру» (1880—82), «Менинг этиқодим нимада?» (1883), «Ичимиздаги илоҳий салтанат» (1891), «Ҳаёт йўли» (1910).

**ТОМИЗМ** — католик философиясида етакчи йўналиш, унга *Фома Аквинский* асос солган. Т. доминикан монахлар ордени (тариқати)нинг турли мактабларида энг кўп эътироф этилган. Урта асрларда франциск католик монахлар ордени тариқати теварагида тўпланган *Дунс Скотт* мухлислари Т.га қарши чиқдилар. *Уйғонув* даврида италиялик доминиканчи *Фома де Вино* (Казтанус) Т.нинг энг машҳур давомчиси. Илк буржуа революциялари, Реформация, улар натижасида католик черковининг ўз ҳукмронлигидан маҳрум бўлиши Т.нинг испан иезуити Суарез системасида бир қадар янгилаштиришга олиб келди. Т.нинг кейинги қайта бунёдга келиши 19-асрнинг урталаридан бошланади (*неотомизм*) — Штёкль, Бёмкер (Германия), де Вульф, Мерсье (Франция), Ньюсен

(Англия), Либераторе (Италия) ва б. Ҳозирги замон Т. ниниг асосий тенденцияси — энг янги табиёт илминини теологик тарзда сохталаштиришдан, Фома Аквинский системасини *Кант*, *Гегель* ва ҳозирги замон буржуа философлари (*Гуссерль*, *Хайдеггер*, *Н. Гартман* ва б.) фалсафий идеялари билан «синтезлаштириш»га уринишдан иборат.

**ТОРО** Генри Дэвид (1817—62) — америка идеалист философи ва ёзувчиси; *Эмерсон* бошчилик қилган *трансценденталистлар* тўғарагининг аъзоси бўлган. Т. ниниг қарашлари Европа романтиклари (айниқса *Карлейль*) ва *Руссо* таъсири остида таркиб топди. Т. капитализмнинг эксплуататорлик моҳиятини ва унинг маданиятини майда буржуа нуқтан назардан танқид қилган. «Бир синфнинг зеб-зийнати иккинчи синфнинг қашшоқлиги ҳисобига кўпаймоқда. Бир томонда қаср-саройлар, иккинчи томонда қашшоқлар учун кулбан вайролалар...» — деб ёзган эди Т. ўзининг «Уолден, ёки ўрмонлардаги ҳаёт» деган асосий асарнда (1854). Т. нинг фикрича, ҳар қандай давлат «ақли заифликка мубталодир» ва офатдир; АҚШ давлати тўғрисида: «У билан ҳамкорлик қилиш кишини шармандаю шармансор қилади» — дер эди у. Мутафаккирнинг индивидуалистик социал-ахлоқий идеали — эркин, жамиятдан мустақил шахс унинг буржуа тузумига салбий муносабатининг натижаси эди. Т. нинг фалсафий қарашларига мистицизм таъсирни кўриниб турарди: табиат қонулини билан жадон ақли (ахлоқий тартиб ҳам қўшилган ҳолда) бир-биринга мос бўлиб тушади. Билишнинг мақсади — ҳақиқатдир, бу ҳақиқатга биз теварак-атрофимиздаги илоҳий реаллик, яъни табиатга кира бориш орқали эришамиз. Т. АҚШда қўлликка қарши курашди; Жон Брауннинг негрларни ёқлаб чиқишини у «олижаноб жасорат» деб атаган эди.

**ТОРТИЛИШ** (гравитация) — физик ўзаро таъсирнинг бир тури, бу тур икки жисмнинг бир-бирини торттилишида ифодаланади. Биринчи мар-

та *Ньютон* ифодалаб берган Т. қонунига мувофиқ, жисмлар уларнинг массасига тўғри пропорционал ва улар орасидаги масофа квадратига тескари пропорционал куч билан торттиладилар. *Эйнштейн* назариясида Т. га янада чуқурроқ изох берилди. Т. нинг табиатини ўрганишдан яқинга таъсир қилиш ва узоққа таъсир қилиш проблемаси юзага келди ва бу проблема кўпдан-кўп фалсафий мунозараларни келтириб чиқарди (*Нисбий назарияси*).

**ТОТЕМИЗМ** («ототеман» сўздан олинган, бу сўз Шимоллий Америка ҳиндуларининг оғибве қабиласи тилида «унинг уруғи» демакдир) — ибтидоий жамият динининг илк формаларидан бири. Бу терминни биринчи марта Ж. Лонг ишлатган (18-асрнинг охири). Т. даги асосий нарса — муайян турдаги ҳайвонлар, ўсимликлар, буюм ёки ҳодиса билан бирон гурпупадаги кишиларнинг умумий келиб чиқишига ва қон-қариношлигига ишонилдир. Т. нинг пайдо бўлиши ибтидоий тарздаги хўжалик (овчилик, йиғувчилик) ва жамиятда қон-қариношликдан бошқа алоқаларни билмаслик билан боғлиқдир. Авлод-ҳайвон, унинг сурати ёки сымволи, шунингдек кишилар группаси тотем деб аталади. Тотем кишиларнинг қудратли ҳимоячиси бўлиб, уларни озиқ-овқат билан таъминлаб туради. Т. Австралия, Шимоллий ва Жанубий Америка, Меланезия, Полинезия, Африка қабилалари орасида тарқалган. Т. нинг сарқитлари ривожланган динларда сақланиб қолган (диндорлар худони ота деб билиши; ҳалол ва ҳаром ҳайвонлар; причастие диний маросимида худонинг жисмининг таом тоғиши; Т. фольклорда одамларнинг жониворлар билан турмуш кўриши ва қавм-қаринош бўлиши ҳақидаги эртакларда кўринади.

**ТРАГИКЛИК** (грек. tragoidia — трагедия, келиб чиқиши жиҳатидан худо Дюнисга сўғишига боғлиқдир) — фожевийлик-эстетика категорияси, бу категория *эркинлик ва зарурият* диалектикасини, ижтимоий таъриқий, шахс билан жамият зиддия-

ларини, *гўзаллик* билан *хунукликнинг* курашини ифодалайди. Т. да тарихан зарур талаб билан бу талабни амалий рўёбга чиқариш имкониятининг йўқлиги ўртаксидаги айни босқичда ҳал қилиб бўлмайдиган зиддиятлар намоян бўлади. Т.нинг моҳиятини, инсоннинг *ноилож аҳволда қолиши*, деб идеалистларча талқин қилишга қарама-қарши ўлароқ, марксистик эстетика трагик воқеаларнинг асосий сабабининг қарама-қарши социал кучларнинг ижтимоий тараққиёт қонуллари тақозоси билан келиб чиққан тўқнашувда деб билади. Маркс ва Энгельс умри тугаган эски тартибларга қарши чиққан ва айни шароитда ғалаба қозонишга қурбн етмайдиган янги прогрессив кучларнинг трагик характери билан тарихан ўз умрини тугатган ва лекин ҳали ўз имкониятларини буткул тамомига етказмаган синфнинг сахнадан трагик кетишини фарқ қилиб қарардилар. Эски ижтимоий тартибларнинг айрим вакиллари ўз синфининг ўлимга маҳкумлигини англаган ва лекин у билан алоқани узиб, истиқбол эгаси бўлган янги синф позицияларига ўтолмаган тақдирда ҳам трагик вазият юз беради. Трагик зиддиятлар оғир азоб-уқубат чекишга ва кўпинча қаҳрамоннинг ҳалок бўлишига олиб келади. Лекин бу воқеалар кишиларнинг қалбида фақат қайғу-аламни эмас, балки эстетик кечинмани ҳам (*катарсис*) туғдиради ва бу кечинма инсоннинг ҳис-туйғусига ва онга мусаффо қилувчи таъсир кўрсатади, унда қабих ҳодисаларга қарши нафратни кучайтиради, ирода ва мардликни чиниқтиради. Т.нинг парадокси ҳам ана шундан иборат. Социалистик революция ва янги жамият қуриш даври янги типдаги трагик зиддиятлар ва конфликтларни туғдиради, бу даврнинг қаҳрамонлари революцион оптимистик эътиқод билан, курашнинг мақсадларини англаб олиш, коммунизм идеалларининг тантанасига, халқнинг кучига ишонини ва энг оғир синовларга ва ҳаттонин коммунизмнинг ғалабаси йўлида жон фидо қилишга тайёр туриш билан ажралиб туради. Т. эстетик идеални ифо-

далаш ва тасдиқ этиши билан бирга гўзалликнинг, *юксаликнинг* намоян бўлиш формасидир. Т. ни санъатда гавдалантиришнинг ўзига хос формаси трагедиядир (*Шекспирнинг «Гамлет»*и, Пушкиннинг «*Борис Годунов»*и, Вс. Вишневскийнинг «*Оптимистик трагедия*» («*Ҳаётбахш ўлим»*) пьесаси ва б.).

**ТРАДУКЦИЯ** (лат. *traductio* — сиқжиш) — билвосита *хулоса чиқариш* тури, унда асослар билан хулоса бир хилдаги умумийлик даражасининг ҳукмлари ҳисобланади. Аналогия традуктив хулоса чиқаришдир. Асослари ва хулосасининг характерига қараб Т. уч типдан иборат бўлиши мумкин: 1) айримликдан айримликка қараб хулоса чиқариш, 2) хусусийликдан хусусийликка қараб хулоса чиқариш, 3) умумийликдан умумийликка қараб хулоса чиқариш.

**ТРАНСФОРМИЗМ** (лат. *transformare* — ўзгартриш) — ўсимлик ва ҳайвон организмларининг ўзгариши ҳақидаги тасаввур. Аммо Т. организм оламнинг ривожланишидаги ирсият ва илгарилаб бориш характерини эътироф этмас эди. Баъзан «Т.» терминини *эволюцион таълим*от сифатида ишлатиладди.

**ТРАНСЦЕНДЕНТ** (лат. *transcendere* — чегарадан чиқмоқ) — *имманентга* қарама-қарши ўлароқ, онг ва билиш чегараларидан ташқаридаги нарсани билдирувчи термин. Бу термин *Кант* философиясида муҳим аҳамиятга эгадир, чунки Кант, инсоннинг билиши трансцендент оламга, «*нарсалар ўзида*» оламга киришга қодир эмас, деб ҳисобларди. Иккинчи томондан, Кантнинг фикрича, инсоннинг хатти-ҳаракати Т. нормалари (ирода эркинлиги, руҳнинг ўлмаслиги, худонинг ундови) билан бажарилади.

**ТРАНСЦЕНДЕНТАЛ** (лат. *transcendere* — чегарадан чиқмоқ) — *схластикада* ғайри категорияликни билдиради. Борлиқнинг Т. таърифлари ёки трансценденталиялар — *схластик философиянинг* традицион категорияларидан (форма ва материя, амал ва потенция ва б.) кенгроқдир (ҳажм жиҳатдан), улар борлиқнинг ялли

зумий, гайри ҳиссий хоссаларини ифодалайди ва бу хоссалар интуитив равишда, ҳар қандай тажрибадан олдин билиб олинади. Схоластикага кўра, уч асосий трансценденталия (уларнинг ҳаммаси олтита) қуйидагиларни билдиради: бирлики — борлиқнинг ўз-ўзига муносабатини, ёки борлиқнинг айниятини; ҳақиқатни — борлиқни бениҳоя руҳ билан таққослашни, ёки илоҳий ақлда борлиқни пайқаб олишни; эзулики — борлиқни бениҳоя прода билан таққослашни, ёки борлиқнинг илоҳий прода таҳдоси билан вужудга келган мақсадга мувофиқлигини. Трансценденталияларини биринчи бўлиб Александр Галльский (францускан схоласти, 12—13-асрлар реалисти), Буюк Альберт ва Фома Аквинский тилга олади. «Т.» термини кейинроқ, фақат 16-асрда ишлатила бошлайди. Трансценденталиялар ҳақидаги таълимотнинг шаклланиши, унинг схоластик метафизиканинг маъзи деб таърифлагани ҳам анча кейинги даврга (16—17-асрлар) оиддир. Янги замонда трансценденталиялар ҳақидаги таълимот *номинализм* позицияларидан туриб танқид қилинди. Бу таълимотни Спиноза билан Гоббс «гўл» ва «семаъни» деб, Кант «пуч» ва «тавтология» таълимот деб атаган эдилар. Т. кантча маънода фақат билиш бўлиши мумкинки, бу билиш фақат предметлар билангина эмас, балки предметларни апрор билиш усули билан ҳам шуғулланади. Кантнинг фикрича, ақл билан пайқаладиган борлиқ, ёки «нарсалар ўзида»нинг *трансцендент* олами тажрибавий билиш чегараларининг париги томонида ётади ва шу сабабли у трансцендентал (мантқий) таърифларда ифодаланмайди. Ҳозирги замон схоластлари трансценденталиялар ҳақидаги таълимотнинг тажрибадан, хусусий фанлардан мустақиллигини қаттиқ туриб ҳимоя қилар эканлар, шу билан метафизиканинг, теология ҳақиқатларини фалсафий асослашнинг «мустақил» ҳам қимматини» исботлашга уринадилар. Узининг объектив мазмунига кўра, трансцендентал таърифлар ҳа-

қидаги таълимот борлиқнинг соф ақл сотиш йўли билан пайқаладиган, таъмомига етган назарисини яратишга уринишдан иборат. Марксистик философияда «Т.» термини ишлатилмайди.

**ТРАНСЦЕНДЕНТАЛ АППЕРЦЕПЦИЯ** — Кант термини, бу термин апрор, яъни ҳар қандай тажрибадан илгари мавжуд бўлган дастлабки, соф ва ўзгармас онгни билдиради, бу онг гўё ундан ўз формалари ва қонуларини оладиган ҳодисалар олами бирлигининг шарт бўлиб хизмат қилар эмиш. Кантнинг фикрича, Т. а. нинг бирлиги — инсон тасавурлари, уларнинг сақланиши ва қайта ҳосил қилиниши ўзаро алоқасининг шартидир. Кант «Мен»нинг айниятини, яъни ҳар қандай тасаввурга «Мен фикрлайман» тезис кириши фактини мазкур бирлиқнинг асоси ҳисобларди. *Фихте* кантчиликнинг ана шу идеалистик моментга таяниб, ўз субъектив идеализми системасини яратди.

**ТРАНСЦЕНДЕНТАЛ ИДЕАЛИЗМ** — Кант ва унинг давомчилари ривожлантирган фалсафий идеализмнинг алоҳида бир тури. Бу термин латинча *transcendentalis* сўзидан келиб чиққан, схоластик философияда фикр қилинувчи барча категориялар ва жинслардан устун турувчи тушунчалар шу термин билан ифодаланган. Кантнинг фикрича, ундан бурун ўтган бутун идеализм борлиқ ҳақидаги таълимотни «догматикларча», яъни мутлақ япни умумий ва мутлақ зарур ҳақиқатларнинг шарт-шаронтини ва имкониятининг ўзини дастлаб тадқиқ қилиб кўрмасдан ривожлантирган. Кантнинг тахминича, назарий философия («метафизика») фанда (математика, табиёт) бундай ҳақиқатлар қандай бўлиши мумкинлигини ва улар философияда бўлиши мумкинми эканлигини тушунтириб бермоги лозим. Унинг фикрича, трансцендентал (у ҳам «танқидий» идеализм) шу билан изоҳланади ва ана шунга бағишланади; бу идеализмда гўё мазкур ҳақиқатларнинг мумкинлиги шарт — апрор онг формаларидан иборат эканлиги исбот қилинар эмиш, ва бу формаларини тажриба йиқиди ҳам у-

дан ташқарида қам татбиқ этиш мумкинлиги масаласи текширилар эмиш. Шу тушунчага мувофиқ Кантнинг «Соф ақлини таңқид» асаридаги бир қанча назариялар «трансцендентал» назариялар номини олган (мас., «трансцендентал эстетика», «трансцендентал логика»).

#### ТРАНСЦЕНДЕНТАЛИСТЛАР —

АҚШдаги бир группа идеалист философлар ва ёзувчилар, улар 1836 йилда Трансцендентал клуб ташкил этишган. Т. «Циферблат» журналини нашр этганлар (1841—44). Бу группага Эмерсон, Ж. Рипли (1802—80), Т. Паркер (1810—60), М. Фуллер (1810—50), Торо ва б. кирганлар. Гарчи бу группанинг вакиллари ўзларини Т. деб атаб, шу билан *сенсуализмга* салбий муносабатларини, Кант ва Фихте, Якоби ва Шлейермахер философияси билан алоқадор эканликларини таъкидлаган бўлсаларда, уларнинг дунёқарашига Платон, инглиз «кўл мактаби» романтик шонрлари (С. Кольриж, У. Вордсворт), Карлейль ва Руссонинг идеялари жуда кучли таъсир кўрсатган. Клубга асосан майда буржуа интиликларни кирган. Улар романтизм ва майда буржуа демократизм нуқтан назаридан капитализмнинг ваҳшиёна шафқатсизлигини таңқид қилар, ўз ўзини ахлоқий камол топтиришга, табиат билан яқинлашишга даъват этардилар. Т. нинг кўпчилиги АҚШда қулликка қарши чиққан эди. 1841 йилда Ж. Рипли ёзувчи Н. Готорн ва бошқалар билан биргаликда Бостон яқинида Брук Фарм фурьеристик колониясини (манзиллини) ташкил этди (бу колония 1847 йилгача яшаб турди).

**ТРАНСЦЕНЗУС**—субъективликдан объективликка ўтиш, онг соҳасидан объектив олам соҳасига чиқиш; бу чиқиш субъектив идеалистлар ва агностиклар таққилаб ёки чеклаб қўядиган инсон практикаси давомида амалга ошади. Кантнинг фикрича, Т. билан учун эмас, балки фақат эътиқод учун жоиздир. Юм. Т. ни умуман инкор этарди. В. И. Ленин қайд этиб кўрсатганидек, ҳодиса билан «нарс

ўзида» ўртасидаги принципиал чегарани кўрсатиш деб тушунилган «Т.» идеяси — агностикларнинг бемаъни идеясидир.

**ТРЕНДЕЛЕНБУРГ** Адольф (1802—72)—немец метафизик философ, Берлин ун-тининг профессори, антигегелчи. Унинг Гегелни таңқид қилишининг рационал маъзи Гегель ўз категорияларини хулоса қилиб чиқарганида ташқи олам тушунчасидан яширинча фойдаланганлигини, шунинг натижасидагина бу категорияларни, моддий оламдан ажратилган ҳолда, сохта мустақил категориялар деб қараш мумкинлигини кўрсатишга интилишдан иборат эди. Лекин Т. соф идеалистик тушунишда диалектик ўтишларнинг ҳаёлий эканлигини кўрсатаман деб ўзини принципиал антидиалектик сифатида намоён этди. Аслида эса у эклектик, телеология мухлисидир. Т. Аристотель таълимотидан яхши хабардор йирик олим ва таржумон эди. Т. нинг асосий асари—«Мантикий тадқиқотлар»дир (1840).

**ТРИАДА** (грек. *trias* — топ, учлик)— тараққиётнинг уч тоқирлиги, уч босқичлиги. «Т.» тушунчасини биринчи бўлиб Платон ва неоплатониклар (жумладан, Прокл) ишлатган, у немис классик философиясида, хусусан Гегелда кенг ривож топган. Гегелнинг фикрича, тараққиётнинг ҳар қандай процесси уч босқични: тезис, антитезис ва синтез босқичларини босиб ўтади. Келгуси ҳар бир босқич олдинги босқични инкор этиб, унинг қарама-қаршилигига айланади, синтез эса фақат антитезисни рад этиб қолмасдан, балки тараққиётнинг ҳар иккала олдинги босқичларининг баъзи хусусиятларини ўзида янгича бирлаштиради ҳам. Синтез, ўз навбатида, янги Т. нинг бошланишидир ва ҳ. к. Т. да тараққиётнинг хусусиятларидан бири шунда акс этадики, қилинган тажриба асосида янгидан дастлабки бошланғич нуқтага, лекин янада юқорироқ босқичга эришилади. Гегель Т. ни абсолютлаштирди ва ўзининг айтганларига хилофан, уни воқеликка суябни равишда таққиштирилган схемага, фалсафий система

тузининг формал усулига, тушунчанинг уч погонали тараққиёт схемасига айлантирди. Марксистик философия Т. нинг рационал мазмунидан тараққиёт процессини тавсифлаш учун фойдаланди (*Инкорни инкор қонуни*).

**ТРОПОЛАР** (грек. *trapos* — иборалар, ифода усуллари) — бу принциплар ёрдами билан антик скептицизм вакиллари мавжуд нарсани объектив билиш мумкин эмаслигини таърифлаб берганлар. Т. ни энг кўп ва энг изчил тарзда *Энесидем* ифодалаб берган. Дастлабки тўрт Т. унда инсондаги ҳиссий идрокнинг ўткинчилиги, номудийлиги ва зиддиятлилиги асосида нарсаларни билиш мумкинлигини инкор қилади. Бошқа тўрт Т. объектининг ҳолатидан келиб чиқади. Тўққизинчи Т. барча саккиз Т. нинг умумлашмасидир, чунки у идрок этувчи билан идрок этилувчи нарсалар ўртасида бешиқоя хилма-хил муносабат борлиги муносабати билан идрокнинг ис-  
лигини талқин қилади. Юқорида кўрсатилган тўққиз Т. га қўшилмайдиган ўнинчи Т. да кишиларнинг фикрлари, кайфиятлари, амалий ишлари, ниятлари ва ҳ. к. хилма-хил бўлиши (мас., баъзи кишиларнинг қонунилари бир хил, бошқа кишиларнинг қонунилари бошқачадир; баъзилари руҳнинг ўлмаслиги тўғрисида таълим берсалар, бошқалари унинг ўлиши тўғрисида таълим берадилар ва ҳ. к.) муносабати билан объектив билиш мумкин эмаслиги ҳақида сўз юритилади. Ҳамма Т. нинг ёлгонлиги қуйидагилардан иборат: объектларни билишнинг инсобилиги ҳақида сўзламоқ учун бу объектларнинг мустақил ва ҳеч нарсага боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжудлиги ҳақида тасаввурга эга бўлмоқ керак, яъни агар скептик мустақил ва ҳеч нимага боғлиқ бўлмаган мавжуд объект инмаллигини билмаса, у вақтда у маъкур объектларни билишнинг инсобилигини исбот ҳам қилолмайди ва ҳатто уларнинг мавжудлигини ҳам билолмайди.

**ТРУБЕЦКОЙ** Сергей Николаевич (1862—1905) — рус идеалист философи. Москва ун-тетини тамомлаган (1885), кейин у ерда муаллимлик қил-

ган. 1900—05 йилларда «Философия ва психология масалалари» журнаliga редакторлик қилган. 1905 йилда Москва ун-тетининг ректори қилиб сайланган. Т. нинг дунёқарашни немис классик философиясининг таъсири, шу-  
нингдек *Киреевский*, *Хомяков* ва *Соловьев* қарашлари остида таркиб топган. Т. нинг фикрича, ҳақиқий дунёқарашни фақат «ягона конкрет борлиқ сифатида» тушуниладиган абсолют асосидагина қўриш мумкин. Бу идеявий борлиқ ўзини автоном мавжудот сифатида ҳам, эмпирик нарсаларнинг бутун хилма-хиллигини (абсолют ибтидо томонларининг мураккаб ўзаро муносабати орқали) тугдирадиган «ҳис этувчи, фикрловчи, продаловчи» субъект сифатида ҳам очиб кўрсатади. Мақон, замон, Т. нинг фикрича, — худода жойлашган қандайдир оламий руҳнинг ҳиссиёт формасидир. Воқеликнинг моддий ва идеявий объектларини билиш эмпирик (илмий) ва ақл юғуртириш (фалсафий) формаларда боради. Билимнинг манбаи эътиқоддир ҳам, чунки эътиқод—тажриба ва ақл юғуртиришининг шартидир. Эътиқод орқали инсон идеявий мавжудотни идрок этади ва унинг объективлигини аниқлайди. Т. нинг фикрича, тажриба, ақл ва эътиқод оламнинг конкрет, яхлит манзара-сини намоён қилади. Т. нинг (эмпиризм, рационализм ва мистицизмни келиштиришга интилувчи) «конкрет идеализми «чексиз муҳаббат» сифатида худони тан олиш ва черков жамоати, яъни кишиларни одам қиёфали худо черков организмда» бирлаштириш идеяси билан боғлиқдир. Мўътандил либерал бўлганлигидан, Т. вакиллик муассасалари бўлишини, ун-тетларга мустақиллик берилишини ёқлаб чиқарди, лекин у собитқадам монархистлигича, социализмга ва революцион кураш методларига душманлигича қолган эди. Асосий асарлари: «Иисон онгининг табиати ҳақида» (1890), «Идеализм асослари» (1896), «Логос ва унинг тарихи ҳақидаги таълимот» (1900). Т. антик философия тарихига доир бир қанча асарлар ҳам ёзган.



**ТУР ВА ЖИНС** (логикада)— тушунчаларнинг туркумлари (жумладан, ҳажмлари) ўртасидаги муносабатларни ифодаловчи категориялар. А. туркумидаги предметлар, башарти улар А предметлари учун умумий бўлган ҳамма хоссаларга эга бўлсалар ва шу билан бирга баъзи ўзига хос хусусиятларга (уларни бошқа ҳамма А предметларидан фарқ қилдирадиган хусусиятларга) эга бўлсалар, А туркумидаги предметларнинг Т. нини ташкил этадилар; А предметлари бундай ҳолда Б предметлари учун Ж. ни ташкил этади. А ва Б туркумларидаги предметларни умумлаштирувчи тушунчалар бир-бирга нисбатан тегишинча жинсдош ва турдош тушунчалар деб аталади. Мас., ҳайвонлар — организмларга нисбатан Т. дир; организмлар — ҳайвонлар учун Ж. дир. Ж. туркум предметларида умумийроқ бир нарсдан иборат бўлиб, Т. ана шу умумийлик доирасидан алоҳида (ўзига хос) бир чарсадир; Ж. ва Т. ни характерловчи белгилар — абстракциялардан иборат бўлиб, фақат айрим предметлардагина мавжуд бўлади.

**ТУРКУМ** логикада — бирон бир белгисига қараб ажратилган предметларнинг яхлит ҳолда фикр қилинган ниҳояли ёки ниҳоясиз мажмун. Т. ни ташкил этувчи предметлар унинг элементлари деб аталади. Т. нинг элементлари фақат индивидлардан эмас, балки Т. ларнинг ўзларидан ҳам иборат бўлиши мумкин, Т. нинг турли типлари ҳақида сўз юритилишининг сабаби ҳам шудир. Т. нинг умумий тушунчаси элементларнинг табиати ва тартибидан мавжумлашган ҳолда пайдо бўлади. Индивидуал Т. лар одатда унинг барча элементларига муштарак бўлган хоссаларга асосланиб белгиланади. Бу ҳол Т. тушунчасига бир ўринли пропозиционал функция ёки бир ўринли *предикат* тушунчасининг элемент. айини Т. га тааллуқли бўлмоғи учун ва маъмур элемент худди шу Т. ни ажратишга асос бўлган хоссага эга бўлмоғи учун, заруран ва етарли даражада мувофиқлаштириб қўйиш имкониятини беради.

Т. ларни, уларнинг хоссаларини систематик қараб чиқиш ва логикада улар устида операциялар ўтказиш *туркумлар назарияси*да кўрсатилади.

**ТУРКУМЛАШ** (лат. *clasis* — даража ва *facere* — қилмоқ) — туркумлашиш тушунча ҳажмининг бўлиш маънавий операциясини татбиқ этишининг алоҳида бир ҳолати бўлиб, бу ҳолат бўлинишларнинг (бирон туркумнинг турларга бўлиниши, бу турларнинг бўлиниши ва ҳ. к.) бирор тарафдаги мажмундан иборатдир. Т. бирон-бир фанда ёки амалий фаолият соҳасида донимий фойдаланиш учун мўлжалланган (мас., ҳайвонлар ва ўсимликлар Т. и, ижтимоий-иқтисодий формациялар ёки китобхонадаги китоблар Т. и). Одатда Т. да бўлиш учун муайян предметларга хос бўлган муҳим белгилар асос қилиб олинади. Бу ҳолда Т. (табиий деб аталадиган Т.) предметлар ўртасидаги муҳим ўхшашликлар ва тафовутларни очиб беради ва билувчилни аҳамиятига эга бўлади. Бошқа ҳолларда, Т. нинг мақсади фақат предметларни системалаштиришдан иборат бўлган чоқда, шу мақсад учун қўлай бўлган ва лекин предметларнинг ўзлари учун муҳим бўлмаган (мас., алфавит каталоглари) белгилар асос қилиб олинади. Бундай Т. лар сунъий деб аталади. Турлар ўртасидаги алоқа, тараққиёт процессида бир турдан иккинчи турга ўтиш қонуларининг билишга асосланган Т. лар энг қимматлидир (мас., химиявий элементларнинг *Менделеев* яратган Т. и ана шундай). Ҳар қандай Т. турлар ўртасидаги ҳақиқий чегараларни бир қадар дағаллаштириш натижасидир, чунки бу чегаралар ҳамisha шартли ва нисбийдир. Билмларнинг ривожланиши билан Т. ҳам аниқланиб ва ўзгариб боради.

**ТУШУНЧА** — оламнинг *тафаккурда* инъикос этиш формаларидан бири бўлиб, бу форма ёрдами билан ҳодисаларнинг, процессларнинг моҳияти билиб олинади, уларнинг муҳим томонлари ва белгилари умумлаштирилади. Т. — тарихан ривожланувчи билиш маҳсулидир, бу билиш қуйи поғонадан юқори поғонага кўтарила бо-

риб, практика асосида қўлга киритилган натижаларни тобора чуқурроқ Т. ларда яқинлайди, эски Т. ларни мукаммалаштиради, аниқлаштиради ва янгиларини шакллантиради. Шу сабабли Т. лар статик, узил-кесил, абсолют бўлмасдан, балки ривожланиш, ўзгариш ҳолатида бўлиб, воқеликни адекват акс эттириш томонига тараққий қилиб боради. Т. бирон хилдаги тил формаларида қайд этилади ва тилнинг тегишли ифодаларининг мазмунини ташкил этади (*Маъно ва мазҳун*). Т. нинг асосий маънавий функцияси — муайян белгиларга қараб, практикада ва билишда бизни қизиқтирувчи предметларни фикран ажратиб олишдан иборат. Ана шу функция туйғулар билан боғлиқдир, бу эса сўзларнинг аниқ маъносини топишга ва тафаккур процессида улар билан иш кўришга имкон беради. Предметларнинг туркумларини ажратиш ва бу предметларни Т. да умумлаштириш — табиат қонуинларини билишнинг зарур шартидир. Ҳар бир фан муайян Т. лар билан иш кўради, уларда фан томонидан жамғарилаётган билимлар жамланади. Т. ларнинг ўзи, В. И. Ленин тавсифига кўра, миянинг олий маҳсулидан, материянинг олий маҳсулидан иборат (қ. 29-т., 149-б.). Т. нинг тузилиши, илгирликнинг ҳиссий формаларидан унга ўтиш — мураккаб процесс бўлиб, унда билишнинг таққослаш, анализ ва синтез, абстрактлаштириш, идеаллаштириш, умумлаштириш каби усуллари ҳамда *хулоса чиқаришнинг* озми-кўпми мураккаб формаси татбиқ этилади. Шу билан бирга фан Т. лари кўпинча аввалида фақат у ёки бошқа объектларнинг мавжудлиги ҳақидаги ва уларнинг табиати ҳақидаги гипотез фаразлар асосида тузилади (мае., атом Т. си шу тариқа пайдо бўлди). Тараққиёт қонуинларини, тенденцияларини билиш асосида баъзи предметлар ҳақидаги Т. бу предметларнинг ўзлари пайдо бўлмасдан илгари тузилиши мумкин (коммунизм ҳақидаги Т.). Шундай қилиб, Т. нинг тузилишида тафаккурнинг активлиги ва ижодий характери

юз беради, тўғри, шуниси ҳам борки, тузилган Т. лардан фойдаланишдаги муваффақият тамомла объектив реалликнинг уларда нечоғлиқ аниқ акс этишига боғлиқдир. Ҳар қандай Т. *абстракциядан* иборатдир, бу ҳол Т. да воқеликдан узоклашгандай бир кўрилишни пайдо қилади. Ҳақиқатда эса Т. ёрдамида воқеликни унинг муҳим томонларини ажратиб, тадқиқ қилиш йўли билан чуқурроқ билиб олинади. Бунинг устига айрим Т. ларда нотўлиқ акс эттириладиган конкрет Т. унинг турли томонларини акс эттирувчи Т. ларнинг мажмуи воситаси билан бирон-бир тўлиқлик даражасида тақдор ҳосил қилиниши мумкин. Ҳар қандай илмий Т. лар, воқеликнинг илгирлик бўлганлигидан, ўзлари умумлаштирган предметлар ва процесслар каби жуда ҳаракатчан ва ихчамдирлар. Лениннинг ифодаси билан айтганда, Т. лар «оламни қамраб олмоқ учун силлиқланган, буталган, ихчам, ҳаракатчан, релятив, ўзаро алоқадор, қарама-қаршилликлар бирлигида бўлмоғи лозим», (29-т. 131-б.). Т. ларнинг ихчамлиги, ҳаракатчанлиги, ўзаро алоқадорлиги ва бир-бирига ўтиб туриши ҳақидаги қонда — диалектик логиканинг Т. ҳақидаги таълимотининг энг муҳим томонларидан биридир. Гарчи Т. да фақат умумий нарса ажратиб кўрсатилса-да, лекин бундан, у айрим ва хусусий нарсага қарама-қаршидир, деган маъно чиқмайди. Умумийликнинг ўзи айримликда мавжуддир. Умумийлик сифат жиҳатдан ўзига хос айрим предметларнинг асосини ташкил этиши сабабли, уни билиш айримликни ва хусусийликни тушутириб бериш имкониятини туғдиради. Фақат туркумининг умумий Т. си асосида предметларнинг алоҳида гуруҳларини (турларини) ҳамда мазкур туркумдаги айрим предметларни ажратиб олиш ва билиш мумкин бўлади. Т. га диалектик-материалистик нуқтаи назардан қараш ҳозирги замондаги бутун фаннинг ривожланиши билан тасдиқланмоқда ва бу қараш илмий билишнинг методи бўлиб шизматик бўлмаган ҳолда.

**ТУШУНЧАНИНГ ҲАЖМИ ВА МАЗМУНИ** — тушунчанинг ўзaro алоқадор икки томони. Ҳажм — тушунчада умумлаштирилган предметлар туркумидир; мазмун — белгиларнинг (одатда муҳим белгиларнинг) мазмуни бўлиб, муайян тушунчада предметлар шу белгиларга қараб умумлаштирилади ва ажратилади. Тушунча мазмунининг таърифи муайян туркум предметларидаги айниятни (умумийликни) очиб беради. Ҳажмнинг характеристикаси, яъни ундаги элементларнинг (мазмуннинг ташкил этувчи белгиларнинг ҳомиллари бўлмиш предметларнинг) ва қисмларнинг (муайян туркумнинг турлари ва туркумчаларнинг) бир-биридан фарқ қилиниши айни туркум доирасидаги тафовутларини очиб кўрсатади. Мазмун билан ҳажм ўртасида алоқа мавжуд бўлиб, бу алоқа формал логикада қайтарма муносабат қонуни билан ифодаланади.

**ТУГМА ИДЕЯЛАР** — тушунчалар ва қондалар бўлиб, бу тушунча ва қондалар, идеалистик гносеологиянинг тасаввурига кўра, гўё инсон тафаккурига азалдан хосдир ва тажрибага боғлиқ эмасдир. Математика ва логика аксиомаларини, бошланғич фалсафий принципларни Т. и. га киритар эдилар. Т. и. тўғрисидаги таълимнинг отаси *Платон* эди. Баъзи философларнинг фикрича, Т. и. ни худо ато қилган (*Декарт*); бошқалари эса, Т. и. ақлнинг майиллари ёки қобилияти бўлиб, ҳиссий тажриба уларнинг ривожланишига кўмаклашади, деб ҳисоблайдилар (*Лейбниц*). *Бевосита билим* тўғрисидаги рационалистик назарияларда (интеллектуал интуция назарияларида), баъзи қондалар бизнинг ақлимизга азалдан тугма қилиб берилган эмас, балки улар ақлий инди мантиқий хулосаларсиз ва исботларсиз, ҳақиқатларни бевосита назардан ўтказиш йўли билан пайқалади, деб эътироф қилинади (*Интуция*). Т. и. назариялари билан интеллектуал интуция назариялари ўртасидаги мазкур тафовутга қарамай, априоризм элементлари уларнинг ҳар икка-

ҳар иккаласи ҳам тажрибадан олдин ўтган ва унга боғлиқ бўлмаган билимларнинг мавжудлигини эътироф қилади. *Кант* Т. и. назарияларини рад қилишга қарамай, уларни баргараф қилолмади, унинг ҳиссиёт ва фаросатнинг бизнинг тажрибамиз мазмунини тартибга солувчи априор формалари ҳақидаги таълимоти буни кўрсатиб турибди. Т. и. назарияларининг гносеологик асоси шундан иборат эдики, улар умумий тушунчалар ва принципларнинг келиб чиқиши мусаласига, билишдаги бевосита ва бивосита, ҳиссий ва рационал элементларнинг, индивидуал ва ижтимоий-сиссий тажрибанинг ўзаро муносабатига тарихий, диалектик нуқтан назардан қарамас эдилар.

**ТЪЮРИНГ** Алан (1912—54) — инглиз логика олими ва математиги. 1937 йилда абстракт ҳисоблаш машинаси («Т.» машинаси) таърифини тақдим этди; бу машина востигасида принцип жиҳатдан ҳар қандай ҳисоблаш ёки логик процессни, яъни аниқ ёзма буйруқ билан бажариладиган процессни амалга ошириш мумкин. «Т.» машинаси» *алгоритм* тушунчасини дастлабки аниқлашлардан бири бўлди; бу машина кейинроқ чиққан универсал рақамли ҳисоблаш машиналарининг бир қанча белгиларини олдиндан кўрсатиб берди. Т. биринчилар қаторида таълим берадиган машиналарни, яъни ташқи муҳит билан ўзаро таъсир процессида тажриба жамгарадиган ва ўз «хатти-ҳаракатларини» такомиллаштирадиган машиналарни яратиш муҳимлигини таъкидлаган эди.

**ТЮРГО** Анн Робер Жак (1727—81) — француз эконоμισти, социолоғи, сиёсий арбоби. Т. *Гольбах*, *Дидро*, *Гельвецийнинг* материалистик қарашларига қўшилди. Узининг фалсафий-тарихий асарларида Т. буржуача тараққиёт назариясининг асосчиларидан (*Вольтер* ва *Кондорсе* билан бир қаторда) бири бўлиб майдонга чиқди. У ижтимоий тараққиётда экономиканинг ўсишига, фан ва техниканинг ривожига катта аҳамият берарди, жамият тараққиётининг хўжалик ҳаёти формаларининг ўзгариши билан

маҳкам алоқаси ҳақидаги идеяни илгарин сурди. Экономист сифатида у физиократлар мактаби вакилларида биринчи эди; меркантилистлардан фарқли ўлароқ, физиократлар, «соф маҳсулот», яъни қўшимча қиймат муомала соҳасида эмас, балки ишлаб чиқариш соҳасида пайдо бўлади, деб ҳисоблардилар. Т. жамиятнинг синфларга бўлиниши ҳақида, иш ҳақининг моҳияти ҳақида бир қанча диққатга сазовор фаразларни айтган, у синф тушуничасини илмий таърифлашга яқинлашган эди. Асосий асари — «Бойликнинг яратилиши ва тақсимлиниши ҳақида ўйлар» (1776).

**ТўПЛАМЛАР НАЗАРИЯСИ** — математиканинг бир бўлими бўлиб, у аниқ воситалар билан философия, логика ва математиканинг энг муҳим категорияларидан бирини — бениҳоялик категориясини ўрганади. Унга Г. Кантор асос солган. Т. н. нинг предмети — тўпلامларнинг (мажмуъалар, туркумлар, ансамбляларнинг), асосан бениҳояликларнинг ҳоссаларидир. Бениҳояликнинг турли «тартибларинини аниқлаш Т. н. нинг туб қондаси бўлиб хизмат қилади. Классик Т. н. ниҳоялик соҳасида шубҳасиз бўлган логика принципларини бениҳоя тўпلامларга татбиқ қилиш мумкинлигининг эътирофи қилишга асосланади. Бироқ Т. н. нинг ривожланиши 19-асрнинг охиридаёқ формал логика қонуларини, жумладан *учинчиси истисно қонуни*ни бениҳоя тўпلامларга татбиқ этиш билан боғлиқ бўлган қийинчиликларни, шу жумладан *парадоксларни* очиб берди. Шу муносабат билан пайдо бўлган мунозарада математик билишнинг энг муҳим гносеологик масалалари: математик тушунчаларнинг табиати; уларнинг реал оламга муносабати ҳақидаги, математикада мажмуълик тушунчасининг мазмуни ва ҳ. к. ҳақидаги масалалар ўртага қўйилди. Мунозара давомида математика философиясида *формализм, интуиционизм, логичизм* каби оқимлар пайдо бўлди. Совет математикасидаги конструктив йўналишни алоҳида қайд қилиб ўтмоқ керак. Т. н. методларидан ҳозирги замон математикасининг ҳамма соҳаларида кенг фойдаланилмоқда; бу методлар математикани

асослаш масалалари учун, жумладан ҳозирги замон *аксиоматик метод*и учун принципал аҳамиятга эгадир. Математиканинг ҳамма масалаларини маънавий воситалар билан асослаш Т. н. ни асослаш масалаларига бориб тақалади. Аммо Т. н. нинг ўзини асослаганда қийинчиликлар пайдо бўладики, бу қийинчиликлар ҳозирга қадар ҳам бартараф қилинган эмасдир.

**Тўғрилиқ ва чинлик** — логика ва билиш назариясининг категориялари. Т. (маънавий Т.) маънавий операцияларнинг (хулоса чиқаришлар, исботлар, таърифлар, туркумлашлар ва б.) характеристикасидир. Бирон операциянинг Т. шартлари (одатда муайян қондалар шаклида ифодаланган шартлари) логика қонунилари ва операциянинг вазифаси билан белгиланади. Маънавий операцияларнинг формалари муайян формаларнинг ва уларнинг тилдаги ифодаларининг тушунчалари ва ҳукмлари учун умумий бўлганлигидан, операцияларнинг Т. ги фикрнинг конкрет мазмуни билан боғлиқ эмасдир. Ч. — муайян фикрларнинг характеристикаси бўлиб, бу фикрларнинг объектив воқеликка мувофиқлигини билдиради (*Ҳақиқат*). Т. ва ч. тушунчалари билан пировард ҳисобда тафаккурнинг объектив оламга муносабати характерланади, chunkи маънавий Т. ҳам тафаккур операцияларининг воқеликнинг баъзи умумий алоқаларига мувофиқлигидирки, маънавий қонулар бу умумий алоқаларнинг нигъкосидан иборат. Бу тушунчалар билш процессида маҳкам боғлиқдирлар. Тафаккур операцияларининг маънавий Т. ги тафаккур натижалари Ч. нинг зарур (гарчи етарли бўлмаса-да) шартидир. Чунончи, хулоса чиқаришнинг маънавий Т. ги хулосанинг Ч. нинг зарур шартидир. Идеалистик йўналишдаги логиклар ва философлар (айниқса кантчилар, маънавий позитивистлар ва б.) маънавий қонуларнинг объектив келиб чиққанлигини инкор қилиб, тафаккурнинг маънавий Т. ни ҳам нотўғри талқин қиладилар ва маънавий Т. нинг асоси априор равишда фаросатнинг ўзида, кишилар ўртасидаги битимда жо қилинган, деб ҳисоблайдилар ва ҳ. к.



**УАЙТХЕД** Альфред Норт (1861—1947)— логик, математик ва философ. Лондон ва Гарвард ун-тетларининг профессори. *Рассел* билан бирликда математик логикага асос солувчи асарнинг автори («Principia Mathematica», 1910—13). Физикадаги кризисни табиатнинг ўзгарувчанлиги ва донмийлигини эътироф қилиш йўли билан бартараф қилишга уриниш уни табиатни «процесс» деб тушунишга олиб келади. У. табиатни «тажриба» деб таърифларкан, материализм элементларини идеализм билан бирга қўшувчи *неореализмга* келади. Кейинроқ У. *объектив идеализмга* ўтади. У. нинг фикрича, олам процесси «худонинг тажрибаси»дир, бу тажрибада «объектлар» (универсаллийлар) идеявий оламдан («худонинг азалий табиати») физик оламга («худонинг ҳосила табиати») ўтиб, «ҳодисалар»ни сифат жиҳатдан белгилаб беради. Социологияда У. куч билан йўналтирилувчи тарих идеяларини эътироф этишни шахсларнинг («фан кишиларининг») ролини абсолютлаштириш билан бирлаштирган эди. Унинг фикрича, бу шахслар «пировард ҳисобда оламин бошқарар» эмиш. Асосий асарлари: «Процесс ва реаллик» (1919), «Идеяларнинг саргузаштлари» (1933).

**УЗИЛИШЛИК ВА УЗЛУКСИЗЛИК** — моддий объектларнинг қарама-қарши ва лекин ўзаро алоқадор хоссаларини акс эттирувчи муҳим характеристикалар. Узилишлик материянинг дискрет ҳолатларини (планеталар, жисмлар, кристаллар, молекулалар, атомлар, ядролар ва ҳ. к.), унинг турли системалар айрим барқарор элементларининг, сифат жиҳатдан муайян структур даражалар шаклида дифференцияланиш даражасини характерлайди. Шунингдек у тараққиёт, ўзгариш процессининг сакрашсмон характерида ифодаланади. Узлуксизлик, аксинча, айрим дискрет

элементлардан таркиб топган системаларнинг яхлитлигида, уларнинг алоқаларининг бениҳоялигида, ҳолатларнинг ўзгариши тадрижотида, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга равои ўтишида намоён бўлади. Метафизик материализм учун узилишлик билан узлуксизликни алоҳида-алоҳида олиб қараш характерли эди. Бу қараш, жумладан, узилишликни (планеталардан тортиб то атомларгача) моддий элементларнинг фақат муайян типларига хос деб, узлуксизликни эса яхлит тўлқинли процессларга хос деб ҳисобловчи классик механика тасаввурларига асосланади. Диалектик материализм бу белгиларнинг фақат қарама-қаршилигини эмас, балки алоқадорлигини, бирлигини ҳам таъкидлаб кўрсатади, буни эса ҳозирги замон физикаси тасдиқламоқда, бу физика, мас., ёруғлик айна бир вақтда ҳам тўлқин (узлуксиз), ҳам корпускуляр (узлукли) хоссаларга эга эканлигини кўрсатди. Шу билан бир қаторда *квант механикада «элементар» зарралар ҳам корпускуляр, ҳам тўлқин хоссаларга эга эканлиги* экспериментал тарзда аниқланган эди. Узилишлик ва узлуксизлик категорияларининг ўзаро алоқадорлигида ҳаракатнинг моҳияти, унинг зиддиятли эканлиги ифодаланади. Ҳаракат макон ва замонда жисмнинг ҳолати, мавқеи ўзгаришларининг узилишлиги ва узлуксизлигининг бирлиги сифатида намоён бўлади. Узилишлик ва узлуксизлик диалектикаси моддий объектлар, уларнинг хоссалари ва муносабатларининг (макон ва замон, ҳаракат, майдон билан модданиннг ўзаро алоқадорлиги ва б.) ўзига хос хусусиятини илмий тушуниш имкониятини беради.

**УИНСТЕНЛИ** Жерард (1609—?)— 17-асрдаги инглиз утописти, инглиз буржуа революциясида ўта сўл оқимнинг идеологи, экспроприация қилинган халқ оммасининг манфаатларини

дастлаб ифода қилганлардан бири. Хонавайрон бўлган майда савдогар, диссидент сектларининг иштирокчиси. Уз социал-сиёсий идеални асослашда У. теологиядан батамом холи бўлмаса-да, асосан *рационализм* позицияларга ўтган эди ва *табиий ҳуқуқ* назариясини хусусий мулкни қатъиян инкор этиш руҳида талқин қилган эди. Этика ва ахлоқ масалаларини материалистларча талқин қиларди. Унинг «Озодлик қонуни» деган асосий асари (1652) «тенгламачилик коммунизми» ғоялари билан сугорилган, бу ғояларни У. турмушга тинч методлар билан татбиқ этишга интиларди. У ерларни ва барча табиий ресурсларни халқнинг коллектив мулк асоси сифатида умумлаштиришни қаттиқ туриб ёқларди. Унинг фикрича, идеал тузум деҳқон ва хунармандларнинг майда хўжалигига асосланмоғи лозим. Асосий ячейка—уй-рўзгордан иборат. Ишлаб чиқариш моддий ноз-неъматларини мўл-кўл қилиб таъминламоғи лозим. Уша вақтда Англияда реал мавжуд ишлаб чиқариш усулининг хусусиятлари У. да тўғридан-тўғри маҳсулот айирбошлаш йўли орқали коммунистик тақсимот принципи билан қўшилиб кетади. У. нинг сиёсий идеали — изчил демократик республика эди.

**УЙҒОНИШ** (философия) — философия ва социологик таълимот бўлиб, бу таълимот Европада (аввало ва ҳаммадан бурун Италияда) феодализм емирилиб, илк буржуа жамияти қарор топаётган даврда (15—17-асрнинг бошларида) ривожланган. Бу даврда *схоластика* ҳали расмий философия бўлиб қолса-да, лекин *гуманизм* маданиятининг пайдо бўлаётганлиги, антик фалсафий меросининг янгидан бошланганлиги ва табиий-илмий соҳасида эришилган катта-катта ютуқлар шунга олиб келадикки, У. даврининг илгор философияси илоҳийнинг хизматкорлик ролини ўйнамайдиган бўлиб қолади; унда анти-схоластик йўналишлар ривожлана бошлайди. Ҳаммадан бурун бу йўналишлар: этикада, ҳукмрон христиан ахлоқига қарши қаратилган стоицизм

(Петрарка) ва эпикурензм (Л. Валла) ахлоқий таълимотларининг янгидан бошланишида юзга келди. У. даври философиясида натурфилософик концепциялар (*Николай Кузанский*, *Кардано*, *Телесйо*, *Парацельс*, *Бруно*, *Кампанелла* ва б.) энг катта роль ўйнади; бу концепциялар оламнинг схоластик манзараси ҳамда табиатни схоластикларча англаш методлари емирилаётганлигидан далolat берарди. Гарчи бу концепцияларда У. даврининг ўткунчи характери (астрологияга, сеҳргарликка, алхимияга ва оламни изоҳлашнинг бошқа гайриилмий формаларига берилиб кетиш) акс этган бўлса-да, лекин натурфилософия тараққиётининг умумий йўли оламни материалистларча тушуниш тобора кўпроқ тантана қилаётганлигидан дарак берарди ва бу тушуниш Брунонинг фалсафий қарашларида энг типик тарзда ифодаланган эди. У. даври илгор философиясининг анти-схоластик йўналиши янги табиий-илмийнинг эришган ютуқларига (хусусан *Коперникнинг* гелиоцентрик системасига) беvosита таянган фалсафий таълимотларда янада кескинроқ ифодаланган эди. Табиатнинг экспериментал-математик тадқиқот методлари, Леонардо да Винчи ва хусусан *Галилей* асарларида фалсафий тарзда умумлаштирилган бу методлар, воқеликнинг схоластлар томонидан теологик талқин этилишига қарама-қарши ўлароқ, унинг детерминистик талқин қилиниши, антропоморфизм элементларидан холи бўлган чинакам илмий табиат қонуларининг (Кеплер—астрономияда, Галилей — механикада) ифодалаб берилганлиги У. даври философияси табиий-илмий йўналишининг энг муҳим натижалари эди. У даври философиясидаги табиий-илмий йўналишнинг белгилловчи хусусиятлари шу эдики, табиатнинг сўнгги элементлари, мутлақо сифатсиз, тиримас элементлар, деб метафизикларча тушуниларди, бу эса баъзи (кўпчилик) натурфилософларнинг қарашларига қарама-қарши эди; табиатга тарихий нуқтанан назардан қараш йўқ эди ва шу муносабат билан денстик

нонзчиллик худонинг чексиз оламда алоҳида мавқенини сақлаб қоларди (Галилей, қисман Ф. Бэкон). У. даврида юз берган ғоят улкан социал-иқтисодий ўзгаришлар кўп социологик концепцияларда ҳам ўз аксини топди. Бу концепцияларнинг характерли хусусияти шу эдики, улар жамиятнинг яқка-яқка индивидларнинг йиғиндисидеб тушунарди, бу эса буржуазиянинг индивидуализмининг акс эттирарди. Давлат ҳокимиятининг, диний ижобатдан ва черков авторитетидан бутунлай мустақил ҳокимият, деб янгича талқин этилиши миллий давлатларнинг амалда қарор топаётганлиги ва мустақамланаётганлигини акс эттирарди (Макиавелли, Боден, Можевский). У. даврида утопик таълимотлар ҳам пайдо бўлиб, уларда «муқаддас ёзув» асосида мулкни умумлаштириш талаби илгари суриларди (Мюнцер); Уша вақтда заруран утопик характерга эга бўлган коммунистик жамият тузумининг манзарасини чизиб кўрсатишга биринчи марта уришиб кўрилган эди (Мор ва Кампанелла).

**УЎЎҒБЕК** Муҳаммад Тарағай (1394—1449) — машҳур ўзбек олим, астроном, табиатшунос. Узоқ йиллар давомида Самарқандда ҳокимлик қилиб, илм-фаннинг ривожига катта эътибор берди, обсерватория ва мадраса қурдириб, хусусан астрономия, математика, медицина, философия илмлари соҳасида тадқиқотларни рағбатлантирди. Обсерваторияда кўп йилги кузатишларининг якуни сифатида ўз даври учун энг муқаммал бўлган юлдузлар жадвалини — «Зиж Курагоний» (ёки «Зиж Улугбек») ни яратди. Бу асар сўнгги асрлар давомида Оксфорд, Париж, Америка ва Лондонда таржима қилиниб, нашр этилди. Асар кириш, назарий қисм ва 4-бобдан иборат: 1-бобда — бир қанча халқлар: юнон, эрон, хитой, урта оснэ-халқлари томонидан қабул қилинган календарлар, 2-бобда — амаллий астрономия, 3-бобда — планеталар ҳаракати ва 4-бобда — астрология ҳақида гап боради. Асарда астрономия фанининг ютуқлари ва узоқ йилги кузатишларини умумлаштириш асосида

юлдузларнинг жойлашуви, ҳаракати, йил, ой, кеча-кундузнинг тартиби ҳақида олдинги ўтган машҳур астрономлар — Птоломей, Гиппахр, Суфи, Тусиларга нисбатан анча тўлиқ, муқаммал ва аниқ маълумотлар берилди. Асарнинг бош назарий қисмида — подшоликлар, давлатларнинг ўткинчи экалиги, фан ютуқларининг, илмий ҳақиқатнинг сақланиб қолиши, илмий бўлиш нисон учун олий фазилат экалиги ҳақидаги фикрлар олға сурилади. У фанда кузатиш методига ва илмий асбобларнинг ролига катта эътибор беради, илмий ҳақиқатни аниқлашда мантиқий усуллар билан бирга, математик қондалар ёрдамида аниқ ҳисоблашнинг ролини алоҳида таъкидлайди. Ўз илмий кузатишлари ва конкрет хулосаларида табиатнинг моддий мавжудлиги ва ундаги ҳодисалар объектив сабабий боғланишларга асосланишдан келиб чиқади. Унинг Хитой, Сурня, Греция, Араб, Хоразмнинг машҳур астрономларига бағишланган катта рисола ёзганлиги ва бунда астрономия илмининг ривожини ҳақида қимматбаҳо маълумотлар келтирилгани, яна тўрт мўғул улусининг тарихига оид асар ёзганлиги маълум. У ўз атрофига замонасининг машҳур олимларини тўплади, Қозинзода Румий, Али Қушчи, Қоши каби математик астрономлар У. билан бирга илмий ишлар олиб бордилар. У.нинг фаолияти Шарқ ва Ғарбда табиий илмий билимлар ривожига, ҳур фикрлилик тарихида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

**УМОВ** Николай Алексеевич (1846—1915) — рус физиги, Москва ун-тининг профессори. Назарий ва экспериментал физика масалалари билан шуғулланди, энергия оқими ҳақидаги тушунчани биринчи бўлиб киритди (Умов—Пойнтинг вектори). Ҳаёт ва тафаккур процессларининг оригинал физик моделини яратди. Дунёқарашини жиҳатидан У. механистик материализм муҳлиси, унинг фалсафий идеали Декарт эди. Қарашлари маълум даражада чекланган бўлишига қарамай, У. 19-асрнинг охири — 20-асрнинг бошларида табиий илмида юз берган революцион ўзгаришларнинг

моҳиятини чуқур тушуна билган ва материализмга содиқлигича қолиб, *релятивизмга* ва *физик идеализмга* қарши чиққан эди. Ажойиб ташкилотчи, илм-фанни оммага ёювчи ва истеъдодли педагог эди. У. рус физиклари материалистик мактабининг тузишда катта роль ўйнади.

**УМУМИЙЛИК** — қ. *Айримлик, хусусийлик, умумийлик*.

**«УМУМИЙ РОҲАТ-ФАРОҒАТ ДАВЛАТИ»** — капитализмнинг гўё бошқача тусга кираётганлиги ҳақида ҳозирги вақтда капиталистик жамиятда тарқалган назарияларнинг бир тури бўлиб, бунинг *реформизм* тарафдорлари зўр бериб пропаганда қилмоқдалар. Бу назариянинг моҳияти шундан иборатки, у, 20-асрнинг ўрталаридаги капитализм «халқ капитализми»га айланиб, «У. р.-ф. д.» ни, ғайри синфий бир кучни вужудга келтирди, бу куч ишлаб чиқариш анархиясининг ва иқтисодий кризисларни бартараф қилишга, ишсизликни тугатишга ва барча меҳнаткашларнинг фаровонлигини таъминлашга қодирдир, деб даъво қилади. Социал-демократия идеологлари ва сиёсатчилари урушдан кейинги йилларда ривожланган капиталистик мамлакатларда синфий кураш жараёнида меҳнаткашлар моддий аҳволининг маълум даражада яхшиланганлигини, ишчилар ҳаракати тазйиқни остида ва жаҳон социалистик системасининг мавжудлиги баралла кўриниб турганлиги таъсири остида буржуа ва реформист ҳукуматлар ўтказган бир қанча социал реформаларни рўкач қилиб, «У. р.-ф. д.» ни социализм деб ёки ҳеч бўлмаганда, «социализмнинг муқаддимаси» деб кўрсатмоқдалар. «У. р.-ф. д.» ҳақидаги афсонаи капиталистик мамлакатлардаги ҳақиқий ҳолат рад этмоқда. Ишсизлик ва юз минглаб, миллионлаб меҳнаткашлар гурмуш даражасининг пастлиги ҳатто АҚШ каби ривожланган капиталистик мамлакатларда ҳам социал реал ҳолат бўлиб қолмоқда. Социал таъминот кўп жиҳатдан меҳнаткашлар ҳисобидан амалга оширилди. Демократик реформалар чала-чулла характерга эга бўлиб, кўп ҳолларда ҳукмрон

идора усули томонидан йўққа чиқарилади. Аслини олганда, «У. р.-ф. д.» деб аталган нарсаси — давлат монополистик тадбирлар системаси бўлиб, бу система капитализмнинг мустақкамлашни ва ишчилар синфининг социализм учун курашга бўлган иродасининг сусайтиришни ўз олдига мақсад қилиб қўймоқда.

**УМУМЛАШТИРИШ** — айримликдан умумийликка, камроқ умумий бўлган билимдан кўпроқ умумий бўлган билимга ўтишнинг маънавий процесси (мас., «иссиқлик» тушунчасидан «энергия» тушунчасига, *Эвклид* геометриясидан *Лобачевский* геометриясига ўтиш), шунингдек бу процесснинг натижаси: умумлаштирилган тушунча, ҳукм, фан қонуни, назария. Умумлаштирилган билим ҳосил қилиш—воқеликни чуқурроқ ақс эттириш, унинг моҳиятига кириб бориш демакдир. Формал логикада У. тушунчаси орқали тур тушунчадан жинс тушунчага ўтишни аниқлайдилар. Бунда жинс тушунчанинг мазмуни торроқ бўлиб чиқади, чунки унда тур белгилари чиқариб ташланади (*Тушунчанинг ҳажми ва мазмуни*). Чунончи, «дуб» тушунчасидан «дарахт» тушунчасига ўтганда дубга хос бўлган белгилар олиб ташланади. У. га қарама-қарши процесс — чеклашдир.

**УМУМХАЛҚ ДАВЛАТИ** — бутун халқ маънаватлари ва иродасини ифодаловчи орган, коммунизм куриш қуроли. У. д. *пролетариат диктатураси* давлатининг вориси сифатида, пролетариат диктатураси ўз вазифаларини бажариб бўлгандан, социалистик жамият эса коммунизм курилиши даврига киргандан кейин майдонга келади. У. д. нинг асосий хусусиятлари шундан иборатки, у бирон синфни бостириш қуроли эмасдир, у ягона социал асосга таянади ва *коммунистик ижтимоий ўз-ўзини бошқаришга* бориш йўлидаги муайян босқичдир. Социализмнинг тўла ва узил-кесил ғалаба қилиши натижасида Совет давлати умумхалқ давлати бўлиб қолди; деҳқонлар ва зиёлилар ишчилар синфи позицияларига ўтди, революцион пролетариатнинг мақсади бутун халқнинг



мақсади бўлиб қолди. У. д. мамлакат ичида ва халқаро соҳада бутун меҳнатқашлар манфаатларини кўзлаб, синфий снэсат юргизмоқда. Шу билан бирга ишчилар синфининг жамиятга давлат сифатидаги рақбарлиги ўзгармасдан қолади. У. д. коммунизм тўла галаба қозонгунча сақланиб қолади. «У халқ иродасини ифода қилиб, коммунизмнинг моддий-техника базасини яратиши, социалистик муносабатларни коммунистик муносабатларга айлантириши ташкил этиши, меҳнат меъёри билан истеъмол меъёри устида контроль ўрнатиши, халқ фаровонлигини юксалтириши таъминлаши, совет граждандарининг ҳуқуқ ва эркинликларини, социалистик ҳуқуқ тартиботларни ва социалистик мулкни қўриқлаши, халқ оммасини онгли интизом руҳида ва меҳнатга коммунистик муносабат руҳида тарбиялаши, мамлакат мудофааси ва хавфсизлигини пухта таъминлаши, социалистик мамлакатлар билан қардошларча ҳамкорликни ривожлантириши, умумий тинчлик ишнини ҳимоя қилиши ва барча мамлакатлар билан нормал муносабатда бўлиши лозим» (КПСС Программаси).

**УМУМҚИММАТЛИК** — субъектив-идеалистик философияда инсон билимининг ишончлилигини аниқловчи бўлиб хизмат қилади. У. ҳақидаги, «социал-ушган тажриба ҳақидаги» ва б. қоидалар субъектив-идеалистик асослардан келиб чиқадиган солипсизм хулосасини фақат инқоблайди, холос. Ҳақиқат критерияси сифатидаги У. ҳақидаги қоида асоссиздир (қ. В. И. Ленин, 18-т., 137—138-б.). Умумқимматли нарсаларнинг ҳаммаси ҳам ҳақиқат бўла бермайди, мас., диндорлар диний ақидаларини эътироф этишларига қарамай, бу ақидалар сохтадир. Иккинчи томондан, ҳамма ҳақиқий нарса эртами-кечми умум эътироф қиладиган бўлади. Шундай қилиб, У.-ҳақиқат критерияси эмас, балки билимнинг ҳақиқатлиги натижаларидан бирдир, холос.

**УНИВЕРСАЛИЙЛАР** (лат. universalis — умумий) — ўрта аср филосо-

фиясида умумий идеялар ана шундай белгиланарди. У. ҳақидаги мунозараларда, улар объектив реалликми, ёки шунчаки нарсаларнинг номини, деб сўз юритиларди. У. «нарсалардан бурун» идеявий тарзда мавжуддир (ўта реализм, Эриген нуқтан назари); У. «нарсаларда мавжуддир (муътадил реализм нуқтан назари, Фома Аквинский). Қарама-қарши қараш: У. фақат ақлда, «нарсдан кейин», ақлий системалар шаклида мавжуддир (Контцептуализм) ёки ҳатто шунчаки сўзлардан иборатдир (ўта номинализм, Росцелин, Уильям Оккам).

**УПАНИШАДАЛАР** — Ведаларнинг бўлимларидан бири, веда гимнларига қадимги ҳинд диний-фалсафий шарҳларидан иборат, бу шарҳлар кўп асрлар давомида тузилган. Энг қадимги У. эрамиздан олдинги 10—6-асрларга бориб тақалади. Веда худолари ва маросимлари У. да янги фалсафий мазмун олади. Улар инсоннинг ва коннотнинг мажозий тасвирлари сифатида талқин этилади. Руҳнинг бошқа жисмга кўчишига ишонишга ахлоқий тую берилади. У билиб олинган, қолган ҳамма нарса аён бўлиб қоладиган олий реаллик инмадан иборат, деган саволга У. да идеалистик жавоб берилади: бу шундай нарсани, ундан бутун мавжудот тугилади, бу шундай нарсани, унда мазкур мавжудот тугилганидан кейин яшайди, бу шундай нарсани, мазкур мавжудот ўлганидан кейин унга боради,—бу брахмандир — оламнинг руҳий негизидир, инсоннинг руҳий моҳияти—атман унга тенгдир. У. таълимотига кўра, инсон ер юзида янги тугилишлар гирдобидан қутулмоқ учун ўз руҳининг брахман билан бирлиги ҳақидаги ўй-фикрга берилмоғи лозим. У. да материалистик таълимотлар ҳам ўз аксини топган эдики, У. авторларига бу таълимотларга қарши кураш олиб боришга тўғри келганди. Бу таълимотлар моддий ибтидолардан — сув, олов, ҳаво, ёруғлик, макон ёки замондан бирини оламнинг бош асоси деб ҳисоблар ва инсон ўлгандан кейин руҳининг яшаб қолишини инкор этарди. У. га Бадараяна ва ундан кейин

Шанкара томонидан ёзилган шарҳлар (8-аср) *Ведантага* асос бўлди.

**УРУШ** — давлатлар (ёки синфлар) ўртасидаги уюшган қуроли, қураш бўлиб, бу қураш ўзининг социал-сиёсий моҳиятига кўра, мазкур давлатлар (синфлар) сиёсатини қуроли зўравонлик воситалари билан давом эттиришдан иборат. Марксизм У. ни илмий нуқтан назардан изоҳлаб берди. Маркс ва Энгельс У. нинг абадийлиги ва бартараф қилиб бўлмаслиги ҳақидаги фикрини рад қилиб, У. синфий-антагонистик жамиятларга хос эканлигини ва хусусий мулкнинг ҳукмронлигидан, эксплуататор синфларининг сиёсатидан давом эттиришдан иборат бўлиб, уларнинг ҳукмронлигини мустақкамлашга ва уларни бойнишга хизмат қилади; улар эскирган, умри тугаган нарсаларни ҳимоя қилиб, ижтимоий тараққиётга тўсқинлик қилади. Адолатли У. лар халқни синфий ва миллий зулмдан озод қилишга қаратилган. Бироқ У. нинг борлишида унинг характери ўзгариши мумкин: адолатли У. адолатсиз У. га айланиб кетиши ва бунинг аксича бўлиши мумкин. У. нинг характериға конкрет баҳо бериш — унга ишчилар слифи ва унинг партиясининг муносабатини белгилашнинг назарий асосидир. Пролетариат, бутун илгор инсоният агрессияга дучор бўлган халқ олиб борнишга мажбур бўлган адолатли озодлик ва мудофаа У. дан ташқари, ҳамма У. ларни қораламоқда. Имперализм даврида жаҳон У. лари пайдо бўлиб туради, бу эса жаҳон капиталистик ҳўжалик системасининг ташкил топнишдан, буржуазиянинг бозорлар ва мустамлакалар босиб олишга интилишидан келиб чиқади. Фақат тарихда биринчи социалистик давлат барпо бўлиши билангина У. кучларига уюшган тинчлик кучлари қарама-қарши қўйилди. Ленин бирдан-бир оқилона альтернатив уруш сифатида турли социал тузумдаги давлатларнинг *тинч-тоғув* яшашини

принципини ишлаб чиқди. Лекин жаҳон У. и муқаррар бўлиб қола берди, чунки имперализм иқтисодий ва ҳарбий жиҳатдан СССРдан кучлироқ эди. Социализм жаҳон системасига айланиши билан У. фатал суратда муқаррар бўлмай қолди. У. ва тинчлик масаласи — ҳозирги замоннинг энг муҳим масаласидир; ракета техникаси ва термоядро қуроли даврида бу юз миллионларча кишиларнинг ҳаёт ва мамот масаласидир. Совет Иттифоқи ва бошқа социалистик мамлакатлар умумий тинчликни сақлаш ва мустақкамлашнинг кенг ва реал программасини илгарн сурдилар ва ўз ташқи сиёсатларида бу программани амалга ошироқдалар. Аммо тинчликсевар кучларнинг жаҳон У. ини даф қилишга қодир эканлиги ҳозирги вақтда У. нинг пайдо бўлиши учун ҳеч қандай имконият қолдирмади, деган маънони билдирмайди. Имперализмнинг агрессив табияти ўзгарган эмасдир, шунинг учун имперализмнинг халқлар тинчлиги, озодлиги ва мустақиллигиға соладиган хавфни ҳам сақлаиб қолмоқда. Социализм бутун жаҳон миқёсида ғалаба қилгандан кейингина У. нинг социал ва миллий илдизлари узи-кесил тугатилди. Коммунизмнинг тарихий вазифаси — У. ларни йўқ қилиш ва ер юзнда абадий тинчлик ўрнатишдир.

**УРУФ** — кишиларнинг қондошлик алоқасига асосланган умумият формаси бўлиб, бу форма ибтидоий *жамоаларда* иқтисодий муносабатлар базасида пайдо бўлган. Сунгги тадқиқотларнинг маълумотлари шунн кўрсатдики, уругдошлик умумияти ҳамма халқларга хос эмасдир. У. азалдан эркаклик ва аёллик формаларида (*Оталик даври, оналик даври*) айрим бирлашма сифатида эмас, балки турли жамоаларда яшаган қариндошларнинг группаларни шаклида мавжуд бўлган. У. жамоанинг ўзиги бўлиб хизмат қилган, уларнинг аъзоларини бир бутун қилиб жипслаштирган; никоҳ-оила муносабатларини тартибга солиш, болаларни биргалашиб

тарбиялаш ва моддий таъминлаш йўли билан меҳнатга ва социал муносабатларга қобилиятли авлодди такрор ҳосил қилишни таъминлаган. Уруғдошлик муносабатлари одатда жамоа аъзолари алоқаларининг формаси сифатида юзага келган, ишлаб чиқаришда, тақсимотда, диний маросимларда ва ҳ. к. белгилловчи роль ўйнаган, жамоа ҳаётини бошқаришининг уруғдошлик характерини белгиллаган (оқсоқоллар ва йўлбошчиларнинг уруғ ўзаги аъзоларидан сайлаб қўлини, уларни ўзгартиш ва ҳ. к.). Шу тариқа, У. билан уруғдошлик жамоаси ўзаро бир-бирига таъсир қилиб, уруғдошлик тузуми сифатида таърифланувчи социал структурани ташкил этганларки, бу тузумга ибтидоий коммунизм белгилари энг кўп даражада хосдир: унда ерининг ижтимоий мулклиги ҳукм сурган, мулкий ва социал табақаланиш бўлмаган, жамоат ишларида қатнашни жамоанинг катта ёшдаги барча аъзоларининг ҳуқуқи ва бурчи ҳисобланган. *Ибтидоий жамоа тузуми* ривожланиб бориши билан У. ларнинг сон аста-секин кўпайиб борган, улар фратрияларга (биродарликларга), фратриялар қабилаларга, қабилалар эса иттифоқларга бирлашганлар. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг тараққийиш, жамоалар ва оилалар орасида товар-пул муносабатларининг ривожланиши У. нинг бузилишини бошлаб берган, У. нинг ижтимоий ҳаётдаги роли камайиб борган ва аста-секин йўққа чиққан (синфий жамиятда).

**УТИЛИТАРИЗМ** (лат. utilitas— фойда, наф) — буржуа этика назарияси, бу назария хатти-ҳаракатнинг фойдалигини унинг ахлоқ-одоб мезонини деб билади. У. нинг асосчиси — *Бентам* унинг асосий принципини шахсий манфаатларини қондириш воқитаси билан «энг кўп сонли кишиларга энг кўп бахт таъминлаб беришдан» иборат, деб таърифлаган. Шу билан бирга хатти-ҳаракатнинг ахлоқийлиги унинг натижасида ҳосил қилинган ҳузур-ҳаловат ва азоб-қуқубатларнинг балансисифатида маънавийлик тарзда ҳисоблаб чиқишлиги

мумкин. *Милль У.* га ҳузур-ҳаловатни сифат жиҳатдан баҳолаш принципини, ақлий лаззатларни жисмоний лаззатлардан афзал кўриш талабини киритган. У. давлат ва ҳуқуқ функцияларини тушунишга қам асос қилиб қўйилади. «Фойда принципини» билан назариясига кўчириш *прагматизмнинг* пайдо бўлишига ёрдамлади. Ҳозирги замон буржуа этикасида У. ўрнига «ахлоқий мулоҳазаларни анализ қилиш» қўйилмоқда (*эмотивизм, этикада логик позитивизм*).

**УТОПИК СОЦИАЛИЗМ** (грек. и— йўқ; *topos* — ўрин, яъни ўрни йўқ демакдир) — жамият ҳақидаги таълимотнинг илмий билимдан олдинги тараққийёт босқичи, бу босқич мол-мулкнинг муштараклигига, ҳамма учун мажбурий меҳнатга ва маҳсулотларни тенг тақсимлашга асосланган эди. «Утопия» терминини идеал жамиятни билдириш учун биринчи бўлиб *Т. Мор* ишлатган (идеал жамият барпо этилган уйдирма оролни у шундай деб атаган). Кейинчалик бу термин уйдирма, амалга ошириб бўлмайдиган ижтимоий тартибларни тавсифлашда қўлланила бошлаган. Хусусий мулкка асосланган мавжуд тузумни танқид қилар, идеал келажак тузум манзарасини тасвирлаб кўрсатар, ижтимоий мулк зарурлигини назарий жиҳатдан асослашга урипар эканлар, социалист-утопистлар кўпгина гениал идеяларни ва фаразларни айтганлар. Худди шунинг учун ҳам У. с. инглиз сифосий иқтисоди ва немис классик философияси билан бир қаторда илмий социализмнинг ғоявий манбаларидан бирдир. Хусусий мулкни қоралаш ва мол-мулкнинг муштараклигини кўкларга кўтариб мақтаниш Қадимги Греция ва Римнинг айрим ёзувчиларида, ўрта аср «еретиклари» да, феодализм давридаги баъзи деҳқон кўзголонларининг программаларида ва деҳқонлар идеологларида ҳам учратиш мумкин, бу эса антагонистик жамиятлардаги тенгсизликка ва кишини киши томонидан эксплуатация қилишга табиий реакция бўлган эди. Капитализм пайдо бўлиб, ривожланиб борган сари ва

пролетариатнинг озми-кўпми ривожланган ўтмишдошлари шаклланиб борган сари. У. с. ҳам тобора кўпроқ тарихий реализм белгиларига эга бўла боради, назария сифатида мураккаб-лашади, тармоқланиб, турли мактаблар ва йўналишларни ташкил этади. У. с. нинг систематик ривожланиши капитализм туғилиб келаётган даврда, *Уйғониш* ва *Реформация* даврида бошланади (Чехияда—Я. Гуска, Германияда—*Мюнцер*, Англияда—*Мор*, Италияда—*Кампанелла* ва б.). У. с. Европадаги буржуа революциялари даврида янада ривожланиб, бу даврда пролетариат ўтмишдошларининг идеологияси бўлиб қолди (Францияда—*Мелье*, *Мабли*, *Морелли*, *бабувизм*, Англияда—*Лилберн*, *Уинстенли*). Капитализм гуркираб тараққий қилаётган даврда У. с. жуда ривожланиб кетди, чунки бу даврда буржуа революцияси идеологларининг хом хаёллари кўкка совурилган, капиталистик жамиятнинг эзидиятлари эса тобора яққол кўрина бошлаган эди. (Францияда—*Сен-Симон* ва *Фурье*, Англияда—*Оуэн*). Бироқ тарихни тушунишда материалистик позицияларда туриш ва жамиятнинг социалистик асосда ўзгартишининг ҳақиқий кучини очиб бериш У. с. нинг ҳеч бир вақилига муяссар бўлмади. Бунинг устига улар мавжуд ижтимоий муносабатларни ўзгартишининг реал йўллариини тушунмас, революциялардан воз кечар, социализм ғояларини пропаганда қилиш ёрдами билан мавжуд тартибларни ўзгартиш мумкинлигига соддафаҳмлик билан ишонар эдилар. Маркс сўзлари билан айтганда, ишлаб чиқариш усулида муқаррар суратда туб ўзгариш қиладиган ишлаб чиқарувчи кучларининг ривожланишигина, капиталистик жамият ривожланиши жараёнида етарли даражада

уюшган пролетариатнинг вужудга келишигина социализмни утопиядан фанга айлантириш учун тарихий имконият яратиб беради. К. Маркс ва Ф. Энгельс коммунизмга ўтиш мумкинлигини илмий исбот қилдилар, бу ўтишни амалга оширувчи—пролетариатнинг тарихий вазифасини кўрсатиб бердилар, социалистик революция ва социалистик идеалларни амалга ошириш қуроли сифатида пролетариат диктатураси ҳақидаги таълимотини яратдилар ва шу билан бу имкониятни воқеликка айлантирдилар. Марксизм У. с. таълимотларидаги ҳамма қимматли нарсани танқидий қайга ишлаб чиқиб, ўзига қамраб олди. Марксизм пайдо бўлиши билан У. с. ишчилар ва социалистик ҳаракатга тобора кўпроқ тўсқинлик қилувчи факторга айлана борди. Айрим мамлакатларда У. с. революцион-демократик идеология билан қўшилиб, марксизм пайдо бўлгандан кейин ҳам прогрессив рол ўйнади (рус революцион-демократлари, 19-асрнинг 70-йилларидаги народниклар ва б.).

#### УЧИНЧИСИ ИСТИСНО ҚОНУНИ

НИ—логика қонуни бўлиб, бу қонунга кўра, айтилган икки фикрдан, яъни бири тасдиқлаганини иккинчиси ишкор этган икки фикрдан биттаси албатта чиндир. Бу қонунни биринчи бўлиб Аристотель ифодалаб берган. Чунончи, «Қуёш—юлдуздир» (А—В дир) ва «Қуёш—юлдуз эмасдир» (А—В эмасдир) деган икки фикрдан биттаси албатта чиндир. Традицион формал логика шу хилдаги фикрларни назарда тутиб, У. н. қ. ни кўпинча бундай ифодалаган: «А—В дир, ёки В эмасдир» (учинчиси берилмаган: tertium non datur). У. н. қ. дан кўпинча исботлаш процессида, мас., тескарийдан исботлаш процессида фойдаланилади.



**ФАБИЯЧА СОЦИАЛИЗМ** — Англиядаги реформистик оқим, бу оқим илмий социализмнинг антиподи (қарама-қаршиси) сифатида пайдо бўлган. «Ф. с.» номи Рим лашкарбошиси Фабий Кунктатор (Сусткаш) номидан олинган. 1884 йилда Англияда Фабийчилар жамияти ташкил этилди, бу жамият 1900 йилда адабий-публицистик группа ҳуқуқи билан лейбористлар партияси составига кирди. Эрхотин Вебблар, Морган Филлипс, Эттли, Моррисон ва б.—Ф. с. нинг вакилларидирлар. Ф. с. ҳар қандай философиядан бош тортса-да, лекин унинг кўп тарафдорлари динни қўлаб-қувватлайди, тарихга қарашларида эса жамият қаётида ғояларнинг ҳал қилувчи роли ҳақидаги таълимотга амал қилишади, синфий курашни инкор этишади. В. И. Ленин таърифига кўра, Ф. с.—«оппортунизмнинг ва либерал ишчи сиёсатининг энг мукамал ифодаси»дир (26-т., 307-б.).

**ФАКТОРЛАР НАЗАРИЯСИ** — позитивистик социологик концепция, бу концепция 19-асрнинг охиридан бошлаб Ғарбда ва Россияда тарқалган (М. Вебер, Г. Моска, М. Ковалевский, Н. Кареев). Ф. н. нинг асосий хусусиятлари шундан иборатки, у социологияда монизмни, тарихнинг ва жамиятнинг ягона асосини инкор этади ва кўпдан-кўп турлича тенг ҳуқуқли факторларнинг (экономика, дин, ахлоқ, техника, маданият ва б.) ўзаро механик таъсирини эътироф қилади. Социологияда *плюрализмнинг* ифодаси бўлганлигидан, Ф. н. ижтимоий тараққиётнинг объектив қонуқларини, социал ҳодисалар ўртасидаги ички алоқаларни рад этади. Ф. н. тарихда субъектив омилларнинг ролини ошириб юбориб, кўпинча субъектив идеализм позицияларига тойиб кетади. Ф. н. тарафдорлари жамиятнинг илмий назариясини ишлаб чиқишга ожиз бўлганликларидан, социал ва тарихий фаннинг вазифаси — социал

омилларни уларнинг ўзаро таъсирини тасвирлашдан иборат, деб ҳисобландилар. Ленин, Плеханов, Лабриола бу назариядаги баъзи ижобий моментларни (социал реаллик фактларини конкрет анализ қилишга уринишларини) қайд қилиш билан, бирга унинг тамомила назарий ожизлигини, механицизмини ва социал ҳодисалар моҳиятини пайқашга қодир эмаслигини кўрсатдилар. Ўзгарган шаклда Ф. н. ҳозир ҳам мавжуддир. Ҳозирги замон буржуа социологиясининг баъзи вакиллари ижтимоий тараққиётнинг бошқа факторлари орасида техникани ёки саноатни (мас., У. Ф. Огборннинг «маданий қолоқлиқ назарияси»ни, Р. Арон, У. Ростоу ва б. ларнинг «индустриал социология» ёки «индустриал цивилизацияси») ёки умуман экономикани (мас., Клаф Шепарднинг «иқтисодий цивилизацияси») ҳал қилувчи омиллар деб биладилар. Мазкур олимларнинг нуқтан назарига кўра, худди улар ажратиб кўрсатган айни фактор ҳал қилувчидир. Ф. н. доирасида янги тушунчаларнинг юзага келиши — моддий ишлаб чиқаришнинг техника, саноат ва шу каби бошқа муҳим томонларининг ролини эътироф этиш натижасидир. Бироқ буржуа социологари бу ролини ноҳақ равишда бўрттириб, уни жамиятнинг тарихий ва маданий ривожланишида бирдан-бир ва ҳал қилувчи омил деб ҳисоблайдилар. Ф. н. нинг ҳозирги турли кўринишлари ўз гносеологик илдизлари билан жамиятга неопозитивистик ва вольгар-материалистик нуқтан назардан қарашга бориб тақалади.

**ФАЛЕС** миллатлик (Кичик Осиёда) (эраимиздан олдинги тах. 624—547 йиллар) — қадимги грек философиясининг биринчи тарихан ишончли вакили. Антик анъанада — «етти донишманд»дан бири. Ривоятга кўра, Ф. мисрда ва Вавилонда эришилган математик ва астрономик bilimларни

эгаллаган. Эрампздан олдинги 585—584 йиллардаги қуёш тупилишнинг Ф. олдиндан айтган, деган ривоят бор. Ф. стихияли-материалистик *Милет мактабининг* асосчисидир. У парсаларнинг хилма-хиллигидан қандайдир ягона бош асосни излаган ва уни жисмоний, ҳиссий муайян модда деб қараган. Унинг таълимотига кўра, бутун мавжудотнинг бош асоси сувдир.

**ФАЛСАФА ТОШИ**, иксир (ҳикмат тоши, эликсир, тинктура)—4-асрдан 16-асргача ҳукм суриб келган тасаввурларга кўра, поасил металлларни сеҳрғарлик билан олтин ва кумушга айлантира оладиган, барча касалликларни даволайдиган ва ёшартирадиган модда (шунингдек қ. *Алхимия*). Ф. т. ҳақидаги тасаввурларга бир хил моддаларнинг бошқа хилдаги моддаларга хилма-хил айланишини амалий кузатиш ҳамда материянинг бирлиги ҳақидаги натурфилософик фаразлар ва ш. к. лар асос бўлган эди. Урта аср шаронтида бу фикр аниқ ифода-лапган диний-мистик тусга кирди. Кейинчалик Ф. т. ҳақидаги фикр рад этилди. Ҳозирги вақтда *химиявий элементларнинг* бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга айланиш имконияти борлиги илмий исбот этилган. «Ф. т.» термини кўпинча кўча маънода ишлатилади: баъзи ҳолларда — бирон йўқ нарсани қидиришнинг рамзи сифатида, бошқа ҳолларда — исталган натижаларга эришиш имконини берадиган ҳал қилувчи восита сифатида ишлатилади.

**ФАН** — тадқиқот фаолияти соҳаси бўлиб, бу фаолият табиат, жамият ва тафаккур ҳақидаги янги билимлар ҳосил қилишга қаратилгандир ва у бу янги билимлар ҳосил қилишнинг барча шароитлари ва моментларини: олимларни, уларнинг билимлари ва қобилиятларини, малакаси ва тажрибасини, илмий меҳнат тақсими ва кооперациясини, илмий муассасаларни, экспериментал ва лаборатория ускуналарини, илмий-тадқиқот ишлари методларини, тушулчавий ва каталогорнал-аппаратни, илмий информация системасини, шунингдек илмий ишлаб чиқаришнинг баъзи асосий воситаси; ёки

натижаси сифатида юзага келадиган мавжуд билимларнинг бутун мажмуини ўз ичига олади. Бу натижалар *ижтимоий оғ формаларидан* бири сифатида ҳам юзага келиши мумкин. Позитивистлар ўйлаганидек, Ф. асло табиий ёки «аниқ» фанлар билан чекланиб қолмайди. У қисмларнинг тарихан ҳаракатчан ўзаро муносабатини: табиатшунослик ва жамиятшунослик, философия ва табиёт; метод ва назария, назарий ва амалий тадқиқотларнинг ўзаро муносабатини ўз ичига олувчи яхлит система деб қаралади. Ф. — ижтимоий меҳнат тақсимотининг зарурий натижасидир; у ақлий меҳнатнинг жисмоний меҳнатдан ажрлиши кетганда, билувчилик фаолияти алоҳида—аввалида жуда оз сонли — кишилар группасининг ўзинга хос машгулот турига айлангандан кейин пайдо бўлади. Ф. нинг пайдо бўлиши учун зарур шарт-шароит Қадимги Шарқ мамлакатларида: Мисрда, Вавилода, Ҳиндистонда, Хитойда юзага келади. Бу мамлакатларда табиат ва жамият ҳақидаги билимлар жамғарилиб, уларнинг магзи чақилди, астрономия, математика, этика, логиканинг куртаклари пайдо бўлади. Шарқ цивилизациялари эришган бу муваффақият Қадимги Грецияда қабул этилиб, мунтазам назарий системага солиниди, чунки Қадимги Грецияда эрампздан олдинги 4-асрдан бошлаб диний ва мифологик традициядан четлашиб, касб сифатида Ф. билан шуғулланувчи мутафаккирлар майдонга келади. Шу вақтдан бошлаб то индустриал революциягача Ф. нинг асосий функцияси тушуинтириш функциясидан иборат бўлади: унинг асосий вазифаси — дунёни кўриш уфқларини кенгайтириш мақсадида табиатни билишга қаратилади, бунда инсоннинг ўзи ҳам табиатнинг бир қисми деб қаралади. Пирик машинали ишлаб чиқариш пайдо бўлгандан кейингина Ф. нинг мушоадакорлик ҳолатидан чиқиб, асосан ишлаб чиқаришнинг ўзининг актив факторига айланиш учун шарт-шароит туғилади. Эндликда табиатни ўзгартириш бошқа шаклга солиниш мақсадида би-

лаш вазифаси асос сифатида илгарин суринлади. Ф. нинг ана шундай техника йўлини тутиши муносабати билан физика-химия фанлари комплекси ва тегишли амалий тадқиқотлар етакчилик ролини ўйнайди. Ҳозирги замон *илмий-техника революцияси* шароитида бир система сифатида Ф. тубдан янгидан қурилмоқда. Ф. ҳозирги замон ишлаб чиқариш эҳтиёжларини қондира олмоғи учун илмий билимлардан мутахассислар, инженерлар, ишлаб чиқариш ташкилотчилари ва ишчиларнинг катта армияси баҳраманд бўлмоғи лозим. Автоматлаштирилган участкалардаги меҳнат процессининг ўзида ишчидан илмий-техника билим доирасини кенгайтириш, илмий билимларнинг асосларини эгаллаш талаб қилинади. Ф. бевосита ишлаб чиқарувчи кучга айланмоқда. Ф. натижаларининг рўёбга чиқиши эса ҳозирги кунда унинг шахсий мужассамлаиши орқали амалга оширилади. Коммунистик қурилиш истиқболлари нуқтаи назардан бу шахсий мужассамлик энди восита сифатида эмас, балки туб мақсад сифатида юзага келади. Шундан чиқиб Ф. олдига тегишли талаблар қўйилади: Ф. нинг вазифаси— энди биргина техникага эмас, балки инсоннинг ўзига ҳам, унинг интеллектининг, унинг қобилиятларининг, тафаккур маданиятининг чексиз ривожланишига, унинг ҳар томонлама, яхлит камол топиши учун моддий ва маънавий зарур шарт-шароит яратишга ҳам тобора кўпроқ даражада йўл тутишдан иборат. Шу муносабат билан ҳозирги замон Ф. н янги характерли хусусиятларга эга бўлмоқда. Энди у шунчаки техниканинг ривож кетишдан бормайди, балки ундан ўзиб кетиб, моддий ишлаб чиқариш тараққиётининг етакчи кучи бўлиб қолмоқда. У алоҳида фан принципига қараб эмас, балки проблемага қараб структур жиҳатдан бўлимларга бўлинган яхлит, интеграциялаштирилган организм сифатида шаклланамоқда. Эндликда илмий тадқиқотларнинг бутун fronti (табiiй фанлар соҳасида ҳам, ижтимоий фанлар соҳасида ҳам) иж-

тимоий ишлаб чиқаришга қизиқтирувчи таъсир кўрсатмоқда. Агар илгарилари Ф. алоҳида социал тартибга тарзида ривожланган бўлса, эндиликда у ижтимоий ҳаётнинг ҳамма соҳаларини сингдириб-ола бошлади: илмий билимлар ва илмий усул моддий ишлаб чиқаришда ҳам, экономикада ҳам, сиёсатда ҳам, бошқариш соҳасида ҳам, таълим системасида ҳам зарурдир. Шунинг учун ҳам Ф. фаолиятнинг ҳар қандай бошқа тармоғига қараганда тезроқ суръатлар билан ривожланимоқда. Социалистик жамиятда Ф. нинг муваффақият билан ривожланиши ва унинг натижаларининг ишлаб чиқаришга жорий этилиши— илмий-техника тараққиётини тезлаштиришнинг, коммунизм *моддий-техника базасини* қуришнинг энг муҳим шартидир. Ўзининг тўла равишда топиши учун Ф. коммунистик ижтимоий муносабатларнинг галаба қозонишига муҳтождир. Лекин коммунизм ҳам Ф. га муҳтождир, Ф. бўлмаса коммунизм галаба ҳам қила олмайди, муваффақият билан ривожлана ҳам олмайди, чунки коммунистик жамият— бу илмий равишда бошқариладиган ҳаётин ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ва тақдор ишлаб чиқаришнинг илмий равишда амалга оширадиган жамиятдир, бу инсоннинг табиат устидан Ф. га асосланган ҳукмрўшгидир.

**ФАНЛАРНИНГ ТУРКУМЛАНИШИ**— фанларнинг алоқадорлиги, илмий билимлар системасида уларнинг ўзаро жойлашиш тартиби, бу тартиб муайян принциплар тақозоси билан юзага келгандир ва бу принциплар аввало турли фанлар ўрғанадиган хоссалар ва алоқани ҳамда уларни ўрғаниш методини ақс эттиради. Энгельс диалектик-материалистик принциплар асосида («*Табиат диалектикаси*») олдинги туркумлашга уринишларнинг (бир. томондан, Сен-Симон ва Конт, иккинчи томондан, Гегелнинг уринишлари) бирёқламалигини бартараф қиладиган Ф. т. ни ривожлантирди. Энгельс фанларнинг алоқаси ва ўтишларини айрим фанлар ўрғанадиган *материя ҳаракати формаларининг* ўзларининг ҳамда уларнинг

моддий ҳомилларининг (материянинг дискрет турларининг) алоқаси ва ўтишларининг инъикоси деб тушунарди. У табиат ҳақидаги фанлар учун бундай қаторини белгилади: механика — физика — химия — биология. Сўнгра (биологиядан) Энгельс ишлаб чиққан *антропогенез* меҳнат назарияси орқали табиатдан инсонга, тарихга, тегинишча — табиёт илмидан ижтимоий фанларга ва тафаккур ҳақидаги фанларга ўтиш очилди. Механикадан бошқа томонга қараб математикага ўтиш белгиланган. Энгельс асосий эътиборини айрим фанлар (шунга мувофиқ — ҳаракат формалари) ўртасидаги ўтишларга қаратарди; у шунга асосланардики, ҳаракатнинг юқори-роқ формасининг моҳияти унинг ўзи тарихан келиб чиққан ва бўйсунувчи сифатида ўзида сақлаб турган қўйи формаларининг алоқасини билиш орқали очилади. Фанларнинг ундан кейинги ривожини шу тарзда бордики, уларнинг дифференциялаши уларнинг тобора кучайиб бораётган интеграциясига, илгари тарқоқ бўлган фанлар билан умумийроқ характердаги фанлар ўртасида ўтувчи (оралиқ) фанларнинг пайдо бўлиши йўли билан уларнинг бир бутунга бирлашувига сабаб бўлди. Табиёт илми билан социал фанлар ўртасида техника фанлари туради (уларга қишлоқ хўжалиги ва медицина фанлари ҳам кириди), табиёт илми билан фалсафий фан ўртасида эса математика туради, математика билан логика ўртасидаги чегарада бўлса математик логика туради. Психология билимнинг ҳамма уч соҳаси билан боғлиқдир (табиат билан — зоопсихология ва олий нерв фаолияти ҳақидаги таълимот орқали, жамият билан — тилшунослик, педагогика, социал психология ва ҳ. к. орқали, тафаккур билан — логика ва билиш назарияси орқали боғлиқдир). Кибернетика алоҳида ўрни тутди; кибернетика биринчи навбатда техника ва математика фанларининг бир бўлимидан иборат бўлса-да, лекин бошқа фанларга: табиий фанларга (биология, физиологияга), ижтимоий фанларга (тилшунослик, ҳуқуқ, иқ-

тисодий фанларга) ва логикага, айниқса математик логикага чуқур кириб бормоқда. Ҳозирги замон фанининг ривожланиши Энгельс Ф. т. ининг дастлабки схемасига туб ўзгаришлар киритди: микроолам ҳақида бутунлай янги фан пайдо бўлди (субатом физика — ядро, квант-механика физикаси ва ҳ. к.); оралиқ фанлар вужудга келди (биохимия, биофизика, геохимия ва б.); ҳамма жойда илгариги фанларнинг иккиланиши намоян бўлди (мае., микро- ва макрообъектларни ўрганувчи фанларга иккиланиши), бунинг натижасида Ф. т. ни ҳозир бир линияли йўсида кўрсатиш мумкин бўлмайди. Ф. т. эндиликда чуқур ва мураккаб шахобчалардан иборатдир; фанларни умумийроқ, абстрактроқ фанларга ва ўзига хос моддий субстрат (ҳомил)га эга бўлган ҳаракат формаларини ўрганувчи хусусийроқ фанларга бўлиш зарурати пайдо бўлди.

**ФАНТАЗИЯ** (грек. phantasia — психик образ, хаёл меваси) — яратилувчи тасаввурлар ва образларнинг алоҳида кучи, яққоллиги ва байри оддийлиги билан характерланувчи *хаёл*.

**ФАНШУНОСЛИК** — билимнинг бир тармоғи бўлиб, у фалсафий, иқтисодий, социологик, психологик методлардан фойдаланиш йўли билан комплекс процесс сифатидаги *фаннинг* функциясини ва ривожланишини ўрганади. Ф. нинг мақсади — ҳозирги замон жамиятида фандан оқилона фойдаланиш усуллари ва критерияларини аниқлаб олишдир. Ф. илмий фаолиятни ташкил этиш, фанин бошқариш, илмий-техника прогнози, илмий кадрларни қайта тайёрлаш ва улардан фойдаланиш проблемаларини ўрганади.

**ФАОЛИЯТ**. 1. Философияда — оламга муносабатнинг ўзига хос-нисоний усули — «предмет фаолият» (Маркс) дир; бу шундай процессдан иборатки, унинг жараёнида инсон табиатини тақрор ҳосил қилади ва уни ўзгартиради, шу билан инсон ўзини фаол субъектга, ўзи ўзлаштираётган табиат ҳодисаларини эса ўз Ф. ининг объектга айлантиради (*Субъект ва объект*).



Инсон ўзининг дастлаб инсон сифатида қарор топганлиги учун ҳам, тарихий процесс жараёнида барча одамий сифатларини сақлаб ва ривожлантириб келганлиги учун ҳам худди Ф. дан, *меҳнатдан* миннатдордир. Ф. да инсон ҳар бир предметга ва бу предметга бегона бўлган эҳтиёж ва мақсаднинг ҳомили сифатида эмас, балки унинг табиатига ва хусусиятига адекват муносабатда бўлади: у предметни ўзлаштиради, уни ўз активлигининг меъёрига ва моҳиятига айлантиради. Бунда инсон табиат билан шунчаки ўзаро таъсир қилиб қолмайди, балки ўзи табиат кучи сифатида майдонга чиқади. Лекин бунда инсон табиатнинг бошқа кучлари қаторида унинг шунчаки бир қисмидан иборат эмасдир, у қолган табиатга мослашмайди, балки унинг ўзини аста-секин ўз моддий ва маънавий маданияти таркибига қўшиб боради. Ижодкорлик сирини— Ф. нинг динамикасидадир. Тарихан унинг биринчи иши—қурол ёрдами билан қурол ишлаб чиқаришдан иборат. Ф.—*предметлашув билан нопредметлашувнинг* бирлигидан иборат: у муттасил инсоннинг амал қилувчи қобилияти формасидан предмет мужассамлашув формасига ўтиб туради ва аксича. Тарих қонунлари пировад ҳисобда Ф. қонунларидир; тўғри, шуниси ҳам борки, синфий жамиятда *меҳнат тақсимоли* ва унинг бегоналашуви чоғида гўё кишиларнинг ҳатти-ҳаракатини ташқаридан туриб, улар устидан ҳукмронлик қилувчи бегоналашган кучлар («муҳит») формасида бошқарувчи қонунлар бўлиб кўринади. Инсон Ф. и. предметнинг ўзи ўзлаштирган томонларини ҳам реал тарзда, яъни шу предметнинг ўзини қайта ҳосил қилган ҳолда, ҳам идеявий тарзда, яъни биринчи предметнинг белги функцияси сифатида юзага чиқадиган бошқа предметнинг хоссалари сифатида такрор ҳосил қилади: у идеявийликни такрор юзага келтиради. Субъект, объект, тафаккур ва умуман диалектиканинг барча категориялари нимадигини фақат Ф. нинг яхлитлиги нуқтан назаридангина тушуниш мумкин. Назарий

Ф. сингарин, предметни реал ўзгартиришнинг моддий-техникавий процесси ҳам—бу фақат система сифатидаги яхлит Ф. нинг нисбий мустақиллик берилган моментлари бўлиб, бу системада реал ўзгартирувчилик процесси идеявий ўзгартирувчилик процессини белгилайди. Шу муносабатдаги назарий Ф.—инсон маданияти дунёсини ўзгартишга қаратилган социал-ижодий процессдан иборат. Бироқ меҳнат тақсимоли шаронтида шундай ҳаёлот пайдо бўладики, гўё «соф амалий» ва «соф назарий» функциялар ўз-ўзича Ф. дан иборат бўлиб кўринади. Коммунизм давридагина Ф. қар бир киши учун яхлит ташаббускорлик бўлиб қолади, ҳаётнинг мақсади ва эҳтиёжи сифатида юзага келади (*Коммунистик меҳнат*). Предмет Ф. нинг фалсафий категорияси барча социал фанлар, айниқса *социология, психология, педагогика* ва ҳ. к. учун муҳим дунёқаровчилик ва методология аҳамиятга эгадир. 2. Психологияда Ф. шундай бир тушунчаки, бу тушунча индивиднинг теварак-атрофдаги олам билан ўзаро таъсир процессида унинг вазифасини тавсифлаб беради. Психик Ф.—тирик система учун теварак-атрофдаги олам билан организм билан муҳит ўртасидаги ўзаро муносабатларга, аввало моддалар алмашанувига воситачилик қилади, уларни регуляция қилиб ва назорат қилиб туради. Психик Ф. эҳтиёж талаби билан уйғонади, бу талабни қондириш предметига қаратилган бўлади ва амаллар системаси билан рўёбга чиқарилади; у организмда психиканинг мавжудлигини назарда тутуди ва шу билан бирга унинг пайдо бўлишининг асосий шарт-шаронтини ташкил этади ҳамда унинг ривожланишининг ҳаракатлантирувчи кучи бўлиб хизмат қилади. Психик Ф. нинг элементар ва олий формаларини бир-бирдан фарқ қилмоқ керак. Биринчи форма ҳайвонларга ҳосил; у организмнинг теварак-атрофдаги муҳитга инстинктив (*Инстинкт*) мослашуvidан иборат; иккинчи форма биринчи формадан ўснб чиққан ва уни ўзгар-

тарган форма бўлиб, фақат инсонга хос хусусиятдир. Бу хилдаги Ф. олий формасининг ўзига хос хусусияти шундаки, у теварак-агрофдаги нарсаларни онгли равишда ўзгартиради. У ижтимоий характерга эга бўлиб, ижтимоий ҳаёт шарт-шароити билан белгиланади. Инсоннинг психик Ф. и. ривожлана бориб, ташқи ва ички Ф. ларга табақаланади. Биринчи Ф. инсоннинг реал предметлар билан ўзига хос ишларидан таркиб топади ва бу ишлар қўллар, оёқлар, бармоқларнинг ҳаракатлари йўли билан амалга оширилади. Иккинчи Ф. «ақлий ишлар» воситаси билан содир бўлади, бунда инсон реал предметлар билан ва реал ҳаракатлар йўли билан иш кўрмайди, балки бунинг учун уларнинг мняга онд динамик моделларидан фойдаланади. Ички Ф. ташқи Ф. ни планлаштиради; у ташқи Ф. асосида пайдо бўлади ва у орқали рўёбга чиқади. Меҳнат тақсимоти инсон Ф. и. амалий ва назарий формаларининг ажралиб кетишига сабаб бўлади. Инсон ва жамият эҳтиёжларининг хилма-хиллигига қараб, кишилар Ф. и. конкрет турларининг хилма-хиллиги таркиб топади ва бу турларнинг ҳар бири одатда ҳам ташқи, ҳам ички, ҳам амалий, ҳам назарий Ф. ларни ўз ичига олади.

**ФАРОСАТ ВА АҚЛ**—тафаккурнинг босқичлари ёки усуллари бўлиб, улар Марксдан олдинги философиянинг баъзи системаларида ажратиб қаралган. Ф. деганда кўпинча тўғри муҳокама юргизиш, хулоса чиқариш, ўз фикрларини изчил баён этиш қобилияти тушунилади. А. деганда—ҳодисаларнинг сабабларини ва моҳиятини топиш, уларни ҳар томонлама қараб чиқиш, қарама-қаршиликлар бирлигини очиб бериш қобилияти тушунилади. Ф. билан а. ни бундай ажратиш куртакларини *Платон*, *Аристотель*, *Николай Кузанский* даёқ учратиш мумкин. Бундай ажратиш *Кант* ва *Гегель* философиясида алоҳида ўрин тутди. Кантнинг фикрича, биллиб бўлмайдиган «нарсалар ўзидан»нинг сезги органлари таъсири натижасида пайдо бўладиган сезгилар ҳиссиётнинг (макон ва замоннинг) ҳамда фаросат

нинг (бирлик, кўплик, сабабият, имконият, зарурият ва ш. к. категорияларнинг) априор формалари ёрдами билан тартибга солинади. Ф. ҳиссий мазмунга форма беради ва шунинг учун нарсаларнинг асли моҳиятини эмас, балки уларнинг юз бериб кўринишини билади. Билишнинг ундан кейинги ҳаракати А. ёрдами билан амалга ошади, А. нинг синтез формалари эса—руҳ, олам ва худо идеяларидир. Инсоннинг ақли бу идеяларнинг предметларини биламан деб ҳал қилиб бўлмайдиган зиддаги гирдобига тушади (*антиномиялар*). Назарий А. учун ҳам «нарсалар ўзидан» оламининг йўли беркдир. Энди «амалий ақл»га мурожаат қилиш ва диний эътиқод ҳисобига дунёқарашни кенгайтириш қолади. Гегелнинг фикрича, Ф. ҳаракатсиз муайяндикдан, абстракт айнитдан, абстракт ялли умумийликдан, қотиб қолган, бир-бирдан йироқ бўлган қарама-қаршиликлардан (моҳият ва ҳодиса, зарурият ва тасодиф, ҳаёт ва ўлим ва ҳ. к. лардан) нарига бормаиди. Фаросатли тафаккур етарли эмасдир, у юқорига, оқилона билиш формаларига кўтарилишга имкон берадиган зарур босқичдир, холос. Тафаккурнинг диалектик инкор этувчи—оқилона томони—бир томонлама чекланган таърифлар билан ўз-ўзини *олиб ташлаши* ва уларнинг ўз қарама-қаршилигига ўтишидир. Тафаккурнинг ақл сотишдан иборат ижобий-оқилона томони олиб ташланган ҳолида шундай қарама-қаршиликларни ўзидан сақлайдики, Ф. бу қарама-қаршиликлардан нарига бормаиди ва худди шу билан у конкретлик ва яхлитлик сифатида ўзини очиб кўрсатади. Марксизм Гегелнинг идеализмининг рад қилиш билан бирга, унинг Ф. ва а. ҳақидаги таълимотида метафизикани қилинган танқидга ва унинг диалектикасига юксак баҳо берган эди.

**ФАРҒОНИЙ**—Абу Аббос ибн Аҳмад (Европада ал Фраганус; 9-аср—вафоти 861)—Бағдодда ижод этган ўрта осийлик машҳур олим. «Астрономия ва атролябияга кириш», «Фалакдан бўладиган сабаблар», «Астролябия»

фани усуллари», «Осмон ҳаракатлари ва юлдузлар илми» каби асарларни яратган; хусусан уни оламга машҳур қилган асари «Астрономия асослари» («Китоб ал Фусул ассалосин» — «Уттиз фаслн китоб») дир. Бу асар қадимги астрономик билимларни баён этади, астрономиянинг қондалари, усуллари ҳақида қимматли маълумотлар беради. Ф. ўзи утказган кузатишларни умумлаштиради. Бу асар 12-асрда латин тилига таржима этилиб, Европада ҳам астрономия бўйича қўлланма бўлиб хизмат қилган. У бошқа табиий ҳодисаларни ўрганиш учун кузатишлар олиб борган, бу Ф. нинг фан ривожига, эмпирик билимларга, кузатиш, текшириш методига катта эътибор берганлигини кўрсатади.

**ФАТАЛИЗМ** (лат. fatalis — тақдирга оид) — фалсафий концепция, бу концепцияга кўра олам процесси, шу жумладан инсоннинг ҳаёти ҳам олий ирода, толе, тақдир азалдан белгиланган бўлиб қўйилган. Қадимги замон мифологиясида ҳам тақдирнинг кишиларга ва ҳатто худоларга ҳукмронлик қилиши ҳақидаги тасаввур тарқалган. Философия тарихида Ф. концепцияси ирода эркинлиги масаласи қандай ҳал қилинганлигига қараб турлича шарҳланиб келган. Тақдир азал назариясида (*окказионализм*, *олдиндан белгиланган уйғунлик*) ва лапласча детерминизмда инсон худонинг ёки табиатнинг иродасиз ўйинчоғи, бу ўйинчоқ бир марта бураб қўйилгандан кейин, воқеаларнинг азалдан белгиланган ҳолатини ўзгартишга қодир эмас, деб тушунилган. Ф. нинг ирода эркинлигини буткул инкор этувчи бу кўринишига иккинчи қинғир томон — волюнтаризм қарама-қарши бўлиб туради. Аньанавий диний Ф. (*Ислом*, *Августин*, *Лютер*, *Кальвин*) баъзи шартлиликлар билан инсоннинг ирода эркинлигини эътироф этарди-ю, лекин худонинг «эзгу» иродасини инсоннинг «ёвуз» иродаси билан ҳеч вақт келиштирилмас эди. Космик доиравий айлананининг ҳар бир даврасида барча воқеаларнинг абсолют такрорланишини тарғиб қилувчи фалсафий таълимотларда Ф. энг тамоматиға етган

ифодасини топади (*пифагорчиларнинг*, *Демокрит*, *Ницше* ва б. нинг «абадий қайтиш» назарияси). Бу концепция тасодифни ва инсон эркинлигини тақдирнинг қуроли ва зарур шарт деб қарайди ва шу билан инсон ўз тақдирининг яратувчиси эканлигини тан олади. Мас., Ницшеннинг бошдан-оёқ фаталистик ва айни пайтда волюнтаристик философиясида «тақдир муҳаббати» инсонга «ҳокимиятга» бўлган ўз шахсий «прода»сини максимал даражада амалга оширишни буюради. Тарихан Ф. умуман реакцион роль ўйнаган. Бир томондан, тақдирни инсон умрининг юқоридан «пешанага ёзиб қўйилган дафтари» деб тушуниш пассивликни, вазиятга қўлларча итбат қилишни ривожлантирган. Иккинчи томондан, «тақдирнинг мумтоз кишилар»ни муқаррар равишда галабага ва ҳукмронликка муяссар қиладиган олий ироданинг қудратига ишонини диний фанатизмни келтириб чиқарган.

**ФАЦЗЯ** (қонуңчилар) — Қадимги Хитойда етакчи ғоявий оқимлардан бири. Шан Ян (эрамиздан олдинги 4-аср), Хань Фей (эрамиздан олдинги тах. 233 йилда вафот этган) ва б. — Ф. нинг таниқли вақилларидирлар. Айирбошлаш муносабатлари ривожланиши туфайли бойиб кетган янги зодагонлар манфаатларини ифодаловчи Ф. тарафдорлари мамлакатни бирлаштириш ва тарихий тараққиёт учун уруғдошлик тузумининг қолдиқларига ва жамоа-патриархал аъёналарига қарши курашганлар. Чунончи, Шан Ян Цинь (Чин) подшолигида бир қанча реформаларни амалга ошириб, эрамиздан олдинги 3-аср охирида биринчи Хитой империясини барпо этишга ёрдам берган. Хань Фей Ф. нинг иқтисодий ва сиёсий қарашларини фалсафий жиҳатдан асослаб берган. У, табиий қонуңлар (дао) нарсаларнинг ривожланишини белгилайди, деб ҳисоблаган. Инсоният жамияти ҳам ўз қонуңларига (фа) эга бўлмоғи лозим, токи бу қонуңлар кишиларга уларнинг ҳаракатлари мезони бўлиб хизмат қилсин. Бу қонуңлар мамлакатнинг қудратини мустаҳ-

камлаш ва уни равиқ топтириш учун консерватив социал-сиёсий кучларга қарши курашда давлатнинг қуролидир. Хань Фей ва Ф. нинг бошқа вакиллари диний мистика ва хурофотнинг душманлари эдилар.

**ФАШИЗМ** (итал. *fascio* — бирлашиш) — «бу — молия капиталининг энг реакцион, энг шовинистик, энг империалистик элементларининг ошқора террористик диктатурасидир» (КПСС Программаси). Ф. нинг барпо этилиши ҳукмрон буржуазиянинг ўз ҳокимиятини одатдаги «демократик» воситалар билан сақлаб қолишга қодир эмаслигини ифодалайди. Ф. *антикоммунизм* кучларига бош бўлиб майдонга чиқади, унинг асосий зарбаси коммунистик ва ишчи партияларга ва бошқа прогрессив ташкилотларга қарши қаратилган. Биринчи бўлиб фашистик тузум Италияда (1922), сўнгра Германияда (1933) ва бир қанча бошқа мамлакатларда ўрнатилди. Германияда Ф. национал-социализм инқоби остида майдонга чиқди. Ф. халқаро реакциянинг зарбдор кучи бўлди; фашистик давлатлар, биринчи гада гитлерчилар Германияси иккинчи жаҳон урушини бошлаб берди. Совет халқининг бутун прогрессив инсоният олдидаги тарихий хизмати шундан иборатки, у герман Ф. ини тормор этишда ҳал қилувчи роль ўйнади. Иккинчи жаҳон урушида фашистик давлатлар тўла мағлубиятга учраганлигига қарамай, ҳозирги вақтда баъзи империалистик давлатларда реакцион элементлар Ф. ин қайтадан тиклашга уринмоқдалар. Идеологияда Ф. — бу *иррационализм*, ўта шовинизм ва ирқчилик, мутаассиблик ва антигуманизмдир.

**ФЕЙЕРБАХ** Людвиг (1804—72) — немис материалист философи ва атеисти. Диссертация ёқлагач (1828), Эрланген уни-тетининг приват-доценти бўлди. «Улиш ва ўлмаслик ҳақидаги фикрлар» деган имзосиз китобни чиқарганлиги учун (1830) муаллимликдан четлаштирилди. Умрининг сўнгги йилларини қишлоқда ўтказди. Ф. 1848 йилги революцияни тушунмади, марксизмни қабул қилмади, шундай бўлса-

да, у умрининг охирида (1872) с.-д. партияга кирди. Ф. нинг қарашлари динга қарши кураш жараёнида *ён гегелчилар* идеяларидан материализмга-ча ўзгариб борди. Материализмнинг эълон қилиниши ва қаттиқ туриб ҳимоя этилиши Ф. нинг замондошларига гоят катта таъсир кўрсатди. Унинг асарларининг халоскорлик таъсири ҳақида Энгельс бундай деб ёзган эди: «Ҳамма завқ-шавққа тўлган эди: биз ҳаммамиз бирдан Фейербахчилар бўлиб қолган эдик» (Қ. Маркс ва Ф. Энгельс, 21-т., 281-б). Ф. материализмининг характерли хусусияти — *антропология* бўлиб, у революциядан олдинги Германия тарихий шаронларининг натижаси ва революцион буржуа демократияси идеалининг ифодаси эди. Ф. фалсафий эволюциясининг бошланғич нуқтаси — *Гегелнинг* инсон моҳиятини идеалистик тушунишини, уни ўз-ўзини англашдан иборат қилиб қўйишини танқид қилиш эди. Бундай нуқтан назардан воз кечиш муқаррар суратда умуман идеализмдан воз кечишга олиб боради. Ф. нинг хизмати шуки, у идеалининг дин билан алоқасини таъкидлаб кўрсатди. Ф. гегелча диалектиканинг идеалистик характерини ҳам кескин танқид остига олди. Гегелни танқид қилиш гегелча философиянинг рационал мазмунидан фойдаланишга йўл очди ва шу жиҳатдан марксизмнинг шаклланишига ёрдамлашди. Бироқ Ф., аслини суриштирганда, Гегель философиясини тўғридан-тўғри улоқтириб ташлаган ва шунинг учун ҳам унинг асосий ютуғи бўлмиш диалектикасини кўра билмаган эди. Ф. философиясининг асосий мазмуни ва маъноси — материализмининг қаттиқ туриб ҳимоя қилишидир. Ф. антропологиясини инсон моҳиятини биринчи ўринга суришда намоён бўлади ва унда инсон философиянинг «бирдан-бир, универсал ва олий» предмети деб қаралади. Лекин бу масалада Ф. ишчил материалистик нуқтан назарга кўтарила олмайди, чунки унинг назаридан инсон — абстракт индивид, соф биологик вужуддир. Билмиш назариясида Ф. *эмпиризм* ва *сенсуализмни* ҳимоя қилиб, *агностицизмга*

қатъий қарши чиқди. Шу билан бирга у билишда тафаккурнинг аҳамиятини ҳам инкор этмас эди, объектни субъектнинг фаолияти билан боғлаб тавсифлашга уринарди, инсон билиш ва онгининг ижтимоий табиаи ҳақида ўз фаразларини айтган эди ва ҳ. к. Лекин умуман Ф. Марксдан олдинги материализмнинг мушоҳадачиликгини бартараф қилолмади. Бу нарса шу билан боғлиқ эдики, тарихни тушунишда Ф. ҳали ҳам бутунлай идеализм позицияларида туриб қолган эди. Ижтимоий ҳодисаларга идеалистик қарашлар Ф. нинг антропологияни универсал фан сифатида ижтимоий ҳаётни ўрганишга татбиқ қилишга интилишидан келиб чиқади. Ф. нинг идеализми дин ва ахлоқни тадқиқ этишда айниқса яққол намоён бўлади. Динга у инсон хоссаларининг беғоналашуви деб қарайди; инсон бамисоли иккиланиб, худо қиёфасида ўзининг асл моҳиятини мушоҳада қилади. Шундай қилиб, дин инсоннинг «ўз-ўзини онгсиз англаш» бўлиб чиқади. Бундай иккиланишнинг сабабларини Ф. инсоннинг табиқатева жамиятнинг стихияли кучларига қарамлигини ҳис этишда деб билади. Ф. нинг диннинг социал ва тарихий илдиэлари ҳақидаги фаразлари айниқса қизиқарлидир. Бироқ антропологизм туфайли Ф. су масалада фаразлардан нарига ўтолмади, динга қарши курашини таъсирчан воситаларини топа билмади (бу воситаларни у ўз-ўзини онгсиз англашни англаган ўз-ўзини англаш билан алмаштиришдан, яъни пировард ҳисобда маърифатдан топмоқчи бўлди) ва ҳатто янги дин зарурлигини тарғиб қилди. Ф. инсон яшайдиган ҳақиқий олам нималигини тушунмасдан, ахлоқ принципларини ҳам инсонга азалдан хос бўлган бахтга интилишдан келтириб чиқаради, унинг фикрича, ҳар бир киши ўз эҳтиёжларини оқилона чеклаб, бошқа кишиларга меҳр-муҳаббат билан қарагандагина бахтга эришиши мумкин. Ф. ўйлаб чиқарган ахлоқ абстракт, ғайри тарихий характерга эга бўлиб, ҳамма замонлар ва халқлар учун бир андазада яратилган. Қарашларининг чекланган

бўлишига қарамай, Ф. марксизмнинг бевосита ўтмишдоши эди. Ф. нинг антропологияни гоёларини ҳозирги замон идеалистларидан баъзилари очикдан-очик идеалистик шарҳлаш йўли билан қайтадан юзага келтирмоқдалар. Асосий асарлари: «Гегель философиясининг танқидига доир» (1839), «Христианликнинг моҳияти» (1841), «Философия реформасига доир дастлабки тезислар» (1842), «Келажак философиясининг асослари» (1843).

**«ФЕЙЕРБАХ ҲАҚИДА ТЕЗИСЛАР»**— Маркснинг хотира дафтарчасидан топилган 11 тезис; 1845 йилнинг баҳорида ёзилган; биринчи марта Энгельс томонидан бир оз аниқликлар киритилиб 1888 йилда «Людвиг Фейербах ва немис классик философиясининг охири» асарига илова тариқида эълон этилган. «Ф. ҳ. т.», деб кўрсатган эди Энгельс, «янги дунёқарашнинг доҳиёна куртагини ўзичига олган биринчи ҳужжат» сифатида бебаҳодир (К. Маркс ва Ф. Энгельс, 21-т., 371-б). Мазмунига кўра, «Ф. ҳ. т.» «*Немис идеологияси*»га бориб тақалади. Унда Маркс янги философиянинг туб қондаларини ихчам шаклда ифодалаб беради. Тезисларнинг марказий идеяси—практикани илмий тушунишни ишлаб чиқишдан иборат. Бу вазифа тарихни материалистик тушунишни талаб этардики, Маркс унинг асосий қондаларини қуйидагича баён қилади: ижтимоий ҳаётин асосан амалий равишда тавсифлаш; инсон ўз меҳнатидан туғилганлигини, ўз моҳияти жиҳатдан эса у ижтимоий муносабатлар мажмуидан иборат эканлигини тушуниш; идеологик ҳодисаларнинг (мас., диннинг) жамиятнинг яшаш ва ривожланиш шароитига боғлиқлигини анализ қилиш. Маркс Фейербахнинг тарихий идеализмини ва утопик социалистларини ана шу нуқтан назардан танқид қилади. Маркс назария билан практиканинг бирлигига асосланиб, гносеология проблемаларини янгича тарзда қўяди ва бутун «олдин ўтган» материализмни танқид қилиб, унинг асосий камчилиги мушоҳадачиликдан

иборат эканлигини кўрсатади. Маркс субъектнинг «фаол томонини», яъни унинг объект билан ўзаро таъсири процессидаги активлигини (*Субъект ва объект*) ривожлантиришда идеализмнинг хизматларини қайд этиб, амалий фаолиятни идеалистларча тушунишнинг ярамаслигини очиб ташлайди. Маркснинг тезислари диалектик материализм философиясининг моҳияти ва вазибаларини, жамиятнинг революцион йўл билан қайта қуришда унинг ўрни ва ролини асослаб берди.

**ФЕНОМЕН** (грек. *phainomenon* — юз берувчи) — тажрибамизда ҳосил қилинган, ҳис-туйғу ёрдами билан пайқаладиган ҳодисани билдирувчи тушунча. Кант философиясида *Ф. ноумендан* принципиал равишда фарқ қилади, чунки ноумен тажриба доирасидан ташқарида қолади ва инсоннинг мушоҳадаси унга этиб боролмайди. Кант *Ф.* тушунчаси ёрдами билан моҳиятнинг ҳодисадан кескин ажратиб ташлашга уринган ва моҳиятнинг билиб бўлмайдиган, деб ҳисобларди (*Агностицизм*). Диалектик материализм нуқтан назардан қараганда, ҳодиса билан моҳият ўртасида кескин чегара йўқдир; моҳият ҳодиса орқали билинади (*Феноменализм, Феноменология*).

**ФЕНОМЕНАЛИЗМ** — билиш ҳақидаги таълимот, бу таълимот фақат сезгилар билишининг бевосита объектидир, деган тезисдан келиб чиқади. Ута *Ф.* олам — «идеяларнинг», «сезгилар комплексларининг» мажмуидир деювчи субъектив идеализмга (*Беркли, эмпириокритицизм*) ёки сезгилар замрида нима борлигини биз била олмаймиз, деювчи (*Юм*) *агностицизмга* олиб боради. Мўътадил *Ф.* сезгиларда юз берувчи объектларнинг мавжудлигини эътироф этиб, объектларнинг моддий нарсалар деб қараганда (*Локк*), ноинчил материализмга ёки агар объектлар билиб бўлмайдиган «нарсалар ўзид» деб қараладиган бўлса (*Кант, Милль, Спенсер*), кантча агностицизмга олиб боради. Ҳозирги замон позитивизмида *Ф.* лингвистик формага кирмоқда, чунки унинг асо-

сий тезиси тажрибани «объектив» ёки «феноменалистик» тилда ифодалаш мумкинлигига бориб тақалади. Аввалда нарсалар ҳақидаги мулоҳазаларнинг мазмун ҳақидаги мулоҳазалардан иборат қилиб қўйиш батамом мумкинлигини эътироф қилган баъзи неопозитивистлар сўнги вақтда бу уринишларнинг беҳудалигини англай бошлади. Диалектик материализм нуқтан назардан қараганда, *Ф.*нинг бошлангич тезиси асоссиздир, чунки унда билиш воқеликдан ва практикадан ажратиб қўйилади.

**ФЕНОМЕНОЛОГИЯ** — *Гуссерль* ва унинг шогирдлари (Ландрегс, Финк, Шелер ва б.) асос солган субъектив идеалистик йўналиш, бу йўналиш ҳозирги замон буржуа философиясига катта таъсир кўрсатди. *Ф.*нинг марказий тушунчаси — онининг «интенционалиги» (унинг объектга йўналтирилганлиги) — «субъектсиз объект йўқ» деган субъектив идеалистик принципини мустаҳкамлашга қаратилган. Феноменологик методнинг асосий талаблари қўйиладиганлардан иборат: 1) феноменологик редукция, яъни объектив реалликка онд ва «соф» (яъни субъектив) тажриба чегарасидан чиқадиган ҳар қандай муҳокамалардан сақланиш; 2) трансцендентал редукция, яъни билиш субъектининг ўзини реал, эмпирик, социал ва психофизиологик вужуд деб эмас, балки «соф», трансцендентал онг деб қараш. Философия, «соф моҳиятлар» ҳақидаги фан (эйдетика) сифатида, реал фактларни билишга қарама-қарши қўйилади. *Ф.* госялари *экзистенциализмнинг* фалсафий асоси бўлиб хизмат қилди (*Хайдеггер, Сартр*). Католик философлар (Де Велсис, Ван-Бреда) *Ф.*ни *неотомизм* билан синтезлаштирмоқдалар. *Ф.*дан очикдан-очин чиқарилган идеалистик ва иррационалистик хулосалар феноменологик мактабининг ўзи ичида оппозиция чиқишига сабаб бўлди: бу мактабининг сўл қаноти *Ф.*ни иррационализм ва экзистенциализмдан иҳоталаб, унинг атиги хаёлий «рационал мағзи»ни сақлаб қолишга ҳаракат қилмоқда (*М. Фарбер, қисман Р. Ингарден*); *Гуссерльнинг* Дувен католик

ун-тети қошидаги (Бельгия) архиви ва «Философия ва феноменологик тадқиқотлар» журналининг нашр этувчи Халқаро феноменологик жамият (Буффало, Нью-Йорк штати, АҚШ) — феноменологик оқимнинг назарий марказларидир.

**ФЕОДАЛИЗМ** (лат. *feodum*—мулк-амлок)— *ижтимоий-иқтисодий формация*, бу формация жаҳоншумул-тарихий тараққиёт жараёнида ижтимоий-иқтисодий формацияларнинг алмашилуви яхлит диалектик процессининг ўрта ҳалқасини ташкил этади: Ф. даври *қулдорлик тузуми* билан *капитализм* ўртасида туради. Турли халқлар тарихида Ф. емирилаётган ибтидоий жамоа ва қулдорлик муносабатлари элементларининг синтези воситаси билан пайдо бўлди. Бу синтезнинг уч типин кўзга ташланади: бунда биринчи ҳилдаги, иккинчи ҳилдаги муносабатларнинг элементлари устуи бўлади, ёки улар ўртасидаги нисбат озми-кўпми тенг бўлади. Ф. нинг иқтисодий тузуми, турли мамлакатларда ва турли вақтда (қадимги ва янги тарих ўртасида) унинг формалари нечоғлиқ хилма-хил бўлишига қарамай, шу билан характерланадики, ишлаб чиқаришнинг асосий воситаси бўлган ер (баъзан деярли тамомила давлат билан қўшилиб кетувчи) ҳукмрон феодаллар синфининг монопол эгаллигида бўлади, хўжалик эса майда ишлаб чиқарувчилар—деҳқонларнинг кучи ва техника воситалари билан юргизилади. Ф. нинг асосий иқтисодий муносабати феодал рентада, яъни қўшимча маҳсулотда юз беради, бу рентаи хўжайинлар (ёки давлат) ишлаб чиқарувчилардан иш, пул ёки натура формасида ундириб олади (ишлаб бериш рентаи, пул рентаи, натурал рента). Феодал муносабатлар системасига заруран бозор ҳам қўшилган бўлади, чунки қишлоқ хўжалик маҳсулотлари шаҳарликларга сотилмаса, Ф. пул рентаи нималигини билмаган бўлурди. Феодаллар томонидан деҳқонларнинг эксплуатация қилишга асосланган (ҳам иқтисодий, ҳам ғайри иқтисодий мажбур қилиш бу эксплуатация учун характерлидир) феодал жамиятидаги

антагонизм социал зиддиятларнинг хилма-хил формасини юзага келтирди. Бу социал зиддиятларнинг олий формаси, гарчи жуда камдан-кам бўлса-да,— халқ, деҳқон-плебейлар кўз-ғолонари ва урушлари эди. Феодал даври идеологияси учун шу нарса характерли эдики, унда жуда кенг, лекин деярли қотиб қолган ҳамда ҳақиқий билимларга кам асосланган ақлбозлик концепцияларига ва жаҳон динларига (*христианлик, ислом, буддизм, конфуцийчилик* ва б.) га иштилош зўр эди. Феодал жамиятнинг сиёсий тузуми унинг ривожланишининг турли босқичларида турлича бўлган: энг майда давлатларга бўлиниб кетишдан тортиб то жуда марказлашган абсолют монархияларгача давлат тузуми мавжуд эди. «Кучманчи Ф.» деб аталувчи ўзига хос форма ҳам бор эди, лекин унинг асосий белгилари бошқа формалардан фарқ қилмаган. Ф. нинг сўпги даври (унинг система сифатида ривожланишининг пасайиш босқичи) шу билан характерланадики, унинг бағрида мануфактура ишлаб чиқариши — капиталистик муносабатларнинг куртаги тугила бошлайди. Ғарбий Европада бу давр—*илк буржуа революцияларининг* етилиши ва юзага чиқиши давридир.

**ФЕТИШИЗМ** (португалча *feitiço*—сеҳрарлик)— ижтимоий (иқтисодий, диний ва ш. к.) муносабат ва унга мувофиқ келадиган назарий қараш, бу назарий қараш нарсаларга ўз-ўзликча махсус социал сифатларни нисбат беради ва шунинг натижасида уларнинг ғайри табиий қобилиятга ёки экаилигини уқдиради. Шу билан бирга маданият яратган хусусиятлар қандайдир табиий нарса деб қабул қилинади. Метафизик материализм ва маърифатчилик танқиди Ф. ни фақат индивидиал онглариинг иллюзияси, алдаш натижаси ва ҳ. к. деб биларди. Марксизм эса Ф. нинг объектив маъмунини очиб берди. Ф. нинг тарихини дастлабки формаси ибтидоий одми маданиятнинг ниҳоятда паст даражаси туфайли вужудга келган ва предмет-фетишларининг унинг ҳаётига қасддан таъсир қилиш каби мўъжиза-

ли қобилиятга эгаллигида ифодаланган (*Тотемизм, Сеҳргарлик*). Ф. элементлари ҳозирги замондаги дярли ҳамма динларда сақланиб қолган (бўтга, иконаларга, майинтларга ва ҳ. к. «муқаддаслик» хоссаларини нисбат бериш). Товар ва айниқса капиталистик товар ишлаб чиқариши Ф. ни «кундалик ҳаёт дини» (Маркс) қилиб қўяди. Товарнинг фетишistik характери — унинг элементар формасидир, буида товар шахс қиёфасига кирди ва айни вақтда ишлаб чиқарувчилар буюмлашади. Ишлаб чиқарувчиларга уларнинг муносабатлари «худди ҳақиқатда бўлгандек туюлади, яъни шахсларнинг ўзининг улар меҳнатидаги бевоқиф ижтимоий муносабатлари бўлиб эмас, балки, аксинча, шахсларнинг буюм муносабатлари ва нарсаларнинг ижтимоий муносабатлари бўлиб туюлади» (К. Маркс ва Ф. Энгельс, 23-т., 83-б). Ф. пулга, олтинга сиғинишда, капиталга меҳнатга боғлиқ бўлмаган ҳолда ўзича ўсиш қобилиятини нисбат беришда, ҳокимият символлари, снёнсий тартиботлар олдида мутаассибларча сажда қилишда, идеологик тасаввурлар, шнорларнинг сеҳргарлик кучи бор деб билишда намоён бўлади. Бу ҳолларнинг ҳаммасида инсон *фаолиятининг* натижаларига (моддий ёки маънавий натижаларига) мистик мустақиллик ва одамлар устидан қудратли ҳукмронлик бахш этилади. Маркс кўрсатган эдики, Ф. ишиг илдиэлари *субъект билан объект* ўртасидаги муносабатларни объектив бузишда ва уларни чаппасига айлантиришда, социал муносабатларни бегоналаштиришда ва буюмлаштиришда, яъни инсонни нарса даражасига ёки нарсалик вазифаларини бажарувчи даражасига туширишдадир. Социализм ва коммунизм қурилиши давомида Ф. ишиг барча маибаларни ва формаларни бартаф қилинмоқда ва одамлар ўртасида шахслар ўртасидаги каби «яққол-оқилона» (Маркс) муносабатлар барқарор бўлмоқда.

**ФИДЕИЗМ** (лат. *fides*—этиқод)—реакцион таълимот, бу таълимот фанни динга бўйсундиришга, илмий билимдан диний ақидаларни ҳимоя қи-

лиш учун фойдаланишга интилади. Ф. шундай бир даъвои ўзига асос қилиб олганки, бу даъвога кўра, фан фақат ҳодисаларни, фактларни, инкиламчи (физик) сабабларни очадн, лекин у бирламчи (гайри табиий) сабабларни очиб беришга, борлиқнинг энг чуқур маибаларини тушунтириб беришга қодир эмасдир. Фидеистлар фаннинг амал қилиш соҳасини чеклаб қўйиб, илмий билиш ҳақиқатни охиригача очиб беролмайди, дейдилар; улар диний этиқодга ўрни бериш учун объектив ҳақиқатнинг мавжудлигини инкор этадилар. «Ҳозирги замон фидеизми фанни ҳеч бир рад қилмайди; у, фаннинг фақат «ҳаддан ташқари даъволари»ни, яъни объектив ҳақиқат бор деган даъвосини рад қилади» (В. И. Ленин, 18-т., 140—141-б.). Билимининг чегаралари ҳақидаги фидеистик таълимот ҳам фанни кенг дунёқарашлик, методологик аҳамиятдан маҳрум қилиш мақсадини кўзлайди. Фидеистларнинг фикрича, фақат дин оламининг мавжудлиги ва мақсадининг принципларини чинакам изоҳлаб беради, инсоннинг ҳаётига мазмун ва мақсад бағишлайди, фан эса, бу мақсадни амалга ошириш учун баъзи воситаларни беради, холос. Ф.— буржуа философияси билан илоҳиёт интифоқининг гоявий асосидир. Ҳозирги замон буржуа философиясининг кўп йўналишлари яққол ифодаланган фидеистик белгиларга эгадир (*персонализм, неотолизм, экзистенциализм* ва б.). Иккинчи томондан, илоҳиётчилар динни нозикроқ йўл билан ҳимоя қилиш учун бу ва бошқа хилдаги буржуа фалсафий йўналишларнинг идеяларидан (иррационал кучларнинг инсон устидан ҳукмронлиги, мистик интуция ёрдами билан «гайри тажрибавий» реаллики пайқаш мумкинлиги, рационал воситалар билан «ифодалаб бўлмайдиган соҳа»нинг мавжудлиги ҳақидаги идеялардан) фойдаланмоқдалар. Ҳозирги замон Ф. и. ўз реакцион идеяларини зўр бериб инқоблаб, уни философиядаги ўртача йўл деб эълон қилмоқда, гўё бу йўл материализм ва идеализмнинг чекланганлигидан юқори турармиш. Ф. ининг



асоссизлиги нисон билиши ва практиканинг бутун ривож давомида исбот қилиниб келмоқда, бу билиш ва практика объектнв ҳақиқатни фақат фан очиб беришга қодир эканлигидан далолат бермоқда.

**ФИЗИКА** (грек. physis — табиат) — моддий зарраларнинг, модданинг ва майдоннинг ҳаракат хоссалари ва қонунилари, атомларнинг тузилиши, гравитацион, электр, магнит ва ш. к. ўзаро таъсирлар ҳамда молекуляр жараёнлар ҳақидаги фан. Қадим замонда «Ф.» сўзи табиат ҳақидаги маълумотларнинг бутун мажмуини билдирган. Кейинчалик Ф. деганда жисмлар ҳаракатининг (механика) қонуниятлари, товуш (акустика), иссиқлик, электр, магнит ва оптик ҳодисаларнинг сабаблари ҳақидаги таълимоти тушуна бошлаганлар. Классик Ф. бу ҳодисаларнинг сабабларини *Ньютоннинг* механика қонунилари асосида тушунтириб беришга интиларди. 19-асрда Ф. ўзига хос қонуниятлар билан иш кўриши аниқланди. Термодинамика молекулалар кўп тўпламларининг ҳатти-ҳаракатини ўрганади, бу молекулалар учун характерли нарса шуки, улар камроқ эҳтимолли ҳолатлардан кўпроқ эҳтимолли ҳолатларга қайтмас тарзда ўтиб турадилар, ваҳоланки асл маънодаги механик процесслар бундай қайтмаслик хусусиятига эга эмасдир. Иккинчи томондан, классик электродинамикада электромагнит майдонининг пайдо бўлиши ва тарқалиши қонуниларини механика қонуниларига нисбат бериб бўлмаслиги ҳақидаги, шунинч ривож топди. Шундай қилиб, 19-асрда Ф. механикадан қутулиб эркин бўла бошлади. Шу билан бирга иссиқликнинг механика назарияси механик процессларнинг иссиқлик процессларига ўзаро ўтиб туришини кўрсатди, электр ҳақидаги таълимот эса механик процессларнинг электр процессларга ва аксинча ўтиб туришларини аниқлади. 19-асрда механик, иссиқлик ва электромагнит процесслар ўзаро бир-бирига ўтиш билан боғлиқлиги ва бунда ҳаракатнинг — энергиянинг мазкур турларининг ҳаммасининг миқдор меъёрлари

сақланиб қолиши аниқланди. Энергиянинг сақланиш принципи (*Энергиянинг сақланиш қонуни*) Ф. нинг асосий принципи бўлиб қолди. 19-асрнинг охири — 20-асрнинг бошларида илгари маълум бўлмаган кўп янги физик ҳодисалар — радиосигналар, рентген нурларининг пайдо бўлиши ва тарқалиши, *радиоактивлик* ҳодисалари — аниқланди. Айни вақтда *Менделеев* кашф этган элементлар химиявий хоссаларининг даврийлиги физиклар фикрининг марказида бўлди. Бу ҳодисаларнинг сабабларини қидириб топгач, Ф. янги бўлимлари — атом ва ядро физикасини ва сўнгра «элементар» зарралар физикасини ўз соҳасига киритди. 20-асрнинг биринчи ярмида назарий физикада классик тушунчалар ва идеялардан йироқлашиш содир бўлди, бу йироқлашиш *нисбият назарияси* ва *квант механикаси* билан боғлиқ эди. Улкан муваффақиятларга эришган ҳозирги замон физикаси техникага ва ижтимоий ҳаётга ўтмиш билан таққослаб бўлмайдиган таъсир кўрсатмоқда. Ўз тараққиётининг бутун давомида Ф. философия билан маҳкам алоқада бўлиб келди. Қадим замонда физик маълумотлар ва гипотезалар турли фалсафий системаларнинг таркибий қисми бўлган. Классик механика асосида ривожланган физика билимларини умумлаштириш янги замондаги материалистик идеяларнинг негизи бўлиб хизмат қилди. 19-асрда физика соҳасида қилинган кашфиётларнинг анализ қилиниши ва умумлаштирилиши Маркс ва Энгельсга диалектик материализм таълимотини ривожлантиришга имкон берди. 20-асрда идеалистик йўналишлар, олдинги даврлардагидек, физик тасаввурларнинг алмашинувидан идеалистик, позитивистик хулосалар чиқаришга интилди (*Физик идеализм*). Лениннинг «*Материализм ва эмпириокритицизм*» асарида янги физика назариялари ҳақиқий мазмунининг анализ қилиниши ҳамда фаннинг янада ривожланиши Ф. нинг диалектик материализм фойдасига рад қилиб бўлмайдиган далиллар бераётганлигини ва марксизм фалсафий ғояларининг фи-

зик тадқиқотларга татбиқ этилиши табиатни тадқиқ қилишда уларга янги стимул ва куч бераётганлигини кўрсатди.

**ФИЗИКАЛИЗМ** — логик позитивизм концепцияларидан бири, бу концепцияни Карнап, Нейрат ва бошқалар ишлаб чиққан. Ф. тарафдорлари ҳар қандай фаннинг бирон қондасининг чинлигини уни физика, «физикалиялар» тилига таржима қилиш мумкинлигига боғлиқ қилиб қўядилар. Шу тариқа таржима қилиб бўлмайдиган ибораларни улар илмий мазмундаш маҳрум деб қарайдилар. Илмий билимнинг бирлиги, унинг объектив чинлиги проблемаси аша шу тариқа фаннинг ягона бир, ёки аниқроғи, бирдан-бир тилини қидириш билан алмаштирилади. Физикалистлар турли фанларнинг объектив алоқасини, уларнинг бирлигини анализ қилиш ўрнига мавжуд билимнинг ўзинга хос турларини физика тилига таржима қилишга ва шу асосда уларни унификациялаштиришга уришмоқдалар. Бунда неопозитивизм томонидан механистик нисбат бериш принципининг ўзинча бир тарзда қайтадан тикланиши намоен бўлди. Ягона бир унификациялаштирилган тил яратишга ва мавжуд билимнинг бутун системасини шу тилга таржима қилишга уришиш ижобий натижа бермади. Бу йўлда логик позитивистлар муваффақиятсизликка учрадилар ва кейинчалик уларнинг кўпи «ортодоксал» Ф. дан йироқлашди.

**ФИЗИК ИДЕАЛИЗМ**—В. И. Ленин томонидан «Материализм ва эмпириокритицизм» китобига киритилган ном, янги физика ютуқларига асосланувчи бир қанча субъектив идеалистик назарий қарашлар шу ном билан аталган. 19-асрнинг охири 20-асрнинг бошларида қилинган кашфиётлар (Радиоактивлик, Нисбият назарияси) билан боғлиқ ҳолда эзеп физик тушунчаларнинг кескин ўзгарishi физикадаги кризис билан бирга борди ва бу фаннинг ривожланишида икки моментни: унинг математиклашувини ва билимларнинг нисбийлиги принципини биричи ўринга сурди. Ленин кўрсатга-

нидек, бу процессларни потўғри тушуниш бир турфа олимларнинг Ф. и. га ўтишларига ёрдамлашдики, бу олимлар янги ҳодисаларга кенг дунёқараш назари билан қарай олмас, илмий билишнинг тарихий тараққиёти қонуниятларини умумлаштира олмас эдилар ва ўзлари тутган ижтимоий-сиёсий мавқеларига кўра, жумладан, диалектик материализмни тан олмас эдилар. Физиканинг энг оддий объектларини ҳиссий жиҳатдан яққол сезиш мумкин эмаслиги ва уларнинг абстракт математик тилда тасвирланиши «материя йўқ бўлди», ёлғиз тенгламалар қолди, деган хато хулосага олиб келди. Абсолют ва нисбий ҳақиқат диалектикани билмаган пайтда одатдаги тасаввурларнинг бирдан ағдар-тўнтар бўлиши билимларимизнинг «соф нисбийлигини» даъво қилишга, объектив ҳақиқатни инкор этишга, пировард натижада идеализмга ва агностицизмга олиб келди. Ҳозирги замон Ф. и. н янги физика парадоксларини субъектнинг (кузатувчининг) хоссаларига боғлаб изоҳлашга уришмоқда, гўё бу субъект оламни «априори» математика ва приборларнинг кўрсатмалари ёрдами билан тасвирлаб берар эмис. Бу изоҳ кўп даражада кузатувчанлик принциби деб аталувчи принципга таянади, бу принципга кўра назария субъектнинг бевосита ҳиссий тажрибасига мувофиқ келмайдиган бирор нарсани ўз ичига олмаслиги лозим. Ф. и. билишнинг объективлигини инкор этди ва шу билан фаннинг ривожига тўсқинлик қилди.

**ФИЗИОЛОГИК ИДЕАЛИЗМ** — субъектив идеалистик назария, бу назария ўтган асрнинг ўрталарида биологлар ва медиклар орасида тарқалган эди. Ф. и. га Иоганн Мюллер асос солганди. «Ф. и.» терминини биричи бўлиб Фейербах ишлатган. Ленин «Материализм ва эмпириокритицизм» китобида очиб ташлаган бу таълимнинг асоссизлиги сезилар мазмунининг сезги органлари фаолиятга боғлиқлигига ортиқча баҳо беришда ифодаланарди. Сезги объектив-реал олам образи эмас, балки унинг символи деб қараларди. Мюллернинг фик-

рича, рангининг спектри, товушнинг тембри; там ва ҳиднинг хусусиятлари фақат тегишли сезги органларининг структур ва функционал хусусиятлари билан белгиланади. Ф. и. тарафдорлари организмдаги бир қанча физиологик реакциялар ташқи кўзготувчининг кучига ва сифатига маълум даражада боғлиқ эмаслигининг абсолютлаштирган эдилар ва шу билан организм ташқи муҳитга қарама-қарши қўйилган эди, ташқи муҳит эса автоном амал қилувчи сезги органларининг «ташқи ишга солувчи механизми» деб қараларди. Ҳозирги вақтда буржуа табиятшунослари орасида Ф. и. га яқин назариялар тарқалган. Бу — *психосоматика*, *холизм*, *автогенез* ва *кондиционализм*нинг турли таълимотларидир.

**ФИКР** (грек. *doxa*) — антик философияда ишончли, объектив билим бўлмиш ҳақиқатдан фарқли ўлароқ, ишончли бўлмаган, субъектив билим. *Элеатлар* ҳам рационал билишга асосланган ҳақиқат билан ҳиссий идрокларга асосланган ва нарсаларнинг фақат зоҳирий кўриниши билан таништирадиган Ф. ни кескин чегаралаб қараганлар. Атомистларда Ф. инсонга оқиб келувчи «образлар» натижасидир; ҳиссий идрок қилинувчи ҳодисалар Ф. да мавжуд бўлиб, ҳақиқат жиҳатидан эса фақат атомлар ва бўшлиқ мавжуддир. *Софистлар* Ф. билан ҳақиқат ўртасидаги чегарани сидириб ташлаганлар («ини кимга қандай кўринса, ўша ҳақиқатдир»), бу эса уларни ўта субъективизмга ва релятивизмга олиб келган. *Платоннинг* фикрича, фараз ва ишончга бўлинувчи Ф. руҳий моҳиятлардан баҳс қилувчи билимдан фарқли ўлароқ, ҳиссий нарсаларга тааллуқдир. *Аристотелда* Ф. билишнинг эмпирик методиди бўлиб, унинг предмет мазмуни, у тасодифга ва жузъийликка онд бўлганлиги сабабли, ёлгонлик даражасига чача ўзгариши мумкин. Аристотель Ф. ни зарурийлик ва умумийликдан баҳс қиладиган илмий билимдан фарқ қилади.

**ФИЛОГЕНЕЗ ВА ОНТОГЕНЕЗ** (грек. *phyle* — қабила, уруғ; *on*, *on-*

*tos* — зот, *genesis* — келиб чиқиш) — бу терминларни *Геккель* организмларнинг тарихий, уруғдошлик (Ф.) ва индивидуал (О.) тараққиётини билдириш учун киритган (1866). Тирик табиатнинг ривожланиши процессида Ф. билан О. чамбарчас боғлиқ ва ўзаро бир-бирини тақозо қилади (*Биогенетик қонун*): О. — тарихий тараққиёт натижасидир, яъни Ф. нинг натижасидир, иккинчи томондан, Ф. индивидуал ўзгаришлар заминида, яъни О. заминида қурилади. Ана шу ўзаро таъсирда қисм (индивидуум) билан бутун (уруғ)нинг, айримлик билан умумийликнинг бирлиги, тараққиётнинг спиралсимон процесси диалектикаси акс этади ва мазкур тараққиётнинг ҳар бир босқичида олдинги босқичларда юз берган сифат сакрашлари олиб ташланган тарзда қайта ҳосил қилинади. Ф. билан О. нинг бирлиги идеясини *Дарвин* илгарин сурган, уни *Геккель*, *Мичурин* ва бошқалар ишлаб чиққан.

**ФИЛОСОФИК АНТРОПОЛОГИЯ** (грек. *antropos* — инсон, *logos* — таълимот) — ҳозирги замон буржуа философиясидаги оқим, идеалистларча талқин қилинувчи инсон проблемаси унинг диққат марказида туради. Гарчи асосий гоёлари ва методологик йўл-йўриқлари М. Шелернинг «Инсоннинг космосдаги мавқеи» асарига (1928) бориб тақалса-да, Ф. а. иккинчи жаҳон урушидан кейин ГАРБИЙ Германияда узил-кесил таркиб топди. Ф. а. нинг вакиллари бўлмиш Шелер, Г. Плессер, Г. Хенгстенберг инсоннинг «синтетик» концепциясини тузиш йўлини тутадилар, философияга «инсоннинг моҳияти ва мавжуд структураси ҳақида»ги, «Инсоннинг ўз борлиги нуқтаи назаридан инсон ҳақида»ги таълимот деб қарайдилар. «Антропологлар» ишга соладиган табиий-илмий ва социал-тарихий материал улар томонидан идеалистларча талқин қилинади, бу эса инсоннинг, инсон шахсининг моҳияти ва структураси ҳақидаги саволга илмий жавоб бериш имкониятини йўққа чиқаради. «Антропологлар»нинг назарий жиҳатдан аҳамиятга эга бўлган проблемаларга му-

рожаати — «маданий антропология» дан (Э. Кассирер, Э. Ротхагер, А. Гелен, М. Ландман) тортиб то «медицина антропологияси» гача (Р. Христиан, В. Вайцекер) хусусий фалсафий антропологик фанларнинг келиб чиқишининг гносеологик маънаси. Социал нуқтан назардан Ф. а. буржуа жамияти умумий кризисининг маҳсулидир, бу кризис маъруз жамият шароитида муқаррар равишда шахснинг иқтидорига сабаб бўлади. Бироқ Ф. а. тарафдорлари «шахснинг емирилиши» ҳодисасини инсон моҳияти азалий «антропологик» конфликтининг ифодаси, деб талқин қиладилар. *Гуссерль феноменологияси, ҳаёт философияси, экзистенциализмининг* Ф. а. доирасидаги эвлектик аралашмаси шахснинг руҳий атом сифатидаги ҳаёлий моделини туғдирадими, бу руҳий атомнинг моҳияти унинг ўзидикини бўлади. Инсоннинг социал алоқалари мистификациялаштирилади ва «шароит дунёга», ҳулоа қарамлик шаклда тасвирланади. Умуман идеалистик «антропология»нинг логикаси, унинг айрим вакиллари хос бўлган (Фарқтафовуллардан қатъи назар, инсондаги руҳий ибтидоини бундайчи деб эътироф қилишга олиб боради) «ўзига интилган индивидуаллик» ҳақидаги муҳокамалар идириналистик дунёдаги ҳақиқий социал-сифий антагонизмларни ҳасбушлади. «Антропологлар» жамият оқинида шахснинг «бирламчилигини» кўрсатарканлар, хусусий мулкнинг «табiiий зарурлигини» даъво қиладилар. Инсон моҳиятини тадқиқ қилиш Ф. а. да ҳаётнинг мазмунини қидириш билан тугалланади ва бу мазмун инсоннинг фундаментал хусусияти деб қаралади. Инсон ҳаётининг мазмуни одатда объектив-идеалистик нуқтан назардан талқин қилинади: у келиб чиққан ҳудудга бориб тақаладиган «тайри замоний» мазмундан келтириб чиқарилади. Инсоннинг шаклланиши, онининг пайдо бўлиши, танилаш имконияти қарор қабул қилиш, масъулият шу хилдаги «мазмун» билан боғланади. Шундай қилиб, Ф. а. инсонни унинг социал сифатларидан маҳрум қилади, бу эса

умуман инсоннинг моҳиятини ҳам, шахснинг конкрет-тарихий типларини ҳам илмий тушунишни йўққа чиқаради. Ф. а. иннги илмга хилоф ва сиёсий реакцион ғоялари ҳозирги замон фалсафий *ревизионизмининг* мазмунига катта таъсир кўрсатди (Э. Блох, Л. Колаковский, Э. Фишер ва б.).

**ФИЛОСОФИК КОММУНИЗМ**—Энгельс 1842—43 йилларда Германияда революцион буржуа интеллигенцияси вакиллари орасида коммунизмни асослашда кўринган йўналишини шу термин билан атаган. Ф. к. иннги алоҳида хусусияти *ёш гегелчилар* ва айниқса *Фейербахнинг* назарий қарашларини утопик социалистларнинг таълимотлари элементлари билан ҳамда социал, бошлеча антифеодал ўзгартишлар соҳасидаги вазифалар билан боғлашга интилишдан иборат эди. Ф. к. учун яна шу нарса ҳам характерли эдики, у пролетариатнинг ролини бутунлай меъсима ва коммунизмнинг сифий характерини тушунмас эди. Буларнинг ҳаммаси конкрет-тарихий ва айниқса иқтисодий тадқиқотларнинг паст даражаси билан биргалликда Ф. к. иннги спекулятив (сафсатабозлик) характерини кўрсатади. Унинг рационал мазмун коммунизмнинг немис классик философияси билан алоқадорлигини таъкидлаб кўрсатишда эди. Аннги шакли бўлмаган ва хийлагина бетаини бу йўналишининг Гервег, Гесс, Люнинг, Бернайф, Грюн ва б. дан иборат вакиллари бор эди. Кейинчалик Ф. к. айниб «*чин социализм*»га айланиб кетди.

**ФИЛОСОФИЯ** (phileo — севаман ва sophia — донишманлик, яъни донишманликни севаман демакдир)—умумий қонуниятлар ҳақидаги фан, бу қонуниятларга борлиқ (яъни табиат ва жамият) ҳам, инсон тафаккури, билиш процесси ҳам бўйсунгандир. Ф. *ижтимоий онг формаларидан* бири бўлиб, пировард ҳисобда жамиятнинг иқтисодий муносабатлари билан белгиланади. Алоҳида фан сифатида *философиянинг асосий масаласи*—тафаккурнинг борлиққа, онининг материяга муносабати проблемасидир. Ҳар қандай фалсафий система бу

проблемани, ҳатто унда «асосий масала» тўғридан-тўғри ифодаланмасида, конкрет тарзда кенг миқёсда ҳақиқатдан иборат. «Ф.» термини биринчи марта Пифагорда учрайди: алоҳида фан сифатида уни биринчи марта *Платон* ажратган. Ф. қўлдорлик жамиятида инсоннинг объектив олам ва ўз-ўзи ҳақидаги билимларининг жамул-жамини бирлаштирувчи фан сифатида пайдо бўлган, бу ҳол инсоният тарихининг илк босқичларида билимларнинг ривожини паст даражада бўлган бир чокда тамомла табилай эди. Ижтимоий-ишлаб чиқариш практикасининг ривожланиши ва илмий билимларнинг жамғарилиб бориши давомида айрим фанларнинг Ф. дан «ажралиб чиқиши» процесси юз бера бошлади ва айни вақтда Ф. мустақил фанга айлана борди. Фан сифатида Ф. оламга умумий қарашни ишлаб чиқиш, унинг ибтидолари ва қонуларини тадқиқ этиш заруратидан, воқеалик тўғрисидаги тафаккурнинг оқилона асосланган методига, логикага ва билиш назариясига туғилган эҳтиёждан пайдо бўлади. Шу эҳтиёжга кўра, тафаккурнинг борлиққа муносабати масаласи Ф. да биринчи ўринга сурлади, чунки бу масалани бирор тарзда ҳақиқат этиш бутун Ф. нинг асосини, билиш методи ва логикаси асосини ташкил этади. Ф. нинг икки қарама-қарши йўналишга — *материализм* ва *идеализмга* ажралиб кетиши ҳам шу билан боғлиқдир: *дуализм* улар ўртасида оралиқ мавқени ишғол қилади. Материализм билан идеализм кураши Ф. нинг бутун тарихи давомида узлуксиз давом этапти ва унинг асосий ҳаракатлантирувчи кучларидан бирини ташкил этади. Бу кураш жамият тараққиёти билан, синфларнинг иқтисодий, сиёсий ва идеологик манфаатлари билан маҳкам боғлиқдир. Фалсафий фаннинг ўзига хос проблематикасининг аниқланиши унинг ривожланиши давомида Ф. нинг ўзида озми-кўпми мустақил, баъзан эса бутунлай бўлақча бўлимлар сифатида турли томонларнинг ажралиб чиқишига сабаб бўлди. Бу бўлимларга: онтология, гносеология, логика, этика, эстетика, пси-

хология, социология ва Ф. тарихи киради. Айни вақтда конкрет билимларнинг етарли бўлмаслиги сабабли Ф. оламнинг етишмайдиган алоқалари ва қонуниятларини уйдирма алоқалар ва қонуниятлар билан алмаштиришга уринди ва шу билан бошқа ҳамма фанлардан устун турувчи алоҳида — «фанлар фани»га айланди. Табиатга нисбатан бу хилдаги Ф. нинг натур-философия сифатида юзга келди; тарихга нисбатан эса тарих философияси сифатида майдонга келди. Шу хилдаги сўнгги система *Гегель* Ф. си эди. Бироқ билимлар ўсиб, табақаланиб борган сари, Ф. нинг «фанлар фани» сифатида мавжуд бўлиши учун ҳеч қандай асос қолмади. Алоҳида фан сифатида Ф. ни вужудга келтирган ижтимоий эҳтиёжини равшан тушунишга, маънавий маданият таркибида Ф. нинг ўрни ва ролини, демак, унинг проблемалари (унинг предмети) доираларини ҳам тушунишга биринчи марта марксизм-ленинизмда мурассар бўлинди (*Диалектик материализм, Тарихий материализм*). Мантиқий ривожланган тафаккур бўлмаса, тева-рак-атрофдаги олам ҳодисаларини назарий билиш мумкин эмас. Лекин мантиқий категориялар ва қонулар фанлар ўртасида тарихан таркиб топган меҳнат тақсими тақозоси билан айни шу Ф. томонидан ишлаб чиқилди. Марксча-ленинча Ф. объектив оламни ва тафаккурни тушунишда материалистик принципни ривожлантирди ва изчил амалга ошириб, уни диалектик қараш билан бойитди, диалектик логикани шундай бир тарзда туздик, натижада у «тафаккурнинг ташқи формалари тўғрисидаги таълимот эмас, балки «барча моддий, табиий ва руҳий буюмлар» тараққиётининг, яъни оламнинг бутун конкрет мазмуни ва уни билиш тараққиётининг қонуларни тўғрисидаги таълимот, яъни оламни билиш тарихининг якуни, йиғиндисини ва хулосасини бўлди» (В. И. Ленин 29-т., 84-б). Марксистик Ф. мантиқий формаларни ва қонуниятларни табиий ва ижтимоий-тарихий процесслар ривожининг англаб олинган ва бутун инсон прак-

тикаси давомиди текшириб кўрилган формалари деб қараб, онтология, логика ва билиш назарияси ўртасидаги тафовутни бекор қилди. Диалектика, диалогика ва билиш назариясининг мос келиши диалектик материализм Ф. сининг асосий принциpidир. Шу билан марксизмнинг фалсафий назарияси — Ф. нинг асосий масаласини конкрет-кенг, ҳамма тафсилотлардан ўтказилган диалектик-материалистик ҳал қилишдан иборатдир. Манتيкий формалар ва қонуниятлар бунда ҳар қандай табиий ва ижтимоий-тарихий жараённинг нисон оғида акс эттирилган универсал формалари ва қонуниятлари сифатида, предметларни уларнинг ҳақиқий ривожланиши билан мувофиқ равишда назарий қайта ҳосил қилиш босқичлари сифатида намоён бўлади. Ф., яъни нисоният маданий тараққиётида роли, предмети ва ҳақиқий вазифалари ана шундай тушуниш асосида ривожлантирилган Ф. билишнинг ва кишилар фаолиятининг қудратли қуроли, билиш ва практиканинг янада ривожланишининг актив фактори бўлиб майдонга чиқади. Ф. шундай тушунилганда унинг қисмлари — психология, этика, эстетика—тобора кўпроқ мустақил фанларга айланади ва улар фақат анъанага мувофиқ фалсафий фанлар ҳисобланади. Тўғри, бу анъананинг асоси бор, чунки юқорида кўрсатилган фанлар ўзига хос фалсафий проблематика, жумладан, *субъект ва объектнинг* ўзаро муносабати проблемаси билан энг кўп даражада боғлиқдир. Ф. нисонининг ўз-ўзини англашига, илмий кашфиётларининг нисоният маданияти умумий ривожланиши системасида тутган ўрни ва ролини тушунишга ёрдам беради, шу билан уларни баҳолаш ва билимнинг айрим халқаларини *дунёқараш* бирлигида боғлаш учун имкон очиб беради. Ҳозирги замон буржуа назарияларига философияга хилоф тенденциялар ҳосилдир. Бу тенденциялар айниқса *неопозитивизм* учун характерлидир, чунки у Ф. проблемаларини сохта проблемалар деб эълон қилади, ҳозирги замон билими ва практикаси ривожини фалсафий анализ

қилиш ўрнига «фан тили»ни анализ қилишни, яъни «тафаккурнинг ташқи формалари»ни—тилни, фикрнинг ифодалаш белги системаларини ва ҳ. к. ларни лингвистик-семаптик анализ қилишни қўйишга уринади. Шу сабабли алоҳида фан сифатида Ф. нинг ривожланиши учун бирдан-бир йўл—жаҳон Ф. сининг энг яхши анъаналарини давом эттираётган диалектик материализм йўлидир.

**ФИЛОСОФИЯДАГИ ГЕОМЕТРИК МЕТОД** — фалсафий назарияларни баён этишдаги *аксиоматик методиче* одат ҳукмига кирган поинтик ном. Г. м. *Спинозада* ўзининг энг яққол ифодасини топди. У ўзининг асосий асарини «Этика»ни Эвклид геометриясига ўхшатиб, яъни зарур таърифлар ва аксиомаларни аниқлаш ва сўнгра улардан келиб чиқадиган теоремаларни исботлаш йўли билан баён қилади. Гарчи бу исботлар ҳозирги замон нуқтаи назаридан кўп жиҳатдан сунъий бўлса-да, Спиноза учун коннот қисмлари ўзаро алоқадорлигининг зарурий характерини таъкидлаб кўрсатиш мумкин эди, чунки коннот тўғрисида исботланмаган билим олиш мумкин. *Декарт* Г. м. га катта аҳамият беради, унинг «Метод ҳақида муҳокама» деган асарига геометрия таъсирининг излари яққол кўриниб турибди. Шу таъсир остида у геометрия аксиомаларига юксак даражада хос бўлган равшанлик ва яққоллиқни умуман ҳар қандай билимнинг ҳақиқат критерияси сифатида илгари суради. *Н. Мальбранш* «Ҳақиқатни қидириб топиш» деган асарига кишиларнинг янгилишувига табиатаи мойиллигини қайд қилиб, Г. м. ни «метафизика», яъни ақл югуртириш философияси соҳасига кўчириниш тавсия этади, токи ҳамма натижаларини унинг озгина энг яққол қондаларидан хулоса қилиб чиқариш мумкин бўлсин, дейди.

**ФИЛОСОФИЯДАГИ ИММАНЕНТ МАКТАБ** (лат. *immanens*— хос)—19-аср охирида философиядаги субъектив-идеалистик йўналишлардан бири. Шуппе, Шуберт-Зольдери, Ремке, Леклер унинг энг машҳур вакиллари эдилар. *Мах, Авенариус* мазкур йўна-

лиш билан эш эканликларини. Эътироф этардилар. Бу йўналишнинг Россияда тарафдорлари бор эди (*Лосский* ва б.). Имманентлар Кантнинг «нарсасида» ҳақидаги таълимотини танқид қилган эдилар (яъни Кантни ўнгдан танқид қилиб чиққан эдилар) ва кантчиликдан Беркли ва Юмга қайтишни талаб этган эдилар. Бу философиянинг асосий тезислари қуйидагилардан иборат: «фақат фикр қилинадиган нарса мавжуддир», борлиқ онга имманентдир, объект субъект билан чамбарчас боғлиқдир. Имманентлар *солипсизмдан* қочиб учун гўё инсон миясига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган «умуман онг» ёки «жинсий онг» тушунчасини киритдилар (бундан Шуберт-Зольдерн мустаснодир, чунки у, мен «назарий-билувчилик солипсизми»ни позицияларида турман, деб очиқ айтган эди). В. И. Ленин «Материализм ва эмпириокритицизм» китобида имманент философияни, унинг дин билан тўғридан-тўғри алоқасини чуқур танқид қилган эди. (18-т., 231-б.). Имманентларнинг инъикос назариясини никор этишларини, билишни «нарсаларнинг онга кириши» деб тавсифлашларини кейинроқ *неореализм* философлари қабул қилиб олган эдилар. 20-асрнинг бошларига келиб философиядаги имманент мактаб айнаиб, кўпдан-кўп майда оқимларга бўлиниб кетди.

#### «ФИЛОСОФИЯ ДАФТАРЛАРИ»—

В. И. Лениннинг философияга онд эъзувлари, 1933 йилда биринчи марта алоҳида китоб қилиб нашр этилди. «Ф. д.» В. И. Ленин томонидан турли фалсафий асарлардан (асосан 1914—16 йилларда) олинган кўчирмалардан иборат. Уқиб чиқилган асарларнинг мазмунини конспект тарзда ёзиб олиш билан бир қаторда Ленин муҳим танқидий мулоҳазаларини айтади, ҳулосалар ва умумлашмалар қилади. «Ф. д.» да қуйидаги китобларнинг конспектлари бор: Маркс ва Энгельс—«Муқаддас оила», Людвиг Фейербах—«Диннинг моҳияти тўғрисида лекциялар», Гегель—«Логика фани», «Тарих философиясидан лекциялар» ва «Философия тарихидан

лекциялар», Лассаль—«Эфеслик Гераклит Тёмний философияси» ва Аристотель—«Метафизика», «Диалектика, масаласига доир» фрагмент боғат қизиларли, унда Ленин материалистик диалектиканинг моҳиятини қисқача тарзда чуқур баён қилиб беради. «Ф. д.»да табиғат ва бошқа масалаларга доир бир қанча китоблар тўғрисида ҳам фикрлар айтилган, унда философиянинг турли-туман проблемаларига доир жуда кўп боғат қимматли фикрлар ва мулоҳазалар билдирилган. «Ф. д.»нинг марказий мавзун—*диалектика*. Ленин диалектиканинг моҳиятини, элементларини ҳар томонлама очиб берувчи чуқур таърифни берди, логика ва унинг категорияларини марксистча тушуниш асосларини, *билишнинг* диалектик процессини, диалектиканинг ўзаги бўлган эддиётлар ҳақидаги таълимотини тавсифлаб берди. Лениннинг диалектика, логика ва *билиш назариясининг* бирлиги ҳақидаги қонидаси, шунингдек *диалектик логикани* ишлаб чиқиш масаласи юзасидан берган кўрсатмалари философиянинг ривожланишида катта аҳамиятга эгадир. Бу жиҳатдан Лениннинг логикасида фикр тарихиниш тафаккур қонуналарига мос келиши ҳақидаги, тўғри билиш назарияси яратиб учун техника, табиғат, боланинг, ҳайвонларнинг ақлий ривожланиши ва ҳ. к. тарихини фалсафий умумлаштириш зарурлиги ҳақидаги фикрлари айниқса муҳимдир. Ленин философия тарихига катта аҳамият беради. Ленин бу тарих материализм билан идеаллизм кураши тарихи эканлигини кўрсатади, диалектика тарихини ўрганиш муҳимлигини таъкидлайди, фан сифатида философия тарихининг бир қанча методологик масалаларини тилга олади, кўп философларнинг қарашларига баҳо беради, Гегелга алоҳида эътибор беради. Табиғат илмига онд китоблар тўғрисидаги мулоҳазаларида Ленин бирдан-бир илмий методология сифатида диалектик материализмнинг аҳамиятини таъкидлайди. «Ф. д.» материалистик диалектикани ижодий ривожлантириш намунаси бўлиб, марксистик философия соҳасида олиб бо-

риладиган иш учун программа беради.

**ФИЛОСОФИЯНИНГ АСОСИЙ МАСАЛАСИ** — онгининг борлиққа, тафаккурининг материяга, табиатга муносабати тўғрисидаги масала бўлиб, бу масала икки томондан олиб қаралади: биринчидан, инма бирламчи — руҳми ёки табиатми, материями ёки онгми ва, иккинчидан, олам ҳақидаги билимнинг оламнинг ўзига муносабати қандай, ёки бошқача қилиб айтганда, онг борлиққа мувофиқ келадими, у оламни тўғри акс эттиришга қодирми. Ф. а. м. нинг ҳар иккала томониини ҳисобга олгандагина уни изчил суратда ҳал этиш мумкин. *Материализм* лагерини ташкил этган философлар материяни, борлиқни бирламчи ва онгни иккиламчи деб эътироф қилар ва онгни объектив равишда мавжуд бўлган ташқи оламнинг субъектга таъсири натижаси деб ҳисоблардилар. *Идеализм* лагерини ташкил этган философлар идеяни, онгни бирламчи деб қабул қилиб, уларни бирдан-бир ишончли реаллик деб қарардилар. Шу сабабли, уларнинг нуқтаназарича, билиш моддий борлиқнинг инъикоси эмасдир, балки ўз-ўзини билиш, сезгиларини, тушунчаларини анализ қилиш, абсолют идеяни, оламий продани ва ш. к. ларни билиш формасида онгининг ўзини пайқаб олишдир, холос. Ф. а. м. ни ҳал этишда *дуализм*, *агностицизм* оралиқ, ноинзчил позицияни ишғол қилдилар. Илгариги философиянинг ўзига хос хусусияти шу эдики, у Ф. а. м. ни ҳал этишга метафизик нуқтаназардан қарарди ва унинг бу қарашини онгининг активлигига етарли баҳо бермасликда, билишни пассив мушоҳадакорликдан иборат қилиб қўйишда (метафизик материализм), онг билан материяни бирдай қилиб кўрсатишда (*вульгар материализм*), ёки фикрнинг активлигини ошириб юборишда, ёки уни материядан ажратилган абсолют даражага кўтаришда (идеализм), ённки уларнинг принципиал равишда бирга сифишмаслигини даъво қилишда (дуализм, агностицизм) намоён бўларди. Фақат марксистик философия

Ф. а. м. ни диалектик-материалистик нуқтаназардан, ҳар томонлама илмий равишда асосланган тарзда ҳал қилиб берди. Марксистик философия материянинг бирламчилигини шундан иборат деб билдики: 1) материя онгининг манбаидир, онг эса материянинг инъикосидир; 2) онг — моддий олам тараққиётининг узоқ процесси натижасидир; 3) онг юксак даражада ташкил топган материянинг — бош мианинг хоссасини ва функцияси; 4) тилдан иборат моддий қобил бўлмас, нутқ бўлмас — инсон онгининг, тафаккурининг мавжуд бўлиши ва ривожланиши мумкин эмас; 5) онг инсоннинг моддий меҳнат фаолияти натижасида пайдо бўлади, шаклланади ва такомиллашади; 6) онг ижтимоий характерга эга бўлиб, моддий ижтимоий борлиқ билан белгиланади. Марксист-ленинизм фақат Ф. а. м. доирасидагина материя билан онгининг абсолют қарама-қаршилигини қайд қилар экан, айни вақтда уларнинг ўзаро алоқадорлигини ва ўзаро таъсирини ҳам кўрсатади. Моддий борлиқдан ҳосил бўлган онг ўзининг ривожланишида инсоний муваққилликка эга бўлиб, моддий оламга тескари актив таъсир кўрсатади ва унинг амалий равишда ўзлаштирилишига ва ўзгартирилишига ёрдам беради. Инсон онги практикага таянган ҳолда оламни ишончли равишда билишга қодирдир. Материя билан онгининг муносабати тўғрисидаги масала Ф. а. м. дир, чунки жуда умумий бўлганлигидан бу масала ҳамма фалсафий масалаларни ўз ичига олиб, фақат хусусий проблемаларнинг ҳал қилинишинингина эмас, балки умуман дунёқараш характерини ҳам белгилайди, асосий фалсафий йўналишларни бир-биридан фарқ қилиш учун ишончли мезон яратиб беради. Шу сабабли Ф. а. м. нинг илмий таърифиди философияда партиявийликни изчил амалга оширишга, материализм билан идеализмни аниқ чегаралаб, қарама-қарши қўйишга, диалектик материализм дунёқарашини қатъият билан ҳимоя қилишга имкон беради.

**ФИЛОСОФИЯ ТАРИХИ** (фан си-



фатнда) — философиянинг қарор топиш ва прогрессив ривожланиш процессини, бу ривожланишнинг қонуниятлари ва фазаларини, фалсафий мактаблар ва йўналишларнинг курашини ўрганувчи фан. Философларнинг танқид қилиш ёки ўз концепцияларида фойдаланиш мақсадида ўзларидан олдин ўтган фалсафа олимларининг қарашларига мурожаат қилишларни антик замонадаёқ пайдо бўлади (мас., *Аристотелда*). Философлар «фикрларининг тўпламлари» ва ҳаётномалар ўша вақтдаёқ яратилади (*Диоген Лаэртский, Секст Эмпирик* ва б.). То 18-асрга қадар Ф. т. га онд асосий асарларда философлар «фикрларининг озми-кўпми номунтазам рўйхати берилган. Тарихий-фалсафий тадқиқотларда эмпиризм ҳукм сурарди, улар асосан маърифатчилик аҳамиятига эга эдилар. Философия ривожланиб бориши билан аста-секин Ф. т. га илмий нуқтан назардан қараш ҳам шакллана бошлайди: у теологик таъсирдан қутилади, унга историзм принципини татбиқ қилишга, философиянинг ривожланишини тарих ва илмий билимларнинг умумий ривожини билан алоқасини аниқлашга уриниб кўришлар бошланади, манбаларга танқидий қараш шаклланади. Материалист философларнинг (Ф. *Бэкон, Спиноза*) ҳамда тарихий қонуният идеясига яқинлашиб келган мутафаккирларнинг (*Вико, Гердер* ва б.). Ф. т. га қўшган ҳиссаси муҳимдир. Ф. т. ҳақидаги гегелча концепция айниқса мароқлидир. Бу концепциянинг асосий принципи, фалсафий идеяларнинг замондаги изчиллиги ривожланган фалсафий системадаги, яъни гегелча системадаги мантиқий категорияларнинг изчиллигини қайта ҳосил қилади, деган қондадан иборат. Гегель фикрича, Ф. т. ҳақиқатни (абсолют идеяни) англашда фикрнинг ривожланишидан иборат; ҳақиқат инсон фикрининг бутун тарихидагина очилиши мумкин. Ҳақиқатнинг махсус дунё-қарашда ёки системада ифодаланган айрим таърифи тарихан чекланган, нотўлиқ ва бирёқламадир. Янги фалсафий системанинг туғилиши

фикрни юксакроқ, конкретроқ ва ривожланган мантиқий категория босқичига кўтаради. Гегель концепциясида қимматли фарзлар: философиянинг зарурий ва қонуниятли ривожланиши ҳақидаги, бу ривожланишнинг жамият ва билиш тарихига боғлиқ эканлиги ҳақидаги, ҳақиқатни пайқашнинг ривожланиб боришидан иборат Ф. т. ва ҳ. к. ҳақидаги идея баён этилган. Бироқ бу концепция идеалистик характерга эга бўлганлигидан умуман ун татбиқ қилиб бўлмайди: Гегель Ф. т. ни абсолют руҳнинг ўзидан ривожланиш қилиб кўрсатади, бу эса ҳақиқий тарихни бузишга олиб келади. Илмий Ф. т. ни ишлаб чиқишда қимматли идеяларни 19-асрдаги рус мутафаккирлари, айниқса *Герцен* айтган. Шунга қарамай, Марксдан олдинги философия Ф. т. ни фанга айланттира олмаган эди. 19-асрнинг иккинчи ярми ва 20-асрдаги буржуа Ф. т. методологик проблемалар соҳасида Гегелга нисбатан анча орқага кетди. Фақат диалектик ва тарихий материализм позицияларидан туриб Ф. т. га илмий нуқтан назардан қараш мумкин. Марксистик философия, биринчидан, ижтимоий онгнинг барча формалари ривожининг объектив қонуниятларини аниқлайди ва, иккинчидан, илмий билишнинг структурасини ва хусусиятларини очиб беради, худди ана шу нарса унинг тарихини илмий равишда тадқиқ қилиш имкониятини беради. Илмий Ф. т. да материализм билан идеализмнинг, диалектика билан метафизиканинг ривожланиш, шаклланиш ва ўзаро кураш тарихини ўрганиш марказий ўринни ишғол қилади. Философиянинг ривожланиш процессида илмий материалистик қарашлар билишнинг тараққийси ва кишиларнинг амалий фаолияти асосида ғайри илмий идеалистик назарияларни суриб чиқара бошлайди. Ф. т. ни марксча анализ қилиш бирон-бир мактаб ва йўналишларга баҳо беришда муҳим элемент сифатида партиявийликни ўз ичига олади (*Философиянинг партиявийлиги*). Албатта, бу хилдаги нуқтан назар идеалистик философия доирасида

эришилган ижобий элементларни улоқтириб ташлашни билдирмайди. Ф. т. ни илмий анализ қилиш философиянинг ривожланишининг жамиятнинг социал-иқтисодий ва сиёсий тараққиётининг тақозоси билан юзага келган процесс деб қараш, фалсафий идеялар ва системаларни (пировард ҳисобда) бирон-бир сифлар ва социал гуруҳлар манфаатларини ва идеологиясининг ифодасини деб, ижтимоий-ишлаб чиқариш талабларининг ва илмий билим тараққиётининг ниятисини деб баҳолаш заруратидан келиб чиқади. Лекин бирон назарий системага «социал эквивалент» топши кифоя қилмайди: аввало нима сабабдан муайян ижтимоий тузум, тарихий шарт-шароитларнинг бутун мажмуи бошқасини эмас, худди шу фалсафий системани вужудга келтирилганини аниқламоқ зарур. Нўқса экономика билан философиянинг ўзаро муносабатини сийқалаштиришдан ва вульгар-материалистик тушунишдан қочиб қўтилиб бўлмайди. Ф. т. га диалектик материалистик пуқтан назардан қараш уни ягона бир процесс деб тасаввур қилиш, турли мактаб ва йўналишларнинг ўзаро зарурий алоқаларини, фалсафий проблемаларини ҳал қилишда олдинга силжишни кўрсатиш имкониятини беради. Шу сабабдан тарихда такрорланадиган бирор-қил масалаларни (илмий билиш методологияси, рационализм билан эмпиризмнинг, ушумийлик билан айримликнинг, конкретлик билан абстрактликнинг муносабати, нисон фаолиятининг табиати ва ҳ. к.) ҳал қилиш йўлидаги уришишларни философияга имманент равишда хос бўлган мақсад тақозоси билан юзага келган тараққиёт деб қаралмайдиган бўлиб қолади, балки улар жамият ва билиш тарихи йўлидаги ўзинга хос белгилар сифатида, ҳақиқатнинг шаклланиш процессининг моментлари сифатида юзага келади. Ушанда ҳам, Ленин сўзлари билан айтганда, «фикрнинг ҳар бир туси» ушуман нисоният фикрининг ривожланишидаги буюк доирасида (спиралда) бир донра сифатида намоён бўлади» (29-т., 221-б). Ф. т. оламни

фалсафий билишнинг ривожланиш процесси бўлганлиги сабабдан, унда нисон билишнинг тарихий тараққиётини билан унинг ички структурасини ва логикаси ўртасидаги бевосита алоқалар аниқланмоғи лозим. Буида тарихийлик билан мантиқийлик бирлигининг диалектик принципи яққол намоён бўлади; объектнинг (философиянинг) тарихи унинг ривожланган мантиқий структурасини билан чамбарчас боғлиқдир: фанининг қарор топиш процессини унинг ривожланган ҳолатидан ажратиб бўлмайди ва фақат шу ривожланган ҳолат нуқтан назаридангина уни тўғри тушуниш мумкин. Худди шу ҳол философиянинг ривожланиш қонуниятларини тушуниш йўлини очиб беради, тарихан пайдо бўлувчи концепциялар ва идеяларнинг ҳақиқий ўринини ва аҳамиятини тушунишга ёрдамлашади. Шу билан бирга Ф. т. ни табиий фанларнинг ва ижтимоий-тарихий практиканинг бутун мажмундан ажратиб қўйиш ярамайди. Философия фикр, фан ва техника тарихини диалектик ишлаб чиқиш тарзида юзага келмоғи лозим. Ф. т. ни ўрганиш ҳозирги замон философия фанини ривожлантириш учун катта аҳамиятга эгадир. Марксистик философия ўзининг юз йиллик тараққиётини давомида нисоният фикри яратган ижобий нарсаларнинг ҳаммасини ўзинга сиғдириб олди. Ф. т. ни ўрганиш ҳозирги замон илмий тадқиқот методларини ривожлантириш ва такомиллаштириш ва дунёни амалий равишда ўзгартириш учун, фалсафий маданиятни ошириш учун зарурдир. «...Назарий тафаккур,— деб ёзган эди Энгельс,— фақат қобилият тарзидагина тугма хоссадир. Бу қобилият ривожлантирилмоғи, такомиллаштирилмоғи лозим, ammo бунинг учун бутун олдинги философияни ўрганишдан бошқа кеч қандай ўзгача восита ҳозирга қадар мавжуд эмасдир» (20-т., 366-б.).

#### «ФИЛОСОФИЯ ҚАШШОҚЛИГИ.

Жаноб Прудоннинг «Қашшоқлик философияси»га жавоб» — Маркснинг илк асарини бўлиб, унда илмий социализм асослари баён этилган. 1847 йилда француз тилида ёзилган ва фран-

цуз майда буржуа философи ва экономисти, анархист Прудонга қарши қаратилган. Маркс Прудоннинг «диалектик» гапбозлигига қарши чиқиб, Прудон буржуа фикр доирасидан юқори кўтарила олмаганлигини кўрсатди. Маркс гегелча диалектикани танқид қилишга ва материалистик диалектикани ишлаб чиқишга катта эътибор беради. «Ф. қ.» да капиталистик ишлаб чиқариш усули илмий анализ қилинган ва марксча сиёсий иқтисодий асослари баён этилган. Маркс пролетариатнинг иқтисодий аҳолисини, тарихий ролини ва синфий кураш вазифасини чуқур тадқиқ қилади. «Ишчилар синфини озод қилиш шарти — барча синфларни йўқ қилишдир... Пролетариат билан буржуа ўртасидаги антагонизм синфнинг синфга қарши кураши бўлиб қолар экан, ўз шундлатининг юқори даражасига етказиладиган кураш бўлиб қолар экан, у тўла революциядан иборат бўлади... Синфлар ва синфий антагонизм ортиқ бўлмаган тақдирдагина, ҳақиқат ҳол ана шундай бўлгандагина *социал эволюциялар сиёсий революциялар* бўлмай қолади. Уша вақтга қадар жамиятни ҳар бир ялписига қайта қуриш арафасида социал фанининг охириги сўзи ҳаминша шундай бўлади: «Жаанг ёки ўлим; қопли кураш ёки йўқ бўлиш. Масаланинг қатъий қўйилиши ана шундай» (*Жорж Санд*)» (К. Маркс ва Ф. Энгельс, 4-т., 184—185-б.), деб тамомлайди Маркс ўз китобини.

**ФИНИТИЗМ** (лат. finite—ниҳояли) — 1. Фалсафий концепция, бу концепция бениҳоялик категориясининг (*Бениҳоялик ва ниҳоялик*) объектив реал мазмунини инкор этади, кинотда ҳам, микроламда ҳам, бизнинг тафаккуримизда ҳам бениҳоялик йўқ, деган фикрга асосланади. Ф. инсон тажрибада ҳаминша ниҳоялик нарсалар ва уларнинг хосаси билан иш кўришига асосланиб шу фикрни даъво қилади. Ф. ниҳоялиқни бениҳояликка метафизикларча қарама-қарши қўйиб, уларнинг диалектикасини ва билишда ўзаро алоқадорлигини мен-

симайди. 2. Математикада формал системаларни тадқиқ қилганда Ф. фақат пораванлик ва зиддиятлардан холи методлардан фойдаланишни билдирди. Жумладан, актуал бениҳоялик абстракциясига мурожаат қилиш истисно қилинади, чунки бу абстракция тўпламлар назариясининг парадокслари билан боғлиқдир. Мавжудлиги нобот қилинадиган объектнинг тузиш усулини лояқал гира-шира кўрсатмайдиган мавжудлик ноботлари ҳам инкор қилинади.

**ФИХТЕ** Иоганн Готлиб (1762—1814)— немис философи, вақт эътибори ила немис классик идеализмининг *Кантдан* кейинги иккинчи вакили. Йена ва Берлин ун-тетларининг профессори (атензмда айбланиб Йена ун-тетидан чиқарилган). Ф. сословие иттиёзларини танқид қилиб чиқди, Германияни бирлаштириш ва феодал тарқоқлиқни бекор қилиш учун жон куйдирди. «Амалий» философиянинг — ахлоқ ва давлат-ҳуқуқ тузилишини асослаб масалаларнинг аҳзмиятини таъкидлаб кўрсатди, бироқ «практикани ёлғизгина ахлоқий онг фаолиятдан иборат қилиб қўйди. Илмий ишлаб чиқилган назарий системани, яъни фан ҳақидаги фанич «фаншунослик»ни у «амалий» философиянинг зарур шарти деб ҳисобларди. Ф. ининг «Фаншунослик» асарига (1794) *субъектив идеализм* назарияси асос қилиб олинган. Ф. Кантнинг «нарсә ўзида» ҳақидаги таълимотиини улоқтириб ташлаган ва билиш формаларининг бутун хилма-хиллигини бир—субъектив-идеалистик — ибтидодан келтириб чиқаришга уршиган. Бу ибтидо шундан иборатки, философ қандайдир абсолют субъектни назарда тутиб, унга бениҳоя актив фаолият беради, шундан кейин у оламни яратди. Фихтенинг бошланғич «Мен» и фақат индивидуал «Мен» эмас, *Спикс*—за субстанцияси хилидаги субстанция ҳам эмас, балки онининг ахлоқий фаолиятидир. Ана шу мистик бошланғич «Мен»дан Ф. алоҳида «Мен»ни келтириб чиқаради, уни абсолют эмас, балки чекланган инсон субъекти, ёки эи-

пирик «Мен» деб тушунадн ва бунга табнат, яъни эмпирик табнат қарама-қарши туради. Ф. бундан хулоса чиқариб айтидики, назарий философия «Мен» ва «Мен-мас»ни назарда тутгач, уларни худди ўша бошланғич абсолют «Мен» доирасида — унинг чекланиши ёки бўлинишининг натижаси сифатида заруран бир-бирига қарама-қарши қилиб қўяди. Ф. бу ўзига хос «назарда тутиш», «қарама-қарши қўйиш» ва «синтезлаштириш» методига амал қилиб, борлиқ ва тафаккурнинг ҳам назарий, ҳам амалий категорияларни системасини ривожлантирган. Идеалистик диалектиканинг баъзи белгилари ривожлантирилган Ф. методи «антитедик метод» деб аталади, чунки Ф. да антитезис, аслда, тезисдан чиқарилмайди, балки унинг қарама-қаршилиги сифатида у билан ёлма-ён қўйилади. Ф. ҳақиқатни ақл билан бевосита мушоҳада қилишни, «интеллектуал интуция»ни оқилона билиш органи деб эътироф этарди. Ф. учун асосий таълимот бўлган субъектив идеализм билан бир қаторда Ф. философиясида *объектив идеализм* томонига оғиш яққол кўриниб турарди ва бу оғиш унинг умрининг охиригн йилларида кучайган эди. Этикада Ф. учун марказий масала эркинлик масаласи бўлиб қолган эди, француз буржуа революцияси воқеалари билан бу масалага қизиқиш заруриятини билишга асосланган амалиётни кўради. Бироқ Спинозадан фарқли ўлароқ, Ф. кишиларга муяссар бўладиган эркинлик даражасини индивидуал донишмандликка эмас, балки индивид мансуб бўлган тарихий даврга боғлиқ қилиб қўяди. Уз замонасидаги Германиянинг қолоқлигидан пайдо бўлган иллюзияларни бартараф қиладиган куч тополмагач, Ф. немис буржуа жамиятининг «биқик савдо давлати» шаклидаги тузилишининг утопик (хаёлий) лойиҳасини ишлаб чиқди. Германиянинг буржуача ривожланиш хусусиятларини ифодалаган бу лойиҳада бир қанча реакцион белгилар, жумладан немисларнинг

мумтозлиги ҳақидаги миллатчилик белгиси яққол кўриниб турарди. Марксизм-ленинизм классиклари Ф. таълимотининг прогрессив ва реакцион томонларига чуқур баҳо берган эдилар. Немис коммунистлари ўзларининг аждодлари деб фахрланидиган философлар қаторида Энгельс Ф. ни ҳам кўрсатган эди.

**ФОМА АКВИНСКИЙ** (1225—74)— ўрта аср католик илоҳиётчиси, доминиканчи монах, *Альберт Буюкнинг* шогирди, 1323 йилда авлиёлар зумрасига қўшилди. Ф. А. нинг объектив идеалистик философияси Аристотель таълимотини теология руҳида шарҳлаш, аристотелизмни христиан диний таълимотига мослаштириш натижасида таркиб топди. Аристотель философиясининг Аквинат томонидан ишланиши унинг материалистик ғояларини ситиб чиқариш ва идеалистик элементларини (ҳаракатсиз оламий биринчи двигателъ ва б. ҳақидаги таълимотни) кучайтириш йўли билан борди. *Неоплатонизм* таълимотлари ҳам Ф. А. философиясига анча таъсир кўрсатди. *Универсалийлар* ҳақидаги мунозарада у «мўътадил реализм» (*Ўрта аср реализми*) позициясида турди, уч турдаги универсалийни: айрим нарсаларгача (илоҳий ақлда) бўлган универсалийни, нарсаларнинг ўзидаги (айримликдаги умумийлик сифатида) универсалийни ва нарсалардан кейинги (уларни билувчи пайсал ақлидаги) универсалийни тан оларди. Ф. А. философиясининг асосий принципи—диний эътиқод билан ақлни уйғунлаштиришдан иборат: у ақл худонинг борлигини рационал исботлашга ва диний эътиқод ҳақиқатларига қарши эътирозларни рад этишга қодир, деб ҳисобларди. Бутун мавжудотни Ф. А. худо яратган иерархик (поғонали) тартибга жойлаштиради. Ф. А. нинг борлиқнинг иерархияси ҳақидаги таълимоти феодализм давридаги черков ташкилотини акс эттирарди. 1879 йилдан бошлаб Ф. А. нинг схоластик системаси расмий равишда «католицизмнинг бирдан-бир ҳақиқий философияси» деб эълон қилинади; антикоммунизм идеологлари ундан марксистик

илмий дунёқарашга қаршн курашда фойдаланимоқдалар (*Неототизм*). Ф. А. нинг асосий асарлари: «Мажусийларга қаршн тўплам» (1261—64), «Теология тўплами» (1265—73).

**ФОРМАЛИЗМ** (лат. forma — форма, шакл) — I. Бадний метод, унинг асосида санъатда форма абсолютлаштирилади, эстетиклаштирилади; *реализмнинг* қарама-қаршиси. 19-асрнинг охири — 20-асрнинг бошларида пайдо бўлиб, буржуа санъатининг кўпдан-кўп оқимлари ва мактабларини (футуризм, кубизм, абстракционизм, сюрреализм, фовизм, ташизм, экспрессионизм ва ҳ. к.) бирлаштиради. У ёки бу фарқи бўлишига қарамай ва оқимларнинг ҳаммаси учун умумий белгилар: санъат ва воқеликни қарама-қаршн қўйиш, бадний формани гоъвий мазмундан ажратиш, санъат асарнда форманинг автономлиги ва устунилигини эълон қилиш характерлидир. Ф. нундай бир сохта тезисга асосландики, гўё бадний фаолиятнинг «амалий қизиқиши йўқ» эмиш ва у ақлнинг назоратига бўйсунмас эмиш; Ф. эстетик лаззатни ҳам идеалистларча тушунади: бу лаззат гўё ижтимоий идеаллардан, муҳим ҳаётий манфаатлардан, эстетик ва социал идеалдан холи эмиш ва шунинг учун ҳам тамомила «соф формалар ўйини»га боғлиқ эмиш. Гарчи Ф. нинг айрим оқимларида каннталистик жамиятнинг иллатларига қаршн норозилик ифодаланган бўлса-да, Ф. нинг амалий иши, одатда, унинг кўпчилиги асарларининг мазмуни буржуа ва майда буржуа идеологиясига боғлиқ эканлигини ёки унинг бирон-бир мазмуни ифодалаб беришдан бутунлай воз кечганлигини кўрсатади (предметсиз санъат — абстракционизм, ташизм ва б.). Санъат формасини мазмундан ажратиш муқаррар равишда форманинг бузилишига олиб боради, аммо шу бузилиш ҳам баъзан қандайдир «формасозлик» қилиб кўрсатилади (*Санъатда мазмун ва форма*). Ф. империализм даврида буржуа маданияти ва санъатининг инқирозини акс эттиради, ўзининг ашаддий формаларида эса (ҳозирги замондаги «поп-арт», «оп-арт» ва

ҳ. к.) умуман санъат табиатига душмандир. 2. Математикадаги йўналиш, бу йўналиш математикани асослаш проблемаларини формак-аксиоматик назариялар ёрдами билан ҳал қилишга интилади. Ф. 20-асрнинг бошларида пайдо бўлди (немец математиги Д. Гильберт ва унинг сафдошлари В. Аккерман, П. Бернайс, Ж. Нейман). Математика асосларининг кризисидан қутулиш йўлини Гильберт *интуиционизмга* қарама-қаршн ўлароқ, жиддий ишлаб чиқилган формаллаштирилган аксиоматик методдан излайди. Назариянинг шу метод билан ҳосил қилинган ҳақиқатлигини Гильберт унинг *нозиддиятилиги* деб тушунади. Шундай қилиб математиканинг ҳақиқатлигини Гильберт унинг нозиддиятилигидан иборат қилиб қўяди ва бу нозиддиятликни математиканинг ўзида исбот қилишга уринади. Гильберт программасини амалга ошириш мумкин эмаслигини *Гёдель* исбот қилди. Ф. фалсафий нуқтан назардан ҳам асоссиздир, чунки пировард натижада, ҳар қандай бошқа назария сингари, математик назария ҳам практикада, объектага мувофиқ асосланади. Аммо Гильберт математикага нисбатан қилгани сингари, бирон-бир назариянинг ҳақиқатлигини фикрларнинг ички мувофиқлигидан келтириб чиқаришга уринмоқ — бирор тарзда билишнинг илмий асосларидан йироқлашмоқ демакдир. Шу билан бирга бу ҳол Ф. вакилларининг математик исботлар назариясини ишлаб чиқишда эришган ижобий натижаларини йўққа чиқармайди. 3. Этикада — методологик принцип, бу принцип Марксдан олдинги баъзи этика назарияларига ва ҳозирги замон буржуа этика назарияларига асос қилиб олинган, бу назарияларда тадқиқотнинг формал-мап-тикий моментлари ахлоқнинг мазмунини ва социал табиатини анализ қилишдан бирор йўсинда устун келади. Бу, мас., Кант этикаси учун характерлидир, чунки Кант, абстракт-формал характерга эга бўлган бирон мутлақ қонданан (*қатъий императивдан*) турли социал шароитларга ва ҳаётий вазиятларга татбиқан ҳамма мазмун-

ди ахлоқий принципларни ва қарорларни хулоса қилиб чиқариш мумкин, деб ҳисобларди. Ҳақиқатда эса бу императивнинг формуласи (шундай қилки, сенинг хатти-ҳаракатинг қондаси шу билан бирга барча кишилар учун қонуи бўла олади) бирон позицияни аслан ахлоққа нисбат бериш критерияси сифатида фақат методологик маънога эга бўлиши мумкин, чунки ахлоқ-одобнинг ҳар қандай етарли изчил системаси ялпи умумийликнинг ана шундай талабига бўйсунди. Этикадаги Ф. ҳозирги замон буржуа ахлоқ философиясининг асосий йўналишларидан биридир. Буида Ф. бирмунча бошқача маъно касб этади: этиканинг вазифаси — ахлоқий тасаввурларнинг фақат гноссологик томонини ва маинтиқий формасини тадқиқ қилишдан иборат, деб ҳисобланади, уларнинг конкрет мазмуни эса анализ соҳасидан тушиб қолади (*этикадаги интуитивизм, этикадаги логик позитивизм, этикадаги лингвистик анализ*). Этика предметини бундай тушунишниги вазифаларини ноҳақ торайтиришигагина эмас, балки бир қанча илмий жиҳатдан асоссиз хулосаларга ҳам олиб келади. Фалсафий этика (*дистэтика*)—*норматив этикага*, фан— ахлоқий сизга, фактлар ва уларни билиш — *қилматдорларга* (ахлоқий муҳокамаларга) қарама-қарши қўйилади. Формалистлар ахлоқий проблемаларни ўрганишни этика вазифаларидан чиқариб ташлайдилар; уларчи назария воситалари билан ҳал қилиш мумкин эмас, пировард ҳисобда иррационал деб эълон қиладилар. Бу эса этпкани социал мазмундан ва дунёқарашлик аҳамиятидан маҳрум қиладди, ҳозирги замоннинг гоёлийи ва амалий проблемаларини ҳал қилишдан чалғитади.

**ФОРМАЛЛАШТИРИЛГАН ТИЛ**— интерпретация нисбат бериладиган ҳисоб (*Интерпретация ва модель*). Ф. т. нинг синтактик қисми (*Логик синтаксис*), ёки ҳисобнинг ўзи соф формал тарзда тузилади (*Логистик метод*). Тўғри тузилган ҳисоб ифодаларига маъно берувчи (*Маъно ва мазмун*) семантик қондалар қўшилганга

ҳисоб Ф. т. га айланади. Ф. т. соф маинтиқий аксиомалардан ташқари, ғайри маинтиқий характердаги баъзи фикрларни (мас., биологиянинг баъзи қонунларини, арифметика аксиомаларини ва б.) ҳам ўз ичига олиши мумкин, у вақтда Ф. т. тегишли мазмуни соҳани дедуктив тасвирлайди. Ф. т. ўзининг дедуктив воситалари туфайли жиддий фикр юргизиш ва қабул қилинган аксиомаларда бевосита ифодаланмаган, дедуктив равишда хулоса қилиб чиқариладиган янги натижалар ҳосил қилиш имкониятини беради. Шундай қилиб; Ф. т. формаллаштирилувчи фанларда хулоса ва исбот аппаратидан иборатдир. Электрон машиналар (*Кибернетика*) орқали илмий муҳокамани автоматлаштиришни амалга оширишга интилиш муносабати билан Ф. т. нинг роли гоёт каттадир.

**ФОРМАЛЛАШТИРИЛГАН ТИЛЛАРДАГИ ЧИЛЛИК** — *логик семантиканинг асосий тушунчаларидан бири бўлиб, бу тушунча чилликин аристотелча тушунини формаллаштирилган тил мулоҳазаларига татбиқан аниқлаб беради.* «Чин мулоҳаза» тушунчасини одатдаги (сўзлашу) тилда таърифлашга уринишлар муқаррар равишда «ётган» хилдаги антиномияларга олиб келади (*семантик антиномиялар*). «Чин мулоҳаза» тушунчасининг биринчи жиддий ва зиддиятсиз таърифини *Тарский* 1931 йилда туркумларнинг бирон-бир тарзда ҳисоблаш тили учун махсус равишда тузилган метатилда (*Метатил ва тил-объект*) «бажаришлик» тушунчаси ёрдами билан ҳосил қилган эди: Х. мулоҳазаси агар ва фақат агар ҳамма предметлар томонидан (туркумлар тили ҳисоби учун туркумлар томонидан) бажарилган тақдирдагина, у чиндир ва агар уни бажарадиган предметлар бўлмаса, у ёлгондир. Тарский шуни кўрсатиб бердики, бирон I тил мулоҳазасининг чиллиги тушунчасининг формал равишда аниқ таърифини бирон MI метатилдагина бериш мумкин, аммо I га қараганда MI маинтиқий жиҳатдан бойроқ бўлиши, яъни MI ўз қисми сифатида I ни ўз ичига олган бўлиши ва бундан

ташқари MI да I тилдагига қараганда юқорироқ маптиқий типлардаги (типлар назарияси) ифодалар бўлиши лозим. Агар бирон-бир чекловсиз табиий тил сифатида чиқадиган бўлса, у вақтда бу шарт атайин бажарилмайди. Бу тадқиқотларнинг муҳим натижаси шундан иборат бўлдики, туркумларнинг (ва бошқа маптиқий жиҳатдан бойроқ типларнинг) чин ва исбот этиладиган мулоҳазалари туркумларнинг мос келмаслиги факти аниқланди: ҳар бир исбот қилинувчи мулоҳаза чиндир, аммо ҳар бир чин мулоҳаза исбот қилина бермайди. Формаллаштирилган тилнинг исбот қилиб бўлмайдиган чин мулоҳазаларининг мавжудлиги эса унинг тўлиқсизлигидан ва эиддиятсизлигидан далолат беради (*Логик синтаксис, Аксиоматик назариянинг тўлиқлиги*). Ф. т. ч. тушунчасининг таърифлашининг бошқа усуллари ҳам бор. (Мак-Кинси, Карнап, Мартин).

**ФОРМАЛЛАШТИРИШ** — билишнинг мазмунини аниқлаш; бу аниқлаш шундай восита билан амалга ошириладиган, воқеликнинг муайян соҳасининг ўрганилаётган объектларига, ҳодисаларига, процессларига нисбатан барқарор характерга эга ва шунга кўра қараб чиқиладиган объектларнинг муҳим ва қонуниятли томонларини очишга ва қайд этишга имкон берадиган баъзи моддий конструкциялар муайян равишда солиштирилади. Ф.нинг гносеологик усул сифатидаги хусусияти шундан иборатки, унинг ёрдами билан мазмунини очиш ва аниқлаш унинг формаларини очиш ва қайд этиш орқали содир бўлади. Ҳар қандай Ф. да ҳаминша жонли, ривожланувчи воқеликнинг дағалланиш momenti ҳозир бўлади. Бироқ бу «дағалланиш» билиш процессининг зарур томонидир. Тарихан Ф. тафаккур ва тил билан бирга пайдо бўлган. Ф.нинг ривожланишидаги муҳим қадам ёзувнинг юзага келиши билан боғлиқдир. Кейинчалик, фан, айниқса математика ривожлана борган сари, табиий тилларнинг воситаларига махсус характердаги белгилар қўшила бошланди. Формал логика пайдо бўлиши

билан бирга маптиқий Ф. усули пайдо бўлди ва бу усул хулосалар ва исботларнинг маптиқий формасини аниқлашдан иборат эди. Янги замон математикасида ҳарфий ҳисобларнинг яратилиши ва логик ҳисоб идеясининг (*Лейбниц*) пайдо бўлиши Ф. усуллариининг ривожланишида катта босқич бўлди. 19-аср ўрталаридан бошлаб *математик логикада* логик ҳисобларнинг тузилиши унинг воситаларини фанининг бутун-бутун соҳаларини формаллаштиришга татбиқ этиш имкониятини берди. Билимнинг математик логика воситалари билан формаллаштирилган соҳалари формал системалар тусига кирди. Билимни формаллаштириш мазмун билан форма ўртасидаги умуман бутун билиш учун характерли бўлган диалектик эиддиятли муносабатни олиб ташламайди. Ҳозирги замон логикасининг натижалари шундан далолат берадиган, агар етарли даражада мазмунига бой назария формаллаштирилса (натурал сонлар арифметикасини назарияда ифодалаш мумкинлиги ана шу назариянинг мазмуни «сбойлиги»ни кўрсатади), у вақтда бу назарияни формал системада тўла акс эттириш мумкин бўлмайди: назарияда ҳаминча аниқланмаган, формаллаштирилмаган қолдиқ қолади. Ф. билан формаллаштирилувчи мазмун ўртасидаги бу номувофиқлик фанининг формал-маптиқий воситалари ривожининг ички маъдан сифатида юзага келади ва одатда (айни шу формал системада) ҳал қилиб бўлмайдиган ибораларнинг очилишида ифодаланади. (Бу эиддиятнинг бошқача формаси *антиномияларда* ўз ифодасини топади.) Нарсаларнинг бундай аҳволни формал системалар тузиш йўли билан бартараф қилинади, бу системаларда олдинги формаллаштиришларда ҳисобга олинмаган нарсаларнинг бир қисmini формаллаштирилади. Шундай қилиб, мазмун борган сари тобора чуқурроқ формаллаштирилаверади ва лекин бу формаллаштириш ҳеч қачон абсолют тўлиқликка эришолмайди.

**ФОРМАЛЛИК ВА МАЗМУНДОРЛИК** — философия, логика ва фан

методологиясида қуйидаги асосий маъноларда ишлатиладиган тушунчалар: 1) *мазмун ва форма* категорияларидан уларнинг умумфалсафий маъносида ҳосил қилинган тушунчалар, бунда бошлнча предмет ёки ҳодисанинг формасини (*структурасини*) тадқиқ қилишга қаратилган қондалар, операциялар, методлар (математик, систем-структур методлар, кибернетиканинг функционал методи ва ҳ. к.) Ф. га киратилади, ҳамма қолган қондалар, операциялар ва методлар эса М. сифатида олиб қаралади; 2) тафаккурнинг мазмуни ва формаси тушунчаларидан ҳосил қилинган тушунчалар: бу ҳолда билувчилик ва маънавий структураларнинг, биринчидан, тафаккурнинг конкрет мазмунидан, иккинчидан, табиий ва социал ҳодисаларнинг уларнинг объектлар асоси сифатидаги хоссалари ва алоқаларидан нисбий мустақиллигини тадқиқ қилиш Ф. деб аталади; билувчилик ва маънавий формаларни муайян фан предметига оид тушунчалар, моделлар, идеализациялар, абстракцияларнинг тарихан шаклланган мажмуини билан ва воқеликнинг фалсафий категорияларида ифодаланадиган яъни умумий алоқалари ва муносабатлари билан узвий боғлиқ ҳолда қилинадиган тадқиқот эса М. деб аталади; 3) ҳозирги замон формал логикасида ва математика асосларида Ф. деганда тил ифодалари символларнинг фақат тури ва тартибни эътиборга олувчи синтактик операциялар ва методлар тушунилади, М. деганда эса уларнинг *маъно ва мазмуни* ҳисобга олувчи семантик операциялар ва методлар тушунилади. Ф. билан М. ўртасидаги тафовут нисбий ва фақат (идеализациялар, абстракциялар ва ш. к. лар ёрдами билан) тадқиқ қилинувчи ҳодисада форма ва мазмуни ажратиш характери ҳисобга олингандагина маъно касб этади: Ф. бошланғич фарзлар ва идеализацияларнинг бир системасида М. сифатида юзага келиши, иккинчи системادا эса аксинча бўлиши мумкин. Ф. нинг М. га муносабати — бир мазмунининг иккинчисига (инсбатан ривожланмаган ва абстракт

мазмунининг кўпроқ ривожланган ва конкрет мазмунига) муносабатидир. Билишда М. методлари ва воситалари ҳал қилувчи роль ўйнайди, тадқиқотнинг Ф. компонентларини абсолютлаштириш *формализмга* олиб боради.

**ФОРМАЛ ЛОГИКА** — тафаккур формаларини — *тушунчалар, ҳукмлар, хулоса чиқаришлар, исботларни* — уларнинг маънавий тузилиши ёки формаси жиҳатидан, яъни фикрларнинг конкрет мазмуни назардан соқинг қилган ва фақат бу мазмун қисмлари алоқасининг умумий усулини ажратиб олган ҳолда ўрганувчи фан. Ф. л. нинг асосий вазифаси — қонулар ва принципларни ифодалаб беришдан иборат, бу қонулар ва принципларга риоя қилиш хулосавий маъно ҳосил қилиш жараёнида ҳақиқий натижаларга эришишнинг зарур шартидир. Ф. л. га *силлогистикани* ишлаб чиққан *Аристотель* асарларида асос солинган эди. Кейинчалик Ф. л. нинг ривожланишига илк стонклар, ўрта асрларда эса схоластлар (*Дунс Скотт, В. Оккам, А. Саксонский, Р. Луллий* ва б.) ҳисса қўшдилар. Дедуктив логика проблемаларни ўрганнишнинг эски аънаваларидан қайтиш *индукцияни* тадқиқ қилиш ва индуктив хулоса чиқариш қондаларини ифодалаб беришга уриниш (Ф. *Бэкон*, кейинроқ *Милль* ва б.) билан боғлиқдир. Бирок Ф. л. нинг ривожланишидаги энг муҳим бурилиш фақат 19-асрнинг иккинчи ярмидан бошланди, бу даврда Ф. л. нинг ривожланишида ҳозирги босқични ташкил этувчи *математик* (символлик) *логика* ишлана бошланган эди.

**ФОРОБИЙ** Абу Наср (873—950) — ўрта оснелик машҳур философ ва энциклопедик олим. Қадимги юнон фанининг ютуқларини ўрта аср Шарқида тарғиб қилишда ва тарқатишда муҳим роль ўйнади, юнон мутафаккирлари — *Платон, Аристотель, Эвклид, Птоломей, Порфирий* асарларига комментарийлар ёзди, уларнинг илмий фикрларини ривожлантирди. Аристотель таълимотини чуқур ўраниб, унинг барча асарларини изоҳлаб бер-



ди, хатоларини кўрсатишга ҳаракат қилди. Ф.нинг бу фаолияти фақат Шарқнинггина эмас, ўрта аср Европасини ҳам юнон илми билан таништиришда катта аҳамият касб этди. Ф. ўрта аср фанининг барча муҳим соҳалари — медицина, математика, астрономия, филология, музикашунослик, логика, ҳарбий ҳунар, ахлоқшунослик, давлатшунослик ва айниқса фалсафа бўйича 160 дан ортиқ асар ёзиб қолдирди. У биринчи бўлиб «Ихсо ал улум» асарида илмлар классификациясини яратди. Бунда ўрта асрда маълум бўлган 30 дан ортиқ фаннинг тарифи, аҳамияти кўрсатиб берилди. Барча фанлар 5 катта гуруҳга — тил, мантиқ, математика, табиий ва илоҳий (метафизика) ва шаҳар ҳақидаги фанларга бўлинади. Бу классификация ўрта аср илмий ютуқларини умумлаштириш ва илмий билмларининг сўнгги ривожини учун катта аҳамиятга эга бўлди. Ўрта аср музикашунослигининг ривожини ҳам Ф. номи билан боғлиқ. Кўп томлик «Қитоб ал кабир ал мусиқи» («Катта музика китоби») да музика тарихи, назарияси, музика асбоблари, бастакорлик ва ижрочилик санъати бўйича ўз даври учун мукамал маълумотлар яратди. Ф. Аристотель логикасига асосланиб, ўрта аср учун мантиқий қомус яратди, бу қомус логиканинг барча қисмларини категориялар, ҳукм, силлогизм, исбот ва унинг турларини, шунингдек поэтика, риторика, софистикага оид қимматли маълумотларни ўз ичига олади. Ф. логикаси Шарқда ва сўнграқ Ғарбда ҳам машҳур бўлган. Ф. назарий медицина, унинг вазифаси, инсон органларининг хизмати ва ўзаро алоқасига оид ҳам муҳим рисолалар ёзиб қолдирди. Унинг алгебра, геометрияга оид рисолалари яхши математик бўлганини кўрсатади. Қомусий билими ва юнон илминини яхши билганлиги учун Ф. «Шарқ Аристотели» — «Иккинчи муаллим» номини олди. Ф. фалсафаси қадимги юнон, хусусан Аристотель таълимоти ҳамда ўз даври илмий ютуқларини таъсиринда шаклланиб, ислом ва унинг теологияси — каломдан тубдан фарқ қилиб,

прогрессив характерга эга бўлди. Ф. фалсафасида олам ягона мавжудотдан иборат, олоқ ҳамма нарсаннинг бошланғичи, барча вужудлар ундан эманация асосида келиб чиқади, материя ҳаммасининг якуни, ҳеч қачон йўқ бўлмайди, абадий, замонда чексиз, ўзгариб туради. Нарсалар янгиланади, лекин моддийлик йўқолмайди. Ф. фалсафаси пантеистик бўлиб, материализм элементларига бойдир. Ф. табиий ҳодисаларга, сабабий боғланишга катта эътибор беради. Материя турли хислатларга бой, бу хислатлар қатор категорияларда ифодаланади. Инсон тана ва жоннинг бирлигини иборат, танасиз жон йўқ, лекин тана ўлимидан сўнг жон сақланиб, дунёвий жонга қўшилади ва инсоннинг маънавий ютуқларини ўзида сақлаб қолади. Инсон материянинг энг олий формаси, ўз ақли, нутқини билан ҳайвонотдан фарқ қилади. Ф. инсон тафаккурининг билиш қобилияти чексиз эканлигини, фаннинг муҳим ролинини, ақл ҳақиқатнинг мезонини эканлигини алоҳида қайд қилади. Ф. рационализмни асослашга ва тарғиб этишга ҳаракат қилди. Ф. «Фозил шаҳар аҳолиларининг райлари», «Гражданлик сиести», «Бахт-саодатга эришув ҳақида» каби асарларида ижтимоий ҳаёт ҳақида ўз даври учун изчил таълимот яратди. Инсон жамоаси инсонларнинг ўз эҳтиёжларини қондиришга бўлган интилиш асосида вужудга келувчи ўзаро ёрдам, бирлашув натижасида пайдо бўлган. Бундай жамоанинг энг етук шакли шаҳардир. Ф. бутун инсонларни ўзаро ҳамкорликка чақирди, дунёда ягона бир бутун инсон жамоасини тузиш ҳақида орзу қилди. Давлатнинг вазифаси инсонларни бахт-саодатга олиб боришдир — бу эса илм ва яхши ахлоқ ёрдамида қўлга киритилади. Ф. давлатни бошқаришнинг турли формаларини ҳар томонлама етук шахс (монархия), етук хислатларга эга бўлган бир неча шахслар (аристократия) ва демократия (сайланган шахслар) ёрдамида бошқариш формаларини қайд қилади. Ф. ҳар томонлама етук, барча аҳолини бахт-саодатга, илм-маърифатга

олиб борувчи идеал жамоа ҳақидаги утопияни олга суради. Ф. нинг идеал жамоа, умумий бахт-саодат ҳақидаги фикрлари гуманизмнинг ривожни учун назарий асос бўлиб хизмат қилди. Ф. фатализмни, астрологияни, наринги олам ҳақидаги мистик фикрларни танқид қилди, фалсафий, илмий билимларни диндан мустақил ажратишга уринди, уларнинг фазилатларини кўрсатди. Ф. ўрта аср Шарқда илгор ижтимоий фалсафий фикрларнинг ривожига катта таъсир кўрсатди; айрим асарлари 12-асрдаёқ латин тилига, сўнг бошқа Европа тилларига таржима қилинди.

**ФОРСТЕР** Георг (1754—94)—немец мутафаккири, материалист, табиишунос, революционер. Унинг карашларининг шаклланишига 18-асрдаги француз материализми таъсир кўрсатди. Ф. материалистик сенсуализм позицияларидан туриб *Кантнинг априоризмини* танқид қилди ва *Якобининг* иррационализмини рад этди, унинг айтишича, Кант «табиатни ўз мантикий таърифларига мувофиқлаштириб ясашга» уринган. Ф. *ижтимоий шартнома* назариясининг тарафдори эди, у халқнинг деспотизмини, феодал тартибларини революцион йўл билан агдариб ташлаш ҳуқуқини шу назариядан келтириб чиқарди. Унинг нуқтан назарича, революция хулқ-атворини янгилаш, одамларни иллатлардан халос қилиш воситасидир. Ф. миллий мустақилликнинг эҳтиросли ҳимоячиси бўлиб, мустамаला қуллигини кескин қораларди. У 1792—93 йилларда Германия ва Францияда юз берган революцион воқеаларда актив қатнашди, немислар ерида биринчи марта тузилган демократик республиканинг (Рейн бўйидаги Майнц коммунасининг) раҳбарларидан бири эди. Энгельс унн Германиянинг ҳақиқий демократлари ва энг яхши ватанпарварлари қаторига қўшганди. Асосий асарлари: «Куйн Рейн бўйлаб саёҳат...» (1790), «Табнатга умуман бир назар», «Яна нисон ирқлари ҳақида» (1786), «Давлатни бошқариш санъатининг нисоният бахтига муносабати ҳақида», «Париж очерклари» (1793—94).

**ФРАНК** Филипп (1884—1966)—физик, философ, математик физика билан шуғулланган. Фаолиятини Венадан бошлаб, сўнгра Прагада назарий физика кафедрасида Эйнштейн ўрнида ишлаган. 1938 йилда АҚШ га муҳожир бўлиб кетган. Ўз фалсафий қарашларига кўра, Ф. неопозитивист. У *Вена тўғриси* нишида актив қатнашди, Шлик билан бирга «Илмий дунёқараш очерклари» номли қатор китоблар ёзди, бу китоблар ҳозирги замон *неопозитивизмининг* шаклланишида катта роль ўйнади. Ф. диалектик материализм философиясига актив қарши чиқди. Неопозитивизмининг баъзи бошқа вакиллари сингари, Ф. учун ҳам шу нарса характерлики, у эмпиризмни априоризм билан эклетик тарзда бирга қўшарди, бунинг устига тагин баъзи категорияларнинг (мақом, замон ва б.) интеллигентбель, гайри ҳиссий нуқтан назарини эътироф этарди.

**ФРАНКЛИН** Бенжамин (1706—90)—энциклопедист олим, америка Маърифатчилиги вакили, публицист, миллий-озодлик ҳаракатининг идеологиди. Америка халқининг мустақиллик учун курашининг актив қатнашчиси; Ф. қулдорликни қоралаб, майда миллатларнинг ҳуқуқини ҳимоя қиларди. Унинг фалсафий қарашлари *Локк*, *Шефтсбери*, *Мандевиль*, *Пристли*, француз маърифатчилари идеялари таъсири остида шаклланди. Ф. философиянинг асосий вазифаси фанни теологиянинг аралашувидан ҳимоя қилиш, диний хурофотларга қарши курашдан иборат деб биларди. Унинг фикрича, ижтимоий тараққиётнинг энг муҳим омилли билимларни ёйиш, эътиқод эркинлигини, виждон эркинлигини тарғиб қилишдан иборат. Ф. табнат ва жамиятдаги воқеаларнинг табиий оқимига худонинг аралашуви ҳақидаги диний ақидадан муътадил денстик (*Деизм*) формада рад этарди. Ф. *христианликнинг* ахлоқий мазмунини тўла инкор қилмас эди-ю, лекин ахлоқ нормалари, кишиларнинг хатти-ҳаракат қондалари мажбурий диний тасдиққа муҳтож эмас, улар инсон табиатида, инсон ақлида жо қилингандир («соғлом ақл») деб ўйлар-

ди. Социал тартиботларнинг (хусусий мулк, давлат ва ҳ. к.) келиб чиқиши проблемасини Ф. *табиий ҳуқуқ* ва *ижтимоий шартнома* назарияси нуқтаи назаридан ҳал қиларди. Иқтисодий проблемаларни тадқиқ қиларкан, у биринчилар қаторида қийматнинг меҳнат табиати ҳақидаги қондини изҳор этди; К. Маркс Ф. нинг, инсон қурол ясайдиган ҳайвондир, деган таърифини қайд этган эди. Асосий фалсафий асарлари — «Эркинлик ва зарурият, ҳузур-ҳаловат ва азоб-уқубат ҳақида мулоҳаза» (1725), «Мулкўччилик йўли...» (1758).

**ФРАНЦУЗ МАТЕРИАЛИЗМИ** (13-аср) — материалистик фикрнинг ривожланишида — 17-аср материализмига нисбатан — фақат миллий миқёсда эмас, балки бутун жаҳон миқёсда янги ва олий босқичдан иборат гоявий ҳаракат. 17-асрдаги инглиз материализми буржуазия билан дворянларнинг келишувини акс эттирган бўлса, Ф. м. прогрессив француз буржуазиясининг дунёқараши эди, унинг таълимоти жамиятнинг кенг қисмларини: буржуазия, ҳунармандлар, буржуа интеллигенцияси ва аристократик интеллигенциянинг илгор қисмини маърифатли қилиш ва гоявий қуроллантиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди. Ф. м. нинг алломалари — *Ламетри*, *Гельвиций*, *Дидро*, *Гольбах* ўз фалсафий қарашларини латин тилида илмий трактатлар шаклида эмас, балки француз тилида кенг оммага тунунарди нашрлар — луғатлар, энциклопедиялар, памфлетлар, мунозарали мақолалар ва ш. к. шаклида баён қилардилар. Ф. м. нинг гоявий манбалари — миллий материалистик традиция, яъни 17-асрда *Гассенди* ҳамда — асосан — *Декарт* физикасининг механистик материализми нфодалаган материалистик традиция ва инглиз материализми эди. *Локкнинг* билимнинг тажрибавий келиб чиқиши ҳақидаги таълимоти, *туғма идеялар* ҳақидаги декартча таълимотнинг таъқиқи, шунингдек тажрибанинг ўзини умуман материалистик тушуниш Ф. м. учун алоҳида аҳамият касб этди. Локкнинг педагогик ва сиёсий идеялари

нинг таъсири ҳам оз бўлмади, Локкнинг фикрича, шахснинг камол топиши тарбияга ва жамиятнинг сиёсий тузумига bogлиқдир. Бироқ Ф. м. локкча материалистик сенсуализм ва эмпиризм назариясини шунчаки ўзлаштириб қолмади, балки уни декартча рационализм томонига огишларда ҳоли қилди. Француз материалистлари учун ўзининг етакчи аҳамиятини сақлаб қолган механика билан бир қаторда медицина, физиология, биология ҳам асосий илмий таянч бўлиб қолади. Шунга кўра француз материалистлари таълимотларида 17-аср материализмига нисбатан бир қанча янги гоялар ривожлантирилди. Бу гоялардан энг муҳими Дидронинг табиат ҳақидаги таълимотида баён этилган диалектика элементлари эди. Ф. м. нинг ахлоқий ва ижтимоий-сиёсий назарияларида янада оригинал фикрлар баён қилинган. Ф. м. бу соҳада ҳам *Гоббс*, *Спиноза*, Локк ишнини давом эттириб, уларнинг ахлоқий таълимотларини ва ижтимоий-сиёсий қарашларини абстракт-натуралистик торликдан анча холи қилди, мас, Гоббсда инсонни бошқарувчи ўз-ўзини сақлашга интилиш физик жисмнинг механик инерцияси билан қиёс қилишдан келтириб чиқарилса, Гельвеций билан Гольбахда «манфаат» инсон хатти-ҳаракатининг ўзига хос ҳаракатлантирувчи кучи деб қаралади. Ф. м. *пантеизм*, *деизмнинг* келиштирувчилик формаларини рад этиб, табиат ва инсон ҳақидаги фаннинг ҳулосаларига асосланган атеизмни пропаганда қилиб чиқди. Француз материалистларининг динни яққол оқилона танқид қилишларини Ленин юксак баҳолаб, бу танқид намуналаридан ҳозирги замон атеистик пропагандасида фойдаланишни тавсия этган эди. К. Маркс «Авлиёлар оиласи» китобида Ф. м. тарихининг қисқача, фикрларга гоят бой очеркни берди. В. И. Ленин «Материализм ва эмпириокритицизм» китобида ҳар қандай материализм учун муштарак фалсафий асосларни ишлаб чиқишда Ф. м. нинг қандай катта роль ўйнаганлигини кўрсатди, шунингдек унинг назарий

маҳдудлигини: ижтимоий тараққиёт ва прогресс ҳодисаларини изоҳлашда метафизиклигини ва идеализминин изоҳлаб берди.

**ФРЕГЕ** Готлоб (1848—1925)— немис логика олим, математик ва философ. 1879—1918 йилларда Иена университетининг профессори. Ф.нинг асарлари математик логикада янги давр очди. Ф. биринчи бўлиб мулоҳазалар ва предикатлар логикасининг аксиоматик тузилишининг амалга ошириши ва математик исбот назариясига асос солди. «Арифметиканинг асосий қонунари» асарида (2 томлик, 1893—1903) Ф. формаллаштирилган арифметика системасини тузди, бу билан у бутун математикани логикага элтиб такаш мумкинлиги гоёсини (*Логицизм*) асослашнинг кўзда тутганди. Логиканинг ундай кейинги ривожланиши кўп жиҳатдан Ф.нинг меросини ривожлантириши ва жумладан унинг системасида кўринган зиддиятларни бартараф қилиш билан боғлиқ эди. Ф. логикадаги субъективистик «психологик» йўналишининг муҳолифи эди. Унинг мантқиқий қарашларида материализм элементларининг борлиги характерлидир. Шу билан бирга умумийлик проблемасини талқин этишда Ф. да *Платон* руҳидаги объективистик идеализм белгилари бор эди. Ҳозирги замон фанга кирган бир қанча гоёлар ва тушунчалар Ф.га мансубдир: тушунчаларнинг мантқиқий функциялар сифатида талқин этилиши, ҳақиқатлик қимматлари тушунчаси, *кванторларни* жорий этиш ва систематик ишлатиш, ўзгарувчи тушунчаларнинг анализи ва б. Ф. *логик семантиканинг* шундай бир қисмига асос солган эдики, бу қисм тил ифодаларининг мазмун ва маъно тушунчалари ҳамда белгилаш (ёки номлаш) муносибати билан боғлиқдир.

**ФРЕЙДИЗМ** — *психоанализ* назарияси ва методининг номи. Австрия врач — невропатолог ва психиатр Зигмунд Фрейд (1856—1939) номи билан шундай деб аталган. Фрейд психикадаги патологик процессларнинг сабабларини тадқиқ қиларкан, психик ҳаракатлар мазмунининг ўзгаришини

физиологик сабабларга боғлаб изоҳлашга асос эътибори ила вульгар материалистик уринишлардан воз кечди. Лекин айни чоғда у материалистик дунёқарашдан бутунлай қайтди, психикани тадқиқ этишнинг объектив методларидан воз кечди ва умуман ўзбошимча, уйдирма, субъективистик назария яратди. Бу назариянинг моҳияти — психикани моддий шаронглардан ва уни тугдирувчи сабаблардан ажратиб қўйишдан иборат. Психика қандайдир мустақил, моддий процессларга параллел мавжуд (*Психофизик параллелизм*) ва оғ донрасидан ташқарида бўлган (*онгсизлик*) алоҳида, билли бўлмайдиган, абадий психик кучлар бошқарадиган бир нарса деб қаралади. Инсон руҳига лаззатланишга (аввало жинсий лаззатланишга), оғ мослашадиган «реаллик принципи» бўлган агрессияга онгсиз иштишларнинг ўзгармас психик конфликтлари тақдир каби ҳокимлик қилади. Инсоннинг ҳамма психик ҳолатларини, ҳамма ишларини, сўнгра эса барча тарихий воқеаларини ва ижтимоий ҳодисаларини ҳам Фрейд психоанализдан ўтказди, яъни онгсиз ва биринчи навбатда сексуал (шахвоний) иштишлар сифатида талқин қилади. Чунотки, идеявийлик — психик (ва аввало, билли бўлмайдиган «У» — онгсизлик) Фрейдда инсоният тарихи, ахлоқ, санъат, фан, дин, давлат, ҳуқуқ, урушлар ва ш. к. ларнинг сабабчиси бўлиб қолади. Ф.нинг ҳозирги замондаги тарафдорлари — неофрейдистлар, «маданий психоанализ» мактабларининг вакиллари (Хорни, Карднер, Александер ва б.) З. Фрейднинг асосий идеалистик йўлини сақлаб қолиб, фақат инсон ҳаётининг ҳамма ҳодисаларида сенсуал иштишнинг кўрши тенденцияларидан ва классик Ф.нинг баъзи методологик жиҳатдан номуҳим бошқа хусусиятларидан воз кечмоқдалар. Фрейдизм концепцияси буржуа маданиятининг турли соҳаларига ва айниқса буржуа санъати назарияси ва асарларига катта таъсир кўрсатиб келди ва ҳамон кўрсатмоқда. Ҳозир Ф.нинг невро-

логия ва психиатрияга таъсирин камроқдир.

**ФРОММ Эрих** (1900 йил туғ).—философ, социолог, неофрейдизм мактаби ёки «маданий психоанализ» (*Фрейдизм*)нинг асосий вакилларидан бири. Ф. Германияда таҳсил кўрган, 1933 йилдан АҚШда истиқомат қилади, 1951 йилдан буён эса Мехико ун-тетининг профессори. Фрейддан фарқли ўлароқ, Ф. учун шу нарса характерлики, у инсон моҳиятини камроқ биологиялаштиради ва «социопсихологизм»га ўтади. Ф. муҳим проблемани, яъни ижтимоий тараққиётнинг психологик ва социал факторларининг ўзаро муносабати механизмини тушуниш проблемасини ҳал қилишга уринади. Бироқ «социал муҳит»ни анализ қиларкан, Ф. унинг синфий жиҳатдан бир хил эмаслигини эътиборга олмайди, инсон ва бутун тарихий процесснинг моҳиятини эса абстракт-психологик тарзда тушунади. Айни вақтда Ф. ҳозирги замон капиталистик жамиятнинг иллатларини (*бегоналаш*нинг натижасида инсоннинг «нарсасига айланишини, яшашнинг иррационаллиги, бемаънилигини ва б.) тўғри пайқайди. Унинг фикрича, капитализм руҳий касалга мубтало бўлган иррационал жамиятдир. Аммо бу аҳволдан қутилиш йўлини Ф. «гуманистик психоанализ»да, «индивидуал патология»ни даволашда деб билади. Ф. фрейдизм билан марксизмни «синтезлаштириш»га уринади. Асарлари: «Эркинликдан қочиш» (1941), «Инсоннинг асли зоти» (1947), «Маркснинг инсон ҳақидаги концепцияси» (1961).

**ФУНКЦИОНАЛ БОҒЛАНИШ**—ҳодисалар ёки миқдорлар ўртасидаги барқарор ўзаро алоқадорлик формаси, бу формада бир хил ҳодисаларнинг ўзгариши иккинчи ҳодисаларнинг тамомила аниқ ўзгаришига сабаб бўлади. Обьектив равишда Ф. б. қонун тарзида юз беради, бу қонун аниқ миқдор муайяниликка эга, уни принцип жиҳатдан муайян миқдорларни ёки ҳодисаларни *функция* ва далил сифатида бирлаштирувчи тенглама формасида ифодалаш мумкин. Ф. б.: 1) нимани ифодалашдан қатъи

назар, абстракт математик миқдорлар ёки ҳодисалар ўртасидаги алоқани; 2) моддий объектлар ва ҳодисаларнинг хоссалари ёки ҳолатлари ўртасидаги алоқани; 3) объектлар, ҳодисаларнинг ўзлари ёкини юксакроқ тартибда бўлган яхлит система доирасидаги моддий системалар ўртасидаги алоқани билдириши мумкин. Ҳар қандай Ф. б. унга бўйсунувчи ҳодисалар муайян константларни, параметрларни, конкрет шароитни ва миқдоран муайян қонунни характерлашини назарда тутлади. Ф. б. сабабий боғланиш билан бирдай эмасдир. Сабабий боғланиш аниқ функционал қонунга бўйсунадиган ҳодисалар билан бир қаторда математик миқдорлар ёки жиҳсларнинг хоссалари ўртасида сабабий боғланиш бўлмаган Ф. б. ҳам мавжуддир. *Неопозитивизм* Маҳмад эргашиб, сабабият тушунчасини Ф. б. тушунчаси билан алмаштиришга уринмоқда. В. И. Ленин «Материализм ва эмпириокритицизм» китобида бундай нуқтан назарни танқид қилган.

**ФУНКЦИЯ** (лат. *functio* — бажариш, юзага чиқариш)—1. Муносабатларнинг муайян системасида бирон-бир объект хоссаларининг таъқи кўриниши. Мас., сезги органлари функциялари, пул функциялари, давлаг функциялари ва ҳ. к. Бир қанча идеалистик фалсафий йўналишлар фанни объектларнинг функцияларини тасвирлашдан иборат қилиб, фақат нарсаларнинг моҳиятини, қонунларини билиш мумкинлигини эмас, балки уларнинг мавжудлигини ҳам инкор қиладилар (махизм, *бихевиоризм* ва ҳ. к.). 2. Математика ва логикада бирон *туркумининг* (Ф. нинг таърифи соҳаси деб аталадиган туркумининг) ҳар бир элементига бошқа туркумдаги (мазкур Ф. нинг қимматлари соҳасидаги) тамомила аниқ элементни қиёс қиладиган операция Ф. деб аталади. Ф. нинг таърифи соҳасидаги элементлар унинг *далиллари*, қимматлар соҳасидаги элементлар эса Ф. нинг қимматлари деб аталади. Логикада Ф. нинг муҳим тури пропозицион Ф. лардир (*Предикат*).

**ФУРЬЕ** Франсуа Мари Шарль (1772—1837)— француз утопик социалисти. Ф. буржуа жамиятини чуқур ва яққол таъқид қилиб чиқди, француз революцияси идеологларининг идеялари билан воқелик ўртасидаги зиддиятларни, қашшоқлик билан бойлик ўртасидаги антагонизмини очиб ташлади. Социалистик тузумни асослаганда у француз материаллистларининг инсоннинг камол топишида муҳитнинг ва тарбиянинг ҳал қилувчи роль ўйнаши ҳақидаги қондаларига суянади. Инсоннинг барча эҳтирослари ва интилишлари ўз-ўзинча яхшидир. Инсон айбли эмас, балки у яшайдиган жамият айблидир. Шу сабабли шундай ижтимоий тузум яратмоқ керакки, бу тузум инсон эҳтиросларини, уларнинг ривожланишини, равнақ топшини тўла қондиришга ёрдам берадиган бўлсин. Ф. нинг тасвирлашга, бўлгуси жамиятнинг асосий ячсйкаси бир неча ишлаб чиқариш ссриялари (группалари)дан иборат фаланга (жамоа)дир. Ҳар бир фаланга аъзоси меҳнат қилиш ҳуқуқига эга. Фалангада кишини майиб қилувчи тор

касабачилик барҳам топган бўлади; ҳар бир фаланга аъзоси иш кунин давомида меҳнатининг бир туридан иккинчи турига бир неча бор ўтиб, ҳар бир турда 1,5—2 соатдан ишлайди. Ана шуларнинг ҳаммаси туфайли меҳнат эҳтиёжга айланади, ҳузур-ҳаловат предмети бўлиб қолади. Натижанда жамият меҳнат унумдорлигининг юксак даражасига ва моддий неъматларининг мўл-кўллигига эришади. Фалангада тақсимот меҳнатга ва талантга қараб амалга оширилади. Бошқа утопик социалистлар сингари Ф. учун ҳам шу нарса характерлики, у пролетариатнинг тарихий ролинини тушунмас, мавжуд жамиятни ўзгартиш воситаси бўлган революциядан бош тортар эди. У ўз мақсадларининг социалистик идеяларини халқ орасида, шу жумладан капиталистлар орасида тинч пропаганда қилиш йўли билан амалга оширмоқчи бўларди. Ф. нинг асосий асарлари: «Тўрт ҳаракат ва муштарак тақдирлар назарияси» (1808), «Умумий бирлик назарияси» (1822), «Янги саноат дунёси ва ижтимоий дунё» (1829).



**ХАЕЛ** — воқелиқдан олинган таасуротларни ўзгартиш асосида инсон онгида янги ҳиссий ёки фикрий образларни яратиб қобилияти. **Х.** инсоннинг меҳнат фаолияти жараёнида лайдо бўлади. **Х.** бўлмаса бу фаолият мақсадга мувофиқ ва самарали бўлиб чиқмас эди. Психология **Х.** ни олдиндан ўйлаб қўйилганлик даражасига (ихтиёрни ва бехтиёр. **Х.**), активлик даражасига (такрор ҳосил қилувчи ва ижод қилувчи **Х.**), образларнинг умумлаштирилганлик даражасига (конкрет ва абстракт **Х.**), ижодий фаолият турларига (илмий, ихтироч, бадний, фийий **Х.** ва ҳ. к.) қараб туркумларга ажратади. В. И. Ленин сўзлари билан айтганда, «энг оддий умумлашмада, энг элементар умумий идеяда (умуман «стол») фантазиянинг маълум бўлакчаси бор» (29-т., 330-б.). Олимпнинг **Х.** и гипотезалар, модель тасаввурлар, экспериментлар идеяларини яратиб, оламни билишга ёрдамлашади. Бадний ижодиёт процессида ҳам **Х.** нинг роли каттадир. Бунда **Х.** умумлаштириш воситаси бўлибгина хизмат қилмайди, балки воқелиқнинг бадний инъикосини ўзида гавдалантирадиган ва эстетик қимматга эга бўлган санъат образларини вужудга келтирувчи куч бўлиб ҳам хизмат қилади. «Бекордан бекорга саидироқлаб юрувчи» (Белинский), одамни реалликдан четга олиб кетувчи ширин хаёллардан фарқли ўлароқ, жамият эҳтиёжлари билан боғлиқ бўлган **Х.** «энг буюк қимматдорлик сифати»дан (Ленин) иборат бўлиб, ҳаётни билишга ва уни ўзгартиришга ёрдамлашади.

**ХАЙДЕГГЕР** Мартин (1889 йил туг) — немис *экзистенциализмининг* асосчиларидан бири ва бош вакили. *Риккертда* диссертация ёқлади. *Гуссерлинг* ассистенти эди, Марбург, Фрейбургда муаллимлик қилди. **Х.** нинг асосий асарлари: «Борлиқ ва замон» (1927), «Кант ва метафизика

проблемаси» (1929), «Метафизикага кириш» (1953). 1933 йилда Фрейбург ун-тетининг ректори лавозимини бажаришга киришни чоғида сўзлаган нутқида национал-социализм идолологиясини тан олди. **Х.** нинг идеалистик философиясининг асосий категорияси «вақтинчалик»дир, буни у инсоннинг ички кечнимаси деб тушунади. **Х.** «кайфият»ни, яъни стихияли, ривожланмаган онг формасини бирламчи деб ҳисоблайди. **Х.** нинг фикрича, инсон шахснинг априор формалар—гам-қайғу, ташвиш, қўрқинч ва ҳ. к. лардан иборат. Бу формалар инсоннинг субъектив борлигини ташкил этади ва бу борлиқни **Х.** «оламдаги борлиқ» деб атайди. Априор формалар ҳақидаги таълимоти **Х.** борлиқ ҳақидаги таълимот сифатида («фундаментал онтология») ишлаб чиқди. «Борлиқнинг мазмунини» пайқаб олмақ учун инсон ҳамма амалий—мақсадли дастурлардан юз ўгириши, ўзининг «ўлишини», «фонийлигини» англаши лозим. **Х.** нинг фикрича, инсон доимо «ўлган олдидан» турганини сезган тақдирдагина ҳаётнинг ҳар бир фурсати ганиматлигини ва маъно мазмунга тўлалгини билишга, «ижтимоий борлиқнинг санамлари»дан—мақсадлардан, «идеаллар»дан, «илмий абстракциялар»дан қутулишга қодирдир. **Х.** нинг философияси *Кьеркегордаги, ҳаёт философиясидаги, Гуссерль феноменологиясидаги* иррационалистик тенденцияларини бир бутун қилиб бирлаштиради.

**ХАЙЕМ** Умар (1048—1123)—Шарқнинг буюк олими, файласуф шоири Нишопурда туғилган. Табиий фанлар ривожига, астрономик кузатишларга катта эътибор берди ва улар асосида 1079 йилда янги, аниқ календарь ишлаб чиқди. **Х.** *Хоразмий, Беруний* ва қадимги юнон олимларига асослашиб математика илминини ривожлаштирди, математикага бағишланган иккита, физикага бағишланган бир рисо-

ла ёзди. Унинг ижодида фалсафий масалалар алоҳида ўрин эгаллаб, уларга атаб бешта маҳус асар яратди — «Борлиқ ва мажбурият», «Уч саволга жавоб», «Умумий фаннинг предмети ҳақида ақлнинг нури», «Мавжудлик тўғрисида рисола» ва форс тилида «Дархастнома». Булардан ташқари Х. табиат ҳақидаги ва турли этнографик материалларни ўз ичига олган «Наврўнома» асарининг ҳам муаллифи ҳисобланган. Х. ни оламга машҳур қилган унинг чуқур фалсафий мазмуни рубонийлардир. Х. табиатнинг моддийлигини, ундаги ўзгариларнинг абадий эканлигини қатъий таъкидлади; моддий нарсалар ўзгариб янгиланиб туради, конкрет буюмлар йўқолиб, янгиси вужудга келади, лекин моддий асос абадий сақланиб қолади. Х. табиатни биллишда инсоннинг ақлий қобилиятларини улуғлади, инсон табиатининг энг етуқ маҳсули эканлигини, у биллишда ақл ва илмга асосланиши зарурлигини кўрсатди. Ҳ. фалсафий рисолаларида *Фаробий*, *Ибн Сино* таълимотларини давом эттириб вужуд, мавжудот, модда, форма, дунёвий ақл каби фалсафий категорияларни таҳлил қилди, оламнинг мураккаблиги ва яхлитлиги ҳақидаги пантенстик таълимотни ривожлантирди. Унинг рубонийлари яратувчи, диндорларга, диний фаталнзмга қарши қаратилган ҳурфикрлик билан сугорилган, Х. худони адолатсизликда, мантқий изчилсизликда, меҳрсизликда айблади ва оламни инсонпарварлик асосида қайтадан яратиш ҳақида фикр юритадч, диний ақидалардан порозилгини билдиради, илм-фанны улуғлайди ва уларни эгаллашга чақиради. Х. асарлари Шарқда ҳурфикрлик ва даҳрийликнинг ривожига катта ижобий роль ўйнади.

**ХАЛҚ** — оддий маънода — давлатнинг, мамлакатнинг аҳолиси; қатъий илмий маънода — бу кишиларнинг тарихан ўзгарувчи умумияти бўлиб, бу умумият аҳолининг ўз объектив аҳволига кўра айни мамлакатнинг айни даврдаги прогрессив, революцион тараққиёт вазибаларини ҳал

этишда биргаланиб иштирок этишга қобилиятли бўлган қисмини, қатламларини, синфларини ўз ичига олади. «Маркс,— деб кўрсатган эди В. И. Ленин,— «халқ» деган сўзни ўншатганида, бу сўз билан синфлар ўртасидаги тафовулари хаспўшламаган эди, балки революцияни охирига етказа оладиган муайян элементларни бирга қўшиб олган эди» (11-т., 142-б.). Социологик категория бўлган «Х.» тушунчасининг мазмуни жамият социал структурасининг ўзгаришини акс эттиради: ибтидоий жамоа тузуми учун «аҳоли» ва «Х.» терминларининг тафовути муҳим бир маънони билдирмас эди, антагонистик формацияларда эса бу тафовут жуда ҳам муҳимдир, чунки аҳолининг ҳукмрон эксплуататор группаларни билан кенг халқ оммаси ўртасида тобора чуқуროқ ажрлиш юз беради. Фақат социалистик жамиятда «Х.» тушунчаси янгидан бутун аҳолини, унинг барча социал группаларини қамраб олади. Аҳолининг муайян группаларини Х. нинг бир қисми деб эътироф қилишнинг энг муҳим критерияси — бу объектив шароит тақозоси билан уларнинг тараққиёт вазибаларини ҳал этишдаи манфаатдорлиги ва бу ҳал этишда иштирок этишда лаёқатли бўлишидир. Ижтимоий тараққиёт давомида, у ёки бошқа революцион ўзгаришлар амалга оширила борган сари, объектив вазибаларининг ўзи ҳам ўзгариб боради, революциянинг ўз мазмуни ҳам ўзгаради, шу сабабли айни босқичда Х. ни ташкил этувчи қатламларининг социал состави ҳам ўзгаради. Чунончи, 20-асрнинг бошларида Россия олдида самодержавиеи ағдариб ташлаш вазибаларни кўндалиг бўлиб турганида, Ленин бундай деб ёзган эди: «Самодержавиега қарши курашаётган халқнинг буржуазия билан пролетариатдан иборат эканлигини салгина бўлса-да онгли пролетариат жуда яхши билади» (10-т., 303-б.). Кейинчалик, Россия олдида эндиликда социалистик вазибалар кўндалиг бўлиб тургач, Ленин таъкидлаб айтган эдики, буржуазияга қарши, социализм учун умумхалқ курашида



айни босқинда фақат ишчилар ва энг камбағал деҳқонлардан иборат бўлган халқ иштирок этмоқда. Демак, Х. бевосита ишлаб чиқарувчиларни — меҳнаткашларни, эксплуататор бўлмаган гуруҳларни ўзининг асосий элементлари сифатида ўз ичига олсада, шунга қарамай, у ҳаминша мазкур синф ва табақалардан иборат бўлолмайди. Бунинг ҳозирги шароитда, империализмга қарши, тинчлик, демократия ва социализм учун кенг халқ ҳаракатлари авж олаётган чоғда, назарда тутиш аинниқса муҳимдир. Марксизм биринчи бўлиб Х., халқ оммаси тарихининг ҳал қилувчи кучи эканлигини аниқлаб берди, чунки худди шу халқ оммаси барча моддий неъматларни ва маънавий неъматларнинг анчагина қисмини яратмоқда ва шу билан жамият яшашининг ҳал қилувчи шарт-шароитини таъминламоқда; худди шу халқ оммаси ишлаб чиқаришни ривожлантирмоқда, бу эса бутун социал ҳаётни ўзгартиришга ва ривожланишга олиб бормоқда; худди шу халқ оммаси революциялар қилмоқда ва шу туфайли ижтимоий тараққиёт юзага келмоқда. Шундай қилиб, аини шу Х. тарихининг чинакам яратувчиси.

**ХАЛҚАҲОЛИ** (иуфус) — муайян социал умумиятлар доирасида ўз ҳаётий фаолиятини амалга оширувчи кишиларнинг жами: умуман инсоният, мамлакатларнинг гуруҳлари, айрим мамлакатлар, бу мамлакатлар ичида то конкрет манзилларгача турли маҳаллий бўлимларининг мажмуи. Фалсафий-социологик нуқтан назардан Х. ижтимоий ишлаб чиқаришнинг субъекти ва аини вақтда ҳам объекти деб қаралади. Сиёсий иқтисодда Х. меҳнат ресурслари манбаи ва истезмол субъектидир: *демографияда* — сонига, ёшига ва жинсига қараб фарқ қилинадиган кишилар авлодларининг мажмуи; *демогеографияда* — маълум территория доирасида жойлашган ва кўчиб юрадиган ўша кишиларнинг мажмуи. Мазкур фанларнинг ҳаммасида қараб чиқиладиган Х. нинг асосий проблемаси унинг ривожланишидир. Тарихий шарт-шароитга қараб, Х.

стихияли суратда ёки планли равишда ривожланади. Х. нинг ривожланиши, бир томондан, кишиларнинг ҳаётий фаолиятининг ўзгарувчи шарт-шароит ва, иккинчи томондан, уларнинг ҳаётий аҳолининг мувозанатини, барқарорлигини ва таъминланганлигини сақлаб қолиш зарурлиги ўртасидаги зиддиятнинг ҳал этилиши билан объектив суратда боғлиқдир. Халқ хўжалигининг меҳнат ресурсларига бўлган эҳтиёжлари билан аҳоли сони ўртасидаги мувофиқлигини бузилиши, аҳолининг товарларга ва хизмат кўрсатишларга бўлган эҳтиёжларининг ва бу эҳтиёжларни қондириш имкониятларининг баланслаштирилмаслиги — иқтисодий категория бўлган. Х. нинг ривожланишидаги зиддиятларнинг сабаби ва Х. нинг социал проблемаларининг манбаидир. Ҳар бир ишлаб чиқариш усулига Х. нинг ўзига хос қонунлари мувофиқ келади. Чунончи, буржуа жамияти учун характерли нарсаси индустриал аҳоли ошқинлигидир, бу ошқинлик индустриал армиясининг (резерв ишчи аҳолисининг) вужудга келиши билан боғлиқдир. Х. нинг социалистик қонуни аҳолининг ҳаракатчанлигини назарда тутаяди, бу ҳаракатчанлик фақат миграцияни (бир жойдан иккинчи жойга кўчишни) билдирмайди, балки аввало юмушчиларнинг ҳар томонламаллигини, уларнинг меҳнатда ўзгартиб турувчи эҳтиёжлар учун мутлақ яроқли эканлигини, уларда адаптив-ўзгартиш фаолиятига қобилиятининг ривожланганлигини билдиради. Социализм шароитида аҳолининг ҳаракатчанлигини вужудга келтиришда меҳнаткашларнинг билими, маданий техника даражасининг ошishi ҳал қилувчи роль ўйнайди. Социалистик жамиятга Х. сиёсати иқтисодий ютуқлардан ҳар бир жамият аъзосининг фаолиятини аста-секин кўпроқ мазмунли, ҳар томонлама, ижодий фаолиятга айлантириш учун фойдаланишга қаратилган. Х. сиёсатининг назарий асоси Х. ҳақидаги фандир, бу фан Х. ни сиёсий иқтисоди, социология, демография, ҳуқуқшунослик, социал гигиена, этнография, психология, математика каби фанлар то-

монидан урганишида эришилган натижаларни комплекс ўзлаштириш асосида ривожланимоқда.

**ХАЛҚ ДЕМОКРАТИЯСИ** — пролетариат диктатураси формаларидан бири бўлиб, бу форма «...империализм заифлашган ва кучлар нисбати социализм фойдасига ўзгарган шароитда социалистик революция тараққиётининг ўзига хос хусусиятларини аке эттиради. Халқ демократиясида айрим мамлакатларнинг тарихий ва миллий хусусиятлари ҳам ўз ифодасини топи» (КПСС Программаси). Х. д. Шарқий Европада ва Осиёнинг бир қанча мамлакатларида халқ демократик революцияларининг боришида пайдо бўлди. Бу революциялар, бир томондан, чет эл империалистлари, ийрик ички буржуазия ва помещиклар ва, иккинчи томондан, қолган синфларнинг кенг қўллайишига ўртасидаги зиддиятларни ҳал қилди ва пролетариат билан унинг авангарди Коммунистик партия раҳбарлигида амалга ошди. Халқ-демократик революцияларнинг муваффақият билан ривожланиши Шарқий Европа мамлакатларида ва Осиёнинг баъзи мамлакатларида Х. д. нинг тузилишига олиб келди. Революция чуқурлашиб борган сари тобора кенг миқёсда капиталистик экономикага бостириб кирилди (национализация), айни вақтда буржуазиянинг сиёсий таъсири ҳам чеklang борилди. Феодал сарқитларга барҳам берган ҳамда пролетариат билан меҳнаткаш деҳқонлар иттифоқини мустаҳкамлаган аграр реформалар халқ-демократик революцияларнинг ривожланиши учун катта аҳамиятга эга бўлди. Чуқур демократик ўзгаришларининг амалга оширилиши бу революцияларнинг ўсиб социалистик революцияга айланишини таъминлади. Шунга мувофиқ дастлабки вақтда халқнинг демократияси сифатида иш кўрган Х. д. пролетариат диктатураси вазифаларини бажаришига киришди. Революциянинг бу умумий бориши айрим мамлакатларда ўзининг конкрет хусусиятларига эга эди. Х. д. формаси шундай шарт-шароитга боғлиқ эдики, у халқ демократик революциясининг кенг синфий ба-

засида вужудга келган эди (бу революцияда фақат пролетариат ва деҳқонлар эмас, балки буржуазиянинг муайян қатламлари ҳам қатнашган эди), халқ демократик революциясининг ўсиб социалистик революцияга айланиши тинч характерга эга эди, бу эса вакилликнинг баъзи эски формаларидан (парламент) фойдаланишга имкон берган эди. Х. д. нинг характерли системанинг мавжудлигидир (Европанинг баъзи мамлакатларидан ташқари); коммунистик партиялардан ташқари, социализм позицияларида турувчи ва ишчилар синфининг раҳбарлик ролинин тан олувчи бошқа демократик партиялар ҳам бор; унда сиёсий партияларини ва оммавий ташкилотларини бирлаштирувчи халқ фронти типидagi ўзига хос ташкилот формаси мавжуддир. Х. д. нинг шаклланиши табиатининг бошқа хусусиятлари шундан иборатки, унда сиёсий ҳуқуқларини чеклашлар бўлмади, эски давлат аппарати синдини муддатли узоққа чўзилди ва ҳ. к. Тарихий тажриба шуни кўрсатдики, Х. д. социализм қурилишининг қудратли қуроли ролинин ўйнамоқда. Ҳозирги вақтда «Халқ демократияси мамлакатларида социалистик ишлаб чиқариш муносабатлари ҳукмрондир, капитализм тикланишининг социал-иқтисодий имкониятлари тугатилгандир» (КПСС Программаси).

**ХАРАКТЕР** — феъл, хулқ, табиат — инсоннинг барқарор психик хусусиятлари мажмуи, бу хусусиятлар унинг фаолиятига ва турмуш шароитига боғлиқдир ва улар хатти-ҳаракатларда юз беради. Х. ни билганда кишининг маълум вазиятда ўзини қандай тутишини олдиндан кўриши ва, демак, шахсда ижтимоий қимматли сифатларини ўстириб, хатти-ҳаракатини тўғри йўлга солиши мумкин. Х. одамнинг ўзига, бошқа кишиларга, унга топширилган ишга, нарсаларга қандай қарашинда намоён бўлади. Х. ижтимоий-меҳнат практикасида, инсоннинг хатти-ҳаракатлари системасида энг тўлиқ намоён бўлиб, унинг бутун хулқ-атворида ўз изини қолдиради. Х.

ижтимоий-психологик табиатга эга, яъни шахснинг дунёқарашига, унинг билими ва тажрибасига, ўзлаштирилган ахлоқий приўипларга, бошқа кишилар томонидан қилинадиган раҳбарликка ва улар билан актив ўзаро таъсирга боғлиқдир. Х. тугма эмас, у кишиларнинг фаолияти шароитида шаклланади ва тарбияга боғлиқ бўлади.

**ХИЛИАЗМ** (грек. *chilioi* — минг) — гўё қиёмат бошланишидан олдин ер юзида «худонинг минг йил подшолик қилиши» ҳақидаги диний таълимот. Х. *яхудоллик* ва дастлабки *христианликка* хос бўлиб, халоскор масеҳнинг келиши идеялари билан боғлиқ. Х. нинг идеялари қўллар ва камбағалларнинг эътиборини ўзинга тортган эди. Христианлик Рим империясининг расмий динига айлангач, ер юзида тартибларни ўзгартишга ҳар қандай уринишдан воз кечди, ҳар ким ўз ажрини охиратда тортиши ҳақидаги идеяни қаттиқ туриб уқтирди, Х. ни сохта таълимот деб рад қилди. Урта асрларда Х. деҳқонлар ва шаҳарликларнинг феодал эксплуатациясига қарши социал порозлигининг диний пардага бурканишидан иборат бир қанча еретиклик таълимотларида жонлана бошлайди. Ҳозир Х. баъзи диний мазҳаблар идеологиясининг таркибий қисминдир.

**ХИМИЯВИЙ ЭЛЕМЕНТЛАРНИНГ БИР ҲОЛАТДАН ИККИНЧИ ҲОЛАТГА АЙЛАНИШИ** — бир турдаги атомларнинг иккинчи турдаги атомларга айланиши (мас., уран атомларининг кўргошин атомларига айланиши ва б.). Элементларнинг ўзаро бир-биринга айланиши мумкинлиги ҳақидаги идеяларни қадимги хитой, ҳинд философлари, *Платон*, *Аристотель*, ўрта аср Шарқда *Розий*, *Ибн Сино* ва б. айтган эдилар. Бу хилдаги тасаввурлар аслда материянинг чуқур ички бирлиги ҳақидаги, унинг ўзгарувчанлиги ҳақидаги фаразларнинг, кўпинча идеалистик формада бўлсада, ифодаси эди. *Философия тоши* (ҳикмат тоши, *иксир*)га ишонш ана шу идеяларга асосланган. Химиявий элементларни атомларнинг муайян

турлари билан боғлаб (*Дальтон*), уларни бўлинмайдиган ва ўзгармайдиган, бир-биринга боғлиқ бўлмаган зарралар деб ҳисоблай бошлаганларидан кейин, Х. э. б. ҳ. и. ҳ. а. идеяси йиғиштириб қўйилди. Материянинг абадий, ўзгармас, энг содда элементлари — «олам биносининг гиштчалари» ҳақидаги метафизик тасаввурлар ҳукмрон бўлиб қолди. Х. э. б. ҳ. и. ҳ. а. идеясининг қайтадан бунёдга келишида *Менделеевнинг* элементлар даврий системаси муҳим роль ўйнади. Бироқ радиоактивлик, *атом ва атом ядросининг* мураккаб тузилиши, ядро реакциялари кашф этилиши муносабати билан бу идея мустақкам илмий асосга эга бўлди ва амалий равишда татбиқ этила бошлади. Х. э. б. ҳ. и. ҳ. а. диалектик материализмнинг материянинг ривожланиши ҳақидаги, унинг турли формаларининг бирлиги ва ўзгарувчанлиги ҳақидаги қондасини тасдиқламоқда ва табиатда абадий ва ўзгармас бош элементлар мавжудлиги ҳақидаги метафизик тасаввурларнинг асосизлигини кўрсатмоқда.

**ХИТОЙ ФИЛОСОФИЯСИ** — узоқ тарихий традицияга эгадир. Унинг пайдо бўлиш сарчашмалари эраминдан олдинги I минг йилликнинг бошларига бориб тақалади. Эраминдан олдинги 8—5-асрлардаёқ табиатнинг беш «стихияси», ёки бош элементлари ҳақидаги таълимот кенг тарқалган эди. Қадимги хитой мутафаккирлари, беш «бош асос»нинг, яъни сув, олов, металл, даррахт ва тупроқнинг алоқалари ҳодисалар ва нарсаларнинг барча хилма-хиллигини вужудга келтиради, деб таълим берардилар. Реал олам «бош асослар»ни ажратиб кўрсатишнинг бошқа системаси ҳам мавжуд эди. «Ўзгаришлар китоби» («Ицзин») да энди бу хилдаги «бош асослар»нинг саккизтасининг номи айтилганки, уларнинг ўзаро таъсири воқеликнинг турлича вазиятларини ташкил этади. Бироқ «Ўзгаришлар китоби» ўз асоси жиҳатидан жумбоқли текст бўлиб қолаверади. Бу текст бирмунча кейинроқ фалсафий томондан шарҳлаб берилди. «Ўзгаришлар китоби»нинг образлари ва рамзлари Х. ф.

нинг кейинги тараққиётига ғоят катта таъсир кўрсатди. Айни вақтда *инь ва ян* қарама-қарши ва ўзаро алоқадор кучлари ҳақидаги таълимотнинг асосий принциплари қарор топа бошладди. Инь ва ян амалиёти табиатдаги ҳаракатнинг ва ўзгарувчанликнинг сабаби деб қараларди. Улар табиатдаги ёруғлик ва қоронғулик, мусбат ва манфийлик, эркаклик ва хотинлик ибтидоларининг символлари эдилар. Эрамиздан олдинги 5—3-асрлар даврида қадимги хитой философияси янада ривожланади. Худди шу асрларда асосий фалсафий мактаблар вужудга келади. *Даосизм* тарафдорлари, аввало Лао-цзи ва Чжуан-цзи фалсафий проблемаларга жуда қизиқадилар, гносеологияни ишлаб чиқиш билан кўпинча Мо Ди (*Мо-цзи*) ва унинг издошлари шугулландилар. Кўпгина қадимги хитой мутафаккирлари тушунча («ном») билан реалликнинг ўзаро муносабати тўғрисидаги маънавий проблемани ҳал қилишга қизиқадилар. Мо Ди, Сюнь-цзи ва б., тушунчалар объектив ҳодисалар ва нарсаларнинг инъикосидир, деб ҳисоблардилар. Гунсунь Луи проблемага идеалистик изоҳ берган ва у *Зеноннинг апорияларини* эслатадиган ўз мулоҳазалари ҳамда тушунчаларни ҳақдан ташқари абсолютлаштириши ва уларни воқеликдан узиб қўйиши билан шухрат қозонган. Унинг «номлар» ҳақидаги таълимотида Платоннинг «идеялар» ҳақидаги таълимотига ўхшаш нарсалар кўп. Инь ва ян кучлари ҳамда табиатнинг беш «унсури» ҳақидаги тасаввурларни юқорида кўрсатилган даврда Цзоу Янь ишлаб чиққан. Конфуций ва *Мэн-цзининг* ахлоқий-сиёсий назариялари, Хань Фэй-цзи ва «қонунчилар» мактаби (*фацзя*) бошқа вакилларининг давлат ва ҳуқуқ тўғрисида айтган фикрлари ҳақида кўп мулоҳазалар билдирилади. Бу қадимги хитой философиясининг «олтин асри» эди. Натурфилософия масалаларида асосий кураш «тянь»—«осмон» ҳақидаги тасаввурлар теварагида авж олиб кетди, баъзи мутафаккирлар «осмон»ни табиат сифатида таърифласалар (Сюнь-цзи), бошқала-

ри уни олий, маълум мақсадга йўналтирувчи куч ифодаси деб билардилар (Конфуций, Мэн-цзи); «дао»—«йўл» (табиий қонуният ва абсолют) ҳақида, «дэ»—юз бериш, сифат, «ци»—бош материя ҳақида, табиат «унсурлари» ва ҳ. к. ҳақида кураш борди. Этика ва ахлоқ соҳасида асосий эътибор инсоннинг моҳияти тўғрисидаги таълимотга қаратилди. Конфуцийнинг қарашлари Мэн-цзининг инсон табиатининг туғма яхшилиги ҳақидаги ва Сюнь-цзининг инсон табиатининг туғма ёмонлиги ҳақидаги концепцияларга олиб келди. *Ян Чэунинг* индивидуализм ва Мо-цзининг альтруизм назариялари катта шухрат қозонди. Қадимги хитой натурфилософик концепцияларнинг камчилиги эмпирик материалнинг етишмаслиги эди. Эрамиздан олдинги 3-асрда ва эрамизнинг 3-асрида беш «унсур» ёки бош элементлар ҳақидаги ва инь билан яннинг қутбый кучлари ҳақидаги таълимот кўпдан-кўп натурфилософик ва космологик назарияларнинг асоси бўлиб қолади. Ци ҳақидаги тасаввурлар Ван Чунинг чуқур далиллар билан небот қилинган системасида материалистик нуқтан назардан шарҳланди. Айни вақтда турлича мистик таълимотлар ривожлана бошлайди, даосизм ва *конфуцийчилик*да диний йўналишлар шаклланади. Эрамизнинг дастлабки асрларида «борлиқ» ва «йўқлик»нинг ўзаро муносабати проблемаси материализм билан идеализм ўртасидаги курашнинг марказий масаласи бўлиб қолади. Бу даврда даочилик ва конфуцийчиликнинг ўзаро таъсири ва синтези натижасида «азалий» (юань), бош материя (ци), «дэо» ва борлиқнинг бошқа бош асослари ҳақидаги тасаввурлар ривож топади. I асрдан бошлаб Хитойга *буддизм* кириб тарқала бошлайди. Буддизм конфуцийчилик ва даосизм билан бирликда хитой тафаккурининг етакчи оқими бўлиб қолади. 5—6-асрлар буддийча мистиканинг ҳукмронлиги белгиси остида ўтади. Бу даврда оламнинг нореаллиги ҳақидаги буддийча таълимот теварагида кураш авж олади. Кўп мутафаккирлар мо-

хият билан ҳодисанинг, борлиқ билан йўқлиқнинг, тан билан жоннинг ўзаро муносабати проблемаларига жуда қизиқиб қарайдилар. Материалистлардан Хэ Чэнь-тянь ва Фань Чжэнь жоннинг ўлмаслигига ишонишни қаттиқ танқид қиладилар. Буддизм 7—10-асрларда ҳам энг кўп тарқалган таълимот бўлиб қолади. Буддийча идеализмга қарши чиқишлар асосан конфуцийчилик ва даосизм позицияларидан олиб борилади. Чуқур социал-иқтисодий силжишлар натижасида 10—13-асрлар даврида Хитойда фалсафий фикр равақ топади. Неоконфуцийчилик деб аталган конфуцийча таълимотнинг янада ривожланиши буддизм ва даосизмга қарши реакция бўлади. Бу таълимот эндиликда ахлоқий-сиёсий тасаввурларни ишлаб чиқиш билан чекланиб қолмайди. Онтология, натурфилософия ва космогония унда анча кенг ва мазмунли ифодаланган. Идеявий ибтидо *ли* (қонун, принцип) билан моддий ибтидо *ци* (бош материя)нинг ўзаро муносабати марказий проблема эди. Неоконфуцийчиликнинг илк вакиллари баъзи масалаларга материализм нуқтан назаридан қарардилар (Чжоу Дунь-и, Чжан Цзай). Неоконфуцийчилик назарияларини ривожлантириш ва умумлаштиришда Чжу Си кўзга кўринарли ўринни ишғол қилади. Ли ва циннинг ўзаро алоқадорлиги ҳақидаги саволга жавоб бераркан, Чжу Си пировард ҳисобда лини бирламчи ибтидо деб, цини эса иккиламчи деб эътироф қилган эди. Неоконфуцийчиликда субъектив идеализмни Лу Цзю-юань (Лу Сянь-шань) ва Ван Шоу-жэнь (Ван Ян-минь) ривожлантирдилар. «Олам—менинг ақлим (қалбим)дир, менинг ақлим эса—оламдир» деган фикрini Лу Цзю-юань айтган. Неоконфуцийчилик идеализмига Чэнь Лян, Е Ши, Ло Цинь-шунь, Ван Тин-сяннинг материалистик таълимотлари қарама-қарши қўйилган эди. Неоконфуцийчиликнинг ортодоксал мактабига қарши курашда прогрессив мутафаккир Ли Чжининг таълимоти катта роль ўйнайди. Ли ва циннинг ўзаро муносабати проблемаси 17—18-

асрларда янада ривожланади, бу проблема Ван Фу-чжи (Ван Чуань-шань) ва Дай Чжэнда материалистларча ҳал қилинади. 1840 йилдаги афюн уруши ажнобиьларнинг Хитойга бостириб киришини бошлаб берди. Феодалларнинг зулмига ва ажнобиь агрессияга жавобан хитой халқи кучли деҳқонлар кўзголови — тайпин ҳаракати билан жавоб берди, бу кўзголон давомида жамиятнинг социал-қайта қуришининг утопик идеялари муайян роль ўйнайди. Кейинчалик, Хитой ярим мустамлака мамлакатга айлангач, прогрессив мутафаккирлар (*Лянь Си-тун, Сунь Ят-сен* ва б.) Хитой философиясининг энг яхши анъаналарини ва материалистик идеяларини қабул қилиб, давом эттирдилар. 1919 йил 4 май ҳаракатидан бошлаб, Улуғ Октябрь социалистик революцияси таъсири остида, Хитойнинг ижтимоий-сиёсий ва фалсафий фикри ривожда марксизмнинг ёйилиши билан боғланган янги босқич бошланади.

**ХОЛИЗМ** (грек. holos — яхлит) — идеалистик «яхлитлик философияси», ўз идеяларига кўра *эмергент эволюция* назариясига яқин туради. Бу тушунчани Жанубий Африка фельдмаршали Я. Х. Смэтс «Холизм ва эволюция» китобига (1926) киритган. Смэтс бутунни қисмлар йиғиндисидан иборат қилиб бўлмаслигини идеалистларча талқин қилиб, дунёни холистик процесс — ижодий эволюция, янги яхлитликлар яратиш процесси бошқаради, деб даъво қилади. Эволюция жараёнида материя формалари тўхтовсиз кўпайиб ва янгиланиб боради. Смэтснинг фикрича, холистик процесс материянинг сақланиш қонунини бекор қилади. «Яхлитлик фактори»ни Х. номоддий ва билиб бўлмайдиган омил деб ҳисоблайди ва унга мистик тус беради. Ж. С. Холдейн («Биологиянинг фалсафий асослари», 1931) ва А. Майер-Абиx («Биологик билишнинг ғоялари ва идеаллари», 1934) қам Х.нинг идеяларини ривожлантирдилар.

**ХОМЯКОВ** Алексей Степанович (1804—60) — рус ёзувчиси, философ-идеалист, славянофилчиликнинг асосчиларидан бири; Москва ун-тетини

тамомлаган (1820). Х. ўз асарларида (Тўла асарлар тўплами, 1—8 т., 1900—04) материализмнинг душмани ва немис классик идеализмининг танқидчиси бўлиб майдонга чиқди. Х. объектив-идеалистик қарашларга амал қиларди ва бу қарашлар унда диний-мистик *волюнтаризм* формасига кирган эди. У идеявий, оқилона ва эркин ибтидоини мавжудотнинг бош негизи ҳисоблаб, бу негизни инсоннинг одатдаги билувчилик воситалари — сезгилар ва ақл ёрдамида билиш мумкин эмас, уни қандайдир «силми ботини», «ақл кўзи» билан, яъни диний эътиқод ёрдамида билиш лозим, деб даъво қилади. Жамият ҳақидаги назарияда Х. диний *провиденциализм* позициясида турарди. Рус дворянларининг идеологич бўлиши Х. (гарчи рус социал тартибларининг бир қадар танқид қилган бўлса-да) шундай иқтисодий ва сиёсий реформаларни таклиф қилган эдики, бу реформалар рус дворянларига тарихан муқаррар ўзгартишлар—Россиянинг буржуа тараққиёти йўлига ўтиши даврида ўз имтиёзларини сақлаб қолишларига ёрдам бериши лозим эди.

**ХОРАЗМИИ** Мусо ибн Муҳаммад — «Мажусий» (Европада ал Горезми; 780—850)—ўрта осийлик машҳур математик, табиатшунос олим. Бағдод халифаси Маъмуи саройи — ўз даври академияси «Донолик уйи»га, математик ва астрономларга раҳбарлик қилган. «Қисқарган синдиҳинд», «Тригонометрик жадваллар», «Қуёш соатлари ҳақида рисола», «Музика бўйича рисола», «Тарих ҳақида», «Ер сурати китоби» ва бошқа қатор асарлар муаллифи. «Алгебра» ва «алгоритм» тушунчаларни Х. номидан билан боғлиқ бўлиб, у математиканинг шу соҳалари ривожига асос солди. Х.нинг айрим асарлари II-асрадаёқ латин тилига таржима этилди. Алгебра — «Алжабр ва муқобала» бош сўзининг латинча талаффузи — алгоритм ва «ал Хоразми» номининг латинча айтилишидан вужудга келгандир. Х. табиий процессларни ўрганишдан ҳисоб-саноқ методини, сон муносабатларини ривожлаштиришининг ташаб-

бусчиси. Х. оддий тенгламаларни ечишнинг энг осон йўлларини, майдон сатҳини ўлчашнинг оддий усулларини олға сурди. У математик тенгламаларнинг ижтимоий масалаларни ҳал этишдаги аҳамиятини кўрсатиб, хусусан ўз даври ҳуқуқшунослигининг мужмал қондаларини ечишда математик методлардан фойдаланиш йўларини аниқлади. Х. географияга оид «Китобу сурат ил аро» асарида кўп йиллар давомидаги кузатишларини умумлаштирган ҳолда Ернинг аҳоли яшайдиган жойларини кўрсатувчи хариталар тузиб, ҳар бир шаҳарнинг ўрнашган жойининг координатларини — узунлик ва тенглик формаларини кўрсатиб берди. Х.нинг бизгача етиб келган 4 харитасида ернинг 7 иқлимга ажратилади. Унинг географияга оид маълумотлари Шарқ ва Ғарбда бу илмининг ривожини учун катта аҳамиятга эга бўлди. Х. «Яҳудийлар тарихи ва уларнинг байрамларини белгилаш» ҳақида тарихий асар, астролябияга оид рисолалар ёзгани маълум. Х. шарқ халқларининг, хусусан Ҳиндистон, Эрон, Урта Осиёнинг ўтмиш маданиятини чуқур билган, унинг «Мажусий» лақаби зардуштлиқ динига алоқадор бўлганлигини кўрсатади. Фан тарихшуноси америка олими Г. Сартон 9-асрнинг биринчи ярмининг фанда Хоразмий даври деб атайди ва Х. га «ўша даврнинг энг буюк математиги ва, агар ўша даврдаги бутун аҳволни эътиборга олсак, ҳамма даврларнинг ҳам энг буюк сиймосидир» деб юксак баҳо беради.

**ХОССА**, хусусият — предметнинг томони, бу томон унинг бошқа предметлар билан тафовутини ёки ўхшашлигини белгилайди ва улар билан ўзаро таъсирда юз беради (мас., кўлам, эластиклик, ранг, электр ўтказувчанлик ва ҳ. к.). Ҳар қандай Х. инсонийдир. Егочга нисбатан темир қаттиқ, олмосга нисбатан юмшоқдир. Ҳар бир айрим нарса беҳисоб Х. ларга эга бўлиб, бу Х. ларнинг бирлиги унинг сифатидир. (*Сифат ва миқдор*). Х. барча предметларга тегишлидир ёки материянинг ялли умумий (*атрибутлар*) деб аталадиган ўз табиати

билан боғлиқдир. Ҳақиқат ҳос ва умумий, асосий ва ноасосий, зарурий ва тасодифий, муҳим ва номуҳим, айрим ва ноайрим, табиий ва сунъий ва ш. к. Х. лар бўлади. Диалектик материализм нарсаларнинг барча Х. лари нарсаларнинг Ҳақиқат ҳосдир, яъни объективдир, деб таъкидлайди. Предметларнинг айрим Х. ларини ўрганиш уларнинг сифатини билишда поғонача бўлиб хизмат қилади.

**ХОТИРА** (психологияда)—эс, ёд—индивидуалнинг олам билан ўзаро таъсири натижаларини сақлаб қолиши, бу сақлаб қолиш мазкур натижаларни кейинги фаолиятда қайта ҳосил қилиш ва улардан фойдаланиш, уларни қайта ишлаб, системаларга бириктириш имкониятини беради; воқеликнинг муайян индивид томонидан тузилган психик моделларнинг мажмуи. Х. нинг физиологик механизмлари ҳозирги вақтда жадал илмий тадқиқотлар мавзуси бўлиб қолди. Х. тафаккур билан ва ундан ҳосил бўлган фаолият формалари билан, маъсулнинг процесс билан алоқаси каби, боғлиқдир. Индивид билан муҳитнинг бевосита муносабатларида таркиб топадиган воқеликнинг психик моделлари ғайри нутқий элементар Х. нинг мазмуини ташкил этади. Бу моделларнинг тузилиши вақт ичида объектлар таъсирларининг туташлигига ва ўзаро таъсир характерини белгилувчи эҳтиёжнинг қандай хилда эканлигига боғлиқдир. Элементар Х. устида вужудга келувчи олий, нутқий Х. да нарсалар объектив муносабатларининг моделлари мустақамлашиб қолади. Нутқ туфайли инсон моделлаштирилувчи объектларнинг бевосита таъсиридан, англаб олинган мақсад таъсири остида Х. нинг мазкур формасининг тузилишини қайта ҳосил қилишга қодирдир, бу эса пировард ҳисобда Х. нинг нарсаларнинг объектив мантиқига бўйсунушига оlib кeлади, яъни мазмуини эсда қолдирадиган ва қайта ҳосил қиладиган бўлади.

**ХРИСИП** (281/78—208/05)—Тарсусда (Киликия) туғилган, стоиклар мактабининг энг атоқли вакили. Қадим замондаёқ уни Стоикнинг ик-

кинчи асосчиси деб атар ва ҳатто: «Агар Хрисипп бўлмаганида, Стоик ҳам бўлмас эди» деган гапларни айтган эдилар. Диоген Лаэртский у ҳақда: «Агар худолар диалектика билан шуғуланганларида эди, улар Хрисипп диалектикасидан фойдаланган бўлар эдилар», деб ёзганди. Стоикларда логика риторика (поэтикалик санъати) ва диалектикага бўлинарди. Х. логика учун гапнинг аниқ таърифини, барча гапларнинг содда ва қўшма рапларга, мутаносиб логикада (*Стоиклар*) тўғри ва чин далил (хулоса) билан исботга систематик бўлиниш қондаларини тузиб берди.

**ХРИСТИАНЛИК** — ислом ва буддизм билан бир қаторда жаҳон динларидан бири. Х. I-асрнинг иккинчи ярмида Рим империясининг шарқий вилоятларида қўллар ва эзилган меҳнаткашларнинг дини сифатида пайдо бўлган. Вақти келиб Х. ҳукмрон синфларнинг дини бўлиб қолган ва давлат дини сифатида қабул қилинган. Х. нинг галаба қилишига сабаб шунки: 1) у бенаво синфларни охирагача бахт ва адолатга эришишга умидвор қилган; 2) Рим империяси ягона бир динга муҳтож эди, бу ягона дин синфий ва миллий тафовутларидан қатъи назар барча кишиларга мурожаат қилиши лозим бўлган; 3) ҳукмрон синфлар Х. дан манфаатдор бўлганлар, чунки у жамиятнинг синфий асосларига даҳл қилмаган ва мавжуд зулмин худо номидан муқаддаслаштирган. Жаҳон Никейа собори (325) асосий христиан ақидаларнинг қисқача баёнидан иборат эътиқод символини (имон калимасини) ишлаб чиқди. Х. да уч йўналиш: *католицизм, православие, протестантизм* ва турли мазҳаблар (*баптистлар, адвентистлар, неговистлар* ва ш. к.) бор. Х. га шарҳ динларининг (*Политеизм ва монотеизм*) қурбонлик, садақа қилиб гуноҳдан пок бўлиш, илоҳий халоскорлар ҳақидаги тасавурлари асос бўлган, унга стоиклар (жумладан, Сенека) ва Филоннинг таълимоти таъсир кўрсатган. Х. даги асосий нарсас — афсонавий худосимон одам; худонинг ўғли Исо Масех (грек. — халоскор)

ҳақидаги таълимотдир; гўё у осмондан ерга тушиб, азаб-уқубат тортиб ўлган, сўнгра одамларни тўнгич гуноҳдан халос қилиш учун қайта тирилган. Х. нинг таълим беришича, бу дунё нисон учун муваққат манзилдир, охирадта абадий яшашга тайёрланишидир. Эксплуататорлик тузуми туғатилиши билан, ҳар қандай бошқа дин сингари, Х. нинг ҳам социал илдилари қақшаб бормоқда.

**ХРИСТИАНЛИК АХЛОҚИ** — христиан дини тарғиб қилаётган ахлоқ. Илоҳиётчилар Х. а. нормаларини умуминсоний нормалар деб, Х. а. нинг ўзини эса энг олий мақом ва инсонларвар ахлоқ деб кўрсатишга уринмоқдалар ва бунинг учун биринчи галда меҳр-муҳаббат тўғрисидаги таълимотни далил қилиб келтирмоқдалар. Айни вақтда христиан теологлари одамлар гуноҳга ботганликлари сабабли Х. а. ни амалга ошириш мумкин эмаслигини эътироф қилишга мажбур бўлмоқдалар. Шундай қилиб, Х. а. да ахлоқсизликни оқлаб кўрсатиш учун ҳаминша асос топилади. Фақат худо мутлақ ахлоқлидир. Ахлоққа баҳо бериш ҳуқуқига эга бўлган бирдан-бир ҳакам худди шу худодир. Инсонга нисбат бериш мумкин бўлган энг олий ахлоқий фазилат эса бешак-бешубҳа худонинг марҳаматига сифинишидир. Яна бир муҳим фазилат ҳамма нарсани кечиритишдан иборат бўлиб, бу ҳам одамнинг гуноҳқорлигидан келтириб чиқарилади. Тарихан мазлумларнинг дини сифатида пайдо бўлган христианликда омманинг орзумиди ҳам ўз аксини толган (жумладан, барча бечора-бенаволарнинг биродарлиги, қавм-қариндошларга меҳр-муҳаббат, билан қараш ғояси ва *христианлик* — черков бу ғояларни омманинг ўзига қарши қаратиб, ёппасига меҳр-муҳаббат боғлаш, тақдирга тан бериш ва итоат қилишнинг тарғиб қилди. Мазлумларнинг азаб-уқубатлари эвазига бериладиган мукофотни ва адолатнинг тантана қилишнинг черков «худонинг салтанати» билан боғлайди ва бу салтанатнинг қачон келиши охир-оқибатда фақат худонинг ирода-сига боғлиқдир. Шу сабабли черков

омманинг жамиятни қайта қуриш учун олиб бораётган революцион курашини ахлоқсизлик деб эълон қилмоқда.

**ХРИСТИАН СОЦИАЛИЗМИ** — христиан динига социалистик тус беришга, *христианликни* меҳнаткашлар манфаатларини ҳимоя қилувчи ва барча социал кулфатлардан қўтқарувчи восита қилиб кўрсатишга интилувчи таълимот. Х. с. 19-асрнинг 40-йилларида феодал социализмининг кўринишларидан бири сифатида туғила бошлади, маълумки, феодал социализмда ҳалок бўлаётган феодал синфларнинг капитализмга душманларча қараш намоён бўлган эди. Х. с. нинг вазифаси — революцион ҳаракатга қарши курашдан, душман синфларни яраштиришдан иборат эди. Ҳозирги кунда Х. с. буржуа идеологиясининг кўринишларидан биридир. Христиан социалистларнинг капитализмни танқид қилиши сафсата-бозликдан иборат. Х. с. учун шу нарса характерлики, у капитализм ва коммунизмдан фарқ қиладиган «учинчи йўл»ни қидириб юрибди; ҳақиқатда эса унинг идеали «христиан демократияси» буржуача ижтимоий муносабатлар доирасидан ташқари чиқмайди. Х. с. *реформизм* билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, ишчилар ҳаракатида орабузарлик сийсатини юргизмоқда.

**ХУДО** — ғайри табиий қудратли вужуднинг фантастик образи бўлиб, у гўё оламни яратган эмиш ва уни бошқариб турармиш, *яхудо* динида — Яхве, *исломда* — Оллоҳ, *христианликда* — уч авлиё (ота-худо, ўғил-худо ва муқаддас руҳ-худо) ва ҳ. к. Х. ҳақидаги тасаввурлар диннинг ҳозирги замон формаларининг асосини ташкил этади. Дин тараққиётининг илк босқичларида «Х.» тушунчаси ҳали йўқ эди (*Тотемизм*, *Фетишизм*, *Анимизм*). Ибтидоий жамоа тузуми бузилган, қабилаларнинг бирлашмалари ривожланаётган, синфлар ва давлат юзага келган шароитда қабила ва давлат Х. ларнинг образлари пайдо бўлади. Яккаю ягона қудратли Х., осмондаги подшо ҳақидаги тасав-



вур «яккаю ягона шарқ мустабидининг инъикоси» (Ф. Энгельс) сифатида вужудга келди. *Теология* Х. нинг борлигини фалсафий тарзда исботлашга, Х. идеяларини безаб-бежаб ва пардалаб кўрсатишга, Х. ни абсолют идея, оламий ирода, қандайдир қиёфасиз ақлий ибтидо шаклида кўрсатишга уринувчи идеализмдан фойдаланиб келмоқда. Марксизм Х. идеясининг реакционлигини ва ожизлигини ҳамда уни ҳимоя қилишга уринишларни охиригача очиб ташлади ва бундай уринишлар табиий ва ижтимоий фанлар ривожининг бутун жараёнида фош қилинаётганлигини кўрсатди. «Худо,— деб кўрсатган эди В. И. Ленин (тарихан ва турмуш жиҳатдан), аввало идеялар комплексидан иборат бўлиб, бу идеяларни инсоннинг тўпосларча эзилганлиги ва ташқи табиат ҳамда синфий зулм вужудга келтиргандир, бу идеялар мазкур тўпосларча эзилганликни *мустаҳкамлайди* ва синфий курашни *усайтиради*» (48-т., 232-б).

**ХУДОИЗЛОВЧИЛИК** — Россиядаги буржуа диний-фалсафий оқим бўлиб, бу оқим, ижтимоий тараққиётнинг мақсади — тўғри тушунилган, «янги» христианлик идеяларини амалга оширишдан иборат, деб буни исбот қилишга уринарди. Х. 20-асрнинг бошларида пайдо бўлиб, диний мажлисларни (1901—03, Петербург), «Новый путь», «Вопросы жизни» ва ш. к. журналларни ташкил этишда ифодаланган эди. Х. идеялари 1905—07 йиллардаги революциянинг мағлубиятидан кейин буржуа интеллигенцияси орасида айниқса манзур бўлди. Бу идеялар адабиётда ва 1907 йилда қайтадан вужудга келган диний-фалсафий жамиятда кенг муҳокама қилинарди. Х. нинг вакиллари бўлмиш философлар ва ёзувчи декадентлар: Бердяев, Д. Мережковский («Сулҳ бўлмасин-у, аммо қилич бўлсин», 1908 ва б.), Н. Минский («Диний виждон эркинлиги ҳақида», 1902; «Келажакнинг дини», («Сулҳ бўлмасин-у, аммо қилич бўлсин», 1908 ва б.), Исо ва сунятларига «янги муносабатда», қандайдир «диний реформация» ҳақида

ги асарда динни жонлантиришга ва «динни халқ орасида янгича мустаҳкамлашга» (Ленин) уриндилар. Улар, ҳаётнинг мақсади — худо излашдан иборат, тарихнинг вазифаси — илоҳий нарсани инсониятда рўёбга чиқариш, илоҳий инсониятни, яъни диний асосларга таянмаган социал уюшмани ташкил этишдир, деяро эдилар. Анъанавий христианликдан ва унинг у дунёдаги илоҳий салтанатидан фарқли ўлароқ, худозилловчилар, диний идеаллар (абадий ҳаёт, «муқаддас жамоатчилик» ва ҳ. к.) шу ернинг ўзида, яъни ер юзиде амалга оширилиши мумкин, деб ўйлар эдилар. Улар *иррационализмни*, мистик билишни қаттиқ туриб ҳимоя қилардилар, ҳақиқатга етишнинг энг тўғри усули кароматда деб билардилар. Аввало жамият ҳақидаги марксистик таълимотга қарши қаратилган Х. назарияси *патристикага*, *Чаадаев* ва *Достоевский*нинг консерватив идеяларига, *Соловьёвнинг* фалсафий-теологик системаларига таянарди. Ленин, Плеханов ва бошқа марксистлар бутун диний-мистик философиянинг, шу жумладан Х. нинг ҳам реакционлигини кўрсатдилар. 1917 йилги Октябрь революциясидан кейин худозилловчиларнинг кўпи Россияни тарк этди ва Совет ҳокимиятига қарши чиқди.

**ХУДОНИНГ БОРЛИГИНИНГ ИСБОТЛАРИ** — диннинг асосий ақиқаси бўлмиш худонинг мавжудлигига ишонининг идеалистик философия томонидан илгару сурилган мантиқий исботлари. Уч асосий Х. б. и. маълумдир. Космологик исбот (бу Платон ва Аристотелдаёқ учрайди; янги замонда уни Лейбниц ва Вольф қаттиқ туриб ҳимоя қилдилар); худо барча нарсалар ва ҳодисаларнинг бош сабабчиси сифатида мавжуддир. Бу исбот оламнинг замонда охирати борлиги ва унинг номоддий сабаб билан мавжудлиги ҳақидаги илмга хилоф фарзга асосланган. Телеологик исбот (буни Сократ билан Платон илгару сурган, сўнгра уни стоиклар ривожлантирганлар): табиатда ҳамма нарса шу қадар мақсадга мувофиқ қилиб тузилганки, буни фақат барча ҳодисаларни тар-

тибга солиб, турувчи гайри табиий ақлли вужуднинг мавжудлигини тап олиш билангина изоҳлаш мумкин. Бу далилни Дарвиннинг эволюцион назарияси рад этди ва тирик табиатдаги мақсадга мувофиқликнинг табиий сабаблари бор, деб исбот қилди. Онтологик исботни Августин Блаженний илгари сурган эди ва у, худо мукамал вужуддир, деган тушунча ҳамма кишиларда бор, деб даъво қилган эди. Лекин агар мукамал вужуд ҳақиқатда бўлмаса, тушунча ҳам пайдо бўлолмайдди. Демак, худо мавжуддир. Урта асрларда бу исботни *Ан-сальм Кентерберийский* ҳимоя қилиб чиққан эди. Фикрий уйдирма билан объектив-реал нарсани айнан бирдай қилиб кўрсатувчи онтологик исботнинг асоссизлиги шу қадар яққол кўриниб турибдики, натижада фақат материалист философларгина эмас, балки кўп теологлар ҳам унга қарши чиқмоқдалар; мас., уни *Фома Аквинский* рад этди. Турли идеалистик таълимотларда бошқача Х. б. н. гносеологик, психологик, ахлоқий исботлар ҳам қабул қилинган. *Кант* идеализм нуқтани назаридан Х. б. н. ни рад этиб, худо тажрибадан ташқарида бўлган, ақл билан пайқаладиган вужуддир, бинобарин, унинг мавжудлигини исбот қилиб бўлмайди, деб даъво қилган эди. Х. б. н. анализ қилиш шунинг кўрсатадики, уларнинг ҳаммасида мантиқий хато (*исботда мужмаллик*) бўлиб, ҳаммаси пировард ҳисобда кўр-кўрона эътиқодга асосланади.

**ХУДОТУЗУВЧИЛИК** — 1905—07 йиллар революцияси маглубиятидан кейин Россияда пайдо бўлган диний-фалсафий оқим (*Луначарский*, В. Базаров, *Юшкевич* ва б.; бир вақт Горький ҳам худотўзувчиларга қўшилган эди («Тавба-тазарру», 1907, «Шахнинг емирилиши», 1909); лекин у Лениннинг таъсири остида Х. дан алоқани узди. Богдановнинг «коллективизм философияси» билан маҳкам боғлиқ бўлган Х. нинг мақсади, Ленин сўзлари билан айтганда, илмий социализмни дин билан қўшишдан, диний атензм деб аталувчи нарса, яъни ху-

досиз дин йратишдан иборат эди... «...Социалист,— деб ёзган эди Луначарский,— эски диндор кишидан диндорроқдир» («Дин ва социализм» 1-қисм, 1908, 45-б.), чунки социалист авлодларининг. объектлари реалдир, яъни инсонлар коллективи ва космосдир. Худотўзувчилар «социалистик диний онгнинг равиқли» ҳақида сўзлар, марксизмни эса асосан кишиларга янги ҳаёт йўлини кўрсатувчи диний фалсафий система деб қарардилар. Улар, диний формада марксизмик таълимотни омма осонроқ ўзлаштириб олади, деб ўйлардилар. Х. нинг идеялари Капри оролида (1909) ташкил этилган (Богданов ва б. ташкил этган) мактабда айниқса кенг пропаганда қилинарди. Гарчи худотўзувчилар с.-д. партиясига туриб, *худобизовчиликка* қарши чиққан бўлсалар-да, шунга қарамай, уларнинг назарияларининг марксизмик таълимот билан ҳеч қандай алоқаси йўқ эди; улар ишчилар синфининг майда буржуа идеологияси таъсири остида бўлган қисмининг гоёяни иккилаштирилгани акс эттиради. Ленин ва Плеханов Х. ни қаттиқ танқид қилган эдилар. «...Европада ҳам, Россияда ҳам,— деб ёзган эди Ленин,— худо идеяларини ҳар қандай, ҳатто энг нозиклаштирилган ҳолда, энг яхши ният билан ҳимоя қилиш ёки оқлаб кўрсатиш реакцияни оқлаб кўрсатишдир» (48-т., 232-б.). 1-жаҳон урушининг бошларидаёқ Х. оқим сифатида мавжуд бўлмай қолди.

**ХУЛОСА ЧИҚАРИШ** — хулоса — мантиқий муҳокама, бу муҳокама давомда Х. ч. нинг асослари деб аталадиган бир ёки бир неча ҳукмдан янги ҳукм хулоса қилиб чиқарилади, бу ҳукм хулоса ёки натижа деб аталади ва мантиқий равишда асослардан келиб чиқади. Асослардан хулосага ўтиш логиканинг бироп қондаси билан (хулоса қондаси билан) амалга оширилади. Х. ч. да унинг асосларини ва хулосасини ажратиб ҳамда унинг структурасини аниқлаш Х. ч. нинг мантиқий анализини ташкил этади. Айни бир хулоса қондалари ва логика қонунилари билан амалга ошириладиган Х. ч. айни бир мантиқий фор-

мадаги Х. ч. дир. Шундай қилиб, Х. ч. нинг анализи унинг мантиқий формаларини аниқлаш учун хизмат қилади. Х. ч. тафаккур формасидир, бу формада (тушунича, ҳукм ва б. тафаккур формалари ҳамда муҳокама усуллари билан бир қаторда) абстракт тафаккур босқинчида ташқи оламни билиш юзга келади. Ҳар қандай тўғри Х. ч. шундай бир шартни қондирмоғи лозим: агар унинг асослари чин бўлса, у вақтда унинг хулосаси ҳам чин бўлмоғи керак. Бу шартга Х. ч. давомида логика қонунилари ва хулоса қондалари бузилмаган тақдирда риоя қилинади. Реал тафаккур процессида кўпинча Х. ч. нинг асосларидан баъзилари тушиб қолади ва унинг асосидаги хулоса қондалари ва логика қонунилари очик ифодаланмайди. Бу ҳол Х. ч. да хатоларга йўл қўйиш имкониятини очади. Логика тўғри Х. ч. ларни нотўғри Х. ч. лардан фарқ қилиш усулларини белгилаб беради ва шу билан, жумладан, мантиқий хатоларнинг олдини олишга ва уларни тuzатишга ёрдамлашади. Одатда муҳокамалар ва исботлар Х. ч. нинг заңжиридан иборатдир, бу заңжирда олдинги Х. ч. нинг хулосаси ундак кейини келадиган Х. ч. лардан бирининг асоси бўлади. Исбот тўғрилигининг шартини фақат унинг бошланғич ҳукмлари — исбот асосларининг чинлигидан иборат бўлмай, балки унинг таркибига кирувчи ҳар бир Х. ч. нинг тўғрилигидан ҳам иборатдир. Ўз формасига кўра Х. ч. лар бир неча турга бўлинади. Х. ч. ларнинг энг умумий бўлишини уларнинг дедуктив ва индуктив Х. ч. ларга бўлинишидир (*Дедукция, Индукция*).

**ХУЛҚ-АТВОР** — кишиларнинг бирон-бир социал умумияти хатти-ҳаракатининг хусусиятлари бўлиб, бу хусусиятлар ижтимоий психологияга боғлиқдир; муайян ижтимоий формация шароитида расм бўлган ёки бирон-бир коллектив, синф, миллатнинг ахлоқи учун характерли бўлган ўзинга хос урф-одатлар. Х.-а. кишилар нитилиши лозим бўлган ахлоқ-одоб талабларини эмас, балки ҳақиқий хатти-

ҳаракатининг мазмунини очиб беради. Гегель «Ҳуқуқ философияси»да ахлоқ-одоб ҳақида Х. а. нинг мажмуи тарихисидан сўзларкан, уни мавжуд олам деб, амалиётларнинг ялпи умумий образи деб тавсифлаган. Синфларнинг, социал қатламларнинг турмуши, уларнинг ижтимоий ишлаб чиқариш системасида тугган ўрни, уларнинг маданият даражаси турлича бўлганлиги сабабли, Х.-а. н ҳам турличадир.

**ХУНУҚЛИК** — воқелик ҳодисаларини кўрсатадиган эстетик категория бўлиб, бу ҳодисаларнинг моҳияти *ғўзалликка* қарама-қаршидир. Х. да инсоннинг мазкур ҳодисаларга салбий муносабати ўз ифодасини топади. *Ғўзалликка* қарама-қарши ўлароқ, Х. ижтимоий жиҳатдан, мас., социал шароитларнинг инсон ҳаётий кучларининг эркинлик билан юзга чиқишига ва равиқ топшишга душманликда, уларнинг бузуқ-тўмтоқ шаклда бир томонлама ривожланишида, эстетик идеалнинг инқирозидан намоён бўлмоқда. Х. да инсоннинг моҳияти ўз-ўзинга зид келади, бузуқ, гайри инсоний шаклда юзга чиқади (бу ҳол санъатда Головлев, Плюшкин, Яго ва б. образларда айниқса яққол акс эттирилган). Буржуа дунёсида Х. *ғўзаллик* устидан ҳукмронлик қилади, бу парса танқидий реализм санъатида ижобий типларга нисбатан салбий типларнинг устунлигида ўз аксини топмоқда; танқидий реализм санъати салбий персонажлар ва характерларнинг образларида ҳаётнинг инсон *ғўзаллигини* емирадиган ва инсон шаънига тўғри келмайдиган томонларини қаттиқ танқид қилади ва фош қилиб ташлайди. Ҳақиқий санъатда Х. нинг эстетик жиҳатдан акс эттирилиши *ғўзаллик* идеали қарор топишининг ўзинга хос формасидир. Ҳар қандай инкор жонли ва поэтик бўлмоғи учун юксак гоё ва мақсадни (идеали) кўзлаб қилинмоғи лозим, деган эди Белинский. Коммунистик жамият кишининг тарбиялаб камолга етказиш вазифаси янги жамият қуришга халақит берувчи *ўтмиш сарқитлари*

шаклида намоён бўлаётган Х. ҳодиссларига қарши кураш билан чамбарчас боғлиқдир.

**ХУРОФОТ** — бидъат, ирим — сохта эътиқодни билдирувчи термин. Илоҳиёт ва буржуа адабиётида Х. одатда умуман чин эътиқодга қарама-қарши қўйилади ва ибтидоий *сеҳргарлик*

билан боғланади. Бирон дин мухлисининг нуқтан назарича, ўзга диннинг ақидалари ва маросимлари Х. (бидъат) бўлиб кўринади. Марксистик атеизм диний эътиқод билан диний Х. ўртасидаги ҳар қандай фарқ-тафовутни инкор этади.



**ЦИ**, ёки **ЮАНЬЦИ** — хитой натур-философиясининг асосий тушунчаси. Дастлабки маъноси — «ҳаво», «буғ», «нафас» демакдир. Мазмуни жуда кенг — бошматерия, табиатнинг асосий материяси, «ҳаётни куч» ва ҳ. к. маъноларни билдиради. Энг қадимги натурфилософик тасаввурларга кўра, олам «ци»дан — бошматериядан ташкил топади, бу материянинг енгил ва тоза қисми юқори кутарилиб, осмонни вужудга келтиради, оғир ва қуйқа қисми пастга тушиб, ерни вужудга келтиради. Биринчиси янчи, иккинчиси инъчи деб аталади. Бундан ташқари, беш ци ёки беш бошэлемент — табиатнинг «беш» унсури — сув, олов, дарахт, металл, ер мавжуддир. *Инь* ва *яннинг* ҳамда беш «унсурнинг» равиши ва ҳалокати йилнинг тўрт фасли алмашинувида юз беради. *Инь* ва *ян* ҳамда беш «унсур» аини бир вақтда ярим физик ва ярим метафизик тушунчалар бўлиб чиқадиган бу натурфилософик схема хитой фалсафий фикрининг ривожланишига фавқулодда таъсир кўрсатди. Ундан *даосизм*, *конфуцийчилик* ва қисман *буддизм* кенг фойдаланди.

**ЦИЦЕРОН** Марк Туллий (эраминдан олдинги 106—43)—қадимги Рим иотиғи, философ ва сиёсий арбоби. Асосан диалог формасида ёзилган

унинг фалсафий асарлари эклектик асарлардир. Билнш назариясида **Ц. скептицизмга** мойил эди, реал тасаввурларни нореал тасаввурлардан фарқ қилиш учун мезон йўқ, деб ҳисобларди. **Ц.** асосий эътиборни этика проблемаларига қаратади, бу проблемалар унинг «Яхшилик ва ёмонликнинг чегараси тўғрисида», «Бурчлар ҳақида» ва бошқа асарларида баён қилинган. У бахтнинг бирдан-бир манбаи сифатида олий эзулик, олий фазилат ҳақидаги, ахлоқий бурч ва шахсий фойда эндиенти ҳақидаги масалаларни қараб чиқиб, амалий тавсиялар беришга уринади. **Ц.** инсонда жо бўлган табиатга амал қилишга даъват этади, унинг фикрича, бу табиатнинг чин моҳиятини фақат амалий фалсафа очиб беради. Шу билан бирга камолотга интилмоқ зарур. Бу интилишга тўрт фазилат: донишмандлик, адолат, мардлик, мўътадиллик мувофиқ келади. Сиёсий асарларида («Давлат ҳақида», «Қонунлар ҳақида») **Ц.** давлат тузумининг энг яхши формалари масаласини қараб чиқади. У давлат фаолиятида монархия, аристократик ва демократик асосларни қўшиш зарурлиги ҳақидаги хулосага мойил эди ва Рим конституцияси бу талабга жавоб беради, деб ҳисобларди.

**ЧАДАЕВ** Петр Яковлевич (1794—1856)— рус мутафаккири ва жамоатчи сисёсий арбоб. Дворян oilасида туғилган 1812—14 йиллардаги урушда қатнашди. Россияга қайтиб келгач, «Хушбахтлиқ иттифоқи»га (1819), сўйра «Шимолй жамият»га (1821) кирди. Истеъфога чиққач, Ч. 1823 йилда чет элга жўнаб кетди. У ерда зўр бериб назарий фаолият билан шуғулланди, Ламенне ва Шеллинг билан учрашди. Россияга қайтиб келгач (1826), Ч. декабристлар билан алоқа қилгани учун қamoққа олинадди. Етарли айб топилмагани учун қamoқдан озод қилинадди, лекин полиция назорати остида бўлади. 1828—30 йилларда бир қатор машҳур «фалсафий мактублар»ни ёзди. Бу мактублардан биринчиси 1836 йилда «Телескоп» журналида босилган эди. *Герценнинг* сўзларига қараганда, бу мактуб фикрловчи Россияни титратган, монархия доираларининг ғазабини кўзготган, «Телескоп» ёпилади, унинг редактори Надеждин сургун қилинадди. Ч. эса жинни деб эълон қилинадди. 1837 йилда Ч. «Жининининг мадҳияси»ни ёзди, 40-йилларда эса Герцен ва *Грановский* билан бирга *гарбчиларнинг славянофилларга* қарши курашида қатнашди. Ч. нинг бир қанча мақолалари кўчириб тарқатилган. Ч. нинг дунёқараш 1823 йилгача ўша вақтдаги Россиянинг француз энциклопедистлари ва 18-асрдаги рус антикрепостник маърифатчилари гоёлари асосида тарбияланган прогрессив хайфиятдаги дворянга хос дунёқараш эди. Ч. А. С. Пушкин билан дўст эди, Пушкин Ч. нинг ўша йиллардаги қарашлари радикализм руҳида эканлигини таъкидлаб, уни Брут ва Периклес деб атаганиди. Аммо Ч. декабристларнинг назарий позициялари билан қониқмас эди, у декабристлар эълон қилган ижтимоий идеалларни асослаб бериш учун тарихдан унинг тараққиёт қонуиларини излайди. Бу излашлар

Ч. нинг католицизм позициясига ўтиши ва жамиятнин қайта қуришининг революцион методларидан воз кечиши билан тамомланди. Тўғри, Ч. нинг католицизми, аслда, социал утопия формаси эди. «Фалсафий мактублар»нинг анализи Ч. бу даврда ҳам самодержавие, православие ва крепостникликнинг душмани бўлиб қолганлигини кўрсатади. Унинг Россиядаги мавжуд тузумни қилган танқидини илғор рус кишилари завқ-шавқ билан кутиб олдилар. Биринчи «Фалсафий мактуб»нинг эълон қилиниши зулм остида эзилиб ётган мамлакат учун 1825 йил 25 декабрдан кейин самодержавие ва крепостникликка қарши биринчи очиқ норозилик сифатида катта аҳамиятга эга эди. Ч. нинг философияси табиат ва жамиятда илоҳий қонуннинг устуиллик ролини асослаб беришга уринарди. Умуман у объектив идеализм нуқтаи назарда туриб, ўз қарашлари мазмунига табиий фанларнинг гоёларини унча-мунча киритган эди. Ч. нинг фикрича, олло таолонинг каромати бўлмаса, нисон оламнинг энг умумий қонуиларини пайқашга қодир эмасдир. Ч. бу принципни тарих философиясига татбиқ қилгач, жамият тараққиётида илоҳий каромат ҳал қилувчи роль ўйнаши ҳақидаги хулосага келган. Шу муносабат билан у ер юзида «илоҳий салтанат»ни амалга оширишининг асосий воситаси нисониятнин диний руҳда тарбиялашдир, деб ҳисоблайди. Келажакдаги «илоҳий салтанат»ни Ч. тенглик, озодлик ва демократия ҳукм сурадиган гражданик жамияти деб тушунарди. Шу муносабат билан, Ламенне ва *Сен-Симон* сингари, у католицизмин замонавийлаштириш зарурлиги ҳақида сўзларди. Унинг қарашларининг диний формаси шунга олиб келдики, у рус революцион-демократик ҳаракатининг умумий юксалишидан ва унинг идеологиясидан четга чиқиб қолди, тарихий пессимизмга мо-

йил бўлиб кетди. Ч. дунёқарашининг эйдиятли эканлиги шунга баҳоюа бўлдики, вехичилар ва рус ижтимоий фикрини бошқа сохталаштирувчилар Ч. ни унинг социал қизиқишлари ва интилишларига ёт бўлган мистиклар қаторига қўшиб қўйдилар.

**ЧАРВАКА** — қ. *Локаят*.

**ЧЕГАРА ВАЗНЯТИ** (немисча die Grenz-situation)—*Ясперс* философиясидаги тушунча. Ч. в.—ўлим, азоб, қўрқув, айб, кураш — кишини борлиқ билан йўқлиқ ўртасидаги чегарага келтириб қўяди. Ясперснинг фикрича, Ч. в. га тушгач, одам илгари уни заңжирбанд қилиб келган барча шартли ҳолатлардан, ташқи нормалардан ва «Ман» соҳасини тавсифлайдиган, умум қабул қилган қарашлардан холи бўлади ва шу билан биринчи марта *экзистенция* сифатида ўзини пайқайди. Ч. в. одамга «иоасл» борлиқдан асл борлиққа ўтишга имкон бериб, уни кундалик онг бўғовларидан юлиб олади, чунки бу онг, *экзистенциализм* даъвосича, назарий, илмий тафаккур қилишга қодир эмасдир. Илгари нисон инма билан яшаган бўлса, уларнинг ҳаммаси Ч. в. да унинг олдида хаёлий борлиқ сифатида, зухуротлар олами сифатида намоён бўлади; бу вазиятда у бу дунё гўё реал борлиқдан, эмпирик оламга нисбатан трансцендент борлиқдан ажратиб қўйганлигини тушуна бошлайди. Шундай қилиб, Ч. в. шахсга трансценденция билан, яъни худо билан туташши имкониятини беради.

**ЧЕЛПАНОВ** Георгий Иванович (1862—1936) — рус психологи ва идеалист философи, логик; Киев (1892—1906) ва Москва (1907—1923) ун-тетларида психология ва философия профессори. Москва психология ин-тининг асосчиси (1912). Философияда *яңги кантчиликка* ва *позитивизмга* яқин турарди. «Мия ва руҳ» (1900) ва бошқа асарларида Ч. материализмни таққид қилган. Психологияда руҳ билан jisмининг «эмпирик параллелизм» назариясини ривожлантирган; бу назария аслда *Вундтнинг* психофизиқ параллелизмга бориб тақалади. Ч. асосан экспериментал психология

билан шуғулланиб, унинг чуқур хатоли методологик позицияларини ишлаб чиқди (ўз-ўзини кузатишини психик ҳодисаларини билишнинг бирдоя-бир манбаи деб эътироф этиш, экспериментга ёрдамчи ролни бериш ва ш. к.). Октябрь революциясидан кейин Ч. марксизмни совет психологиясига жорий қилишга қарши чиқди. Ч. нинг реакцион позициялари 1923—25 йилларда марксизмни таққид йўли билан фoш қилинди. Ч.—логика ва психологияга онд дарсликларнинг авторидир. Асарлари: «Априорлик ва тумалик тўғрисидаги таълимот муносабати билан фазонинг идрок этиш проблемаси» (2 қисмдан иборат, 1896—1904), «Экспериментал психологияга кирриш» (1915) ва б.

**ЧЕРНИШЕВСКИЙ** Николай Гаврилович (1828—89) — рус революцион демократи, материалист философ, таққидчи ва социалист-утопист. Саратовда руҳоний оиласида туғилган. Петербург ун-тетини тамомлагач (1850), Саратов гимназиясида муахлим бўлиб ишлади. 1853—62 йилларда «Современник» журналининг ходими ва раҳбари бўлган. 1862 йилда хибсга олиниб, Петропавловск қалъасига қамалган, сўнгра қаторга ишларига ҳукм қилинган ва Сибирга абадий сурғун этилган. 1883 йилда Астраханга бориб истиқомат қилишга, сўнгра Саратовга қайтишга рухсат олади ва Саратовда вафот этади. Ч. Россияда 60 йиллардаги революцион демократик ҳаракатнинг йўлбошчиси, рус социал-демократларининг атоқли салафларидап бири бўлиб, «деҳқонлар революцияси гоясини, омманнинг ҳамма эски ҳокимиятларни агдариб ташлаш учун кураш олиб бориши гоясини» (В. И. Ленин, 20-т., 200-б.) илгари сурган киши. Унинг асарларини (Ленин таъбири билан айтганда, сифий кураш руҳи эслаб турган асарларини) ўқиб, рус революционерларининг бутун бир авлоди тарбияланди. Ч. нинг дунёқарашини Герцен ва Белинский гоялари, шунингдек немис классик философияси, айниқса Фейербах философияси таъсири остида таркиб топди. Лекин Ч. философиянинг со-

диал ролини тушунишда Фейербахдан ўтиб кетди. Ўз назарий қарашларини у тамомла «Фақир-фуқоролар»ни, меҳнаткашларни крепостниклик ва буржуа қуллигидан озод қилиш учун кураш ишга бағишлади. Гносеологияда Ч. аниқ материалистик позицияда туриб, агностицизмни (*Кантни* ва б.) қаттиқ танқид қилди. Ч. биллиш манбаи инсоннинг сезги органларига таъсир қилувчи объектив оламда деб биларди. У практикага катта эътибор бериб, уни ҳар қандай назариянинг синов тоши деб атарди. Ч. Гегель диалектиказини, Фейербахдан фарқли ўлароқ, материалистик руҳда қайта ишлаб чиқишга интилди. Бир қанча соҳаларда (сиёсий иқтисод, тарих, эстетика, бадний танқид) у назарий ва амалий проблемаларга диалектик қарашнинг ажойиб намуналарини кўрсатди. Ч. ўзи яшаб, курашган крепостниклик воқелиги шаронтида Маркс материализми даражасига кўтарила олмас эди. Ч. нинг материализми бир қанча муҳим камчилклардан (*антропологияси*, практикани, биллиш процессини тор тушуниш ва ҳ. к.) холи эмас. Бироқ революцион демократизм унга антропологиянинг кўп заиф томонларини бартараф қилишга ёрдам берди. Бир қанча масалаларда у ижтимоий ҳаётни материалистик нуқтаи назардан тушунтириб беришга яқинлашиб борган эди. Бу аввало унинг ўз замонаси жамиятининг синфий характерини тушунишида, синфлар курашини тараққиётнинг ҳаракатлантирувчи кучи деб эътироф қилишида ва ҳ. к. кўринган эди. Ч. шунингдек кишиларнинг идеологияси ва онги улар ҳаётининг иқтисодий шаронтлари билан боғлиқ эканлигини ҳам кўра билди. У жамият тарихида меҳнаткашларнинг манфаатлари асосий аҳамиятга эга эканлигини таъкидлаб, халқ оммасини тарихнинг асосий ҳаракат қилувчи шахси деб ҳисобларди. Рус ва Ғарбий Европа либерализмининг контрреволюцион моҳиятини фош қилиш унинг хизмати эди. Деҳқонлар реформаси даврида Ч. либералларнинг крепостниклар олдидида хушомадгўйлик қилишини фош

эти. Ленин кўрсатганидек, Ч. «машҳур «деҳқонлар реформаси»нинг жуда ҳам бир ёқлама, мутлақо маъносиз реформа эканлигини, унинг бутун крепостниклик моҳиятини» (20-т., 199-б.) жуда яхши тушунарди. Ч. эски деҳқон жамоаси орқали социализмга ўтишни хаёл қиларди; у ҳам, Герцен каби, *народникликнинг* асосчиси бўлди. Фақат пролетарнат социализм қуришга қодир куч эканлигини Ч. билмас эди ва ҳали биллиши ҳам мумкин эмас эди. Лекин ҳамма утопистларга қараганда Ч. ўз назариясида илмий социализмга жуда яқинлашиб борган эди, чунки у революцияга умид боғларди. Ч. нинг утопик социализми унинг революцион демократизми билан чамбарчас боғлиқ эди. Ч. социализм фақат ривожланган техника асосида барпо этилиши мумкинлигини ва фақат халқ оммасининг ўзи унинг ижодчиси бўла оlishини тушунарди. Ч. сиёсий иқтисод соҳасида ҳам самарали ишлади. Маркс таъкидлаганидек, Ч. экономист сифатида буржуа сиёсий иқтисоднинг инқирозини аниқлаб берди. Унинг «меҳнаткашлар сиёсий иқтисоди»нинг асосий ғояси «мулкдор билан юмушчининг сифатларини аини бир шахсда тўла бирлаштириш» ғоясидир. Меҳнат, дер эди у, «сотқин товар» бўлишдан тўхташи керак. «Санъатнинг воқеликка эстетик муносабатлари» асарида (1855) Ч. идеалистик эстетикани чуқур танқид қилиб, реалистик санъатнинг асосий принципларини ифодалаб берди. Ч. нинг адабий-танқидий асарлари, *Белинский* ва *Добролюбов* асарлари сингари, илгор рус адабиёти, рассомлиги, музикасига катта таъсир кўрсатди; бу асарлар ҳозирга қадар ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда. Ч.— йирик ёзувчи, «Нима қилмоқ керак?» (1863), «Муқаддима» (1867—69) ва б. асарларнинг муаллифи. Асарлари: «Рус адабиётининг Гоголь даври очерклари» (1855—56), «Жамоа мулкига қарши фалсафий хато фикрларини танқид» (1858), «Философияда антропология принципи» (1860), «Инсон билимининг характери» (1885) ва б.



**ЧЕТ ЭЛЛАРДАГИ ҲОЗИРГИ ЗАМОН МАРКСИСТИК ФАЛСАФИЙ ФИКР.** 1917 йилда Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ғалаба-баси янги тарихий даврга — капитализмдан социализмга ўтиш даврига асос солди. Қўп капиталистик мамлакатларда марксизм-ленинизмга ва унинг философиясига, хусусан В. И. Ленин асарларига қизиқиш кучайди. III Интернационалда (1919) бирлашган коммунистик партиялар диалектик ва тарихий материализмни ўз фалсафий байроғи деб қарайди. 20-йиллардаёқ Лениннинг фалсафий асарлари асосий Европа тилларига таржима қилинади. Бу даврда Г. Димитров, А. Грамши, П. Тольятти, М. Торез, Э. Тельман, У. Фостер ва б. философия масалалари юзасидан асарлар ёзиб, бу асарларда марксизм назария билан пролетариат революцион практикасининг бирлигини қаттиқ туриб ҳимоя қилдилар. Буржуа адабиётида марксча-ленинча философияга ҳужум кучаяди. Реформистик адабиёт диалектик ва тарихий материализмни «этика социализми» позицияларидан туриб ревизия қилишни давом эттиради. Қатор Европа мамлакатларида революцион кўтарилиш (1918—23) Европа ишчилар ҳаракатида сўл кучлар сиёсий позицияларининг мустаҳкамланиши билан бирга борди. Лекин уларнинг айрим вакиллари — назарий жиҳатдан етуқ бўлмаганликлари сабабли, субъективизмга берилиб, халқ оммасининг тарихдаги ролига етарли баҳо бермайдилар. В. И. Лениннинг «Коммунизмда болаларча «сўллик» касали» асари (1920) сўл огмачилик қарашларини фош қилишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди. Айрим капиталистик мамлакатларда вақтинча иқтисодий кўтарилиш (1924—29) натижасида буржуа ва ўнг социалистик идеологиянинг активлашуви компартияларга (АҚШ, Германия, Италия ва б.) ўнг оппортунизмнинг ва унинг ғоявий асоси—механистик философиянинг суқулиб киришига сабаб бўлди. III Интернационал марксистларининг «сўл» ва ўнг огмачиликлар-

га қарши кураши фалсафий проблемалар юзасидан ҳам олиб борилди. СССРда социалистик қурилиш эришган муваффақиятлар, капиталистик мамлакатлардаги иқтисодий кризис (1929—33) натижасида рўй берган капитализм умумий кризисининг чуқурлашуви бир қатор капиталистик мамлакатларда фашизм ўрнатилишига олиб келди. Идеология соҳасида бу воқеалар *иррационализм*, *субъектив-идеалистик философия*, *волюнтаризм* ва ш. к. пропагандасининг кучайишида ифодаланди. Фашизмга қарши курашда компартиялар томонидан эълон қилинган бирлашган ва халқ fronti тактикаси прогрессив интеллигенциянинг марксистлар тева-рағида жипслашувига кўмаклашди, унинг қатор вакилларининг диалектик-материалистик философия позицияларига ўтишни тезлаштирди. Марксист философларнинг *интуитивизмга* (Ж. Политтер асарлари — Франция), *янги гегелчиликка* (Грамши асарлари), *неоплатонизмга* (Г. Селзам асарлари — АҚШ), *прагматизмга* (Фостернинг чиқишлари), *ремкечиликка* (Т. Павлов асарлари — Болгария) ва 30-йиллардаги буржуа философиясининг бошқа йўналишларига қарши кураши диалектик материализмнинг обрў-эътиборини кўтарди, унинг фанларнинг методологик асоси сифатидаги, фашизм идеологиясига қарши курашда таъсирчан қурол сифатидаги ролин кўрсатиб берди. Марксча-ленинча философиянинг ривожланишидаги янги босқич иккинчи жаҳон урушидан кейин бошланди. Герман фашизми ва япон милитаризмининг тор-мор этилиши, Европа ва Осиёдаги халқ революциялари натижасида бир қанча социалистик мамлакатлар вужудга келди. Бу мамлакатларнинг коммунистик ва ишчи партиялари социалистик қурилишнинг умумий қонуниятлари диалектикаси ва бу қонуниятларнинг юз беришидаги миллий хусусиятлар ҳақидаги назарий ва амалий жиҳатдан муҳим масалани ишлаб чиқмоқдалар. Халқ демократияси мамлакатларида социалистик қурилиш давомида маданий

революция амалга оширилмоқда ва бу революцияда марксча-ленинча философия катта роль ўйнамоқда. Шу муносабат билан меҳнаткашларнинг кенг қатламларини марксизм-ленинизм руҳида тарбиялаш, уларнинг онгини буржуа ва майда буржуа идеологиясининг қолдиқларидан, диний хурофотлардан халос қилиш вазифаси кўидаланг бўлди. Социалистик мамлакатларда марксест философларнинг эски кадрлари билан бир қаторда янги кадрларни ҳам майдонга чиқмоқда ва бу янги кадрлар илмий философияни омма орасида пропаганда қилиб қолмасдан, шу билан бирга социалистик қурилиш проблемаларини, диалектик ва тарихий материализмнинг янги масалаларини муваффақият билан ишлаб чиқмоқдалар. Марксча-ленинча философия хулосаларини янги тарихий вазиятга, айрим фанлар ривожининг ҳозирги замон даражасига татиқан янада конкретлаштириш процесси содир бўлмоқда, фалсафий билимнинг социология, этика, эстетика, логика, философия тарихи каби муҳим соҳалари янада ривожлантирилмоқда. Илмий тадқиқотларнинг натижаларни вақт-вақти билан социалистик мамлакатлар философларининг кенгайларида ва конференцияларида муҳокама қилиняпти. Диалектиканинг, билиш назариясининг проблемалари (Т. Павлов, В. Добрнянов асарлари — Болгария, Г. Шелер асарлари — ГДР ва б.), табиинетининг фалсафий масалалари (Л. Янош асарлари — Венгрия, А. Поликоров, А. Киселинчев — Болгария ва б.), этика проблемалари (К. Гуллиан асарлари — Руминия, Г. Бек асарлари — ГДР ва б.), эстетика проблемалари (Павлов асарлари — Болгария, С. Жулкевский асарлари — Польша, А. Абуш асарлари — ГДР ва б.), ҳозирги замон идеализмининг таиқид қилиш проблемалари (Г. Клаус, Г. Менде асарлари — ГДР; И. Лингарт, Я. Боднар, В. Румл асарлари — Чехословакия, Н. Ирибажакв асарлари — Болгария ва б.), философия тарихи (С. Гановский, Г. Грозев асарлари — Болгария, Г. Лей, Р.

Гропп асарлари — ГДР ва б.), логика проблемалари (Б. Фогарашин асарлари — Венгрия, А. Жож асарлари — Руминия, А. Бенков асарлари — Болгария, Г. Клаус асарлари — ГДР, И. Попелова-Отагалова асарлари — Чехословакия ва б.) самарали ишлаб чиқилмоқда. Капиталистик мамлакатлардаги марксест философлар прогрессив фалсафий традицияларини актив ҳимоя қилмоқдалар, антикоммунистик пропагандани, позиклаштирилган идеализмнинг янги усулларини шош қилмоқдалар. М. Корнфорд, Д. Льюис (Англия), Г. Уэллс, Г. Селзам (АҚШ), Г. Бесс, Ж. Канап (Франция) ва б. ларининг асарларида энг янги идеалистик оқимларининг (*неопозитивизм, прагматизм, экзистенциализм, неоготмизмининг*) ички эиддияти, ожизлиги очиб ташланмоқда. Капиталистик ва социалистик мамлакатлардаги марксест философлар ҳозирги замон фалсафий ревизионизмга қарши кураш олиб бормоқдалар, бу кураш Э. Фишер (Австрия), Р. Гароди (Франция) ва б. ларининг чиқишларида ўз ифодасини топган. Чет эллардаги марксестларининг асарларида ҳозирги замон капиталистик муносабатлар системасининг маданиятга, инсон шахсига таъсирининг салбий оқибатлари анализ қилинмоқда, империализм инсонни қандай қилиб олий даражадаги маънавий бойликлардан маҳрум этаётганлиги, шовинизм идеологиясини ўрнаётганлиги, зўравонликни ва империалистик талон-торожларни оқлаётганлиги кўрсатилмоқда. Капиталистик мамлакатлардаги ялгор иштеллигенция марксестлар гайри илмий идеалистик философияга қаршп олиб бораётган курашда уларни қўллаб-қувватламоқда (*Бернал* — Англия, *Ланжвеан*, П. Вижье, А. Валлон — Франция, Д. Фурст, В. Данэм, П. Кроссер — АҚШ). Коммунистик ва ишчи партиялар биргаликда марксча-ленинча назариянинг, шу жумладан философиянинг туб масалаларини ижодий ишлаб чиқмоқдалар. Коммунистик ва ишчи партиялар Кенгаши Декларациясида (1957) капитализмдан социализмга ўтишининг умумий

қонуниятлари ифодалаб берилган ва табиат, жамият ва тафаккур ривожланишининг энг умумий қонуналари ҳақидаги фан бўлган диалектик материализмнинг аҳамияти таъкидлаб кўрсатилган эди. Коммунистик ва ишчи партиялар Кенгашининг Баёнигида (1960) ҳозирги замонга марксистик таъриф берилган, тинчлик, демократия, социализм учун кураш йўллари ҳар томонлама очиб кўрсатилган эди. Коммунистик ва ишчи партиялар Москва Кенгашининг (1969) ҳужжатларида ҳозирги замон шароитида империализмга қарши кураш вазифалари ва йўллари белгилаб берилди. К. Маркс ва Ф. Энгельснинг туғилганига 150 йил тўлган кунини ва В. И. Лениннинг туғилганига 100 йил тўлган кунини байрам қилиш зўр халқаро воқеа бўлди. Бу воқеалар марксизм-ленинизмнинг енгилмас кучини, унинг илмий характерини ва ичтернационал табиатини яна бир марта намоён қилди.

**ЧЖАН ЦЗАЙ** (1020—77)— янги конфуцийчиликнинг асосчиларидан бири. Ч. Ц. таълимотига кўра, оламдаги бутун мавжудот бошматерия *цидан* ташкил топади, ци ҳаракат ва осойишталик хоссасига эгадир. Табиат — «илдиздир», ақл эса унинг маҳсулидир. Ци нинг бош ҳолатини Ч. Ц. «буюк бўшлиқ» деб атаган. Бошматерия «буюк бўшлиқ»да тарқалади, унинг тўпланиши сувнинг музга айланишига ўхшайди. Ци нинг тўпланиши ва тарқалиши барча ҳодисалар ва нарсаларнинг туғилиши ва ҳалок бўлишини белгилайди. Ч. Ц. философиясида «*дао*» («йўл») тушунчасига катта аҳамият берилиб, ци нинг ўзгариш ва бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга айланиш жараёни шу «йўл» билан билдирилган. Бошматериянинг ҳаракати ва ўзгариши икки ўта қарама-қаршиликнинг: ижобий ян ва салбий нининг (*Инь ва Ян*) ўзаро таъсирга асосланади. Уларнинг бирлиги даонинг ўзидир, бу даон ҳам Ч. Ц. «буюк уйғунлик» деб таърифлаган.

Табиатдаги ҳаракат тартибсиз характерда эмас, бу ҳаракат бошматерия, цининг ўзига хос қонуни (*ли*) би-

лан белгиланади. Қонун кишиларнинг продасига боглиқ эмас. Ўз билмиш назариясида Ч. Ц. собитқадам эмас эди. Сезгилар билмиш манбаи, улар орқали инсон ташқи олам билан алоқа боглайди. Аммо у, даон билмиш ҳиссий идрокка асосланган эмасдир, дер эди. Ч. Ц. таълимотинин янги конфуцийчилик мактабининг ундан кейинги вакиллари кенг ривожлантирдилар.

**ЧЖУ СИ** (1130—1200)— хитой философи, Сун даври (960—1279) янги конфуцийчилик мактабининг таниқли вакили. *Буддизм* ва *даосизм* таъсири остида сунча янги конфуцийчилик метафизика проблемаларини ишлаб чиқишга мурожаат қилди. Ч. С. таълимоти яққол ифодаланган идеалистик характерга эгадир. Унда *конфуцийчилик* идеялари системалаштирилган эди. Ч. С. идеявий ибтидо *лини* бирламчи, моддий ибтидо *цини* иккиламчи деб ҳисобларди. Идеявий субстанция ли форма ва сифатдан маҳрумдир, инсоннинг идрокки уш пайқаб ололмайди. Тайцзи ҳаракат кучи янни ва осойишталик кучи нини тугдиради (*Инь ва Ян*). Ҳаракат билан осойишталик доимо алмашиниб туради. Бу жараёнда оламнинг беш бош унсурни ташкил топади: сув, олов, дарахт, металл, тупроқ. Ч. С. конфуцийчиликнинг ахлоқий-сиёсий таълимотини қатъий ҳимоя қиларди. Инсоннинг «туғма табиати»ни у идеявий ибтидо лидан келтириб чиқарарди. Ч. С. ижтимоий ҳаётининг асоси — конфуцийчилик ахлоқий-сиёсий қонуноқондаларини қатъий бажаришдан иборат, деб ҳисобларди. Ч. С. нинг кейинчалик қонулаштирилган таълимоти анъанавий маориф системасининг асоси бўлди.

**«ЧИН СОЦИАЛИЗМ»**— майда буржуа социализмининг кўринишларидан бири бўлиб, 19- асрнинг 40- йилларида Германияда пайдо бўлган (К. Грюн, М. Гесс, Г. Кринге, О. Люнинг, Г. Пютман). «Чин социалистлар»нинг фалсафий қарашлари француз ва инглиз социал-утопистлари ва *ёш гегелчилар* идеяларининг *Фейербах* этикаси билан эклектикларча қўшилиши негизинда таркиб топди. «Чин социалистлар»

социализмни ғайри синфий назария деб ҳисоблаб, уни қандайдир умуминсоний моҳиятнинг рўёбга чиқарилиши деб эълон қилдилар; улар синфий курашни никор этиб, социал элдиятларни мурасага келтиришни тарғиб қилиб майдонга чиқдилар; сиёсий фаолиятда иштирок этишдан, буржуа-демократик эркинликлар учун курашдан воз кечишни тарғиб қилдилар, пролетариатни сиёсий революцияларда қатнашмасликка даъват этдилар. Маркс ва Энгельс «Ч. с.» идеологияси билан, унинг ишчилар ҳаракатига таъсири билан қатъий кураш олиб бордилар. «Немис идеологияси», «Кригега қарши қўлланма», «Немис социализми шеър ва прозада», «Коммунистик партия манифести» асарларида улар «Ч. с.»ни танқид қилиб, унинг Германияда революция етилаётган даврда ўйнаган реакцион ролини кўрсатиб бердилар. Маркс ва Энгельс таъсири остида бир қанча «чин социалистлар» (Вейдемейер, Дронке ва б.) ўзларининг илгариги қарашларидан алоқани уздилар. 1848—49 йиллардаги революция даврида «Ч. с.»нинг кўп вакиллари сохта социалистик сафсатабозлиқни улоқтириб ташлаб, майда буржуа демократияси сафларига кирди. Ҳозирги вақтда «Ч. с.»нинг баъзи бир идеяларидан марксизмни идеалистик этика руҳида сохталаштиришга уриниш учун фойдаланилмоқда.

**ЧИЧЕРИН** Борис Николаевич (1828—1904)— рус ҳуқуқ назарийчиси, тарихчи ва идеалист философ; Москва ун-тининг профессори (1861—68); либерал ҳаракат арбоби. Ч.— гегелчи; Гегель философиясидан у асосан эмпиризмни танқид қилишни ва абсолют идея ҳақидаги таълимот-

ни ўзлаштириб олган. Ч. диалектика-ни ҳам эътироф этади-ю, лекин унинг маъносини бузди («қарама-қаршиликлар»ни «келиштириш» идеясини биринчи ўринга қўяди) ва уни хусусий мулкни оқлашни мақсад қилиб қўйган ўз социологиясига мослаштирди. Ч.нинг фикрича, ҳақиқий билиш ақлбозлик принципларини тадқиқ этилувчи объектларга татбиқ этишдан иборат. Бунинг мумкинлиги сабаби шунки, оламий ақл қонунилари моддий объектларнинг қонуларини ва инсон руҳий дунёсини белгилайди. Ч.нинг фикрича, социал муносабатларнинг манбаи — қандайдир «метафизик вужуд»дан иборат шахсдир, чунки «борликнинг абсолют нбтидолари» шу вужуд орқали юз беради. Жамиятда ҳуқуқ, яъни индивиднинг қону билан белгиланадиган «эркин продасн» асосий роль ўйнайди. Ҳуқуқий ва ахлоқий элементлар давлатда қўшилади, давлатни эса Ч. кишиларни бир бутун қилиб бирлаштирувчи «идеявий» куч деб тушунарди. Буржуа-дворянлар давлатини у ғайри синфий ташкилот қилиб кўрсатишга уринарди. Ч. юридик мактаб (рус исторнографиясида) деб аталувчи мактабнинг асосчиси бўлди, бу мактаб тарихий процессни авало давлат-ҳуқуқ муносабатларининг алмашинуви деб қарарди. Ч. конституцион монархия тарафдорин эди; революцион ҳаракатга ва илмий социализмга қарши чиққанди. Асарлари: «Фан ва дин» (1869), «Фанда мистицизм» (1880), «Мулк ва давлат» (2 томлик, 1882—83), «Ижобий философия ва фаннинг бирлиги» (1892), «Логика ва метафизика асослари» (1894), «Ҳуқуқ философияси» (1900), «Философия масалалари» (1904) ва б.



**ШАРОИТ** — фалсафий категория, бу категория предметнинг уни қуршаб турган ҳодисаларга муносабатини ифодалайди ва предмет уларсиз яшай олмайди. Предметнинг ўзи бирон шароит тақозоси билан юзага келади, Ш. эса предметга нисбатан объектив оламнинг ташқи хилма-хиллиги сифатида юз беради. Бирон ҳодиса ёки процессни бевосита вужудга келтирадиган сабабдан фарқли ўлароқ, Ш. шундай муҳитни, вазиятни ташкил этадики, бу вазиятда мазкур ҳодисалар пайдо бўлади, яшайди ва ривожланади. Кишилар табиат қонунларини билиб олгач, ўз фаолиятларининг қулай шароитларини вужудга келтириб, ноқулай шароитларини бартараф қилишлари мумкин. Ш. ҳодисаларга ва процессларга таъсир кўрсатиш билан ўзи ҳам уларнинг таъсирига учрайди. Чунотчи, социалистик революция кишилар моддий ва маънавий ҳаётининг муайян шароитида пайдо бўлади, сўнгра бу Ш. ни тубдан ўзгартиради.

**ШАРРОН** Пьер (1541—1603) — француз философи. Аввал адвокат, сўнгра поп бўлган. Монтенининг шогирди ва дўсти. Ўзининг скептик қарашлари билан шухрат қозонган, унинг қарашлари Монтень қарашларига яқин бўлиб, асосан «Донишмандлик ҳақида»ги асарига (1601) баён этилган. Ш. нинг фикрича, инсон дин формаларидан бирортасининг чинлигига кафил бўлолмайди, чунки дин унга табиатан хос эмас, балки тарбия ва теварак-атрофдаги шароит таъсир остида шаклланади. Инсондаги бирламчи нарса фақат ахлоқ-одобдир. Бинобарин, дин ахлоқ-одобга боғлиқ. Демак, азалий ахлоқ қонунарига мувофиқ яшамоқ керак, аммо ҳокимият қўллаб-қувватлайдиган динга топинмоқ лозим. Ш. ўзининг динга қарши скептик фикрларини ортодоксал динни формал эътироф қилиши билан пардаларди. «Донишмандлик ҳақида»ги трактат илоҳиётчилар то-

монидан Ш. ни динсизликда айблашга сабаб бўлди.

**ШАРТЛИ ВА ШАРТСИЗ РЕФЛЕКСЛАР** — ҳайвонлар ва инсоннинг мослашув реакциялари, бу реакциялар рецепторларнинг таъсирланishi ва турли даражадаги марказий нерв системасининг фаолияти билан юзага келади. Шартсиз Р. организмнинг туғма жавоб реакциясидир, улар муайян турдаги индивидларда бир хилда бўлади. Улар бирон-бир рецепторга таъсир билан муайян жавоб реакцияси ўртасидаги доимий ва бир қимматли алоқа билан характерланади ва мазкур муайян жавоб реакцияси организмларининг ҳаётининг стабил шароитларига мослашувини таъминлайди. Шартсиз Р., одатда, орқа мия ва бош миyanинг инаки бўлимлари ёрдами билан амалга оширилади. Шартсиз Р. нинг мураккаб комплекслари ва занжирлари *инстинктлар* деб аталади. Шартли Р — организмнинг ҳаётини даврида рецепторларининг таъсирига жавобан ҳосил қилинган реакциялардир; юқори даражада ривожланган ҳайвонларда ва инсонларда шартли Р. бош мия пўстида вақтли алоқаларнинг ташкил топиш йўли билан ҳосил қилинади ва улар ташқи муҳитнинг мураккаб ўзгарувчан шароитларига мослашув механизми бўлиб хизмат қилади. Ҳозирги замон тасаввурларига кўра, шартли Р. амал қилиши билан эмас, балки амал натижасининг гидроқ этилиши ва баҳоланиши билан тамомланади (*Қайтарма алоқа*). Психик фаолиятнинг рефлексор табиатга эга эканлигини биринчи бўлиб *Сеченов* исботлаган. *И. Павлов* яратган шартли Р. нинг объектив методи *олий нерв фаолияти* ҳақидаги таълимотга, жумладан *икки сигнал системаси* ҳақидаги таълимотга асос бўлиб хизмат қилади. Бу таълимот материалистик *психологияни* ва диалектик-материалистик *инъикос наза-*

*рияси* табиий-илмий асослашда гоят катта аҳамиятга эгадир.

**ШАХС** — 1. Узининг социал шарт-шаронтига боғлиқ бўлган ва индивидуал суратда ифодаланган сифатларига: интеллектуал, эмоционал ва про-давий сифатларига эга бўлган одам. Ш. ин илмий тушуниш инсон моҳия-тининг ижтимоий муносабатлар маж-муни деб марксистларча таърифлашга асосланади. Бундан, Ш. га хос хусу-сиятлар тугма хусусиятлар бўлиши мумкин эмас, улар пировард ҳисобда жамиятнинг тарихан мавжуд тузуми билан белгиланади, деган хулоса ке-леб чиқади. Ишлаб чиқариш восита-ларининг хусусий мулклигига асос-ланган жамият Ш. нинг ривожини бостиради ва чултоқ қилиб қўяди. Капитализм тугатилиб, социализм барпо қилингандан кейин *шахснинг ҳар томонлама, яхлит ривожланишига* йўл очилади. Коммунизмнинг *моддий-техника базасини* яратиш, коммунист-тик ижтимоий муносабатларни ри-вожлантириш ва маданий революция-ни амалга ошириш асосида маънавий бойлиқни, ахлоқий покликни ва жис-моий баркамолликни ўзига уйғун-лаштириб бирлаштирган янги инсон Ш. ни шаклланади. 2. Психологияда — ўзига хос индивидуал *характерга*, ин-теллект, эмоционал хусусиятларига эга бўлган ҳар бир айрим киши. Ш. нинг психологик хусусиятларига одам-нинг характери, *темпераменти, қоби-لياتлари* ҳамда психик процесслар-нинг ўтиш хоссалари кирди. Психик ҳолатлар (кечинмалар, хатти-ҳаракат мотивлари ва ш. к.) узлуксиз ўзгар-ганда Ш. нинг психологик тузилиши ёки қиёфаси маълум даражада дои-мий бўлиб қолади, бу эса турмуш шаронтининг инебий доимийлиги би-лан, индивид нерв системасининг ти-пологик хусусиятлари билан боғлиқ-дир. Ш. психологик тузилишининг ўз-гаришлари — инсон турмушида содир бўладиган ўзгаришларнинг, ижтимоий тарбия процессининг натижасидир. Ш. инсоннинг ички хислатлари ва хусу-сиятларининг алоқадор мажмуи бў-либ, барча ташқи таъсирлар мазкур хусусиятлар орқали сингиб ўтади. Ш.

нинг активлик манбаи — инсоннинг хилма-хил шахсий ва ижтимоий эҳти-ёжларидан иборат. Ш. даги субъек-тивлик (кечинмалар, онг, эҳтиёжлар) инсон билан теварак-атрофдаги воқе-лик ўртасида вужудга келадиган объ-ектив муносабатлардан ажралмасдир. Ш. нинг ривожланиш даражаси маз-кур муносабатлар тарихан нечоғлиқ прогрессив эканлигига боғлиқ. Совет кишинининг Ш. и социалистик жамия-ят шаронтида коммунистик ахлоқ та-лабларига мувофиқ равишда камол топмоқда.

**ШАХС ВА ЖАМИЯТ.** Ш. билан ж. нинг ўзаро муносабати турли тарихий даврларда турличадир; чунки «уму-ман жамият» йўқдир, балки муайян иқтисодий-ижтимоий формациялар ре-ал суратда мавжуддир ва «умуман шахс» йўқдир, чунки Ш. ҳамisha та-рихан муайян ижтимоий тузумнинг маҳсулидир. Шахсийлик билан ижти-моийликнинг гўё абдий антагонизми ҳақидаги сохта назария айниқса капи-тализм учун характерли бўлган ва та-рихан ўткинчи характерга эга бўлган нарсанингна «абдий» деб кўрсатади. Социализм шаронтида шахс билан жамиятнинг ўзаро муносабати янги қонунят билан, шахсий ва ижтимоий манфаатларнинг бирга мослашиб қў-шилши ва пировард тенденцияда уларнинг уйғунлашуви билан харак-терланади. Социализм ва коммунизм даврида қондириш манбаи, шахсий ва ижтимоий манфаатларнинг умумий йўналиши мослашиб тушади. Ж. ва Ш. ҳаётининг туб масалалари юзаси-дан улар манфаатларининг бундай мослашиб тушиши айрим жузъий ва вақтинчалик зиддиятлар юз беришини истисно қилмайди, мас., шахсий ман-фаатни ижтимоий манфаатга бўйсун-дирши лозим бўлганда, шундай зид-диятлар юз бериши мумкин. Ижти-моий манфаатлар билан шахсий ман-фаатларни тўғри мослаб қўшиш, бир томондан, ижтимоий бойлиқнинг ўси-шига, раҳбар ташкилотларнинг фао-лиятига, уларнинг «Ҳамма нарса ин-сон учун, инсон бахт-саодати учун» деган партия шioriини пичиллик билан амалга оширишига, иккинчи томон-

дан, Ж. пинг ҳар бир аъзосига, унинг ижтимоий манфаатга оғли равишда хизмат қилишига боғлиқ. Қоммунизмнинг моддий-техника базасини вужудга келтириш, коммунистик ижтимоий муносабатларни шакллантириш, социалистик демократизмни янада авж олдириш, социалистик ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг юксак суръатлари, унинг самарадорлигини ошириш, илмий-техника тараққиёти ва меҳнат унумдорлигининг ўсшини тезлаштириш асосида халқининг моддий ва маданий фаровонлигини мутасил кўтариб бориш шахсий манфаат билан ижтимоий манфаатнинг тўла уйғуналигига эришиш учун зарурий шартлар, Маркс ва Энгельс сўзлари билан айтганда, ҳар бир кишининг эркин ривожланиш шартин ҳамманинг эркин ривожланиш шартига айланадиган уюшмани тузиш йўлидаги энг муҳим воситалар ана шулардан иборат.

**ШАХСГА СИФИНИШ** — бирон ар-бобининг *авторитети* олдида кўр-кўрона сажда қилиш, унинг ҳақиқий хизматларини ҳаддан ошириб кўрсатиш, тарихий шахсни фетишлаштириш. Ш. с. пинг назарий асоси — тарихга идеалистик қарашдан иборат бўлиб, бу қарашга кўра тарихнинг боришини объектив қонулар эмас, халқ оммасининг фаолияти эмас, балки буюк кишиларнинг (лашкарбошилар, қаҳрамонлар, атоқли идеологлар ва ш. к.) истаклари, прода-хоҳиши белгилайди. Идеализмининг турли мактабларининг характерли хусусияти шуки, улар тарихда машҳур шахсларининг ролининг абсолютлаштирадилар (*Волюнтаризм, Еш гегельчилар, Народниклик*). Ўз табиатига кўра Ш. с. марксестик таълимотга тубдан душмандир, чунки марксестик таълимот раҳбар шахсининг ролининг синфий курашнинг объектив бориши билан, халқ оммасининг тарихий фаолияти билан маҳкам боғлиқ ҳолда олиб қарайди. Ҳатто энг геннал раҳбарнинг тажрибаси ҳам миллионларча кишиларнинг коллектив тажрибаси ўринини босолмайди. Марксизм-ленинизм ҳар қандай Ш. с. ни ва авторитетлар олдидан бидъат-хурофот

билан сажда қилишни қоралайди (қ. К. Маркс ва Ф. Энгельс, 34-т., 241-б.). Социалистик жамиятда ва коммунистик партияларда Ш. с. пинг кўри-нишларига қарши муваффақият билан кураш олиб бориш учун давлат ва партия қурилиши ленинча принцип-ларига риоя қилган ҳолда демократияни ҳар томонлама ривожлантириш лозим. КПСС социалистик демократияни янада ривожлантиришни амалга ошира бориб, XX съездда «Сталин шахсига сифинишнинг қаттиқ қоралади. Бу сифиниш марксизм-ленинизм руҳига ёт равишда бир кишининг ролининг ҳаддан ташқари улуғлаб юборишда, раҳбарликнинг коллективлиги ҳақидаги ленинча принципдан чекинишда, асоссиз жазо — таъқибларда ва социалистик қонуниликни бошқа хилда бузиб, жамиятимизга зиён етказишда ифодаланди. Бу бузишлар, уларнинг нечоғлиқ жиддий бўлишига қарамай, социалистик жамиятнинг табиатини ўзгартира олмайди, социализм негизларини бўшаштира олмайди... Партиямиз партия, давлат ва идеология ишларининг ҳамма соҳаларида шахсга сифиниш оқибатларини бартараф қилиш, партия турмушининг ленинча нормаларини ва принципларига риоя қилиш чораларини амалга оширди» («Улуғ Октябрь социалистик революциясининг 50 йиллиги». КПСС Марказий Комитетининг тезислари).

**ШАХСИЙ МУЛК** — шахсий истеъмол буюмларининг мулклиги. Ишлаб чиқариш воситаларининг хусусий мулклигидан фарқли ўлароқ, Ш. м. ҳаммаша мавжуд бўлади. Бироқ Ш. м. ни эътироф қилиш унинг чексиз ўсиб боришини эътироф қилиш деган гап эмас. Социализм шароитида меҳнатсиз даромад олиш мақсадида Ш. м. ни сунистеъмол қилиш ҳоллари ҳали бўлиши мумкин. Бунда Ш. м. пинг ошиб кетиши маълум хавф туғдиради, чунки у хусусий мулкчилик хулқ одатларини кучайтиради, айрим кишиларнинг майда буржуача айниб бузилишига олиб келади. Тўла коммунизм даврида Ш. м. пинг ошиб кетиши ҳар қандай маъносини йўқотади, чунки ижтимоий истеъмол фондлари шахсий

истеъмолларни қондиришнинг асосий манбаи бўлиб қолади ва ҳар бир киши жамиятдан ўз эҳтиёжларига қараб олади.

**ШАХСНИНГ ҲАР ТОМОНЛАМА, ЯХЛИТ РИВОЖЛАНИШИ** — бу, ижтимоий маданият бойликларидан шундай актив баҳраманд бўлишдан иборатки, унда жамиятнинг ҳар бир аъзосининг меҳнати яхлит фаолиятга, ташаббускорлик фаолиятига айланади (*Коммунистик меҳнат*), ҳар бир киши эса ташаббускор ва ижодкор шахс бўлиб қолади. Бунга инсонни майиб қиладиган, уни ўзига биркигиб қўйилган тор меҳнат вазифасининг ижрочисига ва шу билан уни бир томонлама, «қисмий» одам қилиб қўядиган социал меҳнат тақсимотини бартараф қилиш натижасидагина эришиш мумкин. Маркс ва Энгельс коммунизм жамиятини, ривожланиб бориб, «индивидлар яхлит индивидларга айланган жамият, деб тавсифлар эканлар, бу ўзбошимча ҳаёлий идеал эмас, балки меҳнат тақсимооти системасидаги реал шартларни реал ҳал қилишдир, деб таъкидлаган эдилар (3-т., 68—69-б.). Капитализм шароитида инсон фаолиятининг майдаланиб ва воқланиб кетиши фақат ижодидан эмас, балки умуман ҳар қандай маъно ва мазмундан маҳрум қилинган жуда кўп касбкорларни вужудга келтирди. Антагонистик ижтимоий муносабатлардан туғилган бу ҳилдаги функциялар (мас., формал бюрократик функциялар) меҳнатнинг шундай томонларидан иборатки, бундай томонлар яхлит, коммунистик одамнинг фаолияти билан сиғишмайди. Ижтимоий муносабатларнинг субъекти ва яратувчиси бўлмоқ учун инсон ўзининг кундалик фаолиятида фақат шундай томонларни бирлаштириши лозимки, натижада бу томонлар унинг фаолиятини мазмуни-ижодий процессга айлантирсин. Бунинг учун ҳар бир кишига бошқа кишилар биладиган ва удалайдиган, умуман жамиятнинг бойлигидан иборат бўлган нарсаларнинг ҳаммасини бириш ва удалаш мутлақо шарт эмасдир. Бундай қилиш мумкин ҳам эмас: ишлаб чиқарувчи куч-

ларнинг илгарилаб ривожланиб бориши ниҳоятда кўп ихтисосларни вужудга келтиради. Лекин коммунизм даврида бу фаолият ихтисоси бўлиб, унда жисмоний ва ақлий, ижрочилик ва бошқарувчилик меҳнати ўртасида бўлиши бўлмайдми, шунингдек айрим касб-корларга биркигиб қўйини ҳам йўқ бўлади, иш вақти билан бўш вақт (аниқроғи, ҳар бир кишининг ўз ихтиёрида бўлган вақт) ўртасидаги қарама-қаршилик бартараф қилинади, бириш, бадиий ва маънавий маданият ўртасидаги айрилиқ барҳам топади. Бунга бир кишида ҳамма ва ҳар хил меҳнат функцияларини пала-партиш равишда бирга қўйиш ва жамлаш йўли билан эмас, балки инсонни чинакам ҳар томонлама камол топтириш йўли билан эришилади, бунда камолот кишилар устида олиб бориладиган мустақил маъмурий-назорат, тақсирот, қўриқчилик ва ш. к. функцияларини кераксиз қилиб қўяди. Инсоннинг ўзи меҳнат процессида бу функцияларни ўзлаштириб, уларни ёрдамчи функциялар сифатида ўзининг яхлит фаолиятига қўшиб олади, шу билан унинг ўзи универсал ва ижодкор субъект бўлиб қолади. Агар ҳали капитализм шароитида йирик салоат, капиталини бир соҳадан иккинчи соҳага кўчириш ва бошқа факторлар «ишчиларнинг мумкин қадар кўпроқ ҳар томонламалигини» (Маркс) талаб этса, коммунистик формация инсоннинг фақат ҳар томонламалигини эмас, балки яхлит, уйғун равишда ривожланиб камол топишини талаб қилади. Коммунизмнинг асосий принципи «ҳар бир индивидуумни тўлиқ ва эркин камол топтиришдан иборат» (К. Маркс ва Ф. Энгельс, 23-т., 603-б.).

**ШАҲАР ВА ҚИШЛОҚ** — одамлар жойлашувининг тарихан таркиб топган алоҳида социал формалари; бу формалар меҳнат тақсимоти, жумладан ибтидоий жамоа тузумидан қулдорлик тузумига ўтиш даврида ҳунармандчиликнинг деҳқончиликдан ажралиши натижасида пайдо бўлган. Меҳнат тақсимооти процессининг янада давом этиши ва хусусий мулкнинг ривожланиб бориши Ш. билан қ. ўрта-



сида қарама-қаршиликнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди, яъни улар ўртасида шундай муносабатлар юзага келдики, бунинг натижасида Қ. иқтисодий ва маданий жиҳатдан Ш. дан орқада қола борди, ҳукмрон синфлар Қ. меҳнаткашлар оммасини эксплуатация қила бошладилар. Ш. билан қ. ўртасидаги қарама-қаршилик проблемаси капитализм шаронтида жуда кескинлашиб кетади. Қ. да капиталистик муносабатлар ривожланиб бориши билан бирга майда ишлаб чиқарувчиларнинг, яъни деҳқонларнинг хонавайрон бўлиши ва экспроприация қилиниши кучайиб боради, қишлоқ буржуазияси пайдо бўлади, қишлоққа савдо ва банк капитали кира бошлайди. Капитализм шаронтида Ш. ва қ. социал жиҳатдан бир хилда бўлмайди: Ш. да пролетариат, буржуазия, интеллигенциянинг асосий қисми ҳамда буржуа давлатининг полициячиновниклари аппарати тўпланади; Қ. да эса помещиклар, қулоқлар, савдогарлар, деҳқонлар (ўрта ва камбағал деҳқонлар) ва ёлланма қишлоқ хўжалик ишчилари тўпланади. Ш. даги пролетарлар билан меҳнаткаш деҳқонлар ўртасида антагонистик зиддиятлар бўлмаганидан, Ш. билан қ. ўртасидаги қарама-қаршилик бу синфларнинг муносабатларига татбиқ этилмайди. Ш. билан қ. ўртасидаги муносабатларда эса шаҳар буржуазияси ҳамда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқариши ва сотиши ўз назоратига бўйсундириб олган ва Қ. ни эксплуатация қилиш учун гоят катта ишлаб чиқариш аппаратидан: фабрикалар, заводлар, савдо бирлашмалари ва бошқалардан фойдаланган капиталистик монополиялар ҳал қилувчи роль ўйнайди. Икки ёқлама эксплуатация (шаҳар ва қишлоқ буржуазияси томонидан), солиқлар, ижара, кредит, ипотека, саноат моллари билан қишлоқ хўжалик молларининг баҳолари ўртасидаги номутаносиблик ва ш. к. иқтисодий дастакларнинг қўлланилиши деҳқонларни янада кўпроқ хонавайрон қилишга олиб боради. Империализм мустамака ва қарам мамлакатларни асоратга

солиб ва «жаҳон қишлоғи»га айлантириб, уларни ўзининг аграр-хом ашё қўшимчаси қилиб қўйди. «Капитализм шаронтида шаҳар қишлоққа учинчи сифат, иқтисодий, ахлоқий, жисмоний ва ш. к. жиҳатдан бузадиган нарсаларни беради» (В. И. Ленин, 45-т., 367-б.). Социализм шаронтида хусусий мулкнинг ва кишини киши томонидан эксплуатация қилишнинг ва шу билан бирга «қишлоқ ҳаётидаги идиотизм»нинг тугатилиши Ш. билан қ. ўртасида янги муносабатлар — ҳамкорлик ва ўзаро ёрдам, ишчилар синфи билан деҳқонлар ўртасида иттифоқлик муносабатларини вужудга келтиришга имкон берди. Аммо антагонистик қарама-қаршиликнинг йўқ қилиниши Ш. билан қ. ўртасидаги барча иқтисодий, социал-синфий ва маданий-маншій тафовутларни ҳали бартараф қилмайди, чунки бу тафовутларнинг негиз — мулкнинг икки формаси ўртасидаги: Қ. да устун бўлган кооператив-колхоз мулк формаси билан Ш. да устун бўлган умумхалқ мулк формаси ўртасидаги тафовутдан иборат. Ш. билан қ. ўртасидаги муҳим тафовутлар ишлаб чиқарувчи кучларнинг, техника ва маданиятнинг бир хилда ривожланмаслигида, меҳнатнинг, маншій турмушнинг ва кишиларнинг жойлашувининг характери ва ташкил этилишида, алоқа, транспорт воситаларининг оз ва кўп таъминланишида кўринади. Бироқ бу тафовутларда синфий антагонизмлар бўлмайди. Социалистик шаҳарлар иқтисодий, маъмурий-сифатий ва маданий-илмий марказлар сифатида социалистик ва коммунистик қурилишнинг бутун процессининг, шу жумладан қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини юксак суръатлар билан ривожлантириш учун қулай шаронтлар яратиб беришнинг етакчи кучи бўлиш вазифаларини бажармоқда. Юқорида айтилган тафовутлар Ш. билан қ. ўртасидаги ижтимоий муносабатлар социалистик жамият тараққиёти диалектик процессининг икки томонини ўз ичига олишни кўрсатади. Бир томондан (буни энг муҳим) мазкур тафовутларда Ш. билан қ. нинг иқтисодий

ва сиёсий манфаатларининг бирлиги, уларнинг муттасил яқинлашуви, умуман социалистик жамиятнинг планли равишида ривожлантиришга интилиш ифодаланган. Иккинчи томондан, мазкур тафовутларда ноангагонистик характердаги зиддиятлар мавжуд бўлиб, бу зиддиятларни бартараф қилиш, Ш. ва қ. даги меҳнат ва маънавий турмуш шароитларини аста-секин яқинлаштириб бориш коммунизм қурилиши жараёнида Қ.нинг ишлаб чиқарувчи кучларини ривожлантириш, колхоз-кооператив мулкни умумхалқ мулкни даражасига кўтариш, қишлоқ хўжалик меҳнатининг индустриал меҳнатининг турларидан бирига айлантириш, қишлоқнинг маданий даражасини юксалтириш йўли билан амалга оширилади.

**ШВЕЙЦЕР** Альбер (1875—1965)— француз гуманист философи, врач ва теолог, прогрессив жамоат арбоби. Кўп йиллар давомида Экваториал Африкада (Ламбарена қишлоғида) врач бўлиб ишлади, ўз фаолиятининг гуманистик идеаллар учун курашга бағишладди. Ш. ўз фалсафий қарашларига (бу қарашларини у «янги рационализм» деб атади) олам ҳақидаги билимин эмас, балки ҳаёт фактининг ўзини асос қилиб қўйган, у «ҳаёт олдидан сажда қилиш» бутун философиянинг принципи бўлиб қолаётган лозим, деб ҳисоблаган. Ш. бу принципини цивилизациянинг салбий оқибатларига қарши ўзига хос «фильтр» деб қараб, унда инсониятнинг ахлоқий камолоти истиқболини кўрган. Бироқ Ш.нинг назарича, гуманистик идеалларни амалга оширишнинг реал йўли социал ўзгарттишлардан эмас, балки айрим кишиларнинг «инсон табияти»ни яхшилашга қаратилган шахсий зўр беришларидан иборатдир. Инсоният истиқболига оптимистларча қараш Ш. да диний тусда бўлиб, Исо образининг ахлоқий талқини билан қўшилиб кетган эди. Умуман Ш.нинг дунёқарашини мунтазам системадан иборат бўлмай турли фалсафий концепцияларни ўзида бирлаштирган эди. Ш. урушга қарши бўлиб, бир неча марта ядро қуролини

тақиқлашни ёқлаб чиққан эди. Ш. Нобель тинчлик мукофотининг лауреати. Асосий асарн — «Цивилизация философияси» (2 томлик, 1923).

**ШЕВЧЕНКО** Тарас Григорьевич (1814—61)— украин шоири, рассом, мутафаккир, чоризмга ва крепостникликка қарши курашчи, украин ижтимоий фикри тарихида революцион-демократик йўналишнинг асосчиси. Крепостной деҳқон оиласида туғилган. 1838 йилда помещикка ҳақ тўлаб озод қилинган. Бадний Академияни тамомлаган (1845), Академияда К. Брюлловдан таълим олган. 1845 йилда Киевда Ш. «Кирилло-Мефодий жамияти» яшрини сиёсий ташкилотига кириб, унда революцион қанотга бошчилик қилади. *Петрашевчилар* гуруҳи билан алоқада бўлади. 1847 йилда қамоққа олиниб, солдатликка берилди ва қозоқ чўлларига сургун қилинди. Сургун тамом бўлгандан кейин (1857) Ш. *Чернышевский*, *Добролюбов* ва «Современник» журналининг бошқа ходимлари билан яқинлашган, улар Ш. га самарали таъсир кўрсатганлар. Ш. шеърини («Туш», «Кавказ», «Васият» ва б.) ва фаолияти «тамагир помещиклар бандаси»га ва «тождор жаллод» подшога қарши, крепостной тузум маддоҳларига қарши курашга қаратилган. Ш. рус помещиклари ва подшо зулминини фож қиларкан, украин буржуа миллатчиларига қарши, рус ва украин халқларини дўстлигини ёқлаб чиқди, украин маданияти ва тилини ривожлантириш учун курашди. Ўз дунёқарашига кўра, материалист бўлган Ш., материя бўлмаса руҳнинг кучи ҳам бўлиши мумкин эмас, деб тасдиқлаган. У ўзини материалист деб атамаган, чунки янглишиб, материализмининг унинг вульгар формаси билан бирдай деб ҳисоблаган. У крепостникликнинг ҳалокати муқаррарлигини таъкидларкан, халқ оммасини жамият ривожланишининг ҳал қилувчи кучи деб билди. Ш. дин ва черковни қаттиқ танқид қилди. Эстетикада реализм позициясида туриб, табиятнинг гўзаллик манбаи деб ҳисоблади. У санъатнинг ҳаёсий ҳаққонийлиги, халқчиллиги ва гоаявийлиги учун ку-

рашди. Ш.нинг бу қарашлари унинг «Кундалик дафтар»да яққол акс этган. У Украинада революцион ижтимоий фикрнинг ва украин маданиятининг ривожланишига (И. Франко, М. Коцюбинский, Леся Украинка ва б.) катта таъсир кўрсатди.

**ШЕЛГУНОВ** Николай Васильевич (1824—91)— рус революцион демократи ва жамоат арбоби, *Герцен, Белинский* ва *Чернишевский*нинг издози. Урмончилик ин-тида ўқиган, 1841 йилдан бошлаб Петербургда ўрмончилик департаментда хизмат қилган. Тарих, сиёсат ва экономика масалалари юзасидан ҳамда бадний танқидчи ва табиий-илмий билимларни омалаштирувчи сифатида мақолалар эълон қилган. 1861 йилда ёзган «Ёш авлодга», «Солдатларга» деган китобномаларида деҳқонлар реформасини қаттиқ танқид қилиб, деҳқонлар революциясига даъват этди. Ш. Россияга марксизмнинг киришига кўмаклашган. «Англия ва Францияда ишчи пролетариат» деган мақоласида (1861) у Энгельснинг «Англияда ишчилар синфининг аҳволи» китобининг асосий идеяларини баён қилди, китобнинг авторни тўғрисида хайрихоҳлик билан у «немислар ичидаги энг яхши ва олижаноб кишилардан биридир», ундан «инглиз ишчисининг иқтисодий турмуши ҳақидаги энг яхши асар учун Европа иқтисодий адабиёти миннатдордир» дейди. Ш. гарчи тарихда халқ оммасининг ролл, ижтимоий прогресс учун ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг аҳамияти ҳақида бир қанча фикрлар айтган бўлса-да, жамиятга қарашларида материализм даражасига кўтарила олмади. Россияда деҳқонлар жамоаси орқали социализмга ўтиш мумкин, деб ҳисоблар эди. Ш. материалистик сенсуализм позициясида туриб, *тулма идеялар* ҳақидаги таълимоти танқид қилди. Чернишевскийнинг эстетик концепцияси тарафдори бўлганлигидан, у «санъат—санъат учун» назариясига қарши курашди. Ш.нинг «Тараққиёт шартшароити» (1863), «Ер ва органик ҳаёт» (1863), «Билимсизлик зарари» (1864), «Тарбия ҳақида мактублар» (1873—

74) ва б. асарлари фалсафий проблематикага бағишланган. Ш. крепостниклик тартибларига қарши чиққанлиги учун бир неча марта қамоққа олинган.

**ШЕЛЛИНГ** Фридрих Вильгельм Иозеф (1775—1854)— немис философи, немис классик идеалистлари зумрасида вақт эътибори билан унчинчи. Иена, Эрланген ва Берлинда профессор бўлган; Мюнхен фанлар академиясининг аъзоси. 90-йилларда табиат философияси юзасидан қатор асарларини эълон қилади. Ш. *Қант* идеяларидан ва *Лейбницнинг* тирик монадалар ва табиатнинг мақсадга мувофиқ кучлари ҳақидаги таълимотидан фойдаланиб, табиат тушунчасига тараққиёт идеясини киритди. Узининг «Трансцендентал идеализм системаси»да (1800) Ш. *Фихте*нинг субъектив идеализмининг ўз системаси объектив идеализми билан қўшишга уринди. Ш.нинг фикрича, философия икки саволга жавоб бермоғи лозим: онгсиз-руҳий табиатнинг ривожланиши қандай қилиб онгининг пайдо бўлишига келади ва, аксинча, ўз-ўзлигича фақат субъект бўлган онг қандай қилиб объект бўлиб қолади. Биринчи саволга «табиат философияси», иккинчи саволга «трансцендентал идеализм» таълимоти жавоб беради. Ш. ўз системасининг Фихте субъектив идеализмидан фарқини шунда деб билардики, Фихтенинг субъектга асосланишига у табиат философиясида — объективлик бирламчи деб қараладиган тадқиқотни қарама-қарши қўярди. Шу билан бирга субъектив деганда Ш. айрим шахснинг онгини эмас, балки предметнинг ўзини ақл билан бевосита мушоҳада қилишни ёки «интеллектуал интуиция»ни тушунади. Фихтедан фарқли ўлароқ, Ш. «интеллектуал интуиция»ни онгининг ўз фаолияти хусусидаги муҳокамасининг («рефлексиясининг») ҳамма босқичларига жорий қилди. Бу таълимотни ривожлантириш билан Ш. *романтик мактабнинг* реакция қанотига қўшилди, романтик мактаб назарида интуиция фақат айрим мумтоз кишиларнинг улушидир. Ўз-спонтанлигининг

тушунишга эришгач, онг айни вақтда ўзини ҳам заруриятга бўйсунган деб, ҳам эркин деб пайқайди. Айрим кишиларнинг эркин ҳаракатлари орқали шундай қонуниятли процесс амал қилади ва юз берадики, бу процесда руҳ билан табиат, субъект билан объект, эркинлик билан зарурият бирликда қўшилиб кетади. Аммо, Ш. нинг фикрича, бу процесс билишга эмас, балки фақат диний эътиқодга очилади, бинобарин, тарихий ва ахлоқий тараққиётнинг гарантисини фақат худодадир. Тарихда зарурият ва эркинлик диалектикаси сифатида ўйланган, лекин идеализм ва мистика асосида ривожлантирилган Ш. таълимоти амалда *фатализмга* бориб тақаларди ҳамда тарихда олдиндан кўришни таъминла инкор қилишга олиб борарди. Ш. «табиат философияси» ва «трансцендентал идеализм» системасидан айниқат *философиясига* — объектив идеализмнинг янги формасига ўтди. Объект билан субъектнинг айнияти идеяси Ш. таълимотининг асосий проблемаси бўлиб қолади, ягона ақлнинг ўз-ўзи билан айнияти қонуни деб эълон қилинади. Абсолютда айниятнинг ўз-ўзини англаш жараёни — бирликдан кўпликка ўтиш содир бўлади. Ш. нинг эркинлик ҳақидаги таълимоти «Инсон эркинлигининг моҳияти ҳақидаги ва шу билан боғлиқ предметлар ҳақидаги фалсафий тадқиқотлар»да (1809) янада ривожлантирилади. Фихте билан бирга Ш. эркинликни билиб олинган зарурият деб тушунарди, эркинлик ҳодисаси айрим шахснинг жасорати эмас, балки жамият эришган ютуқ деб биларди. Бироқ бу қарашга зид ўлароқ Ш. да эркинлик проблемаси мистификациялаштирилади: дунёдаги ёвузлик проблемаси билан боғланади; соф шахсий ибтидо эркинликнинг сўнгги илдизи деб эълон қилинади ва бу ибтидонинг манбан «ақл етадиган» нариги дунёда, деб даъво қилинади. Тахминан 1815 йилдан бошлаб Ш. ўз ривожининг янги — ва сўнгги — фазасига: мистик «мифология ва каромат философияси»га ўтди. Бу даврдаги таълимот Ш. дунёқарашининг мистик эле-

ментларни шўхоятда кучайиши билан ажралиб туради. Энцикликда Ш. ақлга асосланувчи ҳар қандай философияга лаянат ўқийдиган бўлади. Бу философияга у «каромат философияси»ни қарама-қарши қўяди, бу философия эса ҳақиқатни ақл чегараларининг нариги томонидан — «диний тажриба»дан излайди. «Каромат философияси»нинг Ш. томонидан ривожлантирилган ошкора пропагандаси шарманда бўлди. Еш Энгельс ўзининг ажойиб памфлетларида Ш. «мифология ва каромат философияси»нинг реакцион мазмунини замондошларига тушунтириб берди.

**ШЕФТСБЕРИ** Антон Эшли Купер (1671—1713) — инглиз философи ва ахлоқшуноси. Этикага оид бир қанча асарлар ёзиб, уларни «Одамлар, хулқ-атворлар, фикрлар, замонларнинг тавсифи» деган бир умумий сарлавҳа остида тўплаган (3 томлик, 1711). Ш. нинг асосий идеяси — ахлоқнинг муқтаиллиги ва унинг социал шароитга боғлиқ эмаслиги ҳақидаги таълимотдир. Унинг фикрича, ахлоқ-одобнинг асоси диний ҳиссиёт билан боғлиқ эмас, у инсонга туғма равишда хосдир ва у инсонни олий ахлоқ-одоб мақсадларини илгари суришга мажбур этади. Эзгулик энг юқори ҳузур-ҳаловат, оқилона лаззат берувчи нарсадир. Инсонни эзгуликка ундайдиган ҳаракатлантирувчи куч «гайрат-шижоат»дир, инсонга хос турли зиддиятлар ана шу «гайрат-шижоат» воситаси билан келиштирилади. Хатти-ҳаракатларнинг ахлоқ-одоб мезони уларнинг натижаларида эмас, балки мотивларидадир. Ш. нинг фикрича, инсон альтрустик ва эгоистик интилишларини уйғунлаштиришга ҳаракат қилмоғи лозим. Эзгуликка эришишнинг асосий шарти ана шудир. Ш. нинг ахлоқий идеали — гармоник ривожланган шахсдир. Эгу нарсаларнинг ҳаммаси айни вақтда эстетик жиҳатдан гўзалдир ҳам, чунки гўзаллик — уйғуликдадир. Ш. нинг ахлоқий таълимоти учун *эдеманизм* ҳислатлари ва ҳамма ахлоқий интилишларини фақат инсоннинг ички табиатидан келтириб чиқаришга уришиш ха-

рактерлидир, бу эса унинг этикасининг идеалистик характеридан далолат беради. Ш. гарч мустақил фалсафий система яратган бўлмаса-да, унинг қарашлари кўп мутафаккирларга — француз материалистларига, Юм, Кант, Гердер, Фр. Шиллерга катта таъсир кўрсатди.

**ШИЛЛЕР** Иоганн Фридрих (1759—1805)— немис шоири ва эстетиги. Ш. нинг қарашлари *Руссо, Лессинг, «Бурон ва ҳужум»* ҳаракати идеялари таъсирида таркиб топди. 1781 йилда у деспотизмга ва социал адолатсизликка қарши иорозиликдан иборат «Қароқчилар» драмасини эълон қилди, кўп ўтмай «Макр ва муҳаббат» драмаси эълон қилинди. Бу драма «биринчи немис сиёсий тенденциоз драмаси эди» (Энгельс). Ш. француз революциясини табриклайди-ю, лекин кейинроқ ундан ихлоси қайтди. Ш. драматургияси ва фалсафий лирикаси инсонпарварлик, жабр-зулмга қарши нафрат руҳи билан сугорилган, ҳистуйғулар ва характерларнинг чуқур акс эттирилши билан ажралиб туради. Бироқ бир қанча асарларида шоир маъмул эстетик идеални излаб воқеликдан йироқлашади. 90-йилларда Ш. Кант философияси ва эстетикасининг тарафдорига айланди, лекин у ҳамма жиҳатдан ҳам бу мутафаккирга эргаша бермади (мас., у кантча қатъий императив формализмининг танқид қилди). Ш. санъатга эзгулик яратувчи уйғун шахннинг шаклланиш воситаси деб қараркан, инсонга чинакам эркинликка эришишга фақат санъат ёрдам беради, деб ҳисоблар эди. Гарчи Ш. да эркинлик талаби соф маънавий характерда бўлса-да, бу талаб феодал тартибларга қарши норозилик формаси эди. Ш. нинг асосий фалсафий асарлари: «Фалсафий мактублар» (1786), «Назокат ва фазилат тўғрисида» (1793), «Эстетик тарбия ҳақида мактублар» (1795).

**ШИЛЛЕР** Фердинанд Каннинг Скотт (1864—1937)— инглиз прагматисти, Оксфорд ва Лос-Анжелесда профессор бўлган. Ш. ўз прагматизми вариантини «гуманизм» деб атаган. У ҳақиқатни инсоннинг ижоди деб

қараб, инсоннинг бутун билишини субъектив билиш деб эълон қилди. Бироқ, у ҳақиқатни тушунишда Желсга эргашиб, фақат эзгу оқибатларгина ҳақиқат мезони бўлиши мумкин, деб ҳисоблади. Ш. «воқелик»ни «тажриба» деб, инсоннинг ирода таъсирига бўйсунувчи пластик бешакл масса деб тушунган: «дунё биз ясайдиган нарсадан иборат». Шу тариқа Ш. солипсизмга келган ва уни гарчи турмуш жиҳатидан ноқулай бўлса-да, назарий жиҳатдан мумкин деб эълон қилган. Субъектив идеализм унинг «метафизикаси»да маълум мақсадга қаратилган ва илоҳий куч раҳбарлик қиладиган процесс деб қаралувчи эволюция назарияси билан қўшилиб кетади. Ш. формал логикани прагматикларча талқин қилиб, уни «табқиот логикаси» билан алмаштирди. Логиканинг қонунилари ва формаларини постулатлар, қулай фикциялар деб тушунди. Нишчениликка яқин позициядан туриб фашизмни «энг олий одамни» яратиш йўли деб табриклаган. Асосий асари — «Гуманизм» (1903).

**ШЛЕЙЕРМАХЕР** Фридрих Эрнст Даниэль (1768—1834)— немис протестант теологи ва философи, кўп йил воизлик қилган, Берлин ун-тетининг профессори бўлган. Ш. нинг назарий қарашлари Спиноза, Кант, Фихте, Шеллинг, Якоби ва бошқаларнинг гояларини ўзида бирлаштирган. Унинг философиясида маърифатчиликка хилоф романтик тенденциялар устуни эди («Романтик мактаб»). Дин, ахлоқ-одобни у субъектнинг ички кайфиятидан келтириб чиқаради. Ш. нинг нуқтан назарича, бениҳоя борлиқнинг негизини оламнинг бирлиги ёки худо ташкил этади, ана шу бирлик ёки худода барча зиддиятлар келиштирилади ва у бевосита билимга очилиши мумкин. Ш. Тавротнинг Спинозадан бошланган танқидини давом этдириб, бу танқидини Инжилга ҳам татбиқ этди. Унинг гоялари христианлиқнинг барча манбаларини янада танқид қилишга ундади («Еш гегелчилар»). Лекин бу танқид диний дунёқараш доirasидан ташқари чиқмас эди. Ш. нинг

диний-фалсафий қарашлари 19-асрда протестантизм идеологиясига апча таъсир кўрсатди. Шу билан бирга унинг диний талқин этиши ҳозирги замон протестантизми вакиллари томонидан танқид қилинди (*Диалектик теология*). Ш.нинг асосий асарлари: «Дин ҳақида нунқлар» (1799), «Монологлар» (1810).

**ШЛИК МОРИЦ** (1882—1936)— Австрия философи ва физиги, *логик позитивизм* лидерларидан бири, *Вена тўғарагининг* асосчиси. Физик сифатида назарий оптика масалалари билан шуғулланган, нисбий назариясини дастлабки шарҳловчилардан бири бўлиб майдонга чиққан (1917). «Билишнинг умумий назарияси» китобида (1918) Ш. шундай идеяларни ифодалаб бердики, бу идеяларни кейинчалик логик позитивистлар ўз доктриналарига асос қилиб олдилар; жумладан Ш. логика ва математиканинг аналитик табиати ҳақидаги таълимотини ҳамда *верификациялатириши* принципини ифодалаб берди. Логик позитивизм умумий концепциясини қаттиқ ҳимоя қилишдан ташқари («Позитивизм ва реализм», 1932), Ш. неопозитивистик позициядан туриб философиянинг (макон ва замон, сабабият, эҳтимоллик) ва этиканинг (ахлоқий муҳокамаларнинг аҳамияти, прода эркинлиги) махсус проблемаларини анализ қилишга уринган. «Мазмунини ифодалаб бўлмаслик» ҳақидаги назарияни илгари сурган, бу назарияга кўра, билимларимизнинг мазмунини бўлган «бевосита тажриба»ни бошқа кишига билдириш мумкин эмас. Ш.нинг фикрича, фақат «тажрибанинг структур муносабатлари»ни тилда ифодалани ва бошқа кишига билдириш мумкин. Ш. Карнап ва Нейратининг *конвенционализмини* танқид қилган.

**ШОПЕНГАУЭР** Артур (1788—1860)— немис идеалист философи. Берлин ун-тетида дарс берган (1820—32). Ш.нинг «Олам прода ва тасаввур сифатида» деган асосий асари 1819 йилда чиқди, лекин Ш. 1848 йилги революциядан кейин, халқнинг революцион чиқишидан қўрққан бур-

жуазия реакция йўлига киргач, шуҳрат қозонди. Ш.нинг таъсири империализм даврида айниқса кучайди. Ш.материализм ва диалектиканинг душмани. Илмий дунёқарашга у метафизик идеализмни қарама-қарши қўяди. Қантдан оинг белгилайдиган тасаввурлар сифатидаги ҳодисалар идеясини олгач, Ш. билиб бўлмайдиган «нарсга ўзнда»ни улоқтириб ташлайди ва оламнинг моҳияти — кўр-кўрона, ақлсиз иродадир, деб даъво қилади. Унинг волюнтаристик идеализми (*Волюнтаризм*)— иррационализм формасидир. Оламда ҳукм сурувчи ирода табиат ва жамиятнинг қонуниятини ва шу билан илмий билишнинг мумкинлигини истисно қилади. Ш. волюнтаризмининг иккинчи хусусияти — тарихий тараққиётни никор этишдир. Ш.нинг дунёқарашини революцияга ва халққа нафрат билан сурғорилган, ниҳоятда пессимистик дунёқарашдир. Ш. эстетик қарашларининг таъсири зўр бўлган. Ш. илгор, реалистик санъатга қарши курашиб, воқеликка нафрат билан қарайдиган ва кишиларнинг ҳаётини маънаватларига энд эстетизмни тарғиб қилади. У бадний шитунциянинг мақсаденлигини, пассив, мушоҳадачилигини гоъийи бадний ижодга қарама-қарши қўяди. Ш. философияси *буддизмдан* ўзлаштириб олинган «нирвана» мистик идеали билан, яъни «ҳаётга бўлган прода»ни сўндирувчи мутлақ осойишталик идеали билан тугалланади.

**ШПЕНГЛЕР** Освальд (1880—1936)— немис идеалист философи, прусс юнкерлиги идеологи, герман фашизмининг назарий ўтмишдошларидан бири. Гимназия ўқитувчиси бўлган. Ш.нинг тарих философияси баён қилинган асосий асари — «Европа қуёшининг ботиши» (1918—22, 2 томлик) Германия биринчи жаҳон урушида маглубиятга учрагандан кейин орадан кўп ўтмай босилиб чиқди ва империализм идеологлари орасида катта муваффақият қозонди. Ш. «қадимги прусс руҳини», монархияни, дворянлар сөсловнесини ва милитаризмни кўкларга кўтариб мақтади. Ш.нинг назарида уруш — олий инсоний бор-

лиқининг абадий формасидир». Тарихни материалистик тушунишга Ш. *фатализмни* қарама-қарши қўйиб, тарихий тараққиёт тушунчасини инкор этади. Ш. тарихий релятивизм тарафдоридир. У жаҳон тарихий тараққиётининг қонуниятли бирлигини рад этади. Тарих унда бир қанча мустақил, такрорланмайдиган туташ даврий «маданиятларга», индивидуал тақдирга эга бўлган, туғилиш, равақ топиш ва ўлиш даврларини кечирадиган алоҳида ўта организмларга бўлган. Ш. «тарих философияси»нинг вазифасини ҳар бир «маданият»нинг «морфологик структурасини пайқашга элтиб тақайди ва ҳар бир «маданият» замирида «маданиятнинг жони» ётади, дейди. Ш. нинг фикрича, 19- асрдан, яъни капитализм галабасидан бошлаб гарб маданияти тушқунлик даврига кирган; у феодализм даврида равақ топган. Назарий жиҳатдан Ш. га яқин турган «тарих философияси»ни ҳозирги вақтда инглиз тарихчиси *Тойнби* тарғиб қилмоқда.

**ШРЕДИНГЕР** Эрвин (1887—1961)— Австрия физиги, Дублин университетининг профессори (1940 йилдан), СССР ФАнинг чет эллик аъзоси (1934 йилдан). Де *Бройль* гояларини ривожлантириб, тўлқин ёки *квант механикаси*ни яратган. 1926 йилда квант механиканинг асосий (тўлқин тенглама деб аталадиган) тенгламасини кашф этди. Ш. нинг етакчи физик гояси материя тўлқинлари ҳақидаги гоя эди. У ягона майдон назариясида ва умумлаштирилган тортилиш назариясида материянинг корпускуляр тузилиши, узлуклиги унинг тўлқин структураси, узлуксизлиги ҳосиласидир, деб исботлашга уринган. Ш. шунингдек статистик физика, биофизика, фан ва философия тарихи билан ҳам қизиққан. Бироқ унинг фалсафий қарашлари эйдиятдир. Табиёт соҳасида стихияли материалист бўлган Ш. сабабиятга, объектив реалликка, билиш масалаларига позитивистик қарашларни танқид қилган. Айни вақтда бу ва баъзи бошқа масалаларни талқин қилишда унинг ўзи кўпича позитивизм йўлига тойиб кетган.

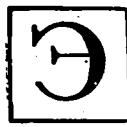
**ШТИРНЕР** Макс (1806—56); Каспар Шмидтнинг тахаллуси — немис идеалист философи, анархик индивидуализмнинг асосчиси, *ди гегелчиларга* қўшилган. 1845 йилда «Яккаю ягона ва унинг мулки» китобини чиқариб, унда *анархизм* системасини ривожлантирган. Ш. нинг фикрича, яккаю ягона реаллик — «Мен», эгоистдир, бутун дунё эса унинг мулкидир. Ахлоқ, ҳуқуқ, қонуни, жамият ва ш. к. тушунчаларини Ш. улоқтириб ташлайди ва уларни «шарпалар» деб эълон қилди. Ш. бу билан мен индивидуал онгли «ортиқча дахмаза»дан тозалайман, деб ҳисобларди. Ҳар бир кимсанинг ўзи ахлоқ ва ҳуқуқ манбандир. Индивиду учун «мендан аъло нарса йўқ» деган принцип қўлланма бўлмоғи лозим. Ш. нинг фикрича, хусусий мулк сақлаб қолинмоғи лозим, чулки унда «Мен» нинг ўзига хослиги ифодаланади. Ш. нинг ижтимоий идеали «эгоистлар иттифоқи»дир, бу иттифоқда ҳар бир кимса иккинчи кимсани фақат ўз мақсадларига эришиш воситаси деб билди. Ш. тарихни идеалар маҳсули деб қараркан, ҳукмрон тушунчаларини бартаф қилиш йўли билан ижтимоий муносабатларни ўзгартиш мумкин, деб ҳисобларди. Ш. коммунизмга ва пролетариатнинг революцион курашига кескин қарши чиққан эди. Ш. нинг сиртки «исёнкорлик» шпорларни замирида ўз хўжалигини хонавайронликдан сақлаб қоллишга интилувчи майда буржуанинг манфаатлари яширилиб ётади. К. Маркс ва Ф. Энгельс «*Немис идеологияси*»да Ш. нинг ақлбозликдан иборат идеализмининг ҳар томонлама танқид қилиб, унинг 19- аср ўрталаридаги Германиянинг реал ижтимоий муносабатларидан ажралиб қолганлигини кўрсатдилар.

**ШУЛЯТИКОВЧИЛИК** — марксизмни қўпол равишда сийқалаштириш ва вульгарлаштиришнинг синонимини, бу сийқалаштириш синфий жамиятда философия, санъат, адабиёт, табиёт ривожланишининг мураккаб процессини оддий. «синфий манфаат» тушунчасидан иборат қилиб қўяди. «Ш.» терминини рус социал-демократи.

адабий танқидчиси В. М. Шулятиков (1872—1912) фамилиясидан келиб чиққан, унинг «Гарбий Европа философиясида капитализмнинг оқлалиши» китоби (1908) ана шундай вульгарлаштиришнинг мисолидир. Бу китобда автор *Богданов* философиясига асосланиб, ҳамма фалсафий система-лар фақат буржуазия манфаатларини назарий оқлашдан иборатдир, шунга кўра улар пролетариатга ётдир ва марксизм улар билан мутлақо алоқа-дор эмасдир, деб исбот қилишга урин-ган. Шулятиков Декарт, Спиноза, француз материалистлари, Гегель ва Марксдан бурунги бошқа философ-ларнинг фалсафий гояларидаги объек-

тив ҳақиқатининг ҳар қандай элемен-тини инкор этган, чунки маъкур идея-ларда «жамиятнинг синфий тузилиши манзараси» берилган. Ш. учун шу нар-са характерлики, у идеологик ҳодиса-ларни бевосита, тўғридан-тўғри ишлаб чиқаришни ташкил этиш формалари-дан келтириб чиқаради, фан, адабиёт, философиянинг нисбий мустақиллиги-ни инкор этади, ҳар қандай фалсафий категория ёки бадний образ учун вульгар тарзда тушуниладиган «син-фий эквивалент» топишга интилади. Ш. ҳозирги замон догматизмининг концепцияларида ҳам кўриниб тура-ди. В. И. Ленин Ш. ни қаттиқ танқид қилган эди (29-т., 459—474-б.).





**ЭВДЕМОНИЗМ** (грек. eudamonia — роҳат-фароғат, бахт-саодат) — этиканинг *гедонизмга* яқин методологик принципи. Э. антик дунё ахлоқий назарияларидаёқ энг тўлиқ равишда намоён бўлган эди (*Демокрит, Сократ, Аристотель*). Бахтга интилишни Э. ахлоқ-одобнинг мезони ва инсон ахлоқий хатти-ҳаракатининг асоси деб ҳисоблайди, шахсий бахтга интилиш — индивидуалистик Э., ижтимоий бахтга интилиш — социал Э. дейилади. 18-асрдаги француз материалистлари (*Гельвеций, Дидро*) ҳам Э. тарафдори эдилар, улар инсон бахти — ҳар қандай жамиятнинг ва ҳар қандай фойдали инсон фаолиятининг туб мақсадидир, деб эълон қилган эдилар. Эвдемонистик этика ўз активлиги ва инсонпарварлиги билан христианлик этикасидан беқиёс юқори туради, чунки у охирагача эмас, балки ерда бахтга эришишга даъват этади. Бироқ Э. бахт тушунчасига қандайдир умуминсоний, гайри тарихий маъно беради, ваҳоланки антагонистик синфларга бўлинган жамиятда инсоннинг вазифаси ҳақида ягона бир тасаввур бўлмайди ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Бахт ҳаминша социал шаронгга боғлиқдир. Бинобарин, ахлоқ-одобни эвдемонистик асослаш илмий эмасдир.

**ЭВКЛИД**, ёки **ЕВКЛИД** (эраминдан олдинги 4-аср — 3-асрнинг боши) — қадимги грек математиги, машҳур «Асослар»нинг автори, бу асарда систематик равишда, *аксиоматик методга* мувофиқ қадимги олимларнинг геометрияси ва уларнинг соғлар назарияси баён қилинган. Параллеллар ҳақидаги машҳур постулат (бешинчи постулат) Э. га мансубдир, бу постулат маънавий жиҳатдан қуйидаги қондага тенгдир: текисликда тўғри чизиқдан ташқарида ётган нуқта орқали айни тўғри чизиқни кесиб ўтмайдиган биттагина тўғри чизиқ ўтказиш мумкин. Ана шу постулатга асосланган

геометрия Эвклид геометрияси деб ном олган. Бешинчи постулатни ишботлашга уриниш 19-асрда *ноэвклид геометрияси* кашф этишга олиб келди (*Лобачевский*). Э. *Платон* ва *Аристотель* философиясининг кучли таъсирини кечирган. Э. нинг «Асослари» дедуктив фанининг намунаси бўлиб хизмат қилди (*Аксиоматик метод, Спиноза*). Э. геометрияси фазонинг табиати ҳақида баъзи фалсафий хулосалар чиқаришга ва реал фазо ҳақидаги тасаввурларга асос бўлди. Кант фазонинг априорлигини (*априор*) даъво қилганда Э. геометриясини далил қилиб кўрсатган эди. Ноэвклид геометриянинг кашф этилиши фазо тушунчасининг априорлигини эътироф этиш асосиз эканлигини кўрсатди.

**ЭВОЛЮЦИОН НАЗАРИЯ** — тирик табиатнинг ривожланиши ҳақидаги фан, бу фани асосан *Дарвин* ишлаб чиққан. Э. н. да кўп йиллик селекцион практика натижалари, биология, геология ва палеонтология эришган ютуқлар, Дарвиннинг ўзининг даврий олам саёҳати вақтидаги кузатишлари умумлаштирилган эди. Дарвиннинг фикрича, тирик вужудлар эволюциясининг асосий факторлари ўзгарувчанлик, *ирсият* ва танланишдир (хонаки шаронгта сунъий танланиш, табиатда — табиий танланишдир). Яшаш учун кураш жараёнида, ташқи муҳит шаронглариининг таъсири натижасида тирик вужудлардан фақат энг мослашганларигина яшаб қолади ва насл беради. Табиий танланиш организмларнинг тузилишини ва функцияларини доимо такомиллаштириб боради, организмларнинг муҳитга мослашувчанлигини таъминлаб туради. Э. н. биологик турларнинг хилма-хиллигини, уларнинг ривожланишини биринчи марта илмий изоҳлаб берди ва ҳозирги замон биологиясига асос бўлди. *Кант, Ламарк, Лайелнинг* табиий илмий назариялари билан бирга Э. н. метафизик тафаккур усулининг асоссизлиги

ни исбот қилди. Э. н. шунингдек тирик табиатга идеалистик қарашларга ҳам зарба берди ва диалектик-материалистик дунёқарашнинг табиий-тарихий асоси бўлди. Гексли, Геккель, Россияда — Тимирязев, Мичурин ва б. Э. н.нинг тарафдорлари ва давомчилари эдилар.

**ЭВОЛЮЦИОН ЭТИКА** — буржуа этикасида социал-дарвинистик оқим, у ахлоқий натурализм йўлидан ривожланмоқда; бу оқимга Спенсер асос солган. 20-асрда Э. э. идеяларини Жуллан Хаксли, Конрад Уоддингтон (Англия), Эдвин Хоулт, Ральф Жерар (АҚШ), Пьер Тейяр де Шарден (Франция) ва б. қаттиқ туриб ҳимоя қиладилар. Э. э.нинг асосий қондалари қуйидагилардан иборат. Инсоннинг ахлоқий хатти-ҳаракати тева-рак-атрофдаги муҳитга мослашши функцияси деб қаралади. Бутун тирик оламни қамраб оладиган тараққиёт процесси (эволюция) ахлоқ-одоб меъзоши ҳисобланади; бу процесснинг тараққиётига ёрдамлашувчи нарса — яхшиликдир, қаршилик кўрсатувчи нарса эса — ёмонликдир. Ахлоқий тасаввурлар ва тушунчаларни кишилар табиий ва социал ҳодисаларда йўл тутиш учун ишлаб чиқадилар. Жамиятнинг ўзи эса бир турдаги индивидлар табиий ассоциациясининг олий формасидир, холос. Хоулт назариясида шундай далиллар борки, бу далилларни инсондаги ҳайвоний ва биологик асоси уларга жамият томонидан юқладиган маҳдудликлардан озод қилишга даъват деб тушуниш мумкин. Тўғри, бундай очиқдан-очиқ антисоциал идеяларни ҳамма эволюционистлар ҳам айта бермайдн. Хаксли, Тейяр де Шарден ва яна баъзи олимлар жамиятнинг биологик шарҳлашда жуда эҳтиёт бўлиб иш тутадилар. Уларнинг назарияларида ахлоқ ҳодисаларига *этикадаги логик позитивизм* ва айниқса *эмотивизм* учун характерли бўлган ингилистик ва формалистик қарашлар танқид қилинади. Умуман Э. э. гайри илмий характердадир, чунки жамият ва ахлоқни биологик ҳодисалардан иборат қилиб қўйиш ҳаминша ўзида антисоциал ва ахлоқ-

сиз хулосаларга олиб келиши имкониятини сақлайди.

**ЭВОЛЮЦИЯ ВА РЕВОЛЮЦИЯ** (лат. *evolutio* — кенгайиб бориш; *revolutio* — шқилоб, ўзгартиш) — тараққиётнинг чамбарчас боғлиқ томонлари, бу томонлар ҳодисанинг ривожланишида миқдор ўзгаришларининг ўсиб боришига (Э.) ва озми-кўми тезлик билан юз берадиган сифат ўзгаришига (Р.) мувофиқ келади. Э. ва р. ни диалектик-материалистик тушуниш сийқа эволюционизмнинг (Спенсер) метафизик бир ёқламаллигини бартараф қилди, чунки сийқа эволюционизм тараққиётни тадрижий миқдор ўзгаришларидан иборат қилиб қўяди ва ўз-ўзинча ҳаракатни ва «катастрофизм»ни тушуниш калитини бермайдн; «катастрофизм» Р. ни тайёрловчи миқдор ўзгаришлари процессини инкор этади ва буюк шахс продасига (*волюнтаризм*), тасодифга ёки табиатни яратувчига (*Кювье*) таянади. Ҳаракат миқдор тадрижотини ҳам (Э.), унинг узилишини ҳам (Р.) ўз ичига олади. Р. қандайдир ўзбошимчалик билан юзага келмайди, у объектив процессдан иборат, бу процессда энг юқори даражага етган эски зиддиятлар бартараф қилинади, янги асосда пайдо бўлувчи ҳодиса эса янги зиддиятлар тақозоси билан ривожланади. Бинобарин, тараққиёт процессида сифат жиҳатдан янги ҳодисанинг юз беришини сўзда эътироф этиб, ппровард натижада диалектик ўз-ўзинча ривожланишини инкор этадиган, Р.нинг зарур шароитларини олдинги Э. да кўрмайдиган *эмергент эволюция* назарияси асоссиэдир. Р. Э.нинг қонуниятли натижаси эканлигини инкор этиш *ревизионизм* учун ҳам характерлидир, чунки у тараққиётни сийқа эволюциядан иборат қилиб қўяди ва ижтимоий шароитларининг туб сифат ўзгаришлари моментини ҳисобга олмайди. Марксизм Р. ни пухта тайёрлаш зарурилиги билан ҳисоблашмайдиган ва шароит ва вазиятдан қатъи назар «революция» шпорларини майдонга ташлай берадиган «сўл» оппортунистларга қарши ҳам кураш олиб боради. Р. га эволюцион тайёргарлик моментини

бундай менсимаслик майда буржуача революциябозлик учун характерлидирки, бу ҳол жаҳон тараққиётининг ҳозирги босқичида ҳам кўриноқда. Э. тушунчаси кенг маънода тараққиётни тавсифлаш учун ҳам шлатилади (мас., органик олам Э. си) ва бу ҳолда ҳам Э. деганда ҳам инқдор, ҳам сифат ўзгаришларини ўз ичига оладиган ҳаракат тушунилади.

**ЭГОИЗМ** (лат. ego — мен) — худбинлик, ҳаётини принцип ва ахлоқий сифат, улар инсонни унинг жамиятга ва бошқа кишиларга муносабати нуқтаи назаридан тавсифлайди. Э. шунда ифодаланадиги, инсон ўз хатти-ҳаракатида фақат ўз манфаатларини кўзлаб иш кўради, жамиятнинг ва тева-рак-атрофдагиларининг манфаатлари билан ҳисоблашмайди. У *индивидуализмнинг* кўринишларидан биридир. Э. хусусий мулкчилик муносабатлари учун жуда характерлидир. Ахлоқий сифат тариқасида Э. инсониятнинг ахлоқий онг тарихида одатда салбий баҳоланиб келган, аммо шуниси ҳам борки, феодал жамиятнинг сословие-нерархиячилик ташкилотига қарши кураш даврида Э. ҳар бир шахснинг бахтга интилиш ҳуқуқини асослашда муайян роль ўйнаган. Капиталистик муносабатлар барқарор бўлгач, Э. ин тарғиб қилувчи назариялар тобора кўпроқ антисоциал йўналиш (*Штирнер*), сўнгра эса реакцион мазмун касб этган (*Ницше*), сохта ахлоқий принцип сифатида Э. га онгли ихлос-маидлик эса айниб *аморализмга* айланиб кетган. Коммунистик ахлоқ Э. нинг ҳар қандай кўринишларини сўзсиз қоралаган ҳолда, унга *коллективизм* ва одамларга, жамиятга онгли хизмат қилиш принципларини қарама-қарши кўяди.

**ЭДДИНГТОН** Артур Стенли (1882—1944) — инглиз физиги ва астрофизиги, фанни оммалаштирувчи; фалсафий қарашларига кўра *физик идеализмнинг* таниқли вакили. Асосан юлдузларнинг ҳаракати ва тузилиши, инсбият назарияси ва космология масалалари билан шугулланган. *Кант*, *Рассел* ва *логик позитивизм* таъсири остида таркиб топган ўз фалсафий

қарашларини Э. «селектик субъективизм», ёки «структурализм» деб атаган. У физика қонулири ва константаларини тажрибага мурожаат қилмасдан, априор гипсеологик мулоҳазалардан келтириб чиқариш мумкин, деб ҳисоблар эди.

**ЭЗОТЕРИК ВА ЭКЗОТЕРИК** (грек. esoterikos — ички ва exoterikos — ташқи). Фақат хабардор кишилар, мутахассисларгагина тушунарли бўлган идея, назария «эзотерик» термини билан аталган. Унга қарама-қарши ўлароқ, «экзотерик» терминини «оммавий», «мутахассис бўлмаганга ҳам тушунарли» маъносига қўлланилади. Ходисаларнинг ички муҳим (эзотерик) ва ташқи (экзотерик) алоқаларини билдириш учун ҳам ишлатилади.

**ЭЙНШТЕЙН** Альберт (1879—1955) — немис физиги, *нисбият назариясини* ва бир қанча бошқа физика назарияларини яратган олим, бу назариялар фазо, вақт, ҳаракат, модда, ёруғлик ва тортилиш ҳақидаги янги тасаввурларга олиб келди. В. И. Ленин Э. ни «табиётнинг буюк ўзгартирувчиси» деб атаган эди. 1905 йилда Э. «броун ҳаракати» назариясини, яъни молекулалар томонидан берилган турткилар таъсири остида суюқликда тортилган кичик jismlar ҳаракати назариясини ифодалаб берди. Бу назария молекулалар ва уларнинг ҳаракатлари реаллигининг ишончли исботи бўлди. Худди ўша йили Э. ёруғлик зарралари — ёруғлик квантлари, ёки фотонлар ҳақидаги тасаввурни илгари сурди. 1905 йилда Э. нинг махсус нисбият назарияси ҳақидаги биринчи асари эълон қилинди. 1916 йилда Э. умумий нисбият назарияси идеяларини ифодалаб берди. Фашистлар террори Э. ни Германияни ташлаб кетишга мажбур қилди. У Принстонда (АҚШ) истиқомат қила бошлади. 30—40-йилларда Э. фақат гравитацион майдонларнинг эмас, балки бошқа майдонларнинг ҳам табиатини очиб берадиган ягона майдон назариясини яратишга уринди. Ўз фалсафий қарашларига кўра Э. ҳаммадан кўпроқ Спиноза идеяларига

яқин турарди; худонинг борлигини қатъий инкор этиш, ҳар қандай номоддий субстанцияни инкор этиш, оламнинг объективлигига, уни биллиш мумкинлигига ва табиятдаги барча процессларнинг сабабий боғлиқлигига ишониш—Э. дунёқарашининг бошланғич принциплари эди. Э. кантча априоризмга ҳамда *Пуанкаре* ва бошқаларнинг илмий ҳақиқатининг «шартлилиги» ҳақидаги тасавурларига қарши чиқди. Аввал бошда Э. Махнинг қарашларига хайрпхоҳлик кўрсатди, лекин сўнгра махизмга кескин салбий баҳо берди ва 1920 йилда Махни «аянч философи» деб атади. Э. *логик позитивизмга* ва квант механикани позитивистик талқин қилишга уринишларга ҳам худди шундай салбий назар билан қарарди. Ўз ижтимоий-асосий қарашлари жиҳатидан Э. социал ва миллий зулмининг, милитаризм ва реакциянинг душмани эди, атом энергиясидан уруш мақсадларида фойдаланишга қатъиян қарши чиққан эди.

**ЭКВИВАЛЕНТЛИК** (тенг қимматлик) (лат. *aequus* — тенг ва *valens, valentis* — кучга, қимматга эга) — логикада мулоҳазалар (ҳукмлар, иборалар, формулалар) ўртасидаги муносабат, бу муносабат икки ҳукм бирдай чинлик қимматига эга эканлигини (яъни ҳар иккаласи чин ёки ҳар иккаласи ёлгон эканлигини) ифодалайди. Э. муносабати мантиқий *эквиваленция* операцияси билан боғлиқдир. «Э.» термини кенгроқ маънода тенглик типидagi ҳар хил муносабатларни, яъни рефлексивлик, симметриклик ва транзитивлик хоссаларига эга бўлган муносабатларни билдириш учун ҳам ишлатилади. Геометрик — фигураларнинг ўхшашлиги ёки тенг ҳажмлилиги, тўп-ламларнинг тенг қувватлилиги (*Тўп-ламлар назарияси*), бирон-бир системаларнинг изоморфизми (*Изоморфизм ва гомоморфизм*), тўғри чизиқлар ёки текисликларнинг параллеллиги шундай муносабатларнинг мисоли бўлиши мумкин.

**ЭКВИВАЛЕНЦИЯ** — мантиқий операция, бу операция мазмунли мантиқий хулосаларда ва сўзлашув тили-

да «агар ва фақат агар» типидagi боғловчларни ишлатишдан иборат; *импликация* ва *конъюнкция* орқали ифодаланади.

**ЭКЗИСТЕНЦИАЛИЗМ** — мавжудлик философияси — ҳозирги замон буржуа философиясида иррационалистик йўналиш, бу йўналиш буржуа интеллигенциясининг қарашларига мувофиқ келувчи дунёқараш яратишга уриниш сифатида (1- жаҳон урушидан кейин Германияда, 2- жаҳон уруши даврида Францияда, 2- жаҳон урушидан кейин бошқа мамлакатларда, шу жумладан АҚШ да пайдо бўлган) Э. нинг ғоявий сарчашмалари — *ҳаёт философияси*, *Гуссерл феноменологияси*, *Кьеркегорнинг* диний-мистик таълимотидир. Диний Э. (*Марсель Ясперс*, *Бердяев*, *Л. Шестов*, *М. Бубер*) ва атеистик Э. (*Хайдеггер*, *Сартр*, *Камю*, *С. Бовуар*) бор. Э. да буржуа либерализмининг юзаки — оптимистик дунёқараш, буржуа жамиятининг прогрессив ривожланишига ишончи кризисга учраганлиги акс этди, у 20- асрнинг бўронли воқеалари синовларига бардош беролмаган эди. Э. либерал-прогрессистик хом хаёллардан маҳрум бўлган инсон тарихий ҳалокатлар олдига қандай яшай олади? — деган саволни ўз олдига қўйган пессимистик дунёқараш сифатида пайдо бўлди. Э.— Маърифатчилик даври рационализминга, немис классик философиясига ва 19- асрнинг охири—20- асрнинг бошларида кенг тарқалган кантча-позитивистик философияга реакция эди. Экзистенциалистларнинг фикрича, рационал тафаккурнинг асосий белгиси шундан иборатки, у субъект билан объектни қарама-қаршилиги принципига асосланади. Бунинг натижасида бутун воқелик, шу жумладан инсон ҳам, рационалист олдига фақат илмий тадқиқот ва амалий манипуляция объекти сифатида намоён бўлади, шунга кўра бундай усул «шахсиз», «қийёфасиз» характерда бўлади. Э., аксинча, шахсдан ташқари, «объектив» илмий философиянинг қарама-қаршилиги сифатида юзага келмоғи лозим. Шундай қилиб, Э. философия билан фанни қарама-қарши қўяди.

Мас., Хайдеггер айтадики, философиянинг предмети «борлиқ»дан иборат бўлмоғи лозим, ваҳоланки, фаннинг предмети «мавжудот»дир. «Мавжудот» деганда эмпирик оламга тааллуқли нарсаларнинг ҳаммаси тушунладики, бундан борлиқнинг ўзини фарқ қилмоқ зарур. Борлиқ бавосита (фаросат тафаккури орқали эмас) балки фақат бевосита пайқалади, инсонга унинг ўз борлиғи, унинг шахсий мавжудлиги сифатида, яъни *экзистенция* сифатида очилади. Субъект билан объектнинг узвий қисмларга бўлинмаган, фаросат-илмий тафаккурга ҳам, спекулятив тафаккурга ҳам муяссар бўлмайдиган яхлитлиги худди экзистенцияда жо бўлгандир. Кундалик ҳаётида инсон ҳамма вақт ҳам ўзини экзистенция сифатида англай бермайди; бунинг учун инсон *чегара вазиятида*, яъни ўлим олдида турмоғи зарур. Инсон ўзича экзистенция сифатига эга бўлганида биринчи марта ўз эркинлигини ҳам қўлга киритади. Э. га кўра, эркинлик шундан иборатки, инсон табиий ёки социал зарурият таъсири остида шаклланадиган нарса сифатида намоён бўлмасдан, балки ўз-ўзини «танлаши», ҳар бир ҳаракати ва иши билан ўзини шакллантириши лозим. Шу билан эркин инсон ҳамма қилган ишлари учун жавобгар бўлади ва «вазиятни баҳона қилиб» ўзини оқламайдиган бўлади. Теварак-атрофда қиллинаётган ҳамма ишлар учун айбни сезиш — бу эркин инсоннинг ҳиссиётидир (Бердяев). Экзистенциалистик эркинлик концепциясида конформизм ва мослашувчиликка қарши норозилик ифодаланарди, бундай хислат буржуа мешчанн учун характерли бўлиб, у ўзини ғоят улкан бюрократик машинанинг бир винтчаси ҳис қилиб, воқеаларнинг боришида бирон нарсани ўзгартиришга қодир эмаслигини сезарди. Э. нинг тарихда содир бўладиган воқеаларнинг ҳаммаси учун инсоннинг жавобгарлигини доимо таъкидлаб кўрсатишнинг сабаби ҳам шудир. Бироқ эркинликни экзистенциалистларча тушуниш субъективистик тушуниш бўлиб қола беради: бу тушунча социал нуқтан назардан эмас, балки соф

ахлоқий нуқтан назардан талқин қилинади. Э. рационал бўлишни, философия иш кўрадиган предметга мувофиқ келмайди, деб рад қиларкан, реаликни бевосита, интуитив пайқаш методини илгари суради ва бунда асосан Гуссерлга (Хайдеггер, Марсель, Сартр), *Дильтейга* (Хайдеггер, Ясперс), қисман *Бергсон* интуитивизмига таянади. Кўп экзистенциалистлар (ўз фаолиятининг кейинги даврида Хайдеггер, Марсель, Камю ва б.) философия ўз билиш методи жиҳатидан фандан кўра санъатга анча ақин туради, деб ҳисоблайдилар. Э. Фарб санъати ва адабиётига, улар орқали буржуа зиёлиларининг анча қисмининг кайфиятига бу қадар катта таъсир кўрсатаётганлиги тасодифий эмас. Э. нинг турли вакилларининг социал-сиёсий позициялари бирдай эмасдир.

**ЭКЗИСТЕНЦИЯ** (лат. *existentia* — мавжудлик) — *экзистенциализмнинг* асосий тушунчаларидан бири, бу тушунча инсон шахсининг борлиқ усулини билдиради. Бу терминни шу маънода биринчи марта *Кьеркегор* ишлатган. Экзистенциалистларнинг фикрича, Э. инсон «Мен»нинг шундай марказий мағзини ташкил этадики, шу туфайли мазкур «Мен» шунчаки айрим эмпирик индивид ва «фикрловчи ақл», яъни ялпи умумий (умуминсоний) бир нарса сифатида эмас, балки худди конкрет такрорланмас шахс сифатида майдонга чиқади. Э. — инсоннинг моҳияти эмасдир, чунки, экзистенциалистларнинг (*Сартр*) назариясига кўра, моҳият қандайдир муайян, илгаридан маълум бўлган бир нарсани билдиради. Э. эса, аксинча «очиқ имкониятдир». Э. нинг энг муҳим таърифларидан бири уни объективлаштириб бўлмаслиғидир. Инсон ўз қобилияти, билимлари, ҳунарларини амалий равишда — ташқи предметлар шаклида объективлаштира олади; сўнгра, у ўз психик ишларини, ўз тафаккурини ва ҳ. к. ларни назарий жиҳатдан объективлаштириб, ўзи қараб чиқадиган объектга айлантатириши мумкин. Унинг ҳам назарий, ҳам амалий объективлаштиришидан, шу билан унинг билишидан ҳам сирғаниб қола-

диган ва, шундай қилиб, унинг ҳукмига бўйсунмайдиган бирдан-бир нарса — унинг Э. сидир. Э. ҳақидаги таълимот инсоннинг моҳияти ақлда деб уни рационалистик тушунишга ҳам, уни ижтимоий муносабатлар мажмуи деб марксистларча тушунишга ҳам қарши қаратилгандир.

**ЭКЛЕКТИКА** (грек. eklego — танлайман) — турли, кўпичча қарама-қарши нуқтан назарлар, фалсафий қарашлар, назарий қондалар, сиёсий баҳолар ва ш. к. ларни принципсиз аралаштириб юбориш. Чунончи, материализм билан идеализмни қўшишга уринишлар, ёки ревизионистларнинг марксизм билан эмпириокритицизмни, диалектик материализм билан кантиликни ва ҳ. к. бирга қўшишга интилишлари эклектик интилишлардир. Э. ҳозирги замон буржуа филозофияси учун ҳам характерлидир. Э. пнинг асосий методологик иллати шундан иборатки, у объектив оламдаги алоқалар ва муносабатлар йиғиндисидан предметнинг, ҳодисанинг асосий алоқаларини уларнинг конкрет-тарихий шарт-шароитида ажратиб қарашни билмайди, предметлар ёки ҳодисаларнинг турли томонлари ва хоссаларини пана-партиш қўшиб юборди. Амалий фаолият, сиёсат соҳасида Э. хато ва янглишларга олиб боради, чунки воқеалар занжиридан асосий халқани топиб олишга, тарихнинг конкрет даврининг энг актуал вазифаларини ҳал қилиш учун тадбирлар белгилашга ҳалақит беради.

**«ЭКОНОМИЗМ»** — 19-аср охири — 20-аср бошларида рус социал-демократиясидаги оппортунистик оқим, бу оқим тарафдорлари ишчилар ҳаракатининг вазифаларини фақат иқтисодий кураш билан (меҳнат шароитини яхшилаш, иш ҳақини ошириш ва ҳ. к.) чеклаб қўйишга интилардилар. Улар, сиёсий кураш билан либерал буржуазия шуғуллангани лозим, деб ҳисоблар эдилар. «Экономистлар» ишчилар синфи партиясининг раҳбарлик ролини ва революцион назарияни инкор этиб, ишчилар ҳаракатининг стихиялигини тарғиб қилардилар. *Ревизионизмнинг* кўринишларидан бири

бўлмиш «Э.» пролетариатга буржуазия таъсирини ўтказувчи бўлиб ҳизмат қиларди. «Э.» нинг ёйилиши марказлашган «пролетар» партиясини тузишга ҳалақит берадди. Ленинчи «Искра» газетаси «Э.» нинг асосизлигини фош қилиш борасида гоят катта ишлар қилди. В. И. Лениннинг бир қанча асарларида, айниқса «Нима қилмоқ керак?» китобида (1902) «Э.» гоёвий жиҳатдан тор-мор қилинган эди.

**ЭКОНОМИКА ВА СИЁСАТ.** С. — устқурманинг энг муҳим таркибий қисми, муайян жамиятда ҳукмрон иқтисодий тузумнинг ифодасидир. Унинг асосий соҳаси синфлар, миллатлар ўртасидаги муносабатлардир, давлат ҳокимиятини амалга оширишдир. С. да ижтимоий синфларнинг манфаатларини ўзининг марказлашган ифодасини топади. Э. га сабабий боғлиқ бўлган С. ўз навбатида унга гоят катта таъсир кўрсатади. Сиёсий ҳокимиятсиз ҳеч қандай синф ўз иқтисодий ҳукмронлигини барқарор қилолмаслиги ёки сақлаб қололмаслиги сабабли С. Э. дан устун туради. Тўғри сиёсий йўл ишлаб чиқилиб, амалга оширила бошлангандан кейин янги жамият қуришда огирлик маркази Э. ни ташкил этишга, уни бошқариш системаларига кўчирилади. В. И. Ленин «Совет ҳокимиятининг навбатдаги вазифаларини» мақоласининг дастлабки вариантда бундай деб ёзган эди: «Эндликда Совет ҳокимияти олдида биринчи ўринга сурилган давлатни бошқариш вазифаси яна шундай хусусиятдан иборатки, энди сўз ва, эҳтимолки, цивилизацияли халқларнинг энг янги тарихида биринчи марта — шундай бошқариш устида борадики, унда сиёсат эмас, балки экономика устун аҳамиятга эга бўлади» (36-т., 130-б.). Социалистик жамиятда Э. стихияли эмас, балки планли равишда, иқтисодий қонулардан олган фойдаланиш асосида ривожланади. Социалистик давлатнинг янги ҳўжалик ташкилотчилик ва маданий-тарбиячилик функциялари ана шундан келиб чиқади. Коммунизм қурилиши жараёнида бу функцияларнинг аҳамияти тўхтовсиз

ошиб бормоқда. Э. ни бошқариш системасини таксимлаштириш, иқтисодий планлаштиришнинг илмий даражасини ошириш—коммунистик жамият қуришнинг ҳозирги босқичида коммунистик партия С. ининг энг муҳим томонларидан биридир.

**ЭКСПЕРИМЕНТ** (лат. experimentum)— бирон хилдаги ҳодисаларни уларга актив таъсир кўрсатиш йўли билан тадқиқ қилиш; усули, бу усул тадқиқот мақсадларига мувофиқ келадиган янги шарт-шароит яратиш ёрдамида ёки процесс оқимини керакли томонга ўзгартиш орқали амалга оширилади. Э. инсоният ижтимоий-тарихий практикасининг бир томонидир, шунинг учун ҳам билиш манбаи ҳамда гипотезалар ва назариялар чинлигининг критериясидир. Ҳақиқий Э. дан объектга актив таъсир кўрсатишни кўзда тутмайдиган оддий кузатишни, шунингдек «фикрий Э.» ни фарқ қилмоқ керак: «фикрий Э.» дегани шундан иборатки, унда агар баъзи шарт-шароит яратиш имконияти бўлганда фалон хилдаги ҳодисалар қандай ўзгарар эди, деб мантиқий муҳокама юритилади, лекин техникавий ёки бошқа сабабларга кўра бу фикр амалга оширилмай қолади. Э. зарур шарт-шароит яратишни, ҳалақит берувчи ҳамма таъсирлар ва факторларни бартараф этишни, турли воситалар билан объектни қайд этишни ёки ҳодисани сунъий равишда юзага келтиришни, тегишли техника ва мосламаларни татбиқ этиш йўли билан кузатиш ва ўлчаш ишнин ўз ичига олади. Э. ўрганиладиган ҳодисаларни моделлаштиришни ўз ичига олиши мумкин. Фан ва техника ривожланиб бориши билан Э. соҳаси кенгайиб, моддий оламнинг тобора мураккаброқ ҳодисаларини ўз ичига ола беради. Априоризмга қарама-қарши ўлароқ, диалектик материализм Э. да ва кузатишда назарий тасаввурлар манбаини кўради. Бу назарий тасаввурлар тажрибадан тўғридан-тўғри хулоса қилиб чиқарилса, улар Э. билан бевосита боғлиқ бўлади, агар улар натижаларни анализ қилиш асосида илгари бевосита Э. билан аниқланган қонунлар

ва қоидалардан хулоса қилиб чиқарилса, Э. билан бевосита боғлиқ бўлади. Лекин назария Э. маълумотларининг йиғиндисидан иборат бўлмасдан, балки билишнинг сифат жиҳатдан янги босқичдир, Э. да ақс эттирилувчи ҳодисалардан моҳиятга томон, қонунларни тобора чуқурроқ билишга томон қилинадиган ҳаракатдир.

**ЭКСПЛИКАЦИЯ** (лат. explicatio — изоҳлаш, кенгайтириш). 1. *Изоҳлаш*. 2. Кенгайтириш—процессдир, бу процесс натижасида бирон бирликнинг мазмунини очилади, унинг қисмлари эса мустақилликка эга бўлади ва уларни бир-биридан фарқ қилиш мумкин бўлади. «Э.» термини ана шу маънода идеалистик философияда кенг фойдаланилмоқда. Чунончи, *неоплатонизм*. да, олам, айрим нарсалар Э. сифатида, маъмур нарсалар дастлаб бирликда мавжуд бўлган худонинг «ўз-ўзини кенгайтириши» сифатида олиб қаралади. *Гегель* воқеликни тушунчанинг ўз таърифларининг хилма-хиллигида ўз-ўзидан кенгайиши деб қарайди. 3. Одатда расм бўлган, лекин аниқ бўлмаган тушунча ёки тасаввурни аниқ илмий тушунча билан алмаштиришнинг мантиқий-методологик усули. Э. одатда предмет қандаги гайри илмий, ёки ҳали ноаниқ илмий билимдан фарқли ўлароқ, илмий назарияларнинг ривожланишида бошлангич тушунчаларнинг ишлаб чиқилиши сифатида юзага келади. Э. *логик семантикада* кенг тарқалган, унда «Э.» термини юқорида кўрсатилган маънога эгадир.

**ЭЛАТ** — кишилар умумиятининг формаларидан бири бўлиб, бу форма тарихан уруғ-қабила умумиятидан кейин келади ва ижтимоий жамоа тузуми хусусий мулкчилик муносабатлари билан алмашинган, синфлар пайдо бўлиб, ривожланаётган шароитда турли қабилаларнинг қўшилиши, консолидацияси процессида шаклланади. Э. нинг характерли томонлари шунки, унда илгариги қон-уруғдошлик алоқалари ўрнига территориял умумият, қабила тиллари ўрнига ягона бир тил вужудга келади ва шу билан бирга бир қанча диалектлар ҳам мавжуд

бўлади. Ҳар бир Э. нинг ўзининг жамловчи номи бўлади, унинг ичида умумий маданият элементлари пайдо бўлади. Э. қулдорлик тузуми учун ҳам (қадимги миср, қадимги грек ва б. Э.), феодал тузум учун ҳам (қадимги рус, француз ва б. Э.) типик ҳолдир. Капиталистик муносабатларнинг ривожланиши базасида кишилар умумиятини янги тарихий формаси—*миллат* пайдо бўлади. Лекин капитализм шаронтида буржуа муносабатлари билан бир қаторда капитализмдан олдинги муносабатлар сақланиб қолиши сабабли ҳамма Э. лар ҳам миллатларга айлана бермайди. Метрополиаларнинг монополистик капитали зулми остида бўлган мустамлака ва қарам мамлакатларда, одатда, Э. ларнинг миллатларга консолидацияланиш процесси тўқниликка учрайди. Социализм даврида, барча халқларнинг эркин ва ҳар томонлама социал, сиёсий, маданий ривожланиши шаронтида, Э. ларнинг социалистик миллатларга айланиши юзга келмоқда. Бироқ Э. этник тузилма сифатида сақланиб қолади. Базин социалистик Э. лар асосан жуда кам сонли бўлганлари сабабли социалистик миллатларга айланмайдилар. Социалистик миллатлар ва Э. лар ўз социал табиатига кўра капитализм шаронтидаги шу хилдаги этник тузилмалардан тубдан фарқ қилдилар.

**ЭЛЕАТЛАР**, ёки элеяликлар,— эразмиздан олдинги 6—5-асрлардаги қадимги грек философия мактаби, Элей шаҳрида (Жанубий Италия) пайдо бўлган; бу мактаб ривожлана борган сари Э. философиясига хос идеалистик тенденция ҳам кучая борган. *Ксенофан*, *Парменид*, *Зенон* (элеат) ва *Самос* оролидаги *Мелисс* (эразмиздан олдинги 5-аср) мазкур мактабнинг асосий вакиллари бўлганлар. *Милет мактаби* ва *Гераклитнинг* нарсаларнинг ўзгарувчан бош асоси ҳақидаги стихияли-диалектик қарашга қарши элея мактаби чин борлигининг ўзгармас моҳияти ва кўзга кўринувчи барча ўзгаришлар ва тафовутларнинг ҳаёлий эканлиги ҳақидаги таълимотни илгари сурган. Бу ҳолда билишнинг

асослари бўлмиш ҳиссий тажрибани камситишга олиб келган ва кейинчалик *Платон* идеализмининг манбаларидан бири бўлиб хизмат қилган. Э. нинг диалектикага қарши далиллари (айниқса *Зенон апорийлари*) уларнинг метафизик характерда бўлишига қарамай, диалектиканинг кейинги ривожланишида ижобий роль ўйнаган: улар, ҳаракатнинг зиддиятли характерини маънавий тушунчаларда қандай ифодаламоқ керак, деган проблемани кескин ўртага қўйганлар.

**ЭЛЕМЕНТ** (лат. elementum — унсур, дастлабки модда)— материянинг бирламчи зарраларини билдирувчи тушунча, моддий оламдаги предметларнинг хилма-хиллиги ана шу зарраларнинг турли хил қўшилувидан, комбинацияларидан таркиб топади. Э. тушунчаси табиатни тарихий билиш процессида заруран пайдо бўлади ва материянинг тузилиши ҳақида инсон билимларининг даражасини акс эттирадн. Илм-фан ривожланиб бориши билан бу тушунчанинг мазмуни ўзгариб ва бойиб боради. Қадимги грек философлари оламнинг ягона Э. и деб ё сувни (*Фалес*), ё ҳавонни (*Анаксимен*), ёки оловни (*Гераклит*) эътироф этардилар. Антик философлардан *Демокрит*, кейинчалик *Эпикур* материянинг энг майда, бўлинмас зарраларни сифатида атомлар ҳақидаги таълимотни илгари сурдилар. Материя ҳақидаги таълимотнинг ривожланишида табиатшуносларнинг материянинг энг оддий Э. ларини топишга интилиши билан материянинг беиҳоялиги ва битмас-туганмаслиги сабабли табиатда бундай элементлар йўқлиги ўртасида ҳамниша зиддият бўлган. 19-асрнинг охириларида қилинган буюк табиий-илмий кашфиётлар материянинг бирламчи ва структурасиз зарраларни мавжудлиги ҳақидаги ҳукмрон тасавурларга пугур етказди. Ҳозирги замон физикаси электронлар, нейтронлар ва бошқа «элементлар» зарраларнинг тузилиши мураккаблигини исбот қилди ва шу билан, табиат (материя) да энг оддий, бўлинмас Э. лар йўқ, деган диалектик-материалистик қарашни тасдиқлади. «Атом сизгари,



электрон ҳам бениҳоядир, табият чексиздир...» (В. И. Ленин, 18-т., 311-б.).

**«ЭЛЕМЕНТАР» ЗАРРАЛАР** (элементарий) частници) — ҳозирги вақтда маълум бўлган энг оддий микро-объектлар, улар маълум бўлган барча жараёнларда бир бутун сифатида ўзаро таъсир қилишади. Стабил «Э.» з. га гравитонлар (гравитацион майдоннинг гипотетик квантлари), фотонлар, нейтрино, антинейтрино, электронлар, позитронлар, протонлар, антипротонлар ва б. киради. Эркин ҳолатда стабил зарраларга қуйидагилар парчаланади: турли массалардаги мезонлар, антинейтронлар, гиперонлар ва антигиперонлар. Ҳозирги вақтда «Э.» з. нинг 200 дан ошмиқ хилма-хил кўринишлари маълумдир, бунга кўпдан-кўп резонанслар ҳам киради. Деярли ҳар бир «Э.» з. га ўзининг антизарраси мувофиқ келади, бу антизарра худди ўшандай массага, спинга ва ҳаёт кечирishi вақтига эга, лекин унда қарам-қарши электр заряди, магнит моменти, ғалатлик ва б. хоссалар бордир. «Э.» з. олам биносининг сўнгги «ғиштчалари» эмас. Материя битмас-туганмасдир, бинобарин, унинг тузланишининг ҳар қандай даражаси мураккаб структурага эгадир ва уларга оламнинг энг оддий бўлинмас элементлари деб қараш мумкин эмасдир. «Атом сингари, электрон ҳам битмас-туганмасдир» (Ленин). «Э.» з. га битмас-туганмас хилма-хил хусусиятлар ва ўзаро таъсирлар хос, уларни моддий майдонлардан ажратиб бўлмайди, чунки бу майдонлар уларнинг структурасига узвий равишда киради. Майдонлар билан чамбарчас алоқадорлиги туфайли «Э.» з. аини бир вақтда корпускуляр ва тўлқин хоссаларига эгадир. «Э.» з. нинг энг муҳим хусусияти уларнинг ўзаро бир-бирига айланишидир, яъни беқарор зарраларнинг емирилиши, зарралар ва антизарраларнинг фотонларга ва б. «Э.» з. га айланишидир. Буларнинг ҳаммаси уларда фавқулодда мураккаб структура мавжудлигидан далолат беради. Зарралар емирилишининг ҳамма процессларини механик системанинг тар-

кибий элементларга, яъни гўё тайёр шаклда системага жо бўлган таркибий элементларга бўлиниб-бузилиб кетиши деб қараш ярамайди. Бу «Э.» з. нинг сифат жиҳатдан бир формада иккинчи формага айланишидир, бу айланиш худди ўша мураккаблик даражасидаги янги зарраларнинг туғилиши билан боғлиқдир. Бир-бири билан ва турли майдонлар билан доимо ўзаро таъсир қилиб туриш туфайли, «Э.» з. ўзлуксиз ички ўзгарishi — айланишларни кечириб туради, бинобарин, уларнинг хоссалари вақт ичида статистик ўртача хоссалардир. «Э.» з. нинг физикада ҳозирги замонда қилинаётган назарий ва экспериментал тадқиқотлари уларнинг ўзига хос структурасини аниқлашга ҳамда «Э.» з. хоссаларининг турли маъноларини, уларнинг ўзаро таъсирлари ва бир-бирига айланишларини аниқлашга имкон берадиган қонунларни очишга қаратилгандир.

**ЭЛИДА-ЭРЕТРИЯ МАКТАБИ** — сократча мактаблардан бири, у эра-миздан олдинги 4—3 асрларда мавжуд бўлган. *Сократнинг* сеvimли шогирди (Платоннинг айтишича) элидалик Федон унга асос солган. Кейинчалик Менедем (Стилпонинг шогирди) бу мактабни Эретрияга кўчирган. Бу мактаб асарларининг ася нусхалари сақланиб қолмаган. Бу мактаб ҳақида асосан *Цицерон* ва *Диоген Лаэртий* асарлари маълумот беради. Ҳў йўналишига кўра, бу мактаб *мегара мактабига* жуда яқиндир. Э.-э. м. тарафдорлари асосан этика масалалари билан шуғулланганлар. Менедемнинг айтишича, хилма-хил фазилатлар ўз асоси жиҳатидан бирдир ва шунинг учун улар бир эзгуликка бориб тақалади, у ҳам бўлса ақл билан пайқаладиган ҳақиқатдан иборат. Нарсаларнинг умумий хоссалари мустақил суратда мавжуд бўлмайди, балки улар фақат айрим кохкрет нарсалардагина юз беради, деган фикрини ҳам Менедем айтган. Анхипия, Асклепиад — Э.-э. м. нинг б. вакиллари.

**ЭМЕРЖЕНТ ЭВОЛЮЦИЯ** (лат. emergere — юз бермоқ, пайдо бўлмоқ,

юзага чиқмоқ) — идеалистик тараққиёт назарияси. Ҳозирги замон инглиз-америка буржуа философиясида, айниқса *норреализм* вакиллари орасида тарқалган. *Александр, К. Ллойд-Морган, Ч. Д. Броуд* унинг асосий вакилларидирлар. Э. э. назарияси 20-асрнинг 20-йилларида материалистик диалектика зиддига пайдо бўлди. Унинг мақсади — тараққиётнинг сакрашсимонлигини, янгиликнинг пайдо бўлишини идеалистларча талқин қилишдир. Э. э. нинг назариячилар ўзгариш процессларига иррационал, мантиқий пайқаб бўлмайдиган ишлар деб қарайдилар ва пировард натижада худони эътироф қилишга келадилар. Бу назария табиий ва тарихий қонуниятни ҳамда тараққиёт процессида ўзгаришнинг миқдор босқинчилигининг родини инкор этишга олиб келади. Ллойд-Морганнынг фикрича, бутун табиатга жон ато қилинган: психик ҳолатсиз физик ҳолат йўқдир. Александр табиатнинг бош асосини номоддий «макон-замондан иборат дебъшон қилади, унга нисбатан материя ҳосила нарсасидир, деб даъво қилади. Унинг назарида номоддий «нуқта-моментлар» табиатнинг бош элементлари бўлиб хизмат қиладилар. Броуд тўғридан-тўғри *витализмни* ва руҳнинг жисмдан жисмга кўчиб юришини ҳамма қилади.

**ЭМЕРСОН** Ралф Уолдо (1803—82) — америка философи, публицист ва шоир. *Трансценденталистларнинг* бошлиғи. Э. нинг назарий қарашлари зиддиятлидир. Унга *Платон, Гете, Карлейль* ва инглиз романтик шоири У. Вордсворт катта таъсир кўрсатган. Э. нинг фикрича, философиянинг «абдий проблемаси» руҳ билан материя муносабатидан иборат. Э. бу масалани идеалистларча ҳал қилади: «Табиат руҳнинг символидир», дейди у. Борлиқнинг олий синтетик принципи — олий руҳ, худодир. Гносеологияда эса Э. *интуитивизмга* яқиндир: мушоҳада, сўнгра интуция ва экстаз нарсалар моҳиятини пайқашнинг энг яхши усулларидир. Дунёда ҳамма жойда гўзаллик ҳозирдир: унинг асосий белгилари уйғунлик, мукам-

маллик ва руҳийликдан иборат. «Гўзалликни яратиш — санъатдир». Э. нинг фикрича, тарихда ҳал қилувчи ролни буюк кишилар ўйнайдилар (ва умуман айтганда, «ҳамма чуқур пайқашлар индивидуализмга муяссар бўлади»); буюк кишилар жамият тараққиётига кўмаклашадилар, бу тараққиёт эса шахснинг ахлоқий камолотидан иборат. Э., «ер юзида бойлар билан камбағаллар ўртасида манфаатларнинг абадий кураши ва антагонизми ҳукм суради», дер эди; унинг меҳримуҳаббати камбағаллар томонида эди. Э. нинг социал идеали — меҳнатга ва хусусий мулкни адолатли тақсимлашга асосланган ялпи роҳат-фароғат ва теплик тўғрисидаги утопик орзудан иборат эди. Э. буржуа тузумини танқид қилган, АҚШ даги қўлликка ва босқинчилик урушларига қарши чиққан эди. «Ҳозирги демократиянинг, — деб ёзган эди у, — демократик асос билан ҳеч қандай алоқаси йўқдир. Савдогарлик руҳи мағиз мағизга сингиб кетган бу демократия ҳалокатга маҳкумдир». Э. умрининг охирида мистицизмга мойил бўлиб кетди. Асосий асарлари: «Табиат» (1835), «Тажрибалар» (1841, 1844), «Инсоиятнинг намояндалари» (1850).

**ЭМОТИВИЗМ** (лат. *emovere* — ҳаяжонлантирмоқ, тўлқинлантирмоқ) — субъективистик буржуа ахлоқ назарияси, унда этикадаги *логик позитивизм* методологияси энг изчил суратда татбиқ этилган эди. *Айер, Карнап, Рейхенбах, Чарлз Стивенсон* унинг асосий вакилларидир. Эмотивистлар ахлоқий муҳокамалар ва терминларни тадқиқ қилганларида уларнинг бевосита тажрибавий текширишга (*Верификациялаштириш принципи*) бўйин бермаслигини аниқлагач, бу, муҳокамалар ва терминларда ҳеч қандай информация йўқ, улар маъно-мазмундан маҳрум, шунинг учун улар чин ҳам, ёлгон ҳам эмасдилар, деган хулосага келганлар. Ахлоқий мулоҳазаларнинг маъноси соф «эмотив» характерга эгадир, яъни у гўё фақат сўзловчининг ҳаяжонларини ифодалаш ва тингловчининг ҳам худди шундай ҳая-

жонга солиб, тегпшиңча ҳаракат қилдириш учун хизмат қилар эмиш. Энинг нуқтаи назарча, кишиларнинг турлича ахлоқий позициялари ҳам худди турлича индивидуал ва группавий эмоциялардан иборатдир. Бундан шундай хулоса чиқариладики, ахлоқда қандай нуқтаи назарга амал қилиш ҳар бир кимсанинг ўз ихтиёридадир, қарама-қарши маслақлар мантиқий жиҳатдан бир-бирига зид келмайди, шунинг учун маслақларнинг баъзиларини исботлаб, баъзиларини рад этиш рационал йўл билан эмас, балки бенхитёр уқтиришнинг психологик йўли билан амалга оширилади. Э ахлоқнинг ўта нигилистик ва скептик назариясидир. Бу назария ахлоқий позицияни танлашда индивиднинг мутлақ эркинлигини асослаб беришга уриниб, аслида хатти-ҳаракатда ва ахлоқий эътиқодларда ўзбошимчаликни оқлайди ва айни вақтда индивидни ҳақиқатан мустақил ва онгли равишда ахлоқий позицияни танлаш қобилиятидан маҳрум қилади.

**ЭМПЕДОКЛ** агригентлик (Агригент — Сицилия оролида) (эрамиздан олдинги тах. 483—23) — қадимги грек материалист философи, қўлдорлик демократияси идеологиди. Э. ўзининг «Табиаат ҳақида»ги фалсафий поэмасида нарсаларнинг бутун хилма-хиллигини тўрт «илдиз»га: тупроқ, сув, ҳаво ва оловга элтиб тақайди. Табиатнинг тўрт элементи (ёки тўрт унсур) ҳақидаги бу таълимот кўп асрлар давомида антик ва ўрта аср философиясида сақланиб келди. Элементларнинг бирлашуви ва бўлинишини Э. бир-бирига қарши курашувчи икки кучнинг: тортиш ва ытариш («дўстлик» ва «душманлик»)нинг ҳаракати билан изоҳларди. У ёки бошқа кучнинг устуи келиши коннот тараққиётининг турли босқичларини билдиради. Э.нинг кўпроқ ҳаётга қобил қўшилмаларнинг табиий танланиши натижасида тирик вужудларнинг қонуниятли эволюцияси ҳақида айтган фарази катта тарихий аҳамиятга эга эди.

**ЭМПИРИЗМ** (грек. *empeiria* — тажриба) — билиш назариясидаги таъли-

мот, бу таълимот ҳиссий тажрибани билимларнинг бирдан-бир манбаи деб ҳисоблайди, бутун билим тажрибада ва тажриба воситаси билан асосланади, деб тасдиқлайди. Идеалистик Э. (*Беркли, Юм, Мах, Авенариус, Богданов*, ҳозирги замон логик эмпиризми ва ҳ. к.) тажрибани сезгилар ёки тасаввурлар мажмуи билан чеклаб, тажриба асосида объектив олам борлигини инкор этади. Материалистик Э. (*Ф. Бэкон, Гоббс, Локк, 18-асрдаги француз материализми*) ҳиссий тажрибанинг манбаи объектив мавжуд бўлган ташқи оламдир, деб ҳисоблайди. Бироқ Э. билан рационализм ўртасидаги қарама-қаршилик билимнинг келиб чиқиши ёки манбаи тўғрисидаги масаладан иборат эмасдир: баъзи рационалистлар, илгарги сезгиларда бўлмаган нарса ақлда ҳам бўлмайди, деган фикрга қўшилдилар. Бундаги келишмовчиликнинг асосий нуқтаси шундан иборатки, Э. билимларнинг умумий ва зарурий характери ни ақлнинг ўзидан эмас, балки тажрибадан келтириб чиқаради. Баъзи эмпириклар (*мас., Гоббс, Юм*) рационализм таъсири остида тажриба билимга зарур ва умумий маъно беришга қодир эмас, деган хулосага келганлар. Э.нинг маҳдудлиги — ҳиссий билишнинг, тажрибанинг ролини метафизик тарзда ошириб юборишдан ва билишда илмий абстракциялар ва назарияларнинг ролга етарли баҳо бермасликдан, тафаккурнинг актив ролини ва нисбий мустақиллигини инкор этишдан иборат. Бу камчиликларни марксистик философия билиш назариясининг ҳамма масалаларига диалектика, практика позицияларидан қараш тўғрисида бартараф қилди (*Билиш, Назария ва практика, Мушоҳадачилик*).

**ЭМПИРИК СОЦИОЛОГИЯ** — ҳозирги замон буржуа социологиясида етакчи йўналишлардан бири, бу йўналиш социологик тадқиқотлардаги асосий нарса жамият ҳаётининг айрим томонларини тасвирлашдан иборат деб билади. Э. с. иккинчи жаҳон уруши даврида ва айниқса ундан кейин

бошлича АКШ да кенг тарқалди (Ландберг, Додд, Мэйо ва б.). *Конкрет социологик тадқиқотлар* йўли билан айрим социал ҳодисаларни ўрганиш жамиятни қонуният асосида ривожланаётган бир бутун деб қаровчи илмий назарияга таянган тақдирдаги па жиддий илмий аҳамиятга эга бўлади. Леккин Э. с. вакиллари жамият тараққиётининг объектив қонуналарини рад этадилар, социал ҳодисаларнинг моҳиятига киришдан бош тортдилар ва кўпинча жамиятни тарқоқ социал ҳодисаларнинг механик бириктиришдан иборат деб қараб, бу ҳодисаларни шунчаки тасвирлаб, санаб чиқиш, турли факторлар ўртасидаги нисбатларни тадқиқ қилиш билан чеқланадилар. Э. с. методикаси — анкеталар, интервьюлар, статистик материаллар, математик аппаратдан (мас., *тўпламлар назарияси*, *ўйинлар назарияси*) фойдаланишдан иборат. Леккин бу методларнинг ҳаммаси ишончли методологик асосиз — умуман ижтимоий процесснинг илмий назариясисиз татбиқ этилади. Э. с. учун шу нарса характерлики, унда умумий фалсафий асос йўқдир, у социал тадқиқотларни лиҳоятда табақалаштириб юборган, бу эса бир-биридан узилган турли тармоқларнинг ташкил топшишга олиб келган (шаҳар социологияси, қишлоқ социологияси, оила социологияси, индустриал социология, алкоголизм социологияси, реклама социологияси, оммавий коммуникациялар социологияси ва ҳ. к.). Э. с. тадқиқотлари давлат-монополистик капитализм манфаатларига тобора кўпроқ бўйсунмоқда, корпорациялар, ҳукумат ва ҳарбий доиралар улардан эксплуатацияни ниқоблаш ва куचाйтириш, фойдани кўпайтириш, урушга тайёрлавиш учун фойдаланмоқдалар. Э. с. жамиятга тарихий нуқтан назардан қарашни рад этиб, ўз эътиборини якка-якка хусусий ижтимоий ҳодисалар ва фактларни, методиканинг тор масалаларини тадқиқ қилишга қаратиб, ижтимоий тараққиётнинг муҳим проблемаларини илмий изоҳлаб беришга ва ҳал этишга ожизлик қилмоқда.

**ЭМПИРИОКРИТИЦИЗМ** («тажрибани таъкид»), ёки махизм — *Авенариус* ва *Мах* асос солган субъектив-идеалистик оқим. Э. «тафаккурни тежаш»ни билишнинг асосий қонуни ҳисоблаб, тажриба тушунчасини материя (субстанция), зарурият, сабабият ва ҳ. к. тушунчалардан «тозалайди», гўё улар тажрибага сирдан қонунсиз киритилган «априор апперцепциялар» (фаросат тушунчалари) эмиш. Ҳаттижада Э. олам «бетараф элементлар» ёки сезгилар мажмундир, деган тасаввурни йлган суради, *Принципиал координация*, яъни субъект билан объектнинг чамбарчас алоқадорлиги ҳақидаги таълимотни киритиш билан Э. субъектив идеализм системасига айланиб кетади. Э. беркличилик ва юмизмнинг философиясида бетарафлик талаби билан ниқобланган ҳолда қайта бунёд этилишидир. Э. шунингдек физикадаги кризис билан, *физик идеализм* мактаби билан ҳам боғлиқ эди. В. И. Ленин «*Материализм ва эмпириокритицизм*» асарида Э. ни танқид қилиб, бу фалсафий оқимнинг реакцион социал ролин, унинг *фибеизм* билан алоқасини очиб ташлади. Э. *позитивизмнинг* кўринишларидан бири («иккинчи позитивизм») сифатида юзага келди. Авенариус ва Мах билан бир қаторда И. Петцольдт, Ф. Карстанъен, Р. Вилли, Ф. Адлер, *Богданов*, В. Базаров ва б. Э. га мансуб эдилар. *Неопозитивизм* Э. нинг (антиметафизик) талимотининг давоми бўлиб қолди.

**ЭМПИРИОМОНИЗМ** (грек. *empeiria* — тажриба ва *monos* — ягона) — *Богданов эмпириокритицизм*, махизмнинг кўринишларидан бири бўлиши ўз философиясини шундай деб атаган. Э. *Махнинг* тажриба элементларининг (яъни сезгиларнинг) бетарафлиги ҳақидаги субъектив-идеалистик тушунчасига асосланган. Богдановнинг фикрича, *Авенариус* ва Махнинг философияси дуалистик философиядир (*Дуализм*), чунки у фақат индивидуал тажриба асосида қурилган бўлиб, тажриба элементларининг психик ва физик қаторларини ўзига хос, автоном қаторлар деб эътироф этади.

ваҳоланки бу тажрибага монистик шарҳ бермоқ зарур; богдановча «Э.» назариясининг номи ана шундан келиб чиққан. Э. нуқтан назарича, ҳамма нарса бирор тарзда уюшган тажрибадир (бунда тажриба «бетараф» ҳиссий маълумотлар мажмуи деб идеалистларча тушунилади). Шу билан бирга физик олам коллектив ва социал тарзда уюшган тажрибадир, психик ҳолат эса мазкур коллектив тажрибанинг «бўлинмас қисми»ни ташкил этиш билан бирга индивидуал тарзда уюшган тажрибадир. «Тажрибанинг ягона дунёси,— дейди Богданов,— ягона билиш учун мазмун сифатида юзага келади. Бу эмпириомонизмдир» («Эмпириомонизм», 1 китоб, 1908, 52-б.). Қолган проблемаларни ҳал қилиш ана шу қондалардан келиб чиқади: Э. га кўра, объективлик умумқимматликка тенгдир, сабабият, макон ва замон тажрибанинг социал уюшқоқлигини ифодалайди, ҳақиқатни тушунишда Богданов *релятивизмга* мойил эди, унинг фикрича, ҳақиқат—тажрибанинг жонли уюштирувчи формасидир», инсон—бевосита кечинмалар комплексидир ва ҳ. к. *Энергетизм* нуқтан назаридан психикани анализ қилишда Э. психик хилланишга (организмнинг муҳитга биологик мослашувчанлигига) ва оламшарҳ методига катта аҳамият беради. Бу метод номаълум физик ёки физиологик факт ўрнига ҳаминша психик фактни ва аксинча қўйиш, яъни моддийликни идеявийликдан иборат қилиб қўйиш мумкинлигини билдиради. Э. ижтимоий борлиқни ижтимоий онг билан бирдай қилиб қўйиб, тарихдаги идеализмни ҳимоя қилади. Лениннинг «*Материализм ва эмпириокритицизм*»да, шунингдек Плеханов асарларида Э. танқид қилинган.

**ЭМПИРОСИМВОЛИЗМ** (грек. *empeiria*—тажриба ва *symbolon*—шартли белги, символ)—идеалист Юшкевич *эмпириокритицизм*нинг бир кўриниши бўлган ўз философиясини шу термин билан атаган. Э. нинг, тушунчалар (ҳақиқат, борлиқ, моҳият ва ҳ. к.) фақат ўзбошимча символлар-

дан иборат бўлиб, ҳеч қандай реалликни акс эттирмайди, деган асосий идеяни Юшкевич *Пуанкаре* ва *Масдан* олган (чунки Мах, мас., материяни атиги мантиқий символ деб ҳисобларди). Юшкевич махистларнинг «Марксизм философиясига онд очерклар» деган тўпламида босилган «Ҳозирги замон энергетикаси» мақоласида (1908) ва «Материализм ва танқидий реализм» китобида (1908) объектив олам эмпиросимволлар (яъни идеалистларча талқин қилинувчи тажриба символлари) мажмуидан иборат, уларнинг вазифаси коллектив инсон онгининг «бирламчи маълумотларнинг системалаштиришдир, деб исботлашга уринган. Юшкевичнинг фикрича, символиканинг бирон-бир системасини танлаш тажрибани шарҳлашнинг қулайлиги тақозоси билан бажарилади. В. И. Ленин «*Материализм ва эмпириокритицизм*»да Э.—субъектив идеализм, унинг назарича, ташқи олам ва унинг қонунилари инсоннинг билувчилик қобилиятининг символларидир, холос, деб кўрсатган эди.

**ЭНГЕЛЬС** Фридрих (1820—95)—пролетариатнинг йўлбошчиси ва устози, у К. Маркс билан ҳамдўстликда марксистик таълимотни, илмий коммунизм назариясини, диалектик ва тарихий материализм философиясини яратди. Бармен шаҳрида (Германия) туғилган. Э. ёшлигидан бошлабоқ мавжуд ижтимоий муносабатларни ўзгартиш учун курашда қатнашишга интилган. 1841 йилнинг кўзидан Берлинда ҳарбий хизматни ўтаб, бўш вақтларида ун-тетда лекциялар тинглаган. *Еш гегелчиларнинг* сўл қаноти га қўшилган. Шу даврда Э. Шеллингнинг реакцион мистик идеяларини ёрқин ва чуқур танқид қилиб чиқди («Шеллинг ва каромат», 1842, ва б.). Айни вақтда у Гегелни ҳам консерватив хулосалари ва идеалистик диалектикасининг эйдиятлари учун танқид қилган. Э. нинг назарий қарашларидаги ҳақиқий бурилиш эса отасининг қатъий талаби билан коммерцияни ўрганиш учун Англияга келгандан кейин содир бўлган. Уша вақтда энг ривожланган капиталистик мамлакат-

даги ишчилар синфи ҳаёти билан туқнаш келгач, Э. пролетарларнинг чндаб бўлмас иқтисодий аҳволнинг сабаблари, уларнинг сиёсий ҳуқуқсизлиги устида чуқур ўйлайди, улар идеологиясининг чартистлар ҳаракати давомида капиталистлар ҳокимиятдан ўз ихтиёрлари билан воз кечишлари ҳақидаги утопик ҳаёллари билан бирга очилган камчиликларини ўрганади. Бунинг натижасида «Сиёсий иқтисод танқидига доир хомакни ёзувлар» асарни (1844) пайдо бўлади, бу асарни Маркс иқтисодий категорияларни танқид қилишнинг дохиёна шарҳи деб атаган эди. Ундан кейин «Англияда ишчилар синфининг аҳволи» асарни майдонга келади (1845 йилда босилиб чиқди). Бу асарларида Э. пролетариатнинг тарихий вазифасини илмий асослаб берди, пролетариат фақат азоб тортувчи эмас, балки ўз озодлиги учун курашувчи синф ҳам эканлигини биринчи бўлиб кўрсатиб берди. Англияда Э. социалистга айланади. Кўп ўтмай у Англияни тарк этиб, 1844 йилда Парижда Маркс билан шахсан учрашади. Бу учрашув икки буюк мутафаккирнинг қалин дўст бўлишига асос солди, идеяларнинг ва пролетариатни капиталистик қудликдан озод қилиш учун амалий курашнинг муштараклиги уларнинг бу дўстлигига дастур бўлди. Маркс ва Энгельс томонидан 1844—46 йилларда ёзилган «Авлюёлар онласи» ва «Немис идеологияси» асарлари ўша вақтда ҳукмрон бўлган Гегель, Фейербах ва улар шогирдларининг фалсафий қарашларини танқидий қайтадан фикрдан ўтказишга, диалектик ва тарихий материализм асосларини ишлаб чиқишга бағишланган. Шу билан бир қаторда Маркс ва Энгельс коммунистлар Союзини ташкил қилиш юзасидан гоят катта амалий иш олиб бордилар, бу Союз ўсиб кейин пролетариатнинг революцион партиясига айланди. 1847 йилда Э. Союзнинг программаси лойиҳаси «Коммунизм принциплари»ни ёзади ва унинг асосида сўнгра «Коммунистик партия манифести» яратилди (1848), бу «Манифест» яхлит марксистик таълимот, ишчилар синфининг

илмий идеологияси вужудга келганлигини бутун жаҳонга эълон қилди. Э. нинг журналистик фаоллиги пролетар кураши назариясини пропаганда қилишда ва демократик кучларни жипслаштиришда катта роль ўйнади. 1848—49 йилларда Германияда юз берган воқеаларда Э. жанговар сабоқ олади ва революцион қўшинлар томонида туриб шахсан жанг қилади. Революция мағлуб бўлгандан кейин у ватанпарварларнинг сўнги отрядлари билан бирга ватанин тарк этади. Сўнги йилларда, муҳожирликда яшаб турганида, у немис революцияси тажрибасини «Германияда деҳқонлар уруши», «Германияда революция ва контрреволюция» асарларида умумлаштириб, деҳқонларнинг пролетариатнинг иттифоқчиси сифатидаги ролини очиб беради ва буржуазиянинг хонлигини шош қилади. Э. Англияга боргач (Маркс ҳам у ерда истикомат қиларди), ишчилар ҳаракатида, I Интернационални тузишда ҳамда майда буржуа оппортунистик ва анархистик қарашларга қарши курашда қатнашди. Шу вақтдан бошлаб Э. қирқ йил давомида Марксга «Капитал» устида ишлашда ҳар томонлама ёрдам кўрсатади, ўзининг буюк дўсти вафотидан кейин эса «Капитал»нинг иккинчи ва учинчи томлари устида гоят катта тадқиқот иши олиб боради, уларни ўзи нашр этади. Маркс асосий эътиборини «Капитал» устида ишлашга қаратган чоқда Э. диалектик ва тарихий материализмни ҳар томонлама асослаш ва ривожлантириш устида ишлашни давом эттиради. Унинг марксизм философиясини асослашга қўшган ҳиссаси улкандир. Э. нинг «Людвиг Фейербах ва немис классик философиясининг охири», «Анти-Дюринг», «Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши» ва бошқа асарлари ҳозирги вақтга қадар марксизм философия моҳияти ва аҳамиятининг классик баёни бўлиб қолмоқда. Диалектик материализм идеяларини табиёт илмига татибқ этишда Э. нинг хизмати айниқса каттадир. Э. «Людвиг Фейербах...», «Анти-Дюринг» ва айниқса «Табиат диалектикаси» китобларида

айтган фикрлар, гоёларнинг чуқур маъносига фақат кўп ўн йиллар ўтгандан кейингина тушунила бошланди. 20-асрда фаннинг кўп фундамен-тал кашфиётларини, аслда, Энгельс олдиндан айтган эди (мас., материя билан ҳаракатнинг чамбарчас боғлиқ-лиги ҳақидаги тасаввур ва бу билан боғлиқ бўлган макон ва замоннинг бирлиги ҳақидаги таълимот; материя формаларининг битмас-туғамаслиги ва атомнинг мураккаб тузилиш ҳақидаги таълимот; коннотнинг «иссиқ-лиқ ўлими» назариясини танқид қилиш; ҳаёт — анорганик табиат ривожининг муайян босқичида пайдо бўлган материянинг ҳаракат формаси эканлиги ҳақидаги таълимот ва ҳ. к.). Ҳар томонлама билимдонлик Э. га *фанларнинг мунтазам туркумлиги* системасини ишлаб чиқиб, фанлардан ҳар бирининг ўзига хослигига материя, ҳаракатнинг объектив формаларини асос қилиб қўйишга имкон берди. Э. нинг философияга унга хос бўлмаган фанлар фани ролинн мажбуран юклашдан қатъиян воз кечганлиги ва философиянинг методологик аҳамиятининг таъкидлаб кўрсатганлиги ҳам шу билан боғлиқдир. Э. философияга ўтмишнинг кўпдан-кўп мактабларни ва системаларни ичдан тўғри йўл топиш учун компас берди, философиянинг асосий масаласини ифодалаб берди, унинг синфий характерини кўрсатди. Э. нинг агностицизмни танқид қилиши ҳам билиш назариясига у қўшган гоёят муҳим ҳисса бўлди. Э. нинг диалектик логиканинг бир қанча масалаларини ўртага қўйиб, ишлаб чиқиши унутилмас аҳамиятга эгадир. У тарихий материализмнинг асосий қондаларини ривожлантириб, тарихни материалистик тушунишдаги вульгар тасаввурларни танқид қилишга кўп эътибор берди. Э. кишилар ҳаёти иқтисодий шароитларининг белгиловчи роли идеяларнинг ролинн ҳамда шахснинг тарихдаги ролинн заррача камситмаслигини исбот қилади, базис билан идеологик усткурманинг алоқаси ва ўзаро муносабати ҳақидаги механистик тасаввурларга қарши курашадиган ва ҳ. к. Э. Россиядаги революцион

ҳаракатга жуда қизиқиб қараб, рус революциясининг яқинлашиб келаётганлигини олдиндан айтган ва унга катта умид боғлаган эди. Э. умрининг охириг дақиқасигача Европа сиёсий ҳаётида қатнашиб ва Маркс билан бир қаторда ишчилар ҳаракатининг таниқли йўлбошчиси, «Европа социалистларининг маслаҳатгўйи ва раҳбари бўлиб турди» (В. И. Ленин, 2-т., 14-б.).

**ЭНЕРГЕТИЗМ** — 19-аср охириларида табиатшуносларнинг бир қисми ўртасида пайдо бўлган фалсафий концепция. Э. тарафдорлари табиатнинг ҳамма ҳодисаларини моддий асосдан маҳрум бўлган энергиянинг шаклий ўзгарншларидан иборат қилиб қўядилар. Оствальд, Мах ва Э. нинг бошқа тарафдорлари табиётнинг энергетик шарҳини ривожлантириб, атомистик назариянинг илмий аҳамиятининг инкор қилар эдилар. Лекин кейинчалик, 20-асрда атомистика эришган муваффақиятлар таъсири остида, улар атомларнинг мавжудлигини эътироф қилишга мажбур бўлдилар. Атомизм идеялари энергия ҳақидаги физик таълимотнинг ўзига ҳам кириб борди: энергиянинг дискрет порциялар — квантлар билан ўзгарнш мумкинлиги кашф этилди. Э. гоёлари янгидан бунёдга келди, аммо ядро физикаси ва «элементар» зарралар физикасининг берган янги маълумотлари муносабати билан камроқ системалаштирилган формада бунёдга келди. Жумладан, масса дефектининг ва майдонда зарраларнинг бугга ва унинг аксига айланиш мумкинлигининг кашф этилиши материянинг энергияга ва энергиянинг материяга айланиш мумкинлиги тарзида талқин этилди. Бу «энергетик» даъволар масса ва энергиянинг ўзаро алоқаси қонунини далил қилиб келтириш билан мустаҳкамланди, бу қонун юқорида кўрсатилган имкониятнинг назарий асосларини деб талқин қилинди. Э. нинг гносеологик илдиэлари, бир томондан, табиёт илмида энергетик методнинг эришган муваффақиятларида ва, иккинчи томондан, материя тузилишининг ҳозирги замон назариясининг қийинчиликларидадир.

Э. фалсафий йўналиш сифатида фан олдида материянинг чуқурроқ структур даражасига кириш вазифаси кўндаланг бўлиб турган чоқда юзага келади. Оствальдининг Э. н материя атом структурасининг ўша вақтда номаълум бўлган билиш йўлларини қидириш даврида илмий фикрнинг беқарорлигини акс эттирарди. Ҳозирги Э. «элементар» зарралар структурасини билиш йўлида физика олдида турган қийинчиликлар билан боғлиқдир.

**ЭНЕРГИЯ** (грек. *energeia* — фаолият, ғайрат) — материя ҳаракати турли формаларининг умумий меъёри. Материя ҳаракатининг сифат жиҳатдан турлича физик формалари бир-бирига айлана олади ва бу айланиш процесини қатъий суратда муайян миқдор эквивалентлари назорат қилиб туради. Бу эса ҳаракатнинг умумий меъёрини — айни ҳолатдаги Э. ни ажратиб кўрсатишга имкон беради. Физика назарияси системасида Э. турли формаларда — механик, нискилик, электромагнит, ядро, гравитацион ва ш. к. формаларда ифодаланади. Э. турларидан ҳар бири ҳаракатнинг ҳар қандай бошқа формасига айланиши мумкинлиги жиҳатидан ҳаракатнинг тегишли физик формасини характерлайди ва бу айланишда ҳаракатнинг ўзи миқдор жиҳатдан сақланиб қолади.

**ЭНЕРГИЯНИНГ САҚЛАНИШ ҚОНУНИ** — сақланишнинг энг муҳим қонуналаридан бири (*Сақланиш принциплари*), бу қонунга кўра *энергия* бир формадан иккинчи формага айланганида йўқ бўлмайди ва янгидан яратилмайди. Моддий система бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтганда унинг энергиясининг ўзгарishi система билан ўзаро таъсир қилувчи jismlar энергиясининг ўсиб ёки камайиб боришига қатъий мувофиқ келади. Энергиянинг бир формадан иккинчи формага айланиш процеслари қатъий равишда муайян сон эквивалентлари билан тартибга солинади. Э. с. қ. 19-асрнинг ўрталарида Майер, Жоуль, Гельмгольц ва б. олимларнинг саъй-ғайратлари билан кашф этилди. Бу

кашфиётдан олдин материя ва ҳаракатнинг сақланиш идеялари Декарт, Лейбниц, Ломоносов томонидан айтилган эди. Э. с. қ. чуқур фалсафий мазмунга эгадир. Бу қонун ҳаракатни йўқ қилиб бўлмаслиги ҳақидаги материалистик идеяни табиий-илмий тасдиқлашдан иборатдир. Энгельс Э. с. қ. нинг кашф этилишини табиатни диалектик-материалистик тушунишнинг табиий-илмий асосини ташкил этувчи уч буюк кашфиётдан бири деб қаради. Бу қонунда моддий оламнинг бирлиги акс этади. Энгельснинг сўзлари билан айтганда, Э. с. қ. кашф этилиши билан «табиатдаги бутун ҳаракатнинг бирлиги эндиликда шунчаки фалсафий тасдиқ эмас, балки табиий-илмий фактдир» (20-т., 512-б.). Ҳозирги замон физикаси Э. с. қ. ни тобора мустаҳкамроқ ва кенгроқ тасдиқлаш учун янги-янги далиллар келтирмоқда.

**ЭНЕСИДЕМ** (эраминдан олдинги I-аср) — грек скептик философи, Пирроннинг шогирдларидан ва платонча Академиянинг (Платон Академияси) скептицизмини ҳимоя қилган тарафдорларидан бири. Э. нинг фикрича, нарсаларни ҳақиқий билиш мумкин эмас, чунки бизнинг ҳар бир даъвомизга унга зид бўлган иккинчи даъвои қарама-қарши қўйиш мумкин. Энг яхшиси, умуман, ҳар қандай даъволардан воз кечмоқ керак, чунки фақат шундай қилгандагина ички ҳузур-ҳаловатга эришиш мумкин. Одатда ҳамма сизгари ёки бирон-бир зарур эҳтиёжга кўра хатти-ҳаракат қилмоқ керак. Э. философияси грек классик философиясининг айниб бузиллисининг маҳсули эди.

**ЭНТЕЛЕХИЯ** (грек. *entelecheia* — ўз-ўзидан мақсадга эга бўлган) — Аристотелда ва схоластикада — ҳаракатлантирувчи куч сифатида маълум мақсадга нитилиши, маълум мақсадга йўналиш (*Телеология*), имкониятни воқеелikka айлантирувчи актив ибтидо. Лейбницнинг монадологиясида Э. тушунчасидан фойдаланилган. Биологик ҳодисаларни идеалистик талқин қилиш ҳам шу тушунча билан боғлиқдир (*Дриш, Витализм*).



**ЭНТИМЕМА** — традицион формал логикада шундай дедуктив *хулоса чиқаришдирки*, бунда бирон қисм:  $\bar{e}$  асослардан бири, ёки хулоса очиқ формада ифодаланмаган бўлади. Чунончи, «Хамма марксистлар — материалистлардир, демак, бу киши ҳам материалистдир» деган Э. да силлогизмнинг кичик асоси: «бу киши — марксистдир» деган ибора тушириб қолдирилган.

**ЭНТРОПИЯ** (грек. еп — да, троре — бурилиш) — классик физиканинг асосий тушунчаларидан бири, уни фанга Р. Клаузиус киритган. Макроскопик нуқтан назардан Э. энергиянинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга айланиш қобилиятини ифодалайди: системанинг Э. си қанча кўп бўлса, ундаги энергиянинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга айланиш қобилияти шунча кам бўлади. Э. тушунчаси ёрдами билан асосий физика қонуларидан бири — Э. нинг ўсиб бориши қонунин, ёки термодинамиканинг иккинчи асоси ифодалаб бериллади, бу иккинчи асос энергетик айланишларнинг йўналишини белгилайди: ёпиқ системада Э. камаймайди. Максимум Э. га эришиш мувозанат ҳолати бошланганлигини билдиради, бу ҳолатда энергетик айланишни давом эттириш мумкин бўлмайди, — бутун энергия иссиқликқа айланган ва иссиқлик мувозанати бошланган бўлади. Иккинчи асоснинг ижодчилари бўлмиш Р. Клаузиус ва В. Томсон бу асосни оламга татбиқ қилиб, *коинотнинг «иссиқлик ўлими»* муқаррарлиги ҳақидаги хато хулосага келган эдилар. Физиканинг кейинги ривожин Э. тушунчасининг мазмунини чуқураштириб, унинг статистик табиатини очиб берди. Статистик физика нуқтан назаридан Э. система қолатининг эҳтимоллигини ифодалайди ва Э. нинг ўсиб бориши системанинг камроқ эҳтимолли ҳолатлардан кўпроқ эҳтимолли ҳолатларга ўтишини билдиради. Э. нинг ўсиши абсолют характерга эга бўлмасдан, балки процессларнинг энг эҳтимолли оқимининга ифодалайди, холос. Кўп сонли зарралардан иборат макроскопик системалар учун Э. нинг ўсиши зарур-

дир, лекин микрокопик процесслар (мас., броун ҳаракати) учун иккинчи асоснинг энди кучи бўлмайди. Э. нинг статистик талқин қилиниши иккинчи асоснинг амал қилиш соҳасини макроскопик процесслар билан чеклаб қўяди ва уни фақат зарралар сони оз бўлган системаларга (микросистемаларга) эмас, балки зарраларнинг бениҳоя кўп сонини ўз ичига олган тузилмаларга (коинот, умуман оламга) ҳам татбиқ қилиб бўлмаслигини кўрсатади. Бундай тузилмалар учун энг эҳтимолли ҳолат тушунчаси маъносини йўқотади (бениҳоя катта тузилмадаги ҳамма ҳолатлар тенг эҳтимолли ҳолатлар бўлиб чиқади), демак, системанинг камроқ эҳтимолли ҳолатлардан кўпроқ эҳтимолли ҳолатларга ўтиши ҳақидаги қонун ҳам маъносини йўқотадди. Тортилиш ролинин ҳисобга олиш (умумий нисбият назариясига асосланган) релятивистик космологияни коинот Э. си ҳеч қандай максимумга (иссиқлик мувозанати ҳолатига) интилмасдан ўсиб боради, деган хулосага олиб келади. Шундай қилиб, ҳозирги замон фани иссиқлик мувозанати ва оламнинг иссиқлик ўлими муқаррар бошланиши ҳақидаги хулосаларнинг тамоман асоссиз эканлигини кўрсатмоқда.

**ЭНЦИКЛОПЕДИСТЛАР** — «Энциклопедия, ёки фан, санъат ва ҳунарларнинг Изоҳли, лугати»нинг (1751—80) тузувчилари ва авторлари. «Энциклопедия» 18-аср охиридаги француз буржуа революциясини идеологик тайёрлашда катта роль ўйнади ва ўз замонаси илмий ютуқларининг хулосаларини тўплаб берди. 1772 йлга қадар «Энциклопедия»га *Дидро* бошчилик қилди, *Даламбер* унга ёрдам бериб турди. Э. қаторида *Монтескье*, *Руссо*, *Вольтер*, *Гельвеций*, *Гольбах* ва б. бор эди. «Энциклопедия»да материалистлар феодал идеологияга қарши энг изчил кураш олиб бордилар. Аммо Э. нинг энг мўътадил қисми ҳам черковнинг илм-фан ишларига аралашмаслигини ёқлаб, ўзини ижтимоий тараққиёт тарафдори деб эълон қилди, деспотизмни танқид қилди, инсонни сословечилик зулми-

дан озод қилишни ёқлаб фикр билдирди.

**ЭПИГЕНЕЗ** (грек. ері — кейин, genesis — пайдо бўлиш) — организмларнинг бошланғич ривожланиши концепцияси. *Преформизмга* қарама-қарши улароқ, Э. концепцияси организмнинг фақат янги тузилма, фақат усттузилма сифатида ривожланишини ифодалайди, у ҳар қандай преформацияни, яъни катта организмнинг ривожланиши бошланғич ҳолатидаёқ олдиндан белгилаб қўйилиши мумкинлигини буткул истисно қилади.

**ЭПИКТЕТ** (тах. 50—138) — Рим стоицизмининг вакили, келиб чиқиши жиҳатидан — қул. Унинг таълимоти Арриан томонидан ёзиб олинган, бизга «Эпиктет муҳокамалари» ва б. асарлари етиб келган. Э. нинг таълимоти физика, логика ва этикага бўлинади. Э. таълимотининг бутун пафоси — этикада, яъни ички эркинликни тарғиб қилишдадир. Унинг исбот қилишича, хўжайини ўз эҳтиросларининг қули бўлиши мумкин, қул эса ўзининг ички маънавий мустақиллигида эркин бўлади, лекин бу эркинликка дунёни ўзгартиш орқали эришилмайди. Нарсаларнинг ўзи эмас, балки улар ҳақидаги тасавурлар кишини бахтли қилади, яхшилик ва ёмонлик нарсаларда эмас, балки уларга бизнинг муносабатимиздадир, шунинг учун бахтли бўлмоқ — бизнинг эркимиздадир. Э. нинг философияси мазлум синфларнинг қулдорлик тузумга қарши пассив иорозилигини ифодаларди. Унинг философияси *христианликка* таъсир кўрсатган. Россияда Э. философиясини толстойчилар тарғиб қилардилар.

**ЭПИКУР** (эраминдан олдинги 341—270) — материалист философ ва эллинизм даврининг атенети. Э. худоларнинг дунё ишларига аралашувини инкор қиларди ва ички ҳаракат манбаига эга бўлган материянинг абадийлигини эътироф этишга асосланарди. Э. *Левкипп — Демокрит* атомизминини қайта вужудга келтириб, унга оригинал ўзгартишлар киритади: бўш фазода бир хил тезликда ҳаракат қиладиган атомларнинг тўқнашуви мумкин-

лигини изоҳлаш учун у атомнинг тўғри чизикдан спонтан (ички сабабли) «фрнши» тушунчасини киритади. Бу зарурият билан тасодифнинг ўзаро муносабатига чуқурроқ қарашнинг асосидир, Демокритнинг механик дегерминизмига нисбатан бир қадам олға тайшлашдир. Билиш назариясида Э. сенсуалист. Сезгилар ўз-ўзигича ҳаммша ҳақиқатдир, чунки улар объектив реалликка асосланади: хатолар сезгиларни талқин қилишдан пайдо бўлади. Сезгиларнинг пайдо бўлишини Э. соддафаҳм-материалистларча изоҳлайди: жисмларнинг сиртидан энг майда зарралар, «идоллар»нинг узлуксиз оқими чиқиб, улар сезги органларига киради ва нарсаларнинг образларини вужудга келтиради. Билишнинг мақсади — инсонни жаҳолат ва хурофотдан, худолардан ва ўлимдан қўрқшдан халос қилишдан иборат, бусиз бахтга эришиб бўлмайди. Этикада Э. оқилона ҳузур-ҳаловатни асослаб беради, бу ҳузур-ҳаловат замирида азоб-уқубатлардан четлашиб, осойишта ва қувноқ руҳий ҳолатга эришишдан иборат индивидуалистик идеал асос бўлиб ётади. Инсон учун энг оқилона нарса фаолият эмас, балки ором, *атараксиядир*. Э. нинг материалистик таълимоти идеалистик философияда (мас., Гегель томонидан) бузилган эди.

**ЭПИСИЛЛОГИЗМ** — қ. *Полисиллогизм*.

**ЭПИСТЕМОЛОГИЯ** (грек. — билим ҳақидаги таълимот) — *билиш назарияси*, гносеология. «Э» термини инглиз ва америка, камдан-кам француз ва немис буржуа философиясида ишлатилади. «Э» терминини шотланд философи Ж. Ф. Ферье жорий қилган дейишади («Метафизика асослари», 1854); Ферье философияни *онтология* ва Э. га бўлган.

**ЭПИФЕНОМЕН** (грек. ері — да, phainomenon — кўринувчи) — оламнинг моддий (ёки идеявий) мазмунининг пассив иътиқоси сифатидаги онгни билдириш учун ишлатиладиган термин. Бу терминни табиий-илмий материализм вакиллари (Гексли, Ф. ЛеДанте) ва баъзи идеалист философ-

лар (Э. Гартман, Ф. Нише, Сантаяна) татбиқ этидилар.

**ЭПИХЕЙРЕМА** (грек. epicheirema — хулоса чиқариш) — силлогистик хулоса чиқариш, унинг асослари *эпихейремалардан* иборат.

**ЭРИГЕНА** Иоанн Скот (815—77) — ўрта аср философи, асли ирландиялик, Францияда истикомат қилган. *Неоплатонизм* асосида ўз мистик таълимотини яратган ва бу таълимот асосан унинг «Табиатнинг бўлиниши ҳақида» деган асарида баён қилинган. Борлиқни Э. тўрт табиатга бўлади:

1) яратилмаган, лекин яратадиган табиат — ҳамма нарсаларнинг манбаи бўлган худо: ўзи яратилмаган ва лекин ҳамма нарсанинг бирдан-бир яратувчиси бўлган худо бешакл-шамойилдир, уни ифодалаб бўлмайди ва фақат нарсаларнинг борлиғи орқали пайқалади; 2) яратилган ва яратадиган табиат — биринчи сабаблар сифатида юзага келувчи илоҳий идеялар: идеявий оламни худо ўз-ўзидан чиқариб яратган ва у абадий мавжуддир; 3) яратилган ва лекин яратмайдиган табиат — ҳиссий-идрок қилувчи олам, бу олам ягона идеявий оламнинг кўпдан-кўп нарсаларда кўринишидир; 4) яратилмаган ва яратмайдиган табиат — ҳамма нарсаларнинг туб мақсади сифатида идрок этиладиган худо. Иккинчи ва учинчи табиат мустақил яшамайди ва аслда бир-бирдан фарқ қилмайди, улар ҳамма нарсада ҳозир бўлган ягона илоҳий моҳиятнинг турлича кўринишидир, холос. Нрсаларнинг ташкил топилшини Э. одамнинг гуноҳга ботиши билан боғлаганки, бунда одам худодан ажралиб кетади. Лекин вақт ўта бориши билан гуноҳни ювиши бошланади ва ҳамма нарса худога қайтади. Э. системаси аслида пантеистик системадир (*Пантеизм*), у католик черкови томонидан қораланган эди.

**ЭРИСТИКА** (грек. eristikos — мунозара қилувчи) — мунозара қилиш санъати, бу санъат қадимги грек *софистлари* орасида айниқса равнақ топган эди. Э. мунозара йўли билан ҳақиқатни топиш воситаси сифатида пайдо бўлди; кўп ўтмай *диалектика*

ва *софистикага* бўлиниб кетди. Диалектикани Сократ ўз методида ривожлантирди. Софистика эса мунозарада муҳолиф устидан фақат галуба қилишга интилиб, Э. ни шундай усуллар йиғинидисдан иборат қилиб қўйдик, бу усуллар ёрдами билан ҳар қандай фикрни баб-бараварига исбот қилиш ҳам, рад қилиш ҳам мумкин эди, шу сабабли *Аристотелнинг* ўзи ҳам Э. билан софистикани фарқ қилмай қўйган эди.

**ЭРКИНЛИК ВА ЗАРУРИЯТ** — фалсафий категориялар, улар кишиларнинг фаолияти билан табиат ва жамият объекти қонунилари ўртасидаги ўзаро муносабатни ифодалайди. Идеалистларнинг аксарияти Э. ва з. ни бир-бирини истисно қилувчи тушунчалар деб қаради ва Э. ни руҳнинг ўз-ўзини белгилаши, деб, прода эркинлиги деб, ташқи шароитлар белгиламаган прода амрига мувофиқ ҳаракат қилиш имконияти деб тушунади. Улар инсон хатти-ҳаракатларининг заруриятини белгиловчи детерминизм идеяси одамни масъулиятдан соқит қилади ва унинг ҳаракатларига ахлоқ нуқтан назаридан баҳо беришни имкониятсиз қилиб қўяди, деб ўйлайдилар. Уларнинг фикрича, фақат ҳеч нима билан чекланмаган ва мутлақ Э. инсон масъулиятининг ва, демак, этиканинг ҳам бирдан-бир асоси бўлиб чиқади. Э. ни изоҳлашда, мас., *экзистенциализм* мухлислари (*Сартр, Ясперс* ва б.) ўта субъективизмга йўл қўядилар. Механистик детерминизм тарафдорлари ҳам тамоман қарама-қарши ва буткул нотўғри қарашга амал қиладилар. Улар прода Э. гини инкор этидилар ва бунга инсоннинг ишлари ва хатти-ҳаракатлари ҳамма ҳолларда унга боғлиқ бўлмаган ташқи вазиятлар билан белгиланишини далил қилиб кўрсатадилар. Бу фикр антидиалектик концепция объекти Э. ни абсолютлаштиришни билдиради ва *фатализмга* олиб келади. Э. ва з. ининг илмий изоҳи уларнинг эъвий ўзаро алоқадорлигини эътироф этишга асосланган. Бу нуқтан назарни асослашга биринчи марта Спиноза уриниб кўрган эди ва у Э. ни англаб олинган Э.

деб таърифлаган эди. Э. билан э. диалектик бирлигининг кенг концепциясини идеалистик нуқтаи назардан Гегель баён қилиб берган. Э. ва э. проблемасининг чинакам илмий, диалектик-материалистик ҳал қилиниши объектив Э. ни гносеологик маънода бирламчи деб, инсоннинг продаси ва онгини эса иккиламчи, ҳосила деб эътироф қилишга асосланади. Э. табиатда ва жамиятда объектив қонулар формасида мавжуддир. Билиб олинмаган қонулар «кўр» зарурият тарзида юз беради. Ўз тарихининг бошланишида инсон, табиат сирларини чинга киришга қодир бўлмаганлигидан, билиб олинмаган Э. нинг қули бўлиб қола берган, эркин бўлмаган. Инсон объектив қонуларни нақадар чуқур пайқаган сари, унинг фаолияти шу қадар англаб олинган ва эркин бўла борган. Табиатдан ташқари, инсон Э. нинг чекланганлиги кишиларнинг маълум тарихий шароитда улар устидан ҳукмронлик қилувчи ижтимоий кучларга қарамлигига ҳам боғлиқдир. Антагонистик синфларга бўлинган жамиятда ижтимоий муносабатлар кишиларга душманларча қарама-қарши бўлиб туради ва улар устидан ҳукмронлик қилади. Социалистик революция синфлар антагонизмининг йўқ қилади ва кишиларни социал зулмдан озод қилади. Ишлаб чиқариш воситаларини умумлаштирилгач, капитализмга хос бўлган ижтимоий ишлаб чиқариш анархиясини ўрнини планли, онгли ташкил этиш эгаллайди, ҳозирги вақтга қадар ёт, стихияли кучлар тарзида кишилар устидан ҳукмронлик қилиб келган турмуш шароитлари эса инсоннинг назорати остига тушади. Зарурият оламидан эркинлик оламинга сакраш содир бўлади (Энгельс). Социализм қурилишининг тарихий тажрибаси шундан далолат бермоқдаки, социалистик жамият кишиларга объектив қонулардан онгли равишда ўз амалий ишларида фойдаланиш, жамият тараққиётини мақсадга мувофиқ ва планли равишда йўналтириш, бутун жамиятнинг ва ҳар бир айрим шахснинг ҳар томонлама ривожланиши учун, яъни чинакам

Э. ни амалга ошириш учун ҳамма зарур моддий ва маънавий шарт-шароитни вужудга келтириш имкониятини туғдиради.

**ЭСКИ ГЕГЕЛЧИЛАР** — 19-асрнинг 30—40-йилларида Германиядаги Гегель мактабининг консерватив қаноти; улар Гегель таълимотини черков-христиан ортодоксияси руҳида шарҳлашга уринган эдилар. Дастлабки вақтларда Э. г. (Гешель, Гинрихс, Габлер) Гегель системасида философия билан диннинг зид ва ноизчил чегараланганлигидан фойдаланиб, ақл билан диний эътиқоднинг синтезини принципни қаттиқ туриб ёқладилар. Кейинроқ чиққан Э. г. (Вейсе, И. Фихте кичик) ўз таълимотини *радикал ёш гегелчиларга* зид равишда туздилар. Улар Гегелни шеллингча *айният философияси* ва *Лейбницнинг* теодицеяси руҳида «тузатиш» зарурлигини ёқлаб чиқдилар. Улар консерватив сиёсий позиция тутган эдилар.

**ЭСТЕТИКА** (грек. aisthesis — ҳиссий идрок) — инсоннинг оламни эстетик ўзлаштириши қонуниятлари ҳақидаги, гўзаллик қонунарига мувофиқ қилинадиган ижоднинг моҳияти ва формалари ҳақидаги фан. Э. тахминан 2,5 минг йил бурун қулдорлик жамияти даврида — Мисрда, Вавилонда, Ҳиндистонда ва Хитойда вужудга келди. Антик Грецияда — айниқса Платон, Аристотель ва бошқаларнинг асарларида, Қадимги Римда — Лукреций Кар, Гораций ва бошқаларнинг асарларида жуда ривожланди. Урта аср Шарқида диний-мистик ва клерикал санъатга зид ҳолда гуманизм ғояларини тарғиб этувчи романтизм эстетикаси ҳамда реализм элементларига бой бўлган ҳур фикрлик дидактик санъати (Саъдий, Ҳофиз, Жомий, Навоий, Бехзод в. б.) ривожланди. Ғарбий ўрта асрчиликнинг «илоҳий гўзаллик» ҳақидаги мистик таълимотлари (Августин, Фома Аквинский) қарши курашда Уйғониб даври мутафаккирларининг (Ф. Петрарка, Л. Б. Альберти, Леонардо да Винчи, А. Дюрер, Ж. Бруно, М. Монтень ва б.) асарларида гуманистик реалистик тенденциялар ривожланди.

рилган. Маърифат — назарнётчиларни (Бёрк, Хогарт, Дидро, Руссо, Винкельман, Лессинг, Гердер) ҳамда уларнинг традицияларини давом эттирган Шиллер ва Гёте аристократик Э. идеяларини бартараф қилиб, санъатнинг реал ҳаёт билан алоқасини барқарор қиладилар. Немис классик философияси (Кант, Шеллинг, Гегель) Э. ни ривожлантиришда катта роль ўйнайди. Гегелнинг эстетик концепциясидаги энг қимматли нарса санъатга историзм (тарихийлик) нуқтани назардан қараш, санъат формалари ва категорияларини диалектик анализ қилиш, санъатнинг ҳаёт билан субстанциал алоқасини тушунишдир ва ҳ. к. Бироқ немис философларининг Э. си идеалистик Э. эди. бу ҳол унинг кўп проблемаларини талқин қилишга таъсир қилган эди. Э. тарихининг бутуниси материализм ва идеализм ўртасидаги курашдан иборат, бу кураш пировард ҳисобда жамият тарққиётининг ҳар бир тарихий босқичида синфлар курашини акс эттиради. Идеалистлар эстетик ҳодисаларни объектив ёки субъектив руҳнинг маҳсули деб қарардилар. Чунончи, Платон таълимотида кўра, гўзаллик абсолют, абадий, ўзгармас ва ғайри ҳиссий идеянинг худди ўзидир. Худонинг ҳар қандай гўзаллик манбан ва энг олий гўзаллик мужассамоти деб эълон қилган (Августин Блаженный) ўрта асрчилик Э. сига дунёвий нарсаларнинг ҳаммасига очиқдан-очиқ душманлик руҳи сингиб кетган. Янги замонда Кант эстетик муҳокаманинг тамомила «қизиқтирмаслиги» қондасини илгари суради. У гўзалликни манфаатга, бадний форма мукамаллигини гоёвий мазмунга қарама-қарши қўйиб, формалистик Э. нинг ривожланишига таъсир кўрсатди. Идеалистларга қарама-қарши ўлароқ, материалистик Э. объектив эстетик қонуниятларни воқеликнинг ўзидан излади, воқеликни санъатда ҳаққоний тасвирлаш, санъатнинг жамиятнинг гоёвий курашида актив иштирок этиши зарурлигини исбот қилган эди. Аммо Марксдан бурунги материалистик Э. вакилларининг ҳаммасида маҳдудлик

ва бирёқламалик бор эди. Улардан кўпини (мас., *Фейербах*) гўзалликни бевоқиф предмет ва ҳодисаларнинг физик ҳоссаларидан, эстетик ҳис-туйғу ва дидларни эса биологик қонуниятлардан, инсон «табиати»дан келтириб чиқаришга уринардилар. Марксдан бурунги материалистик Э. рус революцион демократлари *Белинский*, *Чернышевский* ва *Добролюбов* асарларида юксак даражада ривожлантирилди (реалистик санъатнинг қонуниятларини, санъатнинг гоёвийлигини ва халқчиллигини ишлаб чиқиш ва ҳ. к.). Э. тарихида туб бурилиш унинг соҳасига марксистик тадқиқот методини — диалектик ва тарихий материализм методини татбиқ этиш билан боғлиқдир. Бу иш туб эстетик проблемаларни ҳар томонлама ишлаб чиқиш учун, Э. соҳасидаги буржуа, ревизионистик ва догматик бузғунчиликларга қарши кураш учун назарий асос бўлди. Марксча-ленинча Э. нинг проблематикаси ва вазифалари асосан шу билан белгиланадими, унинг ўзига хос предмети — инсоннинг олами эстетик ўзлаштириши бир-бирига чамбарчас боғлиқ бўлган уч томондан иборатдир: 1) объектив воқеликдаги эстетиклик; 2) субъектив-эстетиклик (эстетик онг); 3) санъат (субъектив ва объектив эстетикликнинг ўзига хос бирлиги сифатида). Э. бу томонларнинг ҳаммасининг моҳиятини, қонуниятларини ва конкрет кўринишларини уларнинг диалектик бирлигида ўрганади. Идеалистик ва вульгар материалистик назариялардан фарқли ўлароқ, марксча-ленинча Э. олами эстетик ўзлаштиришнинг объектив асосини кишиларнинг ижодий, амалий-маълум мақсадга қаратилган фаолияти, деб белгилайди, бу фаолиятда уларнинг ижтимоий моҳияти ҳамда табиат ва жамиятни ўзгартиришга қаратилган яратувчилик кучлари очилади. Асосий эстетик категориялар — *гўзаллик* ва *хунуқлик*, *юксаклик* ва *қабҳлик*, *драматизм*, *трагиклик* ва *комиклик*, қаҳрамонлик — ижтимоий борлиқ, инсон-ҳаёти соҳаларидан ҳар бирида — ишлаб чиқариш-меҳнат ва ижтимоий сиёсий фаолиятда, табиат-

га муносабатда, маданиятда ва турмушда ва ҳ. к. да оламни эстетик ўзлаштиришнинг ўзига хос кўринишдир. Эстетик ўзлаштиришнинг субъектив томони — *эстетик ҳис-туйғулар*, дидлар, баҳо беришлар, кечинмалар, гоёлар, идеаллар — марк்சча-ленинча Э, да объектив ҳаётини процесслар ва муносабатлар инъикоси ва гавдаланишнинг ўзига хос формаси деб қаралади. Марк்சча-ленинча Э. илгор, ривожланган эстетик ҳис-туйғулар ва дидларни шакллантиришда ҳам, эстетик онг соҳасида буржуа сарқитларининг таъсирларига қарши курашда ҳам социалистик жамият кишиларининг эстетик тарбиялашнинг назарий асосидир. Санъат, бадний ижод Э. предметиининг муҳим томони ҳисобланади. Санъатнинг моҳиятини ва унинг қонуниятларини тадқиқ қиларкан, Э. ҳамма махсус назарий ва тарихий фанлар ҳамда санъат ҳақидаги фанлар билан чамбарчас боғлиқдир. Аммо Э. фалсафий фандир. У инсоннинг воқеликка эстетик муносабатларининг умумий қонуниятларини (шу жумладан санъатнинг умумий қонуниятларини ҳам) ўрғанади; санъатшунослик фанлари эса айни санъатнинг ўзига хос хусусияти билан қизиқади. Философия сингарин, дунёқараш фанидан иборат бўлган Э. эстетик онг ва санъатнинг ижтимоий борлиққа, инсон ҳаётинга муносабати масаласини ҳал қилишни ўз проблематикасининг асосий нуқтаси қилиб қўяди. Марк்சча-ленинча Э. бу масалани материалистик ҳал этншга амал қилиб, санъат табиатининг ва бадний ижод процессининг турли томонларини: санъатнинг келиб чиқишини, унинг моҳиятини ва ижтимоий онгининг бошқа формалари билан алоқасини, санъатнинг партиявийлиги ва халқчиллигини, унинг тарихий қонуниятларини, бадний образ хусусиятларини, санъатда *мазмун* билан *форманинг* ўзаро алоқасини, бадний метод ва услубни, *социалистик реализмининг* асосий принципларини, коммунизм қурилишида унинг ижтимоий ўзгартирувчилик аҳамиятини ва ҳ. к. ларни илмий равишда очиб беради. Марк்சча-ленинча Э. нинг бош вазифаси — ҳо-

зирги даврнинг эстетик процессларини чуқур илмий анализ қилишдан, коммунистик жамиятнинг ҳар томонлама камол топган, уйғун ривожланган шахсини шакллантириш тўғрисида КПСС Программасида илгари сурилган вазифани ҳал этишда актив иштирок қилишдан иборат. Шу муносабат билан ишлаб чиқариш ва техника Э. си (*Эстетика ва техника*), хатти-ҳаракат, турмуш Э. си ва ҳ. к. проблемаларини ишлаб чиқиш муҳим аҳамиятга эгадир.

**ЭСТЕТИКА ВА ТЕХНИКА.** Инсон фаолияти бу соҳаларининг ўзаро муносабатини тўрт нуқтан назардан олиб қараш мумкин: 1) ишлаб чиқариш Э. си, 2) бадний конструкциялаш ва унинг натижаси — «дизайн», 3) техникавий Э. ва 4) Т. билан санъатнинг ўзаро муносабати. Ишлаб чиқариш Э. си ишлаб чиқаришни гўзаллик ва мақсадга мувофиқлик асосида ташкил этишни, яъни унинг энг мукамал шароитларини вужудга келтиришни назарда тутати, токи бу шароитлар юмушчиларнинг соғлиғини ва тетиклигини сақлашга, меҳнат унумдорлигини оширишга кўмаклашсин. Ишлаб чиқариш Э. си саноат иншоотларини ва меҳнат қуролларининг эстетик жозибали ва амалий мақсадга мувофиқ архитектурасини лойиҳалаштиришни, қулай ва чиройли жамокор тайёрлашни, ишлаб чиқариш биноси интерьерларини, дам олиш жойларини безашни ва ҳ. к. ўз ичига олади. Буларнинг ҳаммаси меҳнаткашларнинг эстетик маданиятини оширади, уларни уйғун ривожлантиришга ва меҳнатга коммунистик муносабат руҳида тарбиялашга кўмаклашади. Бадний конструкциялаш процессида эстетик мукамалликка ва баъзи ҳолларда эса бадний ифодалиликка эга бўлган техника буюмлари яратилади. Техникавий Э. эса бадний конструкциялаш назарияси, «дизайн» дир. У саноат буюмларига технологик ва эксплуатацион талабларни ишлаб чиқади ва бу талабда мақсадга мувофиқлик гўзаллик билан мослашиб қўшилади. Техникавий Э. билимининг, биринчи навбатда эргономиянинг, яъни

меҳнат фаолиятини техника, технология, физиология, психология, гигиена ва ҳ. к. нуқтан назаридан ўрганувчи фаннинг кўп соҳалари маълумотларидан фойдаланиб, санъаткор-конструкторга фақат муайян мақсадга мувофиқликка эмас, балки эстетик қимматга ҳам эга бўлган буюмлар яратишга кўмаклашади. Ниҳоят, Т. билан санъатнинг ўзаро муносабати аввало шунда намоён бўладики, Т. нинг ривожланиши санъатнинг янги турлари (кино, телевидение) юзга келишига имконият туғдиради ва унинг энг «қадимги» турларига (архитектурада қурилиш техникаси, ҳайкалтарошлиқда янги материаллар, уларни ишлатишнинг янги усуллари, янги музика асбоблари, театрлар, техника ва ҳ. к.) таъсир кўрсатади. Т. нинг санъатни ёйишдаги (радио, телевидение, полиграфия) роли ҳам каттадир.

**ЭСТЕТИК ДИД** — инсоннинг ижтимоий практика жараёнида вужудга келадиган қобилияти, яъни турли эстетик хусусиятларга ҳис-ғуйгу билан баҳо бериш, аввало чиройлиликни, гўзалликни хунуқликдан, жирканчликдан фарқ қила билиш қобилияти. Санъат асарларига баҳо бериладиган ҳолларда Э. д. бадий дид деб аталади. Яхши Э. д. чиннакам гўзалликдан лаззат ола билиш, меҳнатда, турмушда, юриш-туришда, санъатда гўзалликни идрок этиш ва яратишга эҳтиёж сезиш демакдир. Аксинча, ёмон Э. д. инсоннинг воқеликка эстетик муносабатини бузади, чиннакам гўзалликка уни лоқайд қилиб қўяди, баъзан эса ҳатто шунга олиб келадик, инсон хунук нарсадан лаззат оладиган бўлади. Э. д. нинг ривожланганлиги ҳаётдаги ва санъатдаги эстетик қимматдорларни унинг нечоғли қуқур ва ҳар томонлама пайқashi билан характерланади. Ривожланган Э. д. ни шакллантириш — эстетик тарбиянинг энг муҳим вазифаларидан биридир.

**ЭСТЕТИКЛИК ВА ЭТИКЛИК** — инсоннинг воқелик билан ўзаро муносабатининг ўзига хос томонлари. Э. т. *яхшилик ва ёмонлик, адолат ва адолатсизлик, бурч, маъсулият, қадр-*

*қимат* ва ҳ. к. тушунчалар формасида ахлоқий муносабатларни акс эттиради, инсоннинг, кишилар группаларининг хатти-ҳаракатига, уларнинг амалий ишларига баҳо беради. Эст. объектив ижтимоий муносабатларнинг шундай томонларни предмет-ҳиссий мужассамлаштиришдан иборатки, бу томонлар индивиднинг уйғун ривожланишига, унинг *гўзалликни* яратишга, *олиҳиммат* ва қаҳрамонлик кўрсатишга, *хунуқлик* ва қабилликка қарши курашга қаратилган эркин ижодий фаолиятига кўмаклашади ёки кўмаклашмайди. Эст. шунингдек субъектив томонни инсоннинг ўз яратувчилик қобилияти ва кучларининг эркин юзга чиқишидан ҳамда кишиларнинг ижтимоий ва шахсий ҳаётнинг ҳамма соҳаларидаги (меҳнатда, ижтимоий муносабатларда, турмушда; маданиятда) ижодий фаолияти маҳсулотларининг гўзаллигидан лаззатланишини ҳам ўз ичига олади. Ижтимоий меҳнат тақсироти процессида амалий-утилитар фаолият соҳасидан бадий ижоднинг нисбатан мустақил ўзига хос соҳаси бўлиб ажралиб чиққан *санъат* Эст. нинг энг тўлиқ ва умумлашган ифодасидир. Эст. билан эт. нинг берилиги ҳаётда ҳам; санъатда ҳам юз берладиган объектив қонуниятдир. Белинскийнинг айтишича, гўзаллик — ахлоқодобнинг туғишган синглизидир; агар асар бадий бўлса, демак, у шу билан ахлоқийдир ҳам. Хунуқликни эстетиклаштиришга, ахлоқсизликни тарғиб қилишга йўл қўювчи инкирозга юз тутган буржуа санъатига қарама-қарши ўлароқ, социалистик санъат Эст. ва эт. нинг берилиги принципини изчиллик билан амалга ошириб келмоқда. Одамларнинг олжаноблиги ва гўзаллигини акс эттирувчи ижобий бадий образлар кишида ҳурмат, меҳр-муҳаббат ва самимий таҳсин уйғотади. Айни пайтда бу образларни идрок этиш ўқувчи ёки томошабинга эстетик лаззат, қувонч бахш этади. Салбий образлар эса кишиларнинг ишлари ва хатти-ҳаракатларидаги ахлоқсизлик моҳиятини очиб ташлаб, маънавий қоралаш

ҳиссини туғдирадигани, бу ҳис хунукликка ва қабилликка нафрат ва жирканч билан қарашнинг эстетик ҳисси билан боғлиқдир. Шундай қилиб, Эст. ва эт. нинг бирлиги — жамият ҳаётида санъатнинг тарбиячилик, гоёвий ўзгартрувчилик ролини ўйлашнинг асосидир.

**ЭСТЕТИК ҲИССИЁТ** — эмоционал ҳолат, бу ҳолат воқелик ҳодисаларини ёки санъат асарларини эстетик идрок этиш процессида пайдо бўлади. Э. ҳ. шу идрок юзага келтирилган ўзига хос кечинмадан иборат бўлиб, *ғўзалликни ёки юксакликни, трагикликни ёки комикликни* ҳис қилиш сифатида юз беради. Инсоннинг эстетик муносабати Э. ҳ. билан тугалланмайди, лекин гоёвий-эмоционал муносабат бўлганлигидан, усиз мавжуд бўлмайди. Э. ҳ. инсоният тарихий тараққиётининг маҳсулидир. У жамият эстетик онгининг даражасини акс эттиради. Маркс сўзлари билан айтганда, Э. ҳ. шундай ҳис-туйғулардан иборатки, улар «инсонга лаззат беришга қодирдирлар». Санъат асарлари Э. ҳ. образларида моддийлашган ҳолда фақат гоёвий эмас, балки эмоционал тарбиянинг ҳам воситаси бўлиб қоладилар, уларнинг вазифаси — кишиларга қувонч ва илҳом манбаи бўлиб хизмат қилишдан иборат.

**ЭСХАТОЛОГИЯ** (грек. eshaton — сўнги ва logos — сўз, билим) — олам ва инсониятнинг сўнги тақдир, охира ва қиёмат қойим ҳақидаги диний таълимот. Э. шундай қадимий тасаввурларга асосланадигани, гўё табиатда яширин ҳаракат қилувчи кучлар бор эмиш, унда эзгулик билан ёвузлик гинмай курашар эмиш, қиёмат куни гуноҳкорлар жазоланиб, савобкорлар мукофотланар эмиш. Э. идеялари ривожланган формада *христианликда* (Апокалипсис) ва *яхудаликда* учрайди. Эсхатологик кайфиятлар социал ва сиёсий кризислар даврида (Яҳудия — эрамининг 1-асри, Германия — 15—16-асрлар, Англия — 16—17-асрлар, Россия — 17-асрнинг охири — 18-асрнинг бошлари ва ҳ. к.) айниқса кенг тарқалади. Черков ходимлари ва сектантлар ҳозирги вақтда ҳам Э.

дан кенг фойдаланмоқдалар. Ҳозирги замон илоҳиётчилари Э. ни мустаҳкамлаш учун табиёт илмининг маълумотларини сохталаштирмоқдалар.

**ЭТАТИЗМ** — буржуа сиёсий фанчи тушунчаси, бу тушунча давлатнинг мамлакат иқтисодий ва сиёсий ҳаётига актив аралашувини билдиради.

**ЭТИКА** (грек. ethos — расм-одат) — энг қадимги назарий фанлардан бири, у *ахлоқни* ўрганади. Э. қўлдорлик тузуми даврида пайдо бўлиб, жамиятнинг стихияли-оддий ахлоқий онгидан философиянинг асосий таркибий қисмларидан бири сифатида, мавжудот ҳақидаги соф назарий билимдан фарқли равишда қандай ҳаракат қилмоқ лозим, деган «амалий» фан сифатида ажралиб чиқди. Кейинчалик Э. нинг назарий ва амалий соҳаларига, фалсафий ва *норматив этикага* бўлиниши содир бўлади. Тарихан тўғри бўлган бу бўлиниш ҳозирги замон буржуа Э. сида бир-биридан тамомила узиллиб кетиши (*Метаэтика, Этикадаги логик позитивизм, Этикадаги лингвистик анализ*), фан билан ахлоқнинг бир-биридан бегоналашиб кетиши даражасига етказилди. Этикавий таълимотлар тарихида назария билан практиканинг традицион қарама-қарши қўйилиши ҳам Э. нинг асосий проблемасини — ахлоқий идеяларнинг манбаи ва асоси ҳақидаги проблемани ҳал этишда муайян қийинчилик туғдирди. Одатда ахлоқни гайри тарихий ибтидодан — худодан, инсон табиатидан ёки космос қонунаридан (*Теологик этика, Этикадаги натурализм*), қандайдир апрор принцип ёки ўз-ўзича ривожланувчи абсолют идеядан (*Кант ва Гегель*), қандайдир авторитетдан (*Аппробатив этика*) келтириб чиқардилар. Ахлоқни келтириб чиқаришнинг бу традицион усулларининг кризиси 20-асрда ҳозирги замон буржуа Э. сининг ахлоқий идеяларни назарий жиҳатдан асослаш мумкин эмаслиги ҳақидаги тезисда ва унинг бир-биринга қарама-қарши бўлган икки йўналишга (*Этикадаги формализм ва этикадаги иррационализм*) ажралиб кетишида ўз



ифодасини топди. Фақат марксизм назария билан практиканинг қарама-қарши қўйилишини уларнинг социал-тарихий табиатини тушунтириб бериш асосида бартараф қилади ва ахлоқий идеяларни ҳаётнинг қонуний равишда бир-бирининг ўрнига келувчи укладларидан, жамият моддий ва маънавий маданиятининг тараққийсидан жиддий илмий суратда келтириб чиқаришга, ахлоқнинг табиатини ва унинг социал ҳаётда тутган ўрнини, ахлоқий онгда социал борлиқнинг акс этишининг ўзига хос хусусиятини аниқлаб олишга имкон беради. Марксизм Э.нинг предмети ва вазибалари ҳақидаги масала ҳам шунга мувофиқ ҳал қилинади. Марксизм Э. бир қанча тадқиқот соҳаларини ўз ичига олади. Бу соҳалардан бири — инсониятнинг ахлоқ-одоб тараққиёти тарихини ўрганшдан иборат, бу тараққиёт социал формациялар ва синфлар ахлоқининг кураши ва алмашиниши ҳамда бу процессини акс эттирувчи ахлоқий таълимотлар тарихи формасида содир бўлади. Ҳозирги замонга татбиқан Э.нинг бу вазибаси — инсониятнинг олий ахлоқ бўлиши коммунистик ахлоқни тарихий асослаб беришдан, буржуа ахлоқи ва Э.сини танқид қилишдан иборат. Шундай қилиб, норматив Э.нинг тарихий назарияси хулосаларининг табиий ривожланишига айланади, назарий Э.га ва айни вақтда омманинг ахлоқий онига қарама-қарши турувчи, яъни ўз-ўзи билан қаноатланувчи таълимот бўлмай қолади. Ахлоқий принциплар айрим философлар, бирон-бир йўналиш тарафдорлари томонидан белгилабмайди, балки практика процессида ишлана бориб, кўп авлодларнинг, умуман бутун халқнинг ва айрим синфларнинг тажрибасини акс эттиради. Марксизм Э. ахлоқнинг амал қилиши табиати ва механизмининг ҳам анализ қилади, уни инсон социал фаолияти томонларидан бири, ижтимоий муносабатлар ва онининг алоҳида формаси сифатида тадқиқ этади. Ахлоқий фаолият, муносабатлар ва онининг структураси ҳамда асосий элементлари Э.категорияларида акс

эттирилади. Э.нинг махсус бўлими бирон-бир жамият доирасидаги *хулқ-атворлари* (бунинг анъанавий номи — *этиология*; ҳозирги замонда одатда *Ғарбда ишлатиладиган номи* — *дескриптив Э.*) конкрет-социологик анализ қилиш билан шугулланади, бу анализ этнография ва ахлоқ социологияси билан туташади. Баъзан Э.да ахлоқий *аксиология* ва *деонтология*ни ҳам фарқ қиладилар. Коммунизм қурилиши даврида марксизм Э.нинг назарий вазибалари ҳам, унинг амалий аҳамияти ҳам беқийёс ўсиб бормоқда. У янги жамият қурилиши процессида меҳнаткашлар оммаси шакллантираётган коммунистик ахлоқ принципларини умумлаштириб ва системалаштириб, уларни илмий асосга қурмоқда.

**ЭТИКАДАГИ НЕОПОЗИТИВИЗМ** — қ. *Лингвистик анализ, Логик позитивизм, Эмотивизм.*

**ЭТИКАДАГИ ЛИНГВИСТИК АНАЛИЗ** — ҳозирги замон буржуа ахлоқ философиясидаги йўналиш бўлиб, бу йўналиш ахлоқий *формализм* ва унинг неопозитивистик оқими бағрида пайдо бўлган, бу оқим эса этикадаги *мантиқий позитивизм* ва унинг мактаблари (*эмотивизм* ва б.) ўрнига келган. Англияда (П. Ноуэлл-Смит, С. Тулмин, Р. Херп, А. Монтефиоре), АҚШ да (Г. Эйкен, Ж. Мелден) ва б. мамлакатларда кенг тарқалган. Э. л. а. тарафдорлари эмотивистларнинг энг ниғилистик хулосаларини танқид қилиб, ахлоқий муҳокамаларнинг мумкинлигини исбот қилар ва уларда алоҳида (буйруқ тарзидаги) мазмунли маъно борлигини эътироф этардилар. Лекин принципиал хулосаларда лингвистлар эмотивистлар билан келишиб, ахлоқий муҳокамалар чин ёки ёлгон бўлиши мумкин эмас, уларни назарий ва амалий билимлар ёрдами билан исбот қилиб бўлмайди, норматив этика илмий эмасдир, илмий этика эса (*метаэтика*) норматив эмасдир, яъни унинг амалий ахлоқий аҳамиятга эга бўлиши мумкин эмасдир, деб ҳисоблайдилар. Асосан фақат ахлоқий мулоҳазаларни анализ қилиш билан шугулланувчи эмотивистлардан фарқли ўлароқ, лингвистлар умуман ахлоқий

тилнинг логикасига эътибор бермоқдалар. Уларнинг бу соҳадаги тадқиқотлари маълум қизиқиш туғдирмоқда. Лингвистлар, хусусий ахлоқий муҳокамалар умумийроқ қондалар, ахлоқий принциплар ва идеаллар ёрдами билан асослаб берилиши мумкин, деб фараз қиладилар. Лекин бу идеаллар ва принципларнинг ўзини, уларнинг нуқтан назарича, асло асослаб бўлмайди. Бу хулоса уларнинг ахлоқий онг ҳодисаларини тадқиқ қилиш методологиясининг ярамаслигидан, ахлоқий ўзига хос кундалик тил соҳаси деб қарашдан келиб чиқади. Шу билан бирга уларнинг методи соф эмпирик равишда тасвирий методдир. Натижада ахлоқий онг логикаси ўзининг объектив қонунилари билан аниқланмай қолади. Бундай хулоса лингвистларни, ахлоқий позицияни танлаш ҳар бир кишининг шахсий иши бўлиб, индивидуал мойиллик ёки қайси биринчи афзал кўриш асосида ихтиёрий равишда юзага келади, деб даъво қилишга олиб келади. Э. л. а. тарафдорлари, этика кишиларга гоёвий-ахлоқий йўл кўрсатолмайди, улар этиканинги ижтимоий-амалий функциясини фақат у кишиларга ахлоқий тилнинг формал қондаларининггина ўргатиши мумкин, деган фикрдан иборат қилиб қўядилар. Бундай формализм ахлоқ масалаларида кишини гоёвий жиҳатдан қуролсизлаштириш билан барабардир.

**ЭТИК РЕЛЯТИВИЗМ** — ахлоқий талқин қилишнинг методологик принципи, бу принцип шундай даъвога асосланадиги, гўё ахлоқий тасаввурлар ва тушунчалар нисбий, шартли характерга эга эмиш. Э. р. илмий этикани яратиш мумкинлигини инкор қилишга олиб боради. Унинг тарафдорлари ахлоқ-одобнинг социал шароитларга боғлиқ эканлигини кўрмайдилар ва айниқса уни белгилловчи объектив тарихий қонуларнинг моҳиятини тушунолмайдилар. Э. р. скептиклар (Пиррон ва б.) таълимотида, сўнгра Б. Мандевилнинг издошларида (*Ахлоқий ҳиссиёт назарияси*) яққол намойиш бўлди. У философиядаги баъзи ҳозирги замон буржуа йўналишлари-

га: *неопозитивизм, экзистенциализм* ва *прагматизмга* ҳам хосдир. Мас., *Айер* ва *Карнап* ахлоқий баҳо беришнинг туғрилиги ёки нотўғрилиги масаласини ҳатто қўйиш ҳам мумкин эмас, деб ҳисоблайдилар. Э. р. нинг маънавий натижаси — ахлоқсизликни оқлаб кўрсатишдан иборат.

**ЭТИК СОЦИАЛИЗМ** — социализмнинг *Кант* этикаси асосида қантчиларча талқин этилиши (*Янги кантчилик*). Буржуа ва с.-д. назариятчилари, кантчилар (*Коген, П. Натопф, Р. Штаммлер, К. Форлендер, Л. Нельсон* ва б.) марксизм философиясини рад қилиб, илмий социализмни қантча ахлоқ философияси билан қўшишга уринган эдилар. Бунда улар «социализм» терминини «муайян ахлоқий дунёқараш» билан тенг маънода ишлатардилар, этика деганда эса улар ижтимоий муносабатлардаги индидияларни бартараф қилиш мақсадини қўйган фанин тушунардилар. Уларнинг фикрича, худди Кантнинг ўзи бу фанга асос солган. Кант гўё *қатъий императив* таърифларидан бирда (шундай қилки, инсоният сенинг шахсингда ҳам, бошқа ҳар қандай кимсанинг шахсида ҳам ҳамisha мақсад сифатида қараладиган бўлсин ва ҳеч қачон фақат восита деб қаралмасин) биринчи бўлиб социализмнинг асосий идеясини — бирдамлик идеясини илгарин сурган эмиш. Ҳақиқатини социалистик қайта қуриш ҳақидаги таълимотини ахлоқ-одобнинг «ғайринисбий» назарияси билан асослаш ҳақиқатда социализм жамиятнинг объектив-қонуниятли социал иқтисодий ривожланиши натижаси эканлигини инкор қилишни билдирарди, бу таълимотини соф ахлоқий концепцияга айлантирарди. Марксизмнинг туб проблемаларини (синфлар ва синфий кураш, социал революция, пролетариат диктатураси ва б.) улоқтириб ташланиб, биринчи ўринга ахлоқий муносабатлар ва инсониятнинг аста-секин ахлоқий камолотга эришини идеяси суртилган эди. Амалда Э. с. қондалари *Бернштейннинг*: «Ҳамма гап ҳаракатда, туб мақсад ҳеч нима» деган формуласида конкретлаштирилган эди.

бу формула социализм учун курашдан-воз кечишни билдиради. Э. с. М. Адлер (Австрия), М. Туган-Барановский (Россия) ва б. томонидан тарғиб қилинган эди. У ҳозир ҳам с.-д. идеологлари орасида машҳурдир. Э. с. Форлендернинг «Кант ва социализм» (1900), «Кант ва Маркс» (1911) китобларида муфассал баён қилинган.

**ЭФИР** (грек. *aither* — фазони тўлдирувчи гипотетик моддий муҳит) Э. тушунчасини антик философлар қабул қилган эди, улар Э. га қандайдир «бошматерия» деб қарар ва уни фазо билан тенглаштирар эдилар. Классик физикада Э. деганда абсолют нютонча фазони тўлдирувчи бир жинсли, механик, эластик муҳит тушуниларди. Бу механистик концепция экспериментал синовдан ўтмади ва *нисбият назарияси*да улоқтириб ташланди. Ҳозирги замон физикасида Э. ҳақидаги тасаввур моддий майдон ёки структурага эга бўлган вакуум ҳақидаги тасаввур билан алмаштирилган, буларни механик муҳитга нисбат бериб бўлмайди. Майдон ҳақидаги ҳозирги замон таълимоти Э. ҳақидаги гипотезанинг рационал маъзани — абсолют бўш фазонинг мавжуд бўлиши мумкин эмаслиги, фазони материядан ажратиб бўлмаслиги идеясини сақлаб қолган.

**ЭФФЕКТИВИЗМ** (ёки ярим интуиционизм) — математика философиясидаги йўналишлардан бири, бу йўналиш ҳозирги замон математикасини фақат унда эффектив асосланган нарса билан чеклашга уринади. Барча математиклар аниқ-яққол тушунган нарсаларнинг ҳаммасини эффективистлар математикага киритадилар. Қолганларини эса улар математикадан вақтинча ташқари турувчи нарсалар, деб ҳисоблайдилар (шу билан улар *интуиционизмдан* фарқ қиладилар, чунки интуиционизм вакиллари бу материални математикадан бутунлай чиқариб ташлайдилар). Эффективистлар математика предметига, унинг тушунчалари, ҳукмлари, назарияларининг чинлиги критериясига субъектив идеалистик қарашларга амал қиладилар. Ийрик француз математикларидан Э. Борель, А. Лебег ва б. Э. га қўшилган эдилар.

**ЭЪТИҚОД** — бирон-бир ҳодисанинг ҳақиқатлигини исбот-далилсиз эътироф этishi. Ғайри табиий кучларга (худого, фаришталарга, жин-ажиналарга ва ҳ. к.) кўр-кўрона эътиқод қилиш ҳар қандай диннинг таркибий қисмидир. Ана шу маънода Э. *бидъат-хурофотдан* фарқ қилмайди. Диний Э. *билимга* қарама-қаршидир. Шунга қарамай, кўп идеалист философлар Э. билан билимни келиштиришга ёки Э. ни билим урнига қўйишга уринмоқдалар (*Фидеизм*). Оддий маънода Э. айнани пайтда эксперимент йўли билан ҳали исбот қилиб бўлмайдиган илмий хулосаларга, гипотезаларга ишониб демакдир. Бу хилдаги Э. алақачон эришилган ва амалда синаб кўрилган билимга таянади.

**ЭЪТИМОЛИКЛАР НАЗАРИЯСИ** — оммавий тасодифий воқеалар (о. т. в.), яъни қандайдир муайян хоссаларга нисбатан бир-бирига эквивалент бўлган ёки тегишли шароитлар қайта ҳосил қилинганда кўп марта лаб такрорлана оладиган тасодифий воқеалар ҳақидаги фан. О. т. в. абстракциясини табиий ва социал ҳодисаларнинг кенг туркумига татбиқ қилиш мумкин; айнинқса уларнинг индивидуал хоссалари эмас, балки умумийроқ хоссалари муҳим бўлиб кўринган ва бу хоссаларга нисбатан уларни бир-бирига эквивалент деб қараш мумкин бўлган чоқда татбиқ қилиш мумкин. Чунончи, системанинг, айтилик, унинг температурасининг термодинамик хarakterистикалари учун ҳар бир молекуланинг «хатти-ҳаракати» эмас, балки уларнинг тезликлар бўйича бўлганиши муҳимдир, биологик турларнинг кўп характеристикалари учун эркак ва урғочиларнинг тугилишлик нисбати муҳимдир ва ҳ. к. Э. н. о. т. в. хоссаларини урганиб, бу хоссаларнинг математик моделларини тузади ва сўнгра улар билан соф математик объекتلар сифатида иш кўради. Э. н. да қараб чиқиладиган о. т. в. нинг асосий хоссаси уларнинг эҳтимолигиндир, шуниси ҳам борки, бу хоссани бирон-бир донийй сон билан етарли даражада адекват тасвирлаш талаб этилади. Бу ишни, мас., 1-дан, қараб

чиқилаётган о. т. в. туркуми натижаларидан иборат бўлган тажрибалар сонини ҳисоблаб чиқиш (бундай тажрибалар тасодифий тажрибалар деб аталади, мас., тангани ҳавога отиш) ва, 2-дан, натижалари бизни қизиқтирадиган турининг о. т. в. дан иборат бўлган тажрибалар сонини ҳисоблаб чиқиш мумкин бўлган тақдирда (мас., танганинг орёл томони тушиши) бажариш мумкин. У вақтда эҳтимоллиқни ўлчаш натижалари деб қараш мумкин бўлган о. т. в.  $\frac{m}{n}$  нисбий частоталари мазкур сон характеристикаси теварагида туланади. Шундай қилиб, о. т. в. эҳтимоллигининг сон билан ифодалаш, уларнинг катта сонлар каби муҳим қонунини ҳам математик тилда тасвирлаш мумкин бўлади, бу қонунга кўра, тасодифий воқеалар катта соннинг жамий амалиёти тасодифга деярли боғлиқ бўлмаган натижаларга олиб келади. Бу ишни биринчи марта, тўғри о. т. в. нинг жуда тор доираси учун, Я. Бернулли бажарган эди, кейинчалик кўп олимларнинг асарларида бу туркум анча кенгайтирилди. Э. н. статистик характерга эга бўлган тасодифий ҳодисалардан объектив қонунларини топши имкониятини беради. Шу сабабли эҳтимолиқ воқеалар тадқиқоти қонуният тушунчасини ҳамда *зарурият ва тасодифнинг* ўзаро муносабати масаласини батафсил очиб беради. Шунини таъкидлаб ўтмоқ керакки, воқеаларнинг эҳтимолиқ характери уларнинг объектив хоссасидир, ammo Э. н. субъективистик назар билан қараш тарафдорлари ўйлаганидек, асло мазкур воқеалар устидан бизнинг кузатишларимиз натижаси эмасдир. Эҳтимолиқ фақат о. т. в. хосаси эмасдир. Бошқа эҳтимолиқлар, мас., *«эҳтимолиқ логикасида»* ўрганлади. Э. п. ни ривожлантиришда совет математик олимларидан С. Н. Бернштейн, А. Н. Колмогоров, А. Я. Хинчин ва б. гоят катта роль ўйнайдилар.

**ЭҲТИМОЛЛИҚ ЛОГИКАСИ** — эҳтимолий фикрлардан баҳс қилувчи логика бўлиб, бунда эҳтимолиқ айрим фикрларнинг хоссаси сифатида қараладими (у вақтда эҳтимолиқ унга

қин билан ёлгон ўртасидаги оралиқ маъно сифатида нисбат берилган) ёки одатдаги икки қимматли фикрнинг жуфти муносабатига берилган баҳо сифатида қараладими — бунинг ҳеч аҳамияти йўқдир. *Эҳтимолиқлар назариясидан* фарқли ўлароқ, Э. л. да эҳтимолиқни аниқ сон билан белгилаш асосий талаб эмасдир. Ана шу асосда тузиладиган мантиқий аппарат гипотезаларга тақрибан баҳо бериш учун уларни воқелик билан нисбатдош қилиш йўли билан эмас, балки бизнинг билимимизни ифодаловчи фикрлар орқали татбиқ этилади. Чунончи, «Эрта ёмғир ёгади» деган гипотезанинг мувофиқ келишига қараб, метрология маълумоти билан унинг эҳтимолигининг юқори ёки паст даражаси тўғрисида сўзлаш мумкин. Демак, гипотезанинг эҳтимолиқ даражаси икки далилнинг: гипотезанинг ўзининг ва мавжуд билимларнинг функцияси дир. Мураккаб гипотезалар ҳақида айтилган фикрларни ташкил этувчи эҳтимолиқлар маълум бўлганда, Э. л. нинг барча системаларида мураккаб гипотезалар эҳтимолигини ҳисоблаб чиқиш эҳтимолиқларни (*Эҳтимолиқлар назарияси*) математик ҳисоблаш қондаларига мувофиқ юзага келади. Шундай қилиб, Э. л. бу ҳисоблашнинг шарҳларидан биридир, Ҳозирги вақтда Э. л. аппаратини *индуктив логикада* энг кўп татбиқ этилмоқда. Э. л. тўғрисида Аристотелда ва қадимги скептиклардаёқ айтилган фикрлар бор, лекин унинг тўғрисида дастлабки жиддий фикрларни Лейбниц айтган. 17-асрнинг охирида пайдо бўлган эҳтимолиқлар назарияси ҳам кўпроқ Э. л. тарзида ёки бир қадар узвий бўлақларга бўлинмаган фан сифатида юзага келган эди. Э. л. эҳтимолиқлар назариясидан 19-асрнинг ўрталарида, бу назариянинг предмети — оммавий тасодифий воқеалар юз бера бошлагач, ажралиб чиқа бошлади. Зотан, бизнинг замонамизда ҳам эҳтимолиқлар ҳақидаги таълимоти ягона фан деб, эҳтимолиқлар назариясини ва Э. л. ни унинг шохобчалари деб қарашга жуда кўп уринилмоқда.



**ЮКСАКЛИК** — йирик воқеалар, ҳодисаларнинг моҳиятини ва уларнинг санъатда такрор ҳосил қилинишини инфодалайдиган эстетик категория. Ю. сифатида баҳоланадиган воқеалар ва ҳодисаларни инсон эстетик жиҳатдан ҳамма қабиҳликларга ва турмуш иккир-чикирларига қарама-қарши турадиган олий мақом нарсалар, деб қабул қилади. Ю. инсонда шундай алоҳида туйғулар ва кечинмаларни уйғотадик, бу туйғу ва кечинмалар уни ҳамма арзимас ва ўрта-миёна нарсалардан юқори кўтариб, юксак ғоялар учун курашга бошлайди. Ю. *ғўзаллик* билан маҳкам боғлиқ бўлиб, худди унинг сингарини илгор эстетик *идеалнинг* мужассам тимсолидир. Мас., халқимизнинг Улуғ Ватан уруши қаҳрамонларининг жасоратлари ва совет санъатида уларнинг образлари; Ромео ва Жульеттанинг фожиона севгиси (ўтмиш санъатида) юксак ва ғўзалдир. Ю. га қарама-қарши ўлароқ, ҳар қандай паст ва арзимас нарса, гарчи улар баъзан чиройли либосга бурканиб кўринсаларда, ҳамisha хунукдир. Агар идеалистик назариялар Ю. манбани субъектдан ёки илоҳий бениҳоялик, абадийлик ва ҳ. к. идеяларидан изласалар, марксистик эстетика Ю. манбани объектив воқеликда ва инсоннинг бу воқеликка муносабатида ҳамда уни революцион йўл билан ўзгартиришида деб билади. Марксизм кишиларни юксак эстетик ҳис ва ғоялар руҳида тарбиялашга катта аҳамият беради.

**ЮМ** Давид (1711—76)—инглиз идеалист философи, психолог, тарихчи. Билимнинг вазифасини Ю. борлиқни пайқашда деб эмас, балки амалий ҳаёт учун қўлланма бўлиш қобилиятида деб биларди. Ю. нинг фикрича, ишончли билимнинг ягона предмети — математика объектларидир; тадқиқотнинг бошқа ҳамма предметлари мантиқий жиҳатдан исботлаб бўлмайдиган фактларга тааллуқлидир,

улар фақат тажрибадан хулоса қилиб чиқарилади. Шунингдек мавжудлик ҳақидаги ҳамма муҳокамалар ҳам тажрибадан келиб чиқади, аммо тажрибани Ю. идеалистларча тушуниб, воқелик фақат «таассуротлар» оқинмидир, уларнинг сабаблари номаълум ва уларни пайқаб бўлмайди, дер эди. У объектив олам мавжудми ёки мавжуд эмасми, деган масалани ҳал қилинмайдиган масала, деб ҳисобларди. Тажриба белгилаб берадиган асосий муносабатлардан бири — сабаб ва амал муносабатидир; бу муносабатни интуитивдан ҳам, мантиқий анализ ва исбот йўли билан ҳам келтириб чиқариш мумкин эмас. Бир ҳодиса иккинчи ҳодисадан олдин келишидан — олдин келгани сабаб, унинг кетидан келгани эса унинг амалидир, деб хулоса чиқариб бўлмайди. Воқеалар боғланишининг замон ичида ҳатто энг тез такрорланиши ҳам бир объектнинг иккинчи объектни ҳосил қилишига ёрдам берадиган пинҳон кучнинг нималигини билдирмайди. Шундай қилиб, Ю. сабабиятнинг объектив характерини инкор этарди. Ю. нинг фикрича, таассуротларимизнинг оқими бутунлай хаосдан иборат эмасдир; баъзи объектлар бизга равшан, жонли, барқарор бўлиб кўринади, бинобарин, Ю. нинг фикрича, ана шунинг ўзи амалий ҳаёт учун тамомила етарлидир. Бунда фақат шунини тушуноқ зарурки, назарий билим эмас, балки эътиқод амалий ишонч манбаи бўлиб хизмат қилади. Этнокада Ю. *утилитаризм* назариясини ривожлантирди, фойдалиликни ахлоқ-одоб мезони деб эълон қилди; дин философиясида у, коинотдаги тартибот сабабларининг ақл билан бир қадар ўхшашлиги бор, деган фараз билан чекланди, лекин шу билан бирга худо ҳақидаги ҳар қандай диний ва фалсафий таълимотни рад қилди, у тарихий тажрибага асослашиб, диннинг ахлоқ-одобга ва граждандлик ҳаётига таъсирини зарарли

деб эътироф қилди. Ю. нинг *скептицизми* буржуазиянинг фойдани кўзлайдиган ва фаросатга таянувчи дунёқарашини назарий жиҳатдан асослаб берди. Асосий асарин — «Инсон ақли ҳақида тадқиқот» (1748). Ю. нинг агностицизми ҳозирги замон идеализмига анча таъсир кўрсатиб, *неопозитивизмнинг* асосий ғоявий манбаларидан бири бўлиб хизмат қилди.

**ЮРКЕВИЧ** Памфил Данилович (1826—74) — рус идеалист философи, илоҳиётчи. Киев диний академиясининг (1851 йилдан) ва Москва ун-тининг (1861 йилдан) профессори, «Инсон руҳи ҳақидаги фандан» мақоласи билан (1860) шуҳрат қозонди. Бу мақоласида у Чернишевскийнинг философиядаги антропологик принциплар ҳақидаги асарларини рад қилишга уринди ва шу билан революцион демократларнинг материализмига қарши курашган реакцион кучларнинг мақтовига ва эътирофига сазовор бўлди. Ю. инсон психик ҳаётининг материалистик талқин этилишини рад этиб, руҳ ва жисмнинг бирлиги ҳақидаги христианча тушунчани унга қарама-қарши қўйди. Унинг фикрича, инсон икки хил билинади: жисм — ташқи ҳис-туйғулар билан, руҳий ҳодисалар эса ички ҳис, эътиқод билан билиб олинади. Фан руҳий ҳаётини ту-

шунтиришга аралашмаслиги дозим, чунки унда бунинг учун билиш воситалари йўқдир. Ю. диний идеализмининг асоссизлигини Чернишевский «Мунозара чиройлари» (1861) мақоласида кўрсатиб берди. Сеченовнинг психика илмий тадқиқотига асос солган асарлари (айниқса «Бош мия рефлекслари» асарин, 1863) Ю. нинг руҳ ҳақидаги диний тасавурларини психология нуқтаи назаридан рад қилди.

**ЮШКЕВИЧ** Павел Соломонович (1873—1945) — публицист, фалсафий адабиёт таржимони. Социал-демократ, меньшевик, 20-йилларда сиёсий фаолиятдан узоқлашди. «Материализм ва танқидий реализм» китобида (1908) махист ва субъектив идеалист сифатида марксизм философиясини танқид қилиб чиқди. *Эмпириосимволизмни* тарғиб қилди. «Дунёқараш ва дунёқарашлар» асарида (1912) идеализм афсоналарини фалсафий ижоднинг ўзинга хос характери билан оқлашга уринди. Ю. нинг фикрича, философия фан эмас, балки ярим бадний, эмоционал-интеллектуал хаёлий кўринишнинг натижаси, «коллектив тафаккур ва ҳиссиёт формасидир». Бу жиҳатдан у *Жемсга, Дильтейга, Ницшега* яқиндир. Лениннинг «Материализм ва эмпириокритицизм» китобида Ю. нинг қарашлари танқид қилинган.



**ЯКОБИ** Фридрих Генрих (1743—1819)—немис идеалист философи, Гёте ва Виланднинг дўсти. Мюнхен фанлар академиясининг президенти бўлган. *Рационализмни* танқид қилиб чиққан ва «ҳиссиёт ва эътиқод философияси» деган оқимни асослашга уринган. Я. философияси у эътиқод билан тенглаштирадиган *бевосита билим* билан бавосита билимни метафизикларча бир-биридан чегаралаб ва бир-бирига қарама-қарши қўйишдан иборат. Я. нинг назарича, ягона ҳақиқий билиш — ҳиссий тажрибадир. Фаросатнинг фаолияти ҳиссий тажриба доирасидан четга чиқмайди. Субъектив тушунчалар билан иш кўрадиган фаросат нарсаларнинг борлигини исбот қилишга ожиздир. Теварак-атрофдаги оламнинг реаллигини фақат ҳиссий тажриба асосидаги эътиқод билан гарантиялаш мумкин. Я. нинг нуқтаи назарича, философиянинг асосини ташкил этувчи диний ҳиссиётни рационализм позицияларидан туриб тушуниб бўлмайди. Философ бундан фаросат философиясининг атензм билан алоқадорлиги ҳақида хулоса чиқарган. Я. философиясининг баъзи элементлари *ҳаёт философиясида* ва *экзистенциализмда* янада ривожлантирилди.

**ЯНГИ ГЕГЕЛЧИЛИК** — идеалистик фалсафий йўналиш бўлиб, бу йўналиш 19-асрнинг иккинчи ярмида Англия ва АҚШда *табиий-тарихий материализмга* ва *позитивизмга* реакция сифатида, динни ва спекулятив философияни ҳимоя қилиш учун пайдо бўлди (Грин, Брэдли, Ройс, МакТаггарт ва б.). 19-асрнинг охири — 20-асрнинг бошларида Я. г. антимарксистик йўналиш касб этиб, Италияда (*Кроче*, *Жентиле*), Россияда (И. А. Ильин ва б.), Голландияда (Г. Болланд) ёйилди. 1-жаҳон уруши арафасида ва ундан кейин немис Я. г. ги илгари сурилди (Глакнер, Кронер, Литт). 2-жаҳон урушидан кейин Я. г.

Францияда тарқалиб, кўп жиҳатдан *экзистенциализм* билан қўшилиб кетди (Ж. Валь, *Ипполит*, Кожев). Я. г. нинг характерли хусусиятлари шуки, у диалектикадан воз кечадиган ёки уни фақат оғ соҳасига кўчирадиган, *Гегелни ҳаёт философияси* руҳида иррационалистларча талқин этади. Зиддият проблемасини янги гегелчилар турлича ҳал қиладилар: бировлари (Брэдли, Геринг) зиддиятларни «келиштириш»га уринсалар, бошқалари (Либберт, Валь) умуман зиддиятларни ҳал қилиш мумкинлигини инкор қилиш даражасигача бориб етадилар. Социологияда Я. г. имперналистик давлатни (Бозанкет), сўнгра эса фашистик «корпоратив давлат»ни ҳам (Жентиле, Геринг) «оқлаб кўрсатиш» учун, жамиятдаги синфларни келиштириш воситаси сифатида гегелча руҳ философиясининг реакциян томонларидан фойдаланади. 1930 йилда Я. г. маркази — Халқаро гегелчилар иттифоқи тузилди.

**ЯНГИ КАНТЧИЛИК** — идеалистик йўналиш бўлиб, бу йўналиш 19-асрнинг иккинчи ярмида Германияда «Кантга қараб орқара!» шiori остида пайдо бўлди (Лимбан, Ланге). Шунингдек Францияда (Ренувье, Амлен), Италияда (Кантони, Токко) ва Россияда (*Введенский*, *Челпанов*, «*легал марксизм*» деган оқим) тарқалди. Я. к. Кант философиясининг идеалистик ва метафизик элементларини қайтадан тиклаб ва ривожлантириб, унинг материалистик ва диалектик элементларини эътиборсиз қолдирмоқда. «Нарса ўзида» ё улоқтириб ташланмоқда, ёки «охирги тушунча» деб субъектив-идеалистларча талқин этилмоқда. Я. к. икки немис мактабида: *марбург мактабида* (Коген, Натопф, Кассирер) ва *фрейбург ёки баден мактабида* (Виндльбанд, Риккерт) тўла ифодасини топди. Биринчи мактаб объектив илмий тушунчалар ва фалсафий категорияларни идеалистик

нуқтан назардан шарҳлашга алоҳида эътибор бериб, уларни маънавий конструкциялар деб талқин қиларди. Иккинчи мактабни энг кўп қизиқтирадиган нарса шу эдики, у амалий ва назарий ақл тўғрисидаги кайтча таълимот асосида табиий ва ижтимоий фанларни қарама-қарши қилиб қўйишни асослашга уринарди ва социал ҳодисаларни илмий биллиш мумкин эмаслигини исбот қилишга интиларди, бу ҳодисаларга фақат норматив ва телеологик нуқтан назардан қараш мумкин эмаш. Я. к. дан ревизионизм марксизмга қарши курашда фойдаланиб келди ва унинг II Интернационал оппортунистларининг (*Берштейн, М., Адлер, Форлендер*) расмий фалсафий догмаси бўлишига сал қолди. Ленин ва Плеханов янги канчилик ревизионизмга қақшатқич зарба бердилар. Ҳозирги вақтда Я. к. буржуа философиясида *аксиологиянинг* баъзи оқимларида, канчиликнинг (*Фриздан бошланиб келаётган*) ва В. Крафт тарғиб қилаётган алоҳида шохобчасида ўз таъсиридан фойдаланмоқда.

**ЯНГИЛИК ВА ЭСКИЛИК** — икки қарама-қарши куч ва тенденция бўлиб, улар ўртасидаги кураш, айниқса ижтимоий ҳодисалардаги кураш, тараққиётнинг ҳаракатлантирувчи кучини ташкил этади. Муайян шароитда тараққиётни олға силжитувчи, йўналтирувчи нарса Я. дир. Э. деганда эса айни алоқада бу тараққиётга тўсқинлик қилувчи, ғов бўлувчи нарсаларнинг ҳаммаси тушунилади. Тараққиёт процессида Я. билан э. диалектик ўзаро алоқада бўлади: Я. Э. дан ўсиб чиқади ва куртак ҳолида унда мавжуд бўлади; Э. даги ҳамма ижобий ва қимматли нарса олиб ташланган шаклида (*Олиб ташлаш*) Я. да қолади. Я. нинг юзага келиши ҳаминша *сакрашдан*, эски зиддиятларнинг охири ва янгиларининг бошланишидан иборат бўлади. Лекин сифат жиҳатдан янги нарсанинг юзага келишининг ўзи Э. даги зиддиятларнинг ривожланиш процессида тайёрланади. Аввалда Э. Я. дан кучлироқ бўлади. Аммо Я. ни еңиб бўлмайди, у провард ҳисобда бироқ йўл билан Э. ни суриб

ташлайди. Я. ўзида янги зиддиятларни олиб келади ва шу билан кейинги тараққиётнинг куртакларини ҳам келтиради. Тараққиётнинг келгуси босқичида Я. бутунлай ёки унинг айрим томонлари ва хусусиятлари эскиради. Пайдо бўладиган нарсаларнинг ҳаммаси ҳам чинакам Я. бўла бермайди, балки фақат янаги тараққиётга ёрдамлашувчи кўпроқ прогрессив форма сифатида намоён бўлган Я. ҳақиқий Я. дир. Я. янгилик сифатида ўзини курашда, Э. устидан ғалаба қозонишда кўрсатади. Я. нинг юзага келиши — жамиятнинг тарихий тараққиётинда ўз илдизларига эга бўлган объектив процессдир. Аммо социалистик жамият шароитида Я. билан э. нинг, умри тугаётган нарса билан тугилиб келаётган нарсанинг, қоқ нарса билан илғор нарсанинг кураши англаб, фахмлаб олинган характер касб этади.

**ЯНГИ СЛАВЯНОФИЛЛАР** (ёки «кечки славянофиллар») — 19-асрнинг иккинчи ярмида майдонга чиққан *славянофилларнинг* издошлари. Шарқ ва Ғарбнинг қарама-қарши ижтимоий тараққиётни ҳақидаги тезисни, Россиянинг дунёда алоҳида тарихий роль ўйнаши ҳақидаги идеяни ўз ўтмишдошларидан ўзлаштириб олган Я. с. славянофилчиликнинг консерватив томонларини янгича назарий асослаб бердилар. Бу оқимнинг бош вакили Н. Я. Данилевский (1822—85) «маданий-тарихий типлар»нинг «органик» назариясини ривожлантирди, бу назарияга кўра ҳар бир халқ қабилавий (ёшлик), давлат (етуклик) ва цивилизация (қариллик, тушқунлик) даврларидан ўтиб, тамомила ўзига хос тарихни кечиради («Россия ва Европа», 1869). Унинг нуқтан назарича, «европача тип» (яъни буржуа Европаси) сўниш даврига, айни вақтда славянлар эса гуллаб-яшнаш палласига кирганлар. Шу сабабли худди самодержав Россия бошчилик қиладиган славян федератив давлат инсониятдаги «бутун юксак нарсага ёрдам бериши» мумкин. Данилевскийнинг маслақдоши К. Н. Леонтьевнинг (1831—91) фикрича, «оддийликдан оригиналликка ва мураккабликка қараб» ривожланувчи



жамиятнинг таназзули у «нккиламчи қориштирма сийқалик» даврига кирганда бошланаднки, гўё Ғарб давлатлари ўзларининг демократияга интилиши билан шу паллада турган эмиш. Россия эса, чамаси, «византизм» ҳислатлари — самодержавие православие сословиячилик билан боғлиқ бўлган «гуллаб-яшнаётган мураккаблик» босқичини кутаётганга ўхшайди («Шарқ, Россия ва славянчилик», 2 томлик, 1885—86). Леонтьев фикрича, инсониятнинг халос қилмоқ учун Россия Ғарбининг таъсирига қарши турмоғи, революцион ҳаракатга ва халқ маорифига хотима бермоғи, барча воситалар билан самодержавиени мустаҳкамламоғи дозим. Шундай қилиб, янги славянофилчилик назарияси асосида Леонтьев миллатчиликка ва очиқдан-очиқ реакцион социал-сиёсий хулосаларга келган. Н. Н. Страхов ҳам (1828—96) Я. с. концепциясининг муҳлиси эди, у 60-йилларда славянофилчилик позицияларидан туриб заминчилик назариясини (*Достоевский*) — халқ («замин») билан «ўқимшили сөзловиялар»нинг яқинлашуви ҳақидаги назарияни тарғиб қиларди («Адабиётимизда Ғарб билан кураш», 1—3-китоб, 1882—96). Я. с. га баъзан *Соловьёвни* ҳам қўшадилар, chunkи (бошқа рус диний философларга бўлгани сингари) унга ҳам илк славянофиллар (мессанизм идеяси ва б.) таъсир кўрсатган эди. Рус жамиятидаги синфий зиддиятларни инкор этган ва эксплуататор синфларнинг манфаатларини акс эттирган Я. с. назариялари революцион демократизм ва социализмга қарши қаратилган эди. Я. с. нинг умумфалсафий қарашлари диний идеализмни натурализм элементлари билан эклектик тарзда қўшарди. Я. с. дарвинизмнинг илмий қимматини рад этарди.

**ЯНГЛИШИШ** — воқеликни бузуқ, хаёлий тарзда англашдан нборат бўлиб, бундай англаш ҳар бир муайян пайтда ижтимоий-тарихий практиканинг маҳдудлигидан келиб чиқади. Я. ни ҳақиқатни онгли равишда бузиб кўрсатувчи *ёлғондан* ва индивиднинг ногўғри ҳаракатлари натижасида пай-

до бўладиган хатолардан фарқ қилмоқ керак. Я. ни бирон тарзда тушуниш билиш назариясининг бошланғич принциплари билан боғлиқдир. Марксистик философиядан бурунги *мушоҳадачилик* Я. ни, мас., инсоннинг билиш қобилияти номукамаллигидан келиб чиққан хато билан бирдай қилиб кўрсатишга олиб борарди. Я. нинг табияти ҳақидаги, ҳақиқат билан Я. нинг ўзаро муносабати ҳақидаги фаразлар билишга диалектик қарашнинг шаклланиб бориши давомидагина пайдо бўла бошлайди. Чунотчи, *Гегель* ҳақиқатни процесс деб қараган ҳолда Я. ни ҳақиқатга абстракт қарама-қаршлик деб эмас, балки фақат унинг бир моменти деб, онгини ҳақиқатга томон ҳаракат қилиб боришининг тарихан чекланган («ниҳояли») формаси деб ҳисобларди. Марксистик философияда Я. практиканинг маҳдудлик натижаси деб, ёки уни, билишнинг реал боришида воқеликнинг айрим томонларини, ҳақиқат моментларини ўзлаштириш натижаларини абсолютлаштириш сифатида тушунишнинг чекланганлик натижаси деб қаралади. Шу сабабли Я. шунчаки иллюзия эмасдир; уларда ҳодисаларнинг юзасида ётган нарса қайд этилди, бу ҳодисаларнинг тарихан чекланган характеристикалари «табiiий», сўнгра эса абадий ва абсолют характеристикаларга айланади. Назарий қарашларнинг тарихан белгиланган маҳдудлиги, тор синфий манфаатлар билан тарихнинг объектив бориши ўртасидаги зиддият Я. ни мустаҳкамлашга, уларнинг ижтимоий онг нормасига, хурофотга айланишига олиб боради. Буларнинг ҳаммаси воқеликни танқидий англашга тўсқинлик қилади, ижтимоий фанларга татбиқ қилганда эса, мавжуд нарса билан келишиш сифатида майдонга чиқади. Я. ни бартираф қилиш учун уларни туғдирган ижтимоий шароитни ўзгартмоқ зарур. Демак, мавжуд нарсага тарихий тараққиёти, тенденциялари ва истиқболи билан олинган практика нуқтаназаридан танқидий қарамоқ зарур.

**ЯНСЕНИЗМ** — диний-сиёсий оқим, бу оқим 17—18-асрларда Голландия

ва Францияда тарқалган. Я.нинг асосий ғоявий қондаларини *Августин* таълимотини ривожлантирган голландиялик илоҳиётчи Янсений Корнелий (1585—1638) ифодалаб берган. *Католицизмнинг* кўринишларидан бири бўлган Я. ўзининг кўп қондаларида *протестантизмга* мойил эди (хайр-баракат билан халос бўлишни эътироф этиш, тақдир азалини тан олиш, ирода эркинлигини инкор этиш). Уз социал моҳиятига кўра, Я: феодал-абсолютлик тартибларини муқаддаслаштирувчи католик черковининг зўравонлигидан норози бўлган дворян ва буржуа интеллигенцияси қатламларининг идеологияси эди. Янсенистларнинг жамоалари диний ва педагогик фаолиятни кучайтириб, нисбатан кенг таълим программаси билан бошланғич мактаблар ташкил этардилар, бу мактабларда материални онгли ўзлаштириш, кўргазмали дарслар ўтказиш ва ҳ. к. принципларини қўллар эдилар. Я. бир неча марта Рим папаси томонидан қораланди. У 18-асрнинг ўрталарига келганда француз буржуа идеологиясининг ривожланиши муносабати билан Францияда ўз аҳамиятини йўқотди. Голландияда Я. мустақил черковга айланди.

ЯН ЧЖУ (эраниздан олдинги тах. 395—335)—қадимги хитой философи. Уз таълимотида у соддафаҳм материализм нуқтан назаридан майдонга чиқиб, диний тасаввурларни ва ўлмасликка ишонини кескин танқид қилган. Унинг фикрича, табиат ва жамиятдаги ҳамма воқеалар ва ҳодисалар табиий зарурият принципининг амалига бўйсунгандир, бу принципни у тақдир деб таърифларди. Бинобарин, унинг қарашлари фаталистик детерминизм элементларидан холи эмас. Я. Ч. ҳамма нарса ҳалокатга, йўқ бўлишга маҳкумдир, дер эди. Ҳаёт табиий зарурият тақозосида ўлим билан алмашинад, пайдо бўлишдан кейин бузилиш бошланади. Этикада у ўз ҳис-туйғулари ва истакларини максимал қондиришга интилувчи шахсни биринчи ўринга суради. Бироқ Я. Ч.нинг *гедонизми* ва *эвдемонизми* ўта даражада ифодасини топган эмас. У

ҳаётда ҳозирни ҳузур кўришга ва ўлгандан кейин нима бўлишини ўйлаб ўзини қийнамасликка даъват этарди. Унинг индивидуализми *конфуцийчилик*да кишиларнинг ахлоқий ва социал инқирозига реакция бўлди.

**ЯПОН ФИЛОСОФИЯСИ.** Японияда дастлабки фалсафий таълимотларнинг шаклланиши феодализм даврига оиддир. Я. ф. қадимги хитой натур-философи тасаввурларининг, *конфуцийчиликнинг* ахлоқий-сиёсий таълимотининг, *буддизмнинг*, сўнгра эса янги конфуцийчиликнинг таъсири остида ривожланди. Японияда янги конфуцийчилик идеализмининг асосчлари Фудзонавара Сэйка (1561—1619) ва Хаяси Радзан (1583—1657) эди. Уларнинг мактаби («Сюси гакуха») хитой философи *Чжу Сининг* таълимотини тарғиб қиларди. Япон янги конфуцийчилари кинотда «тайкёку» ёки «мукёку»—«буюк чек» ёки «чех-сиэлик»—сифат ва формалардан маҳрум, инсон идроки етолмайдиган универсал ғайри табиий куч ҳукми суради, деб таълим берардилар; мистик абсолют «тайкёку» моддий ибтидо «ки» (*ци*) билан боғлиқ ва нарсаларнинг ҳамда инсоннинг физик табиатини яратишга қодир бўлган идеявий ибтидо «ри» (*ли*)нинг асосини ташкил этади. Янги конфуцийчилар азалий итоат қилиш муносабатлари (ўғилнинг отага, фуқаронинг императорга, хотиннинг эрга итоат қилиши ва ш. к.) ҳақидаги классик конфуцийчилик ақидаларини асослаб бердилар. Бу даврда Ямага Соко (1622—85) ва Буцу (Огю) Сорай (1666—1728) ҳамда Наказ Тодзю (1608—48) бошлиқ хитой философи Ван Шоу-жэнь (Ван Ян-мин)нинг субъектив идеализми —«Оемэйгакух» тарафдорларининг классик конфуцийчилик мактаблари ҳам бор эди. Я. ф. да ҳукмрон бўлган идеалистик оқимларга қарама-қарши ўлароқ, материалистик қарашлар шакллана бошлаган эди. Япон философларининг Ғарбий Европа мутафаккирлари (Ф. Бэкон, Гассенди, Гоббс, Коперник, Галилей, Ньютон ва б.) таълимоти билан танишуви Японияда материалистик философиянинг

ривожланиши ҳамда конфуцийчилик ва янги конфуцийчилик идеализми ҳукмронлигига пугур етказилгани учун муҳим аҳамиятга эга бўлди. Антифеодал ижтимоий фикрнинг, материалистик ва атеистик идеяларнинг ривожланишида Кайбар (Экикэн) Эккэн (1630—1714), Муро Кюсо (1658—1734), Ито Дэнсай (1627—1705), Ямагата Сюан (1687—1752) асарлари кўзга кўринарли роль ўйнади. Материалист философ ва атеист Андо Сёжининг фаол янги феодализм даврига (17-аср охири—18-аср бошлари) тааллуқлидир. Андо Сёки «чексиз»-идеявий ибтидо тўғрисидаги янги конфуцийчилик идеясини рад этиб, «узлуксиз қарор топиш» табнатнинг ҳақиқий қонунидир, деган қондаги ҳимоя қилди. Унинг табнат ва унинг қонунилари ҳақида айтган фикрларида диалектика элементлари бор. Андо Сёжининг фикрича, қонот бешта бениҳоз моддий элементдан иборат, бу элементлар ўз ихтиёрича ҳаракат қилади. Андо Сёки феодализмнинг қатъий душмани, маърифатчилик қарашларининг пропагандисти эди. У кишиларнинг тугма тенгсизлиги идеясини рад қилиб, социал офатини манбай хусусий мулкдир, деб ҳисобларди, лекин бу мутафаккирнинг социал таълаблари утопик эди. Тенглик барпо қилиш учун кишилар ерни коллектив бўлиб ишлашга ўтишлари лозим, бу эса жамиятда тенгликка, ҳунар ва санъатларнинг равнақ топишига олиб келади. Натурфилософ Миура Байэнинг (1723—89) асарларидаги материалистик элементлар конфуцийчилик «схоластикаси»дан қатъиян возкечишнинг далили бўлди. Минагава Кисен (1716—1804), Хирага Гэнсай (1726—79), Ямагата Банто (1761—1801), Камада Рюоо (1754—1821) Я. ф. да материалистик ва атеистик фикрнинг ҳимоячилари бўлиб чиқдилар. 19-асрнинг иккинчи ярмида Я. ф. нинг ривожига таъсир кўрсатган муҳим момент — 1867—68 йиллардаги тугалланмаган буржуа революцияси эди. Фалсафий идеяларнинг ривожланиши бу даврда философларнинг «каирё гакуся» («бюрократиядан чиқ-

қан олимлар») ва «минкан гакуся» («халқдан чиққан олимлар») философларининг қираши процессида таркиб топди. «Каирё гакуся»нинг вакиллари (улар «маданиятчи» планлар, дидлар ва юқоридагиларнинг гайрати билан ривожлантиришни ўз вазибалари деб ҳисоблардилар) — Ниси Амаэ (1826—94) ва Като Хироюки (1836—1916) эди. Улар конфуцийчилик элементларини Ғарбий Европа идеалистик философиясининг (*Милль, Бентам, Конт, Спенсер* ва б.) ғоялари билан бирга қўшишга интилардилар. Ниси «тэюгаку» — философия» терминини биринчи бўлиб киритган. «Минкан гакуся»нинг таъқиқли вакили Фукудзава Юкиги (1834—1901) эди. У Като Хироюкининг социал-дарвинистик идеяларни рад этиб, социал-тенгликни тарғиб қилди. Идеалист ва эклектик Иноуэ Тэудзиро (1855—1944) япон монархик идора усулининг идеологиди эди. У инглиз эмпиризмга қарши чиқиб, конфуцийчилик, янги конфуцийчилик, синтоизм, буддизм идеяларини немис классик философияси (асосан Гегель), Э. Гартман ва эмпириокритицизм идеялари билан синтезлаштиришга уринган эди. Унинг иқтисодий таълимоти «японизм» идеологиясининг фалсафий асоси бўлиб қолди. Материалист философ ва атеист Накаэ Тёмин (1847—1901) Иноуэ философиясининг ва принцип жиҳатдан ҳар қандай идеализмнинг муҳолифи эди; у япон прогрессив-илмий ва ижтимоий фикрига катта таъсир кўрсатди. Япония империализмга ўтиши билан идеалистик фалсафий мактаблар тобора кўпроқ актив мадад ола бошлайди. Уятлар ҳузурида тузилган махсус кафедралар немис классик философияси ва энг янги идеализм (*феноменология, ҳаёт философияси, прагматизм ва экзистенциализм*) идеяларини тарғиб қилади. Нисида Китаро (1870—1945) философияси энг кўп тарқалди; у *дзэн-буддизм* идеяларини Ғарбий Европа идеалистик философияси тушунарларидан принципларида ифодалашга уринди. Нисида таълимотида немис классик философияси, янги кантчилик, *интуитивизм*, прагматизм

ва экзистенциализм идеялари эклектик равишда бирга қўшилиб кетган эди. Улуғ Октябрь социалистик революцияси, капитализмнинг умумий кризиси, япон ишчилар ҳаракатининг муваффақиятлари Японияда марксистик философиянинг пайдо бўлишига ва тарқалишига кўмаклашди. Марксизм-ленинизм гоёлари япон реакцияси томонидан таъқиб қилинишига қарамай, профессионал философлар орасидан тобора кўпроқ тарафдорлар топа бошлади. Тосака Дзюн (1900—45), К. Маркс «Капитал»нинг таржимони Каваками Хадзимэ (1879—1946), В. И. Ленин «Материализм ва эмпириокритицизм» китобининг янгидан, мукамаллаштириб қилинган таржимасининг автори Нагата Хироси (1904—47) Японияда илмий марксистик дунёқарашнинг актив пропагандистлари бўлиб майдонга чиқдилар. Прогрессив жамоат арбоби, милитаризм ва реакция душмани Янагида Кэндзюро (1893 йил туғ.) ва буржуа идеологияси танқидчиси, европа философияси тарихчиси Кодзан Есисигэ (1902 йил туғ.) онгли равишда марксизм позицияларига ўтдилар. Марксизм-ленинизмнинг таъсири Фунаяма Синъитининг (1907 йил туғ.), Ээнага Сабурошннг (1913 йил туғ.) тарихий-фалсафий тадқиқотларида кўринди. Мутан Рисаку (1890 йил туғ.) хусусан этика проблемаларини талқин этишда марксизм томонига ўта бошлади. Тарихий материализм соҳасида Морн Контн (1906 йил туғ.), Он Тадаси (1912 йил туғ.), Морн Нобусигэ (1914 йил туғ.), Сибата Синго (1930 йил туғ.), билнш назарияси, диалектик логика соҳасида Тэрадзава Цунэнобу (1922 йил туғ.), Қобаяси Нобору (1918 йил туғ.) ишламоқдалар.

ЯСПЕРС Карл (1883—1969)— немис экзистенциализмининг етакчи вакили, Базел ун-тетининг профессори. Ўз фаолиятини психиатр сифатида бошлаган, бу эса унинг фалсафий проблемаларни тушунишнинг кўп жиҳатдан белгилаб берган. Психопатологик ҳодисаларда («Умумий психопатология», 1913) Я. шахснинг емирилиши ифодасини эмас, балки инсоннинг ўз

индивидуаллигини шиддатли излашни кўради. Бу излашни чинакам философлик қилишнинг ўзаги деб қараркан, Я. оламнинг ҳар қандай рационал манзарасини қандайдир мажозий нарса сифатида, ҳеч қачон охиригача англаб бўлмайдиган руҳий нитилишларнинг «рационализацияси» сифатида қараш мумкин: бу манзара фақат «борлиқнинг шифри» бўлиб, ҳамisha шарҳга муҳтождир, деган хулосага келади. Я. нинг фикрича, философиянинг асосий вазифаси «шифр»нинг мазмунини очишдан ёки ҳеч бўлмаганда инсоннинг ҳамма онгли зухуротлари (фан, санъат, дин ва ҳ. к.) асосида англаб бўлмайдиган экзистенция фаолияти борлигини, оламда ҳукм сурувчи ақлсизлик олий доншмаңдлик манбаи эканлигини («Ақл ва экзистенция», 1935) очиб беришдан иборат. Я. экзистенциализмнинг ўзинга хос хусусияти унинг чегара вазиятлари ҳақидаги таълимотида айниқса равшан намоён бўлади. Я. нинг фикрича, борлиқнинг ҳақиқий мазмунини инсонга фақат энг чуқур ларзалар (касаллик, ўлим, ювиб бўлмайдиган гуноҳ ва б.) давридагина очилади. Худди ана шу пайтларда «шифрнинг ҳалокати» содир бўлади: инсон ўзининг кундалик ташвишлари юкпдан («оламда-мавжуд борлиқ»дан) ва ўзининг идеал манфаатларидан ҳамда воқелик ҳақидаги илмий тасаввурлардан («ўзида трансцендентал борлиқ»дан) халос бўлади. Унинг кўзи олдида ўзининг чуқур интиж ҳаётги дунёси («экзистенциянинг равшан кўриниши») ва унинг худони (трансценденталлики) чинакам ҳис қилиши намоён бўлади («Философия», 1932). Чегара вазияти ҳақидаги таълимот Я. га «совуқ урушнинг» «маданий-психологик қиммати»ни ҳимоя қилиш учун асос бўлди («Атом бомбаси ва инсоннинг келажакги», 1958). 50-йилларда Я. коммунизмнинг ашаддий душмани ва реакцияндора усулларининг ҳимоячиси бўлиб майдонга чиқди. Я. сўнгги асарлари («Айб проблемаси» ва «ГФР қаёққа қараб борапти») унинг сиёсий тафаккурида ўзинга хос силжишлар юз берганлигидан далолат беради: у автор

тариэмга ва ҳукмрон партияларнинг диктаторлик ҳаракатларига, ГФРда фауҳишода қонунларнинг жорий қилинишга қарши чиқа бошлаган эди.

**ЯХЛИТЛИК** — бутунлик — объектнинг ички бирлиги, унинг автономлиги, мустикаллиги, теварак-атрофдаги муҳитдан дифференцияланиб чиққанлиги, шунингдек шундай хоссаларга эга бўлган объектнинг ўзи. Юқорида кўрсатилган тавсифларни мутлақ маънода эмас, балки нисбий маънода тушунмоқ керак, чунки объектнинг ўзи муҳит билан кўндан-кўп алоқага эга, фақат у билан бирликда мавжуддир; бундан ташқари, бирон-бир объектнинг Я. ги ҳақидаги тасаввурлар ўткинчи бўлиб, илмий тафаккурнинг ривожланишига боғлиқдир. Чунончи, биологияда айрим организмнинг Я. ги тўғрисидаги тасаввур баъзи жиҳатдан етарли бўлмай қолади, шунинг натижасида популяция, биоценоз ва шу каби Я. лар қараб чиқишга киритилди. Философия тарихида Я. тушунчасини талқин этишда икки тенденцияни ажратиб кўрсатиш мумкин: тўлиқлик, объектнинг ҳамма хоссалари, томонлари ва алоқаларини ҳар тарафлама қамраб олиш сифатидаги Я. (бу маънода Я. конкретлик тушунчаси билан яқинлашади) ва объектнинг ички шароитга боғлиқлиги унинг ўзига хослигини, ноёблигини белгилувчи нарсасифатидаги Я. (бу маънода Я. моҳият тушунчаси билан яқинлашади). Тадқиқотнинг вазифаси объект ҳақида сийтетиқ билм олишдан иборат ва объектнинг ўзи етарли даражада мураккаб бўлган ҳолларда (мас., ҳозирги вақт кенг авж олган систем тадқиқотларда) Я. тушунчаси муҳим роль ўйнайди. Я. ҳақидаги тасаввурнинг методологик аҳамияти объект хоссаларининг ички детерминациясини аниқлаш зарурлигини ва объектнинг ўзига хос хусусиятини ташқаридан (мас., теварак-атрофдаги муҳитнинг шароитларига, объектнинг ўз навбатида Я. га эга бўлган қисмларини қараб чиқишга ёки муайян объектнинг қисм сифатида ўз ичига олувчи Я. ва ш. к. ларга асосланиб) изохлаш етарли эмаслигини кўрсатишдан иборатдир.

Сўнгги йилларда Я. тушунчасини фақат объектларга эмас, балки мураккаб системаларда содир бўладиган процессларга ҳам татбиқ этишга уринилмоқда.

**ЯХШИЛИК ВА ЁМОНЛИК** — ахлоқ-этика категориялари бўлиб, уларда кишиларнинг (группалар, синфларнинг) хатти-ҳаракатига ҳамда ижтимоий ҳодисаларга муайян синфий позициялардан қараб бериладиган ахлоқий баҳо ифодаланади. Я. деганда жамият (муайян синф) тақлид қилишга лойиқ деб ҳисоблаган ахлоқ-одоб тушунилади. Е. қарама-қарши маънога эга бўлиб, қораланиши лозим бўлган ахлоқсизликни билдиради. Бу категорияларнинг метафизикларча талқин қилиниши учун Я. ва Е. нинг абадий ва ўзгармас асосларини қидириш характерлидир. Идеализм мазкур категорияларни худонинг иродасида ёки абсолют руҳда деб билади. Қантининг этика назариясига кўра, Я. — ҳар бир ақлли вужудда жо бўлган ва инсон яшайдиган шароитга боғлиқ бўлмаган ахлоқий қонуннинг буюрганларига мувофиқ келувчи нарсадан иборат (*қатъий императив*). Марксгача бўлган материализмнинг вакиллари кўпинча Я. ва ё. нинг манбаини инсоннинг абстракт табиатида, унинг хурур-ҳаловатга, бахтга интилишида деб билардилар (*Генонизм, Эвдемонизм*). Ҳатто улардан ахлоқ-одобни ҳаёт ва кишини тарбиялаш шароити билан боғлаб қаровчилари ҳам Я. ва ё. ҳақидаги тасаввурларни абадий ва ўзгармас деб эълоқ қилган эдилар. Ҳақиқатда эса, «ғайри тарихий инсоний табиат» замиридан ҳаминша муайян социал жамоатга хос бўлган, социал шарт-шароит тақозоси билан юз берадиган хислатлар тушуниларди. Шу сабабли Я. ва ё. ни асослашда, аслида, ҳар бир мутафаккир бирон-бир синфнинг ахлоқий позициясини қаттиқ туриб ҳимоя қиларди. Ҳозирги замон буржуа этикаси учун энг характерли хусусиятлар шундан иборатки, у, бир томондан, капиталистик жамиятнинг расмий ахлоқида ҳукмронлик қилувчи Я. ва ё. ҳақидаги тасаввурларни чин ва абадий тасаввурлар қилиб кўрса-

тишга уринади, иккинчи томондан, Я. ва ё. нинг объектив критерияларининг никор этади. «Яхшилик ва ёмонлик ҳақидаги тасаввурлар халқдан халққа, асрдан асрга ўта бориб, шу қадар кучли ўзгарганки, кўпинча бири иккинчисига тўғридан-тўғри зид бўлиб қолган» (К. Маркс ва Ф. Энгельс, 20-т., 94-б.). Лекин бу ўзгаришлар бирон кишининг ўзбошимчалиги натижаси эмасдир, фақатгина субъектнинг фикрига боғлиқ бўлмайди. Уларнинг манбаи жамият ҳаётининг объектив шароитларидадир. Кишиларнинг хатти-ҳаракатлари умуман жамиятнинг тарихий эҳтиёжларини қондиришига ва шу эҳтиёжларни ифодаловчи прогрессив синфнинг манфаатларига ёрдам беришига ёки тўсқинлик қилишига қараб уларга Я. ёки ё. деб баҳо берилиши мумкин. Коммунистик ахлоқда Я. ва ё. ҳақидаги тасаввурлар кишиларнинг шундай хатти-ҳаракат қондаларини белгилловчи конкрет ахлоқ-одоб талабларининг мажмуи орқали ифодаланадигани, бу хатти-ҳаракат меҳнаткаш инсониятни эксплуатациядан озод қилишга, социализм ва коммунизмни муваффақият билан куришига кўмаклашади.

**ЯШАШ УЧУН КУРАШ** — организмларнинг уларнинг ҳаёти ва тарқалиши учун ноқулай бўлган тирикмас ва тирик табиат факторларига қарши таъсири. Яшаш учун кураш натижасида теварак-атрофдаги шароитга яхшироқ мослашган индивид-

лар яшаб қоладилар ва ўзларидан жуда кўп ва яшашга қобил авлод қолдирадилар. Яшаш учун кураш — бир тур ичидаги организмлар ўртасидаги ва ҳар хил турлар вакиллари ўртасидаги ўзаро муносабатлар формаларидан бири бўлиб, у ўсимликлар ва ҳайвонлар эволюциясининг факторидир. Яшаш учун курашнинг инсоният жамиятига кўчириш буржуа социологиясининг энг реакцион оқимларидан бири бўлиши *социал-дарвинизмга* манба бўлди.

**ЯХУДОЛИК** — яҳудийлар дини. Я. қадимги яҳудий қабилаларининг мажусийлик политеизмидан пайдо бўлган, эраминдан олдинги 7-асрдан бошлаб монотеистик дин бўлиб қолади. Я. нинг характерли хусусиятлари — ягона худо Яҳвега ва халоскор мессияга ишонилдаи, яҳудийларни худо мумтоз қилганлиги ҳақидаги ақидадан, диндор яҳудийлар турмушининг деярли ҳамма соҳаларини қамраб оладиган кўпдан-кўп диний маросимлардан иборат. Я. диний таълимотининг манбалари — Таврот (буни христианлик ҳам эътироф этади) ва Талмуд (тавротга онд китобларга ёзилган шарҳларнинг мураккаб схоластик системаси)дир. Яҳудийлар черкови — синагогдир. Я. Исроилнинг давлат динидир. Ҳозирги замон Я. нинг диний философияси мессиянистик мистика билан сугорилган (М. Бубер, С. Городецкий ва б.).



**УЗАРО ТАЪСИР** — жисмларнинг узаро бир-бирига таъсир кўрсатиш процесси, қаракатнинг тараққиётининг универсал формаси. У. т. қар қандай моддий системанинг мавжудлигини ва структур тузилишини, унинг бошқа жисмлар билан бир қаторда каттароқ тартибдаги системага бирлашувини, барча жисмлар, процесслар ва ҳодисаларнинг хоссаларини белгилайди. У. т. га қобил бўлмаганида материя мавжуд бўлолмас эди. Ана шу маънода Энгельс У. т. ни, бутун мавжудотнинг ниҳояли сабабидир ва ундан кейин ҳеч нарса йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас, деб таърифлаган эди. Қар қандай яхлит системада У. т. тундай бир муносабат сифатида юз берадики, бу муносабатда сабаб билан натижа доимо ўрин алмаштириб турилади. Физикавий жиҳатдан У. т. яқиндан таъсир қилиш сифатида юз беради, бу таъсирнинг тарқалиш теълиги ниҳоят даражада вакуумдаги ёруғлик тезлигига тенгдир. Лекин табиатда физикавий У. т. дан иборат қилиб бўлмайдиган У. т. нинг жуда кўп бошқа формалари мавжуддир (*Ҳодисаларнинг умумий алоқадорлиги, Ҳаракат, Узгарish, Функционал боғланишлик*).

**ЎЗБЕКИСТОНДА ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ ФИҚР** — узоқ тарихга эга бўлиб, уни асосан икки катта даврга бўлиш мумкин. Октябрь социалистик революциясидан олдинги синфий жамият даври ва революциядан сўнгги марксча-ленинча фалсафа тараққиёти даври. Революциядан олдинги даври—қулдорлик, феодализм ва Ўзбекистоннинг Россия таркибига қўшиб олинган шароитдаги фалсафий фикрдан иборат. 6-асрларга қадар давом этган қулдорлик шароитида Урта Осиёда ижтимоий-фалсафий фикр диний дунёқарашлар билан узвий боғлиқ ҳолда ривожланиб, асосан эрдан аввал—9—3-асрларда пайдо бўлган зардуштлиқ таълимотларида

ва унинг асосий китоби «Авеста» («Овуста»)да ўз ифодасини топди. Бу таълимотларнинг асосида дуализм—икки қарама-қарши куч—нур ва зулмат, яхшилик ва ёмонлик ўртасида кураш ётади. Эрамининг 2—3-асрларига келиб зардуштлиқ қулдорлар ва давлат динига, уларнинг гоёвий курашига айланиб қолди. Бу даврда ҳукмрон динга оппозиция сифатида яхшиликнинг ғалабасини тарғиб қилувчи Мони таълимоти, сўнграқ, 5-асрда ижтимоий тенглик байроғини кўтариб чиққан Маздак ҳаракати вужудга келди, улар ўз даврининг илғор ижтимоий-фалсафий фикрини ифодалади. Феодализм шароитидаги Урта Осиё ижтимоий-фалсафий фикрининг ривожини араб халифалигининг ташкил топиши, ислом динининг тарқатилиши ва унга қарши Урта Осиё халқларининг кураш жараёни билан боғлиқдир. 7-асрда араб феодаллари Урта Осиёни босиб олдилар ва бой маданият халифалик таркибида ривожлана бошлади.

10-асрларга келиб Урта Осиё халқларининг араб босқинчиларга қарши кураши ерли феодал давлатларининг — Сомонийлар, Ғазнавийлар, Қорахонийлар, Хоразм давлатларининг ташкил топиши билан якулланади. Ислам таълимоти ва каломнинг кенг тарғиб этилиши билан бирга унга оппозицияда бўлган ва ижтимоий-иқтисодий тараққиёт талабларини ифодаловчи табиий-илмий билимлар ва илғор ижтимоий-фалсафий фикр ривожлана бошлади. Урта осийлик олим-мутафаккирлар бу даврда бутун араб халифалигида илғор илм ва фалсафа ривожига катта ҳисса қўшдилар. Бу даврда *Фаробий, Ибн Сино, Берунийлар* идеализм, ҳукмрон диний идеология таъсиридан бутунлай қўтилмаган бўлсаларда ислом теологиясига, ғайри илмий даъволарга қарши кураш олиб бордилар. Илғор дунёқараш ва табиатшунослик ривожига,

циясининг шаклланиши йўлидаги белгилардирки, бу концепция «зиддиятларнинг бирон тарздаги тасвиридан» (Гегель) иборатдир, холос. Марксча философия У.-ў. ҳ. га материалистик қарашни ҳимоя қилган ҳолда У.-ў. ҳ. категориясининг диалектик мазмунини, уни тараққиётни механистик тушуниш (оддий камайиш, кўпайиш, такрорланиш) билан бирга сиедириб бўлмаслигини ва тараққиётнинг қарама-қаршиликлар бирлиги сифатидаги диалектик концепцияси билан чамбарчас боғлиқ эканлигини таъкидлаб кўрсатади.

**УЛЧОВ** — билиш процесси бўлиб, бу процесс тегишли улчов *приборларининг* ёрдами билан моддий объектларнинг характеристикаларини (оғирлиги, узунлиги, координати, тезлиги ва б.) белгилашни ўз ичига олади. Пировард ҳисобда У. улчанадиган миқдорни эталон (улчов бирлиги) сифатида қабул қилинган ва у билан бирор тарзда жисмдош бўлган миқдор билан таққослашдан иборатдир. У. га бирликларининг бирон-бир воиситаси билан жисмлар хоссаларининг миқдорий тасвири бериледи ва бу тасвир билишнинг муҳим элементини ташкил этади. У. билимизининг аниқлик даражасини оширади. Позитивистлар микроҳодисаларни ўрғанишда У. нинг ошиб бораётган ролини потўгри талқин қилиб, уни «объектнинг субъект томонидан тайёрланиши» деб изоҳлайдилар («прибор идеализми») ёки физик тушунчаларнинг мазмунини У. нинг айрим операцияларидан иборат қилиб қўядилар (*Операционализм*).

**ЎРТА АСР РЕАЛИЗМИ**—ўрта аср схоластикадаги йўналиш бўлиб, бу йўналиш умумий тушунчалар (*Универсалиялар*) реал мавжудликка эгадир ва улар айрим нарсаларнинг мавжудлигидан олдин юзга келган, деб даъво қилади. У. а. р. тушунча билан объектив оламнинг, умумийлик билан айримликнинг ўзаро муносабати ҳақидаги масалани ҳал этишда амалда *Платон* йўлини давом эттирарди. У. а. р. *католицизмнинг* фалсафий базаси бўлиб хизмат қилди. Ан-

*сельм Кентерберий* ва шамполик Вильгельм унинг энг таниқли вакиллари эдилар. *Фома Аквинский* ҳам шу йўналишга қўшилларди. *Номинализм* вакиллари У. а. р. га қарши кураш олиб борган эдилар. Бу кураш философиядаги икки тенденция — материалистик тенденция (номинализм) билан идеалистик тенденция (реализм) ўртасидаги курашнинг ифодаси эди.

**ЎРТА АСР ФИЛОСОФИЯСИ** (Ғарбий Европа мамлакатларида) — Ғарбий Европа феодал жамияти философияси, бу философия Рим империясининг ҳалокатидан бошлаб (5-аср) то капиталистик жамиятнинг илк формалари пайдо бўлганга қадар (14—15-асрлар) ўтган даврда ривожланди. Антик қулдорлик жамиятининг инқирози философиянинг тушкунлиги билан бирга борди. Антик фалсафий мерос йўқотилган ва 12-асрнинг иккинчи ярмигача Ғарбий Европа олимларига номаълум эди. Диний идеология: Олд Осёда, Арабистонда ва араб тилида сўзлашувчи мамлакатларда ислом идеологияси, Европада икки хилдаги (Рим католицизми ва Византия православиеси) христиан идеологияси ҳукмрон идеология бўлиб қолди. Мактаб, маориф черков қўлнга ўтди, черков ақида ва аҳқомлари таънат, олам ва инсон ҳақидаги ҳамма тасаввурларга асос бўлиб қолди. Мактабларнинг (дуновий ва диний мактабларнинг) ривожланиши, 12-асрнинг ўрталаридан бошлаб эса дастлабки ун-тетларнинг ташкил этилиши (Италия, Англия, Чехия, Францияда) философия олдинга дин ақидаларини фалсафий жиҳатдан тушунтириш ва ҳатто асослаб беришда черковга ёрдам бериш вазифасини қўйди. Философия бир қанча асрлар давомида «илоҳиёт хизматкори» бўлиб қолди. Бу ролни у мажусийликка қарши христианликини мадҳ — ҳимоя қилувчилар фаолиятини, сўнгра эса «черков отахонлари»нинг асарларида баъжариб келди. Бу «отахонлар»дан Ғарбда энг йириги бўлмиш Августий христиан философияси таълимотлари системасига неоплатонизмнинг қатор идеяларини киритди. Шарқ неопла-



тончилари, шулар жумласидан Сохта-Дионисий Ареопагит (5-аср) неоплатонизмнинг таъсирининг иккинчи—Ғарб учун — манбаи бўлиб қолди. Иоанн Скот, ёки *Эриген У. а. ф.* нинг шаклланишида муҳим роль ўйнади. Дин ақидаларини изоҳлаганда ўрта аср философлари олдада айримликнинг умумийликка муносабати ва умумийликнинг реаллиги тўғрисидаги мураккаб масалалар пайдо бўлди. Бу масалаларни ҳал қилиш усулига қараб *схоластика* номини олган мактаб философияси бир қанча нуқтаи назарларни ишлаб чиқди, улар орасида ўзаро кураш бошлаган реализм (*Ўрта аср реализми*) таълимоти ва *номинализм* таълимоти асосий оқим бўлиб қолди. 12-асрда *Абеляр* бу иккала нуқтаи назарнинг ҳаддан ошишига қарши чиқди. 12-асрнинг ўрталарида *Аристотелнинг* асосий асарлари латинчага таржима қилинди. Аввалда черков душманлик кўзи билан қараган Аристотель таълимотлари кўп ўтмай христианликнинг фалсафий асоси сифатида эътироф этилди. Шу пайтдан бошлаб схоластика муаллимлари Аристотель асарларининг шарҳловчилари ва системалаштирувчилари бўлиб қоладилар. Улар аристотелизмни ўзларининг диний ва фалсафий тушунчаларига мослаштирадилар, Аристотель дунёқарашининг эскирган қисмларини (мас., геоцентрик системани, унинг физикаси принципларини) ақидапарастларча ўзлаштирадилар, фанда янгилик излашнинг ҳаммасини рад этидилар. 13-асрда *Буюк Альберт*, *Фома Аквинский* ва Иоанн *Дунс Скотт* схоластиканинг асосий системалаштирувчилари эдилар. Черков Фома Аквинскийнинг фаолияти ва таълимотига энг юксак баҳо берди: уни ўз «авлиёлари» қаторига қўшди, 13-асрнинг иккинчи ярмида эса унинг таълимотини ўзининг расмий фалсафий доктринаси деб эълон қилди (*Неотомизм*). 13-асрда схоластиканинг уч системалаштирувчиси билан бир вақтда баъзи таниқли философ олимлар иш кўра бошладилар, булардан энг йириги *Р. Бэкон* эди. *Р. Бэкон* таълимотида уша вақтдаёқ

феодал жамиятнинг социал негизларига қарши норозилик жаранглаб эшитилмоқда эди. 13-асрда ўрта аср шаҳарларининг, ҳунармандлик ва савдо-сотиқнинг, савдо йўлларининг ривожланиши, салб юришлари давомида Шарқ билан алоқанинг кучайиши философиянинг ва жумладан номинализмнинг бир қадар юксалишига олиб келди. *Оккам*, сўнгра эса унинг Париж оккамизм мактабидagi издошлари номинализмнинг энг йирик назарийчилари бўлиб қолдилар. *У. а. ф.* даги гоёвий кураш фақат схоластика ичидаги курашдан иборат эмас эди. Схоластиканинг ўзига мистика қарама-қарши турарди, у черковнинг ва унинг таълимотларининг обрў-эътиборини шахсий ҳис-туйғу ва субъектив онг далилларидан паст қўярди. Феодал жамиятнинг маънавий ҳаётида мистика расмий ва мажбурий диний таълимотга қарши кўпинча оппозиция формаси бўлиб қоларди: диндорнинг худого шахсий муносабати феодал идеологиясига ва феодал ижтимоий системасига қарши танқидга ва қатто курашга айланиб кетарди. Лекин мистикада реакцион қанот ҳам мавжуд эди (*Б. Клервоский*, *Бонавентура*). 13-асрда *У. а. ф.* да кучли антихристианлик ҳаракат пайдо бўлди, бу ҳаракат *Ибн Рушднинг* шахсий руҳининг ўлиши ва ҳамма учун умумий ақл ҳақидаги таълимоти билан кучайтирилди. Париж ун-тегида схоластикага қарши курашчи Сингер Бранантский *Ибн Рушд* гоёларини мардондор ривожлантирди (*Бранантский* 1282 йилда ёвузларча ўлдирилди). 12-асрнинг бошларидаёқ черковга қарши еретиклик чиқишларини бостириш мақсадида ва янги фалсафий идеяларга қарши курашмоқ учун доминиканчилар ва франциссчилар монахлик орденлари (уюшмалари) ташкил этилди. Худди ана шу орденларнинг вакиллари 12-асрда папа Георгий IX нинг католик идеологияси манфаатини кўзлаб Аристотель таълимотини «тузатиш» лойиҳасини амалга оширдилар. *У. а. ф.* 13-асрда нисбатан юксалганлигига қарамай, унинг минг йилдан ошмиқ ривожининг натижалари фило-

софия учун ҳам фан учун ҳам қурум-соқ бўлиб чиқди, чунки ҳатто йирик мутафаккирлар ҳам ҳақиқатни излашда кўра кўпроқ динни асослаш усулларини излардилар, ўрта аср жамиятининг диний идора усули эса бу вазифа чегарасидан чиқишга ботинувчи кишиларнинг ташаббусини ва фикр парвозини бўғиб қўярди. Фақат янги, капиталистик ишлаб чиқариш усулининг ва фаннинг амалий ва назарий вазифаларини янгича тушунишнинг пайдо бўлишигина Ғарбий Европа илгор кишиларининг фикрини аста-секин У. а. ф. асоратидан қутқазди.

**ЎРТА АСР ФИЛОСОФИЯСИ** (Ўрта Осиёда). Ўрта Осиёда феодал мубоабатлари 5—6-асрлардан ривожлана бориб, 19-асрнинг 2-ярмига — Россияга қўшиб олинмиш даврига қадар давом этди. Бу ерда феодализм идеологияси сифатида 8-асрдан ислом дини ҳукмронлик қилди. Лекин феодализм ривож шариоатида, айниқса 9—15-асрларда ҳукмрон ислом дини билан бирга, унинг қобилиги остида ҳурфикрлик ва феодал ишлаб чиқариш, савдо-сотиқ ривожланиши натижасида тахлилий-илмий билимлар ривож топди ва улар асосида илгор фалсафий таълимотлар тараққий этди. Натижада Ўрта Осиё феодализм маънавий ҳаётида ҳам иккита прогрессив ва реакцион оқимларнинг кураши давом этади. Яқин ва Ўрта Шарқ, жумладан ўрта аср Ўрта Осиёси илмий фалсафаси, антик маданияти, айниқса, юнон илми ва фалсафаси, Аристотель таълимотининг меросхўри бўлди. Юнон илмий, фалсафий асарлари араб тилига таржима этилди, уларга изоҳлар ёзилди ва гнада ривожлантирилди. 8—11-асрларда машҳур математик, алгебранинг асосчиси *Хоразмий*, астроном *Фарғонийлар* Ўрта Осиё табиатшунослигининг атоқли намояндалари бўлиб танилдилар. Улар табиатни илмий ўрганиш масаласига катта эътибор бердилар ва илгор фалсафий таълимотларнинг шаклланишига таъсир

қўрсатдилар. Диний идеологияда тубдан фарқ қилувчи қурфикрликнинг назарий асосини ташкил этган прогрессив фалсафий фикр 9—11-асрларда яшаб ижод этган *Фаробий*, *Беруний*, *Ибн Сино* асарларида олий даражага кўтарилди. Улар табиатшуносликнинг ютуқларини умумлаштириб қадимги юнон илмини ўзлаштирган ҳолда фалсафа, медицина, астрономия, логика, геодезия илмларининг ривожига катта ҳисса қўшдилар. *Фаробий* ва *Ибн Сино* мусулмон теологиясига — каломга зид ҳолда оламнинг бир бутунлиги, табиат ва материянинг оллоҳдан нуруланиш погоналари (эманизм) орқали вужудга келиб, сўнггида ўз ички сабабий боғланишлари асосида ривожланиши ҳақидаги пантеистик фикрни олға сурдилар, материянинг йўқ бўлмаслигини эълон қилдилар, ягона мавжудотни билиш, ўрганишда ақл ва илм ҳал қилувчи аҳамият касб этишини айтдилар. Сезгилар нарсаларининг ўзгарувчи ташқи хислатларини, акциденциясини, ақл, тафаккур моҳиятини — субстанцияни биледи, билиш чексиздир, лекин инсон ақли, билими дунёвий ақлнинг фаолиятига боғлиқдир. *Гносеологияда* *Фаробий*, *Ибн Сино*лар рационализм позициясида турдилар. *Фаробий* биринчи бўлиб Шарқда илмлар классификациясини, ижтимоий қарашларида ҳамма учун бахт-саодат келтирувчи фозил жамоа ҳақидаги утопиясини олға сурди ва гуманизм позициясида турди. *Ибн Сино* табиатшунослик билимларида, хусусан, медицина соҳасида катта мерос қолдирди. Уларнинг асарлари 12-асрдаёқ латин тилига таржима этилиб, Европани юнон фалсафаси мероси ва Шарқ илмий ютуқлари билан таништиришда муҳим роль ўйнади. *Беруний* тарих, астрономия, фармакогнозия, геодезия соҳасидаги асарлари билан машҳур бўлиб, тажрибавий илмга катта эътибор берди. *Гелиоцентрик* система ҳақида ижобий фикрни олға сурди. Бу олимларнинг асарлари диний дунёқараш таъсиридан қутулма-

ган, кўп масалаларда содда теологик характерда бўлса-да, материалистик фикрларга бой эди, улар Шарқ ва Европада илм-фаннинг ривожини муҳим роль ўйнади. 11—13-асрларда илмий-табiiий-фалсафий ва ижтимоий фикр Юсуф хос Хожиб, Аҳмад Югнакий асарларида давом этди. Бу даврда диний-мистик фикр ҳам авж олди, бу жиҳатдан Яссавий ижтимоий фикрлар тарихида реакцион роль ўйнади. Айниқса мўғул истилоси иқтисод ва маданиятда тушқунликка олиб келди. 14—15-асрларга келиб Ўрта Осиёда йирик феодал давлати ташкил топиши билан маданият нисбатан ривож топа бошлади. Табiiий-илмий фикр Улуғбек раҳбарлигидаги илмий мактаб фаолиятида, Али Қушчи, Коми кабиларнинг астрономия, математикага оид асарларида ривож топди. Айниқса Улуғбекнинг юлдузлар жадвали—«Зижи Курагоний» ўрта аср илмининг оламшумул ютуғидир. 15-асрда Жомий ва Навоий ижодлари ўрта аср ижтимоий фикрининг чўққисини бўлди. Навоий ўз даврининг илғор фалсафасига асосланиб гуманистик таълимотни олий даражага кўтарди, адолатли жамоа ва маърифатли шох, инсонларнинг ўзаро дўстлиги, меҳнат оқилолиги ҳақидаги фикрни олға сурди. Улар идеализм доирасидан ташқарига чиққа олмаган бўлсалар-да, бу идеализм диний-мистик дунёқарашга, ислом реакциясига нисбатан илғор эди. Сўнгги асрларда феодализм тушқунликка йўл топди, феодал урушлари авж олиб дин таъсири кучайди, лекин илғор фикр диний мистикага қарши курашда бошқача шаклда Турди, Машраб, Огаҳий, Нодира, Гулханий асарларида давом этди.

**ЎРТА ДАРАЖА НАЗАРИЯСИ**— буржуа социологиясига Мертон (АҚШ) киритган тушунча. У. д. н. га у социологик назарияларни, яъни «кичик иш гипотезалари... билан ҳамма нарсаи ўз ичига оладиган, бирер ҳукмрон концептуал схемани ташкил этадиган спекуляциялар ўртасидаги оралиқ назариялар»ни киритади (спекуляцияларга Мертон жамиятни яхлит ҳолида олиб қарайдиган умумий

социологик назарияларни киритади). Бошқа кўп буржуа социологлар сингарй, Мертон ҳам эмпирик социология боши берк кўчага кириб қолганлигини ва умумий социологик назарияга эҳтиёж сезаётганлигини тушунади. Бироқ Мертон *позитивизм* тарафдори бўлганлигидан, фақат бевосита ҳиссий маълумотларга элтиб тақаш мумкин бўлган умумлашмаларни тан олади. Унинг нуқтан назарича, худди инсон хатти-ҳаракат амалиётларининг эмпирик тарзда топилган бир хиллиги У. д. н. тушунчалари бўлиб қоладиган асосий умумлашмаларни ташкил этади. Ж. Хоумансининг (АҚШ) кичик группалар назарияси бунга мисол бўлиши мумкин, бу назарияда зарур группавий процессларни ўзаро таъсир, хатти-ҳаракат нормалари, стимуллар ва ш. к. тушунчаларда умумлаштиришга уринади. Буржуа эмпирик социологлар кенг қўллаб-қувватлаган У. д. н. концепцияси социал ҳодисалар моҳиятини пайқаб олишни истисно қилади, бу моҳиятни жамиятни яхлит организм деб қаровчи умумийроқ социологик назария нуқтан назаридангина очиб бериш мумкин.

**ЎТМИШ САРҚИТЛАРИ**— илгарйги социал-иқтисодий муносабатларнинг эски жамиятдан мерос бўлиб қолган қолдиқлари, шунингдек қарашлар, идеялар, хулқ-атворлар ва анъаналар. Социализм шаронтида У. с. ни бартаф қилиш масаласи айниқса кескин бўлиб туради, чунки улардан ҳар қандайн (буржуача, патриархал ва феодал-бой сарқитлар) хусусий мулк ва эксплуатациянинг ҳукмронлигига асосланган ижтимоий-иқтисодий формацияларнинг маҳсулдир ва шунинг учун ҳам улар социалистик ижтимоий муносабатлар ва социалистик идеология билан муромага келмайдиган даражада зиддир. Социализм шаронтида жамиятнинг социал структурасида, одатда, синфлар эмас, балки айрим кишилар ёки шахсларнинг айрим группалари У. с. ни тарқатувчидирлар. Шу сабабли, бир томондан, социалистик ижтимоий муносабатлар ривожининг асо-

сий мазмуни ва тенденциялари ва, иккинчи томондан, У. с. ўртасидаги зиддият синфлараро муносабатлар соҳасидан жамият билан шахснинг ўзаро таъсири соҳасига кўчирилади. У. с. жамиятга қарши хатти-ҳаракатда, социалистик ҳуқуқ, коммунистик ахлоқ нормаларини бузишда энг яққол кўришмоқда: жамият манфаатларига бепарво қараш (нигилизм, ғоясизлик, мешчанлик, ижтимоий бурчга формал муносабатда бўлиш), ижтимоий ҳаёт нормаларини бузиш (бюрократизм, мансабпарастлик, коллектив ёки шахснинг манфаатларига олайиб қараш, илтизомсизлик, масъулиятсизлик ва ш. к.), очикдан-очик душманлик (ҳамма формалардаги жиноятчилик, теккихўрлик) У. с. нинг бу кўринишларининг ҳаммаси социалистик жамият тараққиётининг табиатига ва асосий тенденцияларига зиддир. Улар ҳали ўзларига бир қадар объектив замин ҳам топмоқдалар, чунки социализм шароитида жамиятнинг тўлиқ социал яқжинслигига, маданият ва ахлоқинчг бир хилдаги юксак даражасига, барча жамият аъзоларининг активлигига

ва онглилигига эришилган эмасдир. У. с. нинг (хусусий мулкчилик, маҳаллийчилик, индивидуалчилик сарқитларининг) сақланиб келишига ва ҳаттоки вақтинча жонланишига сабаблардан бири — социализм ижтимоий муносабатлари учун характерли бўлган социал-иқтисодий бошқариш принципларининг (кишиларнинг ўз меҳнати натижаларидан моддий манфаатдорлиги, шахсий ва ижтимоий ўзаро муносабат, демократик централизм принципи ва б.) бузилиши бўлиши мумкин. У. с. нинг сақланиб келиши капиталистик системанинг мавжудлиги ва буржуа пропагандасининг социалистик мамлакатлар аҳолисининг энг қолоқ қисмига таъсири билан ҳам боғлиқдир. У. с. га қарши кураш коммунизм қурилишининг зарур шартидир. Уларни баргараф қилиш — икки томонлама процессдан иборат бўлиб, бу процесс ижтимоий муносабатларни такомиллаштиришни ҳам, меҳнаткашларни коммунистик руҳда тарбиялашни ҳам назарда тутади.



**ҚАБИЛА** — кишиларнинг ижтимоий тузумга хос умумият формаси. Қабил а асосида уруғдошлик муносабатлари ётган бўлиб, бу муносабатлар қабилаларнинг территория, тил, маданият жиҳатдан тарқоқ ҳолда яшашини белгиларди. Фақат индивиднинг қабиллага мансуб бўлишигина уни умумий мулкка шерик қилиб, ишлаб чиқариш мақсулотидан унинг муайян ҳиссасини, унинг ижтимоий ҳаётда иштирок ҳуқуқини таъминлар эди. Уруғдошлик муносабатларининг товар муносабатлар томонидан суриб чиқарилиши қабилаларнинг тарқалиб, элатларга бирлашувига олиб келди.

**ҚАДР-ҚИММАТ** — фазилат — ахлоқий онг тушунчаси бўлиб, бу тушунча шахснинг *қадр-қиммати* ҳақидаги тасаввурни ифодалайди; этика категорияси бўлиб, бу категория инсоннинг ўз-ўзига ва жамиятнинг индивидга бўлган ахлоқий муносабатини акс эттиради. Ҳз Қ.-қ. инг англаш — шахснинг ўз-ўзини назорат қилиш формаси бўлиб, индивиднинг ўз-ўзига инсбатан талабчанлиги ана шу формага асосланади; бу жиҳатдан жамиятдан келадиган талаблар ўзига хос шахсий талаблар формасини олади (шундай иш тутмоқ керакки, натижада ўз Қ.-қ. инг ерга урилмасин). Шундай қилиб, Қ.-қ. *виждон* билан бир қаторда — инсоннинг жамият олдига ўз *бурчи* ва *масъулиятини* англаш усулларидан биридир. Шахснинг Қ.-қ. и шунингдек теварак-атрофдагиларнинг ва умуман жамиятнинг унга бўлган муносабатини ҳам тартибга солади, чунки у шахсни ҳурматлаш, унинг ҳуқуқларини эътироф этиш ва ҳ. к. талабларни ўз ичига олади. Ҳар иккала ҳолда ҳам Қ.-қ. шахснинг социал ва маънавий эркинлигининг муҳим томони сифатида юзага келади. Идеалистик этика Қ.-қ. манбаининг шахснинг қандайдир ғайри социал (илоҳий, табиий, «асл инсоний») моҳиятидан қидиради ва индивид Қ.-қ.

ини жамият қонунарига, талабларига ва ҳуқуқларига қарама-қарши қилиб қўяди. Марксистик этика Қ.-қ. ни социал шаронт тақозоси билан юзага келган тарихий муносабат деб қарайди, бу муносабат биринчи марта ибтидоий жамоа тузуми бузилиши даврида шахснинг пайдо бўлиши билан бирга пайдо бўлади, лекин синфий жамиятда у эндма-зид тарзда юз беради. Феодализм шаронтида Қ.-қ. сословия ор-номуси тарзида юзага келади, капитализм шаронтида ҳам ҳақиқатда у индивиднинг синфий мансублигига боғлиқ бўлади. Социал тенгсизлик йўқ қилиниши билангина Қ.-қ. ҳақиқатан ҳар бир кишининг тенг ҳуқуқи бўлиб қолади ва лекин бу ҳуқуқни ҳар бир киши ўзининг социал ва ахлоқий камолати ва онглилиги даражасига қараб индивидуал равишда реал барқарор қилади (ва англайди).

**ҚАЙТАРИБ БУЛМАСЛИҚ** — ўзгариш характеристикаси бўлиб, бунда бошланғич ҳолатга қайтиш бўлмайди; сифат жиҳатдан янги ҳолатга ўтиш. Қ. б. озми-кўпми даражада оламдаги ҳамма процессларга хосдир. Бунинг сабаби шуки: 1) материя бениҳоядир, унинг структураси битмас-туганмас мураккабдир, унда ўзгаришлар имкониятларининг сон-саноксиз кўплигидир ва бу имкониятларнинг вақтнинг қандайдир ниҳояли бўлаги ичида тўла-тўқис рўёбга чиқариб бўлмаслигидир; 2) барча мавжуд моддий системалар принципиал равишда нобиқиқдир, уларнинг ташқи алоқалари хилма-хилдир ва бу алоқалар доимо ўзгариб, системани янги ҳолатга келтириб туришидир. Шу сабабли ҳар қандай даврий процесс қайтариб бўлмас ўзгаришлар элементини ўз ичига олади, бу эса вақтнинг ўтишидан келажакка қараб қайтариб бўлмас умумий оқимда ўз ифодасини топади. Қ. б. ни ўзгаришларнинг қандайдир бир томонга қа-

раб йўналишидан иборат қилиб бўлмайди. Юқорига қараб ривожланиб бориш ёки, аксинча, системаларнинг инкирозга кетиб, кейинчалик ҳалок бўлиши Қ. б. нинг хусусий тасоифларидир. Бир йўналишдаги ўзгарish фақат ниҳояли системаларда содир бўлиши мумкин. Бениҳоя коинотда Қ. б. энг турли-туман йўналишлардаги ўзгарishларни, тараққиётнинг принципал жиҳатдан янги имкониятларининг тўхтовсиз пайдо бўлиб туришини назарда тутлади.

**ҚАПТАРМА АЛОҚА** — тирик табиатда, жамиятда ва техникада бошқарish (регуляциялаш) системаларни характерловчи асосий тушунчалардан бири. Қ. а. бошқариладиган процесснинг бошқарадиган органга таъсири таъсирдир. Бошқариладиган процесс уни кучайтирганда, Қ. а. мусбатли бўлиб чиқади. Мусбат Қ. а., мас., радиотехникада тезлатгичлар ва генераторларнинг ишлашида, тирик организмнинг ўсish- процессида, турли органларнинг ўзаро таъсирида, жамиятда (мас., кенгайтирилган такор ишлаб чиқарish процессида) юз бериб туради. Манфий Қ. а. ёрдами билан бошқариладиган процесснинг натижалари унинг таъсирини сусайтиради. Манфий Қ. а. воситаси билан регуляция қилинувчи системанинг бирор параметрини берилган даражада сақлаш процесслари, контрол процесслари ва ш. к. амалга оширилади. Қ. а. тушунчаси тирик табиатда ва жамиятда бошқарishнинг мураккаб системаларининг ишлаши ва ривожланишини анализ қилиш учун, оламнинг моддий бирлиги структурасини очиб бериш учун зарурдир. Унинг методик аҳамияти ана шундан иборат (шунингдек қ. *Кибернетика*).

**ҚАРАМА-ҚАРШИЛИК** — *зиддият*нинг бир томонини ифодаловчи категория. Қ-қ. ларнинг, қарама-қарши томонлар, тенденцияларнинг бирлиги зиддиятни ташкил этади ва бу зиддият парсалар ривожининг ҳаракатлантирувчи кучи, манбаи бўлиб хизмат қилади. «Қ-қ.» тушунчаси зиддиятнинг ривожланиш, ўсиб, бориш, этилиш даражасини таъсирлаш учун

ҳам ишлатилади. Ҳали авж олмаган ва хийла даражада ҳали «ўзид» мавжуд бўлган зиддиятнинг тафовутларидан фарқли ўлароқ, Қ-қ авж олган зиддиятни, унинг тараққиётидаги юксакроқ босқични билдирадиган, бу чоқда қарама-қарши томонлар ва тенденцияларнинг кураши ўз ривож ва ечимининг ҳал қилувчи палласига киради.

**ҚАРАМА-ҚАРШИЛИКЛАР БИРЛИГИ ВА ҚУРАШИ ҚОНУНИ** — воқеликнинг ва уни инсон тафаккури билан билишнинг ялпи умумий қонун бўлиб, бу қонун материалистик диалектиканинг моҳиятини, «мағзи»ни ифодалайди. Ҳар бир объект қарама-қаршиликларни ўз ичига олади. Қарама-қаршиликлар деганда диалектик материализм шундай моментларни, «томонлар»ни ва ҳ. к. тушунадиган, улар (1) чамбарчас бирликда бўлади, (2) ўзаро бир-бирини истисно қилади, аммо фақат турли муносабатлардагина эмас, балки айни бир муносабатда ҳам бир-бирини истисно қилади, яъни (3) ўзаро бир-бирини ўтиб туради. Бирликсиз қарама-қаршиликлар ҳам бўлмайди, қарама-қаршиликларсиз бирлик ҳам бўлмайди. Қарама-қаршиликлар бирлиги исбий, вақтлидир, қарама-қаршиликлар кураши абсолютдир. Бу қонун ҳар қандай ҳаракатнинг объектив ички «манба»ни тушунтириб беради, ҳеч қандай четдаги кучларга мурожаат қилмасдан, ҳаракатни ўз-ўзинча ҳаракат деб тушунишга имкон беради. Бу қонун хилма-хилликнинг конкрет бирлигини ўлик айният тарзида эмас, балки худди конкретлик тарзида очиб беради. Диалектик тафаккур бутунни бўлиб ташлаб, икки томонни абстракт тарзда чегаралаб қўймайди, балки, аксинча, бутунни узвий яхлитлик тарзида, система тарзида ўзлаштиради, бу системада қарама-қаршилик ўзаро бир-бирини ўтиб туради. Шу билан «тушунчалар логикасида» предметнинг конкрет бутунлиги ва тараққиёти қайта ҳосил қилинади. Ана шунинг учун ҳам бу қонун диалектиканинг «мағзи»дир. Бу қонунда диалектик тафаккурнинг қуруқ мулоҳа-

за-метафизик тафаккурга қарама-қаршилиги энг лўнда тарзда ифодаланади; метафизик тафаккур ҳаракаат «манба»ни ҳаракатнинг ўзидан фарқли ва унга нисбатан ташқи нарса деб, бирликни эса хилма-хиллик билан ёнма-ён мавжуд бўлган нарса деб талқин қилади, холос. *Метафизика* ҳаракатни ва хилма-хилликнинг конкрет бирлигини назардан чалғитиб, унинг ўрнига ҳаракатнинг ташқи натижаларини ва предметнинг атиги ташқи жиҳатдангина таққосланган томонларини тасвирлаш йўлига итаради. Диалектиканинг бутун тарихи — ана шу проблемалар теварагидаги кураш, уларни ҳал қилишга уриниш тарихидан иборат. Зиддиятлар диалектикасининг отаси — *Гераклит-дир*. Элейликлар (*Зенон*) зиддиятни нуқул субъектив нарсага айлантириб, ҳаракатни ва хилма-хилликни рад қилиш воситасидан иборат қилиб қўйдилар («салбий диалектика») — *апория-дир*). Уйғониш даврида «қарама-қаршиликларнинг мос келиши» идеясини *Николай Кузанский* ва *Бруно* ривожландирдилар. Кант фақат субъект билан объектни дуалистик ажратиш ҳисобига антиномияларни «бартараф» қилди. Бу ажратишни бартараф қилиш йўлидаги уринишлар диалектик зиддият идеясига олиб борарди (*Фихте, Шеллинг, Гегель*). Бу идеяни ишлаб чиқишда Гегелнинг хизмати айниқса каттадир, чунки у зиддият проблемасини тадқиқ қилишда идеализм замининда қолган ҳолда бажариш мумкин бўлган энг катта ишни амалга оширди. Ҳозирги замон буржуа философияси учун шу нарса характерлики, у, бир томондан, зиддиятни ҳал қилиб бўлмайдиган нарса деб иррационаллаштиришмоқчи бўлади («фожиавий диалектика»), иккинчи томондан, бу категорияни инкор этишга уриниб, уни терминологик тафовутлар билан алмаштирмоқчи бўлади (позитивистик йўсиндаги концепциялар). Марксизм қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши қонунини «билиш қонунини» (ва объектнинг олам қонунини сифатида) (Ленин) материалистларча талқин қилди ва ишлаб чиқди. Бу

қонунга диалектика, логика ва *билиш назариясининг* мос бўлиб тушиши нуқтан назаридан қараш уни мисоллар йиғиндисидан иборат қилиб қўйишга қарши, уни борлиқ ва тафаккурнинг умумий қонунини деб тушунишга қаратилгандир. Бу қонуннинг объект умумийлиги унинг билишдаги методологик функцияларининг негизидир. Унинг умумийлигини исбот этиш бу функцияларини тадқиқ этишни талаб қилади. Бу қонун шунингдек илмий нзаариянинг структурасини ҳам белгилайди, чунки бу назария бир бутуннинг иккиланши диалектикасини очиб беради. Маркснинг «Капитал»и шундай структуранинг классик намунаси. Зиддиятларни ҳал қилиш тадқиқотини предметнинг ўзининг логикаси бўйлаб олға олиб боради ва янги тушунчалар ишлаб чиқиш ва уларни синтез қилишнинг рационал усули бўлиб хизмат қилади. Билишдаги диалектик зиддият тезис билан антитезиснинг тўқнашувига бориб тақалмайди. Бу зиддият уни ҳал қилишга томон борадиган ҳаракатдан иборатдир. Диалектик зиддиятни тушуниш — унинг қай тариқа ривожланиб, ҳал этилишини тушуниш демакдир. Унинг ҳал қилинишининг муҳокамадаги чалкаш формал-мантикий зиддиятларни бартараф этилиши билан ҳеч қандай алоқаси йўқдир. Назария ичидаги диалектик зиддиятни адекват тарзда ифодалашни абстрактликдан конкретликка томон (*Абстрактлик ва конкретлик*) юқорилаб боришнинг ижодий процессидагина амалга ошириш мумкин. Шу сабабли назариянинг кенгайтирилган баёнини бирдан-бир «нозиддиятли система» доирасига тикиштириб бўлмайди. Тараққиёт процесси ҳам ички, ҳам ташқи қарама-қаршиликларнинг тўқнашувини орқали амалга ошади. Диалектик ташқи қарама-қаршиликларни азалдан турлича моҳиятлар деб эмас, балки бир бутуннинг иккиланиш натижаси деб, пировард ҳисобда ички қарама-қаршиликлардан ҳосила нарсалар деб қарайди. Ижтимоий тараққиёт ҳақидаги марксистик таълимот бу қонунини татбиқ этиш,

жамият зиддиятларини тадқиқ қилиш асосига қурилган бўлиб, синфий жамият ривожланишининг ҳаракатлантирувчи кучи бўлган синфлар кураши ҳақидаги тезисни асослаб беради ва шундан ўзининг ҳамма революцион хулосаларини чиқаради. Социализм капитализм зиддиятларини социал революция йўли билан авж олдириш ва ҳал қилишнинг қонуниятли натижасидир. Зиддиятлар ва уларни ҳал қилиш формалари турли-тумандир. Социализм ҳам зиддиятлар йўли билан ривожланади-ю, лекин бу зиддиятлар ўзинга хос характерга эгадир (*Антагонистик ва ноантагонистик зиддиятлар*). Дialeктик зиддият категорияси ҳозирги замон табиئёт илми учун ҳам муҳим методологик аҳамиятга эгадир, чунки табиئёт илми ҳозир ҳам объектларнинг зиддиятли табиати билан тобора тез-тез тўқнашиб туради. Марксизм-ленинизм зиддият категориясини фикрлар образининг мулкига айлантирдикки, бу образ инсоннинг дунёни яхлит ҳолда ўзлаштиришдан келиб чиқади, унинг зиддиятлардан қўрқиниш ва уларнинг ҳал этилишига халақит бериши учун ҳеч қандай сабаб-боис ийўқдир.

**ҚАРОР ТОПИШ** — фалсафий категория, бу категория нарсалар ва ҳодисаларнинг ўзгарувчанлигини — уларнинг узлуксиз равишда бошқа нарсалар ва ҳодисаларга ўтиб туришини ифодалайди. Қ. т. концепциясининг классик вакили *Гераклитдир*, у воқеликни тушунишни «ҳамма нарса ўзгариб туради» деган формулада ифодалаган эди. Қ. т. категорияси оламга диалектик қараш билан узвий боғлиқдир: унинг негизда ҳар қандай нарса, ҳодисани қарама-қаршиликлар бирлигидан — борлиқ ва йўқликдан иборат, деб тушуниш ётади; бу категория пайдо бўлиш ва ривожланишни оддий миқдор кўпайиши ва камайиши деб метафизикларча тасаввур қилиш билан сиғишмайди. Қ. т. категориясининг диалектик мазмунини *Гегель* муфассал ривожлантирди, унинг философиясида Қ. т. категорияси «биринчи ҳақиқат» сифатида чиқади ва бу ҳақиқат идеялар (кате-

гориялар) мантикий таърифларининг ундан кейинги бутун ривожининг «стихия»сини ташкил этади. Борлиқнинг ва ҳечликнинг бирлиги сифатида Қ. т. ҳар қандай нарса ва ҳодисаларнинг пайдо бўлиши, туғилиши, яшаши, умумий абстракт курашини ифодалайди: ҳеч бир шундай нарса йўқки, у «борлиқ билан ҳечлик орасида ўрталик ҳолат бўлмасин» (Гегель). В. И. Ленин «Философия дафтарлари»да Гегелнинг юқорида келтирилган қондасининг муҳим аҳамиятини таъкидлаб кўрсатган эди.

**ҚАТЪИЙ ИМПЕРАТИВ** — Кант этикасида ахлоқий қонунни тавсифловчи фалсафий термин. Кант буйруқ формасидаги гапни «императив» деб атайди. Кантнинг фикрича, императив ё гипотетик, ёки қатъий бўлиши мумкин. Биринчиси исталган мақсадга (восита сифатида) боғлиқ бўлган шартли буйруқни ифодалайди; иккинчиси шартсиз буйруқни билдиради. Императивларнинг бу икки турининг фарқини Кант «Хулқ-атворлар метафизикасига доир асосий ўтган» (1785) деган асариде кўрсатиб ўтган. Қ. и. ҳар бир кишига қондага қараб амал қилишни буюради, токи амал қилувчи киши бу қонда хусусида унинг ялпи умумий қонун бўлиб қолиши истагани билдира олсин. «Қ. и.» тушунчаси метафизик тушунчадир, чунки Кантда у бўлиши лозим бўлган нарсани мавжуд нарсага қарама-қарши қўйишни ифодалайди. Бу қарама-қарши қўйиш Кант замонидаги немис бюргерлигининг амалий заифлигини акс эттиради, чунки ўша вақтдаги немис бюргерлиги этиканинг назарий принципларини улар асосида ётган амалий синфий манфаатлардан ажратиб, бу принципларни «тушунчаларнинг ва ахлоқий постулатларнинг соф идеологик таърифлари» (К. Маркс ва Ф. Энгельс) деб қарай бошлаган эди.

**ҚИЕСИЙ-ТАРИХИЙ МЕТОД** — маданий ҳодисаларни тадқиқ қилиш ва изоҳлаш усули, бу усул татбиқ этилганда мазкур ҳодисаларнинг шаклан ўхшашлигини аниқлаш асосида уларнинг генетик яқинлиги ҳақида,



яъни уларнинг келиб чиқиши муштараклиги ҳақида хулоса чиқарилади. Қ.-т. м. нинг характерли хусусияти шундан иборатки; моддий маданият ва билимнинг турли соҳалари учун муштарак бўлган энг қадимги элементларни қайта тиклаш ва таққослаш унинг бошланғич нуқтаси бўлиб хизмат қилади. В. Гумбольдт ва айниқаса Конт Қ.-т. м. ни ишлаб чиқишга анча ҳисса қўшдилар. Қ.-т. м. 19-асрда қиёсий-тарихий тилшунослик вакиллари бўлмиш Я. Гримм, А. Ф. Потт, А. Шлейхер (Германия), Ф. де Соссюр (Швейцария), шунингдек рус олимларидан И. А. Бодуэн де Куртене, А. Н. Веселовский, А. Х. Востоков, Ф. Ф. Фортунатов ва б. асарларида ўзининг тўлиқ ривожига эришди. Қ.-т. м. тилшуносликнинг, этнографиянинг ривожланишига, мифлар ва ва эътиқодларни тарихий ўрганишга кучли таъсир кўрсатди. Қ.-т. м. нинг маҳдудлиги шунда намоён бўлдики, у маданий-мафкуравий формаларнинг сиртқи ўхшашлиги фактидан мазкур формаларнинг юзага келишига сабаб бўлган моддий ижтимоий муносабатларни очиб беришга ўтишга имкон бермас эди. Ҳозирги замон тарихий тадқиқотда Қ.-т. м. дан маданият тарихини мазмунли шарҳлашнинг турли методларига бўйсунадиган ёрдамчи усул сифатида фойдаланилмоқда.

**ҚИЗИЛ СИЛЖИШ** (метагалактик) — галактикалар, квазарлар ва б. йироқ объектлардан келувчи электромагнит нурланиш (ёруғлик, радиотўлқинлар), частоталарининг пасайиши. Жумладан, спектрнинг кўринувчи қисмининг чизиқлари унинг қизил чеккасига томон силжиган бўлади, қизил силжиш деган ном ҳам ана шундан келиб чиққан. Қузатилувчи объект қанча нари бўлса, Қ. с. шунча катта бўлади, шуниси ҳам борки, биринчи яқинлашувда Қ. с. тўғридан-тўғри масофага мутаносибдир (Хаббл қонуни). Қ. с. Доплер эффекти, яъни галактикаларнинг бир-бирдан йироқлашуви натижаси уларнинг «югуриб кетиши» деб энг табиий суратда талқин этилмоқда. Шундай қилиб, Қ. с.,

ҳозирги замон релятивистик космологияси башорат қилганидек, *метагалактиканинг* кенгайиб боришидан далолат бермоқда:

**ҚИММАТДОРЛАР**, қимматдорликлар — теварак-атрофдаги олам объектларининг ўзига хос социал таърифлари, бу таърифлар уларнинг инсон ва жамият учун ижобий ёки салбий аҳамиятини очиб беради (ижтимоий ҳаёт ёки табиат ҳодисаларида жо бўлган *ноз-неъмат, яхшилик ва ёмонлик, гўзаллик ва хунуклик*). Сиртдан Қ. предмет ёки ҳодисанинг хоссалари сифатида юз беради, бироқ бу хоссаларни унга табиат ато қилган эмас, улар ўз-ўзидан объект ички структурасининг шунчаки тақозоси билан пайдо бўлган эмас, бунинг сабаби шуки, бу предмет инсоннинг ижтимоий борлиги соҳасига тортилган ва муайян социал муносабатларнинг хомили бўлиб қолган. Субъектга (инсонга) нисбатан Қ. унинг манфаатларининг объектлари бўлиб хизмат қилади, унинг онги учун эса предмет ва социал воқеликда кундалик ориентирлар бўлиш, инсоннинг теварак-атрофдаги предметлар ва ҳодисаларга турлича амалий муносабатларининг белгилари бўлиш ролини бажаради. Мас., ичиш асбоби бўлган стакан ўзининг бу фойдали хусусиятини истеъмол қиймати, моддий неъмат сифатида намоён этади. Меҳнат маҳсулоти ва товар айрибошлаш буюми бўлганлигидан стакан иқтисодий Қ., қиймат сифатида майдонга чиқади. Агар стакан санъат буюми бўлса, у вақтда у эстетик Қ. га, гўзалликка ҳам эга бўлади. Ана шу хусусиятларнинг ҳаммаси инсоннинг ҳаётий фаолияти системасида стаканинг турли функцияларини билдиради ва инсон киришадиган муайян ижтимоий муносабатларининг предмет белгилари, символлари сифатида юзага чиқади. Манфаатлар қаратилган объектлардан иборат бундай предмет Қ. билан бир қаторда мазкур манфаатларни идеявий формада ифодалайдиган баъзи ижтимоий онг ҳодисалари (*яхшилик ва ёмонлик, адолат ва адолатсизлик* тушулчалари, идеаллар, ахло-

қий нормативлар ва принциплар) ҳам Қ. га киритилади. Онгининг бу формалари реаллиқининг ҳақиқий ёки хаёлий ҳодисаларини шунчаки тасвирлаб қолмасдан, балки уларга баҳо беради, уларни маъқуллайди ёки қоралайди, уларни ё амалга оширишни, ёки бартараф этишни талаб қилади, яъни улар ўз характери жиҳатидан янми норматив формалардир. Бироқ ижтимоий онгининг дунёқарашлик, синфий-партиявийлик характериши ана шу норматив томондан иборат қилиб қўйиш ярамайди. Идеологик майдонда турли ва қарама-қарши маънавий Қ. нинг тўқнашувни замирида иқтисодий-сиёсий позицияларининг, синфлар манфаатларининг курашини кўрмоқ керакки, бу манфаатлар жамиятга, унинг тараққиётига ва пировард ҳисобда тарихий процессининг объектив логикасига қарашларининг яхлит системаларида ифодаланади. Объектив тарихий қонуларни онгли тушуниш марксистик дунёқарашин илмий дунёқарашга айлантиради, ваҳоланки ижтимоий ҳаёт воқеалари ва ҳодисаларига соф қимматдорлик нуқтан назардан қараш кундалик ёки маънавий онг доирасидан четга чиқмайди.

**ҚИСМ ВА БУТУН** — фалсафий категориялар, бу категориялар предметларининг (ёки айрим объект элементларининг) мажмуи билан бу предметларни бирлаштириб айни мажмуиятда предметларининг тарқоқ ҳолида уларга хос бўлмаган янги хусусиятлар ва қонуниятларни юз бершига олиб келадиган алоқа ўртасидаги муносабатни ифодалайди. Бу алоқа Б. сифатида, предметлар эса унга нисбатан қисмлар сифатида юзага келади. Б. билан қисмларининг оддий миқдор йиғиндисини бир-биридан фарқ қилиш биринчи марта *Аристотелда* учрайди. Марксдан бурунги философияда бутунлик проблемасини икки қарама-қарши йўл билан ҳал қилиш таклиф этилган: йиғинди-метафизик йўл — «бутун — қисмлар йиғиндисидир; бутунда ҳеч нима йўқки, у қисмларда бўлмасин» ва мистик-идеалистик йўл — «бутун қисмлар йиғиндисидан ошиқдир; у

биллиб бўлмайдиган руҳий моҳиятдир». Немис классик философиясида (*Шеллинг, Гегель*) анорганик Б. билан органик, ўз-ўзидан ривожланувчи Б. бир-биридан фарқ қилинади, аммо кейинги Б. материя билан эмас, балки фақат руҳнинг ривожланishi билан боғлаб қаралади. 19—20-асрларда бутунлик проблемаси устидаги сафсатабозликдан кўп идеалистик мактаблар (неовитализм, холизм, *гештальтпсихология, интуитивизм* ва б.) кенг фойдаланадилар. «Қ.-Б.»нинг ҳақиқий объектив муносабатни икки энг умумий типда: органик типда ва анорганик типда ўз ифодасини топади. Анорганик Б. объектлар бирлашувининг шундай бир формасидирки, бу форма ичида уни ташкил этувчи элементлар маҳкам, барқарор ўзаро алоқада бўлади. Анорганик Б. нинг хоссаларини унинг қисмлари хоссаларининг механик йиғиндисидан иборат қилиб бўлмайди. Бундай яхлит тузилишларнинг мисоллари — атомлар, молекулалар, кристаллар ва ҳ. к. Органик Б. (тирик организм, жамият ва б.) эса объектларнинг шундай алоқа формасидирки, бу формада муайян бирлашув Б. сифатида прогрессив мураккаблашувининг изчил босқичларини босиб ўтиб ўзининг ўз-ўзидан ривожланиш қобилиятини рўёбга чиқаради. Органик Б. нинг компонентларни фақат координация жиҳатидан эмас, балки Б. нинг дифференцияланиш жараёнида бир хил элементларининг иккинчи хил элементлардан келиб чиқishi билан боғлиқ бўлган субординация жиҳатидан ҳам ўзаро муносабатда бўлади. Б. дан ташқари бу компонентлар ўзининг бир қанча хусусиятларини йўқотиш у ёқда турсин (анорганик Б. да бўлганидек), балки умуман мавжуд ҳам бўлолмайди. Қ. билан б. нинг диалектик ўзаро таъсирини ҳисобга олиш биллиш процессида муҳим аҳамиятга эгадир. Мураккаб ҳодисалар юз берганда қуйидагиларни ҳисобга олиш аиниқса, зарурдир: 1) Б. ни Қ. дан иборат қилиб қўйишнинг нотўғирлигини, чунки бу ҳол Б. ни ўзига хос қонуларга бўйсунувчи сифат муайялиги, қаби тушунишини

йўқотнишга олиб келиши мумкин; 2) Б. ни бутун мураккаблғида ва унинг ўзи таркиб топган томонлар, элементлар, қисмларнинг нисбий мустақиллигида олиб қараш зарурлигини, чунки қисмлар Б. билан бевосита мос келмайдиган ўз конкрет хусусиятларига эга бўлиши мумкин; 3) айрим томонларни, қисмларни қараб чиқиш Б. табиатини билишдан иборат ўз асосига (лоақал тахминий, гипотетик асосига) эга бўлмоғи ва, аксинча, Б. ни ўрганиш унинг таркибий қисмларининг, элементларининг хоссаларини ўрганишга таянмоғи лозим. Б. ни қисмларнинг ўзаро алоқадорликлари хилма-хиллигидаги бирлик сифатида билиш *анализ ва синтез* ёрдамида амалга оширилади.

**ҚИШЛОҚ ЖАМОАСИ** — ибтидоий жамоалар типига мансуб социал умумият. Илк Қ. ж. катта оилавий (хонадон) жамоаларнинг территориял бирлигидан иборат, бу жамоалар ҳаммадан кўпроқ тарихан ишончли жамоа асосчисига насл-насаб жиҳатдан яқинлик принципига кўра иерархик ҳокимлик ва итоат қилиши муносабатларида бўлган. Илк Қ. ж. йўлбошчиси лавозими, анъанага кўра, хонадон жамоаларидан бирига мерос бўлиб қолади: катта оилаларнинг бошлиқлари уларнинг аъзолари томонидан сайланади. Иқтисодий, ҳарбий ва сиёсий масалалар Қ. ж. ихтиёрида бўлади. Ер умумий мулк бўлиб, унда ҳар бир оиланинг ўз улуши бўлади. Қ. ж. нинг қон-қардошлик ўзаги унинг асосини ташкил этади ва аини жамоанинг диний ҳаётида, унинг аъзоларининг никоҳ-оила муносабатларида, меросхўрлик ҳуқуқларини белгилашда етакчи роль ўйнайди. Қ. ж. составида зодагонлар, эркин аъзолар ва қарам кишилар ажралиб туради. Қ. ж. нинг анча кейинги тури моногам оилалардан иборат, бу оилалар хонадон мулкни хусусий мулкка айлантирдилар. Қ. ж. да мулккий ва социал табақаланш асосида синфларнинг ташкил топиши ўзми-кўпми жадаллик билан боради. Қ. ж. *ибтидоий жамоа тузуми* ўрнига келадиган капитализмдан олдинги социал системаларнинг

негизи ёки муҳим элементи бўлиб хизмат қилиши мумкин.

**ҚОБИЛИЯТ** — кенг маънода — индивиднинг психик хусусиятлари, бу хусусиятлар унинг хатти-ҳаракатини тартибга солади ва ҳаётий фаолиятининг шартли бўлиб хизмат қилади. Потенциал равишда Қ. шартсиз ва шартли алоқалар системасидан иборат, бу система бирон фаолиятни бажариш учун мослашган бўлади. Қ. юз берадиган фаолиятнинг шаклланишининг ўзи ҳам аини вақтда тегишинча мия структураларининг тузилишидан иборатдир, бу структуралар фаолият шароитларининг моделларини тузиш йўли билан уни қайд қилиб боради. Таркиб топган Қ. юксакроқ даражадаги Қ. нинг ривожланиш шартли бўлиб қолади. Индивиднинг энг умумий Қ. и сезирликдир, бу сезирлик филогенетик ва онтогенетик ривожланишнинг бутун давомида такомиллашиб боради. Қ. деганда махсус маънода инсон психик хусусиятларининг комплекси тушунилади, бу хусусиятлар уни профессионал фаолиятнинг тарихан таркиб топган муайян турига яроқли қилади. Биологик ирсият механизми орқали берилган тур тажрибаси ва индивид тажрибасининг синтезидан иборат бўлган ҳайвонлар Қ. и га қарама-қарши ўлароқ, инсон Қ. и ижтимоий тараққиёт маҳсулидир. Қ. нинг шаклланиши ижтимоий тарихий тараққиёт процессида инсоният томонидан ишлаб чиқилган фаолият формаларини индивиднинг ўзлаштириб олишини назарда тутаяди. Шундай қилиб, инсон Қ. и фақат унинг мияси фаолияти билан эмас, балки аввало инсоният эришган тараққиёт даражаси билан белгиланади. Ана шу маънода инсон Қ. и меънатни ижтимоий ташкил қилиш ва унга мослаштирилган маориф системаси билан чамбарчас боғлиқдир. Эксплуататорлик жамиятида меҳнаткашларда яратувчилик Қ. ини шакллантириш учун зарур шарт-шароит туғдирилмайди. Шу билан бирга эксплуатация қилинувчи синфларнинг аҳволини, уларда юксак даражада ривожланган Қ. йўқ деган даъ

волар билан асослашга урнилади. Ҳар бир кишига турли касбларга ва фаолият формаларига йўл очиб берадиган Қ. ни ҳар томонлама ривожлантириш — коммунизм қуришнинг муҳим вазифаларидан биридир.

**ҚОНУН** — ҳодисаларнинг ички муҳим алоқаси бўлиб, бу алоқа мазкур ҳодисаларнинг зарурий ривожланишига сабаб бўлади. Қ. моддий объектларнинг ҳодисалари ёки хоссалари ўртасидаги сабабли, зарурий ва барқарор алоқани, такрорланиб турувчи муҳим муносабатларни ифодалайди, бу муносабатларда бир хилдаги ҳодисаларнинг ўзгариши иккинчи хилдаги ҳодисаларнинг тамомила муайян ўзгаришига сабаб бўлади. Қ. тушунчаси *люҳият* тушунчасига яқиндир; моҳият—объектларнинг ривожланишининг энг муҳим хислатлари ва тенденцияларини белгилловчи процессларнинг энг чуқур алоқалари мажмуидан иборат. Қ. ни билиш ҳодисадан моҳиятга ўтишни назарда тутди ва ҳақиқат абстракт тафаккур йўли билан, ҳодисаларнинг кўпгина нуқул индивидуал ва номуҳим белгиларини назардан соқит қилиш тарзида содир бўлади. Қ. нинг уч асосий группаси мавжуддир: 1) ўзига хос ёки хусусий группалар; 2) ҳодисаларнинг катта группаларни учун умумий бўлган группалар; 3) ялли умумий ёки универсал группалар. 1) группа қонунлар конкрет ўзига хос ҳодисалар ўртасидаги ёки материянинг хусусий хоссалари ўртасидаги муносабатларни ифодалайди. Табиатнинг бундай Қ. лари объектнв равишда аниқ миқдор ва сифат муайянлигига эга бўлиб, функционал тарзда, муайян математик формада ифодаланиши мумкин. 2) группа қонунлар шароитларнинг жуда кенг диапазонда юз беради ва объектлар ва ҳодисаларнинг катта-катта мажмуиятларининг умумий хоссалари ўртасидаги муносабатларни характерлайди (мас., физикада электр-заряд массасининг сақланиш қонунлари, биологияда табиий танланш Қ. и ва б.). Улар ҳам функционал ифодага йўл қўяди. 3) группа қонунлар — оламнинг асосий диа-

лектик қонуниятлари бўлиб, улар материянинг ривожланишининг ялли умумий, ҳамма жойда мавжуд бўлган хоссалари тенденциялари ўртасидаги муносабатни ифодалайди. Улар конкрет функционал формага эга эмасдир ва математик тарзда ифодаланмайди, чунки улар бирон-бир константалар, параметрлар, муайян шартлар билан, объектларнинг ўзига хос группалари билан чекланган эмасдир, бинобарин, улар ҳар қандай борлиқнинг универсал принциплари тарзида, кўпдан-кўп қонунларда рўй берадиган умумийлик тарзида юзага келади. Бироқ бу Қ. лар ўртасидаги чегаралар, тафовутлар шартли, ҳаракатчандир. Хусусий, ўзига хос Қ. ларда умумий Қ. ларнинг амали юз беради, бу умумий Қ. лар эса конкрет ҳодисаларни, шу жумладан хусусий Қ. ларни умумлаштириш йўли билан биллинади. Қ. лар яна шу билан ҳам фарқ қилинадикки, улардан баъзилари замонда дифференциал равишда амал қилади — шу тариқаки, улардан келиб чиқувчи натижалар ҳар бир, етарлича кичик вақт ичда рўёбга чиқади, баъзилари эса интеграл равишда амал қилади, яъни улардан келиб чиқувчи натижалар ҳар бир муайян пайтда эмас, балки етарлича, каттароқ вақт давомида ёки система яхлитлигича ўзгарганда амалга ошади. Мас., статистик характерга эга бўлган Қ. лар ана шундай амалга ошади. Қ. нинг рўёбга чиқиши тегшли шарт-шароитнинг мавжуд бўлишига боғлиқ. Шундай шарт-шароитнинг яратилиши Қ. дан имконият соҳасидан келиб чиқувчи натижаларнинг воқелик соҳасига ўтишини таъминлайди. Жамиятда Қ. нинг рўёбга чиқиши кишиларнинг *фаолиятини* назарда тутди, чунки кишилар — англаб ёки англамасдан — Қ. нинг амал қилиш шарт-шароитини вужудга келтиришига ёки йўқ қилишга қодирдир. Лекин кишилар бунда Қ. ларнинг ўзини яратмайдилар, балки ўз эҳтиёжлари ва манфаатларига мувофиқ равишда фақат уларнинг амал қилиш соҳасини чеклайдилар ёки кенгайтирадилар.

Қ. ларнинг ўзлари эса объектив равишда, кишиларнинг онгига боғлиқ бўлмасдан нарсаларнинг хоссалари ёки тараққиётнинг турли тенденциялари ўртасидаги зарур, муҳим, ички муносабатларнинг ифодаси сифатида мавжуддирлар.

**«ҚОРА ҚУТИ»**— тадқиқ қилинадиган объект, гарчи ички структураси номаълум бўлса-да, унинг ташқи таъсирларга қиладиган реакцияларига қараб функциялари тўғрисида ҳукм чиқариш мумкин. «Қ. қ.» функцияларининг тўла тасвирланиши унинг қатъий тасаввурни деб аталади. Бир хилдаги қатъий тасаввурлар билан характерланидиган «Қ. қ.» лар эквивалентлар ҳисобланади. «Қ. қ.» дан фарқли ўлароқ, «оқ қути» — ички структураси бизга тамомилла маълум бўлган объект, мас., биз ясаган бирон техника қурилмаси (*Кибернетика*).

**ҚУЛДОРЛИК ТУЗУМИ**— *убтдидой жамоа тузуми* харобалари устида пайдо бўлган биринчи синфий, антагонистик жамият. Қуллик у ёки бошқа миқёсларда ва формаларда барча мамлакатларда ва ҳамма халқларда мавжуд бўлган. У Қадимги Грецияда ва Қадимги Римда тараққиётнинг энг юқори формасига етган, унда қуллар жамиятнинг асосий ишлаб чиқарувчи кучи бўлиб қолганлар. Қулдорлик тузуми даврида асосий синфлардан бири ва ҳукмрон синф қулдорлар—эксплуататорлар синфи бўлган. Бу синф турли социал группаларга: катта ер эгалари, йирик мастерскойларнинг эгалари, савдогарлар, судхўрларга бўлинади. Иккинчи асосий синф — эксплуатация қилинувчи кўп сонли қуллар синфидир. Қулдорлик жамиятида бу икки асосий синфдан ташқари, ўз меҳнати билан кун кўрувчи майда мулкдорлар (ҳунармандлар ва деҳқонлар) ҳамда хонавайрон бўлган ҳунармандлар ва деҳқонлардан ташкил топган люмпен-пролетариат каби эркин аҳолининг оралиқ қатламлари мавжуддир. Қулдорлик жамиятнинг асосий ҳукмрон ишлаб чиқариш муносабатлари — ишлаб чиқариш воситалари ва қулнинг қулдор-

нинг хусусий мулклигидир. Қулларнинг ғайри иқтисодий мажбур қилишга асосланган эксплуатация этилиши Қ. т. даврида меҳнат унумдорлигининг анча паст даражада бўлишига сабабчи эди. Ҳар бир айрим қул вужудга келтирадиган қўшимча маҳсулот арзимас даражада оз эди. Аммо ниҳоятда кўп қулларнинг эксплуатация қилиниши ва улар меҳнатининг ниҳоятда арзонлиги шароитида қўшимча маҳсулотнинг умумий миқдори нисбатан катта эди: Ана шу асосда маълум даражада ижтимоий ва техника тараққиёти, фан, санъат, философиянинг ривожланиши мумкин бўлган эди. Қулдорлик жамияти пайдо бўлиши билан давлат ҳам пайдо бўлади ва ривожланиб боради. Қулликнинг бутун тарихи — синфий кураш тарихидир. Қ. т. бузилиши билан синфий кураш ўзининг юқори нуқтасига етади. Қулларнинг кўзғолонлари хонавайрон бўлаётган деҳқонларнинг катта ер эгаларига қарши кураши билан чирмашиб кетади. Қ. т. нинг Римда ҳалок бўлиши унга ташқаридан бостириб кирилиши натижасида тезлашади. Эксплуатациянинг қулдорлик формаси бошқа — феодал форма билан алмашинади. Қулдорлик ишлаб чиқариш усули йўқ қилиниши билан қуллик батамом йўқ бўлиб кетмайди. У *феодализм* даврида ҳам, *капитализм* даврида ҳам бирор қўламда давом этаверади.

**ҚУТБИЙЛИК** — *зиддият* турини тавсифловчи тушунча: қутбий *қарама-қаршилик*, бирон-бир бирликнинг чекка томонларининг ўзаро муносабати. Қ. нинг томонлари бир-бирига қарама-қарши туради-ю, лекин шу билан бирга бир-бирига муҳтож бўлади. Чунончи, капитал билан ёлланма меҳнат капиталистик жамиятнинг қутбий қарама-қаршилигини ташкил этади.

**ҚУШИМЧАЛИК ПРИНЦИПИ** (ёки тасвирнинг қўшимча усули) — *квант механикаси* шарҳлаш муносабати билан Бор томонидан илгари сурилган принцип. Уни мана бу тариқа ифодалаш мумкин: ҳодисани яхлитлигича қайта ҳосил қилиш учун билишда ту-

шунчаларнинг бир-бирини истисно қилувчи «қўшимча» туркумларини татбиқ этиш лозим. Бор Қ. п. ёрдами билан квант механика «парадокслари»дан бирини ҳал этишга умид боғлаган эди, чунки квант механика эски классик тушунчаларнинг етарли эмаслигини ва аини вақтда илк босқичларда уларсиз иш кўролмаглигини кўрсатган эди. Бу «парадокс»ни ҳал этишга интилиш Қ. п. нинг рационал мазмунинда акс эттирилди. У классик тасаввурларнинг маҳдудлигини ва микроҳодисаларнинг икки ёқлама, корпускуляр-тўлқинсимон табиатини ҳисобга олиш зарурлигини, улардан бирортасининг таърифи экспериментал шарт-шароитлар билан боғлиқ эканлигини очиб кўрсатишга имкон берди. Қ. п. ёрдами билан тушунчаларнинг зидма-зид вазиятларни тасвирловчи икки туркум ўртасидаги эквивалентлик (тег қимматлик) аниқланди. Классик формал-мантикий қондалардан фарқли ўлароқ, Қ. п. да бир-бирини истисно қилувчи мулоҳа-

заларнинг алоқадорлиги икки қўшимча тасвирнинг тенг қимматли эканлигини асослаб беради. Шундай қилиб, Борнинг методологик концепциясида диалектик тафаккур элементлари ўз акени топти. *Копенгаген мактаби* деб аталадиган оқимнинг ўта позитивистик қарашларни дастур қилиб олган бир қанча тарафдорлари — Йордан, *Франк* ва б. асарларида Қ. п. дан макон, замон ва сабабиятга идеалистик ва метафизик қарашларни ҳимоя қилиш учун фойдаланилди. «Қўшимча» тушунчаларни татбиқ этиш зарурияти микрообъектларнинг объектив табиатдан эмас, балки билувчилик процессининг хусусиятларидан келтириб чиқарилди ва кузатувчининг ўзбошимчалиги билан боғлаб қаралди. Совет ва чет эл олимларидан Вавилов, Д. И. Блохинцев, В. А. Фок, *Бройль*, *Ланжевен*, Л. Яноши ва б. Қ. п. нинг бу ҳилда талқин этилишини танқидий анализ қилиб чиқдилар.



**ҲАЕТ** — материянинг ҳаракат формаси бўлиб, бу форма физикавий ва химиявий формаларга нисбатан юқори туради ва у бир қанча ўзига хос хусусиятларга эгадир. Ҳ. нинг асосий белгилари Энгельснинг машҳур таърифидан ифодаланган: «Ҳаёт — оксил жисмларнинг яшаш усули бўлиб, бу усулнинг муҳим моменти — *уларни қуриш ва турган ташқи табиат билан доимо моддалар алмашиб туришдан иборат...*» (20-т., 616-б.). Ҳозирги вақтда «оксил жисм» ёки «протоплазма» деганда ҳаёт учун бир қанча ўзига хос моддалар тушунилади: оксиллар, нуклеин кислоталар, фосфор бирикмалар ва б. Ҳ. айрим тирик организмлар формасида мавжуд бўлиб, бу организмлардан ҳар бири ўзига ўхшаш организмдан пайдо бўлади ва индивидуал ривожланиш даврасини ўтгач, ўзига ўхшаш организмларни ҳосил қилади ва ўлади. Организмлар тирикмас муҳит билан ва бир-бири билан алоқага киришиб, шу билан мураккаброқ тартиблардаги системаларни ташкил этадилар ва пировард ҳисобда Ер юзидан энг оддий формалардан инсонга қадар тараққиёт йўлини босиб ўтган ягона Ҳ. системасини ташкил этадилар. Тирик жисмларнинг энг муҳим хусусияти — *моддалар алмашинувидан*, органик структураларнинг бузилиши ва янгидан тузилишидан, диссимилияция ва ассимиляциядан иборат. Ҳ. нинг кўп қонуниятларини, шу жумладан ҳали фан кашф этмаган қонуниятларини тадқиқ қилишда уларни тўғри философик талқин қилиш муҳим методологик роль ўйнайдн. Виталистлар (*Витализм*) Ҳ. нинг ўзига хос хусусиятларини (ушшоқлик, маъсадга мувофиқлик, регуляция ва ш. к.) гўё «қотиб қолган» материяни бошқарувчи номоддий ҳаётни кучнинг амалига боғлаб, изоҳлайдилар. Механистлар Ҳ. ни фақат физика-химиявий процессларнинг мураккаблаштирилган

системаси деб талқин қиладилар ва Ҳ. нинг ўзига хос хусусиятини инкор этадилар. Диалектик материализм нуқтан назарича, Ҳ. унда бўйсунувчи роль ўйнавчи физикавий ва химиявий қонуниятлардан ташқари, ўзига хос биологик қонуниятларга ҳам эгадир. Ҳ. нинг тадқиқоти бир қанча умумий назарий философик масалаларни *қисм ва бутуннинг*, форма ва мазмуннинг ўзаро муносабати тўғрисидаги, преформациялаштиришлик билан маълум томонга йўналтирилган мураккабликнинг ўзаро муносабати тўғрисидаги, биологик детерминациянинг ўзига хос хусусияти тўғрисидаги, ўз-ўзлигича тузилувчи системаларнинг принциплари тўғрисидаги масалаларни, эволюция ва б. масалаларни қам ўз ичига олади. Космик тадқиқотларнинг эришган муваффақиятлари муносабати билан Ердан бошқа жойда бўлган Ҳ. нинг моҳияти тўғрисидаги масала актуал масала бўлиб қолдики, нисбатан қисқа муддатларда унинг кашф этилишини кутиш мумкин.

**ҲАЕТ ФИЛОСОФИЯСИ** — буржуа философиясида субъектив-идеалистик оқим, у 19—20-асрлар чегарасида Германия ва Францияда таркиб топган. Ҳ. ф. нинг асосий ғоявий ўтмишдоши — *Шопенгауэр*. Бу философиянинг пайдо бўлиши оламнинг механистик манзараси асоссизлигини очиб берган биология, психология ва бошқа фанларнинг ривожланиши билан боғлиқ эди. Ҳ. ф. механистик материализмнинг чекланганлигини идеалистик позициялардан туриб бартараф қилишга уриниш эди. Ҳ. ф. нинг юзага келиши буржуа философиясининг кризисини, унинг фандан воз кечганлигини, *иррационализм* ва *нигилизмга* ўтганлигини билдирарди. Уз объектив мазмунига кўра Ҳ. ф. ижтимоий-тарихий процесснинг ўзига хослигини тескари, идеалистик талқин қилишда иборат бўлди. Бу философиянинг ўзига хослиги — ҳаётни оламнинг абсолют, бениҳоя

ибтидоси деб тушуннишдан иборат, бу ибтидо материя ва онгдан фарқли ўлароқ, актив, хилма-хил, абадий ҳаракат қилади. Ҳаётни ҳис-туйғу ёки мантикий тафаккур ёрдами билан билиб бўлмайди, у фақат интуитив равишда пайқалади, уни пайқаш кечинмага (асосан диний кечинмага) муюсар бўлади. Ҳ. ф. ичида икки асосий группани ажратиб кўрсатиш мумкин: бири (*Бергсон*) ҳаётни биологик маънода тушуниб, биологик хоссаларни бутун воқеликка жорий қиларди, иккинчиси (*Ницше, Дильтей, Зиммель*) ҳаёт ирода, ички кечинма, руҳий кучларнинг иррационал ўйини деб даъво қиларди. Ҳ. ф. нинг марказий ғоялари *экзистенциализмнинг* ғоявий манбалари бўлиб хизмат қилди.

**ҲАЛ ҚИЛИНИШ** (ечилишлик) **ПРОБЛЕМАСИ** — формал мантикий системаларнинг тузилиши муносабати билан логикада кўндаланг бўлиб турадиган асосий проблемалардан бири. Бу проблеманинг ҳар бир конкрет формал мантикий система учун ижобий ёки салбий ҳал этилиши бирон умумий методнинг (ёки *алгоритмнинг*) тегишишча мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги билан боғлиқ бўлиб, бу метод қараб чиқилаётган системанинг бирон-бир формуласи айтин системада исбот қилинадиган (чинми) ёки ундай эмаслигини амалларнинг ниҳояли сони билан аниқлаб олишга имкон беради. Ҳ. қ. п., мас., *мулоҳазалар ҳисобида* ва формаллаштирилган аристотелча *силлогистикада* ижобий ҳал этилади. Аммо *предикатларнинг ҳисоби* учун бу проблеманинг умумий ечими йўқдир. Бирон-бир формал система учун умумий ҳал қилувчи методни топиш мумкин эмаслиги формулаларнинг айрим туркумлари учун шундай ечимлар қидириб топишни истисно қилмайди.

**ҲАРАКАТ** — материянинг энг муҳим атрибути, мавжудлик усули. Ҳ. табиат ва жамиятда юз бераётган ҳамма процессларни ўз ичига олади. Энг умумий тарзда Ҳ. — умуман *ўзгартиришдан*, моддий объектларнинг ҳар қандай *ўзаро таъсирдан* иборат. Оламда Ҳ. сиз материя бўлмағунинг

сингари, материясиз Ҳ. ҳам бўлиши мумкин эмас. Материя Ҳ. и абсолютдир, ваҳоланки, ҳар қандай осойишталик нисбийдир ва Ҳ. моментларидан биридир. Ерга нисбатан осойишта ҳолатида бўлган жисм у билан бирга Қуёш агрофида айланади, Қуёш билан бирга эса Галактика маркази агрофида айланади ва Ҳ. к. Олам бениҳоя бўлганлиги сабабли, ҳар қандай жисм Ҳ. нинг бениҳоя кўп формаларида қатнашади. Жисмларнинг сифат жиҳатдан барқарорлиги ва улар хоссаларининг стабиллиги ҳам нисбий осойишталикнинг юз беришидан иборат. Лекин муайян барқарорлик жисмдаги микрозарраларнинг алоҳида тип шарт-шаронти билан юзага келади. Шу билан маъкур барқарорлик микрозарраларнинг Ҳ. и натижаси сифатида намоён бўлади. Шундай қилиб, Ҳ. материянинг мавжудлигининг хоссаларини, структур тузилишини ва характерини белгилайди. Материя Ҳ. и ўз кўрinishлари жиҳатдан хилма-хилдир ва турли формаларда мавжуддир (*Материя ҳаракатининг формалари*). Материянинг ривожланиш процессида Ҳ. нинг сифат жиҳатдан янги ва янада мураккаброқ формалари юзага келади. Лекин ҳатто механик ўрни алмаштириш ҳам абсолют содда эмасдир. Урни алмаштириш процессида жисм электромагнит ва гравитацион майдонлар орқали бошқа жисмлар билан муттасил ўзаро таъсир қилиб туради ва шу билан ўзи ҳам ўзгаради. Чунончи, *нисбият назарияси* кўрсатадиги, Ҳ. тезлиги кўпайиши билан жисмлар масаси ошиб боради, чизик ҳажмлари Ҳ. томонига қараб камайиб боради, жисмлардаги процессларнинг ритми секинлашади. Еруғлиққа яқин тезликларда электронлар ва бошқа зарралар электромагнит майдон квантларини Ҳ. томонига қарага жадал нурлантириш қобилиятига эгадирлар («ёруғланувчи» электрон деб аталувчи ҳолат). Шундай қилиб, ҳар қандай Ҳ. Ҳ. нинг турли формаларининг ўзаро таъсирини ва уларнинг ўзаро бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга айланиши

ниг ўз ичига олади. Ҳ. ҳам материя



нинг ўзи сингари битмас-туганмасдир. Материя Ҳ. и қарама-қаршиликларнинг ўзаро таъсири процессидан иборат. Чунончи, механик Ҳ. макон ва замоннинг узлуклиги ва узлуксизлигининг бирлиги сифатида юзага келади; электромагнит, ядро ва гравитацион Ҳ. электромагнит, ядро ва гравитацион майдонлар квантларининг микрозарралар томонидан ютилиши ва нурланиши қарама-қарши процессларининг бирлигига асосланган; химиявий Ҳ. атомларнинг ассоциацияси ва диссоциациясини ўз ичига олади; ҳаётий процесслар моддалар ассимиляцияси ва диссимляциясининг, ҳужайраларнинг уйғониши ва тўсиқланишининг бирлигига асосланган ва Ҳ. к. Космосда материянинг бениҳоя ўз-ўзича ҳаракати ҳам материя ва энергиянинг (юлдузларнинг эволюцияси жараёнида) сочилиши ҳамда уларнинг пировард ҳисобда юлдузлар, галактикалар ва материянинг бошқа формаларининг пайдо бўлишига олиб борадиган қайтадан концентрацияланиши қарама-қарши процессларининг бирлиги натижаси сифатида юзага келади. Агар моддий система Ҳ. и бирор ягона қонунга бўйсунса ва системанинг яхлит ўзгаришини ўз ичига олса, у вақтда Ҳ. системанинг ривожланиш процесси сифатида юзага келади. Юқорилаб борувчи тараққиётда моддий объектларнинг алоқалари, структураси ва Ҳ. формалари мураккаблашади, прогрессив тарзда қўйи ҳолатдан юқори ҳолатга ўтиш юз беради. Пастлаб борувчи тараққиёт, аксинча, системанинг инқирози ва тушқунлигини, унинг Ҳ. формаларининг сийқаланишини ифодалайди. Ҳ. тараққиётга қараганда умумийроқ тушунчадир, чунки Ҳ. ҳар қандай ўзгаришни, шу жумладан система тараққиётининг ички қонунига мувофиқ келмайдиган ташқи ва тасодифий ўзгаришни ҳам ўз ичига олади.

**ҲАРБИЙ ДЕМОКРАТИЯ** — ибтидоий жамоа тузуми бузилаётган ва давлат тузилаётган шaroитда жамият сийсий ташкилотининг илк формаси. Бу терминни *Морган* киритган. Ҳ. д. Гомер даврида грекларда (эрамит-

дан олдинги 12—9-асрлар) ва подшолик даври деб аталган даврда (эрамитдан олдинги 8—6-асрлар) римликларда, скифлар, кельтлар, қадимги германлар, норманларда мавжуд бўлган. Ҳ. д. нинг характерли хусусияти шуки, унда ҳокимият тобора кўпроқ йўлбошчилар, аскарбошилар, қочинлар қўлида туллана боради ва бориб-бориб у наслдан наслга мерос бўлиб ўтадиган бўлиб қолади. Урушлар доимий касб-корга айланиб, талаш ва қўллар босиб олиш мақсадида олиб борилади, бир қанча имтиёзларга эга бўлган ҳарбий дружина ташкил этилади. Шундай қилиб, уруғдошлик тузуми органлари «халқ иродаси қуроллари бўлишдан чиқиб, ўз халқига қарши қаратилган мустақил ҳукмронлик ва зулм органларига айланади» (К. Маркс ва Ф. Энгельс, 21-т., 165-б.).

**ҲАҚИҚАТ** — воқеликнинг фикрда туғри, чин инъикоси бўлиб, унинг мезони пировард ҳисобда практикадир. Ҳақиқатлик характеристикаси нарсаларнинг ўзига ва уларни тил билан ифодалаш воситаларига эмас, балки худди фикрларга оиддир. Марксизм биринчи марта Ҳ. ни тушунишни изчил суратда материалистик асослаб ва уни ўрганишнинг янги диалектик нуқтаи назарларини кўрсатиб бера билди (*Объектив ҳақиқат, Абсолют ва нисбий ҳақиқат, Ҳақиқатнинг конкретлиги, Ҳақиқат критерияси, Назария ва практика*).

**ҲАҚИҚАТ КРИТЕРИЯСИ** (грек. *kriterion* — бирор нарсага баҳо бериш мезони, ўлчови) — бирон-бир даъво, гипотеза, назарий система ва ш. к. ларнинг чинлиги ёки ёлгонлигини текшириш воситаси. Ҳ. к. ижтимоий практикадан иборатдир (*Назария ва практика*). Илмий назариялар практикада: саноат ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида, омманинг жамиятни қайта қуриш соҳасидаги революцион фаолиятида узил-кесил текширишдан ўтказилади. Агар назария практикада муваффақият билан татбиқ этилса, демак, у чин назариядир. Бирон-бир фикрни практикада синаб кўриш усуллари турлича бўли-

ши мумкин. Мас., табиий фанлардаги муайян қондалар *кузатиш*, *ўлаш* билан, олинган натижаларни математик ишлаб чиқиш билан боғлиқ бўлган *экспериментда* тасдиқланади. Чунончи, бирон-бир даъвоининг чинлигини мантиқий *исбот* йўли билан аниқлаш пировард ҳисобда бирор назариянинг унинг доirasида махсус исбот қилиб бўлмайдиган баъзи бошланғич қондаларни амалий текширишга таянади. Аммо илмий назарияларни практикада текшириш уларни абсолютга айлантиришни билдирмайди; илмий назариялар ривожланиб, бойиб, аниқланиб боради, уларнинг баъзи қондалари янгилари билан алмашинади (*Абсолют ва нисбий ҳақиқат*). Бу шунга боғлиқки, ижтимоий практиканинг ўзи ва, демак, илмий назарияларни практика орқали воқелик билан таққослаш усуллари доимо ривожланиб, такомиллашиб боради. Бинобарин, фақат ривожланиб бораётган ижтимоий практикагина бирон-бир инсоний тасаввурни тамомила тасдиқлаши ёки рад этиши мумкин. Практикани Ҳ. к. сифатида марксизм биринчи бўлиб билиш назариясига киритди. Ҳозирги замон буржуа философияси практикани Ҳ. к. сифатида тан олмайди ёки уни бузиб талқин қилади (мас., *прагматизм*).

**ҲАҚИҚАТНИНГ КОНКРЕТЛИГИ** (лат. *concretus* — реал суратда мавжуд, муайян, аниқ) — ҳақиқат хоссаси бўлиб, бу хосса бирон-бир ҳодисанинг мавжудлигининг конкрет шароитларини, ҳақиқатнинг ўрин ва вақтнинг муайян шарт-шароитларига ва Ҳ. к. боғлиқ эканлигини ҳисобга олишга ва умумлаштиришга асосланади. Чунончи, у ёки бошқа хилдаги гапларни ифодалаганда улар боғлиқ бўлган шарт-шароит таъкидлаб ўтилмаси, уларнинг ҳақиқатлиги ёки потўрилигини аниқлаб бўлмайди. «Товар ишлаб чиқариши капитализмни тугдиради» деган гап хусусий мулк мавжуд бўлган муайян тарихий шароит учунгина ҳақиқатдир, аммо социализмга нисбатан у потўридир, chunki социализм шароитида, товар ишлаб чиқариши хусусий мулк йўқлиги са-

бабли бутунлай бошқача роль ўйнайди. «Учбурчакнинг ички бурчаклари йиғиндиси 2d га тенгдир» деган гап ҳам Эвклид геометрияси учун ҳақиқат бўлиб, мас., Лобачевский геометриясида потўридир. Бинобарин, абстракт ҳақиқат йўқ, ҳақиқат ҳамisha конкретдир. Ижтимоий тараққиётни анализ қилганда конкрет-тарихий нуқтаназардан қараш, ўрин ва вақт шароитларини ҳисобга олиш алоҳида аҳамият касб этади, chunki унда доимо янги ҳодисалар пайдо бўлиб туради, тараққиёт процесси бир текисда содир бўлмайди ва бунинг устига у турли мамлакатларда ўзига хос хусусиятларга эга бўлади.

**ҲИНД ФИЛОСОФИЯСИ.** Ҳиндистонда философия энг қадимги инсоният цивилизацияларидан бири асосида пайдо бўлди; унинг эраминдан олдинги 15—10-асрларга бориб тақаладиган минг йиллаб давом этган анъаналари ҳозирги давргача сақланиб келди. Ҳ. ф. тарихида одатда тўрт давр ажратиб кўрсатилади: 1) ведалар даври; 2) классик ёки брахман-будда даври — эраминдан олдинги 6-асрдан эрамининг 10-асрига қадар; 3) классикдан кейинги давр — 10—13-асрлар; 4) янги ва ҳозирги замон Ҳ. ф. Ҳинд фикрининг дастлабки ёдгорликларида, *Ведалардаёқ*, кўпдан-кўп худоларнинг шаънига айтилган ҳамду санолар билан бир қаторда ягона олаий тартиб тушунчаси — Рита тушунчаси ҳам учрайди. Ведаларга ёзилган диний-фалсафий шарҳлар — *Упанишадаларда* Ҳ. ф. нинг сўнгги ривожини кўп жиҳатдан белгилаб берган идеялар (олаий жон — брахман билан индивидуал жон — атманнинг бирлиги ҳақидаги, жоннинг ўлмаслиги ва унинг карма ёки журм қонунига мувофиқ, бир туғилишдан иккинчи туғилишга ўтиши ҳақидаги идеялар) мавжуддир. Упанишадаларда мистик диний-идеалистик таълимотлар билан бир қаторда қадимги материалистлар ва атеистларнинг қарашлари ҳам ўз аксини топган эди; бу материалист ва атеистлар Ведаларнинг обрў-эътиборини одам ўлгандан кейин жоннинг яшаб қолиши

ни рад этар эдилар, оламнинг бош асосини эса улар моддий ибтидолардан: олов, сув, ҳаво, макон ёки замондан бири деб ҳисоблардилар. Илк ўрта асрчилик замонларидан бошлаб барча фалсафий мактабларни Ведаларнинг обрў-эътиборини эътироф қилувчи ортодоксал мактабларга ва Ведаларнинг хатодан поклигини рад этувчи поортодоксал мактабларга бўлиш анъанаси вужудга келган. Ортодоксал мактаблардан олтинчиси асосий мактаблар ҳисобланади: у ҳам бўлса, *шиманса*, *санктхя*, *йога*, *ньяя*, *вайшешика* ва *веданта* мактабларидир. Будда, жайни ва кўндан-кўн материалистик ва атеистик мактаблар поортодоксал мактабларга нисбат берилди ва улардан энг кўп тарқалгани чарвака мактабидир (*Локаята*). Гарчи бундай бўлинишнинг тарихий асослари бўлса-да, ҳар ҳолда у философиянинг ривожланишининг ҳақиқий сабабини — материализм билан идеализмнинг курашини назардан яширади. Будда манбаларида ҳам, браҳманлик манбаларида ҳам аввало материалистик мактаблар қораланади. Ведантанинг энг таниқли философи Шанкара санктхя мактаби мутафаккирларнинг материалистик идеяларига ҳам, ньяя ва вайшешиканинг эмпиризмга ҳам қаҳр-ғазаб билан ҳужум қилади. У ньяянинг соғлом фикрдан ўзини четга олиб, *буддизмнинг* идеалистик ва мистик мактаблари билан яқинлашади. Буддизм бағрида мадҳьямиклар ва йогагарлар идеалистик мактаблари тҳравидинлар ва сарвастивадинларнинг материалистик таълимотларига қарши кураш олиб бордилар. Турли фалсафий мактаблар ўртасидаги қаттиқ мунозаралар мунозара санъати ҳақидаги, билимнинг манбалари ҳақидаги ва ишончли билим ҳақидаги фанни — логикани вужудга келтирди. Ҳинд логикаси ҳақидаги дастлабки маълумотларни илк буддийча манбаларданок тўплаб олиш мумкин (эрамиздан олдинги 3-аср), сўнгра логика ньяя мактабида, кейинроқ эса буддачи логика олимлари Дигпага, Дхармакирти ва б. трактатларида ривожланади. Классик давр-

нинг охирларига келиб *жайнизм* ўз аҳамиятини йўқотади, буддизм эса *ҳиндуизм* билан ассимиляциялашиб кетади. Ҳиндуизм даврда унинг вишнучилик ва шивачилик системалари ривожланади, бу системаларнинг таълим беришча, браҳман Упаняшад—худо Шива ёки Вишнудир. 5—7-асрлардан бошлаб *тантризм* ва шактизм кучаяди. 10-асрда ислом дини таъсири остида монотеистик диний таълимотлар (кабирпанҳлар) пайдо бўлади. Янги замонда Ҳиндистонда философиянинг ривож ҳинд халқининг инглиз ҳукмронлигига қарши миллий-озодлик кураши байроғи остида борди. Янги Ҳ. ф. нинг характери шундай бир факт белгилаб бердики, миллий-озодлик ҳаракатига ҳинд буржуазияси бош бўлиб турди ва бу буржуазиянинг идеологлари миллий-диний ва фалсафий анъаналарни қайтадан рўёбга чиқариш йўлини тутдилар. Бунинг натижасида замонлаштирилган теизм, Браҳмасаммаж ва Ориесаммаж, пантеизм ва идеализм, Тагор, *Ганди*, Ауробиндо *Гхош* таълимотлари пайдо бўлди. Ҳозирги замон ҳинд философлари (С. Радҳаكريшнан ва б.) ғарб фани ва техникасини Шарқнинг «руҳий қимматдорлари» билан қўшишни тарғиб қилмоқдалар. Ҳозирги вақтда Ҳиндистонда Гандининг «эуравонлик қилмаслик» ҳақидаги таълимоти ва Нерунинг «демократик социализм» деб аталган фикри ҳукмрон идеологиядир. Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин Ҳиндистонда марксча-ленинча философия идеялари ёйилмоқда.

**ҲИНДУИЗМ** — диний тасаввурлар, урф-одатлар, диний маросимлар ва социал-маънавий тартиботларнинг қўшилб кетишидан иборат бўлиб, бу ҳол Ҳиндистон аҳолисининг кўпчилиги учун характерлидир. Ҳеч бўлмаганда отаси ёки онаси ҳинд бўлган ва бошқа динга топинмайдиган ҳар бир кимса ҳиндуист ҳисобланади. Ҳ. нинг илдиэларп қадимги ҳинд динига — браҳманизмга бориб тақалади; у билан генетик алоқа, масалан, шунда намоён бўладикп, браҳманизмнинг уч

маъбуд: Брахма (яратувчи), Вишну (посбонлик қилувчи) ва Шива (айни бир вақтда ҳам яратувчи, ҳам посбонлик қилувчи, ҳам вайрон қилувчи) Ҳ.нинг энг кўп топинилувчи худолари жумласига қиради. Ҳ. конкрет зухуротларнинг кўп кирралигини ҳамда инсон ҳаёти ва фаолиятининг турли томонлари билан алоқаларнинг хилма-хиллигини ажратиб қарайди. Мунтазам ва ҳамма учун мажбурий диний таълимот системасининг, диний ташкилотнинг, диний фаолият билан боғлиқ масалаларни ҳал қиладиган ягона бир марказнинг ёки муассасанинг йўқлиги билан, диний ақидалардан чекланишларга маълум даражада йўл қўйилиши билан бир қаторда Ҳ. да ижтимоий-маиший турмуш анъаналарининг талабалари ниҳоятда кучлидир. Ҳ. ижтимоий, оилавий ва шахсий ҳаёт соҳаларига тааллуқли бўлган ҳамда Ҳ. аҳолини бўлиб ташлайдиган жуда кўп гуруҳлар, касталар ва кастачалар учун турлича бўлган кўндан-кўн чеклашлар ва тақиқларни, шунингдек, мазкур гуруҳ ва касталар ўртасида ҳозир ҳам қатъий ҳисобланган тўсиқларни бузишларга мутлақо йўл қўймайди. Ҳ. га топилувчиларнинг ўзига ҳос хусусияти шуки, улар абадий индивидуал руҳ (атман) оламий руҳ (бр.ҳман) билан қўшилишга интилади. Ҳ. деб тасаввур қиладилар. Уларнинг фикрича, моддий табиий борлиқ (пракрита)-нинг узлуксиз алмашилиб турадиган, ниҳояли зухуротлари оқими бу қўшилишга халақит беради. Ниҳояли «қутулиш» сари бориладиган йўлда атман узлуксиз қайта-қайта мужассамланиш ҳолатини кечиради ва бу қайта мужассамланиш ҳолатининг ҳар бир формасини инсоннинг ўз қилмишлари яратадиган карма, тақдир, белгилайди. Ҳ.нинг асосий йўналишлари — вишнуизм, шиванизм, шактизмдан иборат. (Шакти—Брахманнинг аёллик кўринишидир). «Касб-кор авлиёлари» деб аталадиган, кўпинча ўзларининг «қутулиш» системаларини эъло қилиб турадиган авлиёлар диндорлар орасида жуда мўътабар ҳисобланади. Қаставий камситиш қонун йўли билан

тақиқланганлигига қарамай, кастачилик антагонизмининг қолдиқлари ва Ҳ.нинг янада кучлироқ суратда юз бераётганлиги умуман олганда ҳозирги Ҳиндистонда реакция роль ўйнамоқда.

**ҲИСОБ**, ҳисоблаш — белгилар билан иш кўриш қондаларининг системаси бўлиб, бу система муайян Ҳ. («тили»даги) воситалари билан ифодаланадиган вазифаларни ҳал этишда ва муҳокамаларни исботлашда мазмунли тафаккур имкониятини кенгайтиради. Ҳ.нинг алоҳида хусусияти шундай, иборатки, унда иш кўрилувчи объектлар моддий предметлар (рақамлар, ҳарфлар ва б. белгилар) бўлиб, бу объектларга Ҳ. қондаларини татбиқ қилиш процессида улар амалда ўзгармайди. Тарихан Ҳ. математика доирасида пайдо бўлиб, ривожланди (мас., дифференциал ва интеграл Ҳ. ва б.); кейинчалик Ҳ.ни тузиш методи логикага жорий қилинди, натижада логик ва логик-математик Ҳ.лар юзга келди, шу муносабат билан фан лифатида математик ёки символик логика расмийлашди. Ҳозирги замон логикасида ишлаб чиқилган методлар асосида тузиладиган муайян билим соҳаларини, айниқса дедуктив фанларда, Ҳ. шаклида тасаввур қилиш бу билим соҳасини *формаллаштиришнинг* энг изчил формасидир; бундай формаллаштиришнинг самарадорлигини ҳозирги замон ҳисоблаш техникасини татбиқ қилиш практикаси ва *кибернетиканинг* ривожланиши (*Логистик метод*) тасдиқлаб бермоқда.

**ҲИССИЕТ (ЭМОЦИЈЛАР)**— ҳис туйғу, кечинма—инсоннинг теварак-атрофдаги воқеликка (кишиларга, уларнинг ҳатти-ҳаракатларига, бирон хилдаги ҳодисаларга) ва ўз-ўзига бўлган муносабатини ҳис қилиши. Қисқа муддатли кечинмалар (шодлик, қайғу ва ш. к.) барқарор, узоқ кечинмалар (муҳаббат, нафрат ва ҳ. к.) каби Ҳ.дан фарқ қилиниб, баъзан тор маънода эмоциялар деб аталади. Ҳ.—воқелик инъикосининг алоҳида формасидир; у кишиларнинг бир-бирига, шунингдек объектив оламга муноса-

батини акс эттиради. Жамият-шакл-лантирган инсон Ҳ. и унинг хатти-ҳаракатида, амалий ва билувчилик фаолиятида гоят катта роль ўйнайди. «Кишиларнинг ҳис-туйғулари»сиз,— деган эди Ленин,— ҳеч маҳал кишиларда ҳақиқат қўдириш бўлмаган, бўлмайди ва бўлиши ҳам мумкин эмас» (25-т., 129-б.). Фаолиятнинг бажарилиши муваффақиятли ёки муваффақиятсиз чиқиши, предметлар ва ҳодисаларининг инсон эҳтиёжлари ва манфаатларига мувофиқ келиши ёки мувофиқ келмаслигининг сигналлари бўлиши Ҳ. шу билан кишилар фаолиятини тартибга солишда муҳим ўрни тутади. Ижобий эмоционал тон — қониқиш (шодлик ва ш. к.) га эга бўлган актив (стенник) Ҳ ва салбий эмоционал тон — қониқмаслик (қайғу ва ш. к.) га эга бўлган пассив (астеник) Ҳ бўлиши мумкин. Стенник Ҳ. кишининг ҳаётий фаолиятини оширади, астеник Ҳ. уни пасайтиради. Ҳ. лар орасида уларнинг ўзига хос турлари — қайфиятлар; *аффектлар*; эҳтирослар бир-бирдан ажратиб қаралади. Қайфият — узоқ (мас., аффектга нисбатан) эмоционал ҳолат (қувноқ, қайғули ва ш. к. ҳолат) бўлиб, инсоннинг бошқа ҳамма кечинмаларига, шунингдек фикрлари ва ҳаракатларига муайян эмоционал тон, тус беради. Эҳтирос — инсонни узоқ вақт қамраб оладиган кучли, чуқур Ҳ. дир. Олий Ҳ. лар — ахлоқий Ҳ. (*коллективизм, бурч*, ор-номус ва ш. к. Ҳ. лар), эстетик Ҳ. (гўзаллик Ҳ.), интеллектуал Ҳ. (билувчилик қизиқишларини қондириш, фикрий вазифани ҳал қилиш билан боглиқ бўлган Ҳ.) алоҳида гурппадаги Ҳ. ларни ташкил этади.

**ҲОДИСАЛАРНИНГ УМУМИЙ АЛОҚАДОРЛИГИ** — оламнинг мавжудлигининг энг умумий қонуният бўлиб, бу қонуният барча предметлар ва ҳодисаларнинг универсал ўзаро таъсирининг натижаси ва юз беришдан иборат. У ҳар бир ахлит системадаги барча элементлар ва хоссаларнинг ички структур бирлигини, шунингдек аини системанинг уни қуршаб турган бошқа системалар ёки

ҳодисалар билан бениҳоя хилма-хил алоқа ва муносабатларини ифодалайди. Жисмларнинг универсал ўзаро таъсири конкрет моддий объектларнинг ва уларнинг барча ўзига хос хусусиятларининг мавжудлигига сабаб бўлади. Ҳ. у. а. бениҳоя хилма-хил кўринишларда юз бериб туради. У жисмларнинг хусусий хоссалари ёки ўзига хос қонунларда ўз ифодасини топадиган конкрет табиат ҳодисалари ўртасидаги муносабатларни, шунингдек борлиқнинг умумий диалектик қонунларида юз берадиган материянинг умумий хоссалари билан тараққиёт тенденциялари ўртасидаги муносабатларни ўз ичига олади. Шу сабабли ҳар қандай қонун Ҳ. у. а. нинг конкрет ифодасидир. Ҳ. у. а. туйғайли олам ҳодисаларнинг аралаш-қуралаш бўлиб қалашиб кетшиндан иборат бўлмай, балки ягона қонуниятли оламий ҳаракат процессидан иборатдир. Предметлар билан ҳодисалар ўртасидаги алоқалар бевосита ва билвосита, донийи ва вақтинчалик, муҳим ва номуҳим, тасодифий ва зарурий, функционал (*Функционал богланишлик*) алоқалар бўлиши мумкин ва Ҳ. К. Ҳ. у. а. сабабият билан маҳкам боглиқдир, аммо сабаб билан натижа ўз ҳолича фақат бир хил ҳодисаларнинг иккинчи хил ҳодисалар билан универсал алоқасидан ташқари олиб қаралиши мумкин. Бир бутун билан алоқадор қилиб қўйилган сабаб ва натижа эса бир-бирига ўтиб туради, ўсиб универсал алоқага ва ўзаро таъсирга айланади. Бу ўзаро таъсирнинг хусусий ҳолати — ўзи-ўзини регуляция қилувчи барча системалардаги *қайтарма алоқадан* иборат. Ҳодисалар ўртасидаги алоқани фақат жисмларнинг ўзаро физикавий таъсиридан иборат қилиб қўйиш ярамайди. Бундан ташқари, беқийс даражада мураккаброқ биологик ва ижтимоий муносабатлар мавжудки, улар ўзларининг махсус қондаларига бўйсунди. Материя юқорилаб ривожланиб борган ва тобора кўпроқ юксак даражада ташкил топган формаларга ўтган сари, жисмларнинг ўзаро алоқадорлиги формалари ҳам мураккаблашади, ҳаракат-

нинг сифат жиҳатдан янги турлари вужудга келади. Шу қонуният инсоният жамиятининг тараққиётида ҳам амал қилади, унда ишлаб чиқариш усулида прогресс юз бериши ва цивилизациянинг ривожланиши билан айрим кишилар ва бутун-бутун давлатлар ўртасидаги алоқалар мураккаб-лашади, сиёсий, иқтисодий, идеологик ва бошқа муносабатлар тобора кўпроқ хилма-хил бўлади. «Х. у. а.» тусунчаси катта билиш аҳамиятига эгадир. Ҳодисалар ўртасидаги сабабли ва бошқа алоқа формаларини тадқиқ қилиш, муҳимроқ алоқалар ва муносабатларни ва ҳ. к. ажратиб кўрсатиш асосидагина объектив оламни билиш мумкин. Билишнинг илгарилаб бориши фикрнинг ҳодисалар ва процесслар ўртасидаги чуқурлик ва умумийлик даражаси камроқ бўлган алоқаларни акс эттиришдан чуқурроқ ва умумийроқ алоқалар ва муносабатларни аниқлаб олиш сари ҳаракатда юзага чиқади. *Фанларнинг* структураси ва *туркуланишининг* ўзи Х. у. а. нинг инъикосидир. Илмий билиш илгарилаб бориши билан фанларнинг алоқаси ва ўзаро таъсири тобора маҳкамроқ бўлишининг, илгари билимлар соҳаларига бўлинган (мас., биохимия, астропизика ва б.) «чегарадош» фанларнинг пайдо бўлишининг сабаби ҳам шудир.

**ҲОКИМИЯТЛАРНИНГ БУЛИНИШИ** — ҳокимиятнинг қонуни чиқарувчи, ижро этувчи ва судловчи ҳокимиятларга бўлиниши ҳақидаги таълимот. Х. б. идеясини биринчи бўлиб Локк илгари сурган эди, кейинчалик уни *Монтескье* ривожлантирди. Х. б. ҳақидаги таълимот буржуазия билан дворянларнинг иттифоқини ғоявий жиҳатдан асослашга, қонуни чиқарувчи ҳокимиятни буржуа вакиллик муассасалари қўлида тушлаш йўли билан абсолютизмни давлатга хизмат қилди. Буржуа давлатида Х. б. соф формал характерга эга бўлиб, бир қанча ҳолларда ундан «кучли» президеитлик, ижрочилик ҳокимиятини оқлаб кўрсатиш учун фойдаланилади.

**ХУҚМ** — дарак гап формасида объектлар ҳақида нимадир тасдиқлаб ай-

тилган фикр, бу фикр ё чин, ёки ёлгон бўлиб чиқади. Х. нинг мисоллари: «Ҳамма планеталар Қуёш теварагида айланади», «Агар бир сон 10 га бўлинса, демак, у 5 га ҳам бўлинади», «Иванов «аъло» баҳога имтиҳон беради». Дастлабки икки Х. чиндир. Учинчи Х. ёлгон бўлиб чиқishi мумкин (агар Ивановнинг «аъло» баҳога имтиҳон бермаганлиги аниқланган бўлса), аммо бу фикрни айтган киши, мен ҳақиқатни айтаётиман, деб ўйлаши мумкин. *Гипотеза* ҳам Х. дин иборат, гарчи хали у на исбот этилган, на рад этилган бўлса-да, объектив равишда ё чин, ёки ёлгондир. Фан қонунилари эса чинлиги исбот этилган Х. дир. Чинлик ёки ёлгонлик нуқтаназаридан тавсифлаб бўлмайдиган фикрлар (*саволлар*, буйруқлар, илтимослар ва ш. к.) Х. лар қаторига кирмайди. Х. ларни оддий ва мураккаб Х. ларга бўлиш мумкин. Биринчи бир мантиқий системада шундай Х. лар оддий деб қараладики, мазкур система доирасида улар бошқача Х. ларга бўлимаслиги шарт. Мураккаб Х. лар турли мантиқий боғловчилар (мас., «ва», «ҳамда» (*конъюнкция*), «ёки», «ё» (*дизъюнкция*), «агар... у вақтда» (*импликация*) боғловчилари воситаси билан оддий Х. лардан тузилади. Мураккаб Х. ларнинг чинлиги ёки ёлгонлиги оддий Х. ларнинг чинлиги ёки ёлгонлигидан иборатдир: оддий Х. ларнинг маъносини билган ҳолда биз мураккаб Х. ларнинг маъносини (чинлиги ёки ёлгонлигини) аниқлай оламиз.

**ХУҚУҚ** — ҳукмрон синфнинг қонуни даражасига кўтарилган иродаси бўлиб, унинг мазмуни муайян синф ҳаётининг моддий шароитлари билан, унинг манфаатлари билан белгиланади. Х. давлат ҳокимияти барқарор қилган ёки тасдиқлаган нормалар, қондалар шаклида расмийлаштирилади. Ҳуқуқий нормаларнинг алоҳида хусусияти шундаки, улар давлатнинг мажбур қилувчилик кучи билан ижро этирилади. Устқурманинг бир қисми, *ижтимоий онг формаси* бўлган Х. айни жамиятда ҳукмрон бўлган ишлаб чиқариш муносабатлари билан белгила-